ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XCI. ÉVFOLYAM

1980

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn ..... 35—52
Éyető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. To the question of mediaeval wine culture in Hungary ..... 53—78
Fügedi Erik: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. To the question of Hungarian mediaeval kinship terminology ..... 361—371
Paksa Katalin: A magyar népdalok zenei ékesítése. Musical ornaments of Hungarian folk songs ..... 329—360
Paládi-Kovács Attila: A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban. Ursprüngliche Formen der Krippe in der ungarischen Viehzucht ..... 153—191
Tárkány Szűcs Ernő: A jogi népszokások szankció-rendszere. The sanctions of popular legal customs ..... 372—392
Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete. I. Drevnjaja isztorija vengerszkoj muzüki. I. ..... 1— 34
Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete. II. Drevnjaja isztorija vengerszkoj muzüki. II. ..... 192—236

Közlemények — Communications

Béres András: Verbuválás és egyéb tánctörténeti adatok a XVIII—XIX. századi Bihar megyéből. Angaben aus dem Komitate Bihar zur Geschichte des Werbungstanzes und anderer Tänze im 18—19. Jahrhundert ..... 422—431
Buza János: A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése. Szénaárak 1660-ban. Einige Probleme der Viehhaltung wohlhabender Bauern unter der Türkenherrschaft. Heupreise im Jahre 1660. ..... 237—249
Jung Károly: A kiházasítatlanok halotti koronája. Adalékok a halott lakodalmának kérdéséhez a jugoszláviai, vajdasági magyarság hagyományvilágában. Die Totenkrone der Unverheirateten. Angaben zur „Hochzeit der Gestorbenen" bei den Ungarn der Wojwodina in Jugoslawien .... 79— 98
Nagy Dezső: Sztrájkdalok, rigmusok. Streiklieder und Reime ..... 432—442
Rajeczky Benjamin: Hüdintés. „Hüdintés" (Juchzer in Gyimes, Siebenbürgen) 393—396
Szabó T. Attila: A mezőségi Szék férfi és női viseletének XVIII—XIX. századi történetéhez. Angaben zur Geschichte der Volkstracht der Gemeinde Szék in der Mezőség in Siebenbürgen ..... 396—398
Takács Lajos: Egy határmonda hátteréhez. The background of a local boundary legend ..... 398—403
Takács Lajos: Az irányjelölés egyik régi formája: „tüled—hozzád". Eine alte Art die Richtung zu Bezeichnen: ung. „tüled—hozzád" (von dir—zu dir) ..... 249—251
Tüskés Gábor: Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget — Orfű környékén. Steinerne Weg- und Friedhofskruzifixe in der Gegend von Abaliget — Orfű ..... 98—113
Varga Gyula: Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén. Leben und Wirken von Jungknechten in der Gegend von Debrecen ..... 403—422
Viga Gyula: A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. Die Handlungswege der slowakischen Kalkbrenner im Bükkgebirge in die Grosse Ungarische Tiefebene ..... 252—258

Kutatástörténet — History of Ethnography and Folklore

Voigt Vilmos: A kilencven esztendős Magyar Néprajzi Társaság. Ninety years of the Hungarian Ethnographical Society ..... 443—451

Tájékozódás — kutatási áttekintések — Orientation —Surveys of Research Fields

Fišman, O. M.: A Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumának karjalai gyűjteménye. Die karelische Sammlung des Museums der Völker der USSR, Leningrad ..... 468—478
Honko, Lauri: Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük. Methods in folk-narrative research: their status and future .... 452—457

Vita, vélemények — Discussion and Debate

Bronzini, Giovanni B.: Kultúra és társadalom az olasz epikus énekekben. Kultur und Gesellschaft in der italienischen epischen Liedern ..... 263—275
Kríza Ildikó: Ballada és társadalom. Folk Ballad and Society 259
Kumer, Zmaga: A társadalomtörténet tükröződése a szlovén népballadákban. Reflection of social history in Slovenian popular ballads ..... 260—263
Vörös Károly—Szabó Mátyás: Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. Two opinions about the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia .... 479—486

Kutatók, életművek — Personalia

Andrásfalvy Bertalan: Köszöntjük Tálasi Istvánt. A greeting to István Tálasi 487—488
K. Csilléry Klára: Fél Edit köszöntése. Anniversary of Edit Fél ..... 488—490
Gunda Béla: Barabás Jenő hatvan éves (bibliográfiával). Sixty years of Jenő Barabás (with a bibliography) ..... 490—500

Emlékezés Ortutay Gyulára — In Memoriam Gyula Ortutay

Balassa Iván: Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége. Die wissenschaftliche und museale Organisationstätigkeit Gyula Ortutays 541—551
Dömötör Tekla: Az Ortutay Gyula halálának első évfordulója alkalmából rendezett emlékülés, 1979. III. 14. Sitzung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft anlässlich der ersten Jahresfeier des Todes von Gyula Ortutay, am 14. März 1979. ..... 501—502
Dömötör Tekla: Ortutay Gyula nemzetközi tevékenysége. Die internationale Tätigkeit Gyula Ortutays ..... 552—557
Katona Imre: A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál. Die Erforschung der Volkspoesie bei Gyula Ortutay ..... 503—509
Kovács Ágnes: A népmesekutató Ortutay Gyula. Gyula Ortutay — der Märchenforscher ..... 521—531
Kríza Ildikó: Az európai népballada kutatója. Ein Forscher der europäischen Volksballade ..... 510—520
Voigt Vilmos: A szájhagyományozás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben. Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung in den Werken Gyula Ortutays ..... 532—540

Nekrológ — Obituaries

Balassa Iván: Molnár Veronika 1939—1979. Veronika Molnár 1939—1979 ... 571—573
Peneva-Vincze, Lili: Hriszto Vakarelszki jelentősége a bolgár etnográfia fejlődésében (bibliográfiával). The significance of Chr. Vakarelski in the development of Bulgarian ethnography (with a bibliography) ..... 565—570
Tálasi István: Búcsú Kardos Lászlótól. A farewell to László Kardos ..... 558—562
Vargha László: Hriszto Vakarelszki 1896—1979. Christo Vakarelski 1896—1979 ..... 562—565

Krónika — Chronicle

Barabás Jenő: Az Ethnographia Pannonica IV. konferenciája. Borostyánkő 1978. december 11—16. Fourth Conference of Ethnographia Pannonica. Schloss Bernstein, Austria, December 11—16, 1978. ..... 276—277
K. Csilléry Klára: Tanácskozás a népi bútorok kutatásáról. München, 1979. június 28. Konferenz über die Erforschung des volkstümlichen Mobiliars. München, 28. Juni 1979 ..... 578—580
Dömötör Tekla: A Népmesekutatók Nemzetközi Társaságának hetedik kongresszusa. Edinburgh, 1979. augusztus 12—18. VII. Congress of the International Society for Folk-Narrativ Research, Edinburgh, August 12—18, 1979. ..... 278—280
Erdész Sándor: A sóstói múzeumfalu. The Open-Air Ethnographic Museum at Nyíregyháza-Sóstó ..... 581—583
Földes László: A Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság jubileumi konferenciája. Krakkó-Mogilany 1979. október 8—12. Jubiläumskonferenz der Internationalen Kommission zur Ethnographischen Erforschung der Karpathen und des Balkans, Kraków-Mogilany, 8—12. Október 1979. 574—575
Földesné Györgyi Erzsébet: A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868—1945. Kiállítás és kerekasztal beszélgetés a veszprémi Bakonyi Múzeumban. The life of rural children in County Veszprém 1868—1945. Exhibition and symposium at the Bakonyi Museum, Veszprém 583—584
Gunda Béla: A hamburgi Altona-múzeum gyermekjáték kiállítása. Kinderspiel-Ausstellung im Altona Museum, Hamburg ..... 283—285
Hofer Tamás: Balassa Iván Herder-díjas. Iván Balassa honoured with Herder-prize 574
Hofer Tamás: Az Ethnologia Europaea 10. nemzetközi munkakonferenciája. Münster, 1979. szeptember 18—22. 10. internationale Arbeitskonferenz der Ethnologia Europaea. Münster, 12—22. September 1979. ..... 576—578
Kovács Ilona: Magyar pásztorművészet. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. Hungarian herdsmen's art: exhibition in the Ethnographical Museum, Budapest ..... 285—289
Kresz Mária: Kerámiatörténeti konferencia Bristolban, 1979. szeptember 20—26. Conference on historic pottely, Bristol, 20—26. September 1979 580—581
Paládi-Kovács Attila: „A Kárpátok és a Balkán népi közlekedése." Nemzetközi néprajzi szimpózium, Sárospatak, 1979. szeptember 25—27. Transport and communication in the Carpathians and in the Balkans — international ethnographic symposium held in Sárospatak, September 25—27. 1979. ..... 280—282
Tüskés Gábor: A Görres-Gesellschaft közgyűlése. Salzburg, 1979. szeptember 29—október 3. Generalversammlung der Görres Gesellschaft, Salzburg, September 29—Oktober 3. 1979. ..... 282—283
Verebélyi Kincső: Nemzetközi szemiotikai konferencia Budapesten. 1979. június 28—július 1. International Semiotic Conference, Budapest. June 28—July, 1. 1979. ..... 277—278
Voigt Vilmos: A magyar néprajz nemzetközi bibliográfiai képviseletének megoldatlan és megoldandó problémái. Problems and tasks concerning the international bibliographic representation of Hungarian ethnography and folklore ..... 289—292

Társasági ügyek — Official Business of the Society

A Magyar Néprajzi Társaság 89. és 90. évi közgyűlése. 89th and 90th Annual Meetings of the Hungarian Ethnographical Society ..... 293—304

Ismertetések — Book Reviews

Afanassiev: Contes russes *(Fejős Zoltán)* 633
Almási István: Szilágysági magyar népzene *(Sárosi Bálint)* ..... 621—622
Bakó Ferenc (szerk.): Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok *(Nagy Zoltán)* 319

Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz *(Kurucz Albert)* ..... 117—118
Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete *(Juhász Antal)* 308—312
Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához *(Füzes Endre)* ..... 599—601
Bárth János: Korai kalocsai hímzések *(Fügedi Márta)* ..... 609—610
Bartócz József: Mezei grófok és más mesterségek *(Szilágyi Miklós)* ..... 321—323
Baumer, Iso: Wallfahrt als Handlungsspiel *(Tüskés Gábor)* ..... 614—615
Beitl, Klaus: Volksglaube *(Dömötör Tekla)* 611
Bellon Tibor: Nagykunság *(Balogh István)* ..... 312—314
Bencsik János: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII—XIX. század fordulóján *(Andorka Rudolf)* ..... 317—319
Bencsik János (szerk.): Polgár története *(Bárth János)* 316
Benedek Zoltán: A Szilágyságtól Új-Guineáig *(Bodrogi Tibor)* 637
Berka, Oleksza: Na Viszokij polonini *(Kovács Zoltán)* ..... 630—631
Bogdán István: Régi magyar mulatságok *(Földesné Györgyi Erzsébet)* ..... 634—635
Boglár, Luis: Cuentos y mitos de los piaroa *(Dornbach Mária)* ..... 148—149
Boglár Lajos: Wahari. Az őserdei kultúra *(Sozan Mihály)* ..... 147—148
Brauneck, Manfred: Religiöse Volkskunst *(Tüskés Gábor)* ..... 610—611
Bronzini, Giovanni B.: Folk-lore e cultura tradizionale *(Voigt Vilmos)* ..... 124—125
Cascudo, Luis de Camara: Contes traditionnels du Brésil *(Fejős Zoltán)* 632
Ciolek, Tadeusz—Oledzky, Jacek—Zadrożynska, Anna: Wyrzeczycko *(Niedermüller Péter)* ..... 635—636
Cuisenier, Jean: L'économie et parenté, leur affinité de structure dans le domaine turc et dans le domaine arabe *(Verebélyi Kincső)* ..... 597—598
Dankó Imre: Opuscula ethnographica *(Sándor István)* ..... 134—137
Delabay, Laurence: Chamanes toungouses *(Fejős Zoltán)* ..... 616—618
Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben *(Bárth János)* 137
Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban *(Markó László)* 601—602
Dömötör, Tekla: János Honti — Leben und Werk *(Kovács Ágnes)* ..... 114—115
Forczek Zoltán—Janó Ákos: Szank község története *(Selmeczi Kovács Attila)* 315—316
Gebhard, Torsten: Alte Bauernhäuser — von den Halligen bis zu den Alpen *(Gilyén Nándor)* ..... 141—142
Gehl, Hans (hrg.): Schwäbischer Jahreslauf *(Székely László)* ..... 130—131
Geijer, Ágnes: A History of Textile Art *(Balogh Jánosné Horváth Terézia)* 608—609
Gemer. Národopisné štúdie 3. *(Selmeczi Kovács Attila)* ..... 644—645
Greisenegger, Wolfgang: Die Realität im religiösen Theater des Mittelalters *(Dömötör Tekla)* 129
Hargita Kalendárium 1979. *(Székely László)* 645
Hartmann, Rudolf: Das deutsche Volksschauspiel in der Schwäbischen Türkei, Ungarn *(Dömötör Tekla)* ..... 128—129
Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája *(Hofer Tamás)* ..... 605—606
Hélias, Pierre Jakez—Markale, Jean: La sagesse de la terre *(Fejős Zoltán)* ... 615—616
Heves megye műemlékei. III. *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 140—141
Horak, Karl: Das deutsche Volksschauspiel im Banat *(Dömötör Tekla)* ..... 128—129
Ikvai Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza *(Gunda Béla)* ..... 132—133
Imreh István: Erdélyi hétköznapok *(Tárkány Szűcs Ernő)* ..... 595—596
Imreh István (szerk.): Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok *(Andorka Rudolf)* ..... 593—595
Jasiewicz, Zbigniew (red.): Tradycja i przemiana *(Niedermüller Péter)* ..... 598—599
Jonescu, Anca Irina: Lingvistică și mitologie *(Székely László)* ..... 146—147
id. Juhász Antal (szerk.:) Sándorfalva története és népélete *(Hofer Tamás)* .. 133—134
Jung Károly: Az emberélet jordulói. Gombosi népszokások *(Katona Imre)* ... 125—127
Karasek, Alfred—Horak, Karl: Das deutsche Volksschauspiel in der Batschka, in Syrmien und Slavonien *(Dömötör Tekla)* ..... 128—129
Kiss Jenő: Mihályi tájszótár *(Kósa László)* ..... 637—638
Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején *(Kocsis Gyula)* ..... 314—315
Krawcyk-Wasilewska, Violetta: Wprowadzenie do folklorystyki *(Voigt Vilmos)* 123—124
Kunczyńska-Iracka, Anna: Malarstwo ludowe kręgu częstochowskiego *(Tüskés Gábor)* ..... 611—612
Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban *(Hofer Tamás)* ..... 613—614
Kwaśniewicz, Krystyna: Doroczne i rodzinne zwyczaje na tle współczesnych przeobrażeń wsi podkrakowskiej *(Niedermüller Péter)* ..... 129—130

Laforte, Conrad: Le catalogue de la chanson folklorique française I. *(Fejős Zoltán)* ..... 629—630
Laforte, Conrad: Poétique de la chanson traditionelle française *(Fejős Zoltán)* 628—629
Lajos Árpád: Nemesek és partiak Szuhafőn *(Gunda Béla)* ..... 320—321
Lévi-Strauss, Claude: La voie des masques I—II. *(Verebélyi Kincső)* ..... 620—621
Manga János: Palócföld *(Fél Edit)* ..... 588—589
Máramarosi rutén népdalok *(Kovács Zoltán)* ..... 630—631
Melius Péter: Herbárium *(Csoma Zsigmond)* ..... 638—640
A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 15., 16. *(Selmeczi Kovács Attila)* ..... 151—152
Német és osztrák szerzők újabb könyvei a népi színjátszásról *(Dömötör Tekla)* 127—129
Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés *(Selmeczi Kovács Attila)* ... 139
Neuland, Lena: Jumis — die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten *(Voigt Vilmos)* 619
de Oliveira, Ernesto Veiga—Galhano, Fernando: Technologia tradicional. Pisões portugueses *(Gunda Béla)* ..... 142—143
Pálóczi Horváth Ádám: Énekes poézis *(Fried István)* ..... 624—625
Peesch, Reinhard: Volkskunst *(Verebélyi Kincső)* ..... 606—607
Penavin, Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. I—III. *(Katona Imre)* ..... 143—145
Petercsák Tivadar: Hegyköz *(Hegyi Imre)* ..... 137—138
Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre *(Sándor István)* ..... 625—627
Pop, Mihai—Ruxăndoiu, Pavel: Folclor literar *(Székely László)* ..... 627—628
Prace Etnograficzne I—XI. *(Niedermüller Péter)* ..... 641—644
Prasličková, Maria: Brdárstvo a voštinárstvo *(Selmeczi Kovács Attila)* 604
Rédei, Károly: Zyrian Folklore Texts *(Voigt Vilmos)* 145
Sonderausstellung Südtiroler Volkstrachten *(Balogh Jánosné Horváth Terézia)* 640—641
Sozan, Michael: The History of Hungarian Ethnography *(Hofer Tamás)* .... 121—123
Stephani, Claus: Die steinernen Blumen *(Székely László)* ..... 633—634
Suomen Kansankulttuurin Kartasto I. Aineellinen kulttuuri *(Gunda Béla)* 304—307
A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII. *(Juhász Antal)* 149—151
Szendrei Janka—Dobszay—László—Rajeczky Benjamin: XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I—II. *(Csomasz Tóth Kálmán)* ... 622—623
Szenti Tibor: A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmező-vásárhely-kopáncsi tanyavilágban *(Bárth János)* ..... 138—139
Takács Lajos: Egy irtásfalu földműv elése *(Bellon Tibor)* ..... 118—120
Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke *(Varga Gyula)* ..... 585—587
A termelőszövetkezet-történeti kiadványokról *(Halász Péter)* ..... 323—328
Tessedik Sámuel—Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon *(Poór János)* ..... 115—117
Újvári Zoltán: A temetés paródiája *(Dömötör Tekla)* 127
Vakarelszki, Hriszto: Etnografija na Bulgarija *(Peneva-Vincze, Lili)* ..... 120—121
Varga Gyula: Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig *(Szilágyi Miklós és Andorka Rudolf)* ..... 589—593
Veleckaja, N.N.: Jazücseszkaja szimbolika szlavjanszkih arhaicseszkih ritualov *(Kerezsi Ágnes)* ..... 618—619
Vranić, Milan (szerk.): Muzejska Zbirka *(Erdélyi István)* 640
Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században *(Poór János)* 602—603

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1980

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—840
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete I. (37 kottával, 2 térképpel) 1

Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében (1 térképpel) 35

Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. 53

Közlemények

Jung Károly: A kiházasítatlanok halotti koronája. Adalékok a halott lakodalmának kérdéséhez a jugoszláviai, vajdasági magyarság hagyományvilágában (11 képpel) 79

Tüskés Gábor: Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget—Orfű környékén (13 képpel) 98

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 114

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. * BUDAPEST 1980 * 1. SZÁM

TANULMÁNYOK

Vargyas Lajos

A magyar zene őstörténete I.

Egy nép őstörténete alatt történelmének azt a szakaszát értjük, amelyet nem lehet írott forrásokból teljesen megismerni, s a rokontudományok segítségére van szükség megrajzolásához. Ez a szakasz a magyarság esetében a honfoglalás előtti időszak. A magyar zene középkori történetére ugyan szintén nagy mértékben vonatkozik az írásbeliség hiánya, mégsem tekinthetjük a középkort zenetörténeti szempontból őstörténetnek. Egyrészt azért, mert az államalapítás óta átvett zenei intézmények tovább éltek a késő századokig, ezekre vonatkozóan vannak is bő adataink; a zene maga is továbbél a későbbi írásos források idejéig; Európa hasonló zenéje pedig bőséges forrásanyagból ismeretes; másrészt ez a kor elvileg nálunk is már az írásos kultúra ideje, csak forrásaink elpusztultak (bár újabb fölfedezésekből egyre inkább szaporodnak). Legfőképpen pedig azért tanácsos a honfoglalást tenni az őstörténet határpontjának, mivel akkor vált elszigeteltté egy korábbi, alig ismert műveltség, s kezdődött meg fokozatos elhalása, ugyanakkor pedig evvel kezdődött meg a bekapcsolódás az európai zeneéletbe, ami azóta változatlanul tart máig. Zenénk őstörténete tehát a honfoglalásig tart, s kutatásának legfőbb célja megállapítani azt a zenei hagyományt, amelyet a honfoglalók hoztak magukkal Duna-medencei új hazájukba.

Természetesen szó sem lehet arról, hogy a honfoglalók teljes zenei műveltségét meg tudjuk határozni. Nyilvánvaló, hogy nem minden maradt fenn, amit magukkal hoztak; bizonyára éppen a legarchaikusabb, kezdetleges elemek szorultak ki leghamarabb a gyakorlatból. Különösen el kellett tűnnie az ideológiával kapcsolatos zenének: sámánénekek, bármilyen varázsló szertartással, áldozattal kapcsolatos énekek, mitológiai dalok tűnhettek el leghamarabb. De még az esetleg fennmaradt, fejletlenebb formákról is nehéz kimutatni eredetüket, éppen egyszerűségük miatt; hiszen az összehasonlítás a fejlett formákban tud igazán megbízható eredményeket felmutatni. Ha valamit kielemezhetünk a honfoglalók zenéjéből, az leginkább az akkori legfejlettebb jelenségek köréből való lehet, vagyis nagyobb dallammozgásban mutatkozó egyéni fordulatok, mással össze nem téveszthető szerkezetek. Egyszerűbb szerkezetek összefüggése bonyolult bizonyítást kíván.

Minthogy az eddigi zenei őstörténeti eredmények[1] bizonyos nyelvrokon finn-ugor népekre vonatkoztak és bizonyos műveltségileg-történetileg rokon török-tatár népekre, valamint főleg egy bizonyos területre, amelynek központja a Volga-könyök és a Káma vidéke, nekünk is erre a területre és népeire kell összpontosítani kutatásunkat. Azonban túl kell menni a párhuzamok megállapításán (illetve azok esetleges tagadásán), s ki kell terjeszkednünk az ottani népek egész zenéjére (amennyire az elérhető kiadványok alapján ez lehetséges); és az egyes népek sajátos és közös vonásainak, valamint különbségeinek összefüggésében kell értékelnünk a magyar megfeleléseket.

Legfeltűnőbb sajátsága ennek az összefüggő zenei műveltségi területnek a nagyfokú összetettség. Rendkívül változatos hangnemi, formai sajátságok keveréke található benne: kis terjedelmű és nagy ívű ötfokúság, *szo-*, *do-*, *la-*, sőt *re*-pentatónia is, félhangos ötfokúság, a diatóniának elemi és fejlett fokozatai, „hiányos" 3—4-fokú alakulatok, *do-re-mi* maggal megelégedő stílusok, ereszkedő és emelkedő-domború dallamépítkezés, kvint-, kvart- váltás és annak különböző részleges vagy átalakult formái, primitív motívumok ismételgetése, variálgatása és szigorú strófaszerkezet. Mindez azt mutatja, hogy itt többféle zenei stílus hatott egymásra, vagy többfelé elágazó fejlődéssel kell számolnunk. Hogy jobban eligazodjunk ebben a sokféleségben, végig kell mennünk az ott élő népek anyagán egymás után.

Legjellegzetesebben mutatja ezeket az elemeket együtt a cseremisz, a csuvas és részben a mordvin népzene. Legjobban ismerhető a cseremiszeké. (Lach, Robert 1926—1952. 233 dal, Vasziljev, V. M. 1919. 331, uő. 1923. 167, Vikár László—Bereczki Gábor 320 — a gyűjtött 813-ból kiválogatva —, Kulysetov, Dimitrij. 1971. 101, összesen 1132 dallamból.) Nem számítottam bele a Néprajzi Múzeum hengerein levő mintegy 20 dallamot, amely arányaiban egyezik a többi gyűjtés típusaival, s amiből Bartók közölt három dallamot, Kodály párhuzamai közt szintén hármat, s nem számítottam bele Koukal 196 dalát, minthogy sok benne a modern fejlemény dallamban, műfajban és szövegben egyaránt. De megvizsgáltam és lényegében egyezik a többi gyűjtemény arányaival. (Ezekkel együtt 1352-re rúg a cseremisz dalok száma.)

Az anyag elenyésző kisebbségét leszámítva ötfokú (Vikáré teljesen, a többiben 3,9% nem.) Ez az ötfokúság azonban rendkívül összetett. Mindenekelőtt van benne egy félhangos ötfokúság is, amely a nyelvterület északi felén igen elterjedt (Vikárnál 15,3%, a többiben 12%). Emellett van a *do-* és *szo-* ötfokúságnak egy szűkebb terjedelmű formája, amely az alapvető öt hangot tartalmazza egy szext terjedelemben (Vikár nélkül 9,4%, lásd pl. Kodály Zoltán 1973. 32 „Túl a vizen egy kosár" cseremisz megfelelőjét). Elég nagy gyakorisággal található benne három- és négyfokúság, beleértve néhány *do-re-mi* dallamot is: 6%, de az archaikusabb északi területeken, az urzsumi körzet-

[1] Bartók könyve (1924) függelékében közöl három cseremisz dalt, amelynek kvintváltó-ötfokú stílusát magyar dallamokhoz hasonlítja (a XXI. lap 1. jegyzetében). Ugyanő összehasonlító tanulmánya (1934) zárószavában már leszögezi: „Az összefüggés a magyar anyag és a cseremisz anyag közt kétségtelen". Kodály 1937-ben már egy sor dallamegyezést mutat ki Volga vidéki dallamok (cseremisz, csuvas stb.) és magyar dalok közt, és 1956-ig újabb párhuzamokkal egészítette ki eredményeit. Szabolcsi (1934, 1935, 1936, 1938, 1940, 1950) Belső-Ázsiáig és Kínáig terjesztette ki az ereszkedő-ötfokú dallamtípus területét. Egyúttal elkülönítette a török—mongol ötfokúság elterjedését a finnugor dur pentachord területétől (1934). Újabban Vikár—Bereczki gyűjtései tisztázták a kvintváltás elterjedését; Vikár ennek alapján tagadja a magyar és Volga vidéki kvintváltás összefüggését. Erről a továbbiakban bővebben szólunk.

ben, és távolabbi környékén fölmegy az arány 8,8%-ra is. VIKÁR (1971.) megjegyzése szerint anyagában elenyésző a mennyiségük. *(1—3. kottapélda.)*

A *3. példa* négyfokú motívumot hoz kvint-kvart-válaszban. (LACH Robert *Cseremisz* . . . 102—103 ugyanezt teszi háromfokú motívummal.) A kis

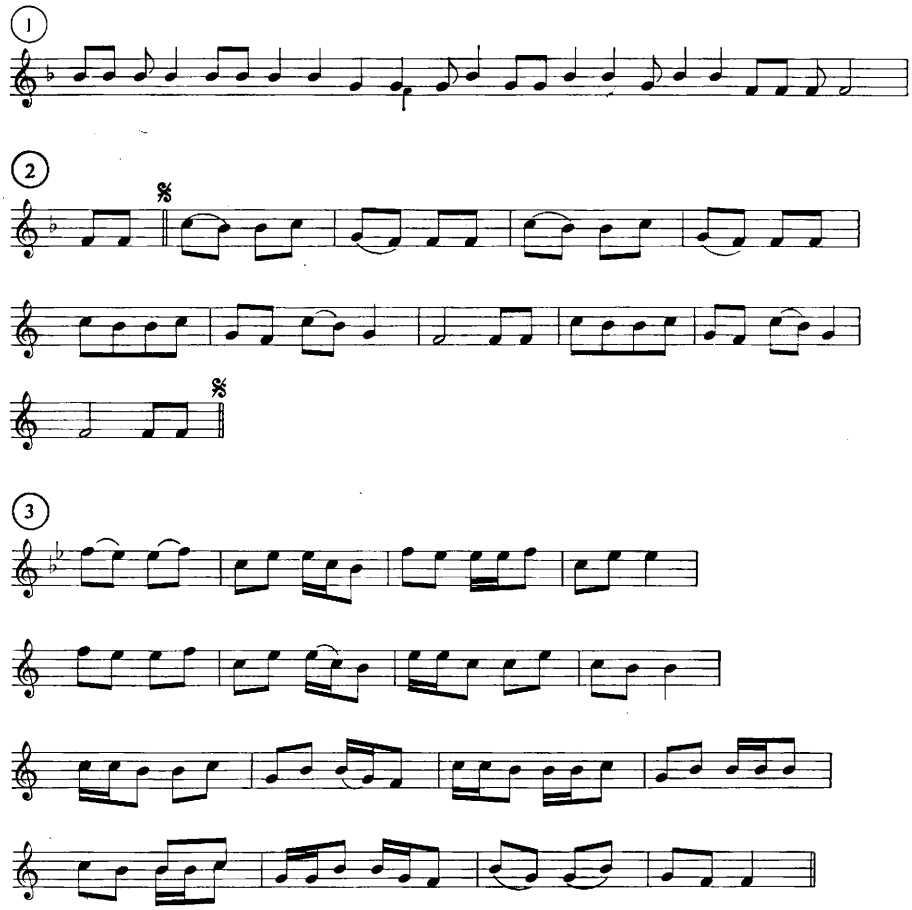

1—3. kottapélda. Három- és négyfokú cseremisz dalok. 1: LACH, Robert 1929. 51 sz.; 2: KULYSETOV, Dimitrij 1971. 158; 3. VASZILJEV, V. M. 1919. 95 sz.

terjedelműek 25,9%-át teszik ki LACH, VASZILJEV és KULYSETOV anyagának.

A legnagyobb csoportot a kvintváltó dallamok alkotják. VIKÁRnál 43,7%, a többinél 32,7%. Ez a stílus azonban, mint az anyag földrajzi megoszlásából is kivehető, de VIKÁR gyűjtési tapasztalatai is tisztázták, csak egy szorosan körülhatárolható, szűkebb területen él, főleg a Volgán átnyúló cseremisz területen, a csuvas határ szomszédságában.

Meg kell emlékezni egy sajátos dallamfajtáról, amely leginkább a nemkvintváltó területeken jelentkezik, párhuzamosan a félhangos ötfokúság elterjedésével: amit KODÁLY és nyomában VIKÁR kis kvintváltó típusnak nevez. Már VIKÁR is hangsúlyozta, hogy a kvartváltás nagyobb számú ebben a stílus-

ban, valamint rámutatott a felépítésnek további elemeire, amiről KODÁLY nem szólt: bizonyos belső motívumismétlésekre, amit ő a motívumok sorszámával jelez. Szerintem az a lényege, hogy az első sor *végét* alkotó motívum kerül a harmadik sor *elejére*, és a második sor *eleje* a harmadik *végére:* $a^1 + a^2/b^1 + b^2/a^2 + b^1/b^1 + b^2//$. Így tulajdonképpen eltolódik a helye a két motívumnak; szinte elbújtatják az ismétlést, ami a sorvégen volna legjobban kihangsúlyozva. Még fontosabb, hogy ebben a motivikus játékban igen nagy szerepe van a kvart-ismétlésnek. Már legtöbbször a teljes sorok képlete is kimutatja ezt: A^4BAB. Még inkább jelentkezik a motívumok belső elrendezésében. Sokszor az A-sor második motívuma már kvarttal mélyebben ismétli az elsőt, máskor a B-sor motívuma teszi ezt; sőt van eset, hogy az egész dal csak egyetlen motívumból áll (kisebb változtatásokkal, amit az ötfokú hangsor megkövetel), egyúttal kvarttal vagy kvinttel-kvarttal-szexttel-terccel mélyebben megismételve; csupán a második és negyedik sor záró motívuma azonos egy szinte kötelező, állandó ritmusban: lásd a 4. példa sorvégeit.

Az *5. kottapélda* variánsa annak a dalnak, amit KODÁLY idézett a „Macska ment disznótorba" párhuzamaként. (Lásd még KODÁLY 1973. 28-on levő másik cseremisz párhuzamot, továbbá VIKÁR—BERECZKI 1971. 63—88. és 91—111. sz.-ot.)

4. kottapéldánk szerkezete A^4BAB, vagyis $AA_{6-7-5}A_4A_{6-7-5}$, vagy $a + a_4/a_7 + b/a_4 + a_7/a_7 + b//$, vagyis $a^1 + a^2/b^1 + b^2/a^2 + b^1/b^1 + b^2//$. Ennek a stílusnak további sajátságairól még lesz szó. Aránya VIKÁRnál 14,6%, a többi gyűjteményben együtt 10,8%, KULYSETOV urzsumi kiadványában külön 34,65%.

Érdemes még egy pillantást vetni a különböző ötfokúság arányára is: *la*-végű VIKÁRnál 21,8%, a többiben 10,5%; *do*-végű VIKÁRnál 34,3%, nagyjából hasonló a többiben is: 33,2%; *szo*-végű nála 28,4%, a többiben 33,5%. A *mi*- és *re*-végű együtt sem éri el a 3%-ot. Bár a *la*-végű ötfokú dalok kisebbségben vannak, ezek kivétel nélkül kvintváltók, és a kvintváltó területen nagy a jelentőségük.

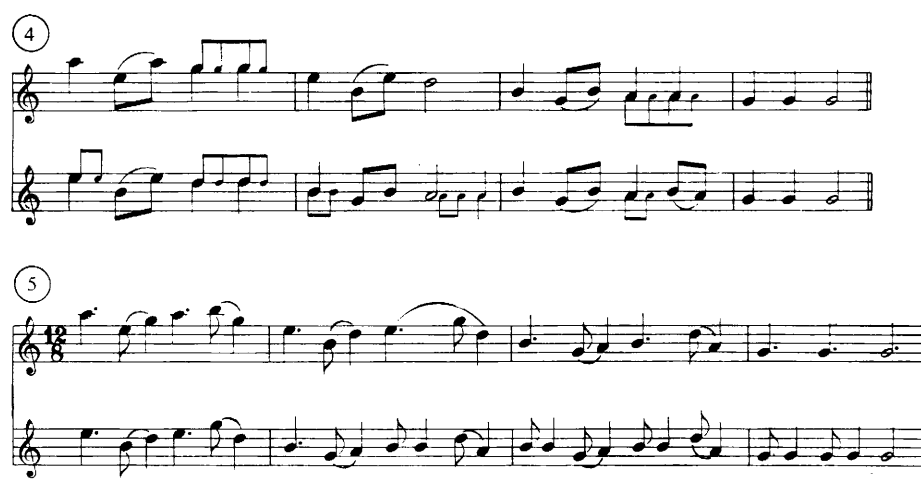

4—5. kottapélda. Cseremisz táncdalok motívumeltoló, kvartvázú felépítéssel. 4: KULYSETOV, Dimitrij 1971. 88.; 5: uo. 95. lap.

Továbbmenve a csuvasokhoz, VIKÁR terepmunkája kimutatta, hogy ott is csak a cseremiszekkel határos kb. 50 km átmérőjű északnyugati területen él a kvintváltó stílus (VIKÁR László 1966.). LACHnál nem is találunk ilyent. Az ő gyűjteménye tehát a további, nagy csuvas területeket képviseli (206 dallam). Átnéztem ezenkívül MAKSZIMĂV Sz. M. 1964. 320 dallamát, uő. 1932. 208 dallamát és FEDĂRĂV 146 dallamból álló gyűjteményét, összesen 880 dallamot. Az utóbbiak LACHéhoz képest modernebb képet nyújtanak, későbbi fejlődési állapotot, illetve modernebb ízlésű *válogatást*. A válogatásról tanúskodik az 1932-es MAKSZIMĂV-gyűjtemény, amit még a gyűjtő maga adott közre nagy anyagából. Ez minden régies típusból kevesebbet tartalmaz, és minden fejlettből többet, mint a hagyatékából később kiadott 1964-es kötet BELAEV gondozásában. FEDĂRĂVét nem is volt érdemes statisztikailag értékelni, minthogy ez tulajdonképpen egy énekesnek, FEDĂRĂVnak daltudását, illetve 400-on felüli daltudásából lejegyzett 146 dalt tartalmazza. Az ilyen tudatosan „tanuló" és „felhalmozó" egyéniség mindenfélét összehord emlékezetében, amit jártábankeltében hall: orosz dallamokat, műdalt, más népek dalait; s láthatólag a fejlettebb darabokhoz vonzódik. Sok romlásnak látszó jelenség pedig hevenyészve megtanult dallamokra mutat.

LACH és a két MAKSZIMĂV (1964. és utána 1932.) adatainak egymás mellé állítása jól szemlélteti a különbséget.

	LACH	MAKSZIMĂV 1964	1932
Bi-, tri-, tetraton	19,9%	9,3%	0,9%
do-re-mi	4,3%	1%	0,4%
6-1 terjedelmű *do-* és *szo-*ötfokú	22,5%	18,1%	13,9%
Motívum-ismétlő, sztichikus vagy ütempáros forma	42,23%	10,4%	3,8%
AA_v AA_k AB forma	12,6%	17,2%	7,2%
Nagyobb versszak-formák	39,8%	46,5%	58%
Kvintváltó	0,9%	17,2%	20,6%

A kvintváltó típusban mutatkozó eltérés LACHhal szemben csak területi különbség, a két MAKSZIMĂV közt viszont már a válogatás eredménye. Őstörténeti szempontból tehát csakis a legrégiesebb LACH-anyag nyújt tanulságot az egykori állapot kikövetkeztetésében.

Ez az anyag meglepően archaikus, és teljesen eltér attól a képtől, amit a török—mongol ereszkedő-ötfokú stílusról eddig vallottunk. Itt még a cseremiszeknél is nagyobb arányban találunk szext-terjedelmű *szo-* és *do-* ötfokú dalokat, vagyis az alapskálát a legszűkebb sorrendben. *(Szo:* 14%, *do:* 8,25%)

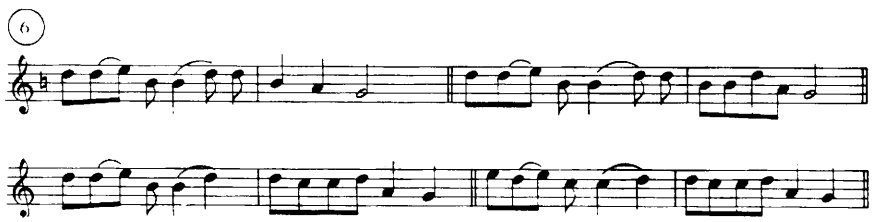

6. kottapélda. Hat hang terjedelmű csuvas dallam. LACH, Robert 1940. 43. 13 sz.

A példa egy dalon belül mutatja be a kétféle ötfokúságot 6—1 dúr terjedelemben.

Ugyancsak magasabb arányban találjuk a két-, három- és négyfokú dalokat: ezek 19,9%-át teszik az anyagnak, majdnem az ötödrészét. Pedig nem számítottam bele a *do-re-mi* trichord dallamokat, amelyek külön még 4,36%-ot tesznek ki. Ritkán előbukkan még itt is a félhangos ötfokúság, főleg fejletlen, kis hangkészletű darabokban, 3—4-fokú formában. Együttes számuk 2,4%. Túlteng általában a dúr-jellegű ötfokúság. *(Szo:* 32,5%, *do:* 13,59%, *la:* 8,2%, *re + mi* együtt: 2,4%) Hozzájárul ehhez a hiányos-diatonikus hangkészlet, ami nyilvánvalóan ötfokú dalok kiegészüléséből származik (7,28%). A teljesen diatonikusak közt is sok belül marad a hexachord-terjedelmen. Ha mindazt a kis hangterjedelmű dalt összeadjuk, ami nem lépi túl a hat egymás melletti hang határait, akár teljesen kitöltve, akár hiányosan, akkor az anyag 60,56%-át kapjuk. Ezen belül pedig a tetraton dalok és a néhány *do-re-mi* trichord együtt 25,23%-ot tesz ki.

A *7. kottapélda* bichord dallam „proporciókban", azaz háromféle páros és páratlan ritmusban; a *8. kottapélda* triton dallam oktáv-hangterjedelemben; a *9. példa* tetraton, a *10. példa* szeptim-terjedelmű *la*-pentaton dal; a *11. kottapélda* ugyanaz a dallam *szo-*, *la-* és *re*-ötfokú alakításban.

Formai oldalról nézve hasonló archaikus állapotot találunk. A dalok 42,23%-a motívumismételgetés, ütempár vagy sztichikus, azaz egyetlen (kis) sort ismételget, természetesen többnyire kisebb-nagyobb változtatásokkal. Emellett jelentékeny a kis formák aránya is: AA_k, AB vagy AB variálva összesen 12,6%. Vegyük hozzá, hogy a fejlettnek nevezhető versszakképletek a lehető legnagyobb változatosságot mutatják a háromsorosaktól a hat-hétsorosakig, több mint húszféle összeállításban (pl. ABC, AAB, ABB, ABCD, AAA_kB, AA_kA_kB, $AA_{k1}A_{k2}B$, AAA_vB, AA_kB^2B, ABAc [a kis c egy egészen, rövid sort jelöl], $ABAB_v$, ABCB, ABB_kC, ABACAD, $ABCC_kD$, $ABCC_kD$-$ABCC_{v1}C_{v2}$ stb., együtt 39,8%). Mindez azt mutatja, hogy itt a strófa kialakulásának még csak valami kezdeti fokáig jutott el a fejlődés. Ebben a fejlődésben szintén jelentkezik a kvart- és kvint-transzpozíció kisebb részek belső ismétlésében, a kvart néha az egész első féldallam alsó megismétlésében is. Számuk összesen sem haladja meg a 3,8%-ot (kétharmada kvintviszony). Ebből a formailag és terjedelemben kezdetleges világból emelkedik ki az északnyugati szűk terület fejlett kvintválaszos, nagy ívű, szigorúan szerkesztett dallamvilága. Hiányzik viszont az északi cseremisz területek jellegzetes kvart- (kvint-) váltó, motívumeltoló táncdal-stílusa. (Vikár László—Bereczki Gábor legújabb könyve — 1979. — mindenben megerősíti az elmondottakat.)

Részben hasonló, részben eltérő elemi állapotokat mutat a mordvinok zenéje, amit Lach 71 dalából, Väisänen 1948. keleti mordvin gyűjtéséből (143 dal a Tatár Köztársaság területéről) és egy újabb szovjet kiadványból (Szuraev—Korolev—Kavtaszkin 152 dalából) ismerek, összesen 366 dalból. Szuraev—Korolev G. 1969. 167 dalát nem számítottam bele, mivel túl modern, nagyobbrészt kétszólamú; 81 darabját ki kellett hagyni mint orosz dalt, mozgalmi éneket, műzenei szerzeményt. A maradék így túl „sűrített" statisztikai adatokat adott volna. Maradt 5 triton dal, 20 *la*-tetraton, 24 *la*-pentaton, 23 *szo*-pentaton, 2 *do*-pentaton, 10 diatonikus és 1 *do-re-mi* dallam. Ebben az anyagban igen nagy jelentőségű a „hiányos" kis hangkészlet: a két-, három- és négyfokú dallamok, a *do-re-mi* trichord, sőt elvétve a félhangos

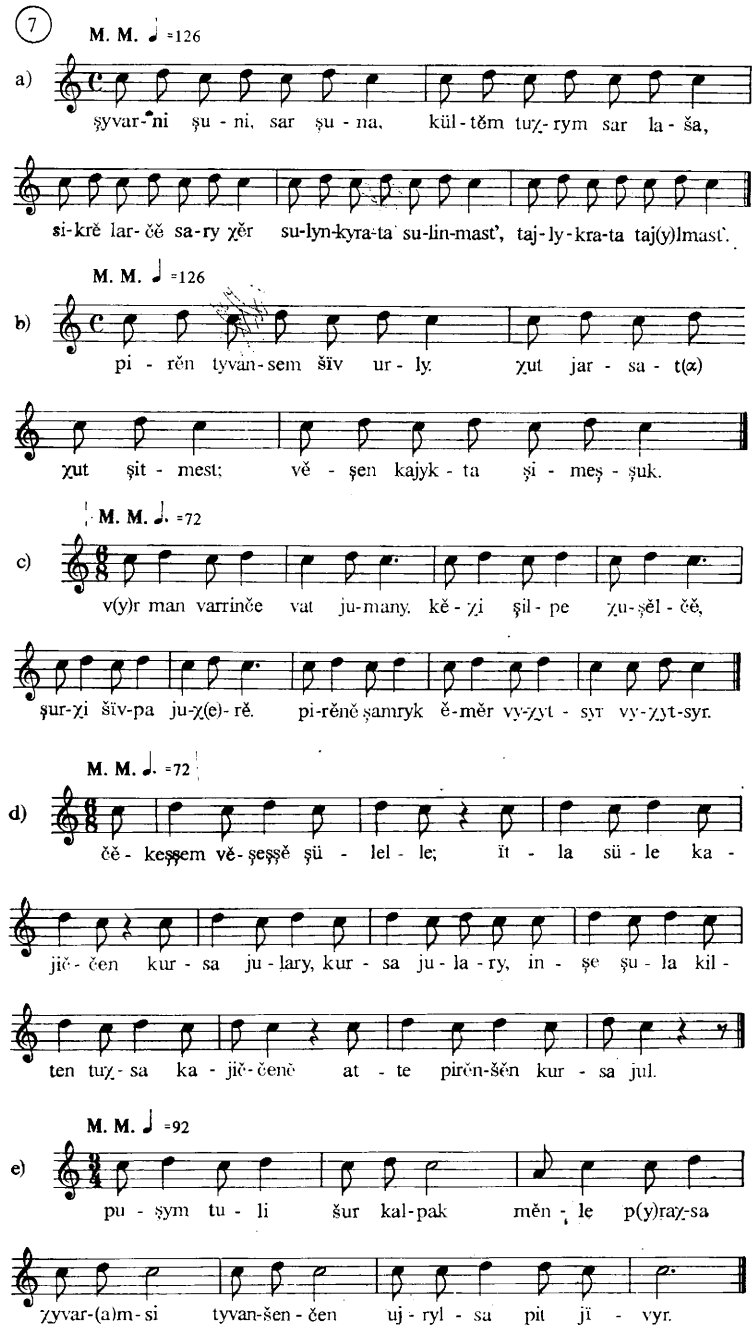

7. kottapélda

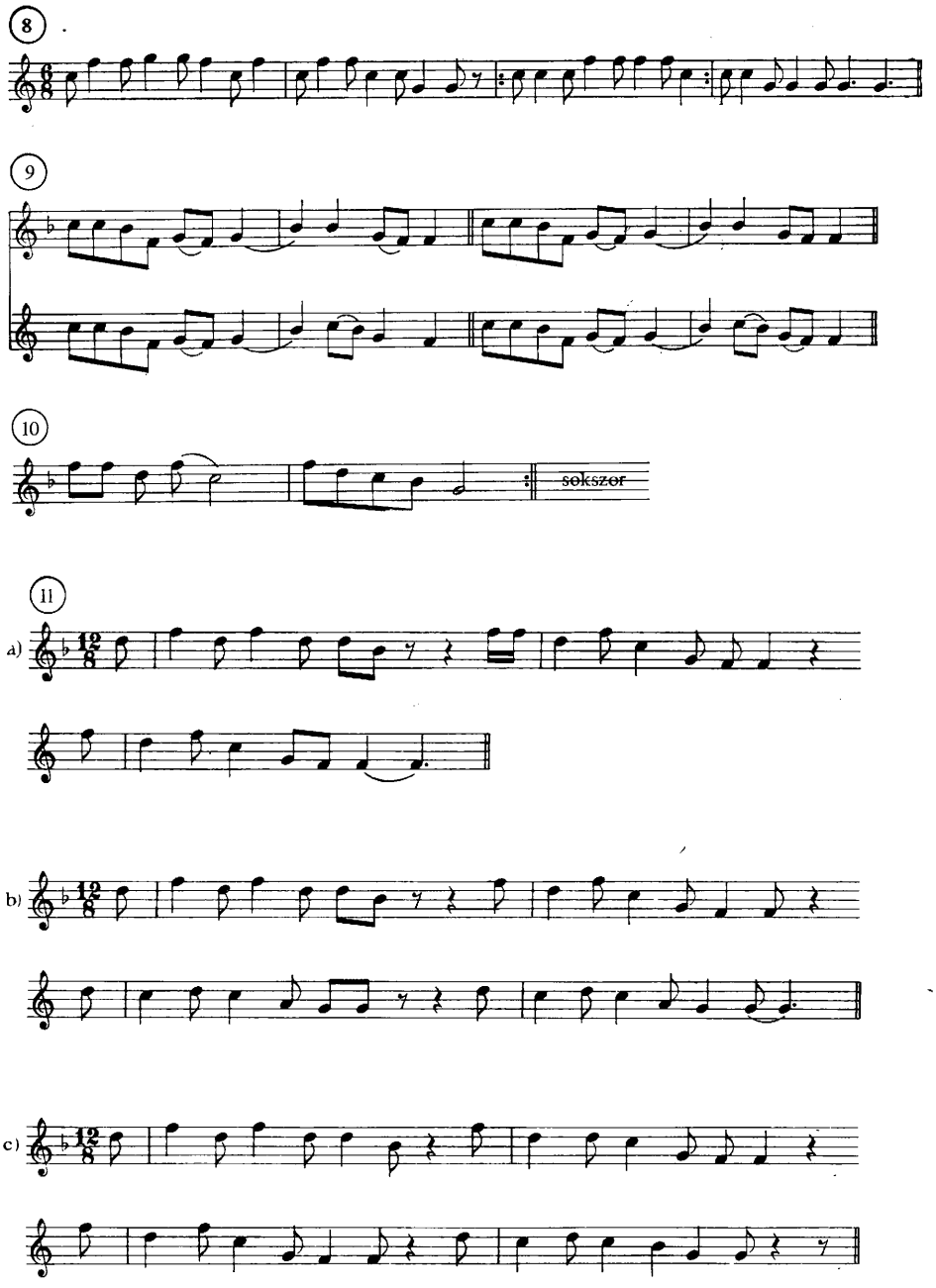

7—11. kottapélda. Különbözőképp „hiányos" hangkészletű csuvas dallamok. LACH, Robert, 1940. 30. 1—5 sz.; uo., 39. 8 sz.; uo., 29—5 sz.; uo., 43. 14 sz.; uo., 53. 13—14 és 16 sz.

három-négyfokúság; együttvéve az anyag 29,7%-át teszi ki, tehát közel az egyharmadát.[2]

Megjegyzem, hogy az új kiadvány minden archaikus vonás tekintetében lényegesen alacsonyabb számokat tüntet fel. Pl. a fenti összesített eredmény az egyes kiadványok szerint elosztva így fest: LACHnál 43,5%, VÄISÄNENnél 48,8%, SZURAEV—KOROLEVnél 15%. Míg a különböző triton-tetraton formák

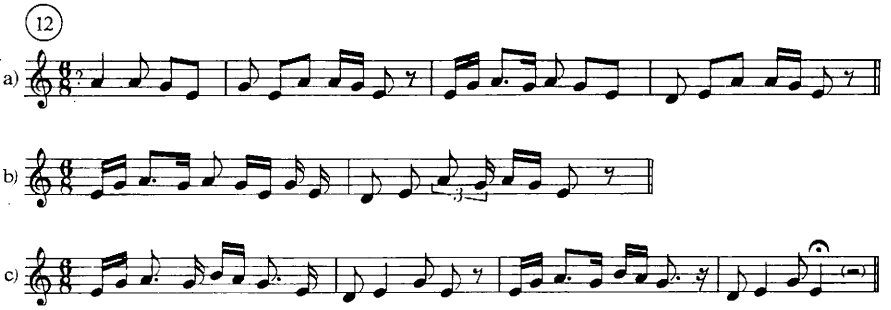

12. kottapélda. Mordvin dalok, ugyanannak a dallamcsírának három-, négy- és ötfokú fejlődésével. VÄISÄNEN, A. O. 1948. 32—34 sz.

nagyjából egyenletesen oszlanak meg az egész területen (együttvéve 11,7%, bár LACHnál 23,9%-ra ugrik), addig a *la*-tetraton (= *la-do'-re-mi-la)* WÄISÄNEN gyűjteménye szerint a keletieknél 30%! (Lásd pl. VIKÁR László 1974. 149—153. sz.-át.) Ugyanakkor a *do-re-mi* trichord az egész anyagnak csak 3%-a, SZURAEV—KOROLEVnél pedig teljesen hiányzik. Ezeknek jelentőségét azonban megnöveli VÄISÄNEN anyagában néhány *mi-re-do* terjedelemben mozgó halottsiratós és menyasszony-búcsúzó, ami régiségét igazolja (pl. VIKÁR László 1974. 38—39. száma és saját gyűjtéséből 40. sz.). A *la*-tetraton lenne a *do-re-mi* mag továbbfejlesztése a *la*-ötfokúság hatása alatt?

A mordvinoknál azonban a diatonia felé kiegészülő kis hangkészlet is számottevő. A négyhangnyi dúr tetrachord (1—4, VII—3) LACH gyűjteményében 16,9%-kal jelentkezik, s még VÄISÄNENnél is előfordul szórványosan. Kevesebb a moll tetrachord. Az összes két-négyfokú, hiányos hangkészlet és az 1—4 hangterjedelem, tehát a legkezdetlegesebb dallamok az anyag 34,4%-át teszik ki. Sőt a hexachordon túl nem lépő dúr-moll dalok száma is 15,8%-ra rúg. Az ötfokú dalok nagyobb része sem lépi túl a hexachord határait, vagyis az alapskálát. (1—6 *do-*, *szo-* és VII-5 ambitusú *la*-ötfokúság VÄISÄNENnél 54%.)

Formailag még elemibb képet kapunk: strófa egyáltalán nincs, csak motívum vagy kisebb nagyobb variált sor.

Mintha nem is erről a vidékről való volna a votják nép, annyira más a népzenéje. Elemi és archaikus ugyan, sőt még inkább az, mint a körülötte élő népeké, mégis alapvetően eltér tőlük. Bár csak LACH 67 följegyzéséből

[2] Köszönetet mondok BERECZKY János, DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin munkatársaimnak segítségükért, amit néhány rokonnépi dalgyűjtemény elemzésével nyújtottak munkámhoz: GERD (BERECZKY), MIKUSEV—CSISZTALEV—(ROCSEV) II—III. köt., SZURAEV—KOROLEV és SZURAEV—KOROLEV—KAVTASZKIN (DOMOKOS M.) és MIKUSEV—CSISZTALEV I. köt. (PAKSA K.).

ismerem, de ezt a képet jól egészíti ki VIKÁR gyűjtési tapasztalata és közlése (1969. II). VIKÁR megállapítja, hogy zenéjük túlnyomó nagy részét a *do-re-mi* trichord alkotja. Az ilyen darabok LACH anyagában is 41,4%-ot tesznek ki. Sőt e mag kiegészítése a felső *szo*-val és *la*-val — tehát a dur hexachord irányába, de ötfokúan — további 11,9%-ot alkot. Ugyanakkor teljesen hiányzik a többi népnél olyan jelentős triton-tetraton, tehát „hiányos" hangkészlet, ami az ötfokúság felé fejlődés előzetes állapota. (Két darabban a félhangos négyfokúsággal is találkozunk.) Ami itt a *do-re-mi*-nél is kezdetlegesebb jelenség, az a *do-re* bichord, ami 4,87%-ban kerül elénk, mint annak előzménye.

Igaz ugyan, hogy mindez nem a Votják Köztársaság területéről származik (VIKÁR sem ott gyűjtött), hanem a kazáni tatárok földjén élő kisebbségi csoportoktól. Viszont a körülöttük élő tatárok egészen más, fejlett, ötfokú zenével élnek, s ugyanaz jelentkezik a saját, központi területükön élő, fejlettebb votjákok dalaiban is (pl. a költő GERD által 1912—1922 közt gyűjtött és természetesen válogatott anyagban). Az elszigetelt votják csoportok *do-re-mi*-dalai mindenképpen csak a legősibb votják zene maradványai lehetnek, mégpedig nagyon is gazdagon megőrzött maradványai.

VIKÁR (1974) ugyan lemondóan hivatkozik arra az ismeretlenre, ami időközben végleg eltűnt a kutatók szeme elől a fejlődés korai szakaszairól; de azért maga is úgy értékeli ezt a nagy mennyiségű, igen kezdetleges dalanyagot, mint ami a fejlődésnek (arról az eltűnt) kezdeteiről maradt fenn napjainkra. Szélesebb körű kitekintés igen kezdetleges zenékre meg is erősíti az ilyen értékelést. TANIMOTO (1974) által közölt és leírt *orok (even)* dalanyag, vagyis az Ohocki tenger partján és Kamcsatkában élő paleoszibériai nép *teljes élő zenéje* semmi másból nem áll, mint *mi-re-do*-n mozgó, többnyire *mi*-n kezdődő és *re*-n végződő motívumokból. (Dalnak ezek még nem is nevezhetők.) Ez tehát a votjákokhoz képest még ősibb állapot, és igazolja, hogy lehet egyes népek fejlődésében olyan fokozat, amikor csupán ez a trichord-motívum jelenti számára az (énekelt) zenét.

Török nyelvű nép a szomszédos baskír, de zenéje a csuvastól alapvetően különbözik. LACH 34 dallamföljegyzéséből szinte mind *do*-ötfokú (öt kérdéses *re*-pentatontól és három hiányos dur daltól eltekintve). Mind nagy ívű, ereszkedő, díszített dallam (13) 8—1 (VII) hangterjedelemmel. Ugyanakkor, amikor ilyen nagy ívűek a dallamok, minden zárt forma hiányzik bennük. Általában két sor vehető ki — AB néha variálva, sőt egy egyetlen variált sor ismétlése —; öt esetben az ABC, ABCD képlettel is lehet jelölni zenei tartalmukat, néha 2) ① kadencia is kivehető. Ennek ellenére a dalok összbenyomása egy nagy ívű ereszkedés a *do*-pentatoniában, különösebb formai igény nélkül.

Az egész nagytáj legfejlettebb zenéjét a kazáni tatároknál látjuk. (Ezúttal figyelmen kívül hagyjuk a még fejlettebb kvintváltó cseremisz-csuvas határvidéket.) A kazáni tatárok voltak hosszú időn keresztül a környék uralkodó népe, s fejlettségük más vonatkozásban is megállapítható. LACH 62 és NYIGMEDZANOV 246 dalát összevéve (308 együtt) megbízható képet kapunk erről a dallamstílusról is. Ha eltekintünk néhány modern darabtól (többszólamú, refrénes vagy „pripevvel" — oroszos toldalékkal — záruló formától, funkciós dur énektől és hangszeres darabtól, továbbá kétségtelenül ötfokú eredetű dallamnak diatonikussá kiegészített formájától), akkor teljesen ötfokú zenét találunk náluk. Kisebb arányban itt is megtalálható a 3—4-fokú, zárt forma nélküli, régies dallamanyag (7,8%), főleg konzervatív műfajokban, mint munkadal, lakodalmas, sirató. Ugyanezekben a műfajokban található a legtöbb 1—6

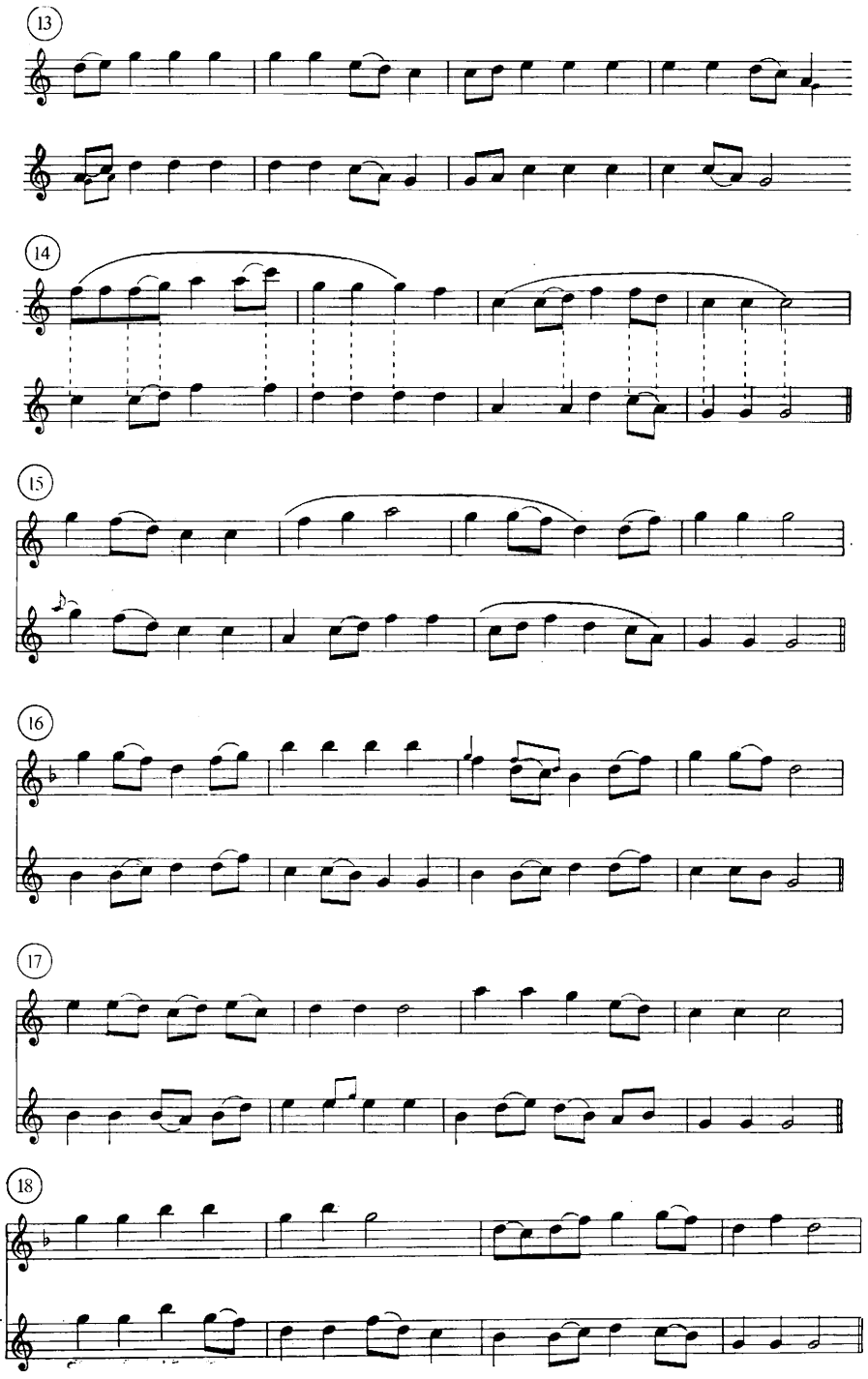

13—18. kottapélda. Lépcsőzetesen ereszkedő kazáni tatár dallamok. LACH, Robert 1952. 48., 24., 26., 29—30 és 62 sz.

terjedelmű *szo-* vagy *do*-pentatonia is (12,3%). Ez, úgy látszik, minden belsőázsiai eredetű nép zenéjében megtalálható fejlettségének arányában kevesebb vagy több százalékkal. Forma tekintetében is vannak náluk archaikus elemek: a periodus vagy annál fejletlenebb formák aránya elég nagy (20,7%), de nagy részüket a zárt periodus adja. Mégis döntő többségük nagy ívű, ereszkedő vagy alulról az oktávig felívelő és onnan leereszkedő, zárt formájú dal, amelyek közt oktávnál nagyobb terjedelműek is akadnak. Három és négysoros formájú dalaik többnyire lépcsőzetesen ereszkednek az alapra, sokszor a kisebb részletek kvart-, kvint-, terc-, szext-transzpozíciójával.

Érdekes, hogy az ötfokúság itt nem annyira egyoldalúan *szo-* és *do*-alapú, mint a cseremiszeknél és csuvasoknál (részben mordvinoknál); itt a *la-* és *re*-végű pentatonia is jelentős. *(La:* 19,8%, *do:* 19,4%, *szo:* 25,3%, *re:* 8,7% — sőt LACHnál külön 22,2% !; *mi:* 0,9%).

Kiegészíti ezt a képet a miser-tatároktól gyűjtött 78 dallam és a néhány (14) „nyugat-szibériai tatár" följegyzés (LACH). A miserek énekeltek ugyan néhány primitív formájú vagy kétsoros dalt, elvétve egy-két négyfokút is, s ami nagyobb eltérés: dur dallamokat, többnyire hexachord vagy annál kisebb terjedelemben (11,7%); nagyobb mennyiségben azonban nagy ívű pentaton dalokat. *(Do:* 28,7%, *szo:* 15,9%, *la:* 28,7%, *re:* 7,4%, *mi:* 4,2%). Kvartváltás, terccel mélyebb ismétlés itt is található, kvintváltás nem.

A 14 szibériai tatár dalból már valóban nem szabad sokat következtetni. Annyi látszik mégis, hogy ezek is fejlett, négysoros dallamok, oktáv terjedelműek vagy nagyobbak, egy-két esetben kvart- és egyéb transzpozíció jelentkezik bennük; ilyen kevés dallam közt is három *re*-ötfokú található; egyszóval nagyon hasonló a kép a kazáni tatárokéhoz.

Összegezzük a terület tanulságait. Az egész táj legrégiesebb stílusát a votjákok *do-re-mi* dallamai jelentik. Ennek nyoma csak a mordvinoknál látható nagyobb számú, *la*-val kiegészült *do-re-mi* dallamban; de szórványosan cseremiszeknél, csuvasoknál is felbukkannak. S ha egy kissé messzebbre is tekintünk, a tájtól távoleső zürjénekre, akik a votjákok legközelebbi nyelvrokonai, akkor meglepődve tapasztaljuk, hogy náluk mindenféle hiányos triton és tetraton forma hiányzik, nyoma sincs az ötfokúságnak, viszont igen kezdetleges négyhangú dur motívumokat ismételgetnek, ami összefüggő stílusnak látszik. LACH 67 dalra rúgó zürjén gyűjtésének 25%-a ilyen, MIKUSEV — CSISZTALEV újabb gyűjteményének első két kötetében pedig 215-ből 15,7%. A III. kötet — MIKUSEV—CSISZTALEV—ROCSEV — 118 dallammal, amelyből 11-et ki kellett hagyni különböző meggondolások miatt, a következő arányokat mutatja: dur tetrachord 12,1%, (moll tetrachord 7,4%), dur pentachord 13% (moll 3,9%), dur hexachord 11,2% (moll 16,8%), különféle diatonikus: 28%, hiányos formák: 5,6%. A dur tetra-, penta-, hexachorddallamok nagy része motívumismétlő formát, s többnyire ereszkedő, néha elején domború dallamvonalat mutat. (Érdekes a 66., 67. dal: ugyanaz a motívum az elsőben a 2. fokon végződik, a másodikban az 1.-n; *do-fa-mi-re* és *do-fa-mi-re-do.)* Az új gyűjteményben viszont a dur pentachord-hexachord dalok száma növekedett meg (32%-ra), ami csakis a primitívebb tetrachord-stílus továbbfejlesztése lehet. Ezt megerősíti a még távolabbi és magas kultúrájú észtek zenéje, ahol ezek a fejlettebb dur-dallamok számban egyszerre megnövekednek. (TAMPERE, lásd VIKÁR László 1974. 14 táblázatát.) De ez a tetrachord-stílus meg bizonyára a votjákoknál élő dur trichordmagnak, a *do-re-mi*-nek „továbbfejlesztése", kibővítése egy hanggal, a *fa*-val.

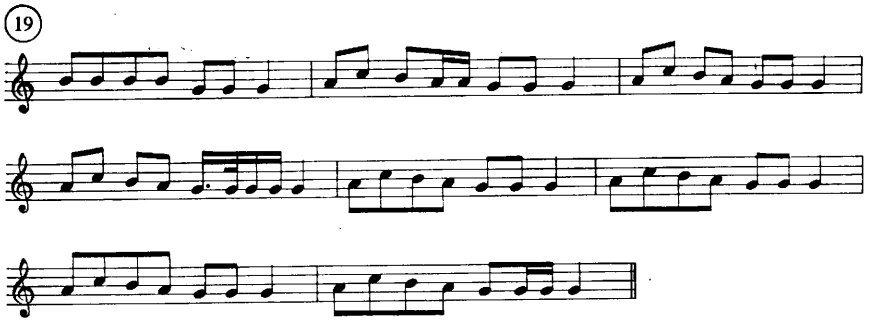

19. kottapélda. Tetrachord zürjén dallam. LACH, Robert 1926. 35. sz.

A területre annyira jellemző 4- és 3-fokúság tehát nem azonos eredetű a *do-re-mi* trichorddal, mert teljesen hiányzik a zürjéneknél, s különben is már triton-formájában is nagyobb annál: kvart-, illetve kvint-ambitusú, és éppen a három egymás melletti hangot, a két egészhang-lépést ugorja át. Sőt azt mondhatjuk, hogy azzal szemben fejlődést is jelent nagyobb hangterjedelmével és nagyobb mozgást, nagy ugrásokat is lehetővé tevő hangkészletével. Előfordul a *do'-la-szo-mi*, tetratonnak *do*-val kibővített, tehát oktáv terjedelmű változata, amely mégis megmarad a négy hang rendszerében, sőt láttunk az előbbi példákban oktáv terjedelemben mozgó háromfokú motívumot is.

Ennek a „hiányos" de még nem pentaton dallamstílusnak továbbfejlesztését láthatjuk a formailag kezdetleges, kis hangkészletű ötfokú dalokban, a hexachord-ambituson belül maradó, többnyire dur jellegű pentatoniában. Különben itt világosan látható, hogy a triton, akár annak *szo-la-szo-mi* formája is, valamint a tetraton dalok (mondjuk: *re-do-la,-szo* formák) nem dur hexachorddá egészülnek ki, hanem vagy *szo-la-do'-re'-mi'* vagy *do-re-mi-szo-la* pentatoniává; tehát a tritont tk. *do-re-do la*-nak kellene értelmeznünk. Legjellegzetesebben a csuvasok képviselik ezt a stílust, de erősen él a cseremiszek közt is, s megtalálható a mordvinok anyagában is.

Újabb stílust jelent a sajátos motívumfűzésű, azon belül kvart-kvintváltó táncdalok stílusa, ami a cseremiszek között él a Volgától északra és keletre; ugyancsak sajátos külön stílus ugyanezen a területen a félhangos ötfokúság többnyire szintén hat hangon belül maradó vagy oktáv terjedelmű dallamaival.

Ezektől egészen elüt a Volgától délre eső szűk terület, a cseremisz-csuvas határ mentén, ahol mindkét nép körében nagy ívű ötfokú kvintváltó dallamok élnek szinte kizárólag; köztük is legfejlettebb szerkezetet jelentenek a tonális választ alkalmazó, túlnyomóan *la*-pentaton, kis részben *do*-ötfokú dallamok.

Mindezekhez képest valami teljesen újat és eltérőt jelent a kazáni tatárok és más tatárok terraszosan ereszkedő, de nem kvintváltó ötfokúsága, zárt négysoros formában. Egyetlen vonás kapcsolja össze ezeket is a terület többi stílusával: a fokozatos ereszkedésben többfelé jelentkező kvartmegfelelés, illetve annak kvint-szext-terc-, sőt szekund-variációi. Ez ugyanis a cseremiszeknél és csuvasoknál is kimutatható.

Ebbe a helyzetképbe kell beillesztenünk a magyarral közös dallamokat és stílusokat — ezzel egyidejűleg a távolabbi obiugorok dalait —, egyrészt hogy a magyar kapcsolatokat helyesen értelmezzük, másrészt hogy a terület zenei

fejlődésére vagy a népek egymásközti kapcsolataira is valami eligazítást kapjunk. Mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk fejlett kvintváltó stílusunk összefüggését a Volga melletti kvintváltó területtel — kiegészítve vizsgálódásunkat a kvintváltásnak másutt található formáival és mint zenei jelenségnek általános problémáival —, ezután a kvintváltó területen kívül található különböző párhuzamokat, különösen a „kis kvintváltó"-nak mondott motivikus dallamszövésű táncdalok és dudanótáink összefüggését, azután a *do-re-mi* tengely körül mozgó dalainkat (az úgynevezett „zsoltár-típust" és rokonait), végül a siratót.

Kezdjük a legfontosabbal, aminek eredetkérdése az új tapasztalatok fényében a legizgalmasabbá vált: a kvintváltókkal. KODÁLY 22 párhuzamából 6 tartozik ide: 1) „Szőlőhegyen keresztül" 2) „Leszállott a páva" 3) „Nincsen apám, nincsen anyám" 4) „Kalapom a Tiszán úszkál" 5) „Széles vizen keskeny palló" 6) „Azt hittem, hogy nem kellek katonának".

Az első kettő rendkívül erősen begyökerezett dallam a magyar hagyományban. A „Szőlőhegyen keresztül" dallama mintegy 200 változatban került

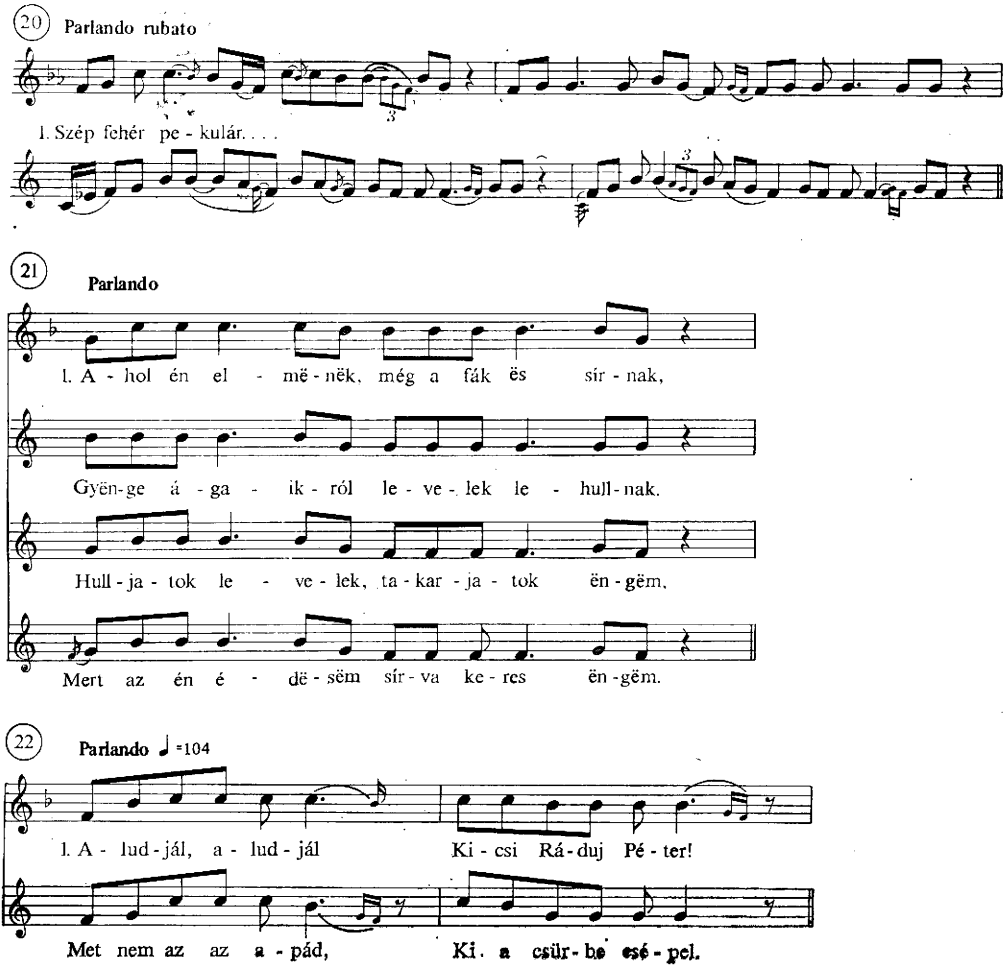

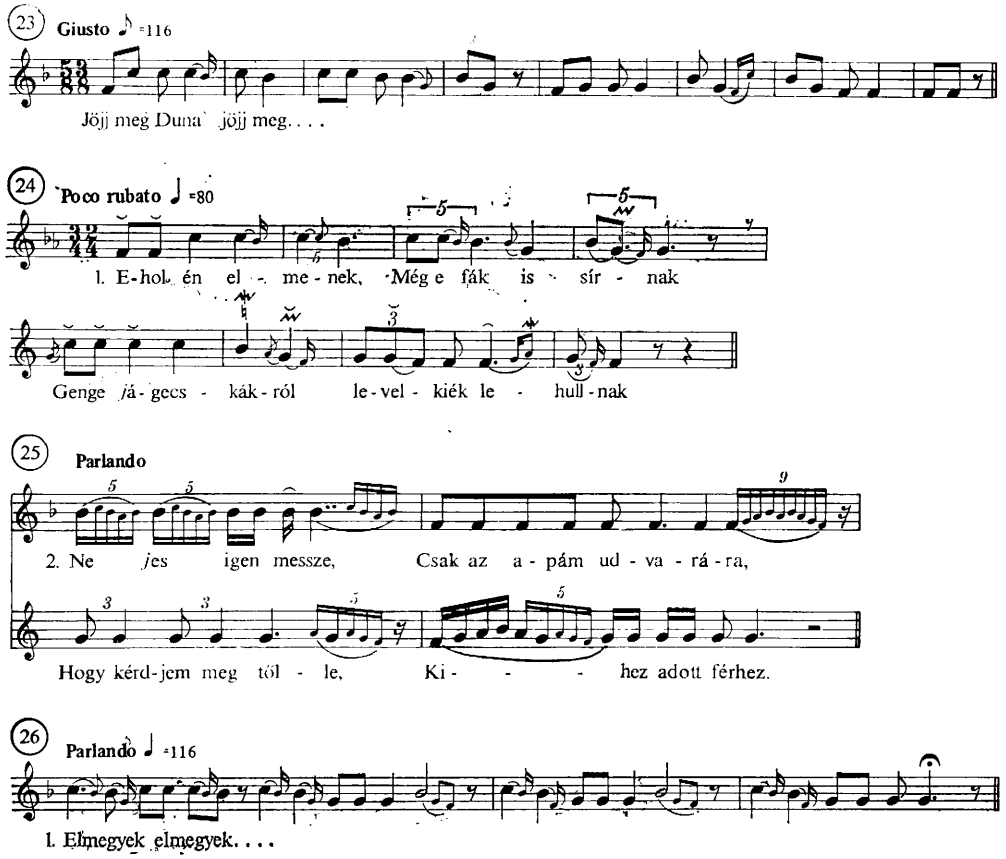

20—26. kottapélda. Négyfokú magyar dallamok Gyimesből és Moldvából. 20: Somoska (Moldva) 1930. VERESS S.; 21: Egyházaskozár (Baranya—Moldvából áttelepültektől) 1952. RAJECZKY Benjamin; 22—23: KALLÓS Zoltán 1970—1973. 39 és 36 sz.; 24: JAGAMAS János—FARAGÓ József, 1974. 65 sz.; 25—26: KALLÓS Zoltán 1970—1973. 107 és 106 sz.

elő a Dél-Dunántúlról akár durterccel és szeptimmel, akár mollal; a Páva-dal széles körű rokonsága pedig már ismeretes a MNT VI. kötetéből. Ugyanakkor a mindkét dallam alapjául szolgáló motívum, amit kétféle zárlattal majd kvinttel mélyebben hallunk, ugyanaz a négyfokú dallam *(re'-do'-la-szo)*, amit olyan sokszor láthattunk a Volga vidéki gyűjteményekben. Sőt az 1)-nek cseremisz párja még tulajdonképpen ebben a formában él is, kvintváltás nélkül (csak egy hajlítással fölfelé kiegészítve ötfokúvá, arra a sokat emlegetett „alapskálát alkotó hexachord-terjedelemre"). Meg kell jegyeznem, hogy újabban több ilyen magyar tetraton-dallam került elő Moldvából és Gyimesből, mint szívósan továbbélő ősiség. Az elsőt még VERESS Sándor vette fonográfra a 30-as években, de nem figyeltünk föl rá *(20. kottapélda)*, a másodikat RAJECZKY a baranyai áttelepült csángóktól *(21. kottapélda)*, a legtöbbet pedig KALLÓS (1970—1973) 39 = *22. kottapélda*, uo. 36 = *23. kottapélda*, továbbá JAGAMAS—FARAGÓ 65. sz. = *24. kottapélda*. Sőt triton előzménye is előkerült mind *do'-szo-la* formában — KALLÓS 1970—1973. 107. sz., 1973 lemezén az utolsó = *25. kottapélda*, mind *re-do-la*, formában — KALLÓS 1970—1973. 106 = *26. kottapélda*

— továbbá két hangszalag-felvétel). Mindkettő hosszú balladára énekelve hangzik el, az egyik különleges hangszínű, régies ékesítésekkel gazdagon körülfonva.

Ezek nem lehetnek utólagos töredékek, csakis valami ősi hagyománynak a peremterületen megőrzött maradványai. Ugyanakkor eddigi dallampéldáink is mutatták *(1—3, 12. kottapélda)*, de különösen a következők *(27—28. kotta-*

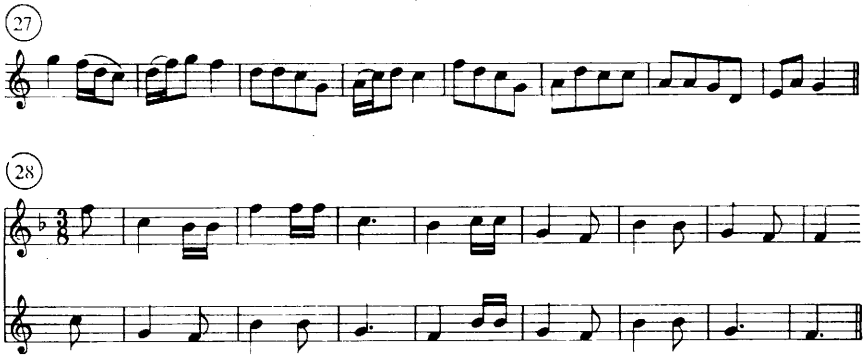

27—28. kottapélda. Tetra- és triton dallamok kvart-transzpozícióban. VASZILJEV, V. M. 1919. 60 és 219 sz. Északi cseremisz terület.

példa), mennyire önálló dallamgondolatként él ez a négy- vagy háromhangnyi dallam a Volga vidéken, ha még háromszori kvart-transzpozícióban is előfordul.

Ez ugyanis elárulja, hogy itt biztosan nem a teljes ötfokú hangsornak felső „kivágásáról" van szó, amit már a kvintválasz előre tervezett megoldása kedvéért „emeltek ki" a hangsorból, hanem egy önálló dallamról még az ötfokúságon innen; mivel éppen a harmadik kvart-transzpozíció miatt már idegen hang is bekerül a dallamba. De ugyanezt tanúsítja az a számos eset is, amikor csak ebben a négy hangban mozog az egész dallam.

A 2), a Páva-dallam viszont már fejlett dallamelgondolássá fejlesztette ezt az ősi magot mind a magyaroknál, mind a cseremiszeknél. Ott ugyan jelenleg csak ezt az egy változatát ismerjük (újabb, távoli rokonaitól eltekintve); de annak figyelmes vizsgálata is elárulja, hogy gazdag változatfejlődés állhat mögötte. Mindenekelőtt a mélyebb részből világossá válik, hogy a felső részben egyformán ismételt dallam nem lehet eredeti megoldás: a kvint-megfelelés értelmében kellett lennie olyan változatoknak is, amelyekben az első sor felívelt az oktávra, és onnan lelépve szeptimen zárult. Az alsó rész pedig először kvint-kvart megfeleléssel, „tonálisan" válaszol, vagyis az 5 + 8. fokra 1 + 5 lépéssel, azt kvart válasszal folytatja, s csak azután ismétel kvint-válasszal. (Ami különben szintén benne marad a hangrendszerben, tehát szintén „tonális".) De elképzelhető, hogy voltak vagy vannak olyan változatai is, ahol mindjárt a tiszta kvintválasszal kezdődik a mélyebb rész.

Az az érdekes, hogy a magyar dallam rengeteg változata közt mindazok az elemek fellelhetők, amelyek kikövetkeztethetők a cseremisz példa szerkezeti sajátságaiból (és természetesen azok is, amelyek megvannak benne). Az első sor oktáv-szeptim zárlata: MNT VI. 390—393, 435—437, 440—441, 449—450, (445, 458—461), 471, 474, 477, (478—480), 486. sz. Az azonnali kvintválaszt rengeteg példában láthatjuk, különösen a MNT VI. első három típu-

sában. Megtaláljuk a cseremisz dallam kezdő 5—8. lépését is: uo. 213—214., 392—393., továbbá a VII. kötetben sorra kerülő típus: 29. pl., amely igen nagy elterjedtségnek örvend Szabolcs—Szatmárban. A cseremisz dallam sorvégeinek terc-lehajlásait pedig ott látjuk a Páva-dallamban is néha főhanggal, néha hajlítással. De ezentúl sok változat őrzi tisztán is, diatonikusan kitöltött for-

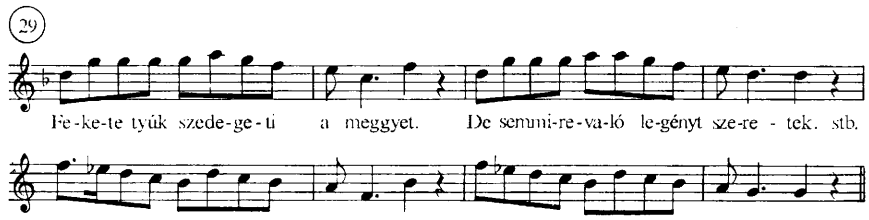

29. kottapélda. AP 6632/e.

mában is: MNT VI 125, 183, 186—196, 347—348, (392), 394—395, (402—408), (414), (483—484), 614—617, (618—619), 651—652, (653—654), (662), (665), 667—669. Kitöltve: 21—24, 47—48, 50—70, 72—90, (100), 101—113, (119), 123, 126—128, 138, 448, 471. Látható, hogy itt egy gazdag változatsorban kibomló fejlett dallamszerkezet felel meg a cseremisz dallamnak. Mégpedig egy szintén közös, elemi zenei magból, a négyfokú dallammotívumból azonos módon, azonos variánsokkal kifejlesztett szerkezet. (A négyfokú mag még világosan jelentkezik a kötet 13, 133, 204, 228, (381), 384, (385—386) és 409. számában). A két dallammal képviselt variánscsoport és stílusréteg összefüggését lehetetlen el nem ismerni.

3) „Nincsen apám, nincsen anyám": semmi különösen jellemző egyező vonást nem tartalmaz a kvintváltó-ötfokú szerkezeten és bizonyos általános dallamvonal egyezésén túl, ami főleg az 1—2. sorban mutatkozik. Lehet, hogy nem is egy meghatározott dallam maradt fenn a két különböző területen, hanem mindkettőben könnyen előállhatnak az azonos stílus variálódása folytán hasonló, közeli formák. Ez persze talán még erősebb kapcsolatra vall.

A 4) „Kalapom a Tiszán úszkál" ismét nagyon elterjedt dallam; nálunk is számos változatban él, s hogy egy cseremisz és két csuvas gyűjteményben is feltalálható, arra vall, hogy a Volga vidékén is széles körben ismeretes. Az alábbi példa mutatja, hogy a kadencia-változatok mögött azonos dallamvonal húzódik meg. A magyaré és a KODÁLY-párhuzamban közölt csuvas dalé 7 ⑤ $^{b}3$, az ugyanott közölt cseremiszé 5 ⑤ 1; itteni példánk 4 ⑤ VII, de két, melizmával bővült lelépő „toldalékot" leszámítva szintén 7 ⑤ $^{b}3$.

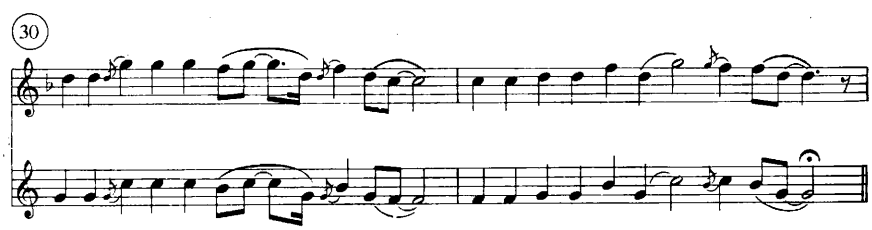

30. kottapélda. Csuvas dallam. MAKSZIMÁV, Sz. M. 1964. 161 sz.

Egyes magyar variánsai bizonyos dallamrészleteihez még közelebbi megfeleléssel is szolgálnak. A dallamvonal a két dallamsor egymást kiegészítő mozgásával itt is eléggé egyéni, hogy ne tartsuk véletlennek a párhuzamot.

Az 5) „Széles vizen keskeny palló"-ról még ennél is biztosabban mondhatjuk, hogy meghatározott daltípusnak itt is, ott is fennmaradt tagja, azontúl pedig egy szélesebb körű dallamfajtának képviselője mindkét népnél. A jellemző szext-ugrás az első motívumban, majd a leugrás az oktávról a kvintre s a két egymás alatti sorzáróhang (a 4. és 5. fok), majd az egésznek kvinttranszpozíciója annyira sajátos dallamelgondolás, amit nem tarthatunk egymástól független, véletlen hasonlóságnak. Egyszersmind ez a 4 ⑤ VII ① kadenciasor a cseremiszeknél is egyik jellemző formája a *la*-ötfokú, tonális kvintszerkezetnek (lásd VIKÁR 1971. mutatóját), s nálunk is számos hasonló kadenciasor mutatható ki kvintváltó dallamainkban. (Legismertebb az „A citrusfa levelestül-ágastul" Pt 346.)

A 6) „Azt hittem, hogy nem kellek katonának" ismét jellegzetes, egyéni fordulatokkal azonosítható, annak ellenére, hogy a magyar dallamban már elmosódott a kvint-szerkezet (vagy még nem alakult ki teljesen, s a cseremiszeknél fejeződött be a formai fejlődés). A magyar dallam erős hagyományát tanúsítja, hogy az Alföldön is máig megtalálható.

Érdekes, hogy a magyarság csak *la*-ötfokú kvintváltó dallamokat tartott fenn, legalábbis túlnyomó többségben. (Erre a megszorításra az újabban előkerült számos *szo*-ötfokú dal kényszerít, amelyek közt kvintváltó is akad — igaz, hogy nem kvintváltó dallamok egyedi változataként.) Másik érdekes tény, hogy a tonális kvintválasz kizárólagosan *la*-ötfokú dalokban jelentkezik a cseremiszeknél. A *szo*-ötfokúak kivétel nélkül reális választ alkalmaznak, s a *do*-végűek nagy része is. Másik részükről ki lehet mutatni, hogy *la*-pentaton dalok *do*-végűvé átalakított változatai. A következő két példacsoport összefüggő változataiban tettenérhetjük ezt az elváltozást.

A *31/a kottapélda la*-végű kvintváltó dallam (WICHMANNé gyűjtéséből), *a 31/b példa* VASZILJEV, V. M. 1919. 73. sz. Az utóbbiban az eredeti 1—2. és 3—4. sor sorrendje föl van cserélve. Ugyanezt látjuk a *32/a-b kottapéldá*ban: ugyanaz a dal egyszer az eredeti, másodszor a fölcserélt sorrendben.

Mi bizonyítja, hogy a *la*-végű sorrend az eredeti? Az, hogy ezek a *do*-végű dalok a 2. és 4. sorukban mindig lekanyarodnak a záróhang alatti VI. fokra, és onnan ívelnek föl ismét a *do*-záróhangra, ami más *do*-végűeknél nem fordul elő. Másrészt a *la*-végű sorrend a sok dalból ismert 7 ⑤ ^{b}3 kadenciasort adja, amelyben éppúgy, mint a mi Páva-dalunkban és sok társában először fölível a sorvég a terccel magasabb sorzárlatra, majd utána megy a mélyebbre, ami logikus dallamvonalat ad; míg megfordítva mindig egy alacsonyabb után kell ugyanolyan mélyről felkapaszkodni a magasabbra. Látszik is a két példából, hogy ennek következtében igyekeznek is az elsővé vált mélyebb sor ívét egyre magasabbra vinni, hogy a fokozatos ereszkedés mégis érzékelhető legyen, ami ennek a szerkezetnek lényege. Az is sokat mond, hogy a *la*-végűre visszafordított sorrendben a sorok sokkal természetesebben kapcsolódnak egymáshoz: ilyenkor minden 1. és 3. sor után ugyanazon a hangon folytatódnék a 2. vagy 4. sor, ahol az előző abbahagyta. Nyilvánvaló, hogy legtöbb ilyen dal *la*-végűeknek egyszerű átalakítása, s csak kisebb részük keletkezett már az ilyen átalakult dalok mintájára. A szerkezet sutasága és a hangterjedelem sajátos, elütő volta így is elárulja az ilyen dalok másodlagos voltát.

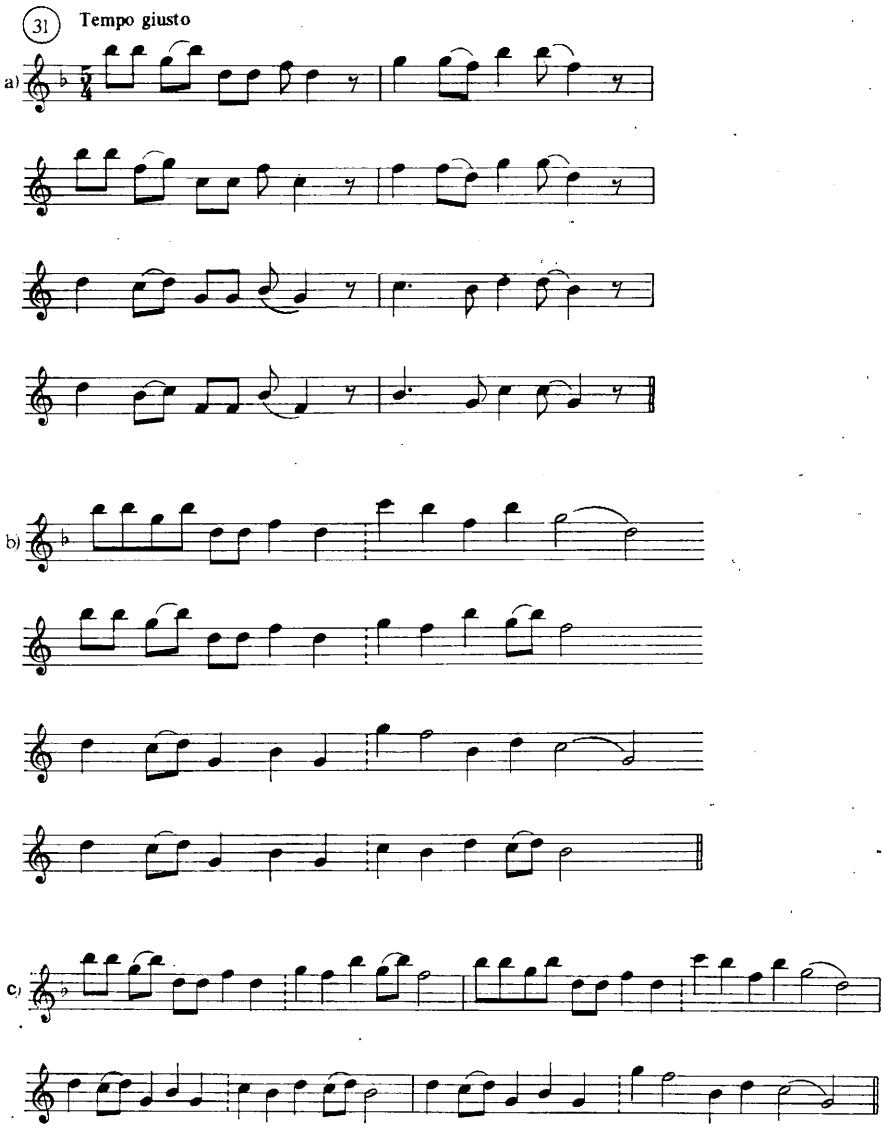

31. kottapélda

Tehát míg a keleti rokonnépeknél egy fokozatos durosodást látunk, ugyanakkor nálunk valószínűleg egy fokozatos mollosodással kell számolnunk, ami egyes peremterületek régies hagyományába szorította vissza a korábban talán sokfelé meglevő *szo*-végű és bizonyára egyéb dalokat is. Ennek okairól ezúttal nem kell számot adni, csak megállapítjuk, hogy itt már a közös hagyomány kétféle irányban fejlődött tovább. Erre vall különben az a tény is, amire már KODÁLY rámutatott, hogy több dallampárhuzamunkban a keletiek *szo*-végűek,

a magyar megfelelők pedig általában *la*-n végződnek. Ők *do*-végűre változtatták *la*-ötfokú dalaikat, mi *la*-ötfokúvá a *szo*-ötfokúakat.

Mielőtt az összefüggés történeti lehetőségét vizsgálnánk, s mielőtt a nem kvintváltó párhuzamok kérdését vennénk sorra, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, hogyan kell értékelnünk a nyugati népeknél, az európai énekkincs-

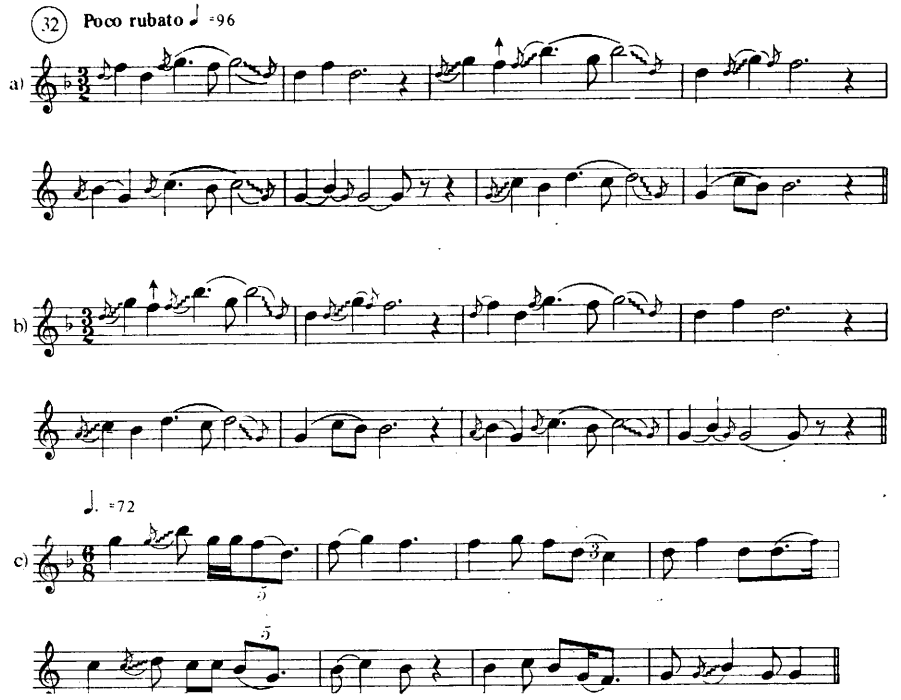

31—32. kottapélda. Cseremisz dalok *la-* és *do*-végű variánsokkal. 31/a: Bartók Béla 1924. Appendix I.; b: Vasziljev, V. M. 1919. 73 sz.; c: ugyanaz fölcserélt sorokkal; 32/a: Vikár, László — Bereczky, Gábor 1971. 221 sz.; b: ugyanez fölcserélt sorokkal; c: uo. 281 sz.

ben mutatkozó kvintváltást és ennek ismeretében a fenti párhuzamokat. Bár a tárgyalt párhuzamok és a később tárgyalandók a kvintváltáson túl az ötfokúságban is, s azon túl az egyes dallamok egyéni sajátságaiban, jellemző stílusjegyeiben is jelentkeznek; így velük szemben egy kvintváltó szerkezet önmagában, eltérő stílusjegyek között semmi esetre sem jelentene hasonló súlyú egyezést, olyan kapcsolatot, ami a fentiek összefüggéséhez mérhető lenne, s azt cáfolná; mégis érdemes magát a kvintváltás tényét is megvizsgálni. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Magyarországon jelentkező dur-kvintváltást különösen táncdalokban valamint a nyugati eredetű dallamokban nálunk *utólag* jelentkező kvintváltó részleteket nem is kell különösen magyarázni: ahol a kvintváltó stílus olyan széles körű hagyományban él, mint itt, s táncdallamokban, hangszeres előadásban is számtalanszor elhangzott, ott már tudatosulhatott mint szerkesztési elv, és alkalmazhatták eredetileg nem kvintváltó dallamokban sőt más stílusban is. Még szlovák és morva területen is számolnunk

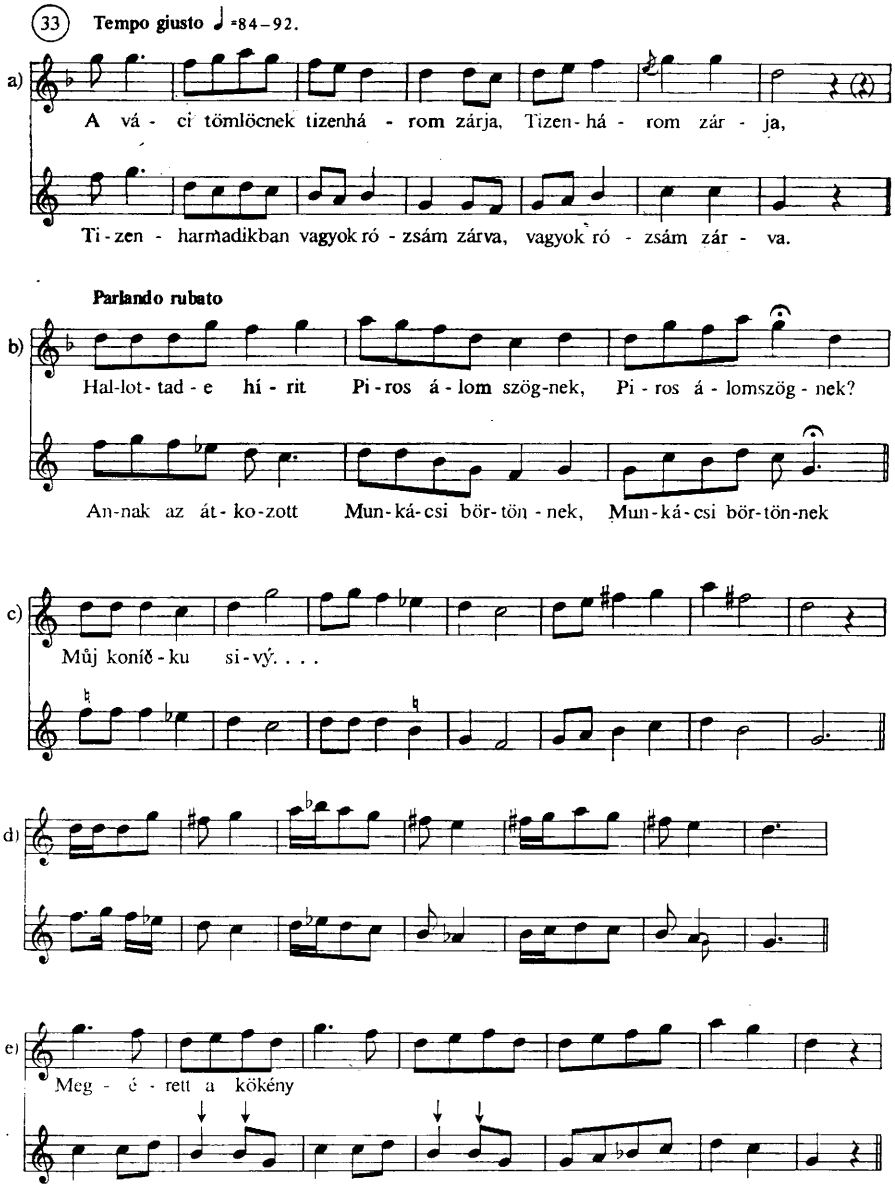

33. kottapélda. Magyar kvintváltó dallamok morva és ukrán rokon változatokkal. a: Páty (Pest) 1923. KODÁLY Zoltán; b: Beje (Gömör) 1958. ÁG Tibor; c: SUŠIL 1869. sz.; d: KOLESSA alapján idézi C. NAGY Béla 1959. XXI/i; e: Nemespátró (Somogy) 1937 = MNGF 16 sz.

kell ilyen hatással, hiszen amióta balladáink és sok régi népdalunk nagy tömegű morva átvételét megismertük, valamint a déli morva területeken máig élő magyar tánc-, tánczenei és viseletdivatot, akkor az ott előforduló kvintváltó dallamokat is ebbe a körbe kell sorolnunk. Például szolgáljon a *33. a–e* össze-

állítás, ahol több száz változatban ismert magyar dallam jelenik meg a morva (és ukrán) följegyzésben.

Érdemes idézni, mit állapított meg BARTÓK már 1924-ben erre vonatkozóan. A kvintváltó szerkezet „megvan továbbá a tót anyagban is, részben magyarból átvett dallamoknál, részben önálló képződményeknél. Dacára ennek speciális magyar szerkezetnek mondhatjuk, elsősorban izometrikus pentaton formáit" (XXII. l.). „. . . Az A^5B^5AB szerkezetű pentaton hangsorú izometrikus dallamversszak-szerkesztési mód magyar földről nyomult elő nyugat felé; a Z + Z, z, Z + Z, z versszak-szerkezet nagyobbára dur vagy moll hangsorral és ①-es vagy ②-es főcezúrával talán német földről kiindulva cseh-, morva- és tót területen hatolt kelet felé. A két áramlat bifurkációjából származtak egyrészt az A^5B^5AB szerkezetű pentaton hangsorú, Z + Z, z, Z + Z, z dallamversszakot feltüntető magyar alakulatok, másrészt az A^5B^5AB szerkezetű, dur hangsorú, akár izometrikus, akár heterometrikus dallamversszakot feltüntető morva és tót alakulatok." (LIX. l.)

Ha most nyugatabbra tekintünk, a legtöbb úgynevezett kvintváltó nyugati dallamban AB^5CB formát találunk. Ezeknek nagyobb része azonban nem magas A-sorral kezdődik, hanem alulról kanyarodik föl az oktávig, s onnan megy le az 5. fokra, majd leereszkedve vagy esetleg újabb alulról kezdődő ív után az 1 fokra. Vagyis egy olyan dallamgondolat végső kiélezése, amely számos nyugati népdalban és gregorián dallamban található: az alapról fölfelé indulva egyszer az 5. fokra ér, azután egy kisebb ívvel az alaphangra. Miután ebben a szerkezetben az 5. és 1. fok ki van emelve, és szembe van állítva mint két egyértékű dallampillér, egyúttal hangnemileg is két sarkpont, amely egymással kölcsönös viszonyban áll, kézenfekvő, hogy a két hangot egymás „ismétlésének" kezdték érezni, és az előttük levő hangokat is fokozatosan egymáshoz hasonlóvá tették annak az ösztönnek működése folytán, amit a variálásban állandóan tapasztalunk: hogy az énekesek igyekeznek nem hasonló részekből hasonlókat alkotni, ismétléseket, akár mélyebb vagy magasabb ismétléseket is belevinni a dalba, hogy szorosabb egységet biztosítsanak a felépítésnek. A következő példacsoport mutat ilyen jellegzetes nyugati kvintváltó formákat.

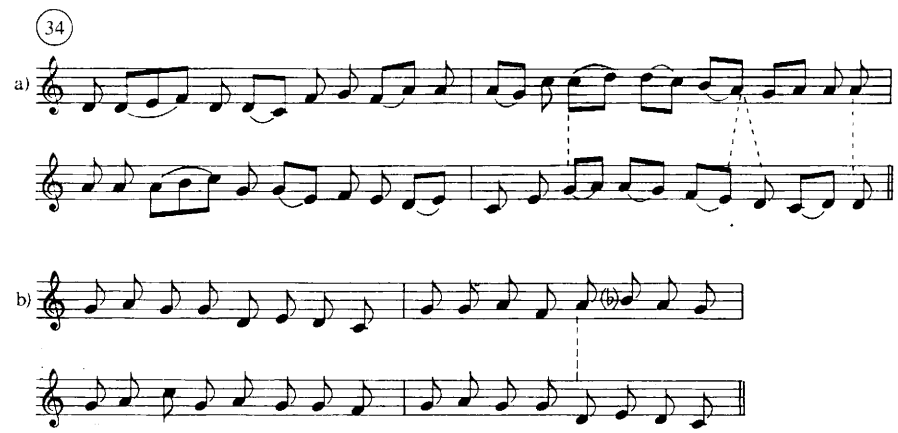

34. kottapélda. Gregorián dallamok. RAJECZKY Benjamin 1956. 74 és 71 sz.

Alulról fölfelé haladó ívvel jut el az oktávig, majd tovább le a kvintre; utána lehajlik az alapra, s onnan egy kisebb ívvel éri el a záróhangot. (Ilyen

pl. WIORA, Walter 1952. 33a.) A b) tulajdonképp nem is AA^5BA forma, hanem AA_kBA, amelyben a 2. sor utolsó négy hangja változott csak el, hogy a 4. sor tonikai zárlatához képest kvinttel magasabb zárómotívumot alkosson.

A *35. kottapélda* tipikus „nyugati kvintváltó" dal alulról felívelő AB^5CB szerkezetével.

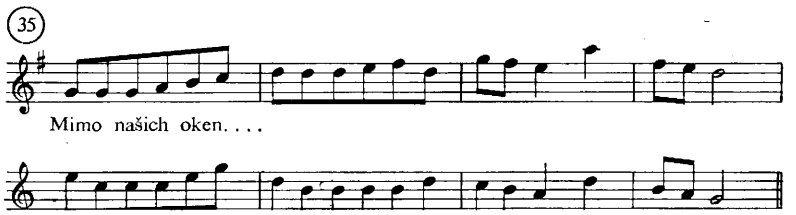

35. kottapélda. Morva dallam. SUŠIL 347/671.

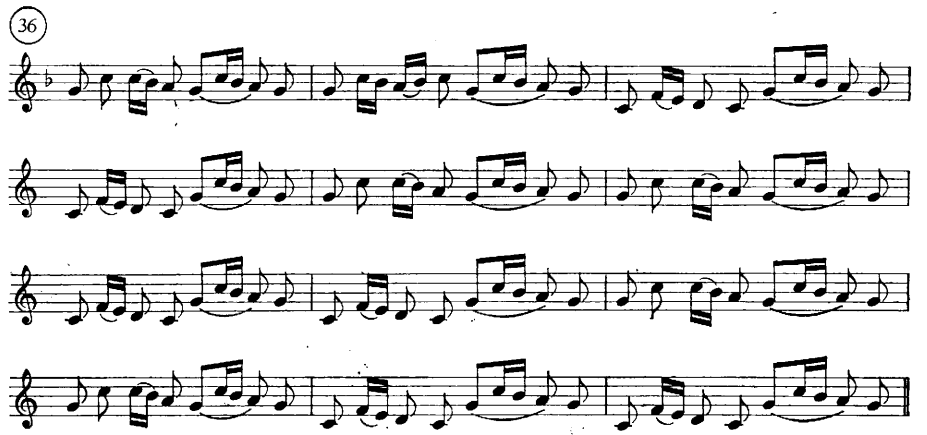

36. kottapélda. Orosz dallam. RIMSZKIJ-KORSZAKOV 93 sz.

A *36. kottapéldával* érdekes orosz esetet mutatok be arra, hogy szinte elemi motívumismételgetésekben is rájöhetnek a kvintmegfelelésre; pedig itt tulajdonképp nem is biztos, hogy melyik rész van „elöl": a magas-e vagy a mélyebb. Különben ez a Szaratovi Kormányzóságból való dallam elég közel van a volgai kvintváltó területhez, hogy esetleg még annak hatását is láthassuk benne. Következő példánkban pedig hosszú szerkezeten belül jelenik meg egy kis rész kvint-megfelelése. *37b-o kottapéldák* pedig különböző részletmegfeleléseket mutatnak be, alulról fölkanyarodó kvintváltást, és ritka kivételképpen — mint szélső variációt — egy ereszkedő, hangról hangra pontos, végigvitt kvintváltást is, a freiburgi Deutsches Volksliedarchiv régi német dallamkatalógusából.[3]

[3] *A Deutsches Volksliedarchiv* régi anyagát W. WIORA irányításával W. SALMEN állította össze túlnyomórészt középkori és XVI. századi kéziratos és nyomtatott följegyzésekből. A felső időhatár 1600 volt egy kivétellel: WERLINnek 1646-ban lezárt kéziratát beledolgozták, amely több száz dallamot tartalmazott főleg középkori és XVI. századi anyagból.

(37)

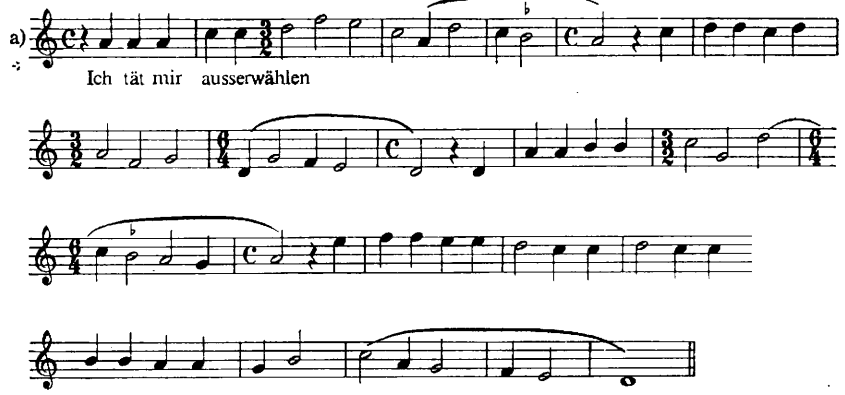

37a. kottapélda. Német dallam. BESSELER, H. 1969. 65.

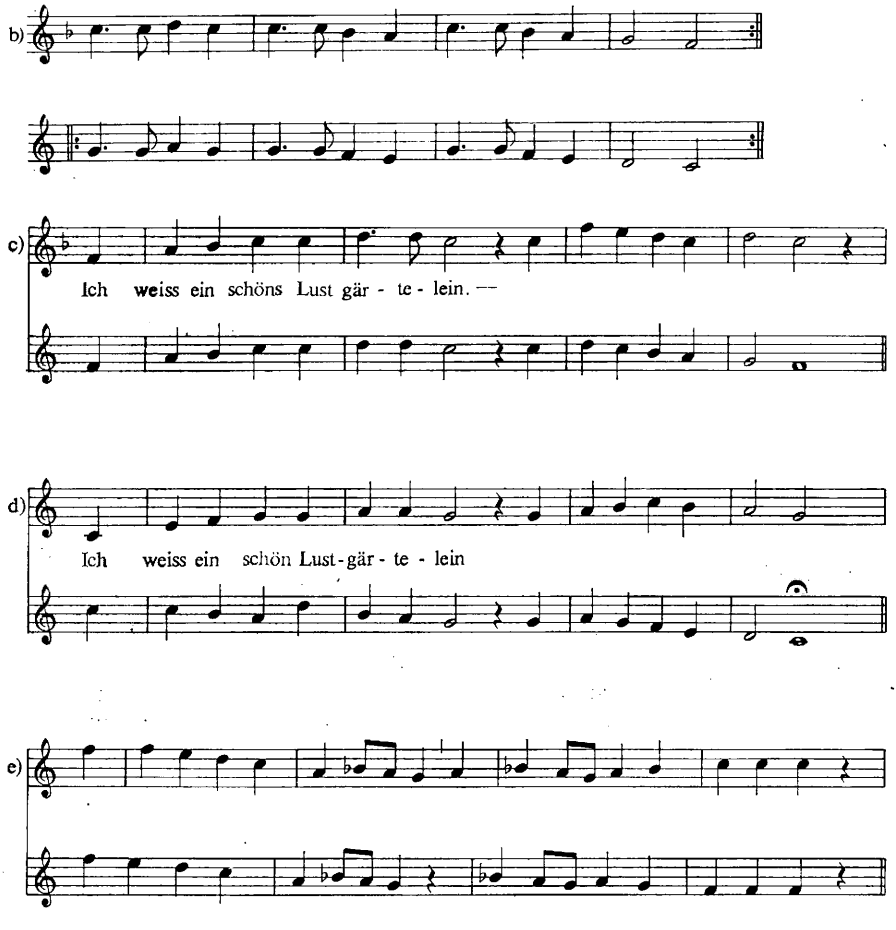

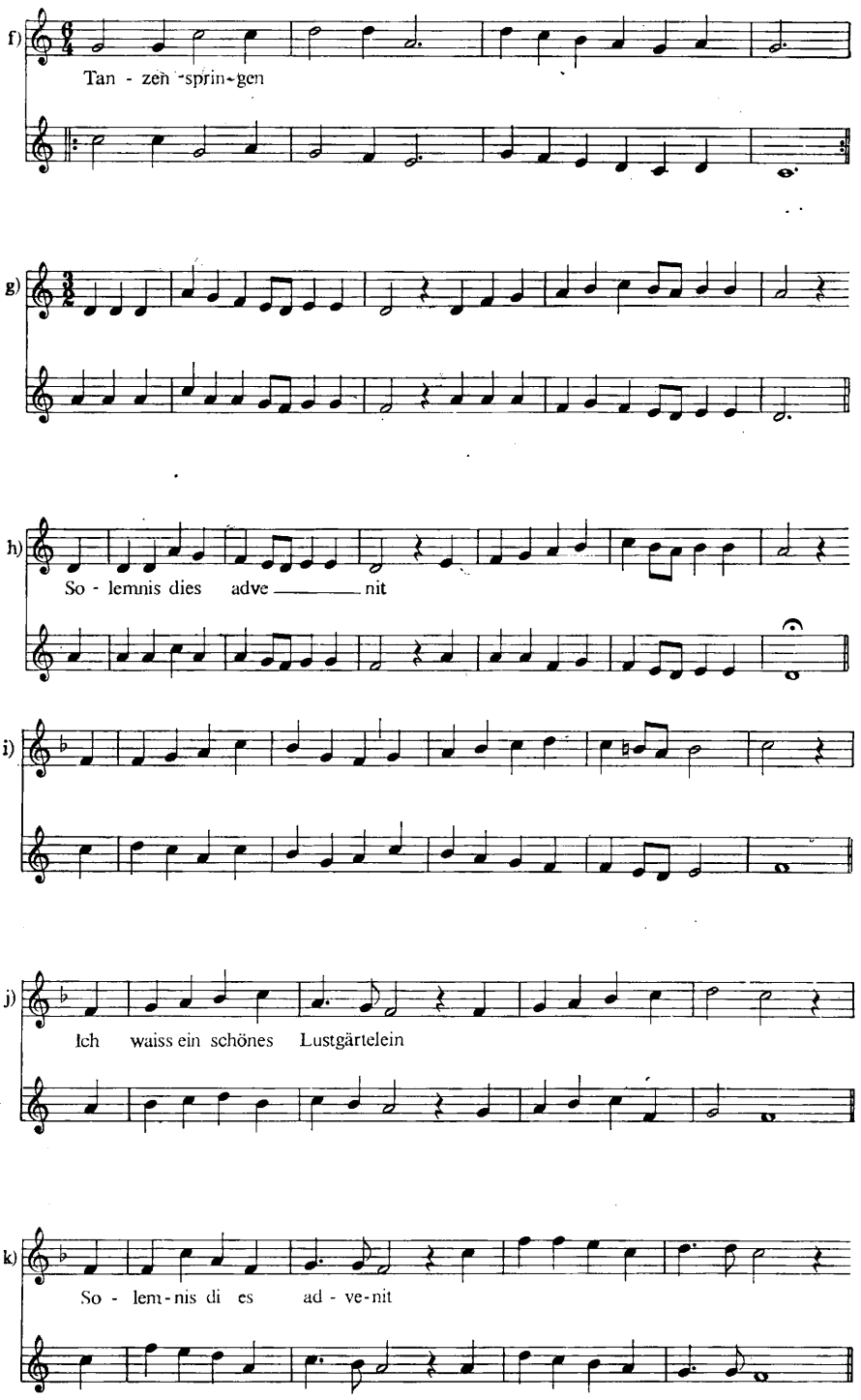
f)
Tan - zen - sprin - gen
g)
h)
So - lemnis dies adve nit
i)
j)
Ich waiss ein schönes Lustgärtelein
k)
So - lem - nis di es ad - ve - nit

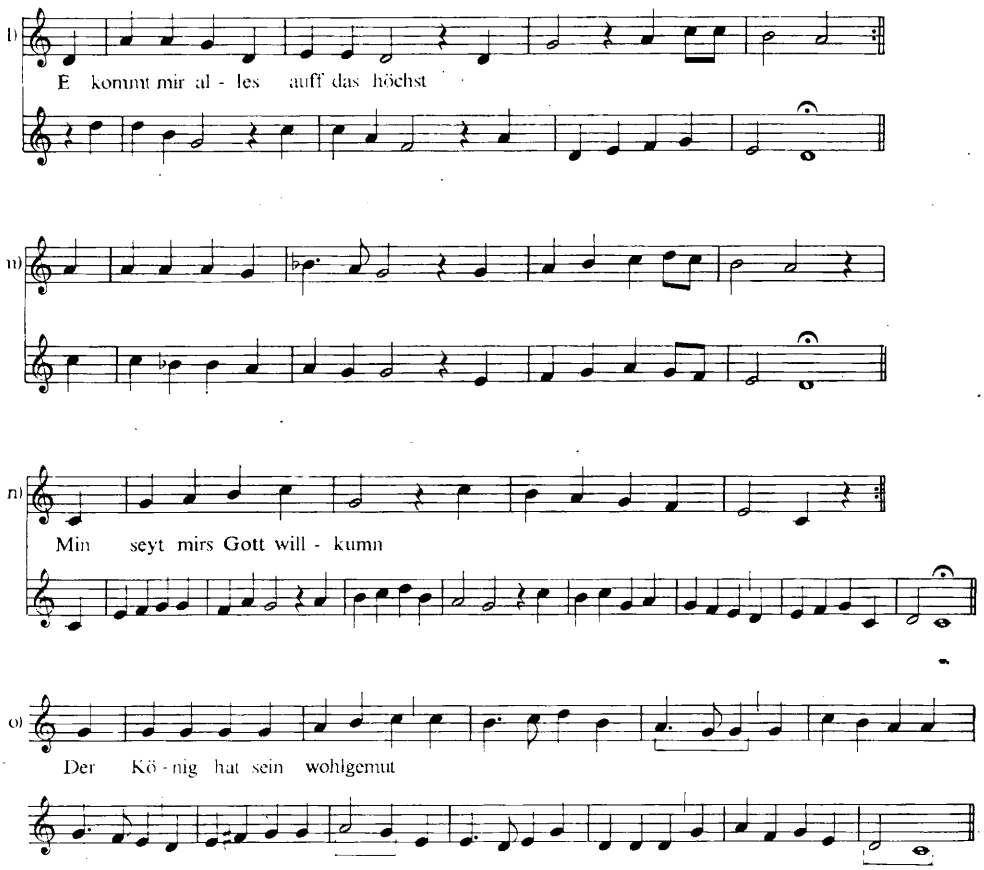

37b—o. kottapélda. Középkori és XVI—XVII. századi német dallamok. b: HAUSMANN, *Venusgarten* 1602. 50 sz. = WERLIN, 1241; c—d: WERLIN, 1465 és 1479; e: *Jenaer Liederhandschrift*, 29. 14 sz.; f: Oswald von Wolkenstein dallam XV. századi följegyzésben; g—h: WERLIN, 1843 és 1430; i: *Amsterdamsche Pegazus* 1627; j—n: WERLIN, 1472, 1388, 3039, 3244 és 3244; o: PARIS-GEVAERT 27 sz.

Egyébként pedig igen sok úgynevezett „kvintváltásról" kiderül, hogy csak egy-két hangban kimutatható nyomokról van szó, egyes részletek alkalmi megfeleléseiről *egyes variánsokban*. Mindezek belesorolása egy „európai kvintváltó stílusba" nyilván túlzás. Így például PAPP Géza (1970) 62a-d példáihoz fűzött megjegyzéséből[4] az derül ki, hogy a magyar énekek nyugati megfelelői közt csak egyes variánsokban tűnik fel egy-kéthangnyi kvintviszony, ami még semmi esetre sem nevezhető stílussajátságnak, inkább tulajdonítható véletlennek vagy a már említett, ösztönös törekvésnek, hogy valami hasonlóságot alakítsanak ki a szerkezet összefogására. S ha egy-egy elszigetelt dallamban teljes kvintváltást találunk is (mint a *37b kottapéldá*ban), az csak annyit jelent, hogy

[4] „Azonos sorszerkezetű példákat közöl ZAHN i. m. 2126—2141. sz. Közöttük a 2132.-ben a 3. 6. sor záróhangjai kvintváltásra utalnak. A 4. és 5. sor azonos a 2134.-ben. Legérdekesebb a 2136. sz. (1699-ből): amellett, hogy az 1. és 2. sor azonos, az utolsó sor — oktávcserével — teljes kvintváltást mutat." (11. lap.)

egyszer-egyszer rátalálnak egy ilyen kézenfekvő lehetőségre, ami a zenei elemek lehetőségeiben bennerejlik. Hogy mennyire, azt világosan láthatjuk BARTHA Dénes 1935. 123. sz. példáján (= SZABOLCSI Bence 1947. 69. sz., idézi C. NAGY Béla 1959. XXII/a, 1-en): a dur skála oktávról lefelé haladva két „kvintváltó" tetrachordot alkot, amiből kissé megritmizálva előállt ez a dal.

Ugyanennek az ismétlésre törekvő ösztönnek tulajdonítom a keleti kvintválaszt is. Egy igen széles területen — Kelet-Európában és Ázsia, Amerika északi felén — elterjedt egy lépcsőzetesen vagy terraszosan ereszkedő dallamstílus, amelyben fokozatosan igyekeznek egyes részek közt ismétléseket kialakítani; ebből alakul ki az a tarka változatosság, amit a kvart-kvint-szext-tercszekund-megfelelések, illetve ezek kombinációi mutatnak a Volga-vidéken is, s amit nem lehet a kvint-rendszer elhomályosulásának vagy nyomainak minősíteni, — nálunk sem minden esetben —, hanem az ismétlő törekvés fokozatos állomásainak. S ebben a fokozatos fejlődésben különlegesen kikristályosodott forma a magyarországi és cseremisz-csuvas határmenti kvintváltó stílus. (A hangszeres előadásból való levezetés húrváltással vagy erősebb befúvással márcsak azért sem tartható fenn, mivel ezeknél a népeknél hangszeren egészen más jellegű motívumokat játszanak.)

Ettől az ereszkedő stílusban kialakuló kvintváltástól azonban élesen el kell határolnunk a teljesen más előzményekből fejlődött és távolról sem ennyire kikristályosodott formát, az AB^5CB-t, még ha belőle esetenként magas első sorral induló dallamok is keletkeztek a variálódás folyamán. Különben sem szabad egy formai lehetőséget, amire mindenütt fokozatosan rájöhetnek, feltétlenül közös forrásból származtatnunk. Egy formai ötlet, egy hangnemi sajátság önmagában még nem mutat közös eredetre; különösen nem, ha alapvető különbség mutatkozik már magában a „hasonló" jelenségben is, nem is beszélve a stílus többi összetevő eleméről. Az AB^5CB forma tehát nem összekötő híd az európai és ázsiai kvintváltás között, mint C. NAGY Béla gondolta (1959), hanem egészen más előzményekből születő, részben hasonló szerkezet; s nem is olyan összefüggő és kialakult stílus mint a másik, akár a magyar, akár a cseremisz és csuvas népzenében.

Kérdés ezután csak az, van-e történeti valószínűsége a magyar és keleti azonos stílus közös eredetének. Korábban úgy hittük, hogy a kvintváltó-ötfokú stílus az egész török—mongol nyelvterületnek közös sajátsága, így a csuvasoké is, s tőlük vették át a finnugor cseremiszek. Bár igazi kvintváltó dallamot nem ismertünk a Volga vidéken kívül, de az ereszkedő dalokban található, többékevésbé hasonló részekre könnyen rá lehetett fogni, hogy lényegében elhomályosult kvintváltó szerkezet, vagy közel van hozzá; s a későbbi, nagyobb anyagtól vártuk a teljes stílusazonosságot. VIKÁR keleti gyűjtőútjai azonban bebizonyították, hogy ilyen föltevésre semmi alapunk sincs; a kvintváltó stílus csakis a csuvas-cseremisz határ mentén található egy szűk sávon, s attól eltávolodva fokozatosan eltűnik. Áttekintésünk is ezt mutatta, a belső-ázsiai és szibériai népek zenéjének előkerülő adatai pedig sehol sem mutatnak egy ilyen stílus meglétére. (Pl. DUGAROV D. Sz. 1964. gyűjteménye, VARGYAS: *Mongol népzene* Qualiton LPX 1813—4, valamint egy jakut és tuvai lemez: *Melodija* D-31520 és D-030774.) Mindenütt legfeljebb az ereszkedő-terraszos ötfokúság vagy más, igénytelenebb pentatonia jellemzi a török—mongol népek zenéjét. Honnan került hát a Volga vidékére, a folyó jobb partjára, egy 100 kilométeres átmérőjű körzeten belül a kifejlett kvintváltó stílus, a magyarokhoz pedig annak pontos mása?

VIKÁR, miután helyesen megállapította, hogy ez sem a cseremisz népnek nem lehet saját zenéje, sem a csuvasoknak, azt a megoldást választja, hogy a finnugor „ismétlő szerkezet" és a török—mongol ereszkedő ötfokúság találkozásából jött létre, és eszerint nincs közvetlen kapcsolatban a magyar népzenével.

Csakhogy a finnugoroknak nincs „ismétléses szerkezetük" vagy ismétléses stílusuk, hanem van minden magasabb szerkesztés nélküli motívum-

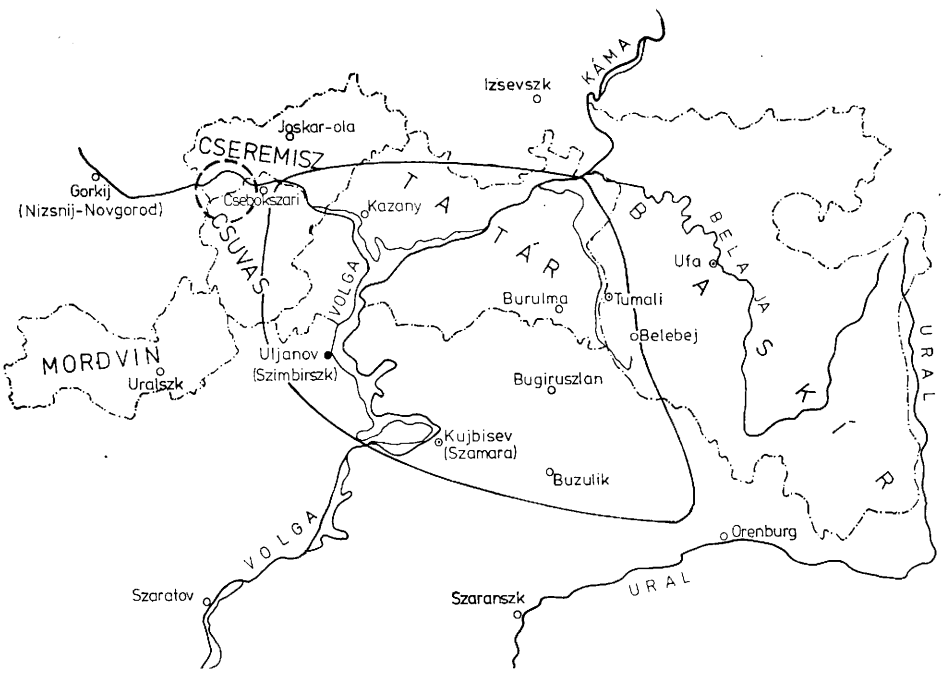

1. térkép. A Volgai Bolgárország valószínű egykori kiterjedése

vagy sorismételgetésük, amiből senki szilárd dallamfelépítés kialakítását nem következtetheti ki. VIKÁR a hosszú szövegre énekelt dallam *többszöri előadását* nevezi ismétléses szerkezetnek. De így minden dallam, amelyet a hosszú szöveg miatt többször megismételnek, ismétléses szerkezet lenne. Különben egy négysoros strófát a benne levő ismétléses szerkezettel — kvintváltással — együtt is lehet sokszor újra „ismételni", mondjuk egy 40 versszakos balladára. Ez szöveghosszúság kérdése, nem pedig a dallam szerkezete. A nagy ívű, strofikus, többnyire négysoros, ereszkedő szerkezet és az ősi — ma is élő — finnugor dalok kis terjedelme, formai és dallamvonalbeli igénytelensége közt olyan áthidalhatatlan a távolság, hogy ebből „összeolvadást" elképzelni lehetetlen.

Másrészt a magyar és Volga vidéki kvintváltó stílus és kvintváltó dallamok azonossága (a többi megfelelésről egyelőre nem is beszélve) olyan nagyfokú és olyan tömeges, hogy azt mindenképpen közös eredetűnek kell tartanunk föltéve, hogy történeti összefüggés lehetséges a két terület között.

Ez az összefüggés mindjárt nem látszik valószínűtlennek, mihelyt egy pillantást vetünk arra a térképre, amit ERDÉLYI István közölt szovjet régészeti

kutatások alapján a volgai Bolgárországról.[5] Ennek határa nyugaton Csebokszari alatt húzódik, egyébként nagyjából felöleli azt a nagytájat, amelyről az eddigiekben beszéltünk. Történeti tény, hogy Julianus barát 1236-ban a volgai Bolgárország *mellett* találta meg a magyarokat, éspedig egy bolgáriai helységbe férjhez ment magyar asszony útmutatása nyomán. A Volga jobb partján, valahol Bolgárián kívül kellett találkozniuk. Ha most erre a térképre ráhelyezzük a cseremisz-csuvas kvintváltás szűk területét, az éppen a Csebokszari alatt

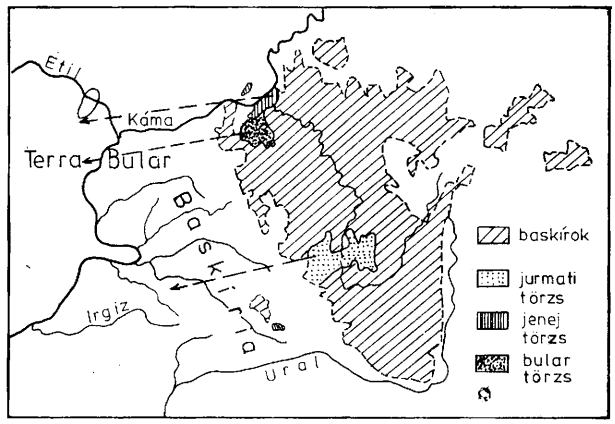

2. térkép. A baskirok régi és mai lakterülete. A régi lakterület ki van írva, a mai településhely vonalkázott foltokban van ábrázolva.

vonuló bolgáriai határ mellett, nyugaton található. Ott egykor magyarok éltek, s ha a későbbi mongol támadás elsodorta is nagy részüket, más részüket beolvasztotta — ezeket sejtik a kutatók a miser-tatárokban és a Mozsar-helynevekben —, valószínű, hogy legalább egy kisebb részük megmaradt a viharok alatt és után is otthonában, s ezek adhatták tovább a később odahúzódó csuvasoknak — az egykori bolgárok utódainak — és cseremiszeknek — a bolgárok előtt már ott élő finnugor rokonoknak — a fejlett kvintváltó stílust (vö. 1. *térképpel).*

Még tanulságosabb az a térkép, amit Györffy György közölt 1948-ban *(2. térkép).*

Györffy a következőket fűzi hozzá: „A baskírok Ibn Fadlan által meghatározott lakóterületének emlékét fenntartotta a baskír hagyomány is. E szerint a baskírok hajdan délnyugatabbra a Volga mellett laktak.

Ha már most a mai baskír törzsek lakóhelyét 300 kilométerrel NyDNy-i irányba, az Ibn Fadlan által megadott folyók vidékére helyezzük, az a meglepő helyzet áll elő, hogy a Baskírok *Bular* törzse pontosan arra a területre (a Volga-Csirimsan-közbe) kerül, ahol a *Bular* nép központja volt; a *Jenej* törzs vele együtt ugyanerre a vidékre. A Bular (bolgár) és Jenej törzs szomszédsága szemlélteti azt a közelséget, ami Julianus korában a Volga-Csirimsan-közben lakott bolgárok és a tőlük két napi járóföldre megtalált magyarok között fennállott.

[5] Erdélyi István forrása R. G. Kuzeev: *Proiszhozsdenie baskirszkogo naroda.* Moszkva, 1974.

Ugyanez a meggondolás arra vezet, hogy a *Jurmaty* törzs hajdani lakóhelyét a Szamara és Csegan közötti területen keressük."

Őstörténészeink szerint a Jenej és Jurmaty törzs a magyarok Jenő és (Kürt-)Gyarmat törzsének leszakadt része. A térképre (általam) berajzolt nyilak jelzik ezt az eltolódást: a Jenej törzs lakóhelye éppen odakerül, ahol az a bizonyos, szűk, cseremisz-csuvas kvintváltó terület található a Volga (főleg déli) partján.

Az elszakadt magyarok további sorsáról csak egyetlen adatot idézek még Györffy könyvéből: „1551-ben egy orosz krónikás említ *možar* népet Kazán város vidékén, akik ez év 'június havában egyesülve a csuvasokkal, cseremiszekkel, mordvákkal és tarchanokkal, hűséget esküdtek az orosz cárnak, s ennek szövetségeseikép kemény ütközetet vívtak a kazáni és krimi tatárokkal'". Vagyis még 400 évvel ezelőtt is érintkezhettek a magyarok a csuvasokkal és cseremiszekkel.

Ez az érintkezési pont azonban a Volga jobb partján van, s újabban Fodor István azt a nézetét fejtette ki, hogy Julianusnak a Volga bal partján kellett találkoznia rokonainkkal. Arra hivatkozik, hogy az a város, amelyet Julianus említ, s amely 20 000 lovast tudott kiállítani, csakis a főváros lehetett, Bulgar, a Volga bal partján. S minthogy már Györffy rámutatott, hogy Julianus sehol sem említi jelentésében, hogy átkelt egy folyón, noha odáig számos nagy folyón kellett szükségszerűen átkelnie, így hát nyugodtan átkelhetett a Volgán is, azért hogy nem emlékezik meg róla.

Idáig tökéletes az érvelés, és bizonyára valóban így is történt. Viszont ha nem említi Julianus, hogy átkelt a Volgán, azt sem kellett megemlítenie, hogy visszafelé is átkelt rajta. Már pedig éppen Fodor érvelése alapján nem zárja ki semmi, hogy a Bulgar városában megismert, oda férjhez ment magyar nő útbaigazítása szerint ne csónakázhatott volna vissza a folyón, s ne így jutott volna el a (lóháton) két napi járóföldre levő magyarokhoz, akik ugyanis Bolgárián *kívül* éltek. Ha a Volgán túl, Bolgária túlsó határán kívül kellett volna megtalálnia őket, akkor nem két napi járóföldet kellett volna megtennie, hanem sokkal többet.[6]

Így elképzelhető a magyar és Volga vidéki stílus összefüggése: hogy a magyarok alakították ki ezt a kikristályosodott formát abból a sokféle, hasonló ismétlő próbálkozásból és megoldásból, amit láttunk az eddigiekben. Így elképzelhető, másként pedig nincs magyarázat. Dallamstílus nem nő ki a földből, csak emberi közösségből. A jelenlegi közösség erre nem ad magyarázatot, sem külön-külön, sem egymásrahatással. Annál kevésbé, mert a csuvas zene, amennyiben nem kvintváltó, nem is kifejezetten ereszkedő, hanem elég archaikus mind forma, mind hangterjedelem tekintetében.

Vikár álláspontját láthatóan befolyásolja a cseremisz és csuvas dalokban tapasztalható nagy hangterjedelem és sorhosszúság. Ennek hatása alatt tartja ezt az egész stílust újkori fejleménynek. Csakhogy a magyarban nincsenek ezek az újabb, nagy terjedelmű dallamok, s a magyar—cseremisz—csuvas párhuzamokban mindig szűkebb, oktávon vagy decimán belül maradó, nyolc-tizenegy szótagnál ritkán hosszabb, tehát *régiesebb* dallamokat látunk. S ez a régi réteg a korábbi gyűjteményekben még erősen képviselve van, viszont

[6] Újabban Vékony Gábor is a Csebokszaritól nyugatra eső területre helyezi Julianus magyarjait történeti források elemzése alapján: a Serjoža forrásvidéke, a Pjana-kanyar, Liskovo és Gorkij városa közé.

VIKÁR gyűjtésében túlnyomóak az új, nagy terjedelmű dalok, nyilván a gyűjtés körülményei következtében. (VIKÁR és BERECZKI egy-egy faluban aránylag kevés dalt gyűjtött — részletes fonetikai lejegyzés és fordítás miatt ez így is sokáig tartott —, s rákérdezés nélkül általában csak a legújabb, legkedveltebb dalok szoktak előkerülni.) Ami újabb fejlődés, az csak ez a hatalmas kiterjesztése lehet a dallamoknak függőleges és vízszintes irányban egyaránt. Ebben már valóban nem vett részt a magyarság. De maga a stílus egykori, viszonylag mérsékeltebb méreteivel már élhetett sok száz évvel ezelőtt is.

Nem nehéz magyarázatot adni rá, miért fejlesztették a cseremiszek és csuvasok ennyire tovább ezt a stílust, amikor a magyarok máig megelégedtek a magukkal hozott dalok méreteivel. Amazoknak nem volt más, amiben tovább fejlődhettek, ha újat akartak egyre növekvő igényeik kielégítésére; a magyarok annyi új stílussal, újfajta zenei elemmel, zenélési lehetőséggel ismerkedtek meg új hazájukban, annyiféle új hatás zúdult rájuk, és abból annyi újat alkottak az idők folyamán, hogy nem volt szükségük egyetlen dallamfajta ilyen végletes kifejlesztésére; elég volt megőrizni azt *is* bő változatsorban az új dallamok között.

Jó párhuzam erre a különbségre egy hangszer története. EMSHEIMER mutatta ki, hogy a moldvai csángók *tilinkája* ősi finnugor hangszer. S mit látunk ezúttal is: a magyar hangszer a legprimitívebb; nincs rajta játszólyuk, míg a cseremiszek három játszólyukkal továbbfejlesztett formát használnak. Megint a legfejlettebb kultúrájú nép őrzi a legnagyobb primitívséget — bizonyára azért, mert más hangszerekkel is volt alkalma megismerkedni, azokkal „fejlődött", s a régi csak mint háttérbe szorult primitívség maradt fenn hagyományában —; míg az elzártabb körülmények közt fejlődő rokonnép más híján ezt fejlesztette tovább.

A használt jelek és szakkifejezések magyarázata

ABCD = Minden sorában újat tartalmazó négysoros strófa
A_5 = A-sor kvinttel mélyebben megismételve
A_4 = A-sor kvarttal mélyebben megismételve
A_2, A_3, A_6 stb. = A-sor szekunddal, tercel, szexttel stb. mélyebben megismételve. (Minthogy a betű fölé írt számokat motívumok megkülönböztetésére alkalmazom, a BARTÓK óta szokásos A^5 B^5AB-felé jelzéseket ABA_5B_5 stb. módon, a mélyebb ismétlés jelzésével cseréltem fel. Ettől egyedül a *18. példá*ban kellett eltérnem, ahol a motívum megfordításának szekunddal magasabb megjelenését kellett jelölnöm $a_{ford}2$-vel.)
$a^1 + a^2$ = A-sort összetevő két motívum
A_k = az A-sortól csak kadenciájában, ill. záró motívumában eltérő dallamsor
A_v = A-sor variánsa
A_{k1} A_{k2} = A-sornak különféle kadencia-eltérései
A_{v1} A_{v2} = A-sor különbözőképp variált formái

A hangterjedelem jelölésében BARTÓK nyomán a záróhang-alatti oktávot római számokkal jelöljük, felette pedig arab számokkal: I—VII + 1—8 stb. (9)8—1(VII) például olyan hangterjedelmet jelöl, amely általában az alaphang fölötti oktávot használja, ritkán, vagy díszítő hanggal érinti a nónát és a záróhang alatti szeptimát is. VII-5: záróhang alatti szeptimától az ötödik fokig terjedő dallam. 1—6—1: az alaptól induló, a hatodik fokig emelkedő és az alapra visszaereszkedő dallam, és így tovább.

chord (bichord, trichord, tetrachord) a diatonikus skálák két-, három-, négy-hangból álló részeit jelentik (a pentachord, hexachord mintájára).

ton (biton, triton) a pentaton mintájára olyan hangcsoportokat jelöl, amelyek nemcsak egymás-melletti fokokból, tehát nem diatonikusan építkeznek.

A pentatonia különböző modusait — vagyis más—más hangján végződő „skáláit" — a következőképp említem: szo-ötfokú = (alulról fölfelé haladva) *szo*-la-do-re-mi-(-szo'-la' stb.) Az aláhúzott első hang a záróhang. la-ötfokú = *la*-do-re-mi-szo

(-la) stb.); do-ötfokú: *do*-re-mi-szo-la (-do stb.); re-ötfokú = *re*-mi-szo-la-do (-re-mi stb.); mi-ötfokú: *mi*-szo-la-do-re-mi (-szo stb.).
Félhangos ötfokúság: *szo*-ti-do re-mi (-szo stb.)
AP + szám = Hanglemezfelvétel jelzete a Zenetudományi Intézet archívumában.
MF + szám = Fonográffelvétel a Néprajzi Múzeumban

IRODALOM

A lapádi erdő alatt
1957 Szerk. J. Szenik Ilona—Almási István—Zsizsmann Ilona. Bukarest
Bartalus István
1873—1896 *Magyar népdalok.* Egyetemes gyűjtemény. I—VII. Budapest
Bartha Dénes
1934 *A jánoshidai avarkori kettőssíp.* Archeologica Hungarica XIV. Budapest
1935 *A XVIII. század magyar dallamai.* Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770—1800). Budapest
Bartók Béla
1924 *A magyar népdal.* Budapest
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest
Besseler, H.
1969 *Renaissance-Elemente im Deutschen Lied.* Studia Musicologica XI. 63—68.
Bose, Fritz
1973 *Tonale Strukturen in primitiver Musik.* Jahrbuch für Musikalische Volks- und Völkerkunde Bd. 7. Berlin—New York, 18—45.
Csomasz Tóth Kálmán
1958 *A XVI. század magyar dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest
Dugarov, D. Sz.
1964 *Burjatszkie narodnüe peszni.* Tom I. Peszni Hori-burjat. Ulan-Ude
Emsheimer, Ernst
1965 *Ein finno-ugrischer Flötentypus?* In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen der Sprachwissenschaftlichen Kommission 5., 78—86. Berlin. (= *A vízimadarak népe.* Budapest, 1975. 107—118.)
Erdélyi István
1975 *Egy eltűnt nép nyomában.* A volgai bolgárok. Élet és Tudomány 47. sz.
Fedărăv, Gavril
1934 *146 jură — 146 peszen.* Csebokszari—Moszkva
Fodor István
1977 *Où le dominicain Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est?* In: Les anciens Hongrois et les ethnies voisins à l'Est. Budapest 7—20.
Gerd, Kuzebaj
1927 *Udmurt kürzan'esz.* Izsevszk
Györffy György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest
Hornbostel, Erich M. von
1973 *Geburt und erste Kindheit der Musik.* Jahrbuch für Musikalische Volks- und Völkerkunde. 9—17.
Jagamas János—Faragó József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest
Kallós Zoltán
1970—1973 *Balladák könyve.* Bukarest, 1970. Hanglemezekkel: Budapest, 1973.
Kerényi György
1961 *Népies dalok.* Magyar népdalok és népies dalok III. Budapest
Kodály Zoltán
1956—1960 *Die ungarische Volksmusik.* Budapest, 1956 = *Folk Music of Hungary.* Budapest 1960.
1973 *A magyar népzene.* (1. kiadás 1937.) Budapest
1971 *Folk Music of Hungary.* 2. edition revised and enlarged by Lajos Vargyas. London—Budapest
Koukaly, V.
1951 *Marij kalük muro.* Leningrad—Moszkva

KULYSETOV, Dimitrij
1971 *Vürzüm muro arsas — Peszni urzsumszkih mari.* Joskar-Ola
LACH, Robert
1926—1952 *Gesänge russischer Kriegsgefangener.* (A II. kötettől: *Volksgesänge von Völkern Russlands.)* I. Bd. *Finnisch-ugrische Völker.* 1. Abt. *Wotjakische, syrjänische und permjakische Gesänge.* Wien—Leipzig, 1926. 3. Abt. *Tscheremissische Gesänge.* Wien—Leipzig, 1929. 2. Abt. *Mordwinische Gesänge.* Wien—Leipzig, 1933. 4. Abt. *Tschuwaschische Gesänge.* Wien—Leipzig, 1940. II. Bd. *Turktatarische Völker. Kasantatarische, mischerische, westsibirisch-tatarische Gesänge.* Wien, 1952.
LÜKŐ Gábor
1935 *Havaselve és Moldva népei a X—XII. században.* Ethnographia XLVI. 90—105.
MAKSZIMÄV, Sz. M.
1932 *Turi csăvasszen jurriszen.* Supsakar
1964 *Csuvasszkie narodnüe peszni.* Redakcija V. BELJAEVA. Moszkva
MIKUSEV, A. K.—CSISZTALEV, P. J. — (a 3. kötetben) ROCSEV, Ju. G.
1966—1971 *Komi narodnüe peszni.* Vüp. 1. *Vücsegda i Szüszola.* Vüp. 2. *Izsma i Pecsora.* Vüp. 3. *Vüm i Udora.* Szüktüvkar
MNGF = *Magyar Népzenei Gramofonfelvételek*
1973 1. sorozat. Budapest
MNT = *Magyar Népzene Tára*
1953 III/A. *A lakodalom.* Szerk.: KISS Lajos. Budapest
1966 *V. Siratók.* Szerk.: KISS Lajos—RAJECZKY Benjamin. Budapest
1973 VI. Népdaltípusok 1. Szerk. JÁRDÁNYI Pál — ÖLSVAI Imre. Budapest
PAKSA Katalin
1976 *Újabb adatok a pentaton finális-váltásra.* Ethnographia LXXXVII. 199—203.
PAPP Géza
1966 *Über die Verbreitung des Quintenwechsels.* Studia Musicologica 189—209.
1970 *A XVII. század énekelt dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest
Pt = *Példatár*
Lásd: KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene. A Példatárt* szerk.: VARGYAS Lajos. Budapest 1952—1973. (A *Példatár* számai változatlanok, bármelyik kiadásra vonatkozhatnak. A tanulmány lapszámaival csakis az 1973-as kiadásra utalunk.)
RAJECZKY Benjamin
1956 *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* I. Hymni et sequentiae. Budapest
RAJECZKY Benjamin: lásd MNT V.
RÜÜTEL, I[ngrid]
1977 *Vadja rahvamuusika tüpologia ja stiilid* — Die Typologie und die Stile der wotischen Volksmusik. In: Soome-ugri rahvaste muusikapärandist, 216—281. Tallinn
SALMEN, Walter
1960 *Der fahrende Musiker in europäischen Mittelalter.* Kassel
SZABOLCSI Bence
1933 *Osztyák hősdalok — magyar siratók melódiái.* Ethnographia XLIV. 71—95.
1934 *Népvándorlási elemek a magyar népzenében.* Ethnographia XLV. 138—156.
1936 *Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok.* Ethnographia XLVII. 233—251.
1937 *Osztyák és vogul dallamok.* Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához. Ethnographia XLVIII. 340—345.
1938 *Magyar Évkönyv.* 204. Budapest
1940 *Adatok a közép-ázsiai dallamtípus elterjedéséhez.* Ethnographia LI. 242—248.
1947 *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest
1950 *A melódia története.* Budapest
SZENDREI Janka
1967 *Zur Frage der Verbreitung der Regös-Melodien.* Studia Musicologica 33—53.
1971 *Beiträge zu den musikgeschichtlichen Beziehungen des volksmusikalischen Rezitativs.* Studia Musicologica 275—288.
1974 „*Szent István szolgái*". Egy regös-motívum német párhuzama. Ethnographia LXXXV. 315—329.
SZENDREI Janka—DOBSZAY László—VARGYAS Lajos
1973 *Balladáink kapcsolatai a népénekkel.* Ethnographia LXXXIV. 430—461.
Sz. Nd. = *(„Székely népdalok")*
1923. BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán: *Erdélyi Magyarság. Népdalok.* Budapest

SZURAEV-KOROLEV, G.
1969 *Mordovszkie narodnüe peszni.* Szaranszk
SZURAEV-KOROLEV, G. I.—KAVTASZKIN, L. Sz.
1957 *Mordovszkie narodnüe peszni.* Moszkva
TAMPERE, H.
1956—1965 *Eesti rahvalaule viisidega.* I—V. Tallinn
TANIMOTO, Kazuyuki
1966 *A Study on the Tone-system of Ainu Music.* Journal of Hokkaido University of Education (Section IC) Vol. 17 No. 2., 83—106. December
é. n. *A Study on the Tonal System of the Giljak Folk Melodies.* The Department of Music, Sapporo Branch, Hokkaido Kyoiku University
1974 IKEGAMI, JIRO—TANIMOTO, KAZUYUKI: *Orok Songs.* Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures, Hokkaido University. 8.
VAKARELSZKI, Hriszto
1974 *Etnografija na B'lgarija.* Szofija
VARGYAS Lajos
1950—1953 *Ugor réteg a magyar népzenében.* I—II. In: Zenetudományi Tanulmányok 1953. 611—657. (Az I. rész = Ugorszkij szloj v vengerszkoj narodnoj muzüke. Acta Ethnographica 1950. 161—196.)
1952 *Bartók Béla délszláv népdalkiadványa.* Új Zenei Szemle 10. 9—11.
1955a *Beszámoló a romániai néprajzi kutatásról.* Ethnographia LXVI. 556—563.
1955b *A duda hatása a magyar népi tánczenére.* A MTA I. Osztályának Közleményei 243—291.
1967 *Totenklage und Vorgeschichte der Ungarn.* In: Festschrift für Walter Wiora. Kassel—Basel—Paris—London—New York 623—627.
1979 *A regösének problémája újabb zenei megközelítésben.* Ethnographia XC. 163—191.
VASZILJEV, V. M.
1919 *Mari muro.* Kazany
1923 *Marij muro.* Kazany
VÄISÄNEN, A. O.
1937 *Vogulische und ostjakische Melodien.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. LXXII. Helsinki
1948 *Mordvinische Melodien.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. LXXII. Helsinki
VÉKONY Gábor
1977 *Adatok Julianus utazásának topográfiájához.* Századok 1175—1191.
VIKÁR László
1966 *Egy új csuvas gyűjtés tanulságai.* A MTA I. Osztályának Közleményei XXII. 189—199.
1969 *Votiak Trichord Melodies. Studia Musicologica.* 461—469.
1974 *Archaikus finnugor dallamtípusok.* Népzene és Zenetörténet II. 5—64.
VIKÁR László—BERECZKI Gábor
1971 *Cseremis Folksongs.* Budapest
1979 *Chuvash Folksongs.* Budapest
WIORA, W(alter)
1952 *Europäischer Volksgesang.* Gemeinsame Formen in charakteristischen Abwandlungen. Köln

Лайош Вардяш

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ВЕНГЕРСКОЙ МУЗЫКИ

(Резюме)

Вторая, заключительная часть работы Лайоша Вардяша будет напечатана в следующем номере журнала Этнография. К ней мы приложим резюме всей работы.

Bálint Csanád

Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében*

A századelő nagy régésze, HAMPEL József munkássága nyomán a honfoglalás kori temetők anyagában egy *A*- és *B*-csoportot szokás megkülönböztetni, melynél az első a lóáldozatos, veretes öves, szablyás és gazdag ruhadíszes stb. típusú sírok anyagát jelenti, míg az utóbbit főként a mellékletekben való szegénység, ill. azok szerény jellege jellemzi. Hosszú időn át itthon és külföldön egyaránt csak az *A*-csoportot tartották a honfoglaló magyarok hagyatékának, a *B*-csoportot — elterjedt nevén az (ún.) bjelo brdoi kultúrát — a hazai szlávsággal, ill. az azokkal *elkeveredett* magyarsággal azonosították. Néhány felszínesen megfigyelt jelenség és több tévedés mellett ezt azon szempont is megerősíteni látszott, hogy a lovastemetkezéses típusú sírok inkább egy nomadizáló, mozgékonyabb életformára mutattak, míg az ún. bjelo brdoi típusú temetők letelepült, földműves életmódot engedtek sejtetni. Azóta a HAMPEL-*B*-csoportot (= ún. bjelo brdoi kultúrát) a hazai régészet — SZŐKE Béla nagy munkája[1] nyomán — mondhatni egyértelműen a X. századi magyar köznép anyagának tekinti; ezen állásponthoz újabban a szlovák kollégák egy része is csatlakozik.[2] Az alábbiakban a X—XI. századi magyarság e két nagy (régészeti) csoportjának néhány települési kérdéséről lesz szó.

1. Jelen munkámmal a korábbi, igen alapos településföldrajzi munkák — azóta sikerrel csak az Árpád-kori történeti földrajz rekonstruálásában[3] megvalósított — célkitűzéseit szeretném követni. Ezek a 20—30-as években folytatott kutatások Magyarország földrajzi, növényföldrajzi képét a néprajzi és településtörténeti kérdések fényébe helyezték. A témánk szempontjából legjelentősebbeket kiemelve elsőként BÁTKY Zsigmond munkásságát említhetjük, aki a Csallóköz és Fejér megye települési viszonyait vetette egybe a különböző talajfajtákkal.[4] ÉBNER Sándor a Bodrogközzel foglalkozott. Néprajzi kutató

* Megköszönöm az Ethnographia Szerkesztőségének, hogy magyar nyelven is hozzáférhetővé teszi az 1977-ben lezárt és az Akadémiai Kiadónál németül kiadásra váró könyvem *(Dél-Magyarország a X. században)* e fejezetét. Köszönetet mondok ERDÉLYI Istvánnak, aki lektori véleményében irodalmi utalásokkal, további szempontok fölvetésével segítette munkámat. (Technikai okból itt csak hivatkozom a szöveget kísérő egyik térképre.)

[1] SZŐKE Béla 1962.

[2] E kérdés kutatása történetét, az „ún. bjelo brdoi kultúra = magyar köznép" tétel megerősítését l. BÁLINT Csanád 1976. Könyvem kéziratának lezárása után jelent meg BOBA I. újszerű elmélete (1978).

[3] GYÖRFFY György 1963.

[4] BÁTKY Zsigmond 1918, 1922.

lévén, régészeti természetű részletek tárgyalásába nem bocsátkozott, de a települések ősiségét kutatva fölsorolta az ottani, oklevelekből ismert falvakat, a lelőhelyek közül pedig külön kiemelte a honfoglaláskoriakat.[5] Kiss Lajos a Rétköz vízi világában folytatott földművelést tárgyalva figyelmet fordított a művelésre fogott föld fajtáira is.[6] Soó Rezső értékes munkásságát a 30-as években a Kárpát-medencei ősi növénytakaró meghatározásának szentelte.[7] Glaser Lajos eredményei azok, melyek közvetlenül korszakunkhoz kapcsolódnak. Nagy érdeme, hogy a honfoglaló magyarság településrendjével kapcsolatban elsőként vonta vizsgálatba a klimatikus és — kisebb mértékben — a talajtani viszonyokat, az erdőségek kiterjedését. A rekonstrukcióhoz fölhasználta még a törzsi és a gyepüvel kapcsolatos helynevek elterjedését is. (A régészeti lelőhelyek ismeretében — l. alább — a homokos területek X. századi betelepültségét illetően nyilván kevésbé nyilatkozott volna elutasítóan.) Glaser Lajos egy másik, hasonlóan nagy jelentőségű cikkében az Alföld régi, szabályozások előtti vízrajzi viszonyaival foglalkozott.[8] Igen értékes volt Kniezsa István megfigyelése, hogy a XI. századi magyar megtelepülés megállt a bükkhatárnál.[9] A már említett, Glaser Lajossal közösen készített s a természeti viszonyokat is figyelembe vevő etnikai térképe[10] kutatásunkban immár klasszikusnak számít. A koraközépkori régészetünkben László Gyula hívta fel a figyelmet a régi vízrajzi rekonstrukció szükségességére.[11] Az 50-es évektől kezdve készített, egy-egy táj őskori vagy középkori településtörténetével foglalkozó egyetemi szakdolgozatok rendszeresen támaszkodtak az I. katonai felmérés, valamint az okleveles térképek vízrajzi adataira.[12] Megemlítendő még A. Kollautz munkája, melyben az alföldi avar lelőhelyek egy részének és a rekonstruált növényzeti viszonyoknak a szembesítésére történt kísérlet.[13] Sokat várunk a Györffy György vezette hatalmas vállalkozás folytatásától, mivel az az Árpádkori megyék bemutatásánál helyet ad az oklevelekből kibontható földrajzi környezet és az egykori életmód bemutatásának is.[14] Hasonló célkitűzéssel Németh Péter egy határmegyét dolgozott fel.[15] A régi vízrajz és a talajtani viszonyok figyelembevételével értékes megjegyzéseket tett Tomka P. a Kisalföld őskori, ókori s különösen kora középkori településtörténetével kapcsolatban.[16] Azonos módszert alkalmazott Torma István is a Magyar Régészeti Topográfia Veszprém megyei munkálatait összegző feldolgozásakor.[17] 1973 tavaszán Dienes István és Németh Péter egy vitaülésen[18] elhangzott hozzászólásában arról tájékoztatott, hogy a nyírségi honfoglalás kori lelőhelyeket talajtani térképre vetítve vizsgálták a magyarság életformáját. Munkáinkról ott beszámolva ki-

[5] Ébner Sándor 1925.
[6] Kiss Lajos 1929. 10.
[7] Soó Rezső 1931, 1940.
[8] Glaser Lajos 1937. 3—47.; 1939. 297—307.
[9] Első említése: Glaser Lajos 1937. 8.
[10] Kniezsa István 1938.
[11] László Gyula 1944. 32—33.; 1971. 68.
[12] Kalicz Nándor 1957; Kovalovszky Júlia 1957; Vadász 1962.
[13] Kollautz—Miyakawa 1970.
[14] Györffy György 1963. 12—14.
[15] Németh Péter 1972.
[16] Tomka P. 1972. 133—135.
[17] Torma István: *A régészeti topográfia és településtörténet* c. előadása az MTA Régészeti Intézet jubileumi ülésszakán, 1974-ben.
[18] Vitaülés az MTA Régészeti Intézetében 1973 márciusában a *Problemi arheologii i drevnej istorii ugrov.* Moskva, 1972. c. könyv megjelenése alkalmából.

derült, hogy egymástól függetlenül egyazon természetű kutatásokat végeztünk még Hajdú-Bihar megye (MESTERHÁZY Károly) és Dél-Magyarország (BÁLINT Csanád) területén is. A DIENES István és NÉMETH Péter által elért eredményekről annyit tudunk, hogy megfigyelésük szerint a szabolcsi honfoglalás kori lelőhelyek elkerülik a futóhomokos területeket, s a mezőségi, ill. rozsdabarna erdőtalajon helyezkednek el, míg hiányoznak a Nyírség keleti felében. E jelenségből NÉMETH Péter arra következtet, hogy a (magyar) „ember legkorábban ezeket a földeket fogta művelés alá, s az említett képződményeken alakultak ki az első települések is. A magasabb fekvésű, erdővel borított homokterületek sokáig (a XIII. századig) érintetlenek maradtak."[19] DIENES István és NÉMETH Péter a következtetéseiket egyetlen tájegység aprólékos elemzéséből vonták le. Az általuk s az általam elvégzett munka két vonatkozásban is: a tanulmányozott terület nagyságában és az alapul vett talajtani térképek léptékében különbözik. Az igen nagy részletesség (1 : 25 000) miatt DIENES István és NÉMETH Péter megfigyelései pontosságát aligha lehet kétségbe vonni. Ezzel szemben a saját vizsgálódásaim során a lelőhelyek elhelyezkedése rögzítésében, következésként a közvetlen környezetüknek az ilyen vagy olyan talajtípushoz való kapcsolásában feltétlenül történhettek tévedések. Úgy vélem azonban, hogy az ilyen mértékű pontatlanság két okból sem tartandó későbbi következtetések hibás kiindulásának. Egyrészt hangsúlyoznunk kell, hogy az *élet*formákat kutatva nem a *temető* legszűkebb értelemben vett helyére vagyunk kíváncsiak. Az a döntőbb mozzanat, hogy az oda temetkező embereket — akik a sírok helyétől nyilván néhány száz méterrel vagy km-rel távolabb laktak, s egy jóval nagyobb földrajzi egységben éltek — gazdaságukkal együtt milyen táj vette körül. Így összefüggő talajtani egységek esetében a más típusú talajok kisebb „szigetei" elhanyagolhatóknak, a lelőhelyek lokalizálásában a kb. 5 km-es tévedések is megtűrhetőknek tűnnek. (E cikk kefelevonatai ellenőrzésekor már örömmel olvashattam MESTERHÁZY Károlynak az enyémmel módszerében és következtetésében egyaránt nagyon rokon véleményét.[19a])

A Dél-Magyarországnál észleltek ellenőrzésére a lelőhelyek és a talajtípusok összevetését — a X. századi lelőhelyek csekély száma és a lényegesen eltérő földrajzi környezet miatt most Erdélytől eltekintve — az egész honfoglalás kori Magyarországra kiterjesztettem. Megfigyeléseimet tehát a nagy földrajzi tájegységekre alapozva fogalmazom meg. E módszer természetföldrajzi szempontból elfogadható, mivel a talaj, a rajta élő növényzet és az illető vidéken uralkodó helyi éghajlati viszonyok szorosan összefüggnek egymással — s magától értetődően az ott elsősorban folytatható emberi tevékenységgel. Természetes tehát, hogy miként a talajtípusok szerint elkülönülő nagy földrajzi egységek megfelelőivel találkozunk az ősi növénytakaró rekonstrukciójánál és az ország klimazonális térképén, úgy nagy valószínűséggel az ott megtelepedettek életformájára is következtethetünk.

2. Első térképemet 1972—73 telén 1 : 400 000 léptékben, Dél-Magyarországról készítettem, mely a talajtani és a régi vízrajzi viszonyokat egyszerre tüntette fel. Az utóbbiak a közismerten KOGUTOWICZ Károly szerkesztette,

[19] NÉMETH Péter 1973. 67—69. E gondolattal rokon MAKSAY Ferenc felfogása, mely szerint a Balog-Semjén nemzetség Szabolcsban a barna erdőtalaj és a futóhomok határvonala közelében telepedett le, vö. MAKSAY Ferenc 1940. 51.

[19a] Mesterházy Károly 1978. 322—323.

1938-as kiadású térképen[20] alapulnak. Ez utóbbi a szabályozások előtti felmérések és a középkori oklevelek fölhasználásával született, az időszakosan és rendszeresen vízjárta területeket mutatja be, s csak kisebb részletekben tér el a GYÖRFFY György szerkesztette történeti földrajzban közzéadott, az eredetit nyilván hűségesebben megközelítő állapotoktól. A talajfajták[21] fokozott figyelembevétele azért indokolt, mert egy vízrajzi térkép önmagában egyoldalú képet fest: a megtelepedésre kevéssé vagy teljesen alkalmatlan területeket jelöli meg, márpedig bennünket éppen a vizek *között* levő, a földművelésre és/vagy állattartásra használható tájak érdekelnek. Az utóbbiakon folytatható egykori gazdasági tevékenységekről a talajtan is nyújthat tájékoztatást, mivel a föld minőségétől, jellegétől nagymértékben függ az ott *hosszabb ideig sikerrel és előnyösen* folytatható életmód. Tudnivaló, hogy a homokos területeken kisebb mértékben lehet földművelésből megélni,[22] mert azok mégis inkább állattenyésztésre alkalmasak, ugyanakkor a lösz és vályog kitűnő alap a paraszti életformához, bár a rajta növő növényzet éppoly előnyös a pásztorkodásnak is. — Az életforma kutatásához nagy segítségünkre van még a történeti növénytan. Az intenzív kultúrtevékenység megindulása előtti növényzet rekonstruálását számos tényező nehezíti, így az e szakterületen elért eredmények még csak a nagyobb földrajzi egységek léptékeiben érvényesek. Mint utaltam rá, az alapvetően különböző típusú talajfajták és különösen a növényzet elterjedése nem véletlenül fedi egymást és az ország klimazonális vonalait. Mivel pedig bennünket most a honfoglalás kori Magyarország egyes részein — az azokra feltehetően jellemzően — folytatott életmód vizsgálata vonz, ezért jelenleg elegendőnek tűnik a földrajzi tájegységekre vonatkoztatható *tendenciák* feltárása is.

2.1. Csak részben állja meg helyét az az általánosan elterjedt felfogás, hogy a Kárpát-medencében van az eurázsiai steppe legnyugatibb nyúlványa. Az újabb eredmények rámutattak arra, hogy a Kárpátoktól K-re a mezőségi talajtípusok „. . . csak a hegységektől határolt belső területre terjednek ki, míg a peremterületeken az (orosz — B. Cs. megj.) erdős-sztyepet É-ról határoló barna erdőtalajok következnek".[23] Lényeges számunkra az a megállapítás, hogy „a belső területek erdős-sztyepje — jórészt a huzamos társadalmi felhasználás miatt — természetes erdeit elvesztette nagyrészt, s az itteni barna erdőtalajok is mezőségi . . . szerkezetet nyertek".[24] Ezért a mezőségi talajok övezetét szemihumid erdős-steppe, az erdőtalaj területeit pedig humid erdőrégiónak lehet nevezni,[25] s e két alapvető talajtípus elterjedése klimazonálisnak

[20] *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az árvízmentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt.* Szerk.: A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete. Budapest, 1938. — A régi vízrajzi viszonyok helyreállítása térben csak viszonylagos pontosságú, időben csak korlátozott érvényű lehet. Ez magyarázza, hogy sok régészeti lelőhely olyan területre esik, melyet a térképek vízzel elárasztottnak tüntetnek fel. A Magyar Régészeti Topográfia most folyó munkálatai nemcsak a vízrajzi viszonyokat veszik figyelembe, hanem az ellenkező irányba is engednek következtetni; azaz egy-egy kisebb környék koronként esetleg hullámzó megtelepültségével a vizek kiterjedésére is.

[21] „*Magyarország és a szomszéd területek talajtérképe.* 1 : 750 000. M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet. Budapest, 1943."

[22] BELÉNYESSY Márta 1954. 392—393.

[23] SOMOGYI S. 1964. 219.

[24] SOMOGYI S. 1964. 219.

[25] STEFANOVITS Pál 1956. 50—57.

vehető.[26] Az Alföld klímája nem pusztai, még a ma legszárazabb részeinek (pl. Hortobágy, kb. 500 mm évi csapadékkal) adatai is átmeneti jellegre utalnak.[27] Több kutató is rámutatott, hogy mind a magyar őstörténet, mind a honfoglalók életformája és végleges letelepedése szempontjából meghatározó jelentőségű az a tény, hogy a magyarországi klíma az ukrán erdős-steppe övének (Voronyezs—Kujbisev—Orenburg vonala) felel meg.[28] Ez is magyarázhatja, hogy a honfoglalás kori leletanyagnak legjobb párhuzamai a steppe övezetnek nem annyira déli, mint inkább északi feléből látnak napvilágot.[29] A természeti feltételeknek ezen egyezése is biztosította — számunkra meg újabb oldalról bizonyítja —, hogy a magyarság már fejlett földműves ismeretekkel érkezhetett végső hazájába.

Korábbi kutatások rámutattak, hogy a magyarság az országnak csak az alföldi és dombos vidékeit szállta meg kezdetben, s megállt a bükkerdők vonalánál.[30] A honfoglalás és kora Árpád-kori leletek katasztere[31] egyik térképmellékletén ezt megerősítve mutatja, mivel e kor lelőhelyei — könnyen ellenőrizhetően — zömükben a Kárpát-medencei erdős-steppe növényzet- és klímaterületére esnek.[32]

2.2. Az erdős-steppe az Alföldön a felső-tiszai lápvilágtól Ny-ra és D-re, majd az Északi Hegyvidék lábainál, azután a Mezőföldön s a Mecsek lankáinál húzódik, míg D-en és K-en a Fruska Goráig, ill. az Erdélyi Középhegységig ér.[33] Az Alföld nagy és változatos területének növényvilága csak az erdőrégió tömegével összevetve tekinthető egységesnek,[34] egyébként talajtípusoktól függően kisebb tájegységenként változik. Így megkülönböztetnek homokon és löszön, valamint kötött talajon élő erdős-steppet, ill. stepprétet. Tekintsük most át, hogy milyen életforma folytatható a legelőnyösebben a homokos, a kötött talajú és az ártéri területeken, s hogy mennyiben helytálló az a közfelfogás, hogy a homok és az ártér nemigen alkalmas a megtelepedésre.

2.21. A növényföldrajzi kutatások kimutatták, hogy az Alföld nagy homokos területein (Nyírség, Duna—Tisza köze, Deliblát) egykor cserjések, ligetek, homoki erdők nőttek.[35] A homokvidék szélein ma is találhatók ártéri erdőmaradványok, mint pl. a Kalocsától egész Újvidékig húzódó bácskai erdőségek. A Duna—Tisza közén igen sűrűn előforduló, s erősebben csak a középkor óta elszikesedő tavak[36] kedveztek a legeltető állattartásnak: nemcsak vízzel szolgáltak, hanem közvetlen környékükön cserjés és jó minőségű fűtakaró zöldellt. (Az utóbbiból lesz a szegedi tájnyelv 'semlyékszénája'.)[37] Ezt az tette

[26] Somogyi S. 1964. 219.
[27] Soó Rezső 1964. 93.
[28] Glaser Lajos 1937. 3—9; Molnár Erik 1954. 144—146.
[29] Bálint Csanád 1975. 53.
[30] Glaser Lajos 1937. 3—4; Kniezsa István 1938. 374.
[31] Régészeti Tanulmányok II. Budapest, 1962.
[32] Erdélyi István lektori véleménye szerint „a talajzónához, fa-, illetve erdőtípusokhoz avagy a velük jellemzett tájakhoz kötéssel vigyáznunk kell azért is, mert pl. Kelet-Európa steppei és erdős steppei vidékein a X. sz. elején klímaperiódus-váltás történt, és nincs kizárva, hogy az módosította a Kárpát-medencén belüli képet is."
[33] Soó Rezső 1931. 3., térképmelléklet; 1964. 91. 2. kép.
[34] Boros Á. 1925. 227.
[35] Soó Rezső 1931. 12.
[36] Król O. 1939.
[37] Bálint Sándor 1957. 399—400, és szíves szóbeli közlése.

lehetővé, hogy a semlyékek mikroklímája igen kedvező, a lassabban befagyó vizük mellett enyhébb a tél. A homokterületekkel foglalkozó növényföldrajzi munkák hangsúlyozzák, hogy a XX. század elejéről ismert kép: homokpusztásodás, futóhomok — kifejezetten újkori jelenség, az emberi tevékenység következménye (XVI—XVII. századi törökvilág, XVIII—XIX. századi lecsapolások).[38] Félrevezető lenne hát a mai viszonyok alapján a honfoglalás kori megtelepedésre alkalmatlannak nyilvánítani a Nyírséget, a Duna—Tisza közét,[39] már csak a X. századi lelőhelyek szép száma is megcáfolja a lakatlanság feltételezését. A magyarok e területeken édes füvű legelőket, dús réteket, vadászatra és búvóhelynek alkalmas erdőket találhattak,[40] — nyilván ez a természeti környezet felelt meg a Duna—Tisza közére beköltöző kun pásztoroknak is.[41] Kétségtelen, hogy a homoki füvek a talaj és a mikroklíma jellege miatt a nyár elejére kisültek, s az állatok is lelegelték a gyöpöt, de ezt nyilván évszázadokkal korábban is úgy oldották meg, mint az újkorban, mikor is a mezők regenerálódásáig a nyájak a nyarat a közeli árterekben töltötték.[42] Mindemellett hangsúlyozandó az is, hogy e vidékeken a kisebb mértékben folytatott földművelés sem lehetetlen. Egy kevéssé fejlett szinten ugyanis a rövidebb művelési időtartamú, de könnyebben feltörhető homokos vagy agyagos mezőségi talajt fogják munkába. Ez a gyakorlat egyúttal az állattartás szemszögéből is kedvező (a határ többi része így felszántatlan marad, s legelőnek vagy kaszálónak használható).[43]

Az előadottak alapján természetesen túlzás lenne a homokvidékeket az ország többi, természeti adottságokkal jobban ellátott tájával akár csak megközelítőleg is egyenértékűnek tartani, — ez a realitásokkal ellenkeznék. Ugyanakkor kiviláglik az is, hogy rajtuk a talaj és a klíma olyan növényzet meglétét tette lehetővé, amelyen sikerrel űzhető extenzív állattenyésztés.[44] Ebből az a feltevés adódik, hogy a Duna—Tisza közi és a nyírségi honfoglalás kori lelőhelyek nemcsak meglétük tényével bizonyítják a homokos steppék megszállását, hanem hogy (egy részük) jellegének összefüggésben kell lennie a tájjal, az ott űzhető életformával.

2.22. A Duna—Tisza közi homoktól, valamint a Marostól D-re levő vályogos jellegű, kötöttebb mezőségi talajon növő erdőségekben sok tisztán erdei elem, mediterrán típusú flóra található. Ezenkívül kisebb löszpuszták és

[38] Erdei Ferenc é. n. 6. — A delibláti homokpuszta is csak az alibunári mocsárrengeteg felszámolásának következménye, s még mai növényzetében is kimutathatók az egykori homoki erdők és cserjések, l. Soó Rezső 1931. 9. Az alföldi futóhomok korához érdekes adalék lehet a csongrádi szőlőben 1968-ban nyitott homokbányában tett megfigyelésem: itt 4—5 m homokréteg alól kerültek elő a IV—V. századi telepnyomok! — L. még e kérdéshez Belényessy Márta 1954. 392, 409.

[39] Glaser Lajos 1937. 15; Maksay Ferenc 1971. 26—27. — Már Kniezsa István észrevette, hogy a Duna—Tisza közi homokos vidéket a nagyszámú régészeti lelet tanúsága szerint megszállta a magyarság: Kniezsa István 1938. 394.

[40] Cholnoky Jenő 1908. 392: „A mi alföldünk szavanna, igazi galériaerdőkkel.", Soó Rezső 1931. 8; Erdei Ferenc é. n. 8; — Az Alföld ma erdőtlen középső vidékeiről a neolitikumtól a középkorig tudunk tölgyesek jelenlétéről. Ugyancsak a régi növényzet tanúja a homoki szálerdőkben élő erdős-steppe flóra. L. Soó Rezső 1964. 92.

[41] Marjai Szabó 1947. 97—106; Pálóczi-Horváth 1974. 247—248. — A homoki gazdálkodásról összefoglalóan l. Tálasi István 1977. 197—199.

[42] Szabadfalvy József 1968. 338—349.

[43] Belényessy Márta 1954. 409. A szórványos okleveles anyag is utal a belterjes földművelés meglétére, vö. Györffy György 1963. 696.

[44] Szabadfalvy József 1970. 144—153.

lápok (pl. Óbecse környéke) fordulnak elő. A Tiszántúl jó minőségű vályogos földjén ligetes vagy ártéri erdők, Arad és Békés környékén lápok és nagy kiterjedésű kultúrterületek váltakoznak.[45] Szükségtelen hangsúlyozni, hogy e vidékek az Alföld mezőgazdaságilag legértékesebb részei közé tartoznak, s egészen napjainkig lehetőséget nyújtottak valamennyi megélhetési forma intenzív műveléséhez. Itt jelentek meg először a korai neolitikus műveltségek, melyek népességei az Anatóliában s a Balkánon kialakult, paraszti gazdálkodásuknak megfelelő földrajzi környezetre találtak. Azt már csak a történelem fordulata (értsd: a főként állattartásból élő népek betelepülése) s nem a táj jellegének megváltozása okozta, hogy e vidékeknek a magyar honfoglalásig egymást váltó lakosai nem elsősorban földművelésből éltek meg. Úgy tűnik egyébként, hogy a többféle életmód lehetősége az innen ismert honfoglalás kori leletek nagy csoportjaiban is felismerhető.

2.23. Dél-Magyarország és az egész Alföld nagy részét egykor vizek borították be. A folyók ártereiben ősi mocsárerdők, ártéri tölgyesek, lápok terültek el, melyek a Tiszántúlon — különösen a Maros Csanádnál kezdődő alsó folyásánál — hatalmas kiterjedésűek voltak. A Maros mentén kívül, Temesvár környékén volt Dél-Magyarország másik nagy mocsaras-lápos vidéke, mely a Bega, Temes és Berzava vizeiből táplálkozott. Az Al-Duna mentén a már említett alibunári mocsáron kívül sok föld állt víz alatt Titel—Pancsova—Kevevár táján,[46] a Szerémség nagy részét pedig a Száva öntötte el. A régészet szemében ezek a túlnyomórészt vízzel borított vagy vízjárta területek nem kizárólag menedékhelyet jelenthetnek; a rajtuk folytatható életmódban nem *eleve* a halászat túltengő szerepe feltételezendő. ANDRÁSFALVY Bertalan nagy eredménye, hogy leszámolt azzal a felfogással, mely tagadta vagy éppen elképzelhetetlennek tartotta a mocsaras területeknek a lecsapolások előtti haszonbavételét.[47] Kiderítette, hogy az árterekben még a múlt században is rendszeres, a vízálláshoz igazodó földművelést (értsd: magas víz esetén máshová vetettek), virágzó gyümölcstermelést folytattak (60 alma-, 45 körte-, 20 szilva, 5—6 cseresznye-, 4—5 meggyfajta nevét jegyezték föl a Sárközön).[48] Az árterek meg hatalmas mennyiségű szénát adtak (az újkor kezdetéről perek bizonyítják, hogy a szigeti rét több jövedelmet adott, mint az ugyanakkora szántóföld). Hivatkozott tanulmányából a régészetnek nagy tanulság az is, hogy a vizek között — az oklevelek révén elérhető időben — milyen számottevő állattartás is volt. Tulajdonképpen az egész árteret legelőnek használták, s csak bizonyos elkerített helyekre nem eresztették be a jószágot. A történeti-néprajzi adatok rendkívüli állatbőségről tanúskodnak, melyben a ló állt az első helyen, de e mellett marha- és disznótartással is foglalkoztak.[49] Figyelemre méltó, hogy ez az ártéri jószágtartás csak a XVIII. század végén kezdett eltűnni. A földművelés és állattenyésztés mellett természetesen nem szabad lebecsülni a halászat jelentőségét sem. A középkori források mutatják, hogy a falvak lakosai nagyban ettek halat, sőt, voltak helyek, ahol még a disznót is azon hízlalták, s a templom paticsát is hallal vastagították.[50] Mindezt az tette lehetővé, hogy a

[45] Soó Rezső 1931. 12.
[46] Soó Rezső 1931. 12. és GLASER Lajos 1939. 302.
[47] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973.
[48] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 37—39.
[49] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 49—50. — Egy, a XII. század közepéről származó oklevélben vadon tartott sertésekről esik szó. VÁCZY Péter 1958. 313.
[50] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 24; ÉBNER Sándor 1925. 73.

középkori Magyarországon — Ny-Európával ellentétben — a halászatot mindig a falvak népe, közösségekbe szerveződve folytatta.[51] Kitűnik tehát, hogy a nagyszerű búvóhelynek is számító, vízzel borított területek között — helyenként talajtani tényezők okozta kizáró októl eltekintve — komplex gazdálkodást lehetett folytatni. E tájak lakosait nem lehet eleve és kizárólag halászoknak tartani. A fentiek fényében érthetőbbé válik az is, hogy a XI. század elején mire támaszkodott a Maros alsó folyásánál lakó Ajtony hatalma. Az nem szorul magyarázatra, hogy uralmi központjának kiválasztása mennyire nyilvánvaló stratégiai szempontokat követett; vára erősen vízjárta vidék szívében, a Maros partján, egy átkelést és védelmet biztosító, menedékhelynek is használható szigettel szemben, nagy kiterjedésű erdő közelében állt. Most már azt is látjuk, hogy akár közvetlenül a várát körülvevő vízi világban is tarthatta a Nagyobb Gellért Legendában említett megszámlálhatatlan sokaságú lovat s barmot (multitudo innumerabilis equorum indomitorum, pecora infinita), továbbá a Köröstől (vagy a Szárazértől?) az Al-Dunáig terjedő s néki szolgáló föld lakói ezen az erősen vízjárta országrészen miként termelhették meg uruknak s embereinek, valamint saját maguknak az ennivalót. Csakis ez a viszonylag fejlett gazdasági alap s az intenzív gazdálkodás kezdeti foka (ld. a házaknál tartott lovak) tette lehetővé, hogy Ajtony saját katonaságot, adminisztratív rendszert (milites, nobiles, tributarii et custodes) tudott kiépíteni, hiszen uralma nem alapulhatott egy kizárólag fegyverrel, távolról behajtott élelemmel fenntartott rendszerre.[52]

2.3. Ajtony példájával visszakanyarodtunk Magyarországnak az általunk most közelebbről vizsgált korszakához és területéhez. El kell ismerni, hogy a honfoglalás és kora Árpád-kori növényzetre vonatkozó biztos adatunk nincsen, s csak a későbbről ismert helyzetet vetíthetjük vissza e századokra. Ez az eljárás viszont — nyomós okkal — nem kifogásolható, mivel a X—XVI. század között olyan mértékű emberi beavatkozás nem történt, mely a Kárpát-medencében a növényvilágot döntően megváltoztatta volna. Joggal feltételezhető, hogy a X—XI. századi táj nem tért el a nagy vonásaiban rekonstruált s az előbbiekben ismertetett középkori állapotoktól. Tegyük hozzá, hogy az ugyane korral foglalkozó régészet is sok vonatkozásban még csak a főbb törvényszerűségek feltárásánál tart, s az éles területi, társadalmi, továbbá etnikus határok meghatározására lehetőségei jelenleg igen korlátozottak. Így tehát a természeti földrajz és a régészet ilyen irányú megfigyelései megközelítőleg azonos értékűnek vehetők.

3. A következőkben azt ismertetem, hogy a HAMPEL *A—B*-csoport lelőhelyei miként oszlanak meg a honfoglalás kori Magyarországon a két fő talajtípus (homok és lösz, vályog)[53] között. Az áttekintést a most elsősorban tárgyalt Dél-Magyarországgal kezdem, ahol a Tisza két oldalán — összefüggő egységekben — eltér a talaj s a természetes növényzet. A Tisza—Maros—Körös közé-

[51] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 25.

[52] Ajtony gazdaságának értékelését l. KULCSÁR P. 1958. 27—29; (KRISTÓ Gy. 1965. 9—10. szerint ez a realitás túlbecsülése); SZEGFŰ L. 1972. 10—11.

[53] A lelőhelyek szétválasztása és felsorolása a * alatt jelzett könyvemben található. — A mai talajtani irodalomban gyakrabban használatos „mezőségi" és „erdőtalaj" általánosabb jellegű megnevezése helyett használom a „homok" és „vályog (lösz)" terminusokat.

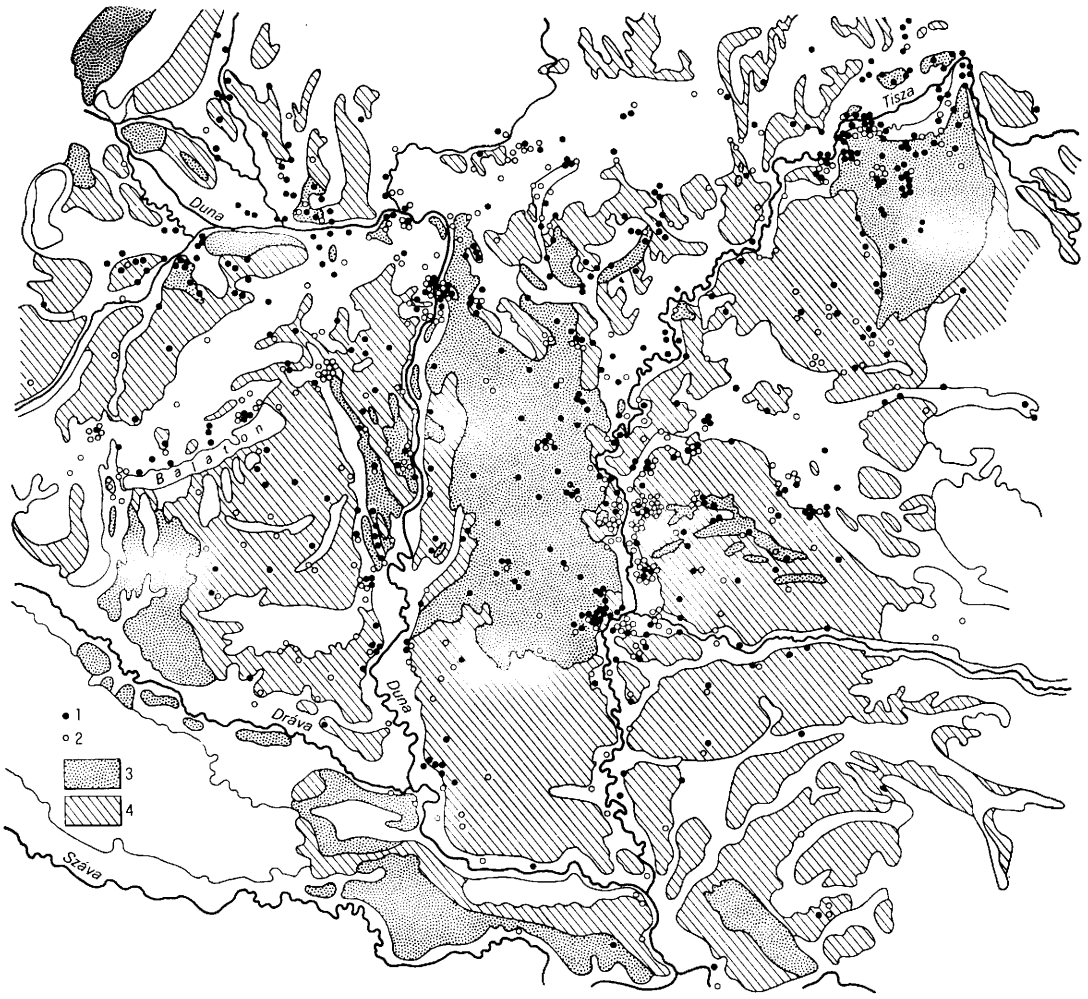

térkép. Magyarország fő talajtípusai (Térképészeti Intézet 1943. nyomán) és a X—XI. zázad régészeti lelőhelyei (Jelmagyarázat: 1=HAMPEL A-csoport, 2=HAMPEL B-csoport. 3=homok, 4=vályog, lösz)

ben szinte kizárólag vályog és lösz van, s csak elszórtan, kisebb foltokban fordulnak elő homokos területek. További következtetésre egyelőre bizonytalan, de megjegyzésre méltó tény, hogy e vidék *A*-típusú lelőhelyeinek egy részét (a csillogó viseletű középpréteghez sorolt temetőket és gazdag magányos sírokat) az utóbbiak közelében találták.[54] A Tiszántúl e részére különben a javarészt Szentes és Hódmezővásárhely környékén, valamint a Maros alsó folyásánál feltárt HAMPEL *B*-(ún. bjelo brdoi kultúra) típusú lelőhelyek[55] túlsúlyaj ellemzi:

[54] Pl. Szentes-derekegyházi oldal, -Borbásföld, Eperjes-Kiskirályság, Gádoros, Fábiánsebestyén-Mikecz, Orosháza-Pusztai és Nagy A. tanya, Kunágota.
[55] Pl. Csanytelek, Kiszombor környéke.

számuk itt több mint kétszer múlja felül a HAMPEL *A*-csoporthoz sorolhatókét.[56] A Tisza túlsó, a Duna felé eső oldalán éppen fordított a kétféle típusú temetők aránya. A mai Szeged legtöbbször időszaki vizek járta környékén egy *B*-típusú temető mellett[57] inkább az *A*-csoportbeliek kerültek elő.[58] Egyértelmű a helyzet a mai várost körülvevő homokvilágnál, ahonnan rangos vagy éppen kiváló leletegyüttesek jutottak be a múzeumba.[59] Ezek sorát a Tisza partján É felé haladván[60] Ópusztaszer táján megszakadni látjuk. Itt egy nagyobb, vályogos vidék kezdődik, mely Csongrád fölött[61] ér véget. Mind a most vizsgált kérdés, mind a megye kialakulása szempontjából igen lényegesnek látszik, hogy a mai Csongrád környékén csak egyetlen, valóban az *A*-típusba sorolható temetőt mentettek meg,[62] míg az összes többi lelőhely a *B*-csoportra jellemző tárgyi emlékekből áll. Ettől a Csongrád környéki vályogszigettől Ny-ra és ÉNy-ra azonban továbbra is az ún. klasszikus honfoglaló lelőhelyek (azaz HAMPEL-*A)* vannak túlsúlyban, melyek É-on egészen a Gödöllő—ceglédberceli hátságig követik a homokot.[63] Az *A*-típusú lelőhelyeknek, pontosabban a legszebbek közé tartozó honfoglalás kori emlékeknek a homokkal való kapcsolódását jól szemlélteti a déli határuk pontos egybeesése. A mai országhatár mentén, Horgos és Szabadka táján valóban megszakad az *A*-csoport lelőhelyeinek sora,[64] de hiányuk a Bácskában csak részben állhat összefüggésben a vajdasági kutatás intenzitásával és másféle érdeklődésével. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk ugyanis a löszös talajú bajai járásban is, ahonnan másfél évtizedes rendszeres régészeti munka is — az egy madarasi gazdag női sír kivételével — csak szerényebb jellegű leleteket tud felmutatni,[65] míg távolabb, a már homokvidékre eső részeken azonnal az *A*-típusú lelőhelyek bukkannak föl, a középréteg temetkezéseit idéző mellékletekkel.[66] (A különösen a déli felében gyengén kutatott Bánát és az e vonatkozásban szinte ismeretlen Szerémség néhány szórványlelete hasonló elemzésre nem használható fel.)

A homokon nőtt stepprétnek az *A*-típusú emlékanyag leginkább csillogó csoportjával való szoros összefüggését jól bizonyítja a Nyírség ilyen szempontú vizsgálata is. E táj a honfoglalás kori Magyarországnak a Tisza—Maros—Körös köz mellett a másik, lelőhelyekben legsűrűbb része. A pusztásodás előtt itt homokos erdős-stepp volt,[67] melyet — DNy-ot leszámítva — három oldalról fogott közre a Tisza ártere.[68] Amikor a Tisza kilép a máramarosi hegyek közül, a Szatmár, Ugocsa és Bereg megyék nagy részére kiterjedő ártérre ér, melynek Ny-i határa a Nyírség peremét jelző Csap—Mátészalka—Nagykároly vonal.[69]

[56] Esetleg pl. Hódmezővásárhely-Kopáncs és Szakálhát.

[57] Szeged-Makkoserdő.

[58] Szeged-csongrádi út, -Feketeszél, -Öthalom, Kiskundorozsma-Gépállomás, -Vöröshomok.

[59] Pl. Bordány, Domaszék, Röszke, Királyhalom, Jánosszállás-Katonapart, Bojáralom.

[60] Összeszék, Kömpöc.

[61] Csongrád-Máma lelőhely táján.

[62] Tömörkény-Piactér.

[63] Kiskunfélegyháza-Radnóti M. u., -Határdomb, Soltszentimre, Izsák, Ladánybene, Nagykőrös, Jászkarajenő, Szolnok-Strázsahalom, Budapest-Pestlőrinc, Gödöllő.

[64] Horgos, Szabadka-Négyhalomdülő.

[65] Pl. Bátmonostor, Baja-Pető, Érsekcsanád, Katymár stb. — Hasonló megfigyelésről számolt be egy baráti levelében KŐHEGYI M. is.

[66] Pl. Tompa, Kiskunhalas.

[67] Soó Rezső 1964. 2. kép.

[68] GLASER Lajos 1939. 301.

[69] GLASER Lajos 1939. 297—298.

Nézetem szerint e tény mellett az csak másodlagos szerepet játszik, hogy a Kisvárda—Nyírkarász vonaltól K-re — gyakorlatilag a Nyírség fent említett részén — rozsdabarna erdőtalaj terül el.[70] Valószínűbbnek látom ugyanis, hogy a honfoglalás kori lelőhelyek itt nem az erdőtalajt, hanem az Érmellék vizes földjét kerülik el. — A nyírségi *A*-típusú lelőhelyek száma egyébként háromszorosan múlja felül a *B*-típusúakét (legtöbbjük a honfoglaláskor közismert lelőhelye). Az látszik említésre méltónak, hogy a homok D-i és Ny-i határain kívül *tömegükben* egyrészt szemmel láthatólag szerényebb mellékletűek az *A*-csoporthoz sorolható sírok,[71] másrészt a *B*-típusúakhoz való arányuk Biharban már jóval kiegyenlítettebb. Nem lehet véletlen az sem, hogy a Bodrogköz vízjárta D-i feléből egyedül a löszös, homokos szigetre települt — egykor közigazgatásilag is a Nyírséghez tartozó — Kenézlő és Zalkod[72] határában láttak napvilágot a szabolcsiakkal egyező jellegű leletek. A nyírségi homokhoz É-ról csatlakozó Rétköz szép számban ismert lelőhelyei a „rétségek" (nád, káka, gyékény, sás benőtte, lassan mozgó vizek) partján vagy vízzel bekerített helyeken sorakoznak. Kiss Lajostól tudjuk, hogy a Rétköz alkalmatlan a földművelésre, lakói a század elején a vízből és állattenyésztésből éltek.[73]

Közismert, hogy a Dunántúlon az ország keleti feléhez képest jóval kisebb az *A*-típusú lelőhelyek száma. Úgy látszik, hogy e jelenség természeti földrajzi szemponttal is magyarázható. A Dunántúl nagy részét — főleg Ny-on és D-en — barna erdei talaj borítja, melyen kis számban fordulnak elő X—XI. századi lelőhelyek, ami ez esetben valószínűleg nem a kutatás hiányával okolható. Elgondolkodtató, hogy az *A*-típusú sírleletek majdnem kizárólag az erdőssteppen fordulnak elő, s ÉNy-on és D-en megállnak az erdőtalaj, a dombvidék szélénél.[74] Temetők jelenléte — a korábbi feltételezésekkel szemben — azt bizonyítja, hogy a honfoglalók általunk az *A*-csoportba sorolt része előnyben részesítette a Mezőföldet,[75] s a Kisalföld homokos steppréteiről is jelentős temetőik ismeretesek.[76] A Kisalföld jó minőségű, vályogos földjei — a lelőhelyek magas száma szerint — kedvező környezetet nyújtottak a magyar betelepülőknek. (Régészeti adatokat nélkülözve, csak a történeti szempontokra való utalással megjegyezhető, hogy a homokos steppéhez tartozó Csepel-sziget az Árpád-korban a királyi ménes őrzőhelye volt,[77] a X. század végén Belső-Somogy ugyancsak homokos vidéke Koppány uralma alá tartozott,[78] s a X. század elején a bécsi medence stepprétjét is megszállták a honfoglalók.)

A honfoglalás kori lelőhelyek típusainak ezen területi megoszlása tehát azt mutatja, hogy a magyarok nemhogy üresen hagyták volna a homokos vidékeket, hanem szívesen telepedtek meg azokon. Úgy látszik, hogy a Hampel-*A* csoport egyik, leginkább díszes ruházatban élő és lóáldozattal temetkező része éppen ezekhez a stepprétekhez kötődött. A néprajz megállapítása szerint az

[70] Vö. Németh Péter 1973. 68—69.

[71] Tiszalök, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Hajdúszovát, Derecske, Érmihályfalva stb.

[72] Ébner Sándor 1925. 69.

[73] Kiss Lajos 1929. 6., 9.

[74] Pl. Szakony, Udvarnok (Dvorniki).

[75] Tévesen Glaser Lajos 1937. 15. Közvetve őt is cáfolja Bóna István 1971. 174—175. L. még a dunaújvárosi, szabadbattyáni, nagylöki, sárbogárdi, nagydorogi, kajdacsi, móri stb. lelőhelyeket.

[76] Gyömöre, Bana, Perbete, Marcelháza, Hetény stb.

[77] Györffy György 1970. 201.

[78] Györffy György 1970a.

újkorban a homokos területeken nagy állattartás folyt, s a középkorban e vidékek ez irányú kifejezett alkalmasságát bizonyítja még a besenyők mezőföldi, a kunok Duna—Tisza közi megtelepedése is. Nem alaptalan tehát arra gondolnunk, hogy a honfoglalók ezen csoportja elsősorban nomadizáló életmódot folytatott. De miként élt a X. századi magyarság nagy tömege? Tekintsük most át röviden, hogy melyek a kutatás e területen újabban elért eredményei.

4. A IX. század végén a Kárpát-medencébe beköltöző magyarok életmódja feltárásában még mindig a kezdő lépéseknél tartunk, bár az elmúlt évtized óta a korábbi ismereteinkhez képest jelentős eredmények is elkönyvelhetők. Ez utóbbiak lényege, hogy a honfoglalás kori földművelés fejlettségének, annak a helybeli lakosságtól kevésbé függő voltának[79] nagyobb hangsúlyt kell tulajdonítani. A probléma vizsgálatakor a már régebben összegyűjtött nyelvészeti adatok (a mezőgazdasági vonatkozású bolgár—török jövevényszavak)[80] és a nomadizmus fogalmának, gazdasági alapjának újraértékelése[81] mellett a hangsúly a régészet illetékességi területére került át. A szovjet kollégák nagy lépéseket tettek az őskori és kora középkori Volga menti népek termelőgazdálkodásának feltárásában. Eredményeik nyomán gyökeresen megváltozóban van a finnugorok életformájáról eddig alkotott kép, mivel az általuk lakott területeken már az i. e. II. évezred második fele óta földművelés jelei, az i. u. III. századtól kezdve ásópapucs használata, a VIII. századtól pedig ekés gazdálkodás bizonyítékai mutathatók ki.[82] A rokonaitól elszakadó ősmagyaroknak ilyen hagyományokkal kellett rendelkezniök, mikor a VIII. században kapcsolatba — valószínűleg szomszédságba — kerültek a letelepültséghez közel álló, nagyállattartó, fejlett ekés földművelést és részben kertgazdálkodást folytató szaltovo—majaki kultúra s a Kazár kaganátus népességével.[83] Amikor a magyarság kiszakadt ebből a környezetből, már nemzedékek óta élt bolgár—török nyelvű nép(ek) szomszédságában, így az újonnan megismert fogalmak nem vándorszavakként, hanem tartalmukkal együtt kerülhettek bele műveltségébe. Mindezen kívül az etelközi magyarok földműveléséről közvetlen forrásadat is szól. Ezek után tehát „. . . Ibn Ruszta kijelentése: »sok vetésük van« különös jelentőséget nyer. A magyarok a legeltető gazdálkodást össze tudták kötni a növények termesztésével és ez olyan mértékben sikerült nekik, hogy feltűnt a kereskedő araboknak. Ezzel túllépték a földművelésnek azt a mértékét és azt a jellegét, mely még a száraz-pusztai népeknél is szokásos volt. Vízben bő, fás legelőik az erdős steppe övezetében lehetővé tették számukra, hogy szilaj pásztorok és jó földművelők legyenek egy személyben."[84] Ami a honfoglaló magyarok települései kutatását illeti, itt időrendi és módszertani problémák, a talaj vegyi összetételéből fakadó nehézségek miatt közismerten nagy a lemaradás. E helyzetben jelenleg nemcsak kényszerű megoldás, hanem a XI—XIII. századi falukutatás jelen szintjén már valóban kiaknázható lehetőség az időbeli visszakövetkeztetés. Már az eddigi megfigyelések alapján is kétségtelennek látszik, hogy a honfoglalás kori letelepültség mértéke a korább-

[79] A Kárpát-medencei szlávok földművelése nem érte el a keleti testvéreik és a Kazár Kaganátus népei által folytatott formákat, l. Fehér Géza 1958. 274.
[80] Bárczi Géza 1951. 51.
[81] Markov, G. E. 1970, 1973.
[82] Fodor István 1971. 165—174.
[83] Bartha Antal 1969; Balassa Iván 1973. 260—261.
[84] Váczy Péter 1958. 303—304. E kérdésről újabban Veres P. T. írt (1972. 9.)

ban feltételezettnél jóval nagyobb volt.[85] A munkaeszközökben — egyébként talán egészen más okból[86] — oly szegény X. századi sírokból pl. zúzókő is napvilágot látott,[87] a sarlók előfordulása pedig egy, a bolgár—török jövevényszavak alapján kikövetkeztetett termékbetakarítási forma[88] meglétét, néhány ekeés csoroszlyalelet pedig a szántástechnika magas fejlettségét[89] mutatja. Egy honfoglalás kori igalelet[90] azt bizonyítja, hogy korának reális viszonyait tükrözte I. István törvénye, a vasárnap lóval vagy ökörrel szántók megbüntetéséről,[91] ami egyben az igázás korai adataként is értékelendő. Végül itt említhető még egy, igen korai írásos adalék: az 1055-ös tihanyi alapítólevélben szereplő családok közül 10 foglalkozott halászattal, 15 állattenyésztéssel, míg föld- és szőlőműveléssel 80![92] Természetesen túlzás lenne ezt az arányt általánosnak tartani, de az is nyilvánvaló, hogy ilyen intenzitású földművelés nem lehet pusztán néhány évtizedes fejlődés eredménye. — Ezen új megfigyelések ellenére és mellett természetesen nem szorul bizonyításra, hogy a honfoglaló magyarság nagyban foglalkozott állattenyésztéssel. A kérdés a kétféle életmód aránya s a pásztorkodásnak, ill. földművelésnek az esetleges etnikai, társadalmi vetületei körül foroghat.

Régészeti kutatásunk *nagy körvonalaiban* már fel tudja vázolni, hogy mi volt az egyes társadalmi rétegekre jellemző életmód. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy nem az egész magyarság élte a — korábban általánosnak tartott — pásztoréletet, s hogy a földműveléssel is foglalkozók kizárólag az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozhattak. A honfoglaló köznép hagyatékát meghatározó Szőke Béla még azok egész tömegét tartotta letelepedettnek.[93] Helytállóbbnak látszanak azonban Dienes István és Hoffmann Tamás árnyalt fogalmazású nézetei, mivel a honfoglalás kori földművelésnek sem a Szőke Béla által feltételezett nagy mértékére, sem pedig annak a köznép körében való kizárólagosságára vonatkozóan nincsenek adataink. Az említett kutatók felfogása csak abban tér el egymástól, hogy a társadalmi rétegeket szem előtt tartva, azok kialakulásában egyikük etnikus, a másik életformai indítékokra gondol. Dienes István úgy látta, hogy a magyarság köznépe részben földműveléssel foglalkozó pásztorokból állt, középrétege pedig földműveléssel is kiegészült pásztorkodó életformát folytatott.[94] Hoffmann Tamás szerint már a honfogla-

[85] Már 1931-ben leszögezte Fehér Géza: „Nem helyes . . . az a tudományos irodalomban is általános felfogás, hogy a bolgárok és a magyarok honfoglalásuk után mai hazáikban nomád életet és gazdálkodást folytattak, de a viszonyok folytán hamarosan letelepült életre s békés állattenyésztő és mindinkább tért hódító földművelő munkára tértek. Egy nomád életmódot élő nép csak sok százados, lassú fejlődés útján lehet helyhezkötött, letelepült, de ha a körülmények hirtelen fosztják meg régi életmódja folytatásának lehetőségétől, elpusztul . . . új hazájukba a letelepült életmód, a földművelés és állattenyésztés ismeretével és gyakorlatával jöttek" l. Fehér Géza 1931. 1—2. l. még Domanovszky Sándor 1938. 325; Váczy Péter 1958. 293; 296, 303; Méri István 1964. 111; Szabó István 1966. 26—27; Müller Róbert 1971; Dienes István 1973. 10; Róna-Tas András 1977. 267. l. j., a fejlett mezőgazdasági ismeretekről tanúskodik a szőlőtermesztéssel kapcsolatos terminológia is, l. Bartha Antal 1968. 36., Füzes 1971. 118.

[86] Bálint Csanád 1974. 602.

[87] A sírokban talált munkaeszközök felsorolását l. Mesterházy Károly 1973. 368.

[88] Palló Margit 1967. 118—119.

[89] Müller Róbert 1971.

[90] Éry Kinga 1968. 110. 19. kép.

[91] Dienes István 1965. 91.

[92] Bónis György 1956.

[93] Szőke Béla 1962. 27—28.

[94] Dienes István 1964. 137; 1965. 91, 109.

lók is állattenyésztő-hadakozó pásztorokra és olyan, részint külterjes gazdálkodást folytató parasztokra oszlottak, akik a szántóföldi növénytermesztést és az állattenyésztést egyaránt létformájuknak tekintették.[95] Megítélésem szerint e kétféle (etnikus-gazdálkodási és társadalmi) megközelítés ugyanazt a realitást ragadta meg. Egyrészt nyilvánvaló ugyanis, hogy az életmód nem köthető *kizárólagosan* egy-egy társadalmi réteghez,[96] de a köznép esetére vonatkoztatva e megállapítás az ellenkező irányban is érvényes, mivel a régészeti és néprajzi megfigyeléseink szerint a népi tömegek — helyi adottságaiktól és kulturális hagyományaiktól függően váltakozó arányban — mindkét gazdálkodási formát folytathatták. A közép- és különösen a vezetőréteggel kapcsolatban természetesen alaptalan lenne számottevő földművelés feltételezése — s ezzel elérkeztünk ahhoz a látszólagos ellentmondáshoz,[97] mely a HAMPEL *A*—*B*-csoportok területi elterjedése, alapvető társadalmi, részben talán etnikus eltéréseik, valamint a most egyes tájaknál megfigyelt életmódbeli különbségek között áll fönn. A kulcsot föltehetőleg az kínálja, hogy míg egyrészt nehezen vonható kétségbe, hogy a két csoport között a fenti eltérések valóban fennálltak, ugyanakkor néhányszor szembetűnően a földrajzi elterjedésükben is eltérnek egymástól — márpedig nyilvánvaló, hogy megyényi területek vezetőrétege nem lakhatott a népétől távol!

Egy-egy régészeti jelenségnek több vetülete is létezhetik. A honfoglalás kori tarsolylemezek megítélésénél pl. etnikus és társadalmi tényezőket feltételeztem (rangjelzők egy bizonyos népcsoportnál),[98] míg a most tárgyalt jelenségnél társadalmi *és* életmódbeli mozgatókra gondolok. Eszerint a közép- és vezetőrétegnek egy nomadizáló és jórészt katonáskodó, bizonyos tárgyak révén jellegzetesnek tűnően öltözködő *része* lett volna az, mely a Nyírségben és a Duna—Tisza közén megtelepedett. Etnikus hátterük, a honfoglalók többi részéhez való viszonyuk földerítése a jövő feladata.[99]

*

Összefoglalva: vizsgálódásaim során azt tapasztaltam, hogy a vezető- és középréteghez sorolt HAMPEL-*A*-csoport *kiemelkedő* gazdagságú sírleletei és temetői a Kárpát-medencében főként a homokos steppe területeken fordulnak elő, míg a köznép (HAMPEL-*B*) lelőhelyei az előbbit jórészt elkerülve, nagy

[95] HOFFMANN Tamás 1968, 1969. — Lektori véleményében ERDÉLYI István jelezte, hogy véleménye szerint „a IX. századi, a magyarok előtt itt lakott népességnek nagyobb a szerepe és az osztályrésze a X. sz.-i műveltségben és gazdálkodásban mint gondolnánk (pl. magam is találtam VIII. századi sírban szőlőmetszőkést). Erre utal egyébként az embertani anyag is."

[96] VÁCZY Péter 1958. 304.

[97] Erre DIENES István és KRISTÓ Gy. lektori véleménye (l. *Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században című kandidátusi értekezéséről.* (Arch. Ért. 1978.) és TOMKA P. baráti levele figyelmeztetett.

[98] L. BÁLINT Csanád: *Dél-Magyarország a X. században.* Sajtó alatt.

[99] A fentiekkel összhangban állónak látszik az, hogy a Duna—Tisza köze, de elsősorban a Nyírség tárgyalt csillogó leletcsoportját DIENES István korábbi koncepciója (l. DIENES István 1962) nyomán kutatásunk a kavarokkal kapcsolta össze, kiknek katonáskodó, nomád életmódját senki sem vonta kétségbe. Magát a kavar eredet kérdését nem tudom eldönteni — beszéljünk most e csoportról úgy mint „amelyet kavarnak hívunk" —, mindenesetre a feltételezett pásztorkodó életformájukat az ismertetett természeti földrajzi szempontok is megerősítik. (Itt említhetjük még, hogy az embertani kutatások *jelen állása* szerint úgy tűnik, hogy a Duna—Tisza közi steppréteken megtelepedettek között a turanid típus volt az uralkodó, l. MARCSIK A. 1974. 146—147.)

tömegükben inkább a vályogos, löszös tájakon találhatók. Úgy látom, hogy ezen észrevétel összefüggésbe hozható a néprajz és a régészet eddigi megfigyeléseivel. Eszerint a Duna—Tisza köze, a Nyírség, a Mezőföld és részben a Kisalföld homokján sarjadó füves steppéken a honfoglaló magyaroknak egyes, elsősorban pásztorkodó, katonáskodó életmódot folytató és jellegzetes, csillogó öltözékű *csoport*jai telepedtek meg; míg a Tiszántúl és Dunántúl fennmaradó részein a vályogos, löszös földeket, halakban gazdag vizeket és a folyó menti erdőségeket túlnyomórészt az a magyar köznép vette birtokába, mely az állattartás mellett nem lebecsülendő paraszti tevékenységet is folytatott.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 *A Sárköz és a környező dunamenti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt.* Vízügyi Történeti Füzetek 6.

BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest

BÁLINT Csanád
1974 *(hozzászólás)* Ethnographia LXXXV. 601—602.
1975 *A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól.* Archaeológiai Értesítő 52—62.
1976 *A magyarság és az ún. bjelo brdoi kultúra.* Cumania 4. 225—252.

BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár.* II. Budapest

BARTHA Antal
1968 *A IX—X. századi magyar társadalom.* Budapest
1969 *Gazdaságtörténet és szavak.* Magyar Nyelv 14—25.

BÁRCZI Géza
1951 *A magyar szókincs eredete.* Budapest

BÁTKY Zsigmond
1918 *Néhány vonás Csallóköz település-földrajzához.* Földrajzi Közlemények 46. 327—341.
1922 *Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához. A termőtalaj és letelepülések kapcsolata.* Föld és Ember 2. 185—191.

BELÉNYESSY Márta
1954 *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században.* Ethnographia LXV. 387—415.

BOBA Imre
1978 *Tło historyczne kultury bijelobrdowskiej.* Studia Historyczne 21. 623—628.

BÓNA István
1971 *Honfoglalás kori magyar sír Dunaújvárosban.* Archaeológiai Értesítő 170—175.

BÓNIS György
1956 *István király.* Budapest

BOROS Á.
1925 *rec.: v. Soó: Die Entstehung der ungarischen Puszta.* Föld és Ember 5. 226—227.

DIENES István
1962 *Honfoglaló magyarok.* In: ÉRY István (szerk.): A kisvárdai vár története. Kisvárda
1964 *rec.: Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Archaeológiai Értesítő
1965 *Honfoglaló magyarok.* In: NAGY Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza. I. Orosháza 136—174.
1973 *Vita a honfoglaláskor kérdéseiről.* A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém

DOMANOVSZKY Sándor
1938 *A mezőgazdaság Szent István korában.* In: SERÉDI J. (szerk.): Szent István Emlékkönyv. II. Budapest 309—333.

ÉBNER Sándor
1925 *A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata.* Föld és Ember 5. 65—102.
ERDEI Ferenc
é. n. *Futóhomok.* Budapest
ÉRY Kinga
1968 *Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data.* Alba Regia 8—9. 93—147.
FEHÉR Géza
1931 *A bolgár—török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik.* Archaeologica Hungarica 7.
1958 *Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens.* Acta Archaeologica Hungarica 8. 269—318.
FODOR István
1971 *Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. 157—181.
FÜZES M.
1971 *Régészeti-növénytani megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez.* Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 115—124.
GLASER Lajos
1937 *A Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában.* Fejér vármegye kialakulása. Klny: A magyar városok és vármegyék. XXII. Fejér Vármegye. Cegléd
1939 *Az Alföld régi vízrajza és a települések.* Földrajzi Közlemények 67. 297—307.
GYÖRFFY György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* A—Cs. Budapest
1970 *A honfoglaló magyarok települési rendjéről.* Archaeológiai Értesítő 191—238.
1970a *Koppány lázadása.* Somogy megye múltjából. Kaposvár 9—30.
HOFFMANN Tamás
1968 *Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft.* Agrártörténeti Szemle 10. Suppl.
1969 *„Régi dicsőségünk . . ." Gondolatok Bartha Antal könyvéről.* Valóság 1.
KALICZ Nándor
1957 *A Tiszazug őskori települései.* Régészeti Füzetek 8.
KISS Lajos
1929 *Földművelés a Rétközön.* Karcag
KNIEZSA István
1938 *Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv. II. Budapest 365—472.
KOLLAUTZ—MIYAKAWA
1970 *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes.* I. Klagenfurt
KOVALOVSZKY Júlia
1957 *Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez.* Régészeti Füzetek 5.
KRISTÓ Gy.
1965 *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások kora" történetéhez.* Acta Historica 18. Szeged
KRÓL O.
1939 *A Duna—Tiszaközi homokterület felszíni vizei.* Földrajzi Közlemények 67. 107—118.
KULCSÁR P.
1958 *A magyar államszervezés néhány problémája.* Acta Historica 3. Szeged
LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest
1971 *Terra avarorum.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. 63—70.
MAKSAY Ferenc
1940 *A középkori Szatmár megye.* Budapest
1971 *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest
MARCSIK A.
1974 *Újabb adatok a honfoglaló magyarok embertanához.* Anthropológiai Közlemények 18. 141—148.
MARJAI-SZABÓ László
1947 *A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén.* Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1. 97—106.

MARKOV G. E.
1970 *Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur der Nomadenvölker.* Dresden
1973 *Nekotorye problemy vozniknovenija i rannih ětapov kočevničestva v Azii.* Sovetskaja Etnografija 1. 101–111.
MÉRI István
1964 *Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban.* Archaeológiai Értesítő 111–115.
MESTERHÁZY Károly
1973 *rec.: Dienes I.: A honfoglaló magyarok.* Somogyi Múzeumok Közleménye 1. 367–369.
MOLNÁR Erik
1954 *A magyar nép őstörténete.* Budapest
MÜLLER Róbert
1971 *Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez.* Ethnographia LXXXII. 249–261.
NÉMETH Péter
1973 *Újabb eredmények a honfoglaló magyarok településrendjének kutatásában.* Szabolcs–Szatmári Szemle 8. 67–69.
PALLÓ Margit
1967 *Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache.* Acta Orientalia Hungarica 20. 111–118.
PÁLÓCZI-HORVÁTH A.
1974 *A kunok megtelepedése Magyarországon.* Archaeológiai Értesítő 244–258.
RÓNA-TAS András
1977 *A magyar–bolgár–török érintkezés jellege.* In: BARTHA Antal–CZEGLÉDY Károly–RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok Budapest 267–275.
SOMOGYI S.
1964 *A szikes talajok képződésének földrajzi tényezői Magyarországon.* Földrajzi Közlemények 219–244.
SOÓ Rezső
1931 *A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája.* Földrajzi Közlemények 1–15.
1940 *Vergangenheit und Gegenwart der pannonischen Flora und Vegetation.* Nova Acta Leopoldina. Halle
1964 *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve.* I. Budapest
STEFANOVITS Pál
1956 *Magyarország talajai.* Budapest
SZABADFALVY József
1968 *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez.* Ethnographia LXXIX. 338–349.
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Műveltség és Hagyomány 12.
SZABÓ István
1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest
SZEGFŰ L.
1972 *Az Ajtony monda.* Acta Historica 40. Szeged
SZŐKE Béla
1962 *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok I.
TÁLASI István
1977 *Kiskunság.* Budapest
TOMKA P.
1972 *Quelques problèmes de l'histoire du Kisalföld aux VIIIe–IXe siècles.* Conférence international 1971 à Szeged. Budapest 133–141.
VÁCZY Péter
1958 *A korai magyar történet néhány kérdéséről.* Századok 265–345.
VADÁSZ É.
1969 *Zur prähistorischen Siedlungs- und Klimageschichte der Bezirks von Kalocsa.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968/2 23–92.
VERES Péter Tibor
1972 *A magyar nép etnikai történetének vázlata.* Valóság 15. V.

Csanád Bálint

DIE ROLLE DER GEOGRAPHISCHEN GEGEBENHEITEN (DER BODENARTEN) BEI DER ANSIEDELUNG DER LANDNEHMENDEN UNGARN

(Auszug)

Es ist üblich, die Gräberfelder aus der Zeit der ungarischen Landnahme nach dem Beispiel József Hampels in eine Gruppe A und eine Gruppe B zu teilen. Letztere ist in der Fachliteratur auch unter dem Namen „Kultur von Bjelo Brdo" bekannt und in ihr sieht man neuestens die Andenken des ungarischen gemeinen Volkes aus dem 10. Jahrhundert. Demgegenüber können die reichen Gräber mit den Säbel bewaffneten Reitern der Gruppe A als solche der führenden und mittleren Schicht der Landnehmer betrachtet werden. In seiner Studie untersucht der Verfasser welcher Zusammenhang sich aus dem Vergleich der Verbreitung der Fundstätten der Gräber der beiden Gruppen mit dem Vorkommen der verschiedenen Bodenarten ergibt. Er findet, daß die außerordentlich reichen Grabfunde der führenden und mittleren Schichten (Hampel A) hauptsächlich auf sandigem Steppengebiet vorkommen, die Fundorte des gemeinen Volkes (Hampel B) dagegen diese Art Boden meiden und in großer Menge auf Löß- und Lehmboden liegen. Das bestätigt die Auffassung, die in der ersten Gruppe die Gräber von Hirten und Soldaten sieht und beim gemeinen Volk auch eine bedeutende Landwirtschaft voraussetzt.

Die Studie ist ein leicht abgeänderter Kapitel aus dem Buche *Südungarn im 10. Jahrhundert*, das als Band VIII. der Reihe Studia Archaeologica in deutscher Sprache beim Akademie Verlag (Budapest) erscheinen wird.

Égető Melinda

Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez*

A lugasos szőlőművelés különböző formáit az eddigiekben a XVI. századig visszamenően sikerült valószínűsíteni a Kárpát-medencében.[1] Az ezzel kapcsolatban felvetődött problémák közül[2] ebben a dolgozatban arra a kérdésre próbálok választ keresni, hogy a szőlő lugasos művelésének gyakorlata a XVI—XVIII. századi balkáni hatások közé sorolható-e, vagy korábbi időszakokra is igazolható valamely formája. A válasz akár igenlő, akár tagadó, mindenképpen jelentős agrártörténeti és művelődéstörténeti konzekvenciákat von maga után.

1. Abból a könyvtárra menő szakirodalomból, mely az európai szőlő- és borkultúra történetével foglalkozik, meglehetősen nehezen hámozható ki, hogy a középkor folyamán milyen lépcsőfokokon keresztül jutott el a kontinentális Európa szőlőkultúrája arra az agrotechnikai színvonalra, mely által jelentős új területek kapcsolódhattak be a termelésbe, a bor alkohol- és savtartalmának aránya, eltarthatósága, szállíthatósága stb. szempontjából pedig messze túlszárnyalta a mediterrán borokat. Még kevésbé világos, hogy adott időszakban és adott területen milyen műveléstechnikával számolhatunk. Kétségtelen, hogy az antik szerzők tanúsága szerint mind az alacsony, mind a magas tőkeművelés alapformái kialakultak az ókorban, és például a római birodalom területén gyakorolták is valamennyit. Az azonban már ezekből a művekből is kiderül, hogy a hatalmas területen nem csekély differenciáltsággal kell számolni az egyes művelési formák alkalmazását illetően, arról nem is beszélve, hogy üzemtípusok szerint is lehettek eltérések.

Valamennyi termesztett növénykultúra közül talán a szőlő az, amelyik a legszorosabban kötődik a helyi (talaj- és éghajlati) adottságokhoz. Egyúttal azonban az is, amely a természeti tényezők, illetőleg a kultiváció hatására nagyfokú mutációval képes reagálni. A könnyen variálódó és a viszonylag állandó fajtatulajdonságok természetszerűleg visszahatnak az alkalmazott technológiára és az eszközökre is. E három fő tényező (természeti feltételek, fajtatulajdonságok, technológia) kölcsönhatásának eredményeképpen megfelelő társadalmi viszonyok közepette lehetségessé vált egy főbb mozzanatait tekintve

* Ez a tanulmány első megfogalmazásban a hasonló című előadás részeként hangzott el a Magyar Néprajzi Társaság 1978. május 3-i ülésén. A szerző a jelen dolgozatban valamivel szélesebb áttekintésben vázolja fel a problémát, és a hozzászólók által felvetett kérdéseket is figyelembe véve fejti ki álláspontját. A tanulmány első része a Népi kultúra — Népi társadalom XIV. kötetében jelenik meg.

[1] Égető Melinda 1980.

[2] Égető Melinda 1980.

nem új, de összességében magasabb rendű agrotechnikai rendszer kialakítása. Úgy tetszik, hogy a nyugat-római birodalom európai területén,[3] így *Galliá*ban és a *Rajna-vidéken* is főként az *élőfára (vinea arbustiva)* és a *karó-vázra (vinea camerata)* futtatott formákat alkalmazták, kisebb mértékben pedig a *kúszószőlőket*[4] *(vinea strata)*. A Felső-Rajna-vidéken — ahol a szőlőművelés kontinuitása a népvándorlás időszaka alatt is kétségtelen,[5] a szőlőterületek még a VII—IX. században is túlnyomórészt a lapályos területeken, vízben gazdag, homokos talajokra korlátozódtak, és nem terjedtek túl a 100—150 m tengerszint feletti magasságon.[6] Alapvető változások a művelésben nagy valószínűséggel a *kora-középkori agrárforradalom* részeként következtek be a földesúri magángazdaságokban. Itt a XI—XIII. században már főként a *köves hegyoldalak*on voltak a szőlők, ahol az erdők irtásával nyertek helyet az ültetvényeknek, helyenként pedig *terraszok*at is kialakítottak.[7] Az itt termesztett szőlők *alacsony vagy félmagas művelésű, csapos metszésű, egyenként karózott*, feltehetően *soros-tőkés* ültetvények voltak. Igen fontos lépés volt a *nyári talajmunka* rendszeressé válása és helyenként a *fedés-nyitás* is megjelent. A talaj- és tőkeművelés rendszerét a zöldmunkák egészítették ki.[8] A művelési technika fejlődésével minden valószínűség szerint párhuzamosan folyt a tudatos *szelekció*, melynek során kitűnő minőségű *borszőlőfajták*at hoztak létre, végső soron pedig kialakult a termesztett szőlőfajták *nyugati fajtacsoportja*.[9] Természetesen ez a fejlett művelési technika nem egycsapásra terjedt el Európa bortermő vidékein, hanem fokozatosan. Bár a XIV—XV. századra már túlsúlyba került, mégis élőfára, illetőleg tetőszerű vázra futtatott szőlőkről a XVIII. század végéig vannak híradások, mégpedig nemcsak Dél-Franciaországból, hanem Elzászból és Pfalzból is.[10] A *komplex műveléstechnikai változás* és *fajtaváltás* lehetőségét egyfelől a kontinentális Európa talaj- és klímaadottságai inspirálták, másfelől az új üzemszervezet,[11] eredményét tekintve pedig mind mennyiségileg, mind minőségileg messze túlszárnyalta antik előzményeit. Termeléstörténeti szempontból óriási jelentőségű volt, mert szinte beláthatatlan perspektívákat nyitott az európai borkultúra előtt.[12]

2. A kelet-római birodalom egykori területén ilyenfajta fejlődés nem következett be. Itt a termelés a középkorban is töretlenül folytatódott az antik hagyományok alapján.[13] A bizánci császárság *balkáni* területén a X. században

[3] Figyelmen kívül hagyva most Hispániát, ahol úgy tűnik, nagyobb szerepe volt az alacsony bokorszerű és a kúszószőlőknek. E területnek azonban nem volt szerepe a közép-európai borkultúra kialakításában.

[4] Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 214.

[5] Winckelmann, Richard 1960. 21—22.

[6] Winckelmann, Richard 1960. 111.

[7] Winckelmann, Richard 1960. 111.

[8] Grand, Roger 1950. 402. Idézi: Belényesy Márta 1955. 15.

[9] A *proles occiden tális*fajtacsoportba tartozó szőlők legfontosabb fajtatulajdonságai: nagyszámú termőhajtás és sok fürt, rövid vegetációs idő, jó hidegtűrés, sok minőségi borfajta. Hegedüs Ábel—Kozma Pál—Németh Márton 1966. 182—186.; 260—262.

[10] Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 218—219.

[11] Hoffmann Tamás 1975. 130—132.; Makkai László 1974. 31. skk.

[12] A szőlő művelésében bekövetkezett változásoknál még látványosabb technológiai fejlődés történt ez idő tájt a *feldolgozás* és *tárolás* terén. Ezek taglalása azonban kívülesik a jelen dolgozat érdeklődési körén.

[13] Ez a mezőgazdaság egészére érvényes sajátosság. Vö.: Makkai László 1976. 263.; A szőlőművelésre vonatkozóan részletes tájékozódást nyújt: Geoponiki 1960. Különösen a III—V. könyv.

is csupán két fő művelési formát alkalmaztak: az *élőfára* futó és a *kúszószőlő*ket.[14] Ismerték az alacsony, *bokorszerű, karó nélkül* álló tőkeformát is, de úgy tetszik, hogy ez csekélyebb jelentőségű volt.

A kúszószőlőket főleg a dombok lejtőire és a lankás hegyoldalakra ültették, ahol a viszonylag sűrűn elhelyezkedő tőkék megakadályozták a talajeróziót; vagy igen forró nyarú tengerparti vidékeken, ahol a földre hajló venyigék árnyékban tartották a földet.[15] A *fára futó szőlők számára* főként a *folyók, állóvizek partjainak homokos síkságait* és a *völgyeket* tartották jónak. E szőlők számára ugyanis legfontosabb a talaj kellő víztartalma és lazasága.[16] Elsőrendű szőlőtalajnak a *folyami hordalék*ot számították. A tápdús, gazdag víztartalmú földbe a fehér fajtákat javasolták, a sovány, homokos, száraz talajba pedig a fekete fajtákat, amelyek itt nagy mennyiségű, kitűnő, tartós bort adnak.[17] A nehéz agyagtalaj, ami a szárazságban megrepedezik, egyáltalán nem alkalmas szőlőnek.[18]

A szőlőket más kertekhez hasonlóan *sövénnyel kerítették* ugyan, de a soros-karós ültetvényeket nem ismerték. Talajművelésre csak az *ásót* és a *kétágú* kapát használták.[19] A *borszőlő* és a *csemegeszőlő* fajták nem különültek el egymástól, sem művelés, sem funkció szempontjából.[20]

3. A Kárpát-medencében az eddigi kutatás a kelták óta valószínűsítette a szőlőművelést.[21] PATAY Árpád az őslakosság által kialakított autochton szőlőművelés jelenlétét valószínűsítette. A baltás típusú metszőkés-leletek alapján egyetlen tőkeművelési mód alkalmazását tartja lehetségesnek: a *kopasz fejmetszést*,[22] mely később egy *szálvesszővel* gazdagodott.[23] Nyitott kérdés marad, hogy a fákon tenyésző *Vitis silvestris* gondozásba vételétől hogyan jutott el a pannóniai őslakosság a római hódítók megjelenéséig az igen speciális kopasz fejművelés kifejlesztéséig, sőt annak kizárólagos alkalmazásáig.

Pannónia I—IV. századi szőlőkultúrájáról nemrég megjelent összefoglaló értékelés szerzői az elemzett eszközanyag alapján feltételezik az *„itáliai ere-*

[14] E két művelési formát figyelhette meg még jóval később is MIKES Kelemen a mai Bulgária délkeleti részén: Gallipoliból Drinápolyba utazván az egyetlen említésre méltó dolognak ítéli, hogy „... *üzön küpri varosban az urunk szállásának az udvarán ollyan nagy szöllö tött láttunk vala. mint egy nagy szilva fa. abban sem hazudok, ha azt mondom, hogy a szöllö nem is volt rajta ollyan nagy mint egy nagy szilva. de a csodálatos, hogy egy felöl, az ágain ért szöllők voltanak. más felöl még csak tiszta egres volt. más felöl pedig még csak akor kezdet virágozni . . .*" (1717. okt. 29.); Egy másik levélben pedig ezt írja, már *Rodostó*ban: „. . . *itt pedig annyi szöllö hegyek vannak. hogy másutt egy vármegyében is elég volna. azokat pedig igen jol mivelik; és azokban a sok gyümölcs fák ugy tettzenek mint ha mind kertek volnának, itt pedig meg nem karozzák a szöllöt mint nálunk. azért is az ágak mind le vannak hajolva, a szöllö gerezdet a levelek bé fedvén. a földet is árnyékban tartják. epedig szükséges ezen meleg földön. a hol nyárban igen kevés esö jár, ugy a föld nedvesen marad és a szöllö sem szárad el.*" (1720. máj. 28.) MIKES Kelemen 1966. 56.

[15] GEOPONIKI 1960. 102.

[16] GEOPONIKI 1960. 102.

[17] GEOPONIKI 1960. 101.

[18] GEOPONIKI 1960. 101.

[19] VIII. századi bizánci földművestörvény 12. és 22. pontja. GRACIANSZKIJ—SZKAZKIN 1952. 164.

[20] GEOPONIKI 1960. IV—V. könyv.

[21] PATAY Árpád 1965. Korábbi szakirodalmat l. ott.

[22] A csak húzva metszésre alkalmas metszőkés és a kopasz fejművelés kizárólagos összekapcsolásának tévességére vö. KECSKÉS Péter—PETŐ Mária 1974. 137.

[23] PATAY Árpád 1965. 118.

detű" magasművelést *(Vinea arbustiva)* és „. . . *a pannóniai őslakosság, vagy más tartományokból beköltözött colonusok* . . ." által kialakított *alacsony tőkeművelés* jelenlétét.[24]

Elég valószínűnek látszik, hogy a Dunántúlon, az eddigi kutatások alapján elsősorban Keszthely és Pécs környékén, számolhatunk a népesség bizonyos kontinuitásával. Tekintettel azonban a régészeti vaseszközleletek datálása körüli bizonytalanságra[25] és a történeti források lehangoló hézagosságára, egyet kell értenünk azokkal, akik jelenleg semmiféle művelési technika folyamatosságát nem tartják valószínűsíthetőnek.[26] Következésképpen egyelőre semmi bizonyosat nem mondhatunk arról sem, hogy a honfoglaló magyarság milyen színvonalon álló szőlőkultúrát találhatott a Kárpát-medencében. Mindenesetre a népvándorlás időszaka alatt a mezőgazdasági termelés alapos visszaesésével kell számolni. Elgondolkodtató ugyan, hogy éppen a Dunántúl délkeleti részén sikerült kimutatni a magasművelés jellegzetes *vinea camerata* formáját,[27] amelynek Európában mindenütt antik előzményei vannak. Az eddig ismert néprajzi anyag alapján azonban mégsem vethető fel e művelési forma honfoglalás előtti időtől való kontinuitása. A *tetőlugasok* alkalmazására a Szekszárd-bátai dombvidéken eddig csupán a XIX. század első feléből származik az első biztos híradás. A római birodalom bukásától eltelt csaknem másfél évezred áthidalására pedig egyelőre nincsen mód: a művelési forma ez idő alatt számos más úton-módon meghonosodhatott. Nemcsak a római kontinuitás kérdésében kell tehát újabb adatok előkerüléséig félre tenni a *vinea cameratát*, hanem a középkori művelési formák nyomozása szempontjából is.

Bár más okból, de a XVI. század előtti időszakra vonatkozóan el kell tekintenünk a *léckeretre (vinea iugata)* és a *házfalakra* futtatott szőlőlugasok vizsgálatától is. E két utóbbi forma ugyanis Európában mindenütt megtalálható, ahol a szőlőnövény még megél: Dél-Európában a hegyvidékek hidegebb zónáiban éppúgy, mint az Északi-tenger partvidéki síkságán, pl. Mecklenburgban.[28] Emiatt történeti kérdések nyomozására nem látszik alkalmasnak.

4. Mindmáig vitatott kérdés, hogy milyen szinten álltak a *honfoglaló magyarok* szőlőkultúrával kapcsolatos ismeretei. A szótörténeti emlékekre alapozott korábbi feltevések figyelembevételével Vincze István kidolgozta a magyar borkultúra kettős eredetének elméletét,[29] feltételezve a honfoglalók bizonyos csoportjainak művelési ismereteit is. E művelési hagyományok továbbélését — elsősorban a metszőkések tipológiájának kapcsán — Északkelet-Magyarországon valószínűsítette.[30] Vizsgálatait azonban a továbbiakban a borkészítés technológiájára összpontosította; a művelés technológiai kérdéseit illetően nem foglal állást.

A honfoglaló magyarság szőlőművelési ismereteinek felvázolására mind ez ideig csupán Füzes Miklós tett kísérletet vitacikkében.[31] Véleménye szerint elődeink *baltás metszőkés*sel végzett *kopasz fejművelés* ismeretével érkeztek a

[24] Kecskés Péter—Pető Mária 1974. 133.
[25] Vö.: Müller Robert 1977. és a körülötte kialakult viták.
[26] Az újabb szakirodalomban: Maksay Ferenc 1971. 21.; Kecskés Péter—Pető Mária 1974. 134—137.
[27] Égető Melinda 1980.
[28] Weinhold, Rudolf 1973. 206—207.
[29] Legutóbb összefoglalóan: Vincze István 1971. 311—314.
[30] Vincze István 1957., 1960.
[31] Füzes Miklós 1971. 115—126.

Kazár kaganátus területéről, sőt szőleiket *karózták* is. Emellett azonban *kordonos*, sőt Lebédia déli részén kényszerűségből „*az arbustum jellegű*" megoldást is megengedi.[32] Feltételezi, hogy őseink *páratűrő fajtákat* is hoztak magukkal keletről, melyek a *vízparti síkságokon* a termesztésben beváltak.

A *cimljanszki* földvár *metszőkés-leletére* és *karó* szavunkra alapozott hipotézisében azonban többszörös ellentmondás rejlik:[33] 1. baltás metszőkéssel nem csupán kopaszmetszés végezhető;[34] 2. kopasz fejmetszés esetén legkevésbé szükséges karó alkalmazása; 3. vízparti fekvésben az alacsony tőkeművelés még „páratűrő fajták" esetében is kétségesnek látszik; 4. nem indokolja a szerző viszolygását a fára futtatott művelési forma feltételezésétől.

5. A *XI—XV. századra* vonatkozóan csupán *oklevelek* szolgálhatnak forrásul. Ezek azonban, közismert szűkszavúságuk miatt, nem tartalmaznak információkat arra nézve, hogy a viszonylag nagy tömegben említésre kerülő szőlőknél milyen tőkeművelést és támasztékrendszert alkalmaztak. Amit megtudhatunk az oklevelekben említett szőlőkről, az legjobb esetben is csak *földrajzi fekvésük, növényföldrajzi környezetük, új* vagy *régi* voltuk, *művelt* vagy *műveletlen* állapotuk és esetleg bizonytalanul megjelölt *kiterjedésük.*

A koraközépkori nyugat-európai és délkelet-európai anyag áttekintéséből úgy látszik, hogy a szőlők földrajzi elhelyezkedése összefüggésben van az alkalmazott művelési formával: vizek közelében, lapályos helyeken az alacsony művelésű tőkék kevesebb napfényt kapnak, a köd, a magas relatív páratartalom és a hűvös szelek pedig tönkreteszik a termést, ezért nem alkalmas számukra. A vizektől távol eső, kiemelkedő dombokon és a meredek hegyoldalakon viszont a magasra felfutó, nagy levélfelületű szőlő nyáron nem kap elég nedvességet, mert a talajvízszint mélyebben van, az erősebb inszoláció következtében pedig a levegő páratartalma is kicsiny. Télen viszont könnyebben megfagynak a vesszők. Ezek a megállapítások valóságos megfigyeléseken alapulnak, hosszú idő után, a termelésben szerzett tapasztalatok összegzéseként szűrődtek le. Igazságukat korunk tudományos kutatásai is megerősítették, nemcsak a mediterrán területekre nézve, hanem hazánk klímaviszonyai közepette is.[35]

XIV. századi szőlőművelésünkről Belényesy Márta tanulmánya tájékoztat, mely egyúttal — a középkorra vonatkozóan — a téma egyetlen, rendszerezett, okleveles anyag alapján történt országos áttekintése.[36] A szőlőkultúra területi elterjedését vizsgálva megállapítja, hogy e században „*. . . a szőlők a határ dombos, emelkedettebb zónáiban vagy a hegyoldalak szántóművelésre csak másodlagosan alkalmassá váló részein foglalnak helyet*".[37] Kérdés azonban, hogy korábban is így volt-e? Mikor alakult ki ez a XIV. századra jellemzőnek mondható állapot, illetőleg mi előzte ezt meg?

A garamszentbenedeki apátság 1075-ben kelt alapító levelében a Tisza parti *Alpár*on az apátságnak adományozott szőlők egy *fűzfákkal környezett vízfolyás* és a régi királyi *nádas, fűzes* és *rét* között helyezkedtek el.[38] E szőlőket

[32] Füzes Miklós 1971. 122.
[33] Ezek egy részét érintettem recenziómban is: Égető Melinda 1975. 485.
[34] Vö. Müller Robert 1977. és a körülötte kialakult viták.
[35] Kozma Pál 1964. I. 181—216.; II. 344—345., 476. skk.
[36] Belényesy Márta 1955. 11—28. A téma új összefoglaló áttekintése: Makkai László, 1974. 46—52.
[37] Makkai László 1974. 11.
[38] Györffy György 1963. 890.

a gyümölcsösökkel együtt még 1266-ben is a mocsarak szomszédságában említik.[39] A *Csepel-sziget* északi részén a XIII. században jelentős szőlőtermelés folyt. Nemcsak a visegrádi apát tulajdonában levő *Szöllős* falu (e helynevekre alább még részletesen kitérek) neve utal erre. 1293-ban *királyi szőlők*ről is tudunk, melyek Halásztelek faluval voltak határosak.[40] 1271-ben Cob fia Fotha királyi udvarnok a szigeti apácáknak adományozta a *Telki falu határában* levő és Csepel falu irányában fekvő *szőlő*jének nagyobb részét.[41] Ezek a szőlők — illetőleg egy részük — a mai Szigetszentmiklós határának északi részén voltak, és minden valószínűség szerint azonosak a község két legrégebbi szőlőterületével, *Pünkösdhalmá*val és *Sósheggy*el. A két szőlőhegy a Duna két kisméretű hordalékkúpja, melyek 2—4 méteres relatív magasságukkal a tőlük dél felé eső szántóföldek és az északra eső vizenyős kaszálók, rétek, illetőleg a legelő közé ékelődtek. Talajuk homokos, kavicsos öntéstalaj.[42] Magasságuk a tengerszint felett 110 m; 1254-ben IV. Béla a pilisi apátságot megerősíti a *Pesten* adományozott szőlők birtokában.[43] E szőlők helyéről közelebbről ugyan nem tudunk semmit, de azt tudjuk, hogy a középkori Pest a Duna árterében feküdt, s a szőlők sem lehettek másutt, mint a lapály valamely partosabb részén. Az Árpád-korban *Arad megyében* nemcsak a kialakulóban levő, később ménesi borvidéknek nevezett hegyoldalakon találunk szőlőket, hanem lent a Maros partjai mentén is: „*A megye síkföldi része a Maros enyhe törmeléklejtőjén fekszik, melyet a szerteágazó Maros szel ketté, s a többi folyók különböző irányban futnak le róla. E sík vidéken, melyet Mezőnek neveztek, szántóföldek, legelők, rétek, szőlők és vad gyümölcsösök váltakoztak.*"[44] Hasonló helyzetűnek kell tartanunk a Berekszó folyó völgyében, 1330 körül *Sárszó* határában említett szőlőket.[45]

Az okleveles adatok és a helyszíni terepviszonyok egyeztetését a közelmúltban Pákay Zsolt és Sági Károly kísérelte meg[46] a Balaton északi partjára vonatkozólag. Ebből a tanulmányból idézek néhány jellemző példát:

„A 13. század elején Turul comes a *tapolcai* egyház és a patak között 7 szőlőt és két malmot foglalt el. A tapolcai középkori egyház a mai plébániatemplommal azonosítható, a patak a malomtó lefolyása. Az említett szőlők az egykori Balaton tőzegének peremén, a berek szigetein kereshetők ezek szerint."[47] *Alsóőrsön* egy *Nagyszöllő*t másfél márkáért adtak el. Ez a szőlő a Balatontól „ad viam magnam" terjedt.[48] *Szepezd*en, 1288-ban 14 szőlő eladásáról tudunk, amelyek mind a Balaton partján feküdtek.[49] 1380-ban *Balatonrendes*en egy szőlőt és egy káposztáskertet említenek a Balaton partján.[50] Még a XV. században is előfordultak szőlők közvetlenül a víz közelében: 1411-ben Arács falu felosztása kapcsán említenek egy tóhoz közel fekvő szőlőt.[51] Vizenyős területen vagy annak közelében elhelyezkedő szőlőkre utal a *balatonakali „Kismo-*

[39] Györffy György 1963. 891.
[40] Bártfai Szabó László 1938. 26.
[41] Bártfai Szabó László 1938. 14.
[42] *Pünkösdhalmát* ma sóderbányának használják.
[43] Bártfai Szabó László 1938. 7.
[44] Györffy György 1963. 163.
[45] Györffy György 1963. 184.
[46] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 95—109.
[47] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 95—96.
[48] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 96.
[49] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 96.
[50] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 96.
[51] Pákay Zsolt—Sági Károly 1971. 96.

csári szöllők" határnév.[52] A mikrovizsgálatoknak a Balaton déli partjára való kiterjesztése valószínűleg ott is felderíthetné a vízparti szőlők egykori jelenlétét. Különösen a *Nagyberek* körüli települések esetében várható ez. Nem kifejezetten vízparti helyzetben, de erdők szomszédságában, alacsony fekvésben találkozunk szőlőkkel 1331-ben a későbbi Szőlősgyörökkel határos *Bennek* nevű föld esetében.[53]

A fenti példák természetesen korántsem jelentik azt, hogy az érintett időszakban a domboldalakon még egyáltalán nem lettek volna szőlők. Kiemelésük inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy a későbbiekben közismerten bortermő térségek mellett ez időszakban a vízparti homokon, nedves talajú ligetekben is természetes volt a szőlő jelenléte.

6. A szőlők középkori elhelyezkedését vizsgálva feltétlenül számba kell venni a *Szöllős* helyneveket. A Kárpát-medence területéről a XI—XVI. századból eddig 50 ilyen nevet sikerült összegyűjteni.[54] Nagytájilag a következőképpen oszlanak meg: 14 található a Dunántúlon, 12 Felső-Magyarországon, 16 az Alföldön, 4 a Dráva—Száva közén, 4 pedig Kelet-Magyarországon. Ha e *Szöllős*öket térképre visszük (l. 4. *kép)* azt tapasztaljuk, hogy 2/3 részük nagyobb folyóink partjai mentén helyezkedik el, 1/3 részük pedig dombvidéken, de itt is patakvölgyekben, 100—200 m tengerszint feletti magasság között. Földrajzi fekvésük alapján elmondható, hogy szinte *egytől-egyig* olyan helyekről van szó, melyek legalábbis *megfelelő* környezetet biztosítanak a szőlő *élőfán* neveléséhez, az *alföldiek* esetében pedig egyenesen *csak ezt a művelési módot* teszik lehetővé.

Árpád-kori helyneveink értelmezésével és felhasználásával kapcsolatosan az utóbbi időben napvilágot látott állásfoglalások — nem érintve most a szolgálónépek sajátos problematikáját — részint egyetértenek azzal, hogy a *Szöllős* nevű helyek szőlőművelés jelenlétére utalnak,[55] részint azonban újra és újra felmerül a kétely, hogy — legalábbis egy részük esetében — csupán növényzetre utaló földrajzi névről van szó.[56]

A vadon termő szőlő a növénytani leírások szerint a Duna völgyében végig megtalálható,[57] a Kárpát-medencében pedig nemcsak a Duna melléki ligetekben, hanem a Tisza mellett, ezenkívül foltokban előfordul mindkét folyó valamennyi mellékfolyója mentén a Csallóköztől és a Vágtól a Száváig, a Bodrogtól az Al-Dunába folyó Karasig.[58] E leírások részint *Vitis silvestris*nek, részint

[52] PÁKAY Zsolt—SÁGI Károly 1971. 96.

[53] ÁUO II. 564—566. Itt kerül említésre a *Gallus* nevű szőlő is, mely ha nem tulajdonnév eredetű, akkor a ligetes szőlőművelésre utalhat.

[54] A szolgálónépek kérdésének vizsgálata kapcsán GYÖRFFY György 47 Szöllős helynevet gyűjtött össze a XI—XV. századból. (1972. 304—305.) Az említett korszak névanyagánál az ő gyűjtésére támaszkodom, csupán két adattal egészítve azt ki.

[55] GYÖRFFY György 1963. 163, 239, 260, 478—479, 570, 672, 696, 747, 836.; GYÖRFFY György 1972. 278.; MEZŐ András—NÉMETH Péter 1972. 28.; REUTER Camillo 1978. 64.; KISS Lajos 1978. vonatkozó címszavai

[56] HECKENAST Gusztáv 1970. 123.; SOLYMOSI László 1973. 189.; KRISTÓ Gyula 1976. 72.

[57] HEGEDÜS Ábel—KOZMA Pál—NÉMETH Márton 1966. 18.

[58] *„A szőlő vadon terem a delibláti homokon éppugy, mint Krassó-Szörény megye erdeiben. Mindig a fákra vagy nagyobb cserjékre kuszik. A Karasmenti tölgyesekben sem ritka. Borbás szerint Békés megyében is vadon terem."* (BERNÁTSZKY Jenő 1914. 169.); Kalocsa környékére vonatkozóan: MENYHÁRT László 1977.; Esztergom megyére: FEICHTINGER Sándor 1897. 154.; A Bodrog környékére: BASSERMANN-JORDAN, Friedrich 1923. I. 11.; Áttekintően: KOZMA Pál 1964. I. 11.

a *Vitis vinifera* elvadult példányainak tekintik a vadon termő szőlőt. Figyelmen kívül hagyva most az ampelográfusok között folyó vitát a *Vitis silvestris* és a *Vitis vinifera* rendszertani kapcsolatáról,[59] annyi megállapítható, hogy a bennünket érdeklő időben a vadon termő szőlő akár mint „szökevény", akár mint őshonos növény, beletartozott a Kárpát-medence természetes növénytakarójába. Joggal vetődhet fel a gondolat, hogy ily módon a *Szöllős* nevű helyek nem a *V. silvestris* (illetőleg *V. vinifera)* természetes telephelyeinek előfordulásait jelzik-e, miként a *Nyáras*, *Nádas*, *Tölgyes* stb. helynevek?

Tény, hogy a *Szöllős* nevű helyek nagyobbik részével, mindenekelőtt az alföldiekkel kapcsolatban — Csepelt kivéve — nem maradt fenn a szőlőművelés tényleges jelenlétét bizonyító adat. A környezet megnevezése azonban önmagában véve is mindenkor bizonyos szintű *emberi birtokbavételt* jelent, melynek értelmét a *használat* adja. A név éppen ezért a legjellemzőbb momentumot fejezi ki, illetve azt, aminek kapcsán a kölcsönhatás létrejött az ember és környezetének egy darabja között. A *Szöllős* nevű helyek viszonylag *nagy száma* eleve valószínűtlenné teszi azt a feltételezést, hogy az ember számára érdektelen növényföldrajzi jelenségről nyerték volna nevüket — amint hogy a *Nádas*, *Tölgyes* stb. helyekkel is használati viszonyban volt a közelében élő lakosság.

Tény az is, hogy a szőlővel beültetett földdarab neve a magyar nyelvben általánosságban *szöllő*, de tájnyelvi alakban a *szöllős* sem mondható éppen ritkának.[60] Hasonlóképpen általános nyelvi forma a *szöllőhegy*, de középkori anyagban is felbukkan a *szöllős hegy*.[61] A szőlővel beültetett kert neve viszont általában *szöllőskert*, bár a *szőlőkert* is elterjedt bizonyos területeken.[62] Ha végül tekintetbe vesszük, hogy jelzői funkcióban használt *Szöllős* összetételű helynév nemcsak az újkorban,[63] hanem kimutathatóan a késői középkorban is keletkezett,[64] akkor — anélkül, hogy a *szöllős-vinitor* megfelelést kétségbe vonnánk — nem zárhatjuk ki a valamivel való ellátottságot kifejező *-s* képző helynévképzői használatát a korábbi időszakra vonatkozólag sem.

[59] A *V. silvestrist* (ligeti szőlő) századunk elejéig a *V. vinifera* alfajának tekintették. Ez tükröződik az 59. sz. jegyzetben felsorolt munkákban is. Nevük ennek alapján *V. vinifera L. ssp. silvestris*, illetőleg *V. vinifera L. ssp. sativa* (bortermő szőlő) volt. Morfológiai és biológiai tekintetben azonban jelentősen különböznek egymástól, ezért újabban két külön fajnak tekintik őket. Hegedüs Ábel—Kozma Pál—Németh Márton 1966. 15. Az utóbbi évek kutatásai arra látszanak utalni, hogy a *V. silvestris*ből hosszú idő alatt, a termesztés során fejlődött ki a *V. vinifera*. Kozma Pál 1965. I. 11—14.

[60] *Szeged:* Bálint Sándor 1957. II. 522.; *Szabadka* környékén: Pesty Frigyes 1865. OSZK. FM 1. 45. 400/a.; *Nyitra* megyéből Reuter Camillo idéz ilyen adatot: 1978. 65.

[61] 1260: „. . . *inde transiret ad uallem et uadit ad Sceleushyg* . . ." ÁUO XI. 482.; 1401: *Zeleuheg* (Oklevélszótár, 942.) Ezt az olvasatot Reuter Camillo tévesnek tartja, viszont mellette szól: 1696: „*Szöllős Hegytül alá a Dér tó mellé a füzfára* . . ." OL Orczy cs. lt. P. 518. 28. cs. No. 1—100. 12—15. Soltvadkert.; 1865: *Szőlős hegy*, Mező András 1967. 101.

[62] A *szőllőkert* alakot Reuter Camillo 1972. 65. új keletűnek tartja. — Főként a Tiszántúl északi részén terjedt el. Mező András 1967. több példát tartalmaz a Nyírségből. Pl. *Nyíribrony*, uo. 67., *Nyírjákó*, uo. 74., *Ramocsaháza*, uo. 151. Utóbbiak esetében úgy tűnik, hogy a korábbi hivatalos adatfelvételek korrigálták *szőlőskert*re az eredeti népnyelvi *szőlőkert* alakot. Vö. még: Czuczor Gergely—Fogarasi János 1874. V. 1447.

[63] 1922: *Nyírszőlős*, Kiss Lajos 1978. 474.; 1947: *Tápiószőlős*, uo. 629.; 1952: *Bácsszőlős*, uo. 620.

[64] *Szőlősgyörök* (Somogy m.) csak az 1536. évi adólajstomban szerepel először *Zewlews Gerek* alakban, korábban csak *Gerek*. (Csánki Dezső 1890—1913. II. 610.); *Szőlősvégardó* a XIV. században még *Fekete Ardo*. (Csánki Dezső 1890—1913. I. 431.)

A *Szöllős* nevű helyek értelmezésében a megoldhatatlannak látszó dilemmát az a XX. századi szemlélet okozza, mely *szőlőművelésen kizárólag az ember által mesterségesen létrehozott ültetvények* gondozását érti. Ez azonban a szőlőművelés fogalmának túlságosan merev értelmezése és a középkor korábbi századaira vonatkoztatva meglehetősen anakronisztikus is. A *V. silvestris* — hasonlóan más húsos vadgyümölcsökhöz — a tő oltása nélkül is fogyasztható, sőt kellemes zamatú gyümölcsöt terem.[65] Pusztán a gondozásbavétel által (metszés, irtás folytán több napfény) már jelentős mennyiségi és minőségi javulás érhető el: a bogyók és fürtök mérete, száma növekszik és jelentősen nő a cukortartalom. Ennek eredményeként élvezhető erjesztett ital is készíthető belőle. Ez nem pusztán tudományos kísérletek segítségével kikövetkeztetett neolitikus kultúrszint. A szőlő művelésének valóban létezik egy olyan archaikus formája, mely *átmenetet képez a gyűjtögetés és a termesztett növénykultúra között.* Ezen a szinten a *V. silvestris* (és elvadult *V. vinifera)* természetben előforduló egyedeit helyben veszik gondozásba. A művelés abból áll, hogy a fa körül, melyre a szőlő felfut, megritkítják az árnyékot adó fákat, kiirtják a bozótot, valamelyest tisztán tartják a környékét, metszik, alkalmasint oltással nemesítik, és a következő alkalmas fához lebújtott venyige segítségével szaporítják tovább. Ily módon viszonylag rövid idő alatt kitűnő *szőlőligeteket* lehet létrehozni. Ezt a művelési módot a szakirodalom már korábban valószínűsítette a *római hódítás előtti* időszakra vonatkozólag a későbbi *Burgundia* és *Rajna vidék* területére,[66] újabban pedig a *Kárpát-medencére* is.[67] (Ezzel a gyakorlattal van összefüggésben többek között az a tény is, hogy mindenkor számon tartottak olyan speciális szőlőfajtákat, melyek eredeti termesztési helyükön kitűnő minőségű gyümölcsöt, illetőleg bort teremnek, máshova áttelepítve azonban meg sem közelítik azt a minőséget. Ilyen esetekben nagy valószínűséggel a helyileg található *vadszőlő (V. silvestris)* leginkább megfelelő fajtájának hosszú időn át szelektált, nemesített utódjáról van szó, melynek valamennyi fajtatulajdonsága a helyi adottságokhoz való legmesszebbmenő alkalmazkodás során jött létre.[68] Ilyennek vélem a középkorban Nyugat-Európában *„hunnische druben"* néven emlegetett szőlőfajtát is, mely Magyarországon egyes források szerint a Balaton környékén díszlett, és jó minőségű bort adott.[69] Nyugatra áttelepítve azonban nem vált be, ezért később el is tiltották termesztését.[70] Azt azonban, hogy egy meghatározott szőlőfajtát jelöl-e ez a név vagy egy jellegzetesnek tartott fajtacsoportot, egyelőre nem tudhatjuk.) A fentiekben ismertetett szőlőligetek napjainkig ismertek nemcsak a *V. vinifera* őshazájának tartott *Kaukázus vidékén*, hanem *Albánia*ban,[71] *Bulgária*ban[72] és *Jugoszlávia*ban is.[73] Szőlőligeteket persze nemcsak a szőlőcserje természetes előfordulási helyein létesítenek, hanem a kultiváció egyik kipróbált formájaként alkal-

[65] Feichtinger Sándor 1897. 154.: „. . . *borsó nagyságu gömbölyü, savanyu de később (októberben) édes szöllő-izü bogyókat terem, a legnagyobb fákra is felkapaszkodik.*" Vö. áttekintően: Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 9—16.

[66] Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 15—16.

[67] Patay Árpád 1965. 110.

[68] Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 15.

[69] Az erre vonatkozó irodalmat l. részletesen: Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 370.

[70] Belényesy Márta 1955. 11.

[71] Andrásfalvy Bertalan—Rokk, Zojzi 1962. 316, 346 skk.

[72] Peneva-Sabeva, Lili 1971. 56, 57, 60—61.

[73] Saját gyűjtés.

mazzák a kívánt helyre telepítve a meglelt „vadszőlőt". A gyakorlat még 150—200 évvel ezelőtt Közép-Európában sem volt ismeretlen. *Ausztriában*, ahol a Duna völgyében szintén nagy mennyiségben lehetett találni vadon termő szőlőt, a múlt század húszas éveiben még ajánlották ezeknek a ligeteknek a művelésbe vételét.[74]

A vitatott értelmezésű *Szöllős* nevek mellett egykorú okleveleinkben találunk néhány *Szöllősberek*et is. *Gömör megye* rozsnyói járásában, a Sajó balpartján fekvő *Rozlozsna* birtok határjárásában (1258/1334) egy *Zylusberuk* nevű völgyet említenek.[75] Ez a berek főként tölgyfákból állt, itt-ott gyertyán-, éger-, és bükkfával vegyesen. A berek egészen a *Stynua* nevű vízig tartott. A vízmenti rész neve *Scelusberuk* part, de nevezik *Kara*nak is,[76] ami talán a szőlők termésének színére utal. Ezt a *Zylusberuk* nevű völgyet az oklevél egyik 1354-ben kelt átiratában *Sceleuskerth*nek nevezik.[77] Mivel az eredeti oklevél holléte ismeretlen, nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy elírásról van-e szó? Mindenesetre erre vall, hogy az oklevél két további átiratában *Zelesberuk*, illetve *Zelusberuk* néven szerepel a kérdéses völgy.[78] Úgy vélem azonban, hogy az adat így is igen figyelemreméltó. Elsősorban azért, mert ez a *szőlőskert* szóösszetételünk legkorábbi előfordulása. (Erre még alább visszatérek.) Másodsorban pedig azért, mert azt jelzi, hogy a korabeli szemlélet számára természetes volt a völgyet borító tölgyligetben helyet foglaló szőlőskert. Ugyanebben az oklevélben a *Sceleusberuk* (melyet *Kará*nak is neveztek) *Zeuleusberuk* formában jelenik meg.[79]

Szőlősberekről a XIV. század közepén *Szatmár* megyéből is tudunk, mely a Túr folyó és a Nagyéger patak között, *Szárazberek* birtokon feküdt és *Lygeth*nek is nevezték.[80] A szőlősberkek mellé oda tehetünk még egy *szőlősharaszt*ot

[74] Bassermann-Jordan, Friedrich 1923. I. 11.

[75] HO VII. 76—80. OL Dl. 40 664.

[76] Uo. 76.

[77] „. . . *et inde descendit ad vallem Sceuleuskerth; deinde vadit ad arborem tulfa super qua est signum crucis; deinde vadit ad aliam arborem eiusdem nominis, in qua est signum crucis; deinde vadit ad arborem eiusdem nominis crucem habentem; deinde vadit ad duas arbores prope ad inuicem stantes signatas signo crucis; deinde vadit ad arborem tulfa similiter signatam; deinde vadit ad arborem eiusdem nominis signum crucis habentem; et inde descendendo ad rippam Zeuleusberuk, que kara dicitur, et ibi est terrea meta, . . .*" OL Dl. 260.; ÁUO XII. 686. tévesen.

[78] Az oklevél 1430-i átiratában mindkét hely neve: *Zelusberuk* (ÁUO XI. 608. OL Dl. 2981.) — Ez az oklevélcsoport is jól érzékelteti az írás következetlenségéből adódó olvasati problémákat. Míg az 1258/334: *Zylusberuk;* 1258/336/354: *Sceuluskerth;* 1258/334/336: *Zelesberuk;* 1258/334/336/430: *Zelusberuk* völgyet Ila Bálint 1944. III. 322. *Szilasberek*nek olvassa, ugyanezen oklevelekben az 1258/334: *Scelusberuk;* 1258/334/336: *Zelusberuk;* 1258/334/336: *Zeuleusberuk;* 1258/334/336/430: *Zelusberuk* partot *Szélesberek*nek (lásd uo.) Reuter Camillo összevonva a völgyet és a partot jelző alakváltozatokat *Szélösberek* olvasatot javasol. (1978. 65.) Mivel a szövegből kiderül, (lásd 77. jegyzet) hogy a *vallis*nak és a *ripa*nak egyazon *berek* volt a névadója, az összevonást helyesnek tartom. Azonban épp abból kiindulva, hogy egy „szűk kis mellékvölgyben" a berek sem lehetett *széles*, s mivel az egész hosszú határjárásban csak egyetlen *szilfa* fordul elő, a *Szöllősberek* olvasatot tartom helyesnek. Továbbá más oklevelekből is bőséggel idézhetők példák, ahol hasonló alakváltozatokban találunk olyan neveket, melyeknél biztos a *szőlős* olvasat. Pl. Györffy György 1963. 393, 672, 729, 809; Csánki Dezső I. 72, 219, 430. II. 355, 801. III. 113, 254, 351, 515 stb. Továbbá a besztercei szójegyzékben (1395): *vinea = zelew, vinitor = zelews;* a Schlägli szójegyzékben (1433): *vinea = zele, vineator = zeles.*

[79] Lásd 78. jegyzetben.

[80] 1348: „. . . *deinde transiret iuxta Zeuleusberuk per metas terreas et arboreas et veniret per saltum vulgariter Lygeth dictum usque quendam locum Kenduratto vocatum . . .*". ÁUO V. 202.

is. *Nagyszakácsi*ban 1466-ban Weres György a pálos kolostornak adományozta *Zelesharazth* nevű birtokát. Öt évvel később megtoldotta az adományt, és az ekkori pontosabb fogalmazásból kiderül, hogy *Zeleharazthhya* egy szőlőhegy, amelyből csak egy darab volt az ő birtoka.[81] A „szőlősharaszt" megjelölés itt világosan utal arra, hogy — legalábbis a keletkezés idején — a fák vagy a cserjék nem a szőlők mellett helyezkedtek el, hanem a feltehetően irtással megfelelő sűrűségűvé alakított cserjés maga alkotta a szőlők területét.

A XIII. században a határjelként meghagyott fák között is többször találunk olyan élőfát, melyre szőlő volt felfutva. Pl. 1222: *Scelusbyk*;[82] 1240: *Zelushasfeu*,[83] 1263: *Zelesbyk*.[84]

A *Szöllős*, *Szőlősberek*, *Szöllősharaszt* féle helyneveket megítélésem szerint az egykorú *Almás*, *Cseresznyés*, *Körtvélyes*, *Meggyes*, illetve *Körtvélyesberek*, *Szilvásberek* stb. néven számontartott vadgyümölcsösökkel kell egy csoportba tartozóknak tekintenünk. Az utóbbiak esetében is természetes tenyészhelyükön előforduló, de többé-kevésbé gondozásba vett, igen nagy becsben tartott gyümölcstermő fákról van szó.[85] A helyben lakó népesség *a szőlő természetes tenyészhelyeit is ismerte, birtokolta, rendszeres gondozásba vette, szaporította és gyümölcsét felhasználta*. A gondozásbavétel magasabb színvonalát jelenti a gyümölcsösöknél a *bekerítés* és a kedvezőbb helyre való *áttelepítés*. Ez a fiatal csemeték védelmét és eredményesebb gondozását szolgálta, egyben pedig a magánhasználat tényét is kifejezte. Hasonló gyakorlat tételezhető fel a szőlős berkek, ligetek esetében is. Erre következtethetünk egyrészt a szőlős helyek „telek" megnevezéséből,[86] másrészt ezt látszik igazolni a fenti, Rozlozsna határjárását tartalmazó oklevél 1354-i átiratában a *Zylusberuk* helyére iktatott *Sceleuskerth* kifejezés is. Ez egyúttal megfelelő kiindulási alapnak látszik *szőlőskert* szavunk későbbi jelentéstartalmának — a jobbágyi beltelek dézsmamentes függeléke — kialakulásához is. Mivel azonban egyelőre csupán ez az egy ilyen adat áll rendelkezésre, messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le belőle.

Bár a középkori ikonográfia korántsem azonos forrásértékű az okleveles anyaggal, nem hagyható említés nélkül, hogy egy *XII. századi ábrázolásunk is van*, melynek tárgya egy *élőfára futó szőlőtő metszése*. Az inkrusztált kőfaragvány az elpusztult esztergomi bazilika főpapi trónszékének töredéke. *(1. kép.)* A szőlőtő a kép baloldalán látható — levelei alapján tölgyfának minősíthető — fa vastag törzsén csavarodik fel a lombok közé. Fent az ágak között egy mezítlábas férfi áll, bal kezével egy vastag venyigét fog, a jobb kezében levő, balta nélküli metszőkéssel pedig jellegzetes húzómozdulatot érzékeltetve metsz. Jobb oldalról egy fürtökkel megrakott szőlőinda tekergőzik a baloldali fa irányába. Az inda vége összekapcsolódik a fára futó szőlő indájával. A kép alsó részében egy nyilazó férfi feje és karja is látható, valamint a kifeszített íj egy darabja.[87]

[81] Molnár István 1975. 229—230.
[82] Fejér CD III. 1. 369.
[83] ÁUO VII. 102.
[84] ÁUO VIII. 54.
[85] Összefoglalóan: Belényesy Márta 1955. 25 skk.
[86] 1287: „*Possessiones Sceleusteluk Ilsua Sutkofolua*" (Oklevélszótár, 942.); 1478: „*Ad predium ipsorum actorum Zewlewsthelek vocatum.*" (Uo.) — A „telek" megnevezés jelentőségére a gyümölcsös helyekkel kapcsolatosan: Belényesy Márta 1955. 26.
[87] Ezt a töredéket már több alkalommal publikálták: Divald Kornél 1931. 30.; *Magyar Művelődéstörténet*, I. 544.; Dercsényi Dezső 1972. 67. á., azonban nem érintették az ábrázolás tartalmi részét. Mivel a töredék, feltehetően a háború alatt, tovább rongálódott, újabb darabok estek ki a berakásból, ezért itt a viszonylag legteljesebb képet mutató fotó reprodukcióját közlöm Divald könyvéből.

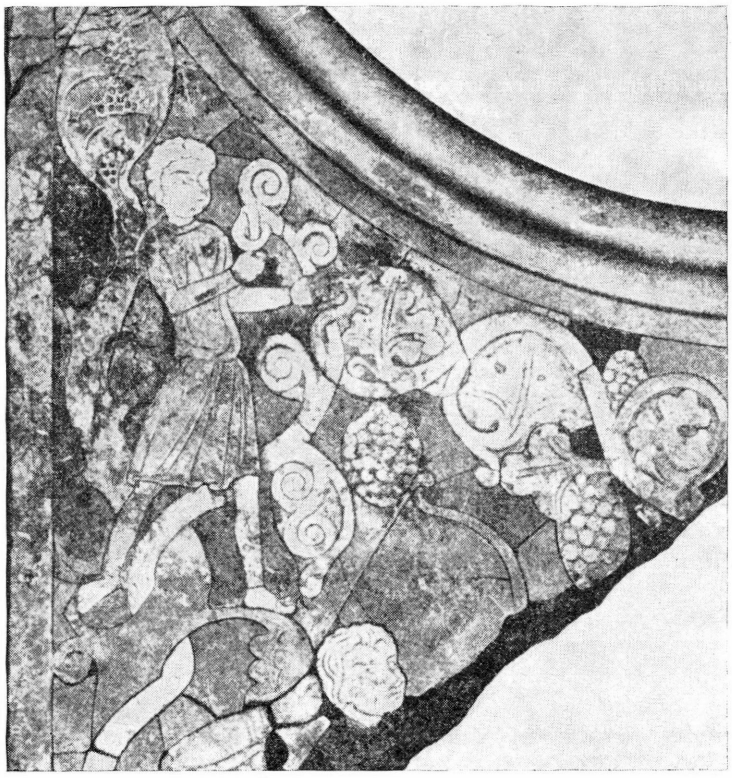

1. kép. Élőfára futó szőlő metszésének ábrázolása. Papi trónszék kartámlájának töredéke az elpusztult esztergomi székesegyházból, XII. század vége (Divald Kornél nyomán.)

A kő viszonylag kis töredék, így sajnos a kompozíció egészét nem lehet értékelni. A bazilika vallon és bizánci hatásokat tükröző maradványai alapján semmiképpen sem gyanakodhatunk magyar mesterre, azt azonban feltételezhetjük, hogy olyan jelenetet igyekeztek ábrázolni, mely a magyarországi környezetben sem hatott idegenül.

Visszatérve a *Szöllős* helynevek kérdésére, el kell ismerni, hogy túlnyomó többségüknek első említésekor is — XIII—XIV. század — már feltétlenül számolni kell a *fejlettebb vitikultúra* nagyfokú expanzitásával. Mivel pedig tudjuk, hogy *Szöllős* előtaggal összetett helynevek még sokkal később is keletkeztek,[88] a dunántúli, felső-magyarországi és kelet-magyarországi *Szöllős*ök többségénél — ismereteink mai szintjén — csak alternatív megoldásként tételezhető fel, hogy e nevek korábbi művelési formára, nevezetesen a *szőlőligetek* jelenlétére utalnak. A további kutatás során egyenként kellene e szempontból is beható vizsgálat alá venni valamennyit. Egyelőre nagy valószínűséggel csak azokról a helyekről tételezhetjük fel a *ligetes művelés*t, mint a névadás indítékát, melyek a nagyobb folyók árterében helyezkednek el: *Hercegszöllős (l. térkép,* a továbbiakban: T 14), *Pozsonyszöllős* (T 15), az egyik *Komárom* megyei

[88] Vö. 63—64. jegyzet.

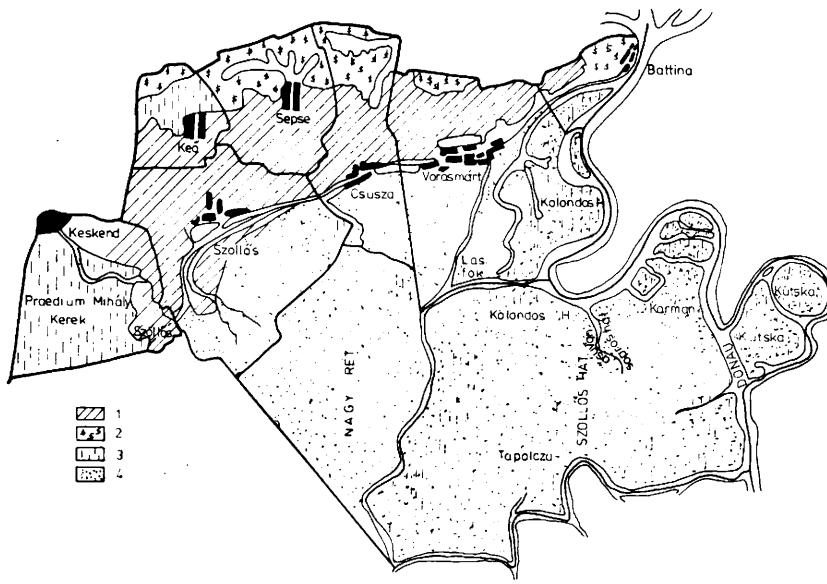

2. kép. Hercegszöllős és környéke 1770-ben (OL. S 11—830. XXIX. nyomán). Jelmagyarázat: 1 = szántóföld, 2 = szőlő, 3 = erdő, 4 = rét.

Szöllős (T 19), *Nagyszöllős* (T 26) és talán *Váradszöllős* (T 46) is. Közülük *Hercegszöllős* példáját ismertetem részletesen.

A falu a Baranyavári hegy délkeleti irányú lejtőjéhez kapcsolódó ármentes terrasz peremén fekszik. Határa nem nyúlik fel a lankákra, mint Kőé, Sepséé, Csuzáé vagy Vörösmarté, hanem egyik fele az ármentes síkságon, másik pedig a vízjárta rétben feküdt. A partszegély alatt egykor hajózható Duna-ág folyt. Hogy a névadásban szerepet játszó szőlők hol helyezkedtek el, arról középkori adatok nem tájékoztatnak, de annyi nyilvánvaló, hogy nem a Baranyavári hegyen. Illetve, ha ott extráneus birtokosok lettek volna is a szöllősiek — mint majd a későbbi századokban — ez nem szolgálhatott a névadás alapjául. A XVIII. században sincs nyoma a határban szőlőskerteknek, az ártéri ligetek viszont bővelkedtek vadon termő szőlőkben. Egy 1770-ben készült térképsorozat[89] egyik szelvényén *(2. kép.)* Hercegszöllőstől keletre, a fokokkal szabdalt ártérben ötlik szemünkbe a *Szöllős Hát*. A falutól délre, *Mihály Kerek prédium*nak a rét felé eső részén, egy ligetes, erdős részt láthatunk, melyet *Szöllősko* névvel illetett a térkép készítője. Ugyanezen térképsorozat másik szelvényén *(3. kép.) Bellyé*nek a Dráva felé eső, vízjárta rétjeiből kiemelkedő *hát*ak között látható a *Szöllős Ér hát*. Az a tény, hogy a nagy múltú Baranyavári hegy tájékán az egyetlen *Szöllős* nevű település nem a borairól híres lejtőkön helyezkedik el, hanem attól kissé távolabb, a hegyláb és az ártér közötti síkságon, határa pedig benyúlik az ártéri szőlők zónájába, azt a feltevésünket valószínűsíti, hogy nevét a természetes tenyészhelyükön vagy annak közelében *ligetesen művelt szőlőkről* kapta.

[89] OL S 11—830. XXIX. szelvény.

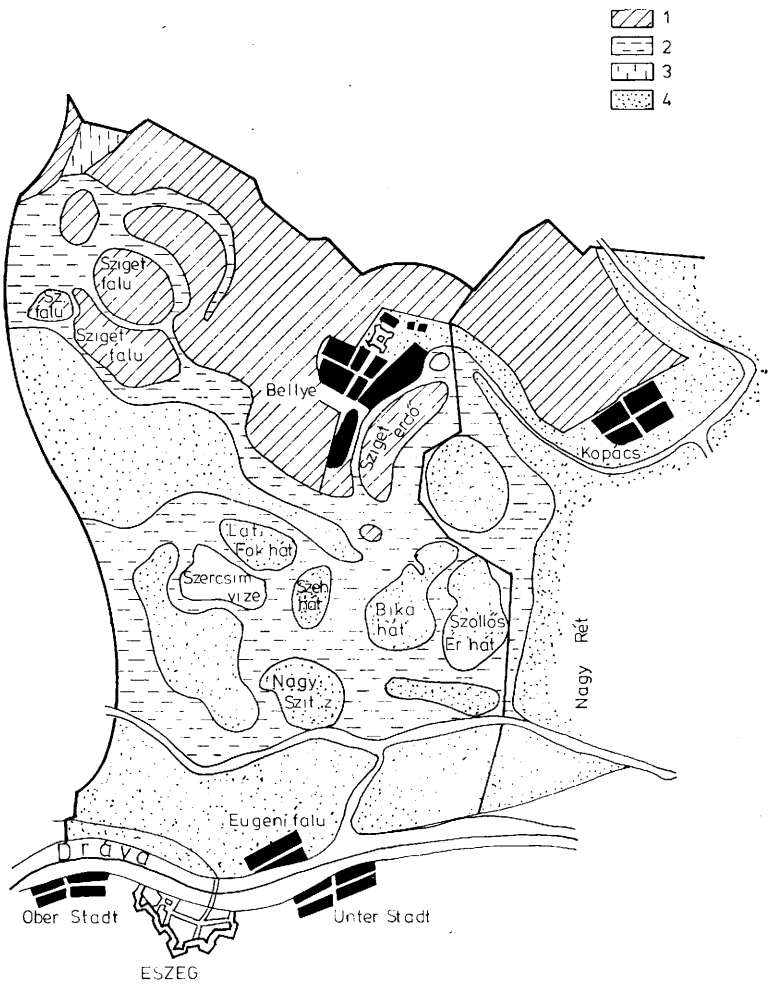

3. kép. Bellye határtérképe 1770-ből (OL. S 11—830. XXVII. nyomán), Jelmagyarázat: 1 = szántóföld, 2 = vizenyős terület, 3 = erdő, 4 = rét.

Áttérve az *alföldi Szőllős*ökre, a térkép alapján azonnal szembeötlő, hogy kivétel nélkül a folyók vagy az azokat kísérő árterek, mocsarak közvetlen közelében helyezkednek el. Talajszint feletti magasságuk 85—110 m között változik. *Bács* megyében pl. Drág és Futak között, a *Nádág* nevű mocsár mellett[90] feküdt *Zeulos Jacabfolde* (T 29). A XVI. század közepén Kiszács mellett is volt egy *Szeleves*[91] (T 30). *Bodrog* megyében, a lösztábláról lefutó (másik) *Nádágy* nevű vízfolyás tószerűen szétterülő alsó szakaszát *Zeek*nek nevezték. Ennek a partján terült el[92] *Zeuleus* (T 28). A *Csepel-szigeti Zeulus* (T 27) a *Zeek-*

[90] Györffy György 1963. 239.
[91] Csánki Dezső II. 164.
[92] Györffy György 1963. 696.

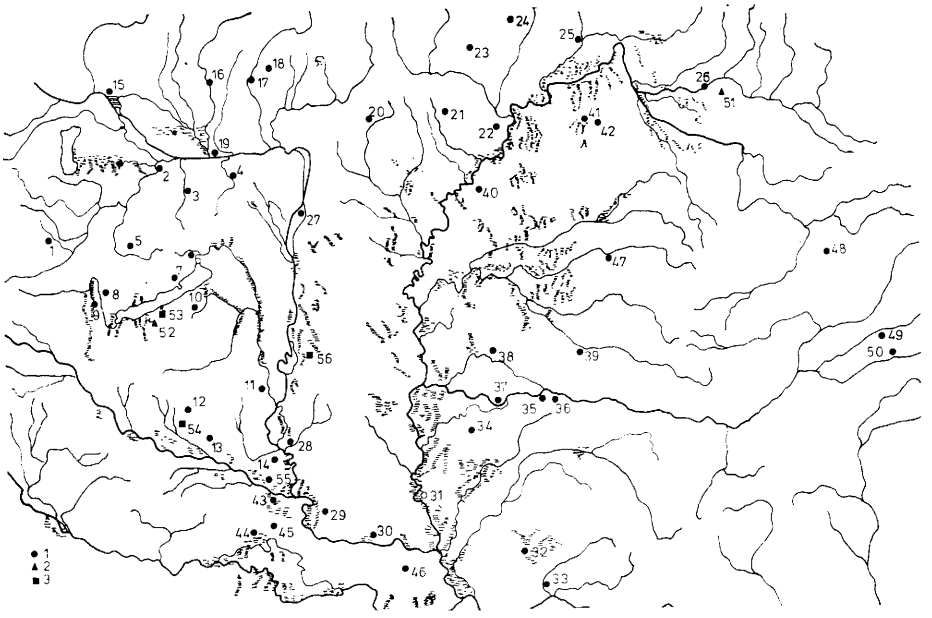

4. kép. A *Szőllős* helynevek előfordulása a Kárpát-medencében. Jelmagyarázat: 1 = XI—XVI. századi helynevek, 2 = másodlagosan *Szőllős* nevű helységek, 3 = csak a XVIII. századtól adatolt *Szőllős* helynevek. A térképre vitt helységek felsorolása a tanulmány végén lévő adattárban található.

sew mellett helyezkedett el.[93] (Vö. fentebb: Sóshegy < Széksós). *Tiszaszőlős* (T 40) a Tisza egy nagy morotvája mellett feküdt. *Szabolcs megyében* mind a két *Szöllős* a *Rétköz*ben tűnik fel. Az egyik Vásároskálló, Semlyén stb. szomszédságában[94] *Zeuleus* néven (T 42). A másik, *Phylepalyazewles* ettől nem messze, *Apajtelke* (ma: Apagy) falu határában.[95] *Arad megyében* mind a két *Szöllős* (T 35, T 36) Aradtól délnyugatra, a Maros hordaléksíkságán található.[96] Ugyancsak a Maros alföldi szakaszán helyezkedett el az előbbiektől még nyugatabbra a *Csanád megyei terra Sceulus* (T 37), mely Szemlakkal volt határos.[97] 1329-től itt már két Szöllős nevű hely volt egymás mellett: *Ó-* vagy *Felszöllős* és *Egyházasszöllős*. Tovább haladva az Alföld belseje felé, Tótkomlóstól kissé északra, Hódmezővásárhely határának keleti szélén, a Száraz ér partja mellett ugyancsak feküdt egy *Szöllős* nevű falu[98] (T 38). Még mindig a középkori Csanád megyében maradva, *Zentelthzeek*ben Horogszeggel és Vizesgyánnal volt határos[99] *Kunzeules* (T 34).; *Torontál megyében*, Törökbecsétől délkeletre,[100] a Tisza árterének

[93] Knauz Nándor 1874. III. 510.
[94] Mező András—Németh Péter 1972. 58.
[95] Mező András—Németh Péter 1972. 28.
[96] Györffy György 1963. 186. és Csánki Dezső 1890—1913. I. 779.
[97] Györffy György 1963. 872.
[98] Csánki Dezső 1890—1913. VI. 704.
[99] Csánki Dezső 1890—1913. VI. 704.
[100] Csánki Dezső 1890—1913. II. 128.

peremén, valamint *Keve megyében* Alibunár és Illancsa között, az *Igon mocsár* partján[101] is volt egy-egy Szöllős nevű falu (T 31, T 32). Végül az Alföldhöz kell számítanunk a *Krassó megyei Zewlest* (T 33), mely a Karas folyó alsó folyásánál helyezkedett el.[102] Az Alföldön — és a három Valkó megyei *Szöllős* (T 43—45) esetében, melyek a Boszut és a Dráva közötti mocsaras sík vidéken feküdtek — nem merülhet fel kétely, hogy abban a földrajzi környezetben, ahol előfordulnak, nem lehet szó alacsony művelésű ültetvények jelenlétéről.

Szükségesnek tartom azonban leszögezni, hogy az *arbustum* jellegű szőlőművelést sem eredeti helyükön művelésbe vett ligetek formájában, sem áttelepített szőlőskert formában, a *Kárpát-medence egész területére a XIII. századot megelőzően sem tekintem kizárólagosnak.* Erről csupán a Duna völgyétől keletre eső területek, szorosan véve az Alföld esetében beszélhetünk. A dombvidékeken, elsősorban a hajdani Pannóniában e mellett számolni kell más művelési formák jelenlétével is, melyek az egykorú Európa hasonló színvonalon álló területein szintén előfordultak. Nemcsak a különböző vázakra futtatott lugasos formákra kell itt gondolnunk, hanem bizonyos technológiai szinten végzett *alacsony tőkeművelés*re, esetleg *kúszószőlők*re is. A XIII—XIV. századtól azonban jelentős változások történtek a szőlőkultúrában is, s ez az oklevelek szűkszavúságán is átüt. Az újabb területek bekapcsolódása a bortermelésbe nemcsak hihetetlen gyors mennyiségi növekedésről árulkodik, hanem a kultiváció minőségi átalakulásáról is.

7. Szemügyre véve a XI—XV. századi okleveles adatokat szembeötlik, hogy a szőlővel beültetett területek *‚hegy' ‚szőlőhegy' ‚mons' ‚montes vinearum' ‚promontorium'* megjelölésével csak a XIII. század végétől találkozunk. A XIV. század első felében ezek a terminusok még viszonylag ritkán fordulnak elő, utolsó harmadában viszont már igen gyakoriak. A XIII. század közepéig a szőlők megnevezésére még kizárólag a simán *szőlő* jelentésű *vinea, vineae* megjelölés szolgált. A *szőlőhegy* szóösszetétel megjelenése nem egyszerűen a szőlők térszíni elhelyezkedésében bekövetkezett változást jelzi. E változás része annak a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak, ami a XIII—XIV. században ment végbe Magyarországon. A kialakuló egységes jobbágyosztály termelése egyre inkább a megszilárduló telekrendszer keretei között valósult meg, ennek pedig velejárója volt a fejlettebb mezőgazdasági technika elsajátítása és a rendelkezésre álló földterületek célszerű felosztása a művelési ágak között. Ebben az időben *vált külön* végérvényesen a *szőlőföld* a formálódó jobbágyi telki állomány alkotórészeitől.[103] Valószínű, hogy a sajátos jogállás kiformálódásával szoros összefüggésben fejlődött ki a későbbi századokban oly jellemző önkormányzati rendszer is.[104] Erre utal a *promontorium* kifejezés megjelenése a főbb bortermő vidékeken.[105] (Ez a középkori latinsággal megalkotott terminus lesz majd a későbbiekben a *hegyközség* közkeletű megjelölése a magyarországi latinban.) Ez a fejlődési folyamat *határhasználati szempont*ból a szőlőnek külö-

[101] Csánki Dezső 1890—1913. II. 120.
[102] Csánki Dezső 1890—1913. II. 107.
[103] Makkai László 1957. 477—478.
[104] Belényesy Márta 1955. 22.
[105] 1290: „. . . *de promontorio Kezu prope Budam existentem* . . .". Bártfai Szabó László 1938. 24.; 1309: „. . . *in promontorio ville sancti Jacobi in Wymal uocate* . . ." Anj. okm. I. 172. 1309: „. . . *vinea in promontorio ville Forrow*, . . ." Györffy György 1963. 81.; L. még: Belényesy Márta 1955. 17.

nösen alkalmas domboldalak kiszakításában, szőlőheggyé nyilvánításában tükröződött. Ettől kezdve jelenik meg, és mind gyakoribb lesz a *szőlőnek alkalmas földek* számbavétele határjárások, birtokadományozások és megosztások stb. esetén.[106] Az oklevelek szövegei viszonylag keveset árulnak el arról, hogy milyenek is ezek a földek. Mindenesetre az esetek túlnyomó többségében az derül ki, hogy valamely kedvező fekvésű domboldalon helyezkedik el, és *cserjés*, illetőleg *erdő* borítja.[107] A szőlő a síkságokról, völgyekből végérvényesen felkerült a lankás hegyoldalakra és dombokra, ahol fáradtságos irtással kellett helyet biztosítani az ültetvényeknek, és nem kevésbé fáradtságos munkával kellett a rendszeres talaj- és tőkeművelést elvégezni. A tőkék a sok munkával is kevesebbet teremtek ugyan egyenként, mint a nedves talajú ligetek fáin tenyésző óriási liánok, de a gyümölcsükből nyert bor magasabb alkoholtartalmú, zamatosabb és elállóbb, egyszóval minden tekintetben értékesebb lett, mint amazoké. A mennyiség pedig a továbbiakban csak munkaerő kérdése. A XIV. században már legtöbb helyen pusztulni hagyják a szőlőligeteket, helyettük — akár távoli vidékeken is — az új művelési technika követelményeinek megfelelő fekvésű és minőségű, *szőlőnek alkalmas földet* igyekeznek szerezni.[108] Ezzel magyarázható az is, hogy egyes települések még a középkorban elveszítik *Szöllős* nevüket.

A műveléstechnikában bekövetkezett minőségi változás semmiképpen sem választható el a *nyugati telepesek*től, akik kétségtelenül közvetítettek számunkra magasabb színvonalú technológiai ismereteket és eszközöket. Az eredmény mégsem értékelhető a nyugati technika egyszerű átvételének. Két okból sem. Egyrészt azért nem, mert a szőlőkultúra — mint erről már volt szó — nagymértékben függvénye a helyi talaj- és éghajlati adottságoknak. Másrészt azokon a vidékeken, ahol a helyben lakó népességnek is volt bizonyos termelési gyakorlata, nem számolhatunk ezek azonnali és maradéktalan felhagyásával. Különböző *átmeneti variációkat* kell feltételeznünk, melyek hosszabb időszak folyamán, a termelésben szerzett tapasztalatok gyarapodása, a fajták szelekciója, a telepesek által közvetített technológiai ismeretek stb. ötvöződése során kristályosodtak ki.[109] Valószínűnek kell tartani, hogy az átalakulás sehol sem történt egyik napról a másikra. Azokon a területeken, amelyeknek talaja, éghajlata, értékesítési lehetőségei és nem utolsósorban munkaerőellátottsága megfelelő volt, megindult a borvidékek kiformálódása. Az új irtványokban azonban még sokáig keveredhettek a magas vagy félmagas tőkeművelési formák a (különböző) alacsony művelésű tőkékkel. A szőlőtelepítés az erdők kisebb-nagyobb tisztásain indult meg, melyeket irtással növeltek tovább.[110] Ez az irtás nem jelentette a földterület teljes kitisztítását. A talajegyenetlenségeken, köveken, farönkökön kívül fák is maradtak, nemcsak a szőlők körül, hanem a

[106] 1229: „. . . *terras habet aptas ad vineas* . . .” ÁUO VI. 468.; „. . . *loca vero apta vineis infinita* . . .” ÁUO VI. 469.; 1309: „. . . *aptum pro plantationibus vinearum* . . .” Anj. okm. I. 161.; L. még: Veszr. reg. 44. sz., 637. sz., 735. sz.; Zsigm. okl. I. 473. sz., 1617. sz., II. 1825. sz., 5599. sz.

[107] 1348: „*Mete siquidem quibus dicte vinee et loca vinearum ac virgultorum pro vineis aptorum discurrent* . . .” Anj. okm. V. 232.; Vö. még: Belényesy Márta 1955. 12.

[108] Az extráneus birtoklás erőteljes növekedését adatolja a XIII. század végétől Belényesy Márta 1955. 22—23.

[109] Részint ebben leli magyarázatát a magyar szőlő- és borkultúra jellegzetes táji differenciáltsága.

[110] Belényesy Márta 1955. 12.

szőlőtövek között is.[111] Ez az oka annak, hogy a művelésnek csak rövid időre való felhagyása következtében is az erdő szinte azonnal visszahódította az átmenetileg művelt területet. Ez tükröződik még WERBŐCZY *Tripartitumának* a szőlők becsüjéről szóló passzusában is: „*Thowabba szewlew hely hazna, ky nylwan walo haznot hoz, eztendewnkynt az ew wranok, azonkeppen tyz annyera bewchyewltetyk, mynt az eztendewnkynt walo hazna wolna, De ez my orzagwnknak regy sokasa szerynth, chyak wgy bewchewltetnek, mynt az tewwyssek es az harazt, Ennek okaért, hogy mynek wtanna az szewlew myesek meg fogyatkoznak,wagy kedeg a' mywet el haggyak, az szewlewk, hamar es kewnnyen parlagga leznek.*"[112]

A szőlőligetek sem tűntek el egyik napról a másikra. Ezt érzékeltette az előbbiekben felhozott okleveles példák egy része is. Gyors pusztulásuk csak az árutermelésre berendezkedő borvidékeken következett be. Minden valószínűség szerint erről van szó 1348-ban a veszprémvölgyi apácák szárberényi birtokán is. A határjárásban 63 hold ligetet említenek a Balaton partján „*que predicte abbatissa et sanctimoniales loca vinearum olim fuisse asseruissent que nunc minime apparerent . . .*".[113] Azokon a vidékeken, ahol a talaj- és klímaviszonyok különösen kedveztek a szőlőligetek birtoklásának, a zárt ültetvények egyre erőteljesebb térhódítása mellett is még hosszú ideig használatban maradtak. Így kell értelmeznünk OLÁH Miklós püspök 1536-ban írt sorait is: „*Az erdei szőlők a legtöbb vidéken, de különösen a Szerémségben nagyobbak, fürtösebbek és bogyósabbak, mint nem egy helyen a szelíd müveltek; a bor pedig, amelyet belőlük sajtolnak, nem kevésbé ízes, mint az, amit néhány belga helyen az ottani földön termelnek a lakosok és pénzért kínálnak.*"[114] Így válik számunkra érthetővé, hogy hogyan mondhatta SZIKSZAI FABRICIUS Balázs a XVI. században a *Körös-* és *Marosközt* borban csodálatosan bővelkedőnek.[115] Nemcsak a ma Tótkomlós határába eső egykori *Szöllős* falu tanúskodik erről. A Hódmezővásárhelyt délről és keletről övező, tavakkal és vízfolyásokkal szabdalt jókora területen két *Szőlőhalom*, egy *Szőlős patak*, a Tiszán pedig egy *Szőlősi rév* nevű átkelőhely volt. A vízjárta *Tiszazug* homokos hátain a hódoltságot megelőzően is voltak szőlők, éppúgy, mint a túlparti Alpáron.[116] Erre utal, hogy *Tiszainokán*, *Tiszakürtön*[117] és *Tiszaszöllősön* is volt egy-egy *Szöllős sziget*, *Szelevény* határában pedig egy *Szöllős*

[111] BELÉNYESY Márta 1955. 12. — Szőlőültetés esetén még évszázadok múltán sem ment ritkaságszámba a tökéletlen irtás. Herman Ferenc, 46 éves törökbálinti lakos 1762-ben egy perben többek között ezeket vallotta: „. . . *látta, hogy az Deutrális plágán Tétényiek Szőlőket ennek előtte csak 10. Esztendővel plántálni kezdettek és azt is látta, hogy nem is tisztitották az fa gyökerétül az plágát, hanem némellyek csak az harasztnak fölső részét levágván az fa gyökerei közelében ültették az Szöllő vesszőt.*" (OL Rudnyánszky család lt. 7/54.) — Ez az adat, valamint a 126. számú jegyzetben érintett idézet TAKÁCS Lajos szívességéből jutott a kezemhez, melyet ezúton is köszönök.

[112] Az idézet a *Tripartitum* első magyar nyelvű kiadásából való: WERES Balázs 1565. 107. — Erre a passzusra KOCSIS Gyula volt szíves felhívni a figyelmemet.

[113] Anj. okm. II. 376.

[114] „*Vites silvestres maiores, et botros, et acinos, in plerisque locis, maxime in Sirmio producunt, quam non paucis in locis domesticae cultanae; neque, quod ex iis vinum exprimitur, minus sapidum est, quam quod apud Belgarum quosdam, natiuo in solo productum, habitumque ab incolis, pretio expositum vidi atque expertus sum.*" OLÁH Miklós 1753. 82.

[115] SZEREMLEI Samu 1911. IV. 196. — Erre az adatra TÁLASI István professzor hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

[116] BOTKA János 1977. 48.

[117] „*Instrukció Tisza mellyéki Jószágainknak regulátiójára és Meliorátiójára való nézve.*" 1787. ápr. 30. Szolnok Megyei Állami Levéltár.

halom, mely egy Tiszába folyó ér, illetve egy-egy folyóág által körülvett *homokos domb* (sziget) volt.[118]

A szőlőligetek művelésével azonban legkésőbb a XVI. században az Alföldön is felhagytak. A *Szöllős* helynevekkel jelölt területeken a későbbiek során — Csepel-sziget kivételével — nyoma sincs szőlőművelésnek. Ennek okát két tényezőben látom. Az egyik a lakosság elmenekülése és a terület nagyfokú elpusztulása volt a hadjáratok során. Ennél azonban sokkal fontosabbnak tűnik a gazdasági tényező. A *ligetes szőlőművelés* a hazai klíma sajátságai mellett csak bizonyos *kedvező mikroklímájú* területeken — mindenekelőtt a folyóvölgyekben, állóvizek partján — volt lehetséges. Míg egyfelől igaz az, hogy alacsony tőkeművelésre nem alkalmasak az ártéri szintek, másfelől az is igaz, hogy eltávolodva a partmenti sávtól, az Alföld sík területein nagyobb kiterjedésben lugasos művelés nem volt alkalmazható rentábilisan.[119] Ehhez kevés mind a talaj víz- és tápanyagtartalma, mind pedig a levegő páratartalma, illetőleg a klíma aszályra való erős hajlama. Ehhez járul még, hogy a hőmérséklet-szabályozóként működő víztükör hiányában az erős téli lehűlés rendszeres fagyveszélyt jelent a vesszőkre nézve. Ily módon a szőlők ligetes művelése mellett a *termőterületek számottevő növelésére nem volt lehetőség*. Az Alföld lakossága számára két mód kínálkozott a középkorban oly nagy jelentőségű bortermelésbe való bekapcsolódásra. Az egyik: *szőlőt*, illetőleg *szőlőföldet szerezni* valami *jóbortermő dombvidéken*. Ennek reprezentatív példái a *debreceniek ármelléki*, a *kecskemétiek* és *szegediek szerémségi* extraneus birtokai. A másik megoldás: a fejlettebb termelési technika birtokában *megteremteni az Alföld sajátos szőlőkultúráját*. A korábbi szőlészeti-borászati irodalom csak az első törekvést regisztrálta. Az Alföld szőlőkultúrájának behatóbb vizsgálata során egyre inkább úgy látom, hogy egyidejűleg kitapintható a másik törekvés is.[120]

8. A szőlőművelés magasabb technológiai szintre emelkedésével és területi áthelyeződésével a vadon termő szőlők értéke erősen lecsökkent. Az ártéri gyümölcsösök szférájában előforduló szőlőtövek azonban többfelé a gyümölcsfákhoz hasonló elbírálásban és bánásmódban részesültek később is. A sárközi, Dráva menti falvakban gyűjtéseim során idős parasztemberekkel való beszélgetésekből gyakran kiviláglott ez a szemlélet. A legvilágosabban talán a drávasztárai GREKSA János (sz. 1893.) fogalmazta meg: „*Venyigének, vagyis inkább vinjagának mondják a vadszöllőt*,[121] *ami az erdőben terem. Apró fejek vannak rajta, de amikor megérik, jó. Az erdőkbe, sűrűkbe szokott lenni, össze szokták szedni kosárral is, ha valaki úgy az erdőbe járt, hazahozták a családnak. Miné föllebb megy a fán, annál jobb. Amikó nem szedi le senki, akkó a madarak eszik le. Ez hasonló a gyümölcsfákhoz. Abba is van vad, aki az erdőbe terem. Azt is haza lehet hozni, meg lehet szedni is. Épp olyan jó, mint a szelíd, csak apróbb.*"[122] E sorokban egyrészt a *vad* szavunk régi, főnévi jelzői használata tükröződik: *vad* az a növény, mely az *erdőben él, emberi beavatkozás nélkül tenyészik*.[123] Másrészt fel-

[118] BÁRTFAI SZABÓ László 1937. 53.
[119] KOZMA Pál 1964. II. 344—345.
[120] A kutatások eredményei az Alföld szőlőkultúrájáról készülő kandidátusi értekezésemben kerülnek megfogalmazásra.
[121] *Vinika, vin'aga = Vitis silvestris, wilder Weinstock. Rječnik*, 1971. XX. 902.
[122] Saját gyűjtés. 1978.
[123] TESZ III. 1062.

lelhetjük benne azt a középkori növénytermesztési ismereteken alapuló szemléletet, hogy egy növényegyedet nemessé tehetünk azáltal, hogy jó földbe átültetjük, földjét gondozzuk, ágait metsszük.[124]

A középkorban a *csallóközi* gyümölcsöskertek voltak a leghíresebbek.[125] A dunai szigetekben nemcsak termékeny ősgyümölcsösök tenyésztek, hanem mint ez már a korábbiakban kiderült, szőlő is. 1731-ben egy határper kapcsán adott tanúvallomásban többek között ezeket olvashatjuk: „. . . *midőn Dobor-gaziak közül valaki bé ment azon zátonyokban vad szőlőért, azonnal megfosztották és ugyan harmad éve Gaál Andrásnak azon okból hajójokat is ell vették . . .*".[126] Úgy látszik, hogy a vadon termő szőlő nagy mennyiségben való rendszeres gyűjtögetése e vidéken még ekkor is élő gyakorlat volt.

A Tolna megyei *Sárköz*ben, *Decs*en idős emberek még emlékeznek arra, hogy a *szomfovai erdők* ritkás ligeteiben voltak *vadszőllők*, melyeknek termését régebben gyűjtögették is. Az ártéri gyümölcsöskertekben többfelé is voltak vadon termő szőlőtövek. Borjáti Széll András, idős decsi parasztgazda (sz. 1897.) jól emlékezett arra, hogy nagyanyja testvérének a *Simonólai dűlő*ben, a *Bóli fok partján* volt egy *szállása*.[127] Ennek szomszédjában, Mihály András szállási kertjénél volt egy *vadszőllő*. „*A fok partyán mindönféle ósdi, régi* (gyümölcs) *fák vótak és az egyikre vót főfolyva ez a vadszőllő. Nem a kerbe vót, hanem a fok partyán. Ez egy igön öreg almafa vót.*" Hogy mióta volt rajta az a szőlő, arra nem emlékezett az elbeszélő, de azt hallotta, hogy nem ültette senki, magától kelt ott, és biztos, hogy nem „amerikai szőllő" volt. Akkoriban — 1905 körül — lehetett ötven-hatvan esztendős a tő. „*Jó vastag guzsa vót, mint most a kezem szára.*" Ők, mint gyerekek gyakran fölmásztak a fára, és ették a szőlőt. „*Fekete, aprószömü vót, mint a kökény, összehuzta az embör száját. Dehát azért öttük, mint gyerökök. Ott lakott a szálláson egy embör aki őrizte a jószágot. Sok csalággya vót. Az mikor mögért leszüretölte és bort csinált belülle.*"

A Duna túlsó partján, *Dunapataj*on is voltak az emlékezettel elérhető időkben a *Dunahátak*ban (ártéri gyümölcsöskertek) fákra felfutó, hatalmas szőlőtövek. Elmondás szerint egy nagy körtefára felfutó *Kecskecsecsű* tőről például 1890 körül egy jó termésű évben annyi szőlőt szüreteltek, hogy 1 *akó bor* lett belőle, és még félre tettek 50 *kg eladni való* szép *szőlőt*.[128] A *Vajas* mocsarai által körülvett *Szöllős* nevű határrész (T 55) *Bogyiszló* község határába tartozott. Pesty Frigyes helynévgyűjtő kérdőívére 1862-ben azt válaszolták, hogy azt a dűlőt azért nevezik így, mivel ott igen sok vadszőlő termett.[129] Köny-

[124] A gyümölcsfákra vonatkozóan vö. Lippay János 1753. 406.; A szőlőre: Veszelszki Antal 1798. 445.

[125] Werbőczy *Hármaskönyve* szerint a termőfákkal beültetett gyümölcsös kertet, mely 1 királyi holdat tesz, 3 girára becsülnek, „*De a Csallóköz szigetén minden felnőtt és termő gyümölcsfát tizenkét fáig számítva száz dénárra becsülünk; a tizenkét számon tul pedig akárhány fa van is, valamennyit egybevéve csak 3 girára becsüljük.*" Kolozsvári Sándor—Óvári Kelemen 1894. 160—161. Vö. még: Belényesy Márta, 1955. 27.

[126] OL Battyányi család lt. 34/11.

[127] Saját gyűjtés 1978.

[128] Saját gyűjtés. 1965.

[129] Balla Antal 1767-ben készült megyetérképén, még vizekkel teljesen körülvett, szigetszerű hely. — 1862-ben: „*Szöllős dűlő:* — *lapos fekvésü*, közép termő tulajdonságú szántó földeket, kaszálókat és zsombékos helyeket foglall magában, — itt hajdan — a' monda szerént *Nagy Erdőség volt, és ezen erdőben nagy mennyiségü vad szöllő találtatott . . .*" OSZK 1114. FM 1. 71.

nyen lehet, hogy ezek valamelyik középkori falu szőlejének maradványai. Földrajzi viszonyaik ismeretében azonban szinte biztosra vehető, hogy fára futtatott formában művelhették őket akkor is, amikor eredeti tulajdonosaik élték őket. Úgy vélem, hogy ezek a szálak szorosan összekapcsolják a történeti és a néprajzi anyagot.

9. Összefoglalóan megállapítható, hogy a XIII. századig jelentős szerepet játszott a Kárpát-medencében a *ligetes szőlőművelés*. A Dunántúlon a kelták óta valószínűsíthető szőlőkultúra többféle — többnyire nyugat felől érkező — impulzus hatása alatt fejlődött, és valószínűleg már ez időben is elég változatos képet mutatott. Az ország déli és keleti felét évszázadokon át a Balkán és Bizánc irányába való nagyfokú nyitottság jellemezte. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a szőlőligetek egykori jelenléte legvilágosabban a déli és középső területeken mutatkozik meg. A feudalizmus megszilárdulása, az új termelési technika elterjedése azonban már korán a Balkántól eltérő útra terelte a magyar mezőgazdaságot, s ezen belül átformálta a szőlő- és borkultúrát is. Magyarország egész területén a tőkés ültetvények rendszere honosodott meg. Az adott viszonyok között csupán ez tette lehetővé, hogy e termelési ág már a középkorban mind mennyiségi, mind minőségi szempontból magas színvonalra fejlődjön.

Összevetve a néprajzi és a történeti anyagot, láthatjuk, hogy a paraszti művelési gyakorlatban főként azokon a területeken jellemzőek az ültetvényekben helyet foglaló *lugas*ok, ahol a korábbi időszakra vonatkozóan a ligetes művelés valószínűsíthető. A magyarországi és a balkáni magas művelési gyakorlat összehasonlításánál[130] a legszembeötlőbb különbség az volt, hogy míg a Balkánon a tőkés ültetvények és a különböző lugasos művelési formák soha sem keverednek egymással, addig Magyarországon a hagyományos paraszti szőlőkben magas művelés önállóan nem fordult elő, csak alacsony tőkeműveléssel kombinálva. Ennek az a magyarázata, hogy az antik hagyományokat folytató, majd a török hódoltság alatt erős keleti hatásoknak kitett balkáni szőlőkultúrát nem hatotta át a művelés új rendszere. Igaz, hogy alacsony művelésű tőkés ültetvényeket régtől fogva ismertek, de a kettő között nem jött létre utólagos keveredés. Magyarországon a XIII—XIV. századtól egyeduralomra jutó tőkés ültetvények rendszerébe — a korábbi ligetes művelési mód reminiszcenciájaként — szervesen épültek be a fákra futtatott szőlőtövek. Az ültetvényekből persze idők folyamán kiszorultak ez erdei lombos fák, helyüket gyümölcsfák foglalták el. Ennek következtében a *lugas*nak hagyott szőlőtövek is régóta a gyümölcsfákra kapaszkodnak a paraszti szőlőkben.

Választ akarván adni a dolgozat elején felvetett kérdésre, azt mondhatjuk, hogy a szőlők élőfára futtatásának gyakorlata nem sorolható a „balkáni hatások" címszó alá. Bár a Balkán felől érkező erősítő impulzusok nem zárhatók ki sem a XVI. századra, sem a középkor korábbi századaira vonatkozóan, az áttekintett anyag alapján mégis úgy látom, hogy a szőlőligetek problémája csak a szőlőkultúra európai fejlődésének szélesebb horizontjába állítva értékelhető helyesen. Ez a művelési mód ugyanis a termelés olyan szintjét képviseli, mely bármiféle etnikus hatástól függetlenül jellemezte az adott időszakban a fejlődés hasonló fokán álló népcsoportokat, illetőleg területeket.

[130] Égető Melinda 1980.

A TÉRKÉP ADATTÁRA

Az adatok sorrendje a következő: 1. A helynév számjele a térképen. 2. Az első előfordulás évszáma. 3. A név első ismert alakja. 4. Helye a középkori megyebeosztás szerint. 5. Középkori névváltozás, kettőződés. 6. Mai neve. 7. Forrás. Azoknál a neveknél, amelyek GYÖRFFY György gyűjtésében (1972. 304—305.) szerepelnek, ott csupán az általa adott sorszámokra hivatkozom. Pl. GYÖRFFY 13.

I. XI—XV. századi helynevek

Dunántúliak: 1. 1244: *Zeleus*, Vas m.; 1332: *poss. Kyszeuleus* et *Nagzeuleus;* ma: Szombathely határába olvadt; (GYÖRFFY 39.) 2. 1252: *villa Zeuleusmeger*, Győr vm.; 1356: *Meger;* ma: Győr határába olvadt; (GYÖRFFY 18.); 3. 1418: poss. *Zwlws*, Veszprém vm.; ma: Bársonyoshoz tart.; (GYÖRFFY 40.); 4. 1440: *Zewles*, Komárom vm.; ma Vértesszőlős; (GYÖRFFY 22); 5. 1266: *villa Scevleus*, Veszprém vm.; 1367: *Kyszewleus* et *Nagzewles (Odwarnokzelews)*; ma: Kisszőlős és Somlószőlős; (GYÖRFFY 41.); 6. 1270: *villa Seleus*, Veszprém vm.; ma: Veszprém határába olvadt; (GYÖRFFY 42); 7. +1082: *villa Sceleus*, Zala vm.; 1486: *poss. Kyszewlews;* ma: Balatonszőlős; (GYÖRFFY 43.); 8. 1274: *terra Vyndurna Sceuleus*, Zala vm.; ma: Vindornyaszőlős; (GYÖRFFY 44.); 9. 1463: *poss. Zewlews;* 1444: *Kyszelews*, Zala vm.; ma: Zalacsány határába tart.; (GYÖRFFY 45.); 10. +1082: *Sceuleus*, Somogy vm.; ma: Sérsekszőlős; (GYÖRFFY 29.); 11. 1480: *poss. Zewlews*, Tolna vm.; ma: puszta Cikó mellett (?); (GYÖRFFY 33.); 12. 1304/360: *Sceleus*, Baranya vm; ma: Babarcszőlős; (GYÖRFFY 5.); 13. 1290 k.: *Sceuleus*, Baranya vm.; ma: Kővágószőlős; (GYÖRFFY 6.); 14. 1330: *Zeuleus*, Baranya vm.; ma: Hercegszőlős (Kneževi Vinogradi, JSZSZK(; (GYÖRFFY 7.);

Észak-magyarországiak: 15. 1291: *Zeuleus*, Pozsony vm.; 1290 *Parachan; Weinarn;* ma: Pozsonyszőlős (Vajnori, CSSZSZK); (GYÖRFFY 28.); 16. 1283: *villa Zeleus*, Nyitra vm.; ma: Alsó- és Felsőszőlős (Dolný Vinodol, Horný Vinodol, CSSZSZK); (GYÖRFFY 27.); 17. +1075: *villa Sceulleus*, Bars vm.; ma: Garamszőlős (Ribnik, CSSZSZK); (GYÖRFFY 8.); 18. 1135/566: *Sceuleus*, Hont vm.; ma Hontbesenyőd (Pečenice, CSSZSZK); (GYÖRFFY 20.); 19. 1316: *poss. Zeuleus*, Komárom vm.; ma rét a hetényi határban (Chotín, CSSZSZK) (GYÖRFFY 23); 20. 1348: *Zeleus*, Nógrád vm.; ma: Mátraszőlős; (GYŐRFFY 26.); 21. 1261/271: *Sceleus*, Borsod vm.; ma: puszta Eger határában; (GYÖRFFY 11.); 22. 1293/323: *terra Zeleus*, Borsod vm.; ma: Szőllősvölgy hn. Hejőszalonta határában; (GYÖRFFY 12); 23. 1324: *Sceleusordo*, Torna vm.; ma: Szőlősardó; (GYÖRFFY 34.); 24. 1339: *Zeuleus*, Abauj vm.; ma: Szőlőske puszta Pány és Csécs (Panovce és Čečejovce, CSSZSZK) között; (GYÖRFFY 1.); 25. 1416: *Zewles*, Zemplén vm.; 1468: *Zewlewske;* ma: Szöllőske (Viničky, CSSZSZK); (GYÖRFFY 47.); 26. 1262: *villa Zeleus*, Ugocsa vm.; ma: Nagyszöllős (Vinogradov, SZSZSZK); (GYÖRFFY 36.),

Alföldiek: 27. 1264. *terra Zeulus*, Fejér vm.; ma: Szigetszentmiklós határába tart.; (GYÖRFFY 17.); 28. 1255: *terra Zeuleus*, Bodrog vm.; Bodrogvár környékén feküdt, ma: —; (GYÖRFFY 10.); 29. 1320/322: *terra Zeulos Jacabfolde*, Bács vm.; Drág és Futak között feküdt, ma: —; (GYÖRFFY 3.); 30. 1553: *Szeleves*, Bács vm.; Kiszács mellett feküdt, ma: Szelencse pta. (Selenča, JSZSZK); (GYÖRFFY 4.); 31. 1399: *Zeules*, Torontál vm.; Törökbecsétől DK-re feküdt; ma: —; (GYÖRFFY 35.); 32. 1456: *Szöllős* (?), Keve vm.; ma: Keviszöllős (Seleuš, JSZSZK); (GYÖRFFY 21.); 33. 1341: *Zewles*, Krassó vm.; Grebenác közelében feküdt, ma: —; (GYÖRFFY 24.); 34. 1429: *poss. Kunzeules*, Csanád vm.; ma: Nákófalvába olvadt (Nekovo, JSZSZK); (GYÖRFFY 13.); 35. 1333: *Scelews*, Arad vm.; ma: puszta Vingától É-ra (RSZK); (GYÖRFFY 2.); 36. 1477: *Zolews*, Arad vm.; ma: puszta Vingától ÉK-re (RSZK); (CSÁNKI Dezső I. 779.); 37. 1230: *terra Sceuleus*, Csanád vm.; 1329: *poss. superiorem Zevleus* et *poss. Eghazas zeuleus;* ma: puszta Szemlak és Pécska (Pecica, RSZK) között; (GYÖRFFY 14.); 38. 1359: *Zeuleus*, Csanád vm; ma: Pusztaszőlős néven Tótkomlós határába tartozik; (GYÖRFFY 15.); 39. 1489: *Zewles*, Zaránd vm.; ma: Csigérszőlős (Seleuş, RSZK); (GYÖRFFY 46.); 40. 1359: *Zeuleus*, Heves vm.; ma Tiszaszőlős; (GYÖRFFY 19.); 41. 1318: *terra Zeuleus*, Szabolcs vm.; Apagy falu határába olvadt; (GYÖRFFY 30.); 42. 1349: *Zeuleus*, Szabolcs vm.; 1427: *pred. Phylepalyazewles;* ma: Kállósemlyén határába olvadt; (MEZŐ András—NÉMETH Péter 1972. 58.)

Dráva—Száva köziek: 43. 1460: *Zelewske*, Valkó vm.; ma: puszta Tenye (Tenje, JSZSZK) mellett É-ra; (CSÁNKI Dezső II. 355); 44. 1395: *Zeuleus*, Valkó vm.; Horváti mellett feküdt, ma: —; (GYÖRFFY 37.); 45. 1401: *Zeuleus*, Valkó vm.; Berzéte

monostorához tartozott, ma: —; (GYÖRFFY 38.); 46. 1479: *Zewlews*, Szerém vm.; Réva mellett (Rivice, JSZSZK) feküdt; (GYÖRFFY 32.).

Kelet — Magyarország: 47. 1213/550: *villa Sceuleus*, Bihar vm.; ma: Váradszőlős (Seleuş, RSZK); (GYÖRFFY 9.); 48. 1245: *Szeuleus* (?), Doboka vm.; Buzás, Devecser és Szentgotthárd között feküdt, ma: —; (GYÖRFFY 16.); 49. 1392: *poss Kyzsewlews*, Küküllő vm.; ma: Kisszőlős (Seleuşul Mic, RSZK); (GYÖRFFY 25.); 50. 1348: *Scewlews*, Segesvárszék; ma: Nagyszőlős (Seleuşul Mare, RSZK); (GYÖRFFY 31.).

II. Másodlagosan *Szöllős* nevű helyek:

51. 1330, 1351, 1388: *Fekete-Ardo*, Ugocsa vm.; 1472: *Zewlewswegyardo*, 1478: *Zeles Ardo;* ma: Szőlősardó (Ard'ov, SZSZSZK); (CSÁNKI Dezső I. 431.); 52. 1331: *Gerek*, Somogy vm.; 1536: *Zewlews Gerek;* ma: Szőlősgyörök; (CSÁNKI Dezső II. 610.).

III. Csak a XVIII. századtól adatolt *Szöllős* nevű helyek:

53. *Szöllős-Lak, Kis-Lak*, pagus (LIPSZKY rep. 657.); ma: Szőlőskislak, Somogy m.; 54. *Szöllős-szent-György*, pagus (LIPSZKY rep. 657.); Boldogasszonyfa, Visnye és Bőszénfa között feküdt, ma ezek határának valamelyikébe olvadt.; 55. 1770: *Szöllősko*, Baranya vm.; Hercegszöllőstől D-re feküdt, ma: ?; OL S 11—830. XXIX.; 56. 1767: *Szöllős*, Pest-Pilis-Solt vm.; Bogyiszló határában feküdt; (BALLA Antal: Pest, Pilis és Solt vm. térképe); 1877-ben Sipsa-Szöllős néven Hajóshoz tartozott (GALGÓCZY Károly 1877. III. 288.)

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan—ROKK, Zojzi
1962 *Formen des albanischen Weinbaues.* Acta Ethnographica 293—373.

BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár.* I—II. Budapest

BÁRTFAI SZABÓ László
1937 *Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig.* Gyöngyösi Kalendárium VIII. 50—75.
1938 *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig.* Budapest

BASSERMANN-JORDAN, Friedrich von
1923 *Geschichte des Weinbaus.* I—III. Frankfurt am Main

BELÉNYESY Márta
1955 *Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században.* Néprajzi Értesítő XXXVII. 11—28.

BERNÁTSZKY Jenő
1914 *A magyar Alföld fás növényzete.* Erdészeti Kísérletek 129—180.

BOTKA János
1977 *Egy tiszazugi falu, Csépa története.* Szolnok

CZUCZOR Gergely—FOGARASI János
1874 *A magyar nyelv szótára.* I—VI. Budapest

CSÁNKI Dezső
1890—1913 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I—III. Budapest

DERCSÉNYI Dezső
1972 *Románkori építészet Magyarországon.* Budapest

DIVALD Kornél
1931 *Old Hungarian Art.* London

ÉGETŐ Melinda
1971 *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10/1971.* (Ismertetés) Ethnographia LXXXV 1.484—486.
1980 *A lugasos szőlőművelés Magyarországon. I.* Népi kultúra — Népi társadalom. XIV.

FEICHTINGER Sándor
1897 *Esztergom megye flórája.* Budapest

FÜZES Miklós
1971 *Régészeti-növénytani megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez.* A Veszprém Megyei Múzeum Közleményei 10. 115—124.

Galgóczy Károly
1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája.* III. Budapest
Geoponiki
1960 — *Vizantijszkaja szelszkohozjajsztvennaja enciklopedija X. veka.* Moszkva—Leningrád
Gracianszkij—Szkazkin
1952 *Középkori crestomatia I.* Budapest
Györffy György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I.* Budapest
1972 *Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez.* Történelmi Szemle 261—320.
Hegedüs Ábel—Kozma Pál—Németh Márton
1966 *A szőlő.* Budapest
Heckenast Gusztáv
1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Budapest
Hoffmann Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus.* Budapest
Ila Bálint
1944—1946 *Gömör megye. I—III.* Budapest
Kecskés Péter—Pető Mária
1974 *A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez.* Néprajzi Értesítő LVI. 131—159.
Kiss Lajos
1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest
Knauz Nándor
1874 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I—III.* Esztergom
Kolozsvári Sándor—Óvári Kelemen
1894 *Werbőczy István Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították* — Budapest
Kozma Pál
1964 *Szőlőtermesztés.* I—II. Budapest
Kristó Gyula
1976 *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged
Lippay János
1753 *Posoni kert . . .* Győr
Makkai László
1957 *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései,* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. Kolozsvár
1974 *Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10—13. Jahrhundert).* Agrártörténeti Szemle XVI. Supplementum
1976 *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában.* Történelmi Szemle 257—277.
Maksay Ferenc
1971 *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest
Menyhárt László
1977 *Kalocsa vidékének növénytenyészete.* Budapest
Mező András
1967 *A baktalórántházi járás földrajzi nevei.* Nyíregyháza
Mező András—Németh Péter
1972 *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza
Mikes Kelemen
1966 *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Összes művei I. Budapest
Molnár István
1975 *A magyarországi pálosok „Zöld Kódex"-ének Somogy megyei regesztái.* Somogyi Múzeumok Közleményei 2. 217—233.
Müller Róbert
1977 *A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése a késővaskortól a törökkor végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése.* Kandidátusi értekezés. Budapest. Kézirat
Oláh Miklós
1753 *Hungaria et Atila.* Vindobonae
Pákay Zsolt—Sági Károly
1971 *A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 95—114.

PATAY Árpád
1965 *A szőlő termesztéstörténete hazánk területén a legrégibb kortól a IX. század végéig.* Doktori értekezés. Budapest. Kézirat
PENEVA-SABEVA, Lili
1971 *Tradicionno lozarsztvo i vinarsztvo v Petricsko i Melnicsko.* Izvesztyija na Etnografszkija Insztitut i Muzej XIII. 53—93.
REUTER Camillo
1978 *A Tarlós és Szőlős helynevekről.* Magyar Nyelv LXXIV. 56—66.
SOLYMOSI László
1972 *Árpád-kori helyneveink felhasználásáról.* Magyar Nyelv LXVIII. 179—190.
SZEREMLEI Samu
1911 *Hód-Mező-Vásárhely története.* IV. Budapest
VESZELSZKI Antal
1798 *A növevény plánták országából való erdei és mezei gyűjtemény.* Pest
VINCZE István
1957 *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok.* Néprajzi Értesítő XXXIX. 71—101.
1960 *Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben.* Kandidátusi értekezés. Budapest. Kézirat
1971 *Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében.* Népi kultúra — Népi társadalom V—VI. 310—314.
WEINHOLD, Rudolf
1973 *Winzerarbeit an Elbe, Saale und Unsrut.* Berlin
WERES Balázs
1565 *Magyar Decretum, kyt Weres Balás a' deakból tudni illyk, a Werbewczy Istwan Decretomabol melyet tripartitomnak neveznek, Magyarra fordítot.* Debrecen
WINCKELMANN, Richard
1960 *Die Entwicklung des oberrheinischen Weinbaus.* Mahrburg

RÖVIDÍTÉSEK

Anj. okm.	= *Anjoukori okmánytár.* Szerk.: NAGY Imre, TASNÁDI NAGY Gyula. I—VII. Budapest, 1878—1920.
ÁUO	*Árpádkori új okmánytár.* Közzé teszi WENZEL Gusztáv. I—XII. Budapest 1860—1874.
Fejér CD	= *Codex diplomaticus Hungariae eccl. ac civ.* Studio et opera Georgii *Fejér.* —XI. Budae. 1829—1844.
Lipszky rep.	=LIPSZKY, Johannes: *Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et . . . Transylvaniae, ...* Buda. 1808.
TESZ	= *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III.* Budapest 1967—1976.
Rječnik, 1971	— *Rječnik hrvatskoga srpskoga jezika.* Na svijez izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, I—XXIII. Zagreb. 1880—1976.
Veszpr. reg.	= *Veszprémi regeszták (1301—1387).* Összeállította KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest 1953.
Zsigm okl.	= *Zsigmondkori oklevéltár.* Összeállította MÁLYUSZ Elemér. I.—II. Budapest. 1951—1958.

Melinda Égető

TO THE QUESTION OF MEDIAEVAL WINE CULTURE IN HUNGARY

(Abstract)

This paper of the author is a continuation of an earlier one on the cultivation of vine trained on trees (published in Népi kultúra — népi társadalom Vol. XIV.) In the present study she seeks answer to the question, whether any form of the high vine-stock growing could be known in the Carpathian basin also in the Middle Ages.

Relying upon documents, the author examines the localisation of vine-lands in Hungary in the 11—15th centuries. She finds that in the 11—13th centuries vine-lands

existed not only on hillsides but also on the flood plains of big rivers as well as around the Lake Balaton, near the water. This is suggested also by the fifty place-names of *Szöllős* (szöllő = vine), most of which are situated on watersides and river plains. These areas are at the same time the natural localities of the *vitis silvestris*. The author assumes that the population of the Carpathian basin and particularly of the Danube valley and of the regions to the east of the Danube started to nurse vines growing wild, as they did also with wild-growing fruit-trees. By clearing, dressing and grafting vine-gardens were developed, which were used for propagation and the vintage was consumed. This cultivation practice is supposed to be rather generally spread in regions of Europe at a similar state of development, what is more, its traces are found also in later centuries both in Central Europe and on the Balkans. At the same time, the author does not consider this to be an exclusive form of cultivation in the area under examination, since a higher level of wine culture is also assumable in the hilly country, first of all in the Pannonian region in the given period.

In European wine culture important technological changes took place in the 9—11th centuries. Presumably it was in the feudal manorial estates of the Rhineland that the advanced technological system developed whose main criteria are the following: low-grown, propped up vine-stocks planted in rows on hill-sides, regular soil work and care for the plants, and at certain places also hilling up with earth in the autumn and laying the roots bare in the spring. Parallel with this, a conscious selection led to development of the fine-quality varieties of wine-grapes. The importance of the change did not lie in one or other detail, but it led to a higher order of cultivation through development of a complex system of cultivation techniques.

These cultivation techniques gained ground gradually in continental Europe. In Hungary transformation of the wine culture took place in the 13—14th centuries. The characteristic aspect of wine-countries was formed through merging the old and new technologies. Cultivation of natural vine gardens was first abandoned probably in the 14th century, at certain places, however, its traces are to be found up to the 16th century. The primary reason for abandonment was that under the strongly continental climate of the Carpathian basin cultivation of vine trained on trees can be pursued only in regions of favourable microclimate. With this method of cultivation there was no way to increase production. At the same time, the yield of vine gardens could not compete with that of vine-stock plantations in quality, either.

Instead of the vine gardens abondoned people tried to acquire vine-lands fit for the new technology on hill-sides near or far. Thus developed the *extraneous* possession so much characteristic of the Middle Ages. In the 14—16th centuries the majority of towns on the Great Plain owned vine-lands on far-away mountains. It appears, however, in the light of new research, that producers tried already at that time to develop a wine culture corresponding to the particular climatic and soil conditions of the Great Plain.

KÖZLEMÉNYEK

Jung Károly

A kiházasítatlanok halotti koronája

Adalékok a halott lakodalmának kérdéséhez a jugoszláviai, vajdasági magyarság hagyományvilágában

Az emberi élet főbb fordulóinak szokásait és hiedelmeit tárgyaló monográfiában[1] a legény- vagy nagylányhalott temetésével kapcsolatos szokások leírásakor feldolgoztam többek között a gombosi magyarság sajátos szokásait is: nevezetesen azt, hogy a ki nem házasítottak temetésekor halotti koronát készíttetnek az elhunytnak, s azt a szokás rendje által meghatározott személyek viszik ki a halottas menetben a temetőbe.[2] A szokás és a hagyomány tárgyát képező korona („liturgikus dísz")[3] párhuzamainak kidolgozásakor feltűnt, hogy a rendelkezésemre álló viszonylag gazdag irodalomban milyen kevés párhuzamnak tekinthető leírás olvasható, s ami olvasható, az is mindössze pár mondatra szorítkozik, hiedelmi bázis nélküli, tehát hiányos. Szembetűnő volt az a mozzanat is, hogy egészen közeli párhuzam, amely a megnevezés mellett alaposabb leírást is adott, ugyancsak a jugoszláviai magyarság köréből való[4]; magyarországi párhuzam alig pár mutatkozott, az is inkább az ország déli részéről, vagyis azokról a vidékekről, amelyek földrajzilag is közel esnek a jugoszláviai magyarsághoz.

A monográfia megjelenése után több visszajelzés érkezett, amely arra utalt, hogy egyebek között nagyobb területre kiterjedő kutatásra és vizsgálatra lenne szükség, mivel a halotti korona vitelének szokása és kérdése a magyar néprajzi irodalomban feldolgozatlan.[5] (Sajátos mozzanatként megjegyzendő az is, hogy a pár helyütt említett szokás leírásainak egyikénél sem található rajz vagy fénykép; a halotti koronával kapcsolatos első fotók ugyancsak a gombosi szokásmonográfiában láthatók[6].)

Mindezek után nem maradt más hátra, mint kísérletet tenni a kérdéskör nagyobb területen történő megvizsgálására. A vizsgálandó terület Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány lett, ahol a jugoszláviai magyarság túlnyomó többsége él. Tekintve, hogy a szokás elterjedtségéről nem rendelkeztem adatokkal, az egyetlen Zentát és környékét kivéve, első lépésül egy felhívás közzététele mutatkozott alkalmasnak, olyan sajtótermékben, amely lehetőleg eljut a jugoszláviai magyarság minden rétegéhez és korosztályához. A tömör formában megfogalmazott felhívás közlésére az újvidéki Magyar Szó napilap Közös Íróasztalunk rovatát szemeltem ki, mint olyan helyet, ahol az olvasók ügyes-bajos dolgaikat írják meg, s amely a felmérések szerint igen olvasott, főként a hagyományőrzőnek tartható idős és idősebb falusi lakosság körében.[7] A felhívásra huszonöt levelet kaptam a tartomány szinte minden, magyarok is lakta részéből (a Szerémség kivételével), s legnagyobb meglepetésemre arról tanúskodtak ezek a levelek, hogy a szokás szinte az egész Vajdaságban ismert, s javarészt ma is gyakorolják. Megjegyzendő, hogy ezekből a levelekből szereztem tudomást a szokásnak egyes hiedelmi mozzanatairól

[1] Jung Károly 1978.
[2] Jung Károly 1978. 140—141. és 153.
[3] Bálint Sándor 1977b. 405.
[4] Körmöci Erzsébet—Szabó Jolán 1974. 167—169.
[5] Köszönet illeti ezen a helyen is Voigt Vilmost, aki a halotti koronával kapcsolatos kutatásokra ismételten felhívta a figyelmemet.
[6] Jung Károly 1978. Halotti korona vagy halotti koronával összefüggő mozzanatok láthatók a 20., 27., 28., 30. és 31. számú mellékleteken.
[7] A felhívás *Ki tud a halotti koronáról?* címmel megjelent a Magyar Szó Közös Íróasztalunk mellékletében 1978. augusztus 20-án.

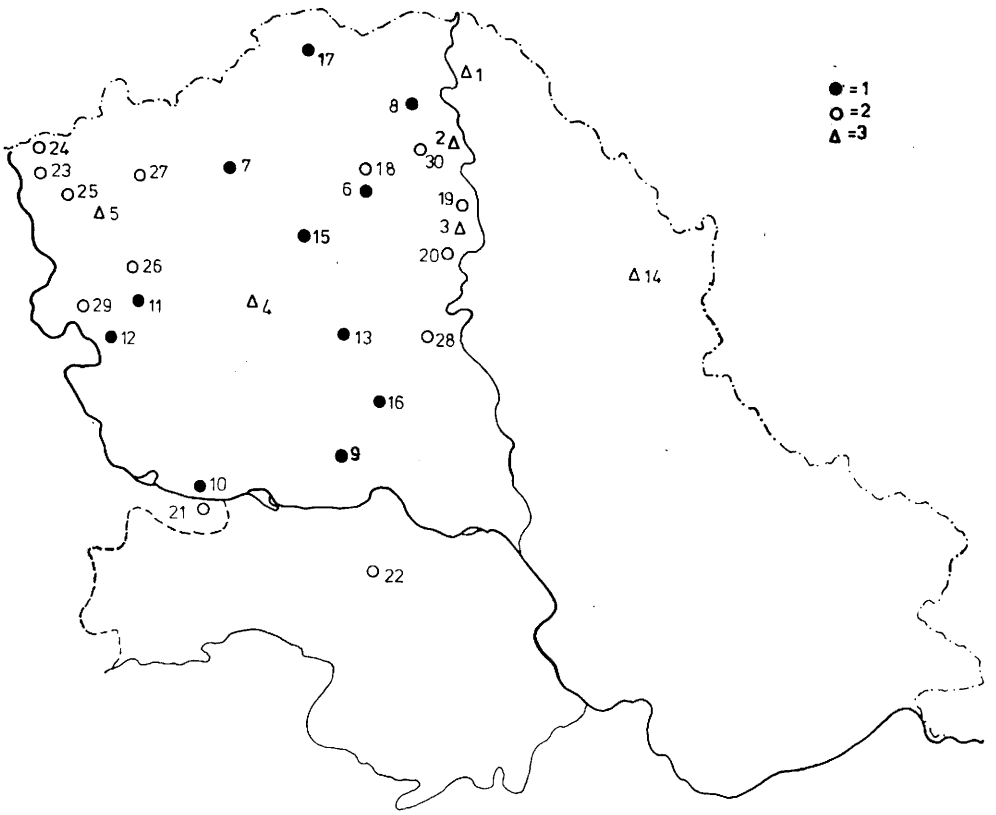

1. kép. Térképvázlat a halotti korona elterjedtségéről az 1978—1979-ben végzett kérdőíves felmérés alapján. Egyetlen adat kivételével valamennyi Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány területére vonatkozik. — Jelmagyarázat: 1 = a halotti korona ismert (helybelitől kapott adatok), 2 = a halotti korona ismert (utaló adatok), 3 = a halotti korona ismert, továbbá tányértörés és hiedelmi adatok.
A térképen szereplő helységek: 1 Törökkanizsa (Novi Kneževac), 2 Zenta (Senta), 3 Mohol (Mol), 4 Kula (Kula), 5 Zombor (Sombor), 6 Kevi (Kevi), 7 Moravica (Stara Moravica), 8 Oromhegyes (Senćanski Trešnjevac), 9 Piros (Rumenka), 10 Bácspalánka (Bačka Palanka), 11 Doroszló (Doroslovo), 12 Gombos (Bogojevo), 13 Szenttamás (Srbobran), 14 Magyarcsernye (Nova Crnja), 15 Kishegyes (Mali Idjoš), 16 Temerin (Temerin), 17 Szabadka (Subotica), 18 Tornyos (Tornjoš), 19 Ada (Ada), 20 Péterréve (Bačko Petrovo Selo), 21 Ilok (Ilok), 22 Ürög (Irig), 23 Bezdán (Bezdan), 24 Béreg (Baćki Breg), 25 Csonoplya (Ćonoplja), 26 Sztapár (Stapar), 27 Nemesmilitics (Svetozar Miletić), 28 Bácsföldvár (Bačko Gradište), 29 Szilágyi (Svilojevo), 30 Kavilló (Kavilo).

is, olyanokról, amelyeket Gomboson nem gyűjtöttem föl, s amelyek a gyér irodalmi párhuzamokban sem olvashatók. A fellelkesítő eredmény után — tekintve, hogy a levelekben kapott válaszok nem mindegyike volt teljes és kimerítő — a megismert szokásmodell alapján mintegy húsz kérdést tartalmazó kérdőívet szerkesztettem és elküldtem a levélíróknak. Az 1979 elején visszaérkezett válaszok gazdag anyaga alapján aztán lehetőség nyílt arra, hogy a ki nem házasítottak halotti koronájának szokását és a kapcsolódó hiedelmeket összefoglaló dolgozatban tárjam a magyar folklorisztika színe elé. Miként azonban a továbbiakban ki fog derülni, szükség lenne a kérdés megvizsgálására a magyar nyelvterület más részein is, továbbá a nemzetközi párhuzamok kidolgozására; ezzel kapcsolatban vajdasági gyűjtésem már jelez bizonyos lehetséges irányokat.

A magyar folklorisztikában ma már tudománytörténeti érdekességnek számít, hogy KÁLMÁNY Lajosnak 1912-ben szinte igazolnia kellett a néprajztudomány színe előtt, hogy a halott lakodalma szokás részeként még a századelőn is gyakorolták a halottas táncot.[8] A halott lakodalma és a halottas tánc az azóta eltelt több mint fél évszázad során az emberélet fordulóinak szokásleírásaiban és összefoglalásaiban említést nyert, a szokásnak másutt is nyomára bukkantak a kutatók. Van azonban KÁLMÁNY rövid vitairatában egy rész, amely dolgozatom tárgya szempontjából igen fontos, mivel tudomásom szerint a halotti korona első említése. Íme e pár mondat: „A halott jogai közé tartozik, hogy ha felnőtt s kiházasítatlan, hogy kiházasítsák, ellakják a lakodalmát. Ide mutatnak a halottas táncok, vagy ahol ez már nincs szokásban, a temetés alkalmával a halott után való *szűzkoszorú* (K. L. kiemelése) vivése: ha férfi a halott, leány (menyasszony); ha leány a halott, férfi (vőlegény) viszi a szűzkoszorút. E szokás is a halottas tánc, jobban mondva a tánccal összekötött, halott lakodalmának maradványa, amelyet ma már kevés helyen laknak el; de még van ma is, ahol ellakják."[9] KÁLMÁNY rövid dolgozata egyebeket nem árul el a „szűzkoszorúval" kapcsolatban; funkcióját, formáját, a hozzá kapcsolódó hiedelmeket nem említi.

KISS Lajos 1920-ban közzétett alapos tanulmánya a hódmezővásárhelyiek temetkezési szokásairól fontos helyet foglal el a kérdéskörben, azóta is állandóan hivatkoznak rá. Néhány mondata összefüggésbe hozható dolgozatom tárgyával: „Fiatal temetésén, ha fátyolos legények vannak, a halottas kocsi két oldalán kétfelől haladnak; ha fátyolos legények és lányok vannak, akkor páronként mennek a halálkocsi után. Az első pár helyén, ha legény a halott, egy legényt, ki *piros bársonypárnán koronát* (a kiemelés tőlem: J. K.) tart kezében, két lány vezeti karonfogva, ha lányhalott van, egy lányt két legény karolja, ki szintén párnán fehér myrtuskoronát tart kezében."[10] KISS Lajos leírásából a későbbiek során nem tudunk meg semmit a korona funkciójáról, további sorsáról, a hozzá tartozó hiedelmekről. Megjegyzendő azonban, hogy a koronának a szerepe a hódmezővásárhelyi elhunyt fiatalok (kiházasítatlanok) temetésekor nem lehetett azonos a szűzkoszorúéval, mivel a tanulmány egyik mondata szerint szűzkoszorú is létezett, mégpedig fiatal lányok temetésekor: „Fejére *szűz-koszorút* (a kiemelés tőlem: J. K.) tesznek fátyollal."[11] KISS Lajos nem hivatkozik KÁLMÁNYra, nem von párhuzamot az ott emlegetett „szűzkoszorúval".

SZENDREY Ákos 1941-ben írt összefoglaló tanulmányt a halott lakodalmával kapcsolatos magyar szokásokról.[12] Munkájában seregnyi adatot sorol fel, ami mind azt bizonyítja, hogy a halott lakodalmának szokása igen elterjedt a magyarság körében, s ennek megfelelően számos változat és helyi jellegű sajátosság került tárgyalásra. Változat nélküli szokásként hivatkozik KISS Lajos 1920-as közlésére; kiházasítatlanok temetésén vitt *koronáról* egyéb adatot nem idéz. A *Magyarság Néprajza* sem a hagyomány tárgyait felsorakoztató,[13] sem pedig a temetkezést tárgyaló fejezetében[14] nem tesz említést a fiatal (kiházasítatlan) halott koronájáról.

BÁLINT Sándor négy alkalommal is említést tesz a halott lakodalmával kapcsolatos szokásokról; három helyen csupán „szűzpárnát" említ, mint „liturgikus jellegű díszt", a vajdasági magyarság halotti koronájához hasonló funkcióval.[15] 1946-ban írja a szegedi temetkezési szokásokkal kapcsolatban: „A legény vagy lányhalott temetési menetének élén egy lány, illetőleg legény viszi a mennyegzős hangulatnak megfelelően a mirtuszkoszorúval díszített *szűzpárnát*. *Röszkén* (B. S. kiemelései) a Boldogságos Szűz templomi szobrának *koronáját* (a kiemelés tőlem: J. K.) szokták levenni és ezt helyezik a szűzpárnára."[16] BÁLINT Sándor a szegedi népéletet tárgyaló nagy monográfiájának második kötetében[17] liturgikus díszként szól a szűzpárnáról, azonos funkcióban, mint a

[8] KÁLMÁNY Lajos 1912. — GÁRDONYI Géza 1906. — RÉTHEI Prikkel Marián 1906.
[9] KÁLMÁNY Lajos 1912. 292.
[10] KISS Lajos 1920. 89.
[11] KISS Lajos 1920. 83.
[12] SZENDREY Ákos 1941.
[13] VISKI Károly 1942.
[14] SZENDREY Ákos 1943.
[15] BÁLINT Sándor 1943. 225—226. — BÁLINT Sándor 1946. 65. — BÁLINT Sándor 1957. II. 531. — BÁLINT Sándor 1977b. 405.
[16] BÁLINT Sándor 1946. 65.
[17] BÁLINT Sándor 1977b. 405.

jugoszláviai magyarságnál, itt azonban a szűzpárnával azonos kiemeléssel „szűzkoszorúnak" is nevezi, hivatkozás nélkül; feltehetően KÁLMÁNY 1912-es adataira utalva vissza.

BECK Zoltán a Békés megyei népszokásokat leíró könyvében említi, hogy a kiházasítatlanoknak egykoron koronát is vittek a temetésén, de ez a szokás már kihaltnak tekinthető.[18] SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta a dávodi (a jugoszláv határhoz közel eső falu) asszonyéletének leírásában említi meg, hogy ott gyerekek temetésekor volt szokás koronát készíttetni: „Műanyagból készítettek *koronát* (S. G. M. kiemelése) még kis iskolásoknak is. Temetéskor fehér zsebkendővel leterített tányéron vitte egy lány, mellette, a kereszt mögött pedig két lány ment, égő gyertyával. A keresztet egy fiú vitte. A sírra vágott virágot tettek, a koronát pedig elvitték a templomba, és ott az oltár mögötti párkányra helyezték. Néha 15 korona is volt ott. Egy-két hónap múlva, ha tönkrement, kidobták vagy elégették."[19]

PUTICS Klárának a dél-magyarországi, a jugoszláv határhoz közel eső Babócsa halotti és temetkezési szokásait és hiedelmeit tárgyaló dolgozatában az alábbi részlet foglalkozik a tárgyamat érintő kérdéssel: „Ha fiatal halt meg, úgynevezett koronát készítettek, és egy tányérra helyezték el. *Korona:* Aszparáguszból, vagy rozmaringágból kosárformát alakítottak ki, amelynek négy füle volt. Közepére egy piros almát helyeztek. Ha véletlenül almát nem kaptak, akkor valami más gömbölyű tárggyal helyettesítették. Az almába 3—4 szál fehér szegfűt szúrtak. Az aszparáguszon körbe, elszórtan szintén szegfű volt. Az így elkészített koronát a halott leány udvarlója vitte ki a temetőbe. Ha fiú halt meg, szintén ilyen koronát készítettek, de az a lány vitte, akinek udvarolt.

A korona jelképezte a szeretetet és a tiszteletet. Ezzel búcsúztak el a halottól. A temetőben a koronát mindjárt a koporsóra dobták rá . . . A temetési menet élén haladt a keresztvivő és az a fiú, vagy lány, aki a koronát vitte. A koporsót négy vőfényruhába öltözött legény vitte a vállán és négy koszorúslány kísérte . . . "[20]

Ugyancsak a kiházasítatlanok temetésével kapcsolatos az a somogyudvarhelyi adat is, amelyben a korona, mint a szokás tárgya, csak legénnyel kapcsolatban fordul elő: „Ha fiatal lány halt meg, akkor menyasszonyi ruhába felöltöztették, a fejére tornyos mirtusz koszorút tettek. Temetőbe fiatal legények vitték és koszorús lányok kísérték. Ha legény halt meg, akkor annak a kalapjára fehér szalaggal ellátott bokrétát tűztek. A mellére is ugyanezt tették, vagyis vőlegénynek öltöztették. Ez volt a gyakoribb, de emlékeznek olyanra is, amikor a fiatal lány halt meg, akkor egy tornyos mirtusz koszorút tányérra tettek és azt egy legény vitte a koporsó előtt, aki a vőlegényt jelképezte. Mikor a koporsót leengedték a sírba, a koszorút utána dobták. Ha legény halt meg, annak pedig koronát készítettek mirtuszból, amit a temetési menetben egy lány vitt tányéron és a koporsó leeresztésekor beledobták a sírba."[21]

A jugoszláviai magyarság hagyományleírásait nem számítva a fentinél több adatot nem sikerült összegyűjtenem, amely a koronát említené vagy párhuzamba hozható lenne a ki nem házasítottak temetésén vitt halotti koronával. Megjegyzendő, hogy az érintett munkákban nincs rajzos vagy fényképes melléklet, amelynek alapján esetleg egyenlőségjelet lehetne tenni a szűzkoszorú (szűzpárna) és a halotti korona között.[22]

A fent hivatkozott szövegekből megállapítható, hogy a kiházasítatlanok temetésén — ami tulajdonképpen lakodalmuknak felel meg — a temetési menetben helyenként koszorút vagy koronát vittek, a koszorút vagy koronát vivő személyeket azonban csupán a babócsai adat határozza meg közelebbről, aminthogy a korona (koszorú) szerepét is csak itt írták le alaposabban. Mindebből az következik, hogy a szokás mozzanatai e leírások alapján nem rekonstruálhatók megnyugtató módon.

KISS Lajos adatai pedig egyenesen ellentmondásosnak látszanak, s első pillantásra kizárják, hogy a szűzkoszorú és a halotti korona közé odaillesszthessük az egyenlő-

[18] BECK Zoltán 1974. 58.

[19] SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta 1971. 43.

[20] PUTICS Klára 1975. 24—25. Az adatot KNÉZY Judit szívességének köszönöm.

[21] A Somogyudvarhelyi Honismereti Szakkör gyűjtéséből a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum 1979-ben meghirdetett pályázatára. Az adatot KNÉZY Juditnak köszönöm.

[22] BEKE Ödön 1947. 58. „Szűz-koronát" emleget ugyanolyan jelentéssel, mint Gomboson a „szűzkoszorú". — JUNG Károly 1978. 117. — K. KOVÁCS László is egyenlőségjelet tesz a korona és koszorú közé: „. . . a fiatal lányokat és asszonyokat esküvői öltözetben temetik el; erre a célra az esküvői koronát (koszorút) gondosan megőrzik s azt a fiatal halott fejére teszik . . ." K. KOVÁCS László 1944. 297.

2. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény" és szalagtartó lányok a többi fiatallal nagylány halott temetése előtt. Az udvarra kivitt koporsó a fényképezés miatt nincs lezárva. Régi családi felvétel. Törökkanizsa, 1923. Gyűjtötte: JUNG Károly és BÁNSZKY Mária.

ségi jelet. Nála a jugoszláviai magyarság szokásrendjéhez képest a koronavivő személyek neme is problematikusnak látszik.

*

Az alábbiakban összefoglalom a jugoszláviai (vajdasági) magyarság hagyományvilágában kimutatható adatokat, s kísérletet teszek a fent hiányolt szempontok érvényesítésére. A kérdőívre kapott válaszok alapján megpróbálom kideríteni, hogy a halotti korona vitelének szokása hová vezethető vissza, mennyiben liturgikus eredetű, mely szokások határozzák meg a szokáscselekményben részt vevő személyeket, mi ezeknek szerepe a szokás gyakorlásában, a kétségkívül egyházi színezetű mozzanatok mögött elképzelhetők-e kereszténység előttinek minősíthető vonatkozások, s végül azt is, hogy a szokás egykori és mai gyakorlóinak tudatában milyen magyarázatok lelhetők föl a koronával és szerepével kapcsolatban. Tekintve, hogy az előbbiekben ismertetett régebbi irodalmi adatok egyes elemei egybevágnak a jugoszláviai magyarság szokásának egyes mozzanataival, valószínű, hogy az itt következő jugoszláviai magyar adatok összefoglalásával tulajdonképpen leírhatóvá válik az egykor szélesebb körben gyakorolt szokás menete.

Vajdaság magyar néphagyományainak feldolgozásaiban kevés szó esik a halott lakodalmáról, csupán egy zentai és felsőhegyi gyűjtés foglalkozik vele bővebben.[23] E közlés tanúsága szerint a halott lakodalmának és a két helységben szokásos halotti koronának nincs egyéb összefüggése, mint az, hogy mindkét momentum a kiházasítatlanok temetésével kapcsolatos. Kérdőíves gyűjtésem is többé-kevésbé ugyanezt húzza alá: a felmérés első fordulójában majdnem egyáltalán nem esett szó a halott lakodalmáról, a kérdőívre adott válaszok alapján pedig így oszlik meg az adatszolgáltatók emlékezete: a halott lakodalmáról tudnak Zentán, Keviben, Szenttamáson, Zomborban, de nem kapcsolják össze a halotti koronával. Határozottan kijelentik, hogy a halotti koronának nincs köze a halott lakodalmához: Moholon, Zentán, Szabadkán, Doroszlón és Kulán. Az alábbi helyiségekből jelentkező adatszolgáltatók viszont határozottan állítják, hogy a korona része a halott lakodalmának: Zenta, Magyarcsernye, Kishegyes, Temerin, Zombor, Oromhegyes. Ez utóbbi faluból küldött válaszban a szokás KÁLMÁNYnál is olvasható archaikus megnevezése is megvan: „ellakták a halott lakodalmát". Hat évtizeddel KÁLMÁNY Lajos közlése után mindez a nagy magyar folkloristát igazolja, aki utal arra, hogy a halottas tánc és a *szűzkoszorú* szokása tulajdonképpen a halott lakodalmának maradványa. A fenti felsorolásból is kitűnik azonban, hogy egyazon

[23] KÖRMÖCI Erzsébet—SZABÓ Jolán 1974.

helységben is más-más módon ítélik meg a kérdést, ami a szokás visszaszorulását is bizonyíthatja.

Valószínűleg nem véletlen, hogy a halotti korona szokásának hosszú évtizedekig való fennmaradása nemzetiségi magyar nyelvterületen figyelhető meg. A kultúraváltás folyamatai és intenzitása a jugoszláviai (vajdasági) magyarság körében nyilvánvalóan másként alakultak, mint az anyaországban[24], s másként alakulnak ma is, s ennek tudható be, hogy napjainkban is, de különösképpen a mögöttünk lévő évtizedekben szinte virágzásában lett volna gyűjthető Jugoszláviában a magyar néphagyomány. Hogy a jugoszláviai magyar folklorisztika ezzel alig élt, az külön fejezete nemzetiségi magyar tudományosságunk mulasztásainak.

A halotti koronának, mint a hagyomány tárgyának elnevezésével kapcsolatban összegzésképpen megállapítható, hogy tartományunk magyar lakossága mindenütt így nevezi; gyűjtésem két kivételről tud: Kishegyesen és környékén *szűzkoszorúnak* nevezik, Magyarcsernyén pedig (ami tulajdonképpen KÁLMÁNY Lajos egykori gyűjtőterületének határán[25] van) csak *koszorúnak*. Egyik bácspalánkai adatszolgáltatómnál ingadozás mutatkozik: két helyütt a korona szó az áthúzott halotti koszorú fölé van írva. Mindenesetre megállapítható, hogy a *korona* elnevezés az általános, a minősítő jelzők: a *szűz(korona)* és a *halotti (korona)* közül csupán az utóbbiakra vannak adataim.

A kérdőívemre adott válaszok alapján azonban ma is világosan leírható a szokás menete, folyamata, valamint az is, hogy kik vesznek részt benne, és milyen szerepük van.

A halotti szertartás és temetés során koronára csak azoknak van joguk, „jussuk", akik fiatalok; az adatközlők többségének leírása szerint házasságkötés előtt elhalálozott legényeknek és nagylányoknak. A korhatárt igen széles tartományban határozták meg, de kihámozható, hogy a korona megillette mindazokat az elhalálozott fiatalokat, akik a gyerekkorból kiléptek, s beléptek a házasulandók, illetve férjhezmenendők sorába. A korhatárt legtöbben a huszonötödik életévben jelölik meg, néhol azonban a harmincadik évig érvényes. Van arra is példa, hogy agglegények kaptak halotti koronát, ha nem kései öregkorukban haláloztak el. Néhány helyről olyan adatokat is kaptam, hogy egészen kis gyerekek temetésén is vitték a koronát. Ilyen adataim vannak Gombosról és Pirosról is.

A sokhelyütt még ma is egységes hagyományképet mutató szokás azonban mindenképpen a halványulás szakaszában van. Ezt az is bizonyítja, hogy néhány helyről olyan válaszok érkeztek, hogy halotti koronát csak elhalálozott nagylánynak csináltattak: Temerinből és Kishegyesről. Ezekről az adatokról azonban feltehető, hogy az adatszolgáltató emlékezete csak olyan esetet őrzött meg, amikor a kiházasítatlan fiatal halott nagylány volt.

A szinte egész Vajdaságban ismert szokás azonban nem minden mozzanatában mutat egységes képet, a modell nem minden esetben egyforma. A variálódó mozzanatok leginkább magának a koronának az elkészítésével, illetve beszerzésével kapcsolatosak, s ez tulajdonképpen a későbbiekben nagy mértékben megváltoztatta a szokás további menetét. Megfigyelhető lesz, hogy miután a szokás az autochton, hagyományőrző közegből, tehát a paraszti (falusi) társadalmi rétegből átkerül a polgári vagy inkább polgáriasult réteg hagyományai közé, számos elemében megváltozott, egyszerűsödött — „profanizálódott" —, ami aztán azt vonta maga után, hogy csupán szokáscselekménnyé alakult át, egész hiedelmi háttere és a kapcsolódó mágikus cselekmények elenyésztek, elmaradtak. Márpedig ezek nélkül — miként látható lesz az alábbiakban — a halotti koronát övező szokáskör szinte alig mondana többet, mint amit eddig is tudtunk a magyar temetkezési hagyományok irodalmából.

Az adatok alapján élesen elkülönülnek egymástól a hagyományőrzőnek tekintett falusi (paraszti) közegben gyakorolt szokás mozzanatai a városi (polgáriasult) közegben gyakorolt azonos szokás mozzanataitól. Nyilvánvaló, hogy az alább tárgyalandó eltérések a fokozatos kultúraváltás közbülső szakaszait példázzák, hisz a szokás külsődleges, tehát fizikai megnyilvánulásai a paraszti hagyományt már levetkezett jugoszláviai magyar társadalmi rétegek szokásaiban éppúgy megvannak napjainkban is, mint a még mindig hagyományőrző, javarészt paraszti közösségekben.

Magyar lakosságú vagy részben magyar lakosságú falvainkban a kiházasítatlan temetésén vitt koronát vagy hivatásos virágkészítő asszonyoknál rendelték, vagy pedig hozzáértő rokon asszony készítette. Valószínűsíthető, hogy ez az utóbbi lehetett az ősibb

[24] A kultúraváltás kérdését tárgyalja VOIGT Vilmos 1974. és 1978.

[25] KÁLMÁNY Lajos gyűjtőterületének térképét lásd: PÉTER László 1952. számozatlan melléklet a 62. és 63. lap között.

3. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény", „vőfélyekkel" és „koszorúslányokkal" nagylány halott temetése után. Régi családi felvétel. Szabadka, 1930. Gyűjtötte: JUNG Károly.

4. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény" és „koszorúslányok" bunyevác temetés után. Karjukra pántlika van kötve. Régi családi felvétel. Szabadka, kb. 1930. Gyűjtötte: JUNG Károly.

forma, s az is, hogy régebben a korona készítőjének személye is megszabott volt. Gyűjtésem ma már mindössze azt hozta felszínre, hogy Magyarcsernyén ismerős vagy nagylány készítette. Továbbgondolásra késztető adat viszont az, hogy Doroszlón az elhunyt keresztszüleinek kötelességei közé tartozott a korona megvétele, Kishegyesen pedig, ha volt az elhunytnak menyasszonya, illetve vőlegénye, akkor annak kellett beszereznie. Máshonnan nem rendelkezem adatokkal, amelyek arra vallanának, hogy nem a szülők rendelték volna meg a halotti koronát. Mivel azonban a magyar lakodalmi és temetkezési hagyományban a részvevők szerepe régen szigorú szabályok szerint alakult, megkockáztatható a feltevés, hogy a halotti koronát meghatározott személynek kellett készítenie,

5. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény" és „koszorúslányok", valamint az elhunyt nagylány hozzátartozói bunyevác temetés után. Régi családi felvétel. Szabadka, kb. 1937. Gyűjtötte: Jung Károly.

6. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény" „vőfélyekkel" és „koszorúslányokkal" nagylány halott temetése után. Karjukra pántlika van kötve. Régi családi felvétel. Szabadka, 1938. Gyűjtötte: Jung Károly.

illetőleg beszereznie. A kultúraváltásnak, illetve a néphagyományok bomlásának jelét kell látnunk abban is, hogy napjainkra már a korona készítése a „liturgikus díszeket" foglalkozásszerűen előállítók feladata, egyszóval: vásárolják. A korona előteremtésének további útjai is a hagyományvesztést mutatják: vannak helyek, ahol apácáktól veszik, s végül — a két háború között, valamint a negyvenes évek derekáig — temetkezési vállalkozóktól kölcsönözték a temetési szertartás idejére. Városhelyütt (Zomborban, Szabadkán) napjainkban is a temetkezési vállalattól kölcsönzik, ahová aztán vissza is viszik. Mindebből nyilvánvalóvá válik, hogy a temetés alkalmából kikölcsönzött (kibérelt)

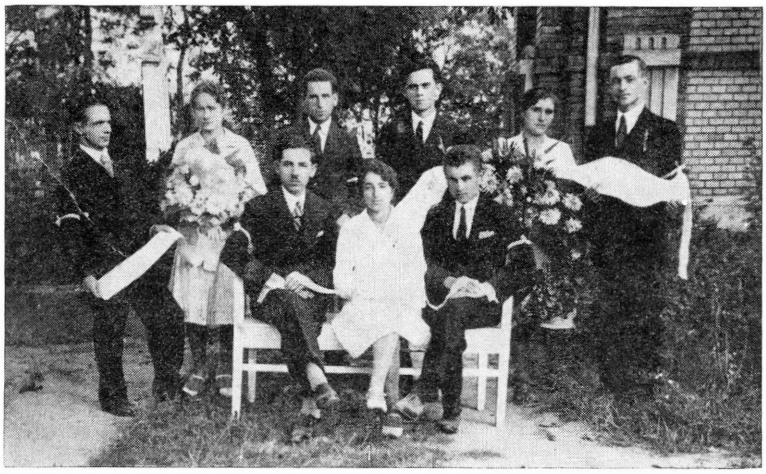

7. kép. Halotti koronát tartó „menyasszony" „vőfélyekkel" és a gyászolókkal legény temetése után. Régi családi felvétel. Szabadka, 1930-as évek. Gyűjtötte: JUNG Károly.

8. kép. Halotti koronát tartó „vőlegény" a két „koszorúslánnyal" és a temetésen részt vevő fiatalokkal nagylány halott temetése után. Szabadka, 1930. Gyűjtötte: JUNG Károly.

halotti korona már szinte csak tárgyi mivoltában van jelen, a hozzá fűződő vagy vele kapcsolatos hiedelmi bázis nagy része eltűnt. Mivel azonban dolgozatomban — hála a számos falusi adatszolgáltató segítségének — át tudom tekinteni a szokás archaikusabb változatait is, a későbbiekben részletesen ismertetem a készített vagy vásárolt halotti korona további sorsát, a vele kapcsolatos magyarázatokat stb.

A korona formájáról eligazítást nyújtanak a dolgozatomhoz mellékelt fényképek. Bár hírlapi felhívásomban fényképek kölcsönadását is kértem, a leírások mellé fényképet mindössze Törökkanizsáról, valamint Szabadkáról kaptam, innen többet is. Gomboson végzett gyűjtéseim során azonban számos fénykép előkerült, ezek közül néhány rep-

rodukálásra került monográfiámban[26], egy itt is látható. A gyűjtő szempontjából „szerencsés" véletlen úgy hozta, hogy 1978 nyárutóján a gombosi temetőben „in situ" figyelhettem meg és fényképezhettem le egy halotti koronát, amelyet ugyanaz év májusában csináltattak egy közúti szerencsétlenségben elhunyt fiatalember temetésére. Mivel a saját megfigyelésem, valamint a húszas, harmincas és negyvenes években készült fényképeken látható halotti koronák összehasonlítása után a formák majdnem teljes azonosságát tapasztaltam, pillanatnyilag nem tartottam szükségesnek a tobábbi fényképek felkutatását.

Miként a képmellékleteken is látható, a halotti korona — formájával — a királyi koronákat utánozza. A kérdőívre adott egybehangzó válaszok alapján tudjuk, hogy váza drótból van, s erre dolgozzák (dolgozták) rá a virágkészítők az apró virágokat. A gombosi felvételen látható korona hatágú, más felvételeken négyágú korona is kivehető. Egyetlen adatközlő sem küldött olyan adatokat, amelyek szerint az ágak számának külön jelentése lenne. Az adatszolgáltatók egybehangzó állítása szerint a halotti korona színe mindenütt fehér. Az apró virágokon kívül mindenütt szalag díszíti, általában széles, fehér színű, s kétoldalt legalább egy-egy méter hosszú. Szórványadatok szerint, ha fehér szalag nem volt beszerezhető, használtak kék, rózsaszínű vagy piros színűt is. Tekintettel arra, hogy ezeknek a színeknek az alkalmazása kutatásom jelenlegi szintjén esetlegesnek látszik, kockázattal járna messzemenő következtetést levonni belőlük. Miként a későbbiekben látni fogjuk, ezt a kétoldalt lelógó szalagot fogta az a két kísérő, aki a koronavivőt a halottas menetben közrefogta.

A korona tartozéka sokhelyütt a párna is, ennek színe általában szintén fehér, ritkábban piros. A párna megléte vagy hiánya összefügg a korona temetés utáni sorsával; párnára erősített halotti korona ugyanis nem húzható rá temetés után a keresztre vagy fejfára. Párnán vitt halotti koronáról az alábbi helységekből vannak adataim: Szabadka, Zenta, Zombor, Törökkanizsa, Bácspalánka, Kishegyes, Szenttamás, Piros. Úgy tűnik, a párna későbbi fejlemény, Gomboson például a harmincas—negyvenes évekből származó fényképeken párna nem látható, napjainkban azonban a koronát ezzel együtt készítik. Általánosabb viszont az, hogy a temetési menetben porcelántányéron viszik (illetve vitték) a koronát, a tányérnak ugyanis a múltban, sokhelyütt ma is, kultikus szerepe lesz az elhalálozott fiatal koporsójának sírba bocsátásakor. Tányéron vitt halotti koronáról az alábbi helységekből van adatom: Mohol, Zenta, Zombor, Temerin, Kishegyes, Magyarcsernye, Szenttamás, Törökkanizsa, Kula, Bácspalánka, Oromhegyes.

A koronát díszítő apró virágok anyaga napjainkban mindenütt „mirtusz", vagyis viaszos gyolcs, illetve papír. Arról is vannak adatok, hogy a századelőn csak gyolcsból készültek a virágok. Gomboson a virágok közepe aranyozott[27]. Minden valószínűség szerint azonban a korona anyaga régebben élő virág lehetett, Magyarcsernyén ugyanis a negyvenes években még rozmaringágakból formálták meg.

A halotti koronával kapcsolatos jugoszláviai magyar hagyományokról fentebb említettem, hogy a kiházasítatlan fiatalok temetését az adatközlők egy része már nem tartja „lakodalomnak", sőt tagadja a korona és a halott lakodalma közötti összefüggést. Mivel azonban — szerencsére — az adatszolgáltatók között néhány olyan is van, aki hagyományőrző közeg szokásait írta le kérésemre, bebizonyosodott, hogy a halott lakodalma és a halotti korona egyazon rítusba tartozik. KÁLMÁNY tehát ismételten igazolást nyert.

A válaszok túlnyomó többsége szerint a koronát az elhunyt szülei veszik, szórványadatok szerint keresztszülei, esetleg kiszemelt jövendőbelije. Amikor a halottas menet elindul a halottas háztól, a koronát meghatározott személy viszi, ugyancsak meghatározott két személy fogja közre: ezek fogják a korona szalagjait.

A koronával összefüggő szokások archaikus rétegébe tartozik az a mozzanat, hogy az elhunyt fiatal halotti koronáját annak a fiatalnak kell (kellett) vinnie, akit jövendőbelijéül szemeltek ki: tehát vőlegénye, illetve menyasszonya; az adatszolgáltatók szerint „kedvese", „jegyese", „mátkája", „szeretője" stb. A halott lakodalma szokás mozzanataként tudható be, hogy a koronavivő fiatalt „vőlegénynek", illetve „menyasszonynak" nevezik ott is, ahol egyébként a halott lakodalma szokás ma már nem él. Hasonlóképpen archaikus az a mozzanat is, hogy Magyarcsernyén az elhunyt fiatalt

[26] L. a 6. jegyzet adatait.

[27] A Gomboson 1978-ban megfigyelt halotti koronáról színes fényképek sorozatát is készítettem. Az általam gyűjtött régi, családi felvételek és a saját felvételeim az újvidéki Vajdasági Múzeum (Vojvodjanski muzej) etnológiai adattárában találhatók. A törökkanizsai felvétel megszerzésében segítő BÁNSZKY Mária néprajzkutatót köszönet illeti.

9. kép. **Nagylány** halott udvarra kivitt, nyitott koporsója előtt készült felvétel halotti koronával. Az elhunyt fején menyasszonyi fejdísze, koszorúja látszik. Gombos, 1946. Gyűjtötte: JUNG Károly.

„mönnyei vőlegénynek", illetve „mönnyei menyasszonynak" nevezték. Hagyományőrző helyeken ma is úgy tartják, hogy a koronavivés szerepét nem illik visszautasítani, az elhunyt kedvese tehát tartozik ezzel az elhunytnak. Egy későbbi mozzanat — a tányértörés — pedig szinte valószínűsíti, hogy a szerepet az életben maradt félnek *vállalnia kellett*, hisz a meghatározott szokáscselekedet elvégzése nélkül — a hiedelem szerint — további élete veszélybe kerülhetett. Nyilvánvaló, hogy ezek a mozzanatok csak az archaikus modellbe illenek bele, tehát abba, amikor a korona vitele, a vele kapcsolatba kerülő személyek, s a koronával, illetve a korona kapcsán végzett mágikus cselekedetek — a hiedelmi bázissal együtt — tökéletesen funkcionáló egészet képeztek. A teljes szokásmodell azonban ma már alig mutatkozik meg, a válaszok többségében az adatszolgáltatók már jelképes vőlegényről, illetve menyasszonyról beszélnek. A szokás mai legprofánabb változatának az tekinthető, amikor az elhunyt fiatal koronáját csupán ellenkező nemű fiatalnak kell vinnie a halottas menetben, s a kikölcsönzött koronát a hozzátartozók a szertartás befejeztével visszaviszik a temetkezési vállalathoz.

Ismeretes, hogy az emberélet fordulóinak leírásában az újabb közlések részletesen szólnak a szertartásos menetek szerkezetéről. Fontos következtetések vonhatók le például a lakodalmas menet különböző szakaszainak (pl. az esküvő előttinek és utáninak) szerkezetéből, a menet résztvevőinek tekintély, életkor és nemek szerinti, mű- vagy vérrokonsági, hiedelmekkel kapcsolatos sorrendjéből. Hasonlóképpen fontos mozzanatok deríthetők ki a halottas menetben részt vevők sorrendjének vizsgálatából is.[28] Mivel gom-

[28] A temetési szokásoknak és a halottas menetnek alapos leírása az újabb irodalomban: KUNT Ernő 1976.

bosi szokásmonográfiámban — a helyi szokásokkal kapcsolatban — ezt a kérdést tárgyaltam,[29] ezúttal azt nem részletezem, annál inkább, mivel kérdőívem ezekre a kérdésekre nem tért ki. Adatközlőimet azonban megkérdeztem, hogy a halottas menetben hol viszik a koronát. A beérkezett válaszok túlnyomó többsége szerint, várakozásaimnak megfelelően az állt, hogy a halottas menetben a koporsó előtt viszik a halotti koronát. Mindössze Kuláról és Keviből jött olyan adat, hogy a koronát a koporsó után viszik.

A jugoszláviai, vajdasági magyarságnak a halotti koronával kapcsolatos hagyományaiban fontos mozzanat az is, hogy nemcsak a koronavivő személye megszabott, hanem azoké is, akik a korona szalagjait fogják. Az adatközlők egybehangzó megfigyelése szerint a koronavivő „vőlegény" illetve „menyasszony" mellett mindig két fiatal megy; ha az elhunyt nagylány volt, akkor két lány, ha pedig fiatalember, akkor két legény. Ezeknek szerepe is világosan kitűnik, ha tudjuk, hogy hagyományőrző helyeken vőfélyeknek, illetve nyoszolyólányoknak nevezik őket. Ezek az elnevezések, valamint a vőlegény vagy menyasszony (ugyanakkor az elhunyt esetében a mennyei vőlegény, ill. menyasszony) szerepmegjelölések világosan visszautalnak a halott lakodalma szokásra és szertartásra. Mivel dolgozatomban nem arra vállalkoztam, hogy a halott lakodalma szokását egészében írom le, ezt a kérdést nem részletezem, mindössze azt jegyzem meg, hogy nemcsak a korona szalagjait fogó két fiatalt, hanem a temetési menetben részt vevő többi fiatalt is vőfélynek, illetve nyoszolyólánynak tekintették helyenként, amit az is bizonyít, hogy valamennyien lakodalmas virágot tűztek ruhájukra, mint az igazi lakodalmakkor. Helyenként a fiatalok karjukra szalagot is kötöttek, miként az néhány fényképen megfigyelhető.

Miután a halottas menet kiért a temetőbe, s megtörtént az egyházi szertartás, ezután következik az a néhány kultikus mozzanat, ami választ adhat a halotti korona készíttetésének és vitelének hiedelmi bázisára. Ennek az igen fontos résznek a kifejtésénél természetesen nem a szokás ma már sokhelyütt profanizálódott, egyszerűsödött változatát tekintem át, hanem azokat, amelyek hagyományőrző paraszti közösségekből kerültek fölgyűjtésre. Az itt tárgyalandó résznél tehát figyelmen kívül hagyom azokat az eseteket, amikor a korona kölcsönzött, s a temetés után visszaviszik a kikölcsönzőhöz.

A halotti koronát vivő „vőlegény", illetve „menyasszony" (esetleg a jelképes változat megszemélyesítője) a koporsó sírba bocsátása után — mielőtt még földet húztak volna rá — a tányért, amelyen a koronát vitte volt, nagy erővel a sírba vágja, a koporsó tetejére, hogy összetörjön. Megjegyzendő, hogy a tányért sokhelyütt kivarrott vagy közönséges zsebkendővel letakarva viszik a menetben, a korona tehát erre a zsebkendőre kerül vivés közben. A tányér sírbavetése után sokhelyütt a zsebkendőt is a sírba dobják, esetleg a koronavivő tartja meg és viszi haza. Mivel a tányérnak kultikus szerepe van, elképzelhető, hogy a zsebkendő szerepe is ilyen nyomokat őrzött meg napjainkig. Ezzel kapcsolatban KÁLMÁNY Lajos adatai és magyarázatai[30] lehetnek irányadók. A tányértörés mágikus cselekedetének hiedelmi bázisa még kimutatható, de a tizenöt vajdasági helységből, ahonnan felhívásomra válasz érkezett, mindössze öt helységből: Kuláról, Zentáról, Törökkanizsáról, Zomborból és Moholról írták meg azt is, hogy miért. Néhány helyről csupán olyan adatokat kaptam, hogy a tányért a sírba dobják, de arról, nem szóltak, hogy mikor, és hogy össze kell-e törnie (Oromhegyes, Szenttamás, Kishegyes). Nyilvánvaló, hogy hosszadalmas utólagos levelezéssel több helyről is „beugrott" volna a keresett mágikus cselekedet, talán a hiedelemmagyarázat is, de ennek kiderítésére nem vállalkozhattam, s nem is véltem szükségesnek. Az is nyilvánvaló, hogy a magnetofonos gyűjtés — tehát a gyűjtő jelenléte, és nem előre megfogalmazott kérdőíves kérdései — tovább árnyalhatták volna az adatokat. Új mozzanatot azonban valószínűleg nem hoztak volna, hisz a szokás menete ezzel a gyűjtéssel is rekonstruálható.

Zentai, moholi, törökkanizsai és zombori adatok szerint a tányérnak, „amelyet a szó szoros értelmében belevágtak a sírba a koporsó után", azért kellett eltörnie, mert ellenkező esetben „újabb fiatal halott követi az elhunytat", szerencsétlenséget jelent az életben maradt „vőlegény" vagy „menyasszony" számára, illetve más is meghal utána. Invariánsként áll az a magyarcsernyei adat, amely szerint a tányért a temetésről hazafelé jövet vágták a földhöz a temetőkapuban. Ennek magyarázatát azonban az adatszolgáltató (aki öregeket faggatott) nem tudta megírni, mert azok sem emlékeznek már rá. Ismételten utalni szeretnék azonban arra, hogy ez az adat KÁLMÁNY Lajos egykori

[29] JUNG Károly 1978. 150—153.

[30] KÁLMÁNY Lajos 1885. 15—16. — Rosszak elűzésének céljából kötnek pántlikát a halottvivő karjára, ahogy ez dolgozatom némelyik illusztrációján is látható. A kendőnek azonos célból való használatára is idéz adatokat KÁLMÁNY.

10. kép. Halotti korona. Kiházasítatlan fiatalember temetésén vitték 1978 májusában. Gombos. JUNG Károly felvétele.

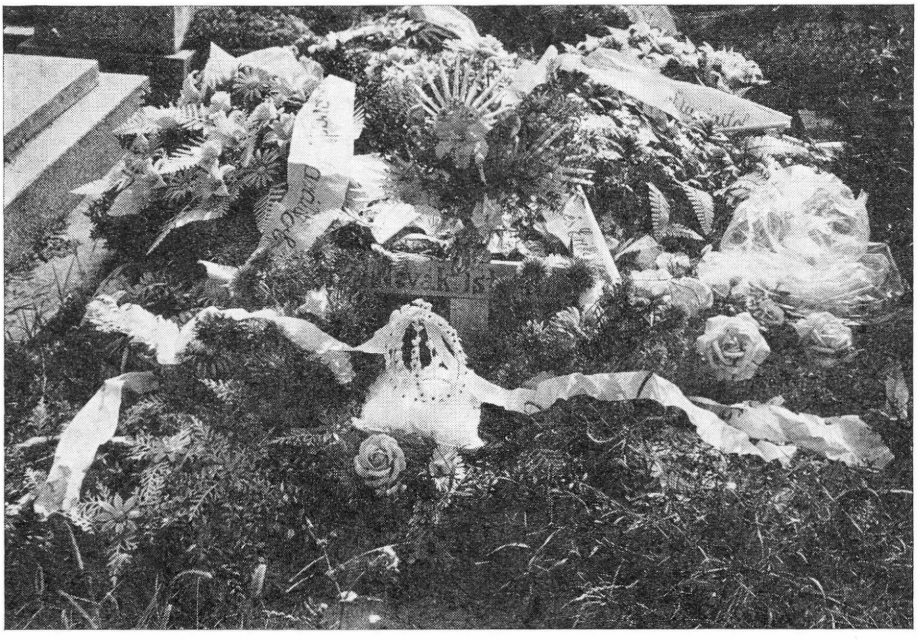

11. kép. Halotti korona a síron, a temetés után kb. négy hónappal. (A felvétel készítésekor levettem a koronát védő nylonzacskót.) Gombos, 1978. JUNG Károly felvétele.

gyűjtőterületének határán áll, KÁLMÁNY pedig, mint köztudott, éppen a mai jugoszláviai Bánát északi részén gyűjtötte föl a magyar néprajztudomány számára ma már pótolhatatlan adatokat.

A felhasznált magyar nyelvű irodalomban nincs nyoma annak, hogy hasonló mágikus cselekvést végeztek volna másutt a kiházasítatlanok temetési szertartásának záró szakaszában. A tányértörés mozzanata — kiházasítatlanok temetésén — ezzel szemben délszláv adatban bukkan fel, Milenko S. FILIPOVIĆ tanulmányában, amelyben az edénytörés mágikus szerepét foglalja össze a déli szlávok hagyományvilágában.[31] A tanulmány gazdag forrásanyagra hivatkozva tekinti át az edénytörés mozzanatát a lakodalom, a temetés szokásaiban, de felsorol egyéb alkalmakat is: új műhely nyitásakor, felköszöntéskor, boszorkány tevékenységének megakadályozása céljából stb. K. KOVÁCS László idéz adatokat, amelyek szerint a házból kivitt koporsó után cserépedényt, többek között repedt tényért szoktak földhöz, illetőleg az ajtóhoz vágni.[32] Szerinte e mágikus cselekedetnek az a célja, hogy a szobában tartózkodó lelket kiriasszák, hogy kövesse a holttestet a temetőbe. A hóstáti adatok és az általam idézett vajdasági adatok között gyűjtésem jelenlegi szakaszában csak párhuzamot tudok vonni, az összefüggések részletes taglalása alaposabb vizsgálódást kívánna. Megjegyzendő azonban, hogyha nem is a temetési szertartás során, de a lakodalomban nyoma van a tányértörésnek; Gomboson például a menyasszonytánc után a pénzt úgy vágják a két tányérral együtt a menyasszony kötényébe, hogy a tányérok összetörjenek.[33] Ismert továbbá az is, hogy a vacsoraétkeket beköszöntő vőfély a bevezető rigmus elmondása után ugyancsak a földhöz vágja a kezében tartott cserép-, illetve porcelánedényt.

Figyelemre méltóak azonban az ugyancsak K. KOVÁCS Lászlónál idézett adatok, amelyek szerint számos helyen a sírgödör betemetése előtt néhányszor a gödörbe lőttek, hogy a gonosz lelkeket, amelyek esetleg odaköltöztek, elriasszák.[34] A tányértörés okozta zaj és a fegyverdörgés zaja egyébként kiegészíthető más adatokkal is, amelyek ugyancsak zajra, illetve lármára utalnak, s amelyeknek célja szintén a gonosz lelkek elriasztása volt.[35]

Milenko S. FILIPOVIĆ magyarázata lényegében azonos; a déli szláv adatok és az egybevető idegen adatok alapján megállapítja, hogy az edénytörés (tányértörés) minden esetben preventív funkcióval bír: az edény összetörése — per analogiam — az ártó ellenfél befolyását van hivatva lehetetlenné tenni. Az ártó ellenfélben testesül meg minden rossz szándékú hiedelemlény, aki bármilyen természetű boldogulást, sikert, eredményt veszélyeztethet.[36]

A temetőkapuban földhöz csapott tányér mozzanata további elemzést érdemelne, hisz köztudott, hogy az ajtó, a küszöb mindig is jellegzetes helye volt a mágikus cselekményeknek.[37]

Egyetlen zentai adattal rendelkezem, amely bizonyos tekintetben más fénybe állítja a sírban történő tányértörést; más magyarázatot fűz hozzá. Ez egyébként az egyetlen adatközlő, akit magnetofonos gyűjtési módszerrel faggattam. Az adatközlő szerint a tányér sírba vágása és összetörése azt jelenti, hogy megszakadt a kötelék, amely az elhunyt fiatalt és az életben maradt kiszemeltjét (menyasszonyát vagy vőlegényét) összefűzte. Ha a tányér nem törik össze, akkor az elhunyt fiatal „nem fogadja el" a kötelék megszakítását (megszakadását). Sőt — egészítette ki az adatközlő — könnyen megesik, hogy hamarosan maga után viszi azt a másikat, vagyis azt, aki a koronát vitte a temetési menetben. A hiedelemi bázisnak ez a része — mint látható — egybevág az előbbiekkel. Az adatközlő emlékezete szerint valóban megtörtént, hogy azok a „menyasszonyok", akik nem vágták bele megfelelő erővel a tányért a koporsó után, tehát nem törték össze, nem egy esetben később a Tiszába ölték magukat.

Ezzel azonban nem merítettük ki a halotti koronával kapcsolatos szokások leírását. Nem tárgyalva itt azt a változatot, amikor temetkezési vállalkozótól vagy vállalattól kölcsönözték ki a koronát, s a temetés után visszaszármaztatták, a továbbiakban ismertetem azt a gazdag hagyománykört, ami a halotti korona temetés utáni sorsával kapcsolatos.

[31] FILIPOVIĆ, Milenko S. 1950.
[32] K. KOVÁCS László 1944. 260. és 264—265.
[33] JUNG Károly 1978. 113.
[34] K. KOVÁCS László 1944. 265.
[35] K. KOVÁCS László 1944. 848. jegyzet.
[36] FILIPOVIĆ, Milenko S. 1950. 121—125.
[37] SZENDREY Zsigmond 1937.

Az adatok egy részének tanúsága szerint a koronát a tányérral (és esetleg a zsebkendővel) együtt a sírba dobják (Zombor, Kishegyes, Magyarcsernye, Zenta, Oromhegyes, Bácstopolya); érdekes azonban, hogy ezekben az esetekben az adatok nem szólnak a tányértörésről is. Más adatok szerint a koronát a koporsó fedelére teszik, s együtt bocsátják le a sírba (Kishegyes, Kula, Moravica). Ismét máshonnan azt válaszolták, hogy a koronát a temetés után — a koszorúkkal együtt — a sírhalomra teszik, s ott hagyják mindaddig, míg az esőtől és a naptól el nem pusztul (Gombos, Zenta, Felsőhegy). Adataim vannak arról is, hogy a korona nem kerül rögtön a sírra, hanem előbb bizonyos ideig benn áll a templomban, illetve a temetői kápolna oltárán (Szenttamás, Zombor, Temerin, Kishegyes, Gombos), vagy, hogy a halotti koronát a temetés után a sírkeresztre húzzák, illetve rászegezik: Zentán, Felsőhegyen és Doroszlón. Zentán a korona szalagjait meg is tépázzák, hogy el ne lopják. Megint más adatok szerint az elhunyt „menyasszonya" illetve „vőlegénye" tartja meg (Szabadka, Temerin).

Valószínű, hogy az egész szokás szakrális gyökereihez visz közelebb az az adat, amely szerint Kishegyesen a temetés után, ha legény volt az elhunyt, akkor halotti koronáját páduai Szent Antal szobrához,[38] ha pedig nagylány volt, akkor Szűz Mária szobrához, illetve oltárához helyezték. Temerinben a halotti koronát a temetés után a Mária-oltárra tették, s hat nap múlva kivitték a kiházasítatlan elhunyt sírjára. Ehhez a szokáshoz magyarázatul — elhunyt nagylány esetében — azt fűzték hozzá, hogy Szűz Mária vette a továbbiakban pártfogásába az elhunyt szűzet, illetve, hogy ezután már a Máriától kapott égi koronát viselte. Figyelemre méltó az a törökkanizsai adat, amely szerint „a templom nagy ünnepek előtti takarításakor Mária fejére teszik, az elpiszkosodott régi korona helyett". BÁLINT Sándor szegedi adata, amely szerint Röszkén a templomi Szűz Mária-szobor koronáját le szokták venni és szűzpárnára helyezni kiházasítatlan temetésén,[39] a törökkanizsai adathoz közel áll, és ugyancsak közelebb vihet bennünket a szokás eredetéhez.

***

Ha most dolgozatom végén összegezni próbálnám a jugoszláviai (vajdasági) magyarságnak a halotti koronával kapcsolatos élő, de sok tekintetben már szürkülő hagyományait, akkor azt a következőkben tehetem meg.

Valószínűnek látszik, hogy a halotti korona készíttetésének, a temetési menetben való vitelének és a vele kapcsolatos későbbi szokások gyökere két irányban kutatható.

Az első lehetséges irány föltehetően kereszténység előtti (vagy melletti) hiedelmekhez vezet vissza; a tányértörés mozzanata és a vele kapcsolatos hiedelmi háttér azt látszik valószínűsíteni, hogy ezzel a mágikus cselekedettel a sírban, illetve a temetőben ólálkodó rosszindulatú visszajáró vagy még el sem távozott lelket (lelkeket?) kívánják távol tartani. Ebben a mágikus cselekedetben — úgy látszik — ott lappang a kiengesztelés mozzanata is, hisz ahogy az egyik zentai adatközlő mondta, ha a tányér nem törik össze, akkor a kiházasítatlanul elhunyt fiatal nem fogadja el a kötelék megszakadásának tényét.

Bár arról nincsenek adataim, hogy a tányért korona nélkül vitték vagy vinnék ki a temetőbe, mégis úgy vélem, hogy a korona vitele a tányértörésnél később kialakult szokásmozzanat. BÁLINT Sándor föntebb idézett röszkei adata valószínűsíti, hogy kezdetben a templomi Mária-szobor koronáját vették kölcsön, s azt vitték ki a temetőbe a szűzpárnán. A későbbiekben családilag készített, illetve még később művirágkészítővel csináltatott koronához valószínűleg ez a korona szolgáltathatta a mintát.

Az adatközlők közül sokan kimondták, hogy a halotti korona a szűzesség jele, illetve jelképe — ez a mozzanat mindenképpen összekapcsolja a Mária-szoborral.[40] Ilyen adatokat Zomborból, Kishegyesről, Szenttamásról, Zentáról, Keviből, Doroszlóról és Szabadkáról kaptam. Bár — mint dolgozatomban említettem — az adatszolgáltatók

[38] Páduai Szent Antal a legnépszerűbb szentek egyike, kultusza azonban későn alakult ki. Mivel ennek a kishegyesi adatnak párhuzama nincs, feltehető, hogy szerepe a halotti koronával kapcsolatos szokások között is későn alakult ki. A magyar páduai Szent Antal-hagyomány ismertetése: BÁLINT Sándor 1938. 264—265. és BÁLINT Sándor 1977a II. 433—452.

[39] BÁLINT Sándor 1946. 65.

[40] Ebben az összefüggésben érdemes fölhívni a figyelmet arra, hogy a német nyelvterületen sokfelé a templomi Mária-szobrok koronáját adták kölcsön a menyasszonyoknak. Ahol ez a szokás nem élt, ott is előfordult, hogy a menyasszonyi koronát „Mária-koronának" nevezték. DENEKE, Bernward 1971. 88.

egy része a halotti koronát ma már nem kapcsolja össze a „kiházasítatlanul elhunyt fiatal lakodalma" szokáskörével, gyűjtésem is bizonyíthatja, hogy attól elválaszthatatlan, szigorúan annak körébe tartozik. Más kérdés, és mindenképpen a néphagyomány elfelejtéséhez, illetve a kultúraváltáshoz tartozik, hogy a „halott lakodalma" szokáskör egyes mozzanatai, köztük a halotti korona vitele és a vele kapcsolatos mágikus cselekedetek összefüggésükből kiszakadva is megmaradtak. A néphagyomány alakulásának ismeretében ez nem tartható sem ritka, sem kivételes mozzanatnak.

Megállapítható továbbá az is, hogy a hagyományőrzés fokának megfelelően a halotti korona a jugoszláviai, vajdasági magyarság szokásvilágában a szinte teljesnek vehető szokásmodelltől kezdve a hiedelmi háttért teljesen nélkülöző puszta szokáscselekményig egyaránt megtalálható. Kérdőíves kutatásom tehát egy legalább félévszázados folyamatot vehetett szemügyre, s egyben utalhat a vajdasági magyarásg kultúraváltásának más-más szintjére, attól függően, hogy falusi vagy városi környezetben elemezzük a tárgyalt szokást.

A halotti korona készíttetésének és a temetési menetben való vitelének szokása azonban — minden valószínűség szerint — liturgikus eredetre vezethető vissza. Gyűjtésem és dolgozatom tehát tulajdonképpen BÁLINT Sándor négy évtizeddel ezelőtti tételét látszik alátámasztani: „Ki tudjuk elemezni az élet nagy misztériumaival: születéssel, házassággal, halállal kapcsolatos hagyományok és hiedelmek egy részének egyházi, sőt *liturgikus* (kiemelte: B. S.) gyökereit."[41] A korona ugyanis felbukkan az egyházi szertartások tárgyai között, mégpedig esketéskor. Ha viszont tudjuk, hogy a halotti korona vitele az a szokás, amely a kiházasítatlan fiatal elmaradt lakodalma helyett kerül gyakorlásra, akkor nem nehéz megtalálni az összefüggést az esketési korona és a kiházasítatlan fiatal halotti koronája között.

LONOVICS József írja három kiadást megért népszerű egyházi archaeológiájának második kötetében az esketési szertartás kapcsán: „Szokás volt még hajdan, mint az a keleti egyházban ma is történik, ez alkalommal az újházasok fejére, ha közülük egyik sem özvegy, *koronát tenni.* (A kiemelés tőlem: J. K.) Aranyszájú Szt. János szerint annak diadaljeleül, hogy a bujaság kísérteteit legyőzve, képesek voltak tisztaságukat megőrizni. Úgy látszik, ennek maradványa azon szokás, mely szerint a menyasszony, ha még leány, szűzessége díszjeléül fején virágkoszorút viselve jelenik meg az esketésre."[42]

A menyasszony mellett a vőlegény is koszorút, koronát viselt egyébként a középkori Franciaországban, Németországban is. A viselésére való jogot mindkettőjüknek tiszta élettel kellett kiérdemelniük. A koronákat sok esetben az egyház őrizte és adta kölcsön. Németországban az előkelők, városi polgárok körében a menyasszonyi koronákat a XVIII. században váltották föl virágfejdíszek, koszorúk, a XIX. század legelejétől a mirtusz. Faluhelyt azonban sokfelé még a múlt században is koronával esküdtek a menyasszonyok a német nyelvterületen, Skandináviában.[43] Arra egyelőre nem ismerek adatot, hogy esketésnél koronák lettek volna használatban a magyarországi katolikus egyházban — ami valószínűsíthetné, hogy a kiházasítatlanok halotti koronájának gyökereit a magyar liturgia történetben kellene keresnünk.

Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az általam tárgyalt szokáskör a pravoszláv liturgia máig élő hagyományaihoz köthető. Ezt két mozzanat látszik valószínűsíteni: a jugoszláviai magyar adatok olyan területről valók, ahol az elmúlt századok során a magyar-délszláv interetnikus hatásokkal mindenképpen számolni kell, a kisszámú magyarországi adat pedig általában olyan területről származik, ahol a délszláv nemzetiség ma is él, vagy pedig már asszimilálódott. A pravoszláv egyház liturgiájának befo-

[41] BÁLINT Sándor 1938. 18.

[42] LONOVICS József 1865[3]. I: 335. — A keleti ortodox egyházban mindmáig része az esketési szertartásnak a menyasszony és vőlegény koronájának kicserélése, megcsókolása stb. HÖFER, Josef und Karl RAHNER 1960. 411. hasáb.

[43] A középkorban nehéz különbséget tenni menyasszonyi és vőlegényi koszorúk és koronák között: a XIII—XV. században az esküvői koronák általában alacsonyak voltak, gyakran virágkoszorút utánoztak. Mellettük zöld ágból, virágból kötött koszorúk is használatban voltak. Németországban a menyasszonyi korona magas formája 1500 körül alakult ki. (HOFFMANN-KRAYER, E.—Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI 1932/1933. 441. — DENEKE, Bernward 1971. 87—93.) A XVI. században német városok rendeletekkel igyekeztek korlátozni a vőlegény-koronákkal való fényűzést. Egy 1582-ben kiadott nürnbergi szabályzat előírta, hogy a koronára méltatlan vőlegénynek, menyasszonynak egyaránt szalmakoszorút kell viselnie az esketésnél, ami mutatja az esketési koronák erkölcsi-vallási jelentőségét (DENEKE, Bernward 1971. 93.).

lyása tehát figyelembe veendő. Másodszor pedig az a mozzanat, hogy — mint az alább olvasható — a halotti korona szokása a délszlávok körében is föllelhető. Elgondolkoztató azonban az a megfigyelés, hogy a halotti koronával kapcsolatos eddig ismert és hivatkozható adatok a déli szlávságnak azokról a részeiről származnak, amelyeknek valami kapcsolata van (vagy lehetett) a magyarsággal.

Mivel a kérdésre vonatkozó adatok felkutatása, valamint a válaszok értelmezése nemzetiségi magyar közösségekben történt, kézenfekvő volt a kutató számára, hogy az esetleges interetnikai vonatkozásoknak utánanézzen. Erre a dolgozatban sokszor emlegetett KÁLMÁNY Lajos példája is ösztönzőleg hatott; KÁLMÁNY ugyanis délvidéki gyűjtései és az adatok értelmezése során mindig szerét ejtette, hogy utaljon az együttélő szerbek vagy németek hagyományainak hasonló vagy eltérő voltára.

A déli szlávok hagyományvilágát tárgyaló művekben egyetlen tanulmányban bukkantam nyomára a halotti korona szokásának. Milenko S. FILIPOVIĆ említi, hogy a kiházasítatlanok halotti koronája ismert a szerémségi és a bánsági szerbeknél: „Karlócán, ha fiatal legény vagy leány hal meg, a halottas menetben tányéron „koronát" (koszorút) visznek. Amikor a koporsót a sírba eresztik, a tányért a koporsóra dobják, hogy összetörjön. Ha a tányér véletlenül nem törik össze, akkor ez annak a jele, hogy hamarosan meghal az is, aki a tányért a sírba dobta."[44] Továbbá: „A Versecen és környékén élő szerbeknél szokás, hogy ha legény vagy lány hal meg, »ónost« (régen ónedényt, ma közönséges tányért) visznek, rajta koszorú. A koporsó sírbaeresztése után a tányért összetörik a koporsó tetején. A házbeliek számára nem kellemes, ha megesik, hogy a tányér nem törne össze."[45] Megemlíthető továbbá, hogy a „halott lakodalma" fogalom és szokás általában jól ismert a balkáni népeknél is.

A fentiekből látható tehát, hogy a jugoszláviai, vajdasági magyarság körében ismert halotti korona szokása megtalálható a vajdasági szerbség körében is. A halotti koronával kapcsolatos kérdőívem megszerkesztésekor természetesen az interetnikus kölcsönhatás kérdését is szem előtt tartottam, s egy kérdés éppen azt taglalta, hogy ismert-e a halotti korona tartományunk más népeinek szokásaiban is. Az adatközlők nagyobb része nemleges választ adott, sőt — ami ugyancsak nagyon érdekes —, a legtöbbnek arról sincs tudomása, hogy a korona szokása a vajdasági magyarságnál másutt ismeretes volna. A legtöbb hagyományos közösségben élő adatszolgáltató meg van róla győződve, hogy a korona szokása kizárólag a maga falujában ismert.

Néhány válasz, valamint a halotti koronával kapcsolatos kutatásom „híre" után folytatott beszélgetés alapján tudomásom van róla, hogy a korona vitelének szokása nem volt ismeretlen a vajdasági őslakos szerbség, bunyevácság és németség (svábság) körében sem. Részletes és minden mozzanatra kiterjedő gyűjtést ilyen szempontból nem végeztem, mégis megállapíthatom, hogy a szabadkai és Szabadka környéki bunyevácok körében a szokás éppen úgy ismert volt és ismert ma is mint az itteni magyarság körében. Szabadkai bunyevác „koronás" temetkezésekről készült fényképeket is módomban volt szemügyre vennem, ilyet közlök is. Beszélgetések adataiból tudom, hogy a sztapári szerbek körében ugyancsak szokás volt. Egy mozzanat azonban eltér a jugoszláviai, vajdasági magyarság halotti koronával kapcsolatos szokásainak általam leírt modelljétől: több adat is bizonyítja, hogy a szerbeknél és talán a horvátoknál is szokás volt, hogy a kiházasítatlan fiatal temetési menetében a „vőlegény" vagy „menyasszony" tálcán *piros almát* vitt, majd a sírba dobta, esetleg a sírhalomra helyezte a temetés után. Az almának, mint szimbólumnak elemzésére nincs szükség, DANKÓ Imre tanulmányából[46] világosan kitűnik szerepe a lakodalom, illetve a szerelem kérdéskörének kapcsán.

A két háború közötti vajdasági svábság körében is ismert volt a szokás, de erről csupán közvetett adatokból tudok, a kérdőívekre adott válaszokból.

A tárgyaltak alapján önkéntelenül felmerül annak valószínűsége, hogy a tárgyalt szokáskör a jugoszláviai, vajdasági magyarság hagyományvilágába délszláv (vagy pravoszláv egyházi) közvetítéssel került. Ezt támogatni látszanak azok az élőszóbeli adatok

[44] „U Sremskim Karlovcima, ako umre mlad momak ili devojka u progrebnoj povorci nosi se na tanjiru »kruna« (venac). Kad se kovčeg spusti u grob, tanjir se baci na kovčeg da se razbije; ako se slučajno ne razbije, znak je da će naskoro umreti lice koje ga je bacilo." FILIPOVIĆ, Milenko S. 1950. 116.

[45] „Kod Srba u Vršcu i okolini običaj je, ako umre momak ili devojka, da se nosi »kalajlija« (nekada sud od kalaja, sada običan tanjir) sa vencem. Po spuštanju kovčega u grob, tanjir se razbije o sam kovčeg. Ukućanima nije prijatno ako se desi da se tanjir ne razbije." FILIPOVIĆ, Milenko S. 1950. 117.

[46] DANKÓ Imre 1962.

is, amelyek szerint a magyarországi Pomázon és Hercegszántón napjainkban is élő szokás a halotti korona vitele kiházasítatlanok temetésén.[47]

Nyilvánvaló, hogy a jugoszláviai, vajdasági magyarság halotti koronával kapcsolatos hagyományainak fenti ismertetése nem adhatott választ minden kérdésre. A dolgozat szerzőjének célja inkább az volt, hogy a szakemberek figyelmét fölhívja egy szokásra, amelynek párhuzamai alig mutathatók ki a magyar szakirodalomban. Nagyon üdvös lenne, ha a szokáskutatásnak éppen napjainkban tapasztalható fellendülése során születő munkák, valamint a készülő nagy néprajzi összefoglalások is figyelmet fordítanának a kérdésre, hisz nem lehetetlen, hogy a vajdasági adatok korántsem olyan társtalanok, ahogy az e pillanatban mutatkozik.[48]

IRODALOM

BÁLINT Sándor
1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Budapest
1943 *A parasztélet rendje.* In: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép. Budapest. 201—248.
1946 *A halálhoz és temetéshez fűződő szegedi néphagyományok.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944—1945. Szeged. 58—69.
1957 *Szegedi szótár I—II.* Budapest
1977a *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I—II.* Budapest
1977b *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete.* Második rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77—2. Szeged

BECK Zoltán
1974 *Népszokások Békés megyében.* Békéscsaba

BEKE Ödön
1947 *Tájszavaink történetéhez.* Magyar Nyelvőr LXXI. 58—62.

DANKÓ Imre
1962 *Az almaszimbolika magyar vonatkozásai.* Ethnographia LXXIII. 558—589.

DENEKE, Bernward
1971 *Hochzeit.* München

FILIPOVIĆ, Milenko S.
1950 *Madjijsko razbijanje sudova.* Naučni zbornik Matice srpske. Serija društvenih nauka 1. Novi Sad. 110—127.

GÁRDONYI Géza
1906 *Halottas tánc.* Ethnographia XVII. 251—253.

HOFFMANN-KRAYER, E.—Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI (hrg.)
1932/1933 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* Bd. V. Berlin—Leipzig

HÖFER, Josef und Karl RAHNER (hrg.)
1960 *Lexikon für Theologie und Kirche.* Bd. V. Freiburg

[47] Az adatokat DÖMÖTÖR Teklának köszönöm, aki lektori véleményében tanácsolta a szokás összefüggésének megvizsgálását a pravoszláv lakodalmi rítussal.

[48] Szükséges lenne a szokás európai előfordulásainak áttekintése is, amit jelen tanulmányom nem tekintett feladatának. Úgy látszik, hogy a menyasszony és a vőlegény esküvői koronájának használata a nyugati és a keleti keresztény egyházakban egyaránt régi, általánosan elterjedt szokás volt. Ezzel — a dolgozatomban kifejtett elképzelések szerint — sokfelé meglehetett az eshetősége, hogy a kiházasítatlanul elhaltak temetésén az elmaradt esküvőre utaló szimbólumok közt szerepet kapjon az esküvői korona is, sőt ez „halotti korona"-ként használatban maradjon akkor is, mikor az esketés szokásrendjéből a koronák szerepe már kimaradt. Figyelemre méltó például, hogy a német nyelvterületen kiházasítatlanok temetésénél még e században is sokfelé használtak halotti koronákat (Totenkrone, Sargkrone), ezeket a temetési menetben a koporsó előtt vitték, temetés után a sírkeresztre tették vagy a templom falára függesztették, esetleg üvegládikában hazavitték. Arra is voltak példák, hogy a halotti koronát bérleti díjért az egyháztól vették kölcsön. HOFFMANN-KRAYER, E.—Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI 1932/1933. 419—421. — Itt köszönöm meg HOFER Tamásnak, hogy ezt és néhány további, számomra Újvidéken nem hozzáférhető adatot szíves volt kijegyezni és megküldeni.

JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói. Gomboši népszokások.* Újvidék
KÁLMÁNY Lajos
1885 *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya.* Budapest
1912 *Halottas tánc.* Ethnographia XXIII. 292—294.
KISS Lajos
1920 *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások.* Ethnographia XXXI. 80—94.
K. KOVÁCS László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése.* Kolozsvár
KÖRMÖCI Erzsébet—SZABÓ Jolán
1974 *Halotti szokások Zentán II.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19—20. Újvidék. 159—172.
KUNT Ernő
1976 *Temetkezési szokások Pányokon.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. Miskolc. 263—288.
LONOVICS József
1865³ *Népszerű egyházi archaeologia I—III.* Pesten. (Az első kiadás: Bécs, 1857.)
PÉTER László
1952 *Kálmány Lajos. Egy nagy magyar folklorista élete.* Budapest
PUTICS Klára
1975 *Temetkezés, gyász, halál szokásai, hiedelmei Babócsán.* Somogyi Honismereti Híradó 1975/2. 19—31.
RÉTHEI PRIKKEL Marián
1906 *Magyar halottas táncok.* Ethnographia XVII. 167—172.
SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta
1971 *Asszonyélet Dávodon.* Baja
SZENDREY Ákos
1941 *A halott lakodalma.* Ethnographia LII. 44—52.
1943 *Temetés.* A Magyarság Néprajza IV. Budapest. 251—257.
SZENDREY Zsigmond
1937 *A varázslócselekvések személye, ideje és helye.* Ethnographia XLVIII. 13—23.
VISKI Károly
1942 *A hagyomány tárgyai.* A Magyarság Néprajza II. Budapest. 345—386.
VOIGT Vilmos
1974 *Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban. Akkulturációs jelenségek mérlegelése.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19—20. Újvidék. 5—20.
1978 *Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához.* Ethnographia LXXXIX. 604—628.

Károly Jung

DIE TOTENKRONE DER UNVERHEIRATETEN. ANGABEN ZUR „HOCHZEIT DER GESTORBENEN" BEI DEN UNGARN DER WOJWODINA IN JUGOSLAWIEN

(Auszug)

In zahlreichen Ansiedlungen ungarischer Nationalität in Jugoslawien wird jungen Burschen und erwachsenen Mädchen, die unverheiratet starben, bei ihrem Begräbnis eine Totenkrone vorangetragen. Der Verfasser gibt einen Überblick über die diesbezüglichen literarischen Angaben und stellt fest, daß es in der ungarischen Folkloristik noch keine gründlichere Beschreibung oder Aufarbeitung dieses Themas gibt. Im Bereich der Autonomen Sozialistischen Provinz Wojwodina ergab eine Aktion mit Fragebögen, daß dieser Gebrauch auch heute noch in weiten Kreisen bekannt ist, obwohl die damit verbundenen Glaubensvorstellungen schon teilweise verschwunden sind. Der Gebrauch eine Totenkrone zu tragen, hängt mit den Gebräuchen der „Hochzeit der Gestorbenen" zusammen, dadurch, daß symbolische Momente der Eheschließung in das Begräbnis der vor ihrer Hochzeit verstorbenen jungen Leute aufgenommen wurden. Die Krone ist das Symbol der Jungfraulichkeit der Verstorbenen. Ein wichtiger Teil des Gebrauchs ist, daß nach Hinablassen des Sarges in die Grube, auf diesem der Teller zerbrochen wird,

auf dem die Totenkrone in den Friedhof getragen worden ist. Wenn der Teller nicht zerbricht, wird — so glaubt man — derjenige, der ihn geworfen hat, ebenfalls sterben.

Der Verfasser führt zum Vergleich mehrere südslawische Daten an. Er verweist darauf, daß die Hochzeitskrone und der Kranz des Bräutigams und der Braut seinerzeit sowohl in der okzidentalischen als in der orientalischen Kirche verbreitet waren, in der prawoslawischen Liturgie sich aber bis auf den heutigen Tag erhalten haben. Es kann angenommen werden, daß die Sitte der Totenkrone durch slawische Vermittlung, gegebenenfalls aus der prawoslawischen kirchlichen Liturgie zu den Ungarn gelangt ist. In Ungarn ist der Gebrauch — insoweit er bekannt ist — in Gegenden mit gemischter ungarisch-slawischer Bevölkerung üblich.

Die Studie schildert die Wandlungen des Gebrauches im Verlaufe der Urbanisierung und der Kulturwandlung, in deren Zuge das Brauchtum „unterhöhlt" wird und darauf bezügliche Glaubenselemente verblassen und verschwinden.

Tüskés Gábor

Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget — Orfű környékén

A magyar néprajzi és művészettörténeti kutatás adósságai közé tartozik az útmenti szobrok, kápolnák, keresztutak, kálváriák, az útmenti és temetői feszületek vizsgálata. A kutatás elmaradottságát az magyarázza, hogy ezeknek az alkotásoknak a leírása, jellemzése, jelentéskörük elemzése a két tudományág határterületén helyezkedik el.

A hazai néprajztudomány sajátos tudománytörténeti fejlődése során eddig viszonylag kevés figyelmet fordított a falusi műveltségnek a városi, polgári kultúrával érintkező határjelenségeire — amelyek közé az említett kőfaragó munkák is besorolhatók. A művészettörténeti kutatásban pedig az vezetett a téma elhanyagolására, hogy a „magas művészetre", az egyes korszakok stílusát tisztán fölmutató központokra, egyedi műalkotásokra fordított figyelem mellett a provinciális művészet, a tömegesen előállított műalkotások általában kevesebb figyelemben részesültek — az általunk vizsgált keresztek pedig még a provinciális művészetnek is a peremterületein találhatók.

A témával foglalkozó — az említett okok miatt — csak a gyér szakirodalomra hivatkozhat. „Míg a néprajz más területein részletekbe menő, de egységes összefoglalásra törekvés a jellemző, addig a temetőkutatás semmiképpen sem tud sírjelek egy csoportjától, a református fejfáktól, gombfáktól tovább lépni."[1] Különös módon először a román útmenti és temetői feszületek keltették föl a néprajz iránt érdeklődők figyelmét.[2] A göcseji fafeszületekről tesz említést egy 1934-ben megjelent útikalauz.[3] Ezek a feszületek a zalaegerszegi szabadtéri néprajzi múzeum építőinek figyelmét sem kerülték el. Itt látható egy Andráshidáról bekerült 1909 körül készült bádogdíszes keresztfa és egy teskándi útmenti kereszt faragott faszobrokkal 1910-ből.[4] Ez utóbbiról még az eredeti helyén készített fényképfölvételt közöl egy szombathelyi cserkészcsapat göcseji útleírása.[5] Több zalai feszületről olvashatunk leírást a megyei műemléki topográfia előmunkálataként közreadott kiadványban.[6] Említést tesz a feszületekről, s fényképeket is közöl róluk MALONYAY Dezső[7] és MANGA János.[8] Nagyobb, összefoglaló jellegű, tárgyát elsősorban építészeti szempontból megközelítő tanulmány csupán a hazai kálváriákról készült.[9] A feszületek néprajzi vonatkozásaival bővebben foglalkozik BÁLINT Sándor.[10] Legújabban a

[1] BALASSA Iván 1973. 225.
[2] SEBŐK Samu 1908. 59—68.
[3] FÁRA József 1934. 17.
[4] DR. SZENTMIHÁLYI Imre 1968. 13.
[5] DR. SZENDY László 1936. 13.
[6] NÉMETH József 1977.
[7] MALONYAY Dezső 1909.
[8] MANGA János 1948.
[9] SZILÁGYI István 1972. és 1976.
[10] BÁLINT Sándor 1977. 348—350. A szegedi feszületállításról vö.: BÁLINT Sándor 1957. II. 725—726. és TÖMÖRKÉNY István 1904. A göcseji feszületek rövid jellemzése: TÓTH János 1965. 111.

Kecskemét és Kiskunfélegyháza környéki, jól körülhatárolható csoportot alkotó fafeszületekről látott még napvilágot kisebb közlemény.[11]

Külön kell megemlíteni a megyei műemléki topográfiák fölméréseit.[12] Ezek adatai legtöbbször csak az amúgy is föltűnő helyen álló, építészeti vagy szobrászati szempontból jelentősebb értéket képviselő emlékekre terjednek ki. (Nógrád megyében például mindössze húsz feszületről tesznek említést.) A helymegjelölésen kívül tömör leírást, jellemzést adnak, ritkábban az írásos forrásokban föllelhető adatokat is közlik, s néha a hasonló stílusjegyek alapján föltételezik a készítők azonosságát. A mesterek megjelölése, a feszületeket előállító kőfaragó műhelyek föltérképezése, a stílusok területi szempontú és időben történő szétválasztása és a művészeti fejlődés egyéb színterein zajló folyamatokhoz kapcsolása azonban csak az emlékek minél teljesebb számbavétele után kezdődhet meg.

***

A magyarországi feszületállítás kezdete a középkorba nyúlik vissza. Bár a ma álló feszületek között nem találunk XVIII. századinál régebbi darabokat, írásos forrásokból tudjuk, hogy a középkorban és az ellenreformáció jezsuita missziói során is állítottak feszületeket. A soproni városi levéltár adatai szerint — föltehetően nyugati jogszokás hatására[13] — a XV. és a XVI. században gyilkosságok színhelyén ún. engesztelő kereszteket állítottak. „Phaff Egyed sérci lakos Drescher Péter soproni lakost meggyilkolta 1455-ben. A rokonság olyan feltétel alatt bocsátott meg a gyilkosnak, hogy azon a helyen, ahol a gyilkosság történt, emlékül egy kőkeresztet állít."[14] „Smid Mártont egy utazás alkalmával az ilmici plébános lőtte le véletlenségből. A rokonok megbocsátanak, de (többek között) kikötik, hogy az ilmici plébános . . . a tett színhelyén állítson fel egy kőkeresztet."[15] Több közvetett adat bizonyítja a feszületek meglétét: „István mészáros 1508-ban felesége lelkére köti, hogy Sopron határában felállított összes kőkeresztek megjavításáról gondoskodjék."[16] „Ratner Mihály oltárigazgató . . . 1486-ban Beim Kreucz-dűlőben adott el egy egynyolcados szőlőt Fürnschus Jánosnak és nejének Annának."[17] „Korpner János 1520-ban a Kreucz-szőlejét . . . hagyományozta e céhre."[18] Az elnevezések bizonytalan használata miatt nem minden esetben dönthető el, hogy valóban keresztről vagy feszületről van-e szó a szövegben, s nem pedig más, esetleg a kereszt jelével is kiegészített emlékről (pl: Kreuzstein, Lichtsäule) olvashatunk. Sopron határában a Balfra vivő országút mellett ma is álló kőlámpás (Lichtsäule) először az 1530-as adójegyzékben fölbukkanó, de stílusjegyei alapján jóval korábbra datálható Rastkreuz (Pihenő-kereszt) elnevezése megerősíti ezt a föltevésünket.[19]

Nemcsak a feszületekre, hanem minden útmenti emlékre is vonatkozik Rudolf császárnak Győr 1598-ban történt fölszabadulása emlékére hozott rendelete, amelynek értelmében „Alsó- és Felsőausztria minden községében az utakon, szorosokban, határokon a kidőlt vagy megviselt régi kereszteket vagy szobrokat két hónap alatt megújítsák, kereszttel ellássák, s akár a kőre, akár vaspléhre könnyen olvasható fekete betűkkel vésék vagy írják ezen emléksorokat: Sag Gott dem Herrn Lob und Dank /Dass Raab ist gekommen in der Christen Hand/ den 29. Martii im 1598. Jar."[20] Több példány ma is megtalálható az összefoglaló névvel „győri keresztek"-nek nevezett, pellengérre emlékeztető útmenti emlékekből. Ilyen volt „a bécsi Kärtnertor hídjánál emelt, azóta már régebben eltűnt, pékek céhétől állított Bäckerkreuz. . . . Hasonló keresztet állított Korneuburg, Sprinzenstein, Stockerau, továbbá Bécsújhely (Wiener Neustadt). Ez utóbbi az Ungarthor elé került. A kereszt elpusztult, de szövege falba illesztve máig megmaradt. Régi hazánkban győri kereszt máig áll Savanyúkút (Sauerbrunn), Lajtapordány (Prodersdorf), Kismarton és Bodonhely helységekben."[21]

[11] Sümegi György 1978.
[12] Gerevich Tibor 1948.
[13] Losch, Bernhard 1968.
[14] Házi Jenő 1939. 314. In: Házi Jenő: *Soproni oklevéltár*. I. 74.
[15] Házi Jenő 1939. 160. l. Soproni városi levéltár, Gedenkbuch 100.
[16] Házi Jenő 1939. 311. In: Házi Jenő: *Soproni oklevéltár*. II. 313.
[17] Házi Jenő 1939. 129. l. Soproni városi levéltár, Grundbuch 12/b. 1.
[18] Házi Jenő 1939. 299. In: Házi Jenő: *Soproni oklevéltár*. II. 356.
[19] Házi Jenő 1939. 311. Vö.: Csemegi József 1941. 185.
[20] Mohl Antal 1913. 75—77. Vö.: Hadtört. közl. 1893. 279—280. Kriegsarchiv I. 9. 1898. III. 3.
[21] Bálint Sándor 1977. I. 348.

A XVIII. század jezsuita missziói során, mintegy a missziók tanításának foglalataként, hatásuk megőrzésére országszerte állítottak föl feszületeket.[22] „Naponként számosan látogatták e kereszteket. Imádkoztak ott és jámbor énekeket zengedeztek."[23] „Hogy a nép minél jobban megszeresse ezeket a kereszteket, búcsúval látták el őket."[24] Erdélyben évi tízezer búcsút csatoltak hozzájuk.[25] „1739-ben a pestis miatt nem sok missziót tarthattak, mégis különböző helyen 23 hatalmas keresztet emeltek a misszió örök emlékére. Közülük kiválik, amelyet Vágbesztercén Szapáry és Balassa családok költségén emeltek. A jámborságban kitűntek a bajmóciak is. Az őseiktől emelt, a Megváltó képével díszített szép keresztet, amelyet eddig a templomban elzárva tartottak, hosszú, fáradságos úton az atyákhoz viszik, hogy áldják meg, azután visszavíve nyilvános helyen állítják fel a jámborság élesztésére."[26] „Sokan a kereszteket, amelyeket bűnbánati körmeneteken vittek, megszenteltették, azután a mezőn, szőllőben felállították a természeti csapások, károk ellen."[27] Egyelőre nincs tudomásunk ma is álló, emlékekkel azonosítható XVIII. századi missziós keresztről, mégis föltételezhető, ezek a keresztek a későbbiekben is nagymértékben hozzájárultak a feszületállítás hagyományának fellendüléséhez.

Az útmenti és temetői feszületek a XVIII—XIX. században az egész ország területén elterjedtek, a városokban és a falvakban éppúgy, mint a tanyákon és a szőlőhegyeken. Kint a határban, dűlőutak mellett, gyakran útkereszteződéseknél állították föl őket. Ez nem véletlen, hiszen a néphit szerint a rosszak, bűbájosok épp itt, a keresztúton leskelődnek az emberek megrontására. A temetőkben csaknem mindig, néhol pedig a falu elejére és végére is állítottak egy-egy feszületet. Némely faluban és a hozzá tartozó határrészben az írásos források segítségével nemegyszer tíz-tizenkét feszület egyidejű létét lehet kimutatni. Széles körű elterjedtségük miatt a feszületek és a hozzájuk fűződő hagyományvilág leírása, elemzése kisebb egységenként kezdhető el. Csak a jelenségek apró részleteit vizsgálat alá vonó részlettanulmányok után lehet majd kísérletet tenni az egész ország területére kiterjedő szintézis megteremtésére.

***

Közelebbi vizsgálat tárgyául az Abaliget és Orfű, valamint a közigazgatásilag hozzájuk tartozó Husztót, Kovácsszénája, Tekeres, Mecsekszakál, Bános és Mecsekrákos, tehát összesen nyolc baranyai település területén és határában található útmenti és temetői feszületeket választottam. A választás azért esett erre a területre, mert természetes földrajzi körülhatároltságán túl viszonylag egységes etnikai képet mutat. A pécsi püspökséghez tartozó, a hódoltság korában elnéptelenedett falvakba a XVIII. század elején Németország Hessen és Pfalz tartományaiból két hullámban német telepesek érkeztek. A század közepén már a magyar népesség is jelen van. A XX. század 30-as éveiben a nyolc falu felerészben német lakosságú, a második világháború után a kiszökött vagy kitelepített lakosság helyébe a Felvidékről, a Nyírségből és a Dél-Alföldről érkeztek kisebb magyar csoportok. Az itt élő nép legnagyobb része, tekintet nélkül arra, hogy német vagy magyar anyanyelvű, a római katolikus vallást követi.

A területen található 47 feszületből 12 Abaligeten, 8 Kovácsszénáján, 7 Orfűn, 6 Mecsekrákoson, 5 Tekeresen, 4 Bánoson, 3 Mecsekszakálon és 2 Husztóton áll, ill. állt, mivel 7 a közelmúltban ledőlt közülük. *(1. kép)* A feszületek száma a falvakban élő lakosság számával hozható összefüggésbe; a nagyobb falvakban több, a kisebbekben kevesebb kereszt látható. A feszületek időbeli elterjedése erősen megoszlik. Az a feszület, amelyre az 1800-ból származó legkorábbi írásos adat vonatkozik, nyomtalanul eltűnt. A legkorábban emelt és ma is álló feszület 1802-ből származik. Feszületen olvasható, annak állítását jelző legutolsó évszám: 1949. Az állítás időpontjának megállapításánál mindig a feszületen látható legkorábbi évszámot lehet figyelembe venni. Ha a talapzaton az évszám nem olvasható, akkor az írásos források alapján dönthető el a feszületek kora. Előfordult, hogy az írásos forrásban szereplő évszám sokkal korábbi az emléken olvashatónál; ebben az esetben egy ugyanott állt, de másik feszületről lehet szó. 7 feszületnél egyik módszerrel sem lehetett meghatározni az állítás időpontját. Az írásos

[22] JÁNOSI Gyula 1935.
[23] JÁNOSI Gyula 1935. In: *Annae Litterae Provinciae Austriae*, 1745. 68.
[24] JÁNOSI Gyula 1935. 42.
[25] JÁNOSI Gyula 1935. In: *Annae Litterae Provinciae Austriae*, 1746. 110.
[26] JÁNOSI Gyula 1935. In: *Annae Litterae Provinciae Austriae*, 1739.
[27] JÁNOSI Gyula 1935. 42—43. In: *Annae Litterae Provinciae Austriae*, 1745. 73.

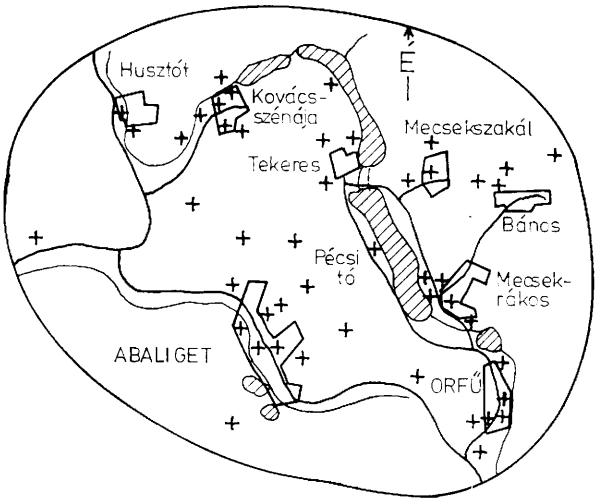

1. kép. Vázlat a vizsgált területről, a falubeli és határbeli feszületek helyének megjelölésével.

forrásokban található és a feszületeken látható évszámok alapján megállapítható, hogy a kereszteket szabálytalan időközökben, kisebb megszakításokkal folyamatosan állították. Mégis megfigyelhető, hogy legnagyobb számban a XIX. század elején és végén, a századfordulón, továbbá a második világháború éveiben állítottak feszületeket. A XIX. század második harmadából egyetlen feszületről sem tudunk.

Előfordulási helyük szerint a feszületek három csoportba oszthatók. Az első csoportba tartoznak az utak mentén álló, magános feszületek. *(2. kép.)* Ezek egy része a főbb útvonalak mentén, általában a falu közelében áll, nagyobb része azonban bekötőutak és dűlőutak mellett emelkedik. Némely ma már teljesen elhanyagoltan álló feszület, egykor sokat használt út helyét jelöli. A második csoportba azok a feszületek tartoznak, amelyeket valamilyen épület közelében emeltek. *(7. kép.)* Szívesen állítottak feszületeket — elsősorban e században — magánházak kertjében (5 db) és egyházi épületek (templom, harangláb) mellett (7 db). A temetői feszületek alkotják a harmadik csoportot. *(4. kép.)* Az abaligeti temető feszülete a keresztút stációival és a két lator keresztjével teljes kálváriát alkot.

A feszületek óvásáról már állításukkor gondoskodtak. Csaknem valamennyit ellátták léc- vagy drótkerítéssel, a temetőbelieknél erre nem volt szükség. A feszületek tövét beültették virággal (pünkösdi rózsa, nefelejcs), és amíg az állíttató család ki nem halt, gondozták őket. Ha azonban a család kihalt vagy elköltözött, és senki sem viselte gondját a feszületnek, az gyorsan pusztulásnak indult. Az egyik husztóti feszület állítóiról tudjuk, hogy „két szegény családnak adtak szőlőt, hogy haláluk után gondozzák a keresztet." A vizsgált emlékek 3/5 része mondható ma is gondozottnak. Az idők folyamán több feszületet eltávolítottak eredeti helyéről, és új környezetben állították föl őket. Az áthelyezések oka általában az, hogy a feszület a régi helyén útban volt, valamilyen munkát akadályozott. A feszületek javításáról különösen akkor gondoskodtak, ha azok balesetveszélyes állapotba kerültek. A feszületek 1/4 részénél található valamilyen utalás (évszám, javítási nyomok) helyreállítási munkálatokra. Teljesen elpusztult, de még valamilyen formában fölismerhető a vizsgált feszületek 15%-a. Ezek az utóbbi húsz év során pusztultak el; négy újra fölállítható lenne közülük. Az 1829. szeptember 26-án kelt abaligeti Decreta Visitationis Canonicae a területen 1802-től 1825-ig 24 db fa- és kőfeszület állításáról ad hírt. A 24 feszület közül csak 13 köthető valamilyen módon (helyazonosság, évszám, név) a ma is álló feszületek valamelyikéhez. A többi 11 az utóbbi 100—150 év folyamán pusztult el.

Területünkön nehéz meghatározni a feszületeket alkotó mesterek nevét, munkahelyét, mivel az írásos források nem adnak erre vonatkozó fölvilágosítást. A kész munkára csupán egyetlen esetben vésték föl a mester nevét (Reisz Ferenc, Nádasd, 1926). Kőfaragójegyek alkalmazása pedig nem volt szokásban, s a szájhagyomány is csak

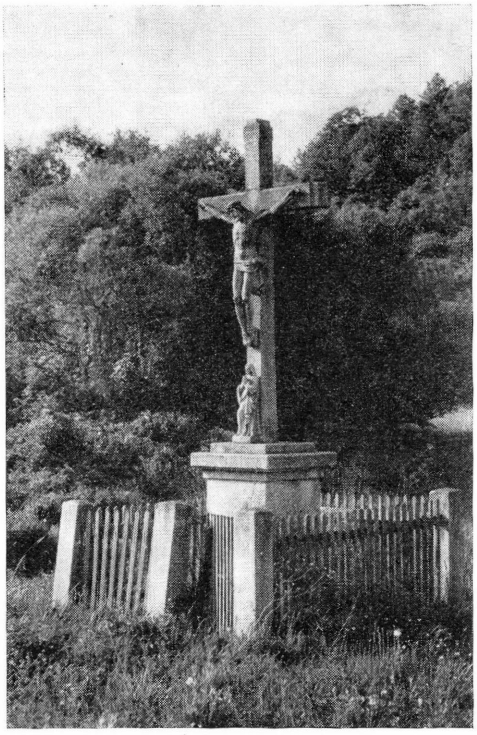

2. kép. Magános kőfeszület. Kovácsszénája, 1949

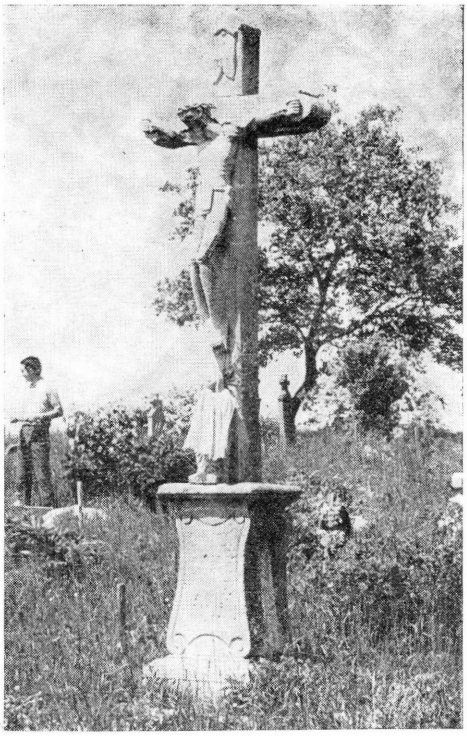

3. kép. Későbarokk hatást mutató temetői feszület. Bános, 1811.

további négy, ötven évnél nem régebben állított feszület esetében tartotta fönn a készítők nevét, illetve származását (*Novák nevű kőműves* 1949, *Weckler*, Püspöknádasd 1925, *nádasdi kőfaragó* 1939, *Reisz nevű* Mecseknádasd 1935). Az öt feszület közül négy tehát mecseknádasdi kőfaragó munkája, egyet pedig kőművesmunkának tartanak, amihez a korpuszt Pécsett vásárolták meg. További adatok a mesterekre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre, a hasonló stílusjegyek, formai azonosságok alapján föltételezhető azonban, hogy a feszületek jelentős csoportját Mecseknádasdon készítették. Fölvetődik még az emlékek egy részének pécsi műhelyekben való készítésének lehetősége, erre azonban eddig nem találtunk adatot.

Mecseknádasdra — a vizsgált terület falvaihoz hasonlóan — a XVIII. században német telepesek érkeztek. A Pécsi Állami Levéltárban Mecseknádasdra vonatkozóan céhes anyag nem található. Az úrbéri összeírások sem tartalmaznak a kőfaragásra utaló adatokat. A falu a püspöki uradalmi birtokhoz tartozott; ennek gazdasági iratai a Pécsi Püspöki Levéltárban háborús pusztulás következtében megsemmisültek.

A mecseknádasdi plébánia anyakönyveinek átvizsgálása során azonban világossá vált, hogy a faluban a XIX. században a legfontosabb kádár- és fazekasmesterségek mellett jelentős kőfaragóipar virágzott. A legrégebbi, XVIII. századi adatokat is tartalmazó jegyzékben a foglalkozások sajnos nincsenek föltüntetve. A „kőfaragó", „lapicida" megjelölés legkorábbi említése 1838-ból származik.[28] E család egymás után élt további négy tagjának neve mellett megtalálható ez a foglalkozásnév, itt tehát a mesterség apáról fiúra hagyományozódásával számolhatunk.[29] A XIX. században összesen 15 név mellett áll a kőfaragómesterségre utaló megnevezés. Ezek a mesterek említésük sorrendjében a következők: Elblinger Ferenc, Elblinger Ádám, Elblinger Antonius, Elblinger

[28] *Az Nádasdi egyházi Anya megyének 1838. esztendőben íratott Anya kereszt könyve.* 4.
[29] *Az Nádasdi egyházi Anya megyének 1838. esztendőben íratott Anya kereszt könyve.* 4.

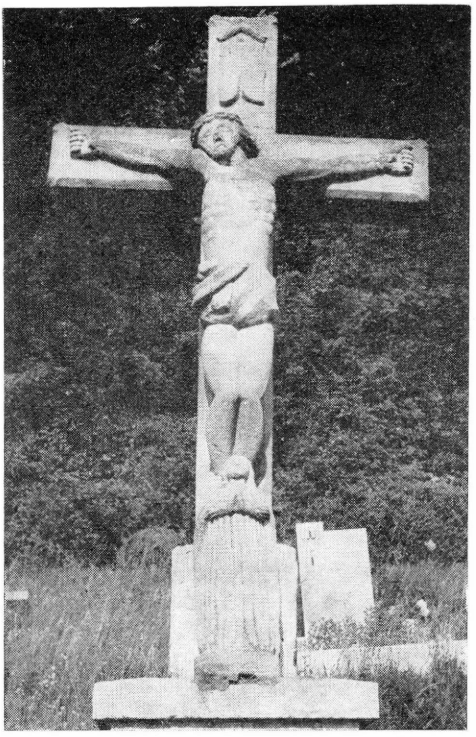

4. kép. Temetői feszület. Husztót, XIX. század első fele.

5. kép. Útmenti feszület. Mecsekszakál, 1938.

György, Elblinger István, Reinhart Károly, Schneider János, Schneider István, Jacobus Buchinger, Franciscis Hohn, Feld János, Keszler Antal, Wilhelm János, Dietrich János, Schmidt Ferenc. A nevek között ugyan nem szerepel a feszületek készítőjéül megjelölt Reisz és Weckler, ebből azonban csak arra lehet következtetni, hogy a későbbiek folyamán megszaporodott igények kielégítésére újabb családok is bekapcsolódtak a mesterségbe.

Fölvetődik a kérdés, vajon a betelepülők magukkal hozták-e a mesterséget, vagy pedig a helyi adottságok hatására alakultak ki műhelyeik. Az 1785-ből származó Descriptio Baranyensis Nádasdra vonatkozó összeírása a megye összes falvaihoz hasonlóan fölsorolja a Nádasdon dolgozó mesterembereket és műhelyeiket, de kőfaragót még nem találunk közöttük.[30] Föltételezhető tehát, hogy az első műhelyek 1785 és 1838 között alakultak ki. A szomszédos Pécsváradra vonatkozóan azonban két XVIII. századi adatot is találtunk. Ugyanez az összeírás röviden ismerteti Franciscus Mittash pécsváradi lapicida vagyoni állapotát és munkakörülményeit. Az írás többek között elmondja, hogy a mester szekszárdiaknak, tolnaiaknak és másoknak is dolgozott.[31] Több forrásból tudjuk, hogy Regesz Pál pécsváradi kőfaragó 1713-ban dolgozott a pécsi Szentháromság szobor munkálatainál.[32] Nem valószínűtlen a föltevés, hogy a XVIII. század végén erőteljes fejlődésnek induló Pécsváradról kitelepülő mesterek voltak az első kőfaragók Mecseknádasdon, s a XIX. század folyamán a jobb helyi körülmények között ők hozták létre a virágzó kőfaragóipart.

[30] *Descriptio Phisico, Politico, Topographica comitatus Baranyensis.* 1785. II. 315—326. OSzK Fol. lat. 289.

[31] *Descriptio Phisico, Politico, Topographica comitatus Baranyensis.* 1785. II. 143. OSzK Fol. lat. 289.

[32] Cserkuti A. 1913., Gosztonyi Gy. 1944. 33., Dercsényi Dezső — Pogány Frigyes 1956. 66.

E század első felében 16 önálló kőfaragóműhely dolgozott Mecseknádasdon, ma nyolcan működnek önállóan a szövetkezeten kívül. Termékeikkel (sírkeresztekkel, útmenti feszületekkel, ajtókeretekkel) csaknem az egész megyét ellátták. A mesterek között meghatározták, ki melyik vidékre szállíthatja az árut. A szükséges homokkövet a közeli „Staumetzbrücke"-nél a „Klauner Berg"-ből és a lovászhetényi „Schatzgrube"-ból bányászták, de jelentős mennyiséget hoztak Reziből, s kedvelték a várvölgyi követ is. A két közeli bányát a Reisz és a Weckler családok bérelték. 1940 körül kezdtek el műkővel dolgozni, ezt „egy Schneider nevű hozta, aki Bécsben tanult". A ma is dolgozó műhelyekben a kitelepítések miatt nagyon kevés a mesterség régebbi időszakára utaló nyomot lehet találni. A mesterek mintakönyvek helyett rajzvázlatok, kartonpapír sablonok segítségével dolgoztak. A sírkőfeliratok készítésénél a különböző alkalmakra írt rigmusokat tartalmazó könyvet használtak. A gót írás betűit több helyütt papírra másolva máig megőrizték. A Reisz-műhelyben még megvan az a vasrúd, amivel a hatalmas kőtömböket fejtették. A műhely képét az 1910-es években készített fényképfelvétel örökítette meg. Az öntősablonokat sokhelyütt már beépítették a készülő házak falába. Többen emlékeznek még az egyik számba vett feszület alkotójára, az 1954-ben meghalt Wecklerre, aki a hagyomány szerint a legszebben tudta faragni a homokkő korpuszokat a faluban. Egy a Wilhelm-műhelyből származó, az újabb feszületek típusát ábrázoló kopírozott rajzmásolatról leolvashatók egy útmenti feszület pontos formái, méretei.

A feszületek rendeltetésének, ikonográfiai típusának, az anyagi és a formai jegyek megkülönböztetésének értelmezését nagymértékben megkönnyíti a készítő mesterek munkájának földerítése. A téma körülhatároltsága miatt az anyagot nem lehet szobrászati műfajok szerint tovább tagolni, s a szűk időbeli határok miatt bármilyen periodizáció is értelmét vesztené, mert a megfigyelhető stílusváltozások még fáziseltolódással sem tükrözik a történelmi események alakulását jobban követő „magas művészet" formaváltozásait. Ugyanabban az időben egy-egy vidéken párhuzamosan több irányzat élhet, terjedhet, s ezzel egy időben az ország legkülönbözőbb területein hagyhat emléket. A stílusváltozatok nyomon követése, a változatok közötti összefüggések megállapítása csak egy térben és időben átfogóbb jellegű anyag alapján lehetséges.

A kőfaragómesterség és a szobrászművészet között a határok elmosódtak. A városok vagy tehetős kegyurak megrendelésére készített gazdag, művészi kivitelezésű emlékek mesterei gyakran idegenek, elsősorban németek voltak, s munkájukat legtöbbször híres külföldi szoborművek példájához igazodva végezték. „A kisebb községekben, falvakban a szerény tudású helyi mesterek olcsóbb megoldásokat, egyszerűbb felépítést alkalmaztak a számtalan változatban szereplő fogalmi emlékeknél."[33]

A feszületek megjelenési formája elhelyezkedésükön kívül a feszület kialakítását meghatározó számos más tényező együttes hatásán múlik. *(3. kép.)* A feszületek 3—3,5 m magasak, ebből kb. 1 m az alap és 2 m a kereszt függőleges szára. A keresztek rövidebb, vízszintes szára a függőlegest annak felső végétől kb. 30 cm-re metszi. A vízszintes szár hossza ritkán haladja meg a 100—120 cm-t. A szárak vastagsága 15 cm körül mozog. A feszületek összeállítása a vizsgált területen mindenütt azonos módon ment végbe. A földbe süllyesztett téglákon vagy köveken nyugvó talapzat három részből áll. A szélesebb és alacsonyabb alapra egy keskenyebb, de jóval magasabb négyzetes oszlopot állítottak, majd ennek tetejére ismét egy szélesebb, a talapzat felső peremét alkotó lapot helyeztek. A kereszt szárai csapolással illeszkednek a talapzatba és egymásba. A függőleges szár két, a vízszintes egy darabból áll. A homokkő feszületeknél a korpusz feje és a két kéz a vízszintes szárral, a test és a lábak pedig a függőleges szárral együtt vannak kifaragva. A műkőfeszületeknél az öntött korpuszt külön erősítették a keresztre. A feszületekre jellemző viszonyítási adat a talapzat felső pereme alatti szélessége. Ezek a számok — a talapzat anyagától függetlenül — 44 és 54 cm között mozognak. Nagyobb területre kiterjedő gyűjtőmunkánál ez a szám lehet az egyik összehasonlítási alap, ugyanis eddigi megfigyelések szerint vannak olyan vidékek (pl. a Balaton délnyugati végének környéke), ahol a feszületek alapjának átlagszélessége nem haladja meg a 30 cm-t. Ez az adat könnyen mérhető s módot ad a kőfaragóműhelyek elkülönítésére, a feszületek fölállításával kapcsolatban pedig a hely, az időpont és az anyag közti összefüggés megállapítására.

A számba vett feszületek kétféle anyagból készültek: homokkőből és műkőből. Homokkőből egészen a legutóbbi időkig (1938-ig) állítottak feszületeket. A homokkőnek több fajtája ismeretes: gyakran használt nyersanyag az ún. cserkő (durvább homokkő), a finom homokkő és a jakabhegyi vörös homokkő. A műkő a század 20-as, 30-as éveiben kezdett tért hódítani. Ezzel együtt megjelent egy harmadik anyag, a márvány,

[33] Fülep Lajos 1964. 429.

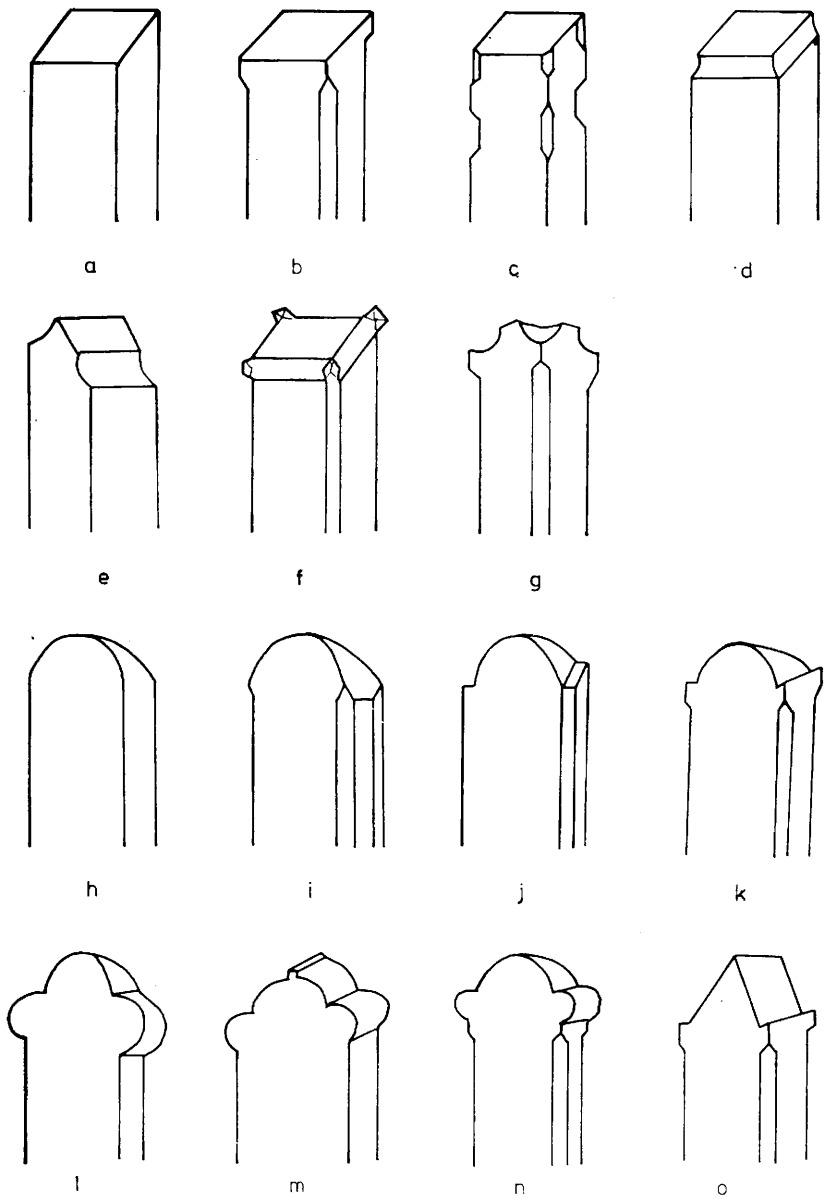

6. kép. A keresztszár-végződések különböző formai megoldásai: a—g. „kockafejes" változatok, h—k. „félköríves" változatok, l—n. „karéjos" változatok, o. „csúcsos" változat.

amit a föliratos táblák készítésére használtak. Műkőfeszületet márványtáblával öt esetben láttak el, egyszer pedig a homokkőtalapzatba építettek be utólag márványtáblát. Homokkőből való a feszületek 60 %-a. Műkővel vagy más anyaggal (vas, márvány) kombinált, de egykor tiszta homokkőfeszület 8 db van. Csak műkőből szintén 8 feszület készült. A feszületek alapjául 34 esetben szolgált homokkő, 13 esetben műkő. 30 korpuszt faragtak homokkőből, 14-et pedig műkőből öntöttek. A fölirat helyéül 30 esetben szolgált homokkő, 10 esetben műkő és 6 esetben márvány.

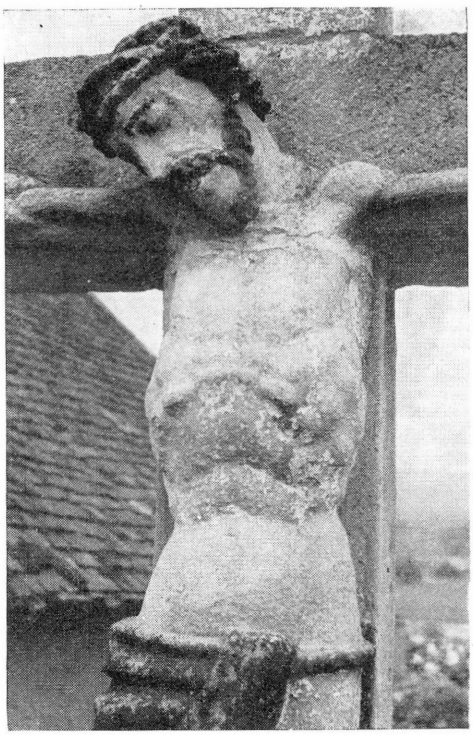

7. *kép.* Korpusz az abaligeti Kossuth L. u. 21. sz. ház kertjébe 1964-ben áthelyezett feszületen.

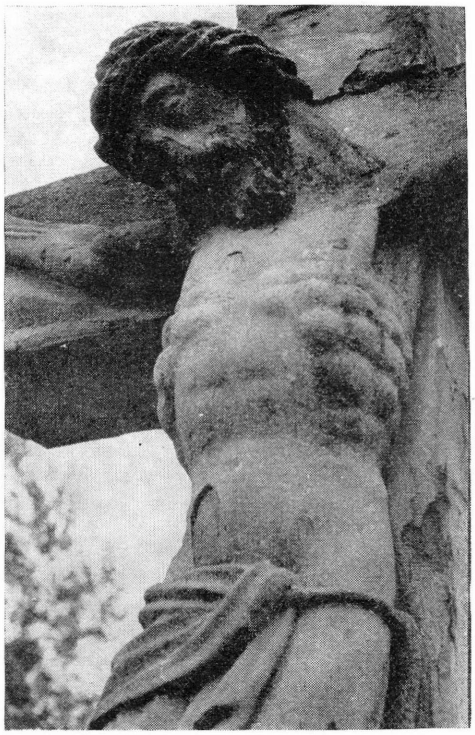

8. *kép.* Útmenti feszület. Abaliget, XIX. sz. második fele.

A homokkőfeszületeket gyakran különböző színű festékréteg borítja. Ez kettős célt szolgál: egyrészt kiemeli a tárgyat környezetéből, másrészt a nép elképzelése szerint megvédi a feszületet az idő pusztításától. Ezzel azonban sokszor szándékukkal ellentétes hatást érnek el, mert az évek hosszú során egymásra rakódott festékréteg meggátolja a kő szellőzését, s az gyors pusztulásnak indul. Olykor nem az egész felületet festik be, hanem csak egyes hangsúlyozni kívánt részeit. Legtöbbször barna színűre festették be a szakállat, a töviskoronát, a hajat és néha az ágyékkötőt. Némely korpuszon az oldalsebből szivárgó vércseppeket is megfestették.

A szélesebb körű összehasonlításhoz jó alapot adnak a keresztszárak végződései. A vizsgált anyag a keresztszárak végződése alapján három, egymástól jól elkülöníthető csoportba osztható. A legnagyobb számú variációval rendelkező első csoport a „kockafejes" elnevezést kapta. Ebbe a csoportba 20 feszület tartozik, hétféle variációs megoszlásban *(6/a—g. kép)*. A második, „félköríves"-nek nevezett csoportba négyféle variációt követve 17 feszület osztható. *(6/h—k. kép.)* A harmadik csoportba tartozó 6 feszület három variációra oszlik. Ez a csoport a „karéjos" elnevezést kapta, mivel a szárvégződések lóherelevél alakúak. *(6/l—n. kép.)* Egy feszület szárvégződése egyedinek mondható, mivel csúcsos kiképzésével egyik csoportba sem sorolhatjuk. *(6/o. kép.)*

A legbiztosabb összehasonlítási alapot a korpuszok vizsgálata kínálja. A még meglevő korpuszok közül 28 homokkőből, 15 műkőből készült. (Egy homokkőkorpusznak csak a két kezét és a fejét sikerült regisztrálni.) A homokkőfeszületeknél elsősorban ezeken nyilvánul meg az alkotó mester művészi képessége, fantáziája, és ezeken lehet a legjobban megfigyelni a stílusok változását, terjedését is. A műkőfeszületeknél más a helyzet. Itt a készítő előre megformált sablonba önti az anyagot, s ez az oka annak, hogy ezek a korpuszok sokkal kisebb variációs lehetőséget mutatnak. A homokkőből készült korpuszoknál se mindegy azonban, hogy milyen minőségű követ használ a mester, hiszen

a puha, szemcsés homokkő aprólékosabb kidolgozást enged, míg a durva, keményebb anyag határt szab a mester elképzeléseinek.

A korpusz faragásánál a készítők fantáziájának és mesterségbeli tudásának megnyilatkozására a legnagyobb lehetőséget a fej megmintázása adta. A fej tartásának, az arckifejezésnek összhangban kellett állnia a kéz- és lábtartással és a test elhelyezésével. Ez az oka annak, hogy ahány homokkőkorpusz — a néhány alaptípuson belül — annyiféle fejforma-mintázással kísérleteztek a kőfaragók. A kor által megkövetelt fölfogáshoz — ha alig észrevehetően is — mindegyik hozzáadott valamit a maga egyéniségéből. A fej minden esetben kisebb vagy nagyobb mértékben jobbra hajlik. Néha egészen

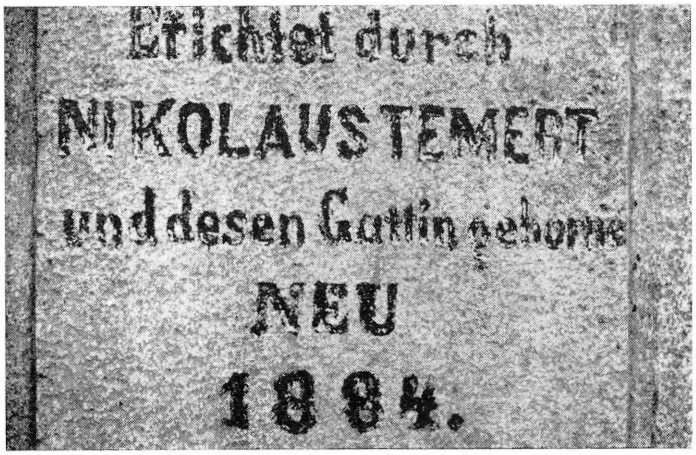

9. kép. Vésett és festett felirat az abaligeti templom mellett álló feszületen.

mereven a vállra szorul vagy hátra feszül, néhol kissé előre hajlik, vagy egészen a mellre bukik. A nyugodt arcvonások a halál utáni állapotot ragadják meg, érzelemmentességük összhangban áll a test mozdulatlanságával, méltóságával. A dús mintázatú szakáll, bajusz, a hosszú haj, a széles arcvonások kiegyensúlyozottságát csak itt-ott töri meg az elnyílt száj, a hosszúkásan torzított, megnyújtott arc. A fejen minden esetben látható a János evangéliumában említett, ágakból font töviskorona.

A kéz- és lábtartás kialakításánál lényegesen kisebb változatosság tapasztalható. A karok vagy teljesen vízszintesek, a kereszt száraival párhuzamosak, vagy könyökben enyhén hajlítottak. A műkő korpuszoknál figyelhető meg a már-már hegyesszögbe hajló, erősen megtört kéztartás. A kézfejek megformálása mindenütt egyforma: behajlított, egymás mellé szorított ujjak, átszögezett tenyér. A combok különböző hosszúságúak, a lábszárak egymás mellé zártak, csak ritkán láthatók kissé fölhúzott térdek, amivel az alkotó megpróbálta kiemelni a testet a teljes mozdulatlanságból. Néhány feszület korpuszán szép, stilizált a mellkas mintázása. *(8. kép.)* Néhol enyhén bemélyített árkok jelzik a bordákat, más esetekben a vízszintes bemélyedéseket függőlegesek metszik, így még elvontabb, drámaibb az ábrázolás. Van, ahol egyetlen félkör alakú bemélyedés jelzi a mellkas vonalát. Az oldalseb elhelyezésében is változatosságot tapasztalhatunk: erre vonatkozóan ugyanis az evangéliumok nem adnak egyértelmű fölvilágosítást, s a test átszúrását is csak János evangéliuma említi. Ezért a mesterek tetszés szerint hol a korpusz jobb, hol a bal oldalára helyezték el az oldalsebet. Az ágyékkendő kiképzésénél is többféle megoldással találkozunk. Vannak jobb, és vannak bal oldalon megkötött ágyékkendők. Ezek a kötéssel ellenkező oldalon sűrűráncot vetnek, szabadon maradt végük elöl vagy oldalt lóg le. *(5. kép.)* A mindkét oldalon megkötött ágyékkendők elől kötényszerűen mintázottak. Ritkán fordul elő az önmagával megkötött, teljesen zárt ágyékkendő.

Állításukkor a feszületeket fölirattal látták el. A felirat legtöbbször a talapzat elülső oldalán, külön erre a célra elkerített mezőben foglal helyet. Egyes esetekben a talapzat három oldalára vagy peremére is vésték föliratot. Magyar, ill. német nyelvű fölirattal ellátott feszület egyaránt 16—16 db van, kétnyelvű föliratot egyetlen esetben olvashatunk. A német nyelvű föliratokat szinte kivétel nélkül gót betűkkel készítették.

10. kép. Pietà a mecsekrákosi imaház előtt jobbról álló feszület talapzatán 1928-ból.

11. kép. Szent József ábrázolása egy tekeresi útmenti feszület talapzatán 1925-ből.

A magyar nyelvűeket kezdetben kurzív betűtípussal faragták. A XIX. század közepétől vegyesen használták a kurzív és a lapidáris betűket, e század elejére pedig általánossá váltak a lapidáris betűkből készített föliratok. A föliratok elsősorban a feszület állításának körülményeire adnak fölvilágosítást. *(9. kép.)* Az állítás vagy a javítás időpontját jelölő évszám 33 esetben olvasható. Már csak 22 föliraton látható az állíttató család vagy személy neve. Az állítás okáról mindössze 8 fölirat ad némi tájékoztatást: 3—3 feszületet emlékül, ill. hálából, kettőt fogadalomból állítottak. Gyakran olvasható az „Isten dicsőségére" formula, s látható a feszületeken Istenhez szóló könyörgés, az arra járóknak szánt intés, figyelmeztetés is.

Külön figyelmet érdemelnek a feszületeket ikonográfiailag kiegészítő ábrázolások: Mária-szobrok, szentek, pieták. A 47 feszület közül 37 talapzatán található Mária-szobor. Számuk eredetileg még több lehetett, de mivel nem minden esetben erősítették őket a talapzathoz, könnyen elpusztultak. Működből 13 db Mária-szobor készült, ezekből 10 teljesen ép, 3 sérült. 24 db Mária-szobor készült homokkőből, ezek közül 8 mondható épnek, 6 kisebb-nagyobb sérülés nyomát viseli. A 4 Pietà *(10. kép.)* és 1 Szent József ábrázolás *(11. kép.)* viszonylag épen maradt meg, mert védett helyen, a talapzatok elülső oldalába mélyített kis fülkében helyezték el őket. A működ szobrokra a szabadabb vonalvezetés, a dús ruharedőzet, a mozgalmasság jellemző. Szimmetrikus elrendezés, egyszerűség, zártság, nyugodt megformálás a főbb jegyei a homokkőből készült szobroknak.

***

Valamikor az útmenti és temetői feszületek a falusi nép életében jelentős szerepet játszottak. Erről tanúskodik a hozzájuk fűződő gazdag szokás- és hiedelemvilág.

A feszületeket minden évben többször fölkeresték. Mindenszentekkor általában egyénileg, áldozócsütörtök hetében pedig hétfőn, kedden és szerdán keresztjáró körme-

nettel mentek hozzájuk. A halottak napjának vigiliájává lett mindenszentekkor „az élők rágondolnak a maguk minden bizonnyal eljövendő sorsára, a halálra. Rágondolnak azonban azokra is, akik megelőzték őket. Iparkodnak e szenvedő lelkeken imádsággal, mise- és búcsúfölajánlással, jócselekedetekkel, főképpen pedig alamizsnálkodással segíteni. E gondoskodásnak a népnél számos megnyilatkozása van, mely sok tekintetben még ma is a jámborságnak középkori felfogásában gyökerezik."[34] E gondoskodás nyilvánult meg sok esetben az útmenti feszületeknél is. „Régebben minden évben mindenszentekkor virágot, koszorút hoztak a kereszthez. Este gyertyát égettek, és néha egy-két forintos pénzdarabot is tettek a kereszt talapzatára." A feszülethez tett pénz sorsáról az egyik feszület állítója így vall: „Sok volt az átutazó, akik odamentek a kereszthez, elmondtak egy imádságot, és akkor tettek oda aprópénzeket. A pásztorok meg összeszedték." Hangsúlyozni kell, hogy itt nem egyedi esetről, hanem a múltban általánosan elterjedt, a halottak napi alamizsnálkodásra visszavezethető népszokásról van szó.

Több feszületnél virág- és gyertyamaradványt találtunk, ami persze nem minden esetben vezethető vissza a mindenszenteki hagyományra; buzgó családok vagy a Rózsafüzér társulat tagjai néhány feszületet minden jelentősebb Mária-ünnepen megkoszorúztak. A koszorú sok esetben nem virág-, hanem fenyőkoszorú. Legszívesebben használt virág az orgona, a labdarózsa, a galagonya, a barka. A gyertyákat az ismeretlen helyen vagy idegenben nyugvó falubeliekért, hozzátartozókért gyújtották. A feszületeknél imádkozni is szoktak. Az egyik tekeresi feszületről úgy tudják, „ha nem volt eső, akkor kimentek a kereszthez vasárnap délután, litánia után, és könyörögtek, hogy Isten adjon esőt. Lett is eső pár napon belül, mindig lett eső."

Egy mindenszentekhez kapcsolódó, az országban több helyütt ismert sajátos népszokással találkozunk három bánosi feszületnél. A feszületek Mária-szobrait egy Pölöskéről az apja sírjához Bánosra látogató asszony mindenszentekkor fölöltözteti. Kérdésünkre elmondta, hogy fogadalomból csinálja, fogadalma okát azonban nem árulta el. Az „öltözék" régóta nem használt, fakult, pirospöttyös vászonlepedőből varrt, madzaggal összefogott szoknyácska, amit az asszony a szobrok nyakába kötött. *(13. kép.)* Tud erről a szokásról az egyik feszület állítója is: „Ősszel, mindenszentekkor asszonyok szokták fogadni szülésnél, hogy a Máriának ruhát készítenek. Fehér ruhát szoktak kivarrni." Az öltöztetés szokásáról BÁLINT Sándor így ír: „igen sok kegyszobrunknak a hívek ajándékából valóságos ruhatára van: az öltözet színe mindig alkalmazkodik a nap liturgikus hangulatához. Az öltöztetést rendesen valami jámbor öregasszony végzi, akit Mária dajkájának hívnak. A soproni Szent Mihály templom kegyszobrát (a mariazelli másolatát) elsőnek Sárkány Miklósné öltöztette fel (1676), aki arannyal átszőtt menyasszonyi ruhájából készített ékes köntöst a Szűzanya és gyermeke számára. A hagyomány szerint a hárskúti Mária-szoborra egyszer egy rosszéletű nő is varratott ruhát, de amikor ráadták, leégett róla."[35] Az útmenti feszületek Mária-szobrainak fölöltöztetése e hagyomány leegyszerűsített, elsősorban már nem az egyházi ünnepekhez, hanem az egyéni élet eseményeihez fűződő változata.

Búcsúk alkalmával csoportosan keresték föl az útvonal mellett elhelyezkedő feszületeket. A búcsúsok útközben megálltak előttük, imádkoztak, énekeltek. A feszületek köszöntése szerves részévé vált a búcsújárásnak, a népi ájtatosság e jeles megnyilatkozásának. Különleges szerep jutott minden évben kétszer az abaligeti „Pogánykereszt"-nek. Először akkor, amikor a falu népe a máriagyüdi búcsúba ment. Addig szóltak a falu harangjai, amíg a feszülettől látni lehetett a búcsúsokat. Másodszor akkor, amikor a búcsúsok két nap múlva visszafelé jöttek. Akkor megint fölküldtek egy legényt a feszülethez, aki két puskalövéssel jelezte a nép közeledését. A toronyban ismét megkezdték a harangokat, és azok mindaddig szóltak, amíg a búcsús nép megérkezett a faluba. Az 1924. évi búcsúból való visszatérésről így emlékezik meg a *Historia Domus:* „a bodóhegyi keresztnél a zene várt, s így ünnepélyesen vonultunk be a községbe."[36]

Egyedülálló jelenség figyelhető meg a volt abaligeti kálvária még álló középső feszületénél. A kereszt talapzatának bal hátsó sarkából egy kb. 8×8 cm-es darab hiányzik. A külföldi analógiákat[37] figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy az innen kikapart pornak varázserőt, mágikus hatást tulajdonítottak, és valamilyen betegségre kerestek vele gyógyulást.

[34] BÁLINT Sándor 1938. 295.
[35] BÁLINT Sándor 1943. 171.
[36] *Liber connotatarum memorabilium in parochia Abaligetensis ab anno 1758.* 139.
[37] LOSCH, Bernhard 1968. 108—110.

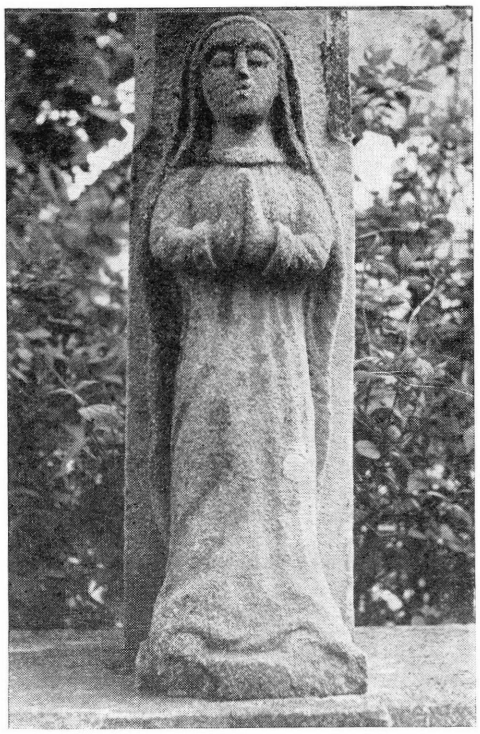

12. kép. Mária-szobor a kovácsszénájai Fő u. 31. sz. ház előtt álló 1903-ban emelt feszület talapzatán.

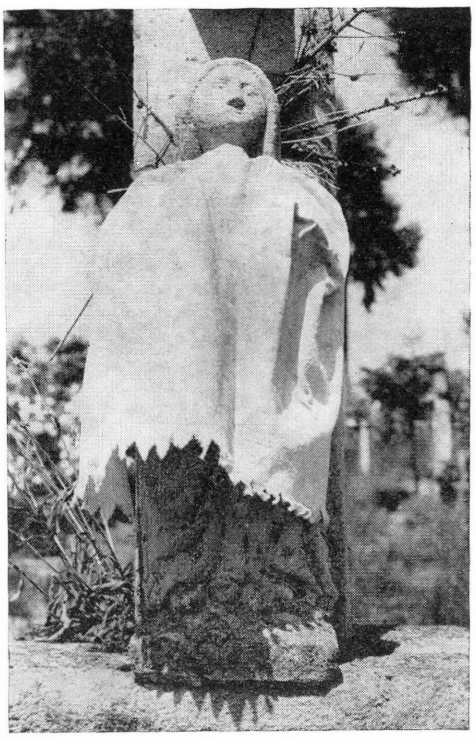

13. kép. Felöltöztetett Mária-szobor a bánosi temetői feszület talapzatán.

Mind a nyolc falu életében jelentős szerepet játszottak a keresztjáró napok. A szokás középkori hagyományban gyökerezik. „Annak emlékezetére, hogy Krisztus kivezette tanítványait az Olajfák hegyére, körmenetet tartottak mind a keleti, mind a nyugati egyházban. Ennek a megemlékezésen túl bizonyára könyörgő jellege is volt: a vetéstől akarták távoltartani a rontás szellemét, illetőleg megnyerni vele az Ég különös áldását. Hogy e szokás a középkorban nálunk is élt, bizonyítja a kalocsai egyházmegyének egykorú rituáléja."[38] Vidékünkön a keresztjáró napokat Abaligeten tartották, ahova a többi községből is szép számmal bejöttek. „Áldozócsütörtök előtt hétfőn, kedden és szerdán reggel hétre mentek misére Abaligetre. Utána elmentek a keresztekhez: először a Hármaskereszthez, azután a temetőfölöttihez, harmadik napon meg a templomtéren levőhöz. A tanító kántorizált, a népek mindenféle könyörgéseket énekeltek. Amíg mentek a kereszthez, a Mindenszentek litániát énekelték; ha még maradt vissza belőle rész, azt a keresztnél elimádkozták. Visszafelé a Máriát dicsérni . . . kezdetű éneket énekelték." „Ha valaki nem ment el a processzióval a kereszthez, otthon kellett maradnia, amíg a kereszt haza nem ért. Nem mehettek a mezőre dolgozni. Ha egy férfi befogott, megbüntették." „Ma is vannak keresztjáró napok, de most — mivel munkanapokon vannak — úgy, mint régen, megtartani nem lehet, csak úgy, hogy a közlekedést ne zavarja. Úgy szokták csinálni, hogy első nap elmennek a temetőbe, második nap a templomtéren van egy kereszt, oda mennek, és a harmadik napon közvetlenül a szomszédunkba, az Iliáék keresztjéhez mennek." Az 1953-ban tartott keresztjáró napokat így írja le a *Historia Domus:* „1953-ban keresztjáró körmenetünk hétfőn időjárás miatt (elmaradt), szerdán a templom melletti kereszthez, kedden a keresztúti kereszthez a temetőbe (mentünk.)"[39] Husztóton „Szent Antal napján is körmenet ment a keresztek-

[38] BÁLINT Sándor 1938. 248.
[39] *Liber connotatarum memorabilium in parochia Abaligetensis ab anno 1758.* 249.

hez. Kettes, hármas sorokban mentünk. A kántor előre énekelt, mi meg utána énekeltük. Legtöbbször a Mindenszentek litániát szoktuk énekelni. A hídnál levő meg a temetőbeli keresztekhez mentünk."

A szokásokon kívül a feszületekhez különféle — a szájhagyomány útján fönnmaradt — mondák, történetek, elnevezések fűződnek. Az ezekben rejlő anyag ritkán nyúlik vissza száz évnél régebbi időkbe.[1] A feszületek állításának valós vagy vélt okát — a rajtuk látható föliratokon kívül — ezek a mondák őrizték meg az utókornak. Az okok között leggyakrabban szerepel a „hálából", „fogadalomból" kifejezés. Több feszületet állítottak a háborúból való szerencsés visszatérésért, betegségből történt gyógyulásért. Szerencsétlenség helyén, emlékül állították azt a feszületet, amely fölirata s a rá vonatkozó szájhagyomány szerint a háborúból szabadságra hazatért, s egy lezuhanó faág által agyonütött katonafiúra emlékeztette az arra járókat. Vélt bűnök, rontás engesztelésére is állítottak feszületeket a hagyomány szerint. A saját gyermekét véletlenül agyonszúró anya, a gyerektelen — s terméketlenségüket elkövetett bűnük következményének tartó — családok engesztelésül állítottak feszületeket. Az abaligeti kálváriáról a hagyomány tudni véli, hogy állítójának már nyolc gyereke meghalt, amikor a kálváriát fölállíttatta. Ezután minden gyereke életben maradt. Az abaligeti Pogánykeresztről azt tartja a hagyomány, hogy aki itt imádkozik, annak kérése nem nyer meghallgatást. E hagyomány valóságos alapja az lehet, hogy a feszületet valamilyen okból nem szentelték föl.

A mondai hagyományok és a feszületek közötti szoros összefüggésről nem lehet beszélni. A történetek csak a feszületek „függelékének" bizonyulnak, mindenhol föltűnnek és elterjednek. Sokszor több variációja van egy történetnek, és a különböző történetek változatai egymás mellett is előfordulnak. A történetek az idővel együtt változnak. A hatásosan átalakított változatok mellett rövid formák és körülírások is találhatók. Éppen azok a változatok terjedtek el széles körben, amelyek az eseményt csak jelölik, de semmiféle magyarázatot nem fűznek hozzá. A mondák töredékekre esnek szét, majd egyre gyérülve, szürkülve élnek tovább. Föloldódnak a véletlenbe, végül a hagyomány magva marad csak fönn körülbelüli formájában, és minden más, ami nem függ össze szorosan a tárggyal, elmarad.

Az útmenti feszületek különféle elnevezésekkel élnek a nép ajkán. A nem túl régen emelt feszületeket általában az állíttató személy vagy család neve után emlegetik. Némely feszület elnevezését a hozzá fűződő mondai hagyomány magyarázza. Az elpusztult útmenti feszületeknek gyakran egyetlen túlélői a velük kapcsolatos elnevezések. A „kereszt" szót tartalmazó mező-, határrész- és dűlőnevek egy hajdan a közelben állt feszületre utalnak. Tekeres határában például egy 1859-es térképen[40] a „keresztmező" kifejezés olvasható, ugyanitt egy későbbi keletű kataszteri térkép a „Kreuzäcker" elnevezést használja.[41] Ez egyben bizonyítja a feszületeknek a helyi névadásban betöltött jelentős szerepét.

A népi vallásosságnak a tájban elhelyezkedő emlékei részletes vizsgálatot érdemelnek. Ehhez széles alapokra helyezett, kiterjedt gyűjtőmunkára van szükség. Általános jellegű, az anyag egészére vonatkozó megállapításokhoz etnográfusok és művészettörténészek szoros együttműködése vezetheti majd el a kutatást.

IRODALOM

Balassa Iván
1973 *A magyar temetők néprajzi kutatása.* Ethnographia LXXXIV. 225—242.
Bálint Sándor
1938 *Népünk ünnepei.* Budapest
1943 *Sacra Hungaria.* h. n.
1957 *Szegedi szótár.* Budapest
1977 *Ünnepi kalendárium.* Budapest
Csemegi József
1941 *Középkori kőlámpások Sopron területén.* Soproni Szemle

[40] Pécsi Állami Levéltár, B. i. u. 889. sz. térkép. 1859.

[41] Pécsi Állami levéltár, Kataszteri térkép Tekeres határáról 1864-ből (1889-es helyesbítés 1892-ből való nyomása).

Cserkuti A.
1913 *200 év előtt.* Pécsi Napló jan. 19.
Dercsényi Dezső — Pogány Frigyes
1956 *Pécs.* Budapest
Fára József
1934 *Zalaegerszeg és Göcsej részletes kalauza.* Budapest
Fülep Lajos
1964 *A magyarországi művészet története. I.* Budapest
Gerevich Tibor
1948 *Magyarország műemléki topográfiája.* Budapest
Gosztonyi Gy
1944 *Pécs 1763-ban.* Pécs
Házi Jenő
1939 *Sopron középkori egyháztörténete.* Sopron
Jánosi Gyula
1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán.* Pannonhalma
Losch, Bernhard
1968 *Steinkreuze in Südwestdeutschland.* Volksleben 19. Tübingen
Malonyay Dezső
1909 *A magyar nép művészete. II.* és *IV.* Budapest
Manga János
1948 *Magyar katolikus népélet képekben.* Budapest
Mohl Antal
1913 *Győr eleste és visszavétele 1594—1598.* Győr
Németh József
1977 *Zala megye műemlékei.* Zalaegerszeg
Ratz, Alfred
1975 *Forschungen über Sühnekreuze, zur mittelalterlichen Geschichte von Trausdorf und über Leitnahmen der Gutkeled.* Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 57. Eisenstadt
Sebők Samu
1908 *Adatok a fogarasmegyei oláhság néprajzához.* Néprajzi Értesítő IX. 59—68.
Schmidt Tibolt
1914 *Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához.* Néprajzi Értesítő XV. 132—161.
Sümegi György
1978 *„Valami paraszt" faragta.* Forrás 7—8. 79—81.
Dr. Szendy László
1936 *387/ö. Szily János cserkészcsapat göcseji mozgótábora.* Szombathely
Dr. Szentmihályi Imre
1968 *Göcseji Falumúzeum Zalaegerszeg.* Zalaegerszeg
Szilágyi István
1972 *Magyar kálváriák.* Építés — Építészettudomány IV. 1—2. 95—123.
1976 *A szombathelyi kálvária.* Vas megye múltjából '76. 1. sz. levéltári évkönyv. Szombathely, 150—197.
Tóth János
1965 *Göcsej népi építészete.* Budapest
Tömörkény István
1904 *Új kereszt.* In: Gerendás szobákból. Budapest

Gábor Tüskés

STEINERNE WEG- UND FRIEDHOFSKRUZIFIXE IN DER GEGEND VON ABALIGET—ORFŰ

(Auszug)

Die ungarische ethnographische und kunstgeschichtliche Forschung hat bis jetzt für Wegkreuze, Statuen, Kapellen und Kalvarienberge wenig Interesse bekundet. Die vorliegende Studie beschreibt die Steinkruzifixe am Rand der Feldwege und in den Friedhöfen einer kleineren Landschaft von acht Gemeinden in Südwestungarn. Die Be-

völkerung der Gemeinden ist zu Beginn des 18. Jahrhunderts aus Deutschland, Hessen und der Pfalz, in mehreren Wellen eingewandert.

Einleitend schildert der Autor die ungarischen geschichtlichen Angaben über die Aufstellung von Kruzifixen außerhalb der erwähnten Ansiedlungsgruppe. Aus dem 15. und 16. Jahrhundert kennt man Daten über die Aufstellung sogenannter Sühnekreuze in der westlichen Hälfte des Landes, doch befindet sich kein einziges solches mehr auf dem heutigen Gebiet Ungarns. Als Vorgänger der derzeit vorhandenen Andenken kann man die von den Missionen der Jesuiten während der Gegenreformation im ganzen Lande aufgestellten Kruzifixe betrachten.

Nach der Bestandsaufnahme der Steinkruzifixe in der untersuchten Gegend analysiert die Studie deren formelle Eigenheiten und ikonographischen Typen. Es wird versucht, die Meister zu bestimmen, die die Kruzifixe angefertigt haben, die geographische Lage der Steinmetzwerkstätten festzustellen und die Wandlung in den Stileigenheiten zu rekonstruieren. An die Kruzifixe knüpfen sich Legenden, besondere Benennungen, ebenso wie Gebräuche und Glaubenselemente. Die Erforschung dieser bildet einen Beitrag zur besseren Erkenntnis des Weltbildes und der Lebensführung der Bevölkerung, die diese Kreuze aufgestellt hat.

ISMERTETÉSEK

Dömötör, Tekla: János Honti — Leben und Werk. FF Communications No. 221. Academia Scientiarum Fennica. Helsinki, 1978. 84 l.

Kovács Ágnes

Honti János életleírása a magyar nyelvű kiadás után (Dömötör Tekla: *Honti János*. Budapest, 1975. Ism.: Kríza Ildikó, Ethn. LXXXVII. 1976. 275.) megjelent német nyelven is a nagy tekintélyű FFC sorozatban. Akinek alkalma van a két művet egymás mellett kézbe venni, az nyomban megállapíthatja, hogy a kettő csak tárgyában és részleteiben azonos, a német nyelvű a magyar nyelvűnél lényegesen bővebb. Mindkettőt megelőzte egy-egy tanulmánykötet *(Honti János válogatott tanulmányai.* Szerk. és előszó: Ortutay Gyula. Budapest 1962. — János Honti: *Studies in oral epic tradition.* Budapest 1975.), amely bel- és külföldön egyaránt ráirányította azoknak is a figyelmét Honti Jánosra, akik a kézikönyv értékű *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen* c. katalógusán (Helsinki, 1928. FFC 81.) kívül egyéb tanulmányait csak részlegesen ismerték. Honti ugyanis azok közé a kevesek közé tartozott, akiknek magyar és idegen nyelvű művei nem fedték, hanem kiegészítették egymást, teljes életműve tehát csak a fenti idézett kötetekkel vált Magyarországon és külföldön egyaránt ismertté.

Dömötör Tekla a német nyelvű kötetben is — akárcsak a magyar nyelvűben — az életművet ismertnek veszi, s nem a tanulmányok tartalmáról, hanem azok keletkezési körülményeiről tájékoztatja az olvasót. Honti érettségiző diák korában írt népmesekatalógusa előzményeként a magyar FF mindeddig kevéssé feltárt tevékenységét ismerteti. Ez a tevékenység voltaképpen a XX. század első évtizedeiben virágzott, Sebestyén Gyula visszavonulásával lezárult, s elsősorban gyűjtőtevékenység volt. Nem tekinthető tehát Honti mesekutató tevékenysége közvetlen előzményének, közvetve azonban mégis fontos, mert megvetette az alapjait a szorosabb finn-magyar együttműködésnek a folklorisztika területén. Honti ugyanazzal a Kaarle Krohnnal vette fel 18 évesen a kapcsolatot, akivel korábban a magyar FF ügyében már Katona Lajos, Bán Aladár és Sebestyén Gyula is kapcsolatban állt. A család ma is őrzi, s az életrajz közli azt a négy levelezőlapot, amelyet Krohn Hontinak írt az FF-be való belépéséről, majd a katalógus megírásának és kiadásának körülményeiről.

Honti második lépése a folklórkutatás területén a hősmondával kapcsolatos. Erről írt német nyelvű tanulmánya ugyancsak az FFC-ben jelen meg (FFC 95.). Dömötör Tekla a tanulmány kapcsán szól a hősköltészet iránti intenzív magyar érdeklődésről a XIX. sz. második és a XX. sz. első felében, és ennek keretében Hontinak a Szilágyi és Hajmási témával kapcsolatos érdeklődéséről, tanulmányairól. Idézi továbbá Thompson Hontihoz intézett levelét, amely Hontinak Longfellow Hiawatha iránti érdeklődésével és Heuslernek egy levelét, amely hősköltészettel és műfajelmélettel kapcsolatos. A német és angol nyelvű levelek a magyar változatból természetesen hiányoznak, mint ahogy hiányoznak a magyar FF-el, továbbá Honti és az FF közötti kapcsolattal foglalkozó fejezetek is. Dömötör Tekla mindenütt különbséget látszik tenni a magyar és a külföldi olvasó feltételezett ismeretei, érdeklődési köre között, s jól megválasztott szavai itt ezt, ott azt törekszenek alátámasztani, kiegészíteni, kielégíteni.

A felsorolt témák mellett az idő előrehaladtával mind nagyobb mértékben foglalkoztatták Hontit kelta studiumai. Ezzel kapcsolatban a kötet Duilearga levelét idézi. A közölt dokumentumok között rendkívül érdekes még Honti szó szerint idézett tanulmányi terve, melyből sajnálatos módon oly keveset sikerült megvalósítania.

Hontit témái, tanulmányai, vonzó egyénisége, széles körű nyelvismerete a 30-as években Európa-szerte ismertté tették. Módjában lett volna külföldön élni és dolgozni, Honti azonban — bár itthon származása és felfogása mind hátrányosabb helyzetbe hozta — hazatért. A kötet egyik legmegrázóbb fejezete a második világháború ideje alatt folytatott tevékenységével, mondhatnánk küzdelmével kapcsolatos azért, hogy

élni és dolgozni tudjon. Az ebben a fejezetben közölt levelei a munkaszolgálatból jól tükrözik egyéniségét, érdeklődését, gondolkodásmódját. Rendkívül érdekes egyik legutolsó levele Kárpátukrajnából. A munkaszolgálat nehéz heteiben, hónapjaiban került voltaképpen közel azokhoz a parasztemberekhez, akiket elmélyült, költészetükkel foglalkozó tanulmányai során mindig bizonyos idegenkedéssel, távolságtartással szemlélt.

Tanulságosan szemlélteti a kis kötet HONTI munkásságán, egyéniségén túl családi és baráti környezetét. Szól DOBROVITS Aladárhoz, ORTUTAY Gyulához, SZILÁGYI Jánoshoz, WALDAPFEL Imréhez, DEVECSERI Gáborhoz és másokhoz fűződő barátságáról, vitáikról, terveikről. A Magyar FF mellett itt olvashatunk először hiteles sorokat a KERÉNYI Károly körül kialakult Stemmáról, melynek HONTI János és DÖMÖTÖR Tekla is tagjai voltak, s amely halála után „Honti János társaság" néven működött. A baráti körnek úgyszólván minden tagja méltóképpen szólott HONTIról a második világháború utáni években: mikor tudottá vált, hogy nem tér többé vissza és születése 50-ik évfordulója alkalmából. DÖMÖTÖR Tekla német nyelvű kötete annak a dokumentuma, hogy HONTI János egyéniségével és életművével nemcsak megfogyatkozott baráti körében vagy a magyar folklór- és irodalomkutatók között, de a nemzetközi folklorisztikában is méltó helyet foglal el.

Tessedik Sámuel—Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta ZSIGMOND Gábor. Gondolat Kiadó. Budapest, 1979. 433 l.

Poór János

A XVIII. század végén, a XIX. század elején különös figyelmet érdemelnek a kifejezetten az alsóbb néprétegek életével, jelentőségével foglalkozó dolgozatok, tanulmányok. A korra ugyanis az ilyen jellegű munkák kevéssé jellemzőek. A felvilágosodás kori politikai gondolkodás kérdésfelvetései mögött ugyan valahol mélyen ott rejtőzködnek az alsó rétegek szociális, politikai problémái is, de az írásokban ezek a problémák csak nagyon áttételesen manifesztálódnak. Az ember, az emberi természet, a vallás, az ész, az ész állama, az államok legjobb berendezése fölötti meglehetősen elvont elmélkedések adják a felvilágosodás legfontosabb témáit. S ha a parasztság a XVIII. század vége felé Magyarországon gyakran bekerül is a politikai írásokba, azokban nem magáról a parasztságról, a sajátosan paraszti életkérdésekről van szó, hanem a nemesség és az udvar, vagy a nemesség felvilágosult és rendi-feudális rétegei közötti harcokban szerepel „érvként" a földművelő népesség sorsa.

A magyar néprajz klasszikusai sorozat újabb kötete viszont olyan írásokat tartalmaz, amelyekben a parasztság mint a „leghasznosabb emberi rend" (TESSEDIK), mint az „ország alapját" képező réteg (BERZEVICZY) kerül a figyelem középpontjába. A kötetben szereplő művek: TESSEDIK: *Önéletírás* (1817—1818.), *A parasztember Magyarországban* (1784.), *Szarvasi nevezetességek* (1805—1820.), illetve BERZEVICZY: *Magyarország kereskedelméről és iparáról* (Részlet. 1797.) és *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon* (1806).

A téma azonosságán és a parasztkérdés alapkérdésként való felfogásán túl azonban ennek a két szerzőnek sem osztálymeghatározottságában, sem egyéni életútjában, sem a probléma megközelítésének miként jében nincs köze egymáshoz.

TESSEDIK Sámuel (1742—1820), függetlenül erlangeni tanulmányútjától és királyi iskolai bizottmányi tagságától, mentalitásában egész életében egy kis alföldi település — persze igen művelt és széles látókörű — gazdálkodó és tanító lelkésze volt. A vezető nemesi és nemesi-értelmiségi körökbe való bekerülésre, következésképpen az országos politikai életbe való bekapcsolódásra nem volt lehetősége (bár 67 éves korában nemesi címet nyert). Önéletírásának tanúsága szerint a hazának és az emberiségnek kívánt használni, és ezt — úgy vélte — annak az osztálynak a nevelésén kell elkezdeni, „mely még a legkevésbé romlott", azaz a parasztság nevelésén. Tanításait lelkészként, tanítóként és egy európai hírű mintagazdaság vezetőjeként közvetítette a parasztgyerekek és felnőttek felé. Ki akarta irtani az előítéleteket, babonákat, káros szokásokat (sok ünnep és szertartás), munkaszerető és a mezőgazdasági alapismeretekben járatos gyerekeket próbált nevelni, akik „az iskolában tanultakat az életben az ipar felvirágoztatására tovább terjesztik". *A parasztember . . .* című műve az egyelőre „igen fáradságos és bajjal teljes nyomorúságos" életet élő parasztság felemeléséhez akart hozzájárulni

elméleti és főleg gyakorlati tanácsokkal. Nagyon óvatosan és körülírva a jobbágyfelszabadítás követeléséig is eljutott ebben a művében. Egészében véve azonban reformtervei összeférnek a jobbágyrendszerrel. A legkisebb egység, a falu újjáalakításán fáradozott, 26 pontos táblázatban hasonlítva össze a jelenlegi és az „ideális" falu alaprajzát, úr-jobbágy viszonyát, egyház-, iskola-, egészségügyét, gazdálkodásmódját, belszervezetét stb. Célját a parasztok nevelésével és tanításával akarta elérni, melynek előfeltétele az ő munkáiból egyébként áradó, őszinte szeretet a parasztság és a paraszti munka iránt.

TESSEDIK parasztembere apolitikus, a fennálló államhatalom és ami fontosabb, a fennálló feudális szisztéma iránt is lojális lény. Követeléseit csak igényként, kérésként fogalmazta meg, céljait a „felső és földesuraság jussának károsulása nélkül" akarta elérni. Ezért kaphatott TESSEDIK elismerést Mária Teréziától és II. Józseftől éppúgy, mint I. Ferenctől. Hogy mégsem fordult egyforma lelkesedéssel az egymást váltó kormányzatok felé az jelzi, hogy Mária Teréziáról és II. Józsefről mindig a legnagyobb tisztelet hangján szólt (három itt közölt művében is), I. Ferencről viszont kizárólag tárgyszerűen és keveset írt, vagy pedig semmit, mint a *Szarvasi nevezetességek*ben.

BERZEVICZY Gergely (1763—1822) teljesen más életpályát járt be. Jómódú középbirtokos nemes, előkelő kapcsolatokkal, beutazta egész Európát, fogalmazó a Helytartótanácsnál, aktív tagja az 1790—91-es nemesi mozgalom felvilágosult vezetőgárdájának, 1795-ben csak szerencsével kerülte el a perbe fogást. A parasztsággal való törődés fontosságához nem a parasztokkal való együttélés mindennapos tapasztalatai alapján jutott el, nem elsősorban a parasztok sorsa iránti aggódás sarkallta műve megírására, mint inkább politikai és közgazdasági elmélkedései konzekvenciájaként ér el a parasztságig, egy földművelő ország alapvető népességéig.

Műve gazdaságelméleti és politikai munka, amely a tudós fennsőbbségének tudatával íródott, nem ismeri a bókokat az államhatalom felé. „Ha fáradságomnak valamely haszna lenne"-írja — „annak eredményével kegyesen élhetnek azok, akikre a közkormányzat szent gondjai bízva vannak". Lendületes egyetemes történeti áttekintésben, Dánia, Svédország, Anglia, Belgium, Svájc példáján bizonyítja a jobbágyrendszer eltörlésének hasznát. A jobbágyviszonyok felszámolásán pedig a paraszt tulajdonjogának és személyi jogainak (országgyűlési képviselet, beleszólás a törvényhozásba) elismerését érti. Magyarországon azonban — így BERZEVICZY — bár sok király munkálkodott a parasztok helyzetének jobbításán, azoknak „sem polgári, sem személyi jogai ténylegesen nincsenek". A telek az úr tulajdona, a jobbágy közhivatalt nem viselhet, pert nem indíthat. A portaszám és dikák alapján aránytalanul és áttekinthetetlenül kivetett adók, a tized, kilenced behajtása, a forspont, a katonaállítás körüli visszaélések mind a parasztot sújtják.

BERZEVICZY országos, európai és történelmi összefüggésekbe ágyazva foglalkozott a jobbágysággal. A jobbágyok felszabadítása pedig nála nem udvarias tanácsként, hanem gazdasági és történelmi szükségszerűségként vetődött fel, és ebből a szempontból a „felső és földesuraság" jussa közömbös. TESSEDIK felfogásával abban rokon BERZEVICZY, hogy a parasztság felemelkedését ő is csak külső segítséggel tudja elképzelni, de míg TESSEDIK neveléssel, tanítással, addig ő felülről kiinduló országos reformokkal, melyek vezérelve a fejlettebb európai országokhoz való felzárkózás.

A kötetben található még egy BERZEVICZY-írás, a *Magyarország kereskedelméről és iparáról* c. mű X. fejezete.

A parasztságot témául választó kötet szükségszerűen csak TESSEDIK munkásságát tükrözi jól, aki egész életében a mezőgazdasággal, a faluval és a földművelő népességgel foglalkozott. A közölt művek ugyanakkor TESSEDIK életútját kronológiailag is átfogják, a mindenkori fennálló hatalomhoz való viszonyáról is kapunk értesüléseket.

Ezzel szemben BERZEVICZY elsősorban nem a parasztsággal foglalkozott, s a parasztságról írt munkája is más szemléletű, mint TESSEDIK művei. Az a tény, hogy a jelenlegi néprajztudomány, ORTUTAY Gyula nyomán saját elődjét is látja TESSEDIKben és BERZEVICZYben, kevéssé indokolja a két eltérő szemléletű életmű darabjainak közös kötetben történő kiadását. Ha viszont tudományelméleti elképzelések alapján együtt kerülnek kiadásra, kívánatos lett volna, hogy a bevezető elmélyültebben rajzolja meg a két szerző eltérő történeti szerepét. A bevezető feladata elsősorban az összehasonlítás lehetett volna, nemcsak néhány, egyébként lényeges konklúzió levonása. A bevezetés írójának dokumentálnia kellett volna azt a fontos megállapítását is, hogy TESSEDIK ma már nemcsak „mint az emberbaráti, gyakorlati szellemű, fáradhatatlan pedagógus gazdász és író, hanem mint a XVIII. század második felében térhódító európai természettudomány és társadalombölcselet aktív képviselője" tűnik fel. Kitérhetett volna ZSIGMOND Gábor arra, hogy mi a helye TESSEDIKnek az európai tudományos életben, kik gyakorolták rá a legnagyobb hatást egyetemi tanulmányai és tudományos indulása során. A TESSEDIK-

portré ettől függetlenül, éppúgy mint a válogatás, átfogó képet ad TESSEDIK életéről és munkásságáról. A BERZEVICZY-portréból viszont hiányzik az átfogó kép. Nem tudjuk meg, hogyan jut el a 80-as évek sokszor könnyelmű göttingai diákja a magyar valóság alapproblémájáig, s nem győz meg bennünket a bevezetés arról, amit egyébként igen helyesen hangsúlyoz, hogy BERZEVICZYben nemcsak közgazdászt kell látnunk.

Nem értek egyet a közölt művek kiadásának módjával. Az eredeti művekben levő jegyzetek, bibliográfiai utalások és latin idézetek kihagyását azzal indokolhatja a közreadó és a kiadó, hogy a szövegek így kevesebb nehézséggel válnak hozzáférhetővé az olvasó számára. Nem hisszük azonban, hogy ezekkel a kihagyásokkal jelentősebb mértékben bővülne a kötet olvasóközönsége, azok számára viszont, akik történeti forrásként akarják használni a szövegeket, ezáltal a kiadvány használhatatlanná vált, s továbbra is rá fognak kényszerülni, hogy az eredeti kiadásokban keressék meg az idézni kívánt szakaszokat. Sajnos azt is meg kell említenünk, hogy a kiadványban meglehetősen sok a filológiai pontatlanság. A kihagyásokat nem mindig jelzi az ilyenkor szokásos: . . . , nem következetes a mai nyelvtani szabályokat követő átírás, a TESSEDIK művek megírásának éveit pedig csak magukból a szövegekből lehet kideríteni. Ez a nagyon komoly és fontos vállalkozás egy kicsit több (filológiai) gondosságot kívánt volna.

Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Corvina, Budapest, 1979. 782 l. 233 ábra, 319 foto, LXV. színes foto.

Kurucz Albert

Úgy tűnik, fiatal tudományágunk a jelentős vállalkozások korába lépett, s ez nem véletlen. Ami jelentős előrelépés történt a társadalomtudományok egy részében, az elősegítette a történettudományok, így a néprajz eredményeinek összegezését, s bizonyos fokú újraértékelését.

A marxista történetszemlélet segített abban, hogy a népi kultúra eredetét, fejlődésének társadalmi meghatározottságát és a jelenkor bonyolult problémáit reálisabban értékelhessük. Tulajdonképpen ezek az ismérvek teszik maivá az egyébként a tudományszakunk eddigi eredményeire épülő összefoglalást.

Előljáróban annyit: nagyon hiányzott már egy ilyen jellegű áttekintés, hiszen az 1933—37 között írt *Magyarság Néprajza* óta tudományágunkban tematikailag teljes összefoglalás nem született. Több részkérdés kimunkálása, sok téma monografikus feldolgozása érleltette ennek az összefoglaló munkának megjelenését. Ezek közül jó néhányat épp e kötet szerzői dolgoztak ki. Jelentős anyagot szolgáltatott a szerzőknek az országos szakmai folyóiratokban, a megyei múzeumi évkönyvekben és egyéb tudományos közleményekben megjelent szakcikkek sokasága is.

A szerzők széles érdeklődő közönségnek szánt tájékoztató összefoglalásként írták e munkát. Ennél jóval több lett belőle. Nemcsak rögzíti a tudományszakunkban elért legfontosabb eredményeket, hanem jelzi azokat az alapvető változásokat is, amelyek a néprajz egészében, tényanyagában és szemléletében bekövetkeztek. A tárgyi és szellemi kultúra kérdéseinek vizsgálata mellett e műveltségi jelenségek társadalmi hátterének, meghatározottságának kimutatása új fejezettel bővítette a kézikönyvet. Első fejezete önállóan tárgyalja a társadalomnéprajz kérdéseit. A továbbiakban ez a témakör nem lesz kihagyható a magyar néprajz áttekintéséből. Hogy ebben a formában-e, ahogyan a szerzők megírták, azt a következő évek kutatásai fogják eldönteni.

A társadalom hagyományos szerkezetéről és rétegződéséről a legfontosabbak kerültek kifejtésre. Elismerést érdemel, hogy a szerzők azokat a hatásokat is vizsgálják, amelyek a paraszti társadalom szervezetét és rétegződését formálták. Az anyagi és szellemi kultúra minden egyes jelensége ezekben a társadalmi összefüggésekben helyezhető el. Külön, ezek nélkül nem vizsgálható. Ez a szintézis azonban még sok tekintetben kimunkálásra vár, s remélhetőleg a készülő *Új Magyarság Néprajza* ennek kidolgozását egyik fő feladatának tekinti. Így is a szerzők elvitathatatlan érdeme, hogy összefoglalásukban először fogalmazták meg ezeket a kérdéseket, vizsgálták a társadalom és a kulturális jelenségek kölcsönhatását.

A könyv legrészletesebben kidolgozott fejezete az anyagi kultúrával foglalkozó rész. Bármelyik részletét vizsgáljuk, tényanyaga, rendszere egyaránt imponáló. Példaként említhetjük a települést, építkezést, házberendezést vagy a foglalkozási ágakat egyaránt. Ugyanez vonatkozik a szellemi kultúra néhány témájára, elsősorban a népdal-

ról és a népmeséről szóló részekre. Összességében a két nagy fejezet teljes, átfogó képet ad a néprajztudomány ismeretanyagának két nagy hagyományos területéről.

Napjaink legizgalmasabb kérdései közé tartoznak a IV. fejezetben tárgyalt problémák, különösen azok a szakaszok, amelyek a népi kultúra helyét próbálják megmutatni a jelen és a jövő kultúrájában.

A magyar néprajztudomány második nemzedékének két kimagasló tudósa nemcsak szintézist adott, hanem több szempontból utat is mutatott. Ezek közül néhány különösen említésre méltó:

— Szerencsésen ötvözték a tudományos összefoglaló és a népszerű, ismeretterjesztő célkitűzéseket;
— A terjedelem által adott kereteken belül igyekeztek az arányokat a témák fontossága, az ismeretanyag mennyisége szerint megszabni, elkerülve a túlzott részletezést;
— Ugyanez a jól átgondolt arány jellemzi a szöveget kiegészítő, annak megértését szervesen segítő rajzok, fényképek mennyiségét és elhelyezését;
— A tematikai megoszlás a további kutatás legsürgetőbb feladatait is sugallja. Reméljük, hogy a készülő három nagy vállalkozás, a *Néprajzi Lexikon*, a *Néprajzi Atlasz* és az *Új Magyarság Néprajza* eleget tesz majd ezeknek az elvárásoknak, ha külön-külön nem is, de együttesen bizonyosan.

Imponáló a szerzőpár logikus gondolatmenete, amely lehetővé teszi, hogy a magyar népi kultúrát fejlődésében, az európai kultúrába ágyazottan, ahol szükséges, társadalmi rétegek vagy földrajzi-etnikai tájegységek szerint helyezhessük el.

Kitűnő a részletes bibliográfia, amely elegendő elindulási alapot jelent a kutatóknak is egy-egy témában történő tájékozódáshoz. Ugyanilyen gondosság jellemzi a szakés tárgymutatót, s a földrajzi mutatót is. Jól egészíti ki a munkát a képek jegyzéke s a határon túli helységnevek mai formáinak közlése.

A Corvina kiadónak minden bizonnyal egyik legsikeresebb idei könyvújdonsága lesz a *Magyar Néprajz*. Még akkor is, ha a gondos szerkesztői munka értékéből itt-ott levon a képek minősége s a tördelés gondossága, néhány korábbi Corvina kiadással összehasonlítva (pl. HOFER—FÉL: *A magyar népművészet*).

Összefoglalva: a *Magyar Néprajz* átgondolt, a tudományos kutatásban és az ismeretterjesztő munkában egyaránt használható jelentős munka. Szintézis és útkijelölés, mely jelzi tudományágunk eredményeit és feladatait is. E terjedelemben többre nem is vállalkozhatott, mint az egyes témák rövid, szabatos kifejtésére, a társadalomtudományok jelenlegi fejlettségének megfelelő szemléletű rendszerezésére, a társadalmi élet és a kultúra legjellemzőbb összefüggéseinek megmutatására, s a népi kultúra korunkig követhető történeti fejlődésének felvázolására. Mindez jelentős eredmény, különösen ha hozzátesszük: a két szerző az összefoglalás megírása mellett nem kis szerepet vállalt más tudományszervező s a tudomány eredményeit népszerűsítő munkákban is. A könyv mindenképpen jelentős tudományos vállalkozás, méltó a magyar népi kultúra gazdagságához.

Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Akadémiai kiadó. Budapest, 1976. 288 l. 65 kép.

Bellon Tibor

A néprajzi irodalomban szerencsére nem ritka dolog, hogy a kutatók életművében meghatározó szerepet játszik az elbocsátó szülőföld. A gyermek- és ifjúkor gazdag emlékeiért, az életre szóló élményekért hálából szülőfalujuknak sokszínű paraszti kultúrájáról írnak szép könyveket.

TAKÁCS Lajos is ilyen könyvvel ajándékozta meg szülőfaluját, Várongot és a néprajzot. Vele nézünk szét a határban, járjuk végig a paraszti történelem egy kis közösségének útját, hallgatjuk a kisemmizett emberek panaszát határuk elvesztésén keseregve, végigkövetjük az újratelepülő honfoglalók erőpróbáit, a határ kultúrtájjá történő átalakítását, majd a szántóföldön végzett munka évszakokhoz idomuló ritmusát, a gabonatermesztés munkamódszereit.

A kötet négy fejezetre oszlik. Az első három gazdaságtörténeti megközelítésben tárgyalja a határ kialakulását, elsősorban az irtások szerepét ebben a folyamatban. Gazdaságtörténészek számára is példamutató, árnyalt elemzést kapunk a várongi határ műveléstörténetéről. TAKÁCS Lajos figyelt fel az irtás különös jelentőségére, sokoldalúan elemezte ennek a szántóföld nyerési munkának a folyamatát. Így ez a könyve is „példa, amely révén világosabban megfigyelhetjük sok más irtásfalu sorsát és gazdálkodásának alakulását is különösképpen a Dunántúlon" — írja a szerző.

Az első rész a török utáni, XVIII. századi paraszti életformát elemzi a fennmaradt gyér források tükrében. A néprajzi párhuzamok felhasználásával a szűkszavú forrásokat szóra bírva a korabeli határhasználati gyakorlatot tudja bemutatni. Szól az erdő legeltetéséről, a nyájakról, a makkoltatás szerepéről.

A második részben a község irtásos határainak kialakulásáról olvashatunk. Megtudjuk, hogy Várongon is több formáját alkalmazták: égették az erdőt, ismerték és gyakorolták a vésszel történő erdőirtást. Az irtásnak jellemző formája volt az élő fák kiszárítása, aszalása vagy kerítése. Itt szól a fák gallyazásáról, a csonkolásról.

Miután a szerző gazdag történeti anyaggal bizonyítja, hogy az irtásnak milyen emlékeivel találkozhatunk a magyarságnál, elsősorban a Dunántúlon, felvázolja az újratelepülő közösség erdőlési gyakorlatát. Megállapítja, hogy Várong körül a török idők alatt olyan erdő alakult ki, amelyik alja dús füvű, alkalmas a jószág legeltetésére. A lakosok visszajártak, s legeltettek, az elhagyott fák gyümölcseit összeszedték.

Gazdaságtörténetírásunk egyik legizgalmasabb kérdésköre a XVIII. században újratelepülő községek határhasználatában a szabadfoglalás. Ez nem más, mint a szervezett közösségi élet hiányából fakadó átmeneti gyakorlat. A megtelepedők gazdasági képessége és igaereje döntötte el, hogy ki mennyi földet fog fel magának, mennyit tisztít meg. Az irtásföldnek és a szabadfoglalásnak elválaszthatatlan összetartozását bizonyítja a szerző.

A XVIII. század közepéig kísérhető nyomon ez a gyakorlat. Utána már szabályozott határ képe van előttünk, melyet egy évszázadon keresztül két fordulóban műveltek. Csak a XIX. század közepén változik meg a rendszer, ekkor háromnyomásos gazdálkodás valósult meg Várongon. Ekkorra alakult ki az a határkép és művelési gyakorlat, amelyik napjainkig jellemző volt a községre.

A harmadik fejezet nagyon lényeges kérdést érint, a község határának az elvesztését, az irtásföldek perét, valamint az ezt követő változásokat. A XIX. század első felében végighúzódó per a falu vereségével végződött, határuk legjavát elvették tőlük. Az összeszűkült határon kellett tovább fennmaradniuk.

Nagy teret szentel a szerző, hogy feltárja a megváltozott körülmények között a szegény parasztság élet- és munkakörülményeit. Felvázolja azt az utat, amelyik a régi módon gazdálkodó emberek tönkremeneséhez vezetett. Példatára ha szűkös is, a kapitalizálódó nagybirtok szomszédságában élő parasztbirtok életképtelenségét és tönkremenését igazolja, melyről országos összefüggésben gazdag irodalomban tájékozódhatunk.

Megismerkedhetünk azokkal az üzemi keretekkel, amelyben Várong gazdálkodása folyt. Üzemtípusokat különít el a szerző, meghatározva egyúttal a faluközösség társadalomszervezeti felépítését. Elemzi a zsellérség társadalmi vagyoni tagozódását. Szociográfiai hitelességgel írja le a szegénység lépcsőfokait, mintegy a puszták népének a faluban éléséről adva hírt.

A negyedik fejezet a paraszti munkavégzés menetét tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy Várongon az egész gazdasági szerkezet a gabonaneműek termelésére épült. Kibontakozik előttünk a háromfordulós határhasználati rendszerre épülő gabona-monokultúrás gazdálkodási rendszer üzemszervezeti és munkaszervezeti formáival, amelyik a magyar mezőgazdaság klasszikusnak mondható termelési és üzemszervezeti modellje is.

A parasztember legfontosabb munkaeszköze az eke. A szerző ennek tudatában mutatja be az eke fejlődését, a faeke emlékeit, a gyári vasekét, valamint az uradalom hatását a talajművelő eszközök elterjesztésében. Egyúttal arról is képet kapunk, hogy a magasabb szervezettséggel, magasabb technológiai szinten gazdálkodó uradalom konkrétan milyen szerepet játszik egy faluközösség gazdasági életének alakulásában.

A sarlós aratás és a kaszás aratás eszközváltása jó alkalom a szerzőnek, hogy egyúttal a folyamatot, annak társadalmi vonatkozásait is tárgyalja.

A sarló stájerországi beszerzése egyúttal az árucsere néprajzához is sok hasznos adalékkal szolgál, amelyikből kibontakozik egy rendszeres, sok termék cseréjét érintő, nagyobb tájat átfogó kereskedelmi rendszer. Egyúttal az iparosodottabb hegyvidék és a mezőgazdasági termelésre alkalmas síkvidék kölcsönös gazdasági kapcsolata is kibomlik előttünk. A sarló-rövid kasza-hosszú kasza váltásának folyamata, a kaszanyél hosszának változása, különösen ez utóbbi kiválasztásának szociográfiai pontosságú leírása a könyv legszebb részei közé tartozik.

Az aratás munkamenetének leírása során szól a munkaszervezeti felépítésről, annak változásairól a technikában bekövetkezett változásokkal összefüggésben. Felhívja a figyelmünket a szerző, hogy az uradalmi aratás milyen hatással volt a faluban bekövetkezett változásokra, milyen mértékben volt azok előidézője. Az aratás kapcsán módot talál arra is, hogy a szigorúan munkára épített közösségi erkölcsi rend megnyilvánulásairól szóljon.

Néprajzi irodalmunkból eléggé hiányzott az uradalmi részesaratás sokszempontú elemző leírása, melyet többnyire a falvak munkaszervezetének rendjéhez szokott emberek végeztek. Így nemcsak az uradalmi gyakorlattal ismertet meg bennünket a szerző, hanem képet kapunk arról is, hogyan épültek bele ebbe a korszerű munkaszervezetbe, hogyan sajátították el az ottani munkafogásokat, amelyeket a faluba is bevittek.

A zárófejezet a gabona tárolásával foglalkozik. Képet kapunk a padlásnak, mint a leguniverzálisabb tárolótérnek a szerepéről.

Az összefoglalásban a szerző az általa tárgyalt legfontosabb kérdéseket újra sorbaveszi, tényszerűen rögzíti megállapításait. Így az olvasó, aki elmerült a részletek megismerésében, most mégegyszer számbaveheti azokat a kérdéseket, amelyekre a szerző fontosnak tartotta a figyelmet felhívni.

A kötet külön értéke a precíz névmutató, hiszen a nagyon gazdag terminológiai rendszerben segít gyorsan tájékozódni. Ugyancsak meg kell említeni a nagyszámú fotót. Ezek azonban részletekben nem gazdagok, így inkább az eddig ismert általános képet erősítik.

Takács Lajos munkájaként olyan könyvet vehet kezébe az olvasó, amelyik egy néhányszáz lelkes kis tolnai község földműveléséről szól hitelesen. Ezt a hitelességet nemcsak a kutató objektív vizsgálata eredményezi, hanem a szerző önvallomása is erről a paraszti életformáról. Több helyen tetten érhetjük, amint átizzanak a sorai, a kutató objektív hangját elnyomja a közvetlen élmény megelevenítő ereje. A gazdag nyelvi formában előadott mondanivaló mögött az önmagát megmutató ember áll előttünk, aki maga is belenőtt ebbe a világba, élte ezt az életformát, belülről látva írta meg a paraszti munkás valóságot.

Nagy erénye a könyvnek, hogy egy község gazdálkodási monográfiáját adja úgy, hogy egyúttal európai kitekintésű is. Így természetes folyamatában olvashatjuk a dolgokat, ahogyan ezek a változások társadalmi közegükben lezajlottak. A szerző jó tempóérzékkel nyúl vissza olyan homályos időszakokba is, ahol néhány utaló adat van, de a recens ismeretek bátrabb összevetést is megengednek.

Mindezek alapján az érdeklődő figyelmébe ajánlom az Akadémiai Kiadó e fontos vállalkozását.

Vakarelszki, Hriszto: Etnografija na Bulgarija. (Bulgária néprajza) Izdatelsztvo Nauka i Izkusztvo. Szófia, 1974. 794 l. 427 ábra, 16 térkép.

Lili Peneva—Vincze

1974-ben jelent meg Hriszto Vakarelszki *Bulgária néprajza* c. munkája. A tény, hogy harmadszor adták ki ezt a művet, amely már több nyelven megjelent (lengyelül, németül és bolgárul), azt mutatja, hogy nagy az érdeklődés a szerző félévszázados gyűjtő- és tudományos munkája iránt csakúgy, mint a bolgár néprajzi irodalom iránt, ami viszonylag kevéssé ismert Közép- és Nyugat-Európában.

A mű bevezetésből (13—27 l.) és öt részből áll: a bolgár néprajz története (29—106 l.), anyagi kultúra (107—475 l.), szellemi kultúra (477—523 l.), társadalmi kultúra (525—622 l.) és népművészet (623—772 l.).

A szerző mielőtt hozzákezdene az anyag kifejtéséhez, munkáját mint „általános kézikönyv"-et mutatja be. Azt szeretné, ha könyvét a szaktudomány művelői mellett az olvasók szélesebb köre is használná. Ezért előljáróban olyan problémákról is tájékoztatást ad, mint a néprajz és részterületei, módszerei és kapcsolata más tudományágakkal. Minthogy a bolgár néprajz kérdései szoros kapcsolatban állnak a bolgár nemzet kialakulásának kérdéseivel, röviden ismerteti a bolgár nép három etnikai összetevőjét is: a trákokat, a szlávokat és az ősbolgárokat.

A mű első része a bolgár néprajz történetét tárgyalja. A bolgár néprajztudomány fejlődésének ez az első teljes áttekintése, amely nyomon követi a bolgár néprajz iránt érdeklődő külföldi tudósok tevékenységét csakúgy, mint a bolgár tudósokét. Ennek a szakasznak a végén, a múltban elért eredmények kritikai értékelése után, a szerző megjelöli a jövő fejlődésének néhány feladatát is, úgymint „a hagyományos népi kultúra és életmód maradványainak tervszerű és teljes rögzítését", valamint „a bolgár nép sokkötetes átfogó néprajzának és kulturális öröksége részletes atlaszának kidolgozását".

A második nagy fejezet a hagyományos anyagi kultúra alapvető ágazatait mutatja be — a földművelést, az állattenyésztést, a vadászatot, halászatot, gyűjtögetést, a táplálkozást, a lakást és az építkezést, a települést, a közlekedést és szállítást, a ruházatot, a különböző nyersanyagok feldolgozását stb. Ennek a szakasznak egyik vitatha-

tatlan értéke a sok rajz és fénykép, a rendkívül gazdag illusztrációs anyag, amely érthetővé és áttekinthetővé teszi az olyannyira sokrétű anyagot. Különösen értékesek a mellékelt térképek, amelyeken az anyagi kultúra különböző jelenségeinek és a különböző elnevezéseknek az elterjedési körzetei vannak ábrázolva az ország mai határain belül.

A mű harmadik szakaszát a szellemi kultúrának szentelte a szerző. Ebben hangsúlyozza, hogy a szellemi kultúrát nem lehet elválasztani az emberi élettevékenység egészétől, mivel az megmutatkozik az ember minden cselekedetében és alkotásában. Rámutat, hogy a szellemi kultúra egyes elemein keresztül dialektikusan kapcsolódik az anyagi és a társadalmi kultúra különböző fokaihoz csakúgy, mint a népművészethez. A nép szellemi megnyilvánulásainak leírása olyan sorrendben történik, hogy a tárgyalás a „hétköznapibb, gyakorlatibb szektorból" indul ki, úgymint a mértékek, a mérlegek, a számolási módok stb. bemutatásából, és azután tér át a „bonyolultabb világnézeti fogalmakra" — a mágia és a kultusz, a demonológia, a mitológia, a hitvilág kérdéseire.

A negyedik rész a társadalmi kultúrát elemzi. A család, a nemzetség és a község kérdéseivel együtt áttekintésre kerülnek a bolgár népi szokásjog alapvető előírásai is, amelyek egészen a XX. sz. első évtizedéig szabályozták a társadalmi viszonyokat. Külön fejezeteket szentel egyes családi szokásoknak — a születés, a házasság, a temetés szokásainak. Azokat a szokásokat, amelyek a nép ünnepi naptárával kapcsolatosak, az évszakok szerint csoportosította, mint a téli, tavaszi és nyári szokásokat. Ha eléggé nagy vonalakban is, a családi és a naptári szokások fejezetei a bolgár szokásrendszert legtipikusabb formájában bemutatják.

A mű utolsó, ötödik része a népművészet jelenségeit öleli fel. Különösen figyelmet érdemel az első fejezet, amely a népi esztétika problémáit tekinti át. A szerző figyelme arra irányul, milyen lehetőségei vannak a paraszti társadalomban élő embernek a szépség megteremtésére, foglalkozik az esztétikai élmények komplexitásával és avval, milyen hatása van az esztétikai értékeknek az emberre, függetlenül a megnyilatkozás formájától. A többi fejezet a szóbeli és tonális népművészettel foglalkozik, valamint a tánccal, a színjátékkal és ezeknek a szokásokkal és szertartásokkal való kapcsolatával. A plasztikus tárgyformáló művészeteket a hímzés és szövés, a rajzolás, a mintázás, a kerámia, a fafaragás, a fémplasztika stb. fejezetekben mutatja be. Meg kell itt jegyezni egy mulasztást, amit minden valószínűség szerint a mű kinyomtatásakor követtek el. Az 51. fejezetben hiányzik a *Kőfaragó művészet*ről szóló paragrafus, annak ellenére, hogy a rész címében szerepel.

Vakarelszki *Bulgária néprajza* c. munkája felöleli, ha nem is leltárszerű teljességgel, a bolgárok hagyományos anyagi és szellemi kultúrájának valamennyi fontosabb jelenségét a kapitalizmus kora végéig. A mű alapjául nagyszámú előtanulmány, összegező és speciális kutatás szolgált, a szerző 67 esetben korábbi munkáinak adatait használta fel, és támaszkodott igen széles körű saját terepmunkáira.

A szöveg tele van terminológiai adatokkal, a folklóranyagot dalok, szövegek és kották illusztrálják. Különös figyelmet érdemel a gazdag képanyag is, amely a tudomány számára megőrzi és dokumentálja a hagyományos népi életmód számos közelmúlt jelenségét.

Természetesen egy ilyen összegező mű esetében az ismertetésben lehetetlen részletesen elemezni az érintett problémákat. Mindenesetre megállapítható, hogy akár egy enciklopédiában, az egyes fejezetek maximális információmennyiséget tartalmaznak minimális terjedelemben.

A *Bulgária néprajza* nagy teljesítmény mind a szerző Hrisztó Vakarelszki, a kiváló tudós, mind pedig a bolgár néprajztudomány számára. Ez a mű biztos alapul szolgál a bolgár és a külföldi tudósok jövendő kutatásaihoz.

Sozan, Michael: The History of Hungarian Ethnography. University Press of America, Washington D. C. 1977. 438 l.

Hofer Tamás

Amit magyar nyelven és hazai kiadványként hiába keresnénk, ezzel a kötettel kezünkbe került: egy átfogó, könyvhosszúságú áttekintés a magyar néprajz történetéről. Rögtön előljáróban meg kell jegyezni azonban, hogy Sozan nem az imént említett hiányzó magyar könyvet írta meg. A szerző — bár magyar származású — észak-amerikai egyetemi tanulmányok után, mint amerikai antropológus jött Magyarországra, és könyvét angol nyelvű, főként antropológus közönségnek írta. Kettős szerepet vállalt így: a szószólóét, aki a magyar kutatás eredményeit az antropológus „saját szavaival" mondja

el az angol nyelvű olvasónak és az antropológus kritikusét, aki tudománytörténetileg mérlegre teszi a hazai teljesítményeket. A magyar olvasó számára is kétféle intellektuális tapasztalat adódik a könyv olvasásából: kap egy átfogó fejlődésrajzot a néprajztudomány történetéről, másfelől kihallgathatja, ahogy antropológusok egymás közt rólunk beszélnek.

Sozan már a könyv bevezetőjében próbálja elmagyarázni: mi is a „nemzeti néprajz" (A. L. Kroeber szavával „national ethnography"), de voltaképp az egész könyvön végig ezt a magyarázatot keresi, és lépten-nyomon rámutat, hogy az adott történeti helyzetekben az antropológusok mennyire másként választották volna ki témáikat, módszereiket. Végül az idegen, távoli kultúrák, illetve a saját kultúra paraszti-népi komponensének feltárása közti különbségben, a kétféle intellektuális vállalkozás eltérő társadalmi funkciójában leli meg az értelmezést. Innen vezeti le, hogy a két tudományágban más a terepmunka jellege, hogy a néprajzra domináns kultúrtörténeti orientáció és egy témakörök szerinti specializálódás jellemző, amivel nagyfokú közömbösség jár együtt az emberi viselkedés általános elméleti megragadását illetően. A két tudományág, illetve az antropológiai és a néprajzi egyetemi képzés különbözőségét jól dokumentálja egyébként magának a könyvnek a létrejötte is. A szerző közvetlenül egyetemi évei után doktori disszertációja témájául kapta a magyar néprajz történetének megírását, ehhez 12 hónapos magyarországi ösztöndíj állt rendelkezésére 1969—70-ben. A néprajz illemszabályai és tudományszervezési elvei nem engednék meg, hogy valaki ilyen feltételek közt erre a feladatra vállalkozzék. Az antropológusképzés azonban sokkal inkább új, eredeti elméleti javaslatok kidolgozására, elméleti önállóságra és mozgékonyságra kívánja fölkészíteni a hallgatót, semmint az akkumulált ismeretanyag birtokba vételére és annak továbbgazdagítására. Az antropológiai tanszékeken így természetesen számos olyan vizsgamunka is születik, amelyik a megfelelő alapozás és érlelés híján egyoldalúnak, elsietettnek bizonyul — viszont ezzel a képzési rendszerrel az amerikai egyetemek minden évjáratban fölröpítenek néhány olyan tehetséget, akik húszas-harmincas éveik fordulóján már parancsnoki pozíciókat töltenek be és új kutatási irányokat tudnak kezdeményezni.

A tudománytörténet művelése különösen „kumulatív" ága minden szaktudománynak, ahol a fölhalmozott ismeretek birtokbavételének, a kiérlelt kritikai ítélő képességnek nagy szerepe van. Sozan tisztában van vele, hogy az általa érintett kérdések legnagyobb részénél nem tudta kimeríteni sem a forrásokat, sem az elemzési lehetőségeket. Érthető módon nem vállalkozott arra sem, hogy a magyar néprajz történetét a többi európai néprajz fejlődéstörténete közé állítsa be, így viszont a magyarországi fejlemények sokszor mintegy légüres térbe kerülnek, sajátos „magyar bűn" vagy „erény" színébe jutnak általános kordivatok megnyilvánulásai. Nem vállalkozott arra sem a szerző, hogy rendszeresen összevesse a magyar néprajz mindenkori törekvéseit, elméleti elgondolásait az angolszász antropológia egykorú áramlataival, föltárja az onnan érkező valamennyi hatást, „áthallást" — azzal azonban, hogy végig egy antropológiai elméleti keretet használ viszonyítási, bemérési alapul, számos ismerős tényt újszerű megvilágításba helyez. Sozannak vállalnia kellett, hogy a magyar dolgokban tájékozatlan olvasóinak vázlatot adjon a magyar társadalom két évszázadnyi mozgásairól. Megfogalmazásai sok helyütt kissé túlhegyezettek a szellemesség kedvéért, itt-ott elfogultak, s találhatók a szövegben egyszerű félreértések is. Mindezen fenntartások mellett azonban mégis átfogó és tartalmas képet tudott rajzolni szaktudományunk történetéről, megoldott egy itthon még megoldatlan feladatot és egy külföldön terra incognitá-nak számító területről hatalmas információanyagot tett angolul hozzáférhetővé (bibliográfiája közel 80 oldal).

Sozan számára is problémát jelent, hogy mit tekintsen néprajznak a különböző korszakokban. Meginduló és kifulladó-elhaló tudományos törekvésekről van ugyanis szó, amelyek hol összekapcsolódnak, hol szétválnak egymástól, illetve esetleg csak az utódok szemében kapcsolódnak össze, akik két-három generáció feje fölött visszanyúlva a múltban elődöket fedeznek föl, habár azok munkássága a közbeeső időben holtan pihent a könyvtárakban. Sozan problémája még nagyobb, mint a mienk, mert ő szíve szerint az antropológiai tudományok részének tekintené a régészetet, nyelvtudományt, fizikai embertant is. (Valljuk be, valóban érdekes lenne, ha egyszer mindezek történetét kölcsönös összefonódásukban olvashatnánk.) Sozan végül csak egyes pontokon utal a régészetre, a nyelvészek etnogenetikai vitáit veszi számba, kiás a feledésből néhány érdekes kísérletet, amelyek az embertannal együtt természettudományosan megalapozott társadalom- és kultúravizsgálatokat kívántak kezdeményezni, kihagyja viszont az etnomuzikológiát. A hol divergáló, hol találkozó áramlatok történetét szálanként végigkövetve plasztikusan kitűnnének az intellektuális mozgások. A szerző célszerűségi okokból mégis lemond erről a szerkesztési lehetőségről, és korszakokra tagolja anyagát. Így viszont néha nehéz egyes törekvések folytatását megkeresni a következő fejezetben, néha el is

marad a folytatás — az egyes korszakoknál azonban legalább vázlatosan megjelenik a történeti és tudomány-szervezési háttér.

A néprajz megszületését a kötet a nemzeti öntudat kibontakozásához kapcsolva mutatja be három fejezetben: az első BÉL Mátyástól a korai népiességig terjed, a második *Hungária kutatások* címen a különböző nemzetiségek és népek jellemzési kísérleteit veszi számba CSAPLOVICSTÓl KÁLLAY Ferencig, ERDÉLYIig, végül *A Nemzeti néprajz eljövetele* című fejezet a Bach-korszak és a kiegyezés háttere előtt az IPOLYI-féle *Magyar Mitológia*, a KÁLMÁNY gyűjtések történetét, a finnugor és török nyelvészek etnogenezis vitáit, HUNFALVY Pál, KATONA Lajos, BEÖTHY Leó elméleti munkásságát állítja egymás mellé. A szerző szerint 1889—1919 közt van a magyar néprajz aranykora, létrejönnek szervezetei, folyóiratai, megszilárdulnak kutatási területei. Ahogy közeledünk a mához, a magyar etnográfus olvasó számára egyre érzékenyebbé válnak a témák, amelyekről a „területen kívüli" szerző beszél. A két világháború közt kiemeli RÓHEIM pszichoanalitikai kísérletét, a falukutató mozgalmat, az ORTUTAY-féle egyéniség-vizsgáló folklorisztikát, BÁTKY, GYÖRFFY és VISKI viszont a „nem-elméletiek" (non theorists) címszó alá kerülnek. A második világháború utáni időről, az ötvenes—hatvanas évek kutatásairól szólva SOZAN számba veszi az általunk is jól ismert vállalkozásokat, a sámánizmus kutatástól az agrár-etnográfiáig, az atlasz-vállalkozásig és óvatos fogalmazásban, de erősen kritikusan rámutat a történeti rekonstrukciós kísérletek korlátaira, kutatatlanul maradt fontos témákra.

Az epilógus a szerző szellemi frisseségének némi fáradásáról tanúskodik (amelynek nyomai már fölfedezhetők az utolsó fejezetekben is). Összegezése nem rejtett csalódásérzéssel végül is meg-megújuló, egymáshoz alig kapcsolódó, egy-két generációig tartó szellemi erőfeszítésekben summázza a magyar néprajz történetét, amelynek hozzájárulása az emberi viselkedés törvényszerűségeinek föltárásához elég jelentéktelen. Az olvasóban kétség támad, érdemes volt-e végigcsinálni az egészet. Az antropológus állásfoglalása váltakozik a szaktudománya által kívánt objektivitás és a „bennszülöttekkel" való azonosulás közt. SOZAN — aki végig a könyvön elsősorban a magyar társadalom adottságaiból, szükségleteiből vezette le a néprajzi törekvéseket — ennél a záró mérlegelésnél a kívülálló antropológus álláspontjára helyezkedik. Saját tudományos viszonyítási rendszere szerint egyébként igaza van, túlságosan udvarias szakmánkban szókimondó kritikai hangvétele is üdítő, egyetérthetünk vele akkor is, mikor egy elméletileg tudatosabb, „társadalomtudományibb" magyar néprajzért emel szót. Az értékelés azonban így nem teljes. Nem veszi számba, mi volt a magyar kutatók munkájának a jelentősége a magyar társadalom számára, mely elsősorban saját népi kultúrájának a képét várta tőlük — és nem nézi teljesítményünknek azt a részét, ami a humán, történeti tudományok keretében értékelhető. A magyar néprajz könyvtárnyi irodalmában egy sajátos kultúra elemeinek, szövegeinek gazdag dokumentációja, belső és külső összefüggéseinek rajza található. Egy filológus számára nem kétséges: a klasszikus szövegek mindig fontosabbak lesznek bármely szellemes kommentárnál, irodalomelméletnél. Humanistaként (nem is csak a magyar etnikum tagjaként) ezt a fontosságot nem tagadhatjuk meg az összegyűjtött magyar népzenétől vagy a följegyzett balladáktól sem. Egységesülő modern világunkban a hagyományos kultúrák dokumentálása s a maguk saját módján élni kívánó társadalmak szolgálatába állítása egyébként ma már (például a harmadik világban) az antropológia társadalmi feladatvállalásában is egyre növekvő szerepet kap.

Krawczyk-Wasilewska, Violetta: Wprowadzenie do folklorystyki. (Bevezetés a folklorisztikába) Uniwersytet Łódzki. Łodź, 1979. 146 l.

Voigt Vilmos

A nagy multú lengyel folklorisztika kiváló kézikönyveket is létrehozott, és a lengyel néprajzról meg folklórról BYSTROŃ és MOSZYŃSKY kézikönyvei, KRZYŻANOWSKI folklór-lexikona eddig is adott áttekintést, akár az egyetemi oktatás számára is. Sem a lengyel folklorisztikai irányzatokról, sem általában véve a folklorisztika témáiról, irányzatairól, módszereiről eddigelé nem jelent meg azonban számottevő munka. Most a łódzi egyetem lengyel filológiai intézetében folyó oktatómunka keretében megszületett az első lengyel folklorisztikai kézikönyv, az ott folyó oktatás irányítójának tollából, aki voltaképpen máris a nemzetközi folklorisztika által legjobban ismert lengyel kutató. A párszáz példányban és nehezen olvasható, hadi papírosra sokszorosított módon megjelent könyv azonban eseménye a nemzetközi folklorisztikának, mivel több szempontból is érdekes, szemléletmódja korszerű és beosztása is igen tanulságos.

A szerző a gyakorlati feladatot, egy használható egyetemi bevezetés elkészítését, amelyet nemcsak a szorosabb értelemben vett folklorista hallgatók, hanem minden polonisztikát tanuló haszonnal forgathat, igen jól oldotta meg. Mivel a rövid terjedelem ellenére is több témakörrel behatóan foglalkozott, áttekintése eredményeit tudományosan is nagyra értékelhetjük.

Az első fejezet a folklorisztika „tárgyát", a folklórt mutatja be. A mindenütt megszokott tudománytörténeti szemle után egy „munkadefiníciót" keres, amelyben a mai angol-amerikai és francia elképezések mellett a szovjet (GUSZEV) és lengyel előzményeket is figyelembe veszi. Voltaképpen nem is ad saját meghatározást („teoretikus" definíciót), utal azonban arra, hogy a jelenség a „népi kultúra" és általában a „kultúra" keretei között vizsgálandó. Ez helyes is, azonban a magyar eredmények ismeretében (ahol egy társadalomtörténeti definíció immár elég régóta rendelkezésre áll) kevés.

A második fejezet a folklorisztika néhány alapvető kérdéskörét sorolja fel. Az alkotó és a hagyomány, irodalom és folklór kölcsönhatásai, a kulturális kontextus és a folklór jelenségeinek átértelmezhetősége említődik itt. Nálunk ezt is részletesebben szokás kifejteni: igaz ugyan, hogy nem a folklorisztika, hanem a folklór elméletében. Meggondolandó, nem volna-e nekünk is szükségünk arra, hogy így is áttekintsük tudományszakunk főbb kérdésköreit. Ahhoz viszont több tudománytörténeti megjegyzésre és e könyv fejezeténél sokszorta nagyobb terjedelemre lenne szükség.

A harmadik fejezet a folklór műfajok rendszerét vázolja fel. A lengyel irodalomtudomány talán legjobban kifejlődött ágazata éppen a műfajelmélet, amelynek éppen a łódzi egyetemen működő iskolája a legismertebb a nemzetközi közvélemény előtt is. Ennek azonban hiányzott eddig folklorisztikai kiterjesztése. Érdekes, hogy a szerző mégis inkább a nemzetközi kísérleteket ismerteti, meglepően modern és tájékozott módon.

A következő két fejezet voltaképpen a folklorisztikai iskolák tudománytörténetét adja, ennek során mutatja be a felmerült alapfogalmakat, eredményeket, utal a vitákra és kételyekre is. A folklórelméletet gyakorlatilag világszerte ezzel a tudománytörténeti módszerrel tanítják — nálunk is. Mivel COCCHIARA könyve lengyelül is olvasható, itt voltaképpen csak a szaktudományos irányzatok bemutatása szerepel: az angol antropológiai iskolától a szemiotikai folklorisztikáig. Szolid, jól tájékoztató áttekintések ezek, irígyelhetjük az ottani egyetemi hallgatókat, akik mindezt meghallgathatják. Viszonylag részletesebb bemutatást kap a hagyományos lengyel komparatista folklorisztika, és a többi iskolánál is megemlíti a lengyel követőket vagy vonatkozásokat. Ezek a részletek a nemzetközi folklorisztika szempontjából is igen fontosak, és egyszer célszerű lenne külön, monografikus feldolgozásuk is, annál is inkább, mivel a lengyel folklorisztikai kutatás történetéről eddig csak KAPEŁUS és KRZYŻANOWSKI szerkesztésében az 1800—1863 közti évek korszaka jelent meg, vagyis a céhbeli folklorisztikáról — érdemtelenül — keveset tud a nemzetközi közvélemény.

A hatodik fejezet a terepmunkát, a hetedik az archiválást mutatja be. A kötet végén több szemelvény olvasható: a folklór jelenségeinek rendszerét bemutató írások, archívumokra, illetve kérdőívekre vonatkozó anyag. Majdnem 300 tételes, igen jól áttekintett bibliográfia is olvasható a kötetben. Ez nyilván több, mint kötelező olvasmányjegyzék vagy a munkában hivatkozott forrásművek jegyzéke. Természetesen minden ilyen jegyzék a végtelenségig bővíthető. Magam több cseh, horvát, olasz, francia és főként több német szerzőre hivatkoztam volna. A rendkívül gazdag román folklorisztika is több helyet kaphatott volna. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy amíg e művek szakkönyvtárakban, egyetemi könyvtárakban sem férhetők hozzá (és itt nem Lengyelországra gondolok!), addig minden ilyen felsorolás illuzórikus. Sokkal jobban kellene ismernünk a környező országok eredményeit. E kötet értékeit is feltétlenül fel kell használnunk a hasonló magyar kézikönyv elkészítésekor, amelyet immár 90 éve ígérnek folkloristáink.

Bronzini, Giovanni B.: Folk-lore e cultura tradizionale. (Testi e Manuali Demologici 1/3a) Adriatica Editrice. Bari, 1972. 157 l.

Voigt Vilmos

Csak most került el hozzánk a vezető olasz folklorista kézikönyve, amely az általa irányított bari egyetem folklorisztikai-néprajzi sorozatában jelent meg. A munka voltaképpen 1968-ban publikáltatott először, majd több újranyomásban látott napvilágot (legutóbb 1976-ban). Voltaképpen négy önálló tanulmány olvasható itt. A „Folk-lore" terminus eredetéről és értelmezéséről 1965-ben, a néphagyományokról és a hagyományos

kultúráról 1967-ben, a népi" fogalomról 1959—60-ban végül a déli kultúra hagyományos kultúraként való felfogásáról 1968-ban kiadott dolgozatokat találunk a kötetben. Mindegyik fontos téma, és a szerző a jól ismert kérdésköröket is újszerűen mutatja be. A „Folk-lore" terminus története voltaképpen a MERTON javasolta elnevezés szoros történetét és értelmezését adja, COCCHIARA és mások tudománytörténeti munkái után is sokat adó, pontos feldolgozásban. A „hagyomány" jelenségeiről szólván osztályozza ennek megnyilvánulási formáit, kutatási lehetőségeit. A rövid „népi" terminus-cikkben is nemzetközi áttekintést ad. Természetesen a saját „déli" jelleg bemutatásában igazán otthon van a szerző. Ezek a tanulmányok minden terminológiai, rendező feldolgozásban helyet kell hogy kapjanak.

Itt említjük meg, hogy BRONZINI professzor sorozatában más tanulmányait is közzétette. A 2/3ª kötet *Origini ritualistiche delle forme drammatiche popolari* címmel három nagyobb dolgozatát hozza (1968—1973—1974) a karneválról, a tavaszi szokásokról és a vallásos népi színjátékról. Amint maga a kötet alcíme is jelzi, ezek lényegi kiegészítést adnak a szerző mestere, Paolo TOSCHI *Le origini del teatro italiano* c. magisztrális művéhez (1955). A sorozat 4. kötete *Boiardo e la lirica popolare dell'400* címmel az 1470-es évek elejéről származó lírai dalgyűjteményt publikálja és elemzi. Ez is európai viszonylatban raritás.

A sorozat és főként BRONZINI filológiai-elméleti megjegyzései megérdemlik az európai folkloristák állandó figyelmét.

Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Az utószót írta VOIGT Vilmos. Forum. Újvidék, 1978. 329 l., 32 képpel.

Katona Imre

Szakembereink örömmel regisztrálják (legutóbb a Forrás, 1978. 12. sz. és az Alföld 1979. 3. sz.) a jugoszláviai magyar folklórkutatások fellendülését, melynek során ez a monográfikus összegezés is megszületett. A szerző, JUNG Károly, író és tanár, panaszkodik, hogy munkája során nem volt megfelelő modellje, inkább csak kérdőíveket és egyes témákról szóló tanulmányokat talált, mint amilyenek BAKÓ Ferenc, BÁLINT Sándor, BECK Zoltán, PENAVIN, Olga, SCHRAM Ferenc, SZENDREY Ákos és Zsigmond és mások közlései. GYÖRGYI Erzsébet készülő nagy lakodalmi monográfiáját még nem ismerhette, DÖMÖTÖR Tekla 1972-ben megjelent *Magyar Népszokások* c. kis könyve pedig — az emberi életfordulók vonatkozásában — népszerű vázlat csupán. Annál nagyobb elismerést érdemel: „Az emberi élet szokásainak nincs . . . ilyen áttekintése . . . az olvasó a legteljesebb magyar szokásleírást tartja kezében", írja az utószóban (210.) VOIGT Vilmos.

JUNG Károly neve nem ismeretlen a szakirodalomban: e monográfiájából 1976-ban már publikálta a születésekkel kapcsolatos hagyományokat (Hungarológiai Közlemények 28. sz.), jelen könyvével szinte egy időben szerkesztett szülőfalujáról egy kismonográfiát *(Gombos-Bogojevo, írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról.* Gombos, 1978.), melyben egy kis előzetest is ad a helyi családi népszokásról. (Egyéb írásait itt most nem említjük.)

A Duna menti Gombos-Bogojevo sem teljesen terra incognita: KISS Lajos népzenekutató eddig 950 népdalt (ezek közül 100 régi stílusú) jegyzett le a faluban, de csak töredéküket publikálta. KOVÁCS Ilona—MATIJEVICS Lajos nemrég 50 helyi balladát tett közzé *(Gombosi népballadák.* Újvidék, 1975.*)*. A község Jugoszlávia-szerte ismert színes népviseletéről és 1936 óta sikerrel működő *Gyöngyösbokréta*-együtteséről is.

JUNG Károly könyveiből megtudjuk, hogy Gombos határa — kisebb-nagyobb megszakításokkal — az őskortól kezdve mindig lakott volt; az 1410-ben először említett Boldogasszonytelke nevű magyar község azonban valószínűleg már 1526-ban végleg elpusztult. A XVII—XVIII. században szerbek lakták (Bagovo-Bogojeva-Bogojevo), kisebb számban magyar telepesek is érkeztek, az 1770-es pusztító árvíz után a szerbek elköltöztek, magyarok ülték meg a helyet. Az ide-oda-települgetés még a XIX. század végén is tartott, ti. feltűnően nagy volt itt a földhiány. 1971-ben a 2874 lakosból 2324 magyar, a többi délszláv és cigány. A község magyar lakói Dunántúlról és kis részben a Felföldről érkeztek, mind katolikusok, és a legutóbbi időkig belházasodás volt rájuk jellemző. A párválasztást azonban vagyoni szempontok döntötték el. Manapság már valamit változott a helyzet.

JUNG Károly az emberi élettel kapcsolatos népszokások és hiedelmek teljes feltárását tűzte ki célul, és bár e teljesség elérését szerényen elhárítja magától, a megközelítése eddig mégis neki sikerült legjobban. Ő a szokásokat a lehető legtágabb, mondjuk szociológiai szempontból értelmezi: voltaképpen minden társadalmi jellegű magatartást és

eljárást idevesz, beleértve a kapcsolódó hiedelmeket is, így a szokásleíráson túl „maga az egész életforma elevenedik meg előttünk", írja VOIGT Vilmos (209.)

A szerző szokásleírásait többféle módszerrel színesítette és ugyanakkor hitelesítette is: szép számú adatközlőjétől magnetofonnal gyűjtött és lehetőség szerint nem a saját szavaival ismerteti, hanem közlőivel mondatja el a szokások menetét és egyes részleteit. Ezek az idézetek néprajzi-szociográfiai-nyelvészeti szempontból valóságos kincsesbányák; példának elegendő néhány idézet:

1) a vénlányok múltbeli helyzetére jellemző értékelés: „két-három *gyerekkár* van bennük".

2) a vagyon szempontú párválasztás tömör összefoglalása (a szülők elsőbbségének jellemzésére) „nem az volt a lényeges, hogy nekivaló-e, hanem hogy *nekünkvaló-e*?"

3) vallomás a szeretetlenségről: „öregapádat sohase szerettem, pedig mindenem megvolt . . . Ha jött haza a kocsival, oszt kinyitottam a kaput, hátat fordítottam neki. . ."

4) a *móringlevél* csak a vagyonosokra volt jellemző, „a szegényeknél már nem kellett . . . , mert a szegény nép mit irat? A négy országutat? . . . " stb.

(A népnyelvi szövegeket JUNG nagyolt fonetikával közli, sőt röviden a nyelvjárás dunántúlias jellegét is ismerteti.)

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a kötött formájú énekeket, rigmusokat és mondókákat külön függelékben közli, így a hosszadalmas (és rendszerint fárasztó) lakodalmi leírásokat ügyesen tehermentesíti. Ez azonban nem jelenti a szövegkutatás elhanyagolását, ellenkezőleg: pl. a halotti búcsúztatók megrendeléséről, előadásáról és egyéb körülményeiről — ÚJVÁRY Zoltán közléseitől eltekintve — éppen JUNG Károly kutatásaiból tudunk meg legtöbbet.

A szokásokat az emberi élet menetébe illeszti, az egyes fejezetek élén — szükség szerint egyebütt is — rövid közlést, ún. előzetest ad; magukat a szokásokat igyekszik történelmi mozgásukban és társadalmi meghatározottságukban megragadni. Kitűnően választotta szét pl. a *lakodalom* három elérhető történeti rétegét és ezeket egymással gondosan összevetve állapítja meg a változás módját és menetét. Hasonló „mozgóképet" kapunk más szokások esetében is, különösen a *temetés* körülményei módosultak (az öngyilkosok enyhébb elbírálása, a női kántor és az őt segítő asszonykórus szerepe stb.). A változás (és felejtés) tényével magyarázza egyrészt a szokások egyszerűsödését, másrészt a fiatalabbak szóhasználatának (pl. a *komatál—paszita*, továbbá a *lánykérés—eljegyzés* stb.) kisebb-nagyobb következetlenségét, egyes terminusok (pl. a közvetítő *gyalogsátán* vagy *gügyü*) teljes hiányát. Igaz, a mindenkori endogámia miatt itt sem háztűznézésre, sem pedig különösebb közvetítésre nem volt szükség, sőt lánykérőbe is rendszerint csak a szüleivel vonult fel a legény!

A változásvizsgálat JUNG Károly módszerét tekintve nemcsak a szegényedés rögzítését jelenti (pl. a *paptánc* stb. elhagyását), hanem új szokáselemek regisztrálását és elemzését is. Pl. a legújabb lakodalmakban — írja — már éppúgy előfordul *női násznagy*, mint az említett *női kántor* is (személyük nem azonos!), ezzel — akarva-akaratlanul — utal a folklórban tapasztalható általános jelenségre. A lakodalmi tréfák között pedig ott szerepel az asztalra tett „fogpiszkáló", vagyis egy otromba hasábfa.

JUNG Károly pontos és alapos munkát végzett, pl. a *komaság* intézményét és egész rendszerét eleddig talán ő fejti ki legalaposabban; részletesen szól a harangok „kódnyelvéről", vagyis a harangozás társadalmi jelentéséről és hiedelemvonatkozásairól stb. Leírásai között sok-sok finom megfigyelést olvashatunk: így pl. pontosan rögzíti, hogy az *agglegény* viselete nem különbözött a többi férfiétól, a *vénlány* viszont a leányi-asszonyi viselet közötti átmeneti jellegű ruhába, míg a megesett leány asszonynak öltözött, szinte az egymást követő ünnepek viseleti fokozatosságának emlékét idézi a jegyesség ideje alatt mind díszesebb csokor a vőlegény kalapjánál. Fontos részletmegfigyelés pl. a halott gazda elbúcsúztatása állataitól (a szinte „családtagnak" számító ló esetenként a temető kapujáig kísérte az elhunytat), és még számos más jelenség.

A bőséges jegyzetanyag lehetőség szerint az összes magyar párhuzamot feldolgozza, ehhez VOIGT Vilmos utószavában még a Magyar Néprajzi Atlasz jugoszláviai adatait veszi hozzá; e jegyzetekből az is pontosan kiderül, hogy (egyelőre) mi is tekinthető helyi sajátosságnak, pontosabban: mire nincs párhuzam a magyar nyelvterület egészéről. (Érdekes az adatok megoszlása: a csecsemőkori szokások, hiedelmek közül 8—10, a halottiak közül 5—6, a házassági adatok közül pedig mindössze 2—3 „invariáns": mindez a gyűjtés fokát is mutatja.) Különösen a fiatal halottak *koronája* tekinthető jelentős felfedezésnek. A párhuzamos adatok a legkülönbözőbb helyekről származnak, nyilvánvaló tehát, hogy mind az egész magyar nyelvterületen, mind pedig Jugoszlávián belül további intenzív gyűjtésekre van szükség, majd a délszláv adatokkal való összevetésre is, miként ezt VOIGT Vilmos az útószóban több helyt is hangoztatja.

E bőséges jegyzetanyag a 200 tételt tartalmazó bibliográfia tanúsága szerint az egész magyar szakirodalom ismeretében született. A kitűnő könyvet a rövidítések és az adatközlők jegyzéke, továbbá korabeli és új képek (valamint ezek részletes magyarázata), és végül szerbhorvát és angol kivonat teszi még használhatóbbá.

Egyet lehet érteni VOIGT Vilmossal, aki szerint e monográfia voltaképp Gombos majdnem mindenkire kötelező *életmodell*jét tartalmazza, és ha JUNG Károly nem is talált magának előképet, készített ő másoknak: valahogyan így kellene minden szokásmonográfiát elkészíteni. „Érdeme ez a gondos áttekintés, anyagának megbízható hitelessége, amely itt nemcsak a folklorista szaktudományos módszere, hanem hűség a saját néphez, saját kultúrához is" (209.). Az ilyen munka „még ma is sok-sok időt, fáradságot, találékonyságot és kitartást kíván" (214), de „van mit összegyűjteni, van, aki ezt a munkát elvégzi" (215.): „Köszönet érte JUNG Károlynak, hogy azt, amit itt olvashatunk, megmentette a néprajzi »örökkévalóságnak«" (214.). További hiedelemkutatásait és tervezett monográfiáját a szakma egésze várja nagy érdeklődéssel!

Ujváry Zoltán: A temetés paródiája. Studia Folcloristica et Ethnographica 1. Debrecen, 1978 259 l.

Dömötör Tekla

Az ún. „halottas", „temetéses" játékok régen ismertek a magyar folkloristák előtt, azonban szöveg nagyon kevés jelent meg nyomtatásban, bár pl. a *Magyar Népzene Tára III/b.* kötetében találunk néhány nyomtatott publikációt is. Jómagam a *Népszokások költészete* című könyvemben érintettem ezt a kérdést. A változott korfelfogás azonban ma már lehetővé tette ezeknek a szövegeknek publikálását, még akkor is, ha sok a kipontozott szó a közlésnél. A halottas játékok ugyanis rituális célú és nagyon obszcén dramatikus játékok, és dicsérendő UJVÁRY Zoltán bátorsága, hogy ezekből a játékvariánsokból jóegynéhányat most közread, megfelelő tudományos magyarázattal.

Annyi bizonyos, hogy könyve nem az „ifjúság számára" való olvasmány, de tudományos érdekessége annál nagyobb. Ugyanis magam is azon a véleményen vagyok, mint UJVÁRY Zoltán: e játékok célja nem csupán a mulattatás, a trágárság, hanem gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak: az elmúlás és a közösség fennmaradását igénylő új nász gondolatkörét fejezik ki, ilyenformán rámutatva az egyén halandóságára, szemben a közösség, a nemzetség kontinuitásával.

UJVÁRY Zoltán könyve sok romantikus ködösítő elméletet eloszlat, viszont történetileg helyére teszi e játékokat, és sok érdekes párhuzamot említ más európai népek hasonló játéktípusai köréből. Könyve ilyen módon hézagpótlónak nevezhető. Ugyanis ezek a halottas játékok minden bizonnyal „népi" színjátékok, s éppen ez a műfaj nem nagyon gazdag a magyar folklórban.

Könyve így nagy érdeklődésre tarthat számot, s ugyanakkor örömmel üdvözöljük az új sorozatot is, amelynek ez az első kötete: a *Studia Folcloristica et Ethnographica*t, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványát.

Kiegészítésül azonban hadd jegyezzem meg, hogy e játéktípus legközelebbi párhuzamait az óegyiptomi Ozirisz-kultuszban (illetőleg mítoszban) vélem megtalálni, melyben szintén a „halott isten" az, amelyik utódját nemzi. Ezzel természetesen semmiféle közvetlen kapcsolatra nem gondolok, hanem csak a hasonló alapeszmére. Halál, nász és születés egységének gondolata természetesen sok nép költészetére rányomja a bélyegét, azonban a magyar temetéses játékok csattanója éppen az, hogy a „halott" nemzőképes. Ilyen módon talán jobban körül lehet határolni ezt a különös színjátéktípust.

Igen jók fényképillusztrációi is, mert nem könnyű e játékokról közölhető képeket kiválogatni.

Német és osztrák szerzők újabb könyvei a népi színjátszásról

Dömötör Tekla

Az Elwert könyvkiadó Marburgban, a Német Néprajzi Társaság keletnémet bizottságának szerkesztésében jónéhány év óta sorozatot jelentet meg a különböző, Kelet-Európában megtelepedett német csoportok kultúrájának egyes aspektusairól. E sorozat három kötetéről akarok a következőkben szólni, amelyek az ún. „dunai svábok" különböző földrajzi csoportjainak népi színjátszásáról számolnak be. (Mint köztudott, ez a „dunai sváb" elnevezés sok szempontból pontatlan, hiszen e csoport tagjai

Ausztria és Németország igen különböző tájairól kerültek keletebbre, és nagyon is sokféle tájszólást beszélnek.)

E három kötet szerzői már a két világháború között is gyűjtöttek e német csoportoknál, szakértői a népi színjátszásnak, és a gyűjtőmunkát a második világháború után is folytatták, részben helyszínen, részben a második világháború után a Németországba áttelepített dunai svábok körében. A tiroli Karl HORAK professzor az elmúlt években újra járt Magyarországon, hogy a magyarországi németek egy újabb csoportjánál, a Bakony környékén is feljegyezze az élő (vagy már csak az emlékezetben élő) színjátékos szokásokat.

E három könyv nemcsak azért érdekes a magyar kutatás számára, mert a dunai svábok már néhány évszázada magyarlakta területen élnek, hanem azért is, mert a szerzők megpróbálták a színjátékokat a nem német ajkú népek hasonló tradíciójával is összevetni, azaz a kölcsönhatást is vizsgálják a német és magyar, illetve délszláv, román hasonló játéktípusokkal. Ugyanis a kötet összeállítása során teljesen világossá vált, hogy a dunai svábok népi játékaiba rengeteg magyar (illetve horvát, szerb, román stb.) elem is került. Azonban fordítva is igaz ez a tény, mert e népek színjátékos szokásaira is hatottak a német játékok. Ez a kölcsönhatás különösen nyilvánvaló a „vallásos" jellegű, karácsonyi-vízkereszti játékoknál, ahol a papoknak, tanítóknak kedvére volt, ha ugyanazt a színjátékos szokást minden faluban gyakorolták magyar, német, horvát stb. nyelven. Más a helyzet ott, ahol a németek a keleti egyházhoz tartozó csoportokkal éltek együtt, mert ott már az egyházi ünnepek más időpontra estek. Nem tapasztalható semmiféle kölcsönhatás viszont olyan színjátékos szokásoknál, mint a tél és nyár allegórikus küzdelme, a „Pfingstlümmel"-járása stb., amelyek csak német területen jelentkeznek.

A három kötet közül 1972-ben jelent meg az (időközben elhunyt) Alfred KARASEK és Karl HORAK könyve *(Das deutsche Volksschauspiel in der Batschka, in Syrmien und Slawonien,* 382 lap.*)*, 1974-ben Rudolf HARTMANN könyve *(Das deutsche Volksschauspiel in der Schwäbischen Türkei, Ungarn)* és 1975-ben Karl HORAK könyve *(Das deutsche Volksschauspiel im Banat.* 293 l.)

Mindhárom könyvben a szövegek túlnyomó többségét a karácsonyi-vízkereszti ünnepkörhöz tartozó játékok képezik. A bácskai, szerémségi és szlavóniai csoportoknál 12 Ádám-Éva (más néven Paradicsom) játéktípust, 12 karácsonyi játékot és 7 háromkirály-játékot találunk, a Somogy-Tolna-Baranya megyében élőknél hasonló a játéktípusok száma, míg a bánátiaknál ennél alacsonyabb.

Ezek a mutatók azonban (nemcsak a karácsonyi-vízkereszti játéktípusoknál, és mindhárom monográfiában) némileg félrevezetőek. A szerzők ugyanis a kötetek összeállításánál különböző időszakokból származó néprajzi gyűjtéseket használtak fel a század eleje óta, s ha egy-egy típus hiányzik a másik két csoportnál, annak talán csak az az oka, hogy abban az időben, amikor a gyűjtők ott jártak, egy bizonyos játéktípus vagy már nem élt, vagy még nem jutott el oda.

Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára főleg akkor kerül sor, amikor a kötetek összeállítói világosan látják, hogy idegen elem került a német játékokba. Ennek legegyszerűbb formáját német ajkúak által magyarul előadott szövegek képezik (vö. HARTMANN R. 1974. 254 kk), de a bánáti németek is előadtak még 1955-ben magyar betlehemes játékot. Máskor a német nyelvű játékokba kerülnek „idegen" elemek, pl. román állatalakoskodó figurák.

A karácsonyi ünnepkör játékain kívül előkerültek még bibliai tárgyú népi játékok (ilyen a későbarokk Sámson-játék), továbbá a többfelé említett passiójátékok, amelyeknek azonban szövegét a kötetek nem közlik.

Alkalmi társulatok, vándortársulatok, működedvelők előadtak érzelmes népjátékokat is: többször előfordul pl. a Genovéva-játék, a Rosa von Tannenburg és Die Räuber auf Maria Kulm említése.

A féldramatikus szokások között azután már jellegzetesen „német" játékok is vannak. Ilyen a tél és nyár küzdelme, a zöld lombokkal körülvett Pfingstlümmel-játéka, lakodalmi játékok és dramatikus táncok, mikulás-játék stb.

A kötetek összeállítói elég sok nehézséggel küzdöttek. Az első ezek közül a már említett egyenlőtlen gyűjtés. Ritka az olyan szöveg (bár ilyen is akad), amit az 1920-as és 1950-es években egyaránt fel lehetett jegyezni. Másrészt a szerzők, amikor az „idegen" elemeket kísérlik vizsgálni, hatalmas szakirodalommal találják szembe magukat, amelyeket jól-rosszul tudnak csak végigböngészni. A legkönnyebb Rudolf HARTMANN helyzete volt, akinek csak a magyar összehasonlító anyaggal kellett megbírkóznia, a másik két kötetben azonban különféle délszláv és román csoportok színjátszó-tradícióját is meg kellett ismernie a szerzőknek. Köteteikből mégis jól kirajzolódik a dunai svábok falusi színjáték-repertoárja.

A magam részéről továbbra is inkább az eltéréseket tartom érdekesnek, mint a hasonlóságokat. Az ugyanis természetes, hogy a különböző anyanyelvű együttélő csoportoknál más és más vallásos népénekek szerepelnek, de a magyar betlehemezésben például *soha* nem jelenik meg ajándékozó „Christkindje"-leány. — A bánáti német játékokban ugyan találunk olyan bohókás pásztorokat is, mint a magyar betlehemes játékokban, mégis többnyire szerepük „komoly". Mindez arra mutat, hogy a szinte megszámlálhatatlanul sok betlehemes játék tanulmány után is van még mit vizsgálnunk, s az interetnikus kutatás korántsem tekinthető befejezettnek. Most kell e kérdéshez nyúlni, amíg még láthatunk „élő "betlehemes játékokat. Ennek a nemrégen még olyan gazdag játékhagyománynak mintegy végső stádiumát mutatja az a bánáti játék, melyet német, bulgár, magyar és cigány gyerekek együtt adtak elő (Horak, Karl 1975. 245.), anélkül hogy a szöveget értették volna.

E három összetartozó könyv után egészen más történeti korba vezet a negyedik: a bécsi színháztudományi tanszék oktatójának, Wolfgang Greiseneggernek könyve: *Die Realität im religiösen Theater des Mittelalters*. Wien 1978. W. Braunmüller Verlag. 319 lap. Azonban nem lehet vitás, hogy a „dunai svábok" mai misztériumjátéka — ha nagyon sok áttételen keresztül is — de kapcsolódik a középkori német misztériumokhoz.

Mikor e könyvet kézbe vettem, eszembe jutott, hogy néhány évtizede csaknem ugyanaz volt a címe egy (soha nem publikált) ifjúkori tanulmányomnak. Igaz, hogy én elsősorban az etnográfus szemszögéből nyúltam a kérdéshez: a bibliai történeten alapuló misztériumokba csempészett népi ihletésű és ízlésű, tréfás-realisztikus jeleneteket elemeztem. Greisenegger igényesebb feladatot vállalt: azt vizsgálja, hogy ezekből a néha szinte elviselhetetlenül lapos játékszövegekből (melyeket a drámailag igen magasrendű, illetve valóban kacagtató jelenetek hellyel-közzel szakítanak meg) hogyan hámozhatók ki a középkor századainak fő eszmeáramlatai. Segítségére van az a tény, hogy a szerző nem szövegfilológus, hanem színházi szakember, aki nem szövegekben, hanem színpadképekben, drámai jelenetekben tud gondolkodni. Természetesen ő is felveti az egész műfaj népi mozzanatainak, illetve eredetének kérdését, s ugyanúgy elméletekkel tud csak válaszolni erre, mint elődei. Ennek ellenére könyve színháztörténészek, kultúrtörténészek és etnográfusok számára egyaránt tanulságos, érdekes: új szempontokat vet fel egy látszólag már agyonírt tárgykörben. Igaz, segítségére vannak művészettörténeti ismeretei: a misztériumszövegek mögött a középkori katedrálisok csodálatos pompája bontakozik ki számára, s ettől megelevenedik a legtriviálisabb szöveg is.

Az évszázadokkal későbbi népi misztérium ismét lebontja e szövegeket alapvető mozzanataikra, a tudálékos sallang elmarad, s megmarad a közérthetően emberi, a megható és a kacagtató.

Kwaśniewicz, Krystyna: Doroczne i rodzinne zwyczaje na tle współczesnych przeobrażeń wsi podkrakowskiej. (A naptári és családi szokások jelenkori változásai egy Krakkó környéki faluban) Prace Komisji Socjologicznej 44. Ossolineum. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1979.

Niedermüller Péter

Az utóbbi években kétségtelenül megélénkült Lengyelországban a népszokások kutatása. Krystyna Kwaśniewicz könyve ennek a megélénkült érdeklődésnek az egyik lehetséges irányát jelzi.

A szerző egy Krakkó környéki falu (Nogoszowice) kalendáris és családi szokásait, azok változásának, átalakulásának folyamatát kívánta megörökíteni. A hagyományos néprajzi megközelítéstől eltérően nem az anyag bemutatására, hanem a jelenségek mögött meghúzódó tartalmak elemzésére helyezte a hangsúlyt, s így az általános érvényűnek tűnő szokáselmélet és módszertan körvonalait vázolta fel.

A szokás fogalmával kapcsolatos, ma már jobbára ismert nézetek felsorolása után fogalmazza meg saját definícióját: „Szokásnak *(zwyczaj)* az egyének vagy emberi csoportok olyan viselkedésformáit nevezzük, amelyeket kis társadalmakban, meghatározott szituációkban célszerűen alkalmaznak, s amelyeknek megsértése szankciókat von maga után". Erre az eredetinek aligha nevezhető meghatározásra építi azokat az igen fontos fejezeteket, amelyekben a „szokásszerű viselkedés modelljét" vázolja fel. Kwaśniewicz véleménye szerint valami — egy olyan szituáció, amelyhez valamilyen előírás kapcsolódik — kivált egy, a társadalmi mintákra és kontrollra támaszkodó reakciót, azaz létrehozza magát a szokást. Ezek a kiváltó okok, az ösztönzések *(bodziec)* objektívek, azaz közvetettek és szubjektívek, azaz közvetlenek lehetnek. A szerző szerint a szokások

létrejöttében a szubjektív ösztönzéseknek (az objektív szituációknak az emberi tudatban való tükröződésének) van nagyobb szerepe. Ennek megfelelően az objektív ösztönzésekről nem sokat tudunk meg, néhány elnagyolt megjegyzés utal a társadalmi tudat, az ideológiai formák, a társadalmi-kulturális szerkezet szerepére. A szubjektív ösztönzéseknek három fajtája van: az emocionális, a presztízs jellegű és a hagyomány jellegű ösztönzés. Az emocionális ösztönzések az emberi csoportok félelmeit és vágyakozásait rögzítik, s ennek megfelelően vallásos-mágikus szokásokat hoznak létre. A presztízs jellegű ösztönzések az egyénnek és/vagy a csoportnak a társadalmi fórum előtti megmutatását, bemutatását, az ilyen jellegű szokásokat motiválják (lakodalom). Az ösztönzéseknek ez a csoportja nem annyira különálló szokásokat hoz létre, hanem inkább a szokások kifejezési formáit befolyásolja. Végül a hagyomány jellegű ösztönzés hozza létre azokat a hagyományos szokásokat, amelyek még ma is működnek, noha ezeket már csak mechanikusan gyakorolják. Ebben az elméleti-módszertani keretben értelmezi a szerző a szokások változásának folyamatát. Azt hangsúlyozza, hogy a paraszti társadalomban közvetlenül érezhető össztársadalmi változások (migráció, a foglalkozási struktúra átalakulása stb.) különbözőképpen érintik az ösztönzések előbb említett csoportjait.

A munka másik célkitűzése a lokális szokásformák különböző csoportjainak a szétválasztása, a lokális szokások felosztása. Itt megint csak három megközelítési módot mérlegel: a funkcionális és genetikai szempontokon, valamint az általánosság szempontján alapuló felosztást. A funkcionális szempontok alapján kalendáris és családi szokásokat különböztet meg. Felfogása szerint, minden szokásszerű viselkedésforma esetében funkcionálisan összekapcsolódik a szokás alanya és a szokás tárgya. A családi szokások esetében az ember, a család, a kalendáris szokások esetében pedig a természeti és társadalmi világ a szokás tárgya. Ebbe a keretbe ágyazza a szokásoknak azt a hat, egymástól különböző csoportját, amelyekkel eredményesen dolgozhat a lokális szokáskutatás. A szokások eredetén alapuló felosztás vallási, mágikus, hiedelem stb. eredetű szokásokról beszél. Ugyanakkor a lokális szokáskutatás ezzel kapcsolatos feladatait elemezve azt állapítja meg, hogy ezen a téren nincs lehetőség másra, mint valamely szokás idegen eredetének a megállapítására, illetve a kialakulás idejének valamilyen általános körülhatárolására. Végül a felosztás harmadik szempontjának vizsgálatakor azt kutatja, mennyire, milyen mértékben ismertek a különböző szokások az adott közösségben. Ez a fejezet tűnik a legkevésbé kimunkáltnak, mivel az érdekes táblázatok nyomán is csak nagyon általános következtetéseket vonhatott le a szerző (pl. a nagy ünnepekhez kötődő szokások erősebben megőrződtek stb.). A munka befejező fejezetében a település életmódjában bekövetkezett általános változások tükrében értékeli a szokások változásának folyamatát. Ez megint egy általános elméleti és módszertani szempont; a szerző szerint a lokális szokáskutatás csakis egy életmódvizsgálaton belül, annak hatókörében képes a szokások változásait megragadni.

Ennek a csak a legszükségesebbekre szorítkozó ismertetésnek a nyomán is látni, hogy bőven akad vitatni való a szerző elképzeléseiben (különösen, ha az ösztönzésekre, az ösztönzés-reakció kettősségre vagy a szokások felosztásának bizonytalanságaira utalunk). Vitathatatlan érdeme azonban, hogy tudatos kísérletet tett a lokális szokáskutatás korszerű elméleti és módszertani kereteinek a felvázolására. Másrészt pedig egy konkrét esettanulmány keretein belül is hozzá tudott szólni a szokáskutatás általános elméleti, módszertani problémáihoz úgy, hogy megjegyzései nemcsak a néprajzkutatók, hanem más tudományágak művelői számára is megfontolandók.

Schwäbischer Jahreslauf. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen und Sathmarer Schwaben. Herausgegeben von Hans Gehl. Facla Verlag. Timişoara, 1978. 231 l.

Székely László

A bánsági németek készülő néprajzának egyes részleteit a temesvári egyetem folklór körének filmfelvételei és a bánsági múzeum *Tibiscus* kiadványának tanulmányai képviselik. A legátfogóbbak azonban a bánsági német néprajzosok *Heide und Hecke* és *Handwerk und Brauchtum* c. kiadványai. (Ismertetésüket l. Ethnographia LXXXVI (1975) 473—474. és LXXXVIII (1977) 501.) Ennek a sorozatnak a harmadik kötete a fenti kiadvány.

Hans Gehl (a kötetek szerkesztője) bevezető tanulmányában az év egyes szakaszaihoz fűződő mezőgazdasági munkákat tárgyalja; ismerteti a bánsági mezőgazdálkodás történelmi múltját és jelenét; a gabonatermesztéssel, az ipari növényekkel kapcso-

latos tárgyi és szellemi hagyományokat, a mezőgazdasági eszközöket, a vetés módját és terminusait, valamint az aratás időpontját, szerszámait, a földtulajdon történetét és a munkaszervezést.

Josef DINIER a dohányültetvényes ún. kontraktuális községek életét, munkaviszonyait vázolja.

Walter KONSCHITZKY—Hans KLEIN a lentermesztéshez fűződő farsangi szokások funkcióváltozásait tárgyalja. A szatmári svábok sajátos farsangi szokásairól, a tüzeskerék eregetéséről Ernst HAULER, az év fordulópontjainak bánsági néprajzáról Heinrich LAY, a szabadidő szervezéséről pedig Karl E. REB ír. Az utolsó fejezetben Erich LAMMERT a bánsági népi gyógyítással foglalkozik.

A gazdagon illusztrált értékes munkát tárgy-és helymutató, valamint egy román nyelvű kivonat zárja.

A szerzők leíró, történeti és összehasonlító módszert használnak, szociológiai és szokásfenomenológiai értelmezéseket is adnak. Történeti adataikat a német telepesek óhazájáig vezetik vissza. Kitérnek a román és magyar interetnikus vonatkozásokra. Többek között megemlítik az aratáskor szokásos kakasütés erdélyi párhuzamait (50). A pünkösdi sváb felvonulásokat a románok *căluşgarii* szokásaival hozzák párhuzamba (128). A merseburgi ráolvasás típusába tartozó sváb ráolvasások román és magyar változataira is kitérnek (203). Adatközléseikben egy-egy magyar elnevezés tükörszavára, ill. átvételére is rábukkanunk. Így pl. a komlót *Kumlerkorb*ban (= komlóskosárban) szárítják (28), a sűrűn vetett zöld kukoricát *Schalmade*nak mondják (25). Az interetnikus kapcsolatok szép példája a fonókban három nyelven (németül, románul és magyarul) énekelt dal:

Und wer keine Liebe hat, tralai, lai, lai,
Gehe in den grünen Wald, tralai, lai, lai.
Schreibe er auf ein Blatt, dass er keine Liebe hat,
Tralai, lai, lai, tralai, lai, lai.

Cine n-are mîndruliță, tralai, lai, lai,
Să se ducă-n păduriță, tralai, lai, lai.
Să scrie pe o foiță că n-are mîndruliță,
Tralai, lai, lai, tralai, lai, lai.

Kinek nincsen szeretője, tralai, lai, lai,
Menjen ki a zöld erdőbe, tralai, lai, lai,
Írja rá egy falevélre, hogy neki nincs szeretője,
Tralai, lai, lai, tralai, lai, lai. (165).

A tanulmányok sok új adattal gazdagítják a néprajz egyes ágait. Hadd említsünk meg ezekből néhányat. A bánsági sváb parasztság lotaringiai öröksége az egykori vetésmód: a vető előtt egy ember haladt, akinek a hátán asztallap nagyságú deszka volt, arra hullottak és arról peregtek a magok egyenletesen a szántóföldre (36); valamint az, hogy a legények feldíszített kocsin mennek szeretőjükhöz boldog újévet kívánni (107); Háromkirálykor három fánkba két különböző értékű pénzt és egy kukorica- vagy babszemet tesznek, aki azt a fánkot választja, amelyikben a nagyobb pénz van, az lesz az ünnepi király (109). Kerepléskor zöldcsütörtök minden napszakában egy-egy verset is mondanak (117); Szent Miklós napján apotropeikus célzattal megvesszőzik az állatokat (138).

Az értékes publikáció szerkesztési gyengéje, hogy a szerzők néhol ismétlik egymást (amit egyébként már az előbbi két munka recenziójában is szóvá tettünk). A virágvasárnapi szentelt barka és a nagyszombati tűzszentelésből maradt szén mágikus felhasználását például — egyazon vonatkozásban — két helyt is említik (35, 118); egyes tanulmányokban megakad, kissé összekuszálódik az előadás, mint pl. a böjti tűz és a kerepelés leírásában (118), vagy mint a pünkösdi hagyományok közé ékelt állatkihajtással kapcsolatos szokásokban (128). Az adatközlőkről csak Karl E. REB szól (185), de nevüket ő sem említi. A bibliográfiák áttekinthetőségének használhatóságát fokozta volna, ha betűrendbe lennének szedve. A helynevekhez nem ártott volna térképet is adni.

Mindettől eltekintve azonban a tanulmányok alapos dokumentációval íródtak, hasznosan járulnak hozzá a készülő bánsági néprajzi monográfia előkészítéséhez.

Börzsöny néprajza. Studia Comitatensia, 5. Szerkeszti Ikvai Nándor. Kiadja a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre, 1977. 688 l.

Gunda Béla

Vidéki múzeumaink néprajzi tevékenysége ma már mind szélesebb körben tudományszakunk országosan, sőt határainkon túl is elismert eredményei közé tartozik. A kiemelkedő eredményeket olyan publikációk jelzik, mint a *Szolnok megye néprajzi atlasza*, a miskolci Herman Ottó Múzeum kismonográfia-sorozata, a Dobó István Múzeum munkaterve keretében készült Bakó Ferenc, *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* c. munkája. Az eddigi jelentős eredményekhez csatlakozik a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága kiadásában megjelent börzsönyi monográfia. A munka kiadását nemcsak belső munkatervi feladatok indokolták, hanem annak a felismerése is, hogy a Börzsöny hegység aránylag zárt, egységes terület, változatos a településtörténeti képe, s az emberi ökologia tanulságos eseteit nyújtja. A kiadvány természetesen a monografikus feldolgozás minden igényét nem elégítheti ki. Ezzel tisztában van a kötet szerkesztője, Ikvai Nándor is. Jórészt külső munkatársakra támaszkodva, alkalmazkodnia kellett azok érdeklődési köréhez, módszeréhez és célkitűzéseihez. Nem is a Börzsöny egészével, hanem csak a nyugati részekkel foglalkoznak a szerzők. Ma már a néprajz minden (?) igényét kielégítő monográfiát csakis egy kutatóintézmény sok éves munkájával lehetne elkészíteni vagy inkább csak megközelíteni. Szinte lehetetlen, hogy egy monográfiában a tárgyés szóföldrajz és az etnopszichológia követelményei egyforma súllyal kapjanak helyet. Hasonló részletességgel dolgozzák ki a méhészetet és a közmondásokat. A börzsönyi monográfiában a kutatók megőrizték egyéni tudományos törekvéseiket. Természetesen ezzel az egyes fejezetek közötti kapcsolat meglazult, az elmélyedés különböző, de viszont a népi műveltség változatosabb színekben csillan elénk. Az értékes anyagot nem homályosítják el a helyi néprajzi jelenségektől mindinkább eltávolódó laza elméletek. Az 50—70 évi előtti valóság képe rajzolódik ki előttünk. A kötet első tanulmányában Dóka Klára történeti statisztikai adatokkal világítja meg a társadalomszervezet és a gazdasági élet alakulását. Szabó Sándor — a további részletek megértéséhez — helytörténeti adattárral szolgál. Az erdő szerepét vizsgálja Szabó István és Szabó László az ipolyvölgyi falvak életében. Arra az eredményre jutnak, hogy az erdő az élet minden területén szerepet kapott, mégis legjellegzetesebben a tárgyi műveltségre és a táplálkozásra nyomta rá bélyegét. Jellemző a Börzsönyre a fafaragó, kosárfonó háziipari tevékenység, amely vándorkereskedelmet is kifejlesztett. Kocsis Gyula és Nagy Varga Vera Perőcsény és Vámosmikola állattenyésztésével foglalkoznak. Hézagpótló képet nyújtanak északi hegyvidékeink baromfitartásáról és juhászatáról. Érdemes megemlítenünk a juhtartó gazdák *akoljogát*, amely abból áll, hogy a közös juhaklok építése során munkával, pénzzel szerzett akoljogot a gazdák leszármazottai is öröklik. Ikvai Nándor a földművelésről szóló részt mesterien és tömören írta meg. A munkaeszközöket éppen olyan körültekintően ismertetve, mint a művelési módokat. Figyelmet fordít a teherhordás, szállítás eszközeire is. A Börzsöny nyugati részének földművelése kétségkívül átmeneti terület, amit pl. a szórólapátok különböző típusa, a nagy méretű szénáskosarak, a *kaparék* különböző elnevezése *(gereblézés, kotyena, murgya, gyüle)*, a szekérformák igazolnak. Ikvai Nándor aláhúzza a földművelés kisalföldi kapcsolatait. Még megfigyelhető a lopótök termesztése, amely Kárpát-medencei monográfiát érdemelne. Novák László a szőlőművelést, a települést és építkezést mutatja be. A hosszú házakról és közös udvarokról közölt leírásainak értékét külön is aláhúzom. Szerinte a nagyborzsönyi németek közös udvarrendszere a környező palóc falvak hatására jött létre. Novák László tanulmányát kiegészíti Halász Péter és Suda Vilmos összefoglalása az utóbbi 70—80 év telekrendszerében, lakáskultúrájában bekövetkező változásokról, amely a szerkezetben, építőanyagban, melléképületben, a lakótér használatában sokoldalúan visszatükröződik. Széles körű irodalmi tájékozottság jellemzi I. Sándor Ildikónak a börzsönyi tüzelőberendezésekről írt tanulmányát. Körültekintő filológiai elemzéssel állapítja meg, hogy kb. a múlt század közepén még a Börzsönyben is a palóc típusú kemencék voltak a szobában. Ezeket a pitvarból fűthető szögletes siskakemencék, ill. a szemes kályhák váltották fel. Ez utóbbiakat véleményem szerint a német telepesek is terjeszthették. A palóc típusú kemencék emlékét őrzi a *cselesznyek* „a fűtőnyílás fölötti rész, a fűtőnyílás fölé beépített kőlap a füst felfogására" terminológia, amely elhomályosult jelentéssel Nyitrától Gömörig elterjedt. A szobában előfordultak a fali világító fülkék, amelyek eredetileg a palóc típusú kemencék járulékai voltak. Kerékgyártó Adrien viseleti tanulmányának egyik lényeges tanulsága, hogy a hét Ipoly menti falu életszemléletében, hiedelmeiben és szokásaiban összetartozónak érezte magát, és ez megnyilatkozott a viselet egységében is.

Mindezt elősegítette az összeházasodás. A viselet etnoszociológiai értelmezéséhez járul hozzá a szerzőnek mindaz a gondos megfigyelése, amit *A viselet szerepe az ember életében* c. fejezetben foglal össze. Egyébként a viseletben eredetileg a palóc jelleg dominált, de a falvak népe a későbbi ízlésváltozás során a kisalföldi viselet felé orientálódott. Szabó István és Szabó László az Ipoly-völgy népi társadalmát elemzik. A szerzők figyelmet érdemlő megállapítása, hogy a feudalizmus kori jobbágyság társadalmi jelenségei továbbélnek a kapitalizmus korában. A parasztság homogenitása a jobbágyfelszabadítás után az elszegényedés irányába fokozódott. A nagycsaládokról, a családi munkamegosztásról, a részesművelésről közöltek értékére szeretném még felhívni a figyelmet azzal a megjegyzéssel, hogy az általánosításra törekvő gondolatokkal zsúfolt tanulmány rövid összefoglalást érdemelt volna. Gulyás Éva a néphitről nyújt értékes képet azzal a végső megállapítással, hogy a nemzetiségi környezet hatása világosan érződik a börzsönyi magyar települések hitvilágán. Bády László a népi gyógyításról, Igaz Mária az énekes játékokról tájékoztat. Hála József a földrajzi neveket gyűjtötte össze. Ikvai Nándor kérdőíves gyűjtésük tanulságait foglalja össze, amely a lakosság etnikai magatartásáról, etnikai önjellemzéséről tájékoztat, tárgyak, szokások, társadalmi intézmények elterjedését, falvak kapcsolatát világítja meg. A kérdőívek feleteiből (had, nemzetség, hálóhelyek, bölcső, aratás, cséplés, teherhordás, szokások stb.) levonható következtetések csak alátámasztják a kötet egyes szerzőinek megállapításait, hogy a Börzsöny nyugati részén a falvak kulturális kapcsolatai a palóc területek felé mutatnak. A telepítések elősegítették a szlovák jelenségek elterjedését. Feltűnő a kisalföldi elemek megjelenése. A családi és kereskedelmi kapcsolatok a Garam és a Duna felé egyaránt megnyilvánultak. Különösen vonzotta a lakosságot a váci vásár és búcsú.

A kötet kiemelkedő nyeresége néprajzi irodalmunknak. Ha egyes témák feldolgozása (pl. a táplálkozásé) hiányzik is a kötetből, a gondosan kidolgozott más fejezetek pótolják az egyébként is megvalósíthatatlan „teljes" monográfia iránti igényünket. Néprajztudományunk elismeréssel adózik Ikvai Nándornak, aki a kutatást szervezte és a szerkesztés körültekintő munkáját végezte.

Id. Juhász Antal (szerk.): Sándorfalva története és népélete. Sándorfalva Nagyközség Tanácsa 1978. 472 l., képek, térképek

Hofer Tamás

Az 1879. március 5-én gátját átszakító Tisza Szegeden kívül romba döntötte Algyőt és Tápét is. Sándorfalva monográfiája joggal kezdődik az árvíz drámai felidézésével: a fennállásának 100. évfordulóját most ünneplő községet a víz levonulása után eredetileg az elpusztult Algyő új megtelepedési helyéül alapította Pallavicini Sándor őrgróf, uradalmának egy magasabban fekvő, azelőtt szőlővel beültetett részén. Az árvíz utáni hetekben Algyő lakóinak 4/5-e aláírta az átköltözésre kötelező szerződést, utóbb azonban többségük mégis kitartott szülőhelyén. Az új község történetének első hónapjait az átköltözéssel kapcsolatos huzavona töltötte ki. Végül a Sándorfalván üresen maradt telkekre a szegedi határ tanyáiról, de még távoli megyékből is hívtak telepeseket. Nem volt ez ellentétben az uradalom terveivel, mely a falualapítás indokát egyik beadványában úgy adta meg: „munkáskéz telepítése népszegény területre". Az új falu közigazgatási határában ugyan nem volt uradalmi birtok, lakóinak életét mégis a Mindszent-algyői hitbizomány, a Sövényháza „eszmei község" területén lévő uradalmi földek munkaalkalmai határozták meg.

A 100 éves község monográfiája történeti részből (21—252. l., szerzője id. Juhász Antal), valamint a népélet bemutatásából (255—384. l., Juhász Antal munkája) áll, a két fő szakaszt kiegészíti a külterület földrajzi neveinek értelmezéssel, térképvázlattal ellátott jegyzéke és a különböző fejezetekhez csatlakozó adattárak, statisztikai táblázatok, népköltészeti szövegek, dallamföljegyzések. A történeti részbe van beillesztve Szelesi Zoltán írása a Sándorfalvával kapcsolatban álló művészekről (189—202. l.), a népéleti fejezetbe Felföldi László és Martin György írása a népi táncokról és a táncéletről (341—364. l.).

Sándorfalva éppen 100 éves története megkívánta, hogy a helytörténeti munkákban gyakran elsietve tárgyalt, a néprajzi ismereteinkkel azonban leginkább „szinkronban lévő" századvég és századelő évtizedei alapos tárgyalást kapjanak. Az idősb Juhász Antal által választott „ágazatok" szerinti előadásmód (mely külön szól a település és a közigazgatás alakulásáról, a közlekedés és az útviszonyok változásáról, a birtokviszonyokról, az iskolák és a sokféle egyesület, olvasókör történetéről, a boltok és a hitélet

alakulásáról stb. témái szerint is és az idős helybeliek visszaemlékezéseiből merített számos adata révén is közel áll a néprajzhoz. Ebben az ismertetésben mégis elsősorban a majd 200 oldalas néprajzi részről kell szólnom.

Előljáróban egy műfaji problémát emelnék ki. A helytörténetíráshoz hasonlóan örvendetesen szaporodnak azok a munkák, melyek a „helyi néprajz" kategóriájába lennének besorolhatók. Éppúgy, mint a helytörténeti munkákat, ezeket is egy-egy község, város, falu, vagy kisebb tájegység igénye hozza létre, akik saját múltjukat, illetve elmúló paraszti hagyományaikat kívánják megörökíteni. Eltérő tehát a kiinduló pont és a kutatást mozgató érdeklődés a központi műhelyekben művelt „országos" néprajzétól. Hogyan kapcsolódhat a kétféle munkálkodás egymáshoz, milyennek kellene lennie a például állítható, ideális „helyi néprajznak"? Ezt a szaktudományunkban még jelentőségének megfelelően meg nem fogalmazott kérdést joggal lehet föltenni a most ismertetett kötet kapcsán, sok tekintetben ugyanis például állítható megoldásokat mutat.

A helyi néprajzi leírásoknak egyik veszélye, hogy a saját paraszti életmódot belülről megörökítő írásokból hiányzik az a szélesebb távlat, amelyik a hangsúlyokat az országos átlagból, a környezetből kiváló helyi jellegzetességekre tudná tenni. Az etnográfus így gyakran hosszan lapozhat igaz és a helyi lakosság számára bizonyára kedves, de általánosan ismert, szinte közhelyszerű leírások közt, míg egy-egy olyan részletre bukkan, ami valami újat ad hozzá néprajzi ismereteinkhez. A Sándorfalva kötet viszont eleve az uradalomtól való sokszálú függési viszonyból indul ki, eleve arra koncentrál, ami a parasztfaluk közt, a „szegedi nagytáj" falui közt Sándorfalva egyéniségét adja. A termelő tevékenységgel foglalkozó fejezet pl. a különböző uradalmi munkalehetőségekre épülő életformákat, az uradalmi munka szokásszerű mozzanatait helyezi a középpontba. Érzékletes képet ad a továbbiakban a társadalom térbeli megoszlásáról: a szűkös határ birtokos parasztjai tanyájukon laktak, ezáltal maga a falu szinte kizárólag a különféle bérmunkások lakóhelyévé és társadalmává vált. Példákat kapunk arra is, hogy a táj egyes foltjainak sajátos fizikai adottságai, összjátékban a társadalmi feltételekkel, hogy teremtenek speciális megélhetési lehetőségeket, mint amilyen a csupán juhlegelőnek alkalmas sovány szikesek mellé tanyákat építő juhász vállalkozóké, akik saját falkájuk mellé nyárára más lakosok birkáit is fölvállalták. A szegénységnek, szinte a nyomorúságnak volt mintegy „ellensúlya" a társasélet, az emberi élet fordulóinak gazdagon kimunkált szokásrendje, a gazdag táncélet. A szokásokon, de a sándorfalvaiak beszédén is, a falu tárgyi világán is fölismerhető, hogy a község Szeged kulturális vonzáskörébe tartozik. A monográfia tanulságosan érzékelteti viszont azt is, hogy épp a szegénység miatt a „szegedi paraszti kultúra" sokszor csak kivonatosan, leegyszerűsítve jelentkezik, alig néhány ház tulajdonosának telt például arra, hogy házának vértelkét napsugarasan deszkáztassa be.

Abban, hogy Sándorfalva vonásai a két Juhász Antal írásában ilyen markánsan jelentkeznek, része van bizonyára annak is, hogy ez már a harmadik „portré", amit részben közösen Szeged befolyása alatt álló településekről készítettek. A Tápéról szóló kötetben a várossal összenőtt, a város földesurasága alatt állt parasztfalunak a nyomasztó városi közelségben szinte dacos paraszti hagyományőrzése, falusi öntudata volt kiemelhető. Az 1776-ban szabályos tervek szerint megtelepített Kistelek arra szolgált példával, hogy a hatalmas tanyavilágban ez a gyorsan népesedő település mimódon alakított ki a városénál alacsonyabb szintű, de egyre gazdagabb ipari, kereskedelmi ellátó szerepkört a környező szórványok számára. E két arckép mellé Sándorfalva az uradalom árnyékában élő, a Viharsarok társadalmi ellentmondásaival küszködő zsellérnapszámos falu képét rajzolja meg. Három nagyon különböző arcél és mégis mindegyik tagja — Bálint Sándor kifejezésével — a „Szögedi Nemzetnek", a szegedi nagytájnak.

Dankó Imre: Opuscula ethnographica. Válogatott tanulmányok. Alföldi Nyomda. Debrecen, 1977. 470 l.

Sándor István

A nagy nyomdai gonddal készült, szép kiállítású könyv gazdag válogatást nyújt a szerző munkásságából. A dolgozatokat 27 cím alá foglalja, egyes címek alatt azonban olykor több, korábban közölt művét fűzi egybe; kandidátusi értekezéséből pedig két terjedelmesebb önálló egységet külön-külön fejezetekként emel ki. A szerzőnek hat tanulmánya itt jelenik meg első ízben, ám a többi, folyóiratok, múzeumi évkönyvek, alkalmi kiadványok lapjain közzétett mű is többet mond így együttesen, egymásra építve és mintegy egymást kiegészítve, mint a maga elszigeteltségében. A kötet így alkalmul

szolgál, hogy átfogó képet kapjunk DANKÓ tudományos érdeklődésének sokoldalúságáról, kutatásainak tárgyi, táji megoszlásáról, egyben szemléletének, módszerének kibontakozásáról is.

A könyv felépítése kettős elvet követ. Egyrészt a szerzőnek működési helyeihez szorosabban kapcsolódó kutatásain vezet végig. Munkássága lényegében gimnáziumi tanári pályáját követően, múzeológusi beosztásával veszi kezdetét; e minőségében dolgozott Túrkeve, Sárospatak, Baja, Gyula, Pécs múzeumaiban, s dolgozik 1969 óta a debreceni Déri Múzeumban. A kötet másik beosztási elve a szerző szakmai érdeklődése. Ennek fő irányaiként egyrészt a település-építkezés, másrészt az árucsere-kereskedés tárgykörét jelöli meg. Vannak azonban a kötetnek egyéb átfogó jellemző tematikai vonásai is. Így erős hangsúllyal érvényesül DANKÓ etnikai érdeklődése: egyéb irányú munkássága ellenére elsősorban és legmélyebben a hajdúk csoportjának kialakulása, etnikus színképe, története, műveltsége, s nem utolsósorban szétszóródása foglalkoztatja. Ennek megfelelően tájilag a Hajdúság és Debrecen, valamint Dél-Bihar a központi jelentőségű, s külön dolgozat foglalkozik a dél-dunántúli, pontosabban baranyai hajdúság problémájával. Hasonló általánossággal jelentkezik végül a kötetben DANKÓ vonzalma az ártéri, egykori vizes, mocsaras tájaktól elhódított települések és azok műveltsége iránt. Bodrogköztől a Körösök vidékéig terjedő kelet-magyarországi árterületek sorának életviszonyait ábrázolják a tanulmányok, s e vonzalom olyan más országrészre kalauzoló írásban is szembeötlő, mint a bajai *Jánoska-eresztés* szokásának bemutatása.

Érdeklődésünket természetesen az először itt közölt dolgozatok kötik le, ezek sorában is a két dél-bihari tanulmány, az egyik a táj településviszonyainak, a másik népi építkezésének változásairól. DANKÓ a települést inkább folyamatnak, mintsem adottságnak fogja fel, s a folyók, erek, mocsarak tagolta síkság föltöltődésével keletkezett hátságokon az újabb kőkorszaktól napjainkig fejlődésében kíséri nyomon. A honfoglalást követő századokban már mintegy negyven helységnév tanúsítja kis falvak hálózatának kibontakozását, amelyeket a vizeken kívül gátak is kapcsolnak össze. Utcák helyett szabálytalanul épülő halmaztelepülések vagy a dombhát gerincvonalán épült házsorok jellemzők ezekre a vizektől elhódított szigetekre. Különösen szép leírást olvashatunk a telepek közt forgalmat biztosító lápolásról, azaz tutajozásról, amint az a Gyepes és a Fekete-Körös, valamint mellékfolyói vizein kialakult. Gondos, adatszerű képet kapunk arról, mint tűnnek el a telephez közvetlen kapcsolódó kertek, s a gazdálkodás változásával mint veszik át ezek szerepét a feudális társadalom naturális gazdálkodásának fokán az irtások, szállások, utóbb pedig az árutermelésre berendezkedő tőkés viszonyok között a tanyák. A tanyai élet, a nyári tanyásbéres és családja kiköltözködésének, berendezkedésének, munkájának genre-képszerű bemutatása, majd a földeken, dűlők mellett épült állandó tanyák életviszonyainak ábrázolása, a szilaj állattartásra vonatkozó emlékek, vagy mintegy melléktevékenységként — a sziksóseprés: a fejezetnek egyaránt tanulságos, vonzó részletei. A településkép változásai az ármentesítés, utóbb az utcák kiépülése, majd a földreform, végül a szocialista termelési forma által sorjában vonulnak el az olvasó előtt, e folyamatokat pedig DANKÓ községekre bontva, tömör adatszerűséggel történetileg is jellemzi.

Az építkezés változásairól szóló dél-bihari tanulmány nem kevésbbé értékes részletek feltárásához segít hozzá. Ilyen mindenekelőtt az a tény, hogy a paraszti építkezés részletmunkálataiban a hagyomány akár az egymásutániság szükségszerű rendjéhez alkalmazkodik, amely akár a mérnöki szervező munkában alkalmazott hálózati tervbe is kivetíthető. „Gyűjtési adataink alapján próbálunk összefoglaló képet adni" — olvassuk itt ismét (254 l.), s az üres telek időnkénti, olykor éppenséggel évenkénti bejárásától, elhatárolásától, talajának gondos előkészítésétől a házépítésen át az udvar építményeinek felhúzásáig kíséri végig a paraszti munka egyes fázisait. Különösen tanulságos az egykori földházak (veremházak) építéstechnikájának bemutatása mezőgyáni és főleg geszti adatok alapján; s annál inkább, mert e részletesen leírt technikát nemcsak a középkor ilyen jellegű építményeihez kapcsolja hozzá, hanem ezek szerves továbbfejlődéseként tudja bemutatni a föld felszínén álló, „felmenő falú" házaknak a XVIII. századdal mind általánosabbá váló építéstechnikáját is. A szerkezeti, esztétikai szempontok, valamint a népközi etnikus vonatkozások helyett e fejezetben ismét részfolyamatokból kapunk gazdag tájékoztatást, amilyenek pl. a különféle faltípusok felhúzásának munkálatai, a vályog és a vályogvető technika többfélesége, az építéshez kapcsolódó nádmunkák és eszközeik, a kútásás, a kutak és húzóberendezéseik típusai stb. A változások a szerző szerint inkább a házrészek funkciójában, az istállók, majd kamrák, gabonások, magtárak, górék s egyéb gazdasági építmények jelentőségében ismerhetők fel, bár a parasztság rétegződése folytán némileg az építkezés anyagában és kivitelezésében is módosulás jelentkezik. A folyamat azonban nem jár együtt a műveltség

és így az igények növekedésével: nemcsak a ‚tiszta szoba" fogalma alakult ki, hanem „egyre terjedt a házon kívüli lakás, a házimunkák helyének a házon kívüli megteremtésére vonatkozó törekvés is". A tanulmány utolsó fejezetei a napjainkban ismert képet, s egyben a termelőszövetkezeti építkezést jellemzik.

DANKÓ nagy tájékozottsággal ötvözi egybe terepmunkája eredményeit a néprajz és társtudományai korábbi lényeges megállapításaival. E benyomásunkat csak erősíti *A gyulai vár hagyományai* c. folklórtanulmány, amely terjedelmében is kiválik a kötetbe foglalt mondavizsgálatok sorából. A török időkre emlékező epikus anyagot, amelyet egyrészt a Gyula elestéről és Toronyi Tamásról szóló egykori verses história tartott fenn, másrészt a nép ajkán élő mondák a XVI. századi Kerecsényi László földesúrról, Győri Jakab hajdúhadnagyról, a sarkadi Csavarga Miska meg Bakó János legényekről vagy Cseke gyulai bíróról DANKÓ a táji-történelmi viszonyokra vonatkozó hagyományok összefüggéseibe ágyazza. Előbb az egykori vízi világról élő tradíciókat összegezi; majd a vár előtörténeteként Attila, Csaba, Gyula, István király, végül Mátyás király iderögzült hagyományait veszi számba. Így kerül sor a vár, a töredékében ma is álló pompás építmény építéstörténetére. Népünk emlékezete tudni véli, a török közeledtére királyi parancsra építtette az erőskezű, népnyúzó földesúr, Kerecsényi, akinek személye kapcsolja a várhoz a jobbágyok, iparosok egykori kizsákmányolásának változatos formáit. Külön-külön mondák szólnak a vár egyes részeiről is. S őrzi népünk emlékezete a várrombolás XVIII. századi eseményeinek sorozatát is: az marad meg, amihez a pékből lett új földesúrnak, a bécsi Harruckern bárónak érdeke fűződik, aki új minőségében is pék maradt, a várat magtárnak használja, malmában őröltet és liszttel kereskedik. DANKÓ figyelmeztet az emlékezés tévedéseire: a természeti kép „nem középkori, hanem jóval későbbi eredetű" (63 l.), az építőtechnika is feltüntet egyes elemeiben anakronizmusokat, nem példátlan a történeti személyek nevének, szerepének felcserélése sem. Ilyen szempontból helyenként a monda és a valóság élesebb szembeállítását igényelné az olvasó.

Az itt először közöltek sorában van még néhány, további, rövidebb lélegzetű munka is. Ilyen az *Adatok a debreceni tanyásodás kezdeteihez* c. tanulmány. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár 1829., ill. 1836. évi összeírása tanusítja, hogy Debrecen keleti határán, lényegében irtás területen, a gazdálkodás alapja az erdei kaszáló és a mellé telepített szántóföld. Az adott évszámok a terület másodszori beépítésének kezdő korszakát jelzik, az okmányok szerint akad már itt új építésű ház is, de a tanyák túlnyomó többsége földalatti hajlék, földház, akad husángokból összerótt, kúp alakú hegyeskunyhó, sőt egy „ágasra vett tüzelős ól" is. Érdekes itt még *A túrkevei sártisztítók* c. dolgozat is. A vastag ragadós sártól itt a házat kosárfonók készítette vesszőszőnyeg és ennek kiegészítőjeként földbe vert karók közé erősített abroncs vagy lapos vasdarab védi, amelyek alkalmasak a sár ledörgölésére.

Ismertetésünkben kelleténél kisebb teret kaptak DANKÓ vásárvizsgálatai, holott ezek közül *A sárospataki piac*, *A hortobágyi hídi vásár* s *A gyöngyösi vásárok* leírását kötetünk ismét kezünk ügyébe adja, emlékezetünkbe idézve a szerzőnek a gyulai, valamint a pécsi vásárokról írt műveit (az előbbi 1969-ben önálló kötetként jelent meg A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai sorozatában, az utóbbi 1964-ben A Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében). Mi több, ismét olvashatjuk az *Opuscula* lapjain *A magyar vásárok funkciója* c. átfogó dolgozatot éppúgy, mint a vásári lacikonyhák hangulatos bemutatását. E sorozatot két újabb írás egészíti ki a kötetben. *A teherhordás, szállítás változásának vizsgálata egy eszköz fejlődésének bemutatása kapcsán* címen DANKÓ a fa- vagy vaskerekű tengelyre szerelt, deszkából álló állatfelhajtóval ismertet meg. Az eszköz tíz-egynéhány éve alakult ki a korábbi állatvásár-telepek, vasútállomások mellé épített állatrakodók tehermentesítésére. A másik idevágó dolgozat, amely először itt jelenik meg, *Pataky László festménye a debreceni hídi vásárról.*

Nem térhetünk ki itt a kötetbe foglalt további dolgozatokra, amelyek korábbi közlésekből ismerőseink. Mégis legalább cím szerint említést kíván itt is több érdemes tanulmány. Ilyen *A bodrogközi Hosszúrét települése*, *A Hortobágy néprajzához*, *A hajdú ethnikum kérdéséhez*, az *Adalék a debreceni kertségek életéhez* című (az utóbbi az 1757. évi kertségi szabályzat szövegével); ilyenek a szokás- és mondatanulmányok, mint *A bajai suprikálás* (aprószentekkor szokásos korbácsolás), *A hajdúnánási Testhalom mondája*, *A Báthori család eredetmondája*. Több dolgozat foglalkozik a hagyományos és az új formák találkozásának, együttes továbbélésének jelenségével, mint pl. *A kővázas góré* c. bihari vonatkozású, a pécsi-pécskörnyéki *Új típusú kutak* c. dolgozat, s végül *A szováti cserép* című, amely a tetőcserép itteni sajátos formájának pályafutását múlt századvégi keletkezésétől mai lassú kimúlásáig kíséri el. Mindezek azonban — ismételjük — korábbról ismerőseink.

Csak helyeselhetjük, hogy a kötetet a tanulmányok német nyelvű kivonatainak sora zárja, bár ezekben és — sajnos — a mű tartalomjegyzékében is egyes sajtóhibák bennmaradtak. A munka képdokumentációja kiemelkedő, fényképei, ábrái nem ritkán magukért beszélnek.

Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben. Studia folkloristica et ethnographica 2. Debrecen, 1978. 119 l., 29 kép.

Bárth János

A debreceni egyetem Néprajzi Tanszékének új kiadványsorozatában másodjára egy kiváló gazdaságnéprajzi kismonográfia jelent meg, Dobrossy István tanulmánya a nyírségi dohánytermesztésről. Elsősorban néprajzi gyűjtésre épülő, alapos munka, amely egy táj dohánytermesztésének részletes bemutatásával jól kiegészíti Takács Lajos korábbi országos összefoglalását.

Szabolcs-Szatmár megye ma Magyarország legfontosabb dohánytermesztő vidéke. A XIX. század első felében azonban a maihoz képest még jelentéktelen mértékű volt az itteni dohánytermesztés. A változás az elmúlt száz évben következett be. Elsősorban az uradalmi termesztés jelentősége nőtt meg, majd az utóbbi évtizedekben nagy szerephez jutott a parasztság úgynevezett kerti dohánytermesztése.

A könyv elején rövid, de sokoldalú és alapos ismertetést olvashatunk a szabolcsi dohánytermesztő terület kialakulásáról, a dohánytermesztés gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti összefüggéseiről. Ezután két leíró néprajzi fejezet következik, a dohánytermesztés munkafolyamatáról és eszközkészletéről, valamint a dohány szárításáról, értékesítéséről és hasznosításáról. A körültekintő és tanulságos leírások sorából kiemeljük a dohányföldek határbeli elhelyezkedésének bemutatását, valamint a szárításra használt épületek részletes ismertetését. A tanulmány utolsó harminc oldalán jelentős gazdaságtörténeti és agrárnéprajzi összefüggéseket fogalmazott meg a szerző. Több uradalom példájával illusztrálta, hogy milyen helyet foglalt el a dohány az egyes uradalmak üzemszervezetében, termelési és jövedelmi arányaiban. Kutatásai során legtöbbször statisztikai adatokat használt. Ezeket egészítette ki az uradalmak gazdálkodására vonatkozó néprajzi gyűjtésekkel. Uradalmakról lévén szó, jó lett volna egykori levéltáraikat is vallatóra fogni. Nem tudjuk persze, hogy mennyire maradtak meg ezek a magánföldbirtokosi gazdasági irattárak? A nagybirtokok után a parasztgazdaságok üzemszervezetét vizsgálja a szerző abból a szempontból, hogy milyen helyet foglalt el itt különböző időpontokban a dohánytermesztés.

Tanulságos a példaként kiválasztott 20 holdas és 60 holdas parasztgazdaság üzemszervezetének, gazdálkodásának bemutatása.

A könyvet német nyelvű összefoglaló zárja.

A bevezető oldalakon Dobrossy István beszámol arról, hogy a nyírségi dohánytermesztésről írt műve részeredménye azoknak a néprajzi kutatásainak, amelyeket az 1960-as évek végétől végzett a nyírbátori járás falvaiban. Kívánjuk és várjuk, hogy kiterjedt agrárnéprajzi kutatásainak többi adatai is minél előbb a mostanihoz hasonló jó tanulmányokká érjenek.

Petercsák Tivadar: Hegyköz. Borsodi Kismonográfiák 6. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1978. 116 l.

Hegyi Imre

A miskolci Herman Ottó Múzeum publikációs tevékenységéhez alig hasonlítható más ilyen intézményünk munkája. Elég, ha saját bibliográfiájukra gondolunk (Tóth Lajosné—Viga Gyula: *A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája 1900—1977*), amely a most ismertetett könyvvel egy időben jelent meg. Petercsák Tivadar kismonográfiája nem az első ismertetés a Hegyközről (az eddigi irodalmat maga is felsorolja kötete 105—107. oldalán), de minden eddiginél többet ad, mert mindegyiknél sokrétűbb tartalmú.

Elöljáróban meghatározza a Hegyköz földrajzi-néprajzi mibenlétét: régebben az irodalom 15 falut, újabban már 21-et sorol a Hegyközbe. A táj nevét mind a szakirodalom, mind a helybeli s távolabbi falvak lakossága használja. A települések olyan erdős területen helyezkednek el, hogy lakosságuk életformáját a földrajzi környezet szabta meg és alakította ki. Érthető, ha a szerző a táji adottságok bemutatásával és az erdei haszonvételekkel, erdei iparokkal, majd ezeknek a helybeli lakosság gazdasági életében játszott meghatározó szerepének leírásával folytatja könyve bevezető, történeti részét. (Az

erdő haszna: *Gyűjtögetés, Favágók, famunka.*) Rövid, tömör összefoglalást kapunk a hagyományos értelemben vett *Gazdálkodásról (Földművelés, Állattartás* bontásban*)*, de a gazdag szakszókincs beiktatása által világos képet nyerünk a munkafolyamatokról, technológiáról, a gazdálkodás szerkezetéről. — A *Vándoriparosok (drótosok, ablakosok)* kiveszőben lévő munkájának ismertetését az *Építkezés, lakáskultúra* bemutatása követi. *A Kendermunka, népviselet* c. fejezet a főleg hétköznapi ruhadarabok alapanyagául szolgáló kender termeléséről, megmunkálásáról (a fonóbeli szórakozások játék- és énekanyagát is ismertetve) szól, majd a viselet ünnepi és hétköznapi sajátosságait vázolja.

A családi élet és a jeles napok szokásai, hiedelmei c. fejezetben *A családi élet szokásai*nál legbővebben ismerteti a lakodalom és a halál (temetés) körüli eseményeket, teendőket, szokásokat. *Az esztendő ünnepi szokásai* leírásánál legrészletesebben a betlehemezéssel foglalkozik, közölve a dramatikus játék egész szövegét.

Nagy érdeme a szerző munkájának, hogy jelzi az etnikai (magyar, szlovák, ruszin) és időbeli eltéréseket, és bőven merített a negyven évvel ezelőtti „néprajzos trio" (Gönyey Sándor, Szendrey Ákos, Tagán Galimdzsán) pusztafalusi kutatásainak eredményeiből, valamint a folyamatosan meg-megújuló néprajzi feldolgozásokból. A szerző érdemeinek elsősége mellett ki kell emelnünk a könyv korszerű szerkesztését is, valamint az értékes képanyagot.

Szenti Tibor: A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyavilágban. Gondolat Kiadó. Budapest, 1979. 274 l. 42 tábla, 95 fénykép.

Bárth János

1979 Ünnepi Könyvhetének egyik meglepetése volt Szenti Tibor *Tanya* című könyve. Sokan megvették, sokan elolvasták, és sokat írtak róla a sajtóban. Szenti Tibor műve más sorsot ért, mint a kis példányszámú tudományos néprajzi írások többsége. A Gondolat Kiadó könyvheti kiadványaként kilépett a tudományos berkek szűk világából, és a magyar múlt kérdései iránt egyre fogékonyabb nagyközönség olvasmánya lett. Következésképp olyan rétegek felé is hírt adhatott a tanya sorsáról és magáról a tanyakutatásról, amely rétegek életében a tanyakérdés és különösen a tanya néprajzi tanulmányozásának szaktudományos módszerei, eredményei ismeretlenek, illetve nem központi jelentőségűek.

Szenti Tibor, mint a hódmezővásárhelyi KÖJÁL dolgozója önkéntes gyűjtőként évekig járta a vásárhelyi tanyavilágot, különösen Kopáncs pusztát, hogy minél jobban megismerje parszt őseinek egykori életformáját, a tanyasi élet minden részletét. Vállalkozása sikerült. Néprajzi pályaműve feltűnést keltett szakmai körökben. Most, hogy az egykori pályamű könyvvé érlelődött, és a művet kezünkben tarthatjuk, kétségtelenül gazdagabbak lettünk.

Műfaji keretekbe alig sorolható, különös könyv Szenti Tiboré. Egy kicsit emlékirat, családtörténeti adattár; igaz és fordulatos paraszti életrajzok konglomerátuma, képzeletbeli kerékpáros útirajz, a tanyai élet néprajzi szociográfiája, helytörténet, és nem utolsó sorban jó néprajzi leírás.

A rövidebb bevezető fejezet *Teremtés* címmel egy parasztcsalád szétágazó történetébe ágyazva a tanyai fészekrakásnak: a tanyahelyválasztásnak és a tanya felépítésének állít emléket. A szerzőt e fejezet írásában nemcsak a népi emlékezet, hanem kiváló régi családi feljegyzések is segítették.

A mű legterjedelmesebb része a szerző rokonságának számító Gajdán és Rácz család históriáját örökíti meg, megtűzdelve kiváló tanyabemutatásokkal és a paraszti gazdálkodás küzdelmes világának adataival. A néha már regényszerűen görgetett családhistória és a néprajzi leírások tudatos keverése — talán valamiféle olvasmányosságra törekvés ürügyén — az egész könyvben, de különösen annak első felében, legfőképpen pedig az első fejezetben módszertanilag érdekes, szokatlan, ugyanakkor időnként mesterkélt ízű és erőltetett. A közölt családfák mellett is fölöttébb nehéz követni a két népes nemzetség terebélyesedésének útját, a sokféle és gyakran szomorú életutak számtalan dátumát, eseményét, állomását. Talán helyesebb lett volna ennek az adatözönnek legalább egy részét jegyzetben közölni.

Sikerültebbnek érzem a könyv második felét, amelyben a szerző három képzeletbeli kerékpárkirándulás ürügyén, háromféle irányból haladva mutatja be a nevezetesebb kopáncsi tanyákat. Itt is tanulságos családtörténetek és jó néprajzi tanyaleírások váltják egymást, szociográfusi hűséggel megörökített tanyasorsok szomszédságában. *A tanya*

halála szépirodalmi színvonalon megírt, lírai hangvételű fejezet a kötet végén. Megrázó történetei fontos és jól illusztráló adalékai lehetnek a magyar parasztság újkori történetének.

Kopáncs területén van Kökénydomb, a híres régészeti lelőhely. Következésképp a szerző élénk fantáziával többször is párhuzamot von a különböző őskori régészeti kultúrák és az újkori vásárhelyi parasztság civilizációs szintje között. Igyekszik változatlanságot, azonosságot kimutatni 5—6 ezer éves jelenségek, pl. építésmódok és a XX. századi tanyai parasztság építésmódja között (pl. a 23. oldalon). A párhuzamkeresés az olvasó számára érdekes és elgondolkoztató. Néha azonban, jelenlegi megfogalmazásában kissé erőltetett és túljátszott, pl. a 149. oldalon a munkamegosztás kérdésében. Nem biztos, hogy Baranyi János 211. oldalon leírt éttermi viselkedésében a régi kalandozó magyarok virtusa éledt föl. Könnyen lehet, hogy a parasztság által ellesett és utánzott dzsentri kivagyiság jó példájával állunk szemben.

Ezek persze apróságok, amelyek alig vonnak le valamit Szenti Tibor szép könyvének értékéből. Alaposabb lektorálás kigyomlálhatta volna őket a megjelenés előtt. Miként jobb szerkesztés esetén hiányoznának az irodalomjegyzék jelentéktelen, de mégis boszszantó következetlenségei (pl. az itt indokolatlan doktori titulus rapszodikus használata).

Néprajzi szempontból a könyv legnagyobb érdeme a szép és tanulságos rajzok sokasága. 42 rajzos tábla került a kötetbe. Közülük 2 családfa, 3 térkép, 2 eszközrajz, 12 épületrajz és alaprajz, 10 tanyai telekrajz és 13 a lakáshasználatot is ábrázoló házalaprajz. Utóbbiak közül több egy-egy ház más-más időpontban jellemző berendezését tükrözi. A hozzájuk tartozó leírásokkal együtt jól mutatják, hogy a szerző nagy gondot fordított a jelenig hatoló változásvizsgálatra, a tanya és a tanyahasználat átalakulásainak és fontosabb állomásainak bemutatására. Az időbeli különbségek érzékeltetésén túl a rajzok és leírások alapján képet kaphatunk a társadalmi és a gazdasági adottságok okozta eltérésekről is.

A kötetet — kár, hogy számozatlanul — 95 fénykép díszíti. Az archív családi fotók kivételével valamennyi a szerző alkotása. Egy részük művészi szociofoto. A legjobb képek a tanya pusztulását örökítették meg.

Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés. Jósa András Múzeum kiadványai 8. Szerkeszti: Németh Péter. A kötet anyagát sajtó alá rendezte: Erdész Sándor. Nyíregyháza, 1977. 145 l.

Selmeczi Kovács Attila

Ez a szerény kiadvány az első — bár meglehetősen megkésett — híradás arról a vállalkozásról, amelynek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke hallgatói aktív részesei voltak. Az 1973/74-es tanévben Nyírlugoson végzett terepgyakorlatuk olyan jelentős kollektív munkává terebélyesedett, amely feltétlenül publicitást érdemel, tanúskodva a szakmai felkészülés eredményességéről is. (A kutatásban részt vevők többsége azóta már a pályakezdésen lendületesen túljutott muzeológus.)

A különböző témakörben végzett vizsgálatok legegységesebb csoportját fogja össze a jelen kötet, amelynek alcímét az öt tanulmány a település és lakáskultúra irányába bővíti. A szokásos tematikus szerkesztésnek megfelelően — levéltári anyagra támaszkodó — településtörténeti áttekintés (Lukács László munkája) szolgál alapul a néprajzi feldolgozásokhoz. A telekformák időbeli alakulásának, gazdasági, társadalmi meghatározottságainak, morfológiai és funkcionális jellemzőinek rendkívül éles szemű, problémaérzékeny interpretációját adja Viga Gyula. Külön is említést érdemel a legutóbbi időben végbement változások megragadása, mint pl. a telekbeépítésben mutatkozó kiegyenlítődés, vagy a határbeli szállások épületeinek a faluba, a beltelekre költöztetésének folyamata. A tájra jellemző sövényépítkezés technikáját Dám László jó illusztrációkkal kísért leíró tanulmánya mutatja be. Nádasdi Éva a lakóház belső életét — az életmódbeli változások szem előtt tartásával — tevékenységtípusok szerint csoportosítva rajzolja meg, de kitér a ház berendezésének, díszítőelemeinek felmérésére is. Az udvar gazdasági épületeit, az építéstechnika és a használat alapján rendszerezve Kücsán József veszi számba, legsikerültebb a földiól rekonstruálása. A tanulmánykötetet összesített irodalomjegyzék zárja.

A Jósa András Múzeumnak ez a kiadványa tudományos értékein túl olyan együttműködésről is tanúskodik, amely a múzeumi szakemberképzés és az egyre sürgetőbb regionális kutatások terén egyaránt gyümölcsöző eredménnyel jár, éppen ezért szaktudományunk szempontjából is kívánatos e példa mind szélesebb körben való követése.

Heves megye műemlékei. III. Szerkesztette: DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 741 l., 977 kép, német nyelvű kivonattal

Paládi-Kovács Attila

Ez a méreteit, nyomdai kivitelezését tekintve is impozáns kötet korunk egyik legnagyobb társadalomtudományi vállalkozása keretében készült és a *Magyarország Műemléki Topográfiája* IX. köteteként látott napvilágot. A sorozat első, Esztergom műemlékeit bemutató kötete még 1948-ban jelent meg. Ezt követték Nógrád megye, a régi Sopron megye, Budapest és Pest megye, majd Heves megye műemlékeit feltáró kötetek és már előkészületben van Komárom-, sőt Szabolcs-Szatmár megye műemléki topográfiája is. Tudományos elmélyültségét, színvonalát és eddig megjelent köteteinek számát tekintve is kiemelkedik ez a sorozat a hasonló társadalomtudományi vállalkozások közül *(Régészeti topográfia, Zala-, Somogy megye földrajzi nevei* stb.), s követendő példaként állítható a *Magyarország felfedezésében* érdekelt tudományszakok mindegyike elé.

A *Heves megye műemlékei* III. kötete két város, Gyöngyös és Hatvan művészeti emlékeit, valamint 77 község településszerkezetét, műemlékeit tárja az olvasó elé. A korábbi kötetekhez hasonlóan, nem csupán az építészeti emlékeket mutatja be, hanem az azokban őrzött műtárgyakat is. E kötetnek egyik legérdekfeszítőbb fejezete például a gyöngyösi Szent Bertalan templom kincsestárát gazdag illusztrációs anyaggal bemutató tanulmány, HÉJJNÉ DÉTÁRI Angéla munkája. (Ehhez tudnunk kell, hogy hazánkban az esztergomi Főszékesegyház messze kimagasló értékű kincstára után, gazdagságát tekintve a gyöngyösi Szt. Bertalan templom gyűjteménye áll a második helyen.) Nemcsak a helytörténet számára értékesek, nélkülözhetetlenek a Gyöngyös és Hatvan, továbbá a községek történetét feldolgozó tanulmányok, amelyeket Soós Imre több évtizedes levéltári forráskutatásra támaszkodva írt meg a kötet számára. A megye történetében egykor oly fontos szerepet játszó várak többségéről (Benevár, Gerennavár, Éleskővár, Markaz vára, Szarvaskő) — régészeti feltárás hiányában — KOZÁK Károlynak, sajnos, meg kellett elégednie az archivális és irodalmi adatok összegezésével. A kisnánai várat feltáró PÁMER Nóra, a siroki várat és a váraszói románkori templomot megvallató KOVÁCS Béla viszont több újdonsággal lephette meg az olvasót.

Nincs itt terünk speciális művészettörténeti kérdések, kutatási eredmények (esetenként felfedezések) bemutatására. Meg kell elégednünk a kitűnő szerzőgárda név szerinti felsorolásával. A munka oroszlánrészét a munkaközösség vezetője, VOIT Pál végezte. Ő kutatta fel bécsi és más osztrák levéltárakban a kulcsfontosságú tervrajzanyagot is. A hazai levéltárakban főleg Soós Imre, BARANYAI Béláné, BAKÓ Ferenc, BIBÓ István, DÉTÁRI Angéla és JANKOVICH Miklós végzett adatgyűjtést a kötethez. A mű megírásában VOIT Pálnak 12 munkatársa volt. Az említetteken kívül Sz. ESZLÁRY Éva, GERGELYFFY András, TOMBOR Ilona nevét kell kiemelni.

Az etnográfusokat közelebbről érintő községfejezetek mind azonos szerkezetben épülnek fel. Bevezetőül szolgálnak a már említett községtörténeti részek, gerincüket alkotják a műemléki leírások, amelyekhez a faluábrázolások értékelését RÓZSA György írta. A számunkra legfontosabb zárórész, amely a falu jellegét, települési képét határozza meg és népi építészetét mutatja be, BAKÓ Ferenc munkája.

Az egri múzeum igazgatója a műemléki topográfia munkaközösségének tagjaként 1955 és 1975 között bejárta Heves megye valamennyi, összesen 118 települését, és egyenként leírta az arra érdemes népi építészeti emlékeket. (Mintegy 450 épületleírást és 2500 fényképfelvételt készített e munka során.) Ugyanakkor összegyűjtötte a települések morfológiájával, birtok- és népességtörténetével kapcsolatos hagyományokat, a földrajzi neveket stb. Ennek a hatalmas méretű gyűjtőmunkának az eredményeit a topográfia köteteiben találjuk kimeríthetetlen bőségben. BAKÓ Ferenc: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* c. könyve (Budapest, 1978. ismertetését l. Ethnographia 1979. 133—135.) ebből az anyagból merített, amikor tematikus rendbe csoportosította, történeti fejlődésmenetbe ágyazta Heves megye népi lakóház-kultúrájának fontosabb jelenségeit. A topográfia azonban sokkal többet nyújt egy mégoly kitűnő tanulmánynál is. Falunként megadja például a falurészek, utcák, szegek elnevezését, nagy segítséget nyújtva a földrajzi nevek kutatóinak. Ezek a nevek még a kis hegyi községekben is bőségesebben találhatók a vártnál. Például Istenmezején az *Alvég, Felvég* név mellett találjuk a *Hóstya, Nagybé, Kovasszó, Újsor, Szárazág* földrajzi neveket. Igen fontosak a települések jellegéről adott tömör összefoglalói is, amelyeket a Josephinische Aufnahme térképe vagy XIX. századi térképvázlatok illusztrálnak. Ivádról például ezt olvassuk: „Az országúthoz rövid bekötőúttal csatlakozó útszéli falu, déli végén elszigetelten álló templommal és kúriával, másutt a csűrös települési rend nyomaival". Szarvaskőt így jellemzi: „Az Eger-patak

völgyében, annak mindkét partján elhelyezkedő útmenti falu, kisebb halmazos részekkel, a belterülettől 1 km távolságra, nyugatra fekvő, ólaskert csoporttal."

A telekformák és a településszerkezet történeti változásairól, az egyes községek építési korszakairól, építési eseményeiről szintén tartalmas összefoglalók olvashatók. Ezekben általában szó esik a település jeles gazdasági és ipari építményeiről, tartozéktelepüléseiről is. Sok helyen olvashatunk a *Szállás*ról. Visznekről fénykép is bemutatja a Gyöngyös patakon a XIX. század elején épített pilléres, boltíves kőhidat (692. l.). Hevesvezekényről azt is me[illegible]k, hogy 1910 előtt *sír-kutak*at használtak, s hogy a múlt században működő szélmalomnak és szárazmalomnak ma már csak az emléke él (692 l.).

Bakó eghosszabban a népi házkultúráról és a jellegzetes, jelentős lakóházakról szól. Rendszeresen tárgyalja az építőanyagokat és a tetőformákat, az alaprajzot és a homlokzatot, a füstelvezetés módját és a tüzelőberendezéseket. Igen fontosak számunkra a gazdasági épületekről adott rövid ismertetések is, amelyekben rendszeresen megemlékezik a csűrök, istállók elhelyezéséről és formájáról, a gabonásvermekről, a hodályokról, dohánypajtákról, kutakról és egyebekről. A temetők többnyire külön kis fejezetet kaptak, de ezekben — sajnálatunkra — egyes kiemelkedő sírkövek leírása található csupán.

A kötetet mutatók, német nyelvű kivonat és képjegyzék zárja. A mutatók név szerint felsorolják a műemléki topográfia 3 Heves megyei kötetében említett különféle iparosokat is. Nemcsak az építőmesterek, kőművesek, kőfaragók és kővágók neve került e jegyzékekbe, hanem ácsok és faragómolnárok, fazekasok és kályhások, bádogosok, palafedők, sőt kútásók, téglavetők, kötélgyártók, rostacsinálók, üvegesek neve is.

A műemléki topográfia legújabb kötete felbecsülhetetlen érték a művészettörténet mellett számos más társadalomtudomány számára is. Megbízható forrásmű lesz a megyét bemutató honismereti, ismeretterjesztő munkákhoz, s ezt a közművelődési hasznát éppúgy hangsúlyozni szeretnénk, mint tudományos jelentőségét. Őszinte érdeklődéssel várjuk a sorozat következő köteteit.

Gebhard, Torsten: Alte Bauernhäuser — von den Halligen bis zu den Alpen. Callwey. München, 1977. 195 l. 348 ábra.

Gilyén Nándor

A népi építészet kutatói előtt már jól ismert szerző most egy szép kiállítású, népszerű összefoglaló művel lepte meg a szakembereket és az érdeklődők egyre népesebb táborát. A szerző a szakirodalom széles körű ismeretében végezte munkáját, elég legyen itt annyit megjegyezni, hogy a mellékelt bibliográfia 260 tételt sorol fel, amely önmagában véve is nagy érték, annál is inkább, mert a legújabb, 1976-ban megjelent irodalmat is tartalmazza már.

A bevezető fejezet röviden összefoglalja a kutatás szempontjait és módszerét, az egyes település-, udvar- és háztípusokat, amelyek többé-kevésbé vidékekhez is köthetők, ez utóbbival indokolva a könyvnek nagyjából a német kutatóknál hagyományos házvidékek szerinti tagolását. Végül a terminológia kérdéséről szól, kifejtve az itt adódó nehézségeket. Ezek a mi kis és viszonylag egységes nyelvünkben is ismerős problémák, azonban a történelmileg és nyelvileg is sokáig külön fejlődő, ma is erősen tagolt német nyelvterület építészetének vizsgálatánál, különösen egy ilyen összefoglalás kapcsán, sokkal nagyobb nehézséget okoznak. Az egységes terminológia kialakítására a szerző függelékben kísérletet is tesz, de meg kell jegyeznünk, hogy a szakkifejezések felsorolása meg sem közelíti a teljességet, és a sokszor egészen speciális szavak megértése különösen a nem német anyanyelvűek számára szinte áthidalhatatlan nehézséget okoz. A lényeget mutató, egyszerű magyarázó ábrák itt nagyban emelnék az egész könyv érthetőségét és értékét.

Az első fejezet Észak-Németország (Niederdeutschland, Schleswig-Holstein, Mecklenburg, Westfalen) építészetéről szól. E tőlünk távol eső terület építészete a hazai kutatás számára különösen érdekes, mivel nyilvánvaló a rokonság, sőt az alapvető szerkezeti azonosság a „Hallenhaus" és a magyar nyelvterületen több helyütt felbukkanó, leginkább Szatmárban elterjedt „hosszú csűr", más néven „állványos csűr" között. (Ez egyben jó példa a hazai terminológia bizonytalanságára is, amely itt teljesen indokolatlan, hiszen egyik sem tájszó, hanem a kutatók által kreált terminus.) Figyelemre méltó, hogy ez a ház-, illetve szerkezettípus csűrök és juhhodályok formájában Észak-Németországban is napjainkig tovább él. A szerző az egyes háztípusok ismertetésénél igen ügyesen felhasználja a XVI—XVIII. századi utazók, mezőgazdászok leírásait a korabeli parasztházakról, és nagy figyelmet fordít az építkezésre vonatkozó régi földesúri rendelkezések, hatósági előírások hatására. (Csak egy példát említve: Mecklenburgban már 1562-ben rendelet

szorgalmazta, hogy a tűzifa-takarékosság érdekében az addig egy terű csarnokházból szobát és hálófülkét rekesszenek el. E rendeletek, de sokkal inkább a gazdasági fejlődés nyomában járó polgárosodás eredményei a XVIII. században készült szép népi barokk szobabelsők és ágyfülkék.)

A második fejezet Közép-Németország (Türingia, Kelet-Közép-Németország, Hessen, Rajna vidék, Pfalz) építkezését ismerteti hasonló módszerrel. Itt különösen a telek- és településformák, valamint az építőanyagok (fal, tetőfedés) változásának vizsgálata tanulságos.

A harmadik fejezet a felnémet terület (Baden—Württemberg, Schwarzwald, Bodeni-tó környéke, Bajorország) háztípusait veszi számba. Itt mutatkozik meg legjobban, hogy a szerző által is követett hagyományos, nagyrészt nyelvészeti alapokon nyugvó területi felosztás mennyire nem felel meg a háztípusok elterjedésének. Az első két fejezetnél ez még nem volt zavaró, itt viszont a legkülönfélébb helyi típusok mellett a szomszédos területek házformái is bonyolítják, csaknem áttekinthetetlenné teszik a képet. A rendszerezéssel a szerző sem tudott megbirkózni, így csak mozaikszerű, de részleteiben igen érdekes képet kapunk e vidék népi építészetéről.

Az Alpok vidékének, Svájc, Ausztria és a hozzájuk szervesen kapcsolódó alpesi jellegű délnémet területek építészetének összefoglaló leírása a negyedik fejezet tartalma. A háztípus kialakulásának, múltjának kutatásához itt jó alapot ad az alpesi gazdaság (Alm) időszakos építményeinek vizsgálata, amelyek a ház fejlődésének korábbi állapotát őrizték meg. A hazai kutatás szempontjából külön figyelmet érdemel a tiroli füstösház (Rauchstube), amely a kötetben már nem tárgyalt hasonló karintiai és stájer háztípus nyugati elterjedését mutatja.

A könyv utolsó fejezete az emlékek megőrzésével foglalkozik. A feladatok és a nehézségek a mieinkhez hasonlóak. A muzeális igényű helyszíni fenntartás a gyakorlatban nehezen oldható meg (bár igen sok falumúzeum — Bauernhofmuseum — is működik már), a központi szabadtéri gyűjtemények viszont kiszakítják az objektumokat természetes környezetükből. Szerencsés eset, ha a szabadtéri múzeum olyan helyen létesülhet, ahol egy vagy több értékes épület áll (ilyen pl. a Schwarzwälder Freilichtmuseum Gutachban). A megőrzésre érdemes emlékek zöme azonban nem vehető múzeumi kezelésbe, így a falvak rohamos átépítése miatt állandó veszélyben van. Új funkciót kell találni, és ezen a téren a néprajz iránti egyre növekvő spontán érdeklődés kellő, szakszerű tanácsadó szolgálat segítségével jó ügy szolgálatába állítható. A tanácsadásnak természetesen nemcsak a szorosan vett néprajzi és építőművészeti szempontokra kell kiterjednie, hanem a korszerű igények kielégítésének olyan műszaki kérdéseire is, mint például a régi épületek sokszor nedves falainak utólagos szigetelése. Már igen sok szálláshely, nyaraló és állandó lakás létesült régi falusi házakban, a belső mértéktartó átalakításával, a homlokzatok teljes megőrzésével.

Közismert, hogy a német népi építészetnek a mienknél mennyivel több emléke maradt meg a szerencsésebb történelmi körülmények folytán. Egy ilyen sok adatot közlő összefoglaló műnél mégis újra a meglepetés erejével hat, hogy mennyire nem ritkaság a XVII. században épült emlék sem. Azt is meg kell állapítanunk, hogy ezek megmentésére nagy erőfeszítéseket tesznek, amit a szabadtéri néprajzi múzeumok és a falumúzeumok nagy száma is meggyőzően bizonyít.

Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetni, hogy Torsten GEBHARD könyve mindenkinek jó szívvel ajánlható: a szakember számára hasznos összefoglalás és adattár, de bőséges, szép képanyaga minden érdeklődő számára élvezetes olvasmánnyá teszi. Nagy nyereség, ha egy rangos építészeti kiadó vállalkozik ilyen könyv megjelentetésére: az igen jó, sokszor művészi igényű, tökéletesen reprodukált fekete és színes felvételek, a műszakilag és esztétikailag egyaránt kiváló rajzok és a kiváló tipográfia már eleve értékessé teszik ezt a művet, amely azonban ezen túl a szakember számára is kellemes meglepetésül szolgálhat.

de Oliveira, Ernesto Veiga, e Fernando Galhano: Tecnologia tradicional. Pisões portugueses. Centro de Estudos de Etnologia kiadása. Lisboa, 1977. 70 l.

Gunda Béla

Etnográfusaink DIAS Jorge hazánkban megjelent néhány tanulmányából tájékozódhatnak a portugál néprajzi kutatások eredményeiről. Alig ismert azonban, hogy a DIAS Jorge körül kialakult munkacsoport néhány olyan monográfiával gazdagította a portugál néprajzi irodalmat, amelyekre szükséges figyelmet fordítanunk. Így Ernesto

Veiga DE OLIVEIRA és Fernando GALHANO munkájára is, amelyben a szerzők a portugál kallómalmokat dolgozták fel. A gyapjúkalló a középkori Európa találmánya, s már a IX. századból ismerjük. A XII—XIV. században fejlett mechanizmussal működő kallókat használtak a németek, franciák és angolok. Portugáliában a posztókészítésről kiadott 1573. évi rendelkezésből megállapítható, hogy akkor már dolgoztak kallómalmok. Néprajzi tanulmányozásukat megkönnyíti, hogy 1864-ben összeírták a kallókat. Portugáliában is hanyatlóban van a használatuk, de még olyan gyakran működnek a hegyi folyók és patakok mentén, hogy a portugál néprajzi atlasz munkatársai is figyelmet fordítottak rájuk. A kallókat vízzel hajtják. Horizontálisan vagy vertikálisan elhelyezett kalapácsokkal, függőleges fabunkókkal működnek. Kallás közben a posztóra meleg vizet bocsátanak. A különálló épületekben elhelyezett kallók nemzedékről-nemzedékre öröklődnek, s idegenek számára is dolgoznak. Az idegenek kallásra átadott posztóját tulajdonjeggyel látják el. Korábban a tisztításhoz, puhításhoz vízbe kevert finom agyagot, hamut, sőt urint is használtak. A szerzők utalnak arra, hogy a rómaiak nem ismerték a kallókat. A posztót nagy kádakban urin, agyag és hamuzsír keverékébe áztatták be, s a napokon át való áztatás után facipővel megtaposták, kimosták s azután kártolták. Hasonló kezdetleges eljárások fennmaradtak Portugáliában. Így a kőlapra helyezett gyapjút karóval verik. Az Azori szigeteken szokásos, hogy két ember a földre fekszik, s a kis gödörbe elhelyezett gyapjúszövetet váltott mozdulatokkal rúgdalják, miközben mások a szövetet meleg vízzel öntözik. A két portugál szerző munkája a kárpáti és balkáni kallók tanulmányozásához nélkülözhetetlen. Néhány balkáni kallóformára is hivatkoznak, amelyeket NOPCSA Ferenc kitűnő albániai leírásával egészíthetem ki *(Albanien.* Berlin—Leipzig, 1925. 134. l.).

Penavin, Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. Forum, Novi Sad—Újvidék (Akadémiai Nyomda, Budapest.) I. A—J. 1965. 411 l., 26 képpel., II. K—P. 1975. 389 l., 60 képpel., III. R—Zs. 1978. 285 l., 38 képpel.

Katona Imre

PENAVIN-BORSI Olga újvidéki egyetemi tanárnő *Szlavóniai (kórógyi) szótára* III. kötetének megjelenésével a jugoszláviai magyar nyelvtudomány eddigi legnagyobb vállalkozása fejeződött be: 1000-nél is több nyomtatott oldalon kb. 15—20 000 tájszó modern, szakszerű gyűjteményét kaptuk kézhez. Hasonló jellegű vállalkozás eddig mindössze három (CSŰRY Bálint, KISS Géza—KERESZTES Kálmán és BÁLINT Sándor tájszótára) akadt, és most hirdették meg MARKÓ Imre Lehel *Kiskanizsai szótárát*. E *Szlavóniai (kórógyi) szótár* nem csupán a nyelvtudomány belső ügye, hanem minden más rokontudományé is. Jelentőségét kiemeli, hogy a törököt átvészelt, régies maradványokat is megőrzött szlavóniai szigetmagyarság (a négy ismert falu: Kórógy, Szentlászló, Haraszti és Rétfalu) szókincsét tartalmazza. Jelentőségéhez képest szaktudományunk és folyóiratunk sem szentelt neki kellő figyelmet, illő tehát, hogy a teljessé vált sorozatot most egészében méltassuk.

A tervszerű és kiterjedt gyűjtés éppen két, a megjelentetés pedig kereken egy évtizedig tartott (az I. kötetben az 1965-ös évszám szerepel ugyan, de ez a rész valójában csak 1968-ban jelent meg), e nagy időkülönbségek mindenesetre arra vallanak, hogy nemcsak a feltárás és a feldolgozás, hanem a publikálás is sok szívósságot, türelmet igényel.

PENAVIN Olga alapos és modern módszerrel gyűjtött, többszörös ellenőrzéssel igyekezett minél teljesebb és szakszerűbb szókincset összegyűjteni, kezdettől fogva szem előtt tartva a néprajzi szempontokat is. Első szóbeli tájékozódását magnetofonnal folytatta, majd hamarosan rátért az aktív kérdezésre: témakörönként kérdőívek segítségével gyűjtött, sőt két adatközlőjével az egész ormánysági és szegedi szókincset is végigvette, befejezésül pedig a kész szótárt „lektoráltatta" egy Szlavóniából elkerült, nyelvjárását azonban tudatosan használó munkatársával. Az adatközlők száma meglepően nagy: egyetlen községben (Kórógyon) ötvennél is több, s ezek között férfiak, nők, fiatalok és öregek arányosan szerepelnek, bár a szerző szerint a középkorúak bizonyultak legjobb és legbőségesebb forrásoknak. Így a szókincs (pontosabban a kiejtés, a hangalak) régiesebb és újabb: köznyelvhez közelebb álló rétege is némileg elkülönül. A megkérdezett közlők többsége paraszt, alig akad egy-két iparos vagy értelmiségi, de ezek sem saját foglalkozásukról vallanak, így a szótár — BÁLINT Sándor munkájával ellentétben — csak a földművelésre, a háziiparra és általában a falusi népéletre vonatkozó szavakat tartalmazza. Kiterjed viszont a fontosabb földrajzi, családi és egyéb névanyagra, bár pl. a dűlő- és utcanevek, továbbá az állathívogató és terelő szavak nagyobb része így is kimaradt. A címszóként kiemelt és feldolgozott szavaknál azonban jóval többet is kapunk, sok az ún. bújtatott

tájszó, pl. a *hálónál* olvashatjuk annak egyes fajtáit, a *játszik* szócikknél pedig a különféle játéktípusokat, de ezek nem feltétlenül szerepelnek önálló címszavakként is.

A szótár földrajzi tekintetben sem teljesen arányos, mivel az említett négy község a kétnyelvűség és a beolvadás különböző fokozatain van *(Rétfalu* pl. már nem is önálló település, hanem *Eszék* vegyes lakosságú elővároskája), így a szókincs zöme a legkevésbé érintett *Kőrógy* nyelvjárásán alapszik. Itt a népnyelv magyar köznyelvesedése nem következett be olyan mértékben, mint egyebütt, érthetően magas tehát a horvátból kölcsönzött szavak száma, zömük a közélettel kapcsolatos *(oporénye:* hagyatéki végzés, *penzió:* nyugdíj, *logorska vatra:* május elsejei tábortűz, *raszprava:* tárgyalás, *redár:* kisbíró, *serezán:* csősz, *szladoléd:* fagylalt, *sztrazsnica:* őrbódé, *zadruga:* nagycsalád, ill. szövetkezet, *zapisznik:* jegyzőkönyv és még több más), ezek egy részének magyar megfelelőjét is ismerik és esetenként használják is (pl. a *fagylalt* szót). A szótár tehát hű keresztmetszete a mai összetett szókincsnek, ill. a nyelvhasználatnak. Ugyanilyen szociológiai hűség jellemzi a régi és az új, modern szavak tekintetében is, tehát pl. a hagyományos *fejfa-lábfa, kócsag:* szökröny, ill. szuszék, *peszebácsi:* anyai nagybácsi, *pislén:* csibe, *nyilaskút:* gémeskút, *saskó:* tolltok, *szégyenkő, szentegyház:* templom stb. mellett a *magnetofon, lámpaláz, miting, télapó, televízió, űrhajós* és hasonló szavak is bekerültek.

Penavin Olga a szóanyag elrendezésében nagyjából a már bevált módszert követi, eljárását bőven ki is fejti, a szótár használatát a kötetenként újraközölt rövidítés- és egyéb (pl. kép-) jegyzék, valamint jelmagyarázat teszi könnyebbé. Garay Ákos századforduló körüli képeit mai felvételekkel egészíti ki, esetenként rajzokat is közöl, de ezekből — pl. a kocsi alkatrészeit illetően — nem ártott volna több is ! Az egyes szócikkek felépítése a szokásos, elsősorban nyelvészeti szempontú, de a példamondatok között több száz szólásfélét, szószerkezetet és esetenként népköltészeti — főként szokásokból vett — idézetet is találunk. (A későbbi mese- és balladaszövegekből szinte semmit nem dolgozott be, ellenben egy-egy jellemző népdalidézetet néha többször is, pl. a K o c s i r a á g y a m . . . kezdetű lakodalmi éneket a II. kötetben háromszor is: a 132., 139. és a 254. lapon.) A szótár fő erőssége a folklór beható ismerete és bősége, de tárgyi vonatkozásban sem lehet panasz vagy kifogás ellene: „a szócikk legvégén van a szóval kapcsolatos néprajzi mozzanat, munkafolyamat leírása, nemegyszer a helybeliek előadásában. Néprajzi tárgynál nincs elkülönítve a Nr. (néprajzi) része, hanem a tárgy leírása tartalmazza", írja a szerző. Az ő szótára is valóságos kis néprajzi enciklopédia: a viseleti darabok, munkaeszközök, bútordarabok stb. leírását, használatát legtöbb esetben részletesen is megismerhetjük, sőt az összetett tárgyak egyes részeit, részleteit (pl. *asztal, boronaház, hambár, ház, kocsi, szenesház, szoba* stb.) is; röviden ismerteti a különféle szokások (mint pl. *avató, disznótor, esküvő, falujárás, hívogató, játszó, lakodalom, temetés* stb.) menetét, és ha megfelelő népi szöveg áll rendelkezésére, nem a saját szavaival mondja el, hanem közlőit idézi. Ez a szótár egyik nagy értéke ! A berendezés, a készítés és munkamenet felsorolása révén minden egyes „megszokott" címszó (mint amilyen pl. a *búza, kenyér,* ill. *aratás, szüret* és hasonlók) néprajzi szempontból azonnal lokalizálható, konkrét tartalma köznyelvi jelentésénél általában színesebb.

Penavin Olga szótára társadalomnéprajzi szempontból feltétlenül gazdagabb társaiénál: a *család,* a *rokonság* és egyéb címszavaknál megkapjuk a vérségi, leszármazási rendszerek, csoportok szerepének leírását, a hivatkozó, megszólító és más elnevezéseket is. Itt az emlékezettel még befogható ideig a magyar átlagnál régiesebb *nagycsalád* volt érvényben, mely magában foglalta az előbb említett *peszebácsit* is; de a szótárból újabb részleteket tudhatunk meg pl. a *koma,* a *keresztapa* és más rokonok szerepéről, a *menyecske* szónál pedig a *kisebbik-nagyobbik uram* szóhasználatról stb. Szerzőnk azonban a *vőség* minden bizonnyal újkori intézményét felesleges historizálással vezeti vissza a nem létező *matriarchátus* koráig. Egyébként gazdag szociálantropológiai anyagát legutóbb külön kötetkében is feldolgozta, mely hamarosan elhagyja a sajtót.

Nem feltétlenül tartoznak ugyan minden egyes címszóhoz, szerzőnk mégis különös gonddal és alapossággal közli a vonatkozó hiedelmeket (pl. *állapotos, álmodik, álom, haj, halál, lélek* stb.), néhol ez a vártnál valamivel szegényesebb (pl. az *ördögé),* de lehetséges, hogy ennek nem gyűjtési, hanem egyéb (pl. vallási) oka van. A szótár nagy értéke a sok szólásféle is (pl. a *kéz, kutya, láb, lélek, ló, macska, madár* stb. címszónál), melyek nyelvészeti és néprajzi szempontból egyenlő fontosságúak.

Mivel e szótárban is a nyelvészeti rendezői elvek az uralkodók, a címszavakra való tördelés, a kisebb fogalmak és az utalások nem mindig felelnek meg néprajzi szemléletünknek. Mi pl. a *játék* szónál tárgyalnánk a — *Beültettem kiskertemet . . .* vagy a — *Bújj, bújj, zöld ág: . . .* és hasonló típust, ám itt a *beültet* és a *bújik* címszónál kerülnek közlésre. A vőségről is több részletet tudunk meg a *lakodalom,* mint a *vő* címszónál, ill. ennél és több más esetben (pl. *álom, álmodik)* is ismétlődéssel találkozhatunk.

A gyűjtés és az adatközlők (pl. a nők) érdeklődési köre szabhatta meg esetenként a terjedelmi különbségeket, a női munkák közé tartozó *bélmosás*ról pl. oly részletes leírást kapunk, hogy ugyanilyet szívesen láttunk volna pl. a *boglyakemence, borona, eke, háló, istálló* és még más szavak esetében is; igaz, ha az utaló és az egyéb címszavakat mind összeszedjük, ezek az aránytalanságok lényegében kiegyenlítődnek.

A szótárban bőven szerepel megőrzött régiség, így többek között az egyházi adó jelentésű *lukma* szó és a középkori *cimborában szántás* emlékét őrző *ortak* szó, amely még ma is szántó munkatársulást jelent. Meglehetősen nagy e szlavóniai és más vidékek azonos alakú tájszavainak jelentéseltérése is: a *ruskó* itt ki nem pattogott kukoricát, Csongrádon viszont üledéket jelent, a *szarkagábor* itt fiatal, satnya állat, míg ugyancsak Csongrádon tövisszúró gébics, és végül a szlavóniai *kócsag (láda, szökröny, szuszék)* másutt vízimadár.

Nem kevésbé jellemzők a minden bizonnyal belső nyelvi fejlemények, mint amilyen pl. a *kígyóing:* kígyóbőr, *lóhaj:* sörény, *magánszerető:* önző, *örömhalál:* hosszas, nehéz betegség utáni halál és hasonlók; itt kedvelik a kicsinyítő képzőket, sok a köznyelvitől eltérő hangalakú szó is. Ezek többsége azonban pusztán nyelvi érdekű már.

Kisebb közléseit (hiedelmek, népmesék stb.) nem számítva, PENAVIN Olga már több szlavóniai tárgyú könyvvel (így *Szlavóniai hétköznapok* Novi Sad, 1973; *Kórógyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek, balladás dalok*, Újvidék, 1976.) is megörvendeztetett bennünket, ám a koronát ezzel a művével tette fel: a szlavóniai magyar népélet áttekintő enciklopédiáját adta kezünkbe. Műve méltó módon reprezentálja e nyelvsziget néprajzi-nyelvészeti fontosságát és kerül a többi nagy, korszakos jelentőségű tájszótár mellé.

Rédei, Károly: Zyrian Folklore Texts. Bibliotheca Uralica 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 682 l.

Voigt Vilmos

251 szöveget közöl a kötet, amelyet a nyelvészprofesszor szerző zömmel 1964-ben a Komi SZSZK-ban gyűjtött. A szövegek elsősorban 8 nyelvjárás-területet kívánnak bemutatni, azonban folklorisztikailag is igen sok fontos szöveg van köztük, és a kutatóúton gyakran folkloristák kísérték a szerzőt, ily módon az adatközlők kiválasztása is minden folklorisztikai kívánalomnak is megfelel. Az egyes dialektusokat rövid, egy-kétoldalas nyelvészeti bevezető indítja, itt jellemzi az adatközlőket is. A szövegek angol fordítása mindig a páratlan lapokon található, szemre kevésbé tetszetős, de praktikusabb tördeléssel pontosabban is lehetne egymással szemben. A szövegeket a szerző tagolta. A kötet végén közli nyelvi megjegyzéseit, majd függelékben szerepel a közölt 65 mese AaTh-típusszáma (KOVÁCS Ágnes meghatározása). Ez különösen fontos, mivel eltérően a mari, votják, mordvin és más finnugor népek meséitől, komi mesék alig jelentek meg nemzetközi típusszámokkal ellátva. DOMOKOS Mária segítségével 29 dallam is közöltetik (a számok törtvonallal utalnak a szövegekre). Kár, hogy a szövegeknél nincs utalás arra, hogy később dallam is szerepel. A szövegek és dallamok szövege azonos, így ezeket kétszer közli a kötet, mégsem hiába, mivel a tagolás más a két helyen. Ha tipográfiailag megoldható lett volna, mégis jobb lett volna a szövegek között hozni a dallamot. Lehet, hogy e megoldástól azért tekintettek el, mivel nem az összes felvett dallamot közli a kiadvány. Így viszont saját dallamrendszerben és erre vonatkozó megjegyzésekkel közli őket a kötet. Kár, hogy csak 7 fénykép található a kötet végén és közülük is csak 1 adatközlő fényképe.

Amikor évekkel ezelőtt a folklór alkotások kiadásának textológiai szabályzatát készítettük el, utalhattunk arra, hogy a tetemes mennyiségű és kiváltképpen nagy értékű finnugrisztikai nyelvészeti publikációkban is érvényesíteni kell a korszerű folklorisztikai szövegkiadás elveit. Nagy örömmel nyugtázzuk, hogy RÉDEI Károly kötete voltaképpen megfelel egy folklorisztikai kiadvány ismérveinek is. Az egyes műfajokról adott teljesebb kép hiányzik csupán a kötetből. A fordítások nem mindig utalnak arra, hogy mennyi az orosz motívum a szövegekben. Ennek a feladatnak az elvégzésére is külön tanulmányra lenne szükség.

Finnugristáink és uralistáink hasonló köteteit szívesen látjuk a jövőben is, ezen a magas színvonalon, megbízható módon. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy már a gyűjtőmunka is milyen nagy erőfeszítéseket igényelt. A gondos szövegkiadás is nem mindennapi szorgalomról tanúskodik.

Jonescu, Anca Irina: Lingvistică şi mitologie. (Nyelvészet és mitológia. Adalékok a szláv néphit terminológiájának tanulmányozásához.) Editura Litera. Bucureşti, 1978. 165 l.

Székely László

A. I. Jonescu bevezetésében a néphit tanulmányozásának történelmi, néprajzi fontosságáról szól. Ilyen szempontból különösen gazdag lehetőségeket nyújt a szláv nyelvek tanulmányozása. Szerinte ennek segítségével világosság derül a szláv néphit történetére s archaikus elemeire. A szláv mitológiai terminusok vizsgálatát azért is fontosnak tartja, mert tudomása szerint ezzel a kérdéssel nemcsak a szláv, hanem más nyelvek esetében is alig foglalkoztak.

A szerző néhány száz szót vett fel a szókészlet mitológiai onomasziologikus szférájába, olyanokat, amelyek a szókészlet más tárgykörében nem fordulnak elő. Ezek közt szembeötlik az ősi, örökölt elemek uralkodó jellege, amelyeknek még az indo-európai nyelvekben is megvan a megfelelőjük, s amelyek a szláv mitológiai terminusok alapbázisát képezik.

A. I. Jonescu megkülönböztet egy archaikus réteget, mely szláv nyelvekben közös, s még a közös szláv nyelv megoszlása előtti időből származik. E szavak egy részét nominális gyökerűnek mondja, mint pl. a következő antropo- vagy zoomorf természetfeletti lények neveit: *běs, čert* (cseh)-ördög; *div* (ősorosz) = Isten. Ez utóbbinak megfelelői megvannak az összes indo-európai nyelvekben is, mint pl. a latinban: *deus, divus*, a görögben *dios*. A perzsa *baga* terminusát a szlávok *bog* formájában vették át.

A közös szláv örökséghez tartoznak azok a szavak is amelyek, a mágiát gyakorló személyeket (a jövendőmondót stb.) jelentik, pl. az ukrán *vorozs* (melyet a *vrăjitor* és *varázsló* szóban a románok és magyarok is átvettek). Ősi szláv szó a *mor*, amely nemcsak a pestist jelenti, hanem azt az istenséget is, amely a halál eszméjével kapcsolatos. (A nyugati szlávok a halál istenségét *Morena*nak mondják, téltemetéskor a bábúját elégetik vagy vízbe dobják.) Ősi szláv mitológiai szó még az orosz *vila*, amely vízi vagy erdei istennőt jelent; a szláv *čudo* (miraculum), a szlovák *babona* (hiedelem, varázslat), mely átkerült a magyar, majd a román nyelvbe is *(boboane, bobonoşag)*.

A szláv ősközösségi mitológia terminusainak verbális gyökerük is van, s ezek általában tudásra („látók"), beszédre („mondók"), cselekményre vonatkoznak. Cselekményre pl. az óorosz *potvora* (varázslás), az ukrán *patvir* (szörny), a lengyel *potvor* (szörny), a cseh *potvora* (szörny, szörnyalak). (Hasonló értelemben fordul elő a *patvaros* (= csúnya) kifejezés a csíki betlehemes játékok pásztor-dialógusaiban. Sz. L.)

A mitológiai terminusok második csoportjába sorolja a szerző a közös szláv nyelv megoszlása után keletkezett kifejezéseket (régebben ezeket a hit funkciója alapján „felső" és „alsó" istenségek szerint csoportosították.). Szerzőnk ezeket a nyelvészeti princípiumok szerint csoportosítja, s megkülönböztet olyan fogalmakat, melyek a mitológiai lények lakóhelyére (ház, erdő, mező), jellegzetes tárgyukra (sarló, kacor, gyógynövények), foglalkozásukra (sugdosás, fullasztás, állatvédelem, kisgyermekek kicserélése, fény formában való vándorlás), fizikai tulajdonságaikra (kövérség, sántaság, törpeség, szín), rokonsági kapcsolataikra (ördög nénje), napszakhoz kötött jellegükre (déli, esti, éjféli szellem) vonatkoznak.

Az ősi szláv nyelv megoszlása után az egyes szláv nyelvcsoportokban a szerző több kölcsönvett réteget különböztet meg, melyeket azokból a nyelvekből kölcsönöztek, amelyekkel nemzeti nyelvük kialakulásakor kontaktusba léptek. A kölcsönzés kronológiai sorrendjében első helyen a görög nyelvet említi, amellyel különösen a Balkánon elhelyezkedő szlávok kerültek kapcsolatba. Ezek a mitológiai szavak különösen a keresztény terminológiák népivé vált szemiotikájának szférájába tartoznak. A klasszikus nyelvek hatásával kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy a déli és keleti szlávok nyelvében a görögből, a nyugati szlávokéban a latinból való kölcsönzést észlelhetjük: pl. a görög *diabolos*-ból a bolgár *djabol*, az orosz *diabol*; a latin *diabolus*-bol a lengyel *diabeł*, a cseh *dábel* lett.

Az ógörög és klasszikus latin kölcsönzés mellett — főleg a kultusz útján — az újgörögből és a középkori latin nyelvből is több — később népivé vált — mitológikus kölcsönszó került a szláv nyelvekbe (pl. az *Agnus Dei* megfelelője a cseh *agnustek)*.

A szláv mitológiai terminusok újabb átvételekkel is bővültek. Ezeket főleg azoktól a népektől vették át, amelyekkel huzamosabb ideig kapcsolatban voltak. Pl. a csehek a románoktól vették át a *striga (strigă)*, a lengyelek a németektől a *kobold*, a bolgárok a törököktől a *karakončo (karakonkolos* = vámpir), a lengyelek a magyaroktól a *bosorka*, a szlovákok pedig a *šarkan*, a *tátoš* szavakat.

A szlávok mitológiai szótárának struktúráját tanulmányozva a szerző egy érdekes jelenségre mutat rá, amely más lexikális dokumentumokban nem fordul elő, mégpedig a

szláv mitológiai terminusok nagyszámú lexikális szinonimájára. Ezt a jelenséget a szerző a tabu törvényével magyarázza. Eszerint, amidőn egy régi kifejezés (valamely démon, természetfeletti lény, varázsló neve) nagyon ismertté vált, s emlegetése a népi képzeletben a természetfeletti lény „haragját" válthatta ki, — a démon „megtévesztésére" új elnevezést használtak. Pl. az ukrán *samca*-nak (gyermekbetegségeket okozó szellem) mintegy 38 elnevezése van. A másik sajátos jelenség az, hogy amíg más szemantikai szférában egy fogalom új elnevezése hovatovább kiszorítja a régit, addig a néphit terminológiájában ez nem fordul elő, legfeljebb egy új hit (vallás) elfogadása esetén egyes szavak értelme változhat, ami a kifejezést használó nép új magatartásának a következménye a kérdéses kifejezéssel kapcsolatban.

A szerző szerint az eddigi kutatások eredményei ebben a szemantikai szférában feljogosítanak arra a reményre, hogy a szófejtési vizsgálódások útján más idevágó problémák is tisztázódnak.

Boglár Lajos: Wahari. Az őserdei kultúra. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 227 l., 64 fénykép.

Sozan Mihály

Miért tanulmányoz egy magyar ember egy dél-amerikai indián törzset? Nemcsak azért, mert manapság az indián törzsi élet egyre jobban felmorzsolódik, és ahol található, szinte kuriózumnak számít, hanem, mert arra kíváncsi, hogy ezek az emberek őserdei környezetükhöz hogyan alkalmazkodnak. Miért fontos ez a kérdésfeltevés, hiszen számtalan munka jelent meg a törzsi társadalomról az utóbbi 2—300 évben, amelyeken keresztül az olvasó tájékoztatást kap a „természeti" népekről. Sajnos azonban e munkák legtöbbjét az európai magasabbrendűség és elfogultság jellemzi. Még a legújabb kiadásokban is szerepelnek olyan kifejezések, amelyek elárulják az etnocentrikus beállítottságot. Így pl. ilyen szópárokkal találkozunk: alacsony — magaskultúra, primitív — civilizált, fejlett — fejletlen, barbár — felsőbbrendű.

Az utóbbi 70 évben az etnológia-antropológia-néprajz éppen ezt a beállítottságot próbálta leküzdeni. Boas, Lévy-Bruhl, Frazer, Durkheim, Radcliffe-Brown, Malinowski, Radin, Mead, Turnbull, Lévi-Strauss, magyarok közül Róheim, Maróth és sok más kutató helyezte vizsgálódásának középpontjába a „bennszülött" gondolkodásmódját, illetve kultúráját. A megismerés útja és módszere változó, de a megismerés célja sokszor azonos: hogyan épül fel és milyen rendszert képez a törzsi kultúra, és milyen minőségű különbségek vannak a törzsi és technikailag fejlett társadalmak gondolkodásmódja, kultúrája között? És ha a különbségek elenyészőek, akkor miért élnek a „primitívek" általunk „ősemberinek" vélt fokon?

Boglár könyvének olvasása után — ha kellően elmélyedünk benne — az amerikai antropológus, F. Boas, a húszas években nagy port felverő megállapítása csillan fel. A *Primitív gondolkodás* c. munkájában Boas (ebből részleteket egy magyar válogatásból is olvashattunk már) kategorikusan kijelenti, hogy a *homo sapiens* jelenkori variánsai lényegében azonos fokú intelligenciával, logikával bírnak. Boglár piaroái nemcsak igazolják ezt a tételt, hanem közvetve azt a kérdést is felvillantják, hogy érdemes volt-e megtennünk azt az utat, amely a civilizációhoz vezetett? Anélkül, hogy most ebbe a kérdésbe mélyebbre hatolnánk, a *Wahari* azt az érzést kelti, hogy az indiánok a természettel és önmagukkal kibékültek és majdnem teljes harmóniában élnek. A könyv, ha nem is idealizálja életkörülményeiket, de mindenesetre felkelti az olvasóban a „nemes vadember" mítoszát, ami tulajdonképpen ebben az esetben nem elítélendő, hiszen a szerző-kutató nem azt keresi, ami a piaroa társadalmat fenyegeti, szétzúzza (habár a könyv végén erről is szó esik), hanem azt, ami lehetővé teszi annak létét. Boglár részletesen magyarázza el, hogy miért élnek az őserdőben, szeretik-e ezt az életformát, van-e hitük, céljuk, szeretetük, logikájuk, humoruk. Hozzá tenném, hogy az utóbbi hat kérdésre igennel válaszol.

Nem véletlenül említettem a fentiekben C. Turnbull nevét. Turnbull volt az első sikeres európai kutató, aki az őserdő világát a kongói pigmeusokkal való hosszas együttélésekor remekül megismerte, és irodalmi szinten elő is adta *Forest People (Az őserdő népe)* c. munkájában. Boglár *Waharija* nagyon hasonlít Turnbull *Őserdejére*, ami abból a szempontból is örvendetes, hogy szakmailag éppúgy, mint a művelt közönség számára *átélhető*. Boglár az egyetlen mai magyar kutató, aki érti az őserdők kultúráját és aki már 1967-ben, „terepreérkezésének" idején nagy felkészültséggel látott neki a 3—4000 főt számláló társadalom kutatásának. Hogy mit jelent egy európai számára egy évet egy dél-amerikai őserdőben tölteni, ezt a szerző is elmeséli, így csak annyit szólnék most itt, hogy a piaroa lét zsenialitását sok minden máson kívül az is bizonyítja, hogy

több száz, esetleg több ezer éven keresztül képesek voltak ezek a „primitívek" egy „kíméletlen" környezetet a maguk hasznára fordítani. Ez feltételezi az emberi értelem teljes igénybevételét, amely hozzásegítette őket ahhoz, hogy az őserdő és kultúrájuk között szerves egység alakuljon. Nehéz megállapítani, hogy *hol végződik az őserdő és hol kezdődik az indián kultúra.* Ne firtassuk, hogy mit tenne 2—3000 európai az őserdő közepén és mennyi ideig?

Waharí egy magyarázat arra, hogy miként interpretálják a piaroák a világot. Kiderül, hogy annak ellenére, hogy a természetben annyira otthon vannak, mint egy pesti lakos saját lakásában, sőt jobban, a kérdések ontológiai és episztemológiai megfogalmazása a piaroa vallás tárgyát képezik, vagyis a világ keletkezése, az emberek, állatok, növények születése, a vízesés folyamatossága, a nap sütése, a manioka szerencsés gyarapodása, az emberek egészsége, betegsége, halála, mind-mind a szellemek-istenek tetteivel állnak szoros kapcsolatban. Így pl. a piaroák nagyon jól tudják milyen földművelési eljárások szükségesek ahhoz, hogy jó maniokatermés legyen. Azonban sok esetben előfordul annak ellenére, hogy ezeket a műveleteket pontosan betartották, hogy elpusztul, vagy ki sem nő a növény. Hiába volt elég eső, hiába gondozták, és rovarok sem voltak, mégis elpusztult. Mi lehet hát az oka? A gonosz szellemek beavatkozása? Vagy esetleg a jó szellemek tétlensége? Szükséges tehát nekünk beavatkozni, mégpedig szertartáson keresztül. Én még azt is állítanám, hogy a piaroák tulajdonképpen legyőzik isteneiket ezekben a szertartásokban. Minden szertartás valamilyen célzattal indul. A kodifikált vallásokra jellemző általános szertartásokat nem találunk az őserdőben. A legáltalánosabb szertartás a „warime" — a maszkok tánca —, amelyben a férfiak állatokkal azonosulnak, hogy elősegítsék a természet megújhodását, pontosabban az állatok szaporodását. Ez nem holmi „vadak alakoskodása", hanem egy szigorú rendet, rendszert követő metamorfózis, amelyben a varázsló-főnök irányításával a természetadta, de egyúttal „szent" anyagok (nád, gyanta, tökhéj stb.) új formáiba (maszkok, hangszerek) varázslatos erő kerül, miközben emberi-szellemi hordozóik a mitikus lények cselekvéseit és világát idézik elő titkos táncukkal. Nem véletlen, hogy Boglár, a vallásetnológia kiváló szakértője, éppen a warime szertartást helyezi a mű középpontjába, hiszen a piaroa kultúra megértéséhez tulajdonképpen ennek a szertartásnak ilyen mély elemzése egymagában is elegendő lett volna. Ügyesen fonja a szerző a kultúra anyagi, szellemi és társadalmi elemeit egy teljes egységbe anélkül, hogy felszínessé vagy éppenséggel túl szárazzá tenné a közlést. Ami úgyszintén örvendetes — és az ilyen típusú munkákból gyakorta hiányzik — az, hogy nemcsak a szerző, hanem maguk az indiánok magyaráznak, mesélnek és javítják ki a fehér ember tévhitét. A dialógusok ilyen gazdag ismertetése — magyar nyelven — egyrészt csodálkozásba ejti az olvasót, másfelől társalgásuk olvasásakor a törzsi gondolatmenetet, humort, emberi viselkedésformákat mi is természetesnek, ismerősnek találjuk. Mindehhez hozzásegít a fejezetek logikus és szerves csatlakozása, a remek és gondosan kiválasztott fotoanyag. Vitatkozhatunk azon, hogy a szerző kinek szánta a könyvet: a dél-amerikai törzsekkel foglalkozó szakértőnek vagy a „művelt közönségnek"? Szerintem mindkét fél szívesen fogadhatja *Waharit, az őserdei kultúrát.*

Boglár, Luis: Cuentos y mitos de los piaroa. Universidad Católica Andres Bello Instituto de Investigaciones Históricas Centro de Lenguas Indigenas. Caracas, 1978. 95 l. 10 rajz

Dornbach Mária

Tankönyv. Annak a párszáz piaroa indián gyereknek készült, akik az őserdőkkel borított, kisebb-nagyobb folyóktól szabdalt amazonasi területen élnek, és kín-keservvel gyötrik a spanyol nyelvet. Hiszen szükségük van rá, mert a piaroa törzset is magával ragadta egy új gazdasági-kulturális folyam, melynek sodra lekoptatja, lassan elmossa ősi kultúrájuk halványuló nyomait. Ma még — noha a gyors transzkulturálódás során életformájuk úgymond napról-napra változik, számtalan család elhagyta ősi települését — alig-alig akad olyan piaroa kisgyerek, aki ne hallott volna Buokáról és Wahariról. Így született az ötlet az 1974-ben másodízben ottjárt magyar kutató Boglár Lajosban, hogy a jobbára általa gyűjtött mítoszokat és mitikus énekeket egy spanyol nyelvű kiadványban közreadja, amely az indián gyerekeknek egyúttal spanyol olvasókönyvül szolgál. A piaroa gyerekek sokkal nagyobb kedvvel és talán könnyebben elsajátíthatják belőle a „fehérek" nyelvét, hiszen a kötet mítoszait ismerik, ugyanakkor óriási segítséget kapnak törzsi hagyományaik ápolásához, megmentéséhez.

A kötetet a szerző bevezetője nyitja, melyben rövid áttekintést nyújt a törzs társadalmi-kulturális életéről, az 1967—68-as kutatóútja alkalmával föltárt fázisában. A

három-négyezer lelket számláló *megtelepedett-ültetvényes* piaroa törzs táplálékszerzésében az ültetvények művelése mellett fontos szerepet kapott a gyűjtögetés és a vadászat is — melyből az első kettő az asszonyok feladata, az utóbbi pedig a férfiaké volt. Ami a társadalmi fölépítésüket illeti, a településeket egy-egy óriási közösségi kunyhó képezte, ebben egy-egy főnök kiterjedt rokonsága, vagyis több család lakott. Ez a tagoltság, vagyis a több csoportot átfogó nagyobb egység hiánya, számos egyéb vonás mellett egy másodlagos fejlődésre utal. Megmutatkozik ez többek között a különböző funkciókra a piaroa nyelvben még meglevő számos kifejezésben is, holott a település élén egyetlen vezetőt találunk, aki egy személyben vallási specialista és orvosságos ember. Mítoszaik két csoportra oszthatók: 1. az állatok betegségét előző énekek, melyeket a főnök, a *menyerua* egy csörgő, illetve férfi kórus kíséretében ad elő, 2. a *warime*, a maszktáncos rítus előkészületei során ritmikus prózában elmondott mítoszok.

A kötet teremtés- és eredetmagyarázó mítoszaiból kibontakozik az olvasó előtt a piaroák — vagy ahogy magukat nevezik: „az őserdő emberei"-nek — világképe, melynek mondhatni legjellemzőbb vonása az ember és állat közötti igen szoros és sokrétű kapcsolat, rokonság. Az ember nemcsak hogy azonosítja magát bizonyos állatokkal, hanem igyekszik megnyerni a mitikus hatalommal bíró állatok szellemének kegyét. Ez motíválja a törzs legnagyobb rítusának, a *warimének* a megrendezését, melynek során sorra fölidézik legősibb mítoszaikat. Az emberek minden betegségüket az állatoktól kapják. Ezért fontos, hogy az elejtett vad húsát „megtisztítsák", énekekkel ehető növényi eledellé változtassák.

Megismerjük a piaroák legnagyobb tisztelettel övezett kultúrhősét, *Waharit*, az állatok, növények és az ember teremtőjét, aki benne él minden teremtményében. Mitikus ellenfele *Kwoimoi*, a Mérges Kígyó, akitől minden gonoszság ered.

A kötetben szereplő mítoszok nagy részét nem piaroa nyelven, hanem Jesús Caballero piaroa tanító segítségével spanyolul jegyezték föl. Ebből is adódik, hogy a mitikus szövegeket helyenként az ő magyarázata is kiegészíti.

A gyűjteményt hét, nem mitikus szóbeli alkotás zárja. Ezek közül elsősorban három érdemel különös figyelmet. A vadásztörténetek a piaroák egyes szokásaira és hiedelmére épülnek (sógorok közös vadászata, a vadászat kizárólag a férfiak dolga, a különféle akadályok, mitikus lények leküzdésével a vadászat óriási gazdasági szerepét hangsúlyozzák, a Wahari szellemét megtestesítő tapír húsát tabu védi). Egy másik történet fölidézi egy piaroa indián első találkozását a „civilizáltakkal". Nem csupán a dátum (1949 vagy 1950!) érdekes itt, hanem a két világ áthidalhatatlanul ellentétes volta, a „fehérek" kirekesztő magatartása, fényképezőgépük sűrű kattintgatása előrevetíti mindazt a sanyarúságot, amit az indián számára ez a találkozás magával hoz. A kötetet záró siratóénekből már fölsejlik előttünk mindaz a pusztulás, amit a „civilizáltak" zúdítottak az indiánokra. A rokonait túlélő nagyanya a városba tanulni készülő egyetlen unokáját félti-siratja. Minden szavában ott sajog a magány, az új élettel szembeni tanácstalanság, idegenség. Mert nem elég, hogy összes rokonát elvesztette, de még az élete alapját jelentő legfontosabb dologtól is megfosztották: ősei földjétől. Most távol onnan, egy idegen világban él a hozzá hasonló nyomorultakkal . . .

A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII. 1975—1976. Szerkesztette: Szilágyi Miklós. Szekszárd, 1977.

Juhász Antal

A szekszárdi múzeum évkönyve indulása, 1970 óta rendszeresen közöl néprajzi tanulmányokat. Az olyan, régibb típusú múzeumi évkönyvek sorába tartozik, melyek minden egyes kötetben igyekeznek számot adni a múzeumban folyó tudományos kutatások valamennyi területéről. Az 1975—76. évi kötetből három néprajzi tanulmány mellett néhány más tárgyú dolgozat is érdemes a néprajzkutatók figyelmére.

Szilágyi Miklós *A szárított hal* c. tanulmányában a halkonzerválási módok történeti és néprajzi forrásanyagának összegező áttekintésére tesz tanulságos kísérletet. A szerző már korábbi — s nem csupán halászati tárgyú — dolgozataiban bizonyította rendszerező képességét, amely széles körű anyagismerettel párosul. A szakirodalom alapos ismerete, jelentős archiválís források saját föltárása és a kiterjedt, módszeres terepmunka tapasztalatai adják összegező — s egyben problémafölvető — vállalkozásának fedezetét. Kiindulásul számba veszi és elemzi az eddigi helyismereti-néprajzi irodalom mondandóját az Alsó-Tisza-vidéki halhasító tanyákról. Az elemzett adatokból arra a következtetésre jut, hogy a halkonzerválás a XVIII—XIX. században a jobbágyok és halászok körében általánosan ismert lehetett. Abban, hogy üzemi méretűvé vált, Szegeden a kereskedelmi

tőkének volt nagy szerepe. Az eddigi halászati leírások és az 1950—60-as években végzett gyűjtések egybevetéséből arra következtet, hogy az Alsó-Tisza és a Körösök vidékén a halhasítás és halszárítás 1900 táján szűnt meg. Ezután kiterjeszti vizsgálódását a Duna mellékére és a Balatonra, ahol HERMAN Ottó is talált halhasító tanyákat. A szerző és más kutatók (GUNDA Béla, SOLYMOS Ede, ANDRÁSFALVY Bertalan) gyűjtéseinek adatai két csoportba rendeződnek: egy részük az alsó-tiszainál kisebb, de kereskedelmi célú halszárításról szól, más részük a saját szükségletre történő konzerválást igazolja. SZILÁGYI az adatok sokaságát sorakoztatja föl annak bizonyítására, hogy a késő középkortól egész Magyarország területén ismerték a hal konzerválását. Ezért egyetérthetünk megállapításával: a további gyűjtés újabb adatokat hozhat felszínre, bizonyára más vidékekről is föltárná a hal konzerválásának paraszti gyakorlatát.

Vizsgálódásának eredményeit summázva SZILÁGYI mértéktartóan fogalmaz: anyaggyűjtését nem tekinti lezártnak, véleménye szerint „különösen a szegedi és a komáromi halászat helytörténeti konkrétságú tanulmányozása hozhatna számottevő új eredményeket". Fontosabb következtetései: 1. a halkonzerválás egyik módját, a napon történő szárítást már alaposan ismerjük. Figyelmet érdemel, hogy a hal szárítással való konzerválásához a juhhús napon szárítása nyújt analógiát, amire már PALÁDI-KOVÁCS Attila rámutatott. 2. SZILÁGYI a hal konzerválásának szükségességét a halfogási lehetőségek és a fogyasztási igények aszinkronjával, valamint a halfogó és a halfogyasztó helyek nagy távolságával is magyarázza. Magyarázata meggyőzőnek látszik, s jogos a föltételezése, hogy a további vizsgálatok még inkább aláhúzzák az árutermelő halászat jelentőségét. 3. Ha a sózott, szárított, füstölt halat századokon át úrbéri szolgáltatásként kívánták meg a jobbágyoktól, föltételezhető, hogy ezt a konzerválás széles körű ismerete és gyakorlata alapján tehették. Ebből adódik a kérdés — mely egyben programot ad a halászat kutatóinak: „. . . arra kell választ keresnünk, hogy a saját szükségletre történő konzerválás hol és hogyan fejlődött üzemi méretűvé".

SZILÁGYI Miklós tanulmánya módszertani tanulságot is nyújt: jó példa arra, hogy az archiválisforrásokból fölkutatott és recens gyűjtés útján szerzett adatok miként egészíthetik ki és értelmezhetik egymást.

GÉMES Balázsról tudjuk, hogy évek óta módszeresen kutatja a juhászat történeti forrásait és emlékanyagát, de kiterjedt Duna—Tisza közi, Fejér és Tolna megyei anyaggyűjtéséből eddig igen keveset tett közzé. Ezért örvendetes, hogy a múzeumi Évkönyvben ezúttal juhászati tárgyú feldolgozásra vállalkozott. Tanulmánya *(A juhászok ládái és a juhászcéh kérdése Mezőföldön a XVIII—XIX. században)* részben anyagközlés, részben problémafölvetés és ehhez kapcsolódó, könyvészeti kutatáson és levéltári forrásföltáráson alapuló fejtegetés. Első részében három juhászládát mutat be — kettő Fejér, egy Bács megyei —, melyeknek közös jellemzője, hogy eredeti tulajdonosuk német származású juhász, *birkás* volt. Az adatgyűjtésből kiderül, hogy szokás volt a vándorolni induló juhászlegénynek ládát készíttetni, sok juhász még számadókorában is ebben tartotta ruházatát, megtakarított pénzét. Szerző szerint a bácsmadarasi és az alapi láda díszítménye emlékeztet egy XVIII. századi német juhász-céhláda közelmúltban publikált ábrázolására. Innen adódik a mosonyi juhászcéh Székesfehérváron fennmaradt kiváltságlevelével és Duna melléki halászládákra vonatkozó párhuzammal is alátámasztott kérdés: volt-e juhászcéh a Mezőföldön? — GÉMES Balázs alapos kutatással, forrásait néhol túl hosszan idézgetve, arra a következtetésre jut: nem létezett, — s bár megállapítását jórészt közvetett bizonyítékok támasztják alá, több párhuzam ismeretében mégis meggyőzőnek fogadhatjuk el. Hadd utaljunk csupán arra, hogy a Duna menti városokban a halászok céhekbe tömörültek, a Tisza mellékén viszont nem létesültek halászcéhek. Hasonló eltérés volt a vízimolnárok közösségében: Baján, Pentelén pl. molnárcéh működött, míg Szegeden a hajómalmok molnárai — bár voltak közösségi hagyományaik — céhen kívül maradtak. E táji eltérések magyarázata messze vezetne, csupán meglétükre kívántunk utalni — ami végülis egybehangzó GÉMES Balázs konklúziójával. Szerző a juhászládák létét a korábban német területen kialakult céhes szokások szívós továbbélésével magyarázza, ami elfogadhatónak látszik.

G. VÁMOS Mária a szakcsi fehér edényeket tárgyaló korábbi dolgozata után a szakcsi fazekasság történetének kutatására vállalkozott *(A szakcsi fazekasság az anyakönyvek tükrében)*. Forrásai az 1833—1900 közötti egyházi anyakönyvek. Közli két fazekascsalád „törzslapját", a vizsgált korszakban Szakcson dolgozott fazekasok névsorát, életkorát és működésük kikövetkeztethető idejét. Megállapítja, hogy legtöbb fazekas 1850—1875 között dolgozott Szakcson, évente 47—55(!). Vizsgálja a fazekasok házassági, komasági kapcsolatait és a betelepülők származáshelyét, családi viszonyait. A tanulmány *módszertani tanulsága* túlmutat a föltárt és elemzett adatok értékén: azt igazolja, hogy az egyházi anyakönyvek alapos (és bizonyára munkaigényes!) néprajzi elemzéssel „megszólaltat-

hatók", gazdagíthatják, ill. színezhetik ismereteinket a mezővárosi és a falusi kézművességről.

Igen fontos múzeológiai feladatra irányítja a figyelmet Sz. BÁNYAI Irén *A Béri Balogh Ádám Múzeum archív-fotogyűjteményének történeti tanulságai* c. dolgozata. Tudjuk, az utóbbi években többen ismerték fel az archív foto forrásértékét, tudományos és közművelődési lehetőségeit — ezt publikációk is bizonyítják —, de tapasztalatunk szerint az archiválís fényképek gyűjtése múzeumainkban még nem kapott jelentőségéhez illő rangot. A szerző az eddigi irodalom elvi megállapításainak áttekintése és a szekszárdi múzeum fotogyűjteményének bemutatása után ismerteti a múzeum *Egy iskola — 100 régi fénykép* címmel meghirdetett pályázatára beérkezett fotoanyagot. Nyolc iskolából összesen 934 felvételt küldtek be(!), köztük sok népéletet megörökítő archív fotót. Hasonló pályázatot minden múzeumnak — ahol még nem történt ilyen kezdeményezés — ki kellene írni ! Tanulságos, amit Sz. BÁNYAI Irén a pályázati fotoanyag alapján a parasztcsaládok fényképezési szokásairól megállapít: egyfelől „a mindennapi életről, a munkáról alig készült fénykép", másfelől inkább a családi ünnepeket örökítették meg, mint a falu nagy ünnepeit. Ezek a következtetések a tegnapi falut ismerő néprajzosnak nem újak, de itt olvasva bizonyára sokunkat eddigi tapasztalataink végiggondolására, újabb gyűjtőakciókra serkentenek.

Napjainkban egyre inkább homloktérbe kerül a múzeumok közművelődési tevékenysége és annak korszerűsítése. Eközben nem szabad elfeledkeznünk az elődök kezdeményezéseiről, törekvéseiről, melyek még hasznos tanulságokat is nyújthatnak számunkra. Ilyen szempontból figyelmet érdemel GAÁL Attila *Tolna vármegye múzeumának megalakulása és közművelődési tevékenysége a század első évtizedeiben* c. cikke, mely egyben tiszteletadás a szekszárdi múzeum létrehozója és első igazgatója, WOSINSZKY Mór emléke előtt. A tanulmány azt is igazolja, hogy fontos tennivaló a múlt század végén és a századfordulón alapított múzeumok történetének megírása.

GAÁL Attila és KŐHEGYI Mihály e kötetben fejezi be PESTHY Frigyes helynévtára Tolna megyei anyagának közlését. A terjedelmes gyűjteményt azért adták közre, hogy hozzáférhetővé tegyék „a kutatók — elsősorban a helytörténészek, szűkebb hazájuk történetét kutató felnőttek és diákok — számára". Tegyük hozzá, a PESTHY-féle helységnévtár értéke (a községleírások egyenetlen színvonala mellett is) közismert: haszonnal forgathatják a földművelés, állattartás, településtörténet kutatói is, ahogyan a közelmúltban használták a Tolna megye földrajzi neveit közzétevő nyelvészek is.

Az Évkönyvet a megyei múzeum 1975—1976. évi munkáját bemutató tömör jelentés zárja, amely tárgyszerűen tájékoztat a múzeumi dolgozók sokoldalú tevékenységéről.

A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 15., 16. Szerkesztette BODÓ Sándor és SZABADFALVI József. Miskolc, 1976. és 1977. 176 l., 173 l.

Selmeczi Kovács Attila

A Herman Ottó Múzeum közleményeinek legutóbbi két kötete meglehetősen gazdag néprajzi anyaggal rendelkezik: 18 publikáció érinti a szellemi és az anyagi kultúra változatos területét. Az abaúji népszokásokban a mai napig elevenen élő András napi szerelmi jóslás egy figyelemre méltó elemével, a Katalin-ág hazai és európai párhuzamaival foglalkozik NIEDERMÜLLER Péter. A széles összehasonlító anyag segítségével kijelöli a szokás európai elterjedésének irányát. Általános tanulságul rámutat, hogy a szokás kategóriájába sorolt sokféle jelenség között lényeges szerkezeti és tartalmi különbségek vannak, amelyekkel mindenféle vizsgálatnak számolnia kell. JUHÁSZ Ágnes egy Hernád-völgyi község, Vizsoly szokásvilágából a halottetetést ragadja meg. Megállapítása szerint ez a szokás a katolikus közösség hagyománykörébe tartozott, és olyan hiedelemvilághoz kapcsolódik, ahol az ősök tisztelete fontos szerepet töltött be az egyén és a közösség életében, ezért nem tekinti lokális jellegűnek.

A helytörténeti értékű írásbeli anyag néprajzi hasznosítására több példát is találunk. A századforduló körüli gömöri sajtóból merített néhány Miatyánk-travesztia bemutatásával és rövid értékelésével a kisipari munkásság céhbeli életének folklóremlékeire utal NEMCSIK Pál. MIZSER Lajos pedig a Borsod megyei Cserépfalu egyházi adóíveinek, anyakönyveinek, tagosítási iratainak rendkívül bőséges ragadványnév-anyagát aknázza ki néprajzi szempontból, megfelelő kartográfikus vetülettel. A XVIII. századi közigazgatási iratokból alapos és részletes állatgyógyítási javallatokat, recepteket gyűjtött össze HŐGYE István, hangsúlyozva ennek a tevékenységnek történetileg megmutatkozó jelentőségét. Ugyanis a sikeres gyógymódok korabeli publikálása és hivatalos terjesztése

(mint pl. a szolgabírói körlevelekben) a megfelelő szakemberhiányt hivatott legalább részlegesen pótolni.

A múzeumi tárgyi anyag egy sajátos csoportját: a sokféle funkciót betöltő, rendkívül változatos formájú pásztorbotokat alkotóik szerint csoportosítja és elemzi FÜGEDI Márta. Ehhez az anyaghoz, ill. feldolgozáshoz kapcsolódik egy sajólászlófalvi bányász faragott botjainak ismertetése (KELEMEN István közlése), valamint GUNDA Béla beható értékelése POLONEC, Andrej monográfiájáról, amely a szlovák faragott és díszített botokat dolgozza fel (16. kötet 167—169. l.). Ugyancsak múzeumi gyűjteményanyagot közöl LAJOS Árpád posztumusz cikke a matyó mancsozó botokról. Morfológiai és tárgytörténeti fejtegetései ennek a játékszernek a keleti típusú sportjátékok felé mutató kapcsolatait valószínűsítik.

A népi gazdálkodás témakörében készült publikációk közül kiemelkedik VIGA Gyula munkája, amely módszertanilag is figyelmet érdemel. KÓRIS Kálmán 1904—1906 között a mezőkövesdi szemnyerés technikáiról készített fényképfelvételeit adja közre e témakörben néhány éve végzett alapos adatgyűjtésének kíséretében. A feldolgozás sok értéke mellett kitűnő példát szolgáltat a mezőgazdasági munkatechnikáknak a népi emlékezetben való tartós konzerválódására. Az állattartás kevésbé jelentős, de nélkülözhetetlen mozzanatához, az állatokat zavaró legyek elleni védekezéshez nyújt értékes adatokat a *büdösolaj* készítésének ismertetésével NAGY Géza. Ugyanezt az eljárást az egykori Zemplén megye északabbra fekvő helységeiből is ismerjük (BOHUCKY, Milan: *Vypal'ovanie oleja z raslinnych semien*. Slovensky národopís XX. 1972. 630—631.). A hegyközi szarvasmarhatartásra a XIX. század közepén még jellemző *kintháló gulyák* legeltetésének és őrzésének módjaiba enged bepillantást PETERCSÁK Tivadar szemléletes leírása. Anyagát a változások érzékeltetésével az 1920-as évekig vezeti végig.

A múzeumi közlemények 16. kötetének néprajzi tanulmányait ifj. BARTA János az abaúji községek lakosságának falun kívüli kapcsolatairól alkalmak szerint számba vett terjedelmesebb áttekintése indítja el. Tanulságos példákat sorakoztat fel az alföld és a hegyvidék népének érintkezési formáiról. DOBROSSY István és FÜGEDI Márta a fonóeszközök: a különböző guzsalyok típusainak tájilag jól körülhatárolt, időben tagolt elterjedését rekonstruálja a megye jelenlegi közigazgatási határai között. Pontosan rögzítik a XX. század elején megjelenő kerekes rokka térhódításának folyamatát. Kiveszőfélben levő régi mesterségek emlékét eleveníti fel a tárgyi anyag, illetve a visszaemlékezések segítségével UDVARY Sándor, valamint HAJDÚ Imre. Utóbbi az abaújszántói Sátorhegyről szóló mondákat is csokorba gyűjtötte. NEMCSIK Pál néhány borsodnádasdi falucsúfolón át a mikrotáj kapcsolatrendszereire vet fényt. VIGA Gyula pedig az Aggteleki-karsztvidék falvainak szokásaiból és hiedelemvilágából egy eddig kevésbé kutatott elemet hámoz ki: a szájhagyomány kecskéjét.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VIII. 24. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív

80.7443 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI 1980 Nr. 1

ISMERTETÉSEK — BOOK REVIEWS

Dömötör, Tekla: János Honti — Leben und Werk *(Kovács Ágnes)*; — Tessedik Sámuel—Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon *(Poór János)*; — Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz *(Kurucz Albert)*; — Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése *(Bellon Tibor)*; — Vakarelszki, Hriszto: Etnografija na Bulgarija *(Lili Peneva-Vincze)*; — Sozan, Michael: The History of Hungarian Ethnography *(Hofer Tamás)*; — Krawczyk-Wasilewska, Violetta: Wprowadzenie do folklorystyki *(Voigt Vilmos)*; — Bronzini, Giovanni B.: Folk-lore e cultura tradizionale *(Voigt Vilmos)*; — Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások *(Katona Imre)*; — Ujvári Zoltán: A temetés paródiája *(Dömötör Tekla)*; — Német és osztrák szerzők újabb könyvei a népi színjátszásról *(Dömötör Tekla)*; — Kwasniewicz, Krystyna: Doroczne i rodzinne zwyczaje *(Niedermüller Péter)*; — Schwäbischer Jahreslauf *(Székely László)*; — Ikvai Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza *(Gunda Béla)*; — Id. Juhász Antal (szerk.): Sándorfalva története és népélete *(Hofer Tamás)*; — Dankó Imre: Opuscula Ethnographica *(Sándor István)*; — Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben *(Bárth János)*; — Petercsák Tivadar: Hegyköz *(Hegyi Imre)*; — Szenti Tibor: A tanya *(Bárth János)*; — Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés *(Selmeczi Kovács Attila)*; — Heves megye műemlékei III. *(Paládi-Kovács Attila)*; — Gebhard, Torsten: Alte Bauernhäuser — von den Halligen bis zu den Alpen *(Gilyén Nándor)*; — de Oliveira, Ernesto Veiga—Fernando Galhano: Technologia tradicional. Pisões portugueses *(Gunda Béla)*; — Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár *(Katona Imre)*; — Rédei Károly: Zyrian Folklore Texts *(Voigt Vilmos)*; — Jonescu, Anca Irina: Lingvistică şi mitologie *(Székely László)*; — Boglár Lajos: Wahari *(Sozan Mihály)*; — Boglár, Luis: Cuentos y mitos de los piaroa *(Dornbach Máras)*; — A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII. *(Juhász Antal)*; — A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15., 16. *(Selmeczi Kovács Attila)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25.210
ISNN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI **1980** **1**

CONTENTS

Articles

Vargyas, Lajos: Древняя история венгерской музыки I. 1
Bálint, Csanád: Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (Der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn 35
Égető, Melinda: To the question of mediaeval wine culture in Hungary..... 53

Communications

Jung, Károly: Die Totenkrone der Unverheirateten. Angaben zur „Hochzeit der Gestorbenen" bei den Ungarn der Wojwodina in Jugoslawien 79
Tüskés, Gábor: Weg- und Friedhofskruzifixe aus Stein in der Gegend von Abaliget—Orfű 98

Book Reviews

(For a list see p. 3 of the cover) 114

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST 1980

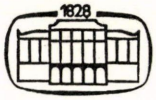

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Paládi-Kovács Attila: A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban (16 képpel, 4 térképpel) 153
Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete II. (63 kottával) 192

Közlemények

Buza János: A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése. Szénaárak 1660-ban 237
Takács Lajos: Az irányjelölés egyik régi formája: „tüled—hozzád" 249
Viga Gyula: A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre (2 képpel) 252

Vita, vélemények

Ballada és társadalom 259
Zmaga Kumer: A társadalomtörténet tükröződése a szlovén népballadában. 260
Giovanni B. Bronzini: Kultúra és társadalom az olasz epikus énekekben... 263

Krónika

Barabás Jenő: Az Ethnographia Pannonica IV. konferenciája. Borostyánkő, 1978. december 11—16. 276
Verebélyi Kincső: Nemzetközi szemiotikai konferencia Budapesten, 1979. június 28—július 1. 277
Dömötör Tekla: A Népmesekutatók Nemzetközi Társaságának hetedik kongresszusa. Edinburgh, 1979. augusztus 12—18. 278
Paládi-Kovács Attila: „A Kárpátok és a Balkán népi közlekedése." Nemzetközi néprajzi szimpózium, Sárospatak, 1979. szeptember 25—27. 280
Tüskés Gábor: A Görres Gesellschaft közgyűlése. Salzburg, 1979. szeptember 29—október 3. 283
Gunda Béla: A hamburgi Altona-múzeum gyermekjáték kiállítása 283
Kovács Ilona: Magyar pásztorművészet. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban (5 képpel) 285
Voigt Vilmos: A magyar néprajz nemzetközi bibliográfiai képviseletének megoldatlan és megoldandó kérdései 289

Társasági ügyek

A Magyar Néprajzi Társaság 89. és 90. évi közgyűlése 293

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 303

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. * BUDAPEST 1980 * 2. SZÁM

TANULMÁNYOK

Paládi-Kovács Attila

A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban

Az állattartó kultúra történetét vizsgáló kutatók gyakran találják magukat szembe az „istállózó" vagy „jászlas" tartásmód kérdésével. Ismeretes, hogy GYÖRFFY István a magyar állattartás módjairól szólva három kategóriát különített el: 1. a *szilaj* vagy *rideg* tartásmódot; 2. a *jászlas, istállós* vagy *kezes* tartást; 3. és az említett két tartásmód közötti átmeneti formát, a *félszilaj* tartást.[1] A kérdéssel foglalkozó történeti, nyelvészeti és néprajzi irodalom korántsem egységes az említett állattartási módok értelmezésében. Vannak, akik az állatok takarmányozását egynek veszik az istállózással, és olyanok is akadnak, akik az istálló és a jászol récens formáit vetítik a múltba. Pedig az állatok takarmányozása a középkorban korántsem vehető mindig egynek az istállós tartással,[2] mint ahogy napjainkban sem tekinthető szinonim fogalomnak a takarmányozás és az istállózás. A fogalmi bizonytalanságot az okozza, hogy az istálló és a jászol tárgytörténete mindeddig feldolgozatlan maradt. Márpedig a tárgytörténet, a kezdeti formák és azok további fejlődésének ismerete nélkül üres bölcselkedésnek hatnak az „istállós" és „jászlas" állattartásról adott magyarázatok. Ez a dolgozat a jászol tárgytörténetéhez szolgáltat újabb adalékokat.

1. *A jászol hiánya és újkori terjedése*

GYÖRFFY írja a *Magyarság Néprajzá*ban, hogy „A szilaj jószágot nem jászolból, hanem a földről etették. A gerendából rótt akolban a szalmát a földre döntötték. Javát a jószág megette, a többit maga alá kaparta alomnak." Ugyanott megjegyzi, hogy régebben a juhokat is a földről etették. A jászol és az etetőrács a juhtartásban a merinó fajtával együtt honosodott meg hazánkban.[3] A szénamunka szláv eredetű szavaira és az etető jászol nevére alapozva fogalmazta meg azt a közkeletű feltevést, miszerint „. . . a magyarság az istállós, jászlas tartásmódot, a belterjesebb fölmívelés kapcsán, a szlávoktól tanulta el".[4] Osztja ezt a véleményt TÁLASI István is a régi kiskun állattartást bemu-

[1] GYÖRFFY István 1941. 86.
[2] SZABÓ István 1975. 33.
[3] GYÖRFFY István 1941. 129—30.
[4] GYÖRFFY István 1941. 122.

tató munkájában. „A *jászol* szláv szó, őseink nem ismerték. A régi kiskun tüzelős istállóban nem is találunk jászlat, mint ahogy a fészerakolban sem volt."[5] Ugyanott ismerteti a jászol nélküli takarmányozás módját is. A Kiskunság régi istállóiban csupán *karó*kat vertek le a földbe, a jószágot azokhoz kötötték. Etetéskor a takarmányt a földre vetették. Az *akol*ban vagy az *állás*on, tehát az istállón kívül, szintén a földről takarmányozták a jószágot. A jászol tehát semmilyen formájában sem volt szoros tartozéka a kiskunsági istállóknak.

A Nagykunságban hasonló lehetett a helyzet a XVIII—XIX. században. Kunhegyes tanácsjegyzőkönyvébe 1790 októberében bejegyezték, hogy „az Hellység Bikái, 's más Jószágai(nak) nem lévén Jászollyai melyből a' Takarmányt takarékosabban fel ehetnék, mint sem a' Földről; tehát szükséges vólna valamely Jászolról gondoskodni, különben is a' Takarmány szűk volta éppen ezt kívánnya".[6] Orosházán az 1870—80-as évekig alacsony, padlás nélküli istállókat építettek a szarvasmarhának. Ezek jászol nélkül készültek, és a jószág szabadon járt-kelt bennük. Etetéskor egy egész kocsirakomány szalmát, töreket vagy kukoricaszárat behánytak a tehenek alá. Azok a takarmány javát megették, a többit maguk alá taposták.[7] Kismarján (Bihar m.) egyes nagygazdák az istállójukban nem építettek jászlat. A jószág szabadon állt és járt benne. A takarmányt egyszerűen bedobálták az ajtón át a földre, onnan etették fel.[8]

A XVIII—XIX. században a jászol hiánya nem volt kizárólag alföldi jelenség, mint a példaként említett néhány adatból gondolhatnánk. 1737-ben a gyalui uradalomhoz tartozó Vistán (Kalotaszeg) egy nemesi kúria két „rakó fákból való", azaz boronafalazatú, szalmafedelű, „négy lónak való" *istálló*járól jegyezték fel, hogy „edgyikben sincsen jászol".[9] Plánder 1838-ban Göcsejről írott munkájában feljegyezte, hogy „a' tehenek és más rédeg szarvasmarhák egész télen a' *fészer*ben szabadon állanak, az . . . trágya közepén lévő *vesszőből font kerítésből* vagy *kosárból* esznek".[10] (Kiemelés tőlem: P.K.A.) Mivel a jászol hiányát román, szláv, német területekről is leírták, nem tekinthető magyar sajátosságnak.[10a]

Úgy látszik, hogy a *jászol* kezdetben meghatározott állatteleltető épületek tartozéka volt, s elterjedése a szilárd oldalfalakkal, majd padlással épített *istálló* terjedésével szoros kapcsolatban történt. Az 1519-ben keletkezett *Debreceni Kódex* az istálló szó jelentését így magyarázta: „*Istallonak neueztetik, mert iazol is vala ot*".[11]

A jászlas istállók terjedéséhez — a XVI. századtól kezdve — a majorsági gazdálkodás kifejlődése adott nagy lökést. Nádasdy Tamás sárvári majorjában (Vas m.) 1533-ban már jó istállók álltak a tehenek és ökrök részére. Thököly Imre 1684-ben keletkezett gazdasági utasításában elrendelte: „A marhának télre jó meleg hídlásos *pajták* készíttessenek illendő *jászlak*kal együtt . . .".[12] Itt közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a magyar nyelvterületen a szarvas-

[5] Tálasi István 1936. 144.
[6] Szilágyi Miklós 1966. 102—103.
[7] Nagy Gyula (szerk.) 1965. 221.
[8] Varga Gyula 1972. 397.
[9] Jakó Zsigmond 1944. 372.
[10] Plánder Ferenc 1970. 33.
[10a] Gunda Béla 1966. 339; Schier, Bruno 1966. 318. skk.
[11] *Nyelvemléktár* XI. Budapest, 1882. 51. Idézi Szabadfalvi József 1970. 159.
[12] Idézi Szabadfalvi József 1970. 160.

marha és a ló számára szolgáló istállófélék legalább három, földrajzilag is elkülöníthető történeti típusba sorolhatók. Ezek elnevezésére a nyelvterület nyugati harmadában (Dunántúl, Kisalföld) az *istálló*, középső harmadában (Nagyalföld, Felföld) az *ól*, keleti harmadában (Erdély) pedig a *pajta* szó szolgál.

A XVIII. század folyamán a magyar falvakba, mezővárosokba beszállásolt katonaság gyakori panasza volt, hogy lovai nem kapnak megfelelő istállókat. A bécsi adminisztráció a vármegyei, városi hatóságokat szólította fel, hogy kényszerítsék a parasztokat lóistállók építésére. Egyes alföldi városok tanácsai már az 1730-as években azzal fenyegetődztek, hogy „le fogják rontani" mindazoknak a mezei szállásait, akik nem építenek a házuknál istállót, s ily módon akarják elkerülni a katonaság beszállásolását. A jászberényi tanács 1756-ban azt határozta, hogy minden gazda legalább egy pár lóra *kvártélyos istállót* építsen. A *német istállók* vagy kvártélyos istállók építése azonban vontatottan haladhatott. Ezért a berényi tanács egy évtized múlva már sokkal szigorúbban rendelkezett: „Parancsoltatik, hogy minden tehetséges gazda a háza előtt istállót csináljon . . .".[13] A hatóságok még azt is előírták, hogy milyen anyagból és milyen magasra kell építeni az istállót. Hódmezővásárhelyen 1777-ben megszabták, hogy legalább 8 sukk (kb. 2,5 méter) magas legyen az istálló vályogfala. Nádfalat, sövényfalat nem tűrtek meg. Azt is előírták, hogy a „német istálló"-nak legyen alul-felül megtapasztott padlása, hosszanti *hídlása*, *fenekes jászola*.[14] Az említett tanácsi rendelkezésből nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen jászlat, hanem meghatározott formájú, ún. „fenekes jászlat" kívántak meg a parasztoktól, akiknek másféle jászlaik már azt megelőzően is lehettek.

Borzsák Endre feltevése szerint „már a honfoglaló magyar óljában (földól?) is volt valami rekesz-féle, amely a kaszált takarmány fölösleges pocsékolását megakadályozta. S ez a valami nem sokat különbözhetett a kertes istálló legprimitívebb jászolformájától."[15] *Milyenek lehettek a fenekes jászolt megelőző formák?* Annyi a récens adatokból is kiderül, hogy alacsonyak voltak, sőt közvetlenül a padló szintjén álltak. A Kiskunságban a jászlat régen a földre építették, igen alacsonyra, hogy még az esztendős borjú is elérhette a szénát. A jászolnak feneke nem volt, csak maga a puszta föld, oldala térdig ért. Emiatt sokszor adódott baj, mert egyik jószág a másikat könnyen belefordította.[16] Orosházán a XIX. század vége felé kezdték a tehénistállókat lepadlásolni és jászlat építeni az állatok elé. A jászolnak eleinte nem volt feneke, oldala a földig ért. „A századforduló táján kezdtek néhány sor földre rakott téglából — hogy az a *jászol alj*at kitöltse — feneket csinálni."[17] Fenék nélküli jászlak voltak századunk elején a kárpát-ukránoknál is. Talaborfalván (Máramaros m.) a ruszinok a jászolt az ajtóval átellenes fal elé, közvetlenül a padló színére építették. A falra, magasabbra helyezett szénarács még a lóistállókban sem volt ebben az időben.[18]

[13] Fodor Ferenc 1942. 330.

[14] Tárkány Szűcs Ernő 1961. 59, 193, 199. Debrecenben 1755-ben kezdtek *német ól*akat építeni a vásárhelyivel csaknem pontosan egyező regula szerint. Balogh István szíves közlése.

[15] Borzsák Endre 1936. 46.

[16] Tálasi István 1936. 144.

[17] Nagy Gyula (szerk.) 1965. 221.

[18] Nemes Mihály 1909. 225—26.

2. *A kezdetleges jászlak anyaga és formája*

a. *Sövényjászol*

A XIV—XV. századi Magyarországon az ólak leglényegesebb tartozéka, az állatok takarmányozására szolgáló jászol többnyire fonással készült. A korabeli istállók és jászlak legszebb példányait a felvidéki oltárképek örökítették meg. Az egyik ismert kép egy szalmával fedett istállót ábrázol, amelynek egyik része nyitott fészer, másik része zárt és fedett. Jól látszik a képen a kosárforma fonott jászol is, amelyből egy szarvasmarha táplálkozik *(1. kép)*.[19]

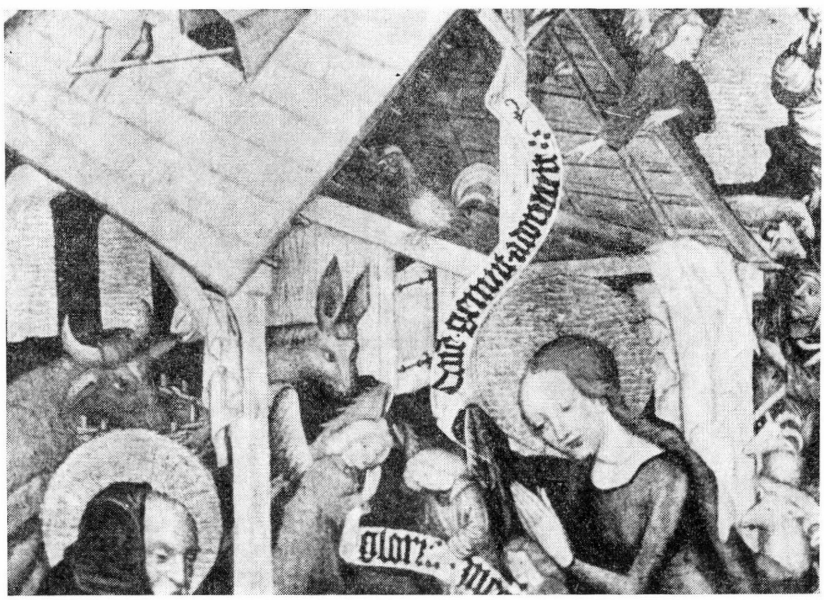

1. kép. Istálló és ól a XV. században (részlet egy középkori oltárképről). A Magyar Művelődéstörténet II. 355. nyomán.

Györffy István szerint már a „szilajtartásban" is volt jászol. Ez legegyszerűbb formájában kör- vagy ellipszis vonal mentén földbe vert karókra, vesszőből font kosárféle volt.[20] Egykor a Kiskunságban is *fonyás*ból készült a jászol, vagy egymás mellé sűrűn levert vékony husángokból, *tányérica* (napraforgó) kóróból, nádból. Sárból rakott jászolra nem emlékeztek, de a fonott és a kórófalat sárral tapasztották. A fonást helyenként *jászóoszlop*okkal támogatták meg, tetejét pedig rágúzsolt *süvegfa* szorította le. Régen a lovat és a marhát egyaránt a *süvegfá*ba fúrt vagy égetett *lik*ba fűzött kötéllel marasztalták a jászol mellett.[21] Monor vidékén (Pest m.) a régi jászlak anyaga a kemény vesz-

[19] Belényesy Márta 1956. 50.
[20] Györffy István 1941. 130.
[21] Tálasi István 1936. 144.

szőből fonott sövény. Vázát a földbe vert *jászókarók* és a sövényfalazat felső peremét leszorító *süvegfa* alkották. Ebben lyukak voltak, oda kötözték a jószágot. A sövényoldalt sárral betapasztották. Ezen a vidéken a XIX. század végén a jászolnak két alaptípusa volt: az istálló közepére épített *kerekjászol* és a falhoz épített *végjászol*. Feneküket az istálló talaja volt, amit minden évben újra tapasztottak. A jászolnak a földtől való elválása Monor vidékén az 1870-es évek elején kezdődött.[22]

A vesszőből fonott sövényjászol a magyar nyelvterület más vidékein is megszokott dolog volt. A régi Rétközben, például Nagyhalászon (Szabolcs m.) szegényebb gazdák udvarán *földól* volt a tehén és a ló részére, s abban *vesszőjászol*.[23] Szarvaskőn (Heves m.) a *jászu* régen vagy *ravás*ból (bárdolt deszkából) vagy fonásból volt. Feneke mindkettőnek az istálló földje, de a fonott falat be is tapasztották. A jászol felső peremén fekvő gerendát *(gerendely)* ki-

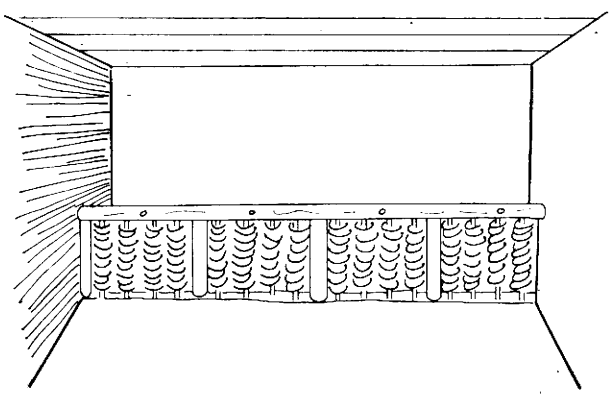

2. kép. Fal melletti sövényjászol. Vámospércs (Hajdú-Bihar m.) Elbeszélés alapján rekonstruálva.

fúrták, s a lyukba húzták az állat kötelét.[24] Fonott jászolra emlékeztek a Mátra vidékén, Parádon, miként azt a Heves megyei múzeumok kezelésében álló „palóc ház" csűristállójában látható jászolrekonstrukció bizonyítja. Az 1910-es évek végéig fennmaradt a sövényjászol a Nyírségben *(2. kép)*.

Az 1940-es évekig előfordultak sövényjászlak a Szigetköz falvaiban. Timaffy László maga is látott ilyet Cikolaszigeten, de még mindig jól emlékeznek rá Kisbodakon, Lipóton, Héderváron is. A földbevert karókat fűzvesszővel befonták és belülről pelyvás sárral jó vastagon megtapasztották. Héderváron a Lendvai portán a tűzvész 1945-ben égette el, mikor a háza is leégett a családnak. Az emlékezet szerint régebben használtak sövényjászlakat a Rábaközben és a Répceközben is, de a Mosoni-síkságon nem emlékeznek rá.[25]

[22] Borzsák Endre 1936. 46.
[23] Kiss Lajos 1954. 365.
[24] Igaz Mária 1964. 162.
[25] Timaffy László szíves levélbeni közlése.

Erdélyben a fonott jászlaknak több mint három évszázados múltja adatolható. Marosvécsen (Maros—Torda m.) I. Rákóczi György birtokain 1648-ban leírtak egy marhatartó *aklos kert*et, benne hosszú, három részes *tehénpajtát*, s „kívül eresz alatt sövényből font *jászol*"-t.[26] Porumbákon (Fogaras m.) 1674-ben az összeírók „*két rend sövényből való jaszlok*"-at találtak „az marhák oklának udvarán". Az időjárásnak kitett fonadék azonban nem lehetett tartós, mert 1676-ban már azt jegyzik fel, hogy „az marhák aklanok udvarán két rend sővenyből való hitván jászlok".[27] Ugyanakkor Porumbákon voltak a tehenek pajtáiban is sövényből font hosszú jászlak. Egyiknek fedele zsúppal volt lekötve. Fogaras vár 1676. évi inventáriuma szerint a „Maiorház ellenébe valo jstállok"-ban „az fal mellett mindenikben vagyon sővenyből valo egy egy jászol".[28] A gyalui vár 1727-ben készült inventáriuma rögzíti, hogy „Sövényböl font *jászlak* nem derekas(ak), két *lajtorja* is van benne, mellyből a lovak enni szoktak; *hídlások* jó . . .".[29] Ugyanakkor az *ökörpajtá*ban nemcsak egy hosszú sövény jászol volt, hanem „egy jó barona fákból csinált jaszol" is, a pajta *csűr* felől való végében.[30]

Moldvában, a Tatros folyó völgyében élő csángó magyarok falvaiban a *marhajászol* még az 1950-es évek elején is „egyszerű fonott kerítés".[31] Nem különbözött a moldvai románságétól. Dorohoi vidékén Kós Károly ugyancsak azt rögzíthette, hogy a jászol *(iaslă)* nem más, mint a faltól 50—60 cm-re, azzal párhuzamosan a földbe vert cöveksor „bekertelve", azaz vesszővel befonva.[32]

Arról nincs tudomásunk, hogy a sövényjászol megélte-e Erdélyben általában a XX. századot. Annyi biztos, hogy a század elején egyes vidékeken még használatban volt. Például Pojény község (Hunyad m.) román parasztjainál 1911-ben fényképeztek egy vesszőfonásból készült „tehénetetőt", de nem istállóban *(3. kép)*.[33] Udvarban álló, szarvasmarhának szolgáló sövényjászlat más román tájakról is megörökítettek (Gura Padinei, Romanați).[33a] A juhok telelőhelyein *(kotyec, pajta, csűrfiók)* még az 1940-es években is voltak fonott jászlak. Bálványosváralján (Unguraș) K. Kovács László pontosan megfigyelte és leírta az ún. *lészajászol* készítését. Ennek — eltérően az eddigiektől — feneke és talpa volt és négy oldalon sövényfala. Hosszú, nagy ládára emlékeztetett, amelyet könnyen odébb lehet vinni. A juhok minden oldalról hozzáférhettek. Úgy készült, hogy négy gerendát a végein egymásba csapoltak *(talpak)*. Ezekbe lyukakat fúrtak, és a lyukakba hüvelykujj vastagságú, kb. 80 cm hosszúságú pálcákat vertek. Ezt követően a pálcák közeit mogyoróvesszővel befonták, mintha kosarat fontak volna *(4. kép)*.[34]

[26] Makkai László 1954. 637. Görgényben 1652-ben „hosszú, vesszőből font jászolt" említenek. B. Nagy Margit 1973. 109.

[27] Prodan, David 1976. 611, 785.

[28] Prodan, David 1976. 740, 785.

[29] Jakó Zsigmond 1944. 247.

[30] Jakó Zsigmond 1944. 250.

[31] Kós Károly 1976. 185.

[32] Kós Károly 1972. 288.

[33] Beluleszkó Sándor felvétele, készült 1911-ben. EA F 12263. A Néprajzi Múzeum igazgatóságának e helyen is köszönetet mondok a fényképgyűjtemény tanulmányozásának és egyes fényképek közlésének lehetővé tételéért.

[33a] Papahagi, Tudor 1934. III.

[34] K. Kovács László 1947. 207. Román párhuzamai Máramaros és Hunyad megyéből ismeretesek (Papahagi, Tudor 1930. II. 100.). Erre Gunda Béla figyelmeztetett. Szívességét e helyen is megköszönöm.

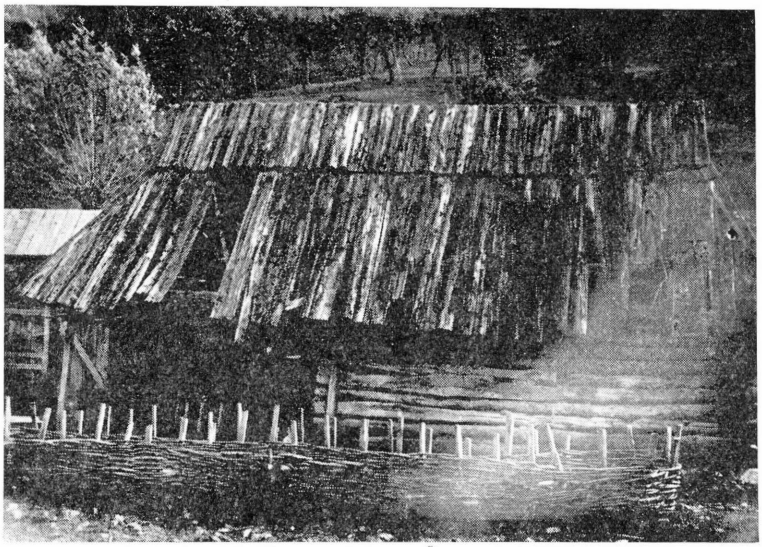

3. kép. Román „tehénetető" sövényből. Pojény (Poieni, Románia) BELULESZKÓ Sándor felv. 1911. (Néprajzi Múzeum F 12.263)

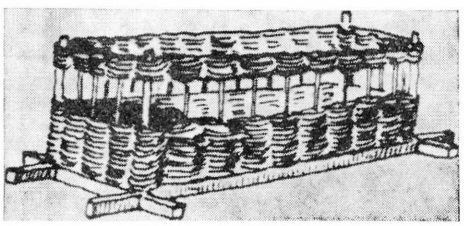

4. kép. Lészajászol juhoknak. Bálványosváralja (Ungurași, Románia) K. KOVÁCS László 1947. nyomán.

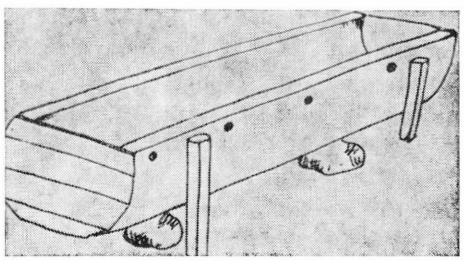

5. kép. Bodonjászol. Szentgál (Veszprém m.) VAJKAI Aurél 1959. nyomán.

A sövényjászol elterjedtségét a magyar nyelvterületen mutatja az *1. térkép.*

b. *Nádból, kóróból készült jászol*

Jászlak készültek még a sövénynél is hitványabb anyagból, így nádból és kóróból. BÁTKY említi Békés megyei tüzelősólakról, istállókról szólva, hogy azoknak a két végében voltak a sárból vagy kenderkóróból készített jászlak. Utóbbiakat sárral megtapasztották.[35] Kunhegyesen (Nagykunság) 1790-ben jegyzőkönyvbe foglalták, hogy a tanács jászolról kíván gondoskodni, s mindjárt rendelkeztek az építőanyag beszerzéséről is: „A' Gyendai Réten találtat-

[35] BÁTKY Zsigmond 1933. 80.

ható alkalmasabb Nád, ezen Közönséges haszonra Czélozó dologra levágatni meg határoztatott, melly osztán a' Jászol tsinálásra applicaltathatik".[36] Láttuk, hogy a Kiskunságban *tányérica*szárból (napraforgóból) és nádból is csináltak jászlat. A kóró- vagy nádfalazatot sárral tapasztották meg.[37]

A Nagy-Sárréten a régi istállókban — éppen úgy, mint a Nagykunságban — gyakori volt a nádból, sásból készített jászol. Ennek feneke nem volt, mert az istálló földpadlózatáig ért. A nád- és sásfalazatot mind a két oldalról betapasztották sárral. Felső peremére egy vendégoldalt rögzítettek, amit több helyen átlyukasztottak, hogy az állatokat hozzáköthessék.[38] Semmi kétségünk sem lehet aziránt, hogy egykor más, fában szegény, de nádban bővelkedő magyar tájakon is a fentiekhez hasonló módon készült jászlakat használtak.

c. *Bodonjászol*

Gönyey Sándor jegyezte fel Szentgálon (Veszprém m.), hogy az odvas nagy tölgyfákból főleg jászolt készítettek. Egykor csaknem minden gazda istállójában ilyen jászol volt.[39] Vajkai szerint a szentgáli marhaistállókban többnyire bodonjászol volt, és a tárgyat ő rajzon is bemutatta *(5. kép)*.[40] Az istállós présházakról szólva szintén ő említette, hogy a Balaton-felvidék falvaiban, például Csopakon, régi istállókban *bödönjászol* állt.[41] A német lakosságú Farkasgyepűről (Veszprém m.) közölte, hogy a hatalmas bakonyi erdő közepén és mintegy 400 méter magasban fekvő községben a hatalmas fatörzsekből, többek között, bödönjászolok készültek.[42]

A székelyeknél a *jászol* „kivájt, vastag fatörzs, félhenger alakban" vagy pedig deszkából, kemény fakeretre, beásott oszlopokra épített vályú, amely vizet nem fog.[43] A hétfalusi csángók (Tatrang, Hosszúfalu) a századfordulón szintén hatalmas fenyőtörzsekből készült jászlakat *(válu)* tartottak istállóikban. Ismeretes a bodonjászol a gyimesi csángók körében is.[44]

A magyar nyelvterület északi részén a bodonjászol emléke még élénken él. A Börzsöny-hegység peremén élő falvak közül Honton és Vámosmikolán akadtunk rá, de nem kétséges, hogy több más börzsönyi faluban is használtak bodonjászlat. Honton 1900—1920 között még nagy, öreg tölgyfákból készült *válók* voltak használatban. Vámosmikolán az I. világháború előtt szintén sok helyen volt még a tehén- és a lóistállóban ilyen egyetlen nagy fából kivájt jászol.[45]

A Sajó vonalától keletre eső erdős tájakon a bodonjászol az 1950-es évekig használatban maradt. Mogyoróskán (Abaúj m.) 1957-ben Hofer Tamás még használatban lévő bodonjászlat tudott fényképezni *(6. kép)*.[46] A közeli Hegyközről Petercsák is megjegyzi, hogy „a legrégibb *vályú*k egy fatörzsből

[36] Szilágyi Miklós 1966. 103.
[37] Tálasi István 1936. 144.
[38] Györffy István 1908. 158.; Dám László 1975. 132.
[39] Gönyey Sándor gyűjtése 1939-ben, EA 003. 11.
[40] Vajkai Aurél 1959. 73.
[41] Vajkai-Wagenhuber Aurél 1938. 30.
[42] Vajkai Aurél 1940. 326.
[43] Szinte Gábor 1903. 16.
[44] Saját gyűjtésem.
[45] Saját gyűjtésem 1975-ben, adatközlő: Terényi Mihály, 84 éves, Hont; Pócs Ferenc 76 éves, Vámosmikola.
[46] Néprajzi Múzeum F. 162.640.

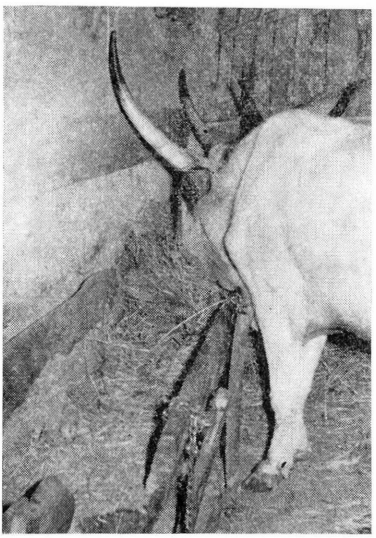

6. kép. Bodonjászol. Mogyoróska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) HOFER Tamás felv. 1957. (Néprajzi Múzeum F 162.640)

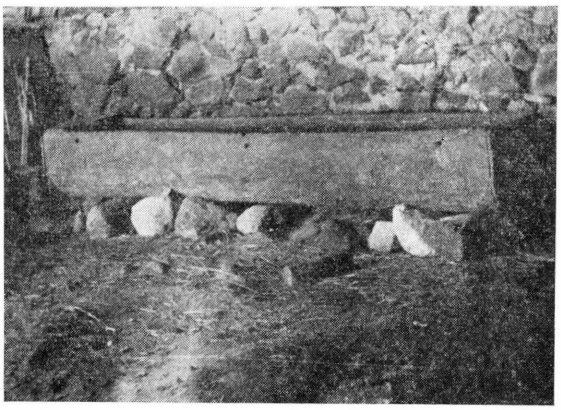

7. kép. Fatörzsből készült jászol. Enina (Bulgária) SZOLNOKY Lajos felv. 1954. (Néprajzi Múzeum F 122.805)

készültek, az újabbak gerendavázra szögelt deszkából vannak".[47] Gömörben és Tornában a bodonjászol az 1960-as évek elejéig meglehetősen elterjedt volt. Helyenként még mindig használják. Lucskán (Lučka), a Csermosnya patak völgyében 1978-ban még magam is láthattam. A szomszédos Barkán (Borka) 1972-ben szintén volt még néhány. Ezen a vidéken a jászol *(váló)* általában odvas fenyőfából készült. Szádelőn (Zadiel), Ájban (Háj) szintén olyan fenyőtörzseket kerestek erre a célra, amelyeknek ,,a közepe ki van rothadva". Kettéhasították, majd kitisztogatták és beállították az épülő istállóba. Igen sokáig eltartott, mert ,,az ilyen fa a szélein erős, olyan kemény, mint a csont". Lábat nem csináltak, csak két-három vastag rönköt fektettek a *váló* alá. Ezért alacsonyabb volt, mint az újabb ,,deszkaválók". Csucsomban (Čučma) volt fenyőből és tölgyfából készült bodonjászol is. Egyik adatközlőnk jászla tölgyfából készült. Végigérte az egész istállót, 8,5 méter volt a hossza. Néhány évvel ezelőtt, amikor új betonjászlat akartak építeni, el kellett fűrészelni, mert másképp nem tudták kihozni az istállóból. Magyarbődön (Bidovce) és a Kassa (Košice) vidékén lévő magyar falvakban a régi bodonjászlak inkább tölgyfából készültek.[48]

A bodonjászol elterjedtségét mutatja az *1. térkép.*

A magyar bodonjászlakhoz hasonlókat Közép-Európa erdős vidékein bizonyára sokfelé használtak, ha ennek nincs is nyoma a szomszéd népek nép-

[47] PETERCSÁK Tivadar 1978. 44.

[48] Saját gyűjtésem. Adatközlők: Hacskó András, 1903. Csucsom; Tamási István, 1898. Barka; Józsa Sándor, 1902. Szádelő; Gallai János, 1921. Barka; Fehér József 1894. Lucska; Virág György 1900. Magyarbőd.

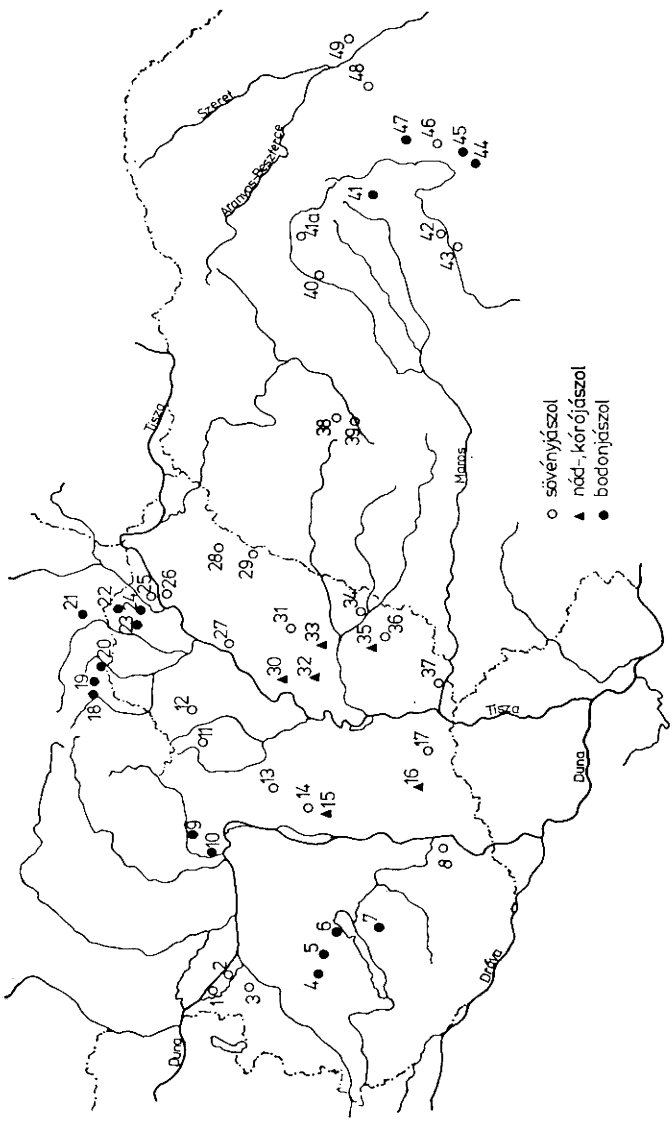

1. térkép. A sövényből, nádból és fatörzsből készült jászlak elterjedtsége a magyar nyelvterületen

rajzi irodalmában. Fatörzsből kivájt jászlat a Balkán-hegységben (Enina község, Bulgária) Szolnoky Lajos fényképezett 1954-ben *(7. kép)*.[49]

d. *Deszkajászol*

A paraszti emlékezettel elérhető időben, vagyis az utóbbi 100 esztendőben, a jászol legfontosabb építőanyaga a fűrészelt- vagy bárdolt deszka volt. A *baronáb*ól és a *ravás*ból, azaz a bárdolt deszkából készült jászlakról már az eddigiekben is szó esett. Bizonyosra vehető, hogy országszerte ez váltotta fel a sövényből, nádból, kóróból készült, illetve az odvas fatörzsből kivájt jászlakat a XIX. század második felében vagy a XX. század elején. Sok vidéken bizonyára már évszázadok óta deszkából készült a jászol, de egykori elterjedtségét pontosan adatolni ma még nem tudjuk.

Gyomán (Békés m.) 1834-ben összeírták Molnár István javait, s feljegyezték, hogy van „Az Lo istállóba egy jászol két kesken deszkából és egy ráts . . .". Ugyanott egy másik istállóban a keresztjászolon kívül van még két másik jászol „fa fűrészelt deszkából".[50] Századunk elején Kalotaszegen az egyik pajtaistállóról jegyezte fel Bátky, hogy van benne egy deszkajászol „félölnyire a faltól, végén és derekán *sas*okkal".[51] Ditrón (Ditrău) a Gyergyóból elköltözött székelyek emlékezete szerint a jászol vastag *dulápb*ól, azaz 48 mm vastag deszkából készült. Felső peremén feküdt a *jászojfa*, amibe lyukakat fúrtak, és oda kötözték a jószágot, karikák helyett.[52]

Szarvaskőn (Heves m.) a *jászoly* oldala az 1950-es években már deszkából van, de a feneke lépcsőzetesen lefelé rakott rönkfa, amely a falnál a földet éri. A jászol deszkából készült oldalát közepén és végein *láb*ak tartják. A felső peremét képező *gerendely*en vaskarikák lógnak, amibe az ökör láncát behúzzák. Az istálló fala a jászol fölött deszkából készült *falvédő*vel van beborítva, hogy az ökrök szarvukkal ne rongálják a falat.[53] Becsvölgyén (Zala m.) az istálló fala mellett van a *hosszijászú*, ami tölgyfalábakon áll. Külső peremén, a *jászulábak*on fekszik a *jászusüvegfa*, amibe a *süvegkarikák* vannak verve. Ezekhez kötik az állatokat. A jászol maga egy *fenékdeszkáb*ól és két *ódaldeszkáb*ól áll.[54] Hasonló leírásokat még szép számmal említhetnénk, de a deszkajászol annyira közönségesen használt fajtája volt a jászolféléknek a legutóbbi évekig, hogy nincs szükség elterjedtségének és alkotórészeinek bőségesebb bemutatására.

3. *A jászol formája és helye az istállóban*

A jászlak formáját a készítésükhöz felhasznált anyagok tulajdonságai jórészt meghatározták. Bodonjászol esetében még a méreteket is behatárolta a rendelkezésre álló fatörzs átmérője. Legfeljebb a hosszát igazították az istálló széltéhez vagy hosszához. A sövény-, nád- és kórójászol formája valamivel

[49] Néprajzi Múzeum F 122.805.
[50] Békés megyei Levéltár, Gyoma. ir. V. 317. Ag/1. Végrendeletek (1808—1845). Szilágyi Miklós szíves közlése.
[51] Bátky Zsigmond 1907. 68.
[52] Földes László 1956. 201.
[53] Igaz Mária 1964. 162—163.
[54] Pais Sándor 1964. 113.

változatosabb lehetett, ezek viszont szorosan tapadtak a talajhoz, fenekük rendszerint nem volt. Deszkából változatosabb formák kialakítására nyílt mód. A deszkajászol már elszakadt a talajtól, magasságát a jószág igényeihez szabták. A lovak részére országszerte magasabb jászlakat készítettek, mint a tehenek számára. Ennek oka — egyik adatközlőnk szerint — abban van, hogy „ha alacsony a jászol, a ló belelép; a marhának meg a *gégáját* (légcsövét, nyelőcsövét) elnyomná a magas jászol".[55] A borjaknak különálló, a tehenekénél is alacsonyabb jászlat szoktak rendszeresíteni.

A jászol méretezése és formája szoros kapcsolatban áll az istálló nagyságával, alaprajzi elrendezésével és berendezésével. Ezzel összefüggésben alapvetően két jászoltípus különböztethető meg, az *arcaljászol* és a *félszerjászol*, attól függően, hogy az istálló közepén vagy valamelyik fala mellett elhelyezett etetőalkalmatosságról van-e szó.

a. *Arcaljászol, kerekjászol*

Bátky szerint parasztságunk egykori jószágteleltető épületeiben, az aklokban, fészerekben, amelyeket féltetős nyitott állásoknak tekintett, felfüggesztett szénarácsok nem voltak. Voltak viszont „ún. *kerek* (tojásdad) és *hosszú*, vagy *arcal jászolok*, melyeket a jószág körös-körül, vagy kétoldalról körüllállhatott és szabad helyen lévén, körül járhatott".[56] Az *arcaljászol* főként a Tiszántúlon elterjedt kifejezés. Debrecenben és vidékén a század eleji *ól*akban a középre állított „*arczaljászol* foglalja el az istálló felét, mely pontosan a mester-

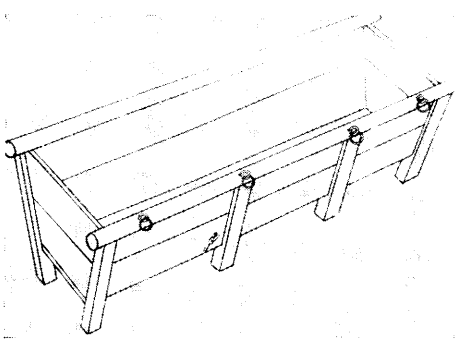

8. kép. Arcaljászol. Kismarja (Hajdú-Bihar m.) Varga Gyula 1972. nyomán.

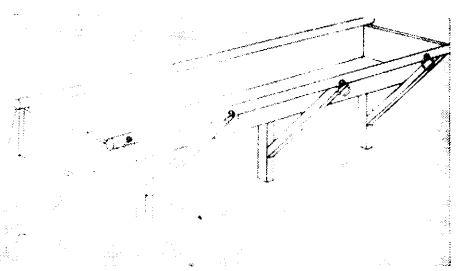

9. kép. Félszerjászol. Kismarja (Hajdú-Bihar m.) Varga Gyula 1972. nyomán.

gerenda alá esik és három méter hosszú, felül 80 cm, alul 60 cm széles. Újabban lábakon nyugszik és alja nem éri a földet. A jászol mindkét oldalára, tehát egymással szemben kötnek lovakat, ezért hívják *arczaljászol*nak."[57] A *Magyar Tájszótár* a Nagykunságból közli ezt a tájszót. Meghatározása szerint olyan jászolt jelent, amelynek mind a két oldalára lehet lovat állítani.[58]

[55] Saját gyűjtés, adatközlő: Terényi Mihály 84 éves, Hont, 1975.
[56] Bátky Zsigmond 1933. 39.
[57] Ecsedi István 1912. 191.
[58] Szinnyei József 1893. I. 53.

Békésen az *arcaljászol* eredetileg úgy készült, hogy másfél méter távolságra egymástól, erős cölöpökre sövényt fontak, a cölöpök végére pedig meglehetősen vastag gerendát tettek, és azt annyi helyen kifúrták, ahogy a szükség kívánta. Ezekbe a lyukakba kötözték a jószág kötőfékét. A jászolt aztán félmagasságig teletaposták szalmával és kívül-belül bevakolták.[59] Kismarján (Bihar m.) arcaljászlat csak nagyobb méretű istállókban alkalmaztak. Ezeknek térelválasztó szerepe is volt, mert rendszerint faltól—falig ért az istálló közepére állított jászol. Szélessége kétszerese volt a *félszerjászol*énak, és szerkezetileg is eltért tőle. *Jászolkarói*, ágasai alul befelé keskenyedve, H betűre emlékeztettek. Erre erősítették a fenékdeszkákat és a felső peremeken a *szegő*nek, *jászolszegő*nek nevezett dorongokat *(8. kép)*. VARGA Gyula alapos tanulmányából ismeretes, hogy az arcaljászolhoz csak az idősebb ökröket kötötték, mivel a fiatal nyugtalan állatok — egymással szembeállítva — szarvaikkal veszélyeztették volna a többiek testi épségét. Az *arcaljászol* Kismarján az I. világháború után kezdett kimenni a divatból. Ahol meghagyták, ott is deszkából válaszfalat építettek a közepébe.[60]

Ez a jászoltípus a két világháború között az Alföld más vidékein is megfogyatkozott. Azt mindenütt több-kevesebb pontossággal megmondják, hogy mikor és miért ment ki a divatból. Nehezebb azt kideríteni, hogy mióta használták apáik, elődeik ezt a jászoltípust. A paraszti emlékezettől, szóhagyománytól nem is remélhető válasz erre a kérdésre. Minthogy a XIX. század elején már megrögzült kifejezésként használták ezt a szóösszetételt, legalábbis a XVIII. századra — vagy még előbbre — kell tennünk keletkezésének idejét. Például Gyomán 1837-ben a *Szállás*on lévő épületek között említettek egy istállót két *végjászol*lal és egy *artzaljászol*lal.[61]

A szóban forgó jászoltípus, illetve változatainak elnevezésére a Duna és a Tisza között nem ez a szó, hanem más kifejezések ismeretesek. Például a *keresztjászol* (Törtel), a *középjászol* (Kiskunmajsa) és a *forgójászol* (Dunapataj, Szeged, Kiskunság).[62] Ez azonban újabb fejleménynek látszik. Neve eredetileg a Duna—Tisza közén és a Sárközben is *kerekjászol* volt. Monor vidékén a módosabb gazdák nagy, 30 állatot is befogadó istállóiban a lovak mindig az ajtó melletti *végjászol*hoz kerültek. A másik végjászolnál volt a növendék marha helye, az ökröket pedig az istálló közepén álló *kerekjászó*ból takarmányozták. Az 1930-as években már az idősebb gazdák sem tudták ennek a kifejezésnek a magyarázatát. A fiatalabb, ötven év körüli férfiak akkor már inkább *körösztjászó* néven ismerték.[63] Nevére ekkoriban már nem szolgált rá. Nagyon is szögletes ez a behemót jászol.

A *kerekjászol* nevének nyitjára a Tolna megyei Sárközből való adatok vezetnek rá bennünket. KOVÁCH Aladár 1912-ben közölt tárgyleírását érdemes szó szerint idézni: „Az akol közepén van a *kerekjászol*. Ez a kerekjászol úgy készül, hogy hosszú ellipszis alakban, mintegy egy méter hosszú czövekeket vernek

[59] BANNER János 1911. 133—134.
[60] VARGA Gyula 1972. 395.
[61] BML. Gyoma ir. V. 317. Ag/1. SZILÁGYI Miklós szíves közlése.
[62] TÁLASI István 1936. 144; FÉL Edit 1937. 357; BÁLINT Sándor 1957. II. 208., illetve saját gyűjtésem.
[63] BORZSÁK Endre 1936. 46—47, 49. Szeged vidékén az istálló közepére állított jászolhoz körül hozzá lehetett állítani a jószágot, ezért elnevezése *kerekjászol* volt. BÁLINT Sándor 1957. I. 727.

le a földbe és a közeiket vesszőfonással fonják be. Ebbe vetik az etetni való szénát vagy takarmányt s a jószág körülállja, úgy hogy valamennyinek a feje befelé van s farral kifelé körben kerekre állnak; ezért *kerekjászol* a neve, a mint nekem az öreg Ferencz József magyarázta. Ennek a fészernek, melyet most leírok, kerekjászola három méter hosszú, szélessége pedig másfél méter."[64] ANDRÁSFALVY azt írja, hogy a sárköziek a takarmányt „belökték" a teleltető *akó* közepére a földre vagy az ott álló *kerekjászol*ba. Ilyen, legtöbbször ellipszis alakú, kifelé döntött és befont karókból készült *kerekjászol* azonban csak az állandóbb, a huzamosabb ideig használt teleltetőhelyeken volt.[65] Nagyon valószínű feltevésnek látszik, hogy Monor vidékén a *kerekjászol* és Békésen a BANNER által leírt, sövényből font *arcaljászol* is ellipszis alakú volt inkább mint kerek vagy négyszögletes.

A *kerekjászol* kifejezéssel kapcsolatban még egy kérdésre kell kitérni. Elég köztudott, hogy az istállóban lévő szénatartó rekeszt is ezzel a szóval nevezik meg csaknem az egész Dunántúlon. Már SZINNYEI is említette ezt a jelentését Győr megyéből és Pápa vidékéről.[66] A *Magyar Néprajzi Atlasz* és az *Új Magyar Tájszótár* adatai alapján a kifejezésnek ez az elterjedtsége szinte az egész Dunántúlon bizonyítható. A szóval jelölt szénatároló rekesz formájára és elhelyezésére elegendő itt néhány korai etnográfiai adalékot megemlíteni. A múlt század végén a Hetésben a *farjászu* vagy *kerekjászu* az ajtóval szemközti falnál elkerített szénatartó, amibe közvetlenül a padlásról dobálták le a szénát egy nyíláson át.[67] A vasi Hegyháton viszont már a századfordulón is az egyik sarokban volt a négyszög alaprajzú *kerék jászuó*, s fölötte a nyílás, amelyen át a szénát a padlásról leszórták.[68]

Hasonló feljegyzéseket még szép számmal lehetne idézni egészen napjainkig. Fontosabb ennél, hogy Orosházán szintén *kerékjászu* a takarmányos rekesz neve. Eszerint ez a kifejezés már a XVIII. században, az orosháziak Zombáról történt elköltözése előtt is közönségesen elterjedt lehetett a Dunántúlon. Abban nem lehetünk bizonyosak, hogy már akkor is a takarmányos rekesz elnevezésére szolgált. Feltehető, hogy akkoriban még tényleges, etető jászlakat is neveztek így. Az emlékezettel elérhető időben a *kerékjászu* Orosházán úgy készült, hogy az istálló *placc*nak az ajtóval szemközti végén leástak négy oszlopot (egymástól kb. 1 ölnyi távolságra), és ezekre három oldalról deszkákat szögeltek. Elől derékmagasságig, két oldalról pedig kb. 2 méter magasan deszkázták be.[69] Biztosra vehető, hogy régebben — mielőtt a fűrészelt deszkaáru könnyen beszerezhetővé vált — a takarmánytartó rekeszek is sövény ből, dorongokból, illetve hasított fából készültek.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy a Dunántúl keleti szélén és a Dunán innen az *arcaljászolt kerekjászol*nak nevezik, kézenfekvőnek látszó a feltevés, miszerint egykor az egész Dunántúlon ebben az értelemben használták. Ennek némileg ellentmond, hogy erről a területről nincsenek récens adatok az arcaljászol típusába sorolható etetőkről. Régebben persze lehettek ilyenek. PLÁNDER is azt írta Göcsejről, hogy a rideg szarvasmarhák szabadon állnak a fészerben,

[64] KOVÁCH Aladár 1912. 214.
[65] ANDRÁSFALVY Bertalan 1965. 36.
[66] SZINNYEI József 1893. I. 1101.
[67] BELLOSICS Bálint 1897. 97.
[68] NAGY József 1900. 95.
[69] NAGY Gyula (szerk.) 1965. 203.

és a trágya közepén lévő „vesszőből font kerítésből" vagy „kosárból" esznek.[70] Elképzelhető, hogy amikor megjelent a fal mellé rendszeresített *hosszijászú*[71] és a falra erősített *srág* (szénarács), a *kerékjászú* előbb az ajtóval szemközti falhoz, majd az egyik sarokba került. Korábbi rendeltetését elvesztette, de megmaradt szénatartó, tároló berendezésnek. Ma már csak neve emlékeztet hajdani (XVI—XVIII. századi) szerepére. Ez a hipotézis azonban még alapos, többirányú bizonyításra szorul.

b. *Félszerjászol*

Ez a jászoltípus voltaképp az egész magyar nyelvterületen ismeretes, tehát sokkal elterjedtebb, mint a kétoldalas arcaljászol. Mivel egyik hosszanti oldalával az istálló falához simul, a jószág csak a „féloldalához" fér hozzá. Ezért nevezik a Tiszántúlon általában *félszerjászol*nak, Békésben *férczeljászol*nak.[72] Debrecenben a fal mellé épített *félszerjászol*hoz a fejős teheneket szokták megkötni. Keskenyebb volt, mint az arcaljászol és az alja is közelebb volt a földhöz, hogy a szilaj marha hosszú szarvait ne dughassa a jászol alá.[73] Békés községben e század elején már jobbadán a *férczeljászolt* használják, melynek három lényeges alkatrésze van: a *jászoloszlop*, amelyen az egész szerkezet nyugszik, a *jászolkereszt* és a *jászolprém*. Ez utóbbi egy erős gerenda, amelyhez a jószágot megkötik.[74] Orosházán az istálló két végében álló jászolt földbe mélyített oszlopok tartják, feneke és oldala deszkából van. Oldalainak felső peremét a *rágófa* alkotja.[75] Kismarján a *félszerjászol* kb. 80 cm magas. Mélyen a földbeásott oszlopaira, a jászolkarókra keményfából *szegő*nek nevezett gerendát csapolnak és a rámát deszkával kibélelik. A *jászolszegő*be egymástól 120 cm távolságokra vasból készült *jászolkarikák*at szerelnek fel. Ezekhez kötik meg a jószágokat (*9. kép*).[76]

A félszerjászol elhelyezése az istállóban vagy a bejárattal szemközti fal mellett, vagy pedig a bejárattól jobbra és balra, az épület rövidebb oldalai mellett történt. Úgy látszik, hogy a Dunántúlon, a Kisalföldön, sőt a Kiskunságban is inkább az elsőként említett megoldást kedvelték. Erre utal a már említett *hosszijászol* kifejezés. Nemespátrón (Somogy m.) a régi pajtáskertek istállóiban a jászol olyan hosszú volt, mint az épület maga.[77] Az Alföldön és az északi magyar tájak falvaiban inkább a *végjászolt* kedvelik. Ezt az istálló rövidebb falai mellett, „végein" állítják fel, innen a neve. Egyikhez az igás és fejős jószágot, másikhoz a növendék állatokat szokták bekötni.[78] Ez a kérdés azonban csak az istálló alaprajzi típusaival együtt, alaposabb országos áttekintés keretében válaszolható meg végérvényesen.

[70] Vö. 10. jegyzet.

[71] Így nevezik a tulajdonképpeni jászlat Becsvölgyén (Zala m.). PAIS Sándor 1965. 114—115.

[72] SZINNYEI József 1893. I. 565. (Nagykunság); BANNER János 1911. 134. (Békés).

[73] ECSEDI István 1912. 192.

[74] BANNER János 1911. 134.

[75] NAGY Gyula (szerk.) 1965. 203.

[76] VARGA Gyula 1972. 395.

[77] SEEMAYER Vilmos 1934. 80. Lásd még: TÁLASI István 1936. 144.; PAIS Sándor 1965. 114—115. A *hosszújászol* ismeretes Keszegfalván (Csallóköz), Vízkeleten (Mátyusföld), tehát a Kisalföld északi felén. Saját gyűjtésem.

[78] Lásd pl. BORZSÁK Endre 1936. 46.; TÁLASI István 1936. 144.; PETERCSÁK Tivadar 1973. 378.

c. *A szénarács*

A falra függesztett szénatartó rács a magyar nyelvterület legnagyobb részén a lóistálló tartozéka. Csak a nyugati peremeken, pl. a Felső-Őrségben található meg a szarvasmarhák jászlai fölött is.[79] Olyan létraszerű alkalmatos-

10. kép. Lovak jászla *szénarács*-csal. Pusztaradvány (Borsod-Abaúj-Zemplén) m. BENE Zsuzsánna felv. 1956. (Néprajzi Múzeum F 168.351)

ság, amelyet a jószág fejmagasságában helyeznek el a falon *(10. kép)*. Előnye, hogy nem eszik belőle olyan mohón a ló, mint a jászolból, és nem húzza le a szénát a lába alá. A rács fogait keményfából kell készíteni, mert a ló néhány év alatt szétrágja. Úgy látszik, hogy használata csak a két világháború között vált általánossá az egész magyar népterületen. BÁTKY szerint a falra függesztett szénatartó rácsok — különösen a parasztgazdaságokban — jóval újabb *nyugati jövevények*, semhogy a „felkopik az álla" szólás eredetére magyarázatul szolgálhatna.[80] TÁLASI is kiemeli, hogy a lójászolt kiegészítő saráglya csak újabban terjedt el a Kiskunságban. Takarmánykímélő szerepét elismerik ugyan, de a halasi gazdák szerint „lusta embör találta fel". A konzervatív felfogás szerint ugyanis lusta gazda az, amelyik este telerakja a rácsot szénával, és egész éjjel nem néz a lovaira.[81] Ezek szerint a szénázó ráccsal nemcsak a takarmány, de az emberi munka is kímélhető. Mégis, a debreceni gazdák tanyáin csak a két világháború között honosodott meg.[82] Vontatottan terjedt el a Nagykunságban is. Karcagon még az 1950-es években sem volt nagyon elterjedt, a moldvai csángóság viszont egyáltalán nem ismerte a legújabb időkig.

Adataink egy másik csoportja viszont azt bizonyítja, hogy a szénaetető rács nem is annyira új találmány, mint azt alföldi terjedési folyamatából gondolnánk. Legrégibb előfordulását Siménfalváról (1636) és a porumbáki major-

[79] IMRE Samu 1973. 148.
[80] BÁTKY Zsigmond 1933. 39.
[81] TÁLASI István 1936. 144—145.
[82] BALOGH István 1965. 172.

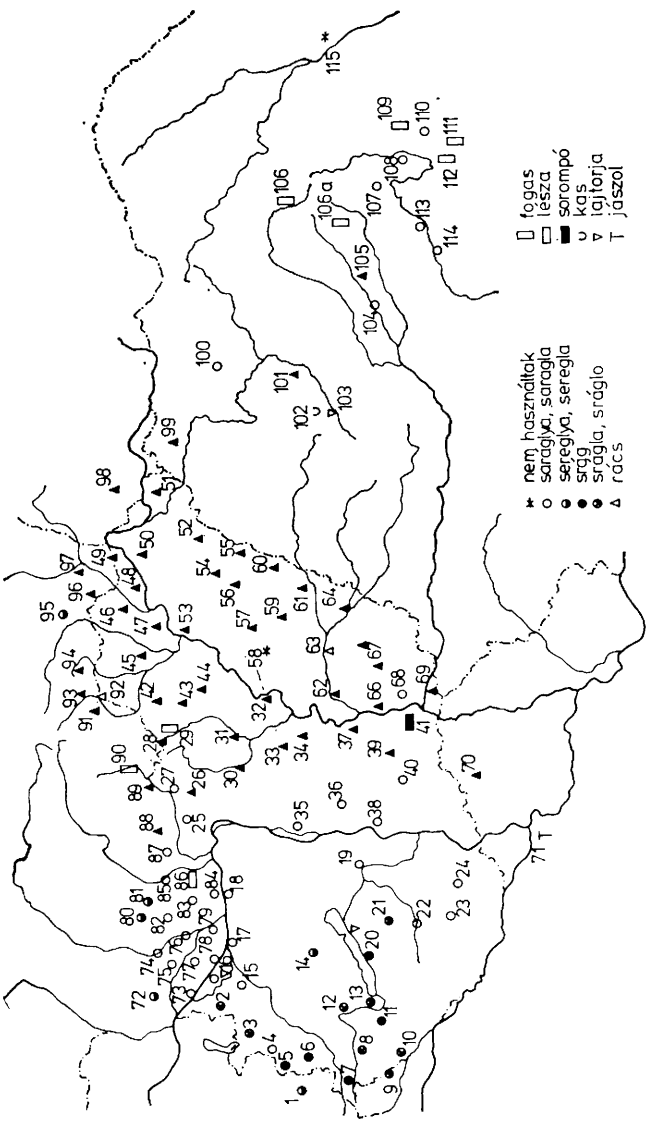

2. térkép. A szénarács elterjedtsége és neve a magyar nyelvterületen
(A jelkulcsban a 'rács' jele helyesen fekete háromszög)

ság 1648. évi inventáriumából ismerjük. Eszerint az istállóban kétfelől nyolc darab *válú* és ugyanannyi „ló eleibe valo szena saroghlija" van.[83] Fogaras várának 1676-ban felvett inventáriuma szintén említést tesz az istállóban lévő szénatartó saraglyákról.[84] Ezek a feljegyzések valószínűsítik a szénarács uradalmi alkalmazását általában az erdélyi Rákóczi-birtokokon s talán más XVII. századi nagybirtokon is.[85] A XVIII. század elejétől kezdve már elterjedt volt kisebb majorságokban is, mint arra Cs. Bogáts háromszéki adataiból következtethetünk. 1716-ban említés esett például az istállóban lévő *kantár fogas*ról, amihez magyarázatul megjegyezték: „léczből csinált jászoly". 1755-ben Háromszékben is *sarogja* néven említették a szénarácsot.[86] Tanulságos, hogy a Székelyföldön a *fogas* és a *saroglya* terminus használatát tanúsítják a récens néprajzi közlések is.[87]

Az Alföldön a szénarács nem a majorságok példája nyomán, hanem a „kvártélyos istállók" építésére vonatkozó előírások következtében terjedt el a XVIII. század második felében, utolsó harmadában. Hódmezővásárhelyen 1777-ben megszabták, hogy az ilyen istállóban *saráglyá*nak is lenni kell.[88] A hajdúkerület 1767-ben úgy rendelkezett, hogy „hídlást és rácsot mindenütt csináljanak a gazdák".[89] Ez az előírás bizonyára a kvártélyos vagy hajdúsági kifejezéssel „német istállókra" vonatkozott. Gyomán egy 1834-ben készült végrendeletben lóistállókban lévő *rátso*t említettek.[90] A múlt században már népnyelvi feljegyzésekbe, gyűjtésekbe is bekerült a szénatartó *rács* Ceglédről és Kömörőről (Szatmár m.).[91] A szénarács elterjedtségéről és elnevezéseiről készített térkép *(2. térkép)* azt mutatja, hogy a Dunántúlon és a Kisalföldön a *saráglya* szó és annak alakváltozatai használatosak a tárgy megnevezésére. Érdekes, hogy a magyar szó bajor—osztrák megfelelőjéhez alakilag legközelebb álló *ság, ságla, sráglo* szóalakok a nyugati, délnyugati peremvidéken élnek. Ez a tény a szó és a tárgy közvetlen, azaz népközi érintkezésen alapuló átvételére utal. A Kiskunságban és Erdélyben a saraglya szó, akárcsak a szénarács maga, hatósági, illetve uradalmi közvetítéssel terjedt el.

A nyelvterület középső harmadában úgyszólván kizárólagosan a *rács* szó használatos. Erdélyben a már említett *fogas* érdemel említést. Érdekes, hogy ez a terminus Pincen (Pincina) és Tarnaleleszen (Heves m.) is felbukkan. A szénarács többi megnevezése *(sorompó, lajtorja, lésza, jászol* (?), *kas* stb.) sporadikusan fordul elő. A nyelvi egységesülés, a fontosabb megnevezések országrésznyi területeken való elterjedtsége ugyancsak a tárgy többszázados múltjának bizonyítéka.

Ejteni kell néhány szót a juhtartásban használatos szénázó rácsokról is. Györffy szerint a juhetető rács a merinó juhokkal együtt honosodott meg hazánkban.[92] Az utóbbi 100—200 évben ez az etetőberendezés elterjedt a pa-

[83] Prodan, David 1970. I. 894. Siménfalván „. . . végigérő *válú*, azon fölyül mindvégig szénának való *fogas* . . ." B. Nagy Margit 1973. 74.
[84] Prodan, David 1976. II. 741.
[85] Lásd például Gyalun 1727-ben. Jakó Zsigmond 1944. 247.
[86] Cs. Bogáts Dénes 1943. 62, 123.
[87] Szinte Gábor 1903. 16.; Földes László 1956. 201.
[88] Tárkány Szűcs Ernő 1961. 59.
[89] Bencsik János 1971. 91.
[90] BML. Gyoma ir. V. 317. Ag/1. (1808—1845) Szilágyi Miklós szíves közlése.
[91] Szinnyei József 1897—1901. II. 240.
[92] Györffy István 1941. II. 130.

raszti juhtartásban is. Az uradalmakban szintén. Például az egri érsekség majorjaiban 1822-ben már számos „falhoz való" és „duppla Juh ételő"-ről tettek említést az összeírók. Napjainkban ilyen rácsok ismeretesek a keleti palócoknál, az Alföld különféle vidékein, Szentgálon, a Balaton vidékén stb.[93] Végső soron tehát a lóistállókban lévő szénarácsok és a juhászatban használatos etetőrácsok egyformán nyugat felől kerültek hozzánk a XVII—XVIII. századtól kezdődően, mint a takarékos, az ésszerű takarmányozás eszközei.

d. *Süvegfa, prémfa*

A jászol részei közül figyelmünket elsősorban annak felső peremét képező vastag dorong kelti fel, amihez a jószágot megkötik. Ez a vízszintesen fekvő gerenda a jászol tartóoszlopainak felső végére illeszkedik (csapolással vagy egykor talán gúzsolással), és szilárd keretbe fogja az egész alkotmányt (2, 8—9. kép). Nem is olyan régen még sok magyar vidéken fúrott vagy égetett lyukak voltak a jászol-szegőgerendákban a jószág megkötésére. A bodonjászlakon is lyukak voltak a felső peremhez közel. Ezekbe a lyukakba fűzték a kötőféket. Említik ezt a megoldást a Kiskunságból, Monor vidékéről, az Ormánságból, Gyergyóból stb.[94] Ilyen emlékeket még mindig lehet gyűjteni. Honton Terényi Mihály nevű adatközlőnk, 84 éves gazda említette 1974-ben, hogy régebben lyukak voltak a *vánkusfán*, abba fűzték a kötőféket.[95] Az utóbbi 80—100 évben azonban már jóval elterjedtebb volt a jászolgerendába szögelt vagy csavarozott vaskarika, amit Szeged vidékén *jászolkanka*, Nagyzerénden (Zerind) *süvegkarika*, Gyöngytarlón (Bodrogköz) *prémkarika* néven ismernek.[96] A jászolkarika neve minden bizonnyal a jászolgerenda elnevezéséhez igazodott. A jászol felső peremét képező gerenda nevei közül a *süvegfa* főleg a Dunántúlon és a Duna-Tisza között ismeretes ebben a jelentésben. A *prémfa* inkább tiszántúli tájszónak látszik, bár előfordul nyugatabbra is. A többi elnevezés ritkább és szétszórtan bukkan föl. Az Alföld egymástól távoli pontjain jegyezték fel a *koszorúfa* elnevezést, a Felföldön több helyen használatos a *válófa, válódorong* megjelölés. A jászolgerenda többi elnevezése *(mellfa, rágófa, jászolfa, riglifa, klántérfa, vánkusfa, borító, szegő, gerendely)* helyi névadásnak látszanak olyan pontokon, amelyeket a nyelvi egységesülés nem érintett *(3. térkép)*.

A *süvegfa* és a *prémfa* kifejezés keletkezésének és további történetének kiderítése a nyelvészek feladata. E szavak széles elterjedtségéből legalább egy-két évszázados múltjukra lehet következtetni. Egyelőre nem lehet eldönteni, hogy mikor kerültek a jászol-terminológia körébe. Mindkettőnek vannak ugyanis egyéb jelentései is. A *süvegfa* Veszprém megyében szolgál az ajtótok felső fájának megnevezésére, Göcsejben a szarufa falból kiálló, eresz fölötti darabját jelöli, Diósjenőn viszont a deszkakerítés tetejére helyezett gerenda neve.[97] A *prémfa* Göcsejben és Hetésben a legfelső gerenda, más néven koszorúgerenda neve.

[93] Paládi-Kovács Attila 1965. 115—117. Lásd az ott említett utalásokat.
[94] Tálasi István 1936. 144.; Borzsák Endre 1936. 46.; Kiss Géza 1952. 488.; Földes László 1956. 201.
[95] Saját gyűjtésem.
[96] Bálint Sándor 1957. I. 654; ÚMTSz megfelelő címszavai.
[97] Lásd az ÚMTSz *süvegfa* és *prémfa* címszavát.

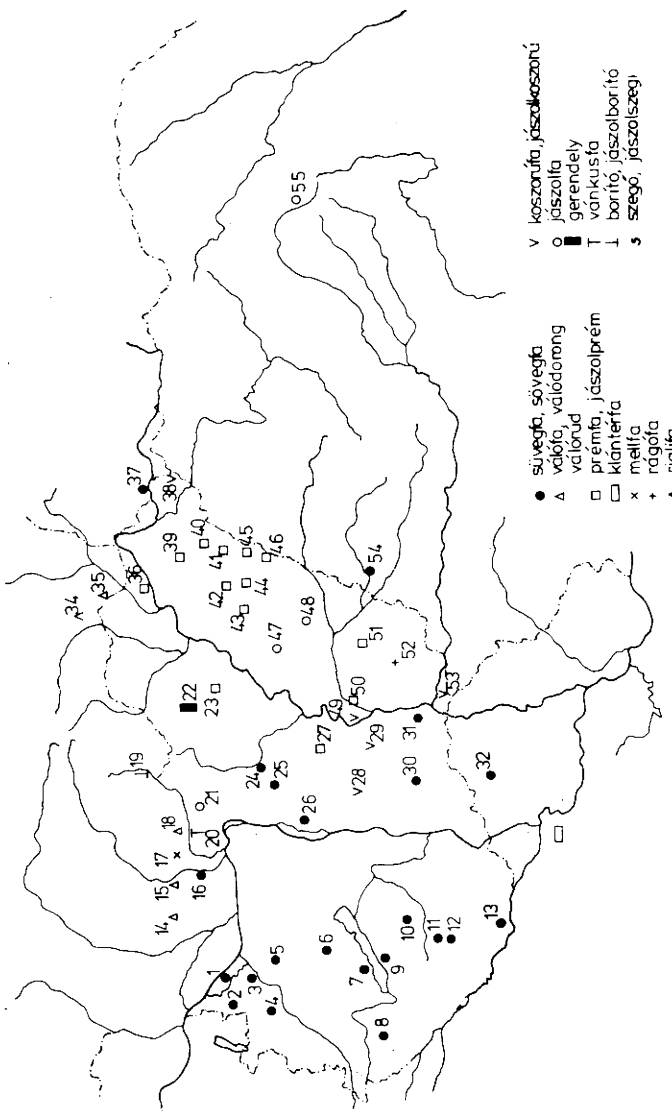

3. térkép. A jászol azon gerendájának neve, amelyhez a jószágot megkötik

Nagyon valószínű, hogy eredetileg mindkét terminus az épületrészek, az építkezés fogalomköréhez tartozott, onnan vitték át a jászolgerenda megnevezésére.

4. *Nyári jászol, kerekes jászol*

A jászol fejlődéstörténetének és morfológiai típusainak vizsgálata során különös figyelmet kell szentelni a mozdítható, szállítható és általában az istállón kívül használatos formáknak. Ezek nem feltétlenül az utóbbi egy-két évszázad újításai, bár többségük annak látszik. A *nyári jászol* gyűjtőnévvel jelölt formák túlnyomólag az Alföldön ismeretesek, ami a település- és gazdálkodás módjával való kapcsolatra enged következtetni, de nem kizárólag a tanyás gazdálkodással.

a. *A nyári jászol*

BÁTKY szerint különösen a matyóknál megszokott, talán hagyományosan, hogy az udvarban, *állás* vagy fa árnyékában, nyári jászol mellett tartják az igás jószágot és a tehenet. Ismeretei szerint az alföldi tanyákon, a tüzelős ólak elterjedtségi területén általánosan használt etető alkalmatosság, de szórványosan másutt is előfordul. Jellegzetes nyári jászlakat látott pl. Sárbogárdon (Fejér m.), ahol a földbe vágott hajlékoknak is bizonyítékait találta.[98] A Sár-

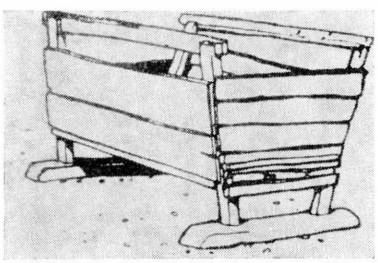

11. kép. Nyári jászol. Alföld. GYÖRFFY István 1941. nyomán.

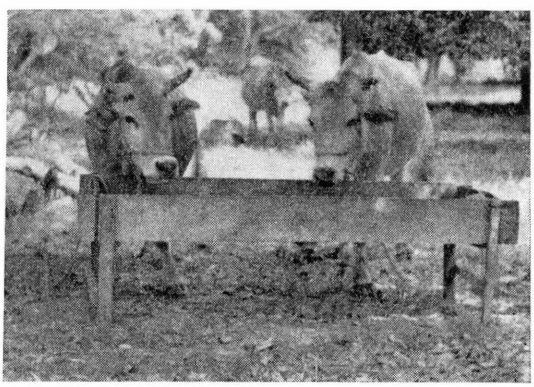

12. kép. Hordozható jászol, *musluk*. Adana (Törökország) TAGÁN Galimdsán felv. 1939. (Néprajzi Múzeum F 84.541)

közről ANDRÁSFALVY annyit említ meg, hogy ahol nem volt *kerekjászol* „esetleg mozgatható jászolt alkalmaztak"[99], de formáját nem adja meg. GYÖRFFY a *nyári jászol*nak két formai változatát különböztette meg.[100] Az egyiknek nincs feneke, illetve feneke maga a föld. A másiknak van feneke, ezért ez többnyire mozgatható, áthelyezhető *(11. kép)*. Állandónak szánt, fedett, de oldalfal

[98] BÁTKY Zsigmond 1929. 12.
[99] ANDRÁSFALVY Bertalan 1965. 36.
[100] GYÖRFFY István 1941. 130.

nélküli építmények alatt *(fészer, féhaj, szín, akol)* éppen lehetett helyhez kötött nyári jászol is, amelynek tartófáit, karóit leverték a földbe. Ennek azonban — GYÖRFFY említett megjegyzésén kívül — a néprajzi irodalomban nem találjuk nyomát.

Az emlékezettel elérhető időben sokkal elterjedtebb volt a nyári jászol mozdítható, áthelyezhető változata. Sajátságai közül kiemelendő az is, hogy a jószág több oldalról férhetett hozzá. Ugyanis nem fal mellé helyezték el, hanem nyílt térben, az udvaron vagy a falazat néküli *állás* közepén. Ezért írja BANNER, hogy a *nyári jászol* az *arcaljászol*nak Békés megyében „ma is használatos alakja" (1911), amely az udvaron bárhol elhelyezhető.[101] Dévaványán és környékén a *nyári jászol* rendszerint olyan széles, hogy az állatok két oldalról is tudnak enni belőle. Ezt a hordozható alkalmatosságot az udvar sarkában, fa alá épített féltető, ún. *nyári istálló* alatt szokták elhelyezni.[102] Orosházán a lovakat „jó időben" kikötötték a *nyárijászu*hoz, amely az *akol*ban egy fa alatt vagy a *nyári szín*ben állott.[103] Kismarján (Bihar m.) az udvar árnyas részén ácsoltak ideiglenes, ún. *nyári jászlat*, amihez éjszakára megkötötték az igásállatokat, főleg a lovakat.[104] A debreceni tanyásgazdák nyári hőségben a lovakat szintén *nyári jászol*hoz szokták megkötni, amit a tanyaudvar félreeső részén körülkerített *színáskert*ben állítottak fel.[105]

Monor vidékén (Pest m.) a négy lábon álló, szalmatetős nyári állást *fészer*nek nevezték, de rendszerint csak akkor, ha *nyári jászol* is volt benne.[106] A Kiskunságban régebben a jószágot *nyári állás*on tartották, és ott a földről etették. „Újabban használják már a *nyári jászót*, vagy *tábori jászót*, mely az istállóbelinek hordozható formája."[107] TÁLASI hírt ad arról, hogy Kiskunhalason az 1860-as években a távoli mezőkön szántó gazdák éjszakára karámot készítettek szekereikből. Az igás jószágot a körön belülre terelték, s a járművek kerekeit „leásták", miáltal a szekérderékba vetett szénát könnyebben elérte a pihenő igásállat.

A nyári jászol elterjedtségét kellő pontossággal nem ismerjük. Az itt felsorolt adalékok csaknem kivétel nélkül az Alföldről valók. Úgy látszik, hogy ott mindenfelé használták. GYÖRFFY egymagában egész sor helyen (Gyoma, Karcag, Nemesbikk) készített fényképet erről a jászoltípusról.[108] Saját kérdőíves adatgyűjteményem is a tárgy alföldi elterjedtségét támasztja alá (Kiskunlacháza, Kiskunmajsa, Jászdózsa, Taktaszada, Nádudvar, Szeghalom, Békésszentandrás). Ezzel szemben Erdélyből egyáltalán nincs adatunk a nyári jászol használatáról, s csak kevés, szórványos előfordulást ismerünk a Dunántúlról és a Felföldről.

A Kisalföld északi felében, főleg a Csallóközben századunkban szintén használtak talpakon álló, szállítható nyári jászlat, de ennek múltját nem ismerjük. Kisudvarnokon (Malé Dvorníky) állítólag mintegy negyven éve kezdték

[101] BANNER János 1911. 133.
[102] SZABÓ Mátyás 1957. 74—75.
[103] NAGY Gyula (szerk.) 1965. 204.
[104] VARGA Gyula 1972. 402.
[105] BALASSA Iván 1940. 56. Átányban (Heves m.) is használatos volt a vihető, talpas jászol. FÉL Edit—HOFER Tamás 1974. 445.
[106] BORZSÁK Endre 1936. 57.
[107] TÁLASI István 1936. 145.
[108] Lásd GYÖRFFY István felvételeit a Néprajzi Múzeumban: F 158.062, 158.150, 158.157, 191.544 stb.

használni. Emberemlékezet óta volt nyári jászol Bősön (Gabčikovo), Berencsen (Branč), Zsitvabesenyőn (Bešeňov), Madaron (Madar), és leggyakrabban *kocsiódal*akból állították össze. Keszegfalván (Kamenična) a nyári jászol neve *sellenc*. Az elnevezés magyarázatát nem tudják.[109] Egyelőre úgy látszik, hogy a nyári jászol elsősorban alföldi jelenség, s feltehetőleg újabban, alföldi minta nyomán jelent meg a Kisalföldön, továbbá Kelet-Dunántúl és a Felföld néhány falujában.

A hordozható nyári jászlak távolabbi párhuzamait ma még nem tudjuk bemutatni. Juhok számára a Kárpát-medence más vidékein, illetve Európa közeli és távoli tájain is használatos a hordozható, válúval ellátott szénarács, de a lovak és a szarvasmarhák nyári jászlairól nincsenek biztos híradások. Pedig a párhuzamokkal számolni kell. Kisázsiában, Adana vidékén TAGÁN Galimdsán fényképezett egy hordozható jászolt, török nevén *muslukot*, ami nagyállatok takarmányozására szolgált *(12. kép)*.[110]

Számolni kell azonban másféle hordozható jászlakkal is. A Hajdúságban a XIX. századi „mezei életmód" tartozéka volt a hordozható szélfogó és a szállítható *kerekjászol*, amelyeket távoli mezőkön használtak tavaszi és őszi szántás idején. Ilyenkor több napot, sőt egy egész hetet is kint töltöttek a földeken. Az ideiglenes szálláshelyet 2—2,5 m magas, 6—8 m hosszú, nádfalból készült *karám* védte a pusztai széltől, az igáslovaknak pedig a *kerekjászol*ba tették a szénát, az abrakot. Ez utóbbi tárgy lényegében egy hatalmas kosár *(13. kép)*, amelynek magassága 91 cm, talpának átmérője 80 × 76 cm, szája-

13. kép. Lovak a hordozható *kerekjászol*ból esznek. Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m). HOFER Tamás felv. 1955. (Néprajzi Múzeum F 118.423)

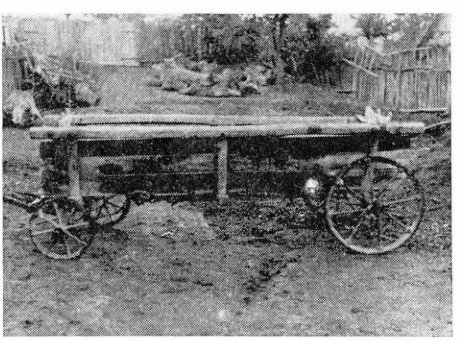

14. kép. Kerekes jászol. Érsekvadkert (Nógrád m.) TAKÁCS Lajos felv. 1963. (Néprajzi Múzeum F 179.375)

nak átmérője 125 × 138 cm. A talpa négy vastag fűzfapallóból van négyszögletesen összeeresztve, de felfelé haladva a kosár egyre jobban kerekedik. A talpakba ékelt tartókarók akácfából vannak, a fonadék fűzvesszőből készül.[111] Amikor a hajdúböszörményi gazdák szántani indultak, a kerekjászolt

[109] Saját gyűjtésem. A *Kérdőív* füzetek a községnevek szerint megtalálhatók az MTA Néprajzi Kutató Csoport Kézirattárában a 488—600. leltári szám alatt.

[110] Néprajzi Múzeum F 84.541.

[111] HOFER Tamás 1956. 261., 266—267. A közlemény részletesen beszámol arról, hogyan készült e tárgyak rekonstrukciója a budapesti Néprajzi Múzeum részére 1955-ben.

a megrakott szekér végébe, a leeresztett saroglyára és a szekérre már előbb felrakott fogas- és tövisborona tetejébe borították. Böszörmény határában az 1888-ban végrehajtott tagosítás után néhány év alatt megváltozott a régi mezei életmód, s rövidesen eltűnt a hordozható kerekjászol is. Ennek a jószágetető alkalmatosságnak a kialakulását, létrejöttét valamivel nehezebb megállapítani, mint a megszűntét, használatból történő kiszorulását. Feltehetőleg nem XIX. századi újítás. Annál is inkább, mert a böszörményi földművelésnek jóval korábban kialakult formájához kapcsolódott, a régi pusztai életmód tartozéka volt.

b. *A kerekes jászol*

Fokozottan hangúlyos a jászol mozgékonysága, áthelyezhetősége ott, ahol kerekekre van állítva. A kerekes jászol szintén az Alföld állattartó kultúrájának tartozéka, csaknem minden fontosabb vidékéről adatolható. GYÖRFFY szerint különösen a Tiszántúlon, ott is a tanyákon gyakoriak a keréken tolható jászlak.[112] BALOGH István írja, hogy a régebben Debrecenhez tartozó Belső-Ohaton a szarvasmarháknak menedéket nyújtó *akol*ban volt két hatalmas *zabló, nyári jászol*, mindkettő fatörzsből fűrészelt korongkerekekre állítva. A jászlak szélessége 2 m, hosszúsága 6 m.[113] Két méretük közül különösen szélességük figyelemre méltó. Dercenben (Drišyna) — és a Szernye-mocsár vidékén általában — kerekes jászlak főként uradalmi majorokban voltak, de csak juhok részére.[114] Bihar megye déli részén szintén főleg uradalmakban és nagygazdáknál figyelték meg az efféle jászlak használatát. Ezek kerekei — a szétszáradást elkerülendő — gyakran fatörzsből lefűrészelt „sajtkerekek" voltak.[115] Bizonyára uradalomban használták azt a román kerekes *iésăle*-t is, aminek a fényképét PAPAHAGI közölte a Temes megyei Nagyszákosról (Sacoşul-Mare).[115a] A Jászságban parasztgazdaságokban is megszokott tárgy lehetett. Erre enged következtetni az a fénykép, amit FODOR Ferenc közölt. Ezen a képen Jászjákóhalma egyik ólaskertjében álló kerekes jászol látható.[116] Négy sajtkeréken áll a jászol erős rudakból ácsolt váza, amihez nyilván tartozott néhány fenék- és oldaldeszka is. Ezek eltávolításával a jászol odébbtolása még könnyebbé vált.

Részletesebben ismerjük a kerekes nyári jászolt és használatát Dunapatajról (Pest m.), HOFER Tamás gondos közleményéből. Ennek a jászoltípusnak a két világháború közötti évtizedekben az 50—60 holdas dunapataji gazdák tanyásgazdálkodásában volt szerepe. Nyári szántás idején ökrökkel vontatták ki a tagosítatlan határban szétszórtan fekvő földjeikre, esetenként 15—20 km távolságra is. Ennek az igénynek megfelelően igen mozgékony alkotmány volt, küllős kerekei vasból készültek. Kerekei kisebbek voltak a szekérkeréknél, s a jászol pereme nem emelkedett túl az ökörjászlak szokásos magasságán.[117] Így hát etetésre alkalmasabb volt, mint a szekér, mozgékonysága viszont a szekérével vetekedett. Akinek nem volt kerekes jászla, szekérből is étetett, de az túl

[112] GYÖRFFY István 1941. 130.
[113] BALOGH István 1938. 22.
[114] TAGÁN Galimdsán EA. 1857. 18., illetve Néprajzi Múzeum F 85.610 és 85.642.
[115] MOLNÁR Balázsra hivatkozva közli HOFER Tamás 1964. 146.
[115a] PAPAHAGI, Tudor 1934. III.
[116] FODOR Ferenc 1942. X. tábla, 19. kép.
[117] HOFER Tamás 1964. 139—141. és Néprajzi Múzeum F 170.504—505.

magas volt, hacsak le nem ásták a kerekeit, mint a kiskunok.[118] HOFER Tamás említett közleményéből kiderül, hogy az általa bemutatott kerekes jászol Dunapataj környékén sem volt ismeretlen. Néhány darabot éppen Patajról vittek a közeli községekbe. A paraszti visszaemlékezésekből arra is következtetni lehetett, hogy a „kerekes jászol nem újkeletű találmány". Feltehetőleg általánosan használták már a XIX. század második felében is. Közvetve alátámasztják ezt a feltevést az Alföld különböző vidékeiről ismeretes adatok a kerekes jászol fejletlenebb, sajtkerekes változatairól.

Bizonyára számolnunk kell az egyéni kísérletezőkedv termékeivel is, amelyek az ország egymástól távoli pontjain váratlanul kerülnek a kutató elé. Ilyennek látszik az a küllős vaskerekekre szerelt nyári jászol is, amelyet Érsekvadkerten (Nógrád m.) fényképezett TAKÁCS Lajos, de részletesebb dokumentációját eddig még nem tette közzé *(14. kép)*.[119] Ugyancsak egyéni újításnak látszik a szántalpakra szerelt nyári jászol, amelynek eddig egyetlen darabját Lajosmizséről (Pest m.) ismerjük *(15. kép)*.[120]

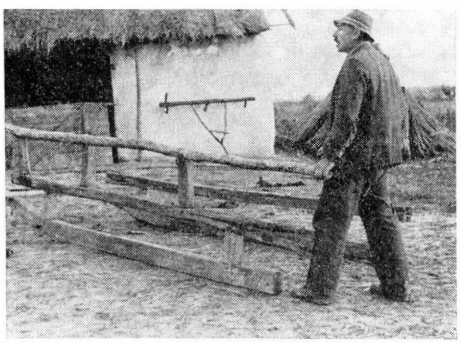

15. kép. Szántalpra épített jászol váza. Lajosmizse (Pest m.) BENE Zsuzsánna felv. 1952. (Néprajzi Múzeum F 182.952)

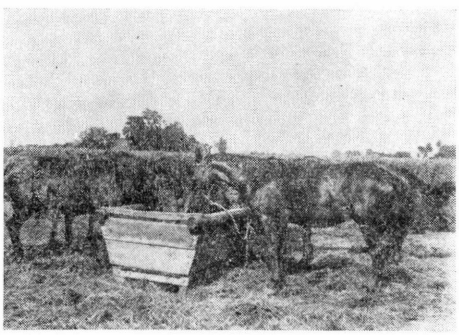

16. kép. Lovak a zablónál. Debrecen (Hajdú-Bihar m.) ECSEDI István felv. (Déri Múzeum F 1160)

Itt kell megemlíteni az ún. *kerekes sózóvályút* is, amit Hajdúszoboszló hortobágyi legelőjén, Angyalházán egészen 1962-ig használtak a pásztorok. A debreceni Déri Múzeumba beszállított tárgy 1930 táján készült. Cigány teknővájók csinálták nyárfából. A vályú egyik végét vasfogantyúval látták el, másik végére két sajtkereket szereltek. A keményfából készült kerekekre a tulajdonos Legeltetési Társulat vasráfot húzatott a kováccsal.[121] Hasonló, kerékkel felszerelt alkalmatosságok másfelé is használatban lehettek az Alföld téres legelőin.

c. *Zabló*

A mozgatható, szállítható jászolfélék között kell számon tartanunk a *zablót* is, amit a Rábaköz, Göcsej, Ormánység vidékén *ablónak* neveznek.

[118] TÁLASI István 1936. 145.
[119] TAKÁCS Lajos felvétele 1963. Néprajzi Múzeum F 179.375.
[120] BENE Zsuzsanna felvétele 1952. Néprajzi Múzenm F 182.952.
[121] BÉRES András 1965. 456.

Szinnyei József értelmezése szerint a szó jelentése ‚nyári jászol, abrakos válu, a melyből a szabadban (nyomtatás közben, útközben) abrakolják a lovakat'. Előfordulását a fentebb említett tájak mellett jelzi még Kemenesaljáról, Csongrád megyéből, Gömörből és Máramarosból.[122] Implom József a *zabló* szó „legkorábbi" előfordulását 1784-ről adja meg: „a Vályukat, vagy is Zablókat igazították". Megemlíti, hogy az 1838-as *Tájszótár* a szó ‚abrakosvályú, nyári jászol' jelentését közli, de 1807-ben is feltűnt már ‚*zablóválu*' összetételben.[123] A szó történetéhez kell megjegyezni a hajdúkerület 1767. évi rendelkezésének azon kitételét, hogy „hídlást és rácsot is mindenütt csináljanak a gazdák. Zabló helyett egy kis válucskát is lehet adni".[124] Eddigi ismereteink szerint ez a legkorábbi említése a tárgynak és a *zabló* szónak. Bizonyosra vehető azonban jóval korábbi létezésük.

Debrecenben a *zabló* századunk első felében hatalmas méretű jászol volt deszkából, amiből a lovakat szokták abrakoltatni.[125] Szállítható, időnként más helyen felállítható alkalmatosság volt *(16. kép)*. Balogh Istvántól tudjuk, hogy a Hajdúság és a Nagykunság városi gazdái is szekéren hordták magukkal a *zablót* vagy nyári jászlat, ha nem volt a határban istállójuk. A Kiskunságban viszont a lójászolt akkor is inkább *zablón*ak nevezték, ha bent állt az istállóban. Ez az etető rendszerint magasabb, mint a marha jászla és feneke is volt mindig.[126] Monor vidékén a hordozható *zablóláda* helye az 1880-as években a *vacok* alatt volt, amikor éppen nem használták.[127] Az említett példákból az derül ki, hogy a zabló szóval megnevezett tárgyak mérete és formája, sőt használati módja is igen eltérő volt az ország különböző vidékein.

5. *A váló szó jelentéstörténetéhez*

A lovak számára szolgáló *abrakoló válu*t már Herman Ottó is szótárazta.[128] Mivel a tárgy formáját nem adta meg, feltehetőleg a *zabló* néven ismertetett tárgycsoportnál kellett volna inkább említeni. Láttuk, hogy a *vályú* a *zabló* szó szinonímájaként is szerepelt a XVIII—XIX. századi írásos emlékekben. Azonban a *vályú*, *váló* szóval nemcsak a lovak zablóját, könnyen szállítható etető alkalmatosságát, hanem a tehenek jászlát is jelölték, és a nyelvterület egyes részein jelölik ma is. A *váló* szó (és alakváltozatai) nem kizárólag a fatörzsből készült jászolfélét, az ún. bodonjászolt jelölik, hanem a deszkából ácsolt, sőt újabban a betonból öntött jászlat is. A *4. térképe*n jelzett előfordulási helyeken a *váló* szó általánosan használatos ‚jászol' jelentésben, s ezeken a pontokon a jászol szót nem használják. Nem ismeretlen éppen, hiszen a bibliai Jézus születéséről szóló történetből jól ismerik, tudják, hogy a köznyelvben is használatos, de nem cserélik fel vele a tájnyelvi *váló* szót.

A néprajzi és a nyelvészeti szakirodalomban a *váló* ‚jászol' jelentése nem teljesen ismeretlen, de ismertnek sem mondható. A *Magyar Tájszótár* és nyomában a történeti-etimológiai szótárak nem ismerik a szónak ezt a jelentését. Az ÚMTSz szógyűjteményében mindössze három adat található rá. Magam

[122] Szinnyei József 1897—1903. II. 1027.
[123] Implom József 1970. 106.
[124] Bencsik János 1971. 91.
[125] Balogh István 1965. 176.
[126] Tálasi István 1936. 144.
[127] Borzsák Endre 1936. 60.
[128] Herman Ottó 1914. 298.

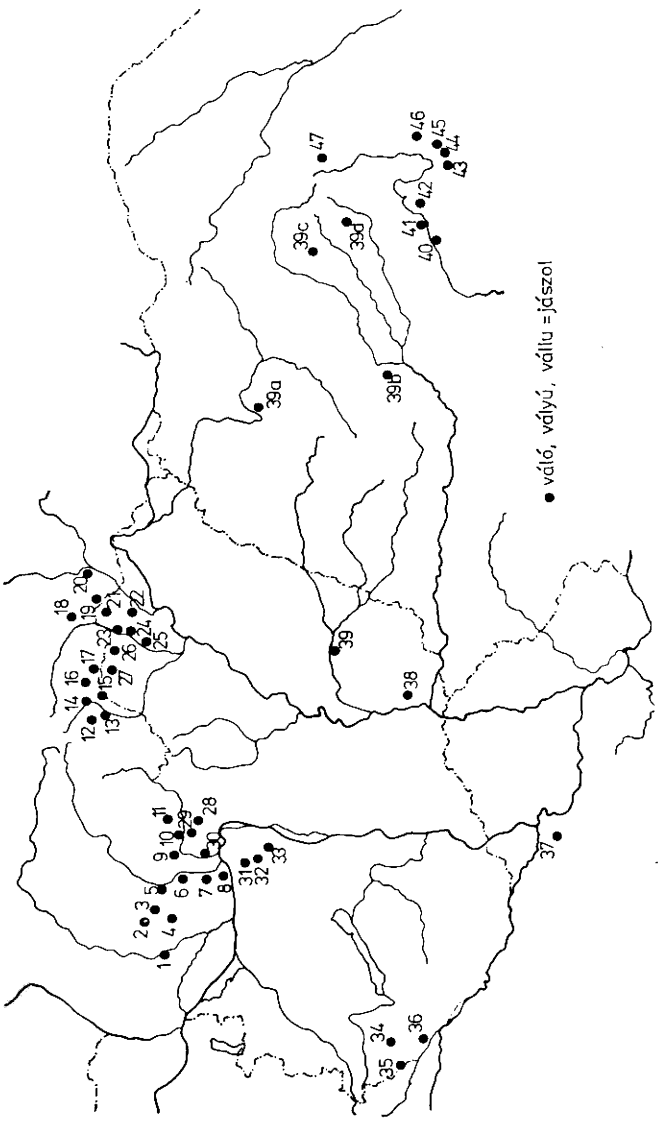

4. térkép. A 'jászol' értelemben használt *váló* szó elterjedtsége

először 1972-ben Vága (Váhovce) községben hallottam. Szlovákiai tanulmányutamon kelet felé haladva regisztráltam aztán Nyitrában, Barsban, Hontban, Gömörben, Abaúj-Tornában és Zemplénben is. Ezt követően a nyelvterület számos vidékén kutattam, de pozitív adatokat a későbbiekben is csak a nyelvterület peremvidékein sikerült gyűjtenem.

A *Magyar Nyelvjárások Atlasza* publikált köteteiben nincs olyan térkép, amely a jászol elnevezéseit adná meg. Egyik kéziratos térképe viszont egész sor helyszíni gyűjtésből származó adatot tartalmaz a *válu* (= jászol) elterjedtségére. Ezek közül csak azokat a falvakat vettem fel a *4. térkép*re, amelyek kiegészítik a saját adataim alapján megrajzolt elterjedtségi területet. Ilyenek a Budai-hegyvidék nyugati peremén fekvő Úny, Tök, Páty (31—33), illetve az északi övezettel kapcsolatot tartó Ebed (8). A MNyjA-ból származik néhány borsod-abaúji falu adata, így Debréte, Krasznokvajda, Fóny, Encs, Hernádkércs (23—27). A térkép léptéke nem tette lehetővé, hogy a *Nyelvjárási Atlasz* minden adatát feltűntessem rajta. Felsorolásuk azonban fontos, mert megerősítik a *4. térkép* hitelét. Eszerint *váló, vályó* a jászol neve Barslédecen (Ladice), Nagyhinden (V. Chyndice), Bajkán (Bajka), Palástón (Pláštovce), Csábon (Čebovce), Gicén (Hucin), Tornagörgőn (Hrhov), Jánokon (Janík), Pusztafalun, Nagybózsván és az általam is regisztrált Magyarbődön, Nagyszaláncon és Deregnyőn.[129]

A jászol értelemben használt *váló* elterjedtségét a magyar nyelvterület északi sávjában további néhány adattal lehet még kiegészíteni. Bény (Biňa) községben, a Garam mellékén a tehén- és lóistállóban a fal mellett hosszában volt a *vályó*, felette a *saroglya*.[130] Filkeházán a *váló* újabban deszkából készült, *lábai* és a *rámája* tölgyfából voltak, a deszkázat fenyőfából.[131] Az abaúji Hegyközben az istállóban levő jászol neve általában *váló*, csak a szlovák lakosságú Hutákban *jasne*. A legrégibb vályuk fatörzsből készültek, az újabbak gerendavázra szögelt deszkából.[132] Arra, hogy a *válu* ‚lójászol' jelentésben évszázadok óta használatos az északi nyelvjárásterületen, bizonyíték egy Csetneken (Gömör m.) 1662-ben felvett inventárium. Ebben ez áll: „Istálló, az ház pitvara mellett vagyon, fával rót padlásos No. 1 . . . lónak való *válú* vagyon bene No. 1."[133]

A vályú szó jászol jelentését Erdélyben csak a keleti, a dél-keleti széleken lehet kimutatni a mai népnyelvben. Kizárólagos használata ‚ló- és marhajászol' jelentésben a hétfalusi csángótelepüléseken, mint Tatrang (Tărlungeni), Hosszúfalu (Satu-Lung), Csernátfalu (Cernat), ahol a jászol szót legfeljebb idegenekkel folytatott beszélgetésben használják.[134] Rétyen (Reci) és Gyimesközéplokon (Lunca de Jos) a *váló* szó használatának intenzitása nem tisztázott eléggé. Várható, hogy a szó jászol jelentésben felbukkan még dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken és a régiségben szélesebb területen is. (Számos XVII. századi

[129] *A Magyar Nyelvjárások Atlasz*ának kéziratos anyagát Balogh Lajos szívessége révén ismerem. Segítségét ehelyütt is megköszönöm.

[130] Novák József Lajos 1913. 55.

[131] Petercsák Tivadar 1973. 378.

[132] Petercsák Tivadar 1978. 44.

[133] *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1906. 80.

[134] Saját gyűjtésem. Csernátfalura vonatkozólag a MNyjA kéziratos térképe is tartalmaz adatot.

adatot közölt már eddig is B. NAGY Margit.) Fogaras vár 1632-ben kelt inventáriumában többször is említették a lóistállókban lévő válúkat. Ezek meglehetősen nagyméretűek lehettek. „Az gabonás ház felol ualo elseö jstallon" volt „. . . 12 lora valo ket darab valu." „Masodik jstallo" — „Vagion benne tíz lora ualo valu."[135] Nem valószínű, hogy az összeírást végzőknek a helyitől eltérő nyelvjárására kellene gyanakodnunk, mert a közeli Kománán 1648-ban szintén említenek az egyik istállóban 4 *valut* és egy *gyermek lovat*, említi Porumbák 1648. évi inventáriuma, majd 1656-ban Fogarason ismét minduntalan szerepel a *válu* a leltárakban.[136]

Az alföldi nyelvjárásokban ma már nem, de régebben helyenként használatos volt a válu ‚lójászol' értelemben. Hódmezővásárhelyen 1777-ben a szolgabírónak a „kvártélyos istállók" építését szorgalmazó utasításában előírják, hogy „*válu* és saraglya is legyen benne".[137] Gyomán néhai Juhász András vagyonainak 1840-ben készült „becsüje" szerint városi portáján áll egy „Ló Istálló" és „ugyan azon ólba hídlás *Jászol váju* és ráts". 1842-ben Magyari Mihályné városi portájának becsüje szerint ott „egy két öles istálló, melybe van hídlás jó és egy *válu jászol* és egy ráts".[138]

Néhány szórványos adatból arra lehet következtetni, hogy régebben a dunántúli népnyelv is használta a vályu szót ‚jászol' értelemben. GÖNCZI Ferenc nagy tájmonográfiájának végére „sajátságos szók" címén tájszógyűjteményt csatolt. Ebben olvasható a *vállu*, melynek jelentése jászol.[139] Zalaszombatfán (Zala m.) BELLOSICS Bálint is feljegyezte a *vállu* szót jászol jelentésben.[140] A Balaton-mellékéről JANKÓ csak mint a juhok abrakolására szolgáló tárgyat említi.[141] A dél-dunántúli nyelvjárásterülethez sok szállal kapcsolódó, archaizmusokban gazdag szlavóniai nyelvjárás napjainkig megőrizte a jószágetető berendezések sajátos megnevezéseit. A földön, lábakon *(ágas)* álló *váló* felső peremén fekszik a *kláníérfa* (= süvegfa). Ebbe vannak beerősítve a *sasókának* nevezett vaskarikák a ló *fék*jének bekötésére. A *váló* feletti szénarács neve *jászol*.[142]

Összesítve a *váló* szó elterjedtségét dokumentáló adatokat, megállapítható, hogy a térképen nem szereplő, de említett előfordulásokat is tekintetbe véve, több mint félszáz településről ismeretes e szó ‚jászol' értelmű használata. Ezek a települések több összefüggő területet alkotnak, amelyeknek közös sajátsága, hogy a magyar nyelvterület peremein helyezkednek el. Kimutatható egy nagyobb északnyugati és egy északkeleti terület, továbbá egy kisebb délnyugati és délkeleti terület.

[135] PRODAN, David 1970. I. 141, 176. Lásd még B. NAGY Margit 1973. 74, 80, 86, 125.

[136] PRODAN, David 1970. I. 894, 924; 1976. II. 142.

[137] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 59.

[138] BML. Gyoma ir. V. 317. Ag/1. Végrend. és egyezs. (1808—1845) SZILÁGYI Miklós szíves közlése.

[139] GÖNCZI Ferenc 1914. 515.

[140] Vö. ÚMTSz kéziratos anyaga. E gyűjtemény használatáért B. LŐRINCZY Évának e helyen is köszönetet mondok.

[141] JANKÓ János 1902. 294. „. . . a *srágla* előtti *válú*ba az abrakot adják."

[142] PENAVIN Olga 1965. I. 403.

Tanulságok, következtetések

Ez a dolgozat terjedelménél fogva sem tisztázhat végérvényesen minden felmerülő kérdést a magyar jászoltípusok fejlődéstörténetével kapcsolatosan. Alapos történeti forráskutatásra lesz még szükség, különösen a levéltári és az ikonográfiai anyagban, mert a középkori régészettől — tekintettel a jászlak gyorsan pusztuló anyagára — lényegi segítséget aligha lehet remélni. Több reményre jogosít bennünket az összehasonlító néprajzi kutatás, ha majd a közép-európai országok etnográfusai is rendszerezik saját népük jászoltípusait, és megírják azok tárgytörténetét.

A kutatás jelen szakaszában is szükség van azonban arra, hogy a magyar nép jászlas, istállós állattartásának kezdeteiről publikált nézeteket szembesítsük mai ismereteinkkel, és ezáltal a korábbinál pontosabb fogalmat alakítsunk ki erről a kérdésről. A dolgozat elején idéztük GYÖRFFY és TÁLASI nézetét (vö. 4—5. jegyzet), miszerint honfoglaló eleink a jászlat nem ismerték, a szóval, a tárggyal és az istállós tartásmóddal a szlávok révén ismerkedtek meg. KNIEZSA István is többször megírta, hogy a magyar nyelvben teljesen szláv eredetű a szénagyűjtés szókincse. Ez természetes is — fűzte hozzá — mert a magyarság a honfoglalás előtt nem ismerte az istállós állattartást. Majd így folytatta: „Az *istálló* és *ól* ugyan nem szláv, de a zárt állattartás fogalmi körébe tartozó szavak legnagyobb része innen származik, mint a *pajta* (pojata), *jászol* (jasli), *kelepce* (klepce), stb."[143] Nem lehet tudni, hogy a *kelepce* milyen megfontolásból került ebbe a felsorolásba, mert alapvető művében KNIEZSA is a szó ‚madártőr' jelentését adja meg.[144] A *pajtá*ról tudjuk, hogy az erdélyi nyelvjárásokban használatos ‚istálló' jelentésben. Ez a szó hozzájárult a fogalomkör terminológiájának bővüléséhez, az olasz eredetű *istálló* szóval együtt, de mindkettőt megelőzte az ótörökből kölcsönzött *ól*.[145]

Most a jászolról is bebizonyosodott, hogy nem kizárólagosan, nem az egész nyelvterületen elterjedt megnevezése az istállóbeli állatetetőknek. A *váló, válu* szó — a *4. térkép* bizonysága szerint — egészen nagy területen használatos ‚jászol' értelemben egészen a mai napig. Tudjuk róla, hogy először a jászollal együtt, a *Besztercei Szójegyzék*ben bukkant fel a XIV. század végén. NÉMETH Gyula dunai-bolgár közvetítésre gyanakodott, de valószínűbbnek látszik, hogy csuvasos típusú, ótörök jövevényszava nyelvünknek.[146] Közismert, hogy igen mélyen ágyazódik a magyar állattartó kultúra terminológiájába, sok jelentésben, szóösszetételben használatos *(itató~, sózó~, disznó~, zabló~* stb.*)*. Ez a szó megtalálható az állattartás minden ágazatának terminológiájában. Feltehetőleg különböző jelentésekkel való megterhelése is hozzájárult a jászol, a későbbi jövevényszó elterjedéséhez. A jelentésfejlődéshez fontos, hogy a *váló* eredetileg ‚hosszában kivájt fatörzs' lehetett, amit más célokra is használtak (lásd török nyelvi megfelelőit: ‚teknő', ‚kis csónak'). Összefüggést kell látnunk az ún. bodonjászol és a jászol értelmű vályú szó elterjedtsége között is. A fatörzsből kivájt jászol legtovább az erdős hegységek vidékein maradt meg, területe részlegesen egybeesik a jászol értelmű vályú szó elterjedtségével (vö. az *1.* és a *4. térkép* adatait). Míg a jászol anyaga és formája kezdeti fokon az

[143] KNIEZSA István 1942. 178.
[144] KNIEZSA István 1955. I. 1. 261.
[145] TESZ II. 241.; 1072. TESZ III. 60.
[146] NÉMETH Gyula 1930. 126—127; TESZ III. 1084.

ökológiai adottságokkal volt szoros kapcsolatban, a szavak sorsát kezdettől fogva összetett társadalmi és kulturális folyamatok alakították.

A *jászol* kétségkívül ‚szavasmarha stb. takarmányozására való eszköz' jelentésben került át a magyarba, hiszen szláv eredetije is egy ‚enni' jelentésű igetőre vezethető vissza.[147] A tárgy ‚vályúforma' voltát azonban nem merném állítani, mint a TESz teszi. Ez a formai megjelölés csak az újabb deszkajászlakra vonatkoztatva érvényes. Ismereteink szerint a régi jászol inkább kerek vagy ellipszis alakú volt, akárcsak a középkori táblaképeken. Formáját anyaga is meghatározta. Egészében inkább kosárra emlékeztetett mint vályúra, sövényfonásból más formát bajos lenne előállítani. A fatörzsből készült bodonjászolt és a vesszőből fonott etetőt csupán azonos rendeltetésük kapcsolta össze, alakilag teljesen elütöttek egymástól. Formáját tekintve mindkettő más tárgycsoporthoz tartozott. Fel kell figyelnünk a jászol szó ‚sövényfonadék' jelentésére is, ami megerősíti azt a feltevést, hogy a jászol szó eredetileg a fonott sövényjászol megnevezésére szolgált. Erdélyben, a mezőségi tavak vidékén a *jászolygát* halászati műszó.[148] A Székelyföldön *jászoj-kert* ‚kétsoros sövénygát, a melynek köze kövekkel van megtöltve'.[149] Feltevésünket támogatja az is, hogy a német *Krippe* ‚jászol' eredeti jelentése ‚kosár' volt (középfelnémet *krëbe* ‚Korb'). Ez a nyelvtörténeti tény arra is következtetni enged, hogy a fonott jászol egykor igen elterjedt lehetett Európában.[150]

Akárhogy is, az a kör- és ellipszis alaprajzú fonott jászol, *kerekjászol*, illetve az ól falával párhuzamosan földbevert karókra fonott, féloldalas sövényjászol, amelyet a néprajzi dokumentumokból ismerünk, még elég kezdeti fokát jelképezi az istállózó állattartásnak. Nem szabad mai fogalmainkat visszavetíteni a X—XII. századba, amikor még a szláv népeknek sem voltak fejlettebb jászolformáik, mint ahogy a XIX—XX. század fordulóján is használták még a leírt sövényjászlakat. A jászol szó és a sövényjászol megismerése fontos eseménye volt állattartó kultúránk középkori (XI—XII. századi) történetének, de nem jelentette a takarmányozás és az istállózás kezdetét. Szénát csaknem napjainkig etettek állattartóink a földről is, régebben ez még általánosabb lehetett. Ugyanakkor a lovak már a IX—X. század előtt is kisebb-nagyobb vályúkba kaphatták az árpát, az ocsút és a töreket.

A magasabb fejlettségű istállózó állattartás sok évszázad alatt fejlődött ki Magyarországon éppúgy, mint másutt. Jelentős regionális eltérésekkel, a történeti fejlődés fáziskülönbségeivel a középkortól kezdve számolni kell. A XVI—XVII. században — különösen a városokban és az uradalmi majorokban — már meglehetősen elterjedt volt a padlással, jászollal és hídlással ellátott istálló. Különösen a Dunántúlon és a Felföldön, de Erdély fejlettebb részein is. Erre vall, hogy az istálló falára erősített szénarács első előfordulása (1636) éppen egy erdélyi nagybirtok majorságából ismeretes. Az Alföld megkésve, a XVIII. században kezdte átvenni ezeket az újításokat.

Az istállózó állattartás innovációi nyugat felől kerültek a Kárpát-medencébe, különféle utakon. Közvetlen népközi érintkezés révén is terjedhettek egy széles nyugati-magyarországi sávban. Erre vall a szénarács *ság, ságla, sráglo*

[147] Kniezsa István 1955. I. 1. 231; TESZ II. 264.

[148] „Elfogattam (a tó vizét) s az jászolygátat töltötték." Sztripszky Hiador 1903. 193.; Herman Ottó 1914. 723.

[149] Szinnyei József 1893. I. 982.

[150] Kluge, Friedrich 1967. 406.

elnevezése.[151] Az ország nagyobb részén először az uradalmi gazdálkodás vezette be a nyugat-európai, illetve alpesi istállózó állattartás újításait, onnan kerültek tovább a paraszti üzemekbe. Nem lebecsülhető a hatósági rendszabályok szerepe sem. A XVIII. században az állandó katonaság felállítása, a határőrvidékek megszervezése nemcsak az Alföldön, hanem az egész országterületen meggyorsította a fejlettebb istállótípusok és jászolformák elterjedését. Hosszú, több évszázados folyamat volt ez, ami csak a külterjes állattartás térségeit, az alföldi pusztákat és az erdélyi havasokat kerülte el egy ideig. Az egyenlőtlen fejlődésnek köszönhető, hogy az archaikus sövényjászlak helyenként a XX. század elejéig léteztek. Így érthető, hogy a máramarosi ukránok, a moldvai román és magyar parasztok e század első felében még nem ismerték a fali szénarácsot, és jászluk „egyszerű fonott kerítés" volt. Hasonló lehetett a helyzet egyes visszamaradt erdélyi tájakon, továbbá a keleti szlávság és a balkáni népek elzártan élő táji csoportjainál is.

A jászlas-istállós állattartás kifejlődése tehát nem vezethető vissza egyetlen impulzusra, ilyen vagy olyan népi hatásra. A terminológia is a folyamatos fejlődésre, a rétegezettségre figyelmeztet bennünket, hiszen ótörök, szláv, német elemek egyaránt kimutathatók benne. Mi több, a magyar állattartók is hozzáadtak valamit az istálló- és jászolformákhoz, sőt a terminológiához is. A szénarács nevei közül említhető például a *rács*[152] és a *fogas*. Nyelvünk termette a *süvegfa, prémfa, koszorúfa, zabló, hídlás* szót, német–magyar szóvegyülés eredménye a *strajfa* is. A magyar szakszavak egyike-másika a szomszédnépek nyelvjárásaiba is bekerült. Például a románba a *váló* és a *hídlás* szó.[153]

A jászolformákat vizsgálva az *arcaljászol* és a szállítható jászlak (nyári jászol, kerekes jászol) látszanak specifikusnak. Ezt a kérdést csak széles kitekintéssel, összehasonlító néprajzi vizsgálattal lehet majd megnyugtatóan lezárni. Egyelőre az Alföld specifikus regionális fejlődésével, települési és gazdálkodási viszonyaival magyarázzuk ezeknek a jászolformáknak a sajátos elterjedtségét. További bizonyításra vár a *kerekjászol—hosszújászol* váltásával és a szénatartó rekesz elterjedésével kapcsolatos feltevésünk is.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan
1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században.* Pécs

Balassa Iván
1940 *A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse.* Debrecen

Balogh István
1938 *A jószág teleltetése Debrecen környékén.* Debrecen
1965 *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században.* 1. Ethnographia LXXVI. 161—186.

Banner János
1911 *A békési magyarság népi építkezése.* Néprajzi Értesítő XII. 129—143.

Bálint Sándor
1957 *Szegedi Szótár. I—II.* Budapest

Bátky Zsigmond
1907 *Néhány adat Bánffyhunyadnak és környékének népies építkezéséhez.* Néprajzi Értesítő VIII. 50—70.

[151] Bajor-osztrák eredetű szó. TESZ III. 496.
[152] Valószínűleg finnugor eredetű. TESZ III. 327.
[153] Tamás Lajos 1966.

1929 *Földól és tüzelősól.* Néprajzi Értesítő XXI. 11—15.
1932 *A magyar istálló (ól) eredetéhez.* Népünk és Nyelvünk IV. 1—6.
1933 *„Felkopik az álla."* Néprajzi Értesítő XXV. 38—40.
BELÉNYESY Márta
1956 *Az állattartás a XIV. században Magyarországon.* Néprajzi Értesítő XXXVIII. 23—59.
BELLOSICS Bálint
1897 *A hetési faház.* Ethnographia VIII. 88—103.
BENCSIK János
1971 *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben.* Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 24. Debrecen
BÉRES András
1965 *A jószág sózása, sózóvályú.* Ethnographia LXXVIII. 456—461.
BOGÁTS Dénes, Cs.
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék.* Kolozsvár
BORZSÁK Endre
1936 *A régi istállók és a takarmányozás Pest megye északi felében.* Néprajzi Értesítő XXVIII. 41—61.
CSŰRY Bálint
1935—1936 *Szamosháti Szótár. I—II.* Budapest
DÁM László
1975 *A Nagy-Sárrét népi építészete.* Műveltség és Hagyomány XVII. Debrecen
ECSEDI István
1912 *A debreceni népi építkezés.* Néprajzi Értesítő XIII. 157—194.
FÉL Edit
1937 *Adatok Dunapataj néprajzához.* Néprajzi Értesítő XXIX. 350—366.
FÉL Edit—HOFER Tamás
1974 *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest
FODOR Ferenc
1942 *A Jászság életrajza.* Budapest
FÖLDES László
1956 *A Ditróból Budajenőre telepített székelyek állattartása eljövetelükig.* Néprajzi Közlemények I. 170—210.
GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
GUNDA Béla
1966 *Ethnographica Carpathica.* Budapest
GYÖRFFY István
1908—1909 *A Nagykunság és környékének népi építkezése.* Néprajzi Értesítő IX. 1—18, 153—166, 223—244; X. 30—40, 65—78.
1941 *Gazdálkodás. A magyarság néprajza II.* 5—225. Budapest
HERMAN Ottó
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest
HOFER Tamás
1956 *Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben.* Néprajzi Értesítő XXXVIII. 261—270.
1964 *Kerekes nyári jászol Dunapatajról.* Néprajzi Értesítő XLVI. 139—148.
IGAZ Mária
1964 *A szarvaskői ólaskertek.* Néprajzi Közlemények IX. 114—189.
IMPLOM József
1970 *Nyelvtörténeti adatok.* Magyar Nyelv LXVI.
IMRE Samu
1973 *Felsőőri tájszótár.* Budapest
JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár
JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest
Kérdőív
1971—1976 PALÁDI-KOVÁCS Attila *„Kérdőív a széna- és rétgazdálkodáshoz"* kéziratos adatgyűjteménye az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában lsz. 488-600. Budapest

Kiss Géza
1952 *Ormánysági szótár.* Budapest
Kiss Lajos
1954 *Nagyhalász.* Ethnographia LXV. 329—373.
Kluge, Friedrich
1967 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Berlin
Kniezsa István
1942 *Magyar—szláv nyelvi érintkezések.* In: Szekfű Gyula (szerk.) A magyarság és a szlávok 168—188. Budapest
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I.* Budapest
Kovách Aladár
1912 *Kezdetleges épületek Tolna vármegyében.* Néprajzi Értesítő XIII. 207—238.
K. Kovács László
1947 *Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz.* Ethnographia LVIII. 45—55, 191—210.
Kós Károly
1976 *Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest
Makkai László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Budapest
Márton László
1965 *A békési lótartás ismeretanyaga és szókincse.* Néprajzi Közlemények X/1—2. 290—361.
MNyJA
1977 *A Magyar Nyelvjárások Atlasza.* VI. rész. Budapest
MTSz
1893—1901 Szinnyei József: *Magyar Tájszótár. I—II.* Budapest
Nagy Gyula (szerk.)
1965 *Orosháza néprajza.* Orosháza
Nagy József
1900 *A Hegyhát-vidék építkezése.* Néprajzi Értesítő I. 81—96.
B. Nagy Margit
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* Bukarest
Nemes Mihály
1909 *A rutén építkezés.* Néprajzi Értesítő X. 223—233.
Németh Gyula
1930 *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest
Novák József Lajos
1913 *Adatok Bény község néprajzához.* Néprajzi Értesítő XIV. 32—68.
Pais Sándor
1964 *A becsvölgyi gazdálkodás.* Néprajzi Közlemények IX. 2.
Paládi-Kovács Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen
Papahagi, Tudor
1928—1934 *Images d'ethnographie roumaine. I—III.* Bucarest
Penavin Olga
1965 *Szlavóniai (kórógyi) szótár.* Újvidék
Pénovátz Antal
1975 *A pacséri földművelés és állattartás szótára.* Újvidék
Petercsák Tivadar
1973 *Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 357—406. Miskolc
1978 *Hegyköz.* Miskolc
Plánder Ferenc
1970 *Göcsejről.* Zalaegerszeg
Prodan, David
1970—1976 *Urbăriile ţării Făgăraşului. I—II.* Bucureşti
Schier, Bruno
1966 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* Göttingen
Seemayer Vilmos
1934 *Pajtáskertek Nemespátrón.* Néprajzi Értesítő XXVI. 65—81.
Szabadfalvi József
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Műveltség és Hagyomány XII. Debrecen

SZABÓ István
1975 *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.* Budapest
SZABÓ Mátyás
1957 *A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása.* Néprajzi Közlemények II. 3—4. sz. 1—94.
SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok
SZINTE Gábor
1903 *A székely csűr.* Néprajzi Értesítő IV. 1—23.
SZINNYEI József
1893—1901 *Magyar Tájszótár. I—II.* Budapest
SZTRIPSZKY Hiador
1903 *Adatok Erdély őshalászatához.* Néprajzi Értesítő IV. 158—196.
TAMÁS, Lajos
1966 *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen.* Budapest
TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest
TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest
TESZ
1967—1976 *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* I—III. Főszerk.: BENKŐ Loránd, Budapest
ÚMTSz = *Új Magyar Tájszótár*
(Kéziratos adatgyűjtemény az MTA Nyelvtudományi Intézetében)
VAJKAI-WAGENHUBER Aurél
1938 *A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében.* Néprajzi Értesítő XXX. 15—48, 172—204.
VAJKAI Aurél
1940 *Veszprém megye népi építkezése.* Néprajzi Értesítő XXXII. 1—22, 310—344.
1959 *Szentgál.* Budapest
VARGA Gyula
1972 *A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában.* Klny. a Déri Múzeum 1969—70. évi Évkönyvéből. Debrecen

FÜGGELÉK

Az 1. térkép adatmutatója

1. Cikolasziget, TIMAFFY László gyűjtése és szíves közlése
2. Hédervár, u. ő.
3. Rábaköz, u. ő.
4. Farkasgyepű, VAJKAI 1940. 326.
5. Szentgál, VAJKAI 1959. 73.
6. Csopak, VAJKAI 1938. 30.
7. Kapoly, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
8. Sárköz, KOVÁCH 1912. 214.
9. Hont, S. gy.
10. Vámosmikola, S. gy.
11. Parád, „Palóc ház", rekonstrukció
12. Szarvaskő, IGAZ 1964. 162.
13. Monor vidéke, BORZSÁK 1936. 40.
14. Felső-Kiskunság, TÁLASI 1936. 144.
15. Kiskunság, TÁLASI 1936. 144.
16. Kiskunhalas, u. ott.
17. Kiskundorozsma, u. ott.
18. Csucsom (Čučma), S. gy.
19. Barka (Borka), S. gy.
20. Szádelő (Zadiel), S. gy.
21. Magyarbőd (Bidovce), S. gy.
22. Hegyköz, PETERCSÁK 1978. 44.
23. Mogyoróska, HOFER felv. EA F 162. 640.
24. Erdőhorváti, *Kérdőív*, PETERCSÁK
25. Tiszakarád, *Kérdőív*, BODÓ
26. Nagyhalász, KISS 1954. 365.
27. Tiszacsege, *Kérdőív*, BENCSIK
28. Nyírlugos, *Kérdőív*, BALÁZS
29. Vámospércs, S. gy.
30. Kunhegyes, SZILÁGYI 1966. 103.
31. Sárrétudvari, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
32. Nagykunság, GYÖRFFY 1908. 139.
33. Nagy-Sárrét, DÁM 1975. 132.
34. Doboz, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
35. Békés megye, BÁTKY 1933. 80.
36. Békés (város), BANNER 1911. 133—134.
37. Makó, *Kérdőív*, LELE
38. Magyarvista (Vişţea), S. gy.
39. Gyalu (1727), JAKÓ 1944. 247.
40. Marosvécs (1648), MAKKAI 1954. 637.
41. Székelyföld, SZINTE 1903. 16.
41a. Görgény (1652), B. NAGY 1973. 109.

42. Porumbák (1674), PRODAN 1976. 611.
43. Fogaras (1676), PRODAN 1976. 740.
44. Hosszúfalu (Satu-Lung), S. gy.
45. Tatrang (Tărlungeni), *Kérdőív*
46. Réty (Reci), *Kérdőív*
47. Szentegyházasfalu (Vlahița), *Kérdőív*
48. Tatros-völgye, Kós 1976. 185.
49. Gajcsána (Unguri-Gaiceana), *Kérdőív*

A 2. térkép adatmutatója

1. Felsőőr (Oberwart), IMRE Samu
2. Mosoni-síkság, TIMAFFY László közlése
3. Petőháza, IKVAI Nándor közlése
4. Csepreg, S. gy.
5. Bozsok, S. gy.
6. Nárai, *Kérdőív*
7. Szalafő, *Kérdőív*
8. Böde, S. gy.
9. Hetés, BELLOSICS Bálint 1897. 97.
10. Muraszemenye, *Kérdőív*
11. Felsőrajk, S. gy.
12. Tekenye, S. gy.
13. Alsópáhok, S. gy.
14. Szentgál, VAJKAI Aurél 1959. 73.
15. Rábaköz, TIMAFFY László közlése
16. Szigetköz, TIMAFFY László közlése
17. Gönyű, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
18. Dunaalmás, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
19. Cece, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ
20. Ordacsehi, *Kérdőív*
21. Várong, TAKÁCS Lajos közlése
22. Nagyberki, *Kérdőív*
23. Szentkatalin, *Kérdőív*, ANDRÁSFALVY Bertalan
24. Zengővárkony, S. gy.
25. Patak, KAPROS Márta közlése
26. Cserhátsurány, KAPROS Márta közlése
27. Szécsény, KAPROS Márta közlése
28. Istenmezeje, *Kérdőív*
29. Tarnalelesz, *Kérdőív*
30. Boldog, *Kérdőív*
31. Jászdózsa, *Kérdőív*
32. Tiszasüly, S. gy.
33. Cegléd, MTSz II. 240.
34. Törtel, S. gy.
35. Kiskunlacháza, *Kérdőív*
36. Kiskunság, TÁLASI István 1936. 140.
37. Bokros, SZABÓ Mátyás gyűjtése
38. Uszód, *Kérdőív*
39. Kiskunmajsa, S. gy.
40. Kiskunhalas, TÁLASI István 1936. 140.
41. Kiskundorozsma, S. gy.
42. Szilvásvárad, *Kérdőív*
43. Felsőtárkány, *Kérdőív*
44. Mezőkövesd, *Kérdőív*
45. Medgyaszó, *Kérdőív*
46. Erdőhorváti, *Kérdőív*, PETERCSÁK Tivadar gyűjtése
47. Taktaszada, S. gy.
48. Tiszakarád, *Kérdőív*, BODÓ Sándor gyűjtése
49. Nagyrozvágy, S. gy.
50. Ajak, *Kérdőív*
51. Kömörő, MTSz II. 240.
52. Nyírlugos, *Kérdőív*
53. Polgár, *Kérdőív*
54. Hajdúhadház, S. gy.
55. Vámospércs, S. gy.
56. Debrecen, BALOGH István 1965. 172.
57. Nádudvar, *Kérdőív*
58. Karcag, *Kérdőív*
59. Sárrétudvari, *Kérdőív*, PUSZTAINÉ gyűjtése
60. Berettyószentmárton, *Kérdőív*
61. Szeghalom, *Kérdőív*
62. Békésszentandrás, *Kérdőív*
63. Gyoma, SZILÁGYI Milós közlése
64. Doboz, *Kérdőív*
65. Békés, MÁRTON László 1965. 308.
66. Mártély, S. gy.
67. Orosháza, NAGY Gyula (szerk.) 1965. 203.
68. Hódmezővásárhely, TÁRKÁNY SZŰCS Ernő 1961. 59.
69. Kiszombor, S. gy.
70. Pacsér (Pačir), PÉNOVÁTZ Antal 1975. 86.
71. Kórógy (Korog), PENAVIN Olga 1965. I. 403.
72. Pozsonyboldogfa (Matka Božia), S. gy.
73. Tejfalu (Mliečno), S. gy.
74. Vága (Váhovce), S. gy.
75. Vízkelet (Čierny Brod)
76. Negyed (Ned'ed), S. gy.
77. Kisudvarnok (M. Dvorniky), S. gy.
78. Bős (Gabčikovo), S. gy.
79. Keszegfalva (Kamenična), S. gy.
80. Menyhe (Podhorany), S. gy.
81. Kolony (Kolon), S. gy.
82. Berencs (Branč), S. gy.
83. Zsitvabesenyő (Bešeňov), S. gy.
84. Madar (Madar), S. gy.
85. Újbars (Nové Tekov), S. gy.
86. Kissáró (Šarovce), S. gy.
87. Egeg (Hokovce), S. gy.
88. Ipolynyék (Vinnica), S. gy.
89. Rárósmulyád (Mul'ad), S. gy.
90. Pinc (Pincina), S. gy.
91. Szalóc (Slavec), S. gy.
92. Szilice (Silica), S. gy.
93. Csucsom (Čučma), S. gy.
94. Barka (Borka), S. gy.
95. Magyarbőd (Bidovce), S. gy.
96. Nagyszalánc (Slaňec), S. gy.
97. Deregnyő (Drahňov), S. gy.
98. Dercen (Drišyna), TAGÁN Galimdsán, EA 1857. 18.
99. Szamoshát, CSŰRY Bálint 1936. II. 255.

100. Magyarlápos (Tîrgu Lăpuş), *Kérdőív*
101. Válaszút (Răscruci), S. gy.
102. Magyarvista (Viştea), S. gy.
103. Gyalu (1727), JAKÓ Zsigmond 1944. 247.
104. Ádámos (Adămuş), *Kérdőív*
105. Pócsfalva (Păucioasa), *Kérdőív*
106. Ditró (Ditrău), FÖLDES László 1956. 201.
106a. Siménfalva (1636), B. NAGY Margit 1973. 74.
107. Székelyföld, SZINTE Gábor 1903. 16.
108. Háromszék (1755), Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 123.
109. Háromszék (1716), Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 62.
110. Réty (Reci), *Kérdőív*
111. Tatrang (Tărlungeni), S. gy.
112. Hosszúfalu (Satu-Lung), S. gy.
113. Porumbák (1648), PRODAN, David 1970. I. 894.
114. Fogaras (1676), PRODAN, David 1976. II. 741.
115. Gajcsána (Gaiçeana), *Kérdőív*

A 3. térkép adatmutatója

1. Szigetköz, TIMAFFY László gyűjtése és szíves közlése
2. Mosoni-síkság, u. ő.
3. Rábaköz, u. ő.
4. Mihályi, ÚMTSz.
5. Lovászpatona, ÚMTSz.
6. Szentgál, ÚMTSz.
7. Balatonmellék, JANKÓ 1902. nyomán ÚMTSz.
8. Becsvölgye, PAIS 1964. 113.
9. Ordacsehi, *Kérdőív*
10. Várong, TAKÁCS Lajos szíves közlése
11. Szenna, ÚMTSz.
12. Zselickisfalud, ÚMTSz.
13. Ormánság, KISS G. 1952. 488.
14. Berencs (Branč), S. gy.
15. Újbars (Nové Tekov), S. gy.
16. Kissáró (Šarovce), S. gy.
17. Egeg (Hokovce), S. gy.
18. Ipolynyék (Vinica), S. gy.
19. Pinc (Pincína), S. gy.
20. Hont, S. gy.
21. Patak, KAPROS Márta szíves közlése
22. Szarvaskő, IGAZ 1964. 162.
23. Mezőkövesd, KECSKÉS Péter szíves közlése
24. Szentmártonkáta, ÚMTSz.
25. Monor, BORZSÁK 1936. 46.
26. Kiskunság, TÁLASI 1936. 144.
27. Nagykőrös, NOVÁK László szíves közlése
28. Fülöpszállás, ÚMTSz.
29. Kiskunfélegyháza, NOVÁK László közlése
30. Kiskunhalas, TÁLASI 1936. 144.
31. Sándorfalva, ÚMTSz.
32. Pacsér, PÉNOVÁTZ 1975. 86.
33. Kórógy, PENAVIN 1965. I. 403.
34. Magyarbőd (Bidovce), S. gy.
35. Szalánc (Slanec), S. gy.
36. Györgytarló, ÚMTSz.
37. Badalló (Bodolov), CSŰRY 1936. II. 310.
38. Garbolc, ÚMTSz.
39. Besenyőd, ÚMTSz.
40. Piricse, RÁDULY Emil 1976. DENIA. 2207.
41. Nyírlugos, u. ő.
42. Hajdúböszörmény, BENCSIK 1971. 125.
43. Nagyhegyes, ÚMTSz.
44. Debrecen, ECSEDI 1911. 40.
45. Vámospércs, S. gy.
46. Nagyléta-Vértes, DÁM László szíves közlése
47. Karcag, BELLON Tibor szíves közlése
48. Nagy-Sárrét, SZŰCS Sándor közlése
49. Csépa, BARNA Gábor szíves közlése
50. Kunszentmárton, u. ő.
51. Békés, BANNER 1911. 134.
52. Orosháza, NAGY (szerk.) 1965. 203.
53. Kiszombor, S. gy.
54. Nagyzerénd (Zerind), ÚMTSz.
55. Ditró (Ditrău), FÖLDES 1956. 201.

A 4. térkép adatmutatója

1. Vága (Váhovce), S. gy. és ÚMTSz.
2. Menyhe (Podhorany), S. gy.
3. Kolony (Kolínany), S. gy.
4. Berencs (Branč), S. gy.
5. Újbars (N. Tekov), S. gy.
6. Kissáró (Šarovce), S. gy.
7. Bény (Biňa), NOVÁK 1913. 55.
8. Ebed (Obid) MNyjA.
9. Egeg (Hokovce), S. gy.
10. Tesmag (Tesmák), S. gy.
11. Ipolynyék (Vinica), S. gy.
12. Csetnek (1662, Štitnik), Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1906. 80.
13. Szalóc (Slavec), S. gy.
14. Csucsom (Čučma), S. gy.
15. Szilice (Silica), S. gy.
16. Barka (Borka), S. gy.
17. Szádelő (Zadiel), S. gy.
18. Magyarbőd (Bidovce), S. gy.
19. Nagyszalánc (Slaňec), S. gy. és ÚMTSz.

20. Deregnyő (Drahňov), S. gy. és ÚMTSz.
21. Hegyköz, Nagybózsva, Pusztafalu, PETERCSÁK 1978. 44.
22. Erdőhorváti, PETERCSÁK gy. *Kérdőív*
23. Fóny, MNyjA.
24. Encs, MNyjA.
25. Hernádkércs, MNyjA.
26. Krasznokvajda, MNyjA.
27. Debréte, MNyjA.
28. Nagyoroszi, S. gy.
29. Hont, S. gy.
30. Vámosmikola, S. gy.
31. Úny, MNyjA.
32. Tök, MNyjA.
33. Páty, MNyjA.
34. Göcsej, GÖNCZI 1914. nyomán ÚMTSz.
35. Zalaszombatfa, ÚMTSz.
36. Muraszemenye, PUSZTAINÉ gy. *Kérdőív*
37. Kórógy (Korog), PENAVIN 1965. I. 403.
38. Hódmezővásárhely (1777), TÁRKÁNY SZŰCS 1961. 59.
39. Gyoma (1842), SZILÁGYI Miklós közlése levéltári forrásból
39a. Szurdok (1657, ma Surduc), B. NAGY 1973. 125.
39b. Meggykerék (1647, Meşcreac), B. NAGY 1973. 86.
39c. Magyarbükkös (1646, Bichiş), B. NAGY 1973. 80.
39d. Siménfalva (1636, Şimoneşti), B. NAGY 1973. 74.
40. Fogaras (1632, Făgăras), PRODAN 1970. I. 141, 176.
41. Porumbák (Porumbac), PRODAN 1976. II. 142.
42. Komána (Comana, 1648), PRODAN 1970. I. 924.
43. Csernátfalu (Černatu), S. gy.
44. Hosszúfalu (Satu-Lung), S. gy.
45. Tatrang (Tărlungeni), S. gy.
46. Réty (Reci), *Kérdőív*
47. Gyimesközéplok (Lunca de Jos), *Kérdőív*

Attila Paládi-Kovács

URSPRÜNGLICHE FORMEN DER KRIPPE IN DER UNGARISCHEN VIEHZUCHT

(Auszug)

In dieser Studie bringt der Verfasser die verschiedenen Formen der ungarischen Krippe in ein System. Im Sinne des Prinzips „Wörter und Sachen" untersucht er die Zusammenhänge zwischen Form und Terminologie, die geographische Verbreitung der Gegenstände und ihre Benennungen im ungarischen Sprachraum (zum Beispiel *Karten 1—4*). Seine sachgeschichtlichen Feststellungen untermauert er über die Lehren der Sach- und Wortgeographie hinaus mit (hauptsächlich osteuropäischen) vergleichenden ethnographischen Daten, wirtschaftsgeschichtlichen, wortgeschichtlichen und ikonographischen Beweisen.

Zunächst schildert er Angaben aus dem 18.—19. Jahrhundert, die die Fütterung ohne Krippe beweisen. Noch gegen Ende des 19. Jahrhunderts waren, besonders in der Großen Ungarischen Tiefebene, häufig Ställe ohne Krippen zu finden, in denen das Hornvieh frei herumgehen konnte. Das Futter wurde auf den Boden gestreut. Vor dem Melken wurde die Kuh an einen Pflock gebunden. Die Abwesenheit der Krippe war keine ungarische Spezialität, sie fand sich auch in slawischen, deutschen und rumänischen Gegenden.

Des weiteren schildert die Studie das Baumaterial und die Formen der einfachen Krippen. Im Mittelalter wurden in Ungarn die Krippen hauptsächlich aus Ruten geflochten und ihre Form erinnerte an einen Korb *(Abbildung 1)*. Aus Ruten geflochtene Krippen finden sich in einzelnen Teilen der Großen Ungarischen Tiefebene, in der Kleinen Tiefebene und in Siebenbürgen noch bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts *(Abbildungen 2—4)*. In der Moldau gebrauchten Rumänen und Ungarn noch zu Beginn der 1950-er Jahre aus Ruten geflochtene Krippen (ungarisch: *sövényjászol* = Zaunkrippe). Solche Krippen hatten keinen Boden, ihre Wände wurden mit Pflöcken befestigt, die man in die Erde trieb. Die Wände der in den Ställen stehenden Zaunkrippen wurden in der Regel an beiden Seiten mit Lehm überzogen. In der Ebene der Tisza (Theiß) gebrauchte man auch aus Schilf und Sonnenblumenstengeln angefertigte und mit Lehm ausgestrichene Krippen. Aus großen Eichen- oder Fichtenstämmen ausgehöhlte Einbaumkrippen (ungarisch: *bodonjászol*) wurden von den Bauern der bewaldeten Gebirgsgegenden benützt *(Abbildungen 5—6)*. Ähnliche aus Baumstämmen ausgehöhlte Krippen finden sich auch in anderen bewaldeten Gegenden Europas *(z. B. Abbildung 7)*. Die Verbreitung der aufgezählten Krippenformen geht aus *Karte 1* hervor.

Die primitiven Formen wurden meist von Bretterkrippen abgelöst. Diese standen nicht mehr am Boden, sondern auf Füßen und ihr Boden bestand aus Brettern. Man kennt zwei Formvarianten *(Abbildungen 8—9)*. Die an die Wand angebaute Krippe bürgerte sich im ganzen ungarischen Sprachraum nur stufenweise ein. In der Großen Ungarischen Tiefebene gebrauchte man an vielen Orten noch vor nicht langer Zeit in der Mitte des Stalles stehende, zweiseitige Krippen. An diese wurden beiderseits die Pferde und das Hornvieh angebunden. Über der Krippe an der Wand befestigte Heugitter *(Abbildung 10)* können seit 1636 nachgewiesen werden. Im 17. Jahrhundert wurden solche — hauptsächlich in Siebenbürgen und auf herrschaftlichen Gütern — bereits an vielen Orten benützt. In der Großen Ungarischen Tiefebene sorgte in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts das Militär und die Verwaltungsbehörde für Verbreitung der Heugitter. Ein Teil der Terminologie *(sráig, srágla, saraglya)* bezeugt, daß diese Einrichtung durch deutsche Vermittlung aus dem Westen in das Karpatenbecken kam *(Karte 2)*. Von Karpatenukrainern, Rumänen und moldauischen Ungarn wurde das Heugitter nicht einmal um die Mitte unseres Jahrhunderts gebraucht. Die Bezeichnungen für den oberen Längsbalken der Zaun- und Bretterkrippen sind aus *Karte 3* ersichtlich.

Die Studie schildert auch die Formen der transportierbaren, sogenannten Sommerkrippen (ungarisch *nyári jászol*). Diese waren in ihrer Mehrheit aus Brettern hergestellt und standen auf Füßen *(Abbildung 11)*. Sie waren im 19. und 20. Jahrhundert hauptsächlich in der Großen Ungarischen Tiefebene und der Kleinen Tiefebene verbreitet. Eine ähnliche Form ist auch aus Anatolien bekannt *(Abbildung 12)*. Aus Ruten geflochtene, große runde Körbe *(Abbildung 13)* und auf Räder oder Schlittenkufen montierte Krippen wurden zum Füttern von Zugvieh und Schafen ebenfalls in der Großen Ungarischen Tiefebene benützt *(Abbildungen 14 und 15)*. Tragbare Schafkrippen sind auch in anderen Teilen des Karpatenbeckens bekannt *(Abbildung 4)*. Ausgesprochen zur Fütterung von Pferden dienten tragbare, kleinere oder größere Bretterkrippen (ungarisch: *zabló, Abbildung 16)*.

Endlich teilt der Artikel die Verbreitung des ungarischen Wortes *váló*, 'Pferde- oder Hornviehkrippe' mit *(Karte 4)*. Dieses aus der Zeit vor dem 10. Jahrhundert stammende bulgarisch—türkische Lehnwort ging der Übernahme des Wortes *jászol*-Krippe, slawischen Ursprungs, voraus. Es beweist auch, daß die Ungarn schon vor der Berührung mit den Slawen Krippen benützten. Das Wort *váló* ist ursprünglich die Einbaumkrippe, das Wort *jászol* aber die Zaunkrippe.

Vargyas Lajos

A magyar zene őstörténete II.

Az előzőkben a magyar kvintváltó dallamok eredetével foglalkoztunk. A magyar és Volga vidéki párhuzamok nagyobb része azonban nem kvintváltó, hanem különféle más típusokban mutatkozik. Igaz, ezek mögött többnyire nem áll egy ennyire szorosan körülhatárolható stílus, csak a teraszosan ereszkedő ötfokú vagy primitívebb ötfokú típusok háttere. Viszont 16 pontos megfelelés az előbbi 6 mellett már nagy jelentőségű. Látni fogjuk, hogy továbbiakat is lehet találni, sőt a régieket is ki lehet egészíteni új adatokkal. Lássuk tehát sorjában először KODÁLY egybevetéseit, mégpedig először a nagy ívű, egyéni dallamfordulatokkal jellemezhető darabokat, majd a primitívebb alakulatokat.

A következő nagy ívű dal az „1846-ba el kell menni háborúba". *(38.kotta).*

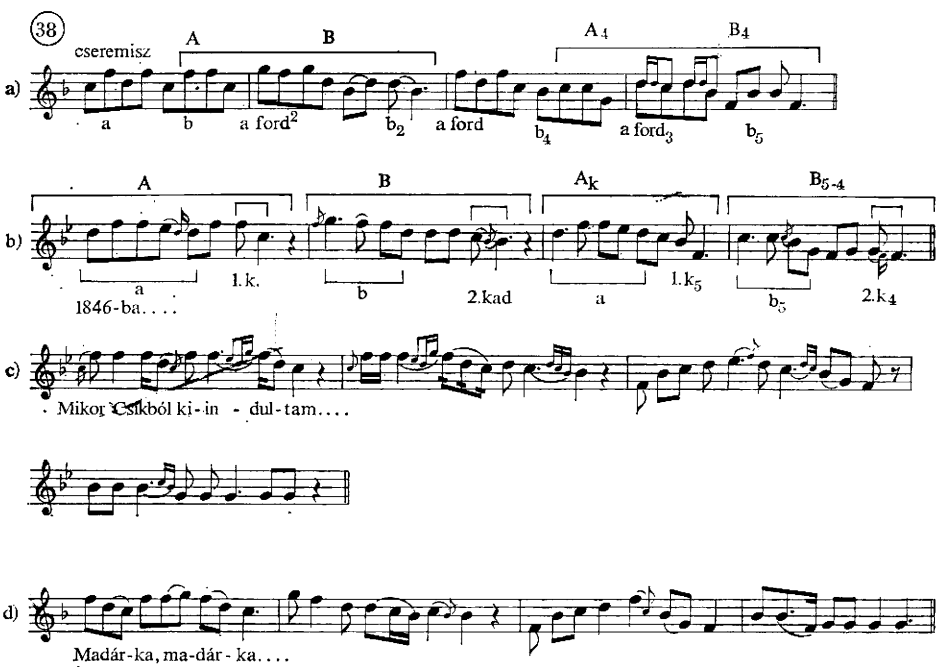

38. kottapélda. Cseremisz dal magyar változatokkal. a: VASZILJEV 1919. 17. sz.; b: Pt 180 = Sz. Nd. 123; c: AP 6164/b; d: AP 4827.

(Az összefüggésre Pt 180 és az új cseremisz dallam, valamint az új *la*-végű változatok között PAKSA Katalin figyelmeztetett; lásd PAKSA 1976.) Az összeállítás közelebbi cseremisz változatot tesz KODÁLY példája mellé, valamint *la*-végű változatokat is. A cseremisz dal az ötödik hangtól kezdve kvart-váltó, bár ez utólagos fejlődés eredménye is lehet, mivel nem valószínű, hogy az első öt hang — lényegében mindkét rész elején azonos — valaha is kvartváltó lehetett volna. A dallam ugyanis két motívumot, illetve fordítását ismétli az ötfokú skála különböző fokain azoknak megfelelő változtatásokkal: a-nak fordítása jelenik meg először egy hanggal följebb, majd eredeti magasságban, végül terccel lejjebb; b-t végül lefelé ismétli szekund, kvart és kvint-transzpozícióban.

A magyar elhagyja ezt a motivikus szövést, s az egész sort komponálja meg. A *szo*-végű magyar dalban csak a sorok utolsó két hangjában van megfelelés, mégpedig az 1. és 3. közt kvint, a 2. és 4. közt kvart. A *la*-végűekben ez is eltűnik, mert vagy a cseremisz két kadenciáját cserélték föl, ha az még élt valaha nálunk is, vagy a *szo*-végű dal záróhangját csúsztatták egy hanggal följebb. Különben a cseremisz változat kadenciái 5 ④ 2, amiről még fogunk szólani.

Hitetlenséggel fogadták egyesek újabban a *szo*-végű csuvas dal és a Jáger Jóska ballada dúr dallamának összevetését. A KERÉNYI közlésében meg-

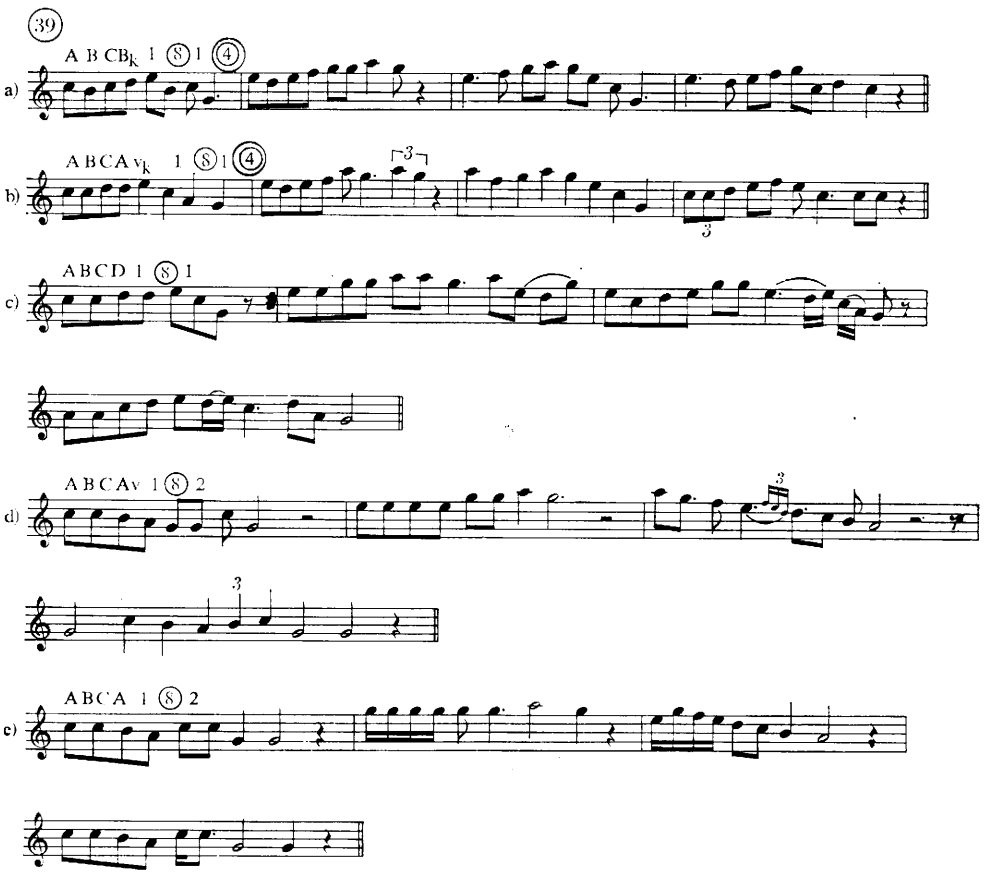

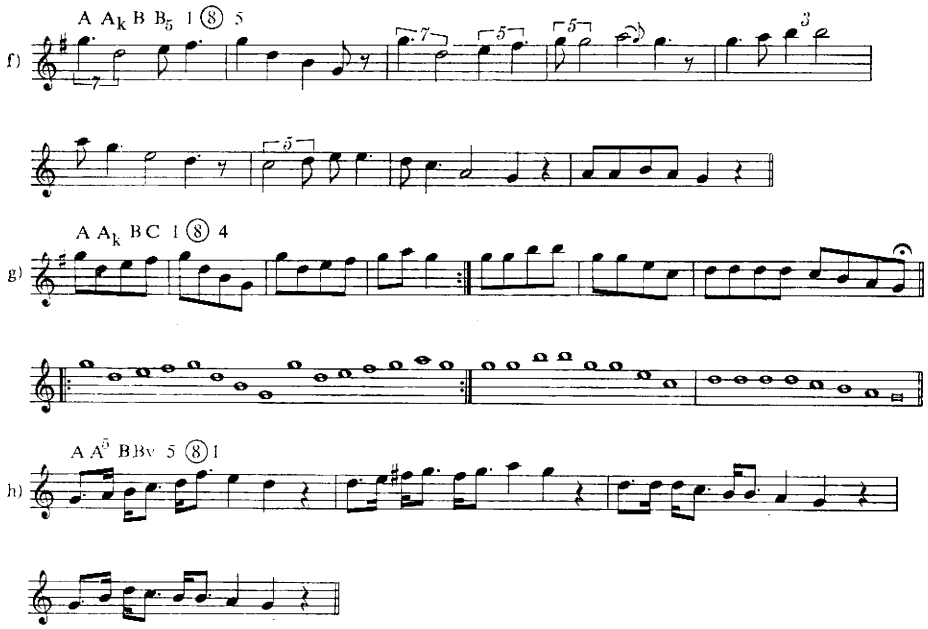

39. kottapélda. Csuvas dal magyar párhuzamai. a: KERÉNYI 1961. 183 (valamint több, szinte hangról hangra egyező népi variáns betyár és más szövegekre); b: a KODÁLY-közölte Jáger Jóska ballada „A miskolci hírös boltba"; c: KODÁLY csuvas párhuzama; d: Nád Jancsi ballada Rigyácról (Zala) 1935 SEEMAYER; e: Nád Jancsi ballada Bécről (Zala) 1932 SEEMAYER; f: MNT III/A 853. sz. Zselyk (Beszterce-Naszód) = JAGAMAS—FARAGÓ 256. sz.; g: BARTHA 1935. 72 sz.; h: BARTALUS II, 12. 12 sz. Tarcal (BARTALUS kézirata szerint Putnok), szövege „Pávás lány" ballada.

ismert műdal (1961, 183 „Jaj de szépen harangoznak") alapján többen arra gondoltak, hogy ez a dal volt a kiindulás, s a csuvas dallammal való egybeesés merő véletlen. Ilyen véletlenben azonban nem igen lehet hinni: sajátos dallamrészek ilyen fokú egyezése sosem tulajdonítható véletlennek. Olyan európai műdalt pedig nem ismerünk, amely annyira elterjedt volna széles területen, különböző népek körében, hogy a Volga vidékre is eljutott volna a magyarokon kívül. Utána kellett tehát nézni, vannak-e további, esetleg közelebbi változatai is nálunk a csuvas dalnak. Minthogy az 1 ⑧ 1 kadenciákkal van felépítve, ilyen vagy ehhez hasonló felépítésű változatok közt kellett nyomozni. Az alábbi darabokra találtam *(39. kottapélda).*

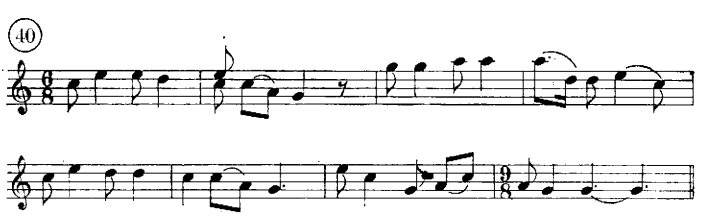

40. kottapélda. Csuvas dal. MAKSZIMÁV 1932. 178. sz.

A csuvas dal közelebbi változataiban is megváltozik a kadencia, és különböző ismétlések jelentkeznek. *40. kottapéldá*nkban 1 ④ v. ⑥ 1, ABAC formát látunk. MAKSZIMĂV 1932 179 sz. ugyancsak ABAC, de 1 ⑧ 1 kadenciákkal.

Az összeállításból kiderül, hogy a *do*-végűvé vált népi dallamváltozat terjedt el a felsőbb rétegekben — nyilván éppen dúr-volta miatt —, s ezt a társadalmi fölfelétörést, nem pedig „lesüllyedést" kell látnunk KERÉNYI közlésében, amit az általa nyilvántartott késői előfordulás is valószínűsít. (Olyan gyűjteményekben jelenik meg, amelybe már szórványosan népi dalok is bekerülnek.)

A dallamok formai alakulása jól szemlélteti a nép igyekezetét, hogy hasonlóságokat, ismétléses szerkezeteket alakítson az eredeti ABCD-formából. A szintén eredeti ötfokúság még világosan jelen van egyik-másik variánsban, de a még leginkább átalakult, dúrszerű 39/h is első sorának mixolyd-szeptimével elárulja nem-dúr hangnemű fogantatását. A dallam betyár-szövegei pedig arra mutatnak, hogy többnyire a legalsó, hagyományőrző rétegekben maradt fenn lappangó reliktumként, vagy mint a mezőségi változat mutatja, valami lakodalmi szokáshoz kapcsolódva.

Az „Árva vagyok, árva" megint olyan párhuzam, amelynek mindkét tagja igen elterjedt dallam-családot képvisel. A magyart országszerte ismerték, a csuvast pedig három gyűjtemény is megörökítette, tehát széles körben lehet ismerős a Volga vidéken is. (LACH változata az Ufa Kormányzóság Belebej körzetéből való, tehát messze a központi csuvas területektől.)

A „Bárcsak ingem valaki megkérne" párhuzamot, KODÁLY egybevetését egy újabb dallal lehet kiegészíteni, amely egyes részeiben a legközelebb áll a magyarhoz, egyúttal a dal ottani nagy kedveltségét is igazolja *(41. kottapélda)*.

A „Be van Kenderes kerítve" talán a legelterjedtebb magyar népdal, változatainak száma 1000 körül van. Két főkadenciával alkot variáns-csoportot egyrészt (4)-gyel, mint Pt 128—129, másrészt (5)-tel, amint KODÁLY párhuzamában látjuk. Első sora általában 5—4—5—4—5—4—5—8 lépésekből áll, s (Moldvát kivéve) az egész nyelvterületen megtalálható. Keleti párhuzama ezúttal a tárgyalt területtől messze, a Nogáj tatároktól származik, valahol Orenburg és Asztrahán között. Ez a nép belsőázsiai eredetű, a párhuzam tehát Belső-Ázsiával köti össze a magyarságot, nem a Volga-Káma közével. Az egyezéshez nem fér kétség, bár a magyar tovább ereszkedik harmadik sorában, míg a tatár újra fölkanyarodik.

KODÁLY utolsó összevetése már csak az angol és német kiadásban jelent meg: a „Székely keserves" témájául szolgáló dallamot: „Aj sirass édesanyám" tette egy csuvas dal mellé. A párhuzam önmagában elég távoli, igazi párhuzamnak nem is nevezhető, de a csuvas dal valóban sok magyar dallamra hasonlít. KODÁLY viszont még nem ismerhette az „Annyi bánat a szüvemen" kezdetű éneknek (Pt 122) újabban előkerült, közelebbi változatait; azoknak második és harmadik sora, sőt a befejezése is annyira változékony, egymással fölcserélhető, hogy látszik: itt a nép bizonyos motívumokkal szabadon bánt, különböző magasságban, különböző sorrendbe rakosgatta *(42. kottapélda)*.

A csuvashoz a b) változat van legközelebb, különösen ha 3. sorának négy hangnyi kezdő motívumát oktáv-törésnek fogjuk fel, minthogy pontosan egyezik az első sor kezdetével, és oktávval följebb gondoljuk. Különben itt is megfigyelhető, hogy alakítanak utólagos kvint-viszonyt a magas és mély rész között. A többi dallam pedig mutatja, mennyire közeli lehet egy-egy részlet egyik-másik variánsban.

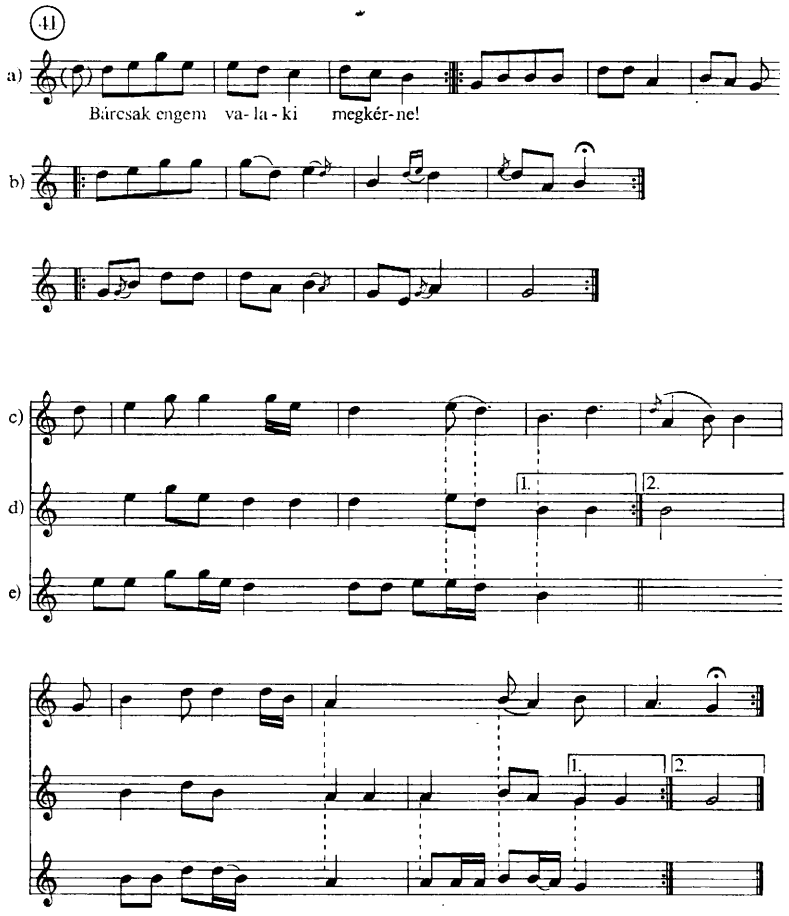

41. kottapélda. Magyar dallam cseremisz párhuzamai. a: Sz. Nd. 55 sz.; b: VASZILJEV 1919. 67 sz. az északi cseremisz területről. A következők a magyar dal mellé állított korábbi párhuzamok KODÁLY tanulmányából. c: LACH, Cseremisz 125 sz.; d: LACH, Votják 63 sz.; e: VASZILJEV 1919. 109 sz.

Mielőtt továbbmennénk KODÁLY szűkebb mozgású dallampárhuzamaira, két újabb kvintváltó párhuzamot szeretnék csatolni az övéihez. Az egyik egy közismert dal változata BARTÓK felsőiregi gyűjtéséből, szembeállítva LACH cseremisz változatával *(43. kottapélda)*.

A magyar dal dúr terce és szeptimája valamint frig zárlatai természetesen nem változtatnak ötfokú jellegén. Mindkét dal két részének kitoldott metrikája, a záró formulák és a háromfokú–négyfokú motívumok kvint-válasza nagyon szorosan összekapcsolja a magyar és cseremisz változatot.

A következő megfelelést valószínűleg JÁRDÁNYI Pál kezétől származó utalásban találtam a zenei rendben a magyar típus mellé téve *(44. kottapélda)*.

A két dallam ritmusa eltérő, dallam-menete viszont igen hasonló, s még abban is egyezik, hogy általában kvintváltás nélkül ereszkedik fokozatosan, s

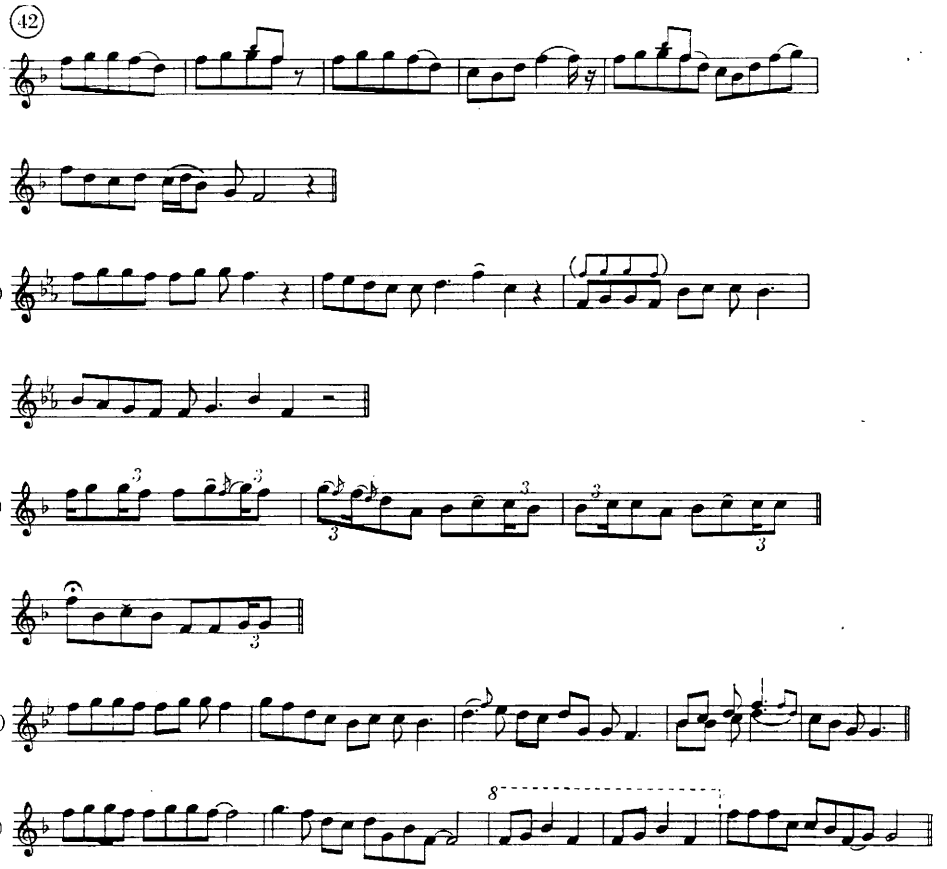

42. kottapélda. Csuvas dal magyar párhuzamai. a: MAKSZIMÁV 84 sz.; b: AP 6223/b Gyimes; c: AP 4688/e Gyimes; d: AP 4662/d Gyimes; e: Pt 122 Csik.

csak a végén, illetve a magyarnak két sorvégén válik kvint-megfeleléssé. Sőt a magyar AA_kBB_k szerkezetet is fejlesztett ki benne.

KODÁLYnak még két párhuzamáról mondhatjuk, hogy „nagy terjedelmű": „A búbánat keserűség"és „Vékony cérna, kemén mag" valamint csuvas megfelelője ugyanis szeptim, illetve oktáv terjedelmű. Olyan oktávról ereszkedő *szo*-pentaton dal, mint a szembeállított változat, igen sok található a csuvas dalok közt. Az az eltérés is általános, hogy a magyar nem megy le *szo*-ra, hanem *la*-n végződik; szinte valamennyi párhuzamban ezzel az eltéréssel találkozunk (a tonális kvintválaszok kivételével).

Már a következő két dallam összevetésében a Volga—Káma-vidék jellegzetes 6—1 terjedelmű *szo*-pentaton dalainak magyar megfelelőit látjuk viszont a szabályos *la*-végű elváltozásban: a „Túl a vizen egy kosár" és „Od' alá szolgáltam". Az előbbi még ebben a kis hangterjedelemben is eléggé jellemző dallamvonalból épül fel, ami a párhuzamot közelivé teszi; kissé elmosódottabb a második, ahol a magyar hangkészlete is egy fokkal följebb tolódott a *la*-ötfokúságban, ezáltal nemcsak a záróhang csúszott följebb, hanem az egész

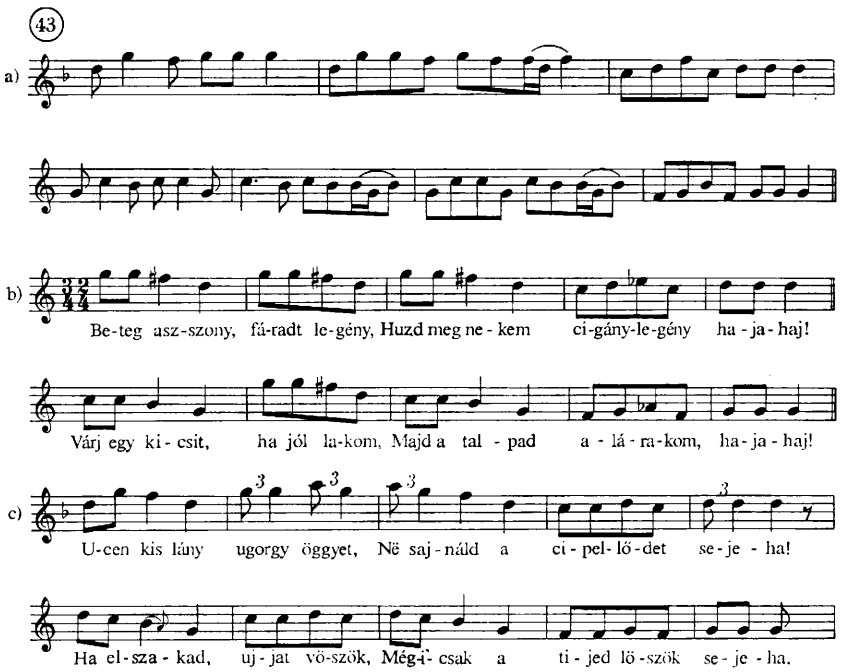

43. kottapélda. Magyar dal és cseremisz párhuzama. a: LACH, Cseremisz 219. sz.; b: Felsőireg 1907; c: AP 5389/h.

hangkészlet 7—1-re. Az utóbbi párhuzamhoz újabban JAGAMAS közölt egy pontosabb megfelelést méghozzá *szo*-záróhanggal (bár szótagszáma és ritmusa eltérő) *(44/a. kottapélda)*.

Mégis ennek — a csekély dallammozgás miatt — nem annyira önmagában van bizonyító ereje, mint a többiekkel együtt, minthogy típusok meglétét igazolja.

Ilyen jelentősége van a „Csak azt szánom-bánom" kezdetű, több változatban élő zoborvidéki dallamnak is. Itt az annyiszor, annyiféle megoldásban felbukkanó *la-do-re-mi* négyfokú dallamépítkezés egy példájával van dolgunk, amihez az idézett cseremisz példánál hasonlóbb mozgású változatot is lehetne találni. Azonban itt a típus lényeges, az ismert archaikus dallamfajta megléte. Különösen azóta, hogy a másfajta négyfokú és háromfokú dallamok is előkerültek Gyimesből és Moldvából. Nem elszigetelt eset tehát, aminek jelentőségét pusztán az adná meg, közeli-e vagy távoli a párhuzama; hanem hogy egy archaikus stílus maradványa. Méghozzá az Erdélyen kívüli, tehát kevesebb régiséget fenntartó területekről! Fel is merülhet a kérdés: nem az egykori *közmagyar*, vagyis általánosabb négyfokú formát őrizték-e a nyitrai magyarok (és az erdélyiek, ha a *do-re-mi-la* már ismert négyfokú formákra gondolunk, a Kőműves Kelemen-dallamokra és társaira); míg a ritkább 3—4 fokú típusok csak a keleti széleken, Gyimesben és Moldvában maradtak fenn.

Igen fontos stílus-kapcsolatot jelez az a három párhuzam, amit KODÁLY olyan táncdalokkal mutat be, amelyek második sorukban lefutnak az alaphangra. Ez a „kis kvintváltó", illetve „motívum-eltoló, kvartváltó" stílus, amit részletesen meg kell tárgyalnunk, mielőtt az ő három példáját elhelyeznénk

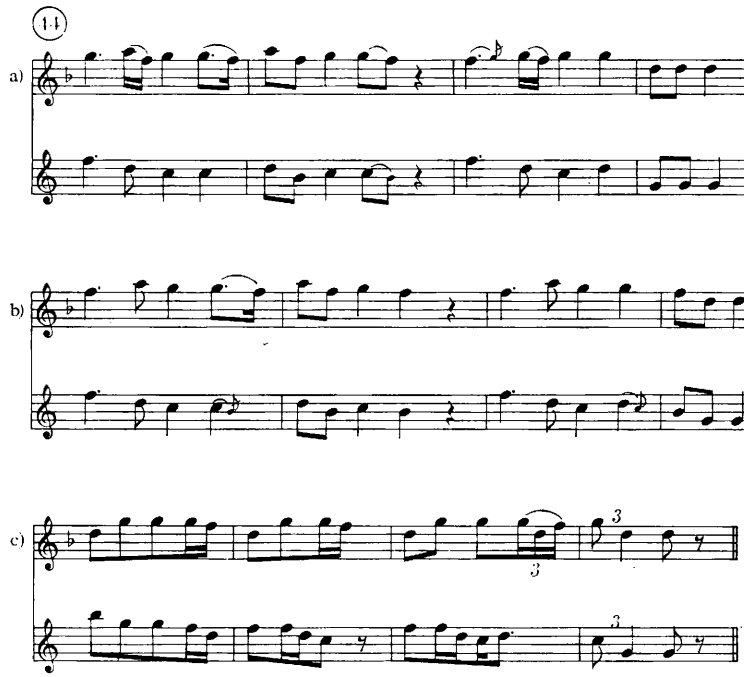

44. kottapélda. Magyar dalok csuvas párhuzammal. a: Pt 63; b: AP 4504/g; c: csuvas dal, lásd KODÁLY: Ötfokú zene IV. 85. sz. (Talán FEINBERG gyűjteményéből választotta.)

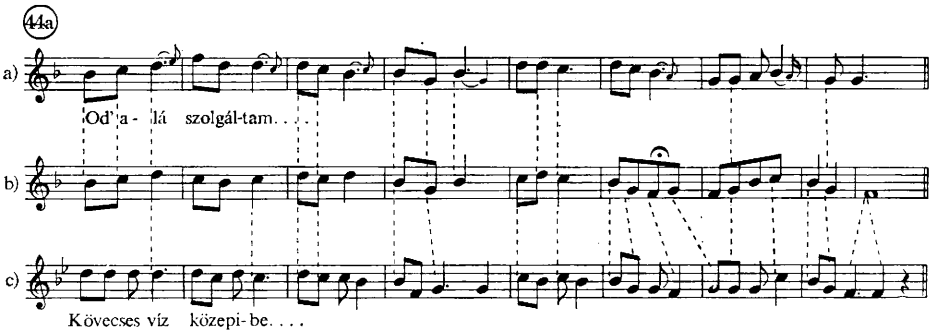

44a kottapélda. a—b: KODÁLY magyar-votják dallam-összevetése; c: JAGAMAS—FARAGÓ 37. sz. (lásd hozzáfűzött jegyzetüket.)

benne, mivel itt dudanótáink sokkal szélesebb körű kapcsolatáról van szó. Ha ugyanis összegezzük a cseremiszek ide tartozó dallamainak tulajdonságait, és azonos szempontok alapján elemezzük dudanótáinkat is, meglepő egyezésekre találunk. Azokra, mint már mondottuk, leginkább a kvart-viszonyok jellemzők, mégpedig nemcsak egyszerűen az 1. és 2. sor közt, hanem a bújtatott motívum-ismétlés lehetőségei szerint is. Ha az egyes sorok hangterjedelmét vesszük tekintetbe, az első sort mindig magasban találjuk, az oktáv vagy még magasabb hang és többnyire a 4. fok között; a második sor mindig lefut az

1. fokra, terjedelme leginkább 6—1, néha 8—1. A harmadiké és néha a negyediké is fölfelé ível; ha nem, akkor 4—1, 6—1, sőt néha 3—1 közt mozog. Ha a sorismétlés más sorrendben történik, akkor a második sorban vannak ezek az alacsonyan mozgó dallamvonalak. A leggyakoribb kadencia-képletek: 5 ① 2, 4 ① 1, 5 ① 1, 4 ① 5, esetleg 8 ① 5; az első zárlat igen sokszor már 3 is lehet; ilyenkor az első sor hangterjedelme (9)8—5 + 3. Ezen belül van a különleges kismotívumszövés. (Lásd 4—5. példánkat valamint KODÁLY 1973. 27. és 28. lapon levő cseremisz dalokat.)

Ezeket a sajátságokat sorra feltaláljuk dudanótáinkban. Vegyük sorra a Pt-ban közölt néhány tipikus dudanótát.

248 s z. sorainak terjedelme: 7—4, 8—1, 4—1, 4—1; kadenciái 4 ① 2; motívumokra bontva (egy-egy ütem, vagyis félsor egy motívum): $a^1 + a^2/b^1 + a^2/c + a^2_{4k}/c + a^2_4/$. De nem volna túlzás a harmadik és negyedik sor elejét a második sor elejének kvint-transzpozíciójaként sem értékelni.

249 s z. lényegében azonos az előzővel, csak más „formai játék" van benne: 7—4, 8—1, 5—1, 8—1; 4 ① 2 vagy 5, ABCB, ahol három „második" motívum kvart-viszonya, illetve azonossága még felismerhető.

250 s z. 8—5, 8 + 4—1, 4—1—8, 8—1; 5 ① 7, A^5ABC. Ennek nagyobb eltérései utólagosan is lehetnek, amint közeli variánsából, 259 sz.-ból kiderül.

259 s z. 8—5, 7—1, 5—1, 7—1; 5 ① 1; A^5BAB.

251 s z. 7—4, 8—1, 1—5, 7—1; 4 ① 2 vagy 5. Lényegében egyező 248 sz.-al, de más ismétlésekkel: $a^1 + a^2/b + a^2_4/c + a^2_{4k}/b_v + a^2_4//$

252 s z. 8—4, 7—1, 5—2, 7—1; 4 ① 2; $a^1 + a^2/b + a^2_4/b_4 + a^2_{4k}/b_v + a^2_4//$

256 s z. 8—1, 7—1, 7—1, 6—1; 5 ① 1 vagy 5; $a^1 + a^2/b + a^2_5/b + a^2_{5k}/c + a^2_5//$

257 s z. 7—4, 8—1, 4—1, 4—1; 4 ① 2; $a + a/b + a_4/c^1 + c^2/c^1 + d//$

258 s z. 8—5, 8 + 4—1, 8—2, 5—1; 5 ① 2; $a + a/b^1 + b^2/a_v + b^1/c + b^2//$

260 s z. Ha furcsa kanyargásait oktáv-törésnek fogjuk fel, illetve a mélyebb vagy magasabb rész elhomályosult megfeleléseinek, akkor a mellékelt formát állíthatjuk helyre mint a változat alatt meghúzódó elgondolást.

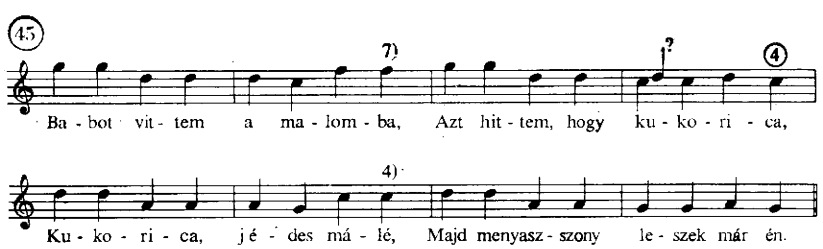

45. kottapélda. Magyar dudanóta (Pt 260. sz.) föltehető eredetibb alakja.

vagyis 8—4, 8—4, 5—1, 5—1; 7 ④ 4; $A^4A^4_kAA_k$ formát.
Lássunk most néhány nem közölt dudanótát is.

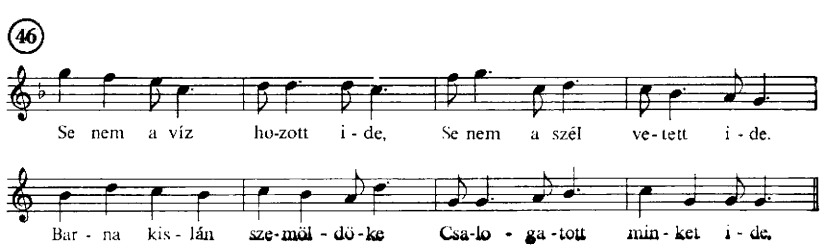

46. kottapélda. Magyar dudanóta. AP 6710/c.

8—4, 8—1, 5—2, 4—1; 4 ① 2 vagy 5; (formai megfelelés nincs).

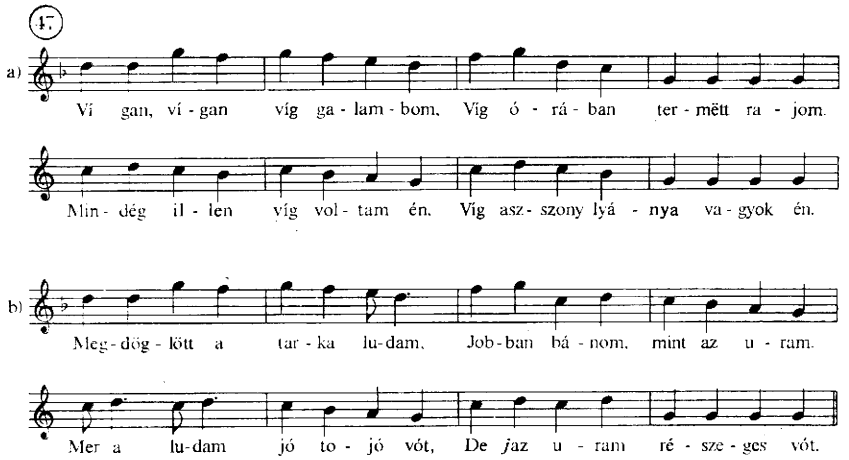

47. kottapélda. Magyar dudanóta változatai: AP 6626/d és AP 5991/i.

8—5, 8—1, 5—1, 5—1; 5 ① 1; $a^1a^2/b^1 + b^2/c + a^2_3/c + b^2$// De tulajdonképpen minden sor első ütemében is találunk megfelelést a lelépő 3—4. hangban: először kvartot, azután kvintet. A *b)* más csoportosításban hozza ugyanezeket az elemeket.

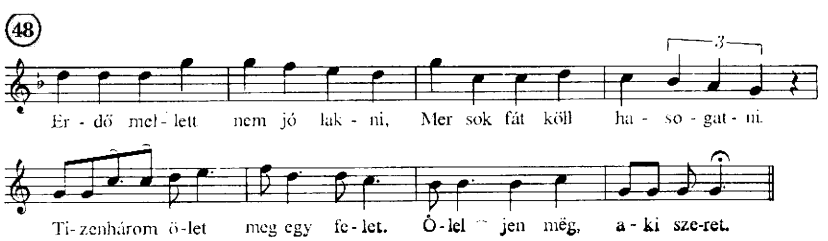

48. kottapélda. Magyar dudanóta: AP 4479/i.

8—5, 8—1, 1—7—4, 4—1; 5 ① 4; az egyetlen formai egyezés itt az első és második sor közt levő kvint-párhuzam.

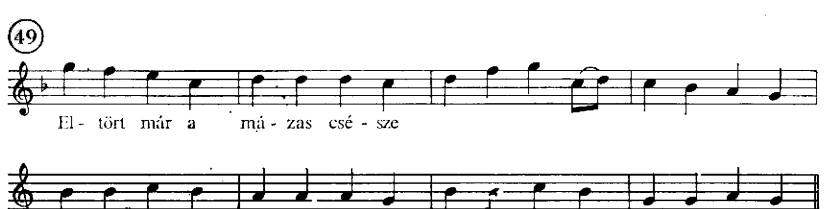

49. kottapélda. Magyar dudanóta. AP 4056/bc—4055/g.

8—4, 8—1, 4—1, 4—1; 4 ① 1; $a^1 + a^2/b^1 + b^2/c + a^2_4/c + d$//

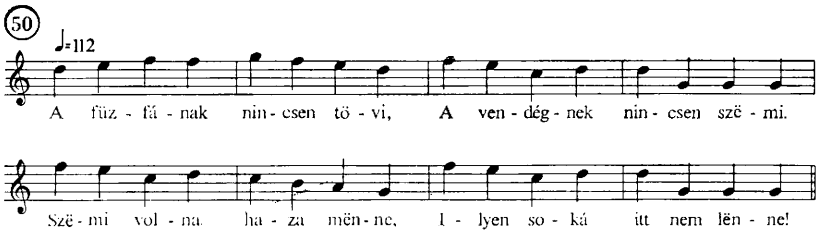

50. kottapélda. Magyar dudanóta. Mátraverebély (Nógrád) 1922 KODÁLY.

8—5, 7—1, 7—1, 7—1; 5 ① 1; $a^1 + a^2/b^1 + b^2/b^1 + a^2_5/b^1 + b^2$//

A magyar dudanótákból kitetszik, hogy a sorok elhelyezkedése a magasságban, terjedelme és kadenciái hasonlók a cseremiszekhez. A motivikus fűzésben is van rokonság: a kétféle sorrész összekapcsolása és a kvart-kvint-viszony köztük. Különbség, hogy míg a cseremiszek áttolják az ütemhatáron, s evvel szinte elrejtik a megfeleléseket, addig a magyarok a sorvégre helyezik, tehát kihangsúlyozzák, sokszor rondószerűen. Néha az első sor két motívuma azonos, ami szintén gyakori a cseremiszeknél, s VIKÁR (1971) külön formaként ki is mutatja indexében. (VIKÁR példái közt a *do*-végűek eléggé nagy terjedelműek, sokszor erősen melizmások is, s ezért eléggé eltérőek is a magyartól és a többi cseremisz példától; jobban idevágnak *szo-* és félhangos ötfokú darabjai.) A magyarok másik eltérése a moll-jelleg, bár ez nem általános: vannak dúr-tercű, illetve váltakozó tercű (sőt semleges tercű) darabok is köztük. Nyilván ez is a *szo-la* váltakozás körébe tartozó jelenség. De néha a lejegyzés rovására is írható: moll tercet jelöl, bár a hangfelvételen semleges terc hallatszik.

Különben a félhangos ötfokúságnak is fölfedezhetjük nyomait dudanótáink (sőt más dalaink) közt. Ha például Pt 254-ben a kromatikus váltóhangot a hangismétlés feloldásának fogjuk fel, és behelyettesítjük vele, valamint a zárlatban is *g-g*-vel az *a-g* lépést, akkor olyan félhangos ötfokú, 1—6—1 hangterjedelemben mozgó, 3 ① 5 kadenciás dalt kapunk, amilyen KULYSETOV gyűjteményében eléggé mindennapi *(51.—52. kottapélda).*

*53—54. példá*nk is világosan félhangos ötfokúságra mutat: az *53.* vége tisztán az, az *54.* eleje pedig bizonyítja, hogy a szekvencia másodlagos. Az *55—58. kottapélda* több lehetséges párhuzamot mutat be, amely mind más—más részlettel van közel a magyar dalokhoz, ugyanakkor egész felépítésük és menetük egyezik velük. *56.* és *58. példá*nk kivételesen még a nyolcasok négy hangismétléses záróformulájában is egyezik a magyarokkal.

*59. példá*nk pedig egy országszerte elterjedt dallammal képviseli a félhangos ötfokúság nyomait a cseremiszeknél oly gyakori hétszótagos dudanóta ritmusában.

Talán azt sem merész dolog föltenni, hogy a Pt 255 is egy ilyen stílusú dalból változott el utolsó záróhangjának felcsúszásával. Ha azt is az előző sor mintájára egy hanggal lejjebb helyezzük, akkor 8—4, 8—4, 6—1, 5—1, 4 ④ 1 kadenciás dalt kapunk, első és harmadik sora közt kvint-kvart-válasszal, valószínűleg *szo-*pentatoniával. A dunántúli (semleges) terc és a felcsúszott záróhang együtt okozhatta a hangnemi változást.

Különbség még a két nép dalaiban a három hangú sorvégekkel szemben — vagyis hét-szótagszámú sorfajtával szemben — a magyarok túlnyomó nyolcas sorfaja négy hangú zárásokkal. De ez a záróritmus cseremiszeknél is másod-

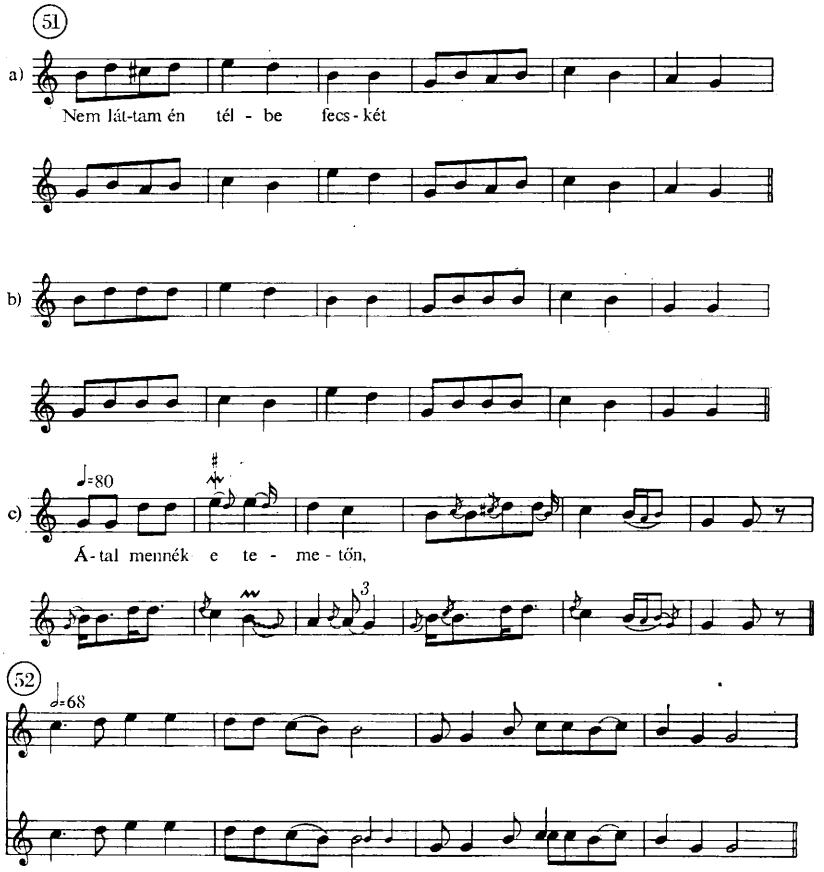

51—52. kottapélda. Magyar dallam (Pt 254), az előbbi dal kikövetkeztetett régebbi formája, a kikövetkeztetett forma újabban előkerült közeli változata, valamint egy hasonló cseremisz dal. b: rekonstrukció; c: FARAGÓ—JAGAMAS 122 sz.; 52.: KULYSETOV, 100.

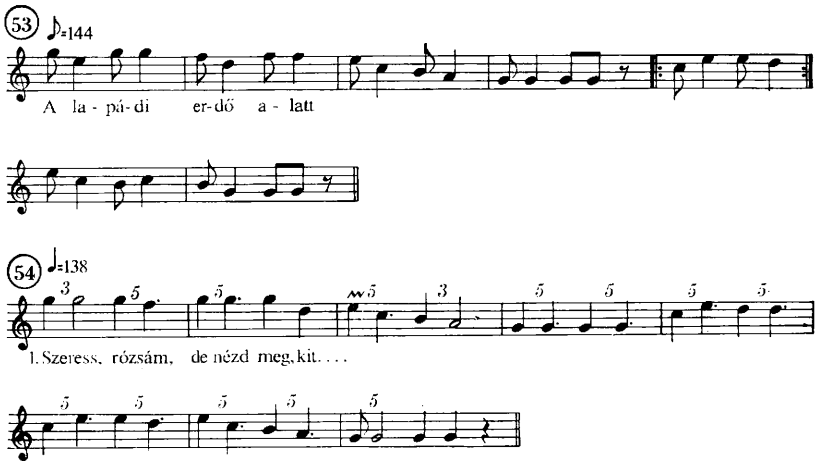

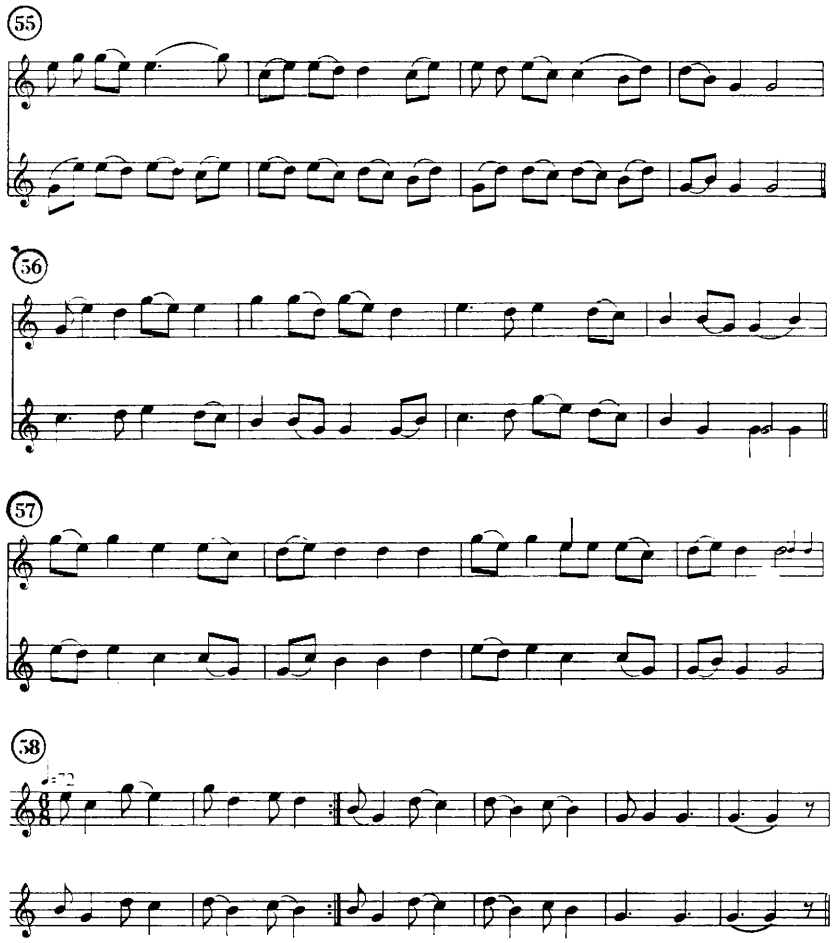

53—58. kottapélda. Magyar dallamok a félhangos ötfokúság nyomaival és többé-kevésbé hasonló cseremisz párhuzamok. 53: „A lapádi erdő alatt" 4 sz.; 54: JAGAMAS—FARAGÓ 12 sz.;55—57: KULYSETOV, 44, 135 és 61 lapon; 58: VIKÁR 1971, 124 sz.

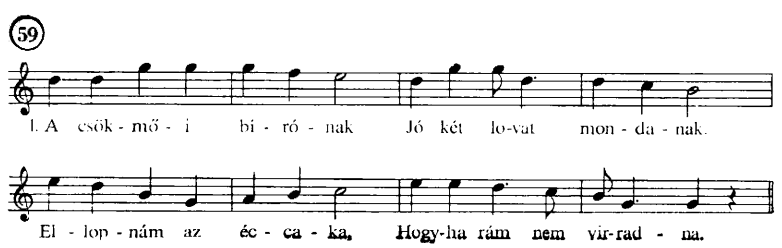

59. kottapélda. Magyar dudanóta a félhangos ötfokúság nyomaival. Csökmő (Békés) 1932 VARGYAS.

lagos lehet a kazáni tatár dalok szinte kizárólagos heteseinek hatására; sokszor ugyanis a cseremiszek is nyolc vagy több szótagot énekelnek ott, csak kiaprózzák a három hosszú hangot. Ugyanakkor a magyarok is sokszor ugyanúgy kidobogtatják négyszeres hangismétléssel a dallam két felének kihangzását, mint amott hármasokkal. Úgyhogy ez inkább összekötő hasonlóság, semmint elválasztó különbség. S hogy nálunk több a kvint-megfelelés, mint a kvart, az is érthető dalaink túlnyomó kvintváltó szerkezetének hatásából.

Ha most ez után a széles körű stílus-egyezés után vesszük szemügyre KODÁLY három dudanóta-párhuzamát, akkor a következőket állapíthatjuk meg. A „Leesett a makk a fáról" cseremisz párjával együtt kissé távoli rokona a dudanóta-stílusnak, mivel nincs benne a kis motívumok sajátos szövése; egymáshoz viszont annyira hasonlók, hogy összefüggésük kétségtelen. Mindkettő a stílus pereméről való. Annál jobban beletartozik viszont a „Jaj Istenem, kire várok" cseremisz megfelelője. Szerkezete: $a^1 + a^2/a^2_4 + b/a^1_5 + a^2_4/a^2_{4v} + b//$. Ez már motívum-szövés, bár nem a leggyakoribb fajtája; s ritkább eset a *la*-ötfokúság is. A magyar párhuzam dallamvonalában megegyezik vele, s a cseremisz dal első motívumának kvint-viszonyát kiterjesztette az egész sorra: második sorának b^3-ra felugró zárlatától eltekintve A^5ABA szerkezetű, ami szintén egyik ritkább forma a Volga vidéken.

A legkevesebb dallambeli és stílus-hasonlóságot a „Macska ment disznótorba" mutatja. Az oktáv mint első kadencia, sőt a terc is harmadik sorzárlatként előfordul az ilyen dalok közt, s közelebbi sajátság benne a hetes szótagszám a jellegzetes záróritmussal valamint a dúr-jelleg (ami kétségtelenül *do*-ötfokú maradvány); ugyancsak jellemző vonás az alapra lefutó második sorvég. Nyilván KODÁLY is elsősorban ezeket a vonásokat vette tekintetbe, amikor a párhuzamos magyar változatot kiszemelte. Az új cseremisz gyűjteményből több vonásban közelebbi változatot is tehetünk melléje:

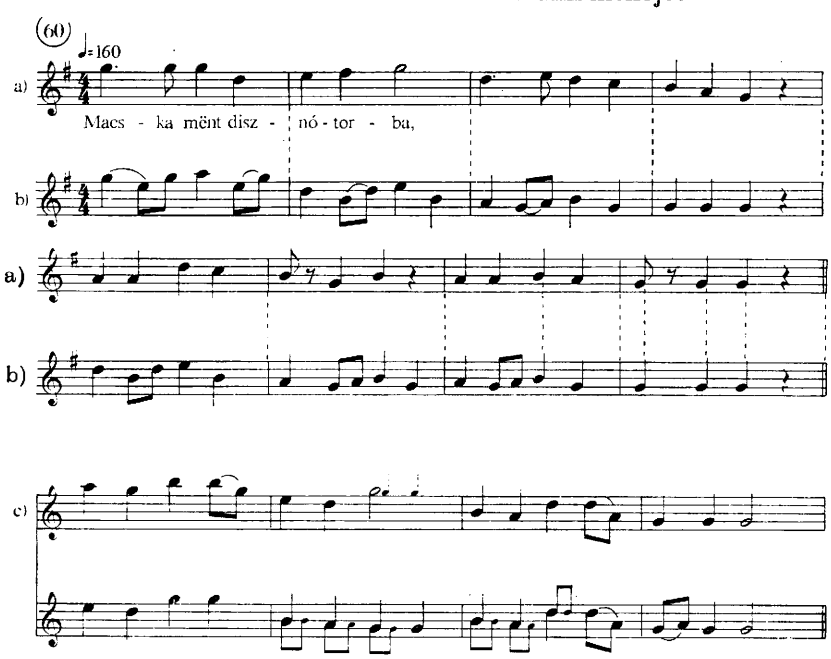

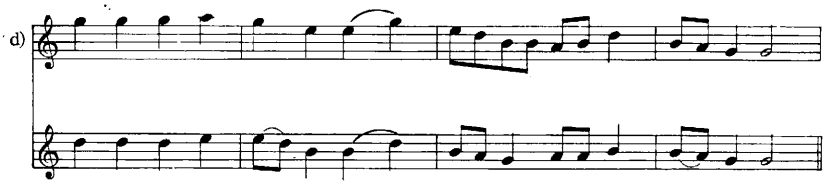

60. kottapélda. Magyar dudanóta cseremisz párhuzamával KODÁLY tanulmányából kiegészítve két újabb változattal. a: Mohi (Bars) 1912 KODÁLY; b: MF 628/b (vö. LACH, Cseremisz 109—111, 112 és 159a sz.); c: KULYSETOV, 62; d: VASZILJEV 1919. 99 sz.

c) 10—5, 5—1, 8—1, 5—1; 8 ① 1; a + a_4/a_7 + b/a_4 + c/a_7 + b//.

d) 9—6, 6—1, 6—3, 3—1; 8 ① 3 vagy 5; a^1 + a^2/b^1 + b^2/a^1_4 + a^2_4/b^1_4 + b^2// A kvart-megfelelés természetesen tonálisan értendő a *do*-pentaton fokoknak megfelelően.

Dudanótáink látszólagos diatóniája alatt tehát *do-*, *szo-* és félhangos ötfokúság rejtőzik, amelynek keveredése a túlnyomó *la*-ötfokúsággal okozta a diatoniát mai hangrendszerükben. KODÁLY három párhuzama mögé tehát ezúttal is széles körű stílus-összefüggés hátterét lehetett felrajzolni.

Meg kell jegyeznem, hogy sok teljesen dúr-jellegű dudanóta, amit hajlandók vagyunk dúr zenéből fejlődött új jelenségnek tartani (pl. magam is 1955b. tanulmányomban) —, sok vonásban közel áll a tárgyalt stílushoz. Például a következő dal: 8—3, 8—1, 5—1; 5 ① 5; AA_kBC és több dallamrészlete.

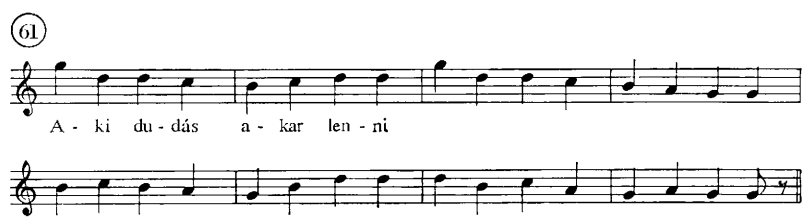

61. kottapélda. MF 2829/fg.

Hátra van még három dallam-párhuzam. Kettő közülük nagyjából hasonló módon használja fel az ötfokú skála középső hangjait.

Mindkettő egyaránt a hangsor jellemző három hangját aknázza ki a felépítés tengelyének, a *do-re-mi*-t; ezen mozog, innen tér ki fölfelé és lefelé, ide tér vissza. Az ilyen dalok a Volga mentén általában a *do-re-mi* fölött és alatt két—két szomszédos hangot érintenek, ahogy az első magyar példa is, valamint a másodiknak cseremisz párja. A *62. példa* felül már csak a hetedik fokig lép fel. Mindkettőben különbség a cseremisszel szemben a *la*-kadencia a *szo* helyett. De a *62c* csuvas dal is *la*-végű, (följebb is transzponáltam, mint ahogy KODÁLY-nál van. Így jobban is összeköti a román változatot a magyarral s mindkettőt a csuvassal.) A *63. kottapéldá*ban jellegzetes a szext-felugrás és utána a szeptimzárlat, valamint a további mozgás. Ez, túl a stílus-egyezésen, már egyedi sajátsággal is összekapcsolja a két változatot és további variánsaikat, például *63d*-t. Ha pedig a C. NAGY Béla (1959) által idézett lapp dallam *(63c)* — magyar

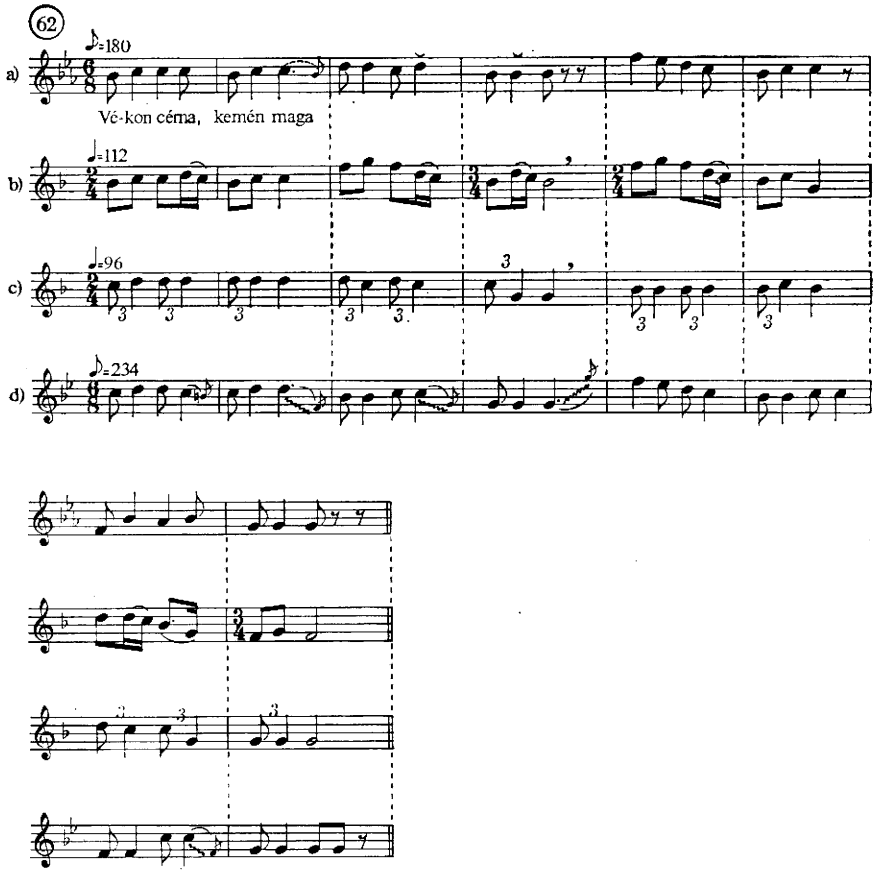

62. kottapélda. Magyar, csuvas és román változatai egy dallamnak KODÁLY tanulmányából a: Hadikfalva (Bukovina) 1914 KODÁLY; b: FEDĂRĂV 1934. 100 sz.; c: MAKSZIMĂV 1932. 121 sz.; d: BARTÓK 1923. 84 sz.

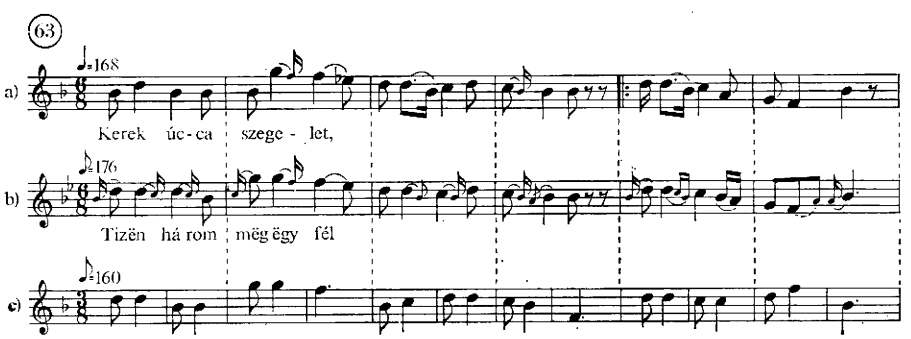

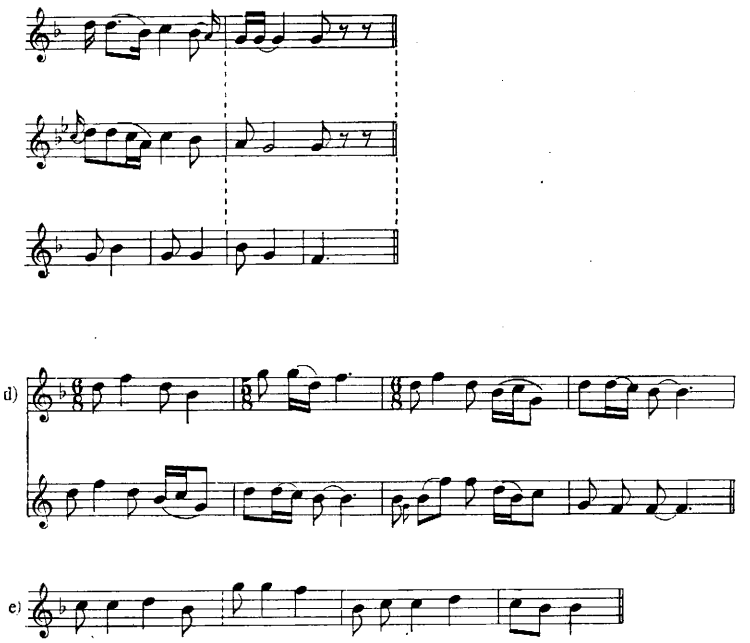

63. kottapélda. Magyar dallam cseremisz, csuvas és lapp párhuzammal. a: Sz. Nd. 104; b: MF 3235/b; c: VASZILJEV 1937. 37 sz. (a—c KODÁLY tanulmányából); d: MAKSZIMÁV 1932. 66 sz.; e: LAUNIS, Lapp 693, 2 idézi C. NAGY 1959. VI/e, 1.

(a—b) példánk első felével egyező AB sor — ott több hasonlóval volna képviselve, akkor elképzelhető volna, hogy egy ilyen, fölfelé kiegészült *do-re-mi* + + *szo-la-do*, tehát *do*-végű dallamot fejlesztettek volna tovább a Volga vidékén. Ilyen *do-la-do* mozgású dal ott bőven található, sőt nálunk is előkerült egy-két példánya.

Utolsónak hagytuk a „Szivárvány havasán" típust, amit KODÁLY is fejezete végére hagyott. Ez is a *do-re-mi* tengely körül mozog, csak az ilyen daloknak sajátos formája, amelyről kissé részletesen kell megemlékezni. Láttunk az előzőkben néhány jellemző példát abból a gyakori típusból, ahol a *do-re-mi* dallam-mag önmagában vagy kvint—kvart ismétlésben alkot önálló dallamot. Még nagyobb az olyan dalok száma, ahol ez az önálló dallam-gondolat pentaton irányban kiegészülve jelentkezik: vagy felül vagy alul adnak hozzá *szo*-t és *la*-t; így 6—1 hangterjedelmű változatok állnak elő. A másik lehetősége a továbbfejlesztésnek, ha nemcsak egyik irányban bővítik, hanem mindkettőben. Mindezekben a bővítésekben azonban hosszú és lényeges részek csak a három középső hangon mozognak, és az esetek túlnyomó nagy részében *do-re-mi* mozgással indulnak, néha többször is egymásután, ha közben a motívum visszakanyarodott, vagy a három hangon belül kadenciával megállt.

Ha most a magyar dallamokat vesszük sorra, mindegyik megoldással találkozunk. Sok változat ilyen kezdés után csak az alsó *la*-t és *szo*-t érinti, s többnyire *la*-n áll meg. Ilyen a BARTÓK által feldolgozott „Istenem, Istenem,

áraszd meg a vizet" és sok társa. Újabban előkerült néhány olyan darab is, amely csak fölfelé egészül ki, és végül *do*-n végződik:

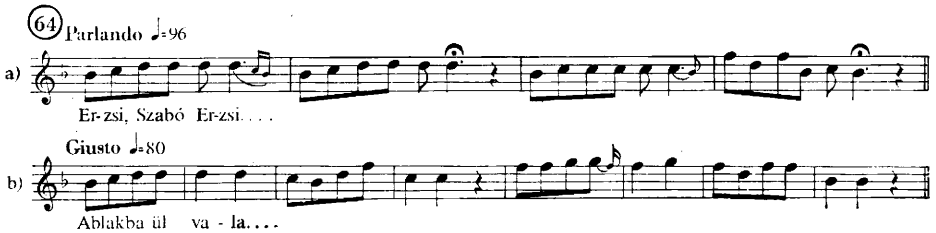

64. kottapélda. Emelkedő mozgású, *do*-végű magyar dalok: KALLÓS 1970—1973. 45. és 95. sz.

(Lásd továbbá VARGYAS 1953. 77—78 sz.-ot.) Legtöbb változatban azonban az a típus él, amely fölfelé is, lefelé is kiegészült, mégpedig rövid hatszótagos soroktól nyolc és tizenkét szótagosig. (Pt 175 hatos, 174 pedig még csak *la*-négyfokú. Ugyanilyen nyolcas KALLÓS 1970—1973. 82 sz. és a Pátria 113. lemezén levő Kőműves Kelemen ballada. Pt 100 felső és alsó *szo*-ig bővült hatos, 176 felső *la*-ig és alsó *szo*-ig bővült. Vannak újabb, mezőségi felvételek, ahol az alsó *szo*-ról indul fölfelé a dallam és a *do-re-mi* sávban mozogva újra leszáll *la*-ra. (Újabb darabok *szo*-befejezéssel is előkerültek.)

Ennek a dallamfajtának 12-es sorokból álló darabjait szokás „recitáló"-nak nevezni a benne előforduló sok hangismétlés miatt. S minthogy KODÁLY a közölt cseremisz-párhuzam mellett hivatkozott a gregorián zsoltár-recitálásra és héber zsoltár-dallamokra is, azért „zsoltár-típusnak" is szoktuk nevezni. Ennek lett következménye, hogy kezdik ezt a *do-re-mi* dallam-magot a recitációs tubából levezetni, amikor is az egyetlen magas hangon folyó recitálás (tuba) fokozatosan kibővül a két szomszédos hang váltakozásává, majd tovább a teljes *do-re-mi* sávvá. (DOBSZAY László—SZENDREI Janka 1977.)

Azonban a hangismétlést, bármilyen sűrű legyen is, nem lehet egyszerűen azonosítani a recitálással. A magyar anyagból is számos példát ismerünk igen sűrű hangismétlésre olyan dalban, ahol teljesen világos, hogy nem tubából származik, például a következő:

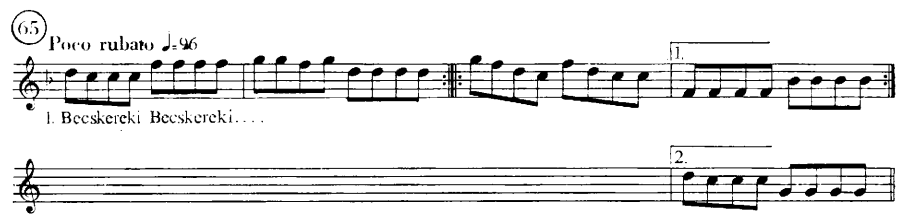

65. kottapélda. Hangismétlésekkel kibővült magyar dallam. KALLÓS 1970—1973. 242 sz.

Világos itt, hogy egy határozott dallamvonal, több motívum bővült ki szótagszámában. Ugyanilyen szótagszám-szaporodás okozta az alábbi két dallam négyfokú motívumainak „recitáló" hangismétléseit.

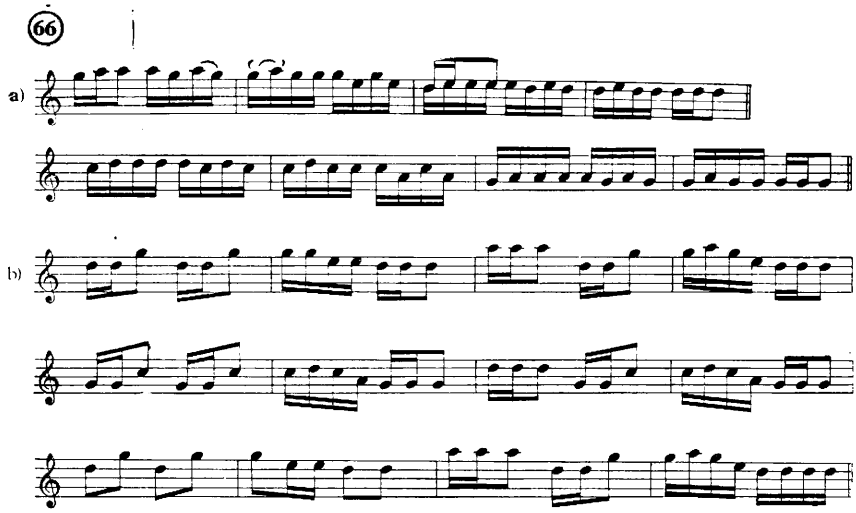

66. kottapélda. Hangismétlésekkel kibővült négyfokú cseremisz dallamok. VASZILJEV 1919. 115. és 123. sz.

Ugyanezt látjuk a magyar *do-re-mi* dalok különböző hosszúságú példányaiban is. Ezeknek már legrövidebb, legegyszerűbb hatszótagos négyfokú változataiban is, mint például a Pátria 113 lemez említett balladájában (dallama azonos Pt 175-tel) határozott dallam-tagolást találunk, motívumokat, kadenciákat, újra-kezdést, motívum-ismétlést, tehát dallamépítkezést; és szinte semmi hangismétlést, recitálást. Más hatos dallamok — az előbb felsoroltak között — az oktávnyi ötfokú skála egészét használják ki arányosan, fokozatosan kibomló felépítéssel, mégis a *do-re-mi* mag kihangsúlyozásával (pl. Pt 100.). Ugyanezek a motívumok, kadenciák és újra-indulások jelennek meg a 12-esekben is, tehát ugyanaz a dallam-elgondolás, csak több hanggal, tehát kényszerűen hangismétlésekkel; úgy mint a Becskereki ballada-töredékben. Vagyis csak meghoszabbodnak a *do-re-mi*, vagy *do-re-mi-re-re*, *do-re-mi-re-do* motívumok a szöveg strófaszerkezetének kívánalmai szerint.

A *do-re-mi* magnak mint elemi zenei gondolatnak önálló létét már láttuk az eddigiekben volgai, sőt paleoszibériai példákon. Itt emlékeztetőül lássunk néhány újabb példát belőlük kvart-transzpozícióban, ami világos bizonyítéka önálló dallam-életének.

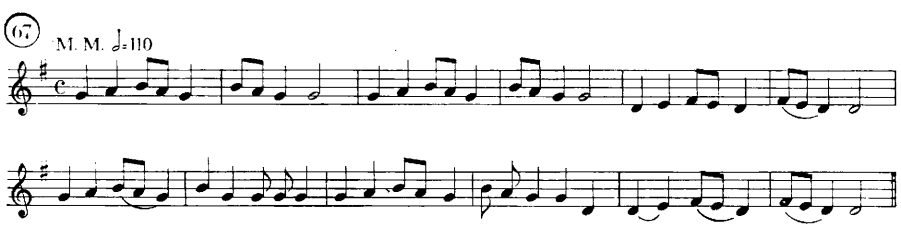

67. kottapélda. Do-re-mi dallam-mag kvart-transzpozícióban. LACH, Cseremisz 100.

Nyilvánvaló: ezekben nem egy magas tuba szélesedett ki sávvá. A további fejlesztés módjai is világossá teszik az utat a mi legnagyobb terjedelmű *do-re-mi* dalainkig. Ez a típus megjelenik már a Volga vidéki dalokban is elég gyakorpéldákkal. KODÁLY cseremisz párhuzamában már egy nagyon fejlett szerkezettel látjuk, az 5 ④ 2 ① kvartváltó kadencia-renddel, amiről még fogunk szólani, mert a Volga vidéken is gyakori, sőt Szibéria közepén is megtaláljuk; ezen túl pedig kötött, feszes ritmusú. Feszes, giusto ritmusban, de annak valami deklamáló, szabadabb formájában élnek evvel a dallam-fajtával a mongolok is bizonyos énekeikben. (Lásd VARGYAS: *Mongol Népzene* hanglemez I/A/1-et.) Kevésbé deklamáló, a mi parlandonkhoz hasonló forma, de rengeteg hangismétléssel előadva a hori-burjátok néhány hőséneke, például a *68. példa.* A hosszú hangismétlések — mondhatnánk „recitálás" — láttán ezt kellene a zsoltár-típus mintaképének tartanunk, ha itt is nem egy dallamvonalnak: a *la*-pentaton hangsoron V-5-ig végigfutó dallamnak felaprózását látnánk; s éppen nem a magas hangokon „recitálnak", hanem legtöbbet éppen a záróhangon, tehát a „tubáról" való leereszkedés után.

Különben a hangismétlések mennyiségét a szöveg jellege dönti el: itt sztichikus, szabadon variált, hosszú sorokra énekelt hősének szabja meg, nálunk a strófaszerkezet és sorhosszúság, ugyanúgy a cseremiszeknél is, más Volga vidéki népeknél is. De mindben közös, hogy dallamról van szó bennük.

Az igazi recitálásban alig beszélhetünk dallamról, még kevésbé ritmusról. Az egy monotonná stilizált éneklő forma, de egyáltalán nem hasonlít a zárt dallamra. Valószínűleg inkább próza-szöveget szolgált ki kezdettől fogva, semmint verset, csakhogy kultikusan kötött, fontos prózát. A burjátoknál is már valóban recitálják az ilyen, rítushoz tartozó prózát. Például DUGAROV 10 sz. ilyen, ez ugyanis „magdal", egy lóra mondott „áldás". Ilyen magdalt énekelnek is néha nagyívű dallamra, de akkor szövegtelenül; s hallottam csak prózában el*mondott, dallamtalan* áldást is.

Különben olyan kutatók mint BOSE és HORNBOSTEL, akiknek hatalmas áttekintése a primitív zenében és a keleti nagykultúrákban kétségtelen, egyaránt azt tartják, hogy a dallam megelőzte a recitálást, ami a magas kultúrák késői fejleménye. „Die gleichbleibende Lautstärke und tonal nicht differenzierte Wiedergabe von Texten in einer fortlaufenden Eintonrecitation erscheint mir demgegenüber bereits eine höhere Stufe der musikalischen Entwicklung darzustellen. Sie setzt vor allem eine ausgebildete Sprache voraus, sogar die Gestaltung sprachlicher Mitteilungen in einer gewissen poetischen Form. Musikalisch ist sie eine bewusste Reduzierung melodischer Formen auf ein Einton-Niveau, und die Entdeckung des Einzeltons setzt wiederum das Vorhandensein mehrtöniger Melodik voraus. Diese Art von Rezitation ist ein ästhetischer Kunstgriff, ein künstlerischer Effekt, eine Stilisierung. Sie ist keineswegs naiv, also auch nicht primitiv. Das Lied ist älter als die Rezitation. . . ." (BOSE, 1973 24.)

HORNBOSTEL véleményét néhány mellékmondatból, illetve kitéréséből vehetjük ki. „Zuweilen, namentlich bei Beschwörungen, wird der Gesang durch gesprochene Worte unterbrochen, aber auch hier nicht der Sington dem Sprechton angenähert oder umgekehrt. Dies geschieht wohl beim Rezitieren von Kulttexten bei Hochkulturvölkern, dürfte aber auch da erst spät an die Stelle wirklichen Singens getreten sein." (HORNBOSTEL, 1973 13.) „Rezitieren im Chor ist nun freilich nicht primitiv. . ." (uo., 14.) „Beim schnellen, affekt- und ausdruckslosen Sprechen. . . wird die Sprache eintönig. . . . . durch die Anglei-

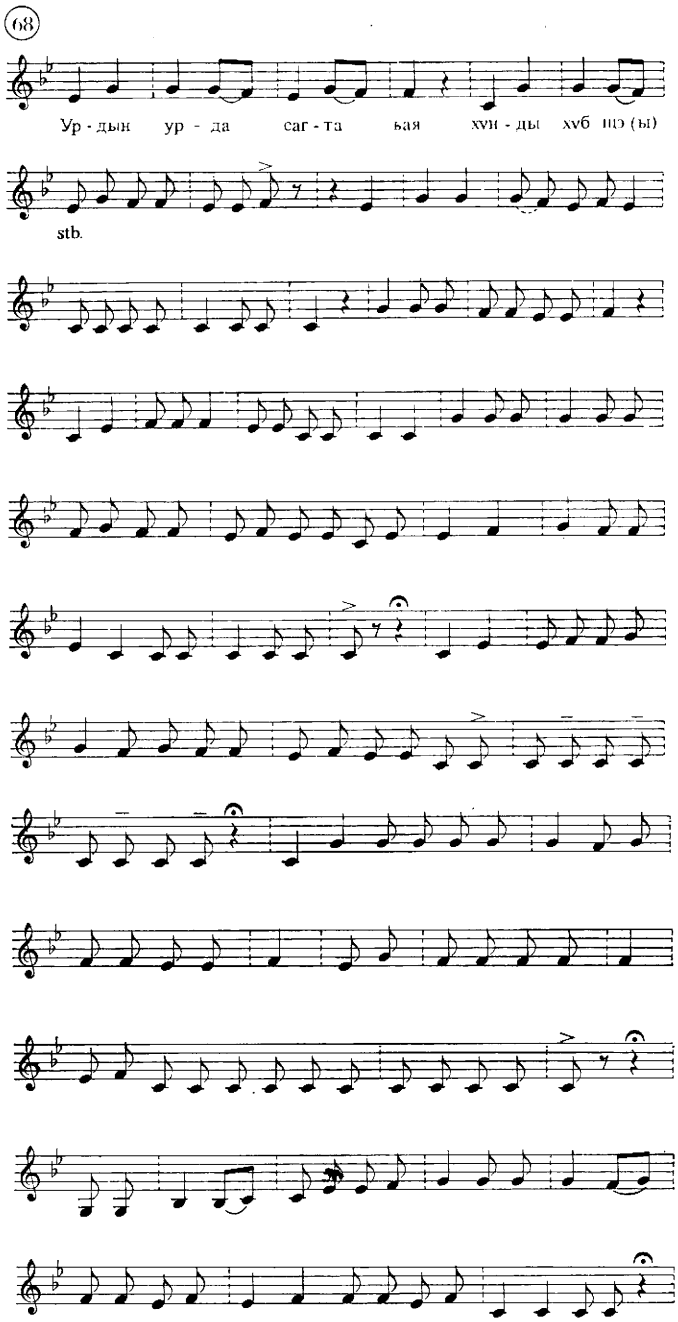

68. kottapélda. Hori-burját (mongol) hősének dallama. DUGAROV 2. sz. (Lásd még ott az 1. sz.-ot is.)

chung der Sprachtonhöhen aneinander. So mögen Zauberformeln von selbst zu Eintongesängen werden (z. B. bei den Kubu)." (uo., 14.)

A KODÁLY által is idézett zsoltár-recitálás ilyen magaskultúrai, késői elvonás. (Még ha egy—egy ilyen „késői fejlődés" esetleg néhány ezer évvel ezelőtt alakult magaskultúrában ment is végbe.) Ha közelebbről megnézzük a hivatkozásban szereplő és egyéb héber dallamokat, meg is állapíthatjuk, hogy azok távolabb állanak a magyar tizenkettesektől, mint a volgai és szibériai párhuzamok. Ami hasonlít, az nem is recitál, hanem csak *do-re-mi*-n mozog *do*-befejezéssel; néha másképp végződik, de tulajdonképp a volgavidéki primitív dalokhoz hasonló, hosszan kiszélesített sorokkal. Ez el is árulja eredetüket, hogy itt is egy elemi dallam-magból fejlődött ki, s később stilizálódott recitálássá. Ilyen igazi recitálás azonban ott is elég ritka. (Lehet, hogy a katolikus egyház már tovább stilizálta a keletről örökölt, s ott még sokkal dallamszerűbb zsoltárokat?)

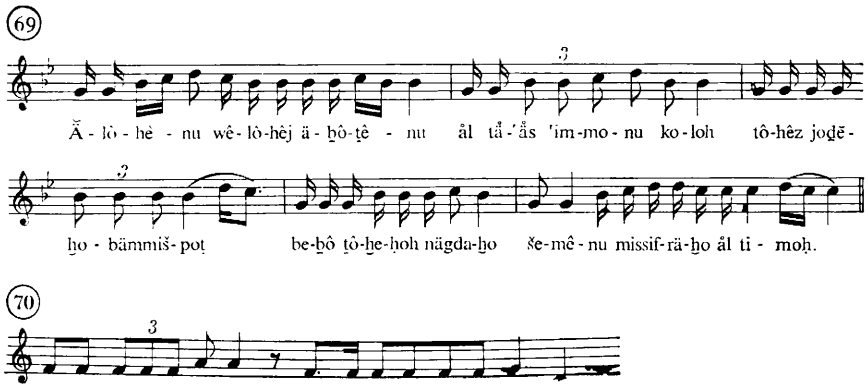

69—70. kottapélda. Héber liturgikus dallamok. 69: IDELSOHN, Jemen 79 sz.; 70: IDELSOHN Süddeutsche 25 sz.

Viszont olyan darabokat, mint a következő csuvas dal, bármelyik hetes vagy nyolcas sorú magyar szöveggel elénekelhetnénk magyar népdalnak. (Különösen amióta *szo*-végű dalok is előkerültek nálunk.)

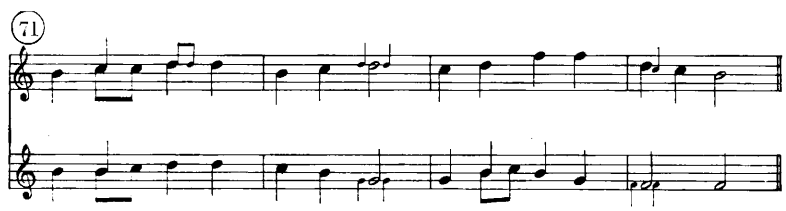

71. kottapélda. Szo-pentaton csuvas dallam. LACH, Csuvas, 38.

KODÁLY még nem látta elérkezettnek a pillanatot, hogy döntsön a magyar *do-re-mi* dallamok közvetlen kapcsolatairól; mindössze rámutatott egy szélesebb közel-keleti és Volga vidéki (belső-ázsiai) elterjedés-területre, ahol

ugyanez a dallamtípus kimutatható. Azt hiszem, a fentiek alapján ma már sokkal inkább köthetjük őket az északkeleti párhuzamokhoz, mint a közelkeleti és abból származó katolikus liturgikus énekekhez.

Ötfokú dalaink különféle típusai tehát mind kapcsolatba hozhatók a Volga vidék vagy távolabbi török—mongol területek zenei stílusaival.

Ezek után kell újra megvizsgálnunk a diatonikus siratónak és a belőle származó dallamoknak kapcsolatait. Ez a réteg azért nagy fontosságú, mert vele egy nem-ötfokú, diatonikus, feltehetően finn-ugor örökséget lehet kimutatni a magyar népzenében, tehát egy sokkal régebbi hagyományt, mint az ötfokú dallamok bármelyike.

Siratóinknak obiugor dallamokkal és strofikus magyar dallamokkal való összehasonlítása óta (Szabolcsi 1934, 1937, Vargyas 1950—1953) két munka hozott új anyagot vagy új szempontot a kérdés tárgyalásába: a MNT V. siratókötet (benne Rajeczky tanulmánya) és Dobszay tanulmánya (1973) majd kandidátusi disszertációja (sajtó alatt). A nagy sirató-gyűjtésből kiderült, hogy sokkal több típusa él ennek a műfajnak, mint korábban hittük; különösen az oktáv-terjedelmű „nagy sirató" mutat kadenciái és hangneme tekintetében nagy változatosságot. (Dúr, moll, frig, *la-* és *szo*-pentaton hangsorok, egy-, két-, három-, négy-, öt-kadenciás formák, amelyek közt a korábban ismert 5 ④ ① inkább csak a palóc területen él, a kvart-viszonyokat mutató 5 ④ 2 ① képlet pedig ritkán az Alföldön és a szomszédos dél-dunántúli részeken (ötfokúsítva pedig Csíkban, Gyimesben). Kiderült az is, hogy a két egymás melletti fokon, kötetlen sorrendben megálló típus, a „kis forma" nemcsak a mélyebb hangon zárhatja le a nagyobb egységeket, hanem fordítva is: nemcsak 2) ① lehet az eszmei sorrend, hanem 1) ② is. Ettől eltekintve ez a kis forma két kadenciájával nagy állandóságot mutat (4—5—6-hang többnyire dúrban, egymás melletti két fok mint zárlat), s az egész nyelvterületen megtalálható mindenféle nagy forma szomszédságában.

Ezeknek a tapasztalatoknak ismeretében Dobszay már nem kvart-transzpozícióból magyarázza a nagy formák kialakulását, hanem a záróhang alá, lefelé irányuló továbbfejlesztéssel. Vagyis az eredeti dúr (de *szo*-ra épülő) tetra-, penta- vagy hexachord-dallam kibővül az alatta levő *fa*-val (ez ritka), vagy leszáll egészen a *re*-ig (dór-kadenciával: ez az északnyugati palócok „nagy" siratója, amit régóta ismerünk Kodály nyomán); nem ritkán azonban csak *mi*-ig, így keletkeztek a többfelé előbukkanó fríg formák. S ebben a lefelé kibővülő formában sokszor igyekeztek megismételni a felső rész két egymás melletti kadenciáját, ebből állt elő, szerintem, a szórványos 5, 4, 2, ① fokokon megálló forma és annak különböző öt- vagy három-kadenciás változatai.

Ez az elképzelés annál is valószínűbb, minthogy a kvintváltásnak is ugyanezt a kialakulását kezdtük felismerni a korábbi (hangszeres megszólaltatásból magyarázó) elképzelés helyett. Ugyanakkor azonban kétségtelenül kivehető egy fölfelé irányuló kibővülés is: már a kis formán belül is látjuk a legkisebb moldvai 3—1 terjedelmű hangkészlettől kezdve a 4—1, 5—1, 6—1 terjedelemig, de az többször kibővül 8—1-ig is (néha 1—5 + 8 hangkészlettel), ugyanakkor még mindig csak az alsó 2. és 1. fokon áll meg.

Ez a sokféle kibővítés kétségtelenül másodlagos fejlődés eredménye, de ez a másodlagos fejlődés történhetett már nagyon régen is, erre vall éppen nagy változatossága, variáció-gazdagsága. Mégis célszerű az összehasonlításban megmaradni a kis formánál, vagyis az eredeti és máig egységes típusnál. Valami tanulságot azonban a nagy formákból is meg kell szívlelni: hogy még ez az

igen „fejlett" — legalább is hangterjedelmében és kadenciái számában fejlett — forma is megőrizte a kadenciák szabadságát, vagyis hogy (az esetek többségében) nem kötött sorrendben követik egymást, hanem az énekes rögtönzése szerint állandó váltakozásban. Tehát hogy a kis forma nem „periódus", azaz nem minden 2. fok után következik az 1. (és nem kötött dallamsorok követik egymást, hanem szabadon variált rögtönzések), hanem mindez tarka összevisszaságban; és ugyanilyen összevisszaságban következhetnek a három-, négy-, öt-kadenciás formák megállásai is. Vagyis hogy itt egy *periódus-előtti* formával van dolgunk, még az annyira nagyranőtt és sokféle kadenciát kialakító nagy siratóban is. És azt is hangsúlyoznunk kell (mint ahogy megtettem tanulmányaimban 1950-től kezdve), hogy nem lehet szó „félzárlatról" és „teljes zárlatról", hiszen a sirató rögtönzésszerű ereszkedésében még egyáltalán nincs a 2. foknak domináns jellege. Sőt talán az 1. foknak sincs vagy nem volt tonikai jellege, azért alakulhattak ki a 2. fokon, a magasabban befejeződő formák. Bármelyik a két zárlat közül lehetett tetszés szerint végső megnyugvás.

Éppen ezért nem is hasonlíthatók össze siratóinkkal merev ritmusú, szabályos periódusok: ahol csak a záróhang változik az ismétléskor (pl. SALMEN 1960., 208 Chose Layst; idézve MNT V, 1111, továbbá uo. idézve WIORA 1952. 28/1 darabjai). És nem hasonlíthatók össze olyan dallamok sem, amelyek ugyan egyetlen sort ismételnek, de azt hangról hangra azonosan, kötött, feszes ritmusban (pl. a MNT V, 1111-en RAJECZKY hivatkozásában WIORA 1952.27/1, f alatti, egykadenciás orosz ballada-dallam). Ugyancsak kevés bizonyító erővel bír az olyan párhuzam, amely a siratók eléggé laza dallammeneteinek egyes fordulataira emlékeztető dallamokat vet egybe a lényeges elemek hiánya ellenére (pl. az uo. idézett Te Deum dallamok). Mindezek mögött ugyanis hiányzik az a kötetlen-primitív stílus-előzmény, ami nálunk a siratóban olyan gazdagon fennmaradt; másrészt a strofikussá vált magyar származékok is sokkal több lényeges vonást őriztek meg belőle, mint amennyit az idézett nyugati példákban föl lehet fedezni. Az általánosan elfogadott lényeges jegyek ugyanis a következők: kötetlen, improvizált, állandóan variált ereszkedés, ebben gyakran, de nem kötelezően a zárlatok előtt kis domború menetek, két egymás melletti fok mint nyugvópont, kötelező sorrend nélkül, rögtönzött változatosságban, s a tonális funkció, valamint a zárt forma hiánya.

Ha ezeket a tulajdonságokat tartjuk szem előtt, akkor az eddig felhozott balkáni, nyugat- és észak-európai párhuzamok (MNT V, 1111 és DOBSZAY 1973) többnyire maguktól elesnek. Kivétel csak az a francia Mária-siralom, amit SZENDREI Janka (1971 2. példa) talált egy XII. századi liturgikus játékban: ez már két kadenciás, többnyire ereszkedő dallam, s a két egymás melletti kadencia szabadnak látszik. Különbsége csak a záróhang alá menő dallamvonal. Az ilyen darabok mindaddig, amíg mögöttük összefüggő stílus nyomai nem láthatók, csak azt mutatják, hogy ezt a lehetőséget elszigetelten máshol is alkalmazhatják. Minden egyéb párhuzam távoli és bizonytalan. DOBSZAY (1973) bolgár példái domborúan kezdődő, többnyire sztichikus dalok, s ha variálódnak is, általában egy kötött sort ismételnek. Ha ebből a fejlődés során két kadenciás dallam alakul, az mindig ismétlődő periódus. Ugyanez vonatkozik a szerb hősénekek és nőénekek egy csoportjára (VARGYAS 1952). A sirató-kötetben is említett korzikai siratókból WIORA (1952) közöl kettőt (12/c, 21/2). Ezek a közölt lejegyzés szerint nem recitáló, hanem melizmás rubato dallamok, kétszer egymás után az alaphangon záruló periódusok, s nem kizárólag eresz-

kedők: a 21/2 például második sorában az alapról a szeptimig kanyarodik föl, s azután száll le újra az alaphangra.

Közelebbi a hasonlatosság az avasi román siratókkal (BRĂILOIU 1938). Ezeknek egyik csoportja egy kadenciás, a másik ebből kifejlődve a 2. és 1. fokon zárja a sorokat; néha hosszan kötött sorrendben, de azután jönnek részek, ahol váltogatva. Viszont dallamaik kis variációk ellenére kötöttek verses szövegükkel együtt; dallamvonalukban pedig még a három egész hang szűk keretén belül is többségben van a domború sor, ami a mienkkel szemben következetes különbség.

A máramarosi siratók (BARTÓK 1923—1966 20—21. pl.) ezeknél fejlettebbek. Az „öregeké" 3) (1) vagy 1) (1) kadenciákkal, kötött sorrendet, kötött dallamot jelentenek. A „fiataloké"-ban 2, 1, 2, 1 a kadenciarend, de ez is kötött dallamokat, periódust jelent. Még a melizmák is állandóan ismétlődnek.

Másfajta, ereszkedő, hexachord siratókról hallunk két egymás melletti kadenciával Olténiából (VARGYAS 1955 a 588.). BRĂILOIU (1943, 306-on) Olténiából olyan Miorița-ballada dallamát közli, amely nagyon közel van oktávterjedelmű, kétkadenciás siratóinkból kifejlődött népdalainkhoz. Ez a terület azonban tele van az egykori Szörényi bánság magyar telepeinek emlékeivel helynevekben és nyelvjárási-hangtani sajátságokban egyaránt (LÜKŐ 1935). Ott tehát nem lehet kizárni a magyar siratók valamiféle továbbélésének lehetőségét sem. Egyéb európai párhuzamok pedig, beleértve az általam (1967) idézett dán ballada-dallamokat is (amelyeket csak leírásból és kivonatból ismerek), csak egy tágabb körben jelentenek rokonságot, mint valamiféle lazább, kis hangkészletű, strófátlan típus. DOBSZAY (1973, valamint sajtó alatt levő tanulmánya) nagyarányú áttekintést végzett a nyugati és déli európai népzenékben, de a fentieknél közelebbi rokonságot nem talált. Ez a negatív eredmény megerősíti tehát, hogy a periódus-előtti, váltakozó kadenciás, ereszkedő, dallam-kötöttség nélküli formát a magyar siratón kívül csakis vogul-osztyák dallamokban fedezhetjük föl mint összefüggő stílust. Sőt ott egyik formánknak, az 5, 4, 2, és 1. fokú kadenciákat váltogató (és más) siratónak is közvetlen párhuzama található.

Az ötfokú siratók látszólagos ellentmondását kell még megoldani. Itt két magyarázat lehetséges: vagy utólagos ötfokúsítás történt, különösen a székelyeknél, de másutt is, nyilvánvalóan a túlnyomó ötfokú dallamstílus hatása alatt, s akkor kihagyhatjuk az őstörténeti meggondolásokból; vagy eleve egy más, ötfokú sirató él bennük tovább, ami szabad, archaikus előzménye a strofikus pentaton daloknak; akkor meg mindenestül az előbb tárgyalt ötfokú stílusok eredetével egyeznek, s azért hagyhatjuk ki jelenlegi meggondolásaink közül. Visszatérhetünk tehát a magyar—obi-ugor egyezések értékelésére.

Ez azonban azt jelenti, hogy meg kell vizsgálnunk egyrészt az obi-ugor dalanyag egészét, milyen jelentősége van benne ennek az egyező rétegnek; másrészt össze kell egyeztetnünk a Volga vidéki egyezésekkel, illetve a Volga—Káma-köz stílusrétegeivel és népközti kapcsolataival, hogyan illeszthetők bele a magyaroknak ezek a távolabbi kapcsolatai. S itt már kénytelenek leszünk bizonyos történeti összefüggésekbe is belebocsátkozni, egyelőre csak sejtés formájában, ha a jelenségekben valami törvényszerűség körvonalai kezdenek kirajzolódni.

Tekintsük át az obi-ugorok dalait a bennük található típusok szerint (VÄISÄNEN 1937. alapján). A kép eléggé összetett, és egyáltalán nem vall egységes fejlődésre. Elég ritka benne az ötfokú hangsor: 11%. Ennek nagy része is

1—5-ig terjedő *do*-tetraton *do-re-mi* + *szo*, végén *do*-zárlattal. Igen alacsony a *do-re-mi* trichord aránya is: 1,9%. A dúr és moll dalok aránya nagyjából egyezik: 35,5 és 37,5%. (A moll arányát erősen megemeli az osztyákok nagyszámú és nagy hangterjedelmű moll dallama, önmagában is 11,5%.) A dúr dalok közt a tetrachord is aránylag ritka (1—4: 7,6%), bár ezek közt is van két kadenciás siratós-rokon dallam. Aránylag alacsony a három- és négyfokúak száma: 7,6%. (Sokszor itt is, mint a Volga vidékén oktávig kitolva, mégis megmaradva három-négyfokúnak.) De ezekben néha nagyon sajátos, kezdetleges dallamalkotási módokat látunk, amelyek bizonyos paleoszibériai népek — giljákok, ajnuk — zenéjében láthatók teljes, archaikus formában. Azoknak az a jellegzetessége, hogy nem csak a közeli hangokat kapcsolják össze triton-tetraton formában, amilyeneket eddig főképp láttunk, tehát a szekund nem a terccel, hanem a kvarttal, kvinttel, szexttel alkot motívumokat, igen sok hangismét-

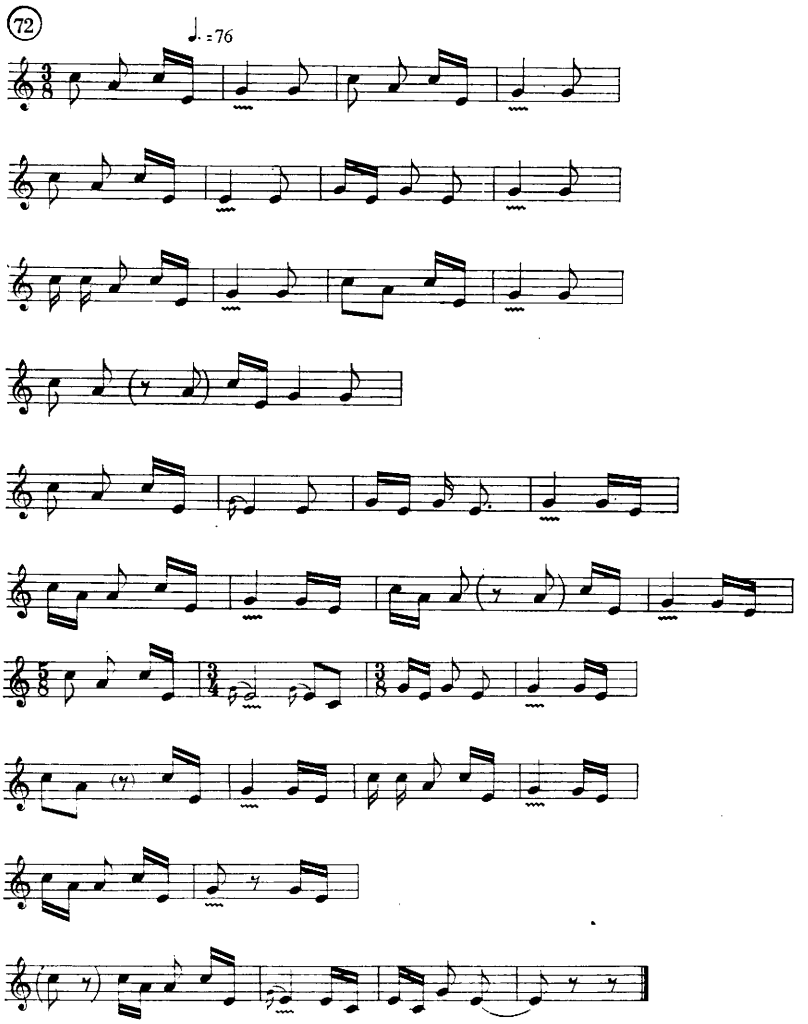

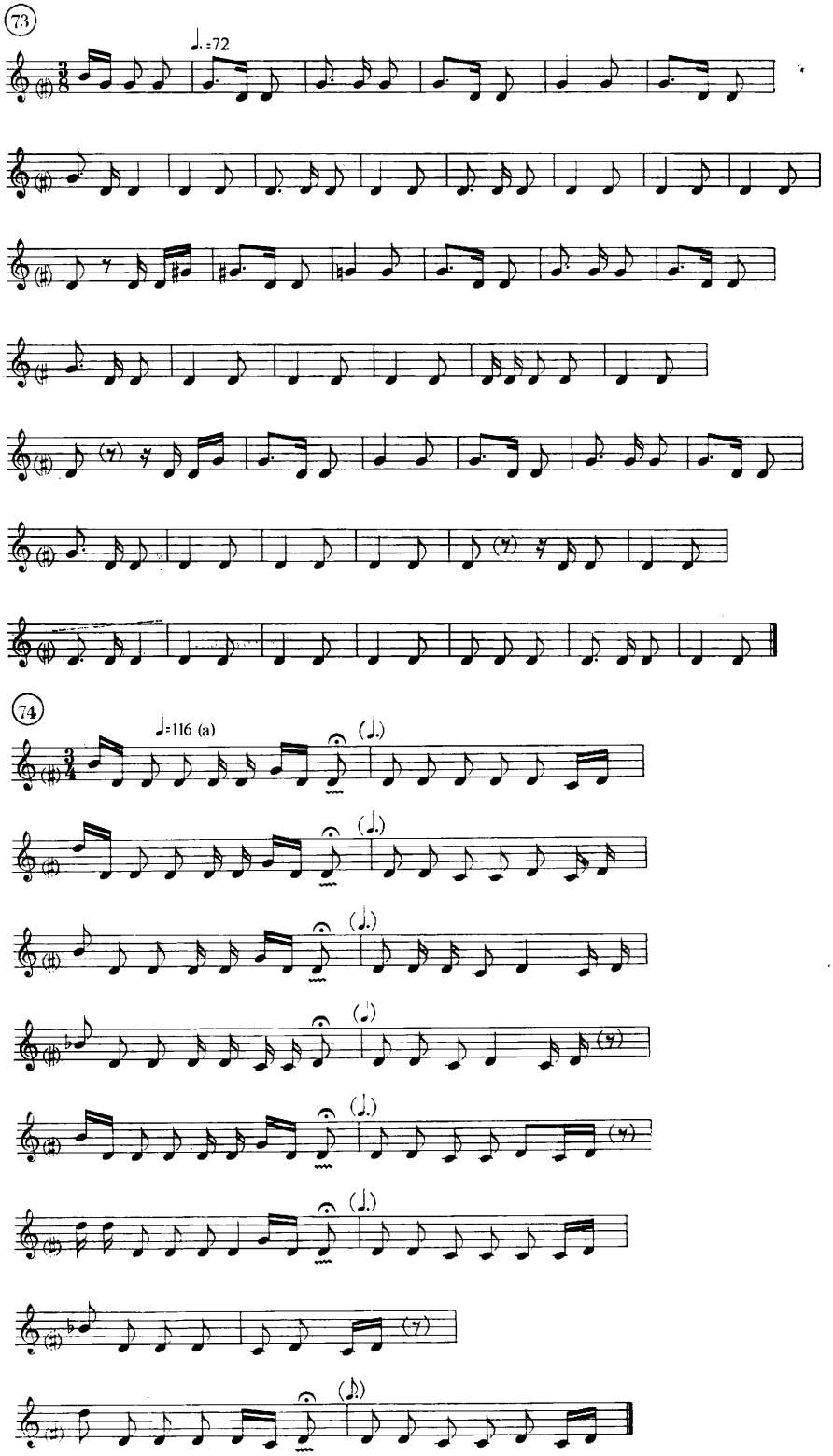
73
♩.=72
74
♩=116 (a)

(75)

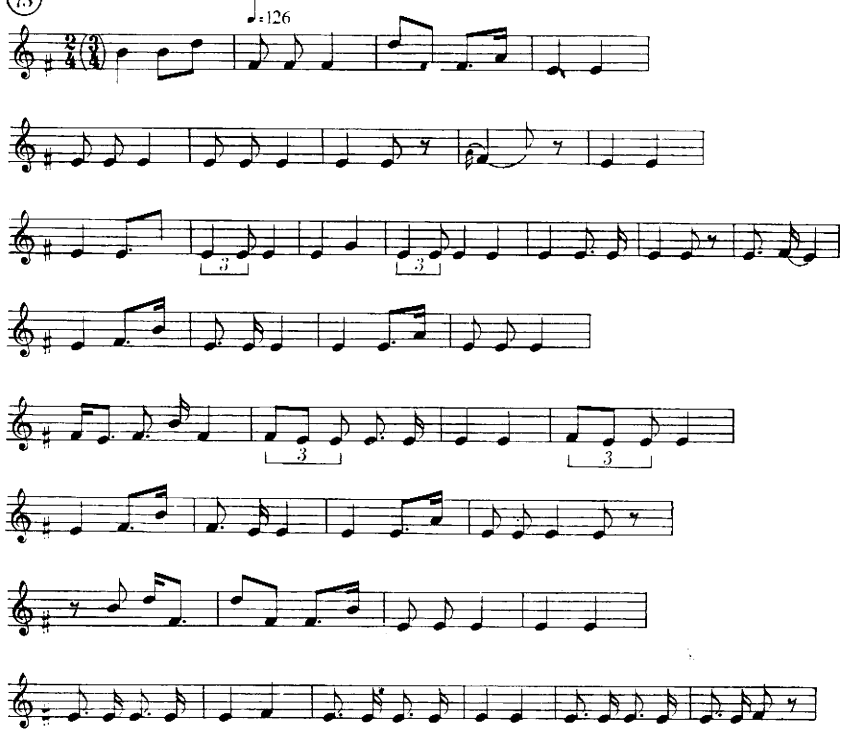

(76)

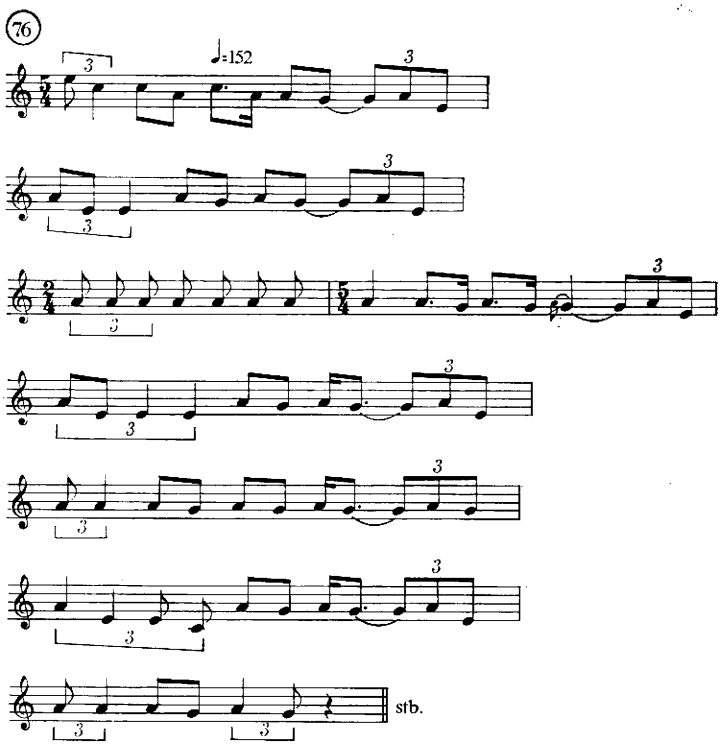

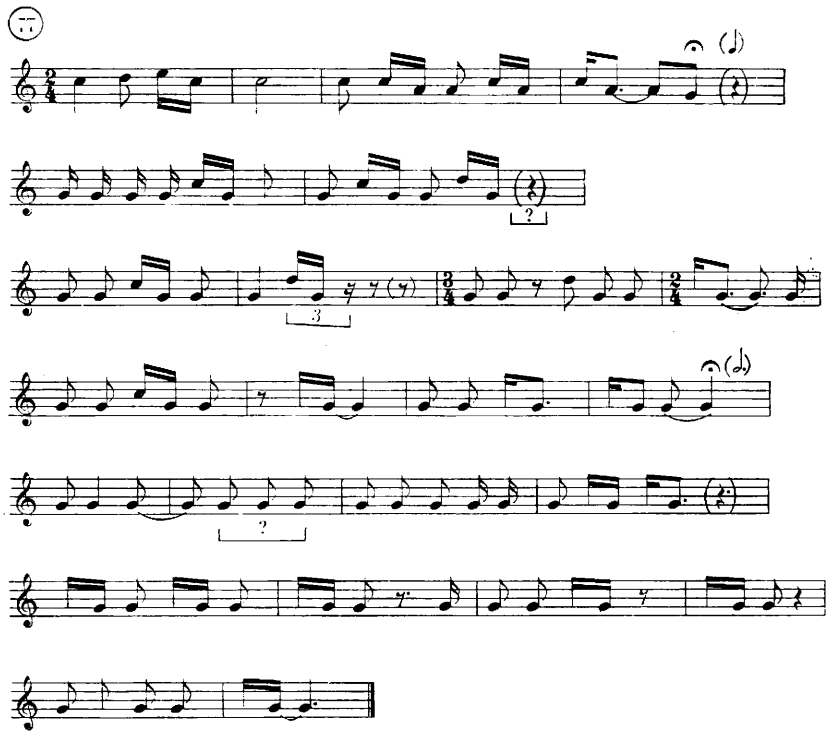

72—77. kottapélda. Vogul és osztrák triton-tetraton dallamok nagy ambitussal. VÄISÄNEN 1937. 26, 48, 57, 78, 91 és 153 sz.

léssel; vagy a nagyobb hangközök terccel, s nem szekunddal kapcsolódnak. Van köztük olyan is, ahol szekund még nem is jelenik meg, de a szeptim már igen *(72—77. kottapélda)*.

Az utóbbi két népnek teljes zenéjét kapjuk TANIMOTO cikkeiben. Érdekes ott összes kottapéldáját egyszerre látni, milyen jelentősége van a különböző „hiányos" hangkészleteknek ezekben az ősállapotban lévő zenékben *(78—80.kotta)*.

Azonban ezek mellett az archaikus jelenségek mellett a voguloknál is, és különösen az osztyákoknál vannak igen fejlett, nagy ívű, oktáv-terjedelmet is meghaladó dúr és moll dallamok. (31,7%. Általában a vogulok archaikusabbak, az osztyákok fejlettebbek ebben a kötetben.) Ennek a terjedelemnek ellenére formailag igen fejletlenek: általában csak a motívum van jelen, vagy annál is kevesebb: kötetlen mozgás egy (szűk) hangkészlet hangjain. Nagyon ritkán érik el a kétsoros, nagyjából ismétlődő periódus szintjét, inkább csak az osztyákok nagy ívű dallamai; azok is inkább csak két kivehető kadencia rendszeres ismétlődését. Ez is csak 6%-ot tesz ki az egész anyagban. Ebbe a fent mondottak értelmében nem számítottam bele a kis siratónak megfelelő 2. és 1. fokú kadencia-váltogatását, sem az 5, 4, 2, 1 kadenciás osztyák hőséneket, sem néhány 5, 2, 1 vagy 5, 4, $^{b}3$ stb. kadenciás, siratóinkhoz közelálló vogul éneket. Ezek együttesen 28 darabot jelentenek (az eddig közölteken kívül még VÄISÄNEN 65, 93, 111, 128, 133, 135, 169 és 186—187 számok): az egésznek 13,5%-át. (Ha a teljesen elütő 8 hangszeres darabot leszámítjuk, akkor 14%-át.)

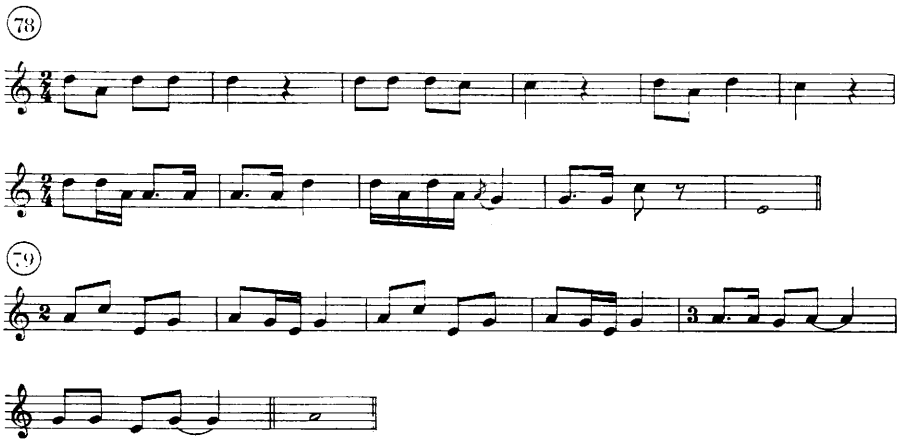

78—79. kottapélda. Négyfokú gilják dallamok. TANIMOTO 1966. 13. és 10. sz.

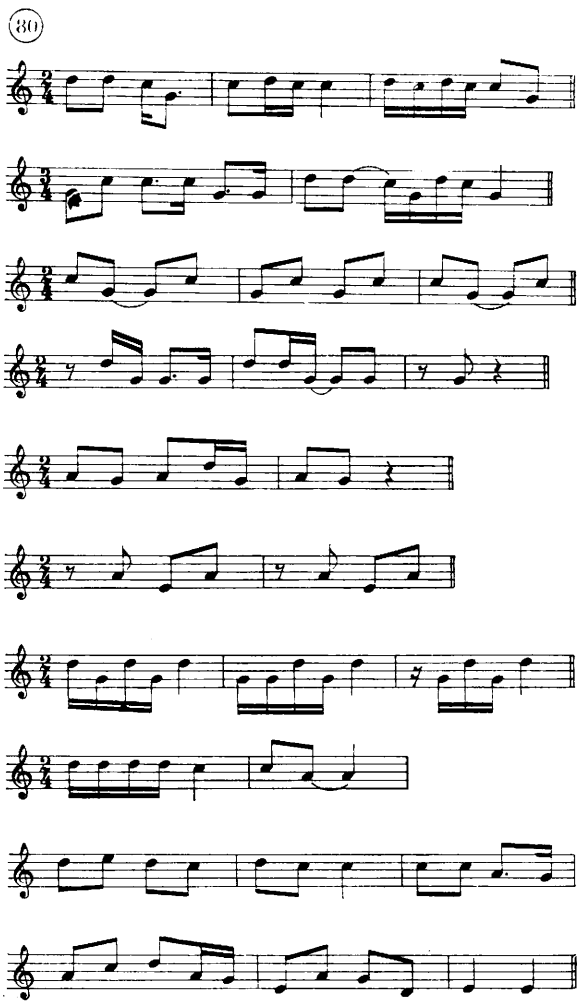

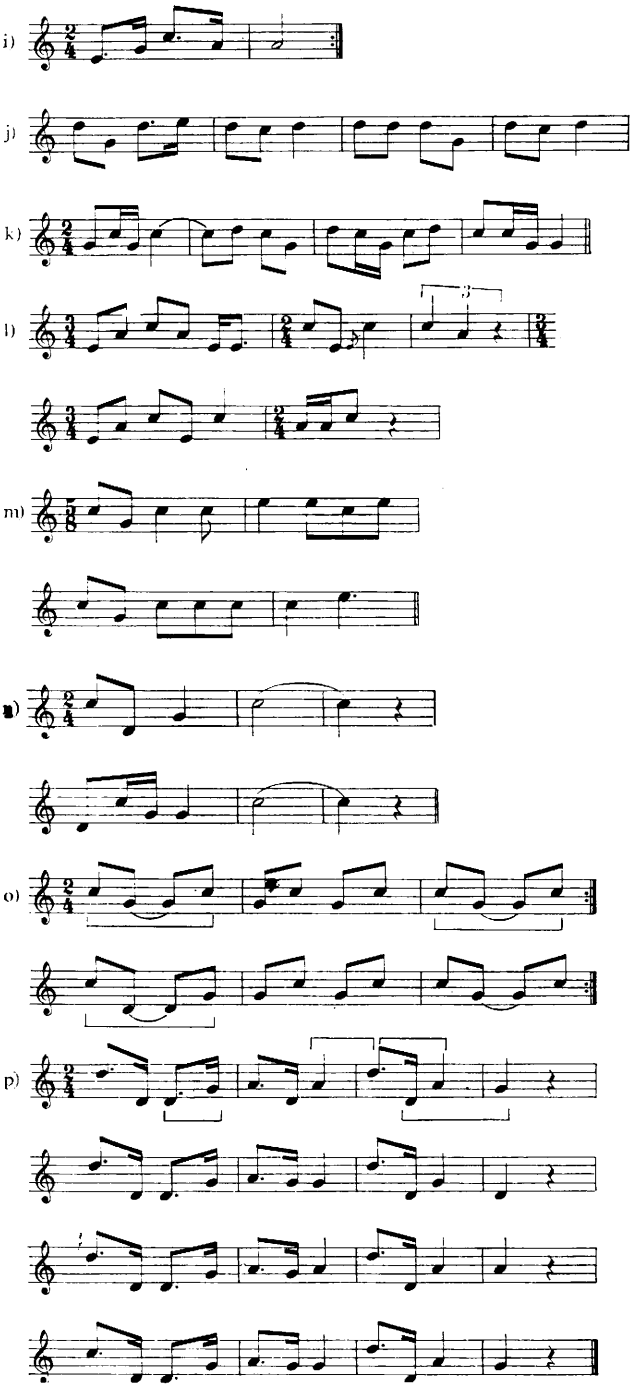

80a—o. kottapélda. Ajnu dallamok nagy ambitusú triton-tetraton hangkészlettel. TANIMOTO é. n. 1—2, 5, 7—8, 10—13, 15, 29—30, 32, 34—35, 38—39. sz.

Van azonkívül egy jelenség, amit meg kell említenünk: VÄISÄNEN lejegyzése sokszor jelez a 3., 2., 6. fok ingadozó intonálásán túl is kromatikus meneteket. Nemcsak ugyanannak a foknak kromatikusan váltakozó formáját, hanem néha három kromatikus félhang-lépést is egymást követően (pl. a 41. sz.-ban). Ez valami primitív különlegesség lehet.

Azonban ezt az esetleges kromatikát figyelmen kívül hagyva is elég nehéz az obi-ugor anyagot az eddigiekhez kapcsolnunk. A volgai területhez is csak vékony szálak kötik, s a votják—zürjén—észt dúr trichord-tetrachord stílus is alacsony arányszámmal jelentkezik benne. Nem döntő a magyar siratóval egyező dalok aránya sem (bár kissé kiemelkedő). Ugyanakkor általában rendkívül archaikus vonások vannak benne, például formai tekintetben, ami az egész anyagra döntően rányomja bélyegét. Legrégiesebb vonásai pedig egyes paleoszibériai népek stílusára emlékeztetnek.

Itt azonban már óhatatlanul bele kell bocsátkozni néprokonsági és időrendi, vagyis történeti kérdésekbe. Ha a magyar—obi-ugor sirató-rokonság felől közeledünk a többi finnugor nép vagy a Volga—Káma-köz felé, alig találunk más rokon jelenséget, mint a votjákok *do-re-mi* dalait, a mordvinok ugyanilyen hangkészletű siratóit és távolabbi területen, de közelebbi megfelelésként a zürjének dúr-tetrachord, ereszkedő, kötetlen dallamait. Csakhogy ezek mind egyetlen kadenciával zárulnak, tehát ha változóan is, de egyetlen sort ismételgetnek. Ez ugyanannyira nem megfelelője a periódus előtti, két kadenciás siratónak, mint az áttekintett többi, európai párhuzam. Ugyanakkor egyedül az obi-ugorok dallami közt találtunk egészen közeli párhuzamokat siratóinkhoz és siratóból fejlődött strofikus dalainkhoz. A magyarok és obi-ugorok fejlesztették volna ki a primitív motívum- illetve sor-ismétlésből ezt a még mindig primitív, de már továbblépést jelentő megoldást? De akkor meglepően keveset őriznek belőle rokonaink, tekintve zenéjüknek egyébként nagyfokú régiességét és kezdetlegességét. És feltűnő, mennyire kevés közös vonást mutatnak akár a Volga vidék zenéjével, akár távolabbi finnugor népekkel. Könnyebb volna megmagyarázni a közös elemeket, ha azt a magyarok hatásának tulajdonítanánk (ahogy egyes föltevések a rokon nyelvet is a magyarok hatása alatt történt nyelvcserének tulajdonítják); ebben az esetben a régi, obi-ugor hagyomány a paleo-szibériaiakkal közös, archaikus réteg volna. Az átvett, közös stílusba beleérthetnénk a kis terjedelmű, formailag kezdetleges dúr és moll dalokat is, sőt talán már az ötfokúság felé fejlődő *do*-tetraton fajtákat is. (A többi pedig a magyarokkal való érintkezés megszakadása utáni, újabb fejlemény lehetne.) A finnugor nyelvészet mai állása szerint azonban nem valószínű a nyelvcsere, s a paleo-szibériai jelenségek obi-ugor rokonaink zenéjében olyan ős-uráli népektől származhatnak, akikre ezek később, az Urálon túl visszavándorolva rátelepedtek. Sajnos, egyelőre olyan keveset ismerünk legközelebbi nyelvrokonaink zenéjéből, hogy ezekben az alapvető őstörténeti kérdésekben nem hivatkozhatunk döntő zenei érvekre.

Azonban a magyarok olyan erős szálakkal kapcsolódnak a Volga—Káma közéhez is, hogy ennek a területnek rétegeit is el kell választanunk egymástól időben és népek szerint. Ha arra mutatnak jelek a votják—mordvin—zürjén—észt anyag egymást kiegészítő vonásaiban, hogy a finnugorok legrégebbi zenéje a *do-re-mi* trichord volt, amiből a dúr tetrachord majd penta- és hexachord felé vezetett a fejlődés, akkor el kell tőle választanunk azt a réteget, amit legkifejezettebben a legrégiesebb csuvas dalokban találtunk, de nyomai ott vannak a cseremisz és mordvin dalok közt is: a nagyszámú triton és tetraton dalokat,

sokszor a paleoszibériaiak nagy ugrásaival oktáv-terjedelemre is kitágítva; valamint az egyszerű tetratoniából kifejlődő 1—6—1 terjedelmű, nem-ereszkedő *szo-* és *do*-pentatoniát formáinak kezdetlegességével együtt. Ennek valahonnan máshonnan kellett jönnie; az ötfokúság jelenléte alapján valami ősi török—mongol kultúra felől; de annak korábbi fejlődési állomásáról, legalábbis a sok pentaton-előtti, „hiányos" alakulat láttán, valamint az ötfokúság kezdetlegesebb formái alapján. Mindenesetre korábbi fejlődési fok ez, mint amit a kazáni tatárok képviselnek zárt, négysoros strófáikkal, és oktávról vagy magasabbról ereszkedő, ötfokú, teraszos dalaikkal.

Találunk is igen közeli párhuzamot ehhez a réteghez: a hori—burját mongolok egy újabb kiadványában (DUGAROV 1964.). Ez a gyűjtemény 266 dallamot tartalmaz, ami két részre oszlik: forradalom-előttiekre (125 dal) és szovjet énekekre. Bár az utóbbi rész inkább csak szövegeiben különbözik az előbbitől, zeneileg alig (némi eltolódással a nagyobb hangterjedelem és a zártabb formák felé), mégis tanácsos őstörténeti kutatás számára csak az első részt használni amelyben énekelt ráolvasások, hősénekek, áldó-énekek, egyéb archaikus műfajok és réginek ismert egyéb dalok szerepelnek. Ennek arányai a következő képet adják. Három- és négyfokú dalok a teljes anyag 45,6%-át alkotják! Feltűnő benne a *la-* és *re*-pentatonia magas számaránya: 23,2%, illetve 8,8% míg a *szo*-ötfokúság 13,6%, a *do* 5,6%. Az összes pentaton dalok nagy részét a

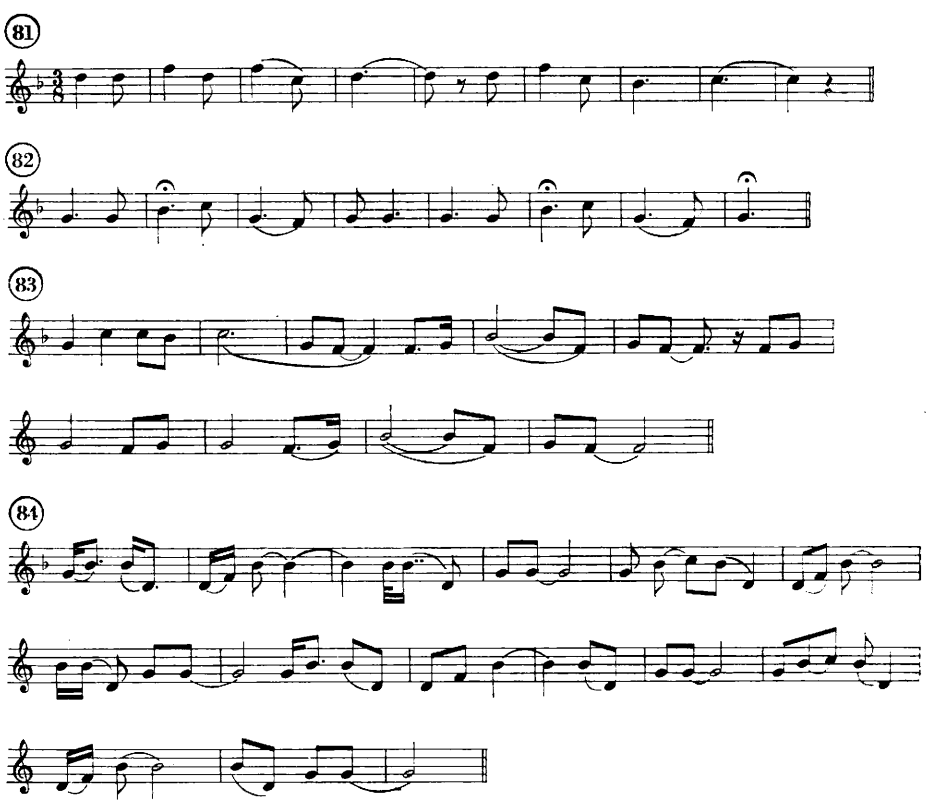

81—84. kottapélda. Jellegzetes hori-burját dallamok. DUGAROV 3, 5, 21. és 40. sz.

6—1 (5—VII) hangterjedelműek teszik. A hiányosokkal és az ennél is kisebb bi-trichordokkal együtt arányuk 65,6%-ra nő.

Forma tekintetében hasonló állapotokat találunk. A legmagasabb forma (néhány szórványos ABCD felépítéstől eltekintve) a két sorból álló periódus. Ennél is több a szervetlen felépítés, gyakran csak motívum.

(Egyetlen esetben találkoztam $AA_vAA_vA^4A^4$ formával, vagyis inkább $A^5A^5_vA^5A^5_vAA_v$ — bár itt a kis hangterjedelem nem indokolná az oktáv-törést; és egy esetben egy négyfokú motívum kvart-transzpozíciójával.)

A kép olyan, mintha csak a csuvasokat látnánk, de még archaikusabb állapotban. (Egyúttal mintha a paleoszibériai zenei „area" egyik sajátos fejlődésű tartományával volna dolgunk.) Valami ilyen zenei kultúrájú nép vihette a Volga vidékére ezt a stílust, talán éppen a volgai bolgárok, akiknek leszármazói a mai csuvasok (de esetleg egy korábbi ősi kultúrájú török nép, akiktől a bolgárok is örökölték). Ez a nép fejlesztette az ötfokúság irányába a finnugor nyelvű cseremiszek zenei ízlését s részben a mordvinokét is. S ennél később érkezett a kazáni tatárok nagy ívű, ereszkedő, strofikus, fejlett ötfokúsága.

Egy sajátság azonban majdnem teljesen hiányzik a hori-burjátok zenéjéből: az a kvart-terc, néha kvint-szext-szekund távolságban megkísérelt ismétlés dallamrészek, illetve belső motívumok között, aminek olyan tarka változatosságát láttuk a területen, s amit a kazáni tatárok dalaiban is többször megállapítottunk. Ez egyaránt jelentkezik az archaikus ötfokú dalokban és a

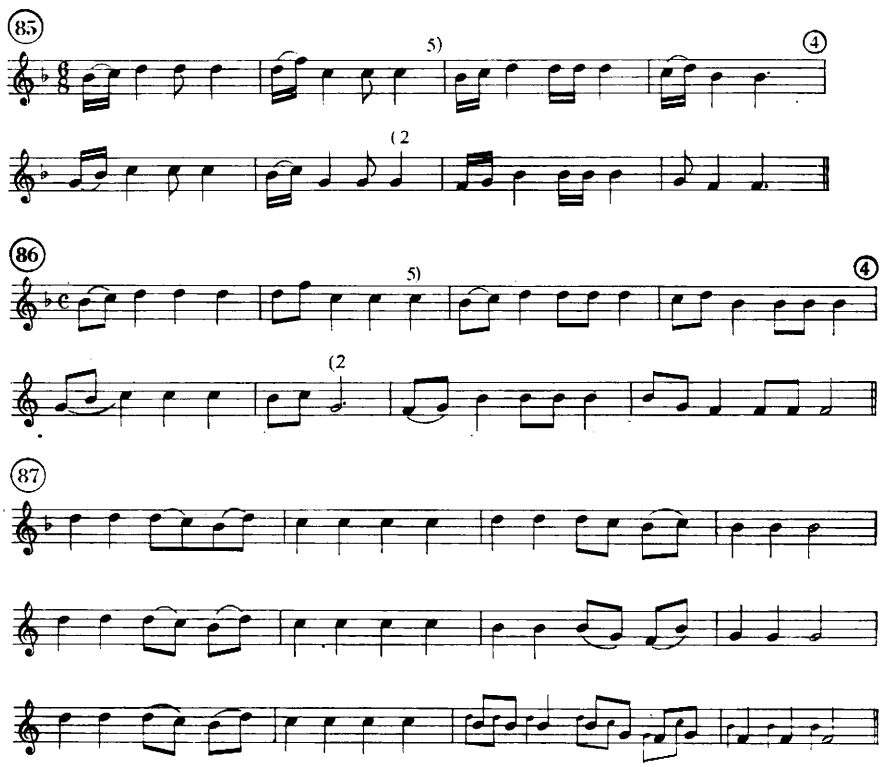

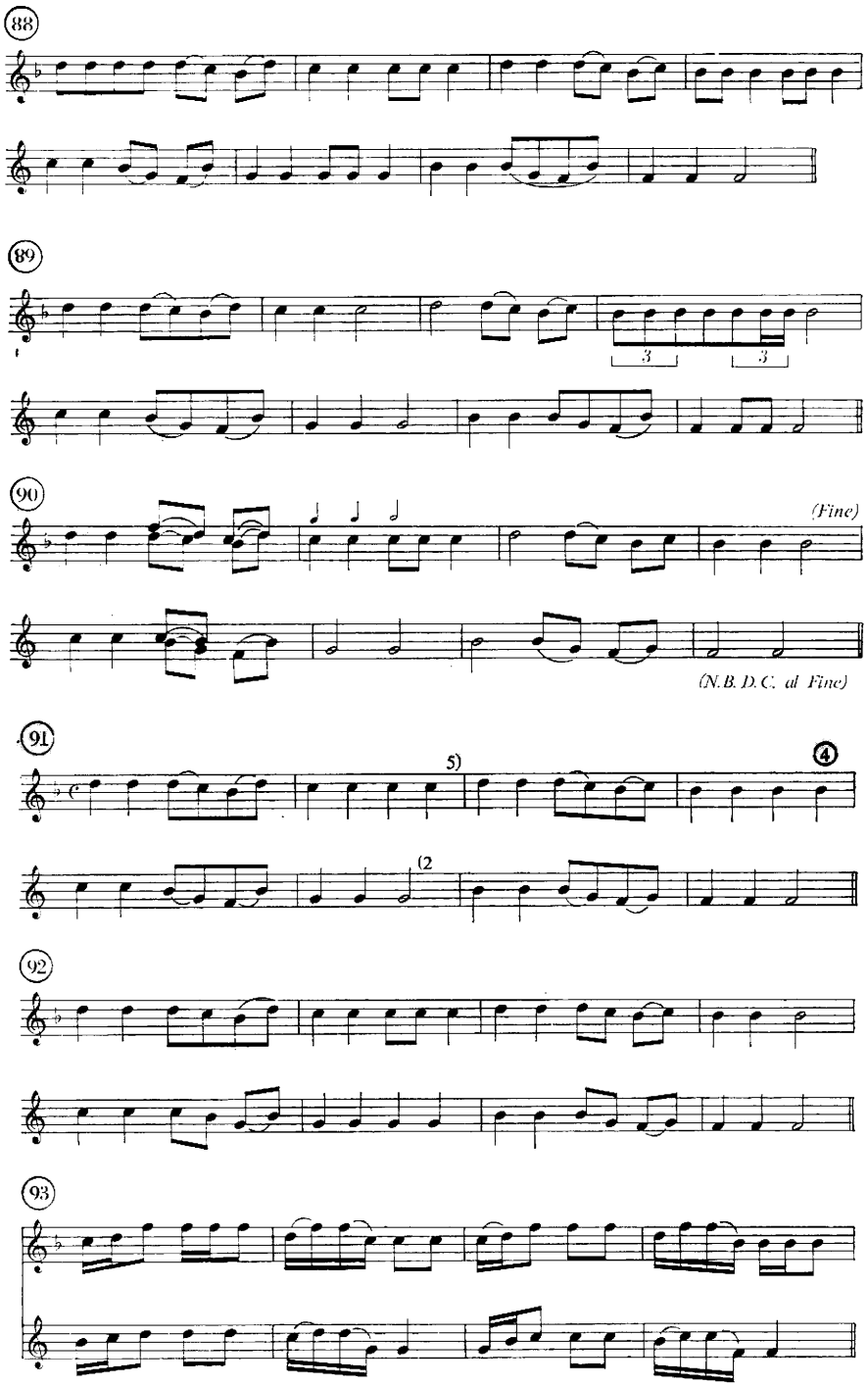
88
89
3
3
90
(Fine)
(N.B. D.C. al Fine)
91
5)
4
(2
92
93

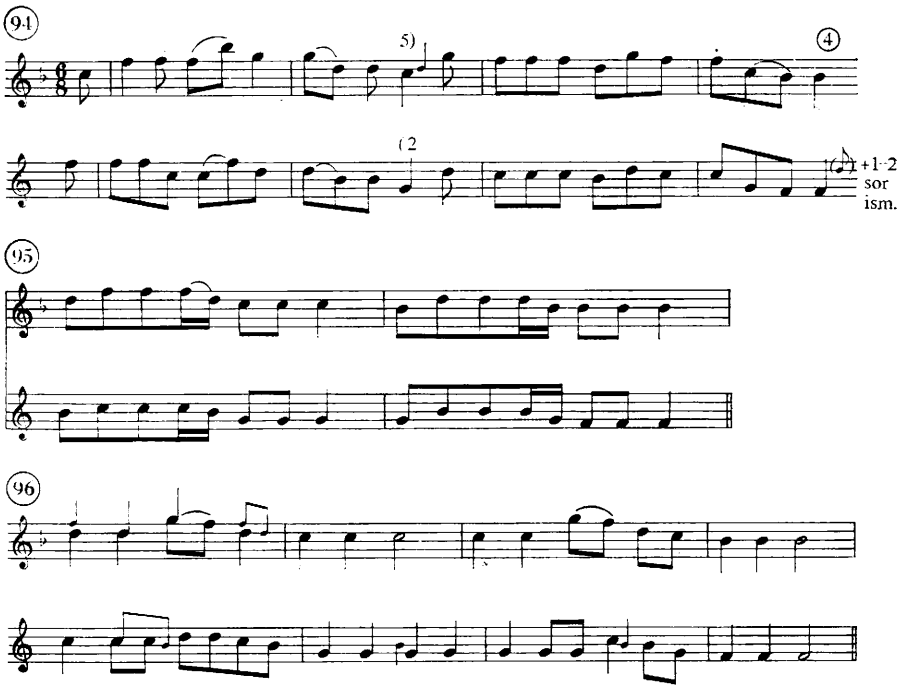

85—96. kottapélda. Volga vidéki dallamok 5 (4) 2 ((1)) sorzáró hangokkal. 85—92: LACH Cseremisz 12, 28 (= 70 is), 45, 36, 35, 32, 27, 49. sz.; 93: VASZILJEV 1919. 172. sz.; 94—95: LACH, Csuvas, 52 és 34 lapon 13 sz.; 96: LACH, Miser 49 sz.

kazáni tatárok ereszkedő, ötfokú, nagy ívű, négysoros strófáiban. Sőt, van egy nagyon kifejlett formája, ami kazáni tatároktól eddig nem került elő, annál nagyobb számban cseremiszektől, csuvasoktól, sőt a miserek kevés számú dalaiban is felbukkant, tehát általában azoknál a népeknél, akikkel a magyarok valami módon kapcsolatba hozhatók: az 5 ④ 2 kvartviszonyban lévő kadenciákkal tagolt, négysoros dalszerkezet *(85—96. kottapélda)*.
Lásd még az előző *38d példát*, valamint KODÁLY 1973. 35—36.-on közölt cseremisz dalát, amit már idéztem.

Ez a felépítés következetesen jelentkezik egyrészt *do-re-mi* kezdetű dalokban (a „Szivárvány havasán" cseremisz párjának is ilyen a felépítése, amit a magyar a *la*-végződéssel már nem valósít meg, illetve utolsó két tagját megfordítja), másrészt oktáv-terjedelmű, de négyfokú alap-motívumot transzponáló dalban, majd egyetlen motívumot négyszer fokozatosan mélyebben ismétlő, nagy ívű dalokban, vagy csak egyszerűen ereszkedő dalokban, végül néhány hat hang terjedelmű, *szo*-pentaton dallamban, amelynek mozgása és ritmikája feltűnően emlékeztet a mi hasonló kadenciájú táncdalainkra, például Pt 301-re, de amelyek sosem ötfokúak. És itt eszünkbe kell idéznünk az (egyelőre) elszigetelt, hasonlóan 5, 4, 2, 1 fokok megállásait váltogató, tehát lényegében kvart-viszonyon alapuló osztyák hőséneket, vogul medveéneket és a hasonló magyar siratókat is. Hogy lehet ezeket összeegyeztetni, illetve lehet-e ezeket szétválasztani egymástól? És lehet-e elválasztani az ereszkedő dalokban

állandóan jelentkező mélyebb ismétlésektől, legtöbbször kvarttal mélyebb alkalmi egyezésektől, a dudanótákban és cseremisz megfelelőikben jelentkező sok kvart-részismétléstől és kevesebb „kis kvintváltótól", végül a terület egy szűk, nyugati sarkán jelentkező, s a magyarral annyira egyező nagyszabású kvintváltó stílustól?

Azt hiszem, minden jogunk megvan feltenni, hogy a kvintváltó stílus is, a kisebb számú, de nem kevésbé logikusan kialakított 5 ④ 2-es kvart-kadenciasor is végső állomása annak a fejlődésnek, ami az ereszkedő dalokban indul, tapogatózva keres ismétléseket a magas és mély részek között, eljut a rendszertelenül jelentkező kvint-kvart és további megfelelésekig, a dudanóták cseremisz-megfelelőiben kezd rendszeresebb formát ölteni, majd kezdi előkészíteni az 5, 4, 2, 1 kadencia-felépítést a magyar siratókban és osztyák hősének(ek?)-ben, valamint egy sor más dallamban, s végső kifejlődését éri el a kvintváltó dallamstílusban. Hogy a rendszertelen kvart-kvint-megfelelés átválthatott a teljes kvintváltásra, azt az olyan példákról is leolvashatjuk, mint a következő két dallam, ahol a dal két felében szinte a szemünk láttára folyik le ez a „fejlődés".

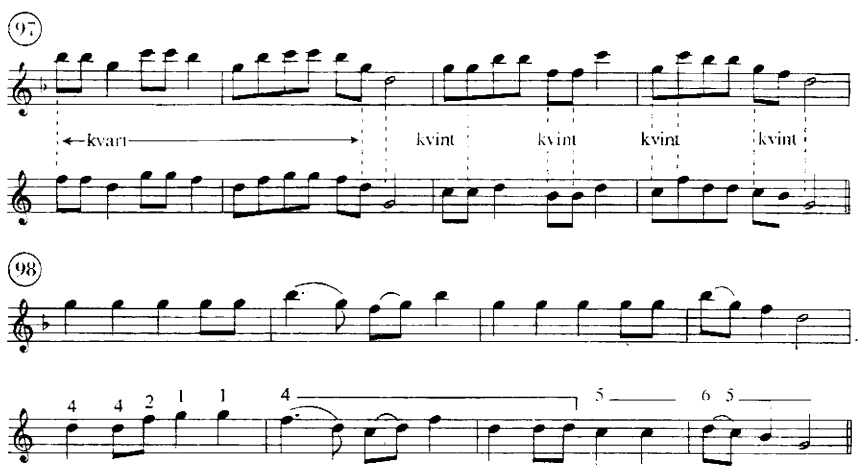

97—98. kottapélda. Kvart-kvintváltás csuvas dallamokban. 97: Makszimăv 1964. 132 sz.; 98: Makszimăv 1932. 189 sz.

Csak meg kell kísérelni az időrend egyeztetését és a népek egymás közti kapcsolatait párhuzamba hozni evvel a fejlődés-vonallal. A következőképpen képzelem el a fejlődést minden eddig vizsgált jelenség összeegyeztetésével.

A fejlődés kezdetét jelenti a finnugor népek megállapítható eredeti stílusa, a három majd négy—hat hangból álló dúr (moll) motívumokból vagy kis sorokból álló dallamok. Ebből két kadenciás, de még nem periódus-formájú dalok alakulnak a magyarok gyakorlatában, s ezt átveszik tőlük az obi-ugorok is. Ugyanez nem mutatható ki a többi finnugor nép zenéjében, sem a Volga vidéken, tehát ezt a magyarok és közvetlen nyelvrokonaik vagy még vagy már nem a Volga—Káma körzetében alakították ki. A finnugor dallamvilágnál fejlettebb, s azt részben ki is szorítja, részben más irányba fejleszti a csuvasok 3—4-fokú stílusa és hat hangig terjedő pentatoniája.

Itt egy kis kitérőt kell tennem. Feltűnő, hogy a dunai bolgárok zenéjében — akik a csuvasok őseitől, a volgai bolgároktól szakadtak el — mennyire általános a tetra-, penta- legfeljebb hexachord terjedelem. Bár ezek túlnyomórészt diatonikusak, két területen fennmaradt a félhang nélküli ötfokúság is, sőt azzal párhuzamosan a félhangos ötfokúság is, mint a pentaton dalok lehetséges változata (VAKARELSZKI, 674—675). Ez a két terület a legdélebbi Rodope vidék és északon a Ludovit-körzet egy falu-csoportja; tehát északon és délen egymástól távol egy-egy peremterület. Ott tetraton dallamok is élnek. VAKARELSZKI az alábbi példákat közli a félhang nélküli és félhangos ötfokúságra (mind a kettő még tetraton):

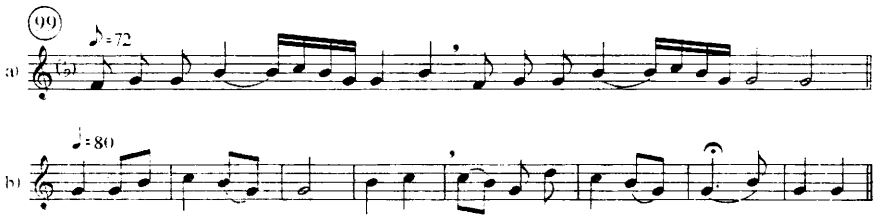

99a—b. kottapélda. Félhang nélküli és félhangos négyfokú bolgár dallamok. VAKARELSZKI, 675.

Visszatérve a Volga-kanyar zenéjére, hátra vannak a legfejlettebb stílusok: a kazáni tatárok nagy terjedelmű, teraszosan ereszkedő-szekvenciázó ötfokúsága, a formailag még fejlettebb cseremisz-magyar dudanóta stílus és a legfejlettebb, a nyugati „folt" „sem cseremisz sem csuvas", magyarral közös kvintváltó stílusa. Az utóbbi kettő nincs a kazáni tatároknál, tehát korábbi a területen az ő megjelenésüknél. Fejlettebb a csuvasok legrégebbi stílusánál is, tehát nem tőlük származik; feltehető tehát, hogy régebbi az ő megérkezésüknél is. Mindkettőben részt vesz a távolra szakadt magyarság.

Mindkettő továbbfejlesztése a kvart-szekvencia olyan kezdetleges alkalmazásának, amely a magyar nagy siratóban és az osztyák hősénekben látható, de a Káma és Volga körül nincsenek nyomai. Ebben megint részt vesz a távolra szakadt magyarság. Az a magyarság, amelynek nyelvében egy korai török (iráni) nyelv hatását lehet kimutatni, amely hatás egyúttal magasabb műveltségi szintre is emelte a finnugor nyelvű magyarságot. Az az ősi török (és iráni) nép, amely kilendítette a magyarságot a rokon népek műveltségéből, valami olyan zenét hozhatott magával, aminőt a kazáni tatároknál látunk: lépcsőzetesen ereszkedő, alkalmi ismétlésekkel szilárdabb formát próbálgató, ötfokú, talán strofikus dalokat. Ezek hatása alatt a magyarok saját korábbi, finnugor stílusú, diatonikus-ereszkedő dalaikat is — például a kötetlenül váltogatott, két kadenciás típusokat is — kezdték kvartszekvenciákkal tagolni, már tudniillik azokat, amelyek akkor már nagyobb terjedelművé váltak a fokozatos lefelé-bővülés folyamán. Ebben a fejlődésben kezdetben még részt vehettek az obi-ugor rokonok is, de később azokkal meg kellett szakadnia az érintkezésnek, mivel a további dallam-stílusoknak már nyoma sincs zenéjükben.

Megvan viszont a Káma—Volga közén, a cseremiszeknél. A magyarság tehát később azon a vidéken fejleszthette ki a dudanóta-stílust, amit a cseremiszek át is vettek, s legvégül a nagyszabású kvintváltó-ötfokú stílust. Már

ezeknek a zenei stílusoknak teljes kivirágzása idején szakadhattak el a Volga—Káma vidékétől, és kerülhetett le azokra a déli steppei tájakra, ahol a későbbi történeti források említik a VI—IX. században. Egy részük azonban ott maradt (vagy egyre nyugatabbra sodródott?); ezekkel találkozott Julianus kétszer is, s ezeknek egy sokáig fennmaradó töredéke adhatta tovább a legfejlettebb teljesítményt, az ötfokú-kvintváltó dallamstílust a cseremiszeknek és csuvasoknak a kis, nyugati határszéli területen.

Azt hiszem, nem túlzás ilyen szerepet tulajdonítani abban a környezetben annak a magyarságnak, amely egy korai török (iráni) érintkezés hatása alatt hamar kiemelkedett a rokon népek életmódjából, és steppei, harcos néppé fejlődött, majd további története során nagy kultúrájú népekkel érintkezett (és harcolt), ilyeneket magával is tudott ragadni mai hazájába (hogy csak a kaukázusi alánokat és a korezmieket említsük). A *do-re-mi* zene fokán nyilván hamarabb emelkedett túl, mint rokonai, azért tudott hatással is lenni a *do-re-mi* fokán lévő, vagy onnan lassabban továbbfejlődő környezetére. Későbbi fejlődése pedig érthetővé teszi zenéjének magasabb fejlettségét mind a csuvasokhoz, mind a tatárokhoz képest.

A vázolt fejlődésmenet, ha igaznak bizonyul, ellene mond annak a nézetnek, amely a kvartviszonyra épülő 5 ④ 2 kadencia-rendet XVIII. századi fejleménynek, késői kikristályosodásnak tartja (Dobszay 1973, 67—69 valamint sajtó alatt lévő tanulmányában). Ha a kikristályosodás a siratók után vagy azokkal párhuzamosan, de mindenképpen szigorúbb szerkezetben és következetességgel ment is végbe, akkor sem lehetett olyan késői időpontban, mint ahogy a tömeges XVIII. századi följegyzések alapján hajlandók volnánk megítélni. A kikristályosodásnak már a Volga vidékén meg kellett történnie, s a följegyzések nem annak időpontját jelentik, hanem azt a korszakot, amikor divatuk fölhatolt az írásos kultúráig, ami dúr—moll jellegüknek és erősen kiélezett kadenciáiknak volt köszönhető. Ez alkalmassá tette az ilyen dalokat, hogy egy kezdődő barokk tánczenei divatba befogadhassák.

Számításba jön még az őstörténet vonatkozásában a regösének, illetve annak felugró-kvint refrénje. Erről és a szokásról azonban más alkalommal írtam részletesen. A kérdés őstörténetileg még nyitva maradt; nyomok a vogulok és a Kaukázus felé is mutatnak. (Vargyas 1979.)

Nehéz határozott véleményt adni az avar kori kettőssípok eredetére vonatkozóan. Eddig két megszólaltatható hangszer áll rendelkezésünkre. Az egyik korai avar sírból került elő, s Fettich által készített pontos másolatát dolgozta fel Bartha Dénes (1934). Ő egy hasonló jellegű arab kettőssíp nádjával fúvatta meg, s így alig értékelhető, szokatlan hangközöket kapott. Újabban Bige József készített hozzá olyan nádfúvókát, amellyel megfújva szabályos hexachord hangsort ad. Nyilván ez az igazi hangsora.

Az újabban előkerült, teljesen használható kettőssíp viszont a második avar periódusból való, amit László Gyula a korai magyarokkal azonosít. Ennek hangsora viszont dór. A korai sípon párhuzamosan 5, illetve 2 lyuk van, a kettő az ötlyukú síp alsó két nyílásával párhuzamos, s azokkal egyszerre befogható. Az új sípon párhuzamosan 5 + 5 lyuk van mindkét száron, s ezek is egyszerre befoghatók. Ennek végén (a fúvással ellentétesen) bevágás mutatja, hogy erre is tehénszarv-hangerősítőt szereltek, mint ahogy mordvin és cseremisz dudasípon, illetve tömlő nélküli kettős sípon látjuk.

Mindkét síp-fajtához, lyuk-elhelyezéshez, hangsorához és a szaru-hangerősítőhöz tudunk Volga vidéki párhuzamot tenni, de a korai avar síphoz euró-

pai analógiákat is; a Volga vidéki dudák és sípok viszont több más hangsorral és lyuk-elhelyezéssel is ismeretesek (VÄISÄNEN 1948 mordvin kettős sípról fényképet közöl és több hangszeres darab kottáját; KOUKALY 1951 cseremisz dudáról ad leírást és szintén közöl több dallamot, amely két szólamú; BARTHA 1934 orosz, mordvin, baskir és cseremisz dudákat ismertet). Mindez azonban nem elég, amíg más népek hasonló hangszereiről alig tudunk valamit, s amíg részletes vizsgálatok sok hangszerről és hangszeres darabról nem állnak rendelkezésünkre, valamint az összes eddig előkerült avar sípot és a magyar duda sípjait is be nem vonjuk a széles körű összehasonlításba. A jelenleg ismerhető adatok alapján csak annyit lehet megállapítani, hogy azok sem ki nem zárják, sem meg nem erősítik a késő-avarok és magyarok kapcsolatát, illetve a késő-avar nép Volga—Káma vidéki származását.

Visszatérve tehát a kétségtelenül honfoglalás előtti zenei elemekre, az oda tartozó magyar daltípusok a következő egymásutánba sorolhatók. Minden típusunk között legrégebbi a kis siratő, amely a finnugor trichord-tetrachord motívum-ismételgetést fejlesztette tovább. Utána következik a nagy siratő, amelyet ugyanebből a típusból fejlesztettek ki. Természetesen nem kell azt gondolni, hogy a legrégebbi időkben is csak siratószöveget énekeltek rá. Nyilván akkor ez volt mindenféle műfajnak a dallama, de biztos, hogy a hősénekeket is ezekre énekelték. Hiszen az osztyákok 5, 4, 2, 1 kadenciájú darabja is hősének. Nyilván a magyarok is hősénekeikkel hatottak elsősorban szomszédaikra. (Különben ott van a nagy osztyák hősének mellett egy ugyancsak hősének-szövegre énekelt *do-re-mi* dallam is.) Tehát az a sok strofikus dal, amit a siratóból vezetünk le, már korai időkben is kiszakadhatott a siratószerű stílusból, csak a konzervatív siratótovább tartotta fenn a stílus eredeti sajátságait, kötetlenségét, strófátlanságát, főleg prózai szövegének segítségével. Egy-két szabályosan ismétlődő kadenciájú obi-ugor ének láttán feltehetjük, hogy a szabályozódás már igen korán megindult. Ez azonban inkább csak a kadenciák sorrendjére és a sorok hosszának szélső határára terjedhetett ki. Föl kell tennünk nagyfokú változékonyságot és a szótagszám erős ingadozását, amit még ötfokú dalaink keleti párjaiban is megtalálunk. A nagyobb arányú strofikus megszilárdulás inkább már a mai hazában mehetett végbe (lásd VARGYAS 1952. IV. fejezetét). Ennek ellenére ezek a dalok végső soron honfoglalás előtti előzményekből fejlődött magyar alakulatok.

Igen sok epikus szöveg tapad még ma is a siratórokonság dallamaihoz (VARGYAS 1953, 614. 6. jegyzet, KODÁLY—VARGYAS 1973. „Típusok, eredet" mutató 13. Históriás ének és rokonai; DOBSZAY 1973. III. fejezet; SZENDREI—DOBSZAY—VARGYAS 15. dallampl.; DOBSZAY sajtó alatt levő tanulmánya); köztük XVI—XVIII. századi históriás énekek, balladák. Ez azt bizonyítja, hogy ennek a dallamstílusnak kezdettől fogva máig megvolt a kapcsolata az epikával. Sőt talán ki is mondhatjuk, látva XVI. század óta ismert epikánknak szinte kizárólagos kapcsolatát a siratóstílussal, hogy a honfoglaló magyarok hősénekei zeneileg „ugor-magyarok" voltak, bármilyen döntő török-pentaton hatás érte is előzőleg a magyar zenét általánosságban.

De a sok halottas ének, valamint az ellenkező véglet: a táncdallamok, amelyek a XVIII. századi dallam-följegyzésekben is oly nagy szerepet kaptak, azt is tanúsítják, hogy a siratórokonság a legkülönbözőbb műfajokat és szövegkategóriákat kiszolgálta, s a zenei élet egész területén nagy szerepe volt. Mindez őrzi a diatonikus finnugor zene késői, csak nálunk kifejlesztett gazdag örökségét (lásd VARGYAS 1950—1953 példáit).

Minden ötfokú vagy eredetében ötfokú zene, amit a magyar népzenében ismerünk (beleértve az újabban megismert három- és négyfokú ritkaságokat is) a magyarságnak és egy (vagy két) török nyelvű, belső-ázsiai eredetű népnek együttéléséből származik. Így dudanótáink stílusa is, ami nálunk még vagy már diatonikus, vagy a *szo* és *la* keveredéséből válhatott diatonikussá; mindenképpen már annak az ősi török hatásnak köszönhette megszületését. Továbbá onnan származik minden ereszkedő (és ritkábban nem-ereszkedő vonalú) ötfokú dallam; végül ezeknek legkristályosabb formája, a kvintváltó-ötfokú dallamok nagy csoportja. Mindezt a magyarság már korábbi műveltségéből hozta magával az új hazába.

Ez pedig magas fejlődési színvonal az akkori Kelet- és Nyugat-Európa zenei viszonyai között; megérteti, miért tudott a magyar nép azonnal és különösebb nehézség nélkül beleilleszkedni a keresztény Európa zenei életébe. Egyúttal mai népzenei hagyományunknak számbelileg is igen tekintélyes része, néprajzi, történeti és esztétikai jelentőségét tekintve pedig annak legsúlyosabb rétege.

IRODALOM

A lapádi erdő alatt
1957 Szerk. J. Szenik Ilona—Almási István—Zsizsmann Ilona. Bukarest
AP. Hanglemez a Zenetudományi Intézet birtokában
Bartalus István
1873—1896 *Magyar népdalok.* Egyetemes gyűjtemény. I—VII. Budapest
Bartha Dénes
1934 *A jánoshidai avarkori kettőssíp* (Archaeologica Hungarica XIV.) Budapest
1935 *A XVIII. század magyar dallamai.* Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770—1800). Budapest
Bartók Béla
1923—1966. *Volksmusik der Rumänen von Maramureș.* (1. kiadás München 1923) Budapest
Bose, Fritz
1973 *Tonale Strukturen in primitiver Musik.* Jahrbuch für Musikalische Volks- und Völkerkunde Bd. 7. Berlin—New York, 18—45.
Brăiloiu, Constantin
1943 *A román népzene.* In: Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára, Budapest 300—307.
Dobszay László
1973 *Comparative Research into an „Old Style" of Hungarian Folk Music.* In: Studia Musicologica, 15—78.
(Sajtó alatt) *A sirató stílus zenetörténetünkben és népzenénkben.* Budapest
Dobszay László—Szendrei Janka
1977 *„Szivárvány havasán." A magyar népzene régi rétegének harmadik stíluscsoportja.* In: Népzene és Zenetörténet III. 5—101.
Dugarov, D. Sz.
1964 *Burjatszkie narodnüe peszni, Tom I. Peszni Hori-burjat.* Ulan-Ude
Fedăr̆ăv, Gavril
1934 *146 jură—146 peszen.* Csebokszari—Moszkva
Hornbostel, Erich M. von
1973 *Geburt und erste Kindheit der Musik.* Jahrbuch für Musikalische Volks- und Völkerkunde, 9—17.
Idelsohn, Abraham Zevi
1914—1932 *Hebräisch-Orientalische Melodienschatz I. Gesänge der jemenischen Juden.* 1914. *II. Gesänge der babylonischen Juden.* 1922. VII. *Gesänge der süddeutschen Juden.* 1932. Wien—Jerusalem
Jagamas János—Faragó József
1974 *Romániai magyar népdalok,* Bukarest

KALLÓS Zoltán
1970—1973 *Balladák könyve*, Bukarest 1970. Hanglemezekkel: Budapest 1973.
KERÉNYI György
1961 *Népies dalok.* Magyar népdalok és népies dalok III. Budapest
KODÁLY Zoltán
1940 *Ötfokú zene.* Budapest
1956—1960 *Die ungarische Volksmusik.* Budapest 1956. (= *Folk Music of Hungary.* Budapest 1960)
1973 *A magyar népzene.* (1. kiadás 1937.) Budapest
1971 *Folk Music of Hungary.* 2. edition revised and enlarged by Lajos VARGYAS London—Budapest
KOUKALY, V.
1951 *Marij kalük muro*, Leningrad—Moszkva
KULYSETOV, Dimitrij
1971 *Vürzüm muro arsas — Peszni urzsumszkih mari*, Joskar-Ola
LACH, Robert
1926—1952 *Gesänge russischer Kriegsgefangener* (a II. kötettől: Volksgesänge von Völkern Russlands.) 1. Bd. Finnisch—ugrische Völker. 1. Abt. Wotjakische, syrjänische und permjakische Gesänge. Wien—Leipzig 1926. 3. Abt. Tscheremissische Gesänge. Wien—Leipzig 1929. 2. Abt. Mordwinische Gesänge. Wien—Leipzig 1933. 4. Abt. Tschuwaschische Gesänge. Wien—Leipzig 1940. II. Bd. Turktatarische Völker. Kasantatarische, mischerische, westsibirisch—tatarische Gesänge. Wien 1952.
LÜKŐ Gábor
1935 *Havaselve és Moldva népei a X—XII. században.* Ethnographia, 90—105.
MNT = *Magyar Népzene Tára*
1953 II/A. *A lakodalom.* Szerk. KISS Lajos. Budapest
1973 V. *Siratók.* Szerk. KISS Lajos—RAJECZKY Benjamin. Budapest
MAKSZIMÁV, Sz. M.
1932 *Turi csavasszen jurriszen.* Supsakar
1964 *Csuvasszkie narodnüe peszni.* Redakcija V. BELJAEVA. Moszkva
MF = *Múzeumi Fonográfhenger*
MNGF = *Magyar Népzenei Gramofonfelvételek*
1937 1. sorozat. Budapest
C. NAGY Béla
1947 *A magyar népdal eredete.* Zenei Szemle, 203—213.
1959 *Adatok a magyar népdal kialakulásához.* In: Zenetudományi Tanulmányok VII. 605—688.
1961 *A siratódallam.* Ethnographia, 385—401.
PAKSA Katalin
1976 *Újabb adatok a pentaton finális-váltásra.* Ethnographia, 199—203.
Pt = *Példatár.* Lásd: KODÁLY Zoltán, A magyar népzene. A példatárt szerk. VARGYAS Lajos. Budapest 1952—1973. (A Példatár számai változatlanok, bármelyik kiadásra vonatkozhatnak. A tanulmány lapszámaival csakis az 1973-as kiadásra utalunk.)
RAJECZKY Benjamin: lásd MNT V.
SALMEN, Walter
1960 *Der fahrende Musiker in europäischen Mittelalter.* Kassel
SZABOLCSI Bence
1933 *Osztyák hősdalok — magyar siratók melódiái.* Ethnographia, 71—95.
1934 *Népvándorláskori elemek a magyar népzenében.* Ethnographia, 138—156.
1936 *Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok.* Ethnographia, 233—251.
1937 *Osztyák és vogul dallamok (Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához).* Ethnographia, 340—345.
1938 *Magyar Évkönyv*, 204. Budapest
1940 *Adatok a középázsiai dallamtípus elterjedéséhez.* Ethnographia, 242—248.
1947 *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest
1950 *A melódia története.* Budapest
SZENDREI Janka
1971 *Beiträge zu den musikgeschichtlichen Beziehungen des volksmusikalischen Rezitativs.* In: Studia Musicologica, 275—288.
SZENDREI Janka—DOBSZAY László—VARGYAS Lajos
1973 *Balladáink kapcsolatai a népénekkel.* Ethnographia, 430—461.

Sz. Nd. (Székely népdalok) = Bartók Béla—Kodály Zoltán: *Erdélyi Magyarság. Népdalok.* Budapest 1923.
Tanimoto, Kazuyuki
1966 *A Study on the Tone-system of Ainu Music.* Journal of Hokkaido University of Education (Section IC) Vol. 17. No. 2., 83—106.
É. n. *A Study on the Tonal System of the Giljak Folk Melodies.* The Department of Music. Sapporo Branch, Hokkaido Kyoiku University
1974 *Orok Songs* (with Ikegami, Jiro). Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures, Hokkaido University 8.
Vakarelszki, Hriszto
1974 *Etnografija na B'lgarija.* Szofija
Vargyas Lajos
1950—1953 *Ugor réteg a magyar népzenében I—II.* In: Zenetudományi Tanulmányok 1953. 611—657. (Az I. rész = Ugorszkij szloj v vengerszkoj narodnoj muzüke. Acta Ethnographica 1950, 161—196.)
1952 *Bartók Béla délszláv népdalkiadványa.* Új Zenei Szemle 10, 9—11.
1955a *Beszámoló a romániai néprajzi kutatásról.* Ethnographia, 556—563.
1955b *A duda hatása a magyar népi tánczenére.* A MTA I. Osztályának Közleményei, 243—291.
1967 *Totenklage und Vorgeschichte der Ungarn.* In: Festschrift für Walter Wiora. Kassel—Basel—Paris—London—New York, 623—627.
1979 *A regösének problémájának újabb zenei megközelítése.* Ethnographia XC. 163—191
Vasziljev, V. M.
1919 *Mari muro.* Kazany
1923 *Marij muro.* Kazany
1937 *Mari muro.* Kazany
Väisänen, A. O.
1937 *Vogulische und ostjakische Melodien.* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXIII.) Helsinki
1948 *Mordvinische Melodien.* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXII.) Helsinki
Vikár László
1974 *Archaikus finnugor dallamtípusok.* In: Népzene és Zenetörténet II, 5—64.
Vikár László—Bereczki Gábor
1971 *Cheremis Folksongs.* Budapest
1979 *Chuvash Folksongs.* Budapest
Wiora, W(alter)
1952 *Europäischer Volksgesang. Gemeinsame Formen in charakteristischen Abwandlungen.* Köln

Лайош Вардяш

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ВЕНГЕРСКОЙ МУЗЫКИ I—II.

(Резюме)

Древняя история венгерской музыки продолжается до занятия венграми своей родины и она документируется в традициях до времени захвата родины, принесенных с Востока. Эти традиции можно выявить из современного материала народной музыки путем сравнительных исследований. Эти сравнения, однако, должны охватить не только выявление паралелей в мелодии, но и распространиться на всю музыку, на развитие и взаимодейтсвие музыки народов Поволжья и Прикамья и более дальних родственников венгерского народа. Только с их знанием мы можем правильно оценить соответствующие венгерские явления.

Автор подробно разбирает народную музику приволжских и прикамских народов. Он приходит к выводу, по которому наиболее архаичным стилем всех этих народов выступают удмуртские песни мажорного трихорда на трех соседних больших секундах *(до-рэ-ми)*. Дальнейшими развитием этой формы в духе пентатонии выступают многочисленные мордовские мелодии тетратонной системы *ля-до-рэ-ми* (местами они встречаются также и у

марийцев и чувашей). Несколько далее, у зырян наиболее распространенным архаичным типом песни является повторение мажорных мотивов из четырех звуков, т. е. развитие трихордного ядра-мелодии удмуртов (но представленной и у вотов (вепссов) как и у других финно-угорских народов) в мажорный тетрахорд путем прибавления одного здвука *(фа)*. У зырян и следа нет от пентатонии и нет указаний на развитие в направление к пентатонии, словом, нет тритонных и тетратонных („неполных") мелодий, настолько характерных для народов Поволжья и Прикамья, наконец, отсутствует у них и пентатонный ладоснова, звукоряд в шесть звуков (напр. *со-ля-до'-рэ'-ми'*), что характерно прежде всего для песен чувашей, но еще в большей степени для песен отдаленных бурятмонголов. (Однако до известного процента оно обнаруживается у всех народностей Центральной Азии с тюркомонгольским языком и у народов, испытавших их влияние.)

Особым стилем выступают плясовые песни, своеобразно повторяющие маленькие мотивы ниже на кварт или квинт, которые бытуют у марийцев, особенно к северу и востоку от Волги. На той же территории сильнее всего живет стиль полутоновой пентатоники.

По сравнению с этим стилем нечто совершенно иной стиль представляет собой стиль казанских и иных татар со ступенчато-нисходящим, замкнуто-строфическим звукорядом в размере октавы или в большем, где в этом постепенном нисхождении слышны вольные переложения мотивов в кварту, квинту, терцию, сексту и секунду. Такие песни встречаются у марийцев, иногда и у чувашей.

От них совсем отличается узкая территория на югу от Волги (до ее излучины), по границе между марийцами и чувашами, где у обоих народов господствуют почти исключительно мелодии с большим диапазоном, с пентатоническим ладом и с транспозицией на квинту. Самыми развитыми из них являются структуры, в которых, подобно тональному ответу фуги, нижнее квинтовое повторение с небольшими изменениями «остается в ладу» (в то же время, как другие песни точно от звука к звуку повторяют верхнюю часть, тем самим производят «модуляцию» в новый пентатонный звукоряд).

В такую общую картину автор помещает венгерские и приволжские паралели, прежде всего квинтовые переложения, к примерам Зольтана Кодайа он приносит новые мелодии и паралели. Выявляются совпадания до такой степени, что их генетическое родство не может вызвать сомнений. Несмотря на отдельные песни, сам стиль представлен в венгерской традиции таким огромным количеством песен и массой вариантов к ним, что объясняется само по себе только взаимосвязями.

В дальнейшем автор разбирает проблему квинтового переложения на Западе. Он отмечает, что на Западе местами обнаруживается форма AB^5CB в восходящем снизу кверху, а потом нисходящем т. е. выпуклом звукоряде. (Первая часть описывает линию 1—8—5, а вторая — 1—5—1.) А в Поволжье и у венгров террасообразно нисходящий стиль и вольным повторением и переложением отдельных частей дает свою конечную кристаллизацию в квинтовом переложении, действительном в отношении всей нисходящей мелодии и развитом по всей вероятности венграми. Ведь это не входит в исконную музыку ни у марийцев, ни у чувашей, причем не объясняется взаимным влиянием обоих народов, а с другой стороны, имеет место, несожненно, у венгров. Автор (критикуя концепцию Викара о невозможных связях) подчеркивает бытование марийско-чувашского квинтового переложения именно на той территории, где некогда монах Июлиан обнаружил оставшихся на Востоке венгров, о которых упоминают на этой территории даже в XVI веке письменные источники.

Представленные в следующем разделе паралели между мелодиями венгров и народов Поволжья свидетельствуют о наличии остальных, разобранных в работе, стилей мелодии в венгерской традиции.

Автор переходит на связи в области диатонических плачей и развивавшихся из них членимых на строфы песен. Наиболее популярная „малая форма" в объеме трех-пятишестихорда с вольним речитативом нисходит на вторую и первую степени; кадансы однако чередуются еще без всякой системы, это, таким образом, представляет собой некую *доперподную форму*. Очевидно, она развивалась у венгров из удмуртско-зырянского стиля с кадансами на первой степени и повторением строк, ведь венгры в то время еще имели сношения с вогулостяками (маньси и ханты), так как и у последних мы можем выявить эту степень, но в то же время уже отделилось от остальных финно-угров, так как у последних она отсутствует. (Но у обских угров отмечены пьесы с тритоном и тетратоном, причем с упомянутыми большими скачками, из подобных песен состоит вся музыка некоторых Палеосибирских народов.)

А в развивавшихся из малых форм плачах и подобных строфических песнях в объеме октавы мы часто встречаемся (а в одной из хантийских героических песен оно прямо бросается в глаза) с чередованием концовок в 5, 4, 2, и 1 степени. Оно характерно и для марийцев и выступает конечным логическим завершением по иному пути стиля с вольным повторением и переложением по нисходящей линии.

Получаются, таким образом, следующие типы венгерских песен в хронологическом порядке, которые могут иметь место в плане древней истории венгров. Наиболее древним изо всех типов венгерских песенных мелодий должно считаться маленький плач с дальнейшим развитием повторения финно-угорского трихордно-тетрахордного мотива. За ним следует плач в объеме октавы и многообразные паралели к ней в строфической форме. Должно быть, это было мелодией всех тогдашних жанров, именно поэтому могла она сохраниться кроме плачей прежде всего в эпических жанрах, в исторических песнях и балладах, а также в похоронных песнях, тем самим, как ни странно, в самых популярных плясовых песнях.

В венгерской традиции все пьесы с пентатоникой или же в первоначальной своей форме с пентатоникой, включая обнаруженные недавно редкости с тритоникой и тетратоникой, восходят ко времени сосуществования венгров с каким-то народом центрально-азиатского происхождения с тюркским языком. К ним относятся также плясовые песни под названием „песни под волынку", большинство которых в наши дни перешло в диатонику, но по происхождению они возводятся к плясовым песним мажорного характера или же пентатоники с полутоном, с повторами и переложениями мотивов. К тому же тюркскому народу можно возвести все нисходящие пентатонные мелодии. Наконец, наиболее завершенная форма от этих последних — пентатоника с квинтовой структурой является развитием венграми из предыдущих типов.

Все это принесено венграми в новую родину из своей прежней культуры. Это со своей стороны показывает высокий ступень развития и дает нам понять, почему безо всяких трудностей венгры могли войти в музыкальную жизнь средневековой Европы.

KÖZLEMÉNYEK

Buza János

A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése Szénaárak 1660-ban

Az utóbbi évek néprajzkutatása — a két világháború közötti időszak kiváló eredményeire építve[1] — nagyszabású monográfiákkal gazdagította a paraszti állattartással kapcsolatos ismereteinket. Részben a külterjes állattartás történeti útjának hazai s egyben határainkon messze túlnyúló megrajzolása,[2] részben a rét- és takarmánygazdálkodás napjainkig terjedő történeti elemzése[3] révén olyan művek születtek, amelyek a rokontudományok művelői számára is nélkülözhetetlenek, és nem egy területen nézetkorrekciókra ösztönöznek.

E sorok írója tudatában van annak, hogy a fentiek ismeretében számottevően újat hosszú ideig nehéz lesz felmutatni, közlési szándékát ezért csupán néhány ecsetvonás felvitelével indokolja a mind markánsabbá váló országos tablóra.

A Duna—Tisza közének nagy múltú mezővárosáról némi túlzással, de nem teljesen ok nélkül írta Erdei Ferenc, hogy „Annyi tudományos és publicisztikai kiadványt vidéki város még nem produkált, mint Nagykőrös".[4] Jelentős, a néprajzi irodalomban is gyakran citált, monográfiák[5] születtek az egykori cívis városról, amely politikai történeti szempontból szinte jelentéktelen szerepet játszott, s gazdasági súlyát tekintve is csupán a szűkebb országrészen belül tartozott a jelentősebbek közé. Még sem véletlen azonban, hogy mind a mai napig feléje fordul időnként a kutatás, levéltári forrásainak — az adott terület többi településéhez képest — kivételes gazdagsága szolgál erre magyarázatul. E dolgozat szintén az egykori cívis város levéltári anyagára épül, kezdőpontja egy számadáskönyvi feljegyzés, amely a XVII. század derekáról maradt ránk. A katonai eseményekben bővelkedő 1660. esztendő, egyéb mezőgazdasági termékek mellett, a széna hadi célokra való szállítását is megkövetelte. Nagykőrös lakóinak a korábbiakban is gyakran kellett 200 szekér körüli szénát szállítaniok Budára,[6] ennek ellenére csak elvétve bukkannak fel szénavásárlási adatok a számadáskönyvekben, s néha még ilyenkor sem bizonyos, hogy valóban adás-vételi aktus zajlott-e le, vagy csupán pénzben váltották meg a természetbeni kötelezettséget, pl. „Bene Berta adott egy szekér szénáért f. 2 d. 50."[7], de a vásárlást egyértelműen bizonyító adatokra is van példa: „Szénát vettünk tüle a Nazul számára f. 3. d. 40." (Nagy György 1640.)[8], illetve 1653-ban „Ghál Andrástul vöttem Nazur szükségére egy szekér szénát f. 2. d. 72".[9] Az idézett szórványadatokból mozaiktechnikával

[1] Györffy István munkássága mellett témánk s a vizsgált terület szempontjából Tálasi István 1936. kiemelése indokolt.

[2] Szabadfalvi József 1970.

[3] Paládi-Kovács Attila 1973.

[4] Erdei Ferenc 1957. 71.

[5] Majlát Jolán 1943.; Márkus István 1943.

[6] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 111. 117. 125. 151. 159., de 300 szekér szénára is van példa: 143.

[7] *Nagykőrös adó- és számadáskönyvei.* Az eredeti kötetek a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályán találhatók. Mikrofilmmásolataik a Magyar Országos Levéltár filmtárában vannak, jegyzeteim zömét az utóbbiak alapján készítettem. Az anyag paginált. Rövidítések és hivatkozások Majlát Jolánéval egyezőek. Szk. 1636. 234. OL. filmtár: 3410. sz. tekercs.

[8] Szk. 1640. 95. OL. f. 3411. Az említett „Nazur, nazul, nazur bég = defterdár." Salamon Ferenc szómagyarázata in: Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 476.

[9] Szk. 1653. 170. OL. f. 3414.

sem állíthatnánk áttekinthető képet össze, az 1660. esztendő korábbiaknál nagyobb összegű szénavásárlása[10] viszont némi reménnyel kecsegtet, ugyanis ebben az évben jelentősebb mennyiségű és eltérő nagyságú szénaegységek árait rögzítették. Összesen 12 személy adott el, illetve kölcsönzött a megszorult mezővárosnak szénát, s abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az adókönyvek segítségével 11 helyi lakos vagyoni helyzetére — közülük elsősorban a legtehetősebbekére — is vethetünk egy pillantást. Mielőtt erre sor kerülne, lássuk a teljes szöveget:

„Szénára kiment költségnek rendi Nagy Balázs Gecsitül vettünk egy jó vontatott szénát f. 2. Adajára hajlott.

Pap Imrétől vettünk egy kisded kazalt, nyoltz tallérért. Négy talléra hailott Patonai Gergely adajára. Pap Imrének is az 4 tallér adajára hailott.

Benes Miklóstul is egy csillével, szénájul fizettük vissza.

Pap Jánostul négy csillére valót. Egyiket szénájul megfizettük. Hármáért adtunk 3 tall. d. 50.

Boros Jánostul tíz csillére valót, négy öreg szekérnit tett. Edgyiket szénájul megadtuk, hármáért fizettünk 13 tall. Satisfecimus.

Szikszaitul egy boglyával.

Phülöp Istvántul florenorum 2. Adajára hailott.

Deák Jánostul két boglyát. Adajára hailott in summa f. 12 d. 23. Satisfactio.

Kun Jancsitul Tallerorum 2. Solvimus.

Fruttus Mártontul egy darab szénát Tallerorum 25. Solvimus.

Pesthi Ferencztül is tizenhat tallér árát.

Karaja felvetésére adtunk érette fl. 1.
Adajára hailott f. 19 d. 53.
Széna sorára hailott 3 Tall.
R. (esolvendo) d. 27.

Kovács Miklóstul vettünk egy baklya szénát f. 4. Solvimus.

In summa százhuszonkét forint d. 63.
Item 3 tall. d. 50."

Táblázatos formában némi kiegészítéssel áttekinthetőbbé válik az idézett anyag:

Név	Az adókönyv éve	Marhaszám	A széna mennyisége		Az eladott széna ára	
			kölcsönzött	eladott	forint	dénár
Benes Miklós	1661	8	1 csille	—	—	—
Boros János	1660	114	2,5 csille	7,5 csille = 3 öreg szekér	20	80
Deák János	1661	2	—	2 boglya	12	23*
Fruttus Márton	1660	160	—	1 darab	40	00
Fülöp István	1660	—	—	?	2	00
Kovács Miklós	1661	8	—	1 boglya	4	00
Kun János	—	?	—	?	3	20
Nagy Balázs Gergely	1660	2	—	1 vontató	2	00
Pap Imre	1661	—	—	1 kis kazal	12	80
Pap János	1661	—	1 csille	3 csille	5	30
Pesthi Ferenc	1660	19	—	?	25	60
Szikszai István	1660	7	—	1 boglya	?	?

* Valószínűleg nem teljes árösszeg.

A szénát kölcsönző, illetve eladó 12 személy közül hatnak neve az eladási év, öté pedig az 1661. esztendő adókönyvében szerepel, csupán Kun János helyi illetőségéről nem bizonyosodhattunk meg, annak ellenére, hogy azonosítási szándékkal az 1660. évet megelőző, illetve követő néhány év adókönyveit is átnéztük. Nevezettek vagyoni helyzetére — természetesen nem teljes biztonsággal — a táblázatban feltűntetett ‚marhaszám' mint jellemző adókulcs alapján következtetünk. Boros János és Fruttus Márton Nagykőrös

[10] Szk. 1660. 185—186. OL. f. 3425. Közelebbi — a hónapot, esetleg napot jelölő — keltezéssel az idézett anyagrészt nem látták el.

tehetős civisei közé tartozott, Pesthi Ferenc szabómesterből lett gazdaember,[11] a többiek kisgazdák — vagy éppen elszegényedő elemek[12] — voltak, illetve a szerényebb anyagiakkal rendelkező mezővárosi lakosok közül kerültek ki.[13] Három esetben fordul elő kölcsönadott széna, illetve ugyancsak három alkalommal nem ismerjük az eladott széna mennyiségét, csupán feltételezhető, hogy Fülöp István egy kisebb csillényi, illetve vontatónyi szénát tett pénzzé, Kun János talán egy kisebb szekérre valót, míg Pesthi Ferenc egy kazal szénát bocsáthatott áruba. Szikszai István egy baglya szénájának ára ugyancsak ismeretlen, nem lehetetlen, hogy a végösszeg után feljegyzett 3 tallér és 50 dénár, azaz 5 forint 30 dénár[14] volt szénája ellenértéke.

Idézett forrásunkból az árak és az eladott széna mennyisége alapján megkísérelhető az említett szénaegységek közötti arány felvázolása. Egy *csille széna* ára 1 forint 76,6 dénárra, illetve 2 forint 77,3 dénárra rúgott, amiből nyílvánvalóan következik, hogy a „csille széna"[15] nem pontosan meghatározott mennyiség volt, nagysága jelentősen ingadozott. Bizonyosak lehetünk viszont abban, hogy egy *öreg szekérre való széna* több csilléből állott, ugyanis Boros János 10 csille szénája „. . . négy öreg szekérnyit tett". A szomszédos Kecskemét adataiból analóg példát meríthetünk, 1663-ban Antal Mihály kecskeméti lakos — városa által elrendelt robotban — „Vitt Budára szénát 4 ökrön", illetve később „Vitt Budára egy tsillye szénát két ökrön".[16] Mivel hasonló feljegyzés a kecskeméti robotlajstromokban bőven található, az igás ökrök számának feltüntetése és a szállított széna mennyiségének megadása nyílván nem lehetett véletlen. Egy öreg, azaz nagy szekér elé legkevesebb négy ökröt foghattak, valószínű, hogy a Boros János által eladott szénát is négy- vagy hatökrös szekereken szállították, hiszen egy szekérre átlagosan 2,5 csille széna jutott. A „*jó vontatott*" *szénát* 2 forintért vették meg, mennyisége így egy csille körüli szénáéval volt azonos, ami bizonyíték arra, hogy a XVII. század közepére is helytálló az a megállapítás, amely a mezei boglyának is nevezett szénamennyiséget, a vontatót, a csillével azonosította.[17] A vontatónál, illetve a csillénél lényegesen nagyobb mennyiségű szénát tartalmazott a *boglya*. Kovács Miklós 1 boglyáért 4 forintot kapott, Deák János 2 boglyát adott el a városnak, s ezért 12 forint 23 dénár hajlott adójára, valószínű azonban, hogy szénájának ára ennél valamivel többre rúgott, ugyanis az „adajára hailott" bejegyzés ez esetben csak az adóra fordított összeget jelzi pontosan, nem pedig a teljes vételárat (gyanunkat az is táplálja, hogy csak ebben az esetben nem kerek számú a dénárösszeg!). Az utóbbi példa nyomán annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy hat forintot meghaladó értékű szénát is tartalmazhatott egy boglya. A boglya széna viszonylag nagyobb mennyiségére következtethetünk abból is, hogy Papp Imre 8 tallér, azaz 12 forint 80 dénár értékű szénáját, fentiekből következően tehát mintegy két boglyányit, már „*kisded kazal*nak" nevezték. Pesthi Ferenc 16 tallérért eladott, ismeretlen mennyiségű szénáját viszont már bátrabban becsülhetjük egy kazalra valónak. A legtöbb szénát, 1 *dara*bot, Fruttus Márton bocsátotta áruba 40 forintért, ami már tekintélyes summa, olyannyira, hogy kétség támadhat az iránt, vajon a nevezett gazda tényleg szénát, nem pedig rétet engedett át a városnak. Nem lenne példa nélküli eset, hiszen néhány évvel korábban Nagykőrös a nyársapáti Bíró Páltól és Pántos Mihálytól 38 forintért vett kaszáló rétet.[18] Nyomós okok szólnak azonban amellett, hogy

[11] 1638-ban 3 dolmányt, 1 szoknyát és 1 nadrágot készített adóra, 1639-ben a városi szolgáló asszony mentéjét varrta meg. Szk. 1638. 16. Szk. 1639. 37. OL. f. 3411.

[12] Pap Jánosnak 1658-ban még 31,5 marhaszám után kellett adóznia (Szk. 1658. 28.), 1661-ben már nincs marhaszáma, egyéb adótételeit pedig az 1658. évi felére csökkentették. Szk. 1661. 15.

[13] Benes Miklós Szk. 1661. 67; Boros János Szk. 1660. 126; Deák János Szk. 1661. 110; Fruttus Márton Szk. 1660. 99; Fülöp István Szk. 1660. 79; Kovács Miklós Szk. 1661. 98; Kun János ? Nagy Balázs Gergely Szk. 1660. 54; Pap Imre Szk. 1660. 28; Pap János Szk. 1661. 15; Pesthi Ferenc Szk. 1660. 20; Szikszai István Szk. 1660. 112. OL. f. 3415. 3425.

[14] Nagykőrösön 1660-ban a tallér árfolyama 160 dénár volt. Szk. 31. 53. 94. Bővebben l. Buza János 1977. 73—106.

[15] Paládi-Kovács Attila 1970. 25.; MNL. 515.

[16] Kecskemét város Levéltára. Robotlajstromok I. köt. fol. 23/v. Számos hasonló bejegyzésből tűnik ki, hogy egy csille szénát 2 ökörrel szállítottak Budára. Egy szekér széna vagy szalma szállításához Nagykőrösön 4, illetve 6 ökör volt szükséges: Majlát Jolán 1943. 62.

[17] Paládi-Kovács Attila 1970. 24—25.

[18] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 233.

az egy darab szénát már betakarított takarmánynak tekintsük. Miért ? Azért, mert a városi számadáskönyv is szénavásárlásról ír, továbbá figyelembe kell venni, hogy sürgető kötelezettségnek kellett eleget tenni, — feltehetően a Szolnokon gyülekező,[19] Nagyvárad ostromára készülő török seregnek kellett szállítani — s nyílván a szükség vitte rá a várost arra, hogy kölcsönadott szénát is átvegyen. A befejezetlen szénakazal ‚darab' neve századokkal később Kiskunhalas környékén szintén kimutatható,[20] tájnyelvi változatban ma is ismeretes, illetve Erdélyben a ‚darab' kisebb szénakazalt jelentett a XVI—XVII. században.[21] Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Nagykőrösön 1660-ban a széna ára magasra szökhetett, egy öreg szekér széna ára megközelítette a 7 forintot, azaz a 40 forint ára széna mintegy 6 nagyobb szekérre[22] való volt. Fruttus Márton ennél bizonyosan több szénával rendelkezett, nehéz lenne ugyanis feltételezni azt, hogy a jelentős állatállománnyal bíró nagygazda összes szénáját áruba bocsátotta volna.

Az adás-vétel tárgyául szolgáló szénaegységek áttekintésének végén a tér- és időbeli közelség, valamint nyelvtörténeti érdekessége miatt szükségesnek tűnik a *petrence* megemlítése. Kecskeméten 1663 nyarán ugyancsak török rendre szállított széna kapcsán többek között „Mihály Deákné kertjéről 7 petröncze" szénát[23] vittek el. Eddig ez a legkorábbi ismert példa petrence szavunkra.[24] Forrásunkban nincs rá semmiféle magyarázó vagy értelmező utalás, a lehető legtermészetesebben használták, s így kézenfekvő annak feltételezése, hogy e szó a kortársak számára nem volt újdonság, illetve, hogy idővel korábbi adat is előbukkanhat. Valószínű, hogy egy — esetleg néhány — petrence széna igen csekély mennyiség volt ahhoz, hogy írásbeli rögzítésére sor kerüljön, adás-vétel tárgyát pedig csak elvétve képezhette, ha szükség volt rá szívességből kisegítették egymást néhány petrence szénával, ezt azonban egy későbbi per alkalmával is csupán másodlagos tényezőként említették meg.[25]

Táblázatunkból kiviláglik, hogy a szénát eladó, illetve kölcsönző gazdák vagyoni helyzete és az eladott széna mennyisége között tagadhatatlan — bár nem egyenes arányú — az összefüggés. Boros János és Fruttus Márton nemcsak 1660-ban volt tehetős nagygazda Nagykőrösön, hanem a megelőző évtizedekben is az árutermelő gazdag parasztok közé tartozott. Boros János 1643—1650 között átlagosan 68 marhaszám után adózott, 1643-ban csak 40, 1649-ben viszont 82 marhaszámot írtak neve mellé az adókönyvben, 1651—1660 között 8 évben őrizték meg nevét forrásaink, e periódusban átlagos marhaszáma megközelítette a 120-at, legkevesebb (90) 1651-ben volt, legtöbb (133) pedig 1658-ban.[26] Ebben az évtizedben meglett gazdaember volt, 1665-ben — halála előtt néhány évvel — vallotta magát 57 évesnek, az 1668. évi adókönyvben már csak özvegye nevét tűntették fel.[27]

Fruttus Márton nagygazda voltát közéleti szereplése is bizonyítja, 1643-ban már másodbíróvá[28] választották, később pedig Nagykőrös iudex primariusa[29] lett. 1641—1650

[19] A szolnoki szállításokra l. Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 258.

[20] Tálasi István 1936. 177.; ÉrtSz. 1966. I. 966. Szóösszetételes változatban kisebb — befejezetlenül maradt — gabonaegység nevében is előfordul a 'darab' („darabköröszt"). Bálint Sándor 1957. I. 272.

[21] „1647: Vagjon egesz öregh Buza Asztagh Nro 6 1/2 . . . Tavaly Szena egj darab . . . mas darab kazalban." Szabó T. Attila 1978. 255.

[22] „Izmahil basa vezér tihájának Szolnok alatt levő táborban egy szekér szénát vöttem Baranyai Gergely által 1 1/2 t." azaz 2 forint 40 dénárért 1660-ban. Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 263.

[23] Kecskemét város Levéltára. Robotlajstromok I. köt. fol. 81/v. OL. f. 3396.

[24] TESz 1976. III. 176.

[25] „Szűk időben adott tíz petrencze szénát, . . ." 1696. jan. 3. Kecskemét város tanácsának iratai. A városi bíróság előtt folyt perek jegyzőkönyve. p. 187. OL. f. 3396. Ugyanezen forráscsoportból a petrencehordó rúdra is van példa: „. . . sokáig ott hatalmaskodván, egynéhányszor neki vitte az hegyes petrencze hordó rudat, amellyel által verte volna, ha az Asszony magát nem interponálta volna, . . ." 1698. aug. 16. p. 266.

[26] Boros Jánosra l. Szk. 1643. 112; 1644. 60; 1645. 136; 1647. 143; 1648. 151; 1649. 165; 1650. 148; 1651. 163; 1653. 129; 1654. 121; 1655. 135; 1656. 123; 1657. 42; 1658. 120.

[27] Pest megyei Levéltár. Acta Iudicialia IV. 1/j. Fasc. 1. 1665. N. 5., ill. Szk. 1668. 106. OL. f. 3415.

[28] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 151.

[29] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 398. (1670-ben)

között kilenc év átlagában 118 marhaszám után adózott (1642 : 90, illetve 1646 : 140), a következő évtized 8 évéből[30] számított átlagos marhaszáma megközelítette a 164-et (1651 : 137; 1657 : 197). A már többször említett marhaszám és a gazdák szarvasmarha-állománya közé nem tehetünk egyenlőségjelet, a marhaszámot Nagykőrösön egy évben vadszámnak is nevezték, később ‚számos marha' változatban is előfordul, e mutató korai számosállatra emlékeztet, amely — mint a vagyonosság legfőbb mércéje — az adókulcs[31] szerepét töltötte be.

Az 1660. évi szénavásárlásról készített jegyzéken kívül nem rendelkezünk egyéb adattal arra nézve, hogy az említett gazdák mennyi szénát takarhattak. Közvetett adatok és a korábbi kutatások alapján azonban feltételezhető, hogy jelentős mennyiségű szénát gyűjtöttek be. Mint nagygazdák nyílván rendelkeztek ház után való réttel, mezei kertekkel, s szűkös forrásaink alapján is igazolható, hogy éltek a pusztabérletek lehetőségével. Boros János 1649-ben karai földbért fizetett,[32] 1651-ben pedig nyaraló használatért adózott.[33] Fruttus Márton 2 tallért adott karai földbérre,[34] negyedszázaddal később is szerepel neve azon 25 gazdáé között, akik a karai puszta használatáért fizettek a városnak.[35] Nagykőrös kiterjedt pusztabérletének gazdag irodalma[36] van, ennek ellenére szükséges lenne a kérdés behatóbb vizsgálata.[37] Vitathatatlan, hogy a bérelt pusztákon nagyarányú legeltetés folyt, ennek mértékét azonban időnként túlhangsúlyozottnak érzem. Anélkül, hogy a bérelt puszták kaszálóvá történő kikiáltására törekednék, legyen szabad *néhány puszta szénanyerő voltára* utalnom. Csévet 1631-ben, mint„ . . .szántóföldből és kaszálóból álló pusztát" adta bérbe a kőrösi bíráknak Hasszán csorbadzsi 10 ezüst tallérért.[38] Márkus Gergely Inárcson levő két nemes házhelyét „. . . szántóföldeivel, kaszáló rétivel, szabad mezeivel, makkos erdeivel . . ." együtt adta el 1643-ban a Nagykőrösön lakó Farkas testvéreknek,[39] s hogy a *kaszáló rét* említése nem csupán a korra jellemző adásvételi formula visszatérő eleme volt, azt bizonyítja egy 1655. évi tanúvallatás, amikor az Ócsán lakó Kecskeméthy István úgy nyilatkozott, hogy „. . . mind Inárcsot, mind Besnyőt által meg által kaszáltuk . . .", falubelije, Kocka István is azt vallotta, hogy „. . . Farkas Gáspár uramnak is kaszáltam egynéhány évben rajta, falunk számára is . . .".[40] Az idézetben szereplő Besnyő puszta bérletének 1660. évi nyugtájából főként legeltetésre következtethetnénk,[41] egy évvel később azonban a bérbeadó, Szerémi Lukács megerősítette, hogy „kis besnyei" pusztáján kaszálhatnak Kőrös lakói a „. . . török urak számára",[42] 1666-ban pedig úgy rendelkezett, hogy Kőrös városának „. . . se a kaszását, se pedig szénahordó szekereket . . . senki meg ne háborgassa . . .".[43] 1668-ban két csongrádi török tanúsította, hogy a kőrösiek „. . . Újfalu nevű pusztát kaszálás végett kibérelték, sőt a bért már le is fizették".[44] Nagykőrös hosszú időn át bérelte a vacsi pusztát[45] a hozzátartozó Csétharaszttal együtt — az utóbbi már a XVI. század közepén is puszta volt[46] —, hasz-

[30] Fruttus Mártonra l. Szk. 1641. 123; 1642. 127; 1643. 113; 1644. 111; 1645. 107; 1646. 109; 1647. 114; 1648. 124; 1650. 126; 1651. 140; 1653. 111; 1654. 100; 1655. 107; 1658. 95.

[31] MAJLÁT Jolán 1943. 93. A marhaszámmal részletesebben foglalkozom *Háziadó és 'marhaszám' (Hódoltsági állattartásunk néhány kérdése)* c. tanulmányomban.

[32] Szk. 1649. 165.

[33] Szk. 1651. 163. Megjegyzendő, hogy nyaralót leginkább a nagygazdák béreltek, olyanok, akik mezei kerttel — nem ritkán kertekkel! — rendelkeztek, Kecskemét XVII. század végi peres anyagából ez egyértelműen kitűnik.

[34] Szk. 1651. 107.

[35] Szk. 1679. 269—270.

[36] MAJLÁT Jolán 1943. 48—50. et passim; MÁRKUS István 1943. 31—33. et passim.

[37] Olyan igényes történeti-néprajzi feldolgozásra gondolok, mint amilyen Kalocsa környékéről született. BÁRTH János 1975.

[38] SZILÁDY Áron—SZILÁGYI Sándor 1863. I. 24.

[39] SZILÁDY Áron—SZILÁGYI Sándor 1863. I. 109.

[40] SZILÁDY Áron—SZILÁGYI Sándor 1863. I. 213—214. Az adókönyvekből csupán egyetlen év bejegyzése sejteti Farkas Gáspár és a kaszások kapcsolatát: „Az kaszásokra költöttek f. 5. d. 32." Szk. 1640. 102.

[41] „. . . marhát is szabad legyen ott iartatni". Szk. 1640. 267.

[42] Szk. 1640. 267.

[43] Uo.

[44] Szk. 1640. 375.

[45] Szk. 1640. 241. 307. 345.

[46] KÁLDY-NAGY Gyula 1977. 105.

nosításukról sokáig mit sem tudhatunk meg a számadásokból, csupán az 1666. évi tanúvallatásból derül ki, hogy ott „kertek és szállások", illetve „árkos kertek" voltak, amelyeket tehetős — a tizenötéves háború előtt helyi lakosok, később Nagykőrösre beköltözött — familiák birtokoltak a XVII. században[47], ami egyértelműen bizonyítja, hogy a mai Pusztavacsot tartozékával együtt a legeltetésen kívül szántották és kaszálták. Kecskemét is hasonló feltételekkel vette bérbe 1693-ban: „. . . azon vacsi puszta határát szabados leszen pascuálni, kaszálni, szántani . . .".[48] Első pillantásra úgy tűnik, hogy Lajos pusztát néhány nagygazda élte, azok, akik 1646-ban fejenként 3—3 forintot fizettek a lajosi szállásokért.[49] Egyiküknek, Balta Máténak, már 1643-ban is volt Lajoson szálláskertje, de ugyanekkor a város 1 forint bírságot is vett rajta azért, mert nem volt „Laiosi széna rakni",[50] Erdős Andrást pedig 2 tallér bírsággal sújtották 1652-ben „Pusztára való kaszás nem adásáért".[51] Idézett példáinkból arra következtethetünk, hogy *a város által bérelt puszták nagygazdák használatára történő átadása részleges volt csupán*, nem jelentette azt, hogy a mezőváros — mint testület — elesett a puszták hasznosításától, sőt nagy a valószínűsége annak, hogy a szerényebb anyagiakkal rendelkező mezővárosiak is kaszálhattak — ez idő szerint ismeretlen feltételek között — a mezőváros által bérelt puszták arra alkalmas részein. Az ócsaiak idézett vallomásán kívül hipotézisünk alapjául szolgál Lajos puszta eléggé magas bérleti díja, illetve az, hogy a magánosok ennek csak töredékét fizették be a városi pénztárba. 1646-ban a lajosi pusztáért török rendre 120 tallért fizetett a város, Karáért pedig 80-at, ugyanekkor Füleken Gombkötő Jánosnak 60 tallért adtak a két puszta bérére.[52] Lajos teljes bérleti díját így 160 tallérra, azaz 256 forintra becsülhetjük, ezzel szemben a lajosi szállások 11 birokosa mindössze 33 forinttal járult hozzá a város kiadásához, azaz a puszta bérleti díjának 1/8-át sem fizette meg! Eddig sem fért kétség ahhoz, hogy a pusztabérletek legfőbb haszonélvezői a tőzsérkedő nagygazdák voltak, de a fentieket látva lehetetlen arra az álláspontra helyezkedni, hogy a pusztabérleteket közadóból fizető város — mint közösség, amelynek egyéb testületi kötelezettségei is voltak —, illetve az ugyancsak adóköteles kisgazdák kiszorultak volna a puszták hasznosításából, kaszálásából. Ezzel összefüggésben hadd utaljak arra, hogy 1660-ban Deák János és Pap Imre — mindkettő kisgazda, sőt az utóbbi marhaszám nélküli adózó volt — külön-külön 10 forinton felüli szénát adott el a városnak.

Figyelmünket ismét a gazdag cívisek jelentősebb szénaeladására fordítva foglalkoznunk kell a *munkaerő* kérdésével. Majlát Jolán már rámutatott arra, hogy Nagykőrösön „. . . alkalmi munkásokat kívánt a szénagazdálkodás is", s a mezőváros megbírságolta azokat a nagygazdákat, akik felverték a kaszások bérét. Pálfi Benedek 2 aranyat fizetett „kaszásoknak egy heti kaszálásért egy tallér adásért".[53] Nevezett ekkor emelkedett a gazdag cívisek sorába oly módon, hogy felesége egyike volt az 1655-ben elhunyt Boldizsár Márton örököseinek.[54] Pálfi Benedeknek 1653-ban és 1654-ben egy-egy marhaszáma volt, 1655-ben azonban már 69, 1656-ban pedig 100, s ezen kívül 40 göbölymarha-

[47] Kecskemét város tanácsának iratai. A városi bíróság előtt folyt perek jegyzőkönyve 108—110. OL. f. 3396. A legtekintélyesebb egykori vacsi lakosként emlegetett Katona Benedek 1631—1640 között nyolc év átlagában 202 marhaszám után adózott. Nagykőrös 1643-ban 5 forint 50 dénárt fizetett Katona Benedeknek „. . . praedikator Urunk marhaia teleltetéséjért . . .". Szk. 1643. 123. A szintén Vacsról beköltözött Joó testvéreknek az említett évtizedben átlagosan 109 marhaszáma volt, 1643-ban 16 forint 40 dénár ára árpát írtak adójukra. Szk. 1643. 75.

[48] Szk. 1643. 136. A pusztákon való gabonatermesztést igazolja Kecskemét 1685. évi határozata: „Az Buzának az kecskeméthi földön huszada vétessék, az Pusztán harminczada. Az Árpának, Zabnak, Cziroknak az Kecskeméthi földön tizede, az pusztán tizenötöde vétetik be". Hornyik János 1861. II. 220.

[49] Szk. 1646. 242. vö. Majlát Jolán 1943. 49. 68. et passim; Márkus István 1943. 37.

[50] Szk. 1643. 90. A lajosi bérleményeket hol kertként, hol pedig szállásként írták össze, terminológiai egységesítés céljából indokoltnak éreztem a „szálláskert" kifejezés használatát. vö. Tálasi István 1972. 75.

[51] Szk. 1652. 127.

[52] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. I. 127. 131.

[53] Majlát Jolán 1943. 181—182. Feltételezhető, hogy a munkabérek igen csekély mértékben emelkedhettek a XVII. század folyamán, ugyanis Kecskeméten a század első éveiben „1 kaszás napszám 20 pénz", azaz 20 dénár volt. Hornyik János 1861. II. 76. A munkaerő kérdésére általában l. Paládi-Kovács Attila 1977. 103—136.

[54] Nagykőrös tanácsülési jegyzőkönyvei 1655. nov. 9. p. 48. OL. f. 3410.

száma.[55] Az egy tallér heti bérrel, azaz 160 dénárral nyílván túlfizette kaszásait, s ebből arra következtethetünk, hogy egy kaszás napszámbére 20 dénár körül ingadozott, amihez még a kaszás „élése", tehát napi ellátása számítható hozzá. A század végén Kecskemét peres anyaga szintén azt bizonyítja, hogy *a gazdag mezővárosiak munkásokkal kaszáltattak*, sőt azt is, hogy a munkaerő minősége sem volt ismeretlen számukra, Király István és Szappanos Ferenc rokoni terzsalkodásából kiderül, hogy az utóbbinak Bene pusztán „. . . . jobb munkásai voltanak az széna takarásban".[56] 1698-ban az egyik sértett vallomásából már szinte kisebb munkáscsapat hosszabb idejű alkalmazásáról győződhetünk meg, ugyanis a verekedés azért történt, mert kaszáláskor „. . . Gazdájának, Kamarás Ambrusnak, tíz munkásinak egy hétig való élését" etette fel sertéseivel az alperes.[57] Az említett „munkások" a nagygazdák időszakos bérmunkásai voltak, megnevezésük státusukat is jelzi, ugyanis az állandóan foglalkoztatottakat szolgákként említették, s ilyenkor „munkakörüket" is feltűntették: gulyás, csikós, „ménös pásztora", juhász, sajtos, némelyikük télire szénázónak, szalmázónak szegődhetett el.[58] Feltehető, hogy a munkások egy része nem a helybeliek közül került ki. Az azonban igazolható, hogy a szegényebb mezővárosiak időnként kaszálással dolgozták le a nagygazdáktól kapott kölcsönt.[59] Az adókönyvek nem egyszer tanúsítják, hogy némelyik cívis gazda többször is felvállalta egyes mezővárosiak adójának egy részét, akik egyéb mezőgazdasági munkák mellett szénamunkával szintén törleszthették köztartozásból magánjellegűvé vált adósságaikat.

Állattartásunk külterjes volta és a szénagazdálkodás jól megfért egymás mellett, ezt a bevezetőben kiemelt monográfia meggyőzően bizonyította.[60] Kevésbé feltárt azonban *a nagygazdák gabonatermesztő tevékenysége*. Tekintettel arra, hogy a kérdés tematikai szempontból másodlagosan kapcsolható jelen dolgozathoz, csupán rövid kitérőre vállalkozhatunk. Az 1660-ban legtöbb szénát eladó Fruttus Márton két évvel korábban zömmel gabonával egyenlítette ki nem lebecsülendő nagyságú adóját, 20 forintért 10 fertály búzát, majd két részletben 33 fertály zabot adott el a városnak 26 forint 40 dénárért.[61] Az említett fertály név megtévesztő, ugyanis nem ‚quartalé'-t — azaz negyed köblöt — jelent hanem egy egész mérőt mint számolási egységet. Kerülendő a hosszas bizonyítást, legyen szabad konkrét példával igazolni azt, hogy egy fertály négy negyedből állt: „Az Nagy Vezér számára kécskei Somodi Jánostul vettünk árpát 98 negyedet facit 24 1/2 fertált, 24 1/2 tall".[62] Nagykőrös és a szomszédos Kecskemét gabonaszállítási adatai alapján[63] becsülve Fruttus Márton 1 szekér kenyérgabonát és mintegy 2—2 1/2 szekér zabot tett pénzzé 1658-ban. Pontosan meg nem határozható, de nagyszámú állatállománya nyomán arra is gondolhatnánk, hogy nem saját termése volt az eladott gabona, csupán élt az igásállatok adta fuvarozási lehetőséggel, s a jelzett évben viszonteladási tevékenységének maradt írásos nyoma. E kétség is kizárható, gabonatermelő voltát a dézsmajegyzékek igazolják,[64] s az sem lényegtelen szempont, hogy — bár kisebb mennyiségben — máskor is adott abrakot, illetve árpát adójára.[65] A nagygazdák gabonatermesztő tevékenységére

[55] Szk. 1653. 46; 1654. 37; 1655. 45; 1656. 43.

[56] Kecskemét város tanácsának iratai. A városi bíróság előtt folyt perek jegyzőkönyve. 1695. nov. 21. 181—182. OL f. 3396.

[57] Kecskemét város tanácsának iratai. A városi bíróság előtt folyt perek jegyzőkönyve. 1698. aug. 23. 263. OL f. 3396.

[58] Szabó Kálmán 1936. 36—37.

[59] Majlát Jolán 1943. 181—182.

[60] Szabadfalvi József 1970. 185—186.

[61] Szk. 1658. 95.

[62] Szk. 1663. 134. Részletesebben l. Buza János 1974. 80—84. Az idézett Kécskei Somodi János szintén nagygazda volt, neve 1662-ben tűnik fel először az adókönyvben, de marhaszámát 1671-ig nem írták össze. 1672—1682 között hat év átlagában 189 marhaszám után adózott 152,5—240 közötti ingadozással. Árpát később is adott el. Szk. 1672. 58; 1676. 171; 1678. 174; 1679. 49; 1681. 35; 1682. 34.

[63] Kecskemét 1663. okt. 23. „Töltöttünk kilencz szekérre 93 fertály árpát." Okt. 28.: „Küldöttünk Budára az Nagy Vezér számára 28 szekér árpát . . . volt mindenik szekéren tíz-tíz fertály." Kecskemét város levéltára. Robotlajstromok I. köt. 83—84. 1669-ben Nagykőrös 4 abonyi embertől vett árpát, akik átlagosan 11 fertályt és egy negyedet adtak el. A legkevesebb 9 fertály 2 negyed, a legtöbb 12 fertály 3 negyed volt, nyilván egy-egy szekérrakománynak felelt meg a 10 fertály körüli mennyiség. Szk. 1669. 206.

[64] Szk. 1643. 113; 1644. 111.

[65] Szk. 1657. 17; 1660. 99; 1663. 72.

közvetett adatokból is következtethetünk, a töröktől megsarcolt Kecskemét előljárói panaszolták 1661-ben Fülekre írt levelükben, hogy a török „... ugy elfogyatta marháinkat, az kinek előtte husz szántó ökre volt is, aligh maradott négy avagy hat ökre keze között, lovaink azon szerént".[66] Még a földrajzi adottságai révén gabonatermesztésre eleve alkalmasabb Jászságról is — amelynek XVIII. század elejei nyomásos gazdálkodását beható elemzés bizonyította[67] — az egyoldalú, legeltető állattartás és a minimális gabonatermesztés képét alakította ki a terület egyébként igen alapos monográfiája.[68] Eszerint a jászberényi Koncsik Gergely, akinek 1699-ben 10 lovát, 73 szarvasmarháját, 348 juhát, 51 sertését írták össze — valóban igen nagy állatállománnyal rendelkezett —, csupán 58 kila őszi búzát, 6 kila árpát, 9 kila zabot vetett, s 2 szekér szénát kaszált.[69] *Valójában azonban jelentősebb és kedvezőbb arányú, az állattartáshoz jobban igazodó volt gabonatermesztése*, ugyanis a Jászberény által használt Négyszállás nevű pusztán még 6 kila tavaszi búza-, 34 kila árpa- és 1 kila kölesvetést írtak[70] az igen gazdag Koncsik Gergely javára, s nem ő volt az egyetlen, aki tavasziakat vetett a négyszállási puszta földjébe.[71] Idézett példánk egyedi, de nem elszigetelt jelenség, a tavasziak pusztára szorulását, illetve a művelési rendszer és az állattartás kapcsolatát különböző tájegységek elemzése révén tisztázta a gazdaságtörténeti kutatás.[72]

Szerény — Nagykőrösre nézve gazdagabb — forrásaink vizsgálata nyomán legyen szabad arra utalnunk, hogy a nagygazdák kiterjedt állattartása és számottevő gabonatermesztése között üzemszervezeti összefüggés volt. Nem azért termeltek jelentős mennyiségű gabonát, mert állattartásuk erre épült, hanem azért, mert az állattenyésztés mérete lehetővé tette a szántógazdálkodást. A bérelt puszták jobb minőségű földjeinek szántása, valamint a kaszálás, szilaj és kezes jószágaik tartása, egyes területeken a szőlők munkáltatása egyrészt állandóan alkalmazott szolgák, másrészt nagyobb számú, de csak időlegesen felfogadott bér- vagy részesmunkás ellátását is megkövetelte. Szükségszerű volt tehát az, hogy viszonylag sok gabonát termeljenek, s ne csak kenyérnek valót, hanem tavasziakat is, amelyeknek szalmáját — a széna mellett — szintén feletették.[73] A tavaszi gabonák vetése abrakot és takarmányszalmát egyaránt biztosított. Az állattartás alapjában véve így is küterjes volt, de az általános jellemzőn belül területenként, illetve gazdaságonként színvonalbeli különbségek mutatkoztak. Kecskemét[74] és Nagykőrös[75] példája már régen ismert, újabban Hajdúnánás gazdasági fejlődésének vizsgálata során is az állattartás fokozatos intenziválódását erősítette meg a kutatás,[76] s a lassú fejlődésben a szénagazdálkodás mellett az abraktakarmány és annak szalmája is szerepet játszott.

Nagy határú alföldi mezővárosaink kiterjedt állattartásának és az erre épülő exportirányú marhatenyésztésnek lassan könyvtárnyi irodalma gyűlik össze. Ismereteink

[66] Pest megyei Levéltár. Litterae missiles. IV. l. f. 1661. III. 3. fol. 8.

[67] Wellmann Imre 1967. 360. 386—387.

[68] Fodor Ferenc 1942. 254—261.

[69] Fodor Ferenc 1942. 255. 439.

[70] OL. Urbaria et conscriptiones. Fasc. 71. N. 4. pag. 47. Megjegyzendő továbbá, hogy a gabonatermesztés megjelenése Négyszállás pusztán nem XVII. század végi fejlemény. Mielőtt a falucska elpusztult volna, lakosai a XVII. század közepén egy ízben Nagykőrösön értékesítették árpájukat, Dámffi György először 14 forint 62,5 dénárért adott el árpát, majd 20 fertályt 31 forint 20 dénárért, Fazekas István 16 fertályt és 3 negyedet 26 forint 22,5 dénárért, Szalla Benedek pedig 10 fertályt 10 tallérért, azaz 16 forintért. Szk. 1653. 200. A Jászság többi települése XVII. századi gabonaeladásainak ismertetése itt nem indokolt.

[71] Országh Istvánnak 20 lova, 90 szarvasmarhája, 160 juha, 46 sertése volt; Jászberényben 60 kila őszi búzát, 18 kila árpát, 6 kila zabot, Négyszálláson pedig 20 kila árpát vetett, ugyanitt 8 szekér szénáját írták össze. OL. U. et C. 71/4. p. 20. 50. Legyen szabad e helyütt utalnom arra, hogy semmi nem támasztja alá az összeírásban szereplő kila és az isztambuli kile azonosságát. Az összeírás a XVII. század végén készült a Jászságról, ahol az ismert űrtartalmú nógrádi kila használata sokkal valószínűbb. A nógrádi és egyéb kilákra l. Ila Bálint 1964. 419.; vö. Fodor Ferenc 1942. 259—260.

[72] Wellmann Imre 1967. 389.

[73] Majlát Jolán 1943. 62.; Szabadfalvi József 1970. 186. („Sőt a gabonafélék szalmája /kazlak közti teleltetés/ ugyancsak szolgált takarmányul.")

[74] Papp László 1936. 97—98.

[75] Majlát Jolán 1943. 56—70. et passim; Márkus István 1943. 36—43.

[76] Orosz István 1973. 102.

e téren ugyancsak reálisabbakká válnak, s remélhetőleg a számszerűen megfogható elemek köre is bővül. A XVI—XVII. századból azonban nagyon kevés megbízható adat áll rendelkezésünkre, s így egykorú becslések, külföldi utazók gyakran tízezres nagyságrendű tudósításai töltik ki sokszor az összeírások hiányából eredő űrt. Közülük csupán egyet kívánok kiemelni, a legendássá vált debreceni — pontosabban nádudvari — Biró Gáspárt, akinek állítólag 10 000 marhája — vérmesebb vélemények szerint 10 000 sőréje — legelészett a pusztákon[77] még a török uralom előtt, hiszen a róla tudósító mű, Oláh Miklós *Hungáriája*, 1536-ban keletkezett. Az egyik korai debreceni átvételt[78] a későbbi — számos területen mind a mai napig méltán hivatkozott — helytörténeti kutatás felerősítette, hangsúlyozva, hogy nevezetnek jobbágy létére „. . . gyakran volt tízezer darab szarvasmarhája".[79] Szabó István három évtizede megfogalmazott józan szkepszise gazdaságtörténeti és néprajzi irodalmunkban egyaránt szinte visszhangtalan maradt: „Szinte alig hihetünk *Oláh Miklós* közlésének arról, hogy személyes ismerőse, Biró Gáspár debreceni — vagy talán nádudvari gazda —, mindenképpen jobbágysorban levő ember bármikor képes volt 10 000 darab szarvasmarhát mint tulajdon jószágát felmutatni".[80] Tegyük hozzá, hogy a kétség már századokkal korábban megfogant. Kollár Ádám Ferenc, aki Oláh Miklós művét 1763-ban Bécsben kiadta, s jegyzetekkel is ellátta a szöveget, a kérdéses és alább idézett részhez a következő megjegyzést fűzte: „Inter hos fuit mihi cognitus, quidem civis, cuius nomen erat, *Caspar Biró*, qui *decem* circiter *millia* (x) boum saepe alebat venalia" — eddig a *Hungaria* szövege, illetve most következik a jegyzet — „(x) Nolim summo viro fidem derogare; numerus tamen hic, maior videtur, quam pro hominis privati opibus. Ergo, copiosum e eo armentum, integrae societatis fuit, cui Biró, iste, qua ditissimus, forte praefuerat".[81] Kollárnak, aki egyike volt történetírásunk tudományos alapokra helyezőinek[82], s időben — ami az adott esetben nemcsak évszámokban mérendő, hanem a gazdasági fejlődés akkori viszonylagos, de a XIX—XX. századhoz képest lényegesen lassúbb ütemében is figyelembe veendő — közelebb állt a XVI. század első negyedéhez, valószínűleg nyomósabb okai voltak arra, hogy kételyét megfogalmazza. Tízezer szarvasmarha tartása és piacra vitele kereskedő társasági méretek között sem lehetett gyakori, egyénileg azonban nélkülözi a realitásokat. Oláh Miklóstól természetesen általában nem vitatható el a humanista igényessége, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy „A képet, amelyet hazájáról festett, egykori élményeiből, emlékeiből rakta össze. Terményekben, vadakban, ásványi kincsekben gazdag, palotákkal, városokkal díszes országot varázsol eléje az emlékezés és a megszépítő messzeség".[83] Azzal, hogy a legendák világába véljük tartozónak Biró Gáspár mintegy 10 000 marháját — mint tulajdon jószágát —, még nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy mennyi állattal rendelkezhettek a letűnt századok gazdagparasztjai.

A XVIII. századból megbízhatóbb források állnak rendelkezésünkre, kivételesen, különösen pontosak is akadnak. A Törő—Pető—Bujdosó-féle mozgalom elfojtásakor lefoglalták a hódmezővásárhelyi Becsei család vagyonát, amely többek között „. . . tekintélyes mennyiségű őszi s tavaszi gabonán és szénán kívül a következő állatállományból állt: 8 igásökör, 4 igásló, 1 fejőstehén, 19 gulyabeli tehén, 8 két-három éves tinó és üsző, 12 azévi borjú, 35 eladó ökör, 7 ménesbeli ló, 9 csikó, 401 juh, 223 bárány, 37 sertés"[84]; összesítve 20 ló, 83 szarvasmarha és hetedfélszáz kisebb jószág. Nem lebecsülendő meny-

[77] Biró Gáspár 10 000 marhájáról annyian és oly sokszor írtak, hogy a teljes irodalom számbavételére nem vállalkozhatom, csupán néhány konkrét példát emelek ki az alábbiakban.

[78] Szűts Mihály 1894. 290—291.

[79] Alfejezet címe: *Biró Gáspár tízezer szarvasmarha gazdája és más pénzes jobbágyok.* Zoltai Lajos 1936. 172.

[80] Szabó István 1976. 211—212. (A tanulmányt, amelyből az idézet származik, eredetileg a Századokban közölte 1950-ben.)

[81] *Nicolai Olahi Metropolitae Strigoniensis Hungaria et Atila, Sive de Originibus Gentis, Regni Hungariae* . . . Vindobonae, MDCCLXIII. 72. Említésre méltó, hogy azon értekezés szerzője, aki Oláh Miklós művét nemcsak helytörténeti szempontból elemezte, nem vette át a Biró Gáspár 10 000 marháját tárgyaló részt. Balogh Margit 1903.

[82] Hóman Bálint 1931. 28—29.

[83] Klaniczay Tibor—Varjas Béla 1964. 282.

[84] Wellmann Imre 1952. 159—160. Az ugyancsak vásárhelyi Pap Jánosnak 1731-ben 50 lova, 96 marhája, 400 juha és 60 sertése volt. Szeremlei nyomán közli Tárkány Szücs Ernő 1961. 220—221.

nyiség, de a ló- és szarvasmarhaállomány együtt haladja csak meg a százat. A Kiskunság déli részén fekvő Halas egyik igen gazdag lakója 1699-ben idősebb Tegzes János volt, állatállománya — amely ekkor még nyílván nem érte el a háború előtti mennyiséget[85] — 15 lóból, 82 szarvasmarhából (12 ökör, 30 tehén, 10 tinó, 30 üsző), 500 juhból és 13 sertésből állt. Ugyan ebben az évben Kiskunhalas 106 parasztpolgárának állatállományán belül feltűnően magas volt tíz nagygazda részesedése:[86]

	szarvasmarha		ló		juh	
	db	%	db	%	db	%
Kiskunhalas összeírt állatállománya összesen	1192	100	234	100	2857	100
Ebből tíz nagygazdáé	481	40,3	147	62,8	2093	73,2

Sertéseik száma viszonylag jelentéktelen volt, ezért azt mellőztem, egyebekben azonban a gazdagparaszti állattartás szerkezete és méretei a fentebbi példákra emlékeztetnek. Nagykőrösön a XVII. századi adókönyvekben a marhaszámok mellett időnként ‚göböly-marhaszámot' is feltűntettek, 1631-ben Ádám Gergelynek 230 marhaszámon kívül 87 göbölyszámot jegyeztek fel.[87] Nevezett 1634 és 1639 között öt év átlagában évi 460 marhaszám és 118 göbölyszám után adózott, 1639-ben volt a csúcsponton 540 marhaszámmal és 135 göböllyel,[88] s ezzel — a ránk hagyományozódott levéltári anyag alapján — az egész XVII. század legtehetősebb nagykőrösi polgárának bizonyult. Eléggé gyakran idézett a századvég két nagykőrösi lakosának — Szőrös Andrásnak és Muslai Györgynek — jelentős állatállománya, illetve pusztabérlete, magam is átvettem egyik, öt évvel ezelőtt lezárt dolgozatomban.[89] Ők ketten 1682-ben „. . . az egész várossal egyetértve 700 darab szarvasmarhájuk — s 1000 darabból álló juhnyájok számára . . ." vették bérbe Mikebuda pusztát.[90] Szőrös Andrásnak 1681-ben 501, Muslai Györgynek pedig 73 marhaszám után kellett adóznia,[91] kettejük marhaszáma is csak együttesen közelíti meg a 600-at, jócskán elmarad tehát a pusztabérlet során feltűntetett állatállomány mögött. Szőrös András 1677-ben manumittálta földesura,[92] ismerjük 1686-ban kelt végrendeletét,[93] mindkét irat eredetije a Szivós család (szintén gazdag familia) birtokában volt, a mikebudai pusztabérlet nyugtáját viszont a város levéltára őrizte meg, s ez nem véletlen, ugyanis 1682-ben — a nyugta keletkezési évében — Szőrös András Nagykőrös első, Muslai Györgyöt pedig másodbírájává választották.[94] Hivatali tisztükből adódóan bérelték ki tehát Mikebudát a mezőváros, a közösség számára, s nem saját állatállományuk tartására. *A pusztabérlet testületi jellegét* erősíti meg az is, hogy feljegyzést vezettek rá:

[85] 1686-ban panaszolták a halasiak, hogy a tolvajok Tegzes Jánosnak 150 marháját hajtották el. Figyelmet érdemel a halasiak sérelmeinek utolsó pontja: Kecskemét 5 odamenekült kiskunhalasi gazda vermelt élését erőszakkal elvette, összesen 68 mérő búzát, 85 mérő árpát és 140 mérő zabot. Tegzes János kára 52 mérő árpa és 4 mérő búza volt ekkor, Farkas Ábrahámnak pedig 48 mérő búzáját és 60 mérő zabját vették el. Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 385—386. A leggazdagabb halasinak, Farkas Jánosnak, 20 lova, 20 csikaja, 100 szarvasmarhája (10 ökör, 40 tehén, 10 tinó, 40 borjú), 200 juha és 100 báránya volt. Tálasi István 1936. 5.

[86] U et C. 71/4.

[87] Márkus István 1943. 41.

[88] Szk. 1634. 65; 1635. 70; 1636. 67; 1638. 71; 1639. 117.

[89] Buza János 1977. 102.

[90] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 105—106.

[91] Szk. 1681. 103. 93.

[92] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 44—45. A manumissióra bővebben l. Varga János 1969. 226—258.

[93] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 143—145. vö. Majlát Jolán 1943. 155.

[94] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 93.

„Mike Budai czédula 2 falka marhára, 1 falka jura."[95], s ez szintén a város iratkezélésére ellemzője.

Kiragadott s földrajzilag egymástól távol eső területekről vett példáink alapján kockázatos lenne általános érvényű következtetés levonása. Bizonyos, hogy „Az alföldi városok paraszt-polgári közösségeiben nábobszerű marhatartó gazdák éltek".[96] Közülük egyeseknek több száz nagyállata is lehetett, számosállatban mérve azonban helyesebb, ha realitásra törekvő becsléseink felső határát százas, s nem ezres nagyságrendben állapítjuk meg.

A végeláthatatlan pusztákon „csak legeltetéssel" tartott állatállomány száma ugyanúgy korlátok nélkülinek tűnhet mint a puszta tágassága, ha azonban *a rajtuk folytatott külterjes állattartást nem nomádnak*,[97] *hanem szénát takaró*[98] *és gabonát is termesztő, üzemszervezetileg körvonalazható állattenyésztésnek fogjuk fel, akkor a gazdag paraszti állattartás mennyiségi korlátozottsága szembetűnőbbé válik.*

IRODALOM

BALOGH István
1976 *Tugurium — szállás — tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez.* Ethnographia LXXXVII. 1—22.

BALOGH Margit
1903 *Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútfő.* Művelődéstörténeti értekezések 8. (Szerk. BÉKEFI Remig) Budapest

BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi Szótár.* I—II. Budapest

BÁRTH János
1975 *A kalocsai szállások településnéprajza.* Kalocsa

BUZA János
1974 *Fertály szavunk XVI—XVII. századi jelentéstörténetéhez.* Magyar Nyelv 80—84.
1977 *A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században* (Nagykőrös 1622—1682). Történelmi Szemle 73—106.

ERDEI Ferenc
1957 *Futóhomok* (3. kiadás). Budapest

ÉrtSz
1966 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára.* I. Budapest

FODOR Ferenc
1942 *A Jászság életrajza.* Budapest

HÓMAN Bálint
1931 *A történelem útja.* In: HÓMAN Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Budapest

HORNYIK János
1861 *Kecskemét város története, oklevéltárral. II.* Kecskemét

ILA Bálint
1964 *A vízimalmok teljesítő képessége a XVII. század végén.* Agrártörténeti Szemle 415—425.

KÁLDY-NAGY Gyula
1977 *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Budapest

KLANICZAY Tibor
1964 *A magyar irodalom története 1600-ig.* (Az általam idézett rész VARJAS Béla munkája.) Budapest

[95] SZILÁDY Áron—SZILÁGYI Sándor 1863. II. 106. Mikebuda bérletéről 1684-ből is fennmaradt a város nyugtája „. . . kőrösiek által tőlünk haszonbérbe vett (Mike Buda nevű) pusztánkon 200 juh tartására nekik engedély adatik. Musztafa szpáhi." Uo. II. 124. E példa révén nem zárható ki annak lehetősége, hogy egyes puszták időnként tőzsérkedő nagygazdák — egyéni, illetve néhányuk összefogása nyomán inkább társas — bérletébe kerültek. Vö. BALOGH István 1976. 9.

[96] SZABÓ István 1976. 211.

[97] SZABADFALVI József 1970. 20—25. 190.

[98] PALÁDI KOVÁCS Attila 1973.

MNL.
1977 *Magyar Néprajzi Lexikon.* I. A—E. Budapest
Majlát Jolán
1943 *Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig.* Budapest
Márkus István
1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században.* Kecskemét
Oláh Miklós
1763 *Nicolai Olahi Metropolitae Strigoniensis Hungaria et Atila . . .* Vindobonae
Orosz István
1973 *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom.* In: Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás
Paládi-Kovács Attila
1970 *A széna takarása a magyar parasztságnál.* Népi kultúra — Népi társadalom IV. 7—38.
1973 *A magyar parasztság rét- és takarmánygazdasága.* Kandidátusi értekezés. Kézirat
1977 *Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában.* Népi kultúra — Népi társadalom X. 103—136.
Papp László
1936 *A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása.* Szeged
Szabadfalvi József
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Műveltség és hagyomány XII.
Szabó István
1976 *Jobbágyok-parasztok.* Értekezések a magyar parasztság történetéből. Szerk. és bev. Für Lajos. Budapest
Szabó Kálmán
1936 *A kecskeméti tanyák.* Kecskemét
Szabó T. Attila
1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* II. Bukarest
Szilády Áron—Szilágyi Sándor
1863 *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I—II.* Pest
Szüts Mihály
1894 *Debrecen mezőgazdasági története.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 289—302.
Tálasi István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest
1972 *Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához.* Ethnographia LXXXIII. 74—77.
Tárkány Szücs Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest
TESz
1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* III. Budapest
Varga János
1969 *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban.* Budapest
Wellmann Imre
1952 *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés.* In: Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Budapest 141—220
1967 *Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle 346—409.
Zoltai Lajos
1936 *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából.* Debrecen

János Buza

EINIGE PROBLEME DER VIEHHALTUNG WOHLHABENDER BAUERN UNTER DER TÜRKENHERRSCHAFT. HEUPREISE IM JAHRE 1660.

(Auszug)

Im 17. Jahrhundert befand sich ein großer Teil der Großen Ungarischen Tiefebene unter türkischer Besetzung. Die Landgemeinden kauften oder verwerteten als Pächter auch die Gemarkungen der entvölkerten Dörfer und betrieben auf diesen riesigen Gebieten extensive Viehhaltung in großem Stil.

Der Verfasser teilt aus dem Archiv der zwischen der Donau und der Theiß gelegenen Stadt Nagykőrös Daten mit, die helleres Licht auf die Viehhaltung dieser reichen Bauern werfen. Aus einer Aufzeichnung aus dem Jahre 1660 gehen die verschiedenen Masseinheiten für das gesammelte Heu und die entsprechenden Preise hervor. Unter Benutzung der Ergebnisse der ethnographischen Forschungen, versucht er auf Grund der Steuerkataster die Betriebsorganisation der Viehhaltung zu rekonstruieren. Die Großbauern züchteten vor allem Rindvieh als Zugtiere unter dem Joch oder auch lediglich für den Verkauf. Außerdem verfügten sie über einen bedeutenden Pferde- und Schafbestand, wogegen ihr Borstenviehbestand oft unbedeutend war. Die Viehhaltung schloß sich an die Ackerbauwirtschaft an und lieferte dieser Arbeitskräfte, während das Stroh der Frühjahresgetreidesorten (gerste und Hafer) als Futter diente. Sowohl das Viehhalten, als der Weizenbau die Mahd des Grases und dessen Einbringung erforderte ständige Angestellte und auch Aufnahme von Saisonarbeitern. Die reichen Bauern-Bürger der Agrarstädte zogen aus der Pacht der Puszten (Gemarkungen entvölkerter Dörfer) einen bedeutenden Gewinn. Diese Puszten dienten hauptsächlich als Weiden, wo aber der Boden besser war, wurde auch geackert und gemäht. Der Verfasser betont die großen Proportionen der Viehhaltung bei den reichen Bauernb, estreitet aber ältere Auffassungen, nach denen es Bauern gegeben hätte, die mehrere tausend Stück Vieh besessen hätten.

Takács Lajos

Az irányjelölés egyik régi formája: "tüled—hozzád"

Az irányjelölésnek többféle és ma már szokatlan formái alakultak ki a korábbi gyakorlatban, amikor a helyzetmeghatározásnak még nem álltak rendelkezésre a maihoz hasonló, megbízható eszközei. A tájékozódni kívánó emberek többnyire a nap állásához igazodtak, és helyzetüket is az égtájak szerint próbálták meghatározni. Ennek megfelelően az idevágó kifejezések is jóval gazdagabbak, differenciáltabbak a maiakénál. (Vö. MNyelvőr 1978: 462—463.)

Volt eset viszont, amikor nem az égtájak szerint meghatározott, hanem inkább az ember pillanatnyi helyzetéhez viszonyított irány volt a lényeges, illetve az egyenes előrehaladáshoz mérten megváltozott új irány. Olyan irányváltozás, amire ma egyértelműen jobbra vagy balra fordulást mondanánk. A meglepő éppen az, hogy ez a ma általános irányjelzés, bármennyire is réginek vagy éppen „ősi"-nek tetszik, a korábbi századokban nem az egyedüli volt. Alkalmaztak mellette olyan irányjelölést is, amely sokkal inkább a régi élet és munka egyes jellemző mozzanataira utalt.

Az Esztergom megyei Bajnán 1736. május 14-én tartott határperben pl. az egyik tanú a 77 éves sikátori (Veszprém megye) Husz Péter a következőképpen határozta meg az egyik határjeltől a másik felé tartó irányt: a határ a kettőshalomtól „. . . *tüledre fordul* Nagysápi Tónak farkához" (OL. Inquisitiones Jur. T. R. 17/2790). Egy másik tanú, a bajnai Varinyi András pedig a következőképpen adta meg a további irányt: a határ vezet a „keskeny Patakocskának által, onnénd egy kevéssé *hozzádra* dél felül tér Cseli teteinek" (OL. Inquisitiones Jur. T. R. 17/2792).

A Somogy megyei Sámsonban 1752. május 15-én tartott határperben is hasonló iránymeghatározásokkal találkozhatunk. A zalakarosi 81 éves Széles Lukács szerint is

„a víz folyáson fel jön a határ, ottan *hozádra ki hágván* igenesen Bákányi Beregnek" tart (OL. Inquisitiones Jur. T. R. 17/3043).

Némely esetben a tanúk kettős irányjelzést is alkalmaznak. Ez tapasztalható pl. a Zala megyei Egerváron 1752. aug. 28-án tartott határperben is, melynek egyik tanúja, a 87 éves Németh János a következőképpen adta meg a határvonalat: a határ délnek „Pálibul Egerszeghre járó utig migyen az ligetes erdőn, mely utat érvén, azon uton továbbra is *hozádra tartván* mindenütt az erdőben, le szolgál az hármas határ halmokra" (OL. Széchenyi cs. lt. 190/III/2/L). E pernek különben a többi tanúja is ugyancsak kétféleképpen határozta meg az irányt. S hogy miért, arra külön is érdemes figyelni. A kihallgatást végző megyei bizottság a feltett kérdésekben, a „De eo utrum"-ban ugyanis csak egyféle irányjelzést alkalmazott, amikor a tanúktól kérdezte az igaz határt: az iránt érdeklődött, hogy a fenti úton „délnek által menvén, bal kézre tartván" halad-e valójában az igaz határ? Jellemző módon a tanúk nem tartják elégnek a puszta „bal kézre" való irányjelölést, és kiegészítik a „hozzádra" határozószóval. Ez a tény egyúttal az effajta irányjelölés köznapibb voltára is utalhat.

De tévednénk, ha a fentiek alapján a hivatalos és népi nyelvhasználat valamiféle különbségére gondolnánk. Akad ugyanis több olyan határper, amelyben a határjárás közvetlen tapasztalatait és nem a tanúk vallomásait jegyzőkönyvbe rögzítő hivatalos személyek is a fenti kifejezést alkalmazták. Így többek között az a megyei kiküldött is, aki 1722. május 4-én a Pest megyei Acsa határait járta be, és a bejárás után jegyzőkönyvébe rótta, hogy a határ vezet „a Büdös kutra, Onnét *hozádra* nap kelet felé a' soós utra, Onnét viszont *tüledre* a' Csővári Patakon a' Nagy János Gáttyára. Onnét viszont *tüledre* fel a hegyekben . . ." és így tovább (PML. XXXIII/11/C).

De nemcsak a megyei kiküldötteknél, hanem fellebbezés esetén, a királyi táblától kiküldött hivatalos személyek, a „juratus regius"-ok jegyzőkönyveiben is találkozhatunk a fenti iránymeghatározásokkal, mégpedig akkor is, ha nem tanúk vallomásait, hanem saját tapasztalataikat rögzítették papírra. 1744. május 15-én pl. a Gömör megyei Zabar és Cered határainak bejárásáról készített jegyzőkönyvben olvashatjuk, a „juratus regius" jelentésében: a „Dongó tető verején Pogonyra járó vállos uton által, mint egy dél Szénnek *hozzádra fordulván*" találták meg a határkövet, majd a „Mogyorós kuttul dél Szénnek *hozzádra fordulván* . . . vezettem" — írta a királyi esküdt. Az már csak természetes, hogy a tanúvallatási jegyzőkönyvben még gyakoribb az efféle irányjelzés. Ugyanezen alkalommal a Nógrád megyei, hidegkúti 93 éves Mag Mátyás vallomásában is az olvasható, hogy amikor az egyik „jegykőtől . . . *tüledre fordultak*, azt mondá ezen Tanu: *ne mennyünk*, ugy mond, *tüledre*, mert én arra nem tudom az határt . . ." (OL. Inquisitiones Jur. T. R. 17/2361).

De a Pest megyei Halason is az 1744. július 30-án tartott határperben a határt bejáró „juratus regius" a következőket rögzítette jegyzőkönyvébe: a határon haladva a „Harka Antal Körtvély fátul fogva a'mint is onnand *hozzádra fordulván* s' ennyihány Szántó földeken keresztül menvén vezettettem", több határjelet találtak (OL. Inquisitiones Jur. T. R. 17/2356).

A példákat még szaporítani lehetne. De úgy véljük, ez is elég ahhoz, hogy lássuk, a fenti irányjelzések széles területen és a népi gyakorlaton messze túllépve is használatosak voltak a XVIII. század folyamán.

Kérdés viszont, honnét is eredhet az efféle irányjelzés? Mi szolgált a kifejezés kialakulásának alapjául?

Azon adatok szerint, amelyek az újabb gyűjtésekkel rendelkezésünkre állnak, a „hozzád—tüled" kifejezés elsősorban igásállat irányító szava, ún. „terelőszó". Állatterelő szóként tartja nyílván e szavakat a kitűnő anyagot feltáró *Somogyi Nyelvatlasz* is, amely szerint a „tüled" pl. a Somogy megye nyugati szegélyén fekvő községekben általánosan használt kifejezés, ha a lovat jobbra akarták fordítani. (Balog L.—Király L.: *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Budapest, 1976. 20. sz. térkép.) Ugyanezen falvakban a „hozzád", mint balra terelő szó, ugyancsak ismert, ha nem is annyira általánosan, mint a jobb oldalra vonatkozó párja (l. 21. sz. térkép).

Hogy a szó eredetileg is terelőszó lett volna, annak éppen az látszik ellentmondani, hogy túlságosan is világos jelentéstartalma van. Az állat számára szánt közlésnél erre nem lenne szükség. Ugyanakkor a közlés valakihez viszonyítva adja meg az utasítást: ha balra akarnak fordulni, akkor az illető személy felé, „hozzája", ha pedig jobbra, akkor tőle elfele, távolodva kell fordulni. Ennek a valakinek, akinek valójában az utasítás szólt, az igázott állatok bal oldalán kellett állnia.

De ki lehetett ez a valaki, és milyen helyzetben: munka közben vagy egyéb alkalmakkor került sor az utasítások közlésére? Vontatáskor, szekérhúzáskor, amikor pl.

máig is fennmaradt a terelőszónak a ló irányításakor való használata, nehezen képzelhető el az állatok bal oldalán haladó személy. Ha az állatokat — tanulatlan ökröt vagy lovat — vezetni kellett, vezetőjük inkább előttük haladt a kitaposott úton. De ilyen esetben nem is volt olyan lényeges a vezetés, hiszen az út maga is elvezethette az igásállatot.

Nagyon lényeges volt viszont az irány és az útvonal tartása szántás alkalmával, amikor az ekét 2—3 vagy több pár ökör húzta, és az eke is olyan kezdetleges szerszám volt, amelyet kormányával csak nehezen tudtak volna irányítani. Az irányítás sokkal inkább a húzó állat terelgetésével, jobbra vagy balra szorításával történt. A hajdani ekét húzó állatok viszont többnyire ökrök voltak, amelyek nemcsak erősebbek, lomhábbak a lovaknál, de kevésbé tanulékonyak is. Így szántáskor az ökröket rendszerint vezetni kellett, pontosabban vezetve irányítani. A faekékkel való szántást ezért ketten végezték, az egyik az erősebb és tapasztaltabb személy az ekét fogta, és ahogy tudta, „szabályozta". A másik személy, ki rendszerint a tanulatlanabb, fiatalabb személy volt és akinek neve is többnyire „kisbéres" vagy „ostoros", éppen az irányítás segédeszköze, az ostor miatt vezette a megadott utasítás szerint az állatot. Nos az ökörvezető, az ostoros helye rendszerint az első pár ökör fejénél volt, bal oldalt, és az annak szarvára esetleg orrára erősített kötél segítségével vagy pusztán ostorával végezte az irányítást. Az ostoros azért haladt bal oldalt, mert ezen a részen még szántatlan kemény volt a föld, amelyen könnyebben lehetett haladni, mint a másik oldalon, amelynek friss törését, süppedékes, buckás talaját csak nehezen tudták volna átlábolni.

Ha több ökörrel szántottak, az első két helyre a tanultabbakat állították, amelyeket könnyebben lehetett irányítani, ők aztán húzták maguk után a többieket.

Nos, az eke szarvánál haladó személy figyelte a szántás minőségét, és ha az eke rosszul fogott, félrecsúszott, kiabált az ostorosnak: „tüled" vagy „hozzád", azaz vezesd az állatot balra vagy jobbra. Ily módon a földről félre szaladt ekét újra visszavezérelték a rendes menetbe. A „tüled—hozzád" kifejezés-pár tehát eredetileg nem is az állatnak, hanem a másik szántó személynek szólt, és így nem terelő, hanem irányító szó lehetett. Idővel, a sok használat után az állat is úgy megszokhatta, hogy önmagában is lehetett rá vele hatni. Majd később, a jobb ekék elterjedése után, amikor a szántást már egyetlen személy is végezhette, a szó használata ugyan továbbra is megmaradt, de most már csak terelőszó minőségben.

Innét, a szántás gyakorlatából terjedhetett el tehát a „tüled—hozzád" kifejezés mint irányjelző más alkalmakkor is, és került bele a határjárások irányjelző leírásaiba.

Lajos Takács

EINE ALTE ART DIE RICHTUNG ZU BEZEICHNEN: „TÜLED—HOZZÁD" (VON DIR—ZU DIR)

(Auszug)

Der Verfasser führt archivalische Quellen aus dem 18. Jahrhundert an, aus denen hervorgeht, daß bei der Beschreibung der Grenzlinie unter Nachbardörfer die Wendung nach links mit „hozzád" (zu dir), die Wendung nach rechts aber mit dem Wort „tüled" (von dir) bezeichnet wurde. Diese Richtungsbezeichnungen haben ihre Wurzeln in der alten Arbeitsorganisation des Pflügens. Der die Pferde oder die Ochsen lenkende Knecht schritt an der linken Seite der den Pflug ziehenden Zugtiere. Wenn man wollte, daß die Ochsen oder Pferde nach links wendeten, mußten sie sich gegen den Treiber wenden, nach rechts dagegen wendeten sie sich von ihm ab. Die ursprünglich an den das Zugvieh lenkenden Treiber gerichteten Worte wurden später zu Lenkworten und kamen, wie die Beispiele zeigen, auch in allgemein richtunggebender Rolle in Gebrauch.

Viga Gyula

A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre

A földrajzi nagytájak határterülete általában különböző kultúrák találkozásának színtere, ahol az eltérő jellegű tájak kicserélik termékeiket. Ezek a jelentős felszíni energiával rendelkező területek, s ezek kihívására létrejött kulturális válaszok mindig is középpontjában álltak a történeti-társadalmi kutatásoknak. A magyar paraszti kultúra aspektusában az említett táji-kulturális érintkezésnek talán legérdekesebb, legtöbb problémát sejtető területe a Nagyalföld és az Északi-Középhegység érintkező része, különösen a Bükk-hegység déli sávja.[1] E rövid közleményben a terület népi kultúrájának egy kis kérdéskörén, a Bükk szlováklakta falvainak mésszel való kereskedésén kívánom bemutatni ezt a kapcsolatot. Munkám során *Répáshuta*, *Bükkszentkereszt* (régen Újhuta) és *Bükkszentlászló* (1940-ig Óhuta) meszeseinek tevékenységét vizsgáltam meg.[2]

A Bükk-hegység településrendje — a térszíni formákhoz, valamint az ásványi és növényi nyersanyagokhoz igazodva — három jól elválasztható övezetre tagozódik. A déli részen, az alacsonyabb dombokra és a délről benyúló völgyekben települt falvakban a mezőgazdaság, az északi részen pedig egyre inkább az ipar a fő telepítő tényező. A déli részen nagy szerepet játszott a már jelzett „átmeneti övezet" jelleg, ami a XIV. századra kialakuló várövezetben s a fokozatosan megerősödő vásárvonalban csapódott le. A hegység belseje azonban csak ritka településhálózattal rendelkezik.[3] Igazán jelentőssé csak a XVIII. századtól vált ez a terület, amikor szlovákokat (Répáshuta, Bükkszentkereszt és Bükkszentlászló), majd német ajkúakat (Hámor, Ó- és Újmassa) telepítettek le, s új mesterségek meghonosításával (pl. üveggyártás), a korábban is meglevő iparok manufakturális szintre való továbbfejlesztésével (kohászat), továbbá ezen iparágak kiszolgálásával (szénégetés, hamuzsírfőzés, mészégetés) jelentős szerepet kap a tájegység Északkelet-Magyarország gazdasági életében.[4]

Répáshuta, Bükkszentkereszt és Bükkszentlászló településeit speciális gazdasági ok, az üvegkészítés hozta létre a XVIII. század második harmadában. A lakosság egy része az üvegiparban dolgozott, más részének a favágás és más erdei munkák, a fuvarozás, valamint a mész- és szénégetés biztosított megélhetést.[5] Ezen az életmódon csak az elmúlt évtizedekben változtatott számottevően a miskolci iparkörzet vonzása, valamint a települések jelentős idegenforgalma.

A terület földművelésre szinte teljesen alkalmatlan, a talaj köves, s Bükkszentkereszt az ország egyik legmagasabban fekvő települése (583 méter).[6] Mezőgazdasági termékekből tehát soha nem voltak önellátók, a rendkívül szűk és gyenge minőségű termőterület csak a lakosság kis hányadának biztosított megélhetést. A táplálkozásban felhasználták az erdő nyújtotta termékeket is, a népesség egy része azonban szükségszerűen a cserekereskedelemre szorult. A vidék sajátos termékei közül az üveget,[7] a faszenet és a meszet szállították el mezőgazdasági vidékekre, s cserélték el gabonáért vagy adták el pénzért, melyből főleg gabonát s a jószágoknak szemestakarmányt vásároltak. A fuvarozás fontos szerepét az állatállomány összetétele, az igásállatok nagy részaránya is jelzi[8]:

[1] A kedvező felszíni viszonyok telepítő hatására felhívta a figyelmet: Bak János 1932. 12.; Vö. még: Nagy Tibor 1963. 26—35.

[2] Adataim nagyobb részét Répáshután és Bükkszentkereszten gyűjtöttem, mivel Bükkszentlászlón már csak halvány nyomai élnek a mésszel való kereskedésnek.

[3] Bak János 1932. 20—21.; Frisnyák Sándor 1977. 156. skk.

[4] Veres László 1976.; Bakó Ferenc 1951. 283—330.; Bakó Ferenc 1963. 267—287.; Bakó Ferenc 1977. 143—155.; Lajos Árpád 1956. 21—30.; Soós Imre 1960. 5—38.

[5] Veres László 1976. 46—47.; Sipos István 1958. 14—68.

[6] Frisnyák Sándor 1977. 159.

[7] Veres László 1976.

[8] *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. Községsoros adatok III. Állatállomány.* 1—5.

Répáshuta

év	szarvasmarha	ebből igás ökör	ló	szamár
1895	207	40	40	13
1911	181	36	29	9
1935	175	58	70	—
1942	264	56	71	3
1962	273	28	15	—
1966	295	6	38	—

Bükkszentlászló

év	szarvasmarha	ebből igás ökör	ló	szamár
1895	256	93	36	12
1911	213	42	20	—
1935	137	19	66	—
1942	245	25	38	—
1962	138	1	14	—
1966	145	—	14	—

Bükkszentkereszt

év	szarvasmarha	ebből igás ökör	ló	szamár
1895	309	73	60	11
1911	373	56	83	—
1935	230	22	217	—
1942	349	46	147	2
1962	195	1	120	—
1966	202	1	112	—

Bakó Ferenc kutatásainak eredményeként meglehetősen jól ismerjük a Bükk-hegység mészégetőinek tevékenységét, munkaszervezeti formáit.[9] A mészégetés történetére, technikájára s a mészégetők életmódjára vonatkozó publikációi mellett írt a mész értékesítésének módjairól is.[10] Az értékesítésnek két fő típusát különíti el: *a)* a meszet közvetlenül a fogyasztóknak adják el a mészégetők; *b)* viszonteladók útján kerül értékesítésre. Ez utóbbi típuson belül négyféle variációt említ Bakó: 1. kereskedők, újabban vállalatok; 2. kofák; 3. meszesek — kocsiszámra; 4. gyalogosan batyuzó asszonyok.[11] A továbbiakban a 3. variánshoz, a kocsival való fuvarozáshoz közlök adatokat, különös tekintettel a mészárusok tevékenységi körére, az értékesítés mozzanataira. Adataim a századforduló és az 1950-es évek közötti állapotot tükrözik.

[9] Bakó Ferenc 1951. 326—328.; Bakó Ferenc összefoglalta a mészégetők életmódjára vonatkozó adatokat (1968a), s építményeikről is alapvető tanulmányt közölt (1968b).
[10] Bakó Ferenc 1951. 326—328.
[11] Bakó Ferenc 1951. 326.

A XX. század első felében Répáshuta, Bükkszentlászló és Bükkszentkereszt lakói a mész szállításának alábbi módjait gyakorolták. Szállítóeszközük volt: 1. *lovasfogat* (1 vagy 2 lóval); 2. *ökörfogat* (általában 2 ökörrel — *1. kép*); 3. *szamárfogat* (általában 2 szamárral, ritkábban *taliga* 1 szamárral); 4. *szamárháton* (csak Répáshután). A szállításhoz igénybe vett állatfajta egyúttal a meszesek gazdasági-szociális színvonalát is tükrözte. Lóval és ökörrel a tehetősebbek fuvaroztak, a szamár a szegények állata volt. Szamárral gyakran özvegyasszonyok és gyerekek is *mészeltek*, lóval és ökörrel csak felnőtt férfiak jártak. A fogatoknak megfelelően jelentős eltérés volt a mész fuvarozásának évi ritmusában, útvonalában s az értékesítés módjában is. Lovas és ökör fogatokkal csak a mészáru-

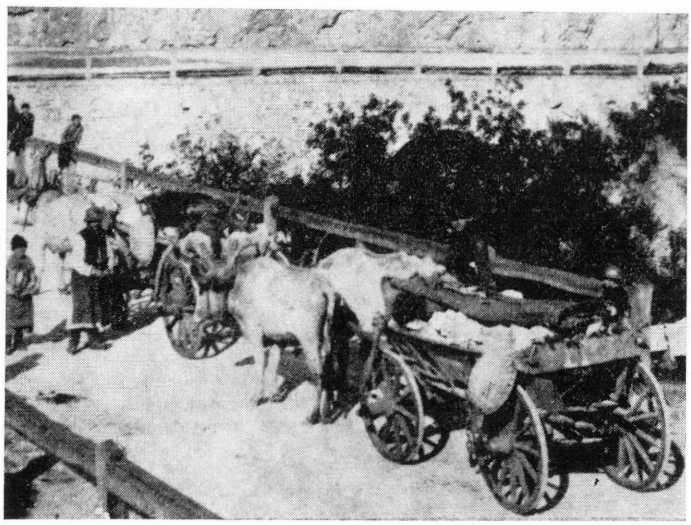

1. kép. Mészárusok Lillafüreden 1900 körül. (Eredetije a miskolci Herman Ottó Múzeum történeti adattárában.)

lás fő szezonjaiban jártak: a húsvét előtti hetekben általában kétszer mentek el, s utána csak szeptemberben és októberben tettek három—hat fuvart. A mésszel legkésőbb Mindenszentekig (november 1.) jártak. A lovas és ökrös fogatok tehát évi 5—8 fuvart csináltak, tavasztól őszig pedig helyben fuvaroztak fát vagy meszet a kereskedők, szén- és mészégetők vagy az erdőgazdaság számára. (Az 1910-es években a diósgyőri zsidó mészkereskedő volt a répáshutaiak egyik fő munkaadója.) A lovas és ökrös gazdák számára a mész árulása tehát kiegészítő foglalkozás volt csupán, elsősorban a termények beszerzését szolgálta, de pénzt főleg a bérfuvarozásból tudtak szerezni. Ez a réteg — a mészégetők mellett — falvaink legtehetősebb rétege volt. A szamárral *mészelők* húsvét előttől mindenszentekig folyamatosan úton voltak, számukra ez volt a megélhetés fő forrása. Emellett — főleg télen — vállalkoztak erdei munkára is (ölfa vágása). A szamarasok hetente 1—2 fuvart csináltak, aki szamárháton vitte a meszet, az 3—4 alkalommal is fordult egy héten. A szamárral való mészelés főleg az első világháborúig volt jelentős, Répáshután 1920 körül, Bükkszentkereszten pedig az 1940-es évek elején megszűnt.

Az értékesítés hatósugara falvanként és állatfajtánként eltérő volt *(2. kép)*. A répáshutai lovas- és ökörfogatok főleg nyugati irányba indultak. Az értékesítés fő köre számukra Heves megye volt, de eljutottak Szolnok megyébe, a Jászságba is. A bükkszentkeresztiek az ország keleti—északkeleti részét járták be, legtávolabbi célpontjuk a Nyírség és a Hajdúság volt, de eljutottak Békéscsabáig is. A kereskedés távolságának gazdasági szempontok szabtak határt. Minél messzebb vitték a meszet, annál drágábban lehetett eladni. Volt azonban egy olyan érték, amely fölé az árat nem lehetett emelni, mert nem vették meg az árut. (Az idősebb adatközlők szerint nagy távolságban az *olá* meszesek is konkurrenciát jelentettek. Erre azonban nem találtam pontos adatot.) Kis távolságra viszont nem volt érdemes elindulni, mert nem volt kifizetődő. Ezt a területet

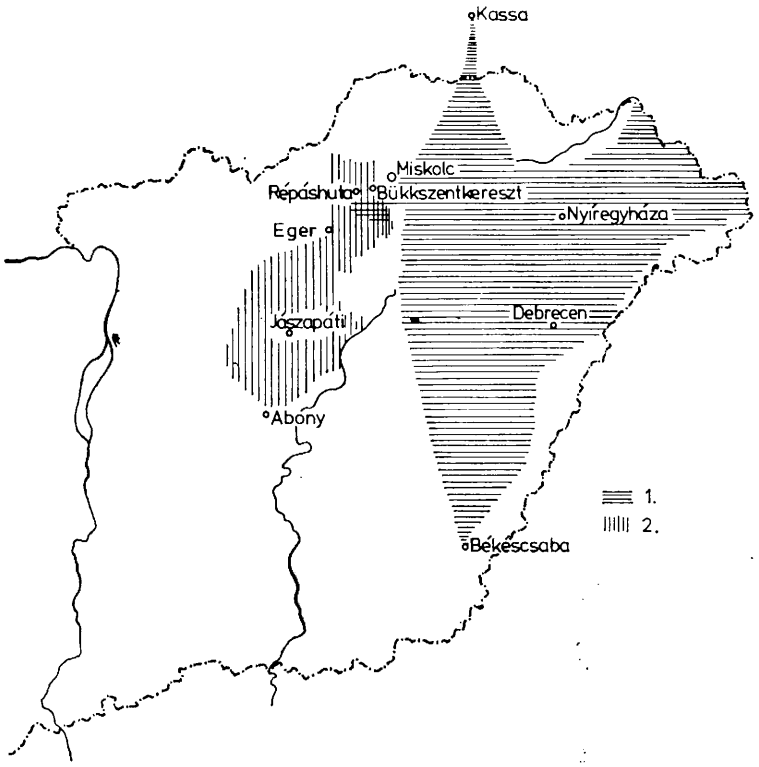

2. kép. A bükki meszesek piackörzetei az 1910-es években: 1. bükkszentkeresztiek 2. répáshutaiak.

a hátaló meszesek is bejárták. Egyhetes út még rentábilis volt, de azon túl az élelem, a takarmány és a szállás költsége elvitte a hasznot.

A szamaras meszesek mozgási köre lényegesen szűkebb volt. Ők azt a belső területet látták el, amely a lovas és ökör fogatok mozgási körén belül esett. Főleg a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén árultak, de északi irányban eljutottak Hidasnémetiig, Kassáig, dél felé pedig gyakran megfordultak Tiszafüreden, volt aki Hajdúböszörményben is járt.[12] A szamarasoknál nem vált el élesen a két falu kereskedési körzete. Első állomáshelyük Felsőzsolca volt, ott etettek, s ott ágaztak el tovább útjaik. A legkisebb körben azok mozogtak, akik szamárháton vitték a meszet. Ezek a legszegényebb répáshutaiak közül kerültek ki. Répáshután csak az 1910-es években terjedtek el a szamárfogatok, melyekhez helyben készítették a kis szekereket és taligákat. Korábban csak szamárháton hordták a meszet. Kisgyőrben élt a század elején egy Sipula nevű öreg, aki három szamár hátán hordta a meszet.[13] Számukra a hasznot az jelentette, hogy nem kellett kerülő utakon közlekedni, hanem hegyi ösvényeken hajtották állataikat, s kétszer is fordultak addig, míg a fogatosok egyszer. Általában két szamarat hajtottak, s a mész az állatok hátán átvetett, bekötött szájú zsákokban (*vreco, meh*) volt. Úgy tűnik tehát, hogy a mészárulás évi ritmusa és földrajzi megoszlása állandó kereteket szabott, s állandó felvevőpiacot biztosított a bükki szlovák falvak meszeseinek.

[12] Szilágyi Miklós jelzi, hogy a tiszafürediek alkalmanként felvidéki meszesektől vették meg a szamárcsikót. Szilágyi Miklós 1964. 279. A szamár fogatolásához részletesen: Viga Gyula 1978.

[13] K. Flekács Károly 84 éves répáshutai adtközlő.

Az egy alkalommal szállított mész mennyisége fogatonként a következő volt:[14]

szekér 2 lóval	12—14 q
szekér 1 lóval	6— 7 q
ökör fogat	8—10 q
fogat 2 szamárral	4— 6 q
fogat 1 szamárral	2— 3 q
szamárháton	3 véka (1 q körül)

A lovas és ökör fogatok a jobb minőségű, darabos meszet fuvarozták. Ők szállítottak a nagyobb tételű vásárlásokhoz, gyakran megrendelésre építkezésekhez. Ezzel szemben a szamarasoknak általában a gyengébb minőségű, apróbb szemű mész jutott. A szamárháton szállító legszegényebbek gyakran csak az egészen apró meszet kapták meg, amit a kereskedők már nem is vettek át. Ők sem jártak azonban rosszul, mivel az ő termékeiket főleg meszeléshez vásárolták, s erre a célra az apró szemű meszet jobban szerették az asszonyok. Nemcsak más területek igényeit elégítették tehát ki a szamaras meszesek, hanem másfajta minőségi elvárásoknak tettek eleget, így állandó felvevőpiacuk biztosítva volt. Ők kis tételekben, jobbára 5—20 kilós mennyiségenként adták el az árujukat.

Egy szamaras mészárus útja a következőképpen zajlott: a mészégetőktől megvette a meszet a megfelelő árfolyamon. (Az 1910-es években 80 krajcár—1 pengő volt 1 q mész ára. Az apró szemű meszet, ami a kereskedőknek nem kellett, 20—40 krajcárért, 0,5—1 liter krumplipálinkáért kapták meg. Előfordult, hogy a hozott termény 1/4—1/3-részét adták a mészégetőknek a mész fejében.) A mésszel mindenki maga ment, az útra nem társultak. A szekeret ponyvával takarták le. A tarisznyában 1—2 napra való élelmet vittek az útra (kenyér, szalonna), ha elfogyott, akkor élelmet kértek a mészért cserébe. Az állatok részére csak kevés abrakot vittek tarisznyában *(obrocsnyica)*, inkább útközben cseréltek. A szekérre egyenes úton felültek, sárban, emelkedőn gyakran maguk is tolták a szekeret. Ha a terhet az állat a hátán vitte, akkor bottal hajtották, s gyalog mentek utána. Falvakba érve „Meszet!", „Meszet vegyenek!" — kiáltásokkal jelezték érkezésüket. Gyakran árultak piacokon, vásárokon is. Az árut általában terményért cserélték. Ez leggyakrabban úgy történt, hogy kétszer mérték tele mésszel azt az edényt, amiben a vásárló kihozta a terményt (általában *szakajtó*). Néha *vékával* mértek, később *húzós mérleget* használtak. Ha pénzért árultak, akkor a mész beszerzési árának általában kétszeresét kérték, alkalmanként ezt az összeget számolták át terményre is. Pénz elsősorban arra kellett, hogy abból megvásárolhassák a következő adag meszet. A terményt külön erre a célra vitt zsákokba öntötték. Hazafelé menet a gabonát az útbaeső malmokban *lepitlélték* (megőrlették), s a lisztet vitték haza. Különösen gyakran megfordultak a szikszói malomban s a miskolci Király-malomban.

Az éjszakákat jó időben a szabadban töltötték. Az út mellett tüzet gyújtottak, a szamarak — általában tilosban — körülöttük legeltek. Ha esős idő volt, akkor falvakban, gazdáknál szálltak meg, s főleg csűrökben töltötték az éjszakát. Egyesek állandó szálláshelyeket foglaltak az útvonaluk mellett. A szállásért mésszel fizettek.

A magyarul gyakran rosszul beszélő meszesek megjelenése a kisebb falvakban jelentős esemény volt. A gyerekek gyakran az egész falun végigkísérték őket. Útjuk során sokféle módon kerültek kapcsolatba a magyarság kultúrájával, s maguk is sokféle kulturális elemet közvetítettek. Csupán példaként említem, hogy a *fiatal szamárcsikót (mali somar)* kétéves korában kezdték fokozatosan munkára szoktatni, teher nélkül azonban már fiatalabb korában is elvitték az útra. A csikót gyakran eladták az úton, s maguk is vettek új szamarat Domoszlón, Egerben, Miskolcon. Mivel falvaikban gyakran nem volt *szamárcsődör*, ezért a *kancát (kobula)* általában útközben *fedeztették*. A csődör gazdájának is meszet adtak. (Különösen Abaújszántót tartják számon ebben a vonatkozásban.) S végül egy példa a két etnikum kultúrájának találkozására a folklór területéről. Adatközlőim elmondták, hogy mindig szívesen adtak a szamár tejéből annak, aki kért, mert tudták, hogy a szamártej jó a szamárköhögésre. Viszont értetlenül álltak s haragudtak akkor, amikor az alföldi falvakban az asszonyok kis darabokat nyírtak ki a szamár szőréből és

[14] Adatközlőim szerint Répáshutáról az 1910-es években 4—5 pár lóval, 9—10 pár ökörrel, valamint 8—9 pár szamárral hordták a meszet eladni. A jelzett mennyiségi mutatókkal számolva az évi mészmennyiség számottevő értékre utal.

sörényéből. Nem tudták, hogy a magyar néphit szerint a szamár szőrének védő hatása van a rontás ellen.[15]

A répáshutaiak ma már nem fuvaroznak meszet, de a bükkszentkeresztiekkel ma is gyakran találkozhatunk, még Miskolc utcáin is. A mészégetők azonban egyre inkább az állami értékesítés számára termelnek, s a mészárusok egyre jobban elveszítik felvevőpiacukat.

IRODALOM

Bak János
1932 *A borsodi Bükk-hegység települései.* Budapest

Bakó Ferenc
1951 *A magyar paraszti mészégetés kutatása.* MTA II. Oszt. Közl. Muzeológiai Sorozat I. 2. sz. 283—330.
1963 *A Bükk-hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái.* Egri Múzeum Évkönyve I. 297—315.
1968a *A mészégetők életmódja a Bükk-hegységben.* Egri Múzeum Évkönyve VI. 267—287.
1968b *Mészégető kunyhók a Bükk-hegységben.* Néprajzi Értesítő L. 67—91.
1977 *A Bükk-vidék néprajza.* In: Hevesi Attila (szerk.): Bükk (Útikalauz). Budapest, 143—155.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. Miskolc, 1970.

Frisnyák Sándor
1977 *A Bükk-vidék település- és gazdaságföldrajza.* In: Hevesi Attila (szerk.): Bükk (Útikalauz). Budapest, 156—171.

Lajos Árpád
1956 *Szénégetés a Bükkben.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 4. 21—30.

Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. III. Községsoros adatok (Állatállomány. 1—5.). Budapest 1972.

Nagy Tibor
1963 *A Bükkalja.* Borsodi Szemle 4. szám 26—35.

Sipos István
1958 *Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges.* Budapest

Soós Imre
1960 *A Diósgyőr-Hámori vasgyár (1770—1870).* In: Vázlatok a diósgyőri vaskohászat történetéből. Miskolc. 5—38.

Szendrey Zsigmond
1937 *A szamár a magyar néphitben.* Ethnographia XLVIII. 85—86.

Szilágyi Miklós
1964 *Adatok állattartásunk egy kevéssé kutatott problémájához.* Ethnographia LXXV. 279—282.

Veres László
1976 *Manufakturális üveggyártás a diósgyőri koronauradalomban a 18—19. században.* Kézirat.

Viga Gyula
1978 *Északkelet-magyarországi adatok a szamártartáshoz.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII. (Sajtó alatt)

[15] Szendrey Zsigmond 1937. 85. Magam 1977 nyarán Domaházán arra vonatkozóan találtam adatot, hogy a szamárköhögésben szenvedő gyereket a parázsra dobott szamárszőr füstjében tartották rövid ideig, hogy meggyógyuljon. A szamár népi gyógyászatbeli szerepéhez: Viga Gyula 1978.

Gyula Viga

DIE HANDELSWEGE DER SLOWAKISCHEN KALKBRENNER IM BÜKKGEBIRGE IN DIE GROSSE UNGARISCHE TIEFEBENE

(Auszug)

In den inneren Teilen des Bükkgebirges in Nordungarn siedelten sich im 18. Jahrhundert Slowaken an, die sich auf diesem landwirtschaftlich ungeeigneten Boden mit Kalk- und Kohlenbrennerei versuchten und in den Glashütten Arbeit fanden. Ihre Produkte transportierten sie selbst, auch über größere Entfernungen, um sie zu verwerten.

Die Studie rekonstruiert die Tätigkeit der hausierenden Kalkhändler von drei Dörfern, Répáshuta, Bükkszentkereszt und Bükkszentlászló, nach den Erinnerungen derer, die die Daten lieferten, und wie sie sich zu Beginn des 20. Jahrhunderts darstellte. Die Kalkhändler traten ihre Reise in die Große Ungarische Tiefebene in Fuhrwerken an, die von Pferden, Ochsen und Eseln gezogen waren, ja sie luden den Kalk auch auf den Rücken von Eseln. Die Studie beschreibt die Marktbereiche, schildert die Tätigkeit der nicht alle in gleicher Vermögenslage befindlichen Kalkhändler und die Abweichungen in ihrem Arbeitsrhythmus. Sie teilt auch Daten über ein in Ungarn kaum erforschtes Gebiet der Tierhaltung, das Halten von Eseln mit.

VITA, VÉLEMÉNYEK

Ballada és társadalom

1978 nyarán Magyarországon tartották meg a balladakutatók 9. nemzetköz tanácskozását (lásd: Ethnographia 1979. 260—261.).[1] A szakkutatók ez alkalommal a ballada és a társadalom összefüggéseit vitatták meg, a társadalmi valóság tükröződését a balladában, a ballada társadalmi szerepét, illetve a történelem és a balladaköltészet összefüggéseit.

Ez a kérdéskör jelenleg a magyar kutatásban is, külföldön is élénk érdeklődés tárgya. A tanácskozáson elhangzott referátumok más-más szempontból fogalmazva meg a kérdéseket, sokféle megközelítési utat vázoltak. Maguk a kérdések nem először vetődtek föl: a társadalmi folyamatok és konfliktusok tükröződése a népköltészetben régóta foglalkoztatja a folkloristákat, irodalomtörténészeket. Mi az egyes emberek közötti konfliktusok társadalmi háttere ? A bonyolult valóságnak mely részlete válik a népköltészet tárgyává és mi az oka annak, hogy egyes konfliktusok éppen balladai megformálást kapnak, ami által erősen hatnak a hallgatóság érzelmeire ? Ezekre a kérdésekre sincs egyértelmű válasz, arra sem, hogy a népköltészet mennyiben objektív, amikor társadalmi ellentéteket szólaltat meg. Ebből következően az is vitatott, hogy mennyiben tekinthetők a középkori vagy újkori folklóralkotások történetileg forrásértékűnek. Az esetleges, egyedi kirívó konfliktusok jelennek-e meg a szájhagyományban, vagy éppen ellenkezőleg, az általános, tipikus, a mindennapokat erősen befolyásoló esetek tükröződését kell keresnünk bennük ? A fő társadalmi fejlődési tendenciák mennyiben tükröződnek a nem tipikus, de mégis szükségszerűen bekövetkező eseményekben ? Átgondoltabb kifejtésre vár még a balladaműfaj vizsgálatában a hősöknek és környezetüknek a balladai konfliktusokkal való összefüggése is.

Ezek és ehhez hasonló gondolatok vetődtek fel a balladakutatók 9. tanácskozásán, mintegy új feladatokat jelölve ki a szaktudomány számára. A konferencián gondolatébresztő referátumot tartott G. B. Bronzini (Bari) és Z. Kumer (Ljubljana) is, mindkettőt élénk vita követte. A két referátum szerzőik által átdolgozott szövegét adjuk közre a következőkben.[2]

Giovanni B. Bronzini referátumát kibővítette, a magyar olvasók előtt kevésbé ismert itáliai társadalmi-történeti fejlődési vonalakat részletezőbben megrajzolta, arra törekedett, hogy érzékeltesse különböző történeti korszakok társadalmi feltételeinek hatását a történetileg rétegzett olasz epikus folklórban — rámutatva arra is, hogy a szüzsé, a történet vázának és a szöveg egyes fordulatainak megtartása mellet hogyan kaphatnak egyes folkóralkotások új és új társadalmi értelmezést.

Ezzel szemben Zmaga Kumer referátumát még tömörebbre fogta, egyes fő kérdéseket emelt ki, a speciális helyi fejlődésmenetek ismertetésétől eltekintett. Az általunk közölt anyag bizonyos tekintetben kevesebb, más oldalról nézve részletesebb, mint a konferencián elhangzott referátum. Figyelemre méltóak megfigyelései arról, hogy a paraszti társadalom mélyen gyökerező, tartós, hagyományos különbségei (így a családszervezet eltérései) egyes tájak között mi módon tükröződnek a balladák domináns konfliktusaiban.

Kríza Ildikó

[1] Időközben megjelent a konferencia előadásainak szövege: Brednich, R. W.—Dittmar, J.—Engle, D. G.—Kríza, I. (szerk.): *9. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden.* Budapest, 1979.

[2] A szerkesztő ezúton is megköszöni Dömötör Tekla és Kríza Ildikó segítségét a szövegek kiválasztásában és sajtó alá rendezésében.

Zmaga Kumer

A társadalomtörténet tükröződése a szlovén népballadákban

Újra és újra megfigyelhetjük, hogy a népdalban jó és balsors egyaránt visszatükröződik, ahogy a mindennapok hozzák, már csak azért is, mert keletkezésének módja folytán közel áll a valósághoz. Minden időben voltak olyan népi költők, akik versbe szedték, ami őket és a többi embert éppen megindította, érdekelte. A szóbeli kifejezésmód sem különbözik jelentősen a mindennapi beszédtől, mert a népi költő nem keres különleges kifejezési formákat, stilisztikai finomításra nem törekszik, hanem a közkeletű szókincset használja. Nem igyekszik saját érzelemvilágának, vagy gondolatainak sajátos kifejezésére s ebben eltér a „hivatásos" költőtől, aki így tesz, még akkor is, ha esetleg közönsége nem is egészen érti meg. Egy költői mű csak akkor válik népdallá, ha — dallamával együtt — a nép elfogadja és énekli. Ez mindenféle népdalnál így van, s a balladákat is ide sorolhatjuk, hiszen a nép ezeket egyszerűen énekelt, dal formában előadott históriáknak, történeteknek tekinti. A téma lehet általános emberi vagy helyhez kötött, s mindkettőben lehetnek társadalmi jellegű elemek, néha egyes motívumok. Indokolt tehát, hogy a népdalokat — líraiakat és elbeszélőket egyaránt — abból a szempontból is vizsgáljuk, menynyiben tükröz szövegük társadalmi momentumokat. Ilyenformán a balladákat is felhasználhatjuk társadalomtörténeti források gyanánt, természetesen vigyázva arra, nehogy olyasmire következtessünk tartalmukból, amit nem maga a szöveg kínál.[1] Az alábbiakban azt kívánjuk felvázolni, mennyiben szerepelnek a szlovén népballadákban társadalomtörténeti mozzanatok.

A társadalomtörténet szférájához tartozik az a társadalmi rend is, amely az emberek közötti viszonyokat szabályozza. A társadalmi rendre utaló jelzésekkel különösen néhány olyan balladacsoportban találkozhatunk, mint a családi tematikájú és a szerelmi balladákban, amelyek társadalmi konfliktusokat tartalmaznak, vagy — részben — a történelmi balladákban. Zárójelben megjegyeznénk, hogy a társadalmi rend nem feltétlenül azonos a hatóságok által szankcionált törvényesség fogalmával. Népi jogszokásról vagy egyszerűen általános emberi etikai elvekről és morális törvényekről is lehet szó.

A vérbosszú például értelmezhető lenne a népi jogszokás alapján. Egyes jogtörténészek a különböző falvak legénycsapatai közötti ellenségeskedésekben is arra látnak bizonyítékot, hogy egykor Szlovéniában is szokásos volt a vérbosszú.[2] A ránk hagyományozódott balladák közt van kettő, amely kimondottan erről szól, sőt a vérbosszú itt a konfliktust kiváltó szituációként jelenik meg (vö. *Krvno mascevanje* SLP 1. Nr. 9).[3] Mivel mindkét ballada erősen helyhez kötött, és olyan helységnevek szerepelnek bennük, amelyek nem túl gyakoriak, autentikusnak, megtörtént eseményt visszaadónak tekinthetjük őket.

Feltehetően a népi jogszokással kapcsolatos az a ballada is, amely azt beszéli el, hogyan büntetnek meg a falubeli legények egy szerelmespárt, amely, úgymond, szégyent hozott a falura. A fennmaradt szöveg szűkszavú és homályos ugyan, az ábrázolt esemény más értelmezését azonban aligha engedi meg.

A szlovének házasodási szokásai arra utalnak, hogy a házasságkötést elsősorban a népi jogszokás szabályozta, az egyházi és a polgári jog befolyása viszont csekély volt. A balladákban gyakran esik szó házasságra kényszerítésről. Érdekes, hogy ezt inkább az anyának, mint az apának tulajdonítják, holott a jogtörténészek a családfő részéről alkalmazott kényszerről beszélnek.[4] A kielégítő magyarázat még hiányzik, az azonban tény, hogy a szlovén balladák — ámbár jogi szempontból általában úgy tartják, hogy a nők függő helyzetben voltak — az anyát a család döntő személyiségeként ábrázolják. A haramia feleségéről szóló ballada néhány változata például egyértelműen az anyát mondja ki felelősnek szerencsétlen lánya házasságáért és így későbbi sorsáért. Az idegenből jött ismeretlen kérőről ugyanis kiderül, hogy haramia, akinek a lány egész családja áldozatává

[1] Vö. KRETZENBACHER, L. 1977. 5—8.
[2] VILFAN, S. 1968. 163.
[3] SLP, 1970.
[4] VILFAN, S. 1968. 157.

válik, míglem a lány végül bánatában meghal. A ballada csaknem minden szláv népnél ismert, de csak a téma közös: az egyes változatok meglehetősen eltérőek.[5]

Néhány ballada azt is bemutatja, milyen súlyos következményekkel jár, ha a szülők döntenek gyermekük sorsáról, akarata ellenére is. Példa erre az apáca öngyilkosságáról szóló ballada. Felnőtt lányként kolostorba küldik, s kétségbeesésében, hogy nem követheti a férfit, akibe már mint apáca szeretett bele, megöli magát. Halálában szüleit vádolja szerencsétlenségéért (lásd a típuskatalógus: 200).[6] E ballada régebbi feljegyzései megadják a kolostor nevét is (Velesovo). Egyelőre nem tudjuk, valóban megtörtént eseten alapszik-e a ballada tartalma. A személyneveknek általában nincs jelentőségük, a kolostor neve alapján azonban legalább lokalizálni tudjuk a balladát.

Egy másik — sajnos tökéletlenül megőrződött, valószínűleg a feljegyzőtől erősen átdolgozott — ha ugyan nem viszonylag új keletű — balladában a lánynak halállal kell bűnhődnie, mert megátkozta apját, aki őt kolostorba küldte, pedig a nővére férjhez mehetett (típuskatalógus: 241).

Az anyós szerepének fontossága szinte kivétel nélkül olyan szlovén balladákban jut kifejezésre, amelyek a szerb-horvát hagyományból származnak, és Bela Krajina vidékén jegyezték le őket. A törökök elől idemenekülők hozták magukkal őket, és bár az új településsek idővel beolvadtak a szlovén környezetbe, a szövegeken — nyelvileg is — világosan felismerhető az idegen eredet. Példaképpen a gonosz anyósról szóló ballada egyik változatát (típuskatalógus: 250) említhetnénk meg, vagy azt, amelyben a fiú hal meg a menynek szánt méregtől (típuskatalógus: 271). Bizonyosan nem az anyós és a meny közötti közmondásosan rossz viszonyról van itt szó, amely pszichológiai okokkal megyarázható (az anya szemében az ifjú asszony az, aki elveszi a fiát), hiszen néhány Bela Krajina vidéki balladában a sógornők is ellenségesen lépnek fel az új családtaggal szemben (pl. a típuskatalógus 249. számú balladájában). Azt kell tehát feltételeznünk, hogy a konfliktus a nagycsalád keretei között jön létre, azaz meghatározott társadalmi rend váltja ki.

Hasonlóan ítélhető meg az a szlovén ballada is, amelyben az események kiindulópontja a haldokló anyának az a kérése, hogy fivére, ne pedig férje legyen gyermekeinek oltalmazója (típuskatalógus: 225). Kérését nem pusztán a testvéri szeretet indokolhatja, hanem talán inkább az az íratlan törvény, hogy a fivér mint az apai ház képviselője köteles nővére javáról gondoskodni, s egyben joga is van, hogy sorsáról döntsön. Az asszony kapcsolata szülői családjával mindenki másnál inkább a fivéren keresztül marad fenn. Jól ismert, tipikus példája ennek a Hasanaginicáról szóló szerb-horvát ballada, vagy az a horvát ballada, amelyben az asszony saját fiát áldozza fel, hogy fivérét megmenthesse[7].

A balladában ábrázolt fivér-nővér viszonyt természetesen nem minden esetben magyarázhatjuk ezzel a háttérrel. Ha például az egyik igen széles körben elterjedt szlovén balladában a lányt azért öli meg kedvese, mert az kijelenti: bátyját jobban szereti, és mélyebben gyászolja mint őt, hiszen több bátyja soha nem lehet, kedvese viszont annál hamarabb, — úgy a lány érzelmeinek megokolása itt az általános emberi valóságnak felel meg. I. GRAFENAUERnek az a megállapítása, hogy ez a ballada archaikus társadalmi rendet tükröz,[8] túlzottnak tetszik.

Másfelől a tizedik leánygyermekről szóló ballada (típuskatalógus: 31) hátterében nemcsak a sors megmásíthatatlansága és a tizedik rituális feláldozása[9] áll, hanem az a — főként a falusi családoknál máig is eleven — felfogás, amely a név fennmaradására való tekintettel a fiúgyermeknek nagyobb értéket tulajdonít mint a lánygyermeknek. Hogy ez milyen messzire mehetett, azt egy, a szerb-horvát nyelvterületen érvényben volt szokás is mutatja: ha a család fiúutód nélkül maradt, a lány átvette a férfiörökös szerepét, férfinevet és férfiruhát viselt, s környezetében is férfinak számított.[10] Ezzel bizonyos fokig párhuzamos jelenségként foghatjuk fel a katonalányról szóló balladában elbeszélteket, jóllehet a téma nemzetközi, s olyan helyeken is előfordul, ahol az „ostajnica" szokása (így nevezik a férfiszerepet vállaló lányt) ismeretlen.

A szlovén hagyományban több példával szolgálhatunk arra, hogy a siratóének balladává alakulhat, ha a halálesetről szóló verses tudósításból elmaradnak a konkrét valósággal összefüggő részletek, a személyek tipizálódnak, tehát valami általános emberi

[5] KUMER, Z. 1968. 52—60.
[6] KUMER, Z. 1974.
[7] ŽGANEC, V. 1950. Nr. 348.
[8] GRAFENAUER, I. 1952. 32.
[9] LUDVIK, D. 1960. 79—90.
[10] GUŠIĆ, M. 1958. 55—64.

ábrázolása alakul ki. Ez az átalakulás igen gyorsan végbemehet: eltelik egy évtized, s a siratóének már balladaként terjed el. Nemrég szereztünk tudomást egy ilyen esetről. Mindez azt igazolja, hogy egy nép életének konkrét tényei nem mindig közvetlenül tükröződnek vissza, hanem — kivált a balladánál — bizonyos szükségszerű tipizáláson, bizonyos általánosításon keresztül.

Ezért semmi csodálatos nincs abban, ha a balladák hallgatnak, vagy nem úgy szólnak egyes — esetleg nagyon is lényeges — társadalomtörténeti momentumokról mint ahogyan azt várnánk. A szlovén balladákban például viszonylag ritkán találkozunk társadalomkritikai beállítottsággal, és ezekben is inkább a morális és az etikai megítélésen van a hangsúly mint a társadalomkritikain. A földesúr lelketlensége jobbágyaival szemben mint bűn jelenik meg, amiért a túlvilágon bűnhődnie kell: elítélik, de a földön nem sújtják büntetéssel (lásd pl. a típuskatalógusban a 285, 286. számú balladákat).[11]

Az osztálykülönbség adott esetben csupán a ballada eseményeinek keretét, a konfliktust kiváltó szituációt alkotja, mint például abban a balladában, amelyben kivégeznek egy szegény származású fiatal legényt, aki beleszeretett az uraság lányába (típuskatalógus: 291). A nép ellenszenve azokkal szemben, akik elnyomják vagy akikkel szemben magát hátrányos helyzetben tudja, abban jut kifejezésre, hogy a legkülönbözőbb negatív jellemvonásokat és tetteket tulajdonítja nekik, erkölcstelennek ábrázolja, és a túlvilágon megbünteti őket, függetlenül attól, hogyan végződik a történet ezen a világon (vö. a típuskatalógus 144, 280, 284, 287 stb. számú példáival).

Mint már említettük, néhány ballada keletkezéséhez konkrét esemény szolgálhatott alapul Szlovéniában, bár a megformálásban mindig az általánosítás, az általános emberi felé való kitágítás törekvése játszik közre. Ha nemzetközileg elterjedt anyagot vesznek át, akkor az néhány motívum megváltoztatásával az új környezet viszonyaihoz igazítható. Az epikus költemények ugyan nem pusztán a képzelet szüleményei, hanem az élet valóságában gyökereznek, ez azonban cseppet sem zavarja az énekest abban, hogy olyan dolgokról is daloljon, amelyek már régen a múltba tűntek, tehát már nem időszerűek, s a részletek egyszerűen kiemelhetőek a nyelvi kifejezőeszközök tárházából, tekintet nélkül arra, hogy az adott pillanatban megfelelnek-e a valóságnak. Egy népdal (népköltészeti alkotás) keletkezésénél és továbbélésénél énekestől énekesig sok mindennek jelentősége van — ne feledjük a dallammal való kapcsolatot és a kettő korrelációját —, ami egy műköltészeti alkotásnál figyelmen kívül hagyható. Ezért adott esetben egyáltalán nem könnyű eldönteni, mit tekintsünk a társadalomtörténeti tények visszatükrözésének, és mit kell másként magyaráznunk.

IRODALOM

Grafenauer, I.
1952 *Narodno pesništvo.* Narodopisje Slovencev 2. Ljubljana

Gušić, M.
1958 *Ostajnica-tombelija-virdžin kao drustvena pojava.* Treci kongres folkolorista Jugoslavija . . . 1956 u Crnoj Gori. Cetinje. 55—64.

Kumer, Zmaga
1968 *Skladnosti in razlike v južnoslovanskih variantah balade o razbojnikovi ženi.* Narodno stvaralastvo-Folklor 7 Beograd. 52—60.
1974 *Vsebinski tipi slovenskih pripovednih pesmi.* Typenindex der slowenischen Erzähllieder. Ljubljana
1977 *Socialnokritično v slovenski ljudski pesmi.* (Beszámoló a jugoszláv folkloristák 1977. évi kongresszusán.)

Kretzenbacher, L.
1977 *Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock.* Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte Bd. 318. Wien

Ludvik, D.
1960 *Izvor desetništva.* Slovenski etnograf 13. Ljubljana

SLP = *Slovenske ljudske pesmi.* 1.
1970 Ljubljana

Vilfan, S.
1968 *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941.* Grazer rechts- und staatswiss. Studien 21. Bd. Graz

Žganec, V.
1950 *Hrvatske narodne pjesme kajkavske.* Zagreb

[11] Kumer, Z. 1977.

Zmaga Kumer

REFLECTION OF SOCIAL HISTORY IN SLOVENIAN POPULAR BALLADS

(Abstract)

The study was read at the 1978 conference of ballad researchers held in Esztergom, Hungary, and it will be published in German in the proceedings of the conference.

The author treats in turn the phenomena of peasant customary law reflected in Slovenian ballads. Two types of ballads tell stories of blood feud—their limited and localised spreading and the specific topographical names included into the text suggest that they relate real events. A number of ballads present conflicts of marriage: e. g. about girls forced into marriage despite their own will, the girls's protesting, or commiting suicide. In some of the ballads the love of a sister or brother, or of a son or daughter is the source of conflict. Also the figure of the woman assuming the man's role is met with in the ballads, paralleled in the legal custom found in the whole Serbian and Croatian language area, according to which in a family left without a male heir a woman can assume a man's name, clothing and role.

Conflicts between the different social strata is reflected in the ballads not so much by an expressed social criticism, but rather by a moral judgement, such as the condemnation of the heartless landlord. This conflict serves as background also for the ballads relating love-stories of tragic end between young people belonging to different social strata.

The ballad formulation transforms the specific individual event by emphasising the general human element in it.

Giovanni B. Bronzini

Kultúra és társadalom az olasz epikus énekekben

A múlt század folyamán és századunk nagyobbik részében is a népköltészettel foglalkozó olasz irodalomtudomány — mint általában a nyugat-európai kapitalista országokban — közömbös volt a népdalok társadalmi tartalma, jellege és mondandója iránt. A társadalmi vonatkozásoknak ez a leértékelése vagy visszautasítása, amely egyébként ennek az irodalomtudománynak a hivatásos irodalmi alkotásokkal kapcsolatos magatartását is jellemezte, egyrészt a népi specifikummal kapcsolatos kritikai tevékenységet irányító kulturális mozgalmak arisztokratikus vonásaiból fakadt, másrészt azoknak az osztályösztönéből, akik e kritikai tevékenységre vállalkoztak. Pedig, sajátos módon a romantikus irodalomtudomány éppen arra kötelezte el magát, hogy kimutassa a *Volkspoesie* magasabbrendűségét a *Kunstpoesie*-vel szemben.[1] A pozitivista tudomány — a néplélektan nagy gyűjtői és kutatói (főleg PITRÈ) — aláhúzták azokat a mozzanatokat, melyek a népdalokban a nép politikai és társadalmi történetére mutattak és kijelölték azok külső és belső kapcsolatait. De mindezt vagy a dokumentatív pontosságra, teljességre való törekvés jegyében, vagy filológiai *pietas*-szal tették, végeredményben a társadalmi indulatoktól teljesen megfosztva a népdalokat, vagy inkább azok mélyhűtött szövegeit. Igen nagy műgonddal, nagyszerű eredményeket elérve fáradoztak azon, hogy megvilágítsák a művelt és a népi irodalom közötti kölcsönös cserekapcsolatot. Méghozzá e két irodalom között egy olyan választóvonal tételezésével, amelyet a romantikához és az adni-kapni kapcsolatokhoz való szigorú ragaszkodásuk kívánt meg. Felszínes lenne újra megállapítani — túlságosan is közismert — milyen társadalmi űr keletkezett szakterületünkön az idealista tudomány hatására, melynek legkiválóbb, a népköltészettel is foglalkozó képviselője, Benedetto CROCE a népköltészet meghatározását is egyenesen és kizárólag esztétikai síkra helyezte át.[2] Antonio GRAMSCI második világháború után kia-

[1] BRONZINI, Giovanni B. 1975.
[2] CROCE, Benedetto 1933., lásd még BRONZINI, Giovanni B. 1973a.

dott műveinek olvasása, a folklórra vonatkozó pontos megfigyelései és a népdalokra vonatkozó odavetett megjegyzései adtak ösztönzést az úgynevezett folklór egész anyagának új kulturális és politikai elkötelezettség alapján történő értelmezésére.[3] E szövegek arra serkentettek, hogy első helyre a népi szövegek tartalmát tegyük, mint a világ és az élet sajátos látásmódjára vonatkozó megnyilatkozásokat. Tehát azt a látásmódot vizsgáljuk, amely valóban az alávetett osztályok sajátja és csak az uralkodó osztályok hivatalos elképzeléseivel szembehelyezkedve tanulmányozható. Ennek természetesen magával kellett hoznia az osztályozási rendszerek felülvizsgálását, és új kritikai paraméterek kidolgozását. Gyakran azonban egyszerűen csak más, empirikus természetű paramétereket helyeztek a meglévők fölé. Így tehát vagy a szociális témájú szövegeket privilegizálták, a társadalmi szempont elméletileg megengedhetetlen, történetileg elfogadhatatlan módon, kategóriaként való felfogásával. Vagy az esztétikai értékelést és a filológiai elemzést helyettesítették a társadalmi típusú értékeléssel, mintha azok nem hordoznák magukban a többi (elemzési-értelmezési) lehetőséget is; lévén mindezek a műveletek, mint olyanok, csupán *a posteriori* különbözőek, de értelmet egyaránt maguknak a szövegeknek a funkcionális együtteséből nyernek.

A népdaloknak a kultúrával és a társadalommal való dialektikus, kétoldalú és kölcsönös kapcsolata — véleményem szerint — az irodalomkritika újabb elméletei és az új nyelvészeti, szociológiai módszerek alapján új módon fogalmazható meg, mint a kulturális termékek népi szinten történő formalizálásának és kommunikációjának problémája. A népi produktumokat, mint minden irodalmi terméket, reális folyamatok határozzák meg, amelyekre különféle módon válaszolnak. E válaszok társadalmi érvényessége fönnmaradhat hosszabb ideig, ellenkező esetben eltűnhetnek, vagy más történelmi folyamatok következtében megújhodhatnak. Egyáltalában nincs szó arról, hogy csupán a társadalmi témájú énekekre kívánnánk figyelni, arról sem, hogy néhány típus társadalmi jellegének kiemelkedő szerepet szánnánk más dalokkal szemben. Mindkét megközelítési mód elzárná az utat a balladaműfajnak a társadalmi valósággal való szembesítésétől. Éppen arról van szó, hogy újra megmutassuk történetileg egy műfaj társadalmi szerepét, méghozzá azokban a különféle formákban megjelenő kommunnikációs helyzetekben, amelyekben keletkezik, azokon a fázisokon belül és azokon a területeken, ahol kifejlődik.

Bogatyrevnek és Jakobsonnak[4] a folklór-irodalomra alkalmazott nyelvészeti-funkcionális módszerével válnak egyéníthetővé azok a különféle hatóerők és mozzanatok, amelyek az egyéninek tartott alkotást társadalmi és hagyományos termékké változtatják. Ebben a társadalmasodási folyamatban — mint tudott — fontos szerepet kap a preventív ellenőrzés (megelőző cenzúra), amely azonban nemcsak azon társadalmi környezet által gyakorolt ellenőrzést jelenti, amelyben a kulturális termék létrejön és közlésre kerül — ebbe közrejátszik a hatalmon levő osztályok önkifejező tevékenysége is.

De a népdal nem pusztán társadalmi termék; ha pontosan mérni akarjuk azt a kapcsolatot, mely a létrehozás, a kommunikáció és a reprodukció fázisaiban a népdalok és a társadalom között fennáll, nem hagyhatjuk ki a kultúrát mint olyan tényezőt, mely ezt a kapcsolatot szabályozza. Rögtön ki kell jelentenünk mint posztulátumot, hogy a társadalmilag átéltek ábrázolása és emlékezetbe vésése a népi irodalomban mindig kulturálisan közvetítődik. A népdalok specifikus kapcsolata a társadalom történetével tehát a kultúra és a társadalom közötti általános kapcsolat útján jön létre, mely az alkotás vagy népi irodalmi termék használatát illetően diakronikus. A népi irodalom mint a folklór általában, elraktározza, feldolgozza és közvetíti a nem éppen aktuális, sőt gyakran túlhaladott (amint ezt Gramsci is jól látja) élethelyzetekhez kapcsolódó elképzeléseket, ami által a konfliktusosság csökken, vagy rejtett marad. Tehát már a kultúra és a társadalom közötti ezen, szinte állandó összhang hiány következtében is az a visszatükrözés, amelyet a népdaloknak kellene nyújtaniuk (és ezzel szembeszállva nyújtanak is), a társadalmi valóságot illetően sokkal inkább retrospektív (visszanéző) jellegű, semmint prospektív (előrenéző, távlati). Ahol a népművészeti termékek archaikusak, mint pl. Dél-Olaszországban az epikus énekek, ez a visszatükrözés visszanyúlhat az adott (etnológiai értelemben vett) kultúra gyökeréig, mely időben egybe esik az adott társadalom kezdetével.

[3] Lásd Gramsci, Antonio 1953., különösen a *Népdalok* c. megjegyzést: 220—221.; a témáról még Bronzini, Giovanni B. 1973b.

[4] Bogatyrev, P. és Jakobson, Roman 1929., újra megjelent in: Jakobson, Roman: *Selected Writings. IV.* Slavic Epic Studies. Mouton and Co. The Hague—Paris, 1966. 1—15. E tanulmány olasz fordítását a Strumenti critici c. folyóiratban publikálták, I. 1967. 223—240. Egy másik — egyidejűleg és függetlenül, általam készített — fordítása rövidesen megjelenik a Lares-ben.

A kultúra, amely antropológiailag a gazdasági alapstruktúra által meghatározott társadalmi élet rendszerét jelenti, irodalmilag pedig az e rendszerhez kapcsolódó kompozíciós technikát, számos olyan elemmel szolgál, amelyekkel mérhető a népdalok kapcsolata a társadalmi valósággal — eltekintve most társadalmi tartalmuktól. A népdal szociokulturális elemzésén át — amit jobb a dalok egyetlen műfajára koncentrálva véghezvinni, de az irodalmi termelés összes szintjén megjelenő más formákkal összefüggésben — a következő eredményekig juthatunk:

1. rekonstruálhatjuk azt a társadalmi típust, amelyet a dalok szokásosan legrégibb stádiumukban tükröznek;
2. meghatározhatjuk azokat a társadalmi és kulturális föltételeket, melyek lehetővé teszik egy alkotás létrejöttét és elősegítik fogyasztását;
3. megállapíthatjuk azokat a társadalmi jelentéseket, amelyeket maguknak a daloknak a kulturális világa tartalmaz és amelyeket aktiválnak a folyamatos, állandó vagy új helyzetek;
4. számba vehetjük az osztályellentétek kifejezésének azokat a különféle fokait, ameddig a népi és fél-népi irodalom eljutott.

Olyan objektív mozzanatokról van szó, amelyek — saját specifikus érvényességi körükön túl — kívülről a dalok belsejébe viszik át a társadalmi paramétereket, nem járulékos elemként, hanem mintegy állandó adottságként és így történelmivé változtatják azt.

Az említett célt operatív kifejezésekre átfordítva, úgy tűnik, az itáliai helyzet széttagoltságát és kritikus perspektíváját emelhetjük ki, már ami az epikus énekeknek különféle társadalmi valóságokkal és kulturális folyamatokkal való kapcsolataira vonatkozik.

A mediterrán világ földműves-pásztorkodó civilizációja, amely délen épen és elzárt formában őrződött meg az antikvitástól napjainkig, egy erősen mitikus, ritualisztikus altalajú paraszti kultúrát hozott létre, amelybe jól beilleszkednek a déli eredetű epikus énekek. E dalok elbeszéléssé és/vagy drámai ábrázolássá fordítják át az antikvitás természetszemléletének és animisztikus elképzeléseinek a létezésre és életre vonatkozó témáit és motívumait, cselekményszövésükben pedig a mediterrán medence rabszolgatartó társadalmainak sajátos valóság-kapcsolatait.

A *Verde Oliva e Conte Maggio* (Olajvirág és Május herceg)[5] egy olyan, a májusi ciklusba tartozó antik dramatikus szertartás egyik elbeszélő formulájára épülő áttétel, amelyben visszatér az asszonynak az olajfával való ősi azonosítása és a főszereplőnek magának a neve (Május herceg), illetve a *trinoctium castitatis* (a három napig tartó önmegtartóztatás) motívuma, egy nagyon régi mágikus-szekszuális szokás öröksége, amelyet mint rítust a bibliában Tóbiás önmegtartóztatásban töltött éjszakái szentesítettek. Az a bajt, megcsalatást, ártó szellemeket elhárító jelentés tűnik elő ebben a balladában, amelyet KAGAROV[6] az ősi rituális önmegtartóztatásnak tulajdonít. Az ének egy salentói változatában halálos veszélyt jelentő kelepce igazolja a feleség kérését, hogy az első éjszaka szűz maradhasson (míg a változatok nagy részében pusztán csak a feleség által kinyilvánított vallásos óhaj szerepel indokként).[7] Nem találom viszont a *Verde Oliva e Conte Maggio* énekben a próbára tevésnek azokat az elemeit, amelyek igazolnák PROPP eltérő feltevését, amit így fogalmazott meg e mindmáig gyakorolt szokás kapcsán: „Lehet, hogy az önmegtartóztatás gyökerei abban a képzetben vannak, amely szerint az első éjszaka folyamán az asszonyt az egyik totemős termékenyíti meg, és innen származik a *jus primae noctis* is: ez a jog következésképpen a mágikusan legerősebbek kezéből a társadalmilag legerősebbek kezébe kerül, és válik a házastársi jogok birtoklásának eszközévé".[8] Ma, ha Dél-Olaszország társadalomtörténetére vetjük pillantásunkat, abban már csak a *jus primae noctis*nak a feudális urak részéről való gyakorlatából következően is egész önmegtartóztatási problématömeget láthatunk — egy olyan joghoz kapcsolódóan, amelylyel az urak éltek és amit a parasztok mindig a legmegalázóbb, leglealacsonyítóbb túlkapásnak tartottak. Annál is inkább, mivel az a vérbosszút kiváltó egyik legszentebb oknak számított. Nem lehetetlen, hogy valamely elégtétel-vétel került volna bele a mi epikus énekünkbe a *Conte Maggio* megcsalatásával, akit tényleg rászed a felesége. A nő ugyanis

[5] A variánsok szövegét és elemzését illetően hadd utaljak munkámra, BRONZINI, Giovanni B. 1956—1961. I. 323—399.
[6] KAGAROV, E. 1931.
[7] Lásd BRONZINI, Giovanni B. 1956—1961. I. 330., 368—370.
[8] PROPP, V. Ja. 1972. 527—528.

szeretőjével, Eugenióval egy kocsmába szökik, és a gazdag nászajándékait visszakövetelő elárult férjnek onnan válaszol. Arra biztatja, hogy szerezzen szarvakat, és azokkal, mint a szégyen jeleivel járjon-keljen az egész grófságban.

Azokra az igen régi motívumokra, amelyek párhuzamai a zsidó-keleti világ szokásaiban találhatók, egy másik, valószínűleg calabriai eredetű epikus éneket idézek. Az *Il cognato traditore* (Az áruló sógor) vagy a *Le due sorelle*[9] (A két nővér) című epikus ének két nővér szerencsétlen sorsát mondja el, amit anyjuknak és egy nemes lovagnak köszönhetnek, az utóbbi ugyanis vízbe fojtja a csúnyábbikat, mivel azt kapta meg feleségül (bár a szebbiket kérte), és így keríti hatalmába a csinosat a másik vesztére. Valójában az anya tette, tehát a lányok kicserélése az esküvőn, amely a sógor bosszútételét elindítja, a patriarchális rokonsági rendszernek a bibliában is kimutatható viselkedésmódját jeleníti meg: ugyanennek vált áldozatává Jákób, mivel azt hitte, hogy Rachelt, unokahúgát vette feleségül, pedig az esküvői lakoma után Lábán kicserélte őt nővérével Leával, és Jákób a csalást csak a nászéjszakát követő reggelen vette észre (Gen. 29, 16—24).

A sziciliai *La Scibilia Nobili* (A sziciliai nemesasszony) és a calabriai *La donna rapita* (Az elrabolt asszony) első részükben azonos témát bontanak ki. Asszonyok elrablása törökök által a déli országok népességének XV—XVI. századi történetében visszavisszatérő epizód volt.[10] Ez bizonyára hozzájárult a dal életképességéhez. A téma azonban régebbi kulturális hagyományból származik és epicentruma a Balkánon található, amint azt a történeti források (Herodotos), a szinte biztosan keleti eredetű novellisztikus motívumok és a szlovén *Lepa Vida* bizonyítják.[11]

A dél-olasz epikus énekek vallásos repertoárja — pontosabban közép-dél-olasznak nevezhetném, hogy egy kategóriába sorolhassam az énekelt, vagy recitált vallásos epikus költészet két legtermékenyebb tartományát, Umbriát és az Abruzzókat — erőteljesen a nyomort intonáló kompoziciókat mutat, melyek a középkor eretnek jellegű mozgalmaival, törekvéseivel és lázadásaival vannak összehangolva. Olyan szövegeket, melyek Krisztus és a szentek életének mozzanatait, valamint a társadalom éles ellentmondásait ábrázolják egyszerre mitikusan és valószerűen, az evangéliumi üzenet iránt olyan lelkesedéssel, mely az egyház által kívánt mértéket messze túllépte. Jelképesnek tekinthetjük az *Anima meschina* (Szánalmas lélek)[12] című umbriai imát, mely drámai szavakkal ábrázolja túlvilági környezetben szegény és gazdag földön megélt ellentétét, azt a tematikai magot, mely egy régi, drámai hangvételű perugiai laudában is felbukkan.[13]

De a Krisztus szenvedéseit felidéző epikus énekek umbriai és az Abruzzókból származó változatai is, amelyek széles körben elterjedtek Dél-Olaszországban, a szegénység idealizálásával egy magától értetődő társadalmi jelentést fejeznek ki. A Madonna szegény, mint ahogy szegények Dél parasztjai. Jánosnak, aki közvetíti neki a meztelen és megostorozott Jézus kérését „egy ölnyi posztóért, hogy betakarózhassék", Mária azt válaszolja: *O Geuanne, non tienghe né de line né de lane* (Óh János, nincs nekem se lenvásznam, se gyapjúposztóm). Így mondják ezt egy molisei változatban is, ahol — mint más változatokban — a Madonna mint parasztasszony látható, aki: „*sapeva fila, sapeva arpezza; lavava li panne a nostro Signore*" (tudott szőni és foltozni, kimosta a mi Urunk ruháit), és iskolába küldte a kis Jézust".[14] Kiemelhetjük még a Passió-énekekből, hogy a kereszt tövében Mária — Jacopone Madonnájához hasonlóan — halott fiát a déli paraszti kultúra legreprezentatívabb szokásának megfelelően siratja gyászénekével.

Éppen ez a mindmáig aktuális társadalmi üzenet az, amiért a közép-déli terület epikus vallásos énekei közkedveltek. E dalok Dél vallás- és társadalomtörténetének legérdekesebb dokumentumai, amelyek a déli kérdés legfontosabb vonásait emelik ki es erősítik föl, annyiban, hogy azokban a falukban még paradigmatikus funkciójuk van, ahol az isteni fogalma reális és hősi, messzemenően ellentétben az egyház által hirdetett eszmékkel, szenvedés-felfogással.

***

A vallásos anyag a kelta-román területen is számos olyan témával és motívummal szolgál, amelyek az elbeszélő népköltészet epikus-lírai formáiban egy mélyen átérzett és

[9] A variánsok szövegét, elemzését és a filológiai problémákat illetően itt is lásd Bronzini, Giovanni B. 1956—1961. I. 175—265.

[10] Lásd Bronzini, Giovanni B. 1956—1961. I. 267—322.

[11] Grafenbauer, J. 1943.

[12] Chini, M. 1917.; lásd még Sereni, E. 1959.

[13] De Bartholomaeis, V. 1943. 129—136.

[14] Pepe, G. 1954. 41.

szabadon kifejezett hithűség köpenyébe burkolózva a lázadás és szociális elégtétel érzelmeit fejezik ki. A katolicizmus kebelén belül fölfedezhetők a dél-franciaországi eretnek áramlatok hatásai is, az albigensek katar mozgalmáé, a „lyoni szegényeké". A szentek életét feldolgozó és moralizáló költemények tömegtermeléséből, amely főként Provance-ban virágzott, a római egyház ortodoxiájához nem igazodó népi vallásos háttér jelentős nyomait emelhetjük ki. Ezek a nyomok bőven megvannak az előbbiekhez kapcsolódó piemonti változatokban is. Példaként emlékeztetek a Szent Alexius piemonti változatára (NIGRA 148), amely igen közel áll a provanszál változathoz: a központi helyen a szegénységnek a gazdagság fölött aratott győzelme áll.[15]

*

Ez a társadalmi konfliktusrendszerből fakadó mélyréteg — amint látni fogjuk — igen széles teret talált és talál mindmáig a kelta-román nyomtatványanyag epikus lírai énekeiben, világi, mesés és/vagy krónikaszerű tematikájában. E nyomtatványok rendkívül nagy számban kerültek be Piemontba, ahonnan az egész északon szétsugároztak, utóbb eljutottak délre is. A NIGRA által közzétett szövegek az olasz hagyomány archetípusait mutatják be. Kevés a szigorúan olasz veretű ének. Legnagyobb részben Provanceból és Észak-Franciaországból importált dalokról van szó. A piemonti változatok tehát, amelyekre hivatkozom, a román Nyugat civilizációját tükrözik és mint egy kívülről átvett kultúra specifikus termékei jelennek meg, melyek a hanyatló lovagi társadalom jegyeit horják magukon. A reprodukált olasz változatokat és a provanszál és francia modelleket történeti-filológiai síkon aligha lehetne szétválasztani. De jelenleg követett irodalomszociológiai célunk szerint a másolatok egyébként is épp annyit érnek, vagy talán többet, mint az eredetijük, a társadalom közép- és alsó rétegeibe való, már dokumentált behatolásuk következtében. (NIGRA piemonti énekei részben helyi gyűjtőktől, részben parasztok által tollbamondott vagy énekelt formában kerültek hozzá.) Ez jelzi nekünk, hogy olyan címzettről, azaz közönségről van szó, amely fogékony volt egy ilyen típusú költői közlés iránt és megmutatja nekünk egy arisztokratikusból polgárivá és népivé váló korszak stilisztikai, kulturális kapcsolódásait és ideológiai lényegét. A nagyepika, a *chanson de geste* kis húga az epikus ének, mely az elöbbieknek csupán néhány népibb kulturális alkotóelemét hasznosította, és alávetette magát annak a mereven zárt és ellenőrizhetően egynemű alkotási rendszernek, amely megfelelt a feudális társadalom gazdasági kapcsolatait szabályozó rendszernek.

Feltűnő az epikus-lírai énekek csillogása, amely a nemesi személyek, királyok, hercegek és lovagok nagy számából lenne levezethető. E szereplők egyébként — úgy tűnhet — közönséges személyek helyetteseiként kerülnek említésre, amint ezt SMITH[16] gondolta. E tézis bizonyítására (amit egyébként NIGRA[17] és D'ANCONA[18] is vallott) egy női énekes nagyon is kétséges vallomását hozzák fel: „Amikor megkérdeztem az egyik nő énekest, a *son cher amant* (az ő kedves szeretője) helyett miért mondja: *le roi Louis* (Lajos király), azt válaszolta: »Az a szokásunk, hogy királyokat teszünk az énekekbe, hogy még tündöklőbbé tegyük«". Kétséges tanúbizonyság, mert e kijelentéssel a parasztasszony nem tett mást, mint folytatta az ének fikcióját. „A szegény asszony — kommentálta 1889-ben D'ANCONA — nem tudhatott, se nem adhatott jobb választ, de az igazi ok nem más, mint az, hogy e költői műfaj a lovagkor hagyatéka. A feudális nagyurak a népi képzelet világában éppen azt a helyet töltik be, amelyet a valóságos világban elbitorolnak a néptől. Amint a gyermekmesékben mindig színre lép a király, a királynő és a király fia, ugyanígy ezekben a költeményekben is a múlt visszhangjaként a szereplők szinte mindig hercegként vagy báróként jelennek meg, vagy azzá válnak. A nép képzelete nagy tetszéssel tükrözi vissza a század hatalmasainak fényes életét: a mindennapi közönséges élet nyomorúsága a nép számára nem tűnhet költői ünneplésre méltó tárgynak."

D'ANCONA így tehát felfedezte az igazság egy részét. A nemesi szereplők a lovagi ideál ama fikciójához tartoznak, mely arra szolgált, hogy az alsó osztályok életének nyers vonásait, nyomorúságos helyzetét egy szép képbe helyezze át, ahol csillognak a hercegek érdemei, a lovagok kiválósága.[19] Az epikus-lírai műfaj megalkotása vagy létre-

[15] BRONZINI, Giovanni B. 1966. — A hivatkozások tekintetében az e műfajba tartozó népdalok legfőbb olasz gyűjteményére szorítkozom: NIGRA, Costantino 1888.

[16] SMITH, V. 1878. 76—77. (jegyzet)

[17] NIGRA, Costantino 1888. 20. (1. jegyzet)

[18] D'ANCONA, Alessandro 1913. 517—518.; lásd még BRONZINI, Giovanni B. 1956—1961. I. 45—46.

[19] Vö. HUIZINGA, J. 1940.

hozása korszakában a kulturális kontinuitás folyamata is táplálta ezt a fikciót, amelyik már nem állt összhangban a társadalmi hierarchia fenntartásával.[20] Jól látta ezt HUIZINGA[21] is: „. . . a nemesség életformája továbbra is dominált a társadalomban, még akkor is, amikor a nemesség mint társadalmi réteg már régen elvesztette saját uralkodó fontosságát". Ha tehát ennek az illúziónak a XV. század gondolkodásmódja adta meg a hitelét, amelyik lebecsülte a polgárság valóságos és a proletariátus virtuális erejét, akkor még természetesebb jelenségnek tekinthető, hogy a nemesség megőrizhette primátusát a népi szinten a költői fikciókban. A lovagokkal így folytatódott a középkori kultúra háborús mítoszához kapcsolódó szereplői kettősség, mely ama társadalom antropológiai kapcsolataiból fakadt. Ilyen a harcosnak és lovának összekapcsolt szimbóluma, aki (amely) megment egy nemes dámát a közeli veszélytől,[22] amint ez megtörténik a *La monaca sposa* (Az apáca feleség — NIGRA 80)[23], vagy a *Sposa di Beltramo* (Beltramo felesége — NIGRA 98)[24] című énekben.

De ezen a tudati okon kívül, amely az epikus-lírai dalokból keletkezett népi epikai kisműfajt egy hanyatló kultúra alapjaival és elemeivel népesítette be, volt talán egy strukturális ok is, ami a társadalmi és gazdasági kapcsolatok rendszerétől függött. Bizonyítást kívánó hipotézisként hivatkozunk ez utóbbira. E dalok azért születtek, hogy falukban, közterekben és kastélyokban kerüljenek forgalomba. Úgy kellett tehát megalkotni őket, hogy az urak tetszését is elnyerjék, akik kétség kívül bármikor cenzurát

[20] A XII. és XV. század közötti nyugat-európai társadalom növekvő válságát és belső ellentmondásait illetően lásd FOSSIER, R. 1970. 279. és köv.

[21] HUIZINGA, J. 1940. 72.

[22] Lásd HUIZINGA, J. 1940. 97. Az újabb adatokat illetően kibővített kritikai kérdésfelvetéssel CARDINI, F. 1976. E szimbólum művészeti vetületét illetően lásd MARINESCU, M. 1978.

[23] NIGRA, Costantino 1888. 481. n. 80. 11—15. sor:

Gentil galand va a la scüdaria,
la scüdaria dëi so cavai,
Rimira j' ün e rimira d'áutri,
büta la sela s'ël so pi car.
— O lev-te sü ti, caval moreti,
t'sei ël più bello e 'l più gajard,
Ti t'as da cure n'ura, n'urëta,
cuma la ruandna giù për ël mar. —
Gentil galand a munta a cavalo,
ch' la bela a intrava 'nt ël munastè.
fordítás:
A széptevő nemesúr az istállóba megy,
jó lovaihoz az istállóba megy,
Megnézi az egyiket, megnézi a másikat,
legkedvesebb lovára felteszi a nyerget.
— Ugorj fel rá, te, fekete lovag,
te vagy a legbüszkébb, a legszebb,
Van egy órád, hát futtasd meg lovad,
mint a fecske a tenger felett.
A széptevő nemesúr megüli a lovat,
futtatja, sarkantyúzza büszkén . . .

[24] NIGRA, Costantino 1888. 536. 10—12. sor:

— O cumpra d'ün cavalo ch'a n' porta tüti dui.
O cumpra d'ün mantelo ch'a n' cörva tüti dui.
La bela da la finestra an grupa a l'è muntè.
fordítás:
— Oh vegyél egy lovat, amely elvisz mindkettőnket,
Oh vegyél egy köpenyt, amely betakar mindkettőnket,
A lány az ablakból a ló hátára ugrott.

20—21. sor:

— Coz'as-to dit, Beltráimo ? O turna 'n poc a dì.
— L'ái dit al me cavalo, ch'a tenha la strà për drit. —
fordítás:
— Mit mondtál Beltrámo ? Ismételd meg azt !
— A lovamnak szóltam, hogy a jó útra leljen.

gyakorolhattak e dalok fölött. Marxista sarkítással ezek a dalok is „a feudális termelési mód" termékei, amely a tulajdonos és a földműves között „úr és szolga kapcsolatát" hozzák létre. Olyan kapcsolatot, amely a parasztról nemcsak gazdasági szolgáltatásokat (járadékokat és/vagy természetbeni juttatásokat) kívánt, hanem gazdaságon kívüli szolgáltatásokat is (ajándékokat és szolgálatokat), melyekből a birtokos úr számára többlet érték, presztízs és hatalom származott. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a „feudális termelési mód" a „majorsági rendszer" megszűnése után is tovább élt a „falusi signoriák" (signoria rurale) kifejlődésével, amint ezt a KOTELN'IKOVA által elemzett források bizonyítják,[25] szinte természetesnek tűnik, hogy az epikus-lírai énekek eredetét e viszonyokból másfajta következmény-láncként nem lehet elképzelni, minthogy ezeket népi költők és a vándor énekesek szerezték és adták tovább, fél szemükkel a népre, másikkal az urakra tekintve.

Ez vonatkozik a középkorban keletkezett és forgalomban levő varázsmesékre is. Létrejöttük közös módját igazolja, hogy az epikus-lírai énekek és a mesék struktúrája párhuzamba állítható az állandó funkciók Propp-i szkémáit illetően. A *chanson de geste* legrégibb és legterjedelmesebb epikájával szemben hiányzik belőlük a szereplők fizikai leírása, hasonlóan ahhoz, ahogy a mesékben sem játszanak meghatározó szerepet a személyiség vonásai az elbeszélés menetére nézve: maguk a tettek számítanak. Ezek a cselekmények pedig mielőtt a PROPP *Morfológiá*jában jelzettekre emlékeztető funkcionális jelentőséget kapnának, valóságos élethelyzeteket és feltételeket tükröznek. Ez a kettős kulturális és társadalmi érvényesség ad magyarázatot a férj (esetleg apa vagy fivér) eltávolodása-elhagyása motívumaira, mellyel kifejezetten vagy sejtetve sok epikus lírai ének kezdődik, amelyek következménye a csábítási kísérlet, áldozata az egyedül maradt feleség, majd jön a férj visszatérése a háborúból vagy a vadászatról, a feleség bűnének vagy ártatlanságának felismerése, a vérbosszú vagy az ártatlan halála. Efféle motívumok hasonló következményekkel annak a harcosnak bizonytalan sorsából következnek, aki immár elvesztette a kóbor lovagnak a középkor során meggyökeresedett romantikus mítoszát: nála a háború és a távollét az egyéni élete szempontjából már értelmetlen (*Morte occulta* — Eltitkolt halál, NIGRA 21; *Mal ferito* — Halálos sebesülés, NIGRA 22, *Moran d'Inghilterra* — Angliai Moran, NIGRA 42) együtt jár a pszichológiai megzavarodás, az összezavarodottság jeleivel, tudathasadással (álruhába öltözéssel), ami felismerhetővé teszi, hogy a vitéz hazatérése egyszer boldog, máskor drámai kimenetelű (*La prova* — A próbatétel, NIGRA 54; *Il marito giustiziere* — Az igazságtevő férj, NIGRA 30), s amely így összekapcsolódik az átélt eseményekben tapasztalt kockázattal. Nincs többé az odüsszeuszi bolyongásról visszatérő hős számára egyetlen (boldog) megoldás. Másfelől viszont a viselkedésmódok kettősségében, a szereplők kétarcúságában, a végkifejlet alternatíváiban ott van a vitézi élet kigúnyolása, a háború elítélése, a félelem attól, hogy az otthonukat elhagyni kényszerülőkre a kivándorlók gyötrelmei várnak.

A női szereplők által elszenvedett vagy véghezvitt cselekedetek nem kevésbé tanúskodnak egy kizsákmányoláson és tekintélyen alapuló társadalomszervezetről. A kisasszonyra váró súlyos terhek (*La sposa porcaia* — A kanásszá tett feleség, NIGRA 55; *La bevanda sonnifera* — Az álomhozó ital, NIGRA 77), toronyba zárása, börtönbe vagy kolostorba küldése, mert anyja vagy apja akarata ellenére szerelmes (*Amor costante* — Kitartó szerelem, NIGRA 45; *Cattivo custode* — A rossz őrző, NIGRA 50; *La monaca sposa* — Az apáca feleség, NIGRA 80). A kikényszerített házasság, az akarata ellen férjhez adott asszony ezt követő panaszával, a bánkódással vagy átokkal fogadott erőszakos zárdába adás, az engedetlen lány véres fenyítése egész addig, hogy halálát leli (*La bella al ballo* — Szép lány a táncban, NIGRA 99) — mind olyan eljárások, amelyek a középkori család életében fordulhattak elő gyakrabban[26] és amelyeket a népszerű irodalom könnyen, bőségesen dolgozhatott fel.

Nem kevésbé megszokottak azok az önkényes cselekedetek, amelyeket fiatalasszonyoknak kellett nemesektől elszenvedniök (*Cecilia*, NIGRA 3; *L'onore salvato* — A megmentett becsület, NIGRA 53; *Il re di Lorena* — Lorena királya, NIGRA 58). Nők elrablása, akiket aztán megölnek, vagy öngyilkosok lesznek (*Il corsaro* — A kalóz, NIGRA 14; *La fuga* — A menekülés, NIGRA 15; *Ratto al ballo* — Rablás a bálban, NIGRA 16; *Il Moro Saracino* — A fekete mór, NIGRA 40; *La bella Leandra* — A szép Leandra, NIGRA 43), az irodalomban is, de a valóságban is mindig a hatalmasok játékát jelentették. Az apai akarattal való szembeszegülés (*Ero e Leandro* — Hero és Leander, NIGRA 7), vagy a ráerőszakolt férj visszautasítása, a szemtelen lovag becsapása és kigúnyolása (*Un'eroina* —

[25] KOTELN'IKOVA, L. A. 1967.

[26] Népszerűsítő szinten nyújtott információként lásd ROWLING, M. 1975. 71. és köv.

A bátor asszony, NIGRA 13, *Domanda indiscrepa* — Tapintatlan kérdés, NIGRA 70; *Occasione mancata* — Hiányzó alkalom, NIGRA 71; *Monacella salvata* — A megmentett apácalány, NIGRA 72; *Galante spogliato* — A kifosztott széptevő, NIGRA 74; *Galante burlato* — A lóvátett széptevő, NIGRA 75; *Convegno notturno* — Éjszakai találkozó, NIGRA 76; *La bevanda sonnifera* — Az álomhozó ital, NIGRA 77), a tisztesség bátor védelme (*La figliuola prudente* — Az okos leányka, NIGRA 101): mindezek olyan eszközök, amelyek használatára a tekintély és elnyomás kettős frontján küzdelemre kényszerített fiatal nő szorul rá. Ide tartozik annak a felmagasztalása, aki feláldozza életét vagy lelkét, vállalva inkább a kárhoztatást, mint a becstelenséget (*L'infanticida alle tanaglie* — A gyermekgyilkos nő az akasztófán, NIGRA 9; *L'infanticida alla forca* — A gyermekgyilkos nő a kelepcében, NIGRA 10), a szerelemért vállalt halál kegyeletes tisztelete (*Fior di tomba* — Sírvirágok, NIGRA 19; *Le due tombe* — A két sír, NIGRA 18), annak a nőnek hősi beállítása, aki szerelmében akadályoztatva beáll a hadseregbe (*La ragazza all'armata* — A katonalány, NIGRA 49). A férjes asszonyt is gyakran sanyargatják (*La sorella vendicata* — A megbosszult nővér, NIGRA 2), akit végül is el nem követett vétségekért ölnek meg.

A nők jelenléte az epikus lírai énekekben olyan, hogy szinte azt mondhatnánk: önmagában a nők elégtétel-vételét jelenti a férfiközpontú, nőellenes irodalommal szemben. És ezt azzal kell pontosabbá tenni, hogy az ábrázolt nők nem kastélyban lakó nemesasszonyok, hanem parasztok, vendéglősök lányai, pásztorlányok, akik az alsó rétegekhez tartoznak és saját rétegükből választanak szerelmest, visszautasítják a nemesi kiváltságok és a gazdagság hiú reményét, többre becsülik a szerelmet a hozománynál (*Amore preferebile alla roba* — A hozománynál előbbre való szerelem, NIGRA 94). Jelképes annak a szegény lánynak a halála, aki elmegy szerelmesének egy gazdagabb lánnyal kötött esküvőjére, s akit utóbb szerelmese is követ a halálba (*Danze e funerali* — Táncok és temetések, NIGRA 20); éppenséggel nem új téma ez a népköltészetben, mely többek között az angol—skót balladák egyik legszebb darabját is inspirálta (*Lord Thomas and fair Annet*, CHILD 73). Az elnyomók (lovagok, nemesek, hercegek és uralkodók, szigorú és kérlelhetetlen bírók) osztályának gátlástalanságával és erőszakosságával, mely gyakran felülkerekedni látszik, pusztán az áldozatok védtelenségükben rejlő ereje és ravasz taktikája áll.

D'ANCONA, aki magasból és kívülről nézi a dolgokat, nem látja meg az epikus-lírai énekekben „a plebejus és köznépi életnek a tükröződését", amit az egyszerű és megalázott emberek, üldözött lányok és feleségek, fogadósok és kocsmárosnék, aratók, falusiak, fiatal vándor diákok és papok, királyi szerelmek rabjainak jelenléte jelent. Ők képviselik az epikus-lírai énekek által felidézett világ másik arcát, akik tiszteletre méltó vagy vétkes, hősies vagy bosszúálló, határozott és vakmerő cselekedeteikkel ellentmondanak egy bizonyos értékhierarchiának és erkölcsi, gazdasági rendszernek, egy bizonyos társadalomszervezésnek.

Ha e kifejeződéseken keresztül közelítjük meg a dolgokat, úgy tűnhet, hogy e két arculat közül az egyik a költői fikciót (lovagi világ), a másik viszont a társadalmi valóságot (népi világ) jeleníti meg. De nem így van. Az epikus-lírai énekek által továbbéltetett népi világ jelentős mértékben abból fakad, amit a népi hangvételű és a népi költők által is elfogadott, de irodalmi szinten megjelenő művelt formák közvetítettek, mint például a *Carmina Burana* goliárd költészete, a tréfás és pásztori költészet, a kelta-román népi-epikus énekek e formák közvetlen hatásának jeleit viselik magukon.[27]

Nem a valóság visszatükrözése tehát, hanem a költői alkotás folyamatán belül az egyik valóságnak a másikkal való szembenállása adja a műfajnak megvizsgálandó igazi társadalmi jellegét. Ez — amennyiben a fentiek általánosíthatóak — nem objektív jellegű, hanem egy csupán meghatározott ideológiai sarkítással felfogható üzenet, egy olyan funkció, amit bizonyos társadalmi feltételek visszatértekor a néphagyomány újra aktivizál.

*

Aki nem veszi számításba a népi szintű irodalmi termékek társadalmi funkcióját, az félre szorítja vagy éppen kizárja a társadalmi és politikai énekeknek azt a kiemelkedően fontos szektorát, melyet az 50-es évektől kezdve, GRAMSCI ösztönző javaslatainak és a kultúra növekvő demokratizálódásának hatására, igen helyesen, a népi világ egyik legfon-

[27] A tréfás költészetre vonatkozóan lásd: *Le repliche di Marion* (Marion visszavágásai, NIGRA 85), *La vecchia sposa* (Az öreg menyasszony, NIGRA 86), *Zia Giovanna* (Giovanna néni, NIGRA 87), *Mamma mia, vorrei, vorrei* (Anyám, szeretnék, szeretnék, NIGRA 88), *Il maritino* (A férjecske, NIGRA 89).

tosabb közlés- és ábrázolásanyagaként pereltek vissza.[28] Még ha nagyrészt nem is a nép, vagyis a dolgozó osztályok által létrehozott szövegekről van is szó, ez nem foszthatja meg őket népi minősítésüktől, amit más jegyek és jelentések alátámasztanak, amelyek az uralkodó osztály elleni ideológiát ösztönző osztályöntudatból fakadnak és meghatározzák használatuk-élvezetük körét. Mindamellett nem értek egyet azzal a szemlélettel sem, mely egy bizonyos tematikán belül összeszövődő énekeknek, egy integrált repertoárnak, a társadalmi énekek kategóriájának „relatíve önálló értéket" tulajdonít.

A műfajok kategorizálásánál, aminek a célja az osztályozás, kifejezetten káros, ha akárcsak a népi szinten vagy a társadalom meghatározott körében is szektás és egyoldalú módon hivatkozunk a társadalom osztályaira. Nem annyira az ének társadalmi tematikájának általános megállapítása számít, nem is a társadalomtörténeti tényekre, epizódokra való hivatkozás, hanem inkább annak a hangvételnek az értékelése, melyben kifejeződik a társadalom ellentmondásosságának bizonyos foka és az a társadalmi funkció, amit a dalokkal, szövegekkel élők adnak, vagy visszaadnak a régi vagy új alkotásoknak.

A konfliktusosság legmagasabb foka — amit a proletariátus akkor ér el, mikor jogainak tudatára jut és követeli azokat — megkívánja az énekek forradalmi hangvételét: ekkor az irodalmi alkotótevékenység a proletariátus kezéből a (hozzá tartozó) értelmiség kezébe kerül át. A múlt század végén és a XX. század elején keletkezett legtöbb tiltakozó dalnak ilyen az eredete, melyek a parasztszövetségek, a munkásharcok, vagy agrársztrájkok alkalmaira készültek. A nagyrészt röplapokon is kinyomtatott szövegek jelzik az írónak és a dallamok szerzőjének nevét. Népiségük mértékét nem a népi szerzőség adja, hanem az a szellem, amely a szövegeket és a zenét életre hívta, és az az ideológia, mely azokat társadalmivá tette.

A hagyományos kultúra egész területén lejátszódik azonban ezeknek a vádló szavakkal megtoldott vagy vádolás nélküli szövegeknek a népi parasztdallá való formálódása, adott politikai és társadalmi helyzet esetén. A pásztor, a paraszt, a kivándorló, a bebörtönzött panasza a népi kultúra közvetlen kifejeződése, amelyik meghatározott társadalmi helyzetből születik. A folyamat új dalok alkotásával, vagy hagyományos lírai és epikus énekek adaptálásával következik be. Nem ismerek népi fogalmazású új társadalmi balladákat. Számos olyan régi balladára épülő új szöveg van viszont, amelyekben természetes, szinte gépies folyamatként valósult meg az eredeti szerelmi témák társadalmi témákkal való helyettesítése, keveredése, egymásra rétegződése. Ez a jelenlegi felfogás és eszerint kívülről nézve úgy tűnik, hogy bizonyos előre kitűzött pályákon a társadalmi (és politikai) költészet veszi át a szerelmi helyét. Ha azonban a társadalmi jelleget a népi alkotás egyik alapfunkciójának tekintjük, amiként javasoltam — legalábbis azokban az esetekben, amelyeket elemeztem — tekinthetjük az új társadalmi valóságnak megfelelő ideológiai újraélesztést és/vagy a szemantikai újraértelmezést (állandó stilisztikai tudatosodás útján) a hagyományos énekek funkcionális birtokba-visszahelyezésének folyamataként, mely kulturális utakon működik.

A Nigra által *L'uccellino del bosco* (Az erdő kis madara, 55) címmel megnevezett rövid dal piemonti és liguriai változatai válaszul egy kis madár által hozott szerelmi üzenetre az új menyecske panaszát fejezik ki, és az elveszített szabadság utáni bánkódását.[29] Ehhez a motívumhoz kapcsolódik (ahelyett, hogy kiszorítaná, helyettesítené) a toszkán, lombard, venetói és romagnai változatok jelentős számában az Itália elvesztett szabadsága miatt föltörő panasz. Egy toszkán változat példával szolgálhat arra, mennyire termékeny lehet ez az összekapcsolás. Itt az első motívum összevetésül jelenik meg: míg a rosszul férjhez ment asszony hiába siratja elvesztett szabadságát, az olasz szabadság nem veszett el örökre. Az egyik hagyományból a másikba vezető átmenet filológiai igazolását érvényesnek tekintve megállapíthatom, hogy a politikai funkció, amelyik itt sajátos módon átfordul a társadalmi funkcióba, nem kevésbé aktív és elsődleges ebben a dalban, mint az esztétikai funkció. A funkciók szempontjából nézve (abban az értelemben ahogy e fogalmat Bogatyrev használta[30]) föltételezhető ugyanazon a vonalon két rokon vagy különálló hagyomány, amelyhez egymástól függetlenül adaptálódnak cselekmények és szereplők, szimbólumok és jelentések, motívumok és részletek.

[28] A legfontosabb antológiák: Romano, T. és Salza, G. 1960.; Leydi, Roberto 1963.; Sanova, A. V. és Straniero, Michele L. 1976.

[29] Lásd Santoli, V. 1949. (újra kiadva in: I canti popolari italiani. Ricerche e questioni. Firenze, 1968. 253—261.)

[30] Mint a népdalra vonatkozó specifikus meglátásra, hivatkozom arra, amit Bogatyrev, P. írt tanulmányában (1936) és amely általánosan kiterjeszthető a néprajz egyéb szektoraira is.

Analóg megoldás körvonalazható a *La maledizione della madre* (Az anya átka, NIGRA 23) esetében, melyben az anya megátkozza lányát, aki elhagyja őt vőlegényével (a francia királlyal vagy egy széptevő nemessel) és az átok akkor teljesül be a lány pusztulásával, mikor lovon átkelnek a tengeren. Később, a múlt század második felében Amerikába induló kivándorló olasz parasztok sorsához adaptálva, a ballada természetesen elveszített minden minimális kapcsolódást az európai népköltészettel — feltéve, hogy ez a kapcsolat megvolt —, új szöveget teremtett, a korábbi szöveg melódiavonalára alapozva és újra „javaslatba hozva" ugyanazokat a szereplőket és a rájuk jellemző magatartás-típusokat. Igen sok változata van a balladának ebben a társadalmi köntösben, bőven elegendő ahhoz, hogy az ének tartós új hagyományát megteremtsék. Ez az új hagyomány azonban nem jöhetett létre a múlt század második fele előtt, a kivándorlás jelenségével való összekapcsolódás nélkül, mely ihlette. Az új hagyomány tehát minden bizonnyal a szerelmi hagyományra épült, mely sokkal diffúzabb. A filológiailag megtámadhatatlan időbeli sorrend azonban nem jelenti az eredeti tiszta motívumra egy „hamis" ráhelyezését — mint ahogy hibásan annak tekintették egyesek az új társadalmi motívumot. A történelmi-antropológiai kép teljességében *Az anya átká*nak kétféle hagyománya teljes mélységében egységes, amennyiben az egyik mesei megközelítésben, a másik valós mozzanatokon keresztül fejezi ki azt a lét-kockázatot, amit az idegen, távoli földre induló vállal. A kockázat, a jobb sors csalóka ábrándja ellenére, egyformán megjelenik a szép szőke lány feje fölött, aki azért kel útra, hogy a francia király felesége legyen, és az amerikás kivándorló felett. Az elindulás drámai értelmét mindkét esetben az anya átka fejezi ki, mely úgy hangzik, mint egy jóslat (a Föld Anya szájából[31]), és amely a legnagyobb veszély idején és helyén teljesedik be: így tehát mitikus átok, amely megismétlődik és megújul minden szivettépő elindulás esetében (mint a kivándorlókénál) és az utazás legkritikusabb pillanatában (a tengeri átkelésnél). A kezdő epizód színhelyeként a kocsma megtartása nem annyira a hagyományhoz való stilisztikai ragaszkodást fejezi ki, mint inkább egy társadalmilag eleven, kulturálisan a kivándorlás témájához kapcsolódó motívum tudatos megerősítését, mivel a kocsma mindig is a paraszti és munkásvilág tiltakozásának helye volt.

A lírai és epikus népdalokban a katonai szolgálatra vagy háborúba indulás témája a középkor régi irodalmi formuláit ismétli: a keresztes vitéz vagy a harcos elindulását kíséri a fájdalom, melyet szerelmeséért vagy az őérte érez. Legalábbis a felületen nem tűnik ki általában a katonai szolgálattal, a háborúval szemben a mély népi ellenérzés ideológiája, mely egy sor gazdasági, társadalmi, politikai és lélektani motívumból táplálkozik. Mindezek egymástól függetlenül vagy összekapcsolódva hatnak. Ilyen a parasztcsaládban a munkaerő válsága, amit a fiatal fiú távolléte támaszt; a kötelelző katonai szolgálat olyan felfogása, mely szerint belőle nem származik sem gazdasági előny, sem erkölcsi nyereség, sem társadalmi felemelkedés; az állam és a dolgozó osztályok érdekei közötti szakadás kifejezése, végül az a pszichológiai szorongás, amit mindenkiben, különösen a parasztok lelkében támaszt a háború, — ahol olyan képek és benyomások analógiáira talál, mint vadállatok támadásai, sűrű erdőkben és homályban átélt rettegés és a béke hiányának más nyomasztó formái.

A mélyebb ideológia egy Európában szélesen elterjedt ballada háborúellenes újjáéledt változatában fejeződik ki. Ez annak a lánynak vagy nővérnek a sorsát mondja el, aki katonaruhába öltözve apja vagy fivére helyett megy háborúba. Bár álöltözete miatt különféle próbáknak vetik alá, végül mégis sértetlenül és szűzen kerül ki a háborúból. A *Guerriera* (A katonalány, NIGRA 48)[32] című dalra hivatkozom, mely csak egyetlen bevezető részletben utal annak (az apának, vagy fiúnak) a fájdalmára, akinek a háborúba kell mennie, e fájdalom nem említődik többé, nincs visszhangja az ének folytatásában. A téma kifejtésének céljait illetően ez kétségkívül másodlagos motívum, mely valójában fel sem bukkan az egész újlatin hagyományban; mindamellett ősi gyökerekkel rendelkezik a paraszti világ társadalmi szövetében és szilárdan megmaradt az olasz hagyományban, mint bevezető rész. Ez adhatta meg tehát új fejlődésének kiindulását. E dal legutóbbi időkben lezajlott megújulásában (az 1911-es líbiai háború és az első világháború idején) közrejátszott a katonai sorozás miatti keserűség és düh révén kapott erőteljes érzelmi töltés.

[31] A nőnek a hazával való azonosítása is, amely az egész művelt költészeten végigfut (nem is említve a festészetet és a szobrászatot), annak a föld-anyának az antik, mitológiai és lényegében népi motívumát rejti magában, aki befogadja és megvédelmezi fiait, azokat, akik ugyanahhoz az etnikai közösséghez tartoznak. Ugyanez a motívum inspirálta a védelmező madonna keresztény kultuszát, amely számos vallásos szobrászati alkotáson megjelenik (lásd pl. a bécsi Szent István dómban).

[32] SEEMANN, E. 1959.; uő: 1965.; LO NIGRO, Sebastiano 1966.

Megemlítünk végül egy epikus éneket, mely az *Il marinaio* (A tengerész, de ez nem NIGRA azonos című, 44. példájához kapcsolódik) vagy a *Tre marinai* (A három tengerész) címet viseli és amely főként emiliai változatokból és toszkán aprónyomtatványokról ismert.[33] Ezeknek az 1860 körül keletkezett röplapoknak az egyikén a fenti dalt Luigi MERCANTINI *I cacciatori delle Alpi* (Az alpesi vadászok) című himnuszának túloldalán nyomtatták ki. Ez azt jelenti, hogy a tengerész balladája már addigra belépett a hazafias garibaldista dalok sorába. Ezen az úton nagyszámú változaton át alakult a ballada partizán dallá, amelyet különösen a Pellegrino Parmense környékén működő 31. Garibaldi Brigád énekelt sokat és ma is ismert egész Emiliában és Brescianoban. A partizán változat — mely nem szorította ki az eredeti, az Abruzzókban máig is énekelt régi formát, a *Guerrierat* (Katonalány) — attól és háborús változataitól eltérően a háborút illetően pozitív magatartást mutat. De csak azért, mert az Ellenállás a nép háborúja volt.

*

Összefoglalás. Előadásom főbb megállapításai, melyek egyébként egy másik hosszabb tanulmány kivonatát jelentik, a következők:

1. A társadalmi visszatükröződések kulturális természetének pontosítása az epikus énekekben és általában a népi irodalomban;

2. a társadalmi elem történetivé válása, területek és korszakok szerint különböző módon;

3. az énekek immanens szociális funkciójának előtérbe állítása, mintegy a társadalmi tartalmú énekek kategóriája helyett, és annak egyénítése mint a kelta-román típusú epikus-lírai dalok mély ideológiája;

4. fokozatok megkülönböztetése a proletariátus konfliktus-tudatában és az ennek megfelelő expresszív hangvételben: panasz, vádolás, tiltakozás;

5. a társadalmi funkció megjelenése, mint annak az átalakulásnak az összetevője, melyben az epikus énekek a régiekre épülő új hagyományok kialakulásával társadalmi énekekké válnak.

A fent javasolt megoldások folyományaként felvethetjük a balladák eredetére vonatkozó időpontok felülvizsgálatát is, mivel ezek talán inkább fakadnak a történelem visszatérő társadalmi helyzeteiből, semmint meghatározott történeti epizódokból. A történelem az, amelyik a költészet fölé kerekedik és nem fordítva. Ami azt jelenti, Itália esetében jelképes példaként, hogy a *Donna Lombarda* egy longobardizált és nem eredetileg longobard ballada.[34]

(Fordította: *Biernaczky Szilárd*)

IRODALOM

BARBI, Michele
1939 *Poesia popolare italiana.* Studi e proposte. Firenze

BOGATYREV, Petr és JAKOBSON, Roman
1929 *Die Folk-Lore als eine besondere Form des Schaffens.* Donum natalicium Schrijnen. Nijmegen—Utrecht 900—913.

BOGATYREV, Petr
1936 *La chanson populaire du point du vue fonctionnel.* Travaux du Cercle linguistique de Prague IV. 222—234.

BRONZINI, Giovanni B.
1956—1961 *Canzone epico-lirica nell'Italia centromeridionale.* I—II. Roma
1966 *I canti epico-lirici di argomento sacro.* In: La religiosità popolare nella valle padana — Atti del II Convegno di studi sul folklore padano (Modena, 19—20—21 marzo 1965). Modena 91—124.
1973a *Lettura critica del Croce.* Lares XXXIX. 175—190.
1973b *Riflessioni sui concetti di letteratura e poesia popolare del Gramsci,* Lares XXXIX. 349—358.
1974 *„Donna Lombarda" e Rosmunda. Riesame della questione a nuove proposte di metodo.* In: Testi e Temi di Letteratura Popolare (a cura di: — —) Bari

[33] BARBI, Michele 1939. 124.; SANTOLI, Vittorio 1968. 33—37.

[34] Amint igyekeztem megmutatni ezt egy nem végleges formájú és egyetemi hallgatók számára készített előadássorozatom kiadásában (1974).

1975 *Valori e forme della poesia popolare italiana nella cultura della prima metà dell'800.* Matera. (Biblioteca di cultura, dir. da G. B. Bronzini, 10)

Cardini, F.
1976 *La tradizione cavalleresca dell'Occidente medievale. Un tema di ricerca tra storia e „tentazioni" antropologiche.* Quaderni medievali 2. 125—142.

Child, F. J.
1956 *The English and Scottish Popular Ballads.* New York

Chini, M.
1917 *Canti popolari umbri.* Todi

Croce, Benedetto
1933 *Poesia popolare e poesia d'arte.* Bari

D'Ancona, Alessandro
1913 *Saggi di letteratura popolare.* Livorno

De Bartholomaeis, V. (szerk.)
1943 *Laude drammatiche e reppresentazioni sacre I.* Firenze

Fossier, R.
1970 *Histoire sociale de l'Occident médiéval.* Paris

Grafenauer, J.
1943 *Lepa Vida. Studija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi,* Ljubljana. (Akademija Znanosti i Umetnosti v Ljubljani. Filozofsko-Filolosko-Historicni Razred 4.)

Gramsci, Antonio
1953 *Osservazioni sul folklore.* In: Letteratura e vita nazionale. Torino 215—221.

Huizinga, J.
1940 *Autunno del Medio Evo.* Firenze

Kagarov, E.
1931 *La classificazione dei riti nuziali con speciale riguardo all'Italia.* Folklore italiano VI.

Koteln'ikova, L. A.
1967 *Mondo contadino e città in Italia dell'XI al XIV secolo. Dalle fonti dell'Italia centrale e settentrionale.* Bologna

Leydi, Roberto
1963 *Canti sociali italiani* I. Milano

Lo Nigro, Sebastiano
1966 *La canzone della „Fanciulla guerriera" nella poesia popolare europea.* Siculorum Gymnasium N. S. XIX. 1. január—július (kny. 1—51.)

Marinescu, M.
1978 *Cu privire la istoria unei imagini in arta populară românească — calul şi călăretul.* Revista de etnografia şi folclor XXIII. 61—77.

Nigra, Costantino
1888 *Canti popolari del Piemonte.* Torino

Pepe, G.
1954 *Pane e terra nel Sud.* Firenze

Propp, V. Ja.
1972 *Le radici storiche dei racconti di fate.* Torino

Romano, T. és Salza, G.
1960 *Canti della resistenza italiana* (R. Leydi bevezetésével). Milano

Rowling, M.
1975 *Nel Medioevo.* Milano

Santoli, Vittorio
1949 *L'uccellino del bosco.* Lares XV. 7—15.
1968 *I canti popolari italiani. Ricerche e questioni.* Firenze

Savona, A. V. és Straniero, M. L.
1976 *Canti dell'emigrazione.* Milano

Seemann, Erich
1959 *Die Gestalt des Krigerischen Mädchens in den europäischen Volksballaden.* Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde X. 192—212.
1965 *Die Königstochter im Heeresdienst.* In: Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien. Balladen. Hrsg. vom Deutschen Volksliederarchiv V/1. Freiburg im Breisgau. 64—88.

Sereni, Emilio
1959 *Note sui canti tradizionali del popolo umbro.* In: Cronache umbre, II. 2. március—április, 47—48.

SMITH, V.
1878 *Vieilles chansons recuillies en Velay et en Forez.* Romania VII. 52—93.

Giovanni B. Bronzini

KULTUR UND GESELLSCHAFT IN DER ITALIENISCHEN EPISCHEN LIEDERN

(Auszug

Die Studie beginnt mit einem kurzen wissenschaftsgeschichtlichen Überblick. In den folkloristischen Forschungen des Positivismus zeigt sich kaum Interesse für den gesellschaftlichen Inhalt der epischen Werke. Die nach dem 2. Weltkrieg veröffentlichten Werke GRAMSCIS brachten in dieser Richtung Anregungen. Es gibt aber auch eine zu sehr beschränkte Auffassung, die ihre Aufmerksamkeit auf die folkloristischen Werke mit gesellschaftlichem Thema konzentriert und die ästhetisch-philologische Analyse der Erforschung des gesellschaftlichen Inhaltes gegenüberstellt. Der Verfasser meint, daß man auf Grund der neuen Ergebnisse der literarischen Theorie und Soziologie nicht so sehr einige willkürlich herausgegriffene Texte untersuchen, sondern die gesellschaftliche Funktion der einzelnen Kunstgenres erforschen sollte. Wie BOGATYREV und JAKOBSON sollte man den Prozeß des „gesellschaftlich Werdens" die überwachende „Zensur" und die umbildende, verändernde Tätigkeit der die folkloristischen Werke gebrauchenden gesellschaftlichen Schichten analysieren, wodurch das Konfliktsystem der unterdrückten Klassen zum Ausdruck kommen kann auch wenn es sich von Texten, die aus der Elitekultur übernommen wurden, handelt.

Das epische Lied ist aber nicht bloß ein Produkt der Gesellschaft. Es ist notwendig, auch den Begriff der Kultur einzuschalten und die Beziehungen zwischen Kultur und Gesellschaft zu analysieren. Kultur vermittelt auch diachronisch und gibt auf vergangene Lebenslagen bezügliche Reflexionen weiter. Zwischen Kultur und Gesellschaft gibt es keine unmittelbare Harmonie und auch im Folklore kann man keine unmittelbare Widerspiegelung der gegebenen gesellschaftlichen Probleme erwarten. In den gesellschaftlichen Inhalt des Folklores spielen Antworten auf Konflikte in vergangenen geschichtlichen Situationen, der Einfluß der Elitekultur und spätere Umdeutungen der einzelnen Motive mit hinein.

Im folgenden führt der Verfasser Beispiele an, wie man durch die Analyse einzelner Folklore-Schöpfungen die Überlieferung gesellschaftlicher Probleme aus vergangenen Epochen und anderseits ihre immer wiederkehrende Umdeutung nachweisen kann. Besonders in den südlichen Teilen Italiens ist infolge der auf das Altertum, die sklavenhaltende Gesellschaft und die ehemaligen religiösen Riten hinweisenden Motive, der „mythische Untergrund" der Bauernkultur stark. Es findet sich auch eine Gruppe von Motiven, dem orientalische, jüdische und alttestamentliche Paralellen entsprechen. Bemerkenswert ist im reichen Repertoire der geistlichen Motive zum Beispiel die Art, wie die Armut Mariens betont wird, beziehungsweise bei der Darstellung der Passion das Einfügen der volkstümlichen Klagegebräuche. Unter dem Einfluß der ketzerischen Bewegungen der Katharer und Albigenser in Südfrankreich verbreiteten sich den Sieg der Armut verkündende Texte.

Eine interessante Frage stellen die in den volkstümlichen Balladen eine Rolle spielenden Adeligen, Könige und Fürsten und der Beifall, mit dem das Volk ihre Gestalt bewahrt und ausgeschmückt hat. Der Verfasser weist darauf hin, daß in diesem Gesellschaftsbild der Balladen sich dieselbe feudale Struktur widerspiegelt, die die Träger des Folklore, die Massen der Bauern ihren Herren auslieferte. Dieselbe feudale Ordnung zeigt sich auch im Ausgeliefertsein der Frau, beziehungsweise in den Balladenthemen, die sich mit den diesem Ausgeliefertsein gegenüber eingegangenen Risiken und den gegen sie unternommenen Kämpfen beschäftigen. Auch muß in Betracht gezogen werden, daß die Verfasser dieser epischen Texte oft gesellschaftlich in einer Übergangslage waren, in der sie teils auf die herrschenden Schichten, teils auf ihr volkstümliches Publikum bedacht nehmen mußten.

Die wahrhaft bewußten dichterischen Manifestationen des Proletariats stammen von der Intelligenz angehörigen Verfassern. Innerhalb der Folklore kann aber auch eine spontane Neuwertung beobachtet werden, in der zum Beispiel der gesellschaftliche Protest der Auswanderer oder der auf Grund der allgemeinen Wehrpflicht zu Kriegsteilnehmer gewordenen Männer, gegebenenfalls mit Umdeutung von Liebesmotiven, wirkungsvoll zum Ausdruck kommt.

KRÓNIKA

Barabás Jenő

Az Ethnographia Pannonica IV. konferenciája

Borostyánkő 1978. december 11—16.

Ez alkalommal is mint először a burgenlandi Bernstein (Borostyánkő) ifjúsági turistaszállójában ült össze mintegy 40—50 résztvevővel az a nemzetközi együttes, amely leginkább érdekelt az egykori Pannónia területének néprajzi kutatásában. Az előző három tanácskozásról az Ethnographiában (1972. 171—73. és 1974. 623—24.) Balassa Iván, a Néprajzi Hírekben (1976. 1—2 sz.) Kóthy Judit tájékoztatta a hazai olvasókat. Elvben 4 ország kutatói vesznek részt a konferenciának vagy szimpóziumnak nevezett rendezvényen. A harmadikon, Zalaegerszegen tartott konferencián a jugoszláv képviselet volt gyenge, de jelen voltak a csehszlovák kollégák, akik viszont most a negyedikről teljesen hiányoztak. Most viszont számottevő volt a szlovének és főleg a horvátok részvétele. A négy konferencia átlagában az osztrák és a magyar jelenlét a legerősebb, ami teljesen érthető és indokolt. Az is természetes, hogy ez alkalommal a rendező házigazdák voltak abszolút többségben.

Az Ethnographia Pannonica lényegében egy regionális tömörülés, hasonló, mint az Alpes Orientales vagy a Kárpát-kutató Bizottság összefogása. Célja jelen pillanatban alig több mint az, hogy a különféle nemzetiségű, de közeli, szomszédos területeken dolgozó szakembereket kétévenként összehozza bizonyos kérdések megtárgyalására. Így remélhető nemcsak az eredmények, hanem a nézetek megismerése, sőt összehangolása is. Nem a négy ország etnográfusait általában, hanem 5—6 nemzetiség érintkezési zónájában dolgozó kutatókat kívánják elsősorban kapcsolatba hozni. Ezért érthető, hogy a magyar résztvevők főleg a dunántúli etnográfusok köréből kerültek ki — a lehetőségek szabta mértékben.

A mostani konferencia témája „Minderheiten und Regionalkultur" volt. A Minderheiten ez esetben nem a szélesebb értelemben vett kisebbségi, nemzetiségi problémát jelenti, hanem ennek csupán kulturális vetületét, pontosabban a nemzetiségek néprajzi kérdéseit. A nemzetiség rendszerint egyben regionális csoport is, tehát nem két egymástól távoli, hanem egymást kiegészítő kérdéskörről tárgyalt a konferencia. A téma megközelítését az előadók sokoldalúan fogták fel, a tényszerű bemutatástól kezdve az elméleti, metodikai kérdések fejtegetéséig. Legnagyobb figyelmet kétségtelenül a horvát nemzetiségi csoportok kapták, elsősorban Burgenlandban, 19 előadásból négy velük foglalkozott. A további előadások térben és tematikában meglehetősen szétestek, ami egyfajta extenzivitást eredményezett. Ez viszont lehetővé tette a résztvevők bekapcsolódását a megbeszélésekbe, kiegészítések hozzáfűzését, a kérdések továbbvitelét. A konferencia határozott erőssége volt a hozzászólások élénksége, amely frissé és elevenné tehette több alkalommal a közepes színvonalú előadást is. A főként etnográfusokból álló előadói garnitúra ez alkalommal főleg nyelvész-kutatókkal bővült ki, míg más alkalommal inkább történészek jelentették a társtudományi kapcsolatot.

Az osztrák résztvevők elsősorban burgenlandi területen dolgozók közül kerültek ki, ami érthető, de örömmel üdvözöltük közöttük a stájerországi és alsó-ausztriai kutatás több jeles képviselőjét. Ez örvendetes hozzáadás, ami ellensúlyozta a más irányú indokolatlan területbővítést. A rendezők a magyaroktól három előadást kértek, és ennyi is hangzott el. Kerecsényi Edit Zala megyében a Mura menti horvátok között végzett széles körű kutatásairól rövid vázlattal számolt be. Reméljük, hogy a teljes anyag könyv alakban minél hamarabb megjelenik, a kiadást feltétlenül megérdemelné. A kulturális zónák tisztázásának kérdéskörét vitte előre Nagy Ilona előadása a nyugat-magyarországi mondák elemzésére építve. Barabás Jenő a Dunántúl, elsősorban a nyugati határterület és Burgenland történeti, táji, kulturális régióinak problémáit fejtegette. Osztrák felkérésre tartott előadást Claus Jürgen

HUTTERER a cigánykutatás pannóniai problémáiról.

A konferencia rendező szerve az Ethnographia Pannonica Austriaca nevű társaság volt, az osztrák rádió burgenlandi studiójával karöltve. Magyarországra 12—15 meghívót küldtek ki, meglehetősen későn, s ha ehhez még hozzászámítjuk az alkalmatlan decemberi időpontot, érthető, hogy csak 6 magyarországi vendég tudott jelen lenni.

Örvendetes epizódja volt a konferenciának Ladislaus TRIBER beszámolója egy nemrég (1977-ben) megjelent könyvről. Az előadó által szerkesztett mű: *Obere Wart* = Felső-Őrség, amely tulajdonképpen komplex történeti, néprajzi, nyelvészeti stb., helyismereti monográfia, színvonalas, testes kötetben. Bár a munkában a történeti rész a leghangsúlyosabb, érdemes felhívni a figyelmet a néprajzi részekre is.

Az ülések lezárásaként Közép-Burgenland területén egésznapos kirándulást is szerveztek, amelynek során egy horvát (Stinácz), egy magyar (Unterwart = Alsóőr) és több német nyelvű falut kerestek fel a résztvevők. Ez utóbbiak között volt Wolfau (Farkasfa), amelyről 1969-ben néprajzi monográfia jelent meg a bécsi egyetem Néprajzi Intézetének kutatási eredményeként. Felkeresték a résztvevők Oberwartot (Felsőőr) is, amely ma már várossá fejlődött.

Az V. Ethnographia Pannonica konferenciát előreláthatóan a horvátok fogják megrendezni két év múlva.

Verebélyi Kincső

Nemzetközi szemiotikai konferencia Budapesten

1979. június 28 — július 1.

Az első nemzetközi szemiotikai kongresszust 1974-ben Milanóban tartották. Ennek anyaga most jelent meg az *Approaches to Semiotics* sorozatban. Már ehhez is kapcsolódott egy magyarországi nemzetközi szemiotikai konferencia, amelyet Tihanyban tartottak meg, s amelynek előadásai *Kultúra és szemiotika* címmel látnak a közeljövőben napvilágot. Az első szemiotikai kongresszus után több nemzetközi fórumon foglalkoztak a jeltudomány továbbfejlesztésének kérdésével és elhatározták, hogy a második nemzetközi kongresszusra 1979. július 2—6. között Bécsben kerül sor. Ezt közvetlenül megelőzve és ahhoz előkonferenciaként csatlakozva *A szemiotika története és terminológiája* címmel 1979. június 28. és július 1. között Budapesten nemzetközi konferenciára került sor. Budapesten mintegy 100, Bécsben mintegy 700 résztvevője volt a konferenciáknak.

A budapesti konferencián — a plenáris üléseken kívül — három szekcióban a szemiotika elmélete, irodalomszemiotika, és különböző más kifejezési formák szemiotikája témakörök kerültek igen sokoldalúan megtárgyalásra. A konferenciát megnyitó plenáris ülésen Thomas A. SEBEOK *Semiotic Anomalies* címmel az emberi szervezet viselkedésére vonatkozó olyan orvosi, léléktani megfigyeléseket ismertetett, melyek az általános jelelmélet számára is jelentős tanulságokat ígérnek, Eugen BAER a „séma" terminus alakulásának történetét taglalta, Jerzy PELC a szintaktika, szemantika, pragmatika és szemiotika fogalmak jelentésével foglalkozott, Paul BOUISSAC pedig a színjáték szemiotikai elemzéséből adódó elméleti és terminológiai problémákról értekezett.

A továbbiakban a szemiotika elméleti kérdéseivel foglalkozó szekcióban sor került az egyes országokban folytatott szemiotikai kutatások jellemzésére. Monica RECTOR a Latin-Amerikában szervezett kutatásokat tekintette át, Achim ESCHBACH az USA-ban és az NSZK-ban végzett kutatások kölcsönhatásaira mutatott rá, Stéphane SARKANY a kanadai társadalom-szemiotikai vizsgálatokat jellemezte. Roland POSNER rövid megemlékezés formájában Charles MORRIS munkásságát méltatta, s ezt mintegy személyes aspektusból Ferruccio ROSSI-LANDI egészítette ki MORRIShoz fűződő emlékeinek felidézésével. Sor került még a szemiotika logikai (Hans-Heinrich LIEB, Leon KOJ), ismeretelméleti (Ljuben OTOV) megközelítésére és számos terminológiai-gyakorlati probléma felvetésére (Ferruccio ROSSI-LANDI, Urszula NIKLAS, Kenneth Laine KETNER, Anne HÉNAULT).

Az irodalmi szekcióban az irodalmi stílus szemiotikai kiindulópontú elemzésével foglalkozott František MIKO *Semiotik der Stile* című előadása, mások az irodalomesztétika és szemiotika közötti kapcsolatokról beszéltek (Vera JOTOVA, Jürgen TRABANT, Peter CASSIRER), megint mások valamely poetikai alakzat jelszerűségének bemutatására vállalkoztak (Christoph KÜPER). Roland POSNER a szövegelmélet szemiotikai megalapozottságáról olvasta

fel tanulmányát, Jürgen MÜLLER pedig az irodalmi mű befogadása kutatásának elméleti és gyakorlati problémáiról értekezett.

A harmadik szekcióban tematikailag igen különböző vizsgálatokról számoltak be a kutatók: szó esett itt muzikológiáról (E. TARASTI), mitológiáról, antropológiáról (P. MARANDA, Fernando POYATOS), ünnepi rendezvények összetevőinek elemzéséről (Lucie BRIND'AMOUR), plasztikai kifejezési formákról (Friedrich LACHMAYER). S noha plenáris ülésen zajlott le, mégis itt említendő Erich FRIES előadása a vizuális kommunikáció terminológiai kérdéseiről, illetve a VOIGT Vilmos irányításával budapesti egyetemisták által az 1979. május 1-i felvonulásról, ennek előkészítéséről és a felvonulás utáni, az ünnephez kapcsolódó megmozdulásokról készített kutató-film bemutatása is.

A konferencia utolsó napján két magyar szemiotika-történeti tanulmányt is meghallgathattak a résztvevők. ADAMIK Tamás Szent Ágoston jelelméletével foglalkozott, GAJDOS Attila pedig a matematikus BOLYAI János munkásságának kevéssé ismert, jeltudományt érintő aspektusait tárta fel. Ugyanitt beszámoló hangzott el REZESSY Zoltánnak a negyvenes évek elején írott úttörő kommunikációelméleti jellegű sajtótudományi kézikönyvének szemiotikai aspektusairól, említés formájában pedig a magyar szemiotika történetét illető témakörök egészéről is szó esett.

Említést érdemel még, hogy a konferenciával párhuzamosan megbeszélések folytak egy nemzetközi kultúra-szemiotikai enciklopédia elkészítéséről, amelynek tervét Irene PORTIS WINNER a konferencia résztvevői előtt is ismertette. (További munkálatai talán a magyar—amerikai akadémiai együttműködés keretében folyhatnak majd.) Tárgyalások folytak továbbá egy magyar szemiotikusok által készítendő szemiotikai kézikönyv megjelentetéséről, valamint a lengyel és magyar szemiotikai kutatások összehangolásáról.

Bár a konferencián elhangzott s a fentiekben említett előadások alaposabb ismertetésére itt nem kerülhet sor, mégis a tárgyalt témák puszta említéséből is képet lehet alkotni azokról a főbb kérdésekről, amelyek a nemzetközi kutatások előterében állnak: a szemiotika történetének, valamint az eddigi pragmatikai irányú kutatások eredményeinek áttekintése után a kutatás számára a továbblépéshez elengedhetetlenül szükség van olyan összegezésekre, amelyek alapfeltétele a terminológiai problémák tisztázása, illetve a terminológia több-kevesebb sikerrel megvalósítható egységesítése. E mellett az elméleti törekvés mellett továbbra is megfigyelhető, legalábbis a budapesti konferencia tanúsága szerint, a szemiotikai kutatásoknak a társadalomtudományok számos területén való térhodítása, illetve olyan nehezen leírható jelenségeknek a kutatás körébe való bevonása, amelyek eddig a megfelelő módszerek hiányában nehezen voltak hozzáférhetőek.

A konferencia anyaga, teljes előadások és összefoglalások részben megjelentek a konferencia idejére: *Jeltudományi Dokumentumok, Abstracts and Papers, Semiotic Terminology, 28 June—1 July 1979*, Budapest címmel, részben a közeljövőben kerülnek közlésre.

Dömötör Tekla

A Népmesekutatók Nemzetközi Társaságának hetedik kongresszusa

Edinburgh, 1979. augusztus 12—18.

A Társaság (International Society for Folk-Narrative Research) hetedik kongresszusa 1979. augusztus 12—18. közt zajlott le Skóciában, Edinburghban. A régi vezetőséget az 1974-ben, Helsinkiben tartott kongresszuson megválasztott vezetőség most váltotta fel valójában, hiszen az előző kongresszust még K. RANKE professzor vezette.

Az 1979. évben megtartott kongresszuson érdeklődve figyeltük, hogy az elmúlt, a két kongresszus közti években milyen új irányok bontakoztak ki a nemzetközi folklórkutatásban, hiszen e társaság (bár nevében csak a népi elbeszélés szerepel) valójában a nemzetközi népköltészet-kutatás egyetlen összefogó szerve. Ennek megállapítása azonban szervezési okokból nem volt könnyű. A School of Scottish Studies, amely házigazdánk volt, nem tudott megfelelően nagy termet biztosítani, amely a nagyszámú résztvevő befogadását lehetővé tette volna. Így plenáris ülés egyáltalán nem volt, csupán párhuzamosan futó szekcióülések, itt naponta kb. 30—40 előadás hangzott el. Az előadások nagy száma következtében vitára is alig maradt idő.

Így áttekintést leginkább az előre kinyomtatott tartalmi kivonatok alapján

nyertünk. Természetesen ez sem fedi teljesen az előadások tartalmát, nem mindenki volt jelen, aki kivonatot küldött, illetve olyan előadások is elhangzottak, amelyek ebben nem szerepeltek. Amennyiben sikerülni fog az összes előadást nyomtatásban megjelentetni, lehetséges lesz az egész anyag együttes értékelése is. A kis — 2—5 előadást magukba foglaló — szekcióüléseket igyekeztek az előre megadott kérdések szerint csoportosítani, ami csak nagy vonalakban sikerült. Az előre megadott tematika a következő volt: a kongresszus fő témája „Az elbeszélő és a közösség" volt, s ez a továbbiakban a következő fő csoportokra oszlott:

1. Egyes elbeszélők és személyes jellegük megnyílvánulása az elbeszélésben.

2. Az elbeszélés mint az önkifejezés egy módja: stílus, előadás, a verses forma használata stb.

3. Mit jelent az elbeszélés a mesemondó számára? Hogyan jött létre mesekincse?

4. Elbeszélő és közösség. Az elbeszélők státusa, aktív és passzív hagyomány-hordozók.

5. Az elbeszélő világképe és a mese világa.

6. Mit jelent az elbeszélés a közösség számára? Helyi elbeszéléskincs.

7. Valóság és fikció. Memorát, vándormonda, nemzetközi népmese.

8. A hallgatók részvétele a mesemondásban. Az önkiigazítás; improvizáció.

9. Emlékezés és átadás. A hagyomány átadásának formai szerkezete. Ökotípusok.

10. Szóhagyomány és a másféle típusú hagyományokkal való kapcsolata: írott, nyomtatott források, képek, zene, tánc, dráma.

Ezeket az előre kitűzött témaköröket több-kevesebb, nívósabb vagy gyengébb előadás képviselte. Számomra igen értékes volt pl. az európai népi próza ókori előzményeivel foglalkozó szekció, amely új történeti forrásokat is feltárt.

A Folk-Narrative Society legidősebb generációját (mely részben még az FF-nak is tagja volt) már alig néhányan képviselték. Helyükre a közép- és a legfiatalabb generáció lépett. Feltűnően nőtt a „harmadik világ" képviselőinek száma, akik olyan területekről jöttek, ahol a szóbeliség még jelentős kulturális szerepet játszik. Ezek előadásai azonban már eltértek az európai folklórkutatás „klasszikus" témáitól.

Ami az európai, illetve más világrészek európai iskolázottságú folkloristáinak előadásait illeti, itt is egyre kevesebb lett a „klasszikus" kutatási téma. Egyre több és több előadás fordult a szóbeliség „új" formái, a változásvizsgálat felé, ami megfelel a szóbeli költészet mai valóságos helyzetének. Továbbra is divatos maradt azonban a szövegek strukturális vizsgálata és az egyes előadók repertoárjának vizsgálata, tehát az „egyéniségkutató" módszer. Funkcionális módszerű vizsgálat olyan területeken folyik, ahol egyes szóbeli műfajok még valóságos, eleven életet élnek.

Éppen a párhuzamosan futó szekciómunka következtében (vitára alig maradt idő) nehéz lenne ezt vagy azt az előadást kiemelni. Vita egy alkalommal bontakozhatott ki. Az előző, Helsinkiben megtartott kongresszuson elméleti bizottság is alakult, s ennek tagjai (névsor szerint BAUMAN, R., HONKO, L., RÖHRICH, L., PENTIKÄINEN, J. és VOIGT V.) kis füzetkét állítottak össze és sokszorosítottak a jelenlegi kutatási főirányokról. E füzetben szó esik a népi epika rendezési-archiválási módszereiről, egyén és közösség viszonyáról, az előadókról, irodalom és folklór kapcsolatáról, a strukturális vizsgálat új fázisáról, műfaji vizsgálatokról, a szóbeli költészet új formáiról stb. Erről az előre kézbe adott, sokszorosított anyagról sokkal inkább lehetett vitát rendezni, mint a húsz perces, kis közönség előtt elmondott előadásokról. Ez az elméleti bizottság most új tagokkal bővült s szerepe fontosnak tűnik a Társaság további munkájában.

Ami a kongresszuson résztvevők területi elosztását illeti, aránylag kevés volt a kelet- és délkelet-európai folkloristák száma, amit feltehetőleg a részvételi költségek drágasága is indokolt. Elég sokan voltak viszont jelen az Egyesült Államokból és Kanadából, ami érthető, ha meggondoljuk, hogy ez volt a Társaság első kongresszusa, amelyet gael és angol nyelvterületen rendeztek. Finn és skandináv résztvevők is szép számmal voltak jelen. A magyar folklorisztikát négy magyarországi (és jónéhány külföldön élő magyar) kutató képviselte. Előadásaik címe a következő volt: (névsor szerint) DÖMÖTÖR Tekla: *Átváltozások a folklórban;* HOPPÁL Mihály: *Emlékezés és elbeszélés;* VOIGT Vilmos: *Népmese, vagy a nép meséje?*

Augusztus 16-án a Társaság közgyűlésére került sor. A Társaság vezetősége nagyjából ugyanaz maradt, mint amelyet öt évvel korábban Helsinkiben megválasztottak: a Társaság elnöke továbbra is L. HONKO finn professzor maradt, az alelnökök egy-egy kontinenst képviselnek (Európa képviselője a szovjet ČISTOV professzor). Az elhunyt dél-amerikai képviselő helyére azonban, minthogy megfelelő dél-amerikai jelölt nem volt, L. RÖHRICH professzor (Freiburg) került, hogy az alelnökök száma továbbra is hat maradjon. A vezető-

séget további három bizottsági taggal is bővítették, akik közé e sorok írója is bekerült. A szervezeti szabályzatot több pontban módosította a közgyűlés, a következő kongresszus helyéül pedig Norvégiát (Bergen) választották titkos szavazással.

Hadd jegyezzem meg, hogy a finnugor folklorisztika továbbra is jelentős helyet tölt be a Társaság életében. Az utolsó estén rendezett díszvacsorán egy skót professzor — némi tréfával — hangsúlyozta a finnek és a magyarok kezdeményező és fontos szerepét a nemzetközi folklórkutatásban.

A kongresszus fő iránya nagyjából megfelelt a népköltészet mai helyzetének földünkön. Nyílvánvaló, hogy pl. Nigéria érdekesebb élő folklórral rendelkezik ma mint Nyugat-Európa; viszont az ilyen területeken dolgozó folkloristák is többnyire valamely európai vagy észak-amerikai egyetemen tanultak. Másrészt megjegyezhetjük, hogy Európában és Észak-Amerikában, ahol az elsődleges folklór helyét mindinkább a „folklorizmus" foglalja el, s ahol ma már szívesebben foglalkoznak strukturális vagy filológiai vizsgálattal, mint gyűjtéssel, korántsem rendelkeznek még mindenütt rendezett archívumokkal és katalógusokkal. A fiatalabb kutatókat ma kevéssé érdekli a nemzeti hagyomány rendezett megőrzése, sokkal jobban érdeklődnek az „új" kialakuló formák, a viccek, a tömegkommunikáció, a folklorizmus iránt. Az bizonyos, hogy a századfordulón gyűjtött (s ma már csak nehezen feltalálható) folklóranyag archiválása és rendezése, valamint utángyűjtése fáradságos és nem mindig izgalmas feladat, azonban a folkloristák feladata e téren is még mindig rengeteg, s itt elsősorban a finnek és skandinávok mutatnak jó példát a többi népnek.

A skót házigazdák nehezen birkóztak meg a rengeteg résztvevő előadásainak megfelelő beosztásával, egyébként azonban sikerült az elszállásolást és más körülményeket jól biztosítaniuk. Néhány szép kirándulás, ének-, mese- és filmbemutató a skótok még mindig igen érdekes néphagyományával ismertette meg a résztvevőket. Hiszen az egész folklórtudomány egyik bölcsője a skótok földje volt, s a régi balladák részben még élnek a nép ajkán, állnak a romantikus régi várkastélyok is, az első európai folklórkutatók tárgyi ihletői.

Különösen érdekes volt néhány, a kelta nyelvet megőrző népköltészetet tárgyaló előadás, illetve illusztráció, hiszen a kétnyelvűség kérdése nemcsak Írországban, hanem a skótoknál és Walesben is továbbra is fontos maradt.

A népi elbeszéléskutatók kongresszusa előtt zajlott le a balladakutatók nemzetközi munkaértekezlete (az 1978. évben az ülés helye Esztergom volt). Itt a kutatók száma 30—40 közt volt, tehát nem kellett szekcióüléseket rendezni, s így a jelenlévők együtt tárgyalhattak, s alaposabb vitákra is sor került. Bár igen sok nívós előadás hangzott el, hangbemutatókkal, éppen a bizottság fő célkitűzésében — tehát az európai balladaanyag katalogizálásában, rendezésében — alig történt előrelépés, viszont sok új anyagot ismerhettünk meg, főként az afrikai résztvevők énekes-epikus népköltészetét, amelyet szinte hivatásos színészek lendületével adtak elő. Így élményszerűbb volt ez a tárgyalás mint a következő.

Tanulságként talán megjegyezhetem, hogy a kisebb létszámú kongresszusok, összejövetelek, úgy látszik, jobb és eredményesebb együttes munkát tudnak végezni, mint a túlságosan nagyra duzzadt értekezletek, amelyeknek fő eredménye, mint ez többször is elhangzott: „régi barátokat viszontlátni és új barátokat szerezni".

Paládi-Kovács Attila

„A Kárpátok és a Balkán népi közlekedése"

Nemzetközi néprajzi szimpózium, Sárospatak, 1979. szeptember 25–27.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának támogatásával rendezte meg az MTA Néprajzi Kutatócsoportja és a Nemzetközi Néprajzi Kárpát-Balkán Bizottság (a továbbiakban NNKBB) magyar tagozata a térség hagyományos közlekedési és szállítási módjait vizsgáló nemzetközi tanácskozást (Traditionelle Verkehrsmittel und Transportmethoden im Raum der Karpaten und des Balkan). Európában az 1960-as évek közepétől fogva élénkülő érdeklődés mutatkozik a népi szállító eszközök, járművek iránt, de a kutatómunka összehangolása még a kezdeteknél tart. Ebben a vonatkozásban úttörő kezdeményezés volt az MTA I. Osztályának támogatásával megvalósított szimpózium, amely egyben az NNKBB magyar tagozatának első nemzetközi rendezvénye volt.

A szimpóziumon 7 ország 32 kutatója vett részt, de a megnyitóra és a tanulmányi

kirándulásra további vendégek érkeztek Budapestről, Miskolcról és Sárospatakról. Jugoszlávia kivételével valamennyi tagország képviseltette magát (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szovjetunió); s összesen 9 külföldi referátum érkezett be. (Egy szovjet és egy szlovák kutató nem érkezett meg, de referátumát előzetesen megküldte.) Előadással szerepelt Alexander FENTON is, a téma nemzetközileg ismert szakértője, aki az MTA különmeghívásos vendégeként tartózkodott Magyarországon.

Az MTA I. Osztálya képviseletében HARMATTA János akadémikus nyitotta meg a tanácskozást tanulmány értékű művelődéstörténeti bevezetéssel. A megnyitó ülés elnökségében helyet foglalt BORSOS Árpád a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB művelődési osztályvezetője, MOLNÁR András az MSZMP Városi VB első titkára, TÓTH József a Városi Tanács VB elnöke (Sárospatak), GUNDA Béla egyetemi tanár, az NNKBB magyar tagozatának elnöke és BODROGI Tibor, az MTA Néprajzi Kutatócsoport igazgatója.

A szimpózium érdemi munkája GUNDA Béla előadásával vette kezdetét. Az előadás áttekintette a hagyományos teherhordó eszközök kutatásának eddigi eredményeit, módszereit, lehetőségeit és feladatait a Kárpátok és a Balkán népeinél. A kutatómunka térben és időben tágabb perspektíváit villantotta fel Alexander FENTON (Edinburgh) referátuma Európa északatlanti pereméről (Írország, Skócia, Izland, Orkney, Shetland stb.) hozott anyag bemutatásával. Régészeti, ikonográfiai, levéltári és nyelvtörténeti források bevonásával, komplex művelődéstörténeti módszerrel tekintette át bizonyos kosártípusok, málhásnyereg formák és csúsztatók (travois) szerepét, elterjedtségét, történeti változásait. Fontos módszertani megjegyzéseket tett a tárgyak kormeghatározásáról, az abszolút és a relatív kronológia megállapításának lehetőségeiről is. Ants VIIRES (Tallinn) észt kutató, a kelet-európai járművek és fogatolási módok kitűnő szakértője, referátumában a Baltikum és a Kárpát—Balkán térség hagyományos szállítóeszközei között mutatott ki párhuzamokat (pl. kettős vagy villás szánok, kétkerekű taligák, kétrészes szekerek összekapcsolása stb.). Zygmunt KŁODNICKI (Wrocław) a teherhordó eszközök klasszifikációjának kérdését elemezte. Módszertani fejtegetései során a Lengyel Néprajzi Atlasz térképlapjaiból indult ki, azaz a Lengyel Kárpátok anyaga mellett számba vette a lengyel síksági területek eszközkultúráját is. Rámutatott, hogy az eszközök többsége meghatározott gazdasági tevékenységek tartozéka, s áttételesen alkalmas szubkultúrák, kulturális régiók, zónák jellemzésére is. Danuta TYŁKOWA (Kraków) speciálisabb téma, a vízi szállítás néprajzi-kultúrtörténeti tanulságait elemezte a Lengyel Kárpátokban megfigyelt edények, rudak és szállítási módok alapján.

A Szlovák Néprajzi Atlasz tanulságaira építve tekintette át Magdalena PARIKOVA (Bratislava) referátuma az élelem, a kisgyermekek és a takarmány szállításának módjait, a teherhordó vászonponyvák formáit, elnevezéseit Szlovákiában. Ludvík BARAN (Praha) a szállítási módok társadalmi és földrajzi meghatározottságáról, a járművek, teherhordó eszközök rendeltetésének, funkciójának összefüggésrendjéről tartott gondolatébresztő előadást. Ion VLADUȚIU (Bukarest) referátumában áttekintette a román nép teherhordó eszközeit, különös tekintettel a geográfiai elterjedtségre, a formák táji típusrendjére és a terminológiára. Az említett referátumok megerősítették azt a régebbi felismerést, hogy a szállító eszközök műszókincse az érintett kelet-európai népek nyelvében igen gazdag. Történetét, eredetét tekintve rétegezett, s a román és szlovák népnyelvi terminológia számos magyar eredetű elemet is tartalmaz (ahogy a magyar anyagban is sok szláv, román stb. eredetű terminus található). Lilia PENEVA-VINCZE (Szófia—Budapest) a teher- és áruszállítás kezdetlegesebb, de a Balkánon igen jellegzetes formáit ismertette. Különösen a ló, az ösvér és a szamár málházásának módjairól nyújtott értékes, friss anyagot.

Az első napi munka két hazai előadással ért véget. TIMAFFY László (Győr) a Szigetköz falvaiban használt teherhordó eszközöket mutatta be, PALÁDI-KOVÁCS Attila (Budapest) pedig a vízhordó rudak európai típusrendjéből kiindulva a Kárpát-medence népeinél kimutatott típusok elterjedtségét, történeti hátterét vázolta fel, különös tekintettel az interetnikus kapcsolatokra.

A második nap programjában a kerekes járművek típusai, a fogatolás, a nyergelés egyes eszközei, illetőleg a folyami közlekedés és szállítás módjai szerepeltek. Észak-Bulgária változatos szekérformáinak technikai elemeit és terminológiáját behatóan elemző referátumot tartott Nikola KOLEV (Tirnovo), majd a Rodope-hegység récens paraszti járműveit leíró és szemléltető előadás következett (DANKÓ Imre — Debrecen). Ezt követően KESZI-KOVÁCS László (Budapest) a lőcsös szekér Kárpát-medencei elterjedtségéből kiindulva azt fejtegette, hogy ezt a szekértípust mint technikai újdonságot népünk terjesztette el a térség sok más népénél is. Tanulságos refe-

rátum mutatta be a XIX—XX. századi magyar kocsigyártást néhány kis- és középüzem példáján (KÓCZIÁNNÉ, SZENTPÉTERI Erzsébet — Budapest).

Sajnos a fogatolás és a nyergelés kérdéskörét csupán egy-egy hazai referátum képviselte. Mindkettő gazdag összehasonlító anyag birtokában, európai, sőt eurázsiai kitekintéssel készült (BODÓ Sándor — Eger; FÖLDES László — Budapest), de megfelelő visszhangot — külföldi szakértők hiányában — egyik sem kaphatott. A magyar hajóvontatás néprajzáról, illetve a Tiszán és a Körösökön az I. világháborúig folyó tutajozásról elhangzott referátumokhoz viszont (GRÁFIK Imre — Budapest; BARNA Gábor — Debrecen) többen is kapcsolódtak (cseh, morva, román párhuzamokra, közleményekre hívták fel az előadók figyelmét).

A munkaülések elnöki tisztét GUNDA Béla, Alexander FENTON és VINCZE István látta el. A referátumok túlnyomó többségét diavetítés, szemléltetés egészítette ki. A vendéglátó sárospataki *Rákóczi Múzeum* dr. JANÓ Ákos vezetésével minden segítséget megadott a rendezvény sikeres technikai lebonyolításához.

A szimpózium harmadik napján a résztvevők autóbusz-kiránduláson ismerkedtek a Zempléni-hegység parasztsága által ma is használt járművekkel, szekerekkel és szánokkal, a népi teherhordás változatos eszközkészletével. Meglátogattak egy szlovák (Nagyhuta), egy elmagyarosodott ruszin (Filkeháza) és egy református magyar községet (Pusztafalu). Az autóbuszt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumok igazgatósága, dr. SZABADFALVI József bocsátotta a szimpózium rendelkezésére. A kirándulás szakmai programját dr. PETERCSÁK Tivadar múzeumigazgató (Szerencs) szervezte meg, FÜGEDI Márta múzeumi osztályvezető közreműködésével.

A kelet-európai népi közlekedési és szállítási módok kutatásának első szimpóziuma hasznosnak, eredményesnek bizonyult. A záróülésen elfogadott határozatok az együttműködés folytatását szorgalmazzák. Javasolják az Internetionale Kommission für das Studium der Volkskultur in den Karpaten und auf den Balkan elnökségének a térség néprajzi atlaszának előkészítését, ezen belül a közlekedési és szállító eszközök térképezését. A magyar szekció javasolja, hogy a jövőben legalább 3 évenként más-más tagországban rendezzék meg a „transzportkutatók" munkaértekezletét.

Tüskés Gábor

A Görres-Gesellschaft közgyűlése

Salzburg, 1979. szeptenber 29.—október 3.

Az 1876-ban „a tudományok ápolására" alapított Görres-Gesellschaft különleges helyet foglal el az európai tudós társaságok között. Az általános gyakorlattól eltérően nem áll mögötte hivatali szervezet, s csupán az azonos szellemben dolgozó kutatók társulására épül. 13 szekciója a humán- és természettudományok számos területét felöleli. A társaság fő feladatának tekinti a tudományos utánpótlás biztosítását, tudományos publikációk kiadását, külföldi kutatóintézetek fönntartását, és súlyt fektet az interdiszciplináris kutatások segítésére. A német és külföldi városokban évenként tartott közgyűléseken előadások és viták formájában új kutatási eredményeket ismertetnek. Itt elismert tudósok mellett fiatalabb kutatók is szóhoz jutnak. A szekciók keretei között ezek a gyűlések a tudományos együttműködés és a külföldi tudósokkal kiépített kapcsolatok fejlesztését szolgálják.

1979-ben a néprajzi szekcióban a vallási társulatok témája került sorra. A német kutatás ezen a téren most teszi az első lépéseket a rendszeres vizsgálódás felé. L. REMLING (Münster) *Bruderschaften als Forschungsgegenstand* című előadásában rámutatott arra, hogy jó darabig az elszórt részközlések sokfélesége, a forrásanyag szétszórtsága, a fogalmi tisztázatlanság és az egymástól eltérő megközelítési módok nehezítették meg a téma rendszeres feldolgozását. Maguk a társulatok (testvériségek, sodalitások, konfraternitások) térben, időben és társadalmi tagozódásukban tág teret fognak át. A mai tudományos nyelvhasználat nem elégedhet meg a sokszor tisztázatlan középkori fogalmak átvételével. A „Bruderschaft" kifejezés a középkorban városok, uralkodók, szerződést kötők szövetségét, püspökök, kolostorok, laikusok imaszövetségét, továbbá bizonyos célok elérésére (pl. betegápolás) társult laikusok

egyesülését egyaránt jelentette. Karitatív tevékenységük, a céhes iparszervezettel való kapcsolatuk, jogi állapotuk, a plébániákhoz, búcsújáróhelyekhez való viszonyuk beható kutatást igényel. A kutatás forrásai többek között a tagok névsorai, társulati könyvek, levelek, testamentumok, protokollumok, a társaság életében használt tárgyak, jelvények, medaillonok stb. Felépítésükben ezek a társulatok a céhek szervezetét követték: jellemzőjük volt az eskü, a közös étkezés, a jelvények, a saját ítélkezés.

A társulatok életére utaló emlékekkel három előadás is foglalkozott. E. KRAUSEN (München) A. Roth magángyűjteménye alapján ismertette a „társulati cédulák" típusait, funkcióit. Ezek a metszetekkel díszített, a társulatok rövid leírását nyújtó, nagy alakú, előre elkészített okiratok bizonyították a fraternitáshoz való tartozást, ugyanakkor a társulatok számának jelentős megnövekedésével a konkurrenciában is szerepük volt. L. Baron DÖRY a tagok összetartozását szimbolizáló medaillonokról adott részletes tájékoztatást. H. DÜNNINGER (Würzburg) a rajnavidéki és frank madonnák ikonográfiáját elemezve kimutatta a vallásos társulatok hatását a képzőművészetre. Th. FINKENSTAEDT (Augsburg) és J. KRETTNER (München) közös referátumában a makro- és mikroperspektivikus vizsgálatok összekapcsolására hívta fel a figyelmet. A különböző korokban a társulati életet mindig a megélt szerkezeten keresztül kell vizsgálni. A további munkához szükséges lenne a társulatok és vallásos egyesületek lehetőleg teljes katalógusának elkészítése.

A N. GRASS (Innsbruck) és W. BRÜCKNER (Würzburg) által vezetett viták során fény derült arra, hogy bár ezek a társulatok „nem csináltak történelmet", nem voltak jelentős mozgalmak kiindulópontjai, szükség van beható vizsgálatukra, mivel a társulati vallásosság hű tükre az általános vallásos mentalitásnak, a társulatok mozgástörvényeinek földerítése pedig a modern társaságok, közösségek megismerését is elősegíti.

Gunda Béla

A hamburgi Altona-múzeum gyermekjáték kiállítása

A Magyar Tudományos Akadémia és a hamburgi F. v. S. alapítvány támogatásával 1979 júliusában az NSZK-ban tett tanulmányutam során a hamburgi Altona-múzeumban (Norddeutsches Landesmuseum) lehetőségem nyílt alaposan megtekinteni egy számunkra is jelentős időszaki kiállítást. A kiállítás *Gyermekjátékok csempéken* címen a nemzetközi gyermekév alkalmából nyílt meg, s az anyagot a Tegelmuseum It Noflik Sté (Otterlo, Hollandia) állította össze. Előbb ott került bemutatásra, majd az anyagot két-két hónapon át az Altona-múzeum, majd a koppenhágai Nemzeti Múzeum és a leeuwardeni múzeum (Hollandia) állítja ki.

A csempék nem azonosak a néprajzban már gyakran tárgyalt ún. kályhacsempékkel. A *Fliese* (holland *tegel*) értelemben vett fajanszcsempék általában 13×13 cm nagyságúak, simák, a fal külső és belső felületének burkolására szolgálnak. A külső falfelületet a nedvesség ellen védik. Ritkábban burkolják vele a konyha, a szoba földjét is. Ezek a tartós csempék olyan olcsók voltak, hogy a századfordulóig még a papírtapétákkal is felvették a versenyt. A XIX. század közepén egy ökör ára 24—66 guldenbe került. Míg ugyanakkor 100 csempe ára 1/8—1/3 ökör árának felelt meg. Hollandiában már a XV. század első felében spanyol és portugál minták után készítettek ilyen falburkoló csempéket, s bevándorolt itáliai mesterek is meghonosították színes csempéiket. A flamand protestánsok 1581-től Észak-Hollandiába való menekülése elősegítette a csempekészítés elterjedését, s 1629-ig Észak-Hollandiában már 25 gyár működött. Ellentétben a spanyol és olasz mintára készített többszínű csempékkel, a hollandiai csempéken az ábrázolások általában kék színűek (delfti kék). Az 1700-as évek elejétől nagyszámú ilyen csempét exportáltak Észak-Németországba és Skandináviába. A csempéken állatokat, tájakat, épületeket, hajókat, katonákat, kézműveseket, pásztorokat, bibliai jeleneteket láthatunk.

Elsősorban az 1835. év előtti készítményeket jellemzi a gyermekjátékok, játszó gyermekek ábrázolása. A kiállításon több mint ötszáz ilyen csempét mutatnak be. Gondos vizsgálatok révén kimutatható, hogy az ábrázolt játékok forrásai jórészt a XVII—XVIII. századi rézkarcok, képes nyomatok és a korai gyermekkönyvek. A

csempéken kilencvenhat különböző játékot, ezek eltérő mozzanatait, variánsait örökítették meg. Csupán a golyózásnak hat variánsát láthatjuk. Leggyakrabban ábrázolt játék a karikahajtás. Feltűnő, hogy csak szabadban játszott játékokat ábrázolnak a csempéken. A játszó gyermekek legnagyobb része fiú, akik gyakran még szoknyában játszanak, mert 6—7 éves korig a fiúk és leányok viselete nem különbözött egymástól. Még a vesszőparipán (Steckenpferd) is láthatunk szoknyás fiúkat. A csempéken a leányok kapóköveznek és babával játszanak. Feltűnő, hogy a kötélugrás még a XVIII. században kizárólag a fiúk játéka volt. A kiállítás bemutatja a csempék játékábrázolásainak forrásait is. Ezek közül említést érdemel Nic. de Bruyn egyik, 1610 körül készített metszete, valamint Jan Verstraelen szinte Bruegel-i tömörségű képe a gyermekjátékokról, amely Jacob Cats 1625-ben megjelent Houwelyck (Házasság) c. könyvét illusztrálja. Több XVIII. századi faipetszet-sorozaton is felismerheők a csempék játékábrázolásainak forrásai. A csempék kormeghatározását elősegítik a sarokmotívumok (ökörfej, kandeláber, francia liliom stb.). A csempekészítők mintakönyvek nyomán is dolgoztak. A csempék ábráit papírsablonok révén vitték rá magára a csempére, amely lehetővé tette, hogy sok száz csempe teljesen hasonló legyen. A sablonon az ábra körvonalait tűvel sűrűn átszúrták, s a nyers égetésen átment, mázzal bevont csempére helyezett sablont faszénporral beszórták, s ezután az ábrát a festő kobaldoxyddal vagy mangánoxyddal kidolgozta. Majd a csempét újból kiégették. Egy festő naponta 40—60 csempe képét készítette el.

A kiállított csempéket az Altona-múzeumban rövid magyarázószöveggel látták el, de a téma iránt érdeklődők számára minden teremben részletes szöveg is rendelkezésre állt.

A csempék és forrásaik nyomán a játékok rendkívül gazdag világa tárul elénk. Megtudjuk, hogy a holland gyerekek szappanbuborékot már a XVI. században fújtak. A csempék gyakran ábrázolják a kapókövezést, amely kezdetben csak leányjáték volt. Már Willem van Mieris (1662—1747) holland festő megörökítette. Éppen úgy mint nálunk, játszák a juh lábtövének egyik csontjával, babbal, kaviccsal, vadgesztenyével. A csontot szódában tisztára főzték, vagy hagymahéjjal festették. Nálunk a játék *bikázás, beggyezés, csöncsörözés* stb. néven ismert. Monográfiát érdemelne ez a játékunk. A kályhacsempéken feltűnik a fúvócsővel madarászó gyerek. Ez azért is figyelmet érdemel, mert a fúvócsőnek az európai vadászkultúrákban alig van nyoma. A csempék ábrázolják a háromkirály-járást, a pünkösdölést, a farsangolást is. Gyermekjátékszerként feltűnik a köcsögduda (Rummelpott). Gyakori témája a csempéknek a bakugrás, a labirintusjáték több változata, a karikázás, a lepkefogás, a cserebogáreresztés, a hintaló, a parittya. A különböző tavaszi golyójátékok talán a vetés utánzásáról vallanak. Több XVII. századi csempe papírforgóval (Windmühle) szaladgáló gyermeket ábrázol. Egy holland mondás szerint aki „szalad a szélmalommal" nem ép elméjű. A ma annyira népszerű tollas labdázás már a XVI. században feltűnik, de akkor még csak főúri körökben játszanak a tollaslabdával. A XVIII. században lesz általános gyermekjáték. Már XVII. századi csempéken ábrázolják. A mi farsangi játékainkban is előforduló, szétnyitható boszorkányollót a holland gyerekek a XVII. században ismerték. A lónak, csikónak befogott, madzaghámos gyerek is kedvelt témája a csempefestőknek. Feltűnik a gólyaláb, a kezdetleges gyermekszánkók ábrázolása. A vesszőparipát, a botlovat a középfelnémet költők éppen úgy megénekelték, mint Petőfi Sándor (ő „szilaj nádparipán" lovagolt). A vesszőparipa, a botló igen gyakori témája a csempéknek is, de XVI—XVII. századi metszeteken is feltűnik. Az orsóforma fácska elütésén alapuló társas *pilinckézés* (ném. *Kibbel-Kabbel*, ang. *play at tip-cat*, francia *le jeu des bâtonnets*) a XVII. századi csempéken különböző variációkban látható. A játék nyelvi és tárgyi variációi ismertek nálunk is. Az orsó alakú fácska különböző nevét közli ugyan a Magyar Néprajzi Lexikon is *(bige, dólé, pige, pilincke)*, de a terminológia ennél sokkal gazdagabb. Csak néhányat említek meg: *cigere, cigle, cikle* (Tiszántúl, Erdély), *csirigulya* (Háromszék), *csög* (Alföld), *cuj* (Erdély), *kótya* (Túrkeve, Székelyföld), *paja* (Alföld), *pecek* (Nógrád), *pi* (Székelyföld), *picka* (Erdély), *pinc, pincike* (Dunántúl, Bácska), *popik* (Erdély). Ugyanígy változatosak a játék szabályai is. A csigapörgetés a XVII. századtól metszeteken és a csempéken egyaránt gyakori. Alig van falusi gyerek, aki ne játszott volna felfújt disznóhólyaggal, amelybe kukoricaszemeket tesznek s azzal zörgetik. A holland gyerekek — kukoricaszem helyett borsószemmel — így játszottak a XVII. században, de ugyanekkor már eregették a sárkányt is.

Mindezekkel arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a kiállítás anyaga a magyar játéktörténet kutatója számára is nagy jelentőségű. A csempéken ábrázolt játékok egy részét természetesen már a XVII. század előtti időből ismerjük. A csempék játékai ott láthatók Pieter Bruegel közis-

mert gyermekképén (1560), s több játékot már a görög-római időkből is ismerünk. Mégis fontosak számunkra a holland játékábrázolások. Valószínű, hogy Hollandiában megforduló tanítók, lelkészek több ottani játékot megismertek, s a kollégiumi, iskolai oktatás révén hazánkban is elterjesztették azokat. Mivel a tanárok, tanítók, lelkészek változtatták hazai munkahelyüket, hozzájárultak a játékok változatainak, elnevezésének ugrásszerű terjedéséhez. Így magyarázhatjuk meg a pilinckézés *cigere* és *kótya* elnevezésének alföldi és székelyföldi előfordulását. A játék kollégiumi forrására egy 1783—1791 között feljegyzett pataki diáknóta is utal (Bakos J.: *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Budapest, 1953. 273 l.). Sárospatak és Hollandia kapcsolatáról pedig nem szükséges részletesebben szólnom.

A kiállított csempék, metszetek, tárgyak mindegyikét ismertető holland, német és dán nyelvű katalógus bevezető tanulmányát Jan Pluis írta, aki csempék gyermekjátékairól 1979-ben már megjelentetett egy jelentős, a játékok történetét is feltáró munkát (Jan Pluis: *Kinderspelen op tegels*. Med medewerking van dr. Minze van den Akker en Ger de Ree, Assen, Van Gorcum 1979).

A kiállítás nemcsak történeti összefüggésekre, műveltségi áramlatok lehetőségeire, hanem a gyermekek hasonló gondolkodására, magatartására is figyelmeztet. A kiemelkedő értékű anyag nyomán elmondhatjuk, hogy a gyermekek a maguk világán belül már évszázadokkal ezelőtt megteremtették Európa szellemi egységét.

Kovács Ilona

Magyar pásztorművészet

Kiállítás a Néprajzi Múzeumban

1977 májusától két éven keresztül várta a látogatókat a *Magyar pásztorművészet* című kiállítás a Néprajzi Múzeumban. A földszinti kiállító terület három termében mutattuk be az állattartási gyűjtemény hétezres kollekciójából a legszebbeket.

A pásztorművészetről szóló szakirodalom és a csekély számú kiállítás eddig elsősorban a funkcionális elemzésre, bemutatásra tette a hangsúlyt. Ezzel szemben ezen a kiállításon a pásztorművészetet történeti folyamatként, fejlődésében, alakulásában próbáltuk bemutatni. A faragványokat készítési idejük szerinti rendben helyeztük el, a pásztorművészet történetét periódusokra, stíluskorszakokra bontottuk. Ezek időtartama változó, általában új stílusok és technikák megjelenése jelzi a korszakhatárt. Egy-egy periódus jellemzőit, legfontosabb sajátosságait próbáltuk a tárgyakon keresztül bemutatni.

Az utóbbi években a népművészeti kiállítások gyakran alkalmazták vezérfonálként a fejlődéstörténeti szempontú bemutatást. Ilyen volt a K. Csillery Klára által rendezett *A magyar népművészet története* című kiállítás is, aminek a XIX. századot illusztráló tárlóiban helyet kaptak pásztorfaragványok is.

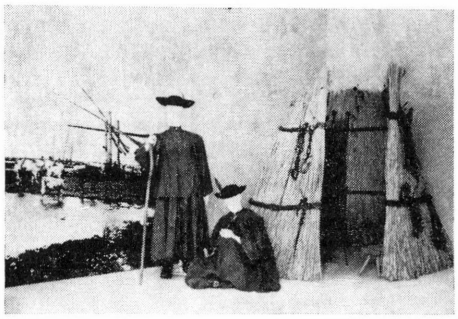

1. kép. A Magyar pásztorművészet kiállítás I. terme: hortobágyi gulyások vasalója. (Fotók: Gyerkó Tibor)

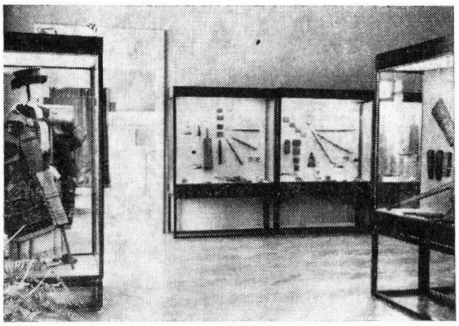

2. kép. A kiállítás II. terme: dunántúli pásztorművészet, szentgáli kanász-öltözet.

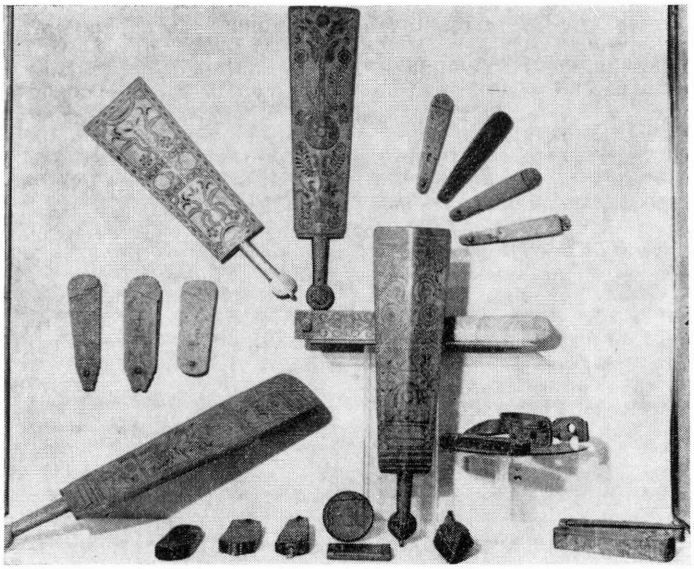

3. kép. Az 1820—1840 között készült dunántúli spanyolozott faragványokat bemutató vitrin

A magyar népművészet egészét tekintve a pásztorművészet kibontakozása kései, virágkorát a XIX. század közepétől élte. Az ország állattartó területein nem azonos időben alakult ki a pásztorművészet, fázis-eltolódások jelentkeztek a stílusok terjedésében. A különböző állattartó vidékeken mások az ökológiai adottságok, mások a hagyományok, ennek következtében már különbségek mutatkoztak az alapanyagok megválasztásában is. Önálló helyi stílusok alakultak. Ezért úgy tűnt, hogy a történeti szempontú bemutatást helyes kiegészíteni a földrajzi eloszlással. A nagy tájak szerinti bemutatást többek között az is indokolta, hogy a pásztorművészet virágzása, vagyis a legtöbb és legdíszesebb eszköz készítési kora három különböző időszakra esik: a Dunántúlon a XIX. század második felére, a Felvidéken a századfordulóra, az Alföldön a XX. század első harmadára.

A kiállításon ezért a bevezető termen kívül három egységet alakítottunk ki a három állattartó terület szerint. Ezen belül történeti rendben, periódusok szerint mutattuk be a pásztorművészet tárgyi emlékeit. A nagy tájakon belül természetesen vannak önálló kisebb stíluskörzetek, a Dunántúlon ezek jobban összefonódnak, az Alföldön önállóbbak, ezeknek a részletes feltárása azonban már nem lehetett ennek a kiállításnak a feladata.

Az első teremben a pásztor személyét állítottuk a középpontba és három gondolat kifejtését tűztük ki célul. Régi metszetek és diagrammok segítségével a pásztorművészet gazdasági-társadalmi hátterét érzékeltettük. Az ellentétes oldal a pásztorok életmódját idézte fel, hortobágyi gulyások vasalóját és eszközanyagát helyeztük el ezen a területen. A terem harmadik egysége a pásztor díszítő tevékenységét ismertette faragó eszközök és fotók segítségével, amelyek sótartó formálását, karikásnyél díszítését és ostorfonást ábrázoltak.

A második, valamint a kettéosztott harmadik teremben a pásztorfaragványok és a díszítményeikről készített fényképnagyítások és rajzok segítségével tájak szerint mutattuk be a pásztorművészet fejlődéstörténetét. Egy-egy korszakot egy, esetleg több vitrin anyagával szemléltettünk. Minden tájegységbe elhelyeztünk egy-egy ünneplőbe öltöztetett pásztorfigurát is azon célból, hogy az öltözködésben megnyílvánuló művészi törekvések is képviselve legyenek.

A XIX. századi pásztorművészet elsősorban a díszítő technika és az ornamentika gazdagodását hozta, és növelte az egyes eszközféleségeknél a szerkezeti és a formavariációk számát. Kevés új eszköz jelent meg, ezek részben az életforma változását jelezték, mint például a különböző bútordarabok és az emléktárgyak. A gyufatartó, cigarettatartó, óralánc faragása az új ipari környezet hatását tükrözte. A pásztorok díszített használati eszközeinek többségét

azonban továbbra is az évszázadok óta ismert terelőszerszámok, különböző anyagból faragott ivóedények, valamint például bőrtokok és erszények jelentették.

A kiállítás a díszítőtechnika és az ornamentika fejlődésére helyezte a fő hangsúlyt.

A dunántúli terem első egysége az 1820—40-es periódus faragványait tartalmazta. A mángorló és a borotvatartó együttesek, kerek tükrösök és ivókanalak azt mutatták, hogy már ezekben a korai években is igen magas színvonalú volt a dunántúli pásztorok eszközkultúrája. Bár a korábbi évekből rendkívül kevés pásztorok által készített és használt eszköz maradt az utókorra, ennek a vitrinnek az anyaga is elárulta, hogy a pásztorfaragványok múltja távoli korokba nyúlik vissza. A pásztorművészet kutatásának jelenlegi állása azonban ma még nem teszi lehetővé, hogy az eredet és az alakulás fázisait megragadva, egy kiállítás erről a múltról tájékoztatást adhasson a látogatóknak.

Az elsőként bemutatott korszak faragványait a spanyolozás sajátos fajtája jellemezte: kevés színt alkalmaztak, kedvelték a hálószerű vékony vonalazást. Az ornamentikában olyan virágkompozíciók uralkodtak, amelyek a magyar népművészet egyéb ágaiban is előfordultak. Ez a tény a kibontakozó XIX. századi pásztorművészet útkeresését jelezte. A sajátosan pásztorművészeti motívumok, a jellegzetes ember-, állat- és a madárábrázolások még hiányoztak a faragványokról.

A dunántúli pásztorművészet „klaszszikusnak" mondható korszakát szemléltették a következő vitrinben elhelyezett tárgyak, amelyek közül a legszebbeket Király Zsiga faragta. A világos, tiszta kompozíció, a szertartásosan beállított betyár- és pásztor-, valamint leányfigurák jellemzik ezeket a faragványokat.

Ha ezeket az alkotásokat esztétikailag nem is múlta felül, de mindenesetre a dunántúli pásztorművészet legváltozatosabb korszaka volt az 1860-tól a századfordulóig tartó időszak. Három tárló anyagával szemléltettük ezt a gazdagságot. A bemutatott tárgyak egyaránt dokumentálták a díszítőtechnika gazdagodását, a díszített használati eszközök változatosságát és nem utolsósorban az ornamentika kiteljesedését. A spanyolozott faragványok közt kaptak helyet a kosfejjel díszített sótartók, juhászkampók, a ballada- és páros jelenetekkel, virág- és madárábrázolásokkal díszített tükrösök.

A következő vitrinbe a vegyes technikájú (spanyolozott, étetett és karcolt) faragványokat helyeztük. A harmadikba kerültek a karcolt faragványok, köztük az igen szép, betyárábrázolásos sótartó együttesek, a jellegzetes ember- és állatfigurákkal díszített Hodó-féle karcolt tükrösök, vetélők és egyéb faragványok.

A terem utolsó tárlójában a századunkban készített, domború faragású eszközök kaptak helyet, valamint azok a tárgyak, amelyek már a hagyományos pásztorművészet háttérbeszorulását, az eladásra készített tárgyak megszaporodását illusztrálják.

A felvidéki pásztorművészet első korszakát fémveretes kanászbalták, valamint önöntéses ostorok, kések és virágdíszes borotvatartók képviselték. A dunántúli pásztorművészethez hasonlóan a Felvidéken is kedvelték a korai faragványokon a virágornamentikát, általában karcolással kivitelezve. A fémmel díszített terelőeszközökön a geometrikus ornamentika volt az uralkodó.

A Felvidék legjellegzetesebb eszközét, az ivópoharat külön tárló mutatta be, kiemelve a legjellegzetesebb típusokat.

A harmadik vitrin anyaga, valamint a falon és dobogón elhelyezett tárgyak a századfordulótól terjedő áttöréses technikát és stílust, valamint ennek hatását mutatták be. Az emberábrázolás az áttört faragással jelentkezett ezen a vidéken. A témája eltért a dunántúli emberábrázolásokétól. Itt is megjelent ugyan a pásztor figurája, a többi azonban inkább a paraszti környezetből származott. Emellett gyakran ábrázolták az erdei és a pásztori környezetet.

Az elrendezésnél ügyeltünk arra, hogy kellőképpen kidomborodjék a Felvidéken az áttöréses technika jelentősége. A fő helyre kerültek Lőrincz Pál faragott padtámlakazettái. A mellette levő vitrinbe azokat a különféle technikával díszített tárgyakat helyeztük el, amelyeknek díszítménye az áttört technika hatását tükrözte: domború faragású csanakokat és gyufatartókat, önöntéssel díszített duda-alkatrészeket, karikásnyelet és karcolt kürtöt. Ornamentikájuk az áttört technika sajátságait utánozza a jelenetek négyzetes mezőkben való elrendezésével, a figurák sziluettjének kidolgozásával. A másik oldalon áttört díszítésű, kazettás karospadot, kanáltartókat, feszületet, valamint juhászkampókat és botokat helyeztünk el.

A kiállítás alföldi termében az első egységet az 1860 előtt készített faragványok alkották. Az egymás mellé helyezett, különféle faragó-technikával díszített, változatos formájú borotvatartókon volt leginkább lemérhető az ornamentika összefüggése a díszítőtechnikával. A vésés és a faragás az egyszerűbb motívumok használatát engedte meg, ezért általában geomet-

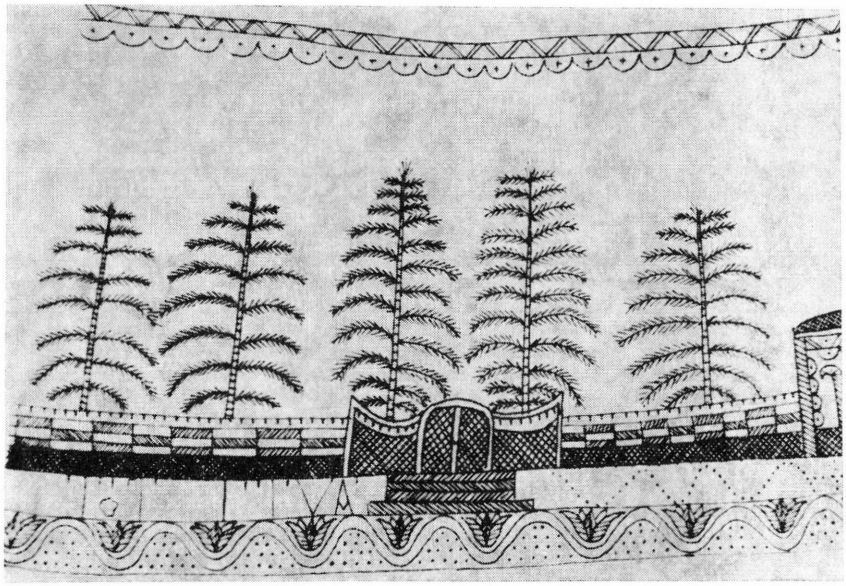

4. kép. Részlet szaru rühzsírtartó karcolt díszítésének kiterített rajzából. Homokmégy, Bács-Kiskun megye, GUNDA Béla gyűjtése 1935. (Rajz: Vas Katalin)

rikus motívumokkal párosult. A finomabb, a karcolásnál alig mélyebb faragás tette lehetővé a hajlékony vonalak, ezzel együtt a virágornamentika megjelenését. A karcoláshoz és a kiegészítő színezésekhez járult elsősorban az ember- és az állatábrázolás.

A következő három vitrin 1860 és az első világháború között készült tárgyakat tartalmazta. Kiemelt szerepet szántunk az első vitrinben elhelyezett, ,,virágfával-életfával" díszített, kis-sárréti rühzsírtartóknak, amelyek (föltehetően) az alföldi pásztorok világ-elképzelésének elemeit is közvetítik számunkra. Ugyanez a virágfa díszíti a borotvatokokat, gyufatartókat és a pásztorkészségekre való tükörfákat ezen a vidéken.

A második tárlóba a centrális elrendezésű virágkompozíciókkal díszített Felső-Tisza vidéki szarutárgyakat helyeztük, hangsúlyozván ezzel is, hogy a bőr mellett a szaru volt a legfontosabb alapanyag az Alföldön.

Az alföldi pásztorok mesterei voltak a bőrkikészítésnek és -feldolgozásnak is. A pásztorkészségek gazdag sorozatából a két legfontosabb típust mutattuk be, a díszesebb, de kevesebb eszköz tárolására használható hortobágyi erszényt, valamint az egyszerűbb, de több kantáros kis-sárréti készségeket. Ezen kívül helyet kaptak ebben a vitrinben azok az erszények, amelyeknek a formája emlékeztet a honfoglaláskori tarsolyokra.

A legjelentősebbnek mondható alföldi díszítő stílust, a szaruberakást mutattuk be az utolsó vitrinben. A szaru- és csontberakás [feltehetően] századunk első évtizedeiben kezdett Alföld-szerte terjedni. Máig alkalmazzák ezt a fajta díszítést az alföldi pásztorok. A pásztoréletnek és a pásztori környezetnek a sajátos ábrázolása kapcsolódik hozzá. A bemutatott karikásostorok berakott díszítményein kívül figyelemre méltó az ostorok fonása, valamint a bőrpillangók és a kötések szépsége. A pásztorkészségeken is tapasztalható, de az ostorokon talán még szembetűnőbb, hogy a díszítményeknek funkcionális szerepe van: például a kantárokon a ,,boglárok" a zárást szolgálják, a késtokon a ,,ráklábak" a szétesést akadályozzák, az ostornyél bőrfülét a ,,kötések" tartják és az irhakötéseket védik-takarják a pillangók.

A kiállítás végén bemutatott új népművészeti anyagot népművészeink legsikerültebb munkái közül válogattuk, ennek ellenére a kialakult kép sok problémáról árulkodik. A hagyományos pásztorművészetre alig emlékeztetnek ezek a faragványok és faragó népművészetünk válságáról, bizonytalan útkereséséről vallanak. A hagyományos tárgyféleségek nem alkalmasak mai használatra, így a faragók — kevés sikerrel — új tárgyformákat próbál-

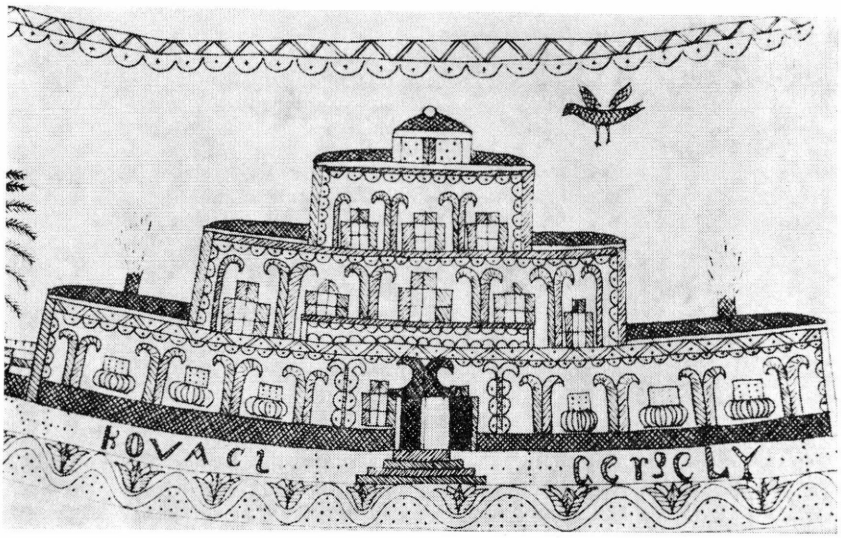

5. kép. A *4. képen* bemutatott rajz másik részlete

tak kialakítani. Munkáikon általában szegényes az alkalmazott technika, a pásztorművészeti motívumkincs kezelése is mesterkélt.

A kiállítás végén diavetítő idézte fel a látogatók számára a legfontosabb faragványokat, motívumokat és a pásztorművészeti témával rokon népzenei felvételek szólaltak meg. A kiállításon gyermekfoglalkozásokat is rendeztünk, mintegy 150 foglalkozáson közel 4000 gyermek ismerkedett meg, részben rajzolás, festés, mintázás segítségével pásztoréletünkkel, pásztorművészetünkkel.

1977 szeptemberétől 1978 augusztusáig a budapesti kiállítással párhuzamosan a Néprajzi Múzeum a lipcsei Museum für Völkerkunde-ban is bemutatta pásztorművészeti anyagát. A rendezésnél itt is arra törekedtünk, hogy a német látogató fejlődéstörténeti keretben ismerkedjék meg a magyar pásztorművészet alkotóelemeivel' legjellemzőbb sajátosságaival és emellett a használati eszközök funkciójával.

Voigt Vilmos

A magyar néprajz nemzetközi bibliográfiai képviseletének megoldatlan és megoldandó problémái

Néprajztudományunk sok szempontból igényeli a bibliográfiai tájékoztatást. Már a tudományszakon belül is olyan nagy az intézményes és témák szerinti szakosodás, hogy bibliográfia nélkül a kutató legszűkebb szakterületének friss tudományos eredményeit sem tekintheti át. A történeti, társadalomtörténeti vagy összehasonlító kutatások számára pedig egyenesen nélkülözhetetlen a történettudományi, régészeti, irodalomtudományi, filológiai, művelődéstörténeti, újabban a szociológiai, nem ritkán a pszichológiai, szemiotikai, kommunikáció-elméleti, vallástudományi és egyéb kutatások saját szempontú áttekintése és ezt csak jó bibliográfiák segítségével lehet elérni. A magyar kutatások már csak a nyelvi izoláltság miatt is gyakran kimaradnak a nemzetközi néprajzi köztudatból, ugyanakkor fontos nem-magyarországi magyar munkákat a hazai közvélemény sem ismer meg. Az összehasonlító, általánosító, módszertani és elméleti kutatások számára is nélkülözhetetlen a bibliográfiai háttér. Régi kérdése ez néprajzkutatásunknak, amelyre időről időre más-más célkitűzéssel, módszerrel és munkamegosztásban válaszolt a szakma. A jelen áttekintésben nem ennek tudománytörténeti szemléjét, nem is az elvégzett feladatok felsorolását, hanem a megoldandó kérdések bemutatását szándékozom adni. Elsősorban nemzet-

közi összefüggésben van sok megoldandó feladatunk, de ezek összefüggnek a hazai néprajzi bibliográfiák készítésének elvi és gyakorlati problémáival is. Az alábbiakban a feladatokat gyakorlati sorrendben említem.

Retrospektív bibliográfiák

Sándor István bibliográfiáinak három kötete az 1945—1954, 1955—1960 és legutóbb az 1850—1870 közti évekről ad áttekintést. Ezt leginkább az 1960 utáni évek bibliográfiájával kellene kiegészíteni. Voltaképpen tetemes anyag össze is gyűlt ehhez. Az *Index Ethnographicus* közölte az 1961. év néprajzi bibliográfiáját, az 1962. év néprajzi bibliográfiájának kézirata a Néprajzi Múzeumban megtalálható. Az 1963-as év bibliográfiáját az *Artes Populares* I. kötete (1970) közölte, az 1964—1965—1966. évek anyagát az *Artes Populares* II—III. kötete (1973) kezdte el közölni, innen azonban technikai tévedésből elmaradt a bibliográfia záró részének közzététele. Az 1967—1970. évek anyagát is közlésre készítették elő. Ez a cédulaanyag sok éve az MTA Néprajzi Kutató Csoportjába került, ha onnan sikerül visszaszerezni, kiadásának nincs akadálya. Ily módon az 1970-es évvel bezárodó évtized publikációiról legalábbis van áttekintésünk. Külön kell majd közölni az 1971-től 1979-ig terjedő évtized anyagát. Ez S. Gémes Magda összeállításában az 1971-es tárgyévtől kezdve megjelenik a *Néprajzi Hírek* hasábjain, és szokott éves visszatekintése következtében 1980 után lenne megfontolandó közzététele. Mivel az 1961-es és 1979-es évek közti két évtizedben két magyar néprajzi bibliográfia számára is készült anyaggyűjtés, ezek anyagát egymással is ki kellene egészíteni, a közlés módját tekintve viszont a nagyobb feldolgozott anyag lehetne irányadó: a hatvanas évekre az *Artes Populares*ban megkezdett módon, a hetvenes évekre vonatkozóan a *Néprajzi Hírek*ben közölt módszerrel.

Tematikus bibliográfiák

Elkészítésükre nagy szükség volna, több témakörrel kapcsolatban jelentős előmunkálatok is történtek. Mégis célszerűbb lenne a közeljövőben előbb a teljes néprajzi bibliográfiákat kiegészíteni és folytatni, és utána visszatérni e feladatkör megtárgyalására.

Éves bibliográfiák

A *Néprajzi Hírek*ben közölt jelenlegi megoldás helyeselhető, talán a mutatók kiszélesítése, nemzetközibbé tétele lenne szükséges. Igen eredményes az a megoldás, hogy az ország legnagyobb, központi néprajzi könyvtára végzi el ezt a fontos munkát. Mint fentebb jeleztük, célszerű lenne az 1970-es évek anyagának együttes kiadása is, ott esetleg kiegészítve, illetve más csoportosításban.

*

Amennyire megnyugtatónak látszik a helyzet a hazai néprajzi bibliográfiák terén, annyira nyugtalanító a nemzetközi néprajzi bibliográfiákban a magyar részvétel. Egyrészt a korábban ismert néprajzi bibliográfiákból is kimaradt a magyar részvétel, másrészt az újakban meg sem indult. Az alábbiakban egyenként vesszük sorra a számba jöhető munkákat.

Demos

1960-tól ad válogatott néprajzi információkat. Az utóbbi időben a magyar anyag aránya csökkent, reprezentatív volta megkérdőjelezhető. A legutóbbi befejezett évben (1977) 440 tétel található, ezek nem mindegyike bibliográfiai. Ennek körülbelül egyhetede lehet a magyar anyag, amely évenként hazai bibliográfiáink tanusága szerint 800—1000 tételre rug. A különben nem bibliográfiai, henem információs orgánum *Demos* tehát nem helyettesítheti a magyar néprajzi anyag nemzetközi bibliográfiákban való szerepeltetését.

Internationale Volkskundliche Bibliographie

1917-től indult meg az európai néprajztudomány legjelentősebb bibliográfiai vállalkozása, amelyben a kezdettől fogva részt vettek a magyar kutatók, Solymossy Sándor, Fél Edit, alulírott, Balassa Iván és mások áldozatos munkája eredményeként. A szerkesztő a legutóbbi időkig Robert Wildhaber volt, tőle a munkát az 1975/1976. tárgyévtől Rolf W. Brednich vette át. Ezzel egyszerre az eddigi magyar részvétel megszünt.[1] A legfontosabb feladata volna néprajzi intézményeink vezetőinek, hogy biztosítsák a magyar anyag további megjelentetését. A már e célra összegyűjtött

[1] Balassa Iván tájékoztatása szerint az új szerkesztő az 1975/76. és 1977/78. évekre vonatkozó magyar bibliográfiai anyagot őtőle megkapta, az 1979/80-as időszakaszra pedig az MTA Néprajzi Bizottsága ezzel a feladattal a Néprajzi Múzeum Könyvtárát bízta meg. *Szerk.*

magyar anyag kiadása is célszerű volna, mivel ez automatikusan nemzetközi jellegű is: beosztásában követi a nemzetközi bibliográfiát, annotációja idegen nyelvű is. Gyakorlatból tudjuk, hogy a beküldött anyagból a nemzetközi néprajzi bibliográfia szerkesztői válogattak, ily módon még az egyes kötetek teljes anyagának áttekintése sem ad képet a magyar anyagról. Az 1960-as évek anyagának megkezdett hazai publikációját kellene folytatni, illetve teljessé tenni. Ehhez az *Artes Populares* idézett közleményei kiindulópontot adnak. A kéziratos anyag jelenleg három helyen található: az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumben, illetve az ELTE Folklór Tanszékén. Kívánatos lenne, ha az anyag megvétel útján egyetlen helyre kerülne és ott jelentetnék meg. A későbbiekben a nemzetközi néprajzi bibliográfia számára folyamatosan elkészülő anyagot ehhez lehetne csatolni és ily módon egy visszakereshető, jól használható, a nemzetközi kutatás igényeit is kielégítő katalógus-bibliográfia születne. Ezt a megoldást számos országban követik, ahonnan érkezik anyag a nemzetközi néprajzi bibliográfia számára. Jelenleg e kérdés rendezése a legsürgősebb feladata hazai néprajztudományunknak. Ebben a keretben is meg kell végül oldani a nem-magyarországi magyar néprajzi szakirodalom közvetítését a nemzetközi kutatás számára, illetve ez anyag hazai adattárolását. Leginkább a Néprajzi Múzeum könyvtára volna alkalmas e feladat ellátására.

International Bibliography of Social and Cultural Anthropology — Bibliographie internationale d'anthropologie sociale et culturelle

Az 1955-ös tárgyévtől kezdve (1958-tól kiadva) előbb az UNESCO gondozásában, az utóbbi években az *International Committee for Social Sciences Documentation* gondozásában és a londoni Tavistock kiadó keretében jelenik meg a szociálantropológiai bibliográfia. Ez jól kiegészíti az előbbi bibliográfiát, mivel itt elsősorban éppen azok a munkák kaphatnak helyet, amelyeket a címében is „Volkskunde"-jellegű másik bibliográfia nem közöl. Az első években szociológusok jóvoltából volt néhány magyar adat is a bibliográfiában, néprajztudományunk azonban intézményesen nem vette fel a kapcsolatot e fontos nemzetközi bibliográfiával. Erre mielőbb sort kell keríteni. A leginkább célravezetőnek az a megoldás látszik, ha az egyébként elkészülő magyar néprajzi bibliográfia anyagából ide is eljuttatnák az ilyen érdekű adatokat. A szükséges közvetítést a magyar UNESCO Bizottság bizonyára szívesen vállalja magára.

MLA International Bibliography

Az Egyesült Államokban a Modern Language Association of America sorozatosan jelentette meg a maga filológiai bibliográfiáit, amelyek a legtöbb szakterületen ma a nemzetközi bibliográfiát jelentik. 1969-ben alakítottak ki egy új rendszert, amely először 1973-ban (az 1971-es tárgyévre vonatkoztatva) jelent meg ily módon. Éves bibliográfiákat adnak ki, négy-négy kötetben. Az első kötetekben az általános, az angol, amerikai, középkori és új-latin, a kelta irodalmak, valamint a folklór bibliográfiáját állítják össze. Mindez évenként 12—13 ezer adatot eredményez, amelyből körülbelül 1500 tétel a folklór anyaga. A szerkesztők több ízben megkísérelték, hogy magyar anyagot is közöljenek, erre szórványosan sor is került, anélkül azonban, hogy intézményes megoldásra sor került volna. Mivel a kötetekben közölt anyag többi része is a magyar kutatók érdeklődésére tarthat számot, igen kívánatos volna, ha valamilyen formában rendszeresen megtörténne a magyar anyag eljuttatása. Ez a bibliográfia a kiindulópontja a nemzetközi, nemcsak az amerikai filológiai kutatásoknak, ily módon kettőzötten érdekünk, hogy végre legyen magyar adatszolgáltatás is. Ezt is a legcélszerűbb a már működő bibliográfiákhoz kapcsolni, mivel ily módon a keresés és összeállítás munkája egyszerűsíthető.

Soome-ugri etnograafia. Rahvaluule annoteeritud bibliograafia

Az 1972-es tárgyévtől (az 1973-as évtől kiadva) Tallinnban, az Észt Tudományos Akadémia tudományos könyvtárának gondozásában jelenik meg a finnugor néprajz és folklorisztika éves bibliográfiája. Ebben az észt kutatók közölnek magyar anyagot is, de ezt nem hazai intézménytől kapják, hanem a saját könyvtári anyagukból merítik. Ennek következtében például az első évben közöltek anyagot az „Értekezések a történeti tudományok köréből" sorozatból, vagy a *Magyar Tudomány*ból, de a *Műveltség és Hagyomány*, a *Népi Kultúra — Népi Társadalom* és más néprajzi folyóiratok ismeretlenek maradtak az összeállítók előtt. Itt is arra van szükség, hogy egy központi bibliográfiából a szükséges anyagot megkapják az észt kollégák. Az évi többszáz tételt adó bibliográfia így is rendkívül hasznos eligazítást ad, főleg a finnugrisztikai és összehasonlító néprajztudomány kedvelőinek.

Nemzetközi tematikus bibliográfiák

Külön kellene foglalkozni az egyes szakterületek nemzetközi bibliográfiáival. Ezekben a magyar részvétel esetenként különböző mértékű. Agrártörténeti, mezőgazdasági eszközkutató, népzenei, népballadai és egyéb bibliográfiákban magyar kutatók rendszeresen részt vesznek. Itt legfeljebb a munka koordinálása, illetve egy közös bibliográfiai központba az eljuttatott adatok másolatának elküldése lenne kívánatos. Ez megkönnyítené a következő bibliográfiák készítőinek munkáját, illetve teljesebbé tenné a nemzeti bibliográfiák anyagát. Az általam ismert legfontosabb hiány e téren a londoni *Royal Anthropological Institute* bibliográfiájában *(Anthropological Index to Current Periodicals in the Museum of Mankind Library [Incorporating the Former Royal Anthropological Institute Library] — Archaeology, Ethnomusicology, Physical Anthropology, Ethnography, Linguistics, Cultural Anthropology, Human Biology)* való nem intézményes magyar részvétel. Az évi négy füzetben néhány hónapos hátránnyal (!) nyomtatásban megjelenő jegyzék évenként mintegy 8000 címet ad, a fenti tematikus anyagból, kontinensenkénti bontásban, így elsősorban az egyetemes néprajz számára fontos orgánum. Mivel összeállítói a könyvtárukba beérkező folyóiratokból maguk végzik az anyaggyűjtést, itt egyszerű kiadványcserével, szinte minden további munka nélkül biztosítható lenne a teljes magyar anyag számbavétele. Egy központi jellegű néprajzi bibliográfiai szervezet e feladatot is magára vállalhatja.

Nemzetközi regionális bibliográfiák

Ezek közül a balkanisztikai, észak-európai és más néprajzi bibliográfiák számára elegendőnek látszana a különben megjelenő magyar bibliográfiák eljuttatása. Ezek anyagát, illetve az erre utalást az illető bibliográfiák szerkesztői bizonyára maguk is megoldanák.

Összefoglalás és javaslat

A fentiekből úgy látszik, a megoldatlan kérdések szorosan összefüggnek egymással, éppen ezért általános megoldásukra kell törekedni. Ez a munka némi szervezést igényel, ugyanakkor egyszerre oldja meg a felmerülő kérdések legtöbbjét. A legfontosabb a következő lépések megtétele lenne.

1. Egy néprajzi bibliográfiai bizottság létrehozása, amelyben a különböző néprajzi bibliográfiák készítői részt vesznek. Ez koordinálná a különböző célokkal folyó néprajzi bibliográfiai munkálatokat nálunk.

2. A magyar néprajzi bibliográfiák számára egy központi archívum és munkahely létrehozása, ahol a legfontosabb munkák folynak, és ahonnan/ahová információk és kérések érkezhetnek. Erre a célra a Néprajzi Múzeum Könyvtára a legalkalmasabb.

3. E központi archívumban és munkahelyen készülne folyamatosan a magyar néprajztudomány éves bibliográfiának sorozata, amelyet célszerű továbbra is a *Néprajzi Hírek* keretében megjelentetni. Itt készülne továbbá az előbbi anyag nemzetközi annotálásával az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* magyar anyaga, valamint esetleg más nemzetközi bibliográfiák magyar anyaga is. Ezt az anyagot felhasználhatnák a szakbibliográfiák készítői, akik ezért a maguk anyagának másodpéldányait adják át. Ebből az anyagból készülne a magyar néprajztudomány évtizedenkénti bibliográfiának anyaga.

4. E jelentős munkára jelentős évi hitelkeretet célszerű biztosítani, leginkább az MTA célhiteléből, amelyben eddig is szerepelt a néprajzi bibliográfiák jelentős anyagi támogatása.

5. Mivel évek, olykor évtizedek mulasztását kell pótolni, célszerű a munka mielőbbi szervezett megindítása.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Néprajzi Társaság 89. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1977. június 15-én a Magyar Néprajzi Társaság 89. évi rendes közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Dömötör Tekla, Gunda Béla, Tálasi István alelnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Gráfik Imre, Zsigmond Gábor titkár, Manga János, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnök, Barabás Jenő, Bárth János, Czikollay Gyuláné, Csapó Zoltán, Dám László, Dobos Ilona, Dobos László, Együd Árpád, Filep Antal, Györgyi Erzsébet, Hegyi Imre, Hofer Tamás, Kara Tiborné, Katona Imre, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Kodolányi János, Kóthy Judit, Kovács Tamás, Paládi-Kovács Attila, Kresz Mária, Kurucz Albert, Küllős Imola, Lay Béláné, Lendvay Ilona, Martin György, Molnár Balázs, Molnár József, Morvay Judit, Molnár Ferenc, Molnár Mihály, Muszka Erzsébet, Ős Éva, Páska Csaba, Pusztai Jánosné, Reich Lajosné, Sárkány Mihály, Sinkovics Istvánné, Szabó János, Szántó Józsefné, Szokody Gyula, Tárkány-Szücs Ernő, Tettinger Antal, Tettinger Antalné, Vajkai Zsófia, Vincze István, Vitális Ilona, Vörös Irén társasági tagok és meghívott vendégek. Kimentését kérte Balassa Iván ügyvezető alelnök.

1. *Tálasi István*, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke megnyitja a Társaság 89. évi közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja a közgyűlés határozatképességét, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Hegyi Imrét és Morvay Pétert. Bejelenti, hogy Mándics Mihály a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtitkára táviratban köszöntötte a közgyűlést.

A megnyitóhoz csatlakozva, napirend előtt, *Gunda Béla* alelnök kér szót: egy 40 év előtti eseményre emlékezteti a Társaság tagjait, etnográfusokat és folkloristákat, különösen a fiatalabb generáció tagjait. 40 éve jelent meg Ortutay Gyula „Magyar népismeret" című munkája, a két világháború közötti első olyan tudománypolitikailag jelentős munka, mely új utakat jelölt ki a néprajzi kutatás számára. Tisztelettel köszönti ez alkalomból a Társaság tisztikara és tagsága nevében a Magyar Néprajzi Társaság elnökét, Ortutay Gyulát.

Ortutay Gyula elnök megköszöni a megemlékezést. Összehasonlítja a néprajz 40 év előtti és mai lehetőségeit. Nagy jelentőségűnek tartja a jelenlegi közös munkákat, közös vállalkozásokat, így a Magyar Néprajzi Lexikon, Néprajzi Atlasz, az Új Magyarság Néprajza köteteinek közös munkával készülő összegezéseit. Emlékeztet a néprajztudomány nagy tudósaira, Györffy Istvánra, Solymossy Sándorra és másokra, akikre hálával és tisztelettel emlékezünk. Nagy elődeink munkája, a jelen tudósnemzedék évtizedes kutatásainak eredményei az Új Magyarság Néprajzában új megfogalmazásban nyernek összegezést. A kutatóhelyek, tanszékek, múzeumok munkatársainak köszönetet mond munkájukért.

2. *Tálasi István* alelnök ismerteti a választmány egyhangú határozatát a *Györffy István Emlékérem* hetedik alkalommal történő odaítéléséről. Ez alkalommal a Társaság Györffy István Emlékéremmel tünteti ki *Balassa Ivánt*, *Balogh Istvánt*, *Vajkai Aurélt*. Tálasi István felkéri Ortutay Gyula elnököt az Emlékérem átadására, illetve Andrásfalvy Bertalan főtitkárt, hogy ismertesse az indokolásokat. Balassa Iván nincs jelen a közgyűlésen, elnök vállalja, hogy személyes találkozás alkalmával átadja az emlékérmet. Balogh István Debrecenből szintén nincs jelen, az emlékérem átadására elnök felkéri Dám László, a debreceni Néprajzi Intézet munkatársát. Vajkai Aurél kitüntetését elnök átadja lányának, Vajkai Zsófiának, kérve, hogy az emlékéremmel együtt adja át a Társaság tisztelteljes és az ő személyes baráti köszöntését is. Főtitkár felolvassa az indokolást. A közgyűlés egyhangúlag jóváhagyja a határozatot és tapssal köszönti a kitüntetetteket,

A választmány egyhangú határozata alapján a *Jankó János díjat* nyolcadik alkalommal két fiatal kutató nyerte el: *Dám László* és *Knézy Judit*. A jelenlévő Dám Lászlónak Ortutay Gyula elnök átadja a díjat. Knézy Judit, a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum munkatársa külföldi tartózkodása miatt nem tudott megjelenni, elnök felkéri Együd Árpád megyei múzeumigazgató-helyettest, hogy adja át a Társaság kitüntetését Knézy Juditnak. Főtitkár felolvassa az indokolást. A közgyűlés egyhangúlag jóváhagyja a határozatot és tapssal köszönti a kitüntetetteket.

Tálasi István alelnök a *külföldi tiszteleti tagg*á választásra hozott választmányi határozatot ismerteti. Ez alkalommal a közgyűlés tiszteleti tagokká választotta *Penavin Olgát* Jugoszláviából, *Nagy Olgát*, *Imreh Istvánt*, *Jagamas Jánost* Romániából. Főtitkár az indokolásokat felolvassa.

3. *Andrásfalvy Bertalan* ismerteti a *főtitkári beszámolót* a 88. közgyűlés óta eltelt időszak munkájáról, eseményeiről. Ortutay Gyula elnök és Tálasi István alelnök köszönetet mond a főtitkárnak, az ügyintézésben részt vevőknek, munkájukért. A közgyűlés a főtitkári beszámolót elfogadja.

4. A *pénztárosi jelentést Füzes Endre* terjeszti a közgyűlés elé. A *Számvizsgáló Bizottság jelentését Gráfik Imre* ismerteti. A közgyűlés mindkét jelentést egyhangúlag elfogadja. Ortutay Gyula elnök a pénztárosi jelentésben számokkal igazolt jelentős vállalkozásokat méltatja, így a nemzetiségi kiadványok megjelentetését. A számokból arra is következtethetünk, hogy a pénzügyi elszámolások jelentős többletmunkát adtak az ügyintézőnek. Javasolja, hogy az elnökség állásfoglalása alapján főtitkár tegyen előterjesztést a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Főosztályának Kara Tiborné rendkívüli jutalmazására.

5. Tálasi István alelnök felkéri *Takács Lajos*t, hogy *Néprajzi kutatás — társadalmi igény* című előadását tartsa meg.

6. Tálasi István méltatva Takács Lajos évtizedes kutatómunkájának eredményeit megköszönve tartalmas előadását, a Magyar Néprajzi Társaság 89. közgyűlését bezárja.

Kmf.

Hegyi Imre sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Morvay Péter sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Tálasi István sk.
alelnök

Kara Tiborné sk.
jegyzőkönyvvezető

II.

A *Györffy István Emlékérem* odaítélése *Balassa Iván*nak, *Balogh István*nak és *Vajkai Aurél*nak

Balassa Iván a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese, a történettudományok (néprajz) doktora. A debreceni Tudományegyetemen Csűry Bálint tanítványaként szerzett tanári és doktori oklevelet. Egyetemi gyakornoki évei után múzeumi területen folytatta tevékenységét. Múzeumi munkásságában kiemelkedő időszak, melyet a budapesti Néprajzi Múzeumban töltött, ahol 1950—1955 között mint főigazgató megszervezte a gyűjtemények kialakítását, a gyűjtő és tudományos feldolgozó munkát. Később a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatójaként, majd a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjeként dolgozott, 1966-tól a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese.

Balassa Iván a magyar földművelés néprajzi és nyelvészeti kérdéseivel foglalkozik elsősorban, s e téren nagyobb témák kidolgozását adta: A debreceni cívis földművelés munkamenete és műszókincse c. egyetemi doktori értekezése 1940-ben jelent meg, a Magyar kukorica 1960-ban, mellyel kandidátusi fokozatot nyert, az Eke és szántás története Magyarországon 1973-ban, mellyel a tudományok doktora fokozatot érdemelte ki.

Balassa Iván 1940 óta tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, 1945—1951 között titkára, 1949—1956-ig az Ethnographia szerkesztője, 1967-től ügyvezető alelnök, aki ebben a minőségében a Társaság rendezvényeinek, kiadványainak egyik fő szervezője,

irányítója. Megszervezője a TIT Országos Néprajzi Választmányának és jelentős tudománynépszerűsítő tevékenységet is végez.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ban alapított *Györffy István Emlékérmet* 7. alkalommal *Balassa Iván*nak ítéli oda.

Budapest, 1977. június 15.

Andrásfalvy Bertalan sk. főtitkár — Ortutay Gyula sk. elnök

Balogh István nyugalmazott levéltárigazgató, a történettudományok kandidátusa. Személyében a magyar néprajztudomány leginkább *Györffy István*hoz kapcsolható kutatástörténeti vonala folytatódik: a történész-etnográfusi szemlélet széles körű egyeztetése. A debreceni Tudományegyetemen szerzett bölcsészdoktori oklevelet, és korán múzeumi területre került, mint gyakornok. 1938—1958 között a debreceni Déri Múzeum munkatársa, illetve igazgatója volt. 1958-tól a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár igazgatója 1975-ig, nyugdíjba vonulásáig.

Kutatásainak, tudományos feldolgozásainak legfontosabb területei a gazdaságtörténet, parasztságtörténet és néprajz. Jelentős munkái születtek a paraszti gazdálkodás, állattartás, település, különösen a tanyarendszer, a paraszti művelődés, valamint a Hajdúság és Debrecen népi kultúrája tárgykörében. Feldolgozásaiban a történeti források széles körű bevonásával és interpretálásával, szülőföldje életformájának feltárásával új eredményeket ért el. Kiemelkedő publikációi: 1947-ben a Cívisek társadalma, az 1958-ban megjelent Debrecen, az 1968-ban, ill. 1973-ban kiadott Hajdúság, illetve A cívisek világa c. kismonográfiák, továbbá A magyar parasztság művelődése a két világháború között címen 1974-ben megjelent tanulmánya.

Balogh István 1939 óta tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, rendszeresen jelennek meg közleményei a Társaság folyóiratában, az Ethnographiában.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* 7. alkalommal *Balogh István*nak ítéli oda.

Budapest, 1977. június 15.

Andrásfalvy Bertalan sk. főtitkár — Ortutay Gyula sk. elnök

Vajkai Aurél nyugalmazott múzeumigazgató, a történettudományok (néprajz) kandidátusa. Széles körű érdeklődése a népi orvoslástól az építkezésig a kultúra számtalan területére kiterjed. Tevékenységének első szakasza az 1930-as években a Magyarságtudományi Intézethez kapcsolódik. Kutató és feldolgozó munkásságán kívül részt vállalt múzeumszervezési és oktatói feladatokban is. Magántanárként tanított az ELTE Néprajzi Tanszékén, ő alakította ki a keszthelyi Balatoni Múzeum profilját, majd pedig mint a veszprémi Bakonyi Múzeum igazgatója nyugállományba vonulásáig irányította a Veszprém megyei múzeumi szervezet munkáját.

Megközelítési módszerei újszerűek, nemcsak a kultúrát kísérte figyelemmel, hanem a tájat és a kultúrát hordozó ember magatartását, kapcsolatát is. Jelentős tudománytörténeti és módszertani áttekintéseket ad a Magyar néptudomány kézikönyve sorozatban a táplálkozás, építkezés és lakás, az orvoslás és a népi természetismeret tárgykörökben. Résztanulmányokon túl feldolgozásai monografikus igényűek. Kiemelkedő munkája az 1959-ben megjelent Szentgál, egy bakonyi falu néprajza, mellyel a kandidátusi fokozatot elnyerte. Múzeumi területéről 1959-ben a Bakony, 1964-ben a Balatonmellék c. kismonográfiákat tette közzé. Sokoldalúságát jelzik népszerűsítő feldolgozásai, melyek közül a Balaton c. útikalauz emelkedik ki.

Vajkai Aurél 1937 óta tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, ahol mint választmányi tag is aktívan részt vett a Társaság életében. Munkásságát elismerve 1975-ben a Néprajzi Társaság Választmánya érdemes taggá választotta.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* 7. alkalommal *Vajkai Aurél*nak ítéli oda.

Budapest, 1977. június 15.

Andrásfalvy Bertalan sk. főtitkár — Ortutay Gyula sk. elnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Néprajzi Társaság 89. közgyűlését tartjuk ma, és a kialakult hagyomány szerint számolok be röviden az elmúlt esztendő társasági életéről, eseményeiről és kérdéseiről.

A Társaság legfontosabb rendezvénye a „Népművészet tegnap és ma" címmel megtartott pécsi vándorgyűlés volt 1976. szept. 23-tól szept. 26-ig. A tanácskozáson a magyar népművészet történeti kérdéseiről és jelen közművelődésünkben betöltött szerepéről és feladatiról hangzottak el előadások. Ezeknek az igen összetett kérdéseknek a sokoldalú megközelítésére nemcsak néprajzkutatókat, hanem történészeket, művészettörténészeket és a közművelődésben, a népművészet hagyományaira építő munkában részt vevő kutatókat és alkotókat is felkértünk. Az előadások zöme, 27-ből 25 előadás, a konferencia megkezdése előtt megjelent két kötetben. E kiadványunk nem került árusításra, és hónapok után is számosan érdeklődtek utána. Vándorgyűlésünk a négy megyét összefogó Dél-dunántúli Népművészeti Héthez kapcsolódott, ennek keretében Pécsett 5 népművészeti, népi iparművészeti kiállítás nyílott, és két este a pécsi Nemzeti Színházban zsúfolt nézőtér előtt folklórműsort mutatott be Somogy, Baranya, Tolna és Zala megye. A 4. napon a vándorgyűlést kirándulás zárta. Baranya megye és Pécs város nemcsak jelentős anyagi segítséget nyújtott a vándorgyűlésnek, hanem gondoskodott a kiállítások, a folklórműsor és a kirándulás megszervezéséről is. A vándorgyűlés előadásai nemcsak néprajz szakos muzeológusoknak, hanem főképpen a Dél-Dunántúl tevékenykedő, néprajzzal, népművészetekkel foglalkozó nevelők, szakkörvezetők, művelődési házak és öntevékeny művészeti együttesek vezetői számára is kötelező vagy ajánlott továbbképzést jelentettek. A vándorgyűlésen csak a Néprajzi Társaság tagságából több mint 300-an vettek részt, ez a tagságnak csaknem a fele; külföldi vendégeink 11 országból jöttek. A vándorgyűlés és a Dél-dunántúli Népművészeti Hét várakozáson felüli sok embert mozgatott meg. Ez is bizonyítja azt, hogy a Társaság mai műveltségünk egyik legfontosabb témáját tárgyalta meg és bizonyára elősegítette a tudományos, a közművelődési és művészi munka irányításának megjavítását, a helyes népművészeti szemlélet kialakítását. Az idő rövidnek bizonyult, a sok előadás igen megterhelte a napot, így ismét nem bontakozhatott ki az a vita, melynek a Társaság éppen fórumot kívánt teremteni. Az előadások során sok figyelemre méltó megállapítás, előre vivő gondolat kapott nyilvánosságot, de emellett világossá vált tudományszakunk fontossága jövő kulturális életünk kibontakoztatásában, s az is, hogy tudományszakunk előtt még milyen sok megoldásra váró feladat van, s ehhez milyen kevés képzett szakembere, s milyen fontos lenne a néprajzi oktatás kiszélesítése a közművelődésben dolgozók és pedagógusok tájékozottságának biztosítására.

A Társaság múlt évi plenáris és szakosztályülésein a következő előadások hangzottak el:

Plenáris ülések

1976. nov. 3. *Fügedi Erik:* Találkozás a középkori népi vallásossággal (Kapisztrán János csodái 1457—1461)
1977. febr. 1. *Végh József:* Csűry Bálint öröksége (A Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen rendezett emlékülés)
1977. márc. 9. *Molnár József:* Luby Margit emlékülés (hangfelvételekkel)
1977. ápr. 28. *Väinö Kaukonen:* Elias Lönnrot Kanteletárja (A Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen rendezett ülés)
1977. jún. 15. *Takács Lajos:* Néprajzi kutatás — társadalmi igény (közgyűlési előadás)

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, titkár: *Filep Antal*)

1977. jan. 26. *Kresz Mária:* „Békevár." Egy kanadai magyar település néprajzi vizsgálata (vetített képekkel)
1977. máj. 25. *Tárkány-Szücs Ernő:* A „sánta" tulajdon (Néhány probléma a jobbágytulajdon köréből)

Folklór Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Istvánovits Márton*, titkár: *Küllős Imola*)

1976. nov. 24. *Horváth Iván:* Vendéglátás a magyar népi kultúrában
1977. febr. 23. *Bárth János:* Egy tanyai népesség búcsújárása (A tanyán élő parasztság népi vallásosságának néhány kérdése) (vetített képekkel és hangfelvételekkel)
1977. máj. 11. *Csilléry Klára:* Ajándéktárgyak a magyar népművészetben (vetített képekkel)

Nemzetiségi Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Manga János*, titkár: *Kósa László*)

1977. febr. 9. *Dám László, Niedermüller Péter, Ráduly Emil, Viga Gyula:* Beszámoló Nyírlugos monográfikus kutatásáról
1977. márc. 23. *Puskás Júlia:* Az európai nagy gazdasági kivándorlás kutatásának újabb eredményei

Társadalomnéprajzi Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Bodrogi Tibor*, titkár: *Sárkány Mihály*)

1976. dec. 15. *Kodolányi János:* Uralisztikai etnológiai kutatások az Egyesült Államokban
1977. ápr. 20. *Litván György, Sárkány Mihály, Zsigmond Gábor:* Somló Bódog és a magyar egyetemes néprajz

A választmány öt alkalommal ült össze a Társaság ügyeinek intézésére: 1976. nov. 3., 1977. jan. 26., márc. 31., máj. 4., jún. 1.

A Magyar Néprajzi Társaság bejegyzett tagjainak száma: 868. Az elmúlt év folyamán 44-en kérték felvételüket a Társaságba. Ez az állandó taglétszám-növekedés, különösen az utóbbi években nem tükröződött a Társaság szakosztályainak ülésein. Nemegyszer előfordult, hogy az előadás hallgatósága nem érte el a 30 főt; — még sürgetőbbé teszi szakosztályüléseink felülvizsgálatát az a tény, hogy ez a 20—30 fős hallgatóság nagy része ugyanazokból áll; a Néprajzi Társaság tagjainak nagy számát csak a többnapos vándorgyűléseken, gyűjtőtalálkozókon vesszük észre, ezekre — mint a szolnoki, békéscsabai vagy a pécsi vándorgyűlésre — igen nagy számban jelentkeznek nemcsak a Társaság tagjai, hanem kívülállók is.

Sürgető és tovább nem halasztható feladatunk tehát a szakosztályülések néptelenségének vagy népszerűtlenségének megvizsgálása és orvoslása. Nem történhet ez meg magának a tagságnak a bevonása, véleményének kikérése nélkül, ezért meg kell keresnünk annak a módját, hogyan tudnánk minél szélesebb kör véleményét meghallgatni. Lehetséges, hogy egy alkalommal több előadás tartása lenne a jobb; az előadások szüneteiben s kötetlen vitáin a Társaság tagjai, a szakemberek és érdeklődők megismerhetnék jobban egymást, az együttlét valóban szellemet, közvéleményt formáló társasági életet jelentene. A távolabbi múltra visszatekintve, amikor a Társaságot még nem szakítottuk szét szakosztályokra, a Néprajzi Társaság minden ülése ünnepélyes alkalom volt, s nem ért véget az előadás meghallgatásával. Azon is gondolkoznunk kell és meg kell kísérelnünk, hogy a Társaság néhány vidéki városban a TIT segítségével is tartson előadást azon a vidéken élő társasági tagok és érdeklődők bevonásával. A vándorgyűlések bizonyítják, hogy vidéki tagtársaink valóban érdeklődnek a néprajzi előadások iránt, de nincs módjuk ezekre alkalmanként munkanapokon Budapestre utazni. A társasági élet megújításához kérjük a tagok cselekvő részvételét, segítségét, véleményét; végül is annak a lelkesedésnek és elvárásnak, mely a Társaságba való belépésre késztette őket, szeretnénk magunk is munkánkkal megfelelni.

Tisztelt Közgyűlés! Szomorú kötelességemnek teszek eleget, hogy itt a Közgyűlés előtt is megemlékezem elhunyt tagtársainkról: meghalt *Luby Margit* tiszteleti tagunk, *Lajos Árpád* érdemes tagtársunk, *Márton Lászlóné* és *Takács Sándorné* tagtársunk. Szülőföldjétől távol, új hazájában hunyt el a Társaságban egykor tevékeny *de Rohan Csermák Géza*. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Kiadványainkról röviden jelentem: az *Ethnographia* 1976. évi utolsó száma hamarosan elkészül, az 1977. évi 1. és 2—3. összevont száma kéziratát is átadtuk a nyomdának.

A *Néprajzi Hírek* 1976/6 bibliográfiai száma szintén a napokban jelenik meg, az 1977. évi első számok kézirata a nyomdában van 1976 decemberében megjelent a TIT Békés megyei szervezete támogatásával a Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián (Békéscsaba, 1975. okt. 28—31.) elhangzott előadások és referátumok gyűjteménye.

Tisztelt Közgyűlés! Jelentésemben nem tértem ki arra a nem lebecsülendő tevékenységre, melyben a Társaság tudományszakunkban aktív tagjai a néprajzi ismereteket, a helyes néprajzi szemléletet szolgálják: nyári szabadegyetemeken, népművészeti előadássorozatokon, a nemzetiségi szövetségekben. A mi feladatunk az, hogy a szétágazó szervezeti kapcsolatok és nagy létszámunknak megfelelő társasági életet, társasági programot alakítsunk ki. Ezt tekintem a Társaság soron következő legfontosabb feladatának.

Budapest, 1977. június 15.

Andrásfalvy Bertalan sk.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés

A Magyar Néprajzi Társaság az 1976. költségvetési évben 554 700,— forinttal gazdálkodott. Ez az összeg magában foglalta az előző évben megindított nemzetiségi kiadványok nyomdai költségének egy részét, amely kifizetésre csak 1976 első félévében került. Emiatt tehát előző évi pénzmaradvány volt 436 000,— Ft, ehhez járult a Magyar Tudományos Akadémia támogatása 68 200,— Ft, továbbá tagdíjakból 18 000,— Ft bevétel és kiadványok eladásából 32 500,— Ft bevétel: összesen tehát 554 700,— Ft. 1976. évi kiadásainkra fordítottunk 534 400,— Ft-ot, a különbözetként mutatkozó 20 300,— Ft maradványt 1977-re hoztuk át, ezt az összeget a Néprajzi Hírek nyomdai költségeire fordítja a Társaság.

Az 1976. évi kiadásokban a fentebb már említett nemzetiségi kiadványok nyomdai költsége szerepel nagyobb összeggel, 360 000,— Ft-tal, a Néprajzi Hírek megjelentetésére 40 000,— Ft-ot fordítottunk. További kiadásaink a Társaság folyamatos működésével kapcsolatosak. Meg kell még említeni, hogy 1976-ban 70 000,— Ft támogatást nyújtott a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya, valamint a nemzetiségi szövetségek: a nemzetiségi kutatások most már évek óta folyamatosnak mondható támogatása tette lehetővé, hogy 1976-ban a TIT Békés megyei szervezetével közösen megjelentettük az 1975-ös nemzetiségi konferencia előadásainak szöveggyűjteményét.

A főtitkári beszámoló részletesen szólt a pécsi népművészeti konferenciáról. Itt megemlítjük, hogy a konferenciához a Magyar Tudományos Akadémia 10 000,— Ft-os külön támogatást nyújtott, ez tette lehetővé külföldi kutatók részvételét a konferencián. A népművészeti konferencia előadásainak szövegeit a Népművelési Intézettel közösen megjelentettük, a Néprajzi Társaság 20 500,— Ft-ot fordított a kiadványra.

Elmondhatjuk, hogy felügyeleti hatóságunk, a Magyar Tudományos Akadémia rendszeres támogatása biztosítja a Társaság zavartalan működését, további célfeladatok megoldásához pedig a társintézmények szívesen nyújtanak támogatást.

Az 1977-es évről csupán említésszerűen: a Magyar Tudományos Akadémia támogatása 80 300,— Ft, tagdíjakból bevétel a mai napig 16 000,— Ft.

Budapest, 1977. június 15.

Füzes Endre sk.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 89. közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénz-

tárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés, és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1977. június 15.

Bellon Tibor sk.
számvizsgáló

Hegyi Imre sk.
számvizsgáló

Rakovszky István sk.
ellenőr

A Magyar Néprajzi Társaság 90. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1978. június 7-én a Magyar Néprajzi Társaság 90. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Nagytermében.

Jelen vannak: Balassa Iván ügyvezető alelnök, Hoffman Tamás, Tálasi István alelnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Gráfik Imre, Zsigmond Gábor titkár, Füzes Endre pénztáros, Bodrogi Tibor, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnök, Banó István, Bányai Irén, Bárth János, Bellon Tibor, Bodó Sándor, K. Csilléry Klára, Dienes Erzsébet, Domonkos Ottó, Dömötör Sándor, Elek Margit, Faragó Tamás, Fehér Gyula, Filep Antal, Földes László, F. Györgyi Erzsébet, Gáborján Alice, Gaudi Árpádné, Hagymásy Sándor, Hegyi Imre, Kara Tiborné, Katona Imre, Katona Józsefné, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Kiss Mária, Kodolányi János, Korkes Zsuzsanna, Korompay Bertalan, K. Kovács László, Kővári József, Selmeczi-Kovács Attila, Kresz Mária, Mándoki László, Martin György, Molnár Balázs, Némethné Fülöp Katalin, Novák László, Papp Zsófia, Pataki Béla, Petánovits Katalin, Péter László, Revuczky Béláné, Róna-Tas András, Sárkány Mihály, Sinkovics Istvánné, Szántó Józsefné, Szilágyi Miklós, Szokody Gyula, Tárkány-Szücs Ernő, Tarján Gábor, M. Vad László, Vargha László, Varga Marianna, Várkonyi Imre, Verebélyi Kincső, Vitális Ilona, Voigt Vilmos, Winkler Gyuláné társasági tagok, valamint Ortutay Gyuláné, Ortutay Tamás, Ortutay Mária, Ortutay Zsuzsa, Érlaki Istvánné meghívott vendégek.

1. *Balassa Iván* ügyvezető alelnök megnyitja a Magyar Néprajzi Társaság 90. közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja a közgyűlés határozatképességét. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Kodolányi Jánost és Korompay Bertalant. Balassa Iván megnyitójában hangsúlyozza, hogy 90 esztendő már történeti időszak, különösen pedig akkor, ha a történelem olyan változó szakaszait öleli át, mint az 1889—1978 közti évtizedek. A 90 esztendő több mint egyharmadán át Társaságunk élén Ortutay Gyula állott és megállapíthatjuk, hogy ez idő alatt Társaságunk jelentősége minden vonatkozásban megnövekedett. A Magyar Néprajzi Társaság megrendülve vette tudomásul szeretett elnöke halálát. Közgyűlésünkön Tálasi István akadémikus, a Társaság alelnöke emlékezik meg Ortutay Gyula életművéről.

2. *Tálasi István In memoriam Gyula Ortutay* címmel Ortutay Gyula emlékét idézte. A Társaság elnökének megdöbbenést kiváltó elhunyta számos együttérző megnyilvánulást váltott ki már az első napokban tisztelőitől, barátaitól és munkatársaitól. A gyász mélységét kifejezte az állami vezetés és a legfelsőbb tudományos fórumok megrendült részvétele a temetésen, az őszintén átérzett búcsúztatók, tanítványainak borongó és könnyes tekintete, és ezen túl a sírnál kegyeletüket leróvó, az ország számos tájáról felutazott parasztok, munkások és értelmiségiek példátlanul nagy száma. Az elhangzott beszédek és az emlékét idéző, a sajtóban megjelent írások mind hangsúlyozták azt a sokoldalúságot, amely őt jellemezte. Nagyon tömören és megkapóan fejezte ezt ki a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem közös gyászjelentésének értékelése: „Személyében a magyar és egyetemes néprajztudomány, a magyar tudományos közélet és az oktatásügy kiemelkedő egyéniségét vesztettük el. Országos feladatok vállalóját, az egyéni gondok értőjét és segítőjét, a közvetlenségével ható embert gyászoljuk benne, akinek elhivatottsága, alkotásvágya, a népi kultúrkincs tudatformáló szerepébe, a tudomá-

nyos és politikai tevékenység elválaszthatatlan egységébe vetett hite elkötelező tudóstársai és tanítványai számára." Az eddigi méltatások mellett Társaságunk 1979. év során ülésszakon akarja megkezdeni tudományos örökségének áttekintését, személyiségének tudománytörténeti értékelését. Mi most nem a szaktudósról, a folkloristáról kívánunk szólni, hanem egyéniségének néhány olyan vonását emeljük ki, amelyek a néprajz egész területe számára fontosak, s amelyek ezen túl is országos jelentőségű tettek, gondolatok és tervek kérdését érintik. (Teljes terjedelmében megjelent a Néprajzi Hírek VII. évf. 3—4. szám. Budapest, 1978.)

3. *Tálasi István* alelnök ismerteti a választmány egyhangú határozatát a *Györffy István Emlékérem* nyolcadik alkalommal történő odaítéléséről. Ez alkalommal a Magyar Néprajzi Társaság az 1970-ban alapított Györffy István Emlékéremmel tünteti ki *Vargha László* címzetes egyetemi tanárt, a magyar népi építkezés kiemelkedő kutatóját. A közgyűlés egyhangúlag jóváhagyja a határozatot, és tapssal ünnepli a kitüntetett Vargha Lászlót. Tálasi István átadja az emlékérmet. Vargha László meleg szavakkal köszöni meg.

Balassa Iván a *Jankó János díj* odaítélésére hozott választmányi határozatot ismerteti: ez alkalommal a Jankó János díjat *Bárth János*nak, a kalocsai Viski Károly Múzeum igazgatójának ítélte a választmány. A közgyűlés egyhangúlag jóváhagyja a határozatot, Balassa Iván átadja a 2.500,— Ft jutalmat.

Balassa Iván ismerteti a tiszteleti tagok megválasztására hozott választmányi javaslatot. A javaslatot a közgyűlés elfogadta és belföldi tiszteleti taggá választotta *Dömötör Sándort* és *Keszi-Kovács László*t. Külföldi tiszteleti taggá választotta a közgyűlés *Sz. A. Tokarjev, Gösta Berg, Conrad M. Arensberg, Wolfgang Jacobeit* tudósokat.

A hazai néprajztudományban kiemelkedően tevékenykedő kutatók munkájának elismerésére az *érdemes tagság* felújítását határozta el a választmány. Érdemes tagokká választotta a közgyűlés *Bellon Tibor, Bodó Sándor, Domonkos Ottó, Dorogi Márton, Juhász Antal, Kerecsényi Edit, Katona Imre, Martin György, Péter László, Szabó László, Szilágyi Miklós, Tárkány-Szücs Ernő, Timaffy László* tagokat.

4. *Andrásfalvy Bertalan* főtitkár a 89. közgyűlés óta eltelt időszakról a közgyűlés elé terjeszti főtitkári jelentését. A jelentést a közgyűlés elfogadja.

5. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság gazdasági helyzetéről tesz jelentést. *Hegyi Imre* számvizsgáló pedig a háromtagú számvizsgáló bizottság jelentését terjeszti a közgyűlés elé. A közgyűlés mindkét jelentést egyhangúlag elfogadja.

6. *Tálasi István* alelnök megköszöni a főtitkár, a pénztáros és az ügyvitelben résztvevők munkáját, majd bejelenti az alelnökök állásfoglalását: az Ortutay Gyula által évtizedeken át betöltött elnöki tisztséget az 1979-ben esedékes tisztújító közgyűlésig nem töltjük be. *Balassa Iván* ügyvezető alelnök a Társaság elnökségére és választmányára támaszkodva viszi tovább a Társaság ügyeit. Tudomásul szolgál.

7. *Tálasi István* alelnök felkéri *Balassa Ivánt*, hogy *A munkaeszközök kutatásának elvi és módszertani kérdései* című előadását tartsa meg.

8. *Tálasi István* alelnök megköszöni *Balassa Iván* tudománytörténeti jelentőségű tartalmas előadását, és a Magyar Néprajzi Társaság 90. közgyűlését bezárja.

Kmf.

Kodolányi János sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Korompay Bertalan sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Balassa Iván sk.
ügyvezető alelnök

Kara Tiborné sk.
jegyzőkönyvvezető

II.

A *Györffy István Emlékérem* odaítélése *Vargha László*nak

Dr. Vargha László a budapesti Műszaki Egyetem nyugalmazott docense, címzetes egyetemi tanár, a magyar népi építkezés kiemelkedő kutatója. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett bölcsészettudományi doktorátust, ahol az önálló Néprajzi Tanszék megszervezése után *Györffy István* díjtalan tanársegédje volt 1940 júliusáig. Ezt követően *Viski Károly* közvetlen munkatársaként a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségén vállalt jelentős szerepet a múzeumi hálózat fejlesztésében. 1947—1948-ban a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként vezette a háború utáni múzeum újjászervezését. 1950—1953 között a miskolci Herman Ottó Múzeum mb., majd kinevezett főigazgatója,

majd 1954-től a Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Tanszékének mb. előadója, majd oktatója 1975-ig, nyugállományba vonulásáig.

Vargha László vezette be a néprajztudományba a népi építészet vizsgálatának egzakt módszereit, kidolgozta a műszaki pontosságú, okmányszerű hitelességű feltárás, illetve felvétel rajzi és műleírási módját. A magyar népi építőgyakorlatot az egyetemes, ill. a hazai építészettörténet általános összefüggéseibe illesztette, elemezte, vizsgálta és mutatta be. Ugyanekkor az építőművészek által végzett vizsgálatokban a néprajzi szemléletnek szerzett érvényt, s mint egyetemi oktató alkotó módon járult hozzá a műszaki és tudományegyetemi hallgatók komplex képzésének megvalósításához. Jelentős szerepe van a magyar népi műemlékek védelmével kapcsolatos elvek kidolgozásában, valamint a műemlékvédelmi szakemberek képzésében. A népi építőgyakorlat emlékeinek helyszíni megóvása mellett a kezdetektől részt vett a szabadtéri néprajzi múzeumok elvi megalapozásában, előkészítésében és szervezésében.

Vargha László a Magyar Néprajzi Társaságnak 1937 óta tagja, 1944—1949 között főtitkára, majd hosszú időn át választmányi tag, alelnök, 1975-től pedig érdemes tagja.

Kiemelkedő tevékenységéért Ybl-díjat és a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg, az Oktatásügy Kiváló dolgozója. A Magyar Mérnök és Építész Egylet A Nagykunság vidék népének építészete c. munkájáért (társszerző: Miskolczy László) Ezüst Érmével tüntette ki.

Vargha László munkásságához még két tényt kell kiemelni:

1. Szakterületünk valamennyi munkatársa, testülete előtt ismert *Vargha László* népi építészeti gyűjteményének értéke, amelyet közel két évtizede Akadémiánk kiküldött bizottsága is minősített, és a legmagasabbra értékelt. A sok ezer rajzvázlat, sok száz megszerkesztett dokumentáció önmagában is tiszteletet parancsol. E hatalmas, egységes szempontú, nyelvterületünk valamennyi nagytáját érintő műszaki és okmányszerű pontosságú kollekció és az ezt szervesen kiegészítő több tízezres fényképnegatív- és diapozitív-gyűjtemény a népi építkezéskutatás pótolhatatlan forrásértékű bázisa.

A közelmúltban kibontakozott, elmélyült, egyre inkább előrehaladó urbanizációs folyamatok olyan mértékben leszűkítették népi építkezésünk fennálló emlékeinek sorát, hogy ma már teljes értékű és eligazító képet aligha alkothatunk belőlük. Ez sokszorosára emeli *Vargha László* gyűjteményének értékét, s egyben nélkülözhetetlenné is teszi. *Vargha László* elhatározása, hogy anyagát közgyűjteményben, rendezetten kívánja elhelyezni, osztatlan örömet és megelégedést keltett. Több millió forintot megérő és magas fokú eszmei-tudományos értéke egész szakközönségünk egyetemes kötelességévé teszi a gyűjteményről való illő gondoskodást, a benne rejlő tudományos tőke kamatoztatását, továbbfejlesztését.

2. 1944 nyarának elején, amikor a nyilasok Rajniss Ferenc irányításával meg akarták szállni a tudományos testületek vezetőségét, ezt megakadályozandó összefogásra volt szükség. *Tálasi István* megkérte Zichy Istvánt, a Nemzeti Múzeum főigazgatóját — közismert ellenállót — az akkori elnököt, maradjon tisztségében, aki a kérést azonnal teljesítette. A vezetés gyakorlatára is megegyezés történt, hogy a két alelnökséget *Domanovszky György* és *Tálasi István*, a főtitkárságot *Vargha László* látja el. Tálasi István csakhamar bevonult, s mintegy két év után került vissza. Főként *Vargha László* érdeme, hogy mihelyt lehetett, 1945-ben már megindult a Társaság élete. Vezető posztját éveken át, szakunk teljes helyreállásáig becsülettel ellátta.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* 1978-ban *Vargha László*nak ítéli oda.

Budapest, 1978. június 7.

Andrásfalvy Bertalan sk.	Tálasi István sk.	Balassa Iván sk.
főtitkár	alelnök	ügyvezető alelnök

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Néprajzi Társaság mai, 90. közgyűlésén röviden szólnom kell az utolsó közgyűlés óta eltelt esztendő eseményeiről.

Két fontos tanácskozásunk volt:

1977. június 20—22-én Kőszegen az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VIII. Országos Találkozóján mintegy 250-en vettek részt, elsősorban a Társaság vidéki tagjaiból. A tanácskozáson külön munkaülés foglalkozott a mondakutatás és a fejfakuta-

tás kérdéseivel, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagával. A tanulmányi kirándulással záródó népes találkozó ismét megmutatta azt, hogy a Társaság többnapos vidéki rendezvényei iránt nagy az érdeklődés, és az önkéntes gyűjtőmunkába országszerte egyre többen kapcsolódnak be.

1977. november 15—16-án tartotta másik jelentős tanácskozását a Társaság Sárospatakon. Néprajzkutatásunk egyik legtöbbet vitatott és tisztázatlan kérdésével, a népi műveltség térbeli tagolódásával, a néprajzi csoport fogalmának meghatározásával foglalkozott. E tanácskozásra csak azok voltak hivatalosak, akik e témával már régebben foglalkoztak. A kialakult vita nem végződhetett a résztvevők véleményének teljes egységesítésével, de rávilágított e téma kutatásának fontosságára, jelentőségére. A tanácskozás teljes anyagának később készült kiegészítésekkel való megjelentetését tervezzük.

Plenáris ülések

1977. dec. 14. *V. Baszilov* (SZUTA Etnográfiai Intézet, Moszkva): Kutatóúton Óceániában (diavetítéssel)
1978. jún. 7. *Balassa Iván:* A munkaeszközök kutatásának elvi és módszertani kérdései

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, titkár: *Filep Antal*)

1977. okt. 5. *Selmeczi-Kovács Attila:* Munkaeszközkapcsolatok aratáskor
1978. máj. 3. *Égető Melinda:* Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez (A lugasművelés vizsgálatának kérdései). Felkért hozzászólók voltak *Andrásfalvy Bertalan* és *Vincze István*
1978. máj. 10. *Takács Lajos:* Az erdőhasználat változása a Kis-Balaton körül a XVIII—XIX. században

Folklór Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Istvánovits Márton*, titkár: *Küllős Imola*)

1977. okt. 19. *Volly István:* Magyar népdal — magyar nóta. Felkért hozzászólók voltak *Katona Imre* és *Olsvai Imre*
1977. dec. 21. *Hoppál Mihály:* Kisterenyei lakodalom (Egy lakodalom elemzése filmvetítéssel)
1978. jan. 4. *Bereczki Gábor — Vikár László:* Népzenegyűjtés Baskíriában (hangfelvételekkel)
1978. ápr. 12. *Szabó László:* Az Alföld kultúráját alakító újkori történeti hatások

Nemzetiségi Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Eperjessy Ernő*, titkár: *Kósa László*)

1978. márc. 22. *Krupa András:* Eleki szlovákok karácsonyi szokásai (Interetnikus és intraetnikus kapcsolatok)

Társadalomnéprajzi Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Bodrogi Tibor*, titkár: *Sárkány Mihály*)

1978. máj. 24. *Ariel Valencia* (a Nemzeti Antropológiai és Történeti Intézet főtitkára, Mexikóváros): A mexikói régészet legújabb eredményei (diavetítéssel)
1978. máj. 31. *Róheim Géza* Emlékülés; Előadást tartott: *Dömötör Tekla, Verebélyi Kincső, Werner Muensterberger* (State University of New York)

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály ülései

(Szakosztályelnök: *Morvay Péter*, titkár: *Halász Péter*)

1977. dec. 28. Az 1976-os Országos Ifjúsági és az 1977-es Diáknapi pályázat díjnyertes pályamunkáiból bemutató
1978. febr. 8. *Dobosy László* (Ózd): Észak-borsodi templomok festett díszítményei (diavetítéssel)
1978. ápr. 5. Az 1977. évi Tudományos Diákköri Konferencia díjnyertes néprajzi pályamunkáiból bemutató (A Hazafias Népfront Honismereti Albizottságával közösen rendezett ülés)

A Társaság választmánya a legutóbbi közgyűlés óta 4 alkalommal ülésezett: 1977. nov. 2.; 1978. jan. 25.; márc. 8.; máj. 3.

A Társaság tagjainak száma 890 fő, a tavalyi közgyűlés óta 27 új tagot vettünk fel.

A Magyar Néprajzi Társaság öt tagtársunk halálát gyászolja. *Ortutay Gyula* elnökünkről közgyűlésünk elején emlékeztünk meg. Tavalyi közgyűlésünk óta hunyt el *Manga János*, a Társaság Nemzetiségi Szakosztályának elnöke, 72 éves korában. Önkéntes Gyűjtő Szakosztályunkban tevékenykedett *Mester György* eleki középiskolai tanár és *Bodnár Bálint* Kemecséről, gyászoljuk *Németh Károly* őrbottyáni tagtársunkat is.

Társaságunk folyóirata, az *Ethnographia* elhúzódó megjelenésében az Akadémiai Kiadóval való tárgyalásaink után fordulat várható, 1978. végéig az idei évfolyam negyedik száma is megjelenik. A *Néprajzi Hírek* 1977-es számai megjelentek, kézhez kapták tagtársaink a bibliográfiai számot is.

Időközben az Akadémia elnökségének felhívására foglalkozott a Szerkesztő Bizottság a folyóirat arculatának meghatározásával. Kívánatosnak tartotta, hogy az eddigi hagyománynak megfelelően az *Ethnographia* továbbra is fogja át a néprajz valamennyi kutatási területét. Ezzel a javaslattal a választmány is egyetértett.

A nemzetiségi néprajzi kiadványok sorozata folytatódik. Megjelent a magyarországi délszlávok néprajza 2. kötete a Tankönyvkiadó gondozásában a Társaság közreműködésével. A második német, szlovák, román kötet megjelenése is ez évben várható. Mindezek könyvárusi forgalomba kerülnek, az első kötetek a Társaságnál vásárolhatók meg.

Tisztelt Közgyűlés!

Szorosan csak a Társaság szűkebb tevékenységéről szóltam, s nem említettem, hogy a Társaság tagjai milyen figyelemre méltó segítséget adtak pl. a TIT-nek a néprajzi, ezen belül népművészeti ismeretek terjesztésében, a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságaiban és a művészeti mozgalmakban. Miközben a néprajz iránti érdeklődés, nem utolsósorban a hazai folklorizmus felvirágzásával, napról napra nő, különösen az ifjúság körében, a Magyar Néprajzi Társaság és egyben a tudományszak is, úgy látszik, fordulóponthoz érkezett. Jövője azon múlik, hogy a Társaság fő célját, a magyar néprajztudomány művelését és segítését, eredményeinek közkinccsé tételét elébe tudjuk-e helyezni mellékes érdekeknek. A néprajztudomány csak akkor őrizheti meg kivívott tekintélyét és súlyát mai társadalmunkban, ha megteremti és megőrzi a Társaság egységét, és minden volt, mostani és leendő tagja átérzi annak a felelősségét, hogy a Társaságból az lesz, és a Társaság céljaiból az valósul meg, amit tagjai jószándékkal, tevékenyen magukra vállalnak, és hangot adnak véleményüknek, hogy az irányításban is a többség, a közakarat jusson érvényre. A passzivitás rosszabb, mint a vitára indító ellenvélemény. Meggyőződésünk, hogy a Társaság erejére, tevékenységére szüksége van az egész nemzeti közműveltségnek, a tudományos köröktől a legkisebb falu iskolájáig, a hivatásos művészektől a legkisebb öntevékeny szakkörig, pávakörig egyformán.

Kérem beszámoló jelentésem elfogadását.

András falvy Bertalan sk.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés

A Magyar Néprajzi Társaság az 1977. évben 168 513,— Ft-tal gazdálkodott, mely a következő bevételi tételekből áll: az 1976. évről áthúzódó pénzmaradvány volt 20 323,— Ft, az MTA támogatás 105 320,— Ft, tagdíjakból bevétel 18 820,— Ft, kiadványok eladásából bevétel volt 24 050,— Ft, összesen tehát 168 513,— Ft. F. évi kiadásaink fedezésére fordítottunk 154 795,— Ft-ot, 13 718,— Ft-ot pedig áthoztunk 1978. évre. Kiadásaink a Társaság folyamatos működésével összhangban vannak: a rendezvényekkel, rendszeres ülésekkel kapcsolatos költségeken túl ebben az évben is a Néprajzi Hírek megjelentetése jelenti a legnagyobb kiadási tételt, 57 600,— Ft-ot tett ki 1977-ben a Néprajzi Hírek nyomdai költsége.

Külön támogatásban részesült 1977-ben a kőszegi Önkéntes Gyűjtőtalálkozó, a Kulturális Minisztérium 10 000,— Ft-tal járult hozzá megrendezéséhez. A Nemzetiségi Szakosztály működésének támogatására a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya

15 000,— Ft-ot nyújtott. A Sárospatakon megrendezett konferencia költségeire a Magyar Tudományos Akadémia 15 000,— Ft támogatást folyósított. A külön támogatást nyújtó intézmények felé az előírt határidőre és módon elszámoltunk.

Az 1978. évről említésszerűen: a Társaság 1978. évi költségvetési előirányzata 135 000,— Ft, ebből a Magyar Tudományos Akadémia támogatása 90 000,— Ft, 45 300,— Ft-ot tagdíjakból és kiadványok eladásából kell biztosítanunk. A mai napig tagdíjbevételünk 18 500,— Ft. Itt is megemlítjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság titkársága és kiadványraktára elköltözött a Könyves Kálmán körútról a Néprajzi Múzeum új épületébe. A költözködés költsége 26 905,— Ft volt, melynek fedezésére a Magyar Tudományos Akadémia póthitelt folyósított.

Jelen beszámolónkban is elmondhatjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia rendszeres támogatása biztosítja a Társaság zavartalan működését.

Budapest, 1978. június 7.

Füzes Endre sk.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 90. közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés, és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1978. június 7.

Bellon Tibor sk.
számvizsgáló

Hegyi Imre sk.
számvizsgáló

Rakovszky István
ellenőr

ISMERTETÉSEK

Suomen Kansankulttuurin Kartasto (Atlas der finnischen Volkskultur). I. Aineellinen kulttuuri (Materielle Kultur). Herausgegeben von Toivo VUORELA. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finnische Literaturgesellschaft) kiadása. Helsinki, 1976. 151 l.

Gunda Béla

A finn kutatók már számtalan meglepetéssel gazdagították hazájuk és Európa néprajztudományát. Az FFC sorozatban megjelent monográfiákhoz, U. T. SIRELIUS, U. HARVA, M. HAAVIO, N. VALONEN, K. VILKUNA, T. VUORELA, Toini-Inkeri KAUKONEN munkáihoz és a szinte felsorolhatatlan más munkákhoz méltóan csatlakozik a közelmúltban megjelent finn néprajzi atlasz, amellyel bővebben foglalkozom márcsak azért is, mert munkatársai között ott vannak a Magyar Néprajzi Társaság finn tiszteleti tagjai is.

Az atlasz bevezető tanulmányában Toivo VUORELA áttekinti a finn kartografikus törekvések múltját. Már 1923-ban a Finn Földrajzi Társaság kezdeményezésére a közlekedési eszközökről, épületekről, a kenyérfajtákról és a tejtermékekről készültek néprajzi elterjedési térképek. Az 1924-ben megalakult *Sanakirjasäätiö* (Szótáralapítvány) a népnyelvi anyag mellett a néprajzi jelenségek kartográfikus szempontú gyűjtésére is nagy súlyt helyezett. 1931-ben Albert HÄMÄLÄINEN felvetette egy olyan intézmény tervét, amely a néprajzi anyag kartográfikus feldolgozásával is foglalkozott volna. Terve azonban hajótörést szenvedett, s a további törekvések összehangolása a Finn Irodalmi Társaságra, a Szótáralapítványra, valamint a Finn Régészeti Társaságra maradt. A finn néprajzi atlasz tervét jelentősen támogatta Kustaa VILKUNA, aki a skandináv és a nemzetközi kartografikus törekvések terén együttműködött Sigurd ERIXONnal. A fenti három intézmény 1936-ban az oktatási minisztériumhoz intézett beadványában a munkálatok kiterjedtebb támogatását kérte, amelynek a révén Toivo VUORELA megkezdte az első próbalapok készítését. A háborús évek ugyan hátráltatták a munkát, de 1940-ben kb. 20 térképlap készen volt (sajtfélék, kenyér, aratóeszközök stb.). A finn munkálatokat tovább inspirálták a svéd törekvések s az a tény, hogy Ragna AHLBÄCK időközben elkészítette a finnországi svéd területek néprajzának kartográfikus áttekintését (*Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland.* Helsinki, 1945.). 1962-ben Toivo VUORELA a kartográfikus néprajz és dialektológia ügyében ismét részletes memorandumot készített, amelynek célkitűzését az illetékes állami hatóság *(The Research Council for the Humanities in Finland)* magáévá tette, anyagilag támogatta, s a néprajzi atlasz kiadását a Finn Irodalmi Társaság keretében biztosította. A munkálatokat Toivo VUORELA vezette, akit többek között — főleg a folklór terén — Matti SARMELA támogatott. Az atlasz anyaga a különböző finn néprajzi és nyelvészeti intézmények gyűjteményére épült, de nagy segítséget nyújtott az önkéntes gyűjtők levelezőhálózata is. A gyűjtő- és feldolgozó munkát kiterjesztették a határokon kívüli eredetileg finn etnikai területekre (Kelet-Karjala, Ingria, Murmanszk), amelyeknek a térképezés szempontjából fontos helynévanyagát igen nehéz volt összeállítani. Az ismertetett kiadványban 84 térképet publikálnak. Ezeken elsősorban a finn népi kultúra történeti kialakulásának a megismerését elősegítő archaikus jellegű kultúrjavak elterjedését, közösségi funkcióját dolgozzák fel, amint azok az I. világháború előtt a finn nép körében ismertek voltak. A térképlapok publikálásánál arra törekedtek, hogy minél többoldalú képet nyújtsanak a finn hagyományos népi műveltségről, s nagy figyelmet fordítottak a népnyelvi terminológiák feltüntetésére, magyarázatára is. A 84 térképlap felöleli a földművelés, a szénagazdálkodás, a kamarák, a közlekedési eszközök, malmok, lakásrendszer, tűzhelyek, bútorok, ételfélék, viseletdarabok, kender- és lenmunka, a lapp réntenyésztés tárgykörét. Mindegyik térképlaphoz a tárgykör legjobb szakértői (Kustaa VILKUNA, Niilo VALONEN, Toivo VUORELA, Toini-Inkeri KAUKONEN, Matti RÄSÄNEN, Hilkka VILPPULA, Bo LÖNNQVIST stb.) magyarázólapokat készítettek. Mind a 84 térképlappal itt nem foglalkozhatom, csupán a magyarázólapok révén néhány térkép tanulságát igyekszem rögzíteni.

Kustaa VILKUNA az eketípusok térképes ábrázolása nyomán elmondja, hogy a finneknél a XX. sz. elejéig négy típus volt használatban: 1. horogeke (*koukku*, Haken), 2. az ív formában hajlított eke testű, a talpas ekék irányába fejlődő *aura, atra* (Bogenard),

3. a négyrészes talpas eke (*aarra, vältti,* Hochard), 4. a villás vagy szocha eke (*sahrat, aatra,* Gabelpflug). Mindezeknek a talajviszonyoktól, az újításoktól függően több variánsuk van. A horogeke (egyszerű formájában csupán kampó) a déli partvidéken (Varsinais-Suo ni, Uusimaa) fordul elő. 1334-ben már említik. A talajt felszaggató részének *kynsi* ‚karom, szeg' a neve. A terminus igei alakjának a keleti finn nyelvekben ‚szánt' a jelentése. Az *aura* szerkezete és neve szerint is dél-svéd átvétel. Nyugati Finnországban két jól elhatárolható területen fordul elő. Korábban szélesebb körű volt az elterjedése, de a szocha eke háttérbe szorította. Az *aura* rokon a bronzkori döstrupi (Dánia) ekével. Egyetlen ló húzza. Szántásnál az ekét ferdén tartják, hogy a földet megfordítsa. Az *aarra* vagy *vältti* Finnország nyugati részének jellegzetes ekéje, amely a XV. században a keletbottniai partokra és Délnyugat-Finnországba Svédországból jutott el. Már a XVI. században kezdetleges kormánydeszkája alakult ki. A szoha típusú eke a nyugati partok néhány vidékétől eltekintve több változatban ismert. Az alacsony ekeszarvú típus a XII. században Novgorod irányából, a magas ekeszarvú sokkal korábban a Finn-öblön át észt földről jutott el a finnekhez. Erről a nyugati típusról másutt azt írja Kustaa VILKUNA, hogy a régi Häme vidékén már a történelem előtti időben elterjedt, korábban, mint a novgorodi típus Karjalában (*Die Pfluggeräte Finnlands.* Helsinki, 1971. 99. l.). A főbb típusok mellett még két térképlapon foglalkozik Kustaa VILKUNA az ekék részeinek kérdésével. A boronaformák térképezése nyomán Veikko ANTTILA megállapította, hogy a fenyőfákból összeállított ágborona (a fenyőtörzs meghagyott ágai kitűnően alkalmasak a talaj lazítására) Nyugat-Finnországba a Baltikumból került át, míg a másik, a rúddal ellátott keleti típus kb. 1100 körül a szlávok révén először Karjalában jelent meg. A mocsári ski — Toivo VUORELA feldolgozása szerint — jellegzetes finn közlekedési eszköz, amely a hótalppal együtt egész Finnországban és Kelet-Karjalában elterjedt. A mocsári skit szénamunkálatok alkalmával használják, hogy a vizes, lápos talajba be ne süppedjenek. Alkalmilag a hótalp is ezt a célt szolgálja. Egyébként a hótalp lágy hóban használatos. A svédországi Värmlandban letelepedett erdei finnek a XVII. században Közép-Finnországból vitték magukkal. A kézimalommal való munka — írja Toivo VUORELA — fiatalasszonyok, menyek, cselédlányok feladata volt. A XVIII. századi összeírások szerint minden negyedik házban előfordult egy-egy kézimalom, amellyel malátát, gabonát őröltek. Helyenként kásakészítéshez az új gabonát ezzel zúzták össze, ha nem volt idejük a távoli malomba menni. A kézimalom-formák — mint több más kultúrtárgy — keleti és nyugati részre osztják Finnországot. A nyugati típusnál a felső kőből kiálló fogóval működtetik a kézimalmot. Gyakran a fogó hosszú, erősebb pálca, amelynek a felső vége a mennyezetbe vájt lyukba illeszthető. A keleti típusú kézimalom felső köve faabronccsal van körülvéve, amelynek kidudorodó részébe illesztik a hajtókart. Niilo VALONEN térképei, ill. magyarázó szövegei közül igen tanulságos mindaz, amit a lakószobáról mond. A lakószobának Finnországban két elnevezése van: *pirtti, pertti* (Satakunta, Nyugat-Häme, északkeleti Bottnia, Karjala) és a *tupa* (Délkelet-Bottnia, Közép-Finnország, Észak- és Dél-Savo, Dél-Karjala, Varsinais-Suomi, Uusimaa). Magának a *pirtti*nek két típusa van. Az egyik típus olyan fűthető szoba, amelyben étkeznek, alszanak, különböző házimunkát végeznek s csak fűtőkemence áll a *pirtti*ben. Sütőkemencéje, főzőtűzhelye nincs. A főzés másik helyiségben vagy udvari kúpos kunyhóban történik. A kenyeret is másik szobában sütik vagy szabadban álló sütőkemencét használnak. A másik típusnál a lakószoba fűthető, ahol az étkezésen kívül főznek, kenyeret is sütnek, s ennek megfelelően kenyérsütő kemence és főzőtűzhely is van a szobában. Ősi soron a *pirtti*ben a főzés-sütés ismeretlen volt. Ilyen helyiséget már a késői vaskorból ismerünk, s akkor a boronafalú építményt kőből rakott kemencével fűtötték. A kenyérsütő kemence és a főzőkunyhó a szabadban volt. A *pirtti* terminológia és a szabadban álló kemence *(pätsi)* nyomán feltételezhető, hogy ez a fejlődés keletről irányuló műveltségi áramlat révén jött létre. A korai középkorban került el a *tupa* (svéd *stuga*) skandináv földről Finnországba, amelynek kőből rakott füstös kemencéje van (finn *uuni* < svéd *ugn*). Köré koncentrálódnak a különböző házimunkák. A *tupa* elsősorban a svéd nyelvű területeket, Dél-Hämet, Bottnia egy részét hódította meg, és kiszorította a *pirtti*t, amely a XIX. században már csak a szauna s helyenként a lakószoba másodlagos elnevezésére szolgált. A helynevek is őrzik a *pirtti* hajdani meglétét. A *tupa* mellett a *pirtti* a hátsó szoba szerepét is betöltheti. Megfigyelhető az is, hogy a *tupa*t vendégszobának rendezik be. A *tupa*nak és a *pirtti*nek számtalan keverékformája jött létre, amelyek mögött nemcsak műveltségi áramlatok, hanem gazdasági-társadalmi tényezők is lappanganak. A kérdésről Niilo VALONEN monográfiát is írt (*Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben.* MSFOu 133. k., Helsinki, 1963.), amelyben az alaprajzot, a lakóépület beosztását részletesen tárgyalja.

Az atlasz egyes térképlapjainak és magyarázó szövegeinek tanulságait Toivo VUORELA foglalja össze. Abból indul ki, hogy a történeti tényeket rögzítő etnográfia arra

törekszik, hogy a dolgozó nép képviselte nemzeti kultúrát — amelyet külső impulzusok is formálnak — történeti rétegeiben, a műveltségi érintkezések, átvételek és átadások figyelembevételével feltárja, megvilágítsa azt a néphagyományt, amelyre más történeti és írásos forrásokból nem deríthető fény. Az ilyen vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen a kartográfikus módszer. A térképek elemzésével megállapítható, hogy a finn népi műveltség a maga egészében területileg keleti és nyugati részre tagolható. A hosszú déli és nyugati finn partok már a prehisztorikus időkben települőket fogadtak be. A tenger elősegítette a kulturális érintkezéseket. Nem elválaszt, hanem összekapcsol. (Lásd erről a kérdésről korábban Ernst SCHULTZE: *Meeresscheue und seetüchtige Völker*. Stuttgart, 1937.) Az érintkezések központjában kikötők keletkeztek, amelyek kulturális kapuként funkcionáltak (ilyen pl. Turku, a XVII. századtól a Bottniai-öbölben Vaasa és Kokkola). A középkor végi állandó települések már sokkal korábban kikristályosodtak. Ez vonatkozik mindazokra a tényezőkre is, amelyek alapját nyújtják a finn parasztkultúrának. Néhány részletet is idézek Toivo VUORELA összefoglalásából. Finnország hagyományos földművelésére utal az ökörnek mint igavonó jószágnak az alkalmazása, amely a középkortól a századfordulóig területileg (Délnyugat-Finnország) azonos maradt. Néplélektani szempontból is figyelmet érdemel, hogy az igásökör használatát sem adminisztratív intézkedésekkel, sem mezőgazdasági felvilágosítással (amely Finnországban igen intenzív volt) változtatni nem lehetett. A már említett eketípuson kívül Novgorod felől a XII. században egy sarlóforma *(sirppi)* terjedt el. Keleti jövevény a karéliai kemence az ahhoz tartozó ételkészítési eljárásokkal. Míg a nyugati finn sörkészítés germán kapcsolatokra utal. Keleten a kenyérsör (finn *vaassa*, orosz *kvasz*) fogyasztása a Baltikum és Kelet-Európa felé vezet. Keleti eredet a zablisztkása, amelyet karácsonykor, Mindenszentekkor szertartásosan fogyasztanak, s eredetileg az ősi aratóünnepek eledele volt. Finnországban változatos hurkaféléket fogyasztunk. Feltűnő azonban, hogy a karjalai földszorosban a véreshurka nem kerül az asztalra, s a vér a táplálkozásban nem játszik szerepet, ami az ortodox egyház befolyásával magyarázható. A tulajdonképpeni kolbász csak délnyugaton készül. A bútorok terén egyes asztalformák a román stílusú templomi művészet hatását tükrözik, s a székek, fali szekrények Nyugat-Finnországban reneszánsz elemeket őriztek meg. A német—skandináv céhek hatására főleg Satakuntában hosszú asztalok honosodtak meg, amelyek fennmaradásához hozzájárult a parasztok társas összejövetele. A Közép-Finnországból a svédországi Värmlandba átvándorolt finnek megőrizték több eredeti kultúrjavukat (füstös szoba, egyes ételek, nyírkéregmunka).

Mindez csak néhány példa Toivo VUORELA gazdag tartalmú összefoglalásából. Tulajdonképpen minden egyes térképlap monográfiákat rejt magában, vagy eddig publikált monográfiák (az említetteken kívül l. pl. Toini-Inkeri KAUKONEN: *Anbau und Bearbeitung von Flachs und Hanf in Finnland*. Helsinki, 1946., Hilkka VILPPULA: *Das Dreschen in Finnland*. Helsinki, 1955., Asko VILKUNA: *Zur Geschichte des finnischen Viehstalls*. Helsinki, 1960; Matti RÄSÄNEN: *Vom Halm zum Fass. Die volkstümlichen alkoholarmen Getreidegetränke in Finnland*. Helsinki, 1975.) jól összefoglalt eredményeit szemlélteti.

Az anyag módszeres feldolgozása, az atlasz technikai kivitelezése mintaszerű. A térképezésnél területi egység az egyházközség *(pitäjä)*, de a határokon kívüli finneknél ettől el kellett tekinteni. Ingriában az első világháború előtti evangélikus egyházi beosztást, Kelet-Karjalában a szovjet adminisztráció területi egységeit vették alapul. A térképlapokra fektethető átlátszó sablon révén minden elterjedési pont azonnal lokalizálható. A jelformák változatosak, nem zsúfoltak, s az egyes elterjedési területeket szemléletesen ábrázolják. A finn kultúrát kevésbé ismerő számára hasznos lett volna a szobatípusok, kamarák, istállók, csónakok vázlatos képét a jelmagyarázatok mellett feltüntetni. A magyarázó lapok, a bevezető tanulmány, a térképek jelmagyarázata finn, angol és német nyelvűek. A finn néprajzi atlasz mindenképpen emeli a finn tudomány rangját, és az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb európai etnográfiai kiadványa. A térképek feldolgozóinak, a magyarázó szövegek íróinak a nevét itt lehetetlen felsorolnunk, de meg kell emlékeznünk a három kutatási asszisztensről (Anna-Maria REINILÄ, Leena PIIRA, Pirkko KOVALAINEN), a térképek rajzolóiról (Oiva PAAVOLA, Leena KUUKKANEN), a szerkesztőségi titkárról (Leena HAKLI), akiknek munkája hozzájárult ahhoz, hogy a kiadvány a finn néprajztudomány büszkesége legyen. A német fordítás nehéz munkáját Ingrid SCHELLBACH-KOPRA a tőle megszokott gondossággal végezte, s az angol terminológiák megállapítása Alexander FENTONnak köszönhető. A nyomdai munkálatok a világhírű Werner Söderström cégnél készültek.

A magyar néprajztudomány ezzel az ismertetéssel is tiszteleg a finn kollégák munkája előtt.

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Második rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77—2. Szeged, 1977. 420 l.

Juhász Antal

A három kötetre tervezett szegedi tájmonográfia második részét tartjuk a kezünkben. BÁLINT Sándor, aki munkásságát a szakrális népélet mellett elsősorban a Szegedkutatásnak, kiváltképp a szegedi népélet föltárásának szentelte, ebben a művében összegezi mindazt, amit a régi szóhasználat szerint „szögedi nemzet"-nek mondott törzsökös szegedi népről munkás évtizedek során csűrbe gyűjtött. Bár a teljes mű megjelenése előtt korai lenne a monográfiát más hasonló vállalkozásokkal összevetni, annyi máris megállapítható: *A szögedi nemzet* kiválik az utóbbi másfél évtizedben örvendetesen szaporodó, helytörténeti-néprajzi feldolgozást vállaló településmonográfiák sorából. Nem csupán anyaga gazdagságával, hanem sokkal inkább azzal, hogy túlmutat a Város határain, vállalkozik mindazoknak a településeknek a jellemzésére, melyek az anyavárosból történő kirajzás, a származás és a szerzőtől megállapított más ismérvek alapján a szegedi nagytájhoz tartoznak. BÁLINT Sándor műve ilyenformán nemcsak a Város és nagy kiterjedésű tanyás határa, hanem egy közös sajátságokkal körvonalazható táj parasztkultúrájának átfogó néprajzi jellemzése. E táj legsűrűbben hivatkozott két kutatópontja a várossal szomszédos Tápé és Algyő, de szervesen épül a szintézisbe a Bánátba kirajzott szegedi telepesek hagyományvilága is — elsősorban KÁLMÁNY Lajos klasszikus értékű gyűjtései alapján.

A monográfia második kötete a népi közlekedés, a kereskedelem, a táplálkozás, a viselet és az ezekkel összefüggő iparágak ismertetését adja. A mesterségek nem kerültek önálló fejezetbe, hanem bemutatásuk a népélet más jelenségeihez kapcsolódik, így a szerző külön tárgyalja a közlekedési, az élelmezési és háztartási, valamint a viseleti iparágakat. Ez a rendszerezés ugyan szokatlan, de megvan a maga belső logikája és jól kifejezésre juttatja BÁLINT Sándornak az egész munkában érvényesülő feldolgozó módszerét: kedveli a néprajzi jelenségeknek összefüggéseikben, több oldalról történő megközelítését.

A mű előszavában BÁLINT Sándor így ír: „Módszertani, elvi kérdéseket szándékosan nem feszegettem, szemléletmódomnak munkámból kell kitűnnie . . . Egyszerűen ábrázolni akartam, a maga lehetséges fenomenológiai teljességében megörökíteni a szegedi nép világát: munkát és ünnepet, bölcsességet és magatartást egyaránt." (MFMÉ 1974/75—2. 5.) Szemléletmódja valóban tükröződik írásában. Milyen ez a szemlélet, és milyen módszerrel ábrázolja a szegedi „mikrokozmoszt" ? — *Szemléletére a dolgok, jelenségek egységben látása jellemző.* A népélet jelenségeit nem kiragadott részként szemléli, hanem mint a nagy egész részeit: ügyel a más jelenségekkel való kapcsolatokra, kölcsönhatásokra. Amikor pl. az ételekről ír, nem csupán azok készítését, előfordulását, fajtáit ismerteti, hanem itt veszi sorra az étkezési szokásokat és hiedelmeket is. Föl kell figyelnünk arra, hogy *ez a fajta szemlélet- és feldolgozásmód az élet teljességének a bemutatását közelíti.* Szaktudományunk a népi kultúra módszeres rendszerezésére törekedve a jelenségeket olykor kiragadja összefüggéseikből — a tematikus földolgozásnak ez gyakorta kényszerű velejárója is —, BÁLINT Sándor viszont a szegedi parasztság életében együvé tartozott jelenségeket együtt mutatja be. Ez az egységben látás talán leginkább KISS Lajos életművében, főleg *A szegény ember élete* és *A szegény asszony élete* c. munkáiban érvényesül, bár a rokonság mellett számottevő különbség is kitapintható a két szerző ábrázolása között. Míg KISS Lajos elsősorban személyes élményei és adatgyűjtései alapján rajzolja meg a vásárhelyi szegény emberek XIX. század végi és XX. század eleji életét, és kevés történeti forrást használ, addig BÁLINT Sándor módszeresen hasznosítja a társtudományok valamennyi számba jöhető eredményét is.

A jelenségek ilyen bemutatása gyakran okoz átfedéseket, ismétléseket, de a részletes kifejtés mindig a helyén van és a gondos utalások megkönnyítik az olvasó eligazodását.

A szegedi népi kultúra jellemzése során BÁLINT Sándor azt a módszert követi, hogy egy-egy tárgykör kifejtését alaposan dokumentált történeti képbe ágyazza, s azután fog a századunkban még megfigyelt, illetve emlékezetből fölidézett jelenségek megrajzolásához. Kutatásai során imponálóan széles körű ismeretanyagot halmozott föl. Használja a régi szegedi céhiratok és árszabások adatait, bevonja a nyelvtörténeti kutatások eredményeit, bizton mozog a művelődéstörténeti párhuzamok megvonásában, amikor pl. kimutatja egyes viseleti tárgyak és szegedi ételféleségek eredetét. Különösen fogékony népünk nyelvi fordulatai iránt, amiről már a *Szegedi szótár* (Bp. 1957.), majd legutóbb a *Szegedi*

példabeszédek és jeles mondások (Bp. 1972.) c. kötete tanúskodott. Láthatóan örömét leli a szegedi nép ízes kifejezései, szólásai fölsorakoztatásában. Néprajzi monográfiában egyedülálló, hogy egy-egy fejezetben a tárgyhoz, jelenséghez kapcsolódó szólások tekintélyes tárházát olvashatjuk. Itt nem csupán arról van szó, hogy a szerző teljességre törekedve beépíti a monográfiába korábbi publikációinak részleteit, hanem arról az igyekezetről is, hogy a szólásokkal, találó szófordulatokkal a szegedi parasztság magatartásformáját, habitusát jellemezze.

BÁLINT Sándor monográfiája szintézis abban az értelemben is, hogy összegezése mindannak, amit az elődök DUGONICS Andrástól MÓRA Ferencig a szegedi nép kultúrájáról fölhalmoztak, meg annak is, amit a kortársak az 1970-es évek elejéig erről fölkutattak és közzétettek. Igaza van BALOGH Istvánnak, az első kötet recenzensének: a szerző a Szeged-kutatás viszonylag gazdag anyagára támaszkodhatott. Hivatkozik is az elődök eredményeire, és gyakran idéz műveiből: legsűrűbben TÖMÖRKÉNY Istvántól, ezzel is erősítve azt a véleményt, hogy Szeged néprajzára vonatkozóan a megelőző nemzedékekből legtöbbet neki köszönhetünk.

A *Közlekedés* c. fejezet (5—27. l.) a vízi és az országúti közlekedés múltját és hagyományos eszközeit tárgyalja. Részletesen szól a tiszai tutajozás és a fahajózás, hajóvontatás 1940-es évekig folyó gyakorlatáról, tömörebben a kompjárásról és a szegedi fuvarosok munkájáról.

A *Közlekedési iparágak* (29—76. l.) közül legterjedelmesebb a szegedi hajóács-ipar ismertetése — jelentőségének megfelelően, hiszen a helyi hajóépítés a XVIII. század közepétől virágzó, Duna menti és horvát kereskedők számára is dolgozó iparrá vált. Bemutatja a fahajókészítés munkafolyamatát és a hajófajtákat, sűrűn idézve TÖMÖRKÉNYT és KOVÁCS Jánost, a századfordulón megjelent szegedi néprajzi monográfia szerzőjét (*Szeged és népe*. Szeged, 1901.), akik még a mesterség eltűnése előtt készíthettek tárgyias tudósításokat. A kovács- és bognármesterség jelentőségét aláhúzza a szegedi és a dorozsmai kocsi messze földön elismert jó híre és keresettsége. Mestereink a homoki parasztok igényein kívül dolgoztak a kötött földű Tisza melléki és bánáti gazdák számára is, akiknek erősebb fájú, vasalású és hosszabb kocsi készült. Az igáskocsi, lőcsöskocsi részeinek példásan alapos leírása mellől hiányoljuk a festetlen kocsi, a homok- és trágyahordásra használt *bakity* és a századunkban elterjedt különböző féderes kocsik — a „nagyatádi kocsi", eszterházi féderes stb. — említését.

Történeti és néprajzi szempontból jól adatolt, arányos fölépítésű a szíjgyártó-, a kötélverő- és a talicskás-mesterség jellemzése. Kár, hogy a mintaszerű leírást nem egészíti ki fotodokumentáció. Főleg a sallangkötés és a sallangos szegedi lószerszám bemutatásának elmaradását sajnáljuk.

A következő fejezetben — *Vásár, piac, mérték* (77—92. l.) — a szerző a szegedi országos vásárok múltját és a vásári adásvétel színes népi hagyományait mutatja be. Az élvezetes, TÖMÖRKÉNY- és CSERZY Mihály-szemelvénnyel fűszerezett leírásból hiányoljuk az utóbbi évtizedek szegedi vásárainak képét. Nem tudjuk meg, hol volt az állatvásár, hol a kirakodó. Éppen a legutóbbi években más célra vették igénybe, részben beépítették a régi vásárteret, s azóta a szegedi vásárokat — Dorozsmán tartják (!). Hiányérzetünk apróságnak tűnhet — azért említjük mégis, mert más jelenségek életét a szerző — igen helyesen — máig kíséri. Tömör jellemzés szól a régi hetipiacokról, melyeknek század eleji világát a múzeum fényképtárának archív fotoi segítenek fölidézni. Itt szívesen olvasnánk még a kofákról és a tanyaiak piacozásáról. Ismert, hogy az árutermelő tanyai parasztság számára milyen fontos volt termékeinek piaci értékesítése. Ennek hagyományos módját a BÁLINT Sándortól egyébként kiválóan ismert és kiaknázott TÖMÖRKÉNY-életmű több remek darabja is megörökíti (pl. *A Szent Mihály a jégben*. Bp. 1957. 44., 325.).

Újszerű az eddigi néprajzi monográfiákhoz képest a vendégellátás önálló kifejtése (93—101. l.). BÁLINT Sándor itt a fogadók, boltok, kocsmák népi, részben félnépi világát jellemzi. A népéletnek olyan területe ez, amelyről meg szoktunk felejtkezni, legfeljebb a társaséletről szólva találunk róla itt-ott utalásokat. BÁLINT Sándor összefogott, mértéktartó leírása arra hívja fel a figyelmet, hogy a vendégellátás hagyományai másutt is megörökítésre érdemesek — s nem csupán városainkban.

A *Táplálkozás és háztartás* (103—204. l.) a kötet legszebb, legsikerültebb fejezete. Már a szegedi népéletről írt népszerű összegezés (*A szegedi nép*. 1968.) mutatta, hogy BÁLINT Sándor otthonosan mozog a népélet minden területén, de előadásmódja olykor árulkodik kedvelt témáiról. Ezek közé tartozik a népi táplálkozás. Érdemes idéznünk a fejezet bevezetőjéből: „. . . *a táplálkozás nemcsak elsődleges életszükséglet, biológiai kényszerűség, hanem szinte művészet: kultusz és kultúra, azaz szertartás és művelődési érték is. Ez a jelleg tükröződik a szegedi ételek változatos készítési módjain, a vendégségek, áldomások ünnepélyes formáin is, amikor nemcsak az evésen, hanem éppen a meghitt emberi együttléten, a*

kultikus eredetű hagyományok őrzésén és ápolásán van a hangsúly". (104. l.) Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: itt, ebben a felfogásban van a kulcsa annak, hogy az egyenletesen magas szintű monográfia eddigi részéből ez a fejezet kiemelkedik. BÁLINT Sándor a táplálkozást nem szokványosan értelmezi, nem szűkíti le a sütés-főzés és az ételféleségek jellemzésére, hanem ezekkel együtt mutatja be a kultikus hagyományokat és az étkezés rendjét is.

Először a táplálkozás szegedi múltját ismerteti. Fontos a halsózásra vonatkozó megállapítása: az adatokból arra következtet, hogy a garamszentbenedeki, dömösi stb. monostoroknak éppen a sózott hal miatt volt szükségük a Tisza menti halásztanyákra (105. l.). Utal a török, a délszláv és a bécsi konyha hatásának nyelvi és tárgyi bizonyítékaira. Forrásai között említi Rézi néni páratlanul népszerű (1876—1911 közt 11 kiadást megélt!) *Szegedi szakácskönyvét* is. A *Kenyér, kalács* c. részfejezet (108—123. l.) BÁLINT munkát és kultuszt egységben látó és láttató interpretációjának egyik legszebb példája. Leírását sok finom megfigyelés, illetve babonás szorongásból eredő cselekedet fölsorolása teszi életszerűvé: ilyenek pl. a kenyér bevetésekor az asszonyok cuppognak, karjukat magasba lendítik (118. l.), a kenyérmosdató víz foganatossága szemfájásról, ijedtségről (119. l.). Külön figyelmet érdemel az *Asztali rend* c. részfejezet, mely a közösségben történő étkezés rendjét dologidőben és ünnepeken, évszakonként tárgyalja. Kitér a tanyai családok délebédjére, a napszámosok, arató-, kubikos-, gyékényvágó-bandák étkezésére.

A mintaszerű táplálkozási fejezetet követi az élelmezési és háztartási szükségleteket kielégítő iparágak bemutatása (205—250. l.). Alapos a vízimolnárság, a paprikaőrlés és a szélmalmok őrlési technikájának ismertetése, de a szárazmalmokról csak két rövid bekezdés szól. Igaz, csak a tanyákon élte meg néhány lójárgányos szélmalom, utóbb daráló századunk első évtizedeit, de dokumentációjuk — részben a hozzáférhető várostérképek: Balla és Giba Antal kéziratos térképei számbavételével — még gazdagítható. Itt lett volna a helye a kásahántolás bemutatásának, a tápai kásahántoló leírása nyomán (l. *Tápé története és néprajza*. Tápé, 1971. 426—27. l.).

A többi itt tárgyalt mesterség közül kiemelkedik a fazekasok (223—233. l.) és a késesek (234—241. l.) gazdag, fényképekkel is illusztrált dokumentációja. Szerző KÁLDY-NAGY Gyula és HEREPEI János forrásfeltárásai alapján elemzi a helyi fazekasság középkori helyzetét és idéz a fazekasok 1803. évi árszabásából. A mesterség század eleji hanyatlása bizonyára a *nagyvíz* (1879) utáni újjáépítés nyomában járó életformaváltással, polgárosodással is kapcsolatos.

A késesség jellemzése során BÁLINT Sándor kiválóan összegezi három különböző jellegű forrás — a céhiratok, a szépirodalom (MIKSZÁTH- és TÖMÖRKÉNY-novellák) és a szóbeli visszaemlékezések — adalékait. Mintaszerű a kézművesek és a paraszttháztartások számára készült sokféle kés, bicska leírása (237—240. l.). Itt foglalkozik még a pékek, a mézeskalácsosok, a kádárok, a szappanfőzők és a rézöntők mesterségével. Hiányoljuk viszont a népes hentes- és mészáros-szakma bemutatását. A táplálkozás fejezetben a mészárszékre csak utalás található (163. l.), ott részletesebben a juhvágókról, a *cincár*okról szól.

A *népviselet* fejezet (251—313. l.) a történeti és néprajzi dokumentáció alapossága és gazdagsága révén a kötet egyik, sok tanulságot nyújtó gerincfejezete. Tárgya meg is kívánta a történeti vizsgálódást, a források körültekintő értelmezését, hiszen a korán polgárosodó mezőváros és tanyás vidéke, valamint a környező faluk ruházkodásának jellemzése próbás föladatnak ígérkezett. BÁLINT Sándor előbb a népviselet múltját, majd a XIX. és XX. századi szegedi öltözködési hagyományt tárgyalja a következő taglalás szerint: alsóruházat, lábbeli, felsőruha, hajviselet, fejrevaló és „kezebeli". Az előbbi részfejezetben tulajdonképpen a szegedi népviselet egykorú írott forrásait (1522. évi tizedlajstrom, a polgáröltözet 1805. évi rendszabása stb.) és ábrázolásait veszi számba. Nagy érdeme, hogy jellemzi a XVIII. század végétől már elkülönülő *parasztviselet*et, amely még a helyi önellátásra támaszkodik, és a *polgárviselet*et, mely a nemesi öltözködésből és idegen kordivatokból is számos elemet átvesz. Ez a kettősség a viseleti iparágakban is tükröződött: elvált ugyanis a *magyarszabó* és *németszabó*, *magyartímár* és *némettímár*, *magyarszűcs* és *németszűcs* mesterség. A magyar mesterségek — mint BÁLINT kimutatja — a paraszti sorban élő polgárságnak, gazdáknak, tanyai földműveseknek, vízenjáróknak dolgoztak, a német jelzővel illetett szakmák pedig az iparosok, kereskedők, hivatalviselő rétegek, a városhoz asszimilálódó telepesek igényeit elégítették ki (253. l.). A mezővárosi ruházatnak és a viseleti iparágaknak ez a differenciálódása szélesebb körben tért hódított, és más alföldi városokban is kimutatható.

A múlt századi helyi viselet városrészenként, sőt iparáganként meglevő eltéréseit szerzőnk a kortársak: KOVÁCS János, CSERZY Mihály és TÖMÖRKÉNY István nyomán

mutatja be. Hangsúlyozza: „a tanyavilág öltözködési kultúrája mindenkor az anyavároséhoz alkalmazkodott, azt azonban egy-két évtizeddel, újabban is néhány esztendővel megkésve szokta követni" (259. l.).

Az egyes viseleti darabok leírása előtt fölvázolja a helyi öltözködési kultúra gazdasági-társadalmi hátterét. A szegedi nép a XIX. században árutermelő gazdálkodásra tért át és bár paraszti életformáját őrizte, kilépett a háziipari önellátás keretei közül. „Ruhaneműjének minden darabját ebben a korszakban úgy vásárolja, de még a hagyományosnak érzett formák szerint varratja, készítteti, viseli. A konvenció tehát eleven. A szakiparosok, kereskedők még símulnak az ő ízléséhez" — zárja gondolatmenetét BÁLINT (263. l.).

Tanulságos, amit a női felsőruháról megállapít: „A szegedi táj árutermelő parasztsága, mesteremberei, kubikosai a maguk módján sokat adtak, adnak asszonyaik külső megjelenésére, tisztességes: nem fényűző, de nem is szegényes ruházatára. Maguk a nők: asszonyok, lányok is alaposan kiveszik a munkából a részüket (mesternék, paprikatermelők, kenyérsütögető, szappanfőző asszonyok, kofák, gyárilányok), sokszor egyenesen ők a családfenntartók már a múlt században is. Mindez természetesen öltözködésük önállóságán, tudatos polgárosultságán is meglátszik" (289. l.). A ruházkodás és a benne is tükröződő magatartásforma családi, társadalmi hátterét rajzolja meg ezzel a néhány mondattal. Ez a fejezet is bővelkedik a hiedelmek és a szegedi nép ízes szófordulatai fölsorolásában. Hadd utaljunk különösen a *kötény* (296—299. l.), a *gatya* (267—269. l.) és a *kalap* (306—308. l.) színes, sokoldalú bemutatására. Amit hiányolunk: nem tükröződik eléggé a viselet jellemzésében a szegedi paraszttársadalom tagozódása. A szerző szól arról, hogy szegényparasztok a *rongypiacon*, zsibpiacon vásárolták köznapló ruhájukat (259. l.), másutt a kubikosok, téglavetők, aratók, gyékényvágók bocskorviseletéről ír (274. l.), de nem rajzolódik ki összkép arról, volt-e különbség — s ha igen, miben — a nagygazdák, a kisparaszt, a szegényparaszt réteg és az iparosság öltözete között. Igaz, a tápéi és a sándorfalvi kutatás azt a tapasztalatot hozta, hogy a különböző vagyoni helyzetű rétegek viseletében nem mutatkoztak nagy eltérések. Ugyanazokat a ruhadarabokat hordták, legfeljebb a ruha anyaga volt más — és a tanyai gazda magyarszabónál varratott, az *árendás* és törpebirtokos pedig vásárban, piaci szabónál vette ruháját. De Szeged parasztársadalma természetesen más, összetettebb képlet, mint a vizsgált községeké. Azt is tudjuk, hogy a polgári divatot a városi szegényebb rétegek lányai, asszonyai igyekeztek gyorsan átvenni. Tápén pl. sok szegényparasztlány jobban öltözködött, mint a gazdalányok, mivel béréből megvehette a divatos kelméket. A tápéi, szőregi, sándorfalvi viseleti kutatások és más adatgyűjtések mégis arról győznek meg, hogy az utóbbi száz évben kimutathatók sajátos különbségek gazdag és szegény családok öltözete és ruhatára között.

Kiegészítésül hadd jegyezzük meg, hogy a sűrűn hivatkozott tápai viselet néhány évtizedes lemaradásban, késésben volt a szeged-alsóvárosi, de még a városit követő tanyai viselethez képest is (vö.: *Tápé története és néprajza.* Tápé, 1971. 220—223. l.). Ez a fáziskülönbség az elsőrendű magyarázata annak, hogy a XX. századi kutatónemzedék éppen Tápén találta meg a táj népi kultúrájának sok archaikus sajátságát.

Viseleti iparok (315—409. l.) — a fejezetben 16 viseleti igényekre dolgozó mesterséget mutat be a szerző. Miután készítményeiket az előző fejezetben jellemezte, itt a kisiparok helyi történetére, munkamenetére és a vásározás körülményeire kerít sort. A földdolgozás tükrözi Szeged régi bőriparának fejlettségét. Leggazdagabb a szűcsmesterség ismertetése (348—366. l.), amit két körülmény indokol: a céhes időkben a legtekintélyesebb iparágak közé tartozott, másfelől a szerzőnek egy publikálatlan céhlevelet és múlt századi szegedi szűcsök remekbe szabott mintarajzait van módja közölni. Gondos a bőrkikészítés és a subavarrás menetének leírása.

Kiválóan összefogott, jól illusztrált képet kapunk a jelentős szegedi gombkötőmesterségről (388—398. l.) és a többi közül érdemes kiemelnünk a „csináltvirágkészítők' rajzát (401—406. l.). Ennek a magyar szakirodalomban elhanyagolt iparágnak BÁLINT Sándor adja az első, funkcionális szemszögű néprajzi elemzését.

A kötet összesen 31 iparág néprajzát tárgyalja, így kikerekedik a kép legnagyobb alföldi városunk kézművességéről, amelynek jelentősége túlnőtt a szegedi nagytáj határain is. Gondoljunk csak arra, hogy a szegedi hajóácsok, kocsigyártók, csizmadiák, papucsosok, kékfestők, szappanfőzők készítményeit messze vidékeken szívesen vásárolták. Az összképből sajnos kimaradt néhány mesterség: talán a funkcionális rendező elv miatt hiányoznak a kötetből az építő, házberendezési tárgyakat készítő iparágak — ács-, kőműves-, zsindelyvágó-, lakatos-, asztalos-mesterség —, ám ezeket az első kötetben, a ház és otthonkultúra jellemzésénél sem találjuk. Ismerve a monográfia harmadik kötetének fölépítését, kérdéses, pótolható-e a hiányuk ?

Végül szóljunk a könyv illusztrációs anyagáról. 61 fénykép és 10 rajz szerepel a kötetben. BÁLINT Sándor jól hasznosítja a Móra Ferenc Múzeum forrásértékű archív fotóit, különösen jól válogatott a hajóács-ipar, a piacok és néhány mesterség fényképanyaga. Szívesen látnánk több viseleti képet. A népviselet fejezetet mindössze 9 fotó illusztrálja, ebből négyet a Tápé-monográfia nyomán közöl. A múlt századi, század eleji viseleti ábrázolások, családi fényképek dokumentum-hitele és -értéke nem szorul bizonyításra, és közülük mód lett volna többet válogatni. Nagyon hiányoznak a fotok a szegedi jellegzetességeket készítő papucsos- és szíjgyártómesterségről. E hiányérzetünket azzal a szándékkal is említjük, hogy ösztönzést adjunk a monográfia készülő harmadik kötete képanyagának gazdagításához.

A fölemlített észrevételek nem érintik *A szögedi nemzet* eddigi két kötete alapvető értékeinek elismerését: BÁLINT Sándor hatalmas anyagismerettel és szülővárosa iránti tudós elhivatottsággal megírt munkájából egy szakirodalmunkban egyedülálló leíró és összefoglaló monográfia körvonalai bontakoznak ki, mely az egész magyar népismeretet jelentős értékkel gazdagítja.

Bellon Tibor: Nagykunság. Gondolat Kiadó. Budapest, 1979. 255 l., 32 l. kép és térkép

Balogh István

A kiadó néprajzi sorozatának tizenegyedik — remélhetőleg nem utolsó kötete ez. Az eddig megjelent kötetek szerzői között a mai magyar néprajz művelőinek minden korosztálya képviselve van. Aki a teljes sorozat birtokosa, egyben áttekintést is kaphat mindazokról a törekvésekről, módszerekről, melyek az utolsó 30 évben a magyar etnográfusokat foglalkoztatták, s amelyek minden szemléleti és módszerbeli különbözőség ellenére mégis időtálló eredményeket, vagy további kutatásra buzdító indításokat hoztak. BELLON Tibor műve egyrészt összefoglalja a Nagykunságról szóló eddigi néprajzi kutatások eredményeit, de éppen az összefoglalás révén szinte tálcán kínálja a nyitva maradt kérdések további kutatását. Módszere és szemlélete történeti jellegű, szándékosan mellőzi a kunok és a Kunság régebbi, XII—XV. századi sorsával foglalkozó kérdések tárgyalását, a feldolgozás súlya — igen helyesen — a nagykunok újabb, XVI—XIX. századi történetén nyugszik. Világosan érzékelteti, hogy a mai, illetve a XIX. századi Nagykunság gyökerei legfeljebb idáig nyomozhatók. Ami azelőtt volt, az már a nehezen feltárható múlt ködébe vész.

A kunok itteni letelepülésével és a török hódoltság alatti életével a két első fejezet csak vázlatosan foglalkozik, elsősorban azért, hogy későbbi mondanivalóit megindokolja. Azt, hogy a mai Nagykunság jellegzetes, az Alföld többi tájától megkülönböztető néprajzi vonásai lényegében a török hódoltság utáni második megtelepülés következtében alakultak ki.

Ez a felfogás lényegében igaz, mert a Nagykunság falvait és városait a XVII. század végén újból megülő népességben nagyon kevés lehetett már a Mohács előtti időkben itt élt kunok leszármazottja. Ha volt is néhány ilyen család, az már legfeljebb emlékezet szerint őrizhette az egykori eredetet, a közel 200 év viszontagságai között nemcsak a népi hovatartozás, de még az egykori, középkorbeli jogállás maradványai is megsemmisültek.

Van azonban mégis valami, ami az egykori kun etnikumtól függetlenül alakult ki a XV. század végén és e tájon, reliktumszerűen elsősorban a Nagykunságon élt tovább, egészen a XIX. század végéig. Ez a nagyarányú extenzív (pusztai) állattartásra alapozott gazdálkodás és életforma. BELLON Tibor munkájában ennek a gazdálkodásformának XVII. századi összetevői és a néprajzi kutatás által megfogható, XV. század végi jellegzetességei jól össze vannak foglalva.

Az ugyanis nem kétséges, hogy a XIX. század végén a mai nagykun települések népe karakterjegyének e gazdálkodásmód archaikus továbbélését lehet tekinteni. A külső szemlélőnek, de még a néprajztudomány két atyamesterének is úgy tűnt, mintha e tekintetben ezen a tájon megállott volna az idő és nem esett tőlük messze az a gondolat, hogy a Nagykunság egy messze múltba tűnt nomád pásztorkodás rezervátuma lenne, az évszázadok alatt bekövetkezett társadalmi és gazdasági átalakulástól érintetlen táj és közösség.

Amint BELLON Tibor is — igen helyesen — rámutat, a XV. század előtt a mai Nagykunság éppen olyan sűrű aprófalvas táj volt, mint az Alföld nagy része. SZEKFŰ

Gyula, Györffy István *Nagykunsági krónikája* majdnem szószerinti átírásával, az egykori kultúrtáj visszavadulását a török hódoltság rovására írja. Pedig a falvak pusztulása, és a népesség koncentrálódása a későbbi nagykun mezővárosok előzményeibe már akkor megkezdődött, amikor a török hatalom még a Duna vonalától délre állott.

A későbbi nagykun kerület hat mezővárosa már a mohácsi vész előtt — e táj más, nem jászkun jogállású mezővárosaival együtt — a nagyarányú pusztai szarvasmarhatartás tájkörzete volt. A Hortobágy, a Tisza, Hármas-Körös és a bihari Sárrét által határolt tájon, a latin nyelven *tugurium*nak nevezett szállásokon és-kerteken, az egykori falvak pusztásodó határain a mezővárosok tőzsérei, szarvasmarha-kereskedői gulyáit őrzik a „hajdú barompásztorok", akik közt nem csekély számban lehettek kunok is. De a gazdálkodási forma: az önellátás mértékéig folytatott gabonatermesztés és a kereskedés céljaira szánt baromtartás és -hízlalás, akkor még alig százéves múltú. A török hódoltság csak abban részes, hogy ez a forma konzerválódott, a hódoltság másfél évszázadára, sőt a török hatalom kiverése után is újabb száz évre.

A mai Nagykunság területén a XV. században még 22 település állott, de a felszabadító háborúkat csak a hat mezőváros érte meg. Az egykori kun szállások elnéptelenedése már Buda és Szolnok elfoglalása (1541, 1552) előtt befejeződött. A táj igazi pusztulása, a felszabadító háborúk alatt következett be. A Gyula visszafoglalását (1693) követő 10 békésebb évben az elmenekült lakosság ugyan újra benépesítette a pusztán hagyott városokat, de a Rákóczi-szabadságharc hadvonulásai és a kuruc hadviselési mód miatt a visszaszivárgottak ismét Borsod, Zemplén és Szabolcs megyékben találtak menedéket.

A szatmári béke után a megmaradottak újra visszaköltöztek, jócskán megszaporodva az Alföld északkeleti megyéiből szökött jobbágyokkal. Szabolcs megye több mint ezer név szerint ismert jobbágyát tartotta számon, akik ökröstől, lovastól, családostól 1703—1715 közt a Nagykunságba költöztek. Két évben, 1722-ben hetvenegy, 1723-ban hatvankilenc jobbágycsalád szökött ide. Mikor Polgár visszakerült az egri káptalan földesúri hatalma alá, a jobbágysorsot nem vállaló hajdúk egy része is a nagykun városokba kötözött át. A XVIII. század elején a kun származás legfeljebb emlék, és az egykori jogállás is az.

De a gazdálkodási rend és forma megmaradt az új korszakban is.

A Nagykunság az ország legritkább népességű tája volt, és az maradt a XIX. század közepéig. Az aránylag csekély népességhez viszonyítva itt bőségesen volt szántóföld, még több a legelő és a rét. A XVIII. század első harmadában a szigorodó jobbágytörvények, 1745-től kezdve meg a redempció akadályozták a nagyobb arányú beköltözést.

A gazdálkodás és határhasználat rendjét tárgyaló fejezetben a szerző bőséges adatokkal bizonyítja, hogy a földbőség miként hatott a XV. század óta kialakult gazdálkodási forma konzerválására. A redempció következményeivel foglalkozó két fejezet pedig — bár ezt nem emeli ki külön — megmagyarázza, hogy miért konzerválódott a társadalmi szervezet, annak ellenére, hogy a magyar jobbágyság történetében a jász-kunok voltak az első felszabadult — maguk költségén felszabadult — jobbágyok. A földbirtoklásnak e sajátos paraszt-polgári formája nem változtatta korszerűbbé a társadalom struktúráját és életfelfogását sem.

A redempció ugyan szabadosokká (libertinusokká) tette a jász-kunokat, azaz egyénileg szabad parasztokká, de nem emelte őket a nemesek sorába. A XVIII—XIX. századi rendi társadalomban a jogállásuk alacsonyabb volt, mint a hajdúké, bár országos nemesek akadtak köztük is. Igaz, hogy kevés számban. Viszont átvették a rendi társadalom nézeteit, amely a tehetősebbek, vagyonosabbak számára — azon elv alapján, hogy nagyobb terhet is hordoznak — a közösség dolgaiban több előjog igényét támasztotta. A mezőtúri nagygazda a tanács előtt a szolgájával folytatott perében ezért kérdezhette azt tőle: „nem elég jól bántam én veled *a te állapotodhoz képest?*".

A XVIII. században — a redempció után — erről Bellon Tibor is megemlékezik — az irredemptus szegénység tömegesen vándorolt ki a Nagykunságból a délvidéki kincstári birtokokra. Ez az elvándorlás nem szűnt meg a későbbi évtizedekben sem. A tiszántúli, immár három évszázadon át kialakult, specializált pusztai és uradalmi pásztorság hordozóinak bölcsőjét is itt ringatták. A XVIII. század végi pásztorösszeírások tanúbizonysága szerint a Tiszántúl északi részének pusztáit benépesítő pásztorok nagy része nagykunsági eredetű volt.

A redempció tehát konzerválta a XVIII. század közepén kialakult vagyoni rétegződést, de egyben a gazdálkodási formát is. Nem véletlen az, hogy e tájon maradtak meg legtovább a tanyásgazdálkodás XVII. századi formái és építményei.

A két világháború között Erdei Ferenc a társadalomtudós szemével állapította meg, hogy a nagykunsági városok a magyar mezővárosok és határbeli tanyáik egybeszerveződése még mindig a tanyarendszer XIX. század elején megörökített jellegzetességeit

mutatják (extenzív gabonatermesztés, a farmtanyák hiánya). A nagykunsági tanyák még mindig sokat megtartottak az egykori állattartó szállások jellegéből. Világos bizonyítékául annak, hogy a szabad paraszti földtulajdon — ami a Jászkunságban a redempció óta megvolt — lehetővé tette ugyan a tanyásgazdálkodást, de ez a tanyásgazdálkodás automatikusan nem vonta maga után a paraszti gazdálkodás intenzívebbé válását. Itt nem következett be az, ami a Kiskunságban erősebb, a Jászságban kisebb mértékben látható lett, az állattartás nagy aránya mellett a szántóföldi termelés intenzívebbé válása (szőlő- és gyümölcskultúra).

Bellon Tibor kötetének nem kicsiny jelessége az, hogy ennek a rezervátumba konzerválódott, egykori szabadparaszti társadalomnak a rendjéről, szokás- és hiedelemvilágáról ad hiteles képet.

A könyv utolsó fejezete csak vázlatszerűen ismerteti azokat a változásokat, amelyek már az első világháború előtt és a két világháború között itt is lazították a XVII. század végi hagyományokba merevedett paraszttársadalmat.

Néprajztudományunknak igazi nyeresége lenne, ha valaki — és ezt Billon Tibor is vállalhatná — akárha egy város vagy az egész Nagykunság parasztságának e korszakbeli képét, a változás erővonalainak vázolásával megrajzolná.

Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702—1731). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 297 l.

Kocsis Gyula

A jászok-kunok történetének feltárása már igen korán, a XIX. század elején megkezdődött. A sort Horváth Péter 1801-ben latin nyelven megjelent munkája, majd ennek 1826-os magyar fordítása nyitotta meg. Az 1820-as, 30-as években a Tudományos Gyűjteményben jászsági mezővárosokat ismertettek, illetve különböző ókori népekkel próbálták meg azonosítani a jászokat. A múlt század második felében Gyárfás István végzett óriási feltáró munkát, amelynek eredményét négy kötetben tette közzé. 1942-ben Fodor Ferenc monográfiája jelent meg a Jászságról. Ezen monografikus feldolgozások mellett még számos, részkérdésekkel foglalkozó tanulmány jelent meg, ennek ellenére igaza van Kiss József szerzőnek, amikor az agrártörténeti és parasztságtörténeti kutatások fehér foltjának nevezi munkája előszavában a Hármaskerületeket.

A szerző hét fejezetre tagolt munkájának első — néhány lapos — fejezetében a historiográfiai előzményeket és munkájának főbb céljait ismerteti, jelzi, hogy a jászkunsági agrárfejlődés sajátosságainak megoldatlan kérdéseit igyekszik tisztázni.

II. A Jászkun Kerület földje és népe a török hódoltság után c. fejezetben az 1699-ben készült Pentz-féle összeírás szöveges részeinek alapján ismerteti a kerületek tájrajzát, településeit, majd pedig a számszerű adatokkal a községek népességét, a gazdaságok vagyoni helyzetét. Fodor Ferenc munkájához hasonlóan részletesen elemzi a lakosság jelentős részét kitevő jövevények származási helyét, gazdasági helyzetét. A vetésterület, az állatállomány és a gazdaságok száma alapján kiszámolt adatok segítségével megállapítja, hogy a legszegényebbnek a kiskunsági gazdák tűnnek, felhívja a figyelmet a szinte minden községben meglevő óriási vagyoni különbségekre. A földhasználat módjáról szólva jelzi, hogy a földesúri függés hiányában más nagy alföldi mezővárosokhoz hasonlóan a Hármaskerületekben sem alakult ki a nyomásos telkes határhasználati forma, hanem a szabadabb határhasználati formák éltek. A fejezet utolsó részében a jászkun kiváltságokat és a közigazgatási szervezetet ismerteti, megállapítja, hogy a jászkun kiváltságok legfontosabb eleme a szabad tiszt- és bíróválasztás, mert ennek az önkormányzatnak az alapján tudtak hatékonyan szembeszállni a Német Lovagrend földesúri törekvéseivel. Ezt követően megismerhetjük az egyes községek közigazgatási szervezetét.

III. A jászkunságiak harca az idegen katonai hatalmaskodás és a jobbágyrendszer bevezetése ellen c. fejezet első részében az 1686—1703 közötti katonai adózást, túlkapásokat ismerteti. A fejezet gerincét az eladatás folyamatának és a körülötte folytatott vitáknak a leírása alkotja. Szól a jászok-kunok közjogi helyzetének (jobbágy vagy nemes) értelmezése körüli korabeli vitákról, saját véleményt azonban nem fejt ki ebben a kérdésben. Végezetül a Német Lovagrend berendezkedését ismerteti a lovagrend levéltárában folytatott kutatásai alapján.

IV. A Jászkun Kerület gazdasági, társadalmi és jogi viszonyai a Rákóczi-szabadságharc idején c. fejezetből megtudjuk, hogy a kerületek parasztsága az ősi kiváltságok visszaszerzésének reményében nagy anyagi és ember-áldozatokat hozott, amelynek eredményeként az ősi kiváltságok és a közösségi összetartozás tudata megerősödött.

V. A Német Lovagrend földesúri hatósága a Jászkunságban a Rákóczi-szabadságharc leverése után. A XVIII. század második évtizedében a Jászkun Kerületek parasztsága a Rákóczi-szabadságharcban hozott áldozatok ellenére is gyorsan gyarapodott mind lélekszámban, mind gazdasági erőben. A gazdálkodás fő ága még mindig az állattenyésztés, de a gabonatermelés volumene is jelentősen megnőtt, különösen a környező területek földesúri függésben élő parasztságának termeléséhez viszonyítva. Ez tette lehetővé a jelentősen megemelt állami és földesúri adóterhek viselését. A lakosság gyarapodása olyan ütemű volt, hogy az évtized vége felé már számos telepes rajt bocsátott ki, ekkor került sor több kis- és nagykunsági puszta megszállására.

VI. A jászkunsági agrárfejlődés lehetőségei. Az 1720-as, 1721-es és 1728-as összeírások alapján megállapítja, hogy a kerületek lakossága, gazdasági ereje tovább növekedett, az agrárfejlődés menetét a „paraszti gazdaságok . . . újraosztásos földközösségi rendszer keretei között művelt egységein és hatalmas kitejedésű pusztáinak állattartó telephelyein alapuló külterjes mezőgazdasági termelés mozzanatai határozták meg". A megnövekedett termelőerők hasznát a feudális állam és a földesúr mellett most már az egyes községek legvagyonosabb rétege, általában a közigazgatási vezetők is igyekeztek lefölözni annak reményében, hogy a kerületeknek a kincstár segítségével sikerül megváltani magukat a földesúri függésből.

A hármas kizsákmányolás következményeként jöttek létre a VII. fejezetben ismertetett 1724—1726. évi jászkunsági parasztmegmozdulások. A szerző ebben a fejezetben részletesen leírja a parasztmegmozdulások okait, eseményeit, a megmozdulások vezetőinek kálváriáját. A leírás során határhasználati jelenségekbe is bepillantást nyerhetünk. Minthogy a Német Lovagrendnek a parasztmegmozdulások és számos más tényező következtében nem sikerült biztosítani a várt földesúri hasznot, átadta a Jászkunságot a Pesti Invalidusok Házának.

A kötetet a vizsgált összeírások községenként és kerületenként táblázatokban összesített anyagának közlése egészíti ki, és néhány fotomelléklet zárja, melyek közül a legérdekesebb a Jászkun Kerületek 1720-ból származó térképe. A kötet használatát, a helytörténeti kutatásokba való bevonását név- és helymutató könnyíti meg.

A munka legnagyobb erénye az óriási forrásfeltáró munka, különösen a lovagrendi levéltár eddig ismeretlen anyagának közkinccsé tétele.

Forczek Zoltán—Janó Ákos: Szank község története. Kecskemét, 1977. 119 l.

Selmeczi-Kovács Attila

A fennállásának századik évét ünneplő kiskunsági község e kiadvány megjelentetésével immáron hagyománnyá váló példát követ. A szerény terjedelmű könyv két önálló tanulmányt tartalmaz, — a helytörténeti munkákra általában jellemző—történelmi és néprajzi feldolgozást. A település és környékének eseménytörténeti bemutatásához szorosan kapcsolódó néprajzi vizsgálat ugyancsak történelmet idéz, a maga sajátos eszközeivel a tagosítások előtti pusztai életformába enged betekintést, amely hosszú évszázadokon keresztül jellemezte e tájat. A kötet rövidségre törekvő címe talán ezen az alapon foglalja magába Janó Ákos *Állattartás, pásztorélet a szanki és móriczgáti pusztán* c. tanulmányát, amely az emlékkötet helytörténeti értékének jelentős növelésén túl az állattartás néprajzi vizsgálata számára is figyelemre méltó anyagot nyújt.

A török pusztítás után nagysokára újranépesedő vidék hagyományos gazdálkodásában a múlt század közepéig a rideg állattartás vitt vezető szerepet, amelynek emlékei még jól megragadhatók. A szerző maximálisan él ezzel a lehetőséggel. A puszták kialakulásának, azok birtokjogi, használati rendjének rekonstruálása után rendkívül gazdag és színes recens anyag által idézi meg, eleveníti fel a puszták felosztás előtti világát. Részleteiben is tudja még rögzíteni a pusztai tisztségviselők hatáskörét, az állattartás, legeltetés régi rendszerét, a neves pásztorok alakját. A visszaemlékezések, a több nemzedéken át megőrzött történetek révén az egykori pásztorélet — más eszközzel fel nem idézhető — sok mozzanata tárul elénk a legeltetés, viselet, táplálkozás, állatgyógyítás vagy éppen a

betyártörténetek jó érzékű interpretációjában, amely egyben jelentős és beható néprajzi gyűjtőmunkáról is bizonyságot tesz.

Bencsik János (szerk.): Polgár története. Polgár, 1974. 543 l.

Bárth János

Polgár Nagyközség Közös Tanácsának anyagi támogatása révén több mint félezer oldalas, alaposan megírt és jól szerkesztett monográfiának örvendhetnek a múltjuk iránt érdeklődő polgáriak és a helytörténeti kiadványokat kedvelő kutatók. A kötet a régészeti kultúráktól napjainkig kiséri végig a nevezetes Tisza-táji, Hortobágy melléki helység történetét. A tanulmányok szerzői: (a szerkesztést is végző) Bencsik János, M. Nepper Ibolya, Mesterházi Károly, Módy György, Balogh István, Nyakas Miklós, Kozma Bertalan, Bocskai István. Az adattár összeállításában a fentieken kívül közreműködött Sugár István és Molnár András.

Nincs itt lehetőségünk arra, hogy valamennyi tanulmányt részletesen bemutassunk. Néprajzi szempontú recenzióról lévén szó, csak Bencsik János: *A paraszti közösség gazdasági tevékenysége* c. írását ismertetjük alaposabban. Ezt megelőzően azonban Balogh István és Nyakas Miklós tanulmányai alapján felhívjuk a figyelmet Polgár XVII—XVIII. századi különös sorsára, elsősorban jogállásának és népességének változásaira. A középkori Polgár csekélyke maradék népessége mellé ugyanis 1608-tól hajdúk települtek le, és Polgár a XVII. században, valamint a XVIII. század elején hajdúvárosként élte életét. A XVIII. század elején az egri káptalan mindent elkövetett, hogy a hajdúvárost jobbágyhelységévé tegye. Ezt a törekvését végül is siker koronázta. A polgári hajdúk szétszéledtek, más helységekbe költöztek. 1727-től jövevényekkel újranépesedett a város. Az új lakosok jobbágyok lettek, akiknek életét úrbéri szerződések szabályozták.

Bencsik János tanulmánya ennek a jobbágyi, illetve jobbágyi eredetű parasztközösségnek állít emléket, bemutatva egykori mindennapjainak meghatározó szerepű tevékenységét, a gazdálkodást. Bencsik János kiválóan ötvözi a történeti források és a népi emlékezet adatait. A levéltári eredetű és a népi hagyományból származó adatok összegyúrásával példáját nyújtja a történeti néprajznak. Csaknem 100 oldalas tanulmányának elején ismerteti a polgári határ kialakulását, változásait, majd felsorolja a történeti forrásokban szereplő fontos határneveket. Bemutatja a határhasználat rendjét, változásait és a polgáriak kezében levő földek haszonvételi formáit, az egyes határrészek hasznosításának módját. A tanulmány középső részéből megismerhetjük a régi polgári beltelkeket és szálláskerteket, a településforma változásait, a paraszttelkek épületeit, az egykori házépítést, valamint a paraszti lakáshasználatot és a házbeli élet fontosabb mozzanatait. A tanulmány utolsó harmada a XIX—XX. századi hagyományos paraszti földművelés és állattartás polgári jellemzőit, jelentőségét, munkafolyamatait és haszonvételeit veszi számba.

Bencsik János rövid, de fölöttébb tanulságos, ezenkívül módszertanilag is figyelemre méltó összegzéssel zárja tanulmányát. Már az összefoglalás címe is figyelemfelkeltő: *Palóc párhuzamok Polgár néprajzában.* A szerző tulajdonképpen azt nyomozza, mennyiben olyan és mennyiben más Polgár paraszti kultúrája, mint a környezetében élő helységeké. A különbségek egy része azonnal szembetűnik. Számon tartja a falu és a környezete is. Más, a Tiszántúl népi világától elkülönítő és az északibb palóc területekhez kapcsoló néprajzi, sőt sokszor nyelvi, terminológiai sajátságokat aprólékos kutatással lehetett feltárni és összefoglalni. A kutatások arra is fényt derítettek, hogy Polgár néprajzi képében a kétségtelenül jelentős palóc hagyomány mellett, főleg a település, a földművelés és az állattartás területén, nagyon sok az alföldi, síkvidéki gazdálkodás formáihoz kapcsoló elem. Érdemes itt idéznünk Bencsik János summázó megállapítását: „A betelepülés következtében laza szerkezetű és heterogén jellegű jobbágyközösséget új otthonában, a Hortobágy melléki Polgáron két tényező alakította, formálta, végül is összekovácsolta. Egyfelől az alföldi, tiszántúli természeti és társadalmi környezete, másfelől pedig a jobbára palóc hagyományai."

A kötet tanulmányait gazdag adattár, szemléletes térképek, bő képanyag és jó mutatók egészítik ki. Különösen hasznosnak tartjuk a fontosabb történeti források teljes vagy regesztaszerű közlését. Sajnos terjedelmi és föltehetőleg anyagi okokból a nagyobb méretű dézsmalajstromok a könyv mellé helyezett papírborítékban jutnak el az olvasóhoz. Ez lehet, hogy olcsó, de nem szerencsés megoldás, mivel a boríték független a könyvtől és könyvtári szempontból nehezen kezelhető.

Bencsik János: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII—XIX. század fordulóján. NYAKAS Miklós (szerk.): A Hajdúsági Múzeum Évkönyve III. Hajdúböszörmény, 1977. 63—149. l.

Andorka Rudolf

A tanulmány Tiszacsege népesedési, gazdasági és társadalmi viszonyait mutatja be a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről rendelkezésre álló források alapján. Ezek: 1. az 1773. évi úrbéri névsor, 2. egy 1787. évi földesúri összeírás. 3. a református egyház tagjainak 1808. évi összeírása, 4. nagyszámú dicaösszeírás, valamint 5. az egyházi anyakönyvek. A tanulmányhoz csatolt adattár e források egy részét — átdolgozott formában — közli. Nem szükséges hangsúlyozni, mekkora munkát igényel ekkora levéltári anyag áttanulmányozása, összevetése és feldolgozása. A bemutatott adatokból levonható következtetések bizonyítják, hogy érdemes volt a szerzőnek — és példája nyomán érdemes lenne más kutatóknak is — ekkora munkát fektetni egy település egyetlen, viszonylag rövid történeti korszakának vizsgálatába.

Öt fejezetre osztva tárgyalja Csege társadalmának jellemzőit a XVIII—XIX. század fordulója körül. Az első fejezetben a népességszám alakulásával foglalkozik. Az 1808. évi egyházi összeírásban 1413 személy szerepel. Több család kimaradt az összeírásból, ezeknek figyelembevételével BENCSIK János 1558-ra becsüli a népességszám alsó határát. Ludovicus NAGY 1828-ban megjelent művében a falu lakosságának száma 2314 (református 2139). A népességszám tehát igen gyorsan nőtt.

Ennek a fejezetnek igen fontos módszertani mondanivalója, hogy a dikális összeírások, amelyek az állami adózás adóalapját képezték, csupán a népességnek 60—75 százalékára terjedtek ki. Tehát minden olyan kísérlet, amely ilyen összeírások alapján próbál a népességszám változására következtetni, szükségszerűen tévedésekhez vezet. A XVIII. századi dikális összeírások ilyen célú felhasználásának nincs is értelme, mert más forrásokból származó adataink is vannak. A II. József-féle népszámlálás előtti időszakot, még inkább a török hódoltság korszakát kutatók azonban korábban némely esetben felhasználták az állami adóösszeírásokat a népességszám alakulásának becslésére, főleg a kétszáz éves török háborús időszak népességpusztulásának meghatározására. A csegei tapasztalat azt mutatja, hogy ez az eljárás helytelen.

A második fejezetben a házasságkötésekkel, a születések számával és a halandósággal foglalkozik, valamint a háztartások szerkezetét elemzi. Érdekes következtetésekre ad módot a házasfelek társadalmi helyzetének összehasonlítása. Armalista nemes férfiak főként nemes leányokat vettek feleségül, nemes leányok azonban gyakran házasodtak össze jobbágy férfiakkal. Hasonlóképpen telkes gazda férfiak lehetőleg telkes gazda leányt vettek feleségül, de a telkes gazdák leányai elég gyakran házasodtak össze zsellérekkel. A kedvezőbb társadalmi helyzetű családból származó leány tehát — ha nem jutott neki férj ugyanabból a társadalmi rétegből — hajlandó volt „lefelé" házasodni, míg férfitestvéreik ezt lehetőleg kerülték.

A megözvegyült férfiak egészen rövid időn belül újra házasodtak, nem egyszer az egyéves gyászidő letelte előtt. Ezt szükségessé tette, hogy a gazdaságban és az esetleges kiskorú gyermekek nevelésében nagy nehézségeket okozott az asszony hiánya. Mivel többnyire özvegy nőt vettek feleségül, a fiatalabb özvegyasszonyok között is gyakori volt az újraházasodás.

Kár, hogy a házasságot kötők életkoráról és az életük végéig (vagy például 50 éves korukig) nőtlen, illetve hajadon családi állapotban maradók arányáról nem közöl adatokat, noha a leírtakból kitűnik, hogy megvizsgálta az 1808. évi összeírásban szereplők születési évét és házasságkötésük évét, és ugyanebből az összeírásból ki lehet következtetni a meg nem házasodók arányát.

Az 1790-től 1807-ig terjedő időszakban megkeresztelteket számát közli. Ennek alapján ki lehet számítani (az 1800. évi közölt népességszámhoz viszonyítva), hogy évente hány születés jutott ezer lakosra. Ez a szám 45, tehát körülbelül olyan magas, mint amilyent ma azokban a gyengén fejlett országokban lehet megfigyelni, ahol a demográfiai átmenet még nem kezdődött meg. Ez alátámasztja BENCSIK Jánosnak azt a megállapítását (amelyet az egymás követő szülések közötti intervallumok alapján tesz), hogy születéskorlátozás legfeljebb elvétve fordulhatott elő. Ez a tény azért figyelemre méltó, mert ugyanabban az időszakban az ország más részein (Ormánság, Sárköz) már terjedt a születéskorlátozás.

A születéskorlátozás hiányát megmagyarázza az igen magas csecsemőhalandóság és gyermekhalandóság. BENCSIK János az 1808. évi összeírásban szereplő gyermekeket

összehasonlította a megelőző években a keresztelési anyakönyvbe bejegyzetett újszülöttekkel és megállapította, hogy az utóbbiak közül hányan hiányoztak az összeírásból. Ennek alapján következtet az élők, illetve elhaltak arányára. A hiányzók aránya igen magas. Például az előző évben születettek közül csak kétharmadrész szerepelt az összeírásban, a 13 évvel korábban születettek közül pedig csak kétötödrész. Másszóval a megszületett gyermekeknek jóval több mint a fele meghalt, mielőtt a felnőtt kort, a házasságkötés átlagos életkorát elérte volna. Ilyen halandósági viszonyok között érthető, miért nem terjedt el a születéskorlátozás. (Megjegyzem, hogy ugyanebben az időszakban az Ormánságban és a Sárközben ennél lényegesen kedvezőbbnek látszik a halandóság.)

Az 1808. évi összeírás alapján Bencsik János összeállítja a háztartások megoszlását típusok szerint. A csupán egy családmag tagjaiból álló háztartások aránya 70 százalék, a kiterjesztett és nagy (több családmagos) családoké a szerző szerint 29 százalék. A háztartásoknak 26 százalékában élt zsellér, cseléd vagy lakó. Ez a kategória — amely az összeírásban szerepel — bizonyos zavart okoz. Szerepelnek benne ugyanis a családmag távolabbi rokonai is. Ha őket is figyelembe vennénk a háztartások tipizálásánál, akkor a kiterjesztett háztartások aránya valamivel nagyobb lenne. Ez sem módosítja azonban azt a következtetést, amelyet a csegei háztartások típusai alapján vonhatunk le, hogy tudniillik itt lényegesen kevesebb volt a kiterjesztett és többcsaládmagos háztartások aránya, mint a Sárközben (lásd ezen ismertetés írójának tanulmányát az Ethnographia 1975. évi 2—3. számában) és Fajszon (lásd Bárth János tanulmányát, a Bács-Kiskun megye múltjából c. kötetben). Ugyanakkor egybevág Bencsik János e megállapítása az ugyanezen időszak országos összeírásai alapján végzett elemzésekkel, amelyek szerint Csege ahhoz az északkelet-alföldi területhez tartozott, ahol a bonyolult összetételű háztartások aránya kicsi volt (lásd Dányi Dezső és Faragó Tamás tanulmányait a Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. kötetében, 1977). Mivel a háztartásszerkezet változatosságának okaira vonatkozóan eddig csak hipotetikus magyarázatokat fogalmaztak meg, érdekes lenne alaposan megvizsgálni azt a kérdést, hogy milyen gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők játszhattak szerepet abban, hogy Csegén viszonylag kevesebb volt a kiterjesztett és többcsaládmagos háztartás, mint például a Sárközben vagy Fajszon.

A harmadik fejezet a családneveket és a keresztneveket vizsgálja. A negyedik fejezet a társadalmi szerkezetet mutatja be. Foglalkozik 1. a helyi földbirtokos családdal (Vay család), 2. a gazdatisztekkel, 3. az armalista nemesekkel, 4. a szűk értelmiségi réteggel (papok, tanítók, jegyzők), 5. a telkes gazdákkal, 6. a pásztorokkal, 7. a házas és 8. házatlan zsellérekkel, 9. egy cigánycsaláddal. Érdemes megjegyezni, hogy Tiszacsegén ebben az időszakban lényegesen kisebb volt a telkesek és lényegesen nagyobb a zsellérek aránya, mint az országos átlag. Ezt a tényt mindenképpen figyelembe kell vannunk, ha egyrészt a magas születési arányszámot, másrészt a bonyolult összetételű háztartások viszonylagos ritkaságát magyarázni próbáljuk. Ugyanis mind a korai születéskorlátozás, mind a kiterjesztett és többcsaládmagos háztartások elsősorban birtokos parasztok között fordultak elő más országrészekben.

Figyelmet érdemel Bencsik Jánosnak az a megállapítása, hogy a zsellérség összetétele nagyon változatos volt, és korántsem lehet azt a lesüllyedtek gyűjtőmedencéjének, a szegénység konzerválójának tekinteni. Csegén a házas zsellérek között voltak például mesteremberek, halászok, pásztorok, az uradalmi major béresgazdái, bérosei, az önálló gazdálkodást folytatni már nem tudó volt telkesek mellett.

Az ötödik fejezet a gazdasági szervezetet, valamint a faluközösség szervezetét mutatja be. A csegei határnak csak 12 százaléka tartozott jobbágytelkekhez, ezért a lakosság nagy része a majorságban dolgozott, vagy állattenyésztésből élt, vagy a falun kívül keresett munkát. A jobbágyparaszti kisüzemek hagyományos módon gazdálkodtak. A különféle munkákat vállaló zsellérek voltak az újítás bázisai. A zsellér családok egy része így jelentős társadalmi emelkedésre volt képes. Bencsik János példákkal mutatja be, hogy a társadalmi mobilitás meglehetősen nagy volt a csegei rétegek között. Úgy látszik tehát, hogy a gazdasági felemelkedés útjai nyitottak voltak, Csegén és környékén munkát lehetett találni és a csegeiek nem riadtak vissza attól, hogy a legkülönfélébb munkák vállalásával próbálják jövedelmeiket növelni. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy nem volt születéskorlátozás és így a magas halandóság ellenére a népesség gyorsan növekedett. Ez az összkép nagyon különbözik attól, amelyet például az Ormánságban és a Sárközben véltem látni.

Tiszacsege társadalmának ez a viszonylag rövid időszakra kiterjedő, de igen alapos vizsgálata tehát sok érdekes adattal gazdagítja a XVIII. század végi és XIX. század eleji magyar társadalomra vonatkozó ismereteinket. Bizonyítja tehát, hogy érdemes az ilyen viszonylag szűk témára összpontosító helytörténeti kutatással foglalkozni. Nagyon hasznos lenne, ha a különböző helyeken végzett kutatások módszereit a lehetőségekhez képest

egységesítenék, például azonos szempontok szerint tipizálnák a háztartásokat, azonos népesedési mutatókat számítanának, hasonló szempontokat alkalmaznának a társadalmi szerkezet elemzésénél. Ennek hiányában is nagy érték azonban a forrásoknak olyan részletes közlése, mint Bencsik János tette, mert annak alapján további elemzéseket is lehet végezni, össze lehet hasonlítani a különböző falvakra vonatkozó kutatások eredményeit.

Bakó Ferenc (szerk.): Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Eger, 1978. 149 l., 7 mell.

Nagy Zoltán

A „Palóckutatás" tematikus és lokális monográfiáinak III. kötete a Mátraalja geográfiai és etnográfiai szempontból egyaránt jól körülhatárolható településével, Mátraderecskével foglalkozik. Kísérletet tesz azoknak a földrajzi, történeti, gazdasági, politikai és néprajzi kereteknek meghatározására, amelyek a település arculatát formálták, jelenlegi képét kialakították.

A kötet az 1967 óta intenzíven folyó palóckutatás legújabb eredménye, a debreceni KLTE Néprajzi Tanszéke és az egri Dobó István Múzeum együttműködésének tanulságos példája. Egy extenzív, kiterjedt gyűjtőmunka anyagából ad válogatást. Tematikájában nem öleli fel a tárggyal kapcsolatos összes lehetőséget, a célt inkább abban jelöli meg, hogy olyan munkát hozzon létre, amely alkalmas a faluról alkotott általános, jellemző kép megrajzolására.

Egy-egy tanulmány szerkezeti és tartalmi összeállításánál nem voltak módszerbeli kikötések, ezért van közöttük egyértelműen adatközlő, leíró munka, némelyik elemző, értékelő, történeti adatokat felsorakoztató, a faluból kitekintő dolgozat, másoknál a változásvizsgálat, az átadás-átvétel került a középpontba. Vannak egyes részleteket kimerítően tárgyaló tanulmányok, főként azokban a témákban, ahol lokális vagy palóc sajátosság kitapintása vált lehetővé.

Bakó Ferenc a település és társadalma megrajzolása során kiemelten foglalkozik a családszervezet kérdésével. Megállapítja, hogy a XVI. századtól a XVIII—XIX. századig létezett a zárt faluformán kívül egy lazább települési forma is, melynek jellemző vonása az egymástól hadak, nagycsaládok szerint elkülönölt házcsoportok, aminek jellege megőrződött a népesség növekedésével is, meghatározva a falu településszerkezetét lényegében a XX. század közepéig.

Dobrossy István—Viga Gyula átfogó képet rajzol a falu gazdasági-társadalmi szerkezetének jellemző vonásairól, ennek folyamatos átalakulásáról. Feltárni törekszik mindazokat a mozgató erőket, amelyek egy közösségben alakító tényezőként szerepeltek. Döntően recens anyagra támaszkodva von le következtetéseket életmódra, népességmozgásra. A faluban lezajló társadalmi, foglalkozási átrétegződés vizsgálata egyik központi problémája. Nyomon követi a mezőgazdaság kollektivizálásával bekövetkezett új társadalmi struktúra, gazdasági szerkezet és határhasználat alakulását.

Örsi Julianna az endogámia mértékének megállapításával, az exogám házasságok irányának felrajzolásával a palócok területi elhelyezkedéséhez szolgáltat igen fontos adatokat. Mátraderecske házassági kapcsolatait összegezve — 150 év távlatában — megállapítja, hogy változatlan a házasodási körzet, a populáció stabilitása igen nagymértékű.

A kötet további részében Fügedi Márta a hiedelmek legaktívabb és legtovább élő körét, az emberfeletti hatalommal felruházott lényekkel kapcsolatos ismereteket gyűjtötte össze. Veres László egy paraszti közösség életformáját szabályozó erkölcs megjelenési formáit, rendszerét és jellegzetes vonásait vizsgálta. Cs. Schwalm Edit Mátraderecske jeles napi hagyományainak áttekintésével csak a szokások rövid leírására vállalkozott. Lukács László az emberi erővel végzett teherhordás módjait és eszközeit mutatja be leíró módon, és megállapítja, hogy a legjellemzőbb a hátikosár használata. Annyira intenzív, hogy feltételezése szerint kiszorította az I. világháború körül az Észak-Magyarországra jellemző vászonlepedőben való batyuzást. Végezetül Kapczár Róza dolgozata a víz szerepét mutatja be egy paraszti háztartásban. Újszerűen tárgyalja a tisztálkodás szokásait, s evvel kapcsolatosan esztétikai problémákat is elemez.

A tanulmánykötet a lokalitáson túlmutatva egy átlagosnak mondható falu átalakulását érzékelteti, gyors társadalmi átrétegződésével bemutatja annak számos következményét, tudati vetületeivel együtt. Tanulságos összehasonlításul szolgál a hasonló irányú kutatási törekvésekhez.

Zárófüggelékeként a palóckutatás keretében megjelent kiadványok jegyzékét találjuk.

Lajos Árpád: Nemesek és partiak Szuhafőn. Borsodi kismonográfiák 8. sz. Herman Ottó Múzeum kiadása. Miskolc, 1979. 71 l. Német kivonattal.

Gunda Béla

A miskolci Herman Ottó Múzeum hasznos szolgálatot tett azzal, hogy kiadta Lajos Árpád hátrahagyott írásai közül a gömöri Szuhafő társadalmáról készített munkáját, amelyben a szerző a nemesek és a jobbágy-, zsellérivadékok egymással szembenálló magatartását, társadalmi szemléletét, gazdasági rendjét mutatja be. A két társadalmi réteg a falun belül lokálisan is elkülönül egymástól. Ma külön falurészben, a *derékban* laknak a nemesek. A szegénység a *faluderék* feletti partság dombjain húzódik meg. A két falurészt sikátorok kötik össze. A két réteg közötti viszonyt még az ötvenes évek elején is két fő tényező alakította: a vagyoni helyzet és a származástudat. Az azonos nyelvjárás azonban összekapcsolta őket. Gyakran éles különbség van a középparaszti szinten álló nemesek és a földtelen zsellérivadékok udvara, háza, viselete között. Az előbbiek települési rendjében és társadalmi kapcsolataiban az egykori hadszerkezet még lazán kimutatható. Talán ennek az emléke a két udvart elválasztó kerítés közé épített gémeskút. A két réteg kisebb munkaeszközei egymással megegyeznek. De tarlógereblyével *(brúgó)* csak a *partiak* dolgoznak. *Deréki* nem használja, csak a nála aratást vállaló *parti*. A szemeseknél a munka nehezét segődtetett *partiak* végezték mint kocsisok, idénymunkások, árendások, nőcselédek. Szőlőjén külön dolgozik a *deréki* és a *parti*, de a szüreti *puttonyozásra* a nemes már *partit* fogad. Feltűnő, hogy csak a zsellérszármazásúaknak volt fonójuk. A nemesleányok, -asszonyok családi körben fonogattak, vagy a kender megfonására *parti* nőket fogadtak fel. Értékes megfigyelésekkel, ételek leírásával vázolja a szerző a két réteg közötti táplálkozási különbségeket. Viszont a küszöb az asszonynép étkezőhelye mindkét rétegnél. A *parti* ember nem viselhetett sarkantyút. Kalapjuk dísztelen volt. Amikor a kalapjuk mellé — a nemeslegényekhez hasonlóan — rozmaringot tűztek, a *derékiek* elhagyták ezt a díszt. Hasonló tendenciák a női fejviseletnél is megfigyelhetők. A társadalmi hierarchia megnyilatkozik a templomi ülésrendben, a sírok rendjében és a falusi tisztségviselésben. *Bíró*, ennek helyettese, a *hites*, *kurátor*, *kondásbíró*, a legelőre, a kerülőkre ügyelő *hadnagy* csak a nemesi családokból kerülhetett ki. A *parti* ember számára a kisbíróság, a bakterség jutott. A zsellérivadékok közé szorult nemesi családok, az oda beházasodó nemesek is hátrányosabb gazdasági helyzetbe kerülnek. A *partiak* urazzák, kegyelmednek szólítják a *derékieket*. A társadalmi különbségek a játékokban, a báli szórakozásban, a fiatalság érintkezésében is megnyilatkoznak. A nemesleánynak *udvarlója*, a *partinak szeretője* van. A *parti* legények sorozás utáni báljára a nemesasszonyok — akiknél a parti leányok szolgálnak — lisztet, tojást, csirkét küldenek, amit a leányok készítenek el, rétest sütnek. A lakodalom a nemeseknél gyorsabban, a partiaknál lassabban halad a polgáriasodás útján. A két réteg lakodalmi szertartásai nem stílusban, hanem a polgáriasodás ütemében, a két réteg egymással szembeni magatartásában különböznek. A nemes dolgozójának lakodalmára juhot küld. Nemesasszony nem hívogat a csigacsinálóba. Ezt *parti* asszonyra bízza. Felkérésre *deréki* vőfély a *partiak* lakodalmába is hivogathat, de a nemesek nem kérnek fel *parti* hívogatót, mint ahogyan a *partiak* közül násznépet se választanak. Gyakran a zsellérivadékok lakodalmában is nemesnő a szakács. A *derékiek* az esküvőhöz kölcsönadják szekerüket, lovukat a *partiaknak*, sőt a *forspontot* is *deréki* legény hajtja. A *partiaknál* a lakodalmi vacsora alkalmával az asztalfőn a fiatalok ülnek, majd a közvetlen rokonság és a meghívott nemesek. Egyéb *parti* vendégnek az asztal vége jut. Ez a helye a nemesek lakodalmába meghívott *partiaknak* is. A *partiak* a meghívott nemesekkel reprezentálnak, a nemes pedig úri leereszkedését fejezi ki. A két réteg közötti házasodás igen ritka. Nemes sohasem hív *partit* komának, de a zsellérutód család ilyen meghívásától nem zárkózik el. A nemes keresztszülő keresztgyermekét gazdag ajándékkal látja el. Még a menyasszonyi kelengyéről, a fiú esküvői ingéről is gondoskodik. Ezekkel a szokásokkal párhuzamos, hogy *parti* halottat a *partiak* mellett részvétből *derékiek* is visznek. A nemes halottat a *partiak* csak kísérik. A nemeseket jellemzi az egyke-rendszer. A *partiak* általában a nemesek polgáriasodó életformáját igyekeznek utánozni, de náluk a folyamat lassúbb ütemű. Lajos Árpád munkája szemléletével, az anyagban rejlő ellentmondások feltárásával társadalomnéprajzi kutatásaink kiemelkedő eredménye. Bizonyítéka, hogy az ilyen irányú vizsgálatok a magyar néprajztól már évtizedek előtt sem voltak idegenek. Hasonló szemlélet hatja át Benda Kálmán néhány korábbi „falukutató" tanulmányát és Vajkai Aurél *Szentgál* c. monográfiáját.

Ezek a korábbi törekvések napjaink számára is eredményeket nyújtanak, útmutatásul szolgálnak. A munkát — amelyhez TÁLASI István írt előszót és VIGA Gyula gondosan szerkesztett — LAJOS Árpád önéletrajza és bibliográfiája egészíti ki.

Bartócz József: Mezei grófok és más mesterségek, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1979. 152 l.

Szilágyi Miklós

A minden történelmi kuriózum iránt megnyilvánuló „laikus" érdeklődésre számíthatott a történeti, a néprajzi monográfiák gondozását alig-alig vállaló Mezőgazdasági Kiadó, amikor — 6000 példányban — megjelentette ezt a talányos című könyvet. Készséggel elhisszük: könnyű „megfogni" a gyanútlan olvasót az ilyen sokat sejtető, de semmitmondó címmel, és az ilyen reklám ízű kérdés-felelettel: „Ki hallott már a pásztorok, a juhászok vagy a vőfélyek céhéről ? Bizonyára nagyon kevesen." Azzal azonban mindenképpen számolnia kellett volna az „ismeretterjesztő" szándékú reklámnak, hogy azokat sem zárhatja ki az olvasók közül, akik „hallottak már valamit" . . .

Aki pedig „hallott valamit", az első átlapozás, az irodalomjegyzék gyors áttekintése után gyanakodni kezd: vajon a filológiai pontosság és az ismeretterjesztő szándék ennyire összeférhetetlen ?

Azt még megértjük, hogy az iparos céhekről szóló bevezető fejezet irodalmának 13 tétele közül 4 a szerző, BARTÓCZ József munkája; megértjük, mert tudjuk, hogy mindenki a saját dolgozatait tekinti a legfontosabbnak. Azt azonban már nem méltányolhatjuk, hogy a „legfontosabbak" között (például) DOMONKOS Ottó vagy DÓKA Klára egyetlen céhtörténeti tanulmányát sem tartja számon. Bosszantó ugyan, ha SZABADFALVI József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon* című kötetét 1970-es helyett 1975-ös megjelenésűnek, és a Déry (a szerző írja így !) Múzeum kiadványának (s nem a Műveltség és Hagyomány XII. kötetének) minősíti valaki, de mentegethetjük a tévedést: aki akarja, így is megtalálhatja, és egyébként is, miért bűn, ha összekeverednek a cédulák; SZABADFALVI a Déri Múzeum kiadványaiban is gyakran publikált . . . Az azonban már több mint bosszantó: nehezen menthető tájékozatlanság, hogy SZABADFALVInak ezt a monográfiáját igen, a témával közvetlenebbül érintkező *A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek* (Műveltség és Hagyomány, VI. 1964. 19—64. l.) című tanulmányát viszont nem ismeri. Nehezen menthető tájékozatlanság (vagy felületesség ?), hogy hivatkozik ugyan a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle két nem túlságosan jelentős dolgozatára, arra viszont nem utal, hogy ugyanebben a folyóiratban megjelentek a csallóközi, illetve a Moson megyei juhászok céhszabályai (1897. 253—259. l. és 1902. 41—47. l.).

Eddig jutván, okkal-joggal gunyoros lesz az olvasó . . . Különös szelektáló képességről árulkodik az olyan halászatról, halászcéhekről tájékoztató irodalomjegyzék, melynek összeállítója nélkülözhetőnek ítéli HERMAN Ottó klasszikus monográfiáját (jóllehet a szövegezésben és a rajzok elkészítésében szinte csak ezt vette tekintetbe ! . . .); fontos irodalmi adalékként felveszi viszont bibliográfiájába DANKÓ Imrének (nem bodrogközi „halászszótárát", de:) *Adattár a Bodrogköz és közvetlen környéke régi vízrajzához* című közleményét; „kifelejti" JANKÓ Jánosnak, VISKI Károlynak, LUKÁCS Károlynak, DOMANOVSZKY Györgynek, IVÁNYI Bélának, VAJKAI Aurélnak a Balaton-mellék halász céheiről, céhszerű társulásairól szóló tanulmányait, cikkeit, felveszi viszont HOMÉR Janka eléggé periférikus jelentőségű, a céheket nem érintő, földrajzi szempontú disszertációját; felhívja a fáradhatatlan olvasó figyelmét a Tápéról szóló 40 oldalas füzetre, a 911 oldalas Tápé-monográfiát viszont említetlenül hagyja. (Más kérdés, hogy én magam e monográfia 24 oldalnyi, halászatról írott fejezetét éppúgy kihagynám a halászcéhekről összeállítható irodalomjegyzékből, mint a kis brosúra féloldalnyi összefoglalását. Kihagynám, mert jól tudom, hogy a halászcéhekről ebben a dolgozatban semmit sem írtam, Tápén — és Szegeden — nem lévén halászcéh . . .)

De szükségtelen mindent felsorolni, ami hiányzik s mindent, ami kimaradhatott volna. Szükségtelen és — sajnos — fölösleges is, mert amit elolvasott BARTÓCZ József, azt is pontatlanul vagy önkényesen olvasta. Ha egyetlen bibliográfiai tételben PALÁDI helyett PÁNDI t, „néhány abaúji faluban" helyett „néhány abonyi faluban"-t ír, még csak gyanakszunk: minden ilyen hiba mégsem fogható rá a „nyomda ördögére". Ha ráfogható, akkor ez az utóbbi évek legtöbb sajtóhibával megjelent könyve. Soroljuk ? I. Rákóczi György 1648-ban „gyulai udvar bírójának" aligha, a gyalui vártartomány udvarbírájának viszont minden bizonnyal írhatott a juhászokról (51. lap); a vejsze iszapba verése nem

súlyokkal (alany eset: súly), hanem sulyokkal (alany eset: sulyok) történt (66. l.); *turbókuló* helyett *turbukoló*, *turbókháló* helyett *turbukháló*, *marázsháló* helyett *marázsaháló* a helyes (67. l.); a kerítőhálós halászatkor együtt dolgozók egyikét *léhésszedőnek* igen, *léhszedő*nek azonban aligha nevezték, s mivel a *gazember* szó másra van lefoglalva, nem vehetjük komolyan, hogy egyúttal a *léh(és)szedő*nek is szinonimája (73. l.).

Az olvasás önkényességét vagy felületességét azonban nem is az ilyesfajta „sajtóhibákon" szoktuk lemérni. (Hátha a szedő és a nyomdai korrektor „önkényeskedett", nem ismervén ezeket a „különös" szavakat? — A szedő viszont — nyilván — tiltakozni fog: ha nem érti a szöveget, kézirat alapján dolgozik, lám, a *czége* és a *kecze* szavakat sem az akadémiai helyesírási szabályzat alapján szedte . . .) Inkább azon lehet lemérni az olvasás pontatlanságait, hogy az irodalomjegyzékbe felvett — tehát elolvasott — tanulmányok *lényegi* mondanivalóját helyesen vagy helytelenül interpretálja a szerző. Azon például, hogy Gémes Balázsnak a székesfehérvári juhászcéh létezését hatásosan megkérdőjelező (a juhászok összejöveteleit, mulatozásait viszont sokoldalúan ismertető) tanulmányával kapcsolatban hogyan foglal állást. A lehető legegyszerűbben . . . Mert zavarná az összképet Gémes renitenskedő „tagadása", egyetlen adatát, érvét sem „veszi észre", jóllehet ezek az adatok mindenképpen „mutatósabbak", mint a fehérvári juhászcéhről egy évszázada ismételgetett sztereotípiák.

Az érthetetlenül önkényes, és bármilyen szándékú publikációban megbocsájthatatlan „olvasásnak" megszámlálhatatlanul sok hasonló példáját idézhetnénk; legyen elég néhány. „Ismerünk városi halászrendtartásokat (Sárospatak, 1648)" — írja (73. l.). Aki valóban ismeri ezt a többször publikált rendtartást, azt is tudnia kell — mert a szövegből is kiolvasható —, hogy a „két rendbeli halászok" kötelességeit földesuruk, s nem a város foglalta rendtartásba. — Az irodalomjegyzékbe felvett valamelyik tanulmányban is olvashatott arról Bartócz József, hogy a XIX. században, a kapitalista bérleti vállalkozások uralomra jutása idején, a tiszai halászok a Balatonon is dolgoztak, arról azonban senki sem ír (Lukács Károly részletes vizsgálatai után nem is írhat), hogy az itteni munkavállalás „nehezíti a halászcéhek országos áttekintését" (76. l.). Miért nehezítené, hiszen a Szeged környéki halászoknak nem voltak céheik? — Igaz, hogy a céhtörténeti feldolgozások a XVIII—XIX. századról szólván (és európai összefüggésekben vizsgálódván!) gyakran emlegetik a „céhrendszer válságát", az ilyen nagyvonalú általánosításra azonban egyetlen szerző sem bátorította Bartócz Józsefet: „1729-től (?!) az egyre szaporodó visszaélések csak erősítették azt a társadalmi igényt, hogy korlátozzák, megzabolázzák a céhek működését, majd megszüntessék azokat. Mégis, másfél évszázados harcba került, hogy a közel fél évezredig működött céheket — az 1872. évi VIII. törvénycikkel — az országgyűlés megszüntesse" (21. l.). — Joggal kérdezzük: vajon hány adat áll az ilyen általánosítások hátterében? „A szilaj pásztorvilág megszűnése után a 14 év körüli fiúk csordásgyereknek szegődtek 20—30 marha ellátására, 80—100 holdas gazdához, kevés fizetségért és sok munkáért" (31. l.); „Ezek a parasztcéhek nem voltak képesek osztályérdekeik felismerésére. Nem hatott rájuk a már 1868-ban országszerte megalakult demokrata körök szelleme, s a századfordulóra már jellemző agrárszocialista mozgalom helyett elakadtak a céhes keretek utánzásánál" (117. l.). — Aki a legutóbbi évek filmtermését akárcsak hírből ismeri, ezt a mondatot óvatosabban fogalmazná: „A betyárság virágkora a XVIII. század." (34. l.)

A hibajegyzékből talán ennyi is elég . . .

Mindezek után viszont jogos a kérdés: miért íródott ez a könyv? A kiadó válasza: azért, hogy „betekintést nyújtson" a „paraszti foglalkozással kapcsolatos . . . céheknek és céhszerű társulásoknak működési szabályzatába, mindennapi életébe", bemutassa „jellegzetes tárgyaikat, szokásaikat". Mivel Bartócz József *elsőként* vállalkozott az ilyen céhek összefoglaló ismertetésére, akár elismerésre méltóan szerénynek is minősíthetjük a programot. Ugyan mi jogon kívánunk többet egy kis terjedelmű, s a témában úttörő könyvecskétől a „betekintésnél"?

Mégsem méltányolhatjuk a „minimális programot", mert az első összefoglalásnak — ha úgy tetszik: a betekintésnek — is megvannak a maga játékszabályai. Például ilyenek:

a) Minden témának megvannak a maga természetes határai, s ezekhez a határokhoz illik alkalmazkodni. A juhtartó gazdatársaságok vagy a halászbokrok *nem* céhszerű társulások, s nem is nevezik magukat céhnek. A céheket utánzó, bizonyos céhes szokásokat követő, magukat céhnek nevező társulásokat viszont következetesen számba kell venni, még akkor is, ha — mondjuk — a *legénycéh*nek, a *labdacéh*nek semmi köze sincs a tulajdonképpeni céhekhez.

b) Ha a témának jól használható szakirodalma van, előbb azt illik megismerni. Lénárt Andornak a vallásos konfraternitásokról és az ezekkel összefüggő szőlőműves

céhekről írott tanulmányai (és az ott hivatkozott korábbi szakirodalom) alapján, ha nem is minden részletében végső érvényű, de eléggé részletgazdag képünk van az ilyen, magukat olykor céhnek nevező testületekről, társulatokról, egyesületekről (LÉNÁRT Andor: *Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII—XVIII. században.* Archívum, II. Eger 1974. 33—46. l. és *A confraternitások mint szőlőmíves céhek.* Archívum, IV. Eger, 1975. 96—102. l.). Sokkalta többet tudunk tehát annál, mint amennyit BARTÓCZ József egy-egy szabályzatból ki tud következtetni. Anélkül ugyan, hogy a különböző vallásos társulatokat a parasztcéhekkel, szőlőmíves céhekkel azonosnak állítanánk, hadd hívjuk fel a figyelmet: az ilyen témájú publikációk ismeretében a szerző által exponált megannyi „rejtély" alighanem könnyen megoldható.

c) Hasznos segédeszköze volt a szerzőnek a céh-kataszter: a céhszervezetekre vonatkozó minden számadatnak ez a forrása, s amit eredetiben tanulmányozott, azt is ennek alapján tudta megkeresni. Ha azonban valami nincs benne a céhkataszterben, még nem biztos, hogy ismeretlen. A győri favágók céhét pl. nemcsak egy 1868-ban készült zászló alapján valószínűsíthetjük. Elég lett volna kézbevenni egy másik „segédeszközt", SÁNDOR István bibliográfiáját, hogy rátaláljon a szerző az egykorú győri sajtó e testülettel kapcsolatos közleményeinek adataira (Győri Közlöny, 1867. 351. sz., 1868. 107. sz., 1868. 193. sz.). A soproni bérkocsis céhnek sem csupán 1669-ből való szabadalomlevelét lehet megtalálni (l.: LOVAS Gyula: *A soproni bérkocsis céh válsága [1845—1847]*. Soproni Szemle, XXV. 1971. 252—259. l.).

d) Aki az iparos céhek szervezeti életének bemutatására vállalkozik, lemondhat az egyes szakmák technikai részleteinek ismertetéséről, mert *ez* nem tartozik a témához. Eddig *minden* céhtörténeti tanulmány szerzője jól tudta, hogy a mesterségekről csak annyit kell írnia, amennyi a szervezeti kérdések megvilágítása szempontjából nélkülözhetetlen. Nem tudom tehát belátni, hogy „a mesterség keletkezése, a tevékenység leírása, a gyakorlás módja, elterjedése Magyarországon" (10. l.) miért „kérdés", ha az állattartás, a halászat vagy a fuvarozás céheiről ír valaki. Különösen, ha nem is céhes juhászok, halászok, szekeresek, kosárfonók „tevékenységéről" mond el néhány durván általánosító adatot!

Játékszabályokról szóltunk, mert azokat azért illik betartani. Magunk mégis vétettünk egy játékszabály ellen: az elhibázott vállalkozásokról, rossz könyvekről hallgatni illik . . . Hátha mégis van értelme, ha olykor-olykor vétünk egy rossz beidegződésként kialakult „játékszabály" ellen, és megmondjuk, ha valami *rossz?*

A termelőszövetkezet-történeti kiadványokról

Halász Péter

Az elmúlt tíz esztendő alatt szinte mozgalomszerűen bontakozott ki Magyarországon a termelőszövetkezetek történetének feldolgozása. Az e témában megjelent kiadványok számbavétele úgyszólván lehetetlen, mégpedig nemcsak jelentős mennyiségük miatt, hanem elsősorban azért, mert túlnyomó részüket ún. „nem hivatásos kiadók" (tsz-ek, tanácsok, könyvtárak stb.) jelentetik meg, s így nem kerülnek közforgalomba. Pedig egy részük feltétlenül megérdemelné a nagyobb nyilvánosságot.

Mint minden honismereti kutatásnak, a termelőszövetkezeti mozgalom múltjával foglalkozó vizsgálatoknak is kettős céljuk van. *A termelőszövetkezetek története szerves része népünk történetének.* Ismeretanyagának, szellemi emlékeinek összegyűjtése, megörökítése és közreadása közelebb visz bennünket társadalmunk jelenségeinek, törvényszerűségeinek megismeréséhez, hazánk történelmének föltárásához. Másfelől viszont egy-egy adott település termelőszövetkezeti mozgalmának történeti feldolgozása számottevő szerepet játszhat a társadelmi-gazdasági közösség *önismeretének növelésében, közösséggé formálásában, a közösségi erők alakításában.*

A termelőszövetkezet-történetírás mint mozgalom, mint műfaj és mint tudományág szinte a szemünk előtt jött létre, s ma is alakul, keresi a módszereit. A különböző elszórt próbálkozások szervezett összefogására először 1969-ben történtek lépések: a MTA Agrártörténeti Bizottsága elő kívánta készíteni a magyar mezőgazdaság nagyüzemi átalakulása történetének megírását. Az agrároktatás felsőfokú intézményeiben történetírói munkaközösségek alakultak, s az itt dolgozók, valamint az egyéni kutatók munkájának összehangolása érdekében tematikai, módszertani útmutatók is készültek. Ennek a kezdeményezésnek eredményeként néhány esztendő alatt több mint ötven termelőszövetkezet története készült el, amelyek egy részét a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kötetben jelen-

tette meg.[1] Ugyanakkor tovább gyarapodott a „szervezett kereteken kívül" készülő és megjelenő tsz-történeti kiadványok száma. Annál is inkább, mert az Agrártörténeti Bizottság említett akciója a hetvenes évek derekán befejeződött, s azóta gyakorlatilag nincs gazdája a termelőszövetkezet-történeti kutatásoknak, és kevés a témához kapcsolódó módszertani cikkek, kiadványok száma.[2]

Ez a körülmény is okozza, hogy a témakörben megjelent kiadványok rendkívül sokfélék, részben az egységes módszer hiánya, részben a „megrendelők" különböző jellegű igényei, nem utolsósorban pedig a szerzők eltérő érdeklődése és felkészültsége miatt. Ha a termelőszövetkezet-történeti munkák sokféleségében valami rendet akarunk tenni, akkor többféleképpen osztályozhatjuk őket, a színvonal, a stílus és az alkalmazott módszerek szempontjából.

A színvonal tekintetében igen széles a skála, még ha figyelmen kívül is hagyjuk a nyilvánvalóan brosúraszerű, gazdagon tálalt prospektushoz hasonló írásokat. A termelőszövetkezetek rendelésére — és pénzéért — összeállított történeti anyagok készítésénél ugyanis mindig fennáll a tárgyilagos szemlélet torzulásának veszélye, ez azonban alkalmasint a „nagyobb méretekben" dolgozó történészt is fenyegeti. Sokkal gyakoribb az a jelenség, amikor a konkrét szövetkezetben zajló jelenségek sokoldalú megközelítése helyett, a szerző az országos eseményeket és irányzatokat „vetíti le", s előregyártott szövegelemekből állítja össze a munkáját. Ez mindenképpen a színvonal rovására megy, s főként a helyileg kiadott tsz-történeti munkáknál figyelhető meg.

A tsz-történetírás az egészen közeli múlttal és a szinte már jelennel foglalkozik. Természetes, hogy — távlatok híján — különösen nehéz a jelenségek tárgyilagos megítélése. Éppen ezért ezeknél a munkáknál megkülönböztetett jelentősége van a *megközelítés módszereinek*. Ebből a szempontból megintcsak sokféle változatot találunk. Egy termelőszövetkezet ugyanis igen összetett társadalmi-gazdasági egység, története feldolgozásának, a bemutatásnak a módszerei is sokfélék, olyannyira, hogy egy-egy szerző rendszerint nem is képes arra, hogy valamennyit együtt alkalmazza. Talán csak Erdei Ferenc módszere volt kielégítő. Erről tanúskodik a makói Úttörő Termelőszövetkezetről írt tanulmánya[3], valamint a termelőszövetkezetek tudományos igényű, komplex vizsgálatára vonatkozó tervezete, amelyet azonban halála miatt már nem tudott megvalósítani.[4]

A feldolgozás módszerét tekintve, voltaképpen négy csoportra oszthatjuk a termelőszövetkezetek történetével foglalkozó munkákat.

1. A legnagyobb csoport az, amelyet talán az *ismeretterjesztő* jelzővel lehetne leginkább jellemezni. Legtöbbjüket újságírók, más pennaforgató emberek írják a szövetkezettől kapott adatok és információk alapján. Közös vonásuk, hogy nem mélyednek el a társadalmi és gazdasági jelenségek okainak, összefüggéseinek vizsgálatában, *közlik* a tsz történetének eseményeit, *bemutatják* a jelenségeket úgy, ahogy ők látják, vagy ahogy elmondták nekik.

2. Külön csoportba tartoznak a *krónika jellegű* szövetkezettörténeti munkák. Ezeket rendszerint a témához és a fogalmazáshoz egyaránt keveset értő emberek készítik, szerzőik gyakran a szövetkezet tagjai köréből kerülnek ki, akik többé-kevésbé gondos munkával összeszedik a szövetkezet főbb eseményeit, a gazdálkodás legfontosabb számait, mutatóit, s azokat krónika, illetve adattár jelleggel bocsátják közre. Ezeknél a munkáknál föl sem merül az értékelés, az elemzés igénye, de hasznos segédanyagaivá válhatnak egy monografikus feldolgozásnak.

3. A hazai tsz-történetírás — már említett — szervezett időszakában számos agrárszakember kapcsolódott be a munkába, s vállalta egy-egy termelőszövetkezet történetének feldolgozását. De éppen mert szakemberek voltak, tehát egy adott szaktudomány

[1] *Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok* I. 1972. 348 l.; II. 1973. 326 l.; III. 1975. 320 l.

[2] Néhány fontosabb munka: *Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez.* A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 10. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1977. 199 l.; Simonffy Emil: *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek iratai.* Levéltári Szemle 1971. 1—3. sz. 112—122. l.; Szabó Ferenc: *Tapasztalatok a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irataink levéltári rendezése során.* Levéltári Szemle 1967. 3. sz. 631—652. l.; *A termelőszövetkezeti mozgalom kutatásának módszertani kérdései* Szerk.: dr. Gyarmathy Zsigmond. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványa. Nyíregyháza, 1978. 256 l.; Urbán László: *A szövetkezeti mozgalom helytörténeti kutatásának forrásairól.* Honismeret 1977. 1. sz. 57—58. l.

[3] Erdei Ferenc: *Hazai Kis Tükör.* Budapest, 1961. 237—254. l.

[4] Erdei Ferenc: *Válogatott írásai és beszédei.* Budapest, 1973. 225—233. l.

művelői, a szövetkezetek történetét is egyoldalúan, saját módszereikkel közelítették meg. Szép számmal születtek a különböző jellegű üzemgazdasági elemzések, amelyek rendszerint igen színvonalasan értékelték a szövetkezet gazdasági tevékenységének formáit, hatékonyságát. Szerzőik érdeklődési köre szerint az egyiknél a *termelés- és munkaszervezés*, a másiknál a *hitelpolitika* vagy éppenséggel a termelés *technikai-technológiai összefüggései* kerültek előtérbe. Mindez természetesen fontos része egy termelőszövetkezet-történeti monográfiának, de a témának csak egy részét világítja meg.

4. Noha általában nem szokták, én mégis a tsz-történeti irodalomhoz tartozónak érzek néhány szépirodalmi vagy *szépirodalomba hajló szociográfiai* munkát. Ezt a sort talán SÁNTA Ferenc *Húsz órájával* lehetne kezdeni, aztán folytatni CSÁK Gyula *Mélytengeri áramlásával*, CSOÓRI Sándor *Falu a szélfúvásban* és *Tudósítás a toronyból* című írásával, majd tovább GALGÓCZI Erzsébet, MÁRKUS István, VÉGH Antal, ZÁM Tibor, HATVANI Dániel jónéhány munkájával, MOLDOVA őrségi kötetével, a felvidéki DUBA Gyulával, az erdélyi SZABÓ Gyulával . . . Az a kép, amelyet szociográfiai-szépírói eszközökkel vázolnak a termelőszövetkezeti mozgalomról vagy egy-egy konkrét szövetkezetről, természetesen ismét csak részlet, bár sokszor többet elmond a termelőszövetkezetek és a falvak közelmúltbeli történetének lényegéről, mint akárhány szaktanulmány.

Ezek a csoportok természetesen nem különülnek el egymástól szigorú egyértelműséggel, sőt azt mondhatjuk, hogy a tsz-történeti munkák zöménél többféle feldolgozási módot is megfigyelhetünk.

A termelőszövetkezeti mozgalom elmúlt harminc esztendeje egyszersmind a magyar falu, a parasztság vagy ha úgy tetszik a falusi lakosság történetét is jelenti, s egy szövetkezetet ebből a társadalmi-gazdasági közegből kiragadva, elszigetelve vizsgálni teljesen tudománytalan kísérlet volna. Mint ahogy a szövetkezet gazdasági tevékenységét sem lehet elválasztani a társadalmi vonatkozásoktól, *a közösséget formáló, összetartó vagy éppen szétvető erők alakulásától*, a megváltozott termelési viszonyoknak az *életformára, gondolkodásmódra*, a *tudati viszonyokra* gyakorolt hatásától.

Mert igaz ugyan, hogy a termelőszövetkezetek megalakulásának, majd társadalmi-gazdasági tevékenységének a fő irányát a központi agrárpolitika határozta meg,[5] ám az egy-egy termelőszövetkezetre jellemző természeti, gazdasági vagy éppen személyi sajátosságok, adottságok — különböző korszakokban, eltérő mértékben — befolyásolták a nagyüzemi átalakulás mikéntjét, simábbá vagy keservesebbé tették a „kijelölt" utat. Ezeknek a speciális tényezőknek az érvényesülését, motiváló mechanizmusát csak az adott termelőszövetkezet történetének mélyfúrásszerű feldolgozása során ismerhetjük meg minden vonatkozásában.

Milyen sajátosságok jöhetnek itt számításba? Természetesen a különböző *természeti adottságok* (csapadék, domborzat, talaj). A természeti viszonyokkal összefüggésben kell megemlítenünk a *hagyományosan kialakult gazdálkodási formákat* vagy *hagyományos termékeket*, amelyeknek a nagyüzemi viszonyok között történő megőrzése vagy elhagyása számtalan izgalmas — és sajátos — megoldási lehetőséget kínál. Jelentősen befolyásolta egy-egy termelőszövetkezet sorsának alakulását az a körülmény, hogy tagjai elsősorban *milyen paraszti rétegekből* verbuválódtak: mások voltak a zömében középparasztokból

[5] A termelőszövetkezeti mozgalom alakulását meghatározó központi elképzelésekre és azok megvalósulására vonatkozó legfontosabb irodalom: *Az MKP és a SZDP határozatai, 1944—1948.* Budapest, 1967. — *Az MSzMP határozatai és dokumentumai, 1956—1962.* Budapest, 1973. — 1963—1966. Budapest, 1968. — 1967—1970. Budapest, 1974. — 1971—1974. Budapest, 1978.; továbbá: *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után.* Szerk.: BALOGH Sándor és PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, 1975. 210 l. — CSIZMADIA Ernő: *A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság.* Budapest, 1967. 152 l.; CSIZMADIA Ernő—BANKOVITS László—ÚDVARDI László: *A magyar mezőgazdaság.* Budapest, 1968. 292 l.; — DONÁTH Ferenc: *A magyar szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története 1949—1970.* In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kiadása 1972. 27—63. l. — Uő: *Reform és forradalom.* Budapest, 1977. 282 l. — FAZEKAS Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.* Budapest, 1976. 315 l. — Uő: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után.* Budapest, 1967. 391 l.; — GYENIS János: *Az MSzMP agrárpolitikájának néhány főbb jellemzője az 1957—1961 közötti időszakban* (In: Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai 1957—1960) Budapest, 1976. 221—305. l., — ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon.* Budapest, 1972. 258 l.; valamint a legutóbb megjelent *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944—1962).* Szerk.: BALOGH Sándor és PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, 1979. 240. l.

alakult tsz-ek központi problémái, és más gondok jelentkeztek az agrárproletárok által alakított termelőszövetkezetekben. Végül pedig — éppen a demokrácia hiánya miatt — a termelőszövetkezetek történetében igen sok függött a megyei, a járási, a városi, illetve községi *állami és pártvezetés jellegétől*, valamint a termelőszövetkezet élére „került" vezető alkalmasságától, rátermettségétől. Jórészt ilyen — nemegyszer szubjektív — tényezők határozták meg egy-egy termelőszövetkezet termelésének jellegét, a jövedelemosztás módját, a munkaszervezetet, a beruházás- és hitelpolitikát és így tovább. Végső soron tehát azt, hogy sikeresen, avagy keservesen haladt-e a központilag kijelölt lehetőségek és korlátok útvesztőiben ?

Az ezekre vonatkozó adatokat és információkat azonban már lényegesen nehezebb összegyűjteni, mint a gazdasági tevékenységre vonatkozókat, esetenként pedig nem is az adatgyűjtés okoz gondokat, hanem a jelenségek megfogalmazása. Egyáltalában nem véletlen tehát, hogy az ismert tsz-történeti munkák közül rendkívül kevés foglalkozik ezekkel a társadalmi-politikai kérdésekkel.

Az etnográfust nyilvánvalóan elsősorban a falusi lakosság életformájában, életmódjában, tudatvilágában bekövetkező változásokkal is foglalkozó tsz-történeti munkák érdeklik, ezért a következőkben róluk adok rövid tájékoztatást, természetesen csak szemelvényszerűen.

Legelőször Hodek Józsefnek, a battyánpusztai termelőszövetkezet legendás hírű elnökének visszaemlékezéseit kell megemlíteni.[6] A rendkívüli éleslátással megáldott elnök kitűnő érzékkel eleveníti meg, mi játszódott le a tsz-tagok „lelki világában" egy-egy — bőven volt benne részük — társadalmi vagy gazdasági megrázkódtatás alkalmával. Nem is találunk a tsz-történeti irodalomban még egy munkát, amely ennyire belülről ábrázolná a közösség vajúdását.

A hajdúböszörményi Bocskai MgTSz történetét feldolgozó kiadvány[7] érdekes és nagyon hatásos módszerrel dolgozik, ügyesen szerkesztett interjúk segítségével mutatja be a termelőszövetkezet életének fontosabb eseményeit, jelenségeit. Így — ha közvetett módon is — sikerül érzékelhetővé tennie jónéhány olyan, a közösség tudatvilágában, szemléletében lejátszódó jelenséget, amit másként, száraz adatokkal nem tudtak volna megközelíteni.

Még „távolabbi" módszert alkalmazott Tóth Lajos a nagyszénási Lenin Tsz hányatott sorsának bemutatásakor.[8] A nem közülük való, de közöttük élő ember informáltságával és szolidaritásával fogalmazza meg a jelenségeket, s szinte ösztönös igyekezettel keresi a felszínen játszodó események emberi, közösségi hátterét, személyes indítékait.

A kollektivizálás nyomán bekövetkező tudati változások, értékrendek, közösséget formáló erők megnyilvánulásait igyekezett megragadni Virágh Ferenc is a békéscsabai termelőszövetkezetekről szóló munkájában.[9] Igaz, számadatokat is közöl a tsz-tagok tv-vásárlásairól, üdülési alkalmairól, a tsz-ek által közművelődésre fordított pénzösszegekről, elsősorban azonban a saját megfigyeléseiből levont következtetések során jutott közel a témához.

Ezután négy tsz-történeti tanulmányt kell megemlítenünk, amelyeknek szerzői már jelentősebb adatbázis felhasználásával és viszonylag nagyobb terjedelemben foglalkoznak az életmód és a tudatviszonyok változásaival.[10] Ezekben az írásokban olyan jelenségekről esik szó, mint a tsz-hez való kötődés különböző megnyilvánulási formái; a nemzedékváltás jelensége és következményei; a tulajdonosi és a munkavállalói tudat különböző arányú keveredésének változatai; vallásosság alakulása; az életvitel, az önmaguk elé tűzött célok megjelenési formái; az anyagi és a szellemi javak fontosságának megítélésében mutatkozó aránytalanságok; a származás, a munkakör, a szakképzettség jelentőségének megítélésével kapcsolatos vélekedések — tehát csupa páratlanul izgalmas téma,

[6] Hodek József: *Vihar és szivárvány*. Budapest, 1967. 328 l.

[7] Székelyhidi Ágoston—Lázár Imre: *A hajdúböszörményi Bocskai MgTSz 25 esztendeje*. Debrecen—Hajdúböszörmény, 1974. 210 l.

[8] Tóth Lajos: *Vajúdó világ*. Nagyszénás, 1973. 210 l.

[9] Virágh Ferenc: *A békéscsabai termelőszövetkezetek másfél évtizedes története*. Kiadja: Békéscsaba Városi Tanács VB. Békéscsaba, 1964. 112 l.

[10] Dr. Lőkös László: *Az alsószuhai Új Élet TSz története*. In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok II. 1973. 107—172 l. — Dr. Pápai Miklós: *A rábacsanaki Kossuth TSz története*. In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok III. 1976. 3—84. l.; — Dr. Böle Jenő: *A valkói Új Élet MgTSz története*. In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok III. 1976. 85—162. l. — Görög Imre: *Szil község és a szili Győzelem TSz története*. Kiadta a termelőszövetkezet. Szil, 1972. 223 l. Soksz.

amit az egyébként rendelkezésre álló adatok és alkalmi tájékozódások alapján inkább csak fölvetni lehet, semmint feldolgozni. Ahhoz ugyanis speciális, a célra összpontosító s módszertanilag is megalapozott, konkrét vizsgálatok szükségesek.

Ilyenekre is találunk példát, mégpedig SZIJJÁRTÓ András három tanulmányát.[11] A szerző mindhárom munkájában elsősorban azt vizsgálta, hogy a korábbi (kollektivizálás előtti) társadalmi helyzet, illetve a szakképzettség miként befolyásolja a tsz-tagok jelenlegi tudatvilágát, érzelmi beállítottságát, munkamegosztásban elfoglalt helyét, társadalmi-politikai aktivitását, tulajdonosi, illetőleg munkavállalói érzületét. És mivel vizsgálatait kérdőíves módszerrel végezte, a jelentős adatbázisra támaszkodva nem csupán regisztrálja a jelenséget, de a különféle összefüggések erősségére, gyakoriságára és tartalmára is választ tud adni.

Így megállapította, hogy a korábbi társadalmi státus befolyásolja a szakképzettséget és a tulajdonosi érzületet is. A tagságnak az a része, amely korábban egyénileg is gazdálkodott, zömében ma is tulajdonosnak érzi magát, de az ezzel járó jogait — főként képzetlensége miatt — alig gyakorolja. Ugyanakkor a „magukat tulajdonosnak kevésbé valló szakképzett, zömmel fiatalabb tagok meglepően sokat javasolnak, törődnek a közös gazdaság ügyeivel, sőt a jelenleginél nagyobb beavatkozási igényüknek is hangot adtak".

Nem véletlenül került e — távolról sem teljes — számbavétel végére GYENES Antal monográfiája.[12] Célszerűségi okokból kiemelt témánk — a termelőszövetkezeti parasztság élet- és gondolkodásmódjában, tudatvilágában bekövetkezett változások — szempontjából ugyanis ezt a munkát mondhatjuk a legkiforrottabbnak, a vizsgált jelenségek körét és a vizsgálat módszertani megalapozottságát tekintve egyaránt. A vizsgált tsz legfontosabb adatainak felsorolásán kívül kizárólag a tudatviszonyokkal, szemléleti kérdésekkel foglalkozik. Az 1972—73-ban lefolytatott kérdőíves vizsgálat kiterjedt a termelőszövetkezet valamennyi (legalább száz munkaegységet teljesítő) tagjára, továbbá harminc más termelőszövetkezet szóba jöhető dolgozói közül minden harmadikra. Mondanunk sem kell, hogy a nagyszámú kérdéssel folyó vizsgálat eredménye milyen páratlan összehasonlítási lehetőségeket nyújt, s csak sajnálni lehet, hogy csupán a kérdéskör statikus megismerését teszi lehetővé, az idővel bekövetkező változásokra nem ad választ. A kiadvány második kötetében közlik a kérdőíves interjúk legfontosabb információit, majd pedig a termelőszövetkezet 25 dolgozójával készített magnetofonos interjú szövegét. A közölt anyaghoz a szerző nem fűz kommentárt. „A kérdőíves felvétel statisztikailag kifejezhető adatai — olvashatjuk —, valamint a magnetofonos interjúk alapján az olvasó teljes képet kaphat a B-i MgTSz-ről, s tagjainak gondolkozásáról." A kapott információk megbízhatóságát a kiadvány anonimitása szavatolja.

Az anyag jól érzékelteti azt a feszültséget, amely a termelőszövetkezeti parasztság anyagi és szellemi igényei között jelentkezik: a vizsgált családok 94%-ának van saját lakása, 63%-a rendelkezik gépesített háztartással és 62%-ának van televíziója, ugyanakkor a megkérdezett családok 44%-a a rádióban és a televízióban csak a szórakoztató jellegű műsorokat hallgatja, illetve nézi, 74 százalékuk pedig semmilyen társadalmi szervezet munkájában nem vesz részt. Ugyancsak rendkívül tanulságosak azok az adatok, amelyek a tagság és a szövetkezet „nem anyagi" természetű kapcsolatának erősségét jelzik. Eszerint a megkérdezettek 36%-a teljesen tájékozatlan, további 33%-a pedig csak „kevéssé" tájékozott a termelőszövetkezet alapvető adatairól; 45 százalékuk nem tudja, hogy kik a választott vezetőség tagjai, 75 százalékuk pedig nem tudja, hogy miről volt szó a legutóbbi vezetőségi ülésen. A tagok informáltságának ez a hiánya jórészt saját érdektelenségükön múlik: csupán 42 százalékuknak volt elképzelése arra vonatkozóan, hogy milyen témákkal kapcsolatban kell kikérni a dolgozók véleményét, 52 százalékuk — különböző okok miatt — eleve nem él beleszólási jogával. A munkakörök szakosodásával, a munkavállalói magatartás megerősödésével járó általános információk hiányának további jelei: a dolgozók 34%-a tájékozatlan afelől, hogy melyek a tsz legfőbb problémái, és 58 százalékuk nem tudja, hogy van-e a tsz-nek veszteséges ágazata. Ugyanakkor a

[11] SZIJJÁRTÓ András: *A nagyüzemi fejlődést befolyásoló néhány társadalmi és szakképzettséggel összefüggő tényező vizsgálati eredményei a belvárdgyulai Közös Út MgTSz-ben.* In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok I. 1972. 349—384. l. — Uő: *A tagság társadalmi összetételének, szakképzettségének és a szövetkezeti demokrácia érvényesülésének szerepe a létavértesi Aranykalász TSz nagyüzemi fejlődésében.* In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok II. 1973. 77—106. l. — Uő: *Szociológiai vizsgálatok a zalavári Új Idők TSz-ben.* In: Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok II. 1973. 281—317. l.

[12] GYENES Antal: *A B-i Mezőgazdasági Termelőszövetkezet* (Monográfia). A Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 124/1. 2. 1977. 142 és 253 l.

megkérdezettek 91%-a nem akar elmenni a tsz-ből, és 59 százalékuk szerint a korábbi, vagyon szerinti elkülönülés teljesen megszűnt, bár a 31% véleménye szerint a volt módosabbak ma is jobban élnek.

Csupán ízelítőül emeltünk ki néhány összefüggést abból a páratlanul gazdag anyagból, amit e kiadványban találunk. A példák további szaporítása helyett inkább a kiadvány módszertani jelentőségére hívjuk fel a figyelmet, hiszen itt együttesen kapjuk meg mindazt, ami többé-kevésbé az összes többi tsz-történeti munkából hiányzik. A bemutatott módszert kell tehát célszerűen adaptálni, illetve továbbfejleszteni, ha azt akarjuk, hogy a tsz-történeti kutatások az eseménynaptárak és a szöveges adattárak szintjén túljutva, egyre inkább a *komplex* társadalom- és történettudomány felé haladjanak.

E recenzió megjelenési helyére való tekintettel, végezetül szeretném megemlíteni a megjelent tsz-történeti munkák még egy hiányosságát. A túlnyomó többségüknél kötelességszerűen eléjük biggyesztett településtörténeti visszapillantások jelenlegi formájukban aligha tekinthetők egyébnek puszta dekorációnál. Számottevően növelné e történelmi bevezetők létjogosultságát, ha az agrártörténet és a néprajztudomány módszereivel bemutatnák a vizsgált település hagyományos gazdálkodásának legfontosabb jellemzőit, s ennek szem előtt tartásával vizsgálnák és értelmeznék a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés folyamatát. Különösen hasznosnak ígérkezik ez a módszer ott, ahol a mezőgazdasági termelés már hagyományosan szakosodott valamilyen speciális termékre, illetve termelési módra. A történelmi szemlélet ilyen jellegű érvényesítésével az ismert tsz-történeti kiadványokban csak kivételesen találkozunk. Így megemlíthetjük Görög Imrének a szili Győzelem Tsz történetével foglalkozó, már idézett munkáját, dr. Timaffy László monográfiáját,[13] valamint e sorok írójának ez irányú kísérleteit.[14]

[13] Dr. Timaffy László: *A lipóti Petőfi TSz története.* Kiadja a tsz. Győr, 1973. 54 l.

[14] Halász Péter: *A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván.* Budapest, Kossuth Kiadó 1975. 115 l.; Halász Péter—Tóthné Loós Gyöngyi: *Egy termelőszövetkezet* (a makói Úttörő) *harminc éve.* Budapest, Kossuth Kiadó 1978. 256 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XI. 23. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

80.7728 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI 1980 Nr. 2

ISMERTETÉSEK — BOOK REVIEWS

Suomen Kansankulttuurin Kartasto I. *(Gunda Béla)*; — Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Második rész. *(Juhász Antal)*; — Bellon Tibor: Nagykunság *(Balogh István)*; — Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején *(Kocsis Gyula)*; — Forczek Zoltán—Janó Ákos: Szank község története *(Selmeczi-Kovács Attila)*; — Bencsik János (szerk.): Polgár története *(Bárth János)*; — Bencsik János: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza *(Andorka Rudolf)*; — Bakó Ferenc (szerk.): Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok *(Nagy Zoltán)*; — Lajos Árpád: Nemesek és partiak Szuhafőn *(Gunda Béla)*; — Bartócz József: Mezei grófok és más mesterségek *(Szilágyi Miklós)*; — A termelőszövetkezet-történeti kiadványokról *(Halász Péter)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI 1980 2

CONTENTS

Articles

Paládi-Kovács, Attila: Ursprüngliche Formen der Krippe in der ungarischen Viehzucht 153
Вардаш, Лайош: Древняя история венгерской музыки II. 192

Communications

Buza, János: Einige Probleme der Viehhaltung wohlhabender Bauern unter der Türkenherrschaft. Heupreise im Jahre 1660 237
Takács, Lajos: Eine alte Art die Richtung zu bezeichnen: ung. *tüled—hozzád* (von dir, zu dir) 249
Viga, Gyula: Die Handelswege der slovakischen Kalkbrenner im Bükk-Gebirge in die Große Ungarische Tiefebene 252

Discussion and Debate

Folk Ballad and Society 259
Kumer, Zmaga: Reflection of social history in Slovenian popular ballads... 260
Bronzini, Giovanni B.: Kultur und Gesellschaft in den italienischen epischen Liedern 263

News and Reports

Barabás, Jenő: Fourth Conference of Ethnographia Pannonica. Schloß Bernstein, Austria, December 11—16, 1978 276
Verebélyi, Kincső: International Semiotic Conference, Budapest, June 28—July 1, 1979 277
Dömötör, Tekla: VII. Congress of the International Society for Folk-Narrativ Research, Edinburgh, August 12—18, 1979 278
Paládi-Kovács, Attila: Transport and communication in the Carpathians and in the Balkans — international ethnographic symposium held in Sárospatak, September 25—27, 1979 280
Tüskés, Gábor: Generalversammlung der Görres Gesellschaft. Salzburg, September 29—Oktober 3. 1979 282
Gunda, Béla: Kinderspiel-Ausstellung im Altona Museum, Hamburg 283
Kovács, Ilona: Hungarian herdsmen's art: exhibition in the Ethnographical Museum, Budapest 285
Voigt, Vilmos: Problems and tasks concerning the international bibliographic representation of Hungarian ethnography and folklore 289

Official Business of the Society

89th and 90th Annual Meetings of the Hungarian Ethnographical Society 293

Book Reviews

(For a full list see p. 3. of the cover) 305

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. ÉVFOLYAM, 3—4. SZÁM

BUDAPEST 1980

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Paksa Katalin: A magyar népdalok zenei ékesítése (37 kottával) 329
Fügedi Erik: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez 361
Tárkány Szücs Ernő: A jogi népszokások szankció-rendszere 372

Közlemények

Rajeczky Benjamin: Hüdintés (3 kottával) 393
Szabó T. Attila: A mezőségi Szék férfi és női viseletének XVIII—XIX. századi történetéhez 396
Takács Lajos: Egy határmonda hátteréhez 398
Varga Gyula: Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén (2 képpel) ... 403
Béres András: Verbuválás és egyéb tánctörténeti adatok a XVIII—XIX. századi Bihar megyéből (2 képpel) 422
Nagy Dezső: Sztrájkdalok, rigmusok 432

Kutatástörténet,
Tájékozódás — kutatási áttekintések,
Vita, vélemények,
Kutatók, életművek (részletesen lásd a 646. oldalon)

Emlékezés Ortutay Gyulára

Az Ortutay Gyula halálának első évfordulója alkalmából rendezett emlékülés, 1979. III. 14. *(Dömötör Tekla)* 501
Katona Imre: A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál 503
Kríza Ildikó: Az európai népballada kutatója 510
Kovács Ágnes: A népmesekutató Ortutay Gyula 521
Voigt Vilmos: A szájhagyományozás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben 532
Balassa Iván: Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége 541
Dömötör Tekla: Ortutay Gyula nemzetközi tevékenysége 552

Nekrológ,
Krónika (részletesen lásd a 646. oldalon)

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 585

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI. * BUDAPEST 1980 * 3–4. SZÁM

TANULMÁNYOK

Paksa Katalin

A magyar népdalok zenei ékesítése

Díszítésrendszer a „páva dallamcsalád"-ban

A magyar népzenetudomány legelső és legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy a népdalok változatok formájában élnek, a változatok pedig típusokat alkotnak. A kutatás valamennyi területe valamilyen módon a típusfogalomra épít, dallamrendszerezésben, stiláris, történeti vagy összehasonlító munkákban egyaránt. A népdalok zenei ékesítésének — mint szövevényes, változékony, nehezen megragadható zenei jelenségnek — vizsgálatához szintén ez a szemlélet biztosít megfelelő alapot.

A magyar népdaltípusok tudományosan rendszerezett kiadása A *Magyar Népzene Tára* VI. kötetével indult meg. A régi réteg — változatszámban, típusgazdagságban, földrajzi elterjedésben — legjelentősebb stílusának, a pentaton, ereszkedő, kvintváltó daloknak azon változatait mutatja be, amelyekben a strófa mind a négy sora azonos motívumból építkezik, és a sorok dallamrajza „völgyszerű" (ún. „páva-dallamok"). A típusok földrajzi elterjedése szinte a teljes magyar nyelvterületet átfogja, csupán az északi sávról vannak szórványos adatok.

Az ereszkedő, kvintváltó szerkezet a magyar népdalok további több ezres tömegére jellemző; a „völgyszerű" dallamrajz pedig — egy-két dallamsor erejéig — „más építkezésű szerkezettípusokban úgyszólván az egész magyar népzenét átjárja, majd mindenütt kimutatható".[1]

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a VI. kötet típusokba rendezett dalainak díszítményvizsgálata általánosabb érvényű megállapításokhoz vezet, mint egyes gazdagon ékesített, tetszés szerint kiválasztott dallamok elemzése.[2] Munkánkat segíti, hogy a zenei revízió eredményeképpen a lejegyzések megbízhatók. A dallam és az ornamensek kisebb eltérései következetesen jelölve vannak, és természetesen valamennyi, valóban díszítő szándékkal énekelt ékesítés is. Mivel

[1] MNT VI. 21. l.

[2] Itt jegyzem meg, hogy más dallamtípusok zenei ornamentikáját a következő tanulmányok tárgyalják: Rajeczky Benjamin: 1956; 1976. Borsai Ilona: 1959. Paksa Katalin: *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja*, sajtó alatt. A részeredmények összegezésére később kerülhet sor.

Típus-szám	A díszítettség mértéke	Előadásmód, szótagszám	Földrajzi elterjedés	Változatok száma
		A) *Díszített típusok*		
V.	100%-a díszített	Parl.-rub. 8-as	Gyimes	13 db
XII.	90%-a díszített	Parl.-rub. 8-as	Csík (Gyimes), Bukovina, Mezőség, Udvarhely	60 db
XIII.	75%-a díszített	Giusto 8-as	Székelyföld, Gyimes, Bukovina, Mezőség, Szabolcs	96 db
IV	75%-a díszített	Giusto 8-as	Szabolcs, Bihar	8 db
X.	2/3-a díszített	Parl.-rub. 11-es	Kolozs, Székelyföld Moldva, Nógrád, Baranya	19 db
IX.	Több, mint fele díszített	Parl.-rub. 6-os	Dél-Dunántúl, Csík, Bukovina, Moldva	21 db
		B) *Kevéssé díszített típusok*		
XIV.	Valamivel több, mint 1/4-e díszített	Giusto 11-es	Alföld	75 db
VII.	1/4-e díszített	Giusto és parl. 8-as	Dél-Dunántúl, Pest, Hont	12 db
		C) *Alig díszített típusok*		
I.	Valamivel több, mint 10%-a díszített	Giusto 11—14-es	Dél-Dunántúl, Erdély	222 db
II.	Valamivel több, mint 10%-a díszített	Giusto 9-es	Dunántúl (Moldva)	125 db
		D) *Díszítetlen típusok*		
III.	2 dallam díszített	Giusto 11-es	Dunántúl	19 db
VI.	2 dallam díszített	Giusto 7-es	Dél-Dunántúl, Mezőség	8 db
VIII.	1 dallam díszített Giusto	Giusto 6-os	Tolna,Baranya, Nógrád, Bihar	5 db
XI.	A típust egyetlen díszítetlen dallam képviseli	Giusto 10-es	Udvarhely	

a hangzó anyag az egész kötetben végig azonos részletességgel van lekottázva, egyes darabjai az egységes kottakép alapján egymással összehasonlíthatók.[3]

A kötet tizennégy típusa — amely 685 dallamot foglal magába — különböző mértékben ékesített.[4]

A táblázatról leolvasható, hogy bár a típusok díszítettségének mértéke erősen különböző, mégis a „páva-dallamok" zömét a díszített típusok adják.[5] A tempót illetően többségben vannak a giustok. Ezek lehetnek díszítettek, kevés-

[3] A kevésbé részletes hangszeres lejegyzésekkel csak annyiban foglalkozunk, amennyiben a vokális előadásmóddal egyező sajátságokat mutatnak, és ezek minden esetben jelölve vannak. A vázlatosabban kezelt instrumentális cifrázatokat, figurációt a vizsgálatból szándékosan kihagytuk.

[4] A jegyzetdallamokat csak elvétve, kivételes esetben vettük figyelembe.

[5] Ez nem azt jelenti, hogy a „páva dallamok" díszítettségét általában a moldvai, gyimesi, dúsan ékesített dallamokhoz lehet hasonlítani, ahol a díszített előadásmód még virágjában van. Csupán azt, hogy a típusokat alkotó variánsok többségében díszítés fordul elő.

sé és alig díszítettek, valamint díszítetlenek. A parlando-rubato típusok viszont mind díszítettek.

A továbbiakban a típusok díszítésének részletes elemzése következik. Mivel az azonos típushoz tartozó dalok ékesítésében — az ornamensek elhelyezésében és hangmagasságában — nagyfokú egyezés mutatkozik, lehetségessé vált (az esetek többségében) a típusok általánosan jellemző díszítésének megállapítása. Ezeket kottával is közöljük.[6] Az egyes változatokból általánosított tipikus díszítés törvényeit a tanulmány második része foglalja össze.

I. A TÍPUSOK DÍSZÍTÉSMÓDJÁNAK RÉSZLETES LEÍRÁSA

I. típus: 1—222. sz.

(Hol jártál az éjjel, cinege madár; Hücs ki disznó a berekből, csak a füle látszik)

Tetrapodikus giusto a) 11-szótagos és b) 13—14-szótagos dalok. Döntő többségük a Dél-Dunántúlról, illetőleg (a hangszeres változatok zöme) Erdélyből való.

A 222 változatból 162 vokális, 60 hangszeres (vagy dúdolt, fütyült). Az énekelt dalokra általában nem jellemző a díszítettség, alig több, mint 10%-ban fordul elő, 162-ből 20-ban. Vizsgálatuk mégis fontos, mivel egyik legelterjedtebb régi dallamtípusunk. A 20 díszített dalból 11-szótagos 12 db, 13—14-szótagos 8 db. Ezek földrajza az egész típus elterjedéséhez képest arányosan oszlik meg (Tolna 7, Somogy 3, Baranya 2, Verőce 2, Bács-Bodrog 2; Szerém, Kolozs, Szilágy, Bukovina 1—1).

a) A 11-szótagos dalokból 9 db egyfomán díszített (26, 32, 59, 61, 69, 75, 115, 122, 125). Ezekben a sorok második ütemének első szótagja ékesített nyolcad értékű *dór* átmenőhanggal. A dallamszerkezetnek megfelelően a díszítőhang is kvintváltó.

Mindegyik sorban díszített: 26, 32, 59, 115, 122. A dallam első felében: 61, 69.

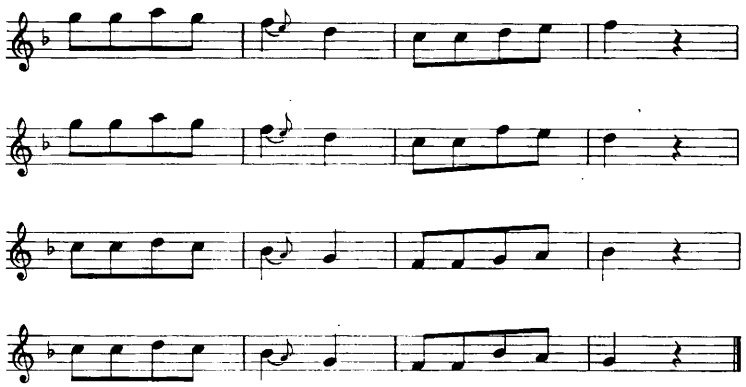

Második felében: 75. Az első sorban: 125 1. vsz. Első és harmadik sorban: 125 2. vsz. Ritkábban a dór átmenőhang helyett a díszítmény tercet lép le, és így előlegezi a következő főhangot (96 I—IV. sor 2. ütem, 113. II. sor 2. ütem).

Elvétve a 2. ütem második szótagja is díszített (96 I—II. sor, 113. II. sor).

Ebben a típusban rendhagyó az első sor végének ékesítése (lehajló *elugró váltóhang;* 96, 197; emelkedő *előlegezés;* 197).

[6] Hasonlóan ahhoz, ahogyan JÁRDÁNYI *Magyar népdaltípusok* című munkájában a díszített típusokat közölte.

A típusnak 16 hangszeres változata van. Valamennyi igen közel áll a vokális alakhoz, aránylag kevéssé cifrázott darabok. Az instrumentális variánsokból a vokálissal egyező helyen és hanggal díszített 8 db.

I—IV. sorban: 43, 57, 77, 97, 121; I—II. sorban: 70; III—IV. sorban: 58; IV. sorban: 45. További négy hangszeres változat másként díszít, négy pedig kevés cifrázata alapján nem értékelhető.

A hangszeres darabok „vokális jellegű" díszítése nem kötődik bizonyos hangszerfajtákhoz.

Összefoglalva: Az Ia) típus díszítményelrendezése „egytagú": mind a négy sorban azonos helyen van ékesítés. Ritmus tekintetében ott, ahol nyolcadmozgások után az első negyedértékű hang megjelenik, a második ütem első szótagján. Ez dallamilag is fontos hely, az előző szekundlépéseket terc követi, mely dór átmenőhanggal töltődik ki a díszítményben. Az izoritmiából és a kvintváltó szerkezetből következik, hogy a díszítmény helye és hangjai mind a négy sorban azonosak. Instrumentális darabokban gyakori a vokálissal egyező cifrázat.

b) A 13—14-szótagos dalokból csupán 8 díszített (133, 135, 137, 145, 179, 189, 207, 214). Dallamilag nem annyira egységes csoport, mint az előző. A meglehetősen kevés adatból is szabályosnak látszik azonban az első és harmadik pódia végének díszítése (I. III. sor első és harmadik ütem vége, II. IV. sor első ütem vége).

I. II. III. sor 1. ütem vége: 189; I. II. sor 1. ütem vége: 214; III. IV. sor 1. ütem vége: 145, 179; I. sor 3. ütem vége: 137, 214; III. sor 3. ütem vége: 135, 189.

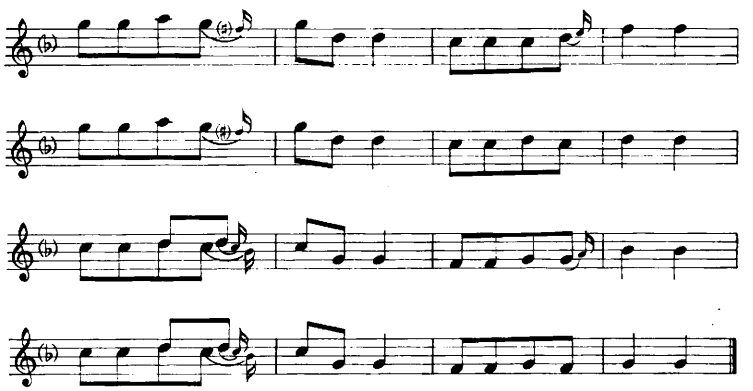

Ebben a csoportban rendhagyó díszítmény az I. III. sor végi lehajlás (179), illetőleg, hogy az I. III. sor záróhangja előtt a lehajló dallamlépés átmenőhanggal van kitöltve (189). Mindkét megoldás más típusokban általánosan is jellemző lehet.

A 13—14-szótagos dalok közül 44 db hangszeren játszott. Ezek valamivel távolabb állnak az énekelt alaktól, mint a hangszeres 11-szótagos dalok. De még az erősen instrumentális jellegűekben is fel-feltűnik az énekelt díszítménynek megfelelő figuráció, általában az I. és III. sor harmadik ütemének végén. Az első ütem végének díszítése ritkább. Az instrumentális variánsokból a vokálissal egyező helyen és hanggal díszít 23 db.

1B/C/, 136B(C), 139, 146—148, 151, 155, 158, 159, 161, 162, 168, 171, 172, 174, 176, 180—182, 200A. További 16 hangszeres változat ezeken a helyeken másként cifráz, 5 pedig kevés díszítménye alapján nem értékelhető.

A vokális díszítéssel egyező instrumentális figuráció nem minden egyes megfelelő helyen jelentkezik, hanem a különböző darabokban különböző arányban, mintegy egymást kiegészítve.

I. III. sor 3. ütem vége, I. II. III. sor 1. ütem vége: 136B/; I. III. sor 3. ütem, III. IV. sor 1. ütem: 146, 159; I. III. sor 3. ütem, III. sor 1. ütem: 161; I. III. sor 3. ütem: 139, 147, 148, 174, 180—182; I. sor 3. ütem, III. sor 1. ütem: 162; I. sor 1. ütem, II. sor 3. ütem: 200A/; I. II. sor 1. ütem: 151; III. sor 1. 3. ütem, IV. sor 1. ütem: 176; III. IV. sor 1. ütem: 158, 168; III. sor 1. 3. ütem: IB/, 136C/. I. sor 3. ütem: 171, 172; III. sor 3. ütem: 155.

A 11-szótagos és a 13—14-szótagos dalok díszítményelhelyezése különböző. Díszítmény tekintetében tehát a ritmika a meghatározó a dallamvonalbeli egyezéssel szemben. A 11-szótagos dalokban mind a négy sorban azonos helyen van ornamens, a 13—14-szó-

tagosokban pedig a két dallamfél díszítése egyezik meg, ami „kétágú elrendezést" jelent. A két szótagszámfajta döntő ritmikai különbsége a második ütemben van, díszítmény szempontjából ezen a helyen semmi egyezés nem mutatkozik. A harmadik ütem egyező ritmikája azonban lehetővé teszi, hogy a hangszeres 11-es dallam egyes változatai a 13—14-szótagos dalokra jellemző díszítményt vegyenek fel.

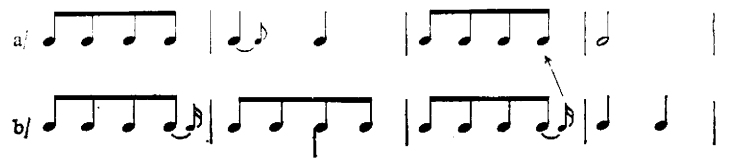

I. III. sor 3. ütem vége: 45, 58; I. sor 3. ütem vége: 97; III. sor 3. ütem vége: 57, 70. A vokális 11-esekben ezen a helyen (10. szótag) legtöbbször *e''* (illetőleg *a'*) főhang szerepel. A hangszeresben a főhang „késik", majd díszítményben pótlódik, még ugyanabban az ütemben.

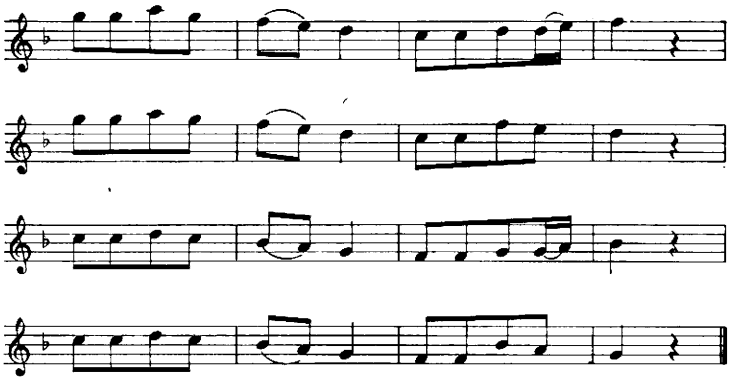

Kézenfekvő lett volna ugyanazon személy énekelt és hangszeren előadott változatának összehasonlítása (1A/C/, 200A/B/), éppen ezekben azonban a vokális alak díszítetlen, bár a hangszeres forma eléggé figuratív. Ebből is látszik, hogy a dallamtípus vokális díszítése nem általános követelmény, ha azonban mégis megvan, akkor szabályosságokat és a hangszeressel egyező megoldásokat mutat.

II. típus: 223—348. sz.

(Ó én édes pintes üvegem)

Tripodikus 9-szótagú giusto dalok. A változatok döntő többsége Dél-Dunántúlról, főként Somogyból való. Kevesebb adat van Nyugat- és Közép-Dunántúlról, egy Moldvából.

A 125 dalból 116 vokális, 9 hangszeres (vagy dúdolt, fütyült). A típusra alig jellemző a díszítettség, 116 vokálisból mindössze 15-ben van díszítőhang (237, 244, 245, 247, 249, 275, 278—281, 289, 298, 305, 311, 342). A díszített vokális dallamok földrajzi elterjedése az egész típuséhoz képest arányosan oszlik meg (Somogy 11; Tolna, Zala, Sopron, Moldva 1—1), illetőleg az egyetlen moldvai dallam természetesen díszített. Jelentős tény, hogy a Dunántúltól távoleső Moldva annak ellenére, hogy másfajta zenedialektushoz tartozik, olyan dallammal képviselteti magát, amelynek díszítményelhelyezése a dél-dunántúliakkal teljesen megegyezik.

E dallamtípusra kétféle, egymástól eltérő díszítményelrendezés jellemző.

a) Az első és harmadik sor végén lehajló (egyszer felhajló) kvintváltó díszítmény, amely a következő sor kezdéséhez képest *elugró váltóhang* (237, 244, 245, 249, 289). A ka-

dencia díszítése erdélyi parlando-rubato dalokban gyakori, ezért fontos számontartani, hogy bár nem túl nagy bőségben, de dunántúli giusto dallamok is élnek ezzel a díszítési lehetőséggel.

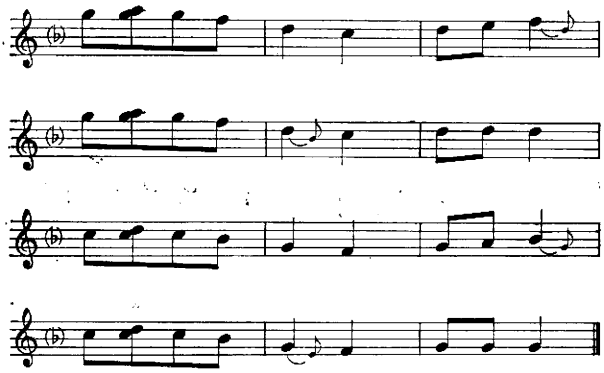

Egy hangszeres változatban szintén nyomát találjuk a lehajló díszítménynek a harmadik sor végén (263. sz. 12/b var; hosszúfurulyán). Az I. III. sor végi díszítménnyel együtt járhat még az 5. szótag díszítettsége.

II. IV. sorban: 245; II. sorban: 249; I. III. sorban: 289.

b) A sorok 6. szótagja díszített.

I—IV. sorban: 278; II. III. sorban: 280, 292; II. IV. sorban: 281; II. sorban: 311. IV. sorban: 245. Három dallamban (278, 280, 281) a díszítmény *alsó váltóhang*. (Az az eset itt is szerepel, mikor ez a hang külön töltelékszócskát kap, tehát aprózás következik be, vö. Borsai Ilona 1959. 275.)

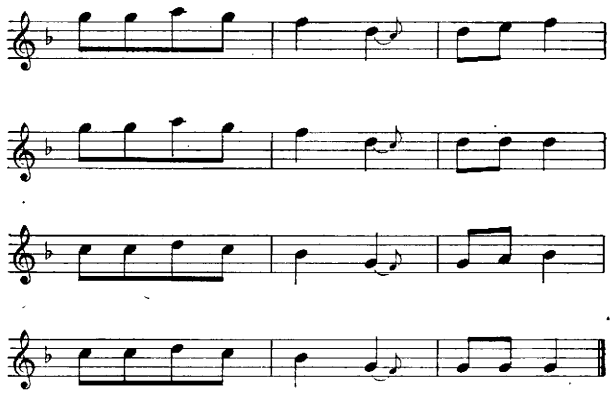

A díszítmény szerepe két azonos magasságú hang között itt nem a főhangok elválasztása, a dallamlépés változatossá tétele, hanem dallamvonal által megszabott. Az egész típusra jellemző sajátság, hogy a második ütem második hangja mindig *c''* (illetőleg az utótagban a kvinttel mélyebb *f'*). Ez egyben a „páva-sor" legmélyebb hangja. Ha főhangban a dallam ezen a helyen még nem érte el a *c''*-t, vagyis „késik", akkor díszítményben pótolja, díszítményben teszi hozzá.

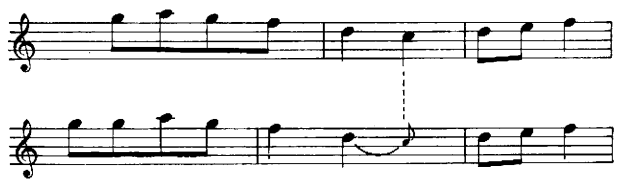

Két hangszeres dallam ugyanitt díszít.

I—IV. sorban: 235 (furulya) mordenttal; I. II. sorban: 277 (kéregsíp és citera) — *d''*-ről *c''*-re, vagyis a „b/" díszítmény hangjaival.

Ha a sorok 6. szótagja díszített, akkor sorvégi lehajló ornamens nincs, vagyis a kétfajta díszítményelrendezés egymással általában nem keveredik (kivétel: 245).

A fennmaradt öt díszített vokális dallam ékesítése megoszlik, a következő elrendezések lehetségesek még: I. III. sor 5. szótag; II. sor 6. szótag: 275; I. II. sor 3. szótag: 298, 342; III. sor 3. szótag: 247; I. sor 1. szótag *(előkével)*: 298; III. sor 1. szótag *(előkével)*: 305.

A kilenc meglehetősen kevéssé cifrázott hangszeres dallam közül — mint már említettük — vokális díszítményhez hasonló háromban van. Sorvégi lehajlás: 263; a 6. szótag díszítése: 235, 277. Másként díszít: 302, 312; alig, vagy nem díszít: 264, 267, 292, 328.

Két esetben ugyanaz a személy énekel és játszik hangszeren. Az egyikben a vokális, a másikban a hangszeres alak cifrázott, az egy személyen belüli összefüggés — a díszítési szándékot illetően — így önmagán belül nem értékelhető. A többiekkel összehasonlítva azonban kiderül, hogy a 292-ben a vokális alak a „b/" fajta díszítményt alkalmazza (6. szótagja díszített a II. III. sorban), a fuvolán játszott változatból ez hiányzik. A 263-ban a vokális alak díszítetlen, a hosszúfurulyán játszott változatban pedig egy alkalommal III. sor végi lehajlás, vagyis „a/" fajta díszítmény szerepel.

Összefoglalva: alig díszített típus. Díszítményelrendezése kétféle, a) az első és második dallamfél díszítése egyezik meg („kéttágú"), b) a strófán ugyanazon a helyen végigvonul („egytagú"). A kevés hangszeres adat egyharmadában ugyanez tapasztalható.

III. típus: 349—368. sz.

(Béreslegény, jól megrakd a szekeret)

Ütemváltó tripodikus 11-szótagú dalok. A 19 vokális változat Veszprém, Fejér, Tolna, Baranya, Somogy megyéből való. Közülük csupán kettő díszített.

Az egyik BARTÓK korai gyűjtése Fejér megyéből (349). Ebben az I. II. sor 4. szótagja díszített nyolcad értékű *előlegezéssel:*

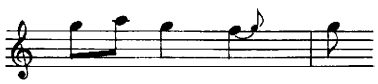

A másik újabb adat Tolnából (359). A harmadik sor negyedik szótagja díszített *alsó váltóhanggal*. Szerepe azonban nem két azonos magasságú főhang elválasztása, a dallamlépés változatossá tétele, hanem dallamvonal által megszabott. Az egész típusra jellemző, hogy itt *b'*-nek (vagy *h'*-nak) kell lennie. Ha a dallam ezen a helyen főhangban még nem érte el a *b'*-t, vagyis „késik", akkor díszítményben teszi hozzá, pótolja:

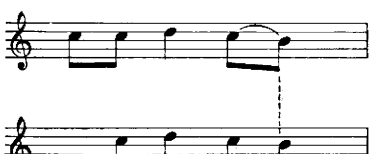

Összefoglalva: csak kivételes esetben díszített típus, díszítménye mindig az első pódia végén van, mikor a lelassuló ritmus helyet hagy a díszítménynek.

IV. típus: 369—377. sz.

(Megfogott már engem a nap)

Bipodikus mazurka-ritmusú 8-szótagos dalok. A 9 változat Szabolcs és Bihar megyéből való, ebből 6 díszített. Hangszeres variáns nincs.

Négy dallamban a sorok 4. szótagja díszített, vagyis az első pódia vége („egytagú" elrendezés).

I. II. III. sorban: 371; III. IV. sorban: 372; II. sorban: 369; IV. sorban: 374. Ez a díszítményelhelyezés szinte ellentmond a ritmusnak, hiszen nem a megnyújtott harmadik szótagra kerül, hanem az utána következő nyolcadra. Úgy látszik, a teljes sor pódia-tagolása fontosabb, mint a belső ritmusértékek.

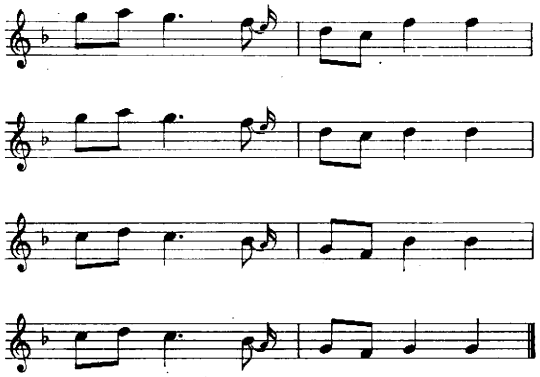

A díszítmény *dór átmenőhang*. Dallamilag meghatározott, csak ott fordul elő, ahol a második ütem kezdőhangja *d*" (és így a dal főhangban pentaton). A típus többi változatában ez a díszítménybeli *e*" a második ütem kezdőhangja. A díszítmény azonban „előlegezi", előre hozza, vagyis a jellemző főhang-lépést ékesítésként teszi meg:

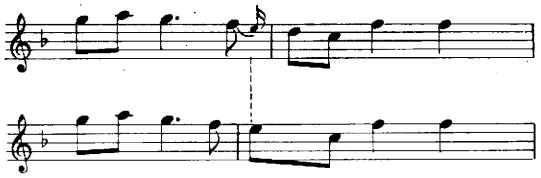

Két dallamban a sorok harmadik szótagja díszített, vagyis a megnyújtott érték: különböző hangokkal, *előlegezéssel*, *átmenőhanggal*, *elugró váltóhanggal* (370, 377). Különösen rendhagyó a 373, amely szinte mindig előkével díszített.

V. típus: 378—387. sz.

(Gyimesi keserves)

Parlando-rubato 8-szótagos dalok. Valamennyi Gyimesből (illetőleg egy Csík megye más részéről) való.

A típust alkotó 13 dallamból (A, B jelzések vannak) 9 vokális, 4 pedig hegedűn előadott. Mindegyik díszített, — a csíkmadarasi változat kevésbé, mint a gyimesiek. Az általánosan díszített szótagok a következők:

I. sor: 4. 8.
II. sor: 4.
III. sor: 1. 2. 4. 8.
IV. sor: 1. 2. 4.

Ez az elrendezés 9 dallamban fordul elő: 381A/B/, 382, 383A/B/, 385B/, 384, 386-jelzésszerűen, 387. Ugyanezekben még díszített lehet I. II. sor 2., I—IV. sor 3. szótagja: 384, 386; III. IV. sor 3. szótagja: 383B), 385B).

További két dallamban jóval kevesebb az ornamens — a sorvégi lehajlás, vagyis a 8. szótag díszítése hiányzik, — de ami van, az az általános elrendezésnek felel meg. I—IV. sor 4., III. sor 1. szótag: 379; III. IV. sor 2. szótag: 378.

Végül két dallam részint az általános helyeken, részint másutt díszített. I. II. sor 4., III. IV. sor 1. 2. 3. szótag: 380; I. sor 3. 7., II. sor 3., III. sor 1. 3. 7., IV. sor 1. 3. szótag: 385. Ez utóbbinál különbség még, hogy az I. II. sor és a III. sor 7. szótagjának díszítménye *előke*, szemben az egész típusra jellemző *utóka*-szerű díszítményekkel.

A típus díszítményelrendezése következetes, eltéréseket alig mutat. Ez a díszítményelhelyezés tagolja a dallamot, mintegy értelmezi a strófát. Valamennyi sorban jelzi, lekerekíti az első pódia végét, az I. és III. sorban pedig a második pódia végét is, vagyis a teljes sort. A sorvég lekerekítése egyben összekötő kapocs, áthidalás is a következő sorhoz — így kapcsolódik az első sorhoz a második, a harmadikhoz a negyedik. Ugyanakkor a főcezúra és a zárlat díszítetlen. A díszítmény tehát az elő- és utótagot emeli ki mint szorosabban összetartozó formai egységet. Egymásra rímelésük ugyanakkor a strófa egészét is hangsúlyozza („kéttagú elrendezés").

A III. IV. sor eleji gazdagabb díszítések a lelassuló ritmusból következnek. A parlando-rubato előadásmód keretén belül a típus általános ritmussémája a következő:

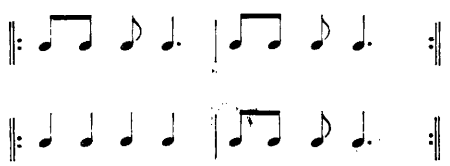

A ritmusban, dallamban, díszítésben egyaránt kötött I—II. sor után a másfajta ritmus és a vele járó, a kvintváltástól elütő dallam szinte megkívánja a dúsabb díszítést, az 1. 2. (3.) 4. szótag cifrázását. A 4. szótag díszítése már az előtagéval egyezik, a rövid rendhagyás után tehát ismét a szabályosság érvényesül. Dallamilag is éppen ezen a ponton áll helyre a kvintváltás.

A díszítmény hangjai a vokális változatokban szinte kivétel nélkül pentatonok és *utóka* jellegűek. Az általánosan cifrázott helyek díszítőhangjai a különböző változatokban azonosak.

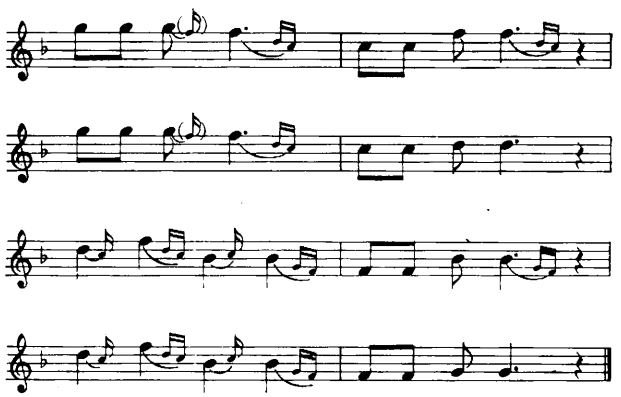

A két hangból álló díszítményből — ritkán — az egyik elmaradhat, vagy pedig a díszítményhez még egy további hang hozzájöhet.

I. II. sorban nincs *c''*: 379; I. II. sorban nincs *d''*: 382; I. II. sor 4. szótag ornamenséhez még *esz''*, illetőleg a kvintváltásnak megfelelően az utótagban *asz'* hang is járul: főként a hangszeres változatokban, de a vokális 383B/ második felében szintén.

Egy alkalommal fordul elő tipikus helyen rendhagyó díszítőhang: 387. I. sor 8. szótagjának lehajló díszítménye *f''*, amely a többi dallamban főhang. Nem véletlen, hogy a típus díszítményei hangmagasság tekintetében is ilyen szilárd következetességet mutatnak. A „páva-motívum" jellegzetes hangsorrendjéből ugyanis némelyek főhangként nem szólalnak meg, díszítményként viszont megvannak a megfelelő helyen. Ilyen az I. II. sorban a *d''*, a III. IV. sorban a *c''* és *g''* (a negyedkotta a főhangban, a nyolcad a díszítményben jelentkező motívumhangot jelöli):

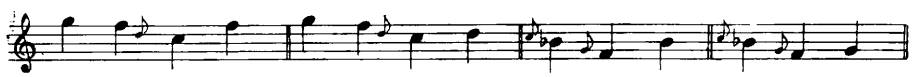

Ezek a díszítőhangok nyilvánvalóan a dallamvonal szerves, elhagyhatatlan tagjai. Másfelől mégsem azonosak természetesen a főhangokkal, már csak a másfajta intenzitás és a rövidebb ritmusérték is megkülönbözteti őket. Továbbmenve pedig nemcsak a „páva-sorból" hiányzó hangot tartalmazzák, hanem még egy további szekund lépést. Az I—II. sor 4. szótagján a *pentaton átmenőhang*hoz („páva-sor" hangja) még a következő főhang előlegezése járul. Ugyanez a formula ismétlődik az I. sor végén, valóban formulaszerűen, mivel itt már a folytatás szempontjából *elugró (pentaton) váltóhang*ról van szó. A III—IV. sor 1. szótagján a tonális és reális kvintváltás találkozik: tonális főhanghoz reális díszítőhang járul *elugró váltóhang* formájában. A III—IV. sor 2. szótagja ismét a formulaszerű díszítményt kapja, ezek *pentaton átmenőhang*ok. A 4. szótag ugyanezzel a formulával díszített a kvintváltó szerkezetnek megfelelően öt hanggal lejjebb. A III. sor utolsó szótagjának díszítménye is ilyen. A dallamon tehát egy kéthangos díszítményformula vonul végig, nyolcszor fordul elő a strófában. Ez a formula a főhangi folytatástól független, amely lehet lelépő kvart, kvint, fellépő szekund, terc.

Összefoglalva: e dallamtípus díszítményeiben három sajátság ötvöződik. Egyrészt a díszítmények dallamvonal által megszabottak és maguk is fontos hanglépések hordozói, másrészt a főhangoktól függetlenek és önálló formulaként ismétlődnek, harmadrészt tagolják és összefogják a dallamstrófát.

A hangszeres változatok a vokálissal egyező helyen és ugyanazokkal a hangokkal ékesítettek, illetőleg a hangszer lehetőségeinek megfelelően dúsabbak, több hangot tartalmaznak; mintegy a vokális díszítmény továbbfejlesztései (pl. a III. sor végén):

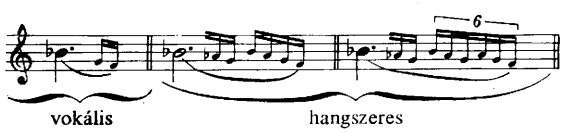

Megjegyezzük azonban, hogy ugyanezek a hangszeres díszítménycsoportok a gyimesi tetraton dallamokban vokális díszítményként rendkívül gyakoriak (vö. Paksa Katalin: *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* III. IV. VII. táblázat — 2—3. sor utolsó szótag díszítése). Az is elképzelhető tehát, hogy a hegedült változatok díszítményei a régiesebb, dúsabb cifrázást őrzik, amelyek a vokális dalokban már kissé leegyszerűsödtek.

VI. típus: 388—395. sz.

(Hála Isten, makk is van)

Hétszótagú giusto dalok, Somogy, Baranya, Kolozs, Szolnok-Doboka megyéből. A nyolc dallamból csupán két mezőségiben fordul elő — kevés — díszítmény, azok is egymástól eltérnek, így a típus díszítmény szempontjából nem értékelhető.

A két dallam díszítménye: I. sor végén lehajló ornamens: 392; I. sor 4. szótag (pódia vég) és III. IV. sor I. szótag díszített: 393.

VII. típus: 396—408. sz.

(A Nád Jancsi csárdába van)

Nyolcszótagos dalok, három hatás váltakozik bennük: a) parlando-rubato, b) giusto tripódia, c) proporciós 3/4-es bipódia. A 13 dallam Somogy, Tolna, Pest, Hont megyéből való.

11 vokális dalból összesen három somogyi díszített, ezek is kevéssé.

I. sor 6., II. sor 3. 6., IV. sor 2. szótag: 406; III. IV. sor 2. szótag: 405; IV. sor 2. szótag: 407.

Szabályosnak látszik a III. IV. sor 2. szótagjának díszítése. Ilyen egy zenekarral előadott változatban is van (400).

A III. IV. sor ritmusa:

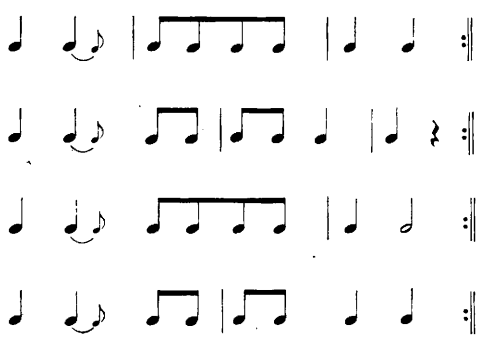

giusto tripódia (400)

parlando (405)

poco rubato (406)

3/4-es bipódia (407)

A különféle előadásmód ellenére a sorok ritmusa egyforma, bár ütembeosztásban, pódiaszámban eltérnek. A díszítmény helyét ebben a típusban nem a pódia határozza meg, hanem a ritmus. A díszítmény hangja pedig a következő dallamlépéstől függ, le- vagy fellépő *átmenőhang*. Így a negyedik sor ornamense a főhangnál magasabb, ami meglehetősen ritka.

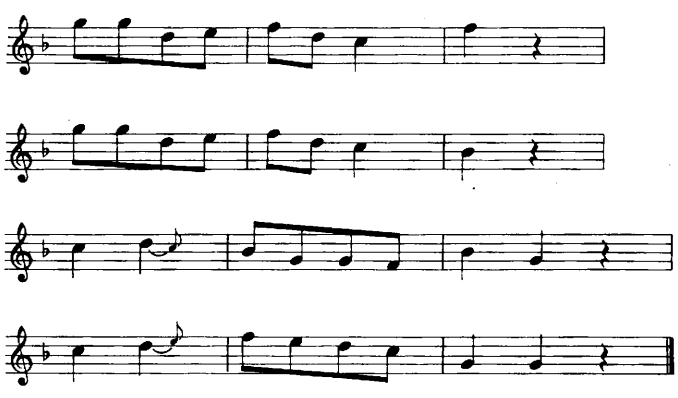

A típus másik elágazása: JÁRDÁNYI Pál 1961. I. 153. Utótagjuk teljesen azonos, és nyilván emiatt díszítőhangjaik is a III. IV. sorban.

VIII. típus: 409—413. sz.

(Láttál-e valaha)

Tripodikus lassú giusto, 5- vagy 6-szótagú dallamok, Tolna, Baranya, Nógrád, Bihar megyéből. Az öt változatból csupán egy Nógrád megyei díszített.

Ebben az I. II. IV. sor 2. szótagja (az első pódia vége) cifrázott *dór*, illetőleg *eol átmenőhanggal*, a kvintváltásnak megfelelően. Önmagán belül tehát következetes díszítésmód elrendezésében, hangmagasságban: 413.

A 412-ben a II. sor végén három hang esik egy szótagra, ilyen formában rendhagyó, szokatlan jelenség, esetleg tévesztés.

Ez a típus egészében díszítmény szempontjából nem értékelhető.

IX. típus: 414—434. sz.

(Repülj páva, repülj)

Parlando-rubato hatszótagú dalok. Elterjedésük: Somogy, Baranya, Gömör, Csík megye, Bukovina, Moldva. Hangszeres változat nincs.

A típust alkotó 21 dallamnak több, mint a fele díszített, 13 db:

414, 418, 420, 421, 424, 426, 427, 429—434.

A díszített dalok megoszlása: 3—3 Somogy és Baranya megyéből, 2—2 Gyimesből, Bukovinából, Moldvából, egy Gömörből. Annak ellenére azonban, hogy valamennyi megyéből van díszített dallam, a díszítés alkalmazása vidékenként mégsem egyenletes. E tekintetben Somogy szegényesebb — tíz adatból csupán három ékesített —, míg a többi terület változatai szinte kivétel nélkül cifrázottak. Dialektus különbségek vannak a díszítés intenzitásában is. A somogyi díszítmények elmosódottabbak, gyengébben intonáltak; a bukovinai, gyimesi, moldvai ékesítések pedig általában világosan, határozottan kiénekeltek.

Az ékesítés helye a strófában

Legjellemzőbb az I. III. sor végének díszítése. Két kivétellel valamennyi dallamban megvan.

414, 418, 420, 421, 424, 429—434. Ebből csak a III. sor végén díszít: 418, 430; az I. sor végén: 433.

Ritkábban előfordul még a III. sor 5. szótagjának díszítése: 421, 426, 427, 434; a II. sor 5. szótagjáé: 414, valamint az I. sor 5. szótagjáé: 430.

A típus díszítményelrendezése „kéttagú": az I. sor 6., II. sor 5., III. sor 5. 6. szótagjának ékesítése jellemző, ezen belül az 5. szótagé ritkább.

Kis számban más helyen is előfordul díszítés. I. sor 4., II. sor 1—3. szótag: 414; II. sor 3. szótag: 427; II. sor 4. szótag: 430; II. III. IV. sor 2., IV. sor 4. szótag: 431; I. III. sor 3., III. sor 4. szótag: 434. A tipikus díszítményelhelyezés szempontjából nincs jelentőségük.

Az általános díszítményelrendezés tagolja és összefogja a strófát. Az I. sor végének díszítése lekerekíti a sort, és ugyanakkor összeköti a II. sorral. Ugyanez a funkciója a III. sor végi díszítménynek. A két dallamfél díszítése pedig egymásra rímel. A II. III. sor 5. szótagjának díszítése a következő kadencia hangra irányítja a figyelmet („megelőző cifrázat"), átvezet hozzá, illetőleg előlegezi. A kadencia előtti díszítmény más dallamtípusokban is gyakori, általában a pusztán hagyott sorvég kiemelésére szolgál, mint itt a II. sorban. Jóval ritkább, mikor a kadencia előtti hang is, valamint a kadencia is díszített, mint itt a III. sorban. (Hangsúlyos helyre eső díszítmények.) A III. sor 5. szótagjának díszítményei azonban meglehetősen esetlegesek, egymástól hangmagasságban eltérnek.

A díszítmény hangjai

Az I. sor utolsó főhangja ebben a típusban legtöbbször *f''*, de gyakran *g''* is lehet. Az I. sor végének tipikus díszítménye a *g''* főhangos változatokban van, lehajló *f''* formájában (424, 429, 431—433.). Így a díszítmény segítségével a kétféle kadencia találkozik, illetőleg a „páva-motívum" jellegzetes végződése ornamensben jelentkezik. Dallamvonal

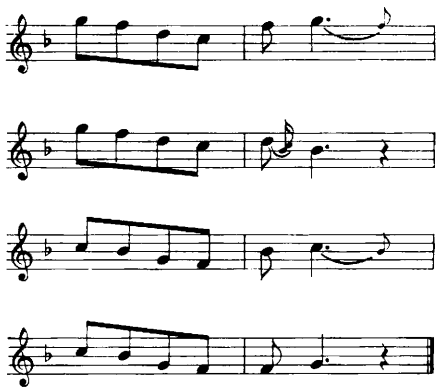

által megszabott díszítmény, amely a teljes sor hangsorrendjébe és vonalába szervesen beletartozik. Ezt a tényt erősíti, hogy a III. sor végén ugyanez tapasztalható a dallamszerkezetnek megfelelően egy kvinttel mélyebben.

F'' főhangos végződés esetében csupán egyszer van díszítés. Ez föllépve érinti a *g''*-t, majd ismét az *f''*-et, valójában tehát ugyanazok a hangok szólnak, mint a tipikus formában, csak annak *g''* főhangja itt díszítmény (414):

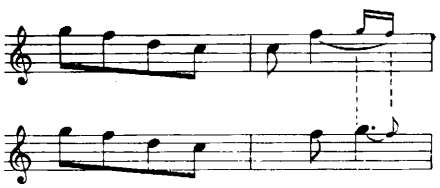

Kivételes esetben főhang értékű dallamlépés esik egy szótagra az I. és III. sor végén Ilyenkor a szöveghez képest a dallam „késik", amit azután hajlítással pótol (420—421):

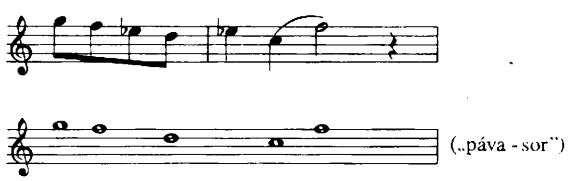

Díszítményelrendezésben azonos, a díszítmény hangjaiban azonban eltérő a típus utolsó dallama (434). Mivel a többi változattól távol esik, „határeset" a típushoz tartozás tekintetében, nem foglalkozunk vele.

Összefoglalva: Több, mint a változatok fele ékesített. Jellemző a „kéttagú" díszítményelrendezés. Leggyakoribb az I. III. sor végi lehajló díszítmény, mely a dallamvonal szerves, lényegi tagja. A díszítettség mértékében és intonációjában dialektus-különbségek vannak.

X. típus: 435—453. sz.

(Árva madár, mit keseregsz az ágon)

Zömmel parlando-rubato, kis részben lassú giusto 11-szótagú dalok; Kolozs, Udvarhely, Csík, Moldva, valamint Nógrád és Baranya megyéből.

A típust alkotó 19 dallam kétharmada díszített.

435—440, 448—452. Egy, a vokálistól eltérő hangszeres darabot (441) és egy a többi variánstól erősebben különböző 16-szótagos dallamot (451) az elemzésből elhagytam.

Az ékesített dalok Kolozsból, Csíkból, Moldvából valók. Legtöbb a csíki adat, ezek díszítése hasonló egymáshoz. A két kolozsi dallam ékesítése másféle, de számuk csekélysége miatt ebből dialektusbeli különbségre még nem lehet következtetni.

Az ékesítés helye a strófában

Általánosan díszített szótagok:
I. sor: 11.
II. sor: 4. 8.
III. sor: 4. (8.) 11.
IV. sor: 4. 8.

Tíz ornamentált dallamból I. sor 11. szótag díszített 6-szor: 435—438, 449, 450;
II. sor 8. szótag díszített 5-ször: 435, 437, 439, 440, 452;
III. sor 4. szótag díszített 3-szor: 435, 440, 452;
III. sor 11. szótag díszített 4-szer: 435—438;
(III. sor. 8. szótag díszített 2-szer: 437, 448.)
IV. sor 8. szótag díszített 5-ször: 436, 437, 439, 440, 452;
IV. sor 4. szótag díszített 3-szor: 436, 440, 449. Igen csekély számban még másutt is előfordulnak díszítmények, elrendezésük esetleges.

A típus díszítményelrendezése „kéttagú": összeköti az I—II. és a III—IV. sort, a főkadenciát és a zárlatot pedig szabadon hagyja. A sorok belseje arányosan, 4—4 szótagonként díszített, kisebb mértékben.

A díszítmény hangjai

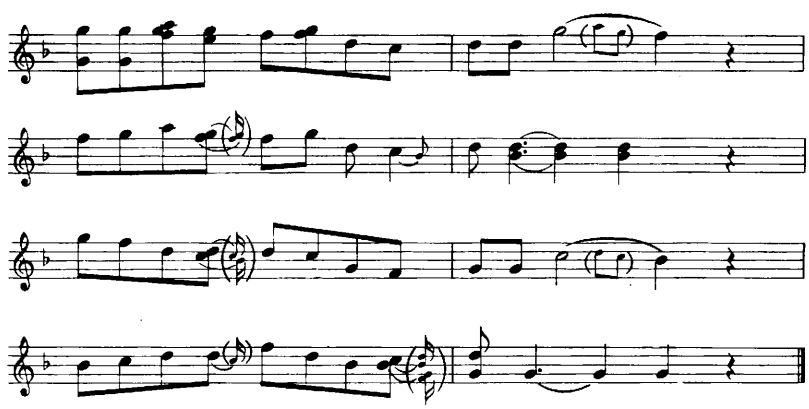

Az I. és III. sor végének lehajló díszítménye a legfontosabb. Ez vagy egyszerű szekund lépés (435, 436), vagy a felső váltóhangon át történő lehajlás (437, 438). Végeredményben ugyanegy elgondolás szűkebb vagy bővebb változata. A kvintváltásnak megfelelően a III. sor végén szintén megtalálható mindkét formában.

Ebben a típusban az I. sor utolsó főhangja *f''* és *g''* egyaránt lehet. *F''* végződés esetén az utolsó szótag soha nem díszített. Csak a *g''* végződés kívánja a lehajlást, bizonyára azért, hogy a „páva-motívum" tipikus végződése létrejöjjön, ugyanúgy, mint a IX. típusban. E díszítmény fontosságát növeli, hogy általában főhang-intenzitású. Valamennyi ilyen változat Csíkból, aránylag távol eső falvakból való.

Az I. sor végének kissé rendhagyó, stagnáló díszítménye: az alsó váltóhang után visszalép a főhang magasságába: 449, 450.

A II. sor 8. szótagja ötször díszített, ebből három dallam (435, 437, 439) azonos módon, *elugró váltóhang*gal (kettő Csíkból, egy Moldvából). A többi általánosan díszített hely az ornamens *hangjaiban* különbözik.

Összefoglalva: A cifrázott daloknak kb. kétharmada azonos módon ékesített, ezek mind Csík megyéből valók. Ez a mód erősen hasonlít a IX. típuséhoz, távolabbról pedig az V. típuséhoz. Az I. és III. sor végének lehajlása főhangi fontosságú, dallamvonal által megszabott.

XI. típus: 454. sz.

(Sári néni de beteg, de beteg)

Egy díszítetlen giusto dallam Udvarhely megyéből.

XII. típus: 455—514. sz.

(Kicsi madár, jaj de fenn szállsz; Romlott testem a bokorban)

Alapjában parlando-rubato, nyolcszótagú dalok. Legtöbb Csíkból és Gyimesből való, kevesebb Bukovinából, néhány Kolozs, Szolnok-Doboka, Udvarhely megyéből.

Jellegzetesen díszített típus. A 60 dallamból csupán öt díszítetlen (462, 487, 490, 496, 513). Egyetlen hangszeres, hegedűn előadott változata van.

Az ékesítés helye a strófában

Általánosan díszített szótagok:

I. sor: . 7. 8.
II. sor: 1. 4. 6. 7.
III. sor: 1. 2. 4. 7. 8.
IV. sor: 1. 2. 3. 4. 6.

54 díszített vokális dallamból

I. sor 7. szótag díszített 9-szer: 472, 473, 477, 478, 481, 486, 488, 505, 506;
I. sor 8. szótag díszített 35-ször: 455, 458—461, 464—469, 473, 474, 476—481, 484—486, 493, 494, 501—507, 509—511, 514;
II. sor 1. szótag díszített 11-szer: 460, 463, 470—472, 476, 478, 484, 485, 505, 506.
II. sor 4. szótag díszített 16-szor: 455, 470, 474, 475, 481, 484—486, 488, 489, 493, 494, 502—505;
II. sor 6. szótag díszített 16-szor: 460, 463, 467—469, 474, 477, 478, 480, 484, 485, 493, 495, 502, 505, 506;
II. sor 7. szótag díszített 26-szor: 455, 456, 460, 463, 467—470, 473—475, 477, 478, 481, 483, 484, 486, 492, 493, 501, 502, 504—508;
III. sor 1. szótag díszített 13-szor: 455, 460, 465, 470, 474, 479—481, 483, 486, 501, 505, 506;
III. sor 2. szótag díszített 15-ször: 455, 456, 460, 472, 476, 478, 479, 481, 484, 486, 494, 495, 501, 502, 506;
III. sor 4. szótag díszített 9-szer: 456, 470, 471, 478—480, 483—485;
III. sor 7. szótag díszített 18-szor: 471—473, 477, 478, 481, 483, 493, 494, 501—506, 509—511;
III. sor 8. szótag díszített 32-szer: 455, 458—461, 464, 465, 467—470, 473, 474, 479—481, 484—486, 493—495, 497—506;
IV. sor 1. szótag díszített 12-szer: 455, 460, 465, 470—472, 474, 478, 485, 492, 505, 506;
IV. sor 2. szótag díszített 13-szor: 456, 460, 467, 472, 474, 478—481, 483, 486, 489, 501;
IV. sor 3. szótag díszített 12-szer: 463, 465, 470, 472, 474, 478, 479, 481, 486, 492, 505, 506;
IV. sor 4. szótag díszített 12-szer: 470, 479, 480, 486, 489, 493, 494, 502—506;
IV. sor 6. szótag díszített 16-szor: 455, 460, 465, 466, 470, 474, 480, 483—486, 493, 501, 502, 505, 506.

Különböző más helyeken is előfordulnak még elszórtan díszítmények, de a fentieknél sokkal kisebb gyakorisággal.

A dalok cifrázatai különösen a strófa három pontjára sűrűsödnek össze, ott a leggyakoribbak. A dallamoknak majdnem háromnegyede díszített az első sor utolsó szótagján;

több, mint a fele a III. sor utolsó szótagján, és fele a II. sor 7. szótagján. Ezek tehát ékesítés szempontjából a legfontosabb helyek. Az ilyen „kéttagú" díszítményelrendezés összefogja és tagolja a strófát. A kadencia ékesítése összeköti az I—II. és III—IV. sort (hasonlóan az V, IX, X. típushoz), a cezúrát pedig a főkadencia előtti díszítés készíti elő, illetőleg emeli ki (7. szótagon). A magyar népdalokban a befejezés, a zárlat díszítetlen és gyakran hangismétlés. A zárlat előtt azonban igen általános az ornamens. Jelen esetben a cifrázatelrendezés még a főcezúra és a IV. sor zárlatának különböző súlyát, jelentőségét is érzékelteti: a II. sor vége előtt egy, a IV. sor vége előtt két főhang marad díszítetlenül, ez utóbbi így erősebb, véglegesebb.

A II, III, IV. sorban a díszítettség egyre több helyen fordul elő, egyre sűrűbb. Mindegyik sorban ékesített az első pódia vége (4. szótag), ami egy kisebb belső egységet kerekít le, és vezet tovább. A sorkezdő szótagok díszítése más jellegű, általában hangmegtámasztás, előke.

A díszítmény hangjai

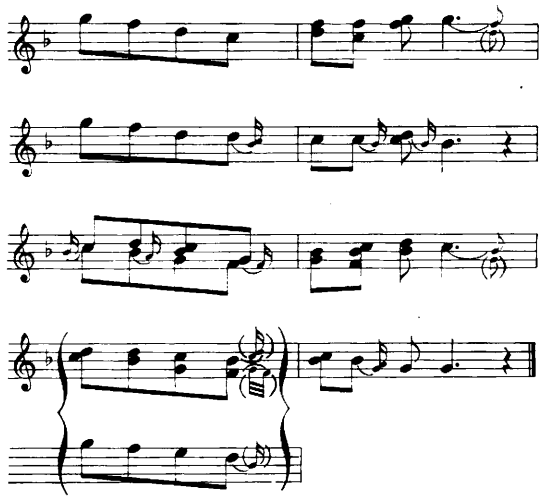

Az I. és III. sor végének lehajló ékesítése a legfontosabb. Az ornamens helye és iránya mindegyik változatban azonos, ezen belül a lehajlás mélysége szerint kétfélék: szekundot (tercet) vagy kvartot lelépők.

Az I. sor végén dallamvonal által megszabott díszítmény a *g''* főhangról *f''*-re lépés (22-szer), illetőleg ennek továbbcifrázott változatai (összesen 33 alkalommal):

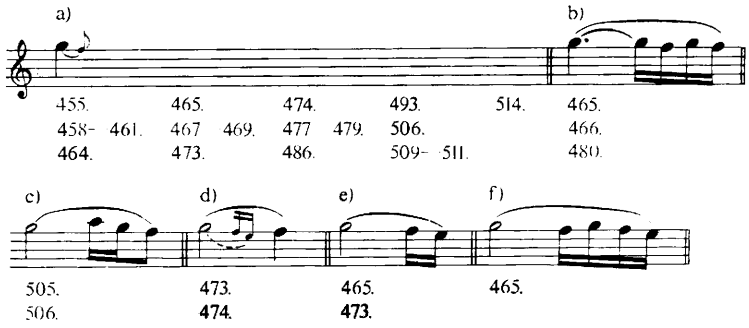

A vokális ékesítésnek ez a fajtája olyan erős követelmény, hogy az egyetlen hangszeres változatban is — főként a b), c) formulához — hasonló megoldást alkalmaz a hegedűs a megfelelő helyen:

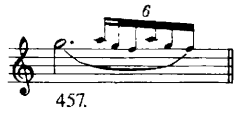

Az I. sor végén *g*''-ről *d*''-re (egyszer *c*''-re) tartó díszítmény fajtái (11-szer fordul elő):

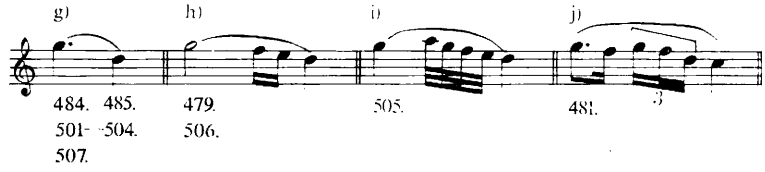

A kvintváltásnak megfelelően ugyanez a jelenség mutatkozik a III. sor végén. Szekundot hajló díszítmények:

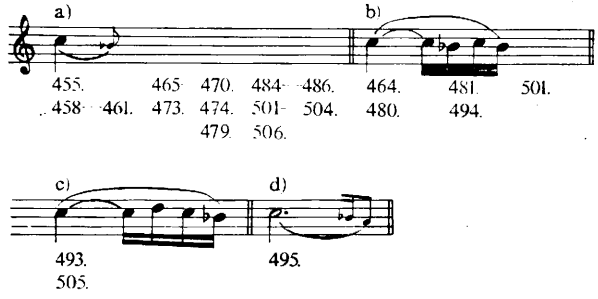

Kvartot hajló díszítmények:

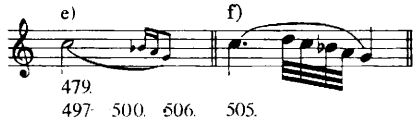

A díszítmény szekund lelépése esetén nyilván a „páva-motívum" kívánta *f*'' kadencia hang elérése a cél. Ha a kadencia főhangja *f*'', akkor nem is kap már díszítést (471, 472). A gyimesi, bukovinai változatokban kizárólag ilyen díszítések fordulnak elő. Általában Csíkban mindkét megoldás — szekund és kvart lehajlás — egyaránt lehetséges, Kászonban, Gyergyóban a kvart lépés gyakoribb. E dallamtípus díszítésmódjában tehát árnyalatnyi dialektuskülönbség van.

A sorvégi díszítés fontosságát mutatja az is, hogy nagyon sokszor főhang intenzitású.

Az általánosan díszített helyek közül különböző magasságú, esetleges ornamensek vannak az I. sor 7., II. sor 1., III. sor 7., IV. sor 1—4. szótagján.
A II. sor 7. szótagja *b*'-vel díszít 14-szer (26-ból):

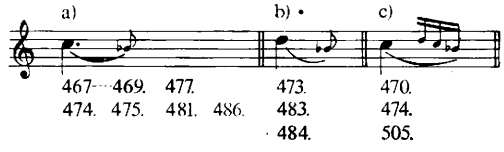

A II. sor 6. szótagja *b'*-vel díszít 11-szer (16-ból):

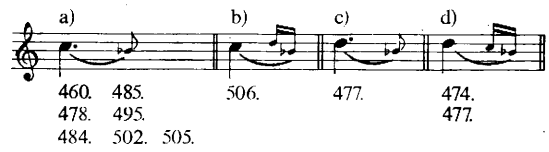

A II. sor 4. szótagja *c*'vel vagy *b'*-vel díszít 14-szer (16-ból):

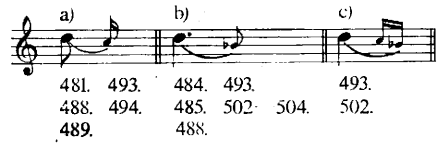

A III. sor 1. szótagja általában a főhang alulról való megtámasztásával indul.
13-ból 8 alkalommal: 455, 465, 479, 480, 483, 486, 501, 506.
A III. sor 2. szótagja diatonikus átmenőhangot kap.
15-ből 6-szor: 460, 481, 484, 486, 495, 506.
A III. sor 4. szótag *f'*-fel díszít.
9-ből 7-szer: 456, 470, 479, 480, 483—485.
Ez a díszítmény dallamilag meghatározott. Az egész típus jellemző vonása, hogy a 4. szótag *f'*-re kerül. Ha ezen a helyen a dallam főhangban „késik", akkor a kötelezően következő *f'* díszítőhang formájában kap helyet.

A III. sor 7. szótagja általánosan díszített (18-szor), a díszítő hangok azonban különböznek. Érdemes viszont megemlíteni, hogy öt dalban ezen a helyen a díszítmény főhangi fontosságú dallamlépések hordozója. A sor második felének gyakori fordulata:

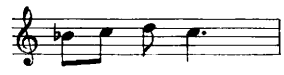

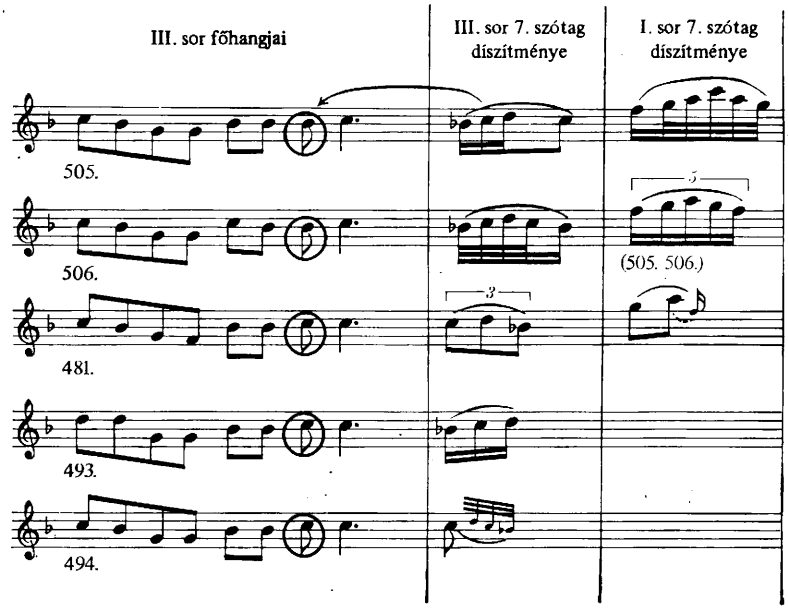

Ha főhangban nincs meg, akkor sok esetben díszítményként hangzik el ugyanez, vagy ehhez hasonló, általában főhang intenzitásban. Elméletileg úgy is felfogható, hogy a 6. szótagtól a dallam „késik", a 7.-ben viszont ékesítésben kipótlódik a hiányzó *c''* és *d''* hangokkal. Ez a megoldás — ritkán — az I. sorban is előfordul, természetesen kvinttel magasabb fekvésben.

Mindhárom ilyen dallam (481, 505, 506) század eleji gyűjtésből való, és kivételes gazdagságban, szépségben díszített. Lelőhelyük Csíkrákos és Kászonújfalu. Gyakran alkalmazott, sok hangot magába foglaló kupolás vonalú díszítménybokraik a gyimesi tetraton dalok sajátos megoldásaira emlékeztetnek (vö. PAKSA Katalin: *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja).* Meglepő viszont, hogy tárgyalt dallamtípusunk gyimesi változataiban ilyenfajta díszítmények nincsenek. Valószínű, hogy nem is kifejezetten gyimesi sajátság, valaha szélesebb körben, Csíkban is alkalmazhatták, csak újabb időkben, napjainkban szorult vissza Gyimesbe, és ott is csak különösen archaikus dallamtípusokhoz kapcsolódva maradt fenn.

Összefoglalva: jellemzően díszített típus. Legfontosabb az I. és III. sor végének lehajló díszítménye („kéttagú elrendezés"). A lehajlás nagysága dialektusmegoszlást mutat.

XIII. típus: 515—610. sz.

(Kicsi tulok, nagy a szarva; Száraz a bokor a tetőn)

Heteroritmikus, heteropodikus giusto 8-szótagú dalok. Ritmusszerkezetük a a b c, pódiabeosztásuk 3 3 4 4. Legtöbb változat Csíkból, Gyimesből, Bukovinából való, kevesebb Maros-Torda, Udvarhely, Háromszék, Gyergyó, valamint Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy, Szabolcs megyéből. A típust kitevő 96 dalból 9 hangszeres.

A dalok háromnegyede díszített, kisebb-nagyobb mértékben (87 vokálisból 65). Díszítetlenek: 517, 521, 522, 525, 534, 545, 546, 550, 560, 561, 563, 565, 572, 582, 585, 590, 591, 600—603, 608.

A díszített és díszítetlen dalok megoszlása földrajzi, dialektusbeli különbséget nem mutat, arányos az elterjedéssel.

Az ékesítés helye a strófában

Általános díszített szótagok (a *-gal jelölt szótag díszítése *előke*):

I. sor:	1*		6.	7*. vagy 7 8.
II. sor:		5*.	6.	7.
III. sor:	1. 2. 4.		6.	
IV. sor:	4.		6.	

65 díszített vokális dallamból

I. sor 1. szótag *(előkével)* díszített 8-szor: 533, 538, 543, 548, 573, 577, 581, 594.

I. sor 6. szótag díszített 17-szer: 524, 529, 530, 537, 539, 540, 542, 553, 567, 568, 570, 575, 586, 596—598, 605.

I. sor 7. szótag *(előkével)* díszített 12-szer: 523, 531, 535, 542, 544, 552, 554, 559, 576, 593;

I. sor 7. szótag *(utókával)* díszített 11-szer: 535, 567, 568, 570, 571, 575, 584, 586, 589, 595, 609;

I. sor 8. szótag díszített 19-szer: 515, 516, 519, 520, 526, 529, 530, 537, 542, 557, 567, 569, 575, 579, 584, 586, 587, 599, 607;

II. sor 5. szótag *(előkével)* díszített 8-szor: 523, 533, 543, 577, 581, 593, 596, 597;

II. sor 6. szótag díszített 26-szor: 520, 523, 529, 530, 533, 537, 542, 547, 552, 557, 559, 567, 568, 573, 575, 577, 581, 583, 584, 586, 589, 594, 596—599;

II. sor 7. szótag díszített 14-szer: 515, 530, 533, 552, 567, 568, 573, 575—577, 581, 584, 589, 595;

III. sor 1. szótag díszített 17-szer: 516, 523, 524, 529, 530, 535, 537, 547, 554, 555, 568, 573—575, 577, 583, 586;

III. sor 2. szótag díszített 11-szer: 531, 543, 552, 553, 567, 568, 575, 576, 578, 594, 604;

III. sor 4. szótag díszített 24-szer: 524, 528—530, 535, 536, 538, 543, 544, 547, 548, 552, 553, 557, 564, 567, 575, 577, 581, 583, 586, 589, 594, 595;

III. sor 6. szótag díszített 11-szer: 520, 530, 537, 548, 552, 567, 568, 575, 584, 596, 597;
IV. sor 4. szótag díszített 9-szer: 548, 557, 562, 567, 568, 577, 581, 586, 599;
IV. sor 6. szótag díszített 22-szer: 527, 529, 531, 535, 538, 542, 543, 547, 559, 567, 568, 573—575, 577, 581, 583, 586, 588, 594, 595, 599.
Különböző más helyeken is előfordulnak még elszórtan ornamensek, de a fentieknél jóval kisebb gyakorisággal.

65 díszített dallamhoz képest a díszítettség gyakorisága a strófa egyes helyein kisebb mértékű, mint az előző parlando-rubato típusokban. A számok azonban csak részben tükrözik a valóságos arányokat, mivel a csupán egy-két helyen ékesített dalokat szintén az elemzés körébe vontuk. Az ilyen adatok a díszített dalok számát növelik, a díszítettség mértékét csökkentik. Figyelembevételük azért nem nélkülözhető mégsem, mivel kevés díszítményük is a többiekkel egyezik, gyakran tipikus.

A leginkább cifrázott helyek: I. sor 8. szótag, valamivel kevesebb, mint a dalok harmadában; II. sor 6. szótag, több, mint a dalok harmadában; III. sor 4. és IV. sor 6. szótag a dalok harmadában.

A díszítményelrendezés „háromtagú". Az előtagra a sorok második felének ornamentálása jellemző, az (5.) 6, 7. szótagé, illetve az I. sor záróhangjáé (hasonlóan az V., IX., X., XII. típushoz). Ez utóbbi összeköti az I—II. sort, a II. sor utolsó szótagja viszont — mint főkadencia hang — díszítetlen. Az előző típusokhoz képest különbség, hogy az I. sor végének díszítése nem ismétlődik meg a III. sor végén. Oka a némileg eltérő — az I. sorhoz képest „eltolódottan" kvintváltó dallam — és a döntően, pódiában is különböző ritmus.

A tripódikus előtag nyolcadaihoz képest a tetrapódikus utótagban a mozgás lelassul. Nyilván innét adódik a III. sor dúsabb díszítése. A lelassuló ritmus helyet hagy a díszítménynek, sőt kívánja azt. Az 1. ütem cifrázatainak hangsúlyozottan ritmikai jelentősége van: megbontják, osztják a hosszabb, pontozott értékeket. A hanglépések ritmusa a szövegtől függetlenül:

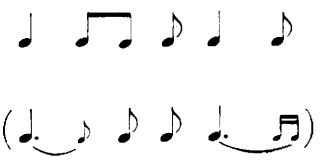

Giusto előadásban az aprózás határozott, intenzív.
A III. IV. sorban egyaránt díszített 4. szótag helyi értékét tekintve különböző: a III. sorban a második pódia végére, a negyedikben az első végére esik. Nem is a két sor díszítményeinek összehangolásáról van szó, hanem egy általános nyelvi jelenségről (l. 8. jegyzet), amely a 4. szótag díszítését kívánja meg, a teljes sor szótagszámától függetlenül.

Az a a b b pódia szerkezetű dal mindegyik során végigvonul a 6. szótag díszítése. Ez mintegy összefűzi a heteropódikus, díszítményelrendezésben pedig „háromtagú" strófát.

A III. sor 1. szótag ornamensének kivételével (melynek fontos ritmusaprózó szerepe van), valamennyi *utóka* jellegű cifrázat súlytalan helyre esik. Ebben a giusto dallamtípusban azonban az előző parlandokhoz képest feltűnően sok az *előke*.

Szabályszerűségei a következők: giusto dalokban gyakoribbak. Mindig súlyos helyre kerülnek, és dallamilag általában a főhang „késleltetései". Ez a két vonás a műzenei *hosszú előkékre* is jellemző, ritmusértékükben azonban különböznek. Ebben a dallamtípusban az *előkék* szinte mindig rövid, nyolcad értékű főhang előtt állnak: I. sor 1., 7., II. sor 5. szótagja előtt. Hogy mennyire a rövid főhang elé kívánkozik, az is mutatja, hogy az I. sor 7. szótagja aszerint díszített *előkével* vagy *utókával*, hogy nyolcad vagy negyed értékű-e a főhang. Csupán egyetlen esetben fordul elő, hogy a 7. szótag *előkével* és *utókával* egyaránt díszített (535). A díszített főhang negyed. Mikor azonban — másik versszakban — nyolcad értékű, akkor az *utóka* eltűnik, és csak az *előke* marad meg:

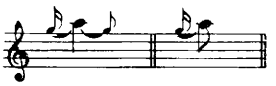

A díszítmény hangjai

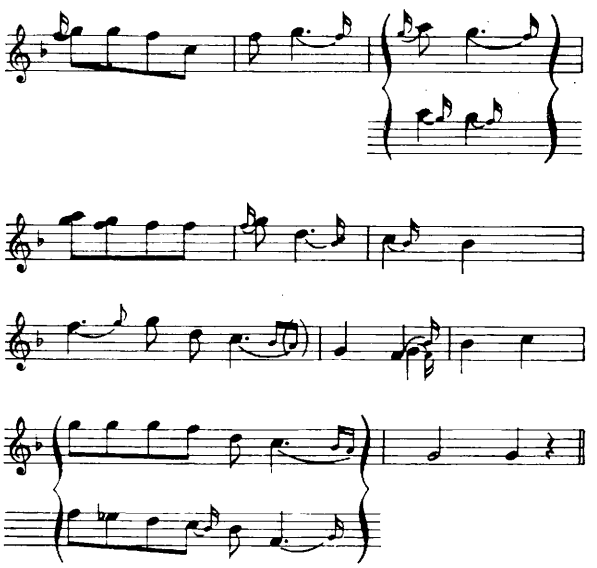

Az I. sor végének lehajló *f''* díszítése két kivétellel valamennyi ékesített dalban megvan.
515, 516, 519, 520, 526, 529, 530, 537, 542, 557, 569, 575, 579, 584, 586, 587, 599, 607.
Az előzőek szerint a *g''*-re végződő „páva" dallamokban ez törvényszerű. Jellemző hogy a két kivétel *f''* főhangra végződik (530, 567). Az I. sor 7. szótag *előkéje* minden esetben (12-szer) *g''*.
523, 531, 535, 542, 544, 552, 554, 559, 576, 593, 596, 597.
A 7. szótag *utókája* általában a következő főhangot előlegezi, vagyis (8-szor) *g''*.
535, 568, 571, 575, 586, 589, 595, 609.
Néha *beugró váltóhang*, vagyis (3-szor) *f''* (568, 570, 584). Tulajdonképpen csak a lehajlás mértékében van némi különbség. Az I. sor 6. szótag díszítménye legtöbbször (8-szor) *f''*, *elugró váltóhang*.
529, 537, 539, 542, 567, 570, 575, 586.
Előfordul azonban a főhangnál magasabb, általában *előlegezés*szerű díszítmény *a''*-val, *b''*-vel.
524, 540, 553, 568, 598.
A II. sor 5. szótagja mind a 8 alkalommal egyformán *f''* *előkével* díszített.
523, 533, 543, 577, 581, 593, 596, 597.
A II. sor 6. szótag díszítése lehajló szekund vagy terc. A lehajló szekund *c''* a következő hang *előlegezése* (14-szer).
529, 530, 533, 542, 547, 557, 568, 573, 575, 577, 581, 583, 586, 594.
A lehajló terc *b'*, *beugró váltóhang* (11-szer). Lehajlás közben a *c''*-t is érintheti.
520, 537, 581, 584, 599, 552, 559, 575, 596, 597, 587.
A II. sor 7. szótag díszítése *előlegezés* (9-szer).
515, 530, 533, 552, 573, 575, 577, 584, 595.
A III. sor 1. szótagja *g''*-vel díszített *előlegezés*ként (13-szor).
516, 523, 524, 529, 535, 554, 555, 568, 573, 574, 575, 583, 586.
Az ornamens a főhangnál magasabb (ami aránylag ritka). Hangsúlyos szótag díszítése, amely nem a ritmikai alapegységet aprózza, hanem éppen a következő lüktetéssel esik egybe.

A III. sor 2. szótag — bár 11-szer díszített — jellemző díszítő hanggal nem rendelkezik. Csak abban az esetben cifrázott, ha az előző szótag díszítetlen.

A III. sor 4. szótagja háromféle módon díszített:

a) *c''*-ről lehajlik *b'*-re (524, 557, 583), *b'—a'*-ra (535, 538, 543, 567, 575, 595), *g'*-re (530).

b) *c''*-ről föllép *d''*-re, mint *elugró váltóhang* (529, 564, 581, 586, 589). Dialektussajátság, hogy ez a főhangnál magasabb díszítmény a csíki és bukovinai adatokban nem fordul elő (Csík gyimesi részen viszont igen). Elterjedésük: Szabolcs, Maros-Torda, Udvarhely, Háromszék.

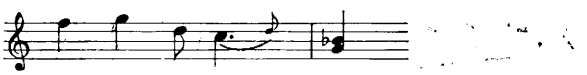

c) *g''*-ről lehajlik *f''*-re (544, 547, 548, 552, 553). Ez az eltérő főhang és díszítménye a bukovinai változatokra jellemző. A bukovinai dalok III. sora ugyanis a típus többségéhez képes rendhagyóan magas. Területi sajátság, ami a díszítményeket is befolyásolja. A bukovinai dalok III. sora:

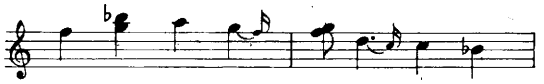

A III. sor 6. szótagja szintén háromféleképpen díszített:

a) *f'*-ről föllép *b'*-re, *előlegezi* a következő hangot (567, 568, 596, 597). Főhangnál magasabb díszítmény.

b) *g'*-ről lelép *f'*-re, mint *elugró váltóhang*. A típus jellegzetes dallamvonala szempontjából ezen a helyen a főhang „késik", ami azután díszítményként jelenik meg (520, 530). Dallamilag meghatározott ornamens.

c) *d''*-ről *c''*-re lép, *előlegezi* a főhangot (548, 552). A bukovinai magas sorok díszítése.

Dallamilag kétféle IV. sor különül el, díszítményüket is ennek megfelelően vizsgáljuk.

a) Az első ütem legmélyebb főhangja *c''* (főként Bukovina, Gyimes, Gyergyó, Háromszékből). Ezekben a változatokban a 4. szótag díszítése elenyésző. A 6. szótag *c''* főhangja *átmenőhangokkal* ékesített *(b'—a')* a zárlat felé.

527, 529, 531, 535, 538, 542, 543, 547, 586, 595.

b) Az első ütem legmélyebb főhangja *f'* (inkább Mezőség, Udvarhely, Maros-Tordából). Ezekben a 4. szótag gyakran díszített, *c''*-ről *b'*-re *előlegezés*sel.

557, 568, 577, 581, 599.

A 6. szótag fellépő díszítménye előlegezi a kadencia hangot.

573—575, 577, 581, 583.

A hangszeres darabok többsége alig, vagy egyáltalában nem cifrázott, figurált. Két dallamban találhatók a vokális ornamentikával egyező jelenségek.

541 (furulyán): I. sor 7. és II. sor 5. szótagjának megfelelő helyén a vokálishoz hasonlóan *előkével* cifrázott. A III. sor 4. negyedén ugyanazokból a hangokból lefutás van *(c''—b'—a')*.

556 (zenekarral): Az I. sor utolsó előtti és utolsó főhangja *előkével*, illetőleg lehajlással, valamint a III. sor 4. negyede *átmenőhanggal* cifrázott, mint általában a vokális dallamok.

Összefoglalva: a dalok háromnegyede ékesített, a díszítettség gyakorisága azonban a strófán belül nem túl nagy. A típus heteropódiájával, heteroritmikájával az előzőek többségétől különbözik (modernebb). Részben ritmusszerkezetének eredménye a a „háromtagú" díszítményelrendezés, az I—II. sor második fele díszített, a III. sornak pedig az első fele. Az I. sor végének megfelelő ornamens a III. sor végén nincs meg. A teljes strófán a 6. szótag cifrázata vonul végig, ez az I. II. IV. sorban a második, a III. sorban a harmadik pódia végével esik egybe.

Aránylag sok az *előke* jellegű ékesítés, mindig súlyos helyen, nyolcad értékű főhang előtt. Elég gyakori a főhangnál magasabb díszítés, főként a III. sorban. Ez legtöbbször a következő főhang előlegezése, de *elugró* és *beugró váltóhang* is lehet.

XIV. típus: 611—658. sz.

(Kék ibolya, ha leszakítanálak)

Nagy-tripódikus, giusto 11-szótagos dalok. Alföldi típus. Legtöbb változat Csongrád, Békés, (Hajdú) Szabolcs megyéből való. Az elterjedés északi határa Nógrád, Abaúj, Szatmár, Bereg; keleti határa Bihar, Kolozs, Alsó-Fehér megye. Innét már csak néhány adat van.

A típust alkotó 75 dallamból 3 hangszeres. A 72 vokális dalból díszített 21.

612, 616, 618, 624, 626, 629, 638, 642—645, 648, 649, 660—662, 666, 682—685.

A díszítmény gyakorisága strófán belül általában nagyon csekély. Még a csongrádi,

szabolcsi dalok aránylag a legcifrázottabbak. A 21 dalból 7 csupán egyetlen helyen díszített (618, 629, 638, 642, 643, 648, 662), de még az ilyen esetek is segíthetnek a törvényszerűségek megállapításában, ezért ezeket az adatokat is vizsgáljuk.

Az ékesítés helye a strófában

Általánosan díszített szótagok:
I. sor: 8.
II. sor: 4. 8.
III. sor: 8. 10.
IV. sor: 8.

21 díszített dallamból
I. sor 8. szótag díszített 6-szor: 612, 624, 660, 661, 666, 684;
II. sor 4. szótag díszített 5-ször: 624, 649, 661, 682, 684;
II. sor 8. szótag díszített 7-szer: 612, 624, 645, 649, 661, 666, 685;
III. sor 8. szótag díszített 6-szor: 612, 624, 626, 629, 661, 682;
III. sor 10. szótag díszített 5-ször: 648, 649, 661, 666, 685;
IV. sor 8. szótag díszített 8-szor: 624, 643, 645, 649, 661, 662, 666, 684.

A leggyakrabban díszített helyek mellett némi rendszerességet mutatnak még a következő díszítmények:
I. sor 11. szótagján (624, 626, 683), II. sor 2. szótagján (616, 644, 661);
II. sor 6. szótagján (638, 660, 661), II. sor 10. szótagján (649, 661, 666);
IV. sor 2. szótagján (644, 649, 661), IV. sor 3. szótagján (624, 642, 666);
IV. sor 10. szótagján (661, 666).

Eszerint a strófa díszítményelrendezése
I. sor: 8. (11.) szótag
II. sor: (2.) 4. (6.) 8. (10.)
III. sor: 8. 10.
IV. sor: (2.) (3.) 8. (10.)

Az összes dalnak kb. egyharmada díszített. A díszítmény gyakorisága a strófa egyes helyein elég kevés; oka, hogy az 1—2 helyen cifrázott dalokat is a vizsgálat körébe vontuk, így a díszített dalok száma nőtt, a díszítmény gyakorisága csökkent. A leginkább díszített hely, mely a strófa minden során végigvonul, a 8. szótag, a második pódia vége. Előfordul még ornamens az első pódia végén is, a II. sorban. Kisebb mértékben jellemző a kadencia előtti díszítmény a 10. szótagon: II—IV. sorban. A lényeget tekintve ez a díszítményelrendezés „egytagú", amely valamennyi sort egyformán tagol, a második pódiát kerekíti le. Ritmus szempontjából a díszítmény legtöbbször *élesritmus* pontozott tagjára esik, illetőleg ezt aprózza tovább *szinkópává:*

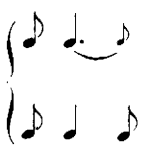

A díszítmény hangjai

Hangmagasságban is tipikus díszítmények:
I. sor 8. szótag *f''*-je *elugró váltóhang* (612, 660, 661, 666, 684).
II. sor 8. szótag *e''*-je — a folytatástól függően — *előlegezés, átmenőhang, elugró váltóhang* (624, 645, 649, 666, 685). Ez is jelzi, hogy nem két főhang által meghatározott díszítményformuláról van szó, hanem dallami meghatározottságról. A típusban ezen a helyen igen gyakori az *e''* mint főhang. Ehhez viszonyítva a dallam főhangban „késik", majd díszítményben pótlódik még ugyanazon a szótagon. Ugyanez a megoldás található a IV. sor 8. szótagján, kvinttel lejjebb:

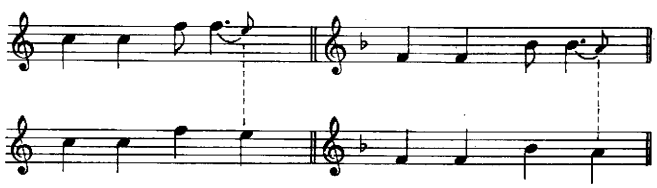

A II—III. sor 10. szótagjának *c''* (elvétve *cisz''*) díszítménye *alsó váltóhang* (649, 661, 666 és 661, 685). Ritmikailag a sorvég éles ritmusát szinkópává aprózza. „Verbunkos

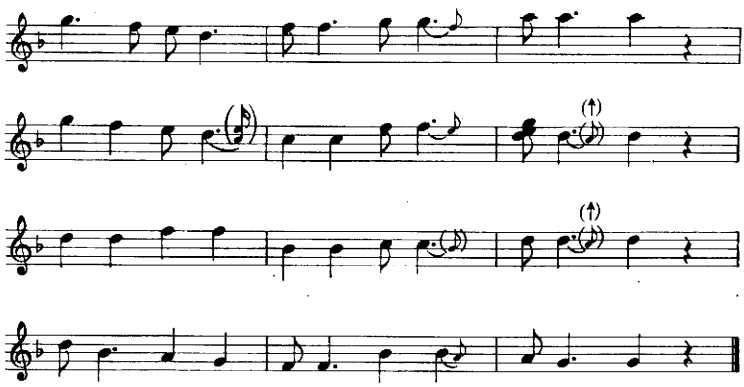

jellegű" cifrázat. A III. sor 8. szótagjának díszítményei különbözőek, tipikus díszítő hang nincs.

Három hangszeres darabból az egyetlen cifrázott dallam: 664. tekerőn. Mind a négy sorban jellemző az utolsó ütem éles ritmusának szinkópás díszítése, ahogy az több vokálisban is jelentkezik. A hangszeres ornamensek valamivel dúsabbak, lényegük azonban a vokálissal egyezik: két azonos főhang között *alsó váltóhang*.

Sajátosan és dúsan ornamentál egy szentesi dallam: 661. Giusto dalokban és különösen az Alföldön a díszítés ilyen gazdagsága kivételes. Egészében egyéni, a hagyománytól eltérő előadásmód. Jellemzője a túlzsúfoltság és a főhangtól messzire, kvartra, kvintre fel-lekanyarodó díszítmények. Ezek a cifrázatok a duda basszusra emlékeztetnek: az I—II. sorban öt alkalommal lép vissza a dallam ornamensben ugyanarra a hangra:

I. sor 1. szótag: *g''—d''*
6. szótag: *f''—d''*
10. szótag: *a''—d''*
II. sor 2. szótag: *f''—d''*
4. szótag: *g''—d''*. A III. sor is így kezdődik.

A IV. sor 6. szótag pedig a duda basszus jellemző lelépő kvartjával díszített:

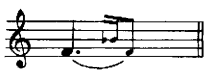

Elképzelhető, hogy az énekesre valóban a duda előadásmódja hatott, hiszen a szentesi dudálásról adataink vannak (vö. Bartók Béla: 1911; valamint MNT VI. 664. dudautánzás tekerőn, ugyancsak Szentesről). E dallam egyedülálló cifrázatait Sárosi Bálint (1978. 39.) szintén „hangszerutánzó törekvésnek" tartja, szerinte azonban az énekes a tekerőjáték díszítéseit utánozza.

A díszítményben szokatlan dallamlépésektől eltekintve, a zsúfoltságon belül is a tipikusan díszített helyek a többi változattal megegyeznek — gyakran hangmagasságban is.

I. sor 8. szótag *f''*; II. sor 10. szótag *c''*, csak még több hang; III. sor 10. szótag *c''*. E különleges egyéni előadásmód mélyén tehát ott lappang a közösségi is.

A változásoknak leginkább kitett Alföld paraszti kultúrája őriz legkevesebbet a hagyományosan díszített előadásmódból. Valószínű, hogy ez a dallamtípus aránylag újabb időben keletkezett — a régi stílusú dalok mintájára, amelyet eleve modernebb előadásban énekeltek. Egyes hagyományosabb ízlésű énekesek azonban még hellyelközzel tradicionálisan díszítik. Ilyenkor a díszítményelrendezés egybevág a többi „pávatípussal", azokénál azonban kevesebb, sematikusabb. A típus elterjedését segíthette a

giusto tempo (mely általában is kevesebb cifrázattal szokott járni) és a tempófajtának megfelelő újabb táncok, a verbunkos és csárdás, melyek nagy pódiás, alkalmazkodó ritmusú dallamokkal társulnak.

II. A „PÁVA-DALLAMOK" DÍSZÍTÉSRENDSZERE. ÖSSZEFOGLALÁS

Az ékesítés helye a strófában

Tempótól, szótagszámtól, a díszítettség mértékétől függetlenül valamennyi típust a *strófa-tagoló díszítményelrendezés* jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a cifrázatok a dallamversszak egyes helyein jóval gyakoribbak, mint másutt, és ezek a helyek a strófa sor-, pódia- és ritmusszerkezetétől függnek. Leggyakrabban bizonyos zenei egységek végére kerülnek díszítmények, a pódiák végére és a sorvégre.

Az egyszerűség kedvéért giusto dalok mintájára a parlando-rubato dallamokban is pódiának nevezzük a sorok kisebb, belső egységeit, bár ezek nyilvánvalóan a valódi pódiánál kevésbé markánsak, ugyanakkor az esetek legnagyobb részében mégis határozottan elkülöníthetők.

Az első pódia végének díszítése bi-, tri- és tetrapódikus típusokban, különböző szótagszámfélékben lehetséges (6, 7, 8, 11, 14-es szótagszámban). Ez a hely 14 típusból 10-ben ékesített.

A strófa valamennyi sorában: Ib), IV, V. típus. I. II. IV. sorban: VIII. nem díszített típus egyik darabja.[7] I. II. (III.) sorban: III. nem díszített típus egyik darabja. II—IV. sorban: X, XII. típus. III—IV. sorban: XIII. típus. I. sorban: VI. nem díszített típus egyik darabja. II. sorban: XIV. típus.

A második pódia végének díszítése a tripódikus típusokra jellemző. Ezekben általában már az első pódia vége is ékesített (11-es és 9-es szótagszámban).

A strófa valamennyi sorában: XIV. típus és IIb) típus. II. IV. sorban: X. típus.

Elvétve tetrapódikus típusokban is megjelenik.

I—II. sorban: I. típus 96, 113, 133. szám; III. sorban: I. típus 137. szám.

A harmadik pódia végének díszítése a tetrapódikus típus 14-szótagos dallamaira jellemző. Ugyanezekben az első pódia vége szintén ékesített.

I. III. sorban: Ib) típus.

A pódia és a szótagszám kapcsolata

A típusok zömében az első törvényszerűen megjelenő ékesítés a szövegsor negyedik szótagjára esik. Ez a hely legtöbb esetben az első pódia vége a folytatástól, a teljes sor szótagszámától függetlenül.[8] A sorok felépítése:

[7] Egészében díszítetlennek minősülő típusok szórványosan előforduló cifrázott dalait az összehasonlító elemzésbe szintén bevontuk.

6-szótagos sor:	4 + 2	IX. típus
7-szótagos sor:	4 + 3	VI. típus
8-szótagos sor:	4 + 4	IV, V, XII. típus
	4 + 2 + 2	XIII. típus
9-szótagos sor:	4 + 2 + 3	II. típus
10-szótagos sor:	4 + 3 + 3	XI. típus
11-szótagos sor:	4 + 4 + 3	III, X, XIV. típus
	4 + 2 + 4 + 1	Ia/ típus
13—14-szótagos sor:	4 + 4 + 4 + 2 + 3	Ib/ típus

(Kivétel a VIII. díszítetlen típus 2 + 3 + 1 felépítéssel, valamint a VII. típus dallamainak második fele, mely általában 2 + 4 + 2.)

A pódiavégek díszítményei belülről tagolják a sort, a tagolás azonban nem szétaprózódást eredményez, hiszen ezek az *utóka* jellegű ornamensek a kisebb belső egységek lekerekítésével egyben tovább vezetnek, mintegy előkészítik a folytatást.

A teljes sort igen gyakran a kadencia díszítése zárja le. Az előző pódia vagy pódiák végének díszítésére rímel, de helyzeténél fogva azoknál erősebben lezáró jellegű: egy teljes sort fejez be. A kötet típusaiban kizárólag az I. és III. sor végén jelenik meg. Így az I—II. sort, illetőleg a III—IV.-et, vagyis a féldallamok sorait köti össze, külön egységgé szövi az előtagot és az utótagot. 6, 7, 8, 9, 11-szótagos típusokban fordul elő, leggyakoribb a parlando-rubatokban. Ez a hely a típusok felében ékesített.

I. III. sor végén: V, IX, X, XII. típus, valamint II. díszítetlen típus egyik darabja. I. sor végén: XIII. típus és VI. díszítetlen típus egyik darabja.

A dallamfelek vége, vagyis a főkadencia és a záróhang mindig díszítetlen. A strófát tehát a dallamékesítés és az ékesítés hiánya együttesen tagolja.[9] A kisebb belső egységeket és a sorokat díszítmény köti össze, a dallamfeleket pedig a díszítmény hiánya választja szét.

A díszítetlen kadenciákat *megelőző cifrázatok* emelik ki. Gyakori az utolsó előtti szótag díszítése. A IV. sorban a díszítés többnyire valamivel előbbre kerül, és (legalább) a két utolsó szótag díszítetlen. Az ornamens tehát mintegy értelmezi a zárások közti különbséget, hiányával a befejezés véglegességét hangsúlyozza. (Általánosságban is az utolsó sor a legkevésbé díszített.)

A kadenciát megelőző szótag díszített: IX, XII, XIII. típusban. Az utolsó sorban eggyel előbbre kerül, hátulról a 3. szótagra: XII, XIII. típusban. A IX. típus utolsó sora pedig egészen díszítetlen. A XIV. típus kadencia előtti díszítménye sematikusan vonul végig a II—IV. sorban.

[8] Ez a jelenség egybeesik a magyar nyelv ritmusának egyik alapvető sajátságával: „. . . beszédünkben nem külön szavak alkotják az igazi egységeket, hanem a szólamok, a nyelvtanilag szorosan összetapadó, két vagy több szóból álló csoportok, s ezeket . . . megállás nélkül, egyetlen hangsúllyal mondjuk ki . . . A példák tömege igazolja, hogy már az ötszótagos egységet is olyan hosszúnak érzi nyelvérzékünk, hogy két (verstani) ütemet alkot belőle. Minden ennél hosszabb egységet viszont a negyedik szótag után választ kétfelé: a hatot . . . 4 + 2-be, hetet 4 + 3-ba." (Vargyas Lajos 1966. 12—13.)

[9] A gyimesi tetraton dalokban, ahol a dallamépítkezés nem ilyen szilárdan kéttagú, a főkadencia is ékesített. (Vö. Paksa Katalin *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* Sajtó alatt.)

Díszítés és hangsúly

A dallamegységek végének ékesítése egyben azt jelenti, hogy a díszítmény legtöbbször súlytalan főhanghoz kapcsolódik, — mint *utóka*, a XVI—XVII. századi vokális ornamentáláshoz hasonlóan.[10] A kötet dallamaiban aránylag igen kevés az *előke*. Csupán egyetlen giusto típusban vannak következetesen megjelenő, *előke*szerű cifrázatok. Az *utókák*kal ellentétben ezek mindig súlyos helyre kerülnek.

XIII. típusban I. sor 1, 3. pódia elejére, II. sor 2. pódia elejére.

Végeredményben tehát az *előké*k elrendezése is a sor- és pódiaszerkezettől függ, szerepük azonban a kezdetek, a súlyos helyek kiemelése.

Díszítés és ritmus

Általában a hosszabb hangok jobban igénylik az ékesítést, mint a rövidek.

Az V. típusban pl. a pódiák és az I. III. sor vége díszített. A második dallamfélben azonban a cifrázatok megszaporodnak a lelassuló mozgás miatt, és az első négy főhang mindegyike díszítményt kap.

A hosszabb hangok ékesítésére való törekvés azonban — giusto típusokban — néha ellentétbe kerül a díszítés egységlezáró tendenciájával.[11] Ilyenkor a ritmus szerepe döntő lehet, a nagyobb ritmusértékek díszítménnyel történő aprózása. A díszítés a pódia elejére kerül (hangsúlyos főhanghoz kapcsolódik), ha az előző nyolcad mozgás negyedekre lassul:

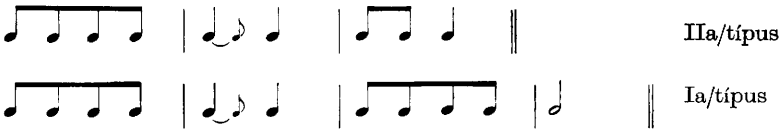

Bizonyos *ritmusképletek* néha egyenesen megkívánják a cifrázatot. A *nyújtottritmus* pl. díszítménnyel negyedre és nyolcadokra aprózódik:

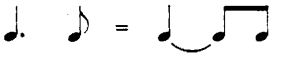

A sorvégi *élesritmus* pedig szinkópa lesz:[12]

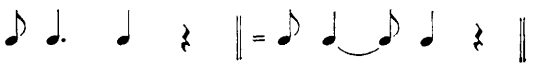

[10] Új stílusú dalok hajlításait vizsgálva hasonló megállapításra jut Borsai Ilona (1959. 270., 274.): a díszítmény „legtöbb esetben súlytalan és súlyos hang közé" kerül, a súlytalan főhanghoz kapcsolódik.

[11] A II. típusban a díszítményelrendezés két tendenciája világosan megmutatkozik. A dallamok egyik csoportjában a ritmus a meghatározó, ezekben a második pódia eleje díszített (5. szótag), a másik csoportban viszont a pódia vége (6. szótag).

[12] A verbunkos zenében rendkívül divatos fordulat („bokázó zárlat").

Kivételesen előfordul olyan cifrázat is, amely kizárólag rövid ritmus értékű főhanggal jár együtt. A XIII. típus I. sor végi és II. sor közepi élesritmusát *előke* jellegű cifrázat előzi meg.[13] Ha ezen a helyen — ritkán — mégis két negyed van, akkor a díszítmény utóka.

A díszítményelrendezés szerkezete a strófában

A díszítményelrendezés általános szabályai a dallamtípusokban többféleképpen valósulnak meg.

A) A dallamversszak valamennyi sora azonos helyen díszített, ,,egytagú elrendezés''-ben. Giusto típusokra jellemző, hatásában kissé szegényes, egyhangú.

Ia/, IV, XIV, és IIb/ típus.

B) A dallamversszak elő- és utótagja (nagyjából, lényegében) azonos helyeken díszített, ,,kéttagú elrendezés''-ben. Ez főként a sorvégen ékesített típusokat jellemzi.

IIa), V, IX, X, XII típus. Kivétel az Ib) típus, amely a kadencia előtt díszített az I. és III. sorban.

A ,,kéttagú elrendezés'' a dallamok kvintváltó szerkezetével egybecsik, a két egymásra rímelő dallamfelet a ,,legtökéletesebben'' követi. A két tag között kisebb, a lényeget nem érintő különbségek is lehetnek, pl. a harmadik sorban több a díszítés, mint az elsőben. Általában parlando-rubato típusokban jelentkezik. A hagyományőrzőbb vidékek: Mezőség, Székelyföld, Gyimes, Moldva díszítésmódja, de kisebb mértékben dunántúli dallamokban is megjelenik.

C) A dallamversszak három sora különböző helyeken díszített, ,,háromtagú elrendezés''-ben. Egyetlen heteropodikus, heteroritmikus típusra jellemző (XIII). Ebben az I., a II. és a III—IV. sor díszítményelrendezése eltérő.

Két- és háromtagú elrendezésben is igen gyakori a sorok bizonyos belső szótagjának következetes ékesítése, amely az egész strófán (vagy legalább néhány során) végigvonul. Ilyen pl. ,,háromtagú elrendezés'' mellett a 6. szótag díszítése mind a négy sorban (XIII. típus).

A díszítés dallami jellemzői

A cifrázatok jelentős részének hangmagasságát a dallamszerkezet szabja meg. Két kivétellel valamennyi díszített típusra jellemző a *kvintváltás a díszítményben*, többnyire a pódia- vagy sorvégen.

I, II, IV, V, IX, X, XII, XIV. típus és VIII. díszítetlen típus egyik darabja.

[13] Ez a díszítmény dallamilag késleltetés (természetesen nem harmóniai értelemben) mint a műzenei *hosszú előke*. Elrendezésben viszont a *pránytrillához* hasonlítható, amely élénkebb értékű kottákon fordul elő, és többnyire súlyos ütemrészre esik. Lényeges különbség, hogy csupán egy hangból álló ornamens.

Mivel a kötet összes típusában azonos dallamelv uralkodik, a dallam vonala, a hangok sorrendje mindegyikben megegyezik („páva-motívum"), a főhangokhoz járuló ornamensek dallami vonásai egymással összehasonlíthatók. Ugyanakkor az azonos dallamvonal különböző hosszúságú szövegsorokkal társul, a típusok szótagszámban eltérnek. A nagyobb szótagszám több hangismétlést von maga után (sőt a „pávasor" hangkészlete további szomszédos hanggal bővülhet). Azonos magasságú főhangok között, hangismétlésnél igen ritkán van cifrázat.[14] Általában inkább főhangi dallammozgás körül helyezkedik el. Olyan dallami megkötöttsége azonban nincs, hogy a „páva-motívum" bizonyos hangja hajlamosabb volna a díszítettségre, mint a többi. Látszólag kivétel három típus, ahol mindegyikben a „páva-motívum" második hangja díszített. Valójában azonban nem a hangmagasság a döntő, hanem a sorok belső tagolása (IV, V. típusban az első pódia végére esik), illetőleg a ritmus (Ia)típus).

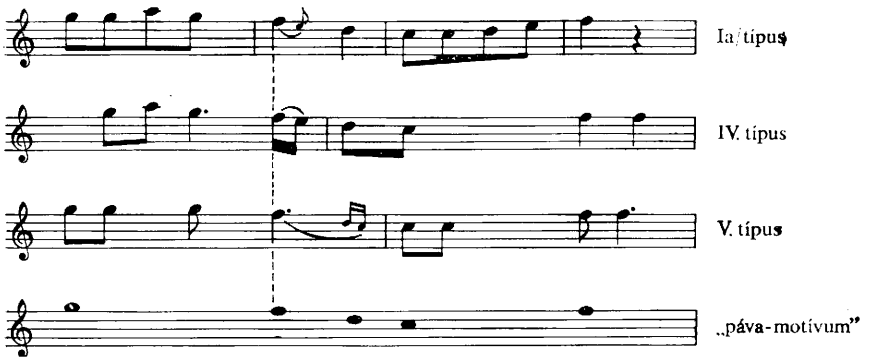

Ha a „páva-motívum" egyes hangjai nem is, a teljes dallamsor viszont díszítmény szempontjából igen gyakran meghatározó. *Dallamvonal által megszabott díszítmény*nek tekintjük azokat, amelyek a „páva sor" megszólalásának követelményéből fakadnak: ezekben a motívum kötött sorrendjéből hiányzó főhang díszítményként jelentkezik a megfelelő helyen. Ilyenkor a dallam „késik", majd díszítményben pótlódik.

Ib) típus 4. szótag; IIb) típus 6. szótag; III. típus egyik darabja a 3. sor 4. szótagján; V. típus 4. szótag; XII. típus 3. sor 4. szótag; XIII. típus 3. sor 6. szótag: *f*'-re.

Az I. és III. sor jellemző kadenciája (7, b3) nem főhangban, hanem lehajló sorvégi díszítményben szólal meg.

IX, X; valamint XII. típus többsége[15].

[14] Valójában csak a XIV. típus kadencia előtti cifrázatai ilyenek. Az Ib) típus 4. szótagjának díszítése ugyan azonos főhangok közé esik, szerepe azonban nem a hangismétlés megtörése, hanem a „páva-motívum" főhangokból hiányzó *f*''-jének' díszítményben való pótlása. Vö. következő bekezdés: Dallamvonal által megszabott díszítmények.

[15] Olsvai Imre (1969, 332.) hívja fel a figyelmet, hogy Járdányi *Magyar népdaltípusok* című kötetében 10 dallamcsalád tipikus alakját lehajló sorvégi díszítménnyel közölte: I. kötet 45, 58, 78, 87, 143, 165, 210, 212, 213, 215. Két kivétellel ezek is az I. és III. sor végén ékesítettek.

Ezek az ornamensek tehát nem egyes főhangokhoz tetszőlegesen kapcsolódó „díszítő elemek", hanem a dallamvonal szerves, teljes értékű tagjai.

További *dallamilag meghatározott díszítmények* azok, amelyekben a típusra jellemző főhangi fordulatok — egyes változatokban vagy a variánsok egy csoportjában — díszítményben jelentkeznek. Ezeknek az ornamenseknek változatképző szerepük van.

Pl. a IV. típus 4. szótagjának díszítménye a következő főhangot cifrázatban előre hozza; a XII. típus egyik csoportjában a III. sorvégi fordulat „késik", majd a 7. szótagra összevonva pótlódik. (L. a megfelelő típusoknál részletesen.)

Részint az elmondottakból is következik, hogy a „páva-dallamok" díszítménye legtöbbször *pentaton* (II, III, V, VI, IX, X, XII, XIII. típus). Két típus második felében *eol* átmenőhangok is megjelennek (XII, XIII.), amelyek azonban nem befolyásolják a típusok eredendően pentaton jellegét.[16] Négy típusban vannak *dór* jellegű ornamensek (I, IV, VII, XIV.).

A díszítmények többsége a *főhangnál mélyebb*, ereszkedő jellegű *utóka*. Néha a díszítménycsoport egyik-másik hangja ugyan a főhang fölé lép, de aztán lehajló dallammenettel folytatódik (pl. X. típus I. III. sor vége). A ritkán előforduló magasabb cifrázatok általában *átmenőhangok* (pl. Ib/típus 3. pódia vége), vagy a következő főhang *előlegezései*.

A díszítmények általában egyetlen dallamlépést tartalmaznak, egy hangból állnak.[17] Kéthangos díszítménycsoport az V. gyimesi típusra jellemző. Háromhangos díszítménnyel hajlik le az I. III. sor vége a X. típus két csíki változatában. Három-öthangos díszítménycsoportok fordulnak elő a XII. típus néhány dallamában. Századeleji gyűjtésből származnak, Csíkból, illetőleg Kászonból.

Több hangból álló díszítménycsoportok tehát a régies hagyományú vidékek parlando-rubato dalait jellemzik. A dunántúli, alföldi dallamok kevés hanggal és kevés helyen ékesítettek. Ez a szegényesség minden bizonnyal abból fakad, hogy a nyelvterület központi részein a díszített előadásmód megkopott, háttérbe szorult, mire a népzenegyűjtés egyáltalán elkezdődött. A dallamékesítés valamikori jelentőségét azonban mutatja, hogy még ezekben is a kevés díszítmény nem véletlenszerűen, hanem a hagyományos díszítésmódnak megfelelő törvényszerű helyen, strófatagoló elrendezésben, sokszor hangmagasságban is dallamilag meghatározottan maradt fenn.

A vokális dallamékesítés és a hangszeres cifrázatok kapcsolata

A hangszeres variánsok cifrázataiban két réteg különíthető el. Egyik magának a hangszernek lehetőségeiből, sajátságaiból ered. A másik réteg ettől elméletileg független, és az énekelt díszítményekkel egyezik, elrendezésben, hangmagasságban.

I, II, V, XII, XIII, XIV. típus hangszeres változatai.

[16] Vö. Kodály Zoltán 1917. In: *Visszatekintés* II. 66.

[17] Borsai Ilona új stílusú palóc dalokról állapítja meg ugyanezt: „A dallamdíszítés legegyszerűbb esetével állunk szemben, amikor két hang közé egy kisebb intenzitású harmadik kerül, mely az első hanggal alkot egy szótagot". (1959, 270.) Szabolcsi Bence két- és három-négyhangú díszítőmotívumokkal ékesített dalokat sorol fel Bartók—Kodály *Erdélyi magyarság, Népdalok* és Bartók *A magyar népdal* című könyvében. (1957, 331.)

A két réteg azonban összefonódva, egyidejűleg van jelen, és akár egyetlen díszítménybokorban találkozhat: pl. a vokálisra jellemző lehajló sorvégi díszítmény hangszeres darabokban is gyakori, de általában az énekeltnél több dallamlépést tartalmazó, dúsabb formában.

Rendhagyó, kivételes esetnek számít, mikor a hangszeres ornamentika hat a vokálisra, az énekelt dallam hangszerutánzó törekvéseket mutat (661. sz.; l. a XIV. típus elemzésénél).

A dallamok megszólaltatásának módja — függetlenül attól, hogy egyéni vagy közösségi alkotás hozta őket létre — mindenfajta zene lényegi tulajdonsága. Ezért díszített előadásmódról, az ornamentika sajátságairól csakis bizonyos meghatározott dallamanyagban, korszakhoz, stílushoz, műfajhoz, földrajzi körzethez, etnikumhoz kötve lehetséges beszélni. A „páva dallamcsalád" a magyar népzene törzsanyagának származásánál, elterjedtségénél, variánsgazdagságánál és más stílusokra való hatásánál fogva legfontosabb típusegyüttese. Díszítésmódja törvényeinek feltárása első lépés a magyar népzenei ornamentálás megismerése felé. Más vonatkozásban pedig „a zenei ékesítések belevilágítanak a dallam szövődésének, szerkezeti alakulásának műhelyébe", mivel „a régi zenei ékesítés jelentékeny része nem puszta dekorációs képződmény, hanem a melódia-alakulás elemi tényezője . . ."[18].

Éppen a tradicionálisan létrejött szabályszerű vonások teszik azután lehetővé az alkalmazásnak azt a szabadságát, amely az előadásmód elevenségének feltétele, és amely egyes gazdagon ékesített, esztétikailag is kiemelkedő dallamtípusokban, vagy egyedi változatokban mutatkozik meg a legjobban. Ezeknek tárgyalása azonban már egy következő tanulmány feladata.[19]

IRODALOM

BARTÓK Béla
1911 *A hangszeres zene folklórja Magyarországon.* In: Bartók Béla összegyűjtött írásai. I. 59—76. Közreadja SZŐLLŐSY András 1966. Budapest

BORSAI Ilona
1959 *Díszítés és variálás egy mátrai falu dalaiban.* Ethnographia LXX. 269—290.

JÁRDÁNYI Pál
1961 *Magyar népdaltípusok* I. Budapest

KODÁLY Zoltán
1917 *Ötfokú hangsor a magyar népzenében.* In: *Visszatekintés* II. 65—75. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS Ferenc, 1974. Budapest

A Magyar Népzene Tára VI.
1973 *Népdaltípusok* I. Szerk.: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Sajtó alá rendezte JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre. Budapest

OLSVAI Imre
1969 *Néhány előadásbeli sajátság népzenénkben.* MTA I. Osztályának Közleményei 26. sz. 329—336.

PAKSA Katalin
1979 *László Máténé Kőműves Kelemenje.* Zenetudományi Dolgozatok
é. n. *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* In: Népzene és zenetörténet IV. Sajtó alatt.

RAJECZKY Benjamin
1956 *Parallelen spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied.* In: Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra. Budapest
1976 *Késő gregorián cifrázatok párhuzamai a magyar népdalban.* In: RAJECZKY Benjamin írásai, Szerk.: FERENCZI Ilona. Budapest 90—99.

[18] SZABOLCSI Bence 1957. 307.
[19] Vö. PAKSA Katalin 1979.

SÁROSI Bálint
1978 *Az énekes dallamdíszítésről.* Muzsika XXI. évf. 36—39.
SZABOLCSI Bence
1957 *A zenei ékesítés európai körzetei.* In: A melódia története (2. kiadás) 305—332. Budapest
VARGYAS Lajos
1966 *Magyar vers — magyar nyelv.* Budapest

Katalin P a k s a

MUSICAL ORNAMENTS OF HUNGARIAN FOLK SONGS. ORNAMENTATION SYSTEM IN THE "PEACOCK GROUP OF MELODIES"

(Abstract)

The study investigates the most characteristic group of types of early Hungarian folk music published in Volume VI of the *Corpus Musicae Popularis Hungaricae*. Each type is of an identical melody pattern, yet they differ in syllabic-number, rhythm, and tempo; in a few cases in the freedom of formulation of the melody pattern. Each type is different also in the extent of ornamentation: this varies according to degrees of regional traditionalism. From the point of view of tempo giusto songs have less ornaments and parlando-rubato ones have more.

Since in the ornamentation of songs of the same type there shows an extremely high degree of identity — as regards arrangement and pitch level of ornaments —, it became possible (in the majority of cases) to determine the generally characteristic ornaments of the various types. (Their notes are to be found in the first part of the study with the analysis of each type.)

Arrangement of ornaments of each melody type serves the articulation of stanzas. This means that at certain places in the verse ornaments are much more frequent than elsewhere, and these places depend on the line-, bar- and rhythm structure. Ornaments are most often found at the end of certain musical units: at the end of bars or of lines. Ornaments of the end of bars interpret the line from within, yet this division does not lead to a breaking-up, since these short grace-notes rounding off small internal units at the same time lead further i.e. prepare the continuation. The whole line is closed — in half of the types — by the ornament of the last main note. It rhymes with the end ornament of the preceding bar or bars, but is, on account of its position, more strongly of a closing character. It appears at the end of the first and third lines, thus connecting two lines each time: the first and the second sections. And the unornamented end of the second line separates the two sections of the melody from each other. This arrangement fully agrees with the fifth construction of the songs. Another way of emphasising the end of line is ornamentation before the cadenza. In such cases it is the one but last syllable that is ornamented. In the fourth line the ornament is placed usually a little further back, thereby interpreting so to say the difference between closings: with the last unornamented notes (repeated notes) it gives a final closing. Thus the stanza is divided equally by ornamentation of the melody and by its lack.

The ornament is in most cases a short grace-note after a weak main note. There are rather few backfall ornaments — characteristic of the giusto songs — which are attached to the stressed main note.

In general it is a note of a higher time value that is ornamented. Breaking up into syncopation the dotted quarter of certain turns of rhythm is frequent. Backfalls are attached to a main note of shorter time value: to eighth notes.

The pitch of ornaments is determined on the one side by the melodic structure, therefore, fifth construction is widely general in ornaments. On the other side, the melodic line plays a determinant role, when from the order of scale of an identical motive certain notes appear not as main notes but in the form of ornaments. Equivalence of main note and ornament is shown also by the fact that the main note turns characteristic of the type are heard as ornaments in certain variations. These play a version-building role.

Ornaments usually include only one degree. Groups of two or three notes are less frequent: they were found in more tradition preserving regions and primarily in old collections.

In the instrumental versions it is often the ornaments of the sung version that appear, at the point determined in the general arrangement.

Fügedi Erik

Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez

Középkori — és ennélfogva latin — rokonsági terminológiánk néhány kérdését az *avus* szó jelentésének vizsgálatával próbálom meg az alábbiakban bemutatni.

Bevezetőül annyit kell megjegyezni, hogy az *avus*-nak a klasszikus latinban kettős értelme volt: (1) jelentette az ego apjának vagy anyjának apját; (2) többes számban általában az elődöket *(majores)* függetlenül attól, hogy az ego-nak vérrokonai voltak-e vagy sem.[1] A kettős jelentést a szó a középkori latinban is megtartotta[2], sőt — Lengyelországban legalábbis — a (2) értelemben ragozása a szabályos *avi-avorum* formából *aves-avum* deklinációvá alakult át.[3]

1. A magyarországi okleveles anyagban a jelentés a klasszikus és általános középkoritól némileg eltér. Az alábbiakban közlöm az általam összegyűjtött előfordulásokat. Megjegyzem, hogy az *avus* — mint ahogyan ezt az olvasó bizonyára észreveszi — sokkal többször fordul elő, mint ahányat itt láthat. A hiány oka, hogy csak azokat az előfordulásokat gyűjtöttem össze, amelyekben a genealógiai kapcsolat kétséget kizáró módon megállapítható, akár magából az oklevél szövegéből, akár a magyar genealógiai irodalomból. Értelmetlen dolog lett volna a többi előfordulást összeszedni, mert éppen a legfontosabb kérdésre nem kaphattam volna választ.

A. Az *avus* értelme az ego apjának vagy anyjának apja. Itt a felsoroláshoz annyit kell hozzátennem, hogy nem közlök minden adatot. Az *avus* ebben az értelemben igen sok oklevélben található meg, így annak bizonyítására törekedtem, hogy ebben az értelemben a fogalmat a királyi kancellária, a bírók, a hiteleshelyek egyformán használták a XIII—XV. században.

A. 11. 1254. Vasvári káptalan (HO VIII. 59.) ... Cedar ... professus est, quod genero suo Karachyno ... dotem et sponsalia filie sue Floris uxoris eiusdem Karachini indulsisset ita, quod si filia ipsius domine, que Floris nominatur apud Karachynum viveret, pro parafernalibus uxoris sue solveret octo marcas hoc adiecto, quod si Karachynus moreretur vel Cadar *avus* eiusdem puelle, fratres memorati Karachyni ... solvere tenentur nepti antedicti Cadar ...

A. 12. 1267. István ifjabb király (HO VIII. 117., vö. Száz. 1921. 84—85.) ... ob servitiorum merita Nicolai filii Jule ... possessiones *avi* sui Jule magni .. restituendas diximus ...

[1] Forcellini, A.—J. Bailey 1828. I. 233.
[2] Prinz, O. (red.) 1967. I. 1288.
[3] *Lexicon ... Polonorum*, 1953—1958. I. 1002.

KARÁCSONYI, Magyar nemzets. II. 281.

A. 13. 1270. V. István. (HO I. 42.) ... privilegium Andree regis illustris Hungarie, *avi* nostri ...

A. 14. 1272. (ÁUO IX. 10., RA 2347.) IV. László ... considerantes fidelitates et servitia ipsius Aladary, que progenitoribus nostris, Bele videlicet *avo* nostro et predicto Stephano patri nostro ... exhibuit ...

A. 15. 1274. Dénes szlavón bán (ÁUO XII. 119.) Litteras vestre excellentie recepi ... in quibus continebatur, quod cum dominus Bela *avus* vester et Stephanus pater vester, illustres reges Hungarie ...

A. 16. 1292. III. András (Bánffy I. 36.) cuius etiam medietatem rex Andreas *avus* noster karissimus ... mediante suo privilegio eidem contulerat ...

A. 17. 1295. Zalavári konvent (Df. 233 154) constituti coram nobis Nicolaus, Fabianus et Stephanus filii Leustachii filii Kustuyld de Bagata ... possessionem eorum hereditariam Bogota vocatam ... sub eisdem metis, quibus pater ipsorum dictus Leustachius et Kustuyld prefatus *avus* eorum possedisset ab antiquo ... vendiderunt.

A. 18. 1314. Héder nembeli Gergely fia András (AO I. 337.) ... quia magister Bartholomeus filius Wylmary ... notarius et procurator specialis negotiorum nostrorum ... domino Johanni palatino *avo* nostro ...

KARÁCSONYI, Magyar nemzets. II. 146.

A. 19. 1334. I. Károly (AO III. 78.) Nicolaus et Johannes filii Thome filii Leurenthe de Seguar ... detexerunt querulose, quod cum Johannes filius Herrici bani ... prefatum Leurenthe *avum* ipsorum captivasset ...

A. 20. 1335. Pál országbíró (Sztáray I. 82.) Georgius filius Laurentii contra Andream et Ladislaum filios Jakou in figura nostri indicii comparendo proposuit eo modo, quod filius Jakou *avus* suus et Jakou pater predictorum Andree et Ladislai in hereditariis possessionibus indivisi essent ...

KARÁCSONYI, Magyar nemzets. II. 297—298.

A. 21. 134. Váradi káptalan (AO IV. 480.) nobili comite Michaele filio Danielis filii Cheel ... possessiones suas ... per eundem Cheel *avum* suum olim aquisitas ...

A. 22. 1358. I. Lajos (AO VII. 130.) dicitur nobis in persona Petri filii Johannis filii Michaelis de Zelemer, quod dictus Michael *avus* suus eo tempore, quo dictam possessionem Zelemer vocitatam pretio comparasset ...

A. 23. 1405. Garai Miklós nádor. (Zs. O. II. 3944., Dl. 42866.) quod in persona ... Johannis filii Georgii filii Blasii (de Warbok) dicto domino nostro regi dictum extitisset, quod ... annotatus Blasius *avus* ipsius Johannis nobilem dominam sororem suam Egidio Galico (!) homini forensi ... tradidisset in consortem ...

A. 24. 1424. Torda város (Dl. 62808) Valentinus Kerekes unacum provida domina Katherina vocata consorte sua ac filio suo Stephano nomine ... portionem ipsorum molendinariam per Egidium parvum *avum* ipsius Stephani et patrem ipsius domine ipsis devolutam ...

A. 25. 1438. Leleszi konvent (Károlyi II. 201.) nobilis domina Elena ... (50 nemessel esküt tesz arra), quod nobilis domina Katherina filia Pauli filii Olivery de dicta Rezege mater sua Gregorio Marczel, homini ignobili et impossessionato in coniugem legitimam nupta fuerit ... et ideo de ipsa medietate, portione scilicet Pauli *avi* sui ius quartale ... habere deberet.

B. Az *avus* második (ős, elől) értelme már nem ilyen egyszerű, ezért kénytelen voltam alcsoportokra bontani.

B. 1. Ős (vérrokon), de nem nagyapa értelemben.

B. 111. 1285. IV. László (RA 3358) nos visis tenoribus privilegiorum Andree et Bele *avorum* nostrorum, illustrium regum Hungarie.

B. 112. 1307. I. Károly (AO I. 156.) magister Kokos filius Ricolphi ... exhibuit nobis litteras Andree regis continentes tenorem privilegii domini regis Ladizlai karissimi fratris nostri patruelis, in quo continetur forma collationis ... domini Stephani quondam illustris regis Hungarie *avi* nostri predilecti

A leszármazás:

V. István > Mária > Martell Károly > I. Károly

B. 113. 1318. I. Károly (ÁUO I. 477—478.) quoddam privilegium domin Bele quondam regis Hungarie clare memorie *avi* nostri

Miután III. Béláról van szó (vö. ÁUO I. 78.) a leszármazás :III. Béla > II. András > IV. Béla > V. István > Mária > Martell Károly > I. Károly

B. 114. 1326/1559. I. Károly (Df. 226 349). Karolus filius Karoli filii Alexandri de Chollokuz . . . exhibuit nobis duo privilegia . . . unum videlicet Bele et aliud Stephani, filii eiusdem quondam illustrium regum Hungarie felicis recordationis *avorum* nostrorum.

Leszármazást l. B. 113. alatt.

B. 115. 1328. I. Károly (Zala vm. I. 221.) per dominum illustrem regem Belam felicis recordationis Hungarie, *avi* (!) nostri . . . data.

Leszármazást l. B. 113. alatt. IV. Béla okleveléről (RA 1358) van szó.

B. 116. 1334. Pál országbíró (AO III. 88.) Johannes filius Salomonis filii Ekch filii Elex. . contra Ladislaum et Fabianum filios Johannis filii Laurentii filii Pauli . . proposuit eo modo, quod *prior avus* ipsius, scilicet Elex et *avus* ipsorum Ladislai et Fabiani Nandor ab uno patre videlicet Farkasio procreati extitissent . . .

A leszármazás:

Farkas { Elex > Ekes > Salamon > János
Nándor > Pál > Lőrinc > János > László

B. 117. László titkos kancellár (AO VI. 43.) Lorandus litteratus famulus et procurator nobilis domine Seebe vocate filie Johannis filii Dominici filii Pertoldi de Stupan, neptis videlicet condam Salomonis de Darow . . . quod quedam possessio Dushyda . . . ex donatione condam Salomonis filii Nicolai *avi* sui domine *ave* sue filie videlicet eiusdem Salominis facte . . . titulo successionis materna (!) ad ipsam deberet pertinere . . .

A leszármazás: (Vö. ÁUO X. 324., AO I. 183, 203.)

Dárói Miklós > Salamon > Anic > Gyóvadi N. > Osztopáni János > Sebe

B. 118. 1368. Bebek István országbíró (Zala vm. II. 22.) Nicolaus filius Johannis in sua et dicti Laurentii filii Andree personis allegavit eo modo, quod prenominatus Petrus filius Hernanth . . . frater eorum patruelis extitisset. Nam annotatus Pyssa *avus* eorum filium nomine Pangratium, ipse vero Pangratius tres filios, scilicet Vrmand, Endre et Hernand successive generasset predictus vero Johannes pater suus ac Iuan pater dicti Andree patris ipsius Laurentii, filii condam dicti Vrmand fratris dicti Hernanth extitissent . . .

A leszármazás:

Pyssa > Pongrác { Ormánd { János > Miklós
Endre { Iván > András > Lőrinc
Hernand > Péter

B. 119. Mária királynő (Decreta RH 143.) exhibuerunt nobis quasdam litteras illustrissimi principis domini Andree, tertii Bele regis filii, olim incliti regis Hungarie *avi et predecessoris nostri* . . .

Az Aranybulla (1222) átírásáról van szó. A leszármazás:

II. András > IV. Béla > V. István > Mária > Martell Károly >I. Károly > I. Lajos > Mária

B. 120. János zempléni főesperes, egri vikárius (Zichy V. 314.) Georgius filius Sebastiani de Swran pro nobili domina Margareta vocata matre sua . . . in figura nostri iudicii comparendo contra Michaelem, Nicolaum et Pelbardum filios Dominici de Kyswarda proposuit eo modo, quod quia prefata domina Margareta filia scilicet condam domine Elizabeth consortis Ladislai . . . de Fanchyka, neptis scilicet olim Aladarii de predicta Kyswarda *avi et progenitoris* predictorum filiorum Dominici, ob hoc ipsam quartam puellarem . . . habere deberet . . .

A leszármazás:

Aladár > László > János > Domonkos { Mihály
Miklós
Pelbárt

B. 121. 1411. Garai Miklós nádor (Dl. 58867) magistri Petrus et Nicolaus dicti Forgach de Gymus . . . proposuerunt eo modo, quod, alias Iwanka et Nicolaus *avi et predecessores* ipsorum litteras metales castrum ipsorum Gymes tangentes in claustro Colos reposuissent . . .
A leszármazás (BÁRTFAI SZABÓ L.: Forgách család története Bp. 1912.)
Ivánka > András > András > Miklós { András > Péter / Miklós > János > Miklós

B. 2. Oldalági felmenő

B. 21. III. András 1290. (ÁUO X. 1.) Mathias filius Andree nobis humiliter supplicavit, quod cum Andreas pater eiusdem quasdam particulas terre . . . a gloriosissiomo rege Bela *avo* nostro . . . fuisset . . . assecutus.

A leszármazás:

II. András { IV. Béla / István hg. > III. András

B. 22. 1291. III. András (ÁUO X. 34.) quas ex collatione regis Stephani carissimi *avi* nostri se habuisse et possedisse dixerunt.

A leszármazás:

II. András { IV. Béla > V. István / István hg. > III. András

B. 23. 1291. III. András (ÁUO XII. 505.) exhibuit nobis privilegium domini regis Bele *avi* nostri karissimi
A leszármazást l. B. 21. alatt.

B. 24. 1295. III. András (ÁUO X. 180.) exhibuerunt nobis privilegium domini Bele regis Hungarie felicis recordationis *avi* nostri karissimi
A leszármazást l. B. 21. alatt.

B. 3. Meg nem nevezett egyenesvonalú ős.

B. 311. 1268. Pál fehérvári prépost és társai kiküldött bírák (ÁUO XI. 519.) Ex adverso Larigrab et Bartholomeus predicti responderunt, quod illa eadem silva semper fuerit patris ipsorum, comitis Remigy videlicet et *avorum* ipsorum.

B. 312. 1280. Háji káptalan (ÁUO XII. 313.) terram suam hereditariam . . . cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis prout proaui et *aui* sui possederunt . . .

B. 313. 1325. Sándor országbíró (AO II. 186.) quo audito iidem Bartholomeus et Stephanus *avi et priores* eorum ac se dictam possessionem usquemodo . . . possedisse.

B. 314. 1329. Péter mester pozsonyi ispán (HO IV. 144—145.) responderunt, ut ab antiquo tempore sancti regis et *avorum* ipsorum incipiens nobiles fuissent et extitissent . . .

B. 315. 1341. I. Károly (AO IV. 112.) dicunt nobis Stephanus et Kompoldus filii Petri filii Kompoldi, quod quedam posessio Zakalus . . . ab *avo* et protavo Pauli filii Sech hominis sine herede defuncti fuisset hereditaria . . .

B. 316. 1346. I. Lajos (AO IV. 584.) quod quedam possessio . . . apud manus eorum habita *ab avo et prothavo* ipsorum fuisset et esset hereditaria . . .

B. 317. 1354. I. Lajos (Dl. 69679) quod ipsi ab *avo et* prothavo incipiens . . . nobiles in comitatu Pestiensi extitissent et nunc existerent . . .

B. 318. 1358. Szécsi Miklós országbíró (AO VII. 425.) Demetrius filius Egidi de Pertold pro se personaliter et pro Simone fratre suo . . . contra Petrum, Nicolaum et Ladislaum filios Nicolai quondam vaivode . . proposuit tali modo, quod ipse et dictus Simon frater suus cum eisdem filiis Nicolai voivode ab uno *avo* et protavo originem produxissent . . .

B. 319. 1366. Vasvári káptalan (Zala vm. II. 11—13.) quod quia ipsi a principio ab uno *avo* progressi et propagati sint et existant . . .

B. 320. 1381. Győri káptalan (Sopron vm. I. 457.) quod ipsi ab uno *avo* propaginis extitissent progressi . . .

B. 4. Elől (nem vérrokon)

B. 41. 1424. Zsigmond király (Zichy VIII. 219.) litteras olim . . . domini Karoly . . . regis regnorum predictorum *avi* nostri karissimi . .

2. Mielőtt a felsorolt előfordulásokat elemeznénk, kénytelen vagyok saját szóhasználatomat közölni, a félreértések elkerülése végett, mert a mai magyar szóhasználat bizonytalan. Az ego-tól felfelé haladva az egyes nemzedékek genitorai a következők: ego (1) apa (2) nagyapa (3) dédapa (4) szépapa (5) ükapa (6) ősapa.

Az A. alatt felsorolt példákkal nem kell sokat foglalkozni, jelentésük minden esetben kétséget kizáróan nagyapa.

Bonyolultabb kérdés a B. alatt felsorolt esetek jelentése. Az első meglepő jelenség, hogy többes számban mindössze kétszer fordul elő az avus (B. 1. és B. 3.) IV. László király nagyapját és dédapját, I. Károly pedig dédapját és szépapját nevezi gyűjtőnévvel *avi*-nak: a ragozás mindkét esetben a szabályos klasszikus formát követi. A közvetlen fölmenők közül egyet-egyet *avus*-nak nevező előfordulások közül 4 esetben a dédapát, 2 esetben a szépapát, 2 esetben az ősapát nevezik így.

A klasszikus értelemben (nem vérrokon elől) használja a szót III. András király kancelláriája, amikor két (nem közvetlen) vérrokon elődjét, ugyanúgy tesz Zsigmond is, amikor felesége nagyapját nevezi *avus*-nak. A tény mégsem egészen világos. Zavarja III. András esetében, hogy politikai ellenfelei által kétségbevont legitimitását hivatott erősíteni az idézett fordulat.

Többet egyelőre az oklevelekből nem lehet kifacsarni. Mielőtt azonban folytatnám a gondolatmenetet, egy magyar okleveles gyakorlatot jellemző tényt kell bemutatnom. Köztudomású, hogy a magyar írásbeliség hordozói a klerikusok voltak. A középkori Európának egyik legfőbb normatívája, a kánonjog, a házassági tilalom alá esőket is meghatározta, s ezzel kapcsolatban a rokonság mindkét fajtájára (a vérrokonságra és a sógorságra) pontos nomenklatúrát dolgozott ki. Ha most meggondoljuk, hogy a kancelláriákban működő klerikusok egy része a kánonjogból egyetemi fokozatot szerzett, s hogy a rokonsági nomenklatúrát olyan városi iskolákban is tanították, mint amilyen a XV. század második felében a sárospataki volt, ahol Szalkay László iskolásfüzetébe rokonság-fákat *(arbor consanguineitatis* és *arbor affinitatis)* rajzolt le,[4] akkor azt hihetnénk, hogy a magyarországi okleveles gyakorlatban is a kánonjog kifejezései kerültek bele. És mégsem. A tárgyalás nyelve általában magyar volt, és úgy látszik, hogy az oklevelek egy részének szövegét is magyarból fordították le latinra. Egyetlen példát mutatok be. 1416-ban Csornai László fia György pozsegai prépost káptalanával írásba foglaltatta azt az intézkedését, hogy egy birtokot ad „nobili domine Ilko vocate filie condam Johannis filii eiusdem Ladislai de dicta Chorna, sorori sue".[5] A rokoni kapcsolat félreérthetetlen, de ugyanilyen világos, hogy Ilko a prépostnak nem nőtestvére, hanem unokahúga. A kánonjogilag helyes latin kifejezés *„filie fratris"* lett volna. A *soror* magyarra csak két szóval volt visszaadható 'húg, néne', s minden fiatalabb nőrokont 'húg'-nak hívtak, így az a magyar mondat, hogy a birtokot „Ilko húgának" adja, másként nem is kerülhetett be a (meglehetősen primitív) fordításba, mint *„sorori sue"*.

[4] Mészáros István 1972. 131—138.
[5] Závodszky L. 1922. I. 150.

Csornai László { † János > Ilko / György prépost

Ebben az esetben az oklevél latin szövegének kifejezését magyar nyelvből való fordítással magyaráztam. A továbbiakban — egyelőre munkahipotézisként — feltételezem, hogy a latin kifejezéseket magyarból fordították. Abban a reményben, hogy ez az út az *avus* esetében is járható, korai szótárainkat hívom segítségül.

3. A latin—magyar szótárakat és töredékeket kronológiai sorrendbe szedve belőlük az *avus* következő megfelelőit gyűjthetjük össze.

Sorszám	Megnevezés	Időpont	*avus* =
1.	Besztercei szószedet	1380—1390	ős
2.	Brassói	—	atyám atyja
3.	Schlägli szójegyzék	1405 körül	ük
4.	Gyöngyösi töredék		ős
5.	Murmelius	1533	ős
6.	Calepinus	1585	job-atya
7.	Szikszai Fabricius	1590	ős

Az összehasonlítás világos képet ad, amely a következőképpen határozható meg: (1) az avus magyarul ős; (2) az ős=nagyapa (ennek felel meg a job-atya és a szép-apa); (3) ezt a megfelelést magyarázatként adják a szerzők. A megállapítás alól egyetlen kivétel található, a *Schlägli szójegyzék*ben az ős helyett „ük"-öt olvashatunk. Ezzel sajnos nem tudok mit kezdeni, mert az „ük" más fogalmak megjelölésére is szolgál. Először is magában a *Schlägli szójegyzék*ben, ahol nemcsak a nagyapát, hanem a nagyanyát is így nevezik. A *Besztercei szószedet* szerint az ük=avia, tehát nagyanya, ugyanezt találjuk a későbbi *Gyöngyösi töredék*ben, azaz mindkét esetben női közvetlen felmenőt jelöltek vele.

S hogy a zűrzavar teljes legyen, FABRICIUSnál az ük=ükapa. A magyar történeti-etimológiai szótár szerint az ük eredeti jelentése nyelvünkben „öregasszony, nagyanya" volt, de ez az eredeti jelentés elhalványodott.[6] Szótáraink eszerint éppen a jelentésváltozást tükrözik vissza.

A táblából tehát nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az avus=ős=nagyapa. A már idézett történeti-etimológiai szótár szerint az „ős" első jelentése „távoli elől" volt, és nyelvünk legősibb rétegéhez tartozik.[7] Ez látszólag ellentétben áll azzal, hogy a szótárirodalomban az őst a nagyapa megjelölésére használták, márpedig a nagyapa nem „távoli" ős, hiszen még viszonylag rövid átlagos élettartam is lehetővé tette — főként az anya apjával — a személyes érintkezést. A kérdést ismét a régi szótárak segítségével próbáltam továbbgombolyítani. Ha nemcsak a nagyapát, hanem a további nemzedékek „genitor"-ait is figyelembe vesszük táblát állíthatunk össze.

[6] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. 1050.
[7] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. 39.

Nemzedék	2.	3.	4.	5.	6.
mai magyar középkori latin	nagyapa avus	dédapa proavus	szépapa abavus	ükapa atavus	ősapa tritavus
Fabricius	ős, szépapa	nagyapád apja	nagyapád- nak nagy- apja	ük	atavi pater(!)
Calepinus	job-atya	—	job-atyám atyjának atyja	negyedik job-atya	—
Gyöngyösi	ős	—	—	ősöd atyja	—
Schlägli	ük	—	—	déd ős	—

A tábla a következő megállapításokra jogosít: (1) összefüggő rendszert csak FABRICIUS ad, az összes többi szótár töredékes; (2) a latin kifejezésnek megfelelő külön magyar szó nála is csak két fogalomra akad: avus=ős, atavus=ük, ezek közül az ük bizonytalan; (3) a tritavusra végképp nem tud magyar megfelelőt; (4) a *Gyöngyösi töredék* szerzője genitívuszos szerkezettel segített magán, de az „ősöd atyja" kifejezéssel nem a dédapát jelölte (ahogyan kellett volna), hanem az ükapát; (5) CALEPINUS egyrészt szintén genitívuszos szerkezetet használt, a szépapánál tovább azonban ezt nem folytatta, hanem a nemzedék számát tette ki, s a számsor alapjául a nagyapát választotta; (5) SCHLÄGLI eljárása zavaros. A nagyapát — mint láttuk — ük-kel adta vissza, az ükapát viszont déd-ős-nek nevezi, ami arra is vallhat, hogy az ük a nagyapa helyén másolási hiba lehet, mert ha nem az lenne, akkor az ükapát is déd-üknek kellene nevezni.

A táblát talán úgy lehetne összefoglalni, hogy a középkori magyar szóhasználatban az egyenes vonalba tartozó férfi felmenők közül csak egynek, éspedig a nagyapának volt külön neve. De hogyan jelölték a többit? Talán genitívuszos szerkezettel, pl. ősöd apja, ősöd őse stb. Ezen a ponton még azt is figyelembe kell venni, hogy a *déd* szót nyelvünk korán kölcsönvette valamelyik szláv nyelvből,[8] és a *Schlägli szójegyzék* bizonysága szerint használta is, de — ha hihetünk forrásunknak — valóban „távoli ős" megjelölésére.

Más megoldás is lehetséges. Lehetséges, hogy a fenti táblába foglalt valamennyi egyenes vonalba eső felmenőt apá-nak neveztek, s vagy genitívuszos szerkezettel, vagy a mai nagyapa kifejezésben levő nagy-nak megfelelő job, ill. szép jelzőkkel különböztették meg.

4. Mit segíthet ebben az áttekinthetetlen kerdésben az okleveles gyakorlat? Az összegyűjtött példák — főképpen a B. 2. alatt felsoroltak — az első megoldást támogatják. Az apát mindig a *pater* szóval jelölik, ami azon túl volt, arra mindre alkalmazható volt az *avus*, tehát lehetett ős a *proavus* is, az *abavus* is. Ha pedig többen együtt szerepeltek, pl. a déd- és a szépapa, akkor a kettőt együtt is ősnek *(avi)* nevezhették és nevezték is.

[8] KNIEZSA István 1955. 150.

Hogyan illik bele ebbe mindaz, amit a középkori nemességről szociológiai szempontból tudunk? Köztudomású — és a felhozott példák bőségesen bizonyítják —, hogy a nemesség a különböző birtokperek során minden nehézség nélkül sorolta fel felmenői 5—6 nemzedékét. Az itt tárgyalt esetek közül a B. 118. a legszebb. Az elmondott leszármazás a következő:

Pyssa > Pongrác { Ormánd { János > Miklós; Iván > András > Lőrinc } ; Endre ; Hermánd > Péter }

Lőrinc 5, a — nyilván idősebb — Miklós 4 nemzedékre sorolta elő név szerint őseit. Az ilyen esetek száma tetszés szerint szaporítható bármely kiadott oklevéltár átnézésével. A közvetlen felmenőket tehát név szerint tudták. De egyikhez sem fűződött különleges jog vagy kötelezettség. Minden ősnek egyetlen feladata volt a család fiágon való továbbvitele és a család megélhetését biztosító (ősi) birtok megtartása. Különös szerepet legfeljebb a házasságkötés kapcsán tulajdoníthatunk az ego apjától a szépapáig bezárólag terjedő sornak, mert rokonnak negyedíziglen nem lehetett összeházasodni. Egyébként azonban az apától kezdve — hogy az oklevelek fordulatát használjam — „az emberi emlékezetig" minden egyenesági felmenő teljesen egyforma volt. Külön szóval nem kellett őket megjelölni.

A B. 3. alatt felsorolt példákra kell még visszatérnem. Az esetek egy jelentős részében egy meghatározott, de névvel meg nem jelölt egyenesvonalú felmenőről van szó. Az az „ős", akitől a felek származnak (318—320) vagy az az ős, akitől kezdve a család a birtokot kezében tartotta (311—313, 315) vagy akitől kezdve nemesi státussal bírt (314—317). A szövegből kiderül, hogy minden esetben távoli ősről van szó. A legjobb példa ebből a szempontból a csallóközi nemeseké, akik 1329-ben azt vallják, hogy a szent királytól és „őseiktől" fogva nemesek. A „szent király" alatt legrosszabb esetben is Szent László értendő († 1095), így a folyamat 230 évre terjed, ami legalább 6—7 nemzedék. A nagyon távoli múltat hivatott hangsúlyozni az *avus et protavus* együttes használata, amit én — a szótárirodalom alapján — legszívesebben úgy fordítanék, hogy „őseiktől és legeslegelső ősüktől kezdve". A protavus szó egyébként a magyar írásbeli gyakorlat szülötte, és véleményem szerint nem a szabályos *proavus* (= dédapa) elrontott formája, hanem a *proto* + *avus* összetétele. Ez is azt a nézetet erősíti meg, hogy valamennyi egyenesági felmenőt a nagyapától kezdve ősnek neveztek, s volt egy proto-ős, akitől minden ős származott végső fokon.

5. Ezen a ponton le is zárhatnánk az egész *avus* kérdést azzal a megállapítással, hogy a középkori magyar joggyakorlat nem tett különbséget a nagyapa és a többi egyenesági felmenő között, s a magyar nyelvben valamennyit az ős szóval nevezték.

Akadnak azonban olyan jelenségek, amelyek úgy látszik kapcsolatban állnak az *avus*-szal, annak ellenére, hogy a kapcsolatot nem tudom meghatározni. Az elsőt VERBŐCZYből ismerjük. A *Hármaskönyv*ben (I. 17.) kissé tudálékos megkülönböztetést találunk az utódokról, amely az okleveles gyakorlatban nem fordul elő. A *posteritas* (MÁRKUS maradéknak fordította) alatt „mindazokat értjük, kiknek atyjuk vagy anyjuk után törvény szerint örökölniök kell, beleértve az utószülötteket is, akár férfiak, akár nők legyenek

azok". *Proles*-nek ugyanezeket nevezi VERBŐCZY az utószülöttek kivételével. A harmadik fogalom a *liberi*, akik fiúk, lányok, fiú-leányunokák *(liberorum siquidem nuncupatione et filii et filiae, nepotesque et neptes pariter contineantur* 1. §). Köztudomású, hogy a liberi értelme a klasszikus latinban kettős: a) valakinek a gyermeke, b) unokák, másodunokák, általában egy élő embernek minden ivadéka.[9] Önkéntelenül is felmerül a gyanú, hogy VERBŐCZY meghatározásában a klasszikus latin második (b.) értelmét vette át, s a gyanút még két körülmény támogatja. Egyrészt az, hogy ez az egész rész a római jogon alapszik, másrészt az, hogy korai szótárirodalmunkban egyedül a latin betűrendet követő CALEPINUS ismeri a *liberi* szót, és a magyar „magzatok, fiak" kifejezésekkel adja vissza. Bennünket azonban nem a liberi, hanem az *avus* érdekel, s így fordítva kell feltennünk a kérdést: teljesen idegen-e a magyar gyakorlattól a VERBŐCZY által leírt nagyapa, akinek unokái a „gyerekei"? Talán mégsem.

Közismert a magyarban a méltóság- vagy keresztnévből a -fi hozzákapcsolásával képzett megkülönböztető, később családnév. A megkülönböztető nevek latin nyelvű okleveles gyakorlatunkban előbb a „dictus" kapcsolat formájában tűnnek fel,[10] de éppen ezeket a fiképzős neveket sokszor fordítják le latinra. A magyar nemest apja és birtoka nevével kell megnevezni, tanítja az *Ars notarialis*. Tanúvallatásokról szóló jelentés e nélkül a két adat nélkül érvénytelennek számított.[11] Ez a szabály nyilván nagymértékben segítette elő az ilyen -fi képzésű magyar nevek kialakulását és megszilárdulását. Mivel azonban az ilyen nevek kialakulásának folyamatát mindeddig még egészen konkrétan nem vizsgálták meg, összegyűjtöttük a Losonciak egyik ágának — a későbbi Losonci Bánfiak — esetében a folyamatot. Az adatok ezt a sort adják.

1393. Losonci István és László. Unacum filiis quondam domini Dyonisii bani videlicet Petro, Georgio et Ladislao.
1396. Leleszi konvent. Georgius et Ladislaus filii domini Dyonisii de dicta Lochonoch quondam bani.
1403. Zsigmond. Georgius et Ladislaus filii Dyonisii filii Thome de Lochonch.
1406. Zsigmond. Ladislaus et Georgius filii quondam Dyonisii bani de Losonch
1406. Zsigmond. Georgius et Ladislaus filii quondam Dyonisii bani filii Thomae de Lossoncz
1413. Váradi káptalan. Georgius et Ladislaus filii quondam Dyonisii bani de Losonch
1415. Kolozsmonostori konvent. Georgius et Ladislaus filii quondam Dyonisii de Losonch
1415. Erdélyi alvajda. Ladislaus et Georgius filii quondam Dyonisii bani de Losonch
1415. Garai Miklós nádor. Ladislaus et Georgius filii quondam Dyonisii bani de Losonch
1427. Zsigmond. Stephanus filius Ladislai filii bani de Lossonch
1427. Zsigmond. Stephanum filium quondam Ladislai filii Bani de Losoncz
1431. Saját. Nos Stephanus et Ladislaus filii quondam Ladislai filii Dyonisii bani de Losoncz
1435. Zsigmond. Contra Stephanum filium Ladislai filii olim bani de Lochoncz
1435. Zsigmond Stephanus et Ladislaus filii quondam Ladislai filii bani de Losoncz

[9] FORCELLINI, A.—J. BAILEY 1828. I. 1092
[10] FEHÉRTÓI K. 1969. 5.
[11] KOVACHICH, J. M. ... 78.1.127. § „quorum (ti. a tanúk) nomina propria et etiam patrum ac possessionum inseri debent sine aliqua vacillatione, quod si secus fieret littera non valeret."

1436. Zsigmond. Stephani filii quondam Ladislai filii bani de Losonch
1439. Saját. Nos Stephanus et Ladislaus filii Ladislai filii quondam Dyonisii filii bani de Losonch
1439. Saját. Stephanus filius quondam Ladislai filii bani de Losoncz
1441. Saját. Stephanus filius bani, comes Siculorum
1441. Ulászló. Ladislaus et Stephanus filii quondam Ladislai bani (de eadem Losoncz)
1441. Saját. Nos Stephanus filius quondam bani de Losoncz
1441. Erdélyi alvajdák. Stephanus filius quondam bani de Losoncz.
1443. Saját. Nos Stephanus filius quondam Ladislai olim nati bani de Losoncz.
1446. Országbíró. Stephanus filius Ladislai filii bani de Lossoncz
1446. Váradi káptalan Stephanus filius bani de Lossoncz.
1447. Országnagyok. Stephanus filius bani de Lossoncz.
1448. Váradi káptalan. Stephanus filius bani de Lossoncz.
1448. Hunyadi kormányzó. Stephanus filius bani.
1451. Hunyadi kormányzó. Stephanus filius bani de Lossoncz.
1452. Erdélyi alvajda. Stephanus filius quondam bani de Losoncz.
(Valamennyi adat: Bánffy I. 451–673. passim.)

A leszármazás:

Losonczi Tamás > Dénes bán 1363–92

- I. Péter 1393
- I. György 1393–1415
  - II. László 1423–42
- I. László 1393–1415
  - I. János 1423
  - I. István 1423–59.

Az adatok ritka egyértelműséggel világítanak rá a kialakulás folyamatára. Dénes bán utódainak első nemzedékét még szabályosan „(Néhai) Dénes bán fiai"-nak nevezték. Az 1396., 1406., 1413. évi adatok bizonyítják, hogy a hangsúlyt a Dénesre helyezték és nem annyira a bánra, közülük az első oklevelet a leleszi konvent, a másodikat a királyi kamara, a harmadikat a váradi káptalan állította ki. Az első nemzedék utolsó tagjai 1415-ben haltak meg (vagy említtetnek utoljára). 1423-ban lép fel a második generáció, amelynek legkiemelkedőbb tagja István volt. 1423—1431 között változik a megjelölés, az első generáció Dénesen fekvő hangsúlyát a bánra helyezik át, az új forma „a bán fia Lászlófia István" (1427—1431, 1436). Ebben az átmeneti korban még az is előfordul, hogy a Losonciak íródeákja eltéveszti az intitulációt, és nem Dénest, hanem Dénes apját Tamást nevezi bánnak, holott nem volt az (1439). Alig két évvel később 1441-ben jelenik meg a későbbi forma: „a bán fia István", vagy talán jobb, ha most az eredetit idézzük: *Stephanus filius condam bani de Losoncz,* ami nyilvánvalóan megint csak úgy érthető, hogy magyarból történt fordítás, mert István apja nem volt bán, de Istvánt Bánfinak hívták. Első alkalommal maga István nevezi magát így 1441. évi oklevelének intitulációjában.

Igen jellemző, hogy az országbíró Istvánt még szabályosan nevezi meg *Stephanus filius Ladislai filii Bani de Losoncz*-ként, de a váradi káptalan jelentésében már Bánfi Istvánról *(Stephanus filius bani)* olvasunk.

Bennünket az egész adatsorból és a belőle kiolvasható folyamatból egy jelenség érdekel, s ez az, hogy a Bánfi megjelölés nem a bán fiainak, hanem unokáinak nemzedékében vált általánossá. Nem állítom, hogy ez a Verbőczy által leírt nagyapa-fiú (= fiú + unoka) kapcsolat megvalósulása, de az egyezés mindenképpen figyelemre méltó. A Losonci Bánfiakat azért kellett kiválasztanom, mert a rájuk vonatkozó forrásokat összegyűjtötték és kiadták,

de köztudomású, hogy az ilyen fi-képzős nevek okleveleinkben latin nyelven sokszor előfordulnak. A névadó ősnek nem kellett országos méltóság viselőjének lenni, lehetett a birtokszerző vagy egyszerűen csak egy ág megalapítója, az a személy, akit a német történeti irodalom „Spitzenahn"-nak nevez. Ha bebizonyítható, hogy a fi-képzős megkülönböztető, illetve családnév az esetek többségében a második nemzedékben (tehát az unokák életében) alakult ki és szilárdult meg, akkor nemcsak VERBŐCZY állítása igazolható, hanem az *avus* = ős kifejezés értelmezése is bővíthető.

IRODALOM

FEHÉRTÓI K.
1969 *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi értekezések 68. sz. Budapest
FORCELLINI, A.—J. BAILEY
1828 *Totius latinitatis lexicon.* Londini
KNIEZSA István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I—II. Budapest
KOVACHICH, J. M.
Formulae solennes styli.
Lexicon . . . Polonorum
1953—1958 *Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum.* Wrocław—Kraków—Warszawa
MÉSZÁROS István
1972 *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Budapest
PRINZ, O. (red.)
1967 *Mittellateinisches Wörterbuch.* I. Berlin
ZÁVODSZKY L.
1922 *A Héderváry család oklevéltára.* I. Budapest

Erik Fügedi

TO THE QUESTION OF HUNGARIAN MEDIAEVAL KINSHIP TERMINOLOGY

(Abstract)

In the document-writing practice of mediaeval Hungary the use of several kinship terms is different from classic Latin and also from the usage in mediaeval canonical law. According to the author's observations, one can trace back from these differences to the concepts or terms alive then in the thinking of document-writers of Hungarian mother-tongue. For illustration he analyses the use of the word *avus* ("grandfather, forefathers") in the Hungarian documents. Genealogical data enable to state exactly the relation of the *ego* to the persons named "avus". In Hungarian usage this word denotes, beside the grandfather, all the ancestors in the direct line and, exceptionally, also the collateral relatives and sometimes even members of former generations outside blood-relationship. The existence of a comprehensive concept of "ancestor" may be inferred also from the data of early Hungarian dictionaries. In the Code "Tripartitum" (1514) a term is used for descendants which includes children as well as grandchildren. With this term the habit of naming may be connected in which the compound names with the ending "-fia, -fi" (son) are introduced with the grandchildren of the person wearing the main element of the name.

Tárkány Szücs Ernő

A jogi népszokások szankció-rendszere*

Évtizedek óta vizsgálgatjuk a népi társadalom jogi dimenzióit, közelebbről az emberek magatartását meghatározó belső szabályokat, amelyeket a viszonylagos autonómiával élő kisebb-nagyobb közösségek, etnikai vagy területi csoportok alakítottak ki vagy tartottak fenn tényleges és következetes gyakorlat útján. E szabályokat összefoglalóan *jogi népszokások*nak nevezzük, és az a jellemzőjük, hogy éppen úgy az életviszonyok körülhatárolt részének a rendezésére hivatottak, mint a jogszabályok, és azért kerülnek alkalmazásra, mert arra a területre nincsenek irányadó jogszabályok, vagy ezek valamely oknál fogva nem kellő hatékonysággal érvényesülnek.

A hazai és a külföldi kutatók az életviszonyok szinte minden területére nézve találtak élő jogi népszokásokat, amelyek középpontjában rendszerint az *ember személye és tulajdona, javai* állottak. Anélkül, hogy a jogi népszokások tárgyára nézve részletes felsorolást akarnánk adni, példaképpen megemlítjük, hogy az ember személyéhez a születéssel, a névadással, az avatással, a házasodással, a családi és rokonsági helyzettel, a halállal, a becsülettel, a tulajdonához pedig többek között az említett jelenségekkel, továbbá a természettől való elsajátítással (pl. halászat, aranymosás stb.) vagy a szerzés és a csere

* Ez a tanulmány kísérlet annak szemléltetésére, hogy a jogi népszokások megtartását biztosító, a konkrét társadalmi összefüggéseken alapuló belső szankció-rendszer ellenőrző, eldöntő és kényszerítő funkciói milyen fontosabb tartalmi-formai elemekbe realizálódva nyilvánultak meg, és együttesen milyen hatásokat fejtettek ki a falusi és a kisvárosi társadalmakban.

A közzétett hatalmas magyar anyag feldolgozása szükségszerűen absztraháló módszerrel volt lehetséges, aminek következtében mellőzni kellett az egyes példák bemutatásánál a társadalmi-gazdasági-földrajzi mögöttes terület felvázolását, hiszen bármelyik elem kialakulása, fejlődése, majd hanyatlása külön-külön intézményként önálló tanulmány tárgya lehetne. Angyal Pál és Szendrey Ákos úttörő példáival talán közös munkára ösztönözhetjük ilyen irányban a néprajzi és a jogtörténeti kutatást.

Az elemek számbavételének ez a módszere a néprajztudományban vagy a jogszociológiában nemzetközileg már valamilyen értelemben használt fogalmak alkalmazásának a lehetőségét is lehatárolta. Ennélfogva pl. a közvéleménynek vagy a társadalmi kontrollnak a nemzetközi irodalomból ismert fogalmát is csak a hazai jogi népszokások vetületében használjuk. Az elemek tekintélyi forrásait, fejlődését, változását, egymásmellettiségét vagy helyettesíthetőségét viszont már más módon aligha lehetett volna megközelíteni.

A dolgozat egy részlete szerző *Magyar jogi népszokások* címen készülő munkájának, amely a XVIII. század elejétől a XX. század közepéig foglalja össze a magyar népi kultúra jogi szokásokként felfogható jelenségeit.

különböző formáival (pl. foglalás, irtás, árucsere, ingatlanvétel, öröklés stb.) összefüggő vagyoni jellegű szabályok fűződtek. A jogi népszokások egyik leggazdagabb forrása a hagyomány volt; szokássá a holt hagyományt az tette, hogy az emberek gyakorlatában tartósan és következetesen alkalmazásra talált, de ezáltal egyúttal tovább is hagyományozódott. Ez másrészről azt is jelentette, hogy a közösséghez tartozó személyek kénytelenek voltak a jogi népszokáshoz alkalmazkodni, amíg a közvéleményben megnyilatkozó számbeli többség véleménye vagy a nagyobb, a minőségi fölényt kiharcolók érdekeltsége ezt megkívánta.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy az emberek a jogi népszokás kötelező erejének minden további nélkül alárendelték-e magukat, vagy létezett valamilyen kényszerítő szervezet, vagy egyáltalában állt-e a jogi népszokások mögött szankció-rendszer? A jog és ennek következtében *a jogi népszokás funkciójához ugyanis a szabály megtartásának a kikényszerítése is hozzá tartozik.*

Modern jogi gondolkodásunkhoz kapcsolódik az a feltételezés, hogy ahol szabály van, ott kell lennie olyan elkülönülő szervezetnek is, amely azt kiadta és egy másiknak, amely végrehajtja és ellenőrzi a szabály megtartását. Egyébként zűrzavart és önkényességet várnánk, pedig a népi társadalomban minden a maga rendjében folyt.

A jogi népszokásokkal kapcsolatban azonban elkülönített, intézményesített jogalkotó szervezetről egyáltalában nem, jogellenőrző és vitás esetekben ítélkezőről pedig a XVIII. századtól már csak nagyon szűk körben beszélhetünk. A szabályokat mégis megtartották, tehát kellett lennie a társadalmon belül olyan erőnek, olyan szankciórendszernek, amelynek ráhatásában az egyes ember csak azt tehette, amit arra az esetre, helyre és időre a jogi népszokások meghatároztak.

Megkíséreljük most a jogi népszokások megtartásának és a vita, a konfliktus esetén követett eljárásnak *a társadalmi formáit, módjait a XVIII. századtól a XX. század közepéig tartó időszak empirikus adatai, tapasztalatai alapján vázlatosan összefoglalni.*

Minthogy a falvak, a városok egyszerű tömegei rendszerint nélkülözték vagy leginkább nem vették igénybe az állami előírásokat, a centralizált vagy széttelepített közigazgatási és bírói intézményeket, ezért önsegítő módon a kölcsönösség, az egymás mellé állás, az alkalmi társulások segítségével maguknak kellett társadalmi szinten számottevő jogi problémáikat — beleértve a jogi hagyományok ismeretének, szelektálásának és alkalmazásának szükségességét is — megoldaniok. Eszközeik között szerepet játszott a *nevelés* (az utánzás) és a *kényszer,* ami adott esetben az ítélkezés funkcióját is betöltötte. A kényszer alkalmazott formáiban a vétek, a bűn súlyához mérten a fokozatosság elve érvényesült: a nem állami szabályok, tehát a társadalom egyszerű kényszerítő eszközeitől haladtak az állami (egyházi) jog eszközei felé.

Ennek kapcsán megkülönböztetjük az *önbíráskodás*t, majd a társadalmi kényszer két tényezőjét: a *közvélemény*t, mely az anonim tömegből állt és a hatása általános volt, az *egyéni ítélkezés*t, melyben a bírói szerepet társadalmilag elismert, a helyi szabályok szerint eljáró szerv vagy személy töltötte be, és közvetlenül konkrét ügyre irányult. A jogi népszokások megtartását a hatósági kényszer alkalmazásában a nép részéről önként való közreműködés és az egyházi kényszer is elősegítette.

Nevelés

Egyik meglepő jelenség, hogy a helyi szokásokat mindenki ismerte. Fel sem merülhetett olyan kifogás, hogy valaki a szokás nem ismerésére hivatkozzék. Faluhelyen nem volt értelme olyan kifogásolható és hangzatos tétel felállításának sem, hogy „a szokás nem tudása nem mentesít".

A helyi szokások megismerése már a társadalomba való belenövés folyamatában megkezdődött, jelentős fokot ért el, amikor tehát a kisgyermek fejlődése ütemében sorozatosan és folyamatosan sajátította el azt a sok tudást, tapasztalatot, erkölcsi értékítéletet, amelyekre felnőtt korában majd szüksége lesz. A mainál sokkal nyíltabb társadalmi viszonyok között a kisebb és nagyobb események kellően értékelve mindenki előtt ismertté váltak, beszéltek róluk, hallották, látták a problémák megoldásait, és a kisgyermekek ezeket agyukban, tudatukban elraktározták. Így megismerték a jogi hagyományokat, a jogi népszokásokat is, tehát amennyiben saját viszonyaik között jogi intézkedésre, megoldásra volt szükség, tudták, hogy mit kell tenniök.

Jó nevelőhatást váltottak ki a folklór jellegű, közszájon forgó szellemi alkotások, amelyek közül különösen a *közmondások* szerepét kell kiemelni. A közmondásokban szinte absztrahált módon fogalmazódtak meg a közmeggyőződés által helyesnek ítélt értékelések. Az igazság, a régi szokások követésére buzdítottak például a következő szólások:[1]

— első az igazság
— igazság, irgalom őrzi a fejedelmeket
— legtovább élsz az igazsággal
— az igazságot a tyúk is kikaparja
— ami szokás, illendő is
— jó szokás gazda a háznál
— jobb törvényt bontani, mint szokást elhagyni
— ifjú szokás öreg gyakorlás
— egy jó szokás többet ér három jó cselekedetnél
— minden teher szokással könnyebbül
— amint szokunk, úgy élünk

A törvénnyel kapcsolatos negatív megítélés tűnik ki a következő közmondásokból:[2]

— a törvénynek viasz az orra
— ahol sok a törvény, szaporodik a bűn
— sok törvény, sok örvény
— törvényben nem jó a hamarság
— törvényt soha ne tégy felperesnek (= a törvényt nem szabad szigorúan alkalmazni)
— a nagy tolvaj leszakad, de a kicsi felakad
— ajándék megvakítja a bírót
— jobb kárt vallani, mint pörbe indulni

[1] O. Nagy Gábor 1966. 299, 647, 682; Réső Ensel Sándor 1867. VII.
[2] O. Nagy Gábor 1966. 37, 682.

Egyéb, erkölcsi irányt jelölő közmondások:[3]
— a bűn, ha sokan követik is el, nem lesz kisebb
— jobb becsülettel szerényen élni, mint rossz úton gazdagodni
— több a becsület, mint a káposztás hús
— aki jól él, királyt sem fél
— ki a közöst nem becsüli, a büntetést megérdemli
— ki hazudni szokott, a lopást sem szégyelli
— vétkes példáról nem jó hímet vetni
— ezer tanú a jó lelkiismeret
— mi egynek vétek, másnak sem erkölcs

Társadalmi kényszer

A kényszer elsősorban a társadalom, a közvélemény aktivitásán alapszik. A közvélemény nagyon sokféle emberi érdekeltség véleményét, értékelését fogta össze és juttatta kifejezésre. A vélemény lehet értékelés, elítélés, kényszerítés, büntetés (pl. megszégyenítés), a bűnösnek, vétkesnek talált magatartástól és az adott társadalmi szituációktól függően.

A néprajzi kutatók megfigyelték, hogy a nép körében az emberi magatartások értékelését illetően is mutatkoztak eltérések a modern társadalomnak a törvényekben kifejezett erkölcsi értékítéleteihez viszonyítva. Mást tekintettek bűnnek, vételnek, mint a polgári társadalomban, és amit ez bűnös cselekménynek kiáltott ki, azt a nép sokszor virtusnak, kiemelkedő értéknek fogadta el.

A bűn vagy vétek a nép körében még a polgári korszak egy részében is azon magatartások összessége volt, amelyeket a közvélemény elítélt. Nem azonos ez tehát a bűncselekmény fogalmával, amit az állami törvények annak nyilvánítottak. A nép bűnnek azt tartotta, amit erkölcsileg maga is elítélt, ami a közvélemény megrovását vonta maga után. A nép bűnfogalma széles körű és korszakonként — sokszor rétegenként is — meglehetősen változatos, sokszor ugyanazt a cselekményt egyszer súlyosabban, másszor enyhébben ítélte meg. Erdei Ferenc szerint a nép nem ismerte az abszolút és elvonatkoztatott értékítéletet, hanem mindent helyhez kötötten ítélt meg.[4]

Szendrey Ákos összefoglalása szerint bűn[5] „... minden illetlen, helyhez, emberi méltósághoz nem illő viselkedés: a ház tisztátlansága, rendetlensége, a tiltott munkanapok megszegése, hiúság, gőg, tiszteletlenség az idősebbekkel szemben, trágárság, káromkodás, részegség, pletykaság s általában a szokások be nem tartása . . .". A bűn megítélésében a közvélemény differenciált hely, idő, személy stb. szempontjából. A káromkodás pl. bűn volt, de sokkal súlyosabban ítélték meg, ha a temetőben vagy a szőlőben történt. Bűnnek tartották pl. ha az asszony kocsmába járt, de ugyanezt nem rótták fel a férfinál. Bűnnek tekintették, ha a szomszédtól fát loptak, de szinte virtusként dicsekedtek azzal, hogy régen az urasági erdőből szerezték be a tüzelőfájukat ellenszolgáltatás nélkül. A terhes asszony ételre, gyümölcsre korlátozódott lopása nem volt bűn, de másnál ugyanez már bűnténynek számított. Egyes helyeken nem tekintették bűnnek, ha az idegen a szőlőben

[3] O. Nagy Gábor 1966. 109, 366, 393, 445, 550.
[4] Erdei Ferenc é. n. 168.
[5] Szendrey Ákos 1936. 65.

annyi gyümölcsöt megevett, amennyivel jóllakhatott, de bűnnek számított, ha ugyanabból a gyümölcsből egy darabot magával vitt.

A népi közösségben a bűn fogalma tájegységek szerint is változó volt, sőt közeli falvaknál is merültek fel lényeges eltérések. A bűn tárgyköre szempontjából is mutatkoztak különbségek a közösségen belől. A családi életre vonatkozó bűnök iránt inkább az idősebb asszonyok, a gazdaságiak iránt a férfiak, a legény- és leányélettel összefüggők iránt a fiatalok érdeklődtek, illetőleg tartották ezeket számon. Általában súlyosabb bűnnek számított az élet, a testi épség és a vagyon elleni cselekmény, és ezekben a falusi megítélés közelebb is állt a tételes jogi felfogáshoz.

Imreh István[6] kutatásai hoztak felszínre egy nagyon érdekes vizsgálati anyagot. 1823-ban Keresztúr-szék cirkuláló biztosai faluról falura menve, a lakosságtól arról kértek tájékoztatást, hogy ott kit tartottak bűnösnek, vétkesnek. Harmincnyolc községből a következő bűnös cselekedeteket gyűjtötték össze: részegeskedés, verekedés, káromkodás, tolvajkodás, kóborlás, erdő- és határprédálás, templomkerülés, házasságrontás, paráznaság és hitetlenül élés.

Nem célunk, hogy a népi társadalomban megkövetelt magatartási normákról kimerítő összeállítást vagy listát készítsünk, hiszen ez lehetetlen feladat lenne. Mint láttuk, e normák idő, hely, etnikum szerint mennyire sokfélék voltak. Néhány konkrét adatot most például csak a lopás megítélésének színárnyalataira mutatunk be:

A földesúr borából, fájából, gabonájából stb. a nála alkalmazott ember szinte korlátlanul lophatott, ezt az alkalmazottak társadalma erkölcsileg nem ítélte meg, de az idegen hasonló tettét bűnnek tartották.[7] Például a májusfa állítása céljából az idegen tulajdonos erdejéből való fakivágás nem volt bűn. Tápén nem értékelték lopásnak az ártéri erdő gallyainak, letört ágainak, odvas fatörzseinek hazavitelét, de ha baltával, fűrésszel történt a vágás, az már bűn volt.[8] Pásztorok egymás között jószágot lophattak, ez virtusnak és nem bűnnek számított.[9] Tolna és Baranya megyében a csónak vagy a legelőn levő ló kérdezés nélküli használata, a kölcsönzés és visszaadás feltételével, nem számított vétkes magatartásnak.[10] Bársonyoson (Veszprém m.) azt tartották, hogy „a legnagyobb bűn szegény embertől lopni, az megérdemli, hogy megégessék".[11]

A tartósan vétkezőt megszokott bűne után sok helyen melléknévvel illeték, pl. pálinka Jani, gyilkos Kovács Sándor, cégérös Jutka stb.

Az emberi magatartások nyíltan megmutatkoztak, vagy legalábbis egy idő után kitudódtak, és így a közvélemény — főleg a századfordulóig — rendkívül éberen felügyelt ezekre. Nem szabad azonban a személyi mozgató oldalt szem elől téveszteni, amikor a közvélemény aktív tevékenységéről beszélünk. Az emberi érdekek itt is szerephez jutottak, és a közvélemény „ítélkezése" kevesektől indult el az általánossá válás irányába. Más volt a hatás, ha nyilvánosan érte sérelem a közérdekű intézményt vagy személyt,

[6] Imreh István 1974. 191—204.

[7] Illyés Gyula 1937. 35—36; Hoppál Mihály, Küllős Imola, Manga János (szerk.) 1974. 111; Veres Péter 1941. 58.

[8] Börcsök Vince 1971. 255.

[9] Nagy-Czirok László 1959. 233, 235.

[10] Andrásfalvy Bertalan 1970. 323.

[11] Ethnológiai Adattár 001202.

például a bírót és más, ha valakinek a becsületét négyszemközt sértették meg.

A sérelem észlelésének vagy a rá való fokozott reagálásnak a személyi rugói általános emberi tulajdonságokra is visszavezethetők, mint irigykedés, rivalizálás, kicsinyeskedés, nagyzolás vagy más okból ért sérelem miatti piszkálódás. Különösen tapasztalható volt, hogy az azonos vagyoni helyzetben vagy bármi oknál fogva különösebb szolidaritásban (pl. azonos vallás) levők egymást és a náluknál vagyonosabbakat figyelték, egymást a rivalizálás, a gazdagabbat az irigység folytán ellenőrizték. Az így keletkezett feszültségek a helyi közösségeken belül hozzájárultak a társadalmi szimmetria fenntartásához: *hasonló a hasonlót figyelte,* azzal a belső vággyal, hogy a másik státuszszimbólumait ellesse, kövesse, erkölcseit ellenőrizze. Akik azonos rangban érezték magukat, sokat adtak az egymással való érintkezés formális kellékeinek a szigorú megtartására, és ezt el is várták a másiktól. Aki nem volt velük „hasonló", azzal szemben megengedtek maguknak a tisztesség, a becsület, a jogszerűség kárával járó magatartást, viselkedést is.

Másik, jól megfigyelhető jelenség, hogy a társadalmi ellenőrzés a társadalmi folyamatokba beépülve történt. E folyamatok leginkább nyilvánosan zajlottak, és többen vettek részt bennük. Aki — akár családi, magán-, vagy akár közügyeiben — nem az elvárásnak megfelelően működött közre, ezt a „másik" éreztette vele, kifogásolta, szóba hozta először csak négyszemközt vagy nagyobb nyilvánosság előtt. Így magánvélemények, egyesek véleményei, majd közvélemény alakult ki.

A közvélemény a kifogásolt értékítéletet, nézetet külsőleg is megnyilvánuló, egyéni vagy csoportos, esetleg különböző eszközökkel, formákkal fejezte ki olyan egyének felől, akik a megszokott rendtől akár tulajdonságukkal, akár magatartásukkal eltértek, akik a rendet megszegték, megsértették. A közvélemény célja ilyenkor az volt, hogy a rendet az emberi tudat megfelelő alakításával helyreállítsa, eszköze pedig a kényszerítés és a megszégyenítés.[12] A közvélemény a rendből folyó normáknak megfelelően elsősorban a rendbontó egyént, de a fellépés nyilvánossága által közvetve az egész társadalmat igyekezett a helyes magatartás kialakítására, fenntartására késztetni. A közvéleménytől való félelem valóban visszatartó erőként működött. Minthogy a közvélemény ítélkezése nem volt megfogható és állandó példákhoz kötött, sokszor túlzás és hamis általánosítás is jellemezte.

A közvélemény aktivizálódásának — a sértés fajtájától, súlyától és az etnikumtól függő — szokásos és gyakori formái nagy vonásaiban — elsősorban Szendrey Ákos és Angyal Pál munkái alapján számba véve — a következők voltak:

1. *Kapcsolat megszakítás, kinézés.* Figyelemre nem méltatás, szóba nem állás, lenézést kifejező taglejtés használata, a találkozás célzatos elkerülése, a hátatfordítás, a köszöntés mellőzése, ill. nem fogadása, a kézfogás megtagadása, a levél felbontatlanul való visszaküldése, az ajtó szándékos becsapása, kilépés abból a közösségből, amelynek az illető tagja, vagy valamely személyi eszközének (pl. a fonóban a rokkának, tanácskozásban a kalapnak) a kitétele, a közösségből való kitaszítás stb. A munkások pl. bojkott alá helyezték a sztrájktörőt; cédulát dugtak a zsebébe, vagy tapasztottak a lakása

[12] Angyal Pál 1933. 62; Kulcsár Kálmán 1969. 324—335.

ajtajára sértő kifejezésekkel, szurokkal bekenték a szerszámait stb.[13] A selmeci bányász-akadémikusok a közösségi szellem megsértőivel szemben *fersiszt* (bojkott) alkalmaztak; az ilyen személy nem maradhatott a városban, mert nem kapott szállást, ételt, italt, nem szólt hozzá senki.[14] A kinézés megnyilvánulási formái voltak a *kitessékelés*, a *kimuzsikálás*, a *kitáncoltatás*, a *kivezetés*, a *kiközösítés*.[15]

2. *Megszólás, kiszólás, kibeszélés, szóbakerülés, hírbekerülés, kikiáltás, kiéneklés.* Történhetett titokban, négyszemközt, de némely faluban szokásos volt mások bűneinek a nyilvános kikiáltása. Pl. a Jászságban vagy a palócoknál néhány helyen Szent György napján a falu szélén kukoricaszárból máglyát raktak, és ott mindenkit szabad volt nyíltan megszólni („kilövés" volt a neve). Biharban a román legények ugyanezen a napon éjjel a falu feletti dombra mentek fel, és onnan kiabálták ki a helybeli férfiakat és nőket, sokszor innen házasították össze a fiatalokat. Kalotaszegen a szapulás második napján bárkit szabad volt szidni, kibeszélni, megszólni, ezért senki nem panaszkodhatott, mert a tettest „védte a nap szentsége". A közvélemény hangja sokszor megjelent a lakodalmi csújjogatásokban és a halotti sirató énekekben is. A boszorkányság miatti szóbakerülés a XVIII. század elején már komoly gyanúokot váltott ki, és sok helyen az ilyen személyt öntevékenyen a falvakból kiűzték.[16]

3. *Csúfolás.* Sor kerülhetett rá szemtől szembe vagy hát mögött pl. utána kiabálással, esetleg névtelen levél útján. Ide tartozik a *pástilus* (lat. pastillus = golyócska), a papírgolyó, amelyre gúnyosan volt ráírva az elítélendő magatartás vagy esemény, s amit bedobtak a megszégyenített személy ajtaján, ablakán vagy udvarába. A debreceni református kollégium könyvtárában több kézirat bizonyítja, hogy ez a társadalmi büntetési forma még a múlt században is mennyire el volt terjedve a Tiszántúlon. Szentgálon (Veszprém m.) a bűnöst kidobolták, a paráznát kiharangozták, a haragosnak vasedényt kongattak.[17]

4. *Szitok, átok, eskü.* Legenyhébb a szitok volt, a szómágia elvén alapuló rossz kívánása, pl. „húzzon össze a vizes görcs". Ide tartozott nyilvánosan az ördöggel vagy a fenével való fenyegetés. Az átok (elkárhoztatás, kiközösítés) súlyosabb volt, mert a nép hite szerint nem lehetett visszavonni, és azt tartották róla, hogy előbb-utóbb beteljesül. A boszorkányperekben önálló vádpontként fogalmazták meg, hogy a perbe vont személy valakit megátkozott, és az átok „meg is fogta". Az eskü az asszonyok bizonyítási célzattal önmaguk által felajánlott büntetési eszköze volt; minden kedves személyre

[13] *Munkásszociográfiák* 1974. 318, 421. Már a reformkor idejében kialakult az a szokás, hogy az ifjúságnak nem tetsző, felfogásával ellentétes tartalmú újságot nyilvánosan és közös gyűlésen megégették, az erkölcsileg vagy politikailag megvetett ifjú ruhájára gombostűvel utcán vagy közhelyen gúnyos tartalmú cédulát tűztek ki (MÉSZÁROS Károly 1974. 41—42.).

[14] KISS László 1974.

[15] FÉL Edit 1941. 96; NAGY-CZIROK László 1959. 248.

[16] JANKÓ János 1892. 83; MANGA János 1968. 127, 172; JÁMBOR Márta 1959. 113; GUNDA Béla 1943. 99; SCHRAM Ferenc 1972. 24; SCHRAM Ferenc 1970. II., 322.

[17] TÁLASI István 1938. 222; NYAKAS Miklós 1974. 34—36.

vagy tárgyra tett esküvel bizonygatták szavahihetőségüket. Az átokka együtt járt sokszor a közösségből, a családból való kitagadás.[18]

5. *Eltemetés.* Akkor alkalmazták, ha valaki rosszul kapálta meg a földjét vagy szántatlanul hagyta azt. A föld egyik végébe sírdombot hánytak, rá keresztet vagy egy-egy tengericsövet tettek annak jelzésére, hogy talán meghalt a föld tulajdonosa, és azért nem munkálta meg azt. Átokházán a hatvanas években téves helyen fúrtak egy olajkutat. A nép nagy koszorút tett rá és ráírta, hogy hány millió forint fekszik a földben. Felfoghatjuk úgy is, mint a megcsúfolás egyik formáját.

6. *Testrész külsőjének megváltoztatása.* Régen, még a XVIII. században is, hajlenyírással büntették a liszttolvajt, akit a vízimalomban tetten értek. Még nemrégiben is alkalmazták ugyanezt, vagy a fejnek kátránnyal, kocsikenőccsel való megkenését a közös munkában résztvevők és társaival szemben tolvajkodó személy ellen; néha pokróc alatt meg is verték. Több helyen a teherbe esett lánynak a bába kontyot csinált; ha pedig menyasszony lett, párta és koszorú nélkül mehetett az esküvőjére, és elvesztette azt a jogát, hogy a menyecskék között első helyen álljon a templomban, hanem hátul a karzat alatt kellett meghúzódnia.

7. *Charivari, macskazene, zángó* (Biharugra, Zsadány), *csatrangolás* (Körösnagyharsány), *kikolompolás* (Geszt, Almásmál), *didergés* (Szentgerice v. Maros-Torda m.). A múlt század eleje óta Békés és Hajdú-Bihar megyék, valamint Erdély egyes részeiről ismert az a szokás, hogy főleg fiatalokból álló kisebb csoport felkereste a házastársát elhagyó, de később a házassági életközösséget visszaállító nőt, ritkábban férfit, és a ház előtt nagy csörömpölés, macskazene (dúdolás, éneklés, durrogás, fütyülés stb.) kíséretében házasságkötést utánzó szertartások között kigúnyolta, megszégyenítette. A szokás alkalmazására — Dömötör Tekla szerint[19] — általában a család egységének a megóvása érdekében került sor, és sokszor a közvélemény kényszereszközeként. Máshol macskazenét kapott, aki házastársa gyászidejének letelte előtt mással összeállt, házastársát megcsalta, vadházasságba lépett, a lány, aki megesett vagy férjet más faluból választott, a szülők, akik a megígért hozományt egy év után sem adták ki, a legény, aki a helyi szokás szerint „elrabolt" (megszöktetett) leányt nem akarta feleségül venni, a tolvaj, aki tettét nem ismerte el. A nemesi Bejegyertyánosban (Vas m.) a rosszul élő házaspárt úgy csúfolták ki, hogy egy kis csoport az udvarukban vagy a csűrben levő szekeret darabokra széjjelszedte, majd darabonként felhordta a háztetőre, ott újból összerakta és a kigúnyolt férjnek azt gyorsan le kellett onnan hoznia, hogy ne maradjon „csúfságban".[20]

8. *Tuskóhúzás.* Eléggé általános szokás volt, hogy a legények a férjhez nem ment lány házának ajtaja elé nagy tuskót raktak, hogy ne tudjon kijönni, vagy húshagyókedden az ajtó vagy kapu kilincseire göcsöt kötöttek,

[18] Schram Ferenc 1970. I., 446.
[19] Dömötör Tekla 1957. 86.
[20] Dömötör Tekla 1957; Varga Lajos 1900. 269—270; Kálmán Béla 1954. 540; *Magyar Néprajzi Atlasz* (Nógrádi Géza gyűjtése).

hogy amikor kinyitja az ajtót, húzza a göcsöt. Máshol (pl. Göcsej) a disznóvályú húzása is szokásos volt: a vályú kötelét a lány derekára vetették, és a legények egyike a leányt ostorral hajtotta. *Bakfazékdobás*nak nevezték a hasonló okból húshagyókedd estéjén a lányos ház udvarára üres fazekak, kondérok dobásának a szokását.

9. *Megkövetésre kényszerítés.* Erre a tanács vagy az egyház valamelyik tisztségviselőjének a megsértése miatt kényszerítették az elkövetőt azzal, hogy hibáját megbánással ismerje el, és közvetlenül vagy nyilvánosan kérjen bocsánatot. Sok helyen azt is megkívánták, hogy önmagát jelképesen fenyítse meg, száját csapja meg.

10. *Megfélemlítés.* Eszközei: névtelen levelekben való fenyegetés, gúnyképek, gúnyiratok, csontváz és halott ember rajzolatok küldése, a ház kapujának bemocskolása, ablakának sorozatos betörése stb. Amikor a habánokat vallási nézeteik miatt valamely községből ki akarták üldözni, a házaik elé akasztófákat állítottak, így figyelmeztetve őket, hogy ha nem akarnak azokra jutni, hagyják el a telepeiket.[21] A céhkorszakban a céhlegények a kifogásolható magatartást tanúsító mestereket becstelennek, műhelyüket „feketé"-nek nyilvánították, és levél vagy üzenet útján hírt adtak erről a szomszédos városok legényei részére; aki mégis ilyen mesterhez állt be dolgozni, azt külön megbüntették és a munkahely elhagyására kényszerítették.[22]

11. *Népi ítélet.* A helyi lakosság igényeit ki nem elégítő hatósági eljárás folytán több népítéletről maradtak fenn feljegyzések. Különösen a gyújtogatók[23] és a boszorkányok[24] elleni védekezés váltott ki ilyen akciókat. Degré Alajos feldolgozása alapján pl. nagyon tanulságos Nemesnép (Zala m.) eljárását felelevenïteni.[25]

1795—1796-ban az említett községben sorozatosan gyulladtak ki házak, és két év alatt közel ötven ház égett le. A felgyújtásukkal Göde István nemest gyanúsították, mert minden tűzesetet előre jelzett, és megjósolta azt is, hogy kinek a háza fog leégni. Amikor pedig a tűz fellángolt, a házából ki se mozdult, oltani nem segített, noha minden esetről tudomással bírt. Az egyik tűzeset után „lajbi"-jának a zsebét taplóval kiégetve találták, és e miatt bekísérték a földesúr tiszttartójához. Ez azonban szabadon engedte Gödét mint nemesembert. Újabb tűzesetek nyomán a vármegye vizsgálatot rendelt el, amit az egyik alszolgabíró úgy foganatosított, hogy távolléte miatt Gödét ki sem hallgatta. A nemesnépiek most az új Nérót elfogták, és bekísérték Zalaegerszegre a megyei börtönbe. De a megyei porkoláb nem volt hajlandó átvenni, mert megyei tiszt nem rendelte el a bebörtönzését, a másodalispán viszont szabadon bocsátotta Gödét, letartóztatása törvényes előfeltételeit ugyanis nem látta fennforogni, ti. nem volt tettenérés, a gyanú pedig nem mutatkozott elegendőnek a nemesember letartóztatásához.

Ezután újabb tűzeset következett be, és éppen annak a háza égett le, aki Gödét a hatósághoz bekísérte, Göde pedig elszökött a faluból. Amikor

[21] Katona Imre 1976. 11.
[22] Mérei Gyula 1948. 218, 220.
[23] Vasárnapi Újság 1865. 681; Kalauz 1865/66. 20; Szabad Egyház 1869. 8., 22.
[24] Schram Ferenc 1970. II., 303; Komáromy Andor 1910. 243—244.
[25] Degré Alajos 1963. 264—267.

visszatért „azonnal lárma esvén, számosan szaladtak a haranghoz, hogy a gyújtogatónak megfogására annál serényebben jöjjenek a lakosok". Megfogták, megkötözték, írást vettek fel beismerő vallomásáról, meggyóntatták, majd kivezették a határba, ahol tüzet raktak, Gödét egy fenyőfarúdhoz kötve a tűzbe vetették. Így alkalmazták a tálio elvet: aki gyújtogatott, tűz által pusztuljon el. A megégetést kb. 500 ember nézte végig.[26]

Konfliktus megoldása

A személyi konfliktus megoldása is a jog funkciói közé tartozik. A kérdés most az, hogy a jogi népszokások szerint élő társadalom a közvélemény általános ható erején túl ismert-e eljárási módokat, eszközöket két vagy több személyi érdekeltség esetén keletkező nézeteltérések, viták, konfliktusok állami szerv, hatóság közbejötte nélküli, kötelező megoldására?

Vitás esetben elsősorban a *megegyezés* kétségtelen lehetősége, vagy ennek harmadik személyek részéről való elősegítése jelenthetett feloldást. Ha ez nem következett be, a vitás ügy közvetlen elrendezésének egy ősi módjára, az *önbíráskodás*ra is találunk adatokat, két formában: *erőszak* alkalmazásával vagy ún. *istenítélet* útján. A döntés tehát részben a nyers erőre, részben a sorsra, a véletlenre volt bízva.

Erőszak jellemezte a legények ismert kocsmai verekedéseit, amelyek sokszor életre-halálra folytak. Néhány esetről tudunk, amikor — régi szokásra utalással — a határvitát is személyi küzdéssel döntötték el: 1846-ban Siklódon (v. Udvarhely m.) oda tették a határkövet, ahová az egyik székely kiszorította birkózás közben a másikat.[27] Bevett szokás alapján a kártevő jószágot a szomszédnak csak akkor adták vissza, ha már a kárt rendezte, addig tehát önhatalmúlag visszatartották. Ha pedig a kár összegében nem tudtak megállapodni, közös bizalmi embert vagy becsüst kértek fel az értékelésre.[28]

Önbíráskodni nagyobb kár megelőzése vagy megakadályozása érdekében is szabad volt. Egészen általánosan ismert, hogy a gyűjtögető életmódban milyen rideg és kegyetlen szabályok védték pl. a varsában megfogott *hal*at vagy a vadméh odújában lefoglalt *méz*et lopás ellen: a tolvajt irgalmatlanul elpusztították. A múlt század végén Szeged környékén elterjedt a *házás*, tehát az ún. kapcabetyár a tanyát kívülről a fal alatt megásta, és az így támadt lyukon keresztül kirabolta. A tulajdonos sokszor észrevette a zajt, és ásóval levágta a betolakodó fejét vagy kezét.[29] A tolvaj cigányokat sok helyen tettenkapás esetén kegyetlenül megverték.[30] Rendőrség elé az ilyen ügyeket sohasem vitték. Nem kerülhette el hasonló sorsát kubikmunkán sem az, aki az elvégzett

[26] Később Göde ilyen módon való kivégzése miatt a nemesnépiek ellen büntető eljárás indult, és ennek során a bíróság is megállapította, hogy „jogos védelem"-ben jártak el, de a pallosjog bitorlásában (tehát hogy halálbüntetéssel sújtható bűntett miatt folytattak le bűnvádi eljárást) bűnösnek találták, és egyenként három havi börtönre ítélték őket.

[27] Orbán Balázs 1868. 12. — A XVI. század végén a határjárás közben felmerült vitát szintén úgy döntötték el, hogy a békési és a dobozi bíró (táltos) a vitás földterületen megbirkózott egymással és mivel a dobozi bíró győzött, Doboz község határához csatolták a kérdéses területet. (Karácsony János 1896. II. 84. Tálasi Istvánnak köszönjük, hogy felhívta figyelmünket erre a fontos adatra.)

[28] Börcsök Vince 1971. 136.

[29] Börcsök Vince 1968. 134.

[30] Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán és mások 1936. 77.

teljesítmény igazolására szolgáló ún. „baba"-t ellopta, ledöntötte vagy másik helyre szúrta.[31]

Az önbíráskodást a *megbosszulás* törvénye szerint sok helyen ugyancsak elismert társadalmi formaként alkalmazták. Nem vált általánossá, de néhány erre utaló adat felveti, hogy nem hanyagoltuk-e el e jelenség alaposabb megvizsgálását? A legényközösségi és más csoport vagy családi szolidaritás főként az a terület, amely alapul szolgálhatott egyéni vagy családi megtorlásra. Olyan adatok részletesebb kiértékelésére gondolunk, mint pl. az Egerbaktáról (Heves m.) szóló híradás, ahol 1935—1937 között 7 orgyilkosság történt kifejezetten bosszúból; a meggyilkoltak családtagjai abban az időben nyíltan hangoztatták, hogy a gyilkosságokat meg fogják torolni. Ezért azután a jegyző az elterjedt kósza hírekről feljegyzéseket készített, hogyha netán tényleg bekövetkezne a rémtett, az előre megfontolt szándékot bizonyítani tudja. S most jött az adat meglepő fordulata: amikor a falubeliek tudomást szereztek a jegyző eljárásáról, gyűlölettel kezdtek viselkedni vele szemben, amiből csak arra lehet következtetni, hogy a bosszú gondolatát megengedettnek tartották.[32] Köztudott viszont, hogy a cigányok körében a bosszúállás jogi népszokásként tényleg nagyon el volt terjedve. A csoport jelölte ki, hogy ki köteles az előre elhatározott vérbosszút végrehajtani.[33] A bukovinai székelyek nemzetségeinek egymással és idegenekkel szembeni csoportos bosszúállása már eléggé közismert tény.

Régen az emberek sokkal kényesebbek voltak a becsületbeli konfliktusokra, mint napjainkban. Nehezen lehetett megakadályozni, hogy a személyi összetűzés, pl. a táncházban vagy a kocsmában való sértegetés esetében, ne vezessen kihívásra és a kihívás elfogadására, lényegében *párbaj*ra. Nevezték ezt sok helyen *szólózás*ra való felhívásnak is, ami birokra, ökölharcra, karózásra, cövekelésre (főleg az Alföldön), bicskázásra, fejszézésre stb. szólhatott. A kihívás elől kitérni gyávaságnak számított; az önbíráskodásnak ezeket a formáit szokásjogilag elfogadott megoldásnak ítélték meg, sőt kihívási formulákat is ismerünk.[34] A matyók között az a szabály is igen fejlett formában élt, hogy aki a másiknak sérülést okozott, a hozzátartozói kötelesek voltak szokásjogilag meghatározott módon és mértékben kártérítést fizetni a seb begyógyulási idejétől függően.[35]

A párbajhoz hasonlóan a sors döntésére bízott esetekben a vitát *nyílhúzás*sal, *sorsvetés*sel stb. oldották meg. Erre példát láthatunk a közös rét, erdő hasznainak, az örökségnek a megosztásánál, vagy vásárban a kereskedők árulási helyeinek a kisorsolásánál.

A viták lényegének a megvizsgálása, eldöntése legáltalánosabban *harmadik személy közbejöttével* történt, aki részben közvetített, részben döntött is,

[31] Katona Imre 1960. 7.

[32] Ethnológiai Adattár 001192; hasonló adatok Fél Edit 1944. 68, 76.

[33] Péter László 1947. 348; Lakatos Menyhért 1975. 127.

[34] Balás Éltes András, 1972. 30—31; Bársonyosra (Veszprém m.) Ethnológiai Adattár 001202; általában pedig Kulcsár Kálmán 1969. 339. Orbán Balázs örökített meg egy ilyen formulát Kovásznáról (v. Háromszék m.). Itt a sértett fél közeli dombról vagy magas fa tetejéről hívta ki ellenfelét a következő szavak nyilvános kiabálásával: „Hallod-e te N. N.! Jere ki velem híre-hóra, hó hátára, cserebotra, fejszefokra, botpálcára, vasláncára, s ha ki nem jösz félórára, pokolba menj vacsorára!" (Orbán Balázs 1869, 153.) A karóval és a cövekkel való párbaj szokására Tálasi István hívta fel a figyelmet.

[35] Dala József—Erdélyi Tibor, 1941. 52.

a felek pedig mindkét esetben a hagyomány erejénél fogva kötelesek voltak magukat a döntésnek alávetni. Az ilyen eljárás alakszerűségeire és anyagi szabályaira nézve mindenképpen a helyi jogi népszokások érvényesülése figyelhető meg. Az a tapasztalat a meglehetősen szűkösen publikált anyagokból is kitűnik, hogy az eljárást a közvetlenség, a szóbeliség, a bizonyítékok szabad mérlegelése és az jellemezte, hogy bennük a magánjogi és a büntetőjogi formális elemek összeolvadtak, ilyen megkülönböztetést nem is tettek, ami az ítélkezésnél alkalmazott eszközökre is többnyire kiterjedt.

A vitánál közreműködő harmadik személyek lehettek *állandósultak* vagy *alkalmiak*.

Az elsőre a nagycsalád *gazdájának* a példáját idézhetnénk, aki a családon belül bírói, ítélkező feladatokat is megoldott, a két családtag közti vita nem kerülhetett ki a nagycsaládból. Nem mendemonda, mert bizonyíthatóan magához ragadta a döntés jogát sokszor még olyan kérdésekben is, hogy elkövetett bűncselekmény esetén a nagycsaládon belül ki töltse le az állami büntetést. Akit kijelölt, köteles volt zokszó és vita nélkül az elöljáró hatóság előtt a bűnösséget magára vállalni és a büntetést elszenvedni, amennyiben a nagycsalád valamilyen érdeke ezt így kívánta meg. Állandósult volt pl. a *vadászbírói* funkció, aki döntött a vitában, ha többen lőttek ugyanarra a vadra, és nem tudták megállapítani, hogy kinek a lövése volt halált okozó. Ugyanilyen módon járt el a *tóbíró*, aki a Székelyföldön a közös víz használata közben keletkezett polgárjogi vitákban egyfokú bíráskodási jogkört gyakorolt a múlt századvégi bírósági reformig. Kereskedői társaságokon belül az *elöljáró* vagy a *szék* volt a vita eldöntője, pl. Nagybányán. Hasonló jogkör gyakorlása figyelhető meg a *céh*en, a *bányán*, a *vásár*on, a *közbirtokosság*on, az *úrbéres szervezet*en stb. belül, holott a jogszabályok ezek vezetőit leginkább csak igazgatási, legritkább esetben bírói jogkörrel ruházták fel. Még a közös munkákat végző ún. *bandaszervezet*ben is — tartós társulás esetén — *szolgabírót* és *csendbiztost* választottak. Az első a tagok között felmerült személyi és vagyoni jellegű vagy a munkával kapcsolatban jelentkezett ügyekben ítélkezett, büntetést rótt ki, jogokat és kedvezményeket vont meg stb., a csendbiztos pedig gondoskodott a végrehajtásról.

Hasonló módon a *közös nyáj*, az esztena vitás ügyeinek az intézését a Mezőségen az *esztenagazda*, a Székelyföldön az *esztenabíró*, a moldvai csángó falvakban a *csobán*, a legidősebb pásztor végezte. Ő a rendre való felügyelet mellett a két gazda közötti vitákat is eldöntötte. Ha nem a közösség tartotta fenn az esztenát, hanem vállalkozó, akkor neki nem döntési, hanem csak egyeztetési jogkört engedtek.[36]

Az említett kis gazdasági autonómiák mellett egyeztetési jogkört — lényegében törvényi felhatalmazás nélkül — a *református egyház presbitérium*ai is végeztek erkölcsi jellegű ügyekben. Ha református személy vétkezett, előbb a presbitérium vagy jogán a lelkész idézte magához és vizsgálta meg az ügyet. Ha az ügy kisebb jelentőségűnek mutatkozott, és a tettes megbánást tanúsító nyilatkozatot (alba, reversális-levél) tett, az eljárást lezárták, egyéb esetben — amennyiben az ügy elbírálása világi hatóság jogkörébe tartozott — oda tették át. Házasság körébe tartozó ügyekben hasonló módon tartott a presbitérium egyeztető tárgyalást, amit *békéltetés*nek neveztek. Kósa Lászlónak a XIX. század elejére vonatkozó gyulai vizsgálatai azt mutatják, hogy a

[36] K. Kovács László 1970. 14—15; Imreh István—Szeszka Erdős Péter 1978. 201.

békéltetési eljárás sok esetben szép eredménnyel járt, mert a válás valóban elmaradt.[37]

A nép körében létezett, már elkülönült és intézményesített, tehát állandósult ítélkező fórumok közül példaképpen *három típust* mutatunk be.

Legősibb közöttük az erdélyi *faluszéke*, amely eredeti formáját a moldvai csángóknál mint öregek tanácsa őrizte meg, tehát a falu véneiből állt.[38] A konkrét ítélkezés persze nem a tanács teljes létszáma előtt folyt, hanem mindig kisebb, pár fős csoportot hoztak össze a szakmailag érintettek közül, pl. állatkár esetén az állattartók rendjéből. A faluszékének a hatásköre szinte korlátlan volt, értékhatárra tekintet nélkül. Büntetőügyekben az állami büntetés mellett további hátrányokkal sújtotta a tettest, sőt halálos végű népítélkezéstől sem riadt vissza.[39] A büntetőeljárás fontos eleme volt a megbocsátás és a kár önként vállalt megtérítése; ilyen esetben — ha a károsult is megbocsátott — mellőzték a büntetés kiszabását azzal a feltétellel, hogy a tettes többé ne bűnözzön. A faluszéke még 40 évvel ezelőtt is alkalmazta Szabófalván azt a megszégyenítő büntetést, hogy a lopott holmikat a tolvaj nyakába kötötték, és úgy hurcolták végig a faluban.[40] Ez a faluszéke tehát jogot formált arra, hogy a már elítélt személyt ismét felelősségre vonja ugyanazért a tettért, holott ezt a falusi bíróság sohasem tehette meg az úriszék vagy az állami bíróság ítélete után.

Megemlítjük ezúttal a *cigányok törvényszékét* is, amely a közöttük felmerült ügyekben *kriszit* tett.[41] Sok romantikus leírás után ma már konkrétan tudjuk, hogy a cigányok törvényszékének a hatásköre általában a következő ügyekre terjedt ki: 1. kártérítési (adósság) ügyek; 2. nőkkel kapcsolatos ügyek, mint pl. nőszöktetés, hűtlen elhagyás stb. Erejét abban a hatásban láthatjuk, amit a társadalom az egyénre tett, tehát a cigány közösség erkölcsi nyomásában. A cigány törvényszék fenyítő jogkört nem gyakorolt. Ha pedig sokan nem voltak megelégedve az ítélettel, a törvényszék ülése után sokszor még „körömre fogták" a terheltet, a személyi bosszú sem volt kizárva.

Két tényállást és ítéletet — példaképpen — közlünk az Erdős Kamill által feldolgozott ügyek közül.

„Ketten betörnek. Nyomozás után az egyiket elfogják és bezárják, de ő nem adja ki a társát, hanem azt vallja, hogy egyedül követte el a betörést. Kiszabadulása után felkeresi betörő társát és így szól hozzá: »A betörést együtt követtük el, de csak én egyedül szenvedtem a börtönben, mert téged nem adtalak ki. Fizess kárpótlást nekem!« — Ha a másik vonakodna ezt megtenni, összehívják a cigány-törvényszéket, mely jogerőre emeli a »károsult« követelését. (Kárpótlást akkor is fizetni kell, ha pl. a betörés — zsákmány szempontjából — teljesen eredménytelen volt.)"

„Egy cigány fiú megszöktetett egy cigány lányt, de két nappal később már otthagyta. A lány bátyja cigány-törvényszéket kért, ahol kötelezték a cigány fiút a nővel való továbbélésre. — Jelenleg is együtt vannak. (Az ítélet kimondása után a legöregebb cigány egy darab kenyeret megsózott,

[37] Kósa László 1979; az egyeztetés módszereire lásd még a következő munkákat: Jávor Katalin 1971. 74—79; Illyés Endre 1941. 131—170.

[38] Imreh István—Szeszka Erdős Péter 1978. 210; Fél Edit 1958. 8.

[39] Imreh István—Szeszka Erdős Péter 1978. 202.

[40] Imreh István—Szeszka Erdős Péter 1978. 201.

[41] Lakatos Menyhért 1975. 9, 243—244; Erdős Kamill 1959. 203—214; Porutin Emil 1901. 354—355.

kettétörte és egyik felét a fiúnak, másikat a leánynak adta. — Szoktak még a kenyérre bort is önteni. Ezzel azután megerősítették együttélésüket.)"[42]

Ezek az esetek a hazai cigány szubkultúrának hallatlanul érdekes megnyilvánulásai.

Végül harmadik típusnak a *falusi bírót* vehetjük, akinek jogállását a múlt század negyvenes éveiben történt kísérlet után a század végén a jogszabályok már meglehetősen nagy pontossággal meghatározták. A falu belső vezetője volt, aki a tanácsra, a belső autonóm szervezetre támaszkodott. Kapocs volt az államigazgatás és a falu között, közvetítette az állami igényeket lefelé, a falusi óhajokat, elvárásokat felfelé. De most nemcsak az az érdekes, hogy a falusi bíróság, mint szervezet, intézmény létrehozását, feladatát jogszabályok előírták-e vagy sem, hanem inkább az, hogy részt vállalt-e a belső társadalmi feszültségek levezetésében, a személyi érdekösszeütközések belső megoldásában? A tapasztalat azt mutatja, hogy a falusi közösségekben a belső önigazgatási feladatok megoldása érdekében való tevékenység mindig jelentősebb értékű volt, mint az a szándék, hogy a külső érdekeket a közösség nyakára kényszerítsék.

A *belső önigazgatás* csúcsán a település választott testületének (tanács, elöljáróság stb.) vezetője állt, s a létrehozott decentralizált szervezet minden ága-bogában bizonyos mértékben döntési jogkört is gyakorolt. Ez a szervezet *területi* (pl. tizedesek stb.), *szakmai* (pl. hegybíró stb.), *kor* szerinti (pl. legénybíró) vagy *társulati* (pl. legeltetési bizottság) szinteken működött. A személyi konfliktusok többségét valóban helyi környezetben nemcsak megoldotta ez a szervezet, hanem a kiváltó okokra is figyelemmel lehetett.

Említettük, hogy a vitában közreműködő harmadik személyek nemcsak állandósultak, hanem alkalmiak is lehettek. Ilyenkor az eset szülte a bírót, amit úgy kell érteni, hogy a vita felmerülte után esetenként állapodtak meg a bíró személyében. Ezt nevezték „fogott bíróság", „választott bíróság", „döntőbíróság" stb. néven. A fogott bíró részben tekintélye, részben személyi vagy szakmai tapasztalatai alapján ítélkezett; a vitatkozók szóban („kézbe adás") vagy írásban alávetették magukat előzően a döntésnek. Tiszti testületekben, egyházi és világi egyesületekben, munkabér ügyekben, baráti társaságokban főleg becsületbeli ügyek eldöntésére ún. *békebíróság*ot választottak.

Ha a népi társadalmon belül kialakult fórumok ítélkező személyeit áttekintjük, azt látjuk, hogy ezek rendszerint valamilyen igazgatási vagy gazdasági célra létrejött szervezet élén álló vezetők, akik egyéb, a hatalom gyakorlásához szükséges tevékenység mellett döntöttek is a szervezeten belül keletkezett és a szervezet működésével összefüggő vitás ügyekben. Ez a funkció a feladatok egyébkénti ellátásához is feltétlenül szükséges volt, tehát rendes ügymenetük, hatáskörük tartozékává vált. A társadalom meghatározott csoportjai emelték ki őket vezetővé, tehát elismertségükhöz kétség nem férhetett. Eljárásuk módját nem az ötletszerűség jellemezte, hanem a szabályosság, amit a helyi szokások konzerváltak. Modern módszerek is felismerhetők eljárásukban, mint pl. a faluszékében az, hogy szakmai csoportokat hoztak létre bíráskodás céljából, ami nagyon hasonlít a külkereskedelmi választott bíróságok mai gyakorlatához. Egyfokú fórumok voltak; aki nem elégedett meg a döntésükkel vagy az egyeztetés eredményével, az állami

[42] Erdős Kamill 1959. 209.

szervekhez fordulhatott, vagy — ritkán — önbíráskodást végezhetett. A döntéseik azonban az esetek többségében — amint ezt a tapasztalatok bizonyítják — jogerősekké és végrehajthatókká váltak. Az ítélkezés alapja a jogi népszokás, tehát a hely „joga" volt.

Hatósági kényszerben való közreműködés

A XVIII. században a bíróságok és a közigazgatási hatóságok hazai törvényeink közé fel nem vett osztrák büntetőjogszabályok hatására rendszeresen alkalmaztak olyan büntetőeszközöket, amelyek a büntetés mellett az elítélt megszégyenítését, megbecstelenítését is szolgálták. Az ilyen eljárást nagy nyilvánosság előtt folytatták le vagy bízták meg vele a községek elöljáróit, bíráit, mert ezáltal a társadalom nevelését is célul tűzték ki, tehát másokat hasonló cselekmények elkövetésétől kívánták elrettenteni.

A korabeli leírásokból egyértelműen lehet arra következtetni, hogy az emberek szívesen részt vettek a megrendezett nyilvános megbecstelenítésben és sokan aktívan hozzájárultak a különböző kisebb-nagyobb bűnök miatt elítélt megszégyenítésében, személyiségének a büntetésen túl való meggyalázásában. E furcsa tünet abban kap magyarázatot, mert részben a társadalmi szintű nevelés egyik hatékony eszközének tartották a megszégyenítést, másrészről pedig a személyiség védelmére — mint látjuk — jogi eszközök ebben az időben még alig álltak az állampolgárok rendelkezésére. Az egyházi tanítások is kedvezőbben ítélték meg a büntetésben a megelőzést, mint a megtorlás eszközeit.

Nem szabad azonban ezek mellett egy fontos társadalmi okot elhanyagolni: a hatóságilag szervezett aktusban való tömeges közreműködés azért is válhatott aktívvá, mert a tömegek tudatában azt a látszatot keltette, mintha társukat *ők büntették volna meg*. Mint majd látjuk, ezek a büntetési eszközök, módok alkalmasak is voltak ennek a hitnek az elhintésére és fenntartására.

Lássunk néhány konkrét példát.

Mit tettek például az elfogott tolvajjal? Verőcén (Pest m.) az elfogást követő vasárnap „... az egész faluban hátrakötött kézzel körülhordoztatott a tolvaj utcáról utcára, nyakába lévén függesztve a lopott tárgy: némely utca szegletén le is fektettetett, s néhányszor jót húztak rajta a mogyorópálcával; vagy pedig bejárván a falut, a bíró házánál fenyíttetett testi büntetéssel, s azon felül a kárt is köteles volt megtéríteni.[43] Az ország másik részében, Kórógyon (v. Verőcze m.) 1817-ben a tolvajoknak a lopott lisztet a nyakukba akasztották, majd „az egész Faluban a' Haramb.sa, és Csetnikek vigyázása alatt meghordoztattak".[44]

A feudális korban a falvak, a városok képéhez hozzátartozott a piactéren vagy a községháza előtt, esetleg a malom mellett vagy a kertség, a szőlő közepén felállított *pellengér*, *bitófa*, *cégér*, *szégyenoszlop*, hogy csak a leginkább használt elnevezéseit említsük. A helység büntető hatalmát is jelképezte. Ez egyszerű kő- vagy faoszlop építmény volt, amelyhez a bűnöst meghatározott ideig hozzáláncolták, és ezáltal kitették az oda sereglő emberek gúnyjának. Az ilyen irányú ítéletet a helység tanácsa vagy bírája hozta, de nagyon

[43] Tudományos Gyűjtemény 1827. 9., 51.
[44] Penavin Olga 1973. 11.

sokszor felső bíróság megkeresésére lakóhelyén szégyenítették meg a tettest. Ha a pellengér elé állításban vagy a megcsapatásban a hóhér részt vett, ez a polgári becsület elvesztésével is járt, tehát az illető többé nem volt teljes jogú tagja a társadalomnak, pl. kitették a céhből is. Sokszor a pellengér mellett vesszőzték meg a tettest vagy vágták le a fülét.

Mennyi izgalmas, sokszor mulattató ceremóniát lehetett rendezni az ilyen oszlop mellett!? Pl. 1821-ben Ráckevén (Pest m.) egy verekedőt és részegest arra ítéltek, hogy vasárnap álljon a pellengér mellé, nyakában pedig lógjon a verekedésnél használt kés, az átszúrt kalap, valamint az áldozat véres inge.[45] Másokat is „kidíszítettek". A feslett nő fejére szalmakoszorút akasztottak, tyúktollat a hajába, seprűt a karjába, amivel azután kiseprűzték a városból. Mások kezébe kardot nyomtak, amivel azt jelezték, hogy halált érdemelne, de kegyelemből nem veszik el az életét. Előfordult, hogy a megesett lány sárga ruhában, sárga gyertyával a kezében volt köteles a pellengér mellett állni. Sok helyen óránként, két óránként hangosan el kellett mondani azokat az okokat, amelyek miatt a pellengérhez kötötték.[46]

Hasonló rendeltetéssel használták Kecskeméten a *rostélyt*, Szatmárban a *kalickát*, Lőcsén a *ketrecet* (Ketterhäuschen), amelyekbe bezárták az elítéltet és kívülről bárki ócsárolhatta, megköpködhette őket. Szegeden és Munkácson *faszamarat* állítottak fel, amelyre ráültették a házasságtörőket, a csaló molnárokat és az árdrágítókat. Szegeden az árdrágító péket vasárnaponként a piactéri medencében néhányszor meg is mártogatták.[47]

Említsük még a nyilvános *megvesszőzést*, a *megcsapatást*, a *megkorbácsolást*, vásárban vagy vasárnap templom előtti népszórakoztatásként, amelyekhez a falu vezetőinek is joguk volt? A *deres* a földesúri elnyomás jelképe, de falusi bírák gyakorta igénybe vették a rend megszilárdítása céljából. A helységből való *kitiltás*, *kiűzés*, *kicsapás* ugyancsak magán viselt formális, a lakosság részéről közreműködést lehetővé tevő elemeket: a bűnöst övig meztelenül a főtérre kísérték, útközben a helyi szokásnak megfelelően gúnyolták, becsmérelték, szénát, szalmát, szalmakoszorút nyomtak a fejére, majd a pellengér mellett megvesszőzték, és tudtára adták, hogy a helységből örökre kitiltották; nemegyszer a hóhér a község határáig kísérte és közben korbácsolta, vesszőzte.[48]

Nehezen múlt el a megszégyenítés, a testi fenyítés gyakorlata. II. József ugyan az ilyen büntetések további alkalmazását eltiltotta, de közel száz év múlva, 1864-ben Somogy megyében még főispáni leirattal kellett a kalodát eltiltani,[49] 1870-ben pedig egy bihari falu bírája az ősi szokásra való hivatkozással testi fenyítésben és nyilvános kiűzésben részesített egy fiatal együttélő párt.[50] VERES Péter még arra is visszaemlékezett, amikor határsértés miatt egy embert eke elé kötöttek.[51]

[45] HORNA, R. 1965. 22.
[46] VAJNA Károly 1907. 125–133; HORNA, R. 1965. 25–44.
[47] HORNA, R. 1965. 78; SCHRAM Ferenc 1970. I., 482; *Corp. Stat.* III., 686; BIRÓ Vencel 1940. 43.
[48] BÓNIS György 1962. 192.
[49] GÖNCZI Ferenc 1941. 68; Szlavóniában a kalodát a századfordulóig alkalmazták (PENAVIN Olga 1973. 256).
[50] Bihar 1870. 12.
[51] VERES Péter 1941. 8.

Látható mindebből, hogy a kisebb-nagyobb települések társadalma, ha jogilag akár teljes, akár viszonylagos autonómiával rendelkezett is, belső problémái megoldására saját, önmaga gyakorlata által szentesített normákkal bírt, amelyeket mi gyűjtőnéven jogi népszokásoknak nevezünk, s az is, hogy az elfogadott szabályok társadalmi szinten való kikényszerítésére is alakultak ki akció-minták. A lakosság ugyancsak aktívan részt vett a hatóság részéről alkalmazott megszégyenítő büntetések végrehajtásában akár erkölcsi meggyőződésből, akár szórakozásból. Ha pedig a hatóság eljárása nem eredményezett kielégítő megoldást, a hatóság helyett intézkedett.

Arra is merünk következtetni, hogy a falvak nagy része a belső jogi konfliktusok rendezését annyira saját ügyének tartotta, hogy a külső beavatkozási kísérleteket el is hárította. Emlékeztetünk a már hivatkozott, 1823-ból származó bűnlajstrom publikációra; Imreh István itt jelzi, hogy több községben nem regisztrálhattak vétket, bűnt, mert „... a falu szembeszegült — s magának tartja fenn az ítélkezés jogát".[52]

Egyházi kényszer

Az egyházak hatásköre a hitéletre és az egyház belső szervezeti kérdéseire terjedt ki, de a XVIII. században az egy vallást követő, tehát homogén lakosságú községek nagy részében az egyházi és világi vezetés még nem vált szét, ennélfogva az egyház elég széles körben, sokszor vagyoni kérdésekbe is beavatkozva gyakorolta kényszerítő s egyúttal büntető hatalmát.[53] Nemesek és jobbágyok felett egyaránt ítélkezett. II. József az egyháztól megvonta ugyan a polgári jellegű büntető jogkört, de ismertek olyan megoldások, hogy a földesúr helyett bizonyos ügyekben az egyház járt el.[54]

Cigándon (Zemplén m.) a presbitérium 1817—45 között — Jávor Kata összeállítása szerint — eljárást indított paráznaság, veszekedés, székrendsértés, vallástalanság, különélés, vadházasság címén. A nemesség — érdekes módon — arányszámát jóval meghaladó mértékben szerepelt az elítéltek között.[55] Ugyanitt a büntetés eszközei voltak az *intés*, a *figyelmeztetés*, az *eklézsiakövetés*, egyébként pedig — főleg családi jellegű vagy házassági ügyekben — az egyház *békéltető funkciót* látott el.[56]

Két sajátosan egyházi jellegű büntetési fajtára szeretnénk röviden kitérni, amelyek közül az *eklézsiakövetés* megszégyenítő hatásától az emberek különösen féltek, és ezért kényszerítő ereje — az adott körülmények között — valóban nem vitatható el.

Az *eklézsiakövetés*t (nevezték még: *egyházkövetés*, *palinódia)* a protestáns vallások elterjedési területén 1563 óta országszerte alkalmazták, kezdetben a házasságtörőkkel, később szinte minden egyházi és világi bűncselekmény elkövetőivel szemben, fő- vagy mellékbüntetésként. A bűnösséget a presbitérium állapította meg, és egyúttal a büntetést is kiszabta. Ez abból állt, hogy a bűnöst a templomban istentisztelet alkalmával különálló „fekete" székre ültették, vagy a szószék mellé állítva, a gyülekezetnek hátat fordítva, fekete terítővel borították le, majd a pap — bűnösségének említése mellett —

[52] Imreh István 1974. 192.
[53] Illyés Endre 1936. 82; Sápi Vilmos (szerk.) 1973. 268—269.
[54] Pl. Kórógyon (v. Verőcze m.) a XIX. század elején (Penavin Olga 1973. 11.).
[55] Jávor Katalin 1971. 89.
[56] Jávor Katalin 1971. 76.

a szószékről bűnbocsánatra hívta fel. Ekkor hangosan és nyilvánosan meg kellett vallania bűnét és bűnbocsánatért esedeznie, mire a pap, megismételve bűneit, bűnbocsánatban részesítette. TÉGLÁS István szerint a Szászföldön az evangélikusoknál az elítélt kezére és nyakára ebben az időben még szégyenkövet is kötöttek; Átányban (Heves m.) szégyenkőre állították.

Az eklézsiakövetés büntetésben való részesülés a polgári jogokra is kihatással lehetett, mert sok helyen a viselt közfunkció elvesztését eredményezte, pl. az esküdtet a tanácsból „kiszámlálták". Aki a büntetésnek nem vetette magát alá, az egyházból és — néha — egyúttal a községből is kiközösítették. II. József e büntetési módot is eltörölte, ennek ellenére olyan indokolással, hogy az egyház tagjai önként alávetik magukat az egyházi hatáskörnek, Erdély egyes községeiben még napjainkban is alkalmazzák, nem nyilvánosan ugyan és némileg egyszerűbb formában, pénzbüntetéssel összekapcsolva. A büntetést elszenvedtekről az egyház külön nyilvántartást vezetett (priusz).[57]

Az egyházzal szemben nagy bűnt elkövetett személyt a temetőn kívül, a temető árkában, egyházi szertartás és a szokásos kikísérés nélkül temették el, ún. *szamártemetés*sel. Ilyen sorsra jutottak az öngyilkosok, a kivégzettek, a részegen meghaltak, az eklézsiakövetést megtagadók stb. Az elnevezés bibliai eredetű, mert a zsidóknál a megdöglött teherhordó szamarat a város kapuin kívül temetetlenül hagyták.[58]

*

Az említett helyi nevelő és kényszerítő módszerek alkalmazása és az, hogy a helységek szervesen beleilleszkedtek a jól megszervezett és felszerelt állam kereteibe, azt jelentette, hogy az állampolgárok egymás közti vitái, nézeteltérései rendszerint kiegyenlítődést, megoldást találtak. A kényszer és ennek már a puszta lehetősége sokakat visszatartott a rend megsértésétől, így magukat a társadalom által elfogadott normáknak vita és panasz nélkül alávetették. Akik pedig nem tudtak a helyileg kialakult életrendbe beilleszkedni, azok a kényszer hatására sokszor lakóhelyüket önként megváltoztatták, vagy illegalitásba vonultak.[59]

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1970 *A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében.* Ethnographia LXXXI. 316—326.

ANGYAL Pál
1933 *A közvélemény-büntetés.* Budapest

[57] BALLA Gergely 1856. 24; RÉSŐ ENSEL Sándor 1867. 118; TÉGLÁS István 1912. 223; FÉL, Edit—HOFER, Tamás 1969. 310; SZEREMLEI Sámuel 1911. 433; ILLYÉS Endre 1941. 113; DARVAS József é. n., 30; *Corp. Stat.*, III., 685. Az eklézsiakövetés történeti kialakulásának részletes feldolgozása található BENEDEK Sándor munkájában (1971. 294—299). A „szégyenkő kiállás" 1787-ig Kiskunhalason volt egyházi büntetés (TÁLASI István 1977. 70).

[58] CSEFKÓ Gyula 1934. 188—189. II. József rendelte el 1788-ban, hogy a javíthatatlan bűnözőket, az adott szó megszegőit, főleg pedig az öngyilkosokat „Eselsbegräbnis"-szel temessék el.

[59] Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a társadalmon kívüli körbe tartozó, de a közhiedelemben még élő büntető szankciókkal nem kívántunk foglalkozni, mint pl. olyanokkal, hogy a magzatját megölő asszony halála után a pokolba kerül, vagy hogy elhajtott magzatját a túlvilágon meg kell ennie (GÉMES Balázs 1973—74. 233—258.).

Balás Éltes András
1972 *A székelység népi jogéletéről.* Múzeumi Kurír 9. szám. 30—31.
Balla Gergely
1856 *Nagy-Kőrösi Krónika.* Kecskemét
Benedek Sándor
1971 *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Őrisziget
Bíró Vencel
1940 *Történeti rajzok.* Kolozsvár
Bónis György
1962 *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után.* Budapest
Börcsök Vince
1968 *Szeged-Alsótanya közigazgatásának és népi jogszemléletének kialakulása.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged. 131—139.
1971 *A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai.* In: Tápé története és néprajza. Tápé 243—255.
Corp. Stat. lásd Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen alatt
Csefkó Gyula
1934 *Szamártemetés.* Népünk és Nyelvünk. 188—189.
Dala József—Erdélyi Tibor
1941 *Matyóföld. A híres Mezőkövesd.* Budapest
Darvas József
é. n. *Egy parasztcsalád története.* Budapest
Degré Alajos
1963 *Egy XVIII. századi falusi népítélet hagyománya.* Ethnographia LXXIV. 264—267.
Dömötör Tekla
1957 *Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet.* Acta Ethnographica 73—89.
Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán és mások
1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Budapest
Erdei Ferenc
é. n. *Magyar falu.* Budapest
Erdős Kamill
1959 *Cigány-törvényszék.* Néprajzi Közlemények 203—214.
Fél Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson.* Kisalföldi Közlemények. Budapest
1958 *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről.* Néprajzi Közlemények 70—114.
Fél Edit—Hofer Tamás
1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* New York—Budapest
Gémes Balázs
1973—1974 *A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek a magyarság körében.* A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV—V. 233—258.
Gönczi Ferenc
1941 *A nyakkaloda használatának eltiltása.* Ethnographia LII. 68.
Gunda Béla
1943 *A magyarság néprajzi csoportjai.* In: Bartucz Lajos (szerk.): A magyar nép. Budapest. 91—113.
Hoppál Mihály, Küllős Imola, Manga János (szerk.)
1974 *„Emlékül hagyom . . .” Önéletírások.* Budapest
Horna, R.
1965 *Der Pranger in der Tschechoslowakei.* Graz
Illyés Endre
1936 *A magyar református földművelő ifjúság lelki gondozásának története.* Debrecen
1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban a XVI—XIX. századokban.* Budapest
Illyés Gyula
1937 *Puszták népe.* Budapest

IMREH István
1974 *Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékben.* A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Csíkszereda 191—215.
IMREH István—SZESZKA ERDŐS Péter
1978 *A szabófalvi jogszokásokról.* In: Néprajzi Dolgozatok. Bukarest 195—207.
JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Budapest
JÁMBOR Márta (P.)
1959 *Legényélet és legényavató szokás Halásziban.* Néprajzi Közlemények 99—120.
JÁVOR Katalin
1971 *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai.* Népi Kultúra—Népi Társadalom V—VI. 71—103.
KARÁCSONYI János
1896 Békés vármegye története II. Gyula
KATONA Imre
1960 *A bérharc formái kubikmunkán.* Gyula
KATONA Imre
1976 *A habán kerámia.* Budapest
KÁLMÁN Béla
1954 *A zángó Biharugrán.* Ethnographia LXV. 540.
KISS László
1974 *Bányász-kohász és erdész diákhagyományok.* Budapest (kézirat)
KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885—1904 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I—V. kötet. Budapest
KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek.* Budapest
KÓSA László
1979 *Erkölcsi kihágások és büntetésük Gyulán a 19. század első felében.* Békési Élet 1979/1. szám.
K. KOVÁCS László
1968 *A közös fejős-julnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül.* Népi Kultúra—Népi Társadalom I. 9—50.
KULCSÁR Kálmán
1969 *Az ember és társadalmi környezete.* Budapest
LAKATOS Menyhért
1975 *Füstös képek.* Budapest
MANGA János
1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén.* Budapest
MÉREI Gyula
1948 *Munkásmozgalmak 1848—49-ben.* Budapest
MÉSZÁROS Károly
1974 . . . önéletrajza. Bevezette, sajtó alá rendezte CSORBA CSABA. Debrecen
Munkásszociográfiák
1974 *Magyar munkásszociográfiák 1888—1945.* Budapest
NAGY-CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest
NYAKAS Miklós
1974 *Az 825ki Esztendei Diaetára felküldetett Követekre tett Jegyzések.* Múzeumi Kurír 16. szám. 34—37.
O. NAGY Gábor
1966 *Magyar szólások és közmondások.* Budapest
ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I. Udvarhelyszék.* Pest
1869 *III. Háromszék.* Pest
PENAVIN Olga
1973 *Szlavóniai hétköznapok.* Újvidék
PÉTER László
1947 *Vérbosszú a magyarországi cigányok között.* Ethnographia LVIII. 348.
PORUTIN Emil
1901 *A cigányvajda ítélete.* A Jog. 354—355.

RÉSŐ ENSEL Sándor
1867 *Magyarországi népszokások.* Pest
SÁPI Vilmos (szerk.)
1973 *Edelény múltjából.* Edelény
SCHRAM Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek. 1529—1768.* I—II. Budapest
1972 *Turai népszokások.* Szentendre
SZENDREY Ákos
1936 *Népi büntetőszokások.* Ethnographia XLVII. 65—71.
SZEREMLEI Sámuel
1911 *Hód-Mező-Vásárhely története IV.* Hódmezővásárhely
TÁLASI István
1938 *Kidobolás, kiharangozás Szentgálon.* Ethnographia XLIX. 222.
1977 *Kiskunság.* Budapest
TÉGLÁS István
1912 *Szégyenkövek és szégyenoszlopok.* Ethnographia XXIII. 223.
VAJNA Károly
1907 *Hazai régi büntetések. II.* Budapest
VARGA Lajos
1900 *Húsvéti dűlőkerülés, didergés és hajnalozás.* Ethnographia XI. 268—270.
VERES Péter
1941 *Falusi krónika.* Budapest

Ernő Tárkány Szücs

THE SANCTIONS OF POPULAR LEGAL CUSTOMS

(Abstract)

Why did people keep themselves to the popular legal customs? What sactions were used if they did not, and how were conflicts and disputes settled? The author tries to answer the questions by certain data and examples taken from the period from the 18th to the 20th century.

He points out that the concept of crime in the groups living under traditional conditions is different from that in the formal law which the state represents. The observing of traditional rules is supported by family education, folk-lore and particularly by proverbs and maxims of a moral or legal content.

Means of forcing to observe the rules are arbitrary action, diverse expressions of a critical public opinion, participation in applying official force, and church pressure. Among the forms of manifestation of public opinion the author mentions, beside disparagement and mockery, the various forms of charivari and the administration of justice by community meetings, spontaneous gatherings. The most archaic forms of sentencing practised by the community are the village courts of elders in Transylvania, the gipsy courts, and the sentencing by the village headman. The contending parties sometimes chose their own arbitrator. On the subject of participation in applying official force the paper mentions the old humiliating punishments (pillory, cage, thrashing, etc.) which were prohibited at the end of the 18th century, yet they did not stop to be resorted to at every place. The Church acted as mediator between the parties in opposition, and it was in the right of inflicting special punishments, such as public penance and a dishonourable burying of the dead.

KÖZLEMÉNYEK

Rajeczky Benjamin

Hüdintés

Ezzel a névvel szerepel a Zenetudományi Intézet HB 1501a 134/7 (lemezen AP 7191/c) és HB 1719a 134/2 (AP 7138/i) sz. hegyi pásztorkiállítás-felvétele (KALLÓS Zoltán, KISS Attila, ANDRÁSFALVI Bertalan és ANDRÁSFALVI Pál gyűjtése 1964-ben Gyimesközéplokról, Tankó Béla Kondor 58, Tankó Kondor János 62, Antal Gáspárné Tankó Juli 30 és Tankó Béláné 51 éves adatközlőktől). Vázlatos lejegyzését Paul HELMER közölte *European Pastoral Calls and their Possible Influence on Western Liturgical Chant* c. disszertációjában.[1]

A név képzése rokon az európai pásztorkiáltásokat jelző szavakéval: a kiáltás kezdőszótagjából indul ki (osztrák Juchzer, norvég hujing, morva halkacska, hojakacsky[2]; ilyen hangutánzó név a Jodel, a francia uchage és a zenetörténeti irodalomból ismert jubilus pastoralis).

Ászerint, hogy a pásztorkultúrában szereplő kiáltás Istenre, egy másik kiáltóra vagy a nyájra irányul, HELMER három kiáltásfélét különböztet meg: az imakiáltást, a párbeszédes kiáltást és a hívó-terelőkiáltást.[3] Itt közölt példánk a második típusba tartozik. Megfelelőjének, a stájer Juchzernek leírását 1834-ben F. C. WEIDMANN adta: „. . . egy hívókiáltás után, mely annak a jele, hogy egy pásztornő zenei beszélgetésbe akar kezdeni, következik egy gyors, egyszer megnyújtott, majd gyorsított hangokból és érthető szavakból álló köszöntés, szemrehányás vagy az alpesi élet örömeinek és gondjainak leírása. Mihelyt az egyik énekes szünetet tart, a másik veszi fel a közlés fonalát, és így folyik órákon át az eszmecsere és az érzelmek közlése, ha szép az idő, messze szakadékokon keresztül."[4] Míg BÖCKEL *Psychologie der Volksdichtung*-jában a Ruf kategóriájába sorolva ezt a kiáltást is a népdalkialakulás kezdetére teszi,[5] WIORA szerint a tiszta sikoltás-ordítás egy darab természet, a meghatározott hangokból álló Ruf egy darab zene, a Juchzer azonban a kettő között áll.[6] Benne különösen kiütköznek azok a nem racionális mozzanatok (sajátos záróportamento, variábilis és semleges hanglépcsők), melyek elszórtan más kiáltásműfajban is fellépnek.[7]

Már C. STUMPF *Anfänge der Musik*-ja jelezte az ilyen kiáltások rokonságát a természeti népek hasonló megnyilvánulásaival.[8] Valóban: a racionalizálódó kiáltás a dallamosság első lépéseibe megy át; minél nagyobb távolságot kell a hangnak megjárnia, annál határozottabbá válik a hangmagasság, ill. formulásabb a kiáltás. Példánk indítóhangjai megfelelnek a nyugati Alpvidék oktávot lefelé kvartugrással lezáró hívóformuláinak (a jellemző hirtelen regisztерváltás fejhangból mellhangba a mi példánkban is megvan): Mint az utolsó szakaszból látszik, a formula nem kiáltásos jellegű dallamokban is megjelenik.[9]

Formai szempontból a közölt erdélyi kiáltás három elemet tartalmaz: 1. rövidebben—hosszabban kitartott, lecsúszó hangot; 2. élénkebb mozgású, ritmusos motívumot; 3. egy hangon recitáló szöveget, tehát olyan elemeket, melyek más népzenei műfajokban

[1] HELMER, Paul 1975. 341—344. — Az itt közölt lejegyzés az AP 7191/c felvétel részlete.
[2] HELMER, Paul 1975. 59.
[3] HELMER, Paul 1975. 7.
[4] HELMER, Paul 1975. 48.
[5] BÖCKEL, Otto 1913. 2—12.
[6] WIORA, Walter 1949a. 20.
[7] WIORA, Walter 1949b 363.
[8] WIORA, Walter 1949a 20.
[9] WIORA, Walter 1949a 21. (példák)

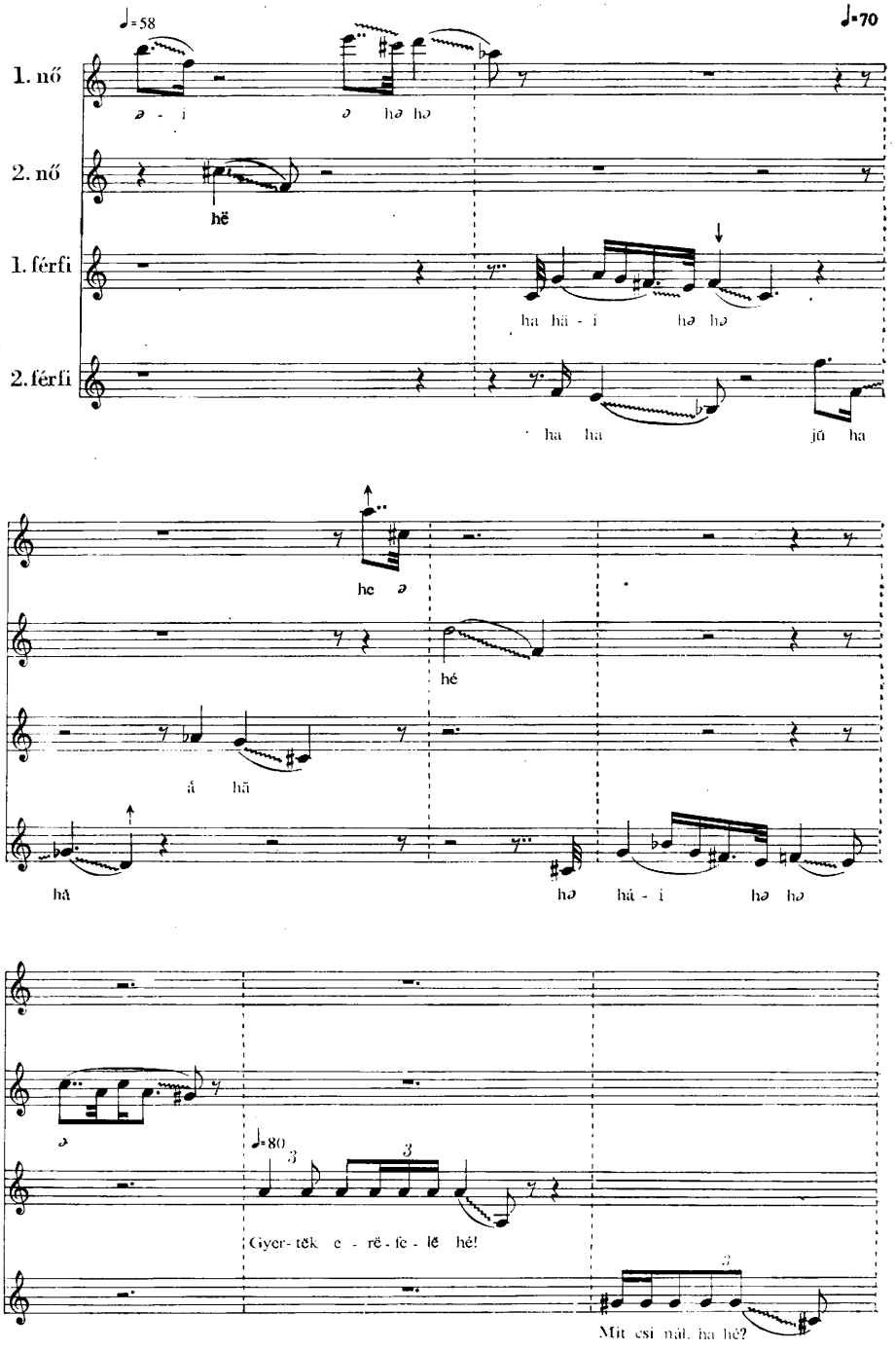
♩=58
♩=70
1. nő
2. nő
1. férfi
2. férfi
ə - i
ə hə hə
hë
ha hä - i hə hə
ha ha jû ha
he ə
hé
á hā
hā hə há - i hə hə
ə
♩=80
Gyer - tëk e - rë - fe - lë hé!
Mit csi - nál, ha hé?

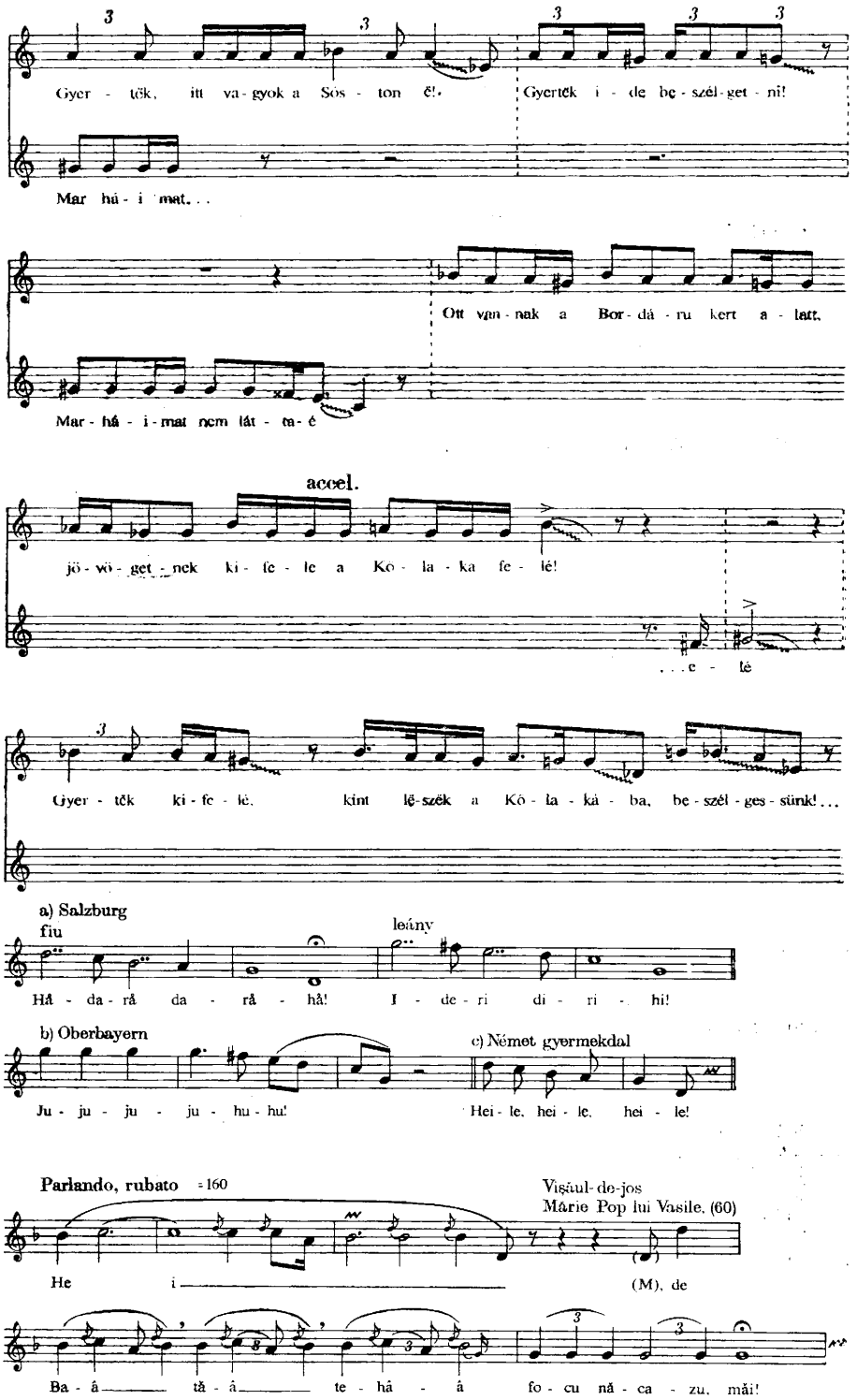
Gyer - tëk, itt va - gyok a Sós - ton ë!
Gyertëk i - de be - szél - get - ni!
Mar há - i - mat. . .
Ott van - nak a Bor - dá - ru kert a - latt,
Mar - há - i - mat nem lát - ta - é
accel.
jö - vö - get - nek ki - fe - le a Kó - la - ka fe - lé!
. . . e - tè
Gyer - tëk ki - fe - lè, kint lë - szëk a Kó - la - ka - ba, be - szél - ges - sünk! . . .
a) Salzburg
fiu
leány
Há - da - rá da - rá - há! I - de - ri di - ri - hi!
b) Oberbayern
c) Német gyermekdal
Ju - ju - ju - ju - hu - hu! Hei - le, hei - le, hei - le!
Parlando, rubato ♩=160
Vişăul-de-jos
Mărie Pop lui Vasile, (60)
He i (M), de
Ba - â tă - â te - há - â fo - cu nă - ca - zu, măi!

is jelentkeznek. Így a hüdintés a kikristályosodott dallamosság előzményének tekinthető. Legközelebbi kifejlett rokonának a hora lunga-t valószínűsíthetjük. Erről BARTÓK így ír: „A hora lunga-nak nincs szilárd formája, hanem teljesen improvizálásszerű; mégis nagyjában három rész különböztethető meg benne, melyek szabálytalanul váltakoznak vagy ismétlődnek: 1. kitartott c^2 vagy d^2 mint fráziskezdet; 2. egy cifrázatban gazdag középrész . . . és 3. egy g^1-n recitáló zárlat."[10]

WIORA ugyanilyen elemeket mutat ki a Kuhreigen-ben, melyet az irodalom a XVI. századtól tart nyilván; ennek rokonságát a hora lunga-val ő is említi.[11]

A hüdintés tehát az alpesi kiáltások párbeszédes csoportjába tartozik; keletkezéséhez nem kell feltételeznünk idegen hatást, mert a nagy távolságra való közlés folyamán attól függetlenül is analóg alakul. Esetleges típusainak megállapításához Kallós lenne a hivatott további tájékoztató. (KALLÓS—MARTIN: A gyímesi csángók táncélete és táncai c. cikkben[12] a felhívó kiáltást „hüdítés"-nek mondja.)

IRODALOM

BARTÓK Béla
1923 *Volksmusik der Rumänen von Maramures.* München
BÖCKEL
1913 *Psychologie der Volksdichtung.* Leipzig—Berlin
HELMER, Paul
1975 *European Pastoral Calls and their Possible Influence on Western Liturgical Chant.* New York
KALLÓS Zoltán—MARTIN György
1970 *A gyimesi csángók táncélete és táncai.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—1970. Budapest. 195—254.
WIORA, Walter
1949a *Zur Frühgeschichte der Musik in den Alpenländern.* Basel
1949b *Alpenmusik.* In: Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Bd. I. Kassel-Basel. 359—370 (hasáb)

Benjamin Rajeczky

„HÜDINTÉS" (JUCHZER IN GYIMES, SIEBENBÜRGEN)

(Auszug)

Z. KALLÓS liefert uns die ersten Aufnahmen vom Juchzer der Csángó-Hirten — bislang die einzigen auf dem ungarischen Sprachgebiet, erwähnt und skizziert von P. HELMER in seinem *European Pastoral Calls*, 1975. Das siebenbürgische Beispiel entspricht den Beschreibungen des Juchzers von WEIDMANN und WIORA: der Hinweis das letzteren auf den Hora-lunga-Gesang wird auch bestätigt.

Szabó T. Attila

A mezőségi Szék férfi és női viseletének XVIII—XIX. századi történetéhez

Már jó régen néhai dr. BORBÁTH Samu baráti figyelméből kezembe került ZÁGONI ARANKA György református püspöknek, az erdélyi művelődés- és tudománytörténetben olyan jelentős ARANKA György atyjának jegyzetkönyve. E kézirat lapjai nagyon fontos életrajzi adatokat tartalmaznak nemcsak a püspök atya, hanem a fiú életére is. Egyebek között ebbe jegyezte be az apa fia születésének és keresztelésének időpontját, tehát ez a leghitelesebb bizonyíték ARANKA György élete e fontos eseményére nézve. A jegyzetkönyv azonban nemcsak családtörténeti szempontból érdekes. Akad benne három olyan

[10] BARTÓK Béla 1923. XI., kottapélda a 18. lapon.
[11] WIORA, Walter 1949b 362.
[12] KALLÓS Zoltán—MARTIN György 1970. 198.

bejegyzés is, amely a népi viselet történetének ismerete szempontjából is figyelemre méltó. Zágoni Aranka György püspök lelkészi pályája során ugyanis előbb 1732—1741, majd 1755—1767 között halálláig a mezőségi Széken szolgált. Első ízben való széki lelkészkedése idejéből három olyan bejegyzés került bele jegyzetkönyvébe, amelyek közül egyik a széki férfi, kettő pedig az odavaló női viseletre nézve szerény, de számontartásra feltétlenül érdemes adalék.

Megjegyzendő, hogy mivel Kresz Mária egyetlen régi leírást sem ismer a széki népviseletről,[1] az itt közlendő viselettörténeti érdekű bejegyzések a legrégebbi tájékoztatást szolgáltatják erről a máig hagyományőrző viseletről. A bejegyzéseket itt alább betű szerinti másolatban teszem közzé. Ime:

„A(nn)o 1736 21 Januar(rii) fogadtam meg inasnak Darvai Latzit, kinek fizetése lészen szent János napig e'szerint. 1. Egy szokmány, ruha harisnya, ing és lábra való" (a jegyzetkönyv 35. lapján). || „Pro Anno 1736 fogadtam meg kis szolgálonak gyermek mellé Györffi Klárát, kinek is fizetése lészen: Egyszervánnyolt kék mente ujjbéléssel, fejtő sinorral s Gombal. Tisztességes párta, két ingajjastól, édgjik gyólts, karácsonban uj Csizma [34. l.]

A(nn)o 1736 2 Januar(rii) pro hoc eodem Anno fogadtam meg öregbik szolgálom(na)k Szőts Ersokot, kinek is fizetése lészen e'szerint: 1. Zöld mente a' Landis posztóból tisztességesen rokával prémezve, uj bárány börrel bérelve. Sejem Gombal Sinorral, Szarkalábbal. 2. Kender vászon fersing. Rása váll, Rása ruha mindenik lótos(!) perémmel. Szőr ruha. 3. Három márjásos ővy, ugjan ollyan párta. két ing ajjastól az édgjik gyólts, karácsonban uj csizma | NB. E gonosz Léány mind(en) igaz ok nélkül el szökék 14 Februarii." [33. l.]

Mint az előbbiekben írtam, ez a három adalék a széki viseletdarabok legrégebbi említéseként tartható számon. Van azonban e régi bányaváros férfi és női viseletére vonatkozólag másfél századdal későbbről jóval részletesebb és szakszerűbb leírás is. Ez valószínűleg Semayer Vilibald (1868—1928) antropológus és etnográfustól származhatik, hiszen a Néprajzi Múzeumban az ő hagyatékából őrzött szolnok-dobokai néprajzi jegyzetek és e vármegye monográfiája Bíró Antal kezétől származó előszavának tanúsága szerint,[2] ő szándékozott külön kötetben megírni a vármegye néprajzát. Noha ezt a feladatot ő — számomra kideríthetetlen okokból — nem teljesítette, aligha kételkedhetünk abban, hogy az itt közlendő leírás az ő gyűjtéséből került bele a monographiába. Íme a leírás:

„Öltözeteik tiszták és takarosak; sokat adnak a fehérneműre, aminek anyagát maguk szövik. Ha egy újkori regényíró, alakjának értelmiségének és előkelőségét fehérneműből ítéli meg, habár egyéb öltözete szerény viszonyokra mutat is, mennyivel jellemzőbb a nép fiainak ízlése, midőn valóságos kultuszt űz fehérneműből. Egy-egy jobb modú széki embernek 15—20 inge is van.

Egyéb öltözetei a mellény (lájbi) gyári kék posztóból, dula (pityke) gombokkal, sárgarézből; kék segesvári flanell ujjas, szászos bőr mellrevaló, fekete szokmány (mente), melyet vállvetve hordanak, az ifjak három (veres, fehér, kék), a házasok csak kék színű rózsával; bő gatya, fehér vagy szürke házilag szőtt harisnya, fekete zsinórral, csizma hegyes orrú, hosszú szárú, amely mentől nagyobb, annál nagyobb tisztesség; fehér vagy fekete süveg, nagy karimájú posztókalap, melyet a fiatalok vasárnapi összejöveteleknél dúsan felbokrétáznak. Fekete és piros virágú nyakkendőt hordanak. Fehér szűrt csak éjjel viselnek (marhatartók).

A nők rövid, derékig érő inget s ingaljt hordanak, fekete ránczolt kartonszoknyáik, piros virágokkal vannak díszítve; minden menyasszony zöld posztószoknyát visel fekete kockákkal, kivágott füllentyűs lájbit, vállán színes csokorral, a leányok leeresztett hajat pántlikával, menyecskék, asszonyok kontyot viselnek, leányok és férjesek mindig csizmában járnak. Hímzéseik csángó és székely munkákhoz hasonlítanak."[3]

Viselettörténeti szempontból nagyon emeli e leírás értékét, hogy hozzá egy három fiatal széki párt ábrázoló viseletkép is csatlakozik. Az a fénykép, amelyről az e kiadványbeli kép készülhetett, alkalmasint Semayer múlt századvégi helyszíni gyűjtőmunkája során kerülhetett a fényképész lemezére.

[1] Kresz Mária 1956.
[2] *Szolnok-Doboka vármegye* 1901—1905. I. köt. VIII 1.
[3] *Szolnok-Doboka vármegye* 1901—1905. VI. köt. 396—397.

IRODALOM

Kresz Mária
1956 *Magyar paraszt viselet 1820—1867.* Budapest
Szolnok-Doboka vármegye
1901—1905 *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* I—VIII. Dés

Attila Szabó T.

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER VOLKSTRACHT DER GEMEINDE SZÉK IN DER MEZŐSÉG IN SIEBENBÜRGEN

(Auszug)

Die stark bevölkerte gemeinde Szék war früher Bergwerksstadt gewesen, seitdem aber die Salzgewinnung aufgehört hatte, lebte die Bevölkerung von der Landwirtschaft. Ihre Volkstracht war charakteristisch und allgemein bekannt. Der Tracht der umliegenden Dörfer gegenüber hatte sie städtische Züge beibehalten. Die Studie teilt einige Angaben über die Tracht — um das Jahr 1730 — als Knechte und Mägde verdingter Männer und Frauen mit. Es sind dies die frühesten Angaben zur Geschichte der örtlichen Tracht. Die Studie teilt auch den Text einer gegen Ende des vorigen Jahrhunderts erschienenen Beschreibung neu mit.

Takács Lajos

Egy határmonda hátteréhez

Az egyes tudományszakok összefüggéseinek és különállásának kérdése[1] különösképpen akkor szokott előtérbe kerülni, mikor az egyes tudományok önállósulni kívánnak, és tárgyuk, módszerük, elméleti alapjuk meghatározása mellett a rokon és társtudományok között húzódó határt is pontosabban akarják megvonni. Mindez az önállósodás, tudatosodás egyik jeleként vagy következményeként is értékelhető, mellyel nemcsak maguk előtt, hanem más tudományszakok előtt is dokumentálni, bizonyítani kívánják valamely diszciplína létét, jelentkezését és részben jogosultságát.

Ez a folyamat gyakran igen hosszú ideig is eltarthat, és időnként tapasztalható, hogy egy-egy tudományszak ismételt kísérletet tesz arra, hogy helyét a tudományok között megtalálja, és azt másokkal is elfogadtassa. De az is igaz, hogy az egyes tudományszakok tárgyát, módszerét sem lehet egyszerre örök időkre érvényesen kodifikálni, hiszen a változó igények, a jelentkező új adatok, tények, valamint a kutatás sok egyéb bővülő vagy szűkülő lehetősége lényeges változást okozhat mind a módszerben, mind a kutatás tárgyában. Ennek megfelelően a tudományszak vélt határa és a rokon tudományokhoz való kapcsolata is másképpen alakulhat, és ezt a tudományszakok képviselői mindig is igyekeztek elméleti-módszertani alapvetésükben kifejezésre juttatni.

Ami az etnográfia és a folklór kapcsolatát jelenti, ez némiképp eltér a rokon tudományok szokásos összefüggéseitől, és így nehezebb is lenne azok kettéválasztása. Igaz ugyan, hogy a szokványos megkülönböztetés szerint az etnográfia az anyagi világ jelenségeivel, s a folklór pedig szellemi megnyilvánulásaival foglalkozik, csakhogy azok szétválasztása nem minden esetben egyszerű. Ugyanakkor mindkét diszciplína általában a mainál egyszerűbb, fejletlenebb társadalmak anyagi és szellemi kultúráját vizsgálja, olyan jellegű társadalmakét, melyekben a jelenségek még szorosabban összetartoznak, és feltételezik egymást, és így kutatásuk sem különíthető el oly határozottsággal, mint fejlettebb viszonyok között. Így aztán az anyagi kultúra egyes jelenségeinek vizsgálata során is gyakran sorra kerül olyan folklórjelenségek bemutatása, amelyek ha idegennek tűnnek is, mégis jellemző módon megvilágíthatják a vizsgált tárgyak, folyamatok egy-egy részletét. Folklór részről ugyancsak.

[1] Elhangzott a MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Folklór Osztálya által rendezett „Folklór és etnográfia" című konferencián, 1979 őszén.

Mégis ezek a kölcsönös „adatfelhasználások" eddig nemigen lépték túl az illusztratív példák mértékét, melyek gyakran csak appendixként, mintegy díszül kerültek egy-egy fejezet záró vagy kezdő soraihoz. Példát erre ki-ki kedve szerint válogathat.

Az összefüggés ennél — úgy véljük — jóval mélyebb, és ennek megfelelően a kutatási lehetőség is több. Ha igaz az, hogy a gazdasági-társadalmi helyzet határozza meg — végső soron — a szellemi jelenségeket, s ugyanakkor a jelenségek is hatással vannak meghatározóikra, akkor nyilván akadhat eset, amikor egymás jobb megvilágítására kölcsönösen adatot is szolgáltatnak. Nem minden esetben, csak akkor, ha a bonyolult és olykor egymástól eltérni látszó fejlődési folyamatot képesek vagyunk nyomon követni, illetve akkor, ha a kutatásban sikerült olyan szilárd pontokat megragadni, melyek mindkét jelenség alakulásában valóban szilárd és jellemző pontot jelentenek, és amelyekre támaszkodva rekonstruálni lehet hajdan vagy a közelmúltban lezajlott jellemző folyamatokat. Ez azonban csak ritkán sikerül, és különösen negatív a tapasztalat, ha a hazai kutatásokat tekintjük át.

Pedig a lehetőség adott, és nem is kis területen. Mindenekelőtt mód van arra, hogy mindkét diszciplína, az etnográfia és folklór egymásnak kölcsönösen adatokat, mégpedig fontos adatokat is szolgáltasson. De ezen túlmenően lehetőség nyílhat arra is, hogy egyes adatokon túl, bizonyos nagyobb, esetleg szerkezeti összefüggéseket is keressünk, és a kutatási módszereket is kölcsönösen hasznosítsuk.

De az általános és olykor jó tanácsnak tűnő fejtegetéseknél talán hasznosabb a konkrét példa, amellyel már az eddigi kutatásokban is találkozhatunk.

A példa, amit kiindulópontul választottunk, nem hazai, s bár többek előtt ismert lehet, sajnálatos módon nem kapta meg azt a visszhangot, amelyet — véleményünk szerint — megérdemelt volna. A példa W. E. PEUCKERT, *Traufe und Flurgrenze* c. cikke, amelyben jellegzetesen folklórmódszerrel és folklóranyagra támaszkodva végül is olyan eredményre jutott, melyet a településtörténet is komolyan számba vehet, és — tegyük hozzá — a településtörténet is igazolt.[2] A szerző, PEUCKERT, akit a mondakutatás kiemelkedő képviselőjeként tartanak számon, ezúttal a mondáknak egy speciális csoportját, a határmondákat vette vizsgálat alá, és ennek során azt kellett látnia, hogy a különböző neveken számon tartott földöntúli lények, szellemek, akik a halandókat nyugtalanítani vagy éppen követni szokták, az üldözést vagy a földiek követését rendszerint csak egy bizonyos pontig folytathatták, és azon túl nem. Ez a pont a mondákban vagy a ház eresze volt, vagy a határ széle. Nos, mint jó filológus, kutatva a különbségek okát, azt kellett tapasztalnia, hogy az eltérések korántsem a véletlenen alapulnak, hanem szilárd településtörténeti hátterük van, mégpedig az, hogy ott, ahol a földöntúli lény az eresznél állt meg, szórvány településű falu volt, ott pedig, ahol a falu határánál, falvakba tömörülő, nyomásos határú településről van szó. Mindkét esetben ugyanis a közösséget jelentő települési egység határán tört meg a gonosz ereje, illetve itt volt az a pont, amelyen az már áthatolni nem tudott.

Olyan esetben viszont, amikor a mondákban a gonosz ugyan az ereszig hatolt, de már falvas településű volt a helység, általában igazolni lehetett, hogy bizonyos idővel azelőtt a vidéken valóban szórt település divatozott. Ily módon tehát a folklór és az anyagi kultúra kutatása egymást kölcsönösen kiegészítette, és együttműködésük következtében érdekes, új eredmények születtek.

W. E. PEUCKERT cikkét nem azért említettük, mintha bárkit is ezzel arra szeretnénk rábírni, hogy a kutatást nálunk is elvégezze. Még ha érdekes lenne, akkor sem. Viszont e cikk arra kétségtelenül jó, hogy megmutassa, hogy a számtalan lehetőség közül, amely a kutatásban adódhat, az egyik, melyet következetesen végigviszünk, milyen konkrét eredményt hozhat. Mint ilyen példa, talán ösztönző is lehet. S hogy a lehetőség nálunk sem kisebb, mint másutt, azt a következőkben mi is konkrét példán szeretnénk bemutatni. S hogy a fenti tárgytól se szakadjunk el egészen, ugyancsak határmondákkal kapcsolatban végeztük vizsgálatainkat, csak e mondák egészen mások, mint amelyeket PEUCKERT számba vett, és az eredmény, amely elérhető, ugyancsak más jellegű. E határmondák egyébként erősen kötődnek hazánkhoz, illetve Kelet-Európához, és amellett egy meghatározott időhöz is, a török utáni korhoz.

Sokak előtt ismert nyilván GYÖRFFY István kitűnő írása, *A lőzérhalmi eset*, mely első közleményeként még a „Nagy-Kunság" c. karcagi lap egyik 1906-os számában jelent meg, majd 1922-ben a *Nagykunsági Krónika* egyik cikkeként szélesebb publicitást is nyert.[3] A történet Karcag és Ladány régtől húzódó határviszályához kapcsolódik, mely

[2] PEUCKERT, Will-Erich 1953. 66—83.
[3] GYÖRFFY István 1941. 55—62.

végül is azáltal oldódott meg, hogy a vitatott földrészen török holttestet találtak, de az utána járó súlyos vérdíjat a karcagiak nem voltak hajlandók megfizetni, inkább kijelentették, hogy a föld a ladányiaké. Ladány az összeget ki is fizette, és ezzel a vitás földrészt el is nyerte.

A vérdíjfizetés egyébként, mely a vitás föld birtokjogát végül is eldöntötte, a középkorig Európában általánosan divatozó szokás volt, amellyel a gyilkos például a meggyilkolt család és rokonság vérbosszújától mentesülhetett. A középkor végétől azonban Európa nagyobb részén a vérdíjfizetés szokása kezdett háttérbe szorulni: gyilkosság esetén a gyilkos ügyét inkább bíróságnak kellett tárgyalnia. Némi késéssel lényegében nálunk is ez történt.

Csakhogy a török a meghódított területeken még a korábbi joggyakorlatot tartotta fenn, illetve állította vissza, azt, hogy a gyilkosságot pénzzel, vérdíjjal meg lehetett váltani, kibővítve azzal, hogy mindenféle véletlen és szándékos haláleset után fizetséget követelt, oly következetességgel, hogy azt szinte adónak vették. Ha pedig a gyilkost nem találták, vagy nem is lehetett megállapítani személyét, akkor az összeget arra a faluközösségre hárították, amelyiknek határán a haláleset történt, illetve a holttestet meglelték.

A török alatti falvainknak (mondáink tanúsága szerint) sűrűn kellett az efféle adót fizetni. Szendrey Zsigmond 1922-ben közre adott *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok* c. katalógusában nem kevesebb, mint 18 ilyen típusú mondát találhatunk.[4] Ez a szám viszont az azóta előkerült változatokkal több mint duplájára emelkedett.

E mondáknak egyébként több típusa is elkülöníthető, és ezek közül csak éppen utalhatunk a leggyakoribbra, amikor a falu a vérdíjat szó nélkül megfizette, még akkor is, ha a halált véletlen baleset okozta. Mert sok esetben fagyott, vízbe fúlt ember vagy verembe esett és ott meghalt gyerek stb. után kellett a díjat fizetni.

Jelentős azoknak a mondáknak is a száma, melyekben *A lőzérhalmi eset*hez hasonlóan az egyik helység lakói, mint nemegyszer olvasható, „elesküdték a földet", amelyen a halottat a határ közelében találták, és ezzel a vérdíjat és a határrészt a szomszéd falura hárították. A mondák egyik jellemző változatáról, mely Veszprém megyében a papkeszieki és a keneseiek határvitájával kapcsolatos, külön feldolgozás is készült, és így szükségtelen most hosszabban ismertetni.

A háborús időkben egyébként haláleset sűrűn előfordult, és így megtörtént, hogy egy-egy falunak ismételten kellett vérdíjat fizetni, aminek következtében mód felett elszegényedett. A Baranya megyei Kisdéren az 1730-ban tartott kihallgatás egyik tanúja adott tájékoztatást arról, hogy még a török időkben a „Görcsöni Pinczék-ben ittak (a) hajduk, és ott történet szerint egy Rácz Asszonyt meglőtt az hajdu, akit éccaka Bódi földekbe — azaz Kisdér határába — hoztak, és annak diát kérték a Kisdériektül, de mivel szegények voltak, és már azelőtt is két ember díját fizették, tehát meg nem adhatták". Figyelemre méltó viszont a vallomás befejező része, mely szerint a díjat a „Görcsöni Török fizette meg, csak a földet elfoglalta" (OL Inqvisitiones Jur. T. R., 17/1538).

E szövegből egyébként nem egészen világos, hogy kinek a részére is kellett a vérdíjat fizetni. Egy másik, ugyancsak kisdéri tanú vallomásából megtudhatjuk, hogy volt eset, mikor a vérdíjat a hajdúknak is — kik minden valószínűség szerint magyarok voltak — fizetni kellett. Mint az egyik elmondta, „az Hidegkuton föllül — tudniillik még kisdéri földön — ennek előtte valami 90 esztendővel Csipkés Nevü hajdut az törökök meg ölték és ott el temették, s Kisdérieknek köllött az Diát 160. forintot meg adni azon Hajdu tisztyeinek, azért hogy az Kisdéri határban megöletett avagy találtatott holt ember . . . " (uo.).

Nem szólva most a vérdíjfizetés sok egyéb, a magyarok között is részben továbbélő formáiról, annyi a föntiekből is leszűrhető, hogy a török alatt e szokás igen élő lehetett, és mondáink való eseteken alapulhattak.

Annál meglepőbb lehet ezek után, hogy volt eset, amikor vérdíjat egyáltalában nem kellett fizetni, habár kétségtelen, hogy erőszakos halállal kellett valakinek meghalnia. Két rövid példát szeretnénk erre idézni: az egyik az, amelyről a Tolna megyei Szakályon 1734-ben tartott határper tanúinak szavaiból értesülhetünk, akik közül az egyik például elmondta, hogy a határ, melynek pontos megvonására összegyűltek, tart „az temető helig, az hol el vagyon temetve egy ember . . . , mely ember — mint magyarázta — azon okból temettetett oda, hogy a vér birságot se Szakáli Lakosok, se pediglen Csemödiek — azaz a két szomszéd falu — a töröknek nem akarták megh adnyi és az

[4] Szendrey Zsigmond 1922. 45—64.

határok között érvén a halál — tudniillik az említett személyt —, őt az határok Megyéire temették . . . " (OL Eszterházy cs. hg. á. lt., 558/92/XII).

De még világosabbá válhat a vérdíjtól való mentesség annak a tanúnak vallomása alapján, aki 1719. május 23-án a Fehér megyei Bögödön tartott kihallgatáson arról adott felvilágítást, hogy „az török üdőben Körmendi Mónár nevü ember (egy) ráczot agyon ütvén, oda a határhoz — melyet a tanú meg is mutatott — közel temették, a vigre, hogy az Török az Vir birságot Senkitül megh ne vehesse, mivel — fűzte hozzá magyarázatképpen — olyan törvénye volt az Töröknek, hogy akár kit az határon el temettenek, megh holt embert, attul büntetést nem vett . . . " (OL Zichy cs. lt., 101/137 et D).

Kérdés, mi volt a mentesség alapja, és ami azt (ti. a mentességet) biztosította, az csak a törökökre volt-e érvényes?

Nem kell túl nagy erőfeszítés ahhoz sem, hogy láthassuk és igazoljuk, hogy a határ különleges, szent jelleggel rendelkezett, nemcsak egy vagy néhány országban, hanem szerte Európában, sőt azon túl is, és ez a szent jelleg igen régi korokig kísérhető nyomon visszafelé, például a rómaiakig, etruszkokig és akár a keltákig. A határt övező tiszteletnek, szentségnek egy része egybeolvadt nálunk is a keresztény hiedelmekkel, és ezért is erősítették a határt keresztjellel, Jézusra és a szentekre való esküvéssel, szentképpel, kápolnával vagy templommal. Némely helyen a határon épült templomnak asylumjellege, menedékjoga is volt.

S hogy ezt a tiszteletet korántsem a kereszténység honosította meg nálunk, hanem volt alapja a korábbi idők hiedelmeiben is, azt a határtiszteletnek egy másfajta jellegéből is gyaníthatjuk. Abból például, hogy a határon feltételezték egyes gonosz, ártó szellemek tanyáját, vagy abból, hogy aki hirtelen, erőszakos halállal halt meg, azaz aki nem részesülhetett a keresztények végső szentségében, azt nem is temethették a felszentelt sírkertbe, az üdvözültek kertjébe, hanem csak a határszélre. E szokásból keletkezett az a fenyegető szólás is, hogy „határt csinálunk belőletek", azaz megölünk, és így sírotok a határra kerül. (E szólás eredetéről egyébként cikk is jelent meg a Nyelvtudományi Közleményekben.) De idekerültek a kereszteletlenek, a koraszülöttek, azaz a keresztény hit szerint a pogányok. S innét már csak egy lépés azokhoz a határjelekhez, amelyek a középkori adatokban bálvány néven viszonylag nagy számban kerültek megörökítésre, és amelyek az adatokat összefoglaló Szabó István szerint is a hajdani pogány hitélet ideszorult emlékei lehettek.[5]

De talán szükségtelen is folytatnunk az adatok felsorolását. Világos, hogy a határ a népi hiedelmekben különleges helyet foglalt el, és ezt egyes határmondáink is konkrét eset kapcsán jól dokumentálják.

De végül a kérdés: mi ennek az alapja? Miként szorulhatott ide a hajdani hiedelmek egy része, illetve nyert a határ az új vallásban, a kereszténységben is nagyobb jelentőséget.

Hogy erre válaszolhassunk, fel kell idéznünk a hajdani határjelölési módokat, melyek lényegesen különböztek a mai, mérnökileg pontosan végzett határjelölésektől. A határt például két falu, két birtoktest között általában úgy jelölték, hogy a kölcsönösen helyben hagyott helyen mindkét fél emelt egy-egy határdombot vagy megjelölt egy-egy határfát. Mindenkinek tehát megvolt a saját határjele. Még akkor is, ha például folyó választotta el a birtokokat, a folyó partjára két oldalt határt szoktak hányni. De ahol nem volt folyó vagy más természetes határ, ott is a határjelek egymástól bizonyos távolságra kerültek a földre vagy a fákra. Ez pedig azt jelentette, hogy a birtokosok határjelei között mindig volt valamilyen köz, kisebb-nagyobb távolság. Folyamatos határjelek esetében pedig ez a határon húzódó sávvá alakult. Ez a sáv viszont kiesett mindkét birtokos területéből, hiszen határjelükön túl volt. S ha nem tartozott egyik félhez sem, mi lett vele? Belepte a bozót, erdő, kinőtt rajta a megye — mely szóval általában is jelölték a határon húzódó erdősávot vagy később a kisebb erdőt.

S hogy fogalmat alkothassunk arról, hogy milyen sávról is lehetett szó, érdemes pár példát idézni, mégpedig az újabb, az úrbérrendezés utáni időkből. 1769-ben például a Fehér megyei Csór—Guti—Kuti hármas határ hányásakor a határdombokat egymástól 15 lépésnyire emelték, éppúgy, mint a kettős határok dombjait is (OL. Proc. tab. 4/1602). 1803-ban Tiszajenő és Várkony között 10 öles volt a határ, amit itt kocsiútnak használtak (PML, Földváry cs. lt., b/45). Persze volt eset, mikor a távolság ennél jóval kisebb volt, így például 1820-ban a Sopron megyei Kövesd és Völcsej között átlagosan 3—4 ölnyi volt a távolság, sőt időnként ennél kisebb is. Horpács és Völcsej között viszont átlagosan 8—9, sőt 14—15 ölre is szélesedett a határ (OL. Széch. cs. lt. 156/II/21/M). S hogy

[5] Szabó István 1969. 107—116.

e széles határ még a legfejlettebb uradalmakban is milyen nagy hagyományú lehetett, és felszámolása is csak lassan, fokozatosan történhetett, még a mérnöki felmérés alkalmazása idején is, azt a fenti adatokon kívül az olyan fejlett gazdálkodással rendelkező uradalom példája is mutatja, mint amilyen az Eszterházy hercegeké volt, és akiknek például Vas megyei birtokán, Herény és Gencs 8—9 ölnyi széles határgyepét csak 1846-ban osztotta szét a megyei bizottság (OL. Eszterházy cs. hg. lt. 546/89/D).

E széles határsávot, mely a birtokosok határjelei között kialakult és állandósult, azért időnként hasznosították is. Idehelyezték például a pásztorok figyelő- és pihenőhelyüket, máskor mint tilalmas, járhatatlan területen vadfogó vermet is ástak, vagy tüzelő helyet alakítottak ki. De e praktikus hasznosításnál jóval nagyobb volt a szerepük, amit e birtokokból kieső területek a néphitben, hiedelmekben, szokásokban kaptak. Mint említettük, ide, a földiek illetékességéből kiesett területre szorultak a gonosz, ártó szellemek, ide temették a kereszteletlen és a végső szentség nélkül, keresztényietlenül meghaltakat. De itt szokták legtöbb helyen a gonosztevőket is kivégezni, arra számítván, hogy a rossz szándékú ember lelke innét nem tudja háborítani az élőt.

Végül is a határjelek elhelyezése során a birtoktestből kimaradt terület a hiedelmek, szokások furcsa lerakóhelyévé vált, éppen azért, mert e területen a földi birtokos nem volt már illetékes. Ezt a hiedelmet, illetve vele kapcsolatos szokásokat, mely korántsem korlátozódott hazánkra vagy akár Európára, ismerte a török is, sőt annyira tiszteletben tartotta, hogy az ide temetett halottaktól még a szokásos vérdíjat sem kérte. Ez a tisztelet volt a határon eltemetettek vérdíjmentességének alapja.

IRODALOM

GYÖRFFY István
1941 *Nagykunsági krónika.* Budapest
PEUCKERT, Will-Erich
1953 *Traufe und Flurgrenze.* Zeitschrift für Volkskunde. 66—83.
SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest
SZENDREY Zsigmond
1922 *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethnographia XXXIII. 45—64.

Lajos Takács

THE BACKGROUND OF A LOCAL BOUNDARY LEGEND

(Abstract)

The author examines in peasant culture the interrelations between material objects, economic facts on the one hand and beliefs, folklore texts, folk concepts on the other. Both categories of cultural traits are analysed in European national ethnographies by different groups of specialists, by ethnographers (in the narrower sense of the word) and by folklorists. The author points out that "folkloristic" observations can contribute to the understanding and interpretation of material facts. As an example, he refers to a study of Will-Erich PEUCKERT *(Traufe und Flurgrenze.* Zeitschrift für Volkskunde 1953. 66—83.) which demonstrates a close co-variation between the geographical distribution of specific variants of a belief-legend and the geographical distribution of settlement patterns.

The author, on a similar way, analyses a custom which is connected with legends about the boundaries of villages. The custom is paying wergild which replaced blood feud (vendetta) in Europe from about the 12th century. The same change took place in Hungary, as well, but during the Turkish invasion of Hungary (in the 16th—17th centuries) the custom was revived. The Turks demanded wergild after persons who had been killed irrespective of whether they had died a violent death or by misadventure. When the person's murderer or the causer of his death was not found out the Turks forced the village in whose fields the corpse had been found to pay the wergild. This custom can be proved and supported by a number of data. There was only one exception to this compulsory payment, when the death case happened on the boundary since the boundary was a sacred place or

a territory which did not belong under the authority of any of the neighbouring communities.

This custom has a most interesting factual background. The fields of certain villages, were separated not by a boundary-line but by a stripe. The boundary was denoted by border-marks, border-heaps from both sides by the owners. These marks were placed at a 4—5 and even 5—8 meter distance from each other this way forming a borderland, a stripe of no-mans-land between them. Many beliefs and costums persecuted in the communities became localized here. This became the place of abode of evil spirits and malevolent forces. The corpse of criminals, witches, self-murderers was also buried here. The borderland was outside the sphere of human authority and after people who died here no earthly authority could demand any wergild.

Varga Gyula

Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén

A szolgalegény

A népi kifejezés tájunkon *szógának*, *szógalegénynek* nevezte a nőtlen, 12—30 éves hivatalosan *éves cseléd*, *mindenes cseléd*, *gazdasági cseléd*, *bennkosztos cseléd* terminológiával illetett cselédeket. Maga az elnevezés, de a cselédtartás rendszere is világosan kirajzolódik már a XVI—XVIII.[1] században. Korabeli tanácsi jegyzőkönyvekben se szeri, se száma a szolgákra való utalásoknak. Jelen tanulmányunkban azonban a kérdés történeti megközelítése helyett a cselédtartás utolsó történeti korszakára irányítottuk figyelmünket, mely korszak még élő adatközlők emlékanyagából megrajzolható.[2]

Témánk világosabb körülhatárolása érdekében megemlítjük, hogy a *szolgaságnak*, vagyis a személyi függőséggel párosuló munkavállalásoknak tájunkon is sok változata élt. Itt is voltak konvenciósok, uradalmi cselédek, summások, részes munkások. Voltak különböző közösségi alkalmazottak, csőszök, kerülők, pásztorok, kisbírók, hajdúk és éjjelőrök, akik azonban mind más és más függőségi viszonyban álltak alkalmazóikkal. A közösségi alkalmazottak például a többi szegény ember szemében kicsit maguk is részesei voltak annak a hierarchiának, amelyben szolgáltak. (A csősz pl. az elöljáróság szolgája volt, de a mezőn járó egyszerű ember számára a hatalom egyik képviselője.) Speciális szolgálatvállalók voltak a bojtárok, akik az ugyancsak szolgálatban álló számadó pásztoroknak voltak meghatározott munkafeladatra szegődött alkalmazottai.

Jelen tanulmányunkban azonban kizárólagosan a *szolgalegények* életformájáról igyekszünk társadalomnéprajzi aspektusból számot adni.

A szolgalegény meghatározott időre, általában egy évre szegődött több kevesebb földdel rendelkező parasztgazdához vagy olyan nem parasztokhoz, akiknek földjük volt, melyen maguk gazdálkodtak (falusi orvosok, kereskedők, tisztviselők, vitézi telkes katonák, nyugdíjasok stb.). Kivételesen találkoztunk olyan esetekkel, amikor a szolga nem egész évre, hanem csak a nyári hónapokra szegődött vagy éppen teleltetésre.

A parasztgazdákhoz való elszegődés azt is jelentette, hogy a szolga valamilyen módon belépett a családi munkaerők közé, így végeredményben személyi függésbe került a család tagjaival (a 1876. évi XIII. tc. 2 §. szerint „A cseléd . . . szolgálatba lépésével a gazda, illetőleg családja házanépének tagjává válik".). Ez bonyolult társadalmi, etikai, jogi hagyományrendszert hozott létre a családon belül és a közösségben is, melyre később részletesebben kitérünk.

Vidékünkön a 20 holdon felüli gazdák majdnem mindig fogadtak cselédet, de a 20 holdon aluliak is, ha nem volt munkára alkalmas fiúgyerek a családban. 30—40 holdon

[1] SÁPI Vilmos 1967. 35—59.

[2] Vö. ERDEI Ferenc é. n. 132—144; KIS Lajos é. n.; VERES Péter 1941. 59—71; MOLNÁR Mária 1970. 514—515. Az adatokat debreceni tanyákon (Szepes, Ondód, Nagycsere, Haláp, Hármashegy), Debrecenben, Hajdúszoboszló, Létavértes (Nagyléta), Pocsaj, Esztár, Kismarja, Hencida, Gáborján és Berettyóújfalu községekben volt gazdáktól és volt cselédektől gyűjtöttem 1975—1977 között. Támaszkodtam SZENDREI Eszter gimnazista balmazújvárosi és POROSZLAI Ildikó pocsaji gyűjtéseire. Adataikat ezúton is köszönöm.

felüliek két, ennél nagyobb gazdák 3—4 szolgalegényt is tartottak, különösen a debreceni cívisek. Ilyen helyen, tanyás gazdaságokban már *kiskondást*, *kisszógát* is tartottak, s elég gyakori a konvenciós cseléd is. A cselédtartás a gazdák közt társadalmi rang volt. Bár egyre mondogatták, hogy a cselédtartás mennyi gonddal-bajjal jár, mégis gyakran olyanok is tartottak cselédet, akik nem voltak rászorulva.[3]

A cselédsors már gyerekkorban kezdődhetett. Adatközlőim zöme 10—12 éves korában kezdte meg a szolgálatot. Így sokan nem végezhették el közülük a 6 elemi iskolát sem, hiába mondta ki ennek kötelező voltát az 1876. és az 1898. évi oktatástörvény. 50 volt cselédet kérdeztem meg erről, s közülük csak 16 végezte el a hat elemit. Legtöbben 3—4 elemit végeztek (22), heten 2, ketten 1 elemi osztályt végeztek, hárman pedig egyáltalán nem jártak iskolába.

A *kisszolga* az első években rendszerint meghatározott feladatra szegődött, s nem is mindig egész évre. Ennek megfelelően nevezték *kiskondásnak* (főként Debrecen körkényi tanyákon, ahol nyáron át a gazda disznóit őrizte),[4] *ostorosnak*, aki egykor a nyomtatás, a szántás körül segédkezett a lovak körül, *libapásztornak*, *kisszógának* stb. Ez a meghatározás azonban csak a fő munkaterületüket jelölte, mellette még számtalan más, főként ház körüli munkát kellett végezniük. Vizet, tűzrevalót vinni a konyhára, tüzet gyújtani, segédkezni az állatok etetésében, küldöncként szalajtották ide-oda, szóval amit testi erejével el bírt végezni, azt mind rábízták.

A fenti speciális munkafeladatok elsősorban tanyás gazdaságokban jelentkeztek, hiszen falukban az állatokat közös nyájakban járatták. De ostoros gyereket itt is fogadtak, bár mióta a nyomtatás megszűnt s elterjedtek a korszerűbb vasekék, kevesebb szükség van rájuk. A modern Sack-rendszerű ekékkel már két lóval egy ember is tudott szántani. A debreceni gazdák azonban — sokan csupán rátartiságból — még a két világháború között is öt lóval szántottak. Ilyenek néha még fogadtak ostorost, aki a lovakat a *nyerges ló* hátáról, nyeregből irányította. Ez a munka azonban inkább felnőtt legényt igényelt, így itt is megszűnőben volt az ostoros gyerek alkalmazása. Ha időnként mégis szükség mutatkozott ilyen munkára, a *kiskondást* vagy a *kisszolgát* fogták be erre. Ilyen eshetőségre is számítottak tehát azok a 20 holdasnál nagyobb gazdák, akik kiskondást, kisszolgát fogadtak. A kisebb földűek csak akkor fogadtak gyerekszolgát, ha a családi munkaerők közül hiányzott az effajta kisegítő. Ha mód volt rá, az ilyenféle munkákat saját gyerekei látták el. A parasztcsaládok 8—10 éves gyerekeit fokozatosan éppen a megjelölt munkákon keresztül nevelték bele a felnőttek világába.[5]

Kisszógának az ment el, aki erre nagyon rászorult. Nagy családos, kevés keresetű emberek adták gyerekeiket szolgálatra. Az elszegődtetés aktusát a felnőttek, a szülők és a gazda végezte, magát a gyereket meg se nagyon kérdezték. A kezdeményező bármelyik fél lehetett. Sokgyerekes szegény emberek 8—10 éves gyerekeiket felajánlották jobb hírben álló gazdáknak kiskondásnak, kisszógának. A gazdák elsősorban megbízhatóbb munkásaik körében érdeklődtek: van-e alkalmas gyerekük a megjelölt munkára? Az egyezség megkötésére kölcsönös bizalomra volt szükség még akkor is, ha a szerződők többé-kevésbé már ismerték egymást. Debreceni, hajdúsági gazdák jobb híján *lelencgyereket* vállaltak. A gyerekmenhelyek 2—3 hónapra vagy egész évre, néha huzamosabb időre adtak ki a gazdáknak gyerekeket.[6] Nem lehet vitás, hogy az ilyen elhagyott gyerekek még jobban ki

[3] A paraszti mezőgazdasági munkák legtöbbje két vagy ennél több munkaerő szervezett együttdolgozását követeli. Ezt a parasztság mindenütt elsősorban családi munkával vagy társas összefogással igyekszik biztosítani. Ahol ez hiányzik, pótolni kell. A cselédtartás egyike ezen módszereknek, bár a gazdák is érezték ennek ellentmondásait. Ismert gazda mondóka vidékünkön:

Az eső esik, a szóga eszik.
Az idő halad, a dolog marad.

Mire a szolgák így sóhajtanak:

Esőt Uram esőt,
Szóganyugvó időt!
Szóganyugvót, gazdamorgót!

Vö. Fél Edit—Hofer Tamás 1967. 18—26.; Molnár Mária 1970. 503—517.

[4] Kis Lajos é. n. 7—31.

[5] Kresz Mária 1949. 53—92.

[6] Az ilyen kivetett gyerekek sorsáról főként irodalmi alkotások adnak döbbenetes képet. Főleg Móra Ferenc, Móricz Zsigmond műveire gondolunk.

voltak szolgáltatva gazdáiknak, mint az olyanok, akiknek már a szüleiket valamiféle morális kapcsolat fűzte a gazdákhoz. Az eldugott tanyákon a társadalmi ellenőrzés kötő ereje sem fékezhette egyes gazdák embertelenségét. Ennek ellenére nem egy olyan esettel találkoztunk, amikor a gazda szinte családtagként befogadta a magához vett elhagyott gyereket. Felnevelte, segítette később is, míg valahogy maguk lábán megállhattak.

A kisszóga-sors mindenképpen átmeneti állapot volt. Mint említettük, néha csak néhány hónapra korlátozódott. Egész évre csak a lelenegyerekeket fogadták azzal a feltétellel, hogy iskoláztatásukról a gazda gondoskodik. A 12 évet betöltött fiúgyerekek sokszor már egész évre elszegődtek. Ez volt az a bevezető időszak, amikor eldőlt, hogy mi lesz életük folytatása. A földnélküli szegény emberek 12—16 éves korukban váltak teljes kenyérkeresővé. Még a két világháború között is első helyen az jöhetett számításba, hogy beálltak valahova *szolgalegény*nek. Közületi szolgálatra ilyen fiatalon még nem jelentkezhettek. Az uradalmak szívesebben fogadtak éltesebb családos munkásokat. Ha tehát nem akarta a szolgasorsot vállalni, különböző alkalmi munkákat kellett végeznie. Igen kevesen közülük bojtárnak álltak pásztorok mellé, mások szüleikkel együtt mentek napszámra, kapáltak harmados tengerit, vállaltak summás munkát, aratást részben. Igen kevés lehetőség volt arra, hogy a szegény ember gyereke ipart tanulhasson vagy elmenjen a vasúthoz, gyárakba, üzemekbe. A serdülő szegény gyerekeknek tehát mintegy 25—30 %-a kénytelen volt vállalni a cselédsors keserű kenyerét.

A cselédkedésnek azonban volt némi előnye is. Az alkalmi munkát vállaló serdülő legény még a családban élt, ennek megfelelően minden keresetét haza adta, melyet a család élt fel. Kevesebb volt ugyan a személyes megélhetési gondja, hiszen a család szűkös asztala mellett mindenkor helyet kapott, de szinte semmi lehetősége nem maradt önálló életet kezdeni, a megélhetéshez saját alapot gyűjteni. Nem gyűjthetett magának egy fillért sem, hiszen a családban minden közös volt, s a közös gond mindent felemésztett. Ha jobb esztendőkben maga a betévő falat nem is hiányzott, de a gyarapodást nem lehetett különkülön az egyes családtagokra meghatározni. Hiszen azokban a családokban, ahonnan a 14—16 éves fiú szolgálatra kényszerült, többnyire sok gyerek volt, s addig míg közülük kevés volt a kenyérkereső, szét is folyt a kereset. Mire viszont már többen kereshettek volna, a család is felbomlott. Sohasem lehetett hát családi vagyont gyűjteni, vagyis *kievickélni* a nyomasztó szegénységből.

Ez az oka annak, hogy a törekvő, önállóságra vágyó, ambiciózus legények szívesen kiszakadtak a családból s azzal, hogy szolgának álltak, lényegében önállósították magukat. A szülők nem is mindig egyértelműen támogatták a fiúk ilyen irányú törekvését. Sokszor a szolgálni induló fiúnak elsősorban apjával kellett vitatkoznia, míg az hozzájárulását adta. A munkaképes legényfiú kilépésével csökkent a családi kereset. Az ugyanis már eléggé bevett szokás volt, hogy a szolgalegény nemigen adta haza keresetét, hanem vagy maga felélte azt, vagy *félretette* (akkumulálta) azzal a célzattal, hogy ebből később önálló életet kezdhessen. Ez a szempont az éves cselédek esetében igen lényeges.

Ebben kereshetjük a magyarázatát annak is, hogy szolgalegénynek nemcsak a teljesen nincstelenek mentek el, hanem olyan fiatalok is, akikre a családban nem volt nagyon égető szükség. Nagycsaládos törpebirtokosok, sőt kisbirtokos családból való legényfiúk is szívesen beálltak nehány évig cselédkedni, hogy azalatt ne fogyasszák a család kenyerét, s maguknak is gyűjthessenek valamit. Sok élelmes legény tehát azért állt be szolgának, hogy már ilyen fiatalon megkezdje építeni saját jövőjét. Kétségtelen, hogy a cselédkedés meglehetősen szerény lehetősége volt a felemelkedésnek, de az adott korban más pálya se kecsegtetett sokkal több lehetőséggel.

A szolgalegények között azonban találtunk módosabb gazdák gyerekeit is. Ennek is több tényezőben találhatjuk magyarázatát. Egyik egyszerűbb ok, hogy olyan 10—20 holdas családokban, ahol két, három legényfiú is volt, némi munkaerő-felesleg jelentkezett, s addig is, míg a föld felosztására kerülhetett sor, valaki közülük vállalta, hogy maga keresi meg kenyerét. Ha beosztással élt, még egy-két állatot is tudott magának szerezni későbbi gazdaságához. Kettős tehát a haszon: nem fogyasztja a családi közös kenyeret, sőt helyette megkezdheti építeni saját egzisztenciáját. Másik eset, amikor a gazda kimondottan azért adta fiát szolgálatra egy-egy jó hírű gazdához, hogy ott a gazdálkodás fogásait elsajátítsa. Ilyen tendenciákkal vizsgált területünkön mindenütt találkoztunk. Topa Mihály 50 holdas sápi gazdának volt egy cselédje, akinek 7 hold saját földje volt. Ezt a földet közösen művelték a gazdával, de a föld termése a cselédé volt.[7] Balmazújvároson egyik volt 10 holdas adatközlő három évig szolgált saját nagybátyjánál mint cseléd.[8] E rend-

[7] Molnár Ambrus 1967. 128.

[8] Gyűjtötte Szendrei Eszter DMNA. (Déri Múzeum Néprajzi Adattára) 1707—1978.

szernek legfejlettebb formáit azonban azokból a vegyes lakosságú bihari falukból ismerjük, ahol az elszegődés célja nemcsak a gazdálkodás fogásainak a megtanulása, hanem nyelvtanulás is volt.[9] Ilyen esetekben gyakran magyar és román falvak között valóságos cserekapcsolat alakult ki: innen oda, onnan ide jöttek fiatal gazdalegények szolgának. Köztudomású ugyanis, hogy főként vásárokon, de a hétköznapi érintkezésben is nagy előny volt az, ha a gazda több nyelven tudott. A csere gazdalegények éppen úgy, mint a tanuló gazdalegények gazdájuk környezetébe úgy illeszkedtek be, mintha szolgák lennének. Ugyanúgy kapták bérüket is, s ugyanúgy végezték munkájukat. Feltehető, hogy ezt a szokást a parasztok a céhes legények vándorlási rendszeréből tanulták el. Mindenesetre tájunkon hasonló jelenséggel még a két világháború között is találkozhattunk.

A szolgalegények táborát a két világháború között gyarapították a trianoni határokon túlról jövő olyan fiatal menekülők, akik valami miatt összeütközésbe kerültek az ottani hatóságokkal. A menekülők között voltak nincstelen szegények, de találkoztam volt 40 holdas gazdalegénnyel is, aki ideát szolgának állt be. (Ez 1940 őszén visszaköltözött falujába.)

Ebből következik, hogy a szolgalegények valójában már származásukban sem alkotnak egységes réteget. Más volt a társadalmi háttere a szülőtlen árváknak, lelencgyerekeknek, akik már kora gyerekkoruk óta szolgaságban nőttek, más a nagycsaládból kiszakadt, de tervszerűen önállóságra törő legényeknek, más az olyan kisparasztoknak, akik csak nehéz időszakok átvészelésére, időszakosan vállalták a szolgaságot, s más a célratörő gazdalegényekből lett „szolgák"-nak. Egészen speciális a menekülők megítélése, akik között voltak magyarságuk miatt üldözöttek, izgágaság, kocsmai verekedések miatt menekülők, kommunista gyanús elemek s még ki tudná mind felsorolni.[10]

Osztályozhatnánk a szolgákat célkitűzéseik szerint is, de ez sem könnyű feladat, hiszen minden embernek más volt a célja, vágya, s más lett ezek beteljesedése. Nagyjából mégis két csoportot figyelhetünk meg. Egyik, akik a cselédkedést átmeneti állapotnak tekintették, másik, akik kora gyerekségüktől lényegében egész életükön át szolgáltak.

Az első esetben legtöbben arra vágytak, hogy pár évi szolgálat után némi megélhetési alapra tegyenek szert. Ennek útja jó esetben az volt, ha a megtakarított bérből malacot szereztek, mely aztán lassan önmagát gyarapította. Sok gazda ajándékba adott malacot szolgájának, máskor a malac a cselédbérben is szerepelt. Gyakori eset volt, hogy a szolgafiú olyan sikerületlen kismalacot kapott s nevelt fel, amelynek életben maradásához nagyon kicsi remény volt. A jövő években már *disznótartással* szegődött. Szerencsés esetben a disznóból borjút tudott venni, s ha közben a disznóból se fogyott ki, 5—6 év alatt már házat szerzett, az ekkorra kifejlődött teheneket igába foghatta, s feles, haszonbéres földön megkezdhette az önálló életet. Egy idő után aztán saját földet is szerezhetett, amely minden szegényembernek legfőbb szíve vágya volt.[11] Felesleges bizonyítani, hogy ez az igény többnyire csak vágy maradt. A legénynek magának is különleges, erős karakternek kellett lenni, de sok szerencsés tényezőnek közre kellett játszani, hogy a szolgalegény álma megvalósuljon. Éppen ezért sokan nem is ringatták magukat csalfa reményekben. Csak házasságukig akartak szolgálni, azután „majd lesz valahogy" alapon családot alapítottak, s napszámos, kubikus, summás, ritka esetben ipari munkás foglalkozást kerestek.

Természetes, hogy átmeneti életformának tekintették a szolgaéletet a kisparasztok és a gazdából lett szolgalegények. Ők alig várták, hogy a szolgaidő leteljen, megházasodtak, s — családi segítséggel — igyekeztek önállóan megélni.

A második kategóriába azokat soroltuk, akik életük végéig valamiféle szolgálatból próbáltak megélni. Ezek kevésbé igényes emberek voltak, akik úgy számítottak, hogy a cselédnek mindig, minden körülmények között megvan a kenyere, mert annak a termését nem verheti el a jég. Ha eljön az ideje, annak mindig mérik a kommenciót. E biztos kenyér mellett inkább vállalták a személyi függőséget. Azt, hogy egész életükön át mindig parancsoltak nekik, a társadalmi hierarchiában mindig ők voltak az utolsók.

[9] Nagy Lajos 1965. 610—612.

[10] G. L. egykori menekült cseléd pl. saját vallomása szerint 1930 körül két román csendőrt ölt meg, azért kellett menekülnie.

[11] Jellemző a kismarjai „világnyövő" Nagy Sándor, aki Romániából menekülő nincstelen szolgalegény volt, s 1944-re 60 hold földje, palotaszámba menő háza, tanyája volt, melyet az említett módon szerzett. Lejegyezte: Poroszlai Ildikó DMNA. 1651/12—77. — A kismarjai, később Mikepércsre költöző Horváth Károly 10, Ficz Gyula 8 hold földet, mindkettő házat és gazdasági felszerelést szerzett cselédkedéssel. A földosztáskor még mindegyik némi földet kapott.

Ezt előre ritkán határozták el a szolgafiúk, de közülük sokat már sorsa erre predesztinált. Akik gyerekkoruktól szolgáltak, sokan el se tudtak más életformát képzelni maguknak. Átmeneti állapotot képezett a kommenciós életforma felé Debrecen környéki tanyákon az ún. *tanyás*, aki legény létére a tanyán folyó munkákat néha önállóan végezte. Bár ő is tagja a családi munkaszervezetnek, de már bizonyos önállósággal él, különösen télen, amikor hetekig felügyelet nélkül gondozza a gazda állatait.[12] Ezek zöme házasságuk után ún. *komenciós* cselédnek állt. Komenciósokat elsősorban uradalmak fogadtak, de eléggé elterjedt volt már a tanyasi nagyobb parasztgazdaságokban is. A komenciós cselédség lényege, hogy családjával együtt a gazdánál lakott, rendszerint a tanyán, erre a célra épített cselédlakásban. Munkája bizonyos mértékben specializálódott: *béres* vagy *kocsis* lett. Bérét főként természetben, előre meghatározott részletekben kapta, s a birtokon bizonyos munkákat családtagjai is végezhettek. A komenciós cseléd a maga kosztján élt. A feleség elsősorban a ház körül tevékenykedett, főzött, mosott, nevelte a gyerekeket, néha azonban bejárt a földesúri konyhára, mosott, időszaki kerti munkát végzett vagy mást, amire a család mellett ideje maradt.

Az állandó szolgálatvállalók közé sorolhatjuk a pásztorokat, a maguk teljes hierarchiájával. A pásztor, akár a község (város) fogadta, akár gazdaközösségek, lényegében *szolga* volt, mert bizonyos személyi függésben is állt alkalmazójával. Helyzete mégis más, mint a más házánál lakó szolgalegényeknek, hiszen munkakörükön belül meglehetősen nagyfokú önállóságra tehettek szert. A pásztorélet kutatása a néprajztudománynak mindig is központi érdeklődési körébe tartozott, ezért itt most nem foglalkozunk velük. Nagyobb figyelmet érdemelnének a különböző közösségi szolgálattevők, a községi kocsisok, csőszök, kerülők, éjjeli őrök, akik többnyire munkából kiöregedett emberek — gyakran volt cselédek — voltak.

A szolgalegények sorsát azonban egybemossa a közös vonás: bárhonnan jöttek, bármi volt is a céljuk, szolgálatuk alatt személyi függésben álltak gazdájukkal szemben. Változhatott maga az elnevezés (cseléd, gazdasági cseléd, kocsis, béres, kocsisbéres, hetes, igáskocsis, mindenes, udvaros, tanyás, szolga), változhattak a munkafeltételek, ennek megfelelően a bér, a tényleges társadalmi szituáció, a lényeg mindig egy maradt: a cseléd hagyományosan beépült a parasztcsaládba, így személyileg is függő viszonyba került azzal.[13] Dolgozatunk fő témája ennek a ma már szinte felfoghatatlan személyi kapcsolatnak a kutatása, mely szerint a *szolga*, bár szabad akaratából szegődött el, de — szolgálatának ideje alatt — személyiségének majdnem teljes feladásával kénytelen volt beilleszkedni egy idegen családi közösségbe. Egy olyan közösségbe, amelynek ő lett a legutolsó láncszeme, legkiszolgáltatottabb eleme. Neki a családban mindenki parancsolt, ő nem parancsolhatott senkinek.

A szolgalegény fogadása, bére

„A szóga esztendeje újév napján kezdődött." Ez azonban csak úgy valósulhatott meg, hogy már ősszel, Szent Mihály nap után kezdtek érdeklődni a gazdák: ki tudna jó cselédnek valót ajánlani.[14] De az elszegődésre váró legények se tétlenkedtek: kitudakolták, melyik gazdának megy el a cselédje, hol ígérkezik üres hely? Az érdeklődés színterei főként a kocsmák, ahol vasárnap délutánokon szoktak találkozni. Debrecenben, a hajdúvárosokban vasárnap délelőttökön a városháza előtti téren az ún. *köpködőn* volt az *embervásár*. Ősszel mind több szolgalegény is megjelent itt, s „kezdte figyelni a szóbeszédet". Sokan olyanok is érdeklődtek, akik nem akartak gazdát cserélni. Jó volt azonban kitudakolni, hogy állnak a bérek, ki a jó gazda, kik a rossz gazdák. Nem volt rá írott szabály, de a népi etika szerint október elején már illett tudatni a gazdával, ha a szolga nem akart a következő évre ott maradni. De a gazda is figyelmeztette a szolgát, „telik az idő, múlik az esztendő". Egyes bihari községekben (Hencida, Gáborján, Szentpéterszeg), ha a gazda nem akarta a jövő évre is megtartani a szolgát, meghatározott vasárnapon kásaételt főztek ebédre. Ezt hívták *kitoló kásá*nak. Volt, ahol a kitoló kását az év utolsó vasárnapján főzték, és itt már csak szimbolikus jelentése volt. Pár nap múlva már az egész falu tudta, hogy „kinek főzték meg a kitoló kását". Legtöbb helyen magát a szokást már nem ismerték, de a hozzá kapcsolódó mondást igen. Újév körül kérdezgették a szolgáktól: „na, megfőzték már a kitoló kását?" (Kismarja, Pocsaj, Esztár, Bojt). Mindenki értette a kérdést: marad-e jövőre is, vagy felmondtak neki?

[12] Balogh István 1965. 454.
[13] A variációkhoz l. Kis Lajos é. n. 76—87, 93—94.
[14] Szendrei Eszter gyűjtése. DMNA 1707—77.

A gazdák is érdeklődtek egymástól: „marad-e a szóga"? A jó dolgos, jó magaviseletű szolgának híre járt. Ezeket a gazdák is számon tartották, s igyekeztek magukhoz csábítani. Ez azonban ritkán sikerült, hiszen a jó szolgának pontosan az volt a fő jellemvonása, hogy nem változtatta helyét évről évre, hanem hosszú ideig „egy gazdát szógált". Mindenesetre, úgy október elejétől kölcsönösen kezdtek tájékozódni a gazdák és a szolgák az újévi lehetőségek iránt. Október végétől azok, akik bejelentették távozási óhajukat vagy akiknek „megfőzték a kitoló kását", vasárnaponként elindultak „helyet keresni". Valóságos vándorlás indult meg a tanyák, faluk, városok között. Jellemző, hogy aki tanyán kezdte meg a *szógálatot*, az továbbra is ragaszkodott a tanyákhoz, a falusiak a faluhoz. Szokásban volt, hogy egyik faluból átmentek szolgálni a másik faluba. A más faluból jövő szolga előbb valami ismeretséget keresett. A kis bihari falvak Nagyváradtól Debrecenig évszázadok során úgy keresztbe-kasba házasodtak, hogy csaknem mindenki ki tudott sütni a másik faluban valami rokonfélét vagy legalábbis ismerőst. De a korábban ott szolgált falubeliek is hozták a hírt. Így jó előre megtudhatták, melyik gazda keres cselédet. A bátrabbak szépen felöltöztek, rendbe tették magukat, s kezdtek házalni. Sorra bekopogtattak a gazdákhoz, s megkérdezték: „nincs-e szükség szógára?" Az ilyen első látogatásból még ritkán lett egyezség, de ha a gazdának megtetszett a legény, akkor utána érdeklődött. A cselédjelölt is gyakorlott szemmel körülnézett a portán, s már el is döntötte, marad-e ha hívják vagy nem. Ha nem tetszett a hely, többet felé se ment a gazdának. Azt üzente: „ne haragudjon gazduram, mást gondoltam".

Az érdeklődés, próbálkozás úgy december elejéig tartott. Ekkorra gazda és szolga már igyekezett bebiztosítani magát. Voltak azonban kivételes esetek, amikor az év utolsó napján jött létre az alku. Ennek több oka lehetett, de sem a gazdára, sem a cselédre nem vetett jó fényt a késői elhatározás. Hiszen a szokásoktól való eltérés rendszerint abból fakadt, hogy rossz híre volt a gazdának, s aki tehette, elkerülte. Csak az szegődött ilyen helyre, aki korábban nem kapott jobb gazdát.

A gazda és a cseléd közötti kapcsolat létrejöttében közvetítők is szerepet játszottak. A legényt néha ismerősei *kommendálták* a gazdának. A gazda néha még ajándékot is adott annak a régi munkásának, ismerősének, aki jó szolgát tudott neki ajánlani. Ha már valahol egy kapcsolat kialakult, annak rendszerint lett folytatása. Így voltak évek, amikor egyik faluból a másikba áramlottak a szolgák. A községek közötti kapcsolatot a kettős birtokosság is segítette. Akinek más faluban volt földje, ott is kialakultak munkakapcsolatai; sokszor onnan hozott magával szolgát, aki viszont másokat is hívott maga után. A közvetítők személye néha fel se tűnt; egyszerűen a falu megszokott információs rendszere hozta, vitte a hírt mindaddig, amíg ki-ki megtalálta a maga szolgáját, a szolga a gazdáját.

Az első világháború előtt igen élénk kapcsolat alakult ki tájunk és az ún. Partium között. Az észak-bihari, hajdúsági helységeket számtalan kapcsolat fűzte Dél-Bihar, Szilágy, Szatmár megyék hasonló kisnemesi, szabad parasztközségeihez. Így érthető, hogy a cselédvándorlás is e községek között volt a legmozgalmasabb. Az első világháború után ez a kapcsolat megszűnt.

Maga a szolgafogadás kialakult hagyományok szerint folyt. Először a cseléd tett ajánlatot, mennyiért hajlandó beállni, mire a gazda kezdett alkudni, vagy legalábbis elmondta a maga ajánlatát. Helyenként és koronként kialakultak bizonyos átlag cselédbérek. A korabeli gazdasági lapok ezeket rendszerint közölték, éppen úgy, mint a gabona-, állatárakat. E kötöttségen belül azonban igen sok variáció alakult ki. Függött a bér a gazdaság nagyságától, attól, hogy milyen munkákat kellett a szolgának elvégeznie. A gazdaság nagysága azonban nem mindig volt arányban a munka mennyiségével. Ez függött a család nagyságától, a családi munkaerő mennyiségétől és minőségétől és nem utolsósorban a gazda karakterétől. Ahol több markos férfi családtag is volt, ott a cseléd meglehetősen speciális feladatokat végezhetett. Magános özvegy vagy öreg gazda mellett szinte minden munkát a cselédnek kellett végezni. Akkor is munkamegosztás jöhetett létre, ha több cseléd dolgozott a gazdaságban. Ez az elnevezésekben is tükröződött, itt a cselédet már *kocsis*nak, *béres*nek nevezték, ami azt mutatja, hogy munkájuk is elsősorban a ló vagy a szarvasmarha mellé kapcsolta őket.[15] Kisebb gazdaságokban a szolga valósággal mindenes volt, mivel minden adódó munkát el kellett végeznie. A szolgalegények legtöbbje a lóval bánt szívesebben. Nem a könnyebbség miatt, hanem mert a lóval való bánás nagyobb tekintélyt adott. A bérest a kocsisok lenézték.[16]

[15] Szendrei Eszter gyűjtése. DMNA 1707—77.

[16] Szilágyi Ferenc debreceni volt cseléd ezzel kapcsolatban a következő anekdótát mondta el: „Mikor Jézus Krisztus a földön járt, volt mellette egy Péter nevű ember.

Függött a bér a cselédek életkorától, testi erejétől, gyakorlottságától. Befolyásolta jó vagy rossz híre. A jó hírben álló cselédek 20—30%-kal több bért is kaphattak, mint az ismeretlenek, vagy a rossz hírben állók. Mindezeken túl számtalan kimondott vagy ki se mondható tényező szabta meg a cseléd árfolyamát, a bérek alakulását.

Az alku néha hosszú ideig tartott. A gazda soknak, a cseléd kevésnek tartotta az ajánlatot. Aztán jöttek a kikötések. A gazda elmondta, nagyjából mi a munka, mennyi a szabad idő, a cseléd, hogy milyen részletekben kaphatja a bért, kér-e disznó-, tehéntartást stb. Ha túl nagy volt a két feltétel között az ellentmondás, akkor az alku el is maradt, ha ellenben volt némi esély, akkor órákig is elhúzódhatott az alku. A beszélgetés időtartamát különben a gazda szabta meg. Voltak kevés szavú emberek, akik pár mondat után lezárták az alkut, mások igyekeztek minél jobban megismerni a jelentkezőt, így faggatták erről-arról. Korai, októberi, novemberi ismerkedéseknél egyik vagy másik fél gondolkozási időt is kért. Így egy-két hetet is vártak egymásra azok, akik kölcsönösen megnyerték egymás bizalmát. Ha a gondolkozási idő alatt bármelyik fél meggondolta magát, az alku felbomlott. December közepére azonban igyekeztek biztosítani magukat.

Az alku stílusa nagyban függött a kínálattól és a kereslettől. Bármilyen nagy volt ugyanis nálunk a munkaerő-felesleg, jó szolgalegényből sohasem volt sok. Hiszen ez a kegyetlen munkakörülményekkel, személyi függéssel járó foglalkozás sohasem volt túlságosan vonzó; csak a mindenre elszánt, célratörő legények vállalták azt. A gazda sem lehetett tehát biztos, hogy megfelelő, jó dolgos és megbízható szolgát talál. De még bizonytalanabb volt a keresetre nagyon rászoruló legények helyzete. A gazda és az elszegődni vágyó szolga közötti alku tehát rendkívüli feszültséggel telt dráma volt, amelynek a feloldása mindkét fél számára megkönnyebbüléssel járt. Ez az oka, hogy az alkut legtöbbször áldomásivással pecsételték meg. Ez kézfogásból és egy-két pohár borból állt. Többet a cselédnek nem illett elfogadni, még ha kínálták is, hiszen az iszákosság a legrosszabb ajánlólevél. (Hallottam egy esetről, hogy áldomáskor a cseléd szólt:

— Jó bora van gazduram! Tölthetne még, hogyha nem sajnálja!

— Nem sajnálom, fiam — szólt a gazda —, de aztán nem tartozunk többet egymásnak. — Töltött is, de az egyezséget ezzel fel is bontotta, a cseléd mehetett új gazdát keresni.[17])

A megállapodás egészen az 1930-as évek végéig többnyire csak szóban történt. Illetve, hogy később ebből vita ne legyen, a gazda feljegyezte a cseléd bérét a kalendáriumba. Az 1930-as évek végétől a törvényes rendelkezések mindinkább arra kényszerítették a gazdákat, hogy írásbeli szerződést kössenek, melyet később hivatalos szerveknek is jóvá kellett hagyni. Ez volt a feltétele az OMBI (Országos Munkásbiztosító Intézet) tagságnak is, amely ebben az időben már minden „gazdasági cseléd" számára kötelező volt. Az első írásbeli szerződések is kezdetleges feljegyzések voltak csupán, melyekben rögzítették a munkakörülményeket, a bérfeltételeket és egyéb kikötéseket, s tanúk is aláírták a megállapodást.

A bérek esetenkénti felsorolása igen hosszadalmas lenne, értékének kiszámítása még bonyolultabb. Hiszen olyan sokféle tényezőt kellene számbavenni, melyek ellenőrzése meghaladja e tanulmány kereteit. A „sok" vagy „kevés" latolgatása helyett megpróbáljuk a bérek jellegét, tendenciáját megfigyelni, hiszen ez talán még világosabban mutatja meg a cselédek kiszolgáltatottságát, reménytelen helyzetét. A bér alapvető tételei:

1. *Teljes ellátás.* A szolgalegényt elsősorban az különbözteti meg a többi fajta cselédtől, munkástól, hogy teljes ellátásáról a gazda gondoskodott. Miből állt a teljes ellátás? Első feltétel az ún. *bennkoszt.* A cseléd általában a gazdával egy asztalnál evett, a tanyán közös bográcsból kanalaztak. A szociológiai irodalom általában kiélezi a cselédek kosztolásának ellentmondásait. Ma, utólagosan nehezen lehetne a kérdés emócionális részét mérlegelni. Kétségtelen, hogy a cselédek jó hangulatának egyik kulcskérdése az élelmezés volt. Amikor azt kezdtük kérdezni, mi indította arra, hogy cselédnek álljon,

---

Egyszer Jézus egy folyó mellett leült, mosta a lábát. Péter meg sárbul csinált egy embert. Mikor kísz lett, megkérdezte:

— Uram Jézus, jó lesz ez?

— Jól van Péter — azt mondja Jézus — csak egy hibája van.

— Micsoda, uram Jézus?

— Eszit nem csináltál.

— Akkor elrontom, mondta Péter.

— Sohse bántsd — aszt mondja Jézus — jó lesz bíresnek!"

[17] Balogh Sándor egykori debreceni gazda vallomása.

csaknem kivétel nélkül arra hivatkoztak, hogy a gazdák portáján mindig jóllakhattak. A népi etika igen elítélte azt a gazdát, aki rosszul tartotta szolgáját. Falu csúfja volt, aki „szegíny kenyíren", „hús, szalonna nélkül" tartotta szolgáját. Ilyen esetben régebben is a helyi önkormányzat lépett közbe. Más kérdés, hogy a sokat dolgozó, serdülő legények mindig éhesek voltak, s hogy a régi korok paraszti szokása szerint maguk a gazdák is ritkán laktak jól. Egyik faluról mondották, hogy ott a gazda csak akkor eszik tyúkot, ha vagy ő beteg, vagy a tyúk beteg. Nem beszélve az ínséges esztendőkről, melyek szolgát és gazdát az ínség határáig kényszerítettek. Zárt faluközösségben a nagyon kirívó esetek feltűntek, s a közösségi magatartás szabályozta az egyesek cselekedetét. Más volt a helyzet a magános tanyákon. Itt megszűnt a faluközösség szabályozó ereje. A közösségi normák helyett itt a különböző jellemű emberek farkastörvénye uralkodott. Falukban is voltak különbségek. Voltak gazdák, akik „kamarát, pincét sohasem zártak be a szóga előtt", vagyis a cseléd akkor vágott magának kenyeret, szalonnát, akkor ivott bort, amikor akart. Mások szűkösen kimérték az ennivalót, sőt különböző furfanggal korlátozták a rendes étkezésen való jóllakást is. Szilágyi Ferenc egykori debreceni cseléd említett olyan gazdát, akinél az volt a szokás, hogy amikor ő letette a kanalat, mindenkinek abba kellett hagyni az evést.[18] Persze, az ilyen gazda később még pótolta az evést, de a szolga a következő étkezésig nem kapott ennivalót. Sok tanyasi gazda valóban sanyarú kenyéren tartotta szolgáját, de ezt nem gyakorolhatta a végtelenségig, hiszen „éhes embernek hitvány a munkája", „aki a hasán spórol, az ínán veszt", vagyis ha éhezett a szolga, kevésbé volt termelékeny a munkája. Ezt azért legtöbb gazda tudta, s a lehetőségeken belül igyekezett a szükséges ételmennyiséget megadni. Ezért eléggé elterjedt szokás volt, hogy kenyeret, szalonnát akkor szelt a cseléd, amikor akart. Tanyán hetenként négy alkalommal főtt ételt vittek ki a városból (hétfő, kedd, csütörtök, péntek), vasárnap a városban ebédeltek, tehát csak szerda és szombat volt hazai főtt étel nélküli nap. Még a két világháború között is 5—6 literes fabodonban vitték ki az ún. *kanecetest* (füstölt disznóhússal főtt savanyú leves), *hernyófiszket* (apró káposzta orjával, disznó farkával egybefőve), *paszuly-*, *hagymalevest*, szintén hússal. Szerdán, szombaton a tanyán maguknak főztek *slambucot*, *tisztás kását*.[19]

A cseléd étrendje tehát a gazdáéhoz igazodott. Tájunkon a két világháború között már a napi háromszori étkezés volt általános. Régebben télen kétszer ettek naponta: reggel 8—9 óra körül jó kiadós húsos reggelit *(frőstök)* s délután 4 óra körül több fogásból álló főtt ételt. Ezt a szokást a XX. században már csak az öregek egy része tartotta vagy az olyan szegényparasztok, akik az étellel így óhajtottak takarékoskodni. Hosszú nyári napokon nem volt ritka a napi négyszeri étkezés (délután 4 óra körül kevés *uzsonya)*. Legalább egyszer igyekeztek főtt ételt enni. Ez télen az ebéd, nyáron — ha a munkából nem tudtak délre hazafordulni — a vacsora volt. A debreceni tanyákon a száraz, kenyérszalonna reggeli helyett gyakran *tisztalevest* főztek. Falukban kevésbé divat a mezőn való főzés. Itt szalonnasütéssel tették változatosabbá az egyhangú étrendet. Debrecen környékén viszont a várostól való nagy távolság miatt a tésztaleves vált az egyhangúság szimbólumává („reggel tísztaleves, este levestíszta", mondotta Szilágyi Ferenc egykori szolga). Az ünnepi ebédből a cseléd is kivette a részét. A debreceni tanyasiaknak az ünnepet az jelentette, ha a városba bemehettek. Ilyenkor a szokásostól eltérő bármilyen étel változatosnak tűnt (tejeskávé, húsleves). A falusi szolgák tehát több szalonnát ettek, de a tanyasiak több húsos ételt.[20]

A teljes ellátás másik eleme a *szállásadás* volt. Az 1930-as évek végéig a szolgák helye az istállóban volt. Az évescselédeknek itt *vackot*, *dikót* készítettek az istálló középső részén a fal mellett vagy egyik sarokban.[21] A vacok négy cölöpre eszkábált ágyféle, ócska deszkákból, lécekből összeállítva. Rá szalmát tettek, az egészet rongypokróccal letakarták. Takaróul szintén elsősorban rongypokrócot, Debrecen környékén rossz bundát használtak. Ha adtak is ágyneműt, az minden esetben használt holmi volt. A vackot néha ócska, a házi használatból kikopott ágy helyettesítette. A kisszógának nem csináltak vackot, hanem ők a jászolban, nyáron a kazal tövében aludtak. Ha volt olyan szabad jászolhely, amelyiknél nem volt állat, akkor itt viszonylag állandó hálóhelyet alakított ki magának a gyerek, ha ilyen hely nem volt, akkor a jószágok előtt, kevés szénán aludt.

[18] Szendrei Eszter gyűjtése. DMNA 1707—77.

[19] Szilágyi Ferenc volt cseléd vallomása. Debrecen. DMNA 1708—78.

[20] A faluk és városok, valamint a tanyák étkezési szokásainak összevetését eddig nem dolgozták fel, de e rövid vázlatból is kitűnik, hogy az eltérések szembetűnőek.

[21] Részletesen leírja Szendrei Eszter DMNA 1707—77. és Poroszlai Ildikó DMNA 1651—77.

A legény a vacok előtt helyezte el a mécstartót, amely hosszú lécen függött. A mécs olyan közel volt a vacokhoz, hogy hajnalban vagy éjszaka ültő helyéből elérje a cseléd. Az istállóban a villany bevezetése előtt mindenütt olajmécsessel világítottak, mert a petróleum drága és tűzveszélyes volt. A vacok fölé a falra kis polcot, fogast szereltek, ezen tartották az apróbb használati tárgyakat, szappant, törülközőt, borotvát, kést, dohányzó felszerelést, különböző emléktárgyakat. A tiszta fehérneműt, ünneplő ruhát nem az ólban, hanem száraz helyen a házban, a kisházban, kamarában ládában vagy szekrényben tartották. Az ünneplő csizma ellenben az ágy fölött szegen lógott. Legtöbb szolgalegény igyekezett ágya környékét esztétikusabbá tenni. Ezt részben a tárgyak katonás elrendezésével érte el, de olcsó, a házból már kikopott fali díszeket is szerelt a falra (papírfalvédő, fényképek, dísztollak stb).

Mint közismert, az istállóban nemcsak a szolgák aludtak, hanem a gazdalegények, sőt gazdák is.[22] Ha több részből állt az istálló, akkor a szálláshelyeket megosztották, máskor egymás mellett vagy külön-külön több vackot is építettek, s a gazdák éppen olyan körülmények között háltak, mint szolgáik. Legfeljebb az idősödő gazda vitt ki magának ócska dunnát, ami valamivel több meleget tartott, mint a rongypokróc.

Az 1930-as évek végétől állami rendeletek kezdték kötelezni a gazdákat, hogy a cselédeket a lakóházban vagy cselédházakban helyezzék el. Így néhány helyen már ebben az időben sütőházban, kamarában jelölték ki a cselédek hálóhelyét, de ezt a kérdést egészen 1948-ig nem tudták radikálisan megoldani. Az istállóban-hálást a legények maguk is természetesnek tartották, sohasem tiltakoztak ellene. Ennek nyilván az volt az oka, hogy itt sohasem volt olyan hideg, mint fűtetlen vagy rosszul fűtött mellékhelyiségekben, hiszen itt az állatok melege egyenletes, temperált hőmérsékletet biztosított. A legtöbb szolgalegény valójában szerette az állatokat, s szívesen tartózkodott azok közelében. Legfőbb ok azonban, hogy az istálló volt a falusi legények esti társalkodó helye. Itt nyugodtan, a felnőttektől elkülönítve élhették a maguk külön világát. Az istállón kívül ezt sehol másutt nem tehették. Vacsora után a gazda már nem nagyon ment ki az ólba. Nőknek este nem illett az ólba még csak be se nézni. Sajátos legénytársaságok alakultak tehát itt. Bár vidékünkön nem voltak tüzelős ólak, de az istállóbeli élet nagyon hasonló volt azokhoz.[23]

A cselédbérnek az ellátással kapcsolatos része volt a *mosatás*. Ez azt jelentette, hogy amennyiben a mosatás a bérben szerepelt, akkor hetenként egy váltás tiszta fehérneműről a gazdának kellett gondoskodni, vagyis a gazda mosatta a cseléd szennyesét. Ez nem volt általános szokás. Főként azok a nagyobb gazdák vállalták csak a mosatást, akik a heti nagymosáshoz mosónőt fogadtak. Ahol nem vállalták a mosatást, ott a bérben meghatározott mennyiségű szappant, esetleg más bérkiegészítést is adtak. Ebben az esetben a cseléd maga gondoskodott ruhája mosatásáról. A mosdáshoz szükséges minimális szappan nem szerepelt a bérben, ezt — egy pár törülközővel együtt — a cseléd munkábaállásakor megkapta.

Ősi hagyomány, hogy a cselédbérbe különböző ruhaneműeket is bekalkulálnak. Ez mindig a cseléd pillanatnyi szükségétől függött. Csaknem minden évben szerepelt pl. a cselédbérekben „egy pár csizma". A bérben kapott csizma legtöbbször egyszerű olcsóbb *strapa* minőség, ún. *zsíros bőr*ből készült *ványolt csizma* volt. A két világháború között a cseléd kívánságára sok gazda hajlandó volt olcsóbb kemény szárú *boksz-csizmát* is venni, bár ez valamivel drágább volt, mint a másik. Különösen a falusi szolgalegények igyekeztek lépést tartani a kor divatszokásaival, s ebben is utánozták a falusi gazdalegényeket.

Elég gyakori kikötés az egy-két „öltözet ruha", vele egy-két váltás fehérnemű. Ha egy öltözetről volt szó, az rendszerint ún. „vasárnapi" ruha volt, melyet télen-nyáron ünnepnapokon viselt a szolga. A két öltözet esetében egyik téli, másik nyári „viselő" ruha volt. Általános szokás volt, hogy még a viselőnek vett ruhát is egy ideig ünnepélyesebb alkalmakkor vették fel, s csak később fogták be viselőnek. A *vasárnapi* ruhát 4—5 éven át hordta a legény, s mikor már igen megkopott, akkor befogta *viselőnek*. A paraszti világban különös szabású munkaruhát (overal stb.) nálunk sohase viseltek, egyszerűen az olcsóbb vagy kopottabb ruhadarabokat használták munkaruhaként. A fehérneműt sokszor maga a gazdasszony varrta meg, mint a család többi tagjainak. Kétségtelen tehát, hogy ennek formája igazodott a faluban divatos formákhoz. Az 1930-as években vidékünkön már a parasztok közt is elterjedt keményített gallérú inget azonban a cselédek sohasem viselték, hanem ők mindig csak az egyszerű, saját anyagából szabott lehajtós nyakú ingben jártak, amilyet a parasztok hétköznapokon használtak. Szintén nem ismerték a nyakkendőviselést sem.

[22] Ecsedi Mihály debreceni gazda még 70 éves korában is az istállóban hált.
[23] Borzsák Endre 1936. 41—61.; Herkely Károly 1946. 210. skk.

A munkaruhát gazdák és cselédek egyaránt a derékra köthető, térden alul érő *kék kötővel* védték. E kékfestőből való kötőt némely faluban (Hencida, Gáborján) olyan bőre szabták, hogy a férfiak alsótestét csaknem teljesen, szinte szoknyaszerűen körülérte. A cselédbérben egy pár ilyen kötő is gyakran szerepelt. Akinek volt, annak a kedvese a kék kötő szélét fehér pamuttal szépen kivarrta (Szentpéterszeg). Berettyóújfalu környékén a kötőt virágmintákkal is gyakran telehímezték. (A legszebb hímzett férfikötőket Furtáról ismerjük.) Ha a cseléd munkaruhája, fehérneműje elszakadt, ezeket a gazdasszony varrta, foltozta meg éppen úgy, mint a család többi tagjainak. A gazda szégyene is volt a rongyos szolga. Kisebb szakadásokat, gombokat maga a cseléd is felvarrt. Ha a fehérnemű végképpen elkopott, akkor széthasogatták, és jó volt a csizmába kapcának. A már semmire se használható felsőruhából madárijesztőt csináltak.

Több évre szóló felsőruha volt a *szűr* és a *guba*, mely — különösen régebben — gyakran szerepelt a cselédbértételekben. Ennek értéke azonban olyan nagy volt, hogy ha szűrt kapott a cseléd, akkor mellette alig kaphatott már egyebet. Éppen ezért legfeljebb egyszer fordulhatott elő életében, hogy egyéb bértételek helyett szűrt kérjen.

A szűr a gazdaemberek gyakori felöltője volt még az 1940-es években is. Parasztemberek szürke, fekete, barna alapszínű szűröket vettek, a pásztorok, cselédek fehéret. Területünknek két nagyobb szűrkészítő központja is volt, egyik Debrecenben és környékén, másik Nagyváradon és Nagyszalontán. Debrecenben legnagyobb mennyiségben a pásztorok számára színes, cifra szűröket készítettek, Nagyvárad és Nagyszalonta főként a gazdák szolidabb igényeit elégítették ki. Várad, Szalonta elvesztése után Berettyóújfalu és Derecske lett a bihari részek szűrkészítő központja.

A XVIII—XIX. században ritkán előfordult a cselédbérekben a *fürtös guba* is. Ennek emlékei ma már nem élnek, s az adatközlők sem emlékeznek rá. A parasztemberek legértékesebb felső ruhadarabját, a nagybundát bérben tudomásunk szerint sohasem adták. A szolga csak a családi használatban már megkopott, régi bundát kaphatta meg ideiglenes használatra.

A bennkosztos cseléd *kosztja*, ruhajárandósága tényleges bérének közel felét jelentette, néha annál még többet is, holott a szállást külön nem értékelték, hiszen annak fejében egyben éjjeli őre is volt az állatoknak.

2. *Pénzfizetés.* A cselédbérnek — bár az összegek változóak — nem alkotta számottevő részét a pénzfizetés. A XIX. században egész évre 30—60 váltó forint, 1926 után 20—30 pengő. Ez alig több, mint egy pár elsőrendű bokszcsizmának az ára. Nyilvánvaló, hogy e csekély pénzösszeg nem is jelenthetett többet, mint az elengedhetetlenül fontos használati eszközök, borotva, kés, zsebtükör, fésű, az udvarlás és szórakozás kiadásainak a fedezetét. Ezt éppen ezért nem is egy összegben, hanem szükség szerint részletekben kérte ki a legény. Ünnep- és vasárnaponként, vásárnapokon mindig kért 50 fillért, 1—1 pengőt. A gazda a kiadott tételeket rendszerint beírta a kalendáriumba, hogy el ne felejtsék. A gazda igyekezett takarékosságra biztatni szolgáját. Volt, aki szükségből is korlátozta a pénzösszegek kifizetését, mert magának sem volt. Így nemegyszer támadt vita a szolga és a gazda között a pénz visszatartása miatt. A jó gazda azonban inkább maga koplalta meg, de igyekezett mindig emberségesen segíteni szolgáját. Arra azonban vigyáztak, hogy a kifizetések mindig időarányosak legyenek, vagyis a már leszolgált időre járó pénzt követelhette csak a cseléd.

3. *Természetbeni juttatások.* A bérfizetésnek ez az ősi fajtája az 1940-es évekig uralkodó jellegű volt. Egyik tendencia, amikor sokféle természeti járandóságból állt össze egy bizonyos értéket alkotó egész.[24] Másik forma, amikor nem aprózták túlságosan sok

[24] Pl. Debrecenben 1844-ben: „6 véka tiszta búza, két pár csizma, 30 font só, 52 font szalonna, talló szabaduláskor egy tavaszi malac, egy hold tengeri föld, 60 váltó czédula, egy bornyú telelés, öszvesen 30 font hús, mik summásan nehezen érnek 200 váltó forintot." Balásházy János 1844. 30.; Kb. ebben az időben Nyüvesden (Bihar m.) a következő bért fizették: 36 v. forint, 30 kr., egy köblös őszi vetés, 1/2 vékás kenderföld, a múlt évi egy köblös búza vetésének hazaszállítása. HBMLT. V. 637/a 4. 1837.; Balmazújvároson az 1930-as években egy 13—14 éves fiú bére: 6 mázsa búza, 4 kg szappan, 1 szekér szalma, 1 pár csizma, egy nyári malac. Gyűjtötte: Szendrei Eszter DMNA 1707—77.; Kismarjában ugyanebben az időben 12 mázsa búza, 12 pengő, mosatás, disznó- vagy borjútartás volt a cseléd bére. (Saját gyűjt.) Debreceni tanyákon szokásban volt a „12 minden" vagy ritkán a „16 minden", ami azt jelentette, hogy 12 mázsa búza, 12 kg só, szalonna, kása, paszuly és 12 forint (pengő) volt a cseléd bére.

tételre a bért, hanem főként búzában számolták ki a terményjárandóságot (10—16 mázsa búza). Természetesen, ebben az esetben is kikötés lehetett a disznó- vagy tehéntartás, sőt a ruhajárandóság is.[25] A természetbeni juttatásokat illetően az 1930-as 1940-es évekre vonatkoztatva több száz adat áll rendelkezésünkre. Ezek reális elemzése, értékének tényleges meghatározása itt lehetetlen, hiszen olyan tényezőket is figyelembe kellene venni, melyek ma már szinte ellenőrizhetetlenek. A hagyomány tendenciájából azonban lehet némi következtetéseket levonni.

A bennkosztos cseléd létfenntartását az élelem, a ruhajárandóság és a készpénzfizetés adta. A terményjárandóság normális esetben olyan kiegészítés volt, melyet a cseléd fel is élhetett, oda adhatta a családjának, de szerencsés körülmények között — legalábbis annak egy részét — meg is takaríthatta. Külön kiadást a bérben nem szereplő ünneplő ruhák, bizonyos piperecikkek, egyéb használati tárgyak (pl. óra!), fehérnemű, kalap stb. jelentettek. Az élelmiszertételek azt sejtetik, hogy régebben a cselédfiú bérének ezt a részét hazaadta szüleinek (szalonna, kása, lencse). A legnagyobb tétel, a búza jelentette azt a bizonyos akkumulálódó tényezőt, melyet szerencsés körülmények között a szolga eladhatott, s belőle malacot, borjút vehetett. A gabonaneműeket, de egyéb természetbeni járandóságot is, több részletben vette fel a cseléd. A felvett tételeket a gazda mindig gondosan bejegyezte a kalendáriumba. A naturálékat a cseléd eladta, s az árával gazdálkodott. Okos cseléd nyár elején kérte ki járandóságának zömét, mert ekkor többet ért. Ezen a téren is voltak viták a gazda és a cseléd között. A gazda legszívesebben *újkor* számolt volna, mert ilyenkor volt legolcsóbb a gabona, és még súlyosabb is volt. A viták elkerülése miatt a szerződésben megállapodtak a részletfizetések feltételeiről. Nagyon takarékos szolga egy évben 6—8 mázsa búza árát is félretehette. Gondolni kell azonban arra, hogy ha már disznó-, sőt borjú-, tehéntartás is szerepelt a bérben, akkor ennek megfelelően csökkent a terményjárandóság. Tehéntartás mellett már 5—6 mázsa búzánál többet egészében nem kaphatott a szolga. Igaz, hogy az állatállomány — szerencsés körülmények között — gyorsabb akkumulációt tett lehetővé, mint a termény, bár nagyobb volt a kockázata is. Ha az állat elpusztult, egyszerre több év munkájának eredményét vitte magával. Más út azonban nem volt, hiszen a terményt évekig nem lehetett tárolni, a pénz is „csak akkor fiadzott", ha befektették valami hasznothajtó vállalkozásba. Cselédembernek pedig egyetlen ilyen lehetősége volt: az állat, amely növekedett és szaporodott.

A *disznótartás, marhatartás* azt jelentette, hogy a gazda a szerződésben megállapított számú állatot egész éven át a magáéval együtt tartotta. Télen takarmányon, nyáron a legelőn élt az állat. A cseléd szemmel tartotta állatai növekedését, ha mód volt rá, külön lopott adagokkal segítette annak fejlődését. A becsületes gazda ezt elnézte, hiszen természetesnek tartotta, a fösvény perelt miatta a cseléddel. Legtöbbször eredménytelenül, hiszen annak százféle módja volt, hogy a szolga saját állatának kedvezzen.

A fent idézett szerződésekből is láthattuk, hogy a cseléd némelykor bizonyos nagyságú bevetett földterületet kapott a gazdától, melyet maga munkált meg, s a termés egésze vagy része az övé lett. Ez a forma a szolgalegények esetében nem tekinthető tipikusnak. Inkább a munkaerőhiánnyal küzdő volt dzsentri vagy „basa paraszt", vagy más sok földű gazda adta ki földjét bér fejében a cselédnek. Különösen nem volt jellemző a két világháború között, amikor az is külön kegy volt, ha a részesarató harmados kukoricát kaphatott. A gazda természetesen iga segítséget adott a föld megműveléséhez. A kézi munkák elvégzéséhez szükséges szabad idő már sok vitára adott okot. A gazda látástól vakulásig dolgoztatta a cselédet, a kapott föld megművelése sokszor vasárnapra maradt, ezt viszont az egyház tiltotta. A XX. században éppen ezért a bevetett földjuttatás nem volt jellemző, csak a családos, konvenciós cselédeknél, akik családjukkal végeztették el a munkákat.

A gazda a természetbeni juttatásokat se szívesen adta ki előre, csak a már leszolgált idő után. A legszigorúbb cselédtörvények után is volt ugyanis olyan eset, hogy a szolga megszökött. Ritka gazda volt, aki a szökött cselédet visszakövetelte, hiszen egy ellenséges érzületű cseléd igen sok kárt tehetett a gazdaságban.[26]

A cselédek szociális helyzetének megítélésében a szociológusok első helyen veszik figyelembe a bért. Meg kell mondanunk, mi nem a matematikai eszközökkel kimért bérmennyiségben látjuk a kérdés nyitját, hanem sokkal bonyolultabb összefüggéseket kell keresnünk. Hiszen a tényleges kizsákmányolásnak a bér csak egyik mérőeszköze: figye-

[25] Pellei József bére pl. Pocsajban az 1930-as években: 12—13 mázsa búza, 3 öltő alsóruha, két öltő felsőruha (téli-nyári), 3 kék kötő, 3 zsebkendő. Poroszlai Ildikó gyűjtése. DMNA 1651/6—77.

[26] Poroszlai Ildikó gyűjtése. DMNA 1651/6—77.

lembe kell venni az elvégzett munka mennyiségét, minőségét, a munka és az életkörülményeket. Jellemző, hogy a cseléd osztályharc-megnyilatkozásaiban nem áll a bér az érdeklődés középpontjában. Sokkal inkább a rossz és kevés élelem, az embertelen bánásmód, a rossz munkakörülmények stb. Ezért is érdemes lesz némi figyelmet fordítanunk az életmód különböző vonásaira.

A szolga helye a családban

A szolga a felfogadáskor belépett a gazda háztartásába. Ez legtöbb helyen kézfogással, áldomásivással pecsételődött meg. A befogadás azt jelentette, hogy rá mindazok a kötelességek érvényesek voltak, melyek a családot terhelték. Vagyis részt kellett vállalnia a család minden munkájában, sőt gondjában-bajában.[27] Kifejeződött ez többek közt abban, hogy a cselédnek éppen úgy nem volt kötött munkaideje, mint a családtagoknak. Reggel őt is a gazda költötte, mint a fiát. Napközben minden munkát a családi munkaszervezetben végzett. Este a jószág etetése-itatása volt az utolsó tevékenység, melyet még a gazda ellenőrzött, s azután kezdődhetett a szabad idő. Ez a szemlélet még abban az esetben is érvényes volt, ha mint tanyás munkáját lényegében önállóan, felügyelet nélkül végezte, hiszen ő a család egy tagját személyesítette meg. Valóban úgy is élt, úgy viselte gondját a rábízott állatoknak, mintha az övé lenne. Miként a parasztember munkanapját, úgy a cseléd munkaidejét is nehéz órákban kifejezni. Függött az évszaktól, időjárástól s a helyi szokásoktól. Rideg debreceni tanyákon nemcsak nyáron, de télen is 2—3 órakor keltek, s este 6—9 óra között fejezték be a munkát. Falukban legelterjedtebb a 4 órai kelés volt, télen 5 óra. A cselédfiúk egymás között versengtek a korán kelésben. A debreceni tanyákon és bihari falukban egyaránt ismerték azt a *busókürt*höz hasonló 100—120 cm hosszú fakürtöt, amellyel reggelenként egymást ébresztették. Kismarjában amelyik legény minden hajnalban legelőször fújta meg az egész falun áthangzó fakürtöt, az a legközelebbi vasárnapon gazdájától áldomást kapott.

A reggeli ébresztőtől egészen estig a szolgának mindig akadt dolga. Kalmár Sándor pocsaji gazda vallomásából jegyezték le, de az egész tájon ismert mondás: „ha nem találsz munkát, menjél a kocsmába, oszt igyál az én kontómra" — mondja a gazda szolgájának. Persze, ilyen eset nem fordulhatott elő, hiszen a parasztgazdaságban mindig talált munkát az, aki keresett.[28] Ha a földek távol voltak, az esti hazaszekerezgetéssel még inkább kitolódott a munka befejezése. Mivel ez többnyire a naphoz igazodott, a koranyári hónapokban este 10—11 óráig is kihúzódhatott a munka befejezése. A munkából hazaérkezés után még az állatokat el kellett látni, csak azután lehetett vacsorázni. Vacsora után nem szívesen dolgoztak, ha ilyen előfordult — kivéve a kukoricafosztást, disznótort, szüretet vagy más társas munkát — ez mindig elégedetlenséget váltott ki.[29]

A cseléd azonban nem volt egyenlő *rangú* tagja a családnak. A viszony elég bonyolultnak tűnik. A befogadó és eltaszító erők ugyanis keverednek, s mindig azok kerültek előtérbe, melyek a család érdekeinek megfeleltek. Az általunk vizsgált kb. 20 éves periódusban is megfigyelhető, évszázados perspektívában még inkább, hogy korábban a család jobban befogadta a cselédet. Még ha szigorúbbak is voltak a törvények, de az összetartozás is erősebb volt. Az 1930-as évek végétől a cseléd is éppen úgy kezdett elidegenedni a családtól — részben a munkájától is — mint a munkás. Vagyis a kapitalizmusra jellemző munkaadó—munkás kapcsolat a cselédtartásban elég későn alakult ki.

A szolgalegény elsősorban a gazdának tartozott engedelmességgel. A gazda a legújabb időkben is szinte feudális önkénnyel uralkodott szolgája fölött. A gazda a szolgát tegezte és keresztnevén szólította. Ha nagy volt a korkülönbség, sokszor mondta *fiam*nak. A szolga Debrecen körül *gazduram*nak, falukban *bátyám*nak szólította gazdáját, és mindig magázta. A szolga a gazda parancsát *minden latolgatás nélkül* köteles volt végrehajtani. A cseléd munkába állása azzal kezdődött, hogy a gazda sorra elmondta tennivalóit. Bemutatta az állatokat, az eszközöket, mi hol található, mik a házi szokások. A jó szolga ezt egyszeri hallásra megjegyezte. Ha másodszor is el kellett mondani, ezt már némi morgás kísérte. Később már dorgálás, sőt feddés járt a dolgok elmulasztásáért. A cselédperek

[27] A család és a cseléd kapcsolatában tükröződött a paraszttársadalom fejlődése is. A hagyományokhoz jobban ragaszkodó, patriarchális családokban sokkal közvetlenebb a kapcsolat, mint a polgárosuló paraszt, bérlő, nem parasztcsaládokban. Vö. Erdei Ferenc é. n. 138—144.

[28] Poroszlai Ildikó gyűjtése. DMNA 1651/10—77.

[29] A kocsis munkáját szépen leírta Szendrei Eszter DMNA 1707—77.

tömege bizonyítja, hogy a gazda még ebben az időben is megverhette cselédjét. Ebben az esetben is csak akkor került sor perre, ha a verésnek maradandó nyoma keletkezett. A közvélemény még az 1930-as években is normálisnak tartotta, hogy cselédjét a gazda megüsse, különösen a még serdülő korúakat. A 20 éven felüli, gyakorlott és egyébként megbízható szolga megütése etikailag már elítélendő cselekedetnek számított. A gazda azzal érvelt, hogy a dorgálás, verés tulajdonképpen nevelési eszköz. Saját gyerekeit is megverte, ha azok arra okot szolgáltattak. Az indokoltnak megítélt testi fenyítést maga a cseléd-társadalom is elfogadta. Általános elv volt, hogy valakiből csak úgy válhat teljesen kész, érett, derék ember, felelősségteljes családfő, ha az élet kegyetlenebb tényezőit is megismerte, ha megaláztatásban is volt része, és ezt kibírta. Több adatközlő gazda hozott fel példát, hogy a volt cseléd később megköszönte, amiért fiatal korában keményen nevelte. Ma élő volt cselédek ezt nem mindig így látják, de világos, hogy bennük az elmúlt évtizedek társadalmi nevelő hatása ébresztette fel az osztályharcos szemléletet. Annak idején valószínűleg maguk is bizonyos tekintetben természetesnek fogták fel a gazda fegyelmezését.

Más kérdés az, ha igazságtalanul érte a szolgát a sérelem. Az igazságtalanul elszenvedett verés néha egész életre kiható lelki sérülést okozott.[30] Mivel legtöbb szolgát ért ilyen sérelem, nem véletlen, hogy a szolgalegények rendkívül erőteljes társadalmi feszültséget hordoztak magukban, melyek alkalmas körülmények között szinte forradalmi öntudat ébresztői lettek.

A cselédfiú társadalmi magatartását azonban nemcsak a gazdához, hanem a családhoz való viszony is szabályozta. Elsősorban a gazdasszony szerepe volt meghatározó. A gazdasszony ugyanolyan utasítási joggal rendelkezett a családban, mint a gazda. A cseléd ugyan elsősorban mezőgazdasági munkára szegődött, de alkalmanként befoghatták ház körüli munkára is. Vizet hordott, fát vágott, udvart sepert, a kamarában, magtárban cipekedett, malomba ment, a konyhakertben tevékenykedett. Mindez a háziasszony munkaterülete volt, így ezekben az ő rendelkezéseit kellett végrehajtani. A cseléd helyzete így rendkívül kritikus volt, hiszen a gazda és gazdasszony családi munkamegosztása, a családon belüli presztízse különböző volt. Olykor nem volt könnyű feladat az alkalmazkodás. Hiszen a cseléd tényleges helyzete nem kismértékben a háziasszonytól függött. Így pl. a kosztolás, a hálóhely kialakítása, a cselédnek az udvarban való feladatmeghatározása, mind a gazdasszonytól függött. Ha a jó viszony köztük megromlott, a legjobb gazda mellett is elviselhetetlen lett a szolga élete, viszont a jó gazdasszony ellensúlyozni tudta a rossz gazda hibáit. Régi törvény a szolgalegények közt, hogy elsősorban a gazdasszonnyal kell jóban lenni. A gazdasszonyt a cseléd *nénémnek* szólította, az asszony legtöbbször *tegezte* a legényt.

A család többi tagjai és a cseléd közti kapcsolat változó volt. Bonyolította a helyzetet, ha a családban még aktív korban levő öregek is voltak, hiszen ezek teljes joggal igyekeztek rendelkezni a szolgalegényekkel is. Ha ilyen esetben a fiatal gazdának nem volt elég tekintélye, ez igen megnehezítette a szolga helyzetét. Normális körülmények között a gazda lánya és a szolgafiú között tisztességes távolságot kellett tartani. A cselédfiú és a gazdaleány esetleges közeledését egymáshoz nemcsak a család, de a falu is elítélte. Ha őket hírbe hozták, mind a kettőnek menekülnie kellett a faluból. Tudta ezt a leány is, a cselédfiú is, ezért ritkán fordult elő, hogy a tisztes érintkezés határát átlépték volna. Otthon kölcsönösen magázták egymást. A leány nem nagyon utasította a szolgát, de a szolga szívesen segített a leánynak kérés nélkül is.

A cselédnél idősebb gazdafiú a cselédet tegezte, s bizonyos mértékig rendelkezett is vele. Az egykorúak tegezték egymást, hasonlóan, ha kevéssel volt fiatalabb a gazdafiú. Ha ellenben nagy volt a korkülönbség, akkor a cseléd tegezte, a gazdafiú bácsizta a cselédet. A cseléd magatartását illetően többféle szokás uralkodott. A polgárosuló debreceni tanyákon vagy városban a cseléd *fiatal gazdának*, sőt nemegyszer *fiatal úrnak* szólította a gazda gyerekeit, és sohasem tegezte. Az idősebbeket itt is magázta.

A munkában teljesen egyenlők voltak a fiúk: a családban kialakult munkamegosztás szerint mindenki végezte a maga feladatát. A gazda vitás esetekben nemegyszer a cseléd pártjára állt, ezzel is éreztetve, hogy a munkában a szolga a család fő támasza. A szolga és a gazdafiúk régebben együtt háltak az istállóban. A munkát nagyjából egyenlő munkamegosztásban végezték, munkaidejük nagy részét egymás mellett töltötték. Sokat beszélgettek, közös gondolataikat kicserélték. A szolgafiú is kötetlenül elmondta véleményét a világ folyásáról, s nagyon sok vonatkozásban közös platformon álltak. A gazdafiú sokat tanult a több helyen megforduló cselédfiúk élettapasztalataiból. A cseléd tanult az

[30] Szendrei Eszter DMNA. 1707—77.; Szilágyi Ferenc volt cseléd öreg korában is gyűlölettel emlegette egyik gazdáját, aki őt gyerekkorában igazságtalanul megütötte.

általában iskolázottabb, magasabb körökben inkább megforduló gazdalegénytől. A falusi társasösszejövetelek nagy részében ugyan elkülönültek egymástól, de voltak közös alkalmak, ahol egymás szokásait elleshették. Ilyenek voltak mindenekelőtt az istállóban való esték, a gazda házánál zajló családias társas összejövetelek (disznótor, lakodalom, névnap), melyeknek a szolgalegény is részese volt: a meghívott vendégek között — természetesen, az alacsonyabb társadalmi rangúak számára kijelölt helyen, az asztal végén, a kis szobában vagy a konyhában — részt vehetett az étkezéseken, a mulatságban. A gazdalegények meséket, anekdótákat, régies dalokat tanultak a szolgalegényektől, azok a polgári életforma jegyeit, az újabb viseletet, a divatosabb nótákat, táncokat tanulták meg a gazdalegényektől. Általában megegyeztek abban, hogy kölcsönösen kerülték a piszkos, nehéz fizikai munkát, utálták a korán kelést, s szerették a fiatalos szórakozásokat. Ezen a téren még a gazdával szemben is közös volt az állásfoglalásuk. Olyanra is találtunk példát, hogy a szolga és a gazdalegény közösen dézsmálták a gazda magtárját, s az ellopott búza árán osztozkodtak. Egyik szolga citerázni tanította a gazda fiát. Ugyanez a gazdafiú egy másik szolgájuknak citerát csinált ajándékba. Egyik gazdalegény vőfély lett volt szolgájuk lakodalmán. A szolgalegények és a gazdalegények között számtalan más szál is fűződhetett, mely nemegyszer életre szóló kapcsolatot eredményezhetett. Gyakori eset volt, hogy volt cselédek egykori gazdáikat hívták gyerekük keresztapjának. Mindez nem jelentette, hogy feloldódott volna az alapvető osztályellentét a szolgák és a gazdalegények között. Nem, sőt faluközösségi szinten az 1930-as években már számottevő a társadalmi feszültség. A gazdalegények társasösszejövetelein pl. a szolgalegények nem nagyon jelenhettek meg. Ha igen, akkor is csak *hátul*, a terem vagy a tánctér félreesőbb részén táncolhattak. A cselédek és a gazdalegénybandák között nemegyszer véres verekedésekre került sor, ha azok valamely íratlan szabályt megszegtek.[31] Súlyos bűnnek számított, ha a szolgalegény a muzsikás előtt táncolt olyankor, amikor a gazdalegény is ott akart. Nagy bűn volt, ha olyan leányt hívott táncba, akinek gazdalegény udvarolt vagy fordítva, ha a gazdalegény hívatlanul ment a *szógabál*ba vagy a szolgák sajátos összejöveteleire, a *ricsaj*ba vagy *culáré*ba.[32]

Azt is csak általában mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági munkákban a gazda és cseléd közt nem volt különbség, hiszen az természetes, hogy a legterhesebb ház körüli munkákat a szolgával végeztették el. Sokszor azokat is, amelyekre a legényfiúk lettek volna illetékesek. Ezek apróbb összeütközéseket okoztak, melyek felhalmozódva sérelmeket eredményeztek. A cselédek legérzékenyebb pontja mindenkor az étkezés és a bánásmód volt. Az a gazda, aki nem gondoskodott cselédje kielégítő étkeztetéséről, csak jövőmenő szolgákat kaphatott. A becsületbe vágó sértéseket a szolga nem bocsátotta meg, ez felhalmozódva osztálygyűlöletté vált. Éppen ezért a „jó gazda" fogalma elsősorban e két feltétel alapján körvonalazódott a cselédek körében. Azt, hogy sokat kell dolgozni, hogy a gazda kemény, határozott, sőt szigorú, legtöbb cseléd elfogadta. Soknak egyenesen imponált, ha olyan helyen szolgált, akiről köztudott volt a szigorúság, nagy munkakapacitás, akinek szilaj, jó lovai voltak. Szerették a köztiszteletben álló, tekintélyes gazdákat. A gazdatekintély a szolgalegényre is kisugárzott. „Jó gazda — jó szóga" — mondták, s ez a szolgának is imponált. Úgyanakkor megvetették a fösvény, izgága, rendetlen gazdát. A gazda girhes, rossz lovaival a szolga is szégyellt végigmenni az utcán. Az anyagi gondokkal küzdő gazda mellett a cseléd sem volt biztonságban.

De a gazdák is rangsorolták a cselédeket. Legnagyobb tekintélye azoknak volt, akik hosszú ideig szolgáltak egy helyen, akik az állatokat szerették. A jó gazdák még azt is megbocsátották, ha a szolga gazdájuk tudta nélkül, pótadagokkal kedveskedett a rábízott állatoknak, hiszen ezzel is kifejezte, hogy szereti az állatot. A jó szolga minden felszólítás nélkül végezte a dolgát. Sohasem tétlenkedett, mindig talált magának elfoglaltságot. Szerették a vidám, jó kedélyű legényeket, jobban, mint a búskomor, elégedetlen típust. Az értelmi képesség nem volt mindig előnyös, hiszen az ilyenek rendszerint jártasabbak voltak az osztályharcos elméletekben is. Az ügyefogyott szolga azonban nem növelte a gazda tekintélyét. A jó kiállású, jó munkás cselédre gazdája is büszke volt, érdemeivel, különösen a legény testi erejével messze dicsekedett. Úgyanakkor nem szerették a helyüket gyakran változtató, izgága embereket, még akkor sem, ha különben jó munká-

[31] Poroszlai Ildikó gyűjtése. DMNA 1651/10—77.; Kismarjában az 1930-as évek végén Keserű János szolgalegény volt az egyik szolgalegénybanda vezére. Hatalmas erejű legény volt, aki fogadásból 10 mázsa súllyal megterhelt szekér hátulját fel tudta emelni. Egyik verekedés alkalmával azonban nálánál jóval gyengébb ellenfele baltát vágott a hátába, aminek következtében Keserű egész életére megrokkant.

[32] Varga Gyula 1958. 106—116.

sok voltak. Legjobban megvetették azokat, akik rosszul bántak az állatokkal, de nem kedvelték a loncsos, magukat elhanyagoló, lusta legényeket sem. Legnagyobb bűnnek a lopást tartották. A tolvaj cselédet azonnal törvény elé vitték, s lehetőség szerint szerződését azonnal felbontották.

A jó hírben álló szolgákat messze földön számon tartották, s annak magasabb bért is adtak. A rossz hírben állóknak nem volt könnyű helyet kapni. Ők voltak a táj vándorai, akik faluról falura jártak, s mindig ott próbáltak helyet keresni, ahol nem ismerték őket. Az ilyenek helyzetét nehezítette az 1876. XIII. tc. 69. §-a óta kötelező cselédkönyvi beírások bevezetése, amelyben távozáskor a gazda jellemzést írhatott a cselédről. A rossz hírben álló cseléd kevesebb bért kaphatott, de nem szívesen fogadták be maguk közé a jobb körülmények között élő szolgák sem: a paraszti moráltól eltérő viselkedéssel nem lehetett tekintélyre szert tenni egy élő közösségben.

A szolgalegények életmódja

A szolgalegény életének zöme munkában telt el. Hajnalban a gazda keltette, utána az egyes családokban kialakult munkamegosztás szerint végezte dolgát. Hajnalban a szolgalegény dolga volt a *ganézás* (a trágya leszedése és kihordása), a *lópuculás*, a takarmánynak az udvarról való behordása, az ól és környékének felseprése, itatáskor a vízhúzás, szóval a hajnali munkák nehezebb része. Néha az egész reggeli etetés rá maradt. Közben elő kellett készíteni a szerszámokat a napi munkához, nyáron ki kellett engedni a csordára járó állatokat, télen a szarvasmarhákat is meg kellett *vakarni*. Ritkán volt a cseléd munkaköre a disznóval való foglalkozás. Erre nagyobb gazdák gyerekszolgát, kiskondást fogadtak, más helyen a család idősebb férfitagja végezte el. Sohasem volt a cselédek dolga a baromfiakkal való bánás. Sértés és gúny tárgya lett volna, ha a cseléd-fiú gondozta volna a baromfiakat.

A szolga rangját, egyben legnagyobb megbecsülését az jelentette, ha lóval bánhatott, lóval dolgozhatott. Debrecen környéki tanyákon azért is nevezték *kocsis*nak a cselédet, mert itt elsőrendű feladata a lovak gondozása, hajtása volt. Ebben azonban osztoznia kellett magával a gazdával vagy a gazdalegénnyel, akik legszívesebben szintén lóval dolgoztak. Ahol több lóiga volt, ott egyiket vita nélkül a szolga — kocsis — kaphatta. Ha pedig ötös, hetes fogatot alakítottak, akkor a kocsis volt az, aki a fogatot a nyeregből hajtotta. Ha a lovakat a gazdának kellett átengedni, akkor az ökör-, tehénfogat maradt a cselédnek, de ezt már nem szívesen vállalta, mert megalázónak tartotta. Társai is csúfolták érte: „hé, ganés a térgyed!". Ha valaki eleve béresnek állt, annak számolnia kellett a kocsisok élcelődésével. Éppen ezért béresnek vagy nagyon fiatalok álltak, akik még nem merték vállalni a lóval való bánást vagy idősebbek, akik pedig már szíve-

1. kép. Szolgalegény kévét adogat gazdájának. Kismarja, 1946.

sebben dolgoztak csendesebben, lassabban, s a mozgékonyabb, több veszéllyel járó lovakat átengedték a fiataloknak.

Amikor a gazda, sőt a gazdalegény is belépett a munkába, a cselédre igen sok gyalogmunka hárult. Elvileg minden munkát el kellett végezni, az azonban megalázónak számított, ha a gazda aratásra is befogta a cselédet. Magyar Mihályt pl. Hajdúszoboszlón azért hagyta el szolgája, mert az nem akart „élet takarókat" fogadni. Mikor aztán megfogadta a takarókat, a szolga visszatért gazdájához.[33] A kaszálásban, kapálásban lehetőleg elöl vagy közvetlenül a gazda után kellett haladnia. Kaszálásban az első kaszás diktálta a tempót, s a hátulsó biztosította, hogy senki le ne maradjon azzal, hogy mindig „a sarkába vágott" az előtte haladónak. Nagy gazdaságokban a kocsisok önállóan, felügyelet nélkül dolgoztak, de a falusi szolgalegénytől is elvárták, hogy a gazdaságban előforduló bármilyen munkát el tudjon végezni. Kifogást nem nagyon fogadtak el, bár a gazda folyton oktatta a szolgát. Még 6—10 éves szolgálat után se restellte megszólítani, ha az valamit nem kedvére tett. Sokszor szinte szőrszálhasogatásnak tűnt az ilyen apró figyelmeztetés, és sok cseléd ezt valóban szekatúrának vette. A bölcsebbek — ha valóban volt valami értelme — tanultak belőle. Ilyen sorozatosan visszatérő esetek a takarékossággal kapcsolatos megjegyzések (elhullajtott széna, rosszul kezelt kazal, túladagolás az állatoknak stb.), az állatokat kímélő intések („ne hajts gyorsan, ne üsd az állatot, ügyelj a helyes befogásra"), végül a munka esztétikája, melyre a fiatalabbak mindig kevésbé voltak hajlamosak, mint az öregek („szántáskor ne húzasd ki a földet, a nagyobb rögöket verd szét, a bevetett föld végét kapával húzd föl stb."). A szolgától tehát a gazda ugyanazokat a normákat kérte számon, mint családtagjaitól. Volt, aki szigorúbban ítélte meg a szolga mulasztását, mások elnézőbbek voltak vele szemben. Azt azonban elvárták, hogy ugyanolyan gonddal végezze munkáját, mintha a sajátjában dolgozna. A gazda úgy tekintette a szolgát, mintha „inas" lenne, aki csupán azért szolgál, hogy a gazdálkodást kitanulja. Erről azonban nagyon kevés szolgát lehetett meggyőzni. A szolgákban ösztönszerűen kifejlődött a gazdaellenes osztályöntudat. Még a leghűségesebb cselédben is megvolt valamiféle ellenállás. Ez legtöbbször csak a gazdaszidásban, a gazda háta mögötti gúnyolásában nyilvánult meg. Előfordult, hogy a szolga ellentmondott a gazdának, de ennek hiábavaló voltát hamarosan be kellett látnia. Így inkább a passzív ellenállás jegyeivel találkozunk (hibásan, rosszul végzett munka, időlopás, a szerszámok rongálása). Volt, aki az állatokon töltötte bosszúját, de ezt maga a szolgatársadalom is megvetette, hiszen az állat nem tehet semmiről. A cselédösszejövetelek sokszor parázslottak a gazdagyűlölettől, viszont nyílt, csoportos lázadásra nem került sor. Ritkán fordult az is elő, hogy a cseléd megtagadta valamelyik munkának az elvégzését. Ez lázadásnak számított, s a gazda-közvélemény még akkor is elítélte, ha a cselédnek volt igaza. Még ritkábban fordult elő, hogy a cseléd megütötte gazdáját. Ez rendszerint azonnali elbocsátással járt. Bár a szolgák egymás közt szívesen adtak elő olyan történeteket, amelyekben a gazda csúfos vereséget szenvedett. Némelykor a mesék szférájában szólalnak meg ezek a történetek. Csattanója mindeniknek az, hogy a furfangos szolgalegény túljár gazdája eszén, s a gazda csúfos vereséget szenved: a szolga elnyeri ökrét, földjét, lányát, feleségét, vagy éppen szíjat hasítottak a gazda hátából.[34]

A cselédnek azonban nem sok ideje maradt a szervezkedésre, hiszen szinte minden idejét a gazda családjának keretei között töltötte. Életformája a család életritmusához igazodott, de kezdetlegesebb volt. Jellemző pl., hogy kint mosakodott az istállóban rossz mosdótálból, nyáron a kút mellett. Hetenként egyszer borotválkozott, s ugyanekkor váltott tiszta fehérneműt. A vasárnapi tisztálkodáshoz vizet melegíthetett. Fürdésre télen

[33] HBMLT. V. A 402/6 4. 1875. márc. 3.

[34] Egyetlen olyan történetet ismerünk, amelyben a szolgafiú a vesztes, ez is inkább moralizáló történet, mint népmese. Szalonnasütéskor szokták mondogatni. Tartalma a következő: a szolga fogadott gazdájával, hogy egy nádszálból készített sütőn száz alkalommal megsüti a szalonnát úgy, hogy a nádszál nem ég el. Ha megnyeri, övé a gazda két ökre, ha elveszíti, szíjat hasítanak a hátából. Minden délben megsütötték a szalonnát, már a kilencvenedik alkalomnál tartottak, de a nádnak még semmi baja nem volt. Már biztosnak látszott, hogy a gazda elveszítette a fogadást. Ekkor megmondta csinos, fiatal feleségének, hogy mi a veszély. Az asszony ígérte, majd ő rendbehozza a dolgot. Másnap délben ő is kiment a mezőre s szalonnasütéskor leült a legénnyel szemben. Szoknyáját is úgy rendezte, hogy a legény figyelmét magára vonja. Valóban, néhány perc múlva tüzet fogott a sütő, s a szalonna beleesett a tűzbe. Mégsem hasítottak azonban szíjat a legény hátából, mert az asszony kikötötte, hogy a legénynek nem lehet bántódása.

sohasem volt lehetősége, nyáron is csak folyóban, szabad vizekben, esetleg nagy kádban az udvaron. Kisebb sérüléseit maga kuruzsolta, csak súlyos betegség esetén ment orvoshoz.

A vasárnap elvileg munkaszüneti nap volt. Azonban az állatokat vasárnap is meg kellett etetni, mégpedig kétszer. Nyáron a csordára járó állatokat ki kellett ereszteni, este be kellett kötni. A kialakult családi munkamegosztás szerint ez alól a cseléd se menekült. Rendszerint vasárnap seperték fel az udvart, a ház elejét. Beszámítva az alaposabb tisztálkodást, borotválkozást, a vacok környékének rendbe tételét, vasárnap délelőtt nem beszélhetünk tényleges szabad időről. Ebéd után kezdődhetett a szabad idő. Télen a délutáni etetést a gazda ellátta, így lényegében estig, illetve éjszakáig szabad volt a cseléd. Vasárnapra a cseléd béréből kb. egy liter borra valót elkért. Sok gazda ilyenkor béren felül

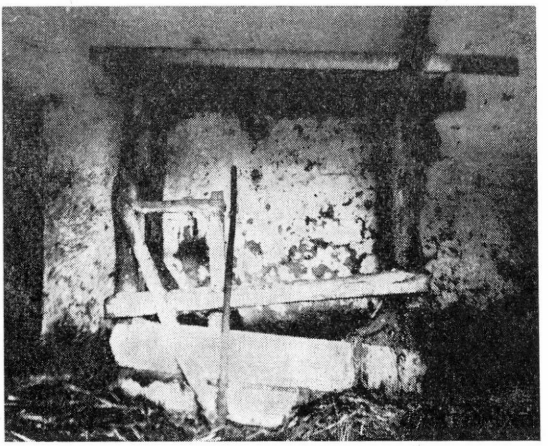

2. kép. Vacok az ólban. Kismarja, 1953.

is adott néhány fillért, hogy azután jobb kedvvel menjen a munka.[35] Voltak faluk, ahol megkövetelték a cselédtől, hogy vasárnap délelőtt templomba menjen. A XX. században, különösen református falukban erre nem fordítottak nagy gondot. A tanyasi cselédek vasárnap mentek be a városba, felvették a heti nyers élelmet, tisztálkodtak, korzóztak egy-két órát, s nem sokkal dél után indultak vissza a tanyára. Különös ünnepnek számítottak a vásárok, ahova a cselédek is gyakran eljuthattak, vagy úgy, hogy a gazda jószágait hajtották, vagy erre a napra szabadságot kaptak. Vásárokon a cselédek, pásztorok különösen felszabadultak, s a lacikonyhákban, csárdákban nagy mulatást csaptak. Sok cseléd évi keresete úszott el ilyenkor.

Kiemelkedést jelentett a hétköznapok szürkeségéből az ünnepnap. Ezeknek néha maguk is aktív szereplői voltak. Karácsony este jártak kántálni, betlehemezni. Disznótorokon, lakodalmakon maskaráztak, jártak köszönteni, szóval társas életet éltek. Öröm és bánat kísérte útjukat, s a teméntelen munka özönében az ünnepi órák nyújtottak emberi kitárulkozást.

A szolgalegény pálya — mint mondottuk — átmeneti állapot volt, általában a házasságkötésig tartott. A szolgalegény éppen úgy kezdte a társkeresést, mint mindenki más a faluban. Érdeklődési köre természetesen a hasonló sorsú napszámos, szegényemberek házatája felé irányult. Tanyai cselédember a szomszéd tanyákon érdeklődött. Itt, ahol szűkebb volt az érdeklődési kör, kisebb társadalmi különbségek is jobban áthidalódtak; nem egy szolgalegény gazdalányt vett feleségül.

A szolgalegény 18—20 éves korában kezdett lányokhoz járni. Az udvarlás idejét még szűkebbre szabta a kényszer, mint a parasztfiataloknál. A megszokott napi munkák mellé a szolgalegény gyakran még váratlan megbízatásokat is kapott, s arra egyáltalán nem hivatkozhatott, hogy lányhoz jár. Így csak a szombat este és a vasárnap este voltak a találkozási alkalmak. Ilyenkor is inkább a szűk körű, kisebb, főként a házi összejövetele-

[35] Poroszlai Ildikó gyűjtése. DMNA 1651/6—77.

ket keresték *(ricsaj, culháré, dübögő)*. A szolgafiúk gyakran tartottak fenn házasságon kívüli nemi kapcsolatokat. E kapcsolatokról a fiatalok egymás közt tudtak, de erről nyilvánosan nem beszéltek. Ha kitudódott, ebből nagyobb botrányok ritkán keveredtek. Mindenki tudta, hogy egy korán kötött házasság mindkét fél számára több gondot jelentene.

Az ismerkedésre, kapcsolatokra a cselédfiú az istállóban baráti körben készült fel. Téli estéken az istállóban összegyűlő cselédfiúk sok folklorisztikus hagyományt megőriztek és átadtak egymásnak. Kedveltek voltak a különböző erő- és ügyességi játékok.[36] Sokat meséltek régi népmeséket, betyártörténeteket. Ócsárolták a rossz gazdát. Igen elterjedtek voltak az ún. „igaz történetek", melyeknek főszereplői a pap, a katona és a szolgalegény. Sokan kártyáztak pénz nélkül, legfeljebb *gyufára* (a gyufaszálak helyettesítették a pénzt).[37] Volt, aki olvasott, főként ponyvákat. Kézről kézre jártak Bogár Imre, Angyal Bandi, Zöld Marci, Rózsa Sándor históriái.[38] Itt tanultak meg egymástól citerázni, itt tanulgattak táncolni. A leányt a nyelére állított seprű helyettesítette. Javítgatták, igazították egymást. Az idősebbek tanították a fiatalabbakat a szerelem fortélyaira. Különböző erotikus történeteket meséltek egymásnak, kicserélték ez irányú tapasztalataikat. Akik gazdáikkal őszinte kapcsolatban álltak, kikérték azok tanácsát is. Kismarjában Ficz Gyula cselédnek gazdája fogalmazta a szerelmes leveleket, melynek házasság lett a vége. A gazdák a normális szerelmi kapcsolatokat nem tiltották, ha az nem ment a munka rovására. Az éjszakai tartós kimaradást azonban tiltották, s nem szerették a túlságosan érzékeny szolgafiút sem, hiszen mindkettő csökkentette a munkában való aktivitást. Tiltották a korai udvarlást, hiszen tudták, hogy a korai házasság korai szegénységet hoz. Semmiképpen nem nézték el, hogy a leány jöjjön a fiú után az istállóba. Szegény házak egyetlen szobájában élt a család; ez sem volt ideális kapcsolat a fiatalok találkozására. Nyáron szívesebben találkoztak hát a faluszélen, erdőkben, réteken, de télen nem volt más lehetőség, mint a családi kör. A szegény leányok szülei általában szívesen fogadták a szolgalegényt, hiszen annak mindig volt pénze, jó koszton élt, volt becsületes ruhája, s lehetett reménye, hogy egyszer majd kijut a szolgasorból. Így elnézték a fiatalok szerelmeskedését is, bár a leányt folyton figyelmeztették a várható következményekre.

Az értelmes szolgalegény azonban csak akkor nősült, ha a katonaságot kiszolgálta, s volt már bizonyos megtakarított vagyonkája. Ehhez viszont még a katonaság után is egy-két évet szolgálni kellett. Ha ezt a legény nem csinálta végig vas akarattal, többé nem sok reménye lehetett, hogy kijut a szegénységből. Ha a dolgok elrendeződtek, jöhetett a házasság. A cseléd lakodalma mindenütt a helyi hagyományok szerint folyt, a szolgalegény szüleinek és a menyasszony szüleinek házánál. A becsületes gazda tisztességes nászajándékkal segítette volt cselédjét (malac, borjú), nemegyszer ő volt a legény násznagya. Így bár szerényebb keretek között, de a lakodalmi szokásokat a gazdákéhoz hasonlóan végigcsinálták.

A házasságkötéssel véget ért a cselédsors első fejezete. A lehetőségek az adott időszakban szűk horizontot adtak: a fiatal pár folytathatta a cselédkedést mint komenciós a nagygazdák tanyáján, vagy beállhatott uradalmakhoz. Ha meg akarta őrizni személyi szabadságát, sokkal nagyobb nyűgöt, a gazdasági bizonytalanság kényszerét vette a nyakába. Lehetett napszámos, summás, kubikus, ha szerencséje volt, részes munkás. Ha jó viszonyban vált el gazdájától, továbbra is nála maradhatott mint részes arató, harmados kapás. Aki valami kis gazdasági alapot, két kis tehénkét, egy-két kocadisznót, házat össze tudott hozni, az *önálló* életet kezdhetett: földet bérelt vagy feles földet vállalt. Jól tudjuk, hogy még e viszonylag szerencsés indulás után is számtalan nehézséggel kellett megküzdenie a mindennapi kenyérért. Ha azonban cseléd korában nem tett szert a feléséghez szükséges igára, gazdasági felszerelésre, később erre már sokkal kisebb volt a lehetősége. Éppen úgy, mint annak, aki községi, közösségi szolgálatot vállalt.

A szolgaság intézménye mai államunkban végképp eltűnt. Ma ésszel is nehéz felfogni, hogy pár évtizeddel ezelőtt még sokezer fiatalember élt feudális jellegű személyi függésben. Jó vagy balsorsuk a vak véletlenen s egy lényegében elnyomott, de velük szemben mégis elnyomó, uralkodó gazdatársadalomtol függött. Róluk eddig keveset szólt a történelem, pedig létük számottevő tényező volt mind gazdaságtörténeti, mind néprajzi tekintetben, hiszen a néphagyományok egy részének ők voltak elsőrendű hordozói.

[36] Ilyen volt az ún. „török ütés". Egy felállított csutka volt a török, melyet négykézláb állva, kézzel egy-egy kukorica csutkára támaszkodva úgy kellett leütni, hogy a hasuk nem érhetett a földre.

[37] Szilágyi Ferenc elbeszélése. DMNA 1708—78.

[38] Szendrei Eszter gyűjtése. DMNA 1707—77.

IRODALOM

BALÁSHÁZY János
1844 *Debrecen mint van s jövendője.* Debrecen

BALOGH István
1965 *Tanyás gazdálkodás.* In.: SZABÓ István (szerk.) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. 429—468. Budapest

BORZSÁK Endre
1936 *A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében.* Néprajzi Értesítő XXVIII. 41—61.

ERDEI Ferenc
é. n. *A magyar paraszttársadalom.* Budapest

FÉL Edit—HOFER Tamás
1967 *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban.* Néprajzi Közlemények XII. 3—4.

HERKELY Károly
1936 *A legényélet szokásai Mezőkövesden.* Ethnographia XLVII. 210. skk.

KIS Lajos
é. n. *A szegény ember élete.* Budapest

KRESZ Mária
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Néprajzi Tanulmányok. 53—92. Budapest

MOLNÁR Ambrus
1967 *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása Sápon.* Agrártörténeti Szemle IX. 514—551.

MOLNÁR Mária
1970 *Egy parasztgazdaság munkaszervezete* (Tarpa, 1940). Agrártörténeti Szemle XII. 497—517.

NAGY Lajos
1965 *Csere gazdalegények.* Ethnographia LXXVI. 610—612.

SÁPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai a XVI. századtól 1848-ig.* Budapest

VARGA Gyula
1958 *Játékos, dramatikus táncok Biharban.* Tánctudományi Tanulmányok I. 106—116.

VERES Péter
1941 *Falusi krónika.* Budapest

Gyula Varga

LEBEN UND WIRKEN VON JUNGKNECHTEN IN DER GEGEND VON DEBRECEN

(Auszug)

Die Studie beschreibt die Lebensform von Jungknechten, die sich für ein Jahr verdingt haben, in Kost und Quartier bei einem Großbauern zu leben. Die Studie handelt von der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts und ist großenteils auf Grund persönlicher Erinnerungen geschrieben. Der Knecht erhielt seinen Lohn in erster Linie in Naturalien. Einzelnen Knechten wurden bestimmte Wirkungskreise zugeteilt (zum Beispiel als Gehilfe des Schweinehirten, als Kutscher usw.), in Wirklichkeit war er aber gehalten, jede Art von Arbeit zu verrichten. Der Großbauer verfügte über seine Knechte mit strenger Willkür, doch setzten das Interesse seiner eigenen Wirtschaft (nämlich, gute Knechte zu erziehen) und die gesellschaftliche Kontrolle dieser Willkür Schranken. Der Dienst konnte auch mit dem Erlernen der landwirtschaftlichen Arbeiten verbunden sein, unter der patriarchalischen Leitung des Großbauern.

Als Knechte verdingten sich im allgemeinen die Söhne der besitzlosen Armen und zwar oft schon im Alter von zehn bis zwölf Jahren. Sie konnten dann als Peitschenknecht (Gehilfe bei den Pferdegespannen), Gehilfen des Schweinehirten oder anderer Knechte werden. Richtiger Knecht wurde man im Alter von vierzehn bis sechzehn Jahren bis zur

Eheschließung. Oft verdingten Zwergbesitzer, ja selbst Großbauern ihre Söhne als Knechte, teilweise, um die eigene Familie zu entlasten, aber auch, um den jungen Burschen die Handgriffe des Wirtschaftens erlernen zu lassen. Die Beschäftigung als Knecht wurde im allgemeinen als Übergangszustand betrachtet, man bemühte sich etwas auf die Seite zu tun, um ein selbständiges Leben beginnen zu können. Es kam vor, daß Knechte zwischen ungarischen und rumänischen Dörfern „ausgetauscht" wurden und daß sie so die Sprache der anderen Nationalität erlernen konnten.

Der Knecht schlief im Stall. Hier traf er auch seine Mitknechte und Freunde. Im übrigen fügte sich sein Leben dem der Familie des Landwirtes ein. Das Familienhaupt erteilte ihm die Befehle, der Knecht stand aber auch in einem Abhängigkeitsverhältnis zur Frau seines Brotgebers, ja sogar zu dessen älteren Söhnen. Die Knechte hatten sich eigentümliche folkloristische Traditionen und Gebräuche bewahrt. In diesen finden sich Erzählungen, die gesellschaftliche Unzufriedenheit und ein gewisses professionelles Selbstbewußtsein ausdrücken.

Béres András

Verbuválás és egyéb tánctörténeti adatok a XVIII—XIX. századi Bihar megyéből

A XVIII. század második és a XIX. századnak különösen első fele komoly figyelmet érdemel a nemzeti tánckultúra megismerése szempontjából. A katonaállításra, katonafogásra, de a gazdasági élet számos területére, a céhéletre, a mesterségekhez kapcsolódó szokásokra vonatkozó egykorú, kevéssé hozzáférhető leírások, feljegyzések, sokrétűen gazdagítják eddigi ismereteinket a korszak táncairól. A magyar tánctörténeti kutatás szempontjából egyáltalán nem lebecsülendők azok a szórványos adatok, amelyek a különböző levéltárak gyűjteményeiben, így a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban is feltalálhatók. A tanácsi jegyzőkönyvek határozatai csak utalásokat tartalmaznak, azt is ritkán, más alkalommal részletesebb ismertetést adnak egy-egy zajosabb eseménnyel, csárda- vagy vendéglőbeli mulatsággal, verekedéssel kapcsolatban. A különböző perek, az azokban fellelhető tanúvallomások, az események megvilágítása során rámutatnak a kor sajátos táncdivatjára. Más egykorú feljegyzések táncra utaló adatai még számos eddig ismeretlen, de fontos mozaikdarabbal tehetik teljessé a képet.[1]

A levéltári kutatások során elsősorban figyelembe kell venni a megyei és városi jegyzőkönyveket, a közgyűlési iratokat, amelyeknek mutatói sok esetben nagy segítséget adnak. De a polgári törvényszék ügyviteli és peren kívüli eljárási iratai, az ügyészi vizsgálatok, a polgári pertestek, a tiszti perek iratcsomói szintén számos értékes adatot rejtenek. Hozzáférhetőségüket mutató segíti, de ahol ez nem áll rendelkezésre, az iratok tanulmányozása csupán az egyedi átnézés módszerével történhet.

A rendelkezésre álló levéltári adatok sokszor csak utalások, máskor bővebb tájékoztatást nyújtó dokumentumok. Gyakran verekedésből származó pereskedésből derül fény csapszékbeli, csárdai vagy vendéglői táncolásra, s a táncok milyensége mellett a tánc módját és formáit is megismerhetjük. Leggazdagabb a verbuválásra, erőszakos katonafogásra, katonaállításra vonatkozó feljegyzésanyag, amely újabb tánctípusunkra, a verbunkra nyújt sok, eddig kevéssé ismert adatot. Idegen földről ideérkezett, itt szolgálatot teljesítő katonák mulatsága során keletkezett nézeteltérésekből, illetőleg azok peres anyagának tanúvallomásaiból német és lengyel táncokra is történik utalás. Más adatok a céhek, a céhes mesterlegények szokásaira s táncaira hívják fel a figyelmet. Ismereteinket bővíti a farsangi bálok megtartására, lefolyására utaló forrásanyag, különösen a tanácsi jegyzőkönyvekben. A levéltári adatok mellett az egykorú sajtó könnyebben hozzáférhető ismeretanyaga sem mellőzhető. E történeti adatok egyidejűleg több évszázad erkölcsi, etikai normáit is elénk tárják. Megállapítható az is, hogy az egykorú sajtó szubjektív adalékaival szemben a levéltári anyag tárgyilagosabb, hitelesebb.

*

[1] Pesovár Ernő 1960; Morvay Péter 1957.

Gyakran szűkszavúak a feljegyzések, amint ezt Debrecen város 1749. évi jegyzőkönyvében is tapasztalhatjuk:[2] „Mocsi András, Monus Gáspár, Jó András . . . az elmult vasárnap mely bőjt napja vólt a Szeles csapszékben hegedűltették magokat, ott ittak 's tánczoltak, büntetődjenek". A hasonló vétkek elharapódzásának megakadályozására olyan határozat született, hogy: „civisek keményen megpirongattassanak, a csikósoknak pedig és a három hegedűs cigánynak mindeniknek adjanak 24 pálczát". Erőteljesen szembeütköző a társadalmi különbség, amely a nemesi rangú cívisek esetében csupán pirongatás formájában nyilvánul meg, míg a szolgarenden levő csikós és a hegedűs cigányok huszonnégy pálcát kapnak, ami a városi hajdúk vagy ármások (fegyveresek) mint végrehajtók közreműködésével elég kemény büntetésnek számított. Sajnos a tánc milyenségére itt nem találunk utalást, csupán feltételezhetjük, hogy férfitáncról s azon belül pásztortáncról lehet szó, de itt a tanácsi intézkedés az ünneprontás ellen tiltakozik, és büntetésével nyilvános példát statuál.

A férfiak szóló vagy magános táncolására máshol bővebb adatokat találunk. A tánc gyakorta csapszékben ment végbe, mint a Bihar megyei Tiszti perek egyik 1761. évi tanúvallomása is mutatja a Domoszlói Csapszékben történt mulatással, verekedéssel kapcsolatban.[3] Budai György 19 éves Kovácsi lakos nemes személy, aki bottal, majd karóval verekedett, s gyilkosságba esett, így vallott Bihar megye Tiszti Törvényszéke előtt: „nem mentem edgyütt én a' Bihariakkal a Domoszló Csapszékbe, hanem az előtt mintegy órával mentem Kovácsi Váczi Györgyel, és Kis Mihályal; *vagy két Tánczot jártam is a' verekedés előtt ottan Hegedünél. Kis Mihállyal tánczoltam, de Fejér néppel, valaminthogy soha nem szoktam tánczolni, ugy akkor sem tánczoltam*". Világos tehát, hogy itt ismét férfitánccal találkozunk, de annak kiemelése, hogy fehérnéppel soha nem szokott táncolni, arra utal, hogy bár ismert a párostánc is, némelyek nem szeretik.

Nem hanyagolható el a sajátos, táncra utaló kifejezések elemzése, amelyek például egy 1779. évi tanúvallomásban mutatkoznak.[4] „*Ottan tánczba eögyelettem*" valószínűleg azt jelenti, hogy eredetileg nem volt célja a táncolás, de miután belecseppent a mulatság közepébe, maga is részt vett benne. A kitörő indulatszók is utalnak a táncra, amikor azt olvassuk; „Huzzad czigány menkő teremtette, azzal vagy *hármat fordult az tánczba*". Itt már a folyó mulatság közepében találjuk magunkat, amikor a közbekapcsolódó fordult néhányat. A szép kifejezésekből azt is megtudhatjuk, hogy a XVIII. században a tánc szó már általánosan elterjedt, jóllehet ez esetben a fordulás is magát a táncot jelenti.

A XVIII. század közepétől már gyakran találkozunk *verbuválás*ra, *katonatoborzás*ra utaló adatokkal, amint ezt Bihar vármegye közgyűlési iratai között a *katonaállítás*ra vonatkozó jegyzőkönyvek tanúsítják. Amint Szalonta városa 1753. március 10-én kelt jegyzőkönyvében Bajó Gergely szalontai 27 éves nemes személy vallomásából megtudjuk.[5] „Az Deutrális napon az Város belső korcsmáján mullatván az Tanu becsülletes Ember Társaival egy kevés ital felett, s azonnal az *Verbunkos katonák eö mógyok szerént hegedüléssel és ugrálással bé mentenek egyenesen az kémény alá* hol ottis voltanak 3. kondás Legények ők is ital közbe, mulatva, csak igen kevés üdőre az Katonák az Kondásoknak leg kisebb ártalmas beszédeket sem hallották, *hogy vélek nem Társalkottak s Tánczoltak káromolni, verni, döfföloni keszdették* az kondásokat, de azok egy cseppet sem harczolkodtak csak állottak mind addig szintén, hogy egyiknek az Gazdája Oláh István Uram bé érkezett, hogy látta kínoztatásokat *tánczoltatásokat* mondá Oláh István Uram szép beszédel az katonáknak hagyon békét kegyelmetek az Legényeknek én adok azoknak kenyeret, máskint sem a kigyelmetek pálczája alá valók . . . ". E szóváltásból az következett, hogy a verbunkos katonák nem kímélték az egyszerű ruhában levő nemes embereket, azokat is akasztófára valóknak mondta a „Verbunkon Lévő Káplár", mire Kenéz Mihály így felelt: „hajja kegyelmed Káplár Uram, Nemes Ember vagyok én ha most bundában vagyok, vóltam én szintén úgy már katona, és ha a Nemesség kivántatik, ez után is leszek. Kónya Péter is meg szólalván becsülettel szólott a Káplárnak ugyan Káplár Uram miért itéli kigyelmed a Szegény Nemes Embert akasztófára, azomban a Káplár a kezében lévő Páczával a jobb vállát Kenéz Mihálynak jól megütötte kéttczer, Kónya Péter fel kőlt a helyibül, és az tűz hellyen felvett vagy akart fel venni egy hasáb fát, de fel nem vette ól-

[2] HBmL. IV. A. 1011/a. 43. Közgy. Jkv. Minuta Protocollum Debrecen, 1740—1749. júni. 11. 213. l.

[3] HBmL. IV. A. 6/f. 1. Fasc. II, 47. Bihar vm. Tiszti perek. Kovácsi, 1761. máj. 15.

[4] HBmL. IV. A. 6/f. 1. Fasc. V. 117. Balogh István 22 éves kálvinista, álmosdi lakos vallomása. Bihar vm. Tiszti perek. Bagamér, 1779. nov. 2.

[5] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 50. d. Szalonta, 1753. márc. 16. Fasc. III. No. 16.

talmazni kívánta a Társát Kenéz Mihályt, azomban minden igaz ok nélkül a Káplár részeg lévén páczájával agyba főbe ütötte verte a több katonák is mind kivont kardokkal verték ütötték . . . ". Miután a többi tanúk is hasonlóan vallanak, az egész arra enged következtetni, hogy a sikertelen katonafogás során a kondáslegények védelmében tett közbelépés adott alkalmat a verekedésre. Úgy látszik, nem volt könnyű dolguk a verbunkos katonáknak. Ezért nem csodálkozhatunk Bihar vármegye 1759. január 8-án kelt hat pontból álló szigorú rendelkezésén a verbuváló katonák támogatására,[6] amely elrendeli, hogy a *vagabundusok* (zsiványok), a nem főben járó bűnökben levő rabok katonának adattassanak. Elrendeli ugyanakkor azt is, hogy a tánczba bekapcsolódó legényeket, akik a verbuváló katonákkal mulatni akarnak, sem szülei, sem jó emberei, sem földesura a verbuválókkal mulatástól el ne vonják, és megparancsolja azt is, hogy senki a kocsmárosok közül a kocsmához verbuválás idején érkező legényeket „csak lábnyomással, vagy szem intéssel" el ne riassza. Bizonyára a tapasztalat szülte e rendeletet, „mivelhogy nem a tulajdon haszon hanem Ő Felsége szolgálattyának elő mozdítása subservál a dologban". Az ugyancsak 1759-ben megjelent újabb rendelkezés már 10 pontban szabályozza a katonaállítás, verbuválás rendjét. Ebben a katonafogást, fogadást kezdeményező helységek bíráinak nagy feladatot ad, amely szerint a „Helységbeliek közül egy szós, bátor beszédű, nyájas, magát alkalmaztatni tudó értelmes fiatal embert, kinek kezében a' katonafogadásnak jó móddal lehető folytatására adgyanak mértékletes költséget", de arra vigyázzanak, hogy a katonának beálló személy 18 évnél fiatalabb, 45 évnél idősebb ne legyen, ugyanakkor legalább öt sukk és három hüvelyk magasságú, ép fogú legyen, lábai „láczatosan görbék, karjai merevettek, ujjai csonkák ne legyenek". Vigyázni kell arra, hogy „jobb szeme hibás, óra pisze, siket, felettébb nehezen beszéllő, homlokán, hátán, vállán vagy másutt Hóhér kezével megjegyzett, vagy betegségben sinlődő, vagy valami módon nyomorék ne legyék". Minden kiállított legényért 15 Ft-ot fizetnek a császári kasszából, ha Váradon vagy Debrecenben, mint „Recrutát" az Esterházi Regementnek átadják, amelyből legalább 7 Ft „Handgeld" illeti a katonát. De a verbuvánsok az összeget csak a rájuk bízott feladatra fordíthatják, és a handgeldet két személy jelenlétében felvevő legényt senkinek a kérésére, sem fenyegetésre, sem fizetésért el nem engedhetik, egyébként szigorú büntetésben lesz részük. A katonák legalább három esztendeig, de a háború végéig is kötelesek szolgálni. „Senkit a' Lakosok, és Szolgálatban lévők, úgy az Helyes Passualisok mellett utazó jámborok és élelmeket kézi munkájokkal igazán keresők közzül, akarattyok ellen és erőszakosan katonaságra ne ragadjanak; különben ha ez valamely Verbunkosok ellen meg bizonyíttatnék, három holnapig való tömlöczözésre itéltetnék". Aki kezét „beadta", sem erőszakkal, sem fortéllyal ki nem szabadítható a verbuvánsok kezéből, s a verbunk egy-egy helyen még akkor sem szakítható félbe, ha már a létszám ott betelt, s ezen felül szabad a „Passualisok nélkül kóborló, 's ide 's tova csavargó személyeket katonaságra akarattyok ellen is el vinni", s ez esetben az ilyen személyt is megilleti két Ft. handgeld.

Gyakorta megesett az is, hogy a katonának fogott személy, hogy kibújjon a hosszú évek terhe alól, inkább megcsonkította magát. Így tett Pataki György mihályfalvi legény is.[7] Nem akart katonának állani, bár a csapszékben verbuválók borral kínálták, „melyre felkelt Pataki György nem iszom, csak igyík kentek, majd nekem is lészen, mellyre mondták a verbuválók, igyík kend, nem azért, hogy katonává legyen, ezek után ivott Pataki György, és mondotta az csaplárnénak, hozzon kend nekem is egy icze bort", amelyet a verbuválókkal szintén elfogyasztottak. Ezek után Szabó András esküdt katonának fogatta, mondván: „arra való ha megitta az Borod, fogjad, vigyed, kitis meg fogván a Verbuválók az Száraz Malomnál vissza hozták az Csapszékre, és Szabó András az Verbuválóktul küldötte az Bíró házához". A tanúk előadása szerint az így fogva tartott Pataki Györgyöt békóba vetették, „midőn strásálnak, fére való dolgára kisérték, kiis visszajövet nagy hirtelenséggel az fa vágó felé mégyen, és hirtelen felkapván az fejszét, hamarjában jobb kezin való nagy ujját az fejszével el vágta; kérdik tülle mit akarna, már akkor mutattya az ujját mondván, ihol ezt akartam". A szolgabírónak írott kérdő levélre, hogy mi legyen a teendő, azt a választ kapták, hogy ha kezet adott, felvette a handgeldet, küldjék Váradra, ha nem, akkor bocsássák szabadon. Ez esetben természetesen szabadon kellett bocsátani, azonban az öncsonkításért méltó büntetését vette.

[6] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 65. d. Várad, 1759. jan. 8. Fasc. I. No. 7., HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 68. d. Váradolaszi, 1759. okt. 5. Fasc. VIII. No. 50. Vö.: Pesovár Ernő 1960. 59.

[7] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 68. d. Mihályfalva, 1759. dec. 13. Fasc. IX. No. 20.

Egyébként az erőszakos katonafogásnak számos példája között is kiemelkedik Kerekes János esete, akit a székelyhidi Szt. Mihály napi vásárkor vittek a verbuvánsok katonának.[8] Miután a monospetri menyecskékkel bement a Vendégfogadóba, a katonák „egyik szegletben szorétották, s — le nyomták 's a' dolmánt és süveget erővel reá akarták adni, a' pedig el hányván magárul, sírt, s — bőgöt, mint a' marha mondván, hogy ő nem katonának való, nem lesz katona, eresszék el, de a' katonák el nem eresztették, hanem a' földre le csapták, tépték szaggatták, s káromlották, mind addig, még a' dolmánt erővel reá adták, a' süveget a' fejében nyomták ingit öszve hasogatták". Bár beteges volt a legény, s hiába bizonygatta gazdasszonya, mégis katonának vitték, ahonnan csak hosszas peres eljárás után sikerült kiszabadítani. Nyilvánvalóan nem egyedi esettel állunk szemben, a sok közül felhozott néhány példa azt mutatja, hogy a verbunkosok, feladatuk teljesítésében eszközeikben egyáltalán nem válogattak. Nem véletlenül született a sok népdal, amely az erőszakos katonafogásról közöl reflexiókat. Az 1759 körüli években gyakoriak voltak az ilyen és ehhez hasonló esetek, amelyek között szép példáit találjuk a tánccal való verbuválásnak is, ahogyan például a verbuvánsok csapszékbeli mulatozásából Álmosdról, Gál András 34 éves tanú vallomásából megismerhetjük.[9] „A fatens az Helységből meg fogadott Verbunknak Kovács Istvánnal, amint hogy ennek előtte három héttel *a Falu Csapszékén mint Verbeáló a fatens tánczolt, az ház közepén négy Mariást forgatván a keziben*, akkoron meg szólétván a fatenst Álmosdi Ecsedi György mondván: én ugyan el megyek katonának, csak adsz-e pénzt. Ezt látván Álmosdi Kormos János, hogy katonává lett Ecsedi György, mondotta Ecsedi Györgynek: te Bolond minek veszed fel azt a pénzt, mivel te meg nem ütöd a Mértéket, és öreg is vagy, arra Ecsedi György az hantgeldet az Asztalra le tette, ezt látván a fatens mondotta Ecsedinek: Barátom a ki az hantgeldet felveszi, az Verbunktól, az katona, én el nem eresztelek, még a bírónak hírt nem adok". Mire a bírótól visszaérkeztek, már állt a verekedés, de Ecsedi Györgyöt a katonaságtól meg nem mentették.

A Bihar megyei katonaállítás során esett sérelmekről felvett jegyzőkönyvekből sok oldalról ismerjük meg a verbuválás tényét. Várad-Olasziban az 1793. év április 11-én megtartott Ítélőszéken elhangzott tanúvallomások így szólnak verbuválásról:[10] „. . . még a mult 1792-ik Esztendőben, Pünkösd Innepének Második Napján tudniillik a' midőn is a' Darvasi Communitásnak verbunkja a' Csifi Pusztában lévő, ugyan ugy nevezett Csifi Csapszékben, a' reája adrepartiált (kiosztott), Ő Felsége számára, a szolgálattyára meg kivántató Rekrutáknak annak módja szerént való meg fogadására, ki ment vala; ugyan oda azon időben Olasz Balázs is ki ment, és az meg nevezett Helyiség Verbunkja közzé, mint azon dologban nem szükséges, de zene-bonát inditani kivánó személy magát közziben avatta". Majd a ténymegállapítás után a tanúvallomások részletesebben megvilágítják az esetet.[11] „Mint hogy a Tanu maga is kint jelen volt a' Csifi Pusztán lévő Csapszékben, látta 's tudja hogy a verekedés ottan esett, azokból ugyan is azon üdőben az Darvasi Verbung is ottan volt Csifen verbuválni, kik közzé Ns Olasz Balázs is közzéjek elegyitette magát ámbár eötett sem az Helység, sem az Verbunkosok arra nem kénszeritették, 's *midőn az Csapszék előtt az Verbunk mulatna, és szokás szerént tánczolna*, a' meg veretett Papp Mihály tréfából Olasz Balással, mint nem Conductus [hivatalos] verbunkossal kezet csapott katonaság fejében: mellyet Papp Mihálynak felesége észre vévén oda ment és az Verbunkot kérte, hogy az férjével ne kötözködjenek, ha nem eresszék ell, 's majd meg adja az válcságát, egyszersmind a' Tanu Látván hogy abból rosz következnek mondotta, Papp Mihály a Tanunak azon kérésére ell is indult haza felé Feleségével edgyütt, de meg láttván eőtet menni haza felé az Verbunk mellé rendelt kétt Eskütt emberek vissza vitték; és akkor osztán mondotta Papp Mihály Olasz Balázsnak, tudom én Balázs mi okon kötözködtél te én velem: t.i. hogy én tégedet Csuka Pálnéval mint gyanus asszonnyal találtalak egy üdőben, mely szavára Olasz Balázs nékie ugrott, az hajában ragadván a' földhöz vágta és ottan hajánál fogva hurczolta".

Fentiek alapján igen jól elképzelhető a verbuválás menete, s kiderül, hogy még a nem hivatalos, csupán a közéjük elegyedett verbunkossal való kézfogás is könnyen hivatalosnak számíthatott, és nehéz volt a visszaút. Az is kiderül a tanúvallomásból, hogy a

[8] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 68. d. Margitta, 1759. dec. 14. Fasc. IX. No. 37. Vö.: Morvay Péter 1957. 220.

[9] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 68. d. Várad, 1759. dec. 17. Fasc. IX. No. 19.

[10] HBmL. IV. A. 6/b. 1. No. 101—131. Bihar vm. Inquisitiones. Váradolaszi, 1793. ápr. 11.

[11] Uo. No. 102. Kovács István 40. é. darvasi lakos tanúvallomása.

verbunk a csapszék előtt rendezte a mulatságot, s *szokás szerint táncolt*. Ha rövid utalásokban is, itt a verbuválás menetét is alkalmunk van újabb hiteles feljegyzésekben megismerni, amelyre a szakirodalom egyébként bőven nyújt példát.[12]

Azt is megtudjuk az egykori iratokból, hogy a verbuválókat a községeknek kellett kiállítani, amint ez egyik, a kismarjai iratok között talált hirdetésből kitűnik,[13] s még az 1813-as évben is a toborzásra vonatkozó királyi parancsot úgy kellett tudtul adni, hogy: „A nótariusok szóról szóra hirdessék, a Lelkipásztorok a Catedráról hirdessék meg, a Bírák a népet egybegyüjtvén adják tudtára". A peres iratok között található intézkedés a verbuváló legények kiállítására s egyáltalán a verbunkos csapat felállítására vonatkozóan nyújt izgalmas adatokat: „Minthogy pedig a' verbunkot még vasárnap délutánig ki fogom állítani, tehát hogy az eránt értekezhessek, szükséges, hogy a' Püspöki, Kiss Marjai, Bihari, Szalárdi, Siteri, Csatári, M. Telegdi, P. Ujlaki, Örvéndi, Élesdi, Révi, P. Tamási, H. K. Pályi, HK. Ujlaki Birák a' notariusokkal edgyütt vasárnap reggeli 9 órára nállam legyenek és olly készülettel jöjjenek, hogy a' hová *muzsikusok kivántattnak*, ki is vihessék, a' hol pedig muzsikusok vagynak, azonnal azokat a' Birák foglalják le, mert a' *Verbunkosokkal mindenkor musikusok fognak járni*; minthogy a' Verbunkosokat ezen Hellységekből akarom kiállítani, a' mellyeknek Bírái és Notariusai bé vagynak rendelve, tehát ezek nevezzenek ki alkalmatos Legényeket arra a' kik a' verbunkosi kötelességet vigyék, sőt ahol ollyatén nemesek vagynak, a' kik az Insurrectionál vóltak, és a' Ruhájok most is meg vagyon a' nevemben kérjék meg, hogy a' Haza köz javának elő mozditására önön jó szivességekből, és akarattyokból ne sajnálják a' verbunkosi kötelességet fel vállalni a' még a Divisio ki nem áll, és a' kik magát ajánlani fogják azokat is vasárnap reggel a' Birák hozzák bé, ezen verbunkosoknak szabadságokban fog állni az egész Váradi Járásban verbuválni, minthogy pedig a' verbunkosoknak süvegekre is lészen szükségek, tehát a' Birák ezekről jó előre gondoskodjanak, és ha egyébként nem, tehát Insurgensektől kölcsönözzenek".

Abból, hogy a helyi verbuválókkal helyi muzsikusok jártak, arra tudunk következtetni, hogy a muzsikusok által, az adott helyen vagy környéken ismert zenére, a táj vagy az adott település sajátos táncait járták, amelybe alkalomadtán a verbuválás során a táncokat ismerő legények természetesen és könnyen bekapcsolódhattak, s a mulatság lendületében szívesen kezet adtak. A handgeld pedig bőven elegendő volt a mulatság költségének fedezésére, s néha csak a mámor elszállta után, de akkor már katonaruhában eszmélhetett az illető elhamarkodott vagy meggondolatlan cselekedetére, hogy aztán valahol a birodalom területén, gyakran hazájától távol ugyanolyan bonyodalomba keveredjék, mint ahogyan adataink az idegenből Biharba érkezett idegen nyelvű, nemzetiségű katcnák itten viselt dolgairól tájékoztatnak. Igen figyelemreméltó Lessán Mihály esete, amint azt egy 1757-ben, a váradi Fekete Sas fogadóban történt tánc, illetőleg a legények és katonák között, tánc miatti verekedés után felvett jegyzőkönyvből megismerjük.[14] Lessán Mihály egyedül táncolt, amikor a tanúként kihallgatott Vegunt Jakab 22 éves muzsikás neki hegedült, „az alatt jött két katona egy menyecskével, s utánnok egy Káprály (káplár) érkezett a Fulérnéval kiis *tánczolni igyekezvén, mondotta a Fatensnek hogy minuetet huzna néki, a Tánczoló legény Lessán Mihály pedig mondotta: hogy az övét vonnya mint hogy eö füzetett a Fatensnek egy petákot, és a Fatens nem tudván kinek fogadgya a szavát, csak a legénynek hegedült, a mint hogy az legény mást nem engedett vonni*, kire a Káprály mondotta, hogy láttya kentek mit csinál, mondotta azomban néki a Káprály, hogy *had tánczolna eő és el mégyen, s azután bizvást táncolhat akar meddig, de ő oláhul futulozván (s.v. baszom az anyád, nem tánczolsz itt mer én füzetem a Hegedüsnek) csak meg nem engedte, akkor a kissebbik katona a tánczoló legényt pofon csapta*", melyből nagy verekedés keletkezett, a katonák kardlappal hajtották ki a csapszékben levőket, akik viszont dorongokkal zavarták el a katonákat.

A magyar táncok mellett, mint látjuk, más, idegen eredetű táncokat is emlegetnek az egykorú feljegyzések. Gyakori az idegen helyről Biharba érkezett katonák és céhes mesterlegények közötti csapszékbeli civódás a különböző mulatságbeli táncok miatt, mint

[12] Gábor Anna 1950; Lugossy Emma 1954; Morvay Péter 1954. 7—17., 1956. 155.; Major Ervin 1929. 52.; H. Bodnár Imre 1952. 38—43. 1955. 114—117.; Kiss Lajos 1960. 293—295.; Réthei Prikkel Marián 1924. 149—179.; Martin György 1974. 37.

[13] Pesovár Ernő 1960. 69. — HBmL. V. 367/a. 25. Kismarja mezőváros pere a váradi püspökség ellen, 1742—1819. LIX. cs. 17. db. Váradolaszi, 1813. júli. 30.

[14] HBmL. IV. A. 1/b. Acta Gener. Congreg. Bihar vm. Közgy. Ir. 60. d. Nagyvárad, 1757. máj. 3. Fasc. V. No. 1. — Vö.: Pesovár Ernő 1971. 10.; Martin György 1977. 34.

arról az 1824-ik évi Nagyváradon kelt Tiszti perek jegyzőkönyve tanúskodik:[15] „Várad Várallyai Fő Biró Nikolits János 43. eszt Görög nem Egyesült vallásu Birói hitére vallja. Én e folyó esztendő aug. 15-k napján estve felé a' város házánál lévén, 8 óra után mint egy 9 óra tájba Kováts Mihály Al-Comissariussal, Szélik Antallal és Hadányi Lőrintz Senatorokkal haza felé indulván, a' midőn a' Fehér ló Csapszék előtt mentünk volna nagy lármát halván, bé mentünk a Csapszékbe, 's ottan láttam két köz katonát, a' Káplárral edjütt *Kard nélkül németet tánczolni*, utóbb pedig a' Chorus előtt két köz vitézt állani, kik a muzsikásoknak ismét parantsolták hogy *Németet vagy Kozákot huzzanak; mellyért az ottan jelen lévő mester Legények 10 vagy 11-en, azomban a' másik szobában több Emberek is lévén neheztelni és hangosabban zugolódni is kezdettek, azt kiabálván »mi is Tántzolni akarnánk, magyarost is kellene huznia«* ezt meg halván az ott lévő két katonák a' czigányoknak fen szóval azt mondották »ha mi fizettünk tehát azt huzzátok a' mit mi parantsolunk« 's azzal az oldal szobába mentek és a' kardokat fel kötötték, 's mikor igy ki jöttek, már akkor a' czigányok németet huzván kardosan tántzoltak is, ezt én öszve vévén, mindjárt gondolván, hogy a' dolognak rosz ki menetele lesz, azonnal a' város házához mentem, és a' város bachterjeit a' csendesség fenntartására 's a' veszedelem el kerülésére ki rendeltem".

A főbíró, aki nyilván rendszeresen igyekezett tájékozódni, ismerte a város vendégeit, tudta, hogy a mulatság felszabadítja az indulatokat, ezért tett olyan intézkedést, hogy a fegyveresek közelben legyenek. A vita, mint kiderül, az idegen német ajkú Váradon szolgáló katonák és a mesterlegények között nem először robbant ki, amit megerősít az Al-Comisarius tanúvallomása is, amikor előadja:[16] „Hogy mind a' Mester Legények mind pedig a' katonák egyaránt fent szóval mondották hogy már mi fizettünk és fizetni fogunk, *tehát a' katonák Németet, a mester Legények ellenben magyarost kivántak huzatni a' Czigányokkal, midőn pedig ezen Tántz felett tartott szóbeli hangos versengés állott*, szemeimmel láttam hogy az edjik köz vitéz a' kardját fel övedzette, holott az előtt kard nélkül volt, valamint a Társa is a' Káplárral edjütt, kiket én mind a' hármajokat együtt a' kis oldal szobába vettem észre a kortsmába való bé menetelkor, én ezen lármát meg unván, de legkivált a veszedelemtől is tartván a' Káplárt félre hívtam és német nyelven barátságosan meg szólítottam sőt kértem hogy mivel mind a' két rész fizet, a muzsikásoknak pedig minyájoknak kik nékiek engedelmeskedni tartoznak, tehát tsinálnának rendet, és váltakozva *egyszer németet, másszor pedig magyarost jádszanának mivel különben is a mester Legényeknek a' mulatságokra tsak egy vasárnap* szokott lenni, mellyre a' káplár a' köz legénnyel edjütt meg elégedvén *a' Táncz a' ki adott mód szerént el is kezdődött*, 's minthogy egy darab üdőig a' Táncz jó rendbe ment, engem a Káplár az köz vitézzel edjütt ölelések között meg is tsókolt; ekkor a mester Legények [közt] láttam Szaniszlót is sétálni, de nem tántzolni ugy vettem mindazonáltal észre, hogy ittas volt, meg lévén e' szerint a' tsendesség én két Patrolt vagy is Vachtert a' tsendesség fel vigyázására nézve, és ha valami történne hír adás végett az uttza szegeletre rendeltem, magam pedig kötelességem szerént tovább mentem a' Szarvas vendégfogadóba is betekinteni . . . ".

Itt már bizonyos táncrendet találunk az egyezség alapján, bár az is kiderül, hogy német tánc után magyarost is játszottak:[17] „mi is tehát a katonákkal egy sorba tántzoltunk és a Káplár is egy fehér személlyel, a német tántz után magyarost játszván *a muzsikusoknak 3 garast fizetvén azt kivánta hogy Lengyelt huzzanak, melyre Szaniszló és Dobos mester Legények az asztalra tsapva azt kivánták, hogy tovább is magyarost huzzanak*, ezen a nóta felett tartott szóbeli versengés alatt az egyik köz vitéz a' kis szobába menvén, kardot kötött s ugy ki jövén ilyen formán káromkodott »baszom lelkit, mindjárt geben magyarul« de senkit se bántott, hanem a Lengyel tántz alatt mikor a Káplár is tántzolt tsak fel, 's alá kardosan sétált . . . ".

A bírósági ténymegállapítás összegezve rögzíti az eseményeket, amely szerint az[18] „ide mellékelt Tanuknak előadásából az jön nyilvánosságra, hogy a' közelebb mult vasárnap augusztus 15-én már 8 óra után estve némely asztalos, Fazekas és Suszter Legények mulatozván a' Fehér lónál, hasonlóképpen a' könnyü lovasság közül egy Káplár, és több köz Emberek, *a' Katonák Németet és Lengyelt kivántak huzatni; a' magyar mester*

[15] HBmL. IV. A. 6/f. 21. Bihar vm. Tiszti perek. Nagyvárad, 1824. aug. 19. Fasc. XLI. 641. — Morvay Péter 1957. 215.

[16] HBmL. IV. A. 6/f. 21. Bihar vm. Tiszti perek. Nagyvárad, 1824. aug. 18. Fasc. XLI. 641. — Pesovár Ernő 1965. 176.

[17] HBmL. IV. A. 6/f. 21. Bihar vm. Tiszti perek. Nagyvárad, 1824. aug. 18. Fasc. XLI. 641. Müller József pantsovai és Bajnotzi Antal vallomása.

[18] HBmL. IV. A. 6/f. 21. Bihar vm. Tiszti perek. Nagyvárad, 1824. aug. 18. Fasc. XLI. 641.

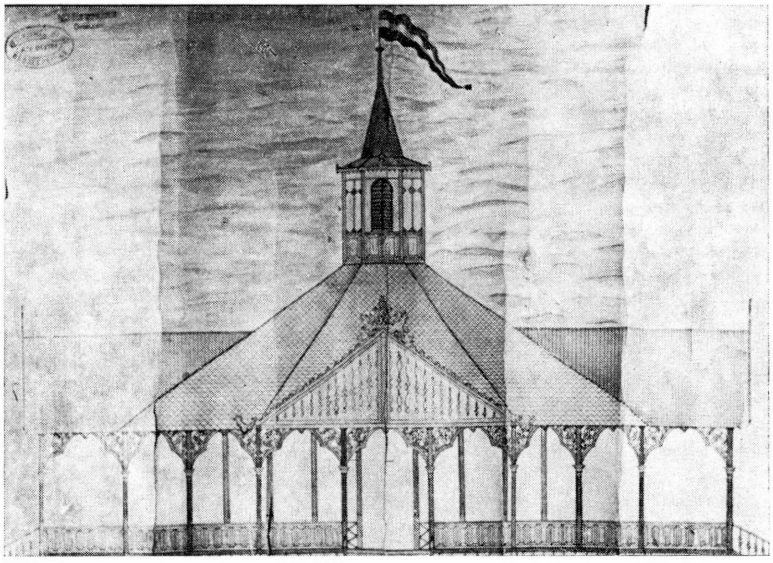

1. kép. A debreceni Nagyerdőbe tervezett táncterem elölnézetben. 1880.

Legények pedig magyarost, ugy hogy a' Czigányok félig sőtt negyedrészbe sem tudtak egy nótát el-huzni, s *kintelenek vóltak hol a' magyart hol a' Németet félbe szakasztani*, s' azt kezdeni, a' melly a' hatalmasabb résztől parantsoltatott; de tsak ugyan jobban engedelmeskedtek a' muzsikusok a' katonáknak, mint hogy ezek kardal forogtak körülettek; *a' Tsoportosan egybe gyűlt magyar mester Legények nem juthatván nationalis Tánczokhoz, keservesen panaszolkodnának, melly szomoru lenne az, hogy itt Magyarországon még a' nótába is a' Németeknek van elsősége:* ezen heves beszédeknek káromlás, lökdösődés sőt valóságos verekedés lett a vége, mert a' mester Legények a' székek, 's Padok Lábait ki tördelvén, aval viaskodtak".

A tánc tehát a nemzeti tudat kifejezése is, mert — az 1848-as szabadságharc előtt 24 esztendővel — nem lehet a németek elsőségére vonatkozó keserű kitörést véletlennek és alaptalannak tekinteni. Ehhez még azt is hozzávehetjük, hogy a diákságnál is hasonló ellenállás mutatkozott. 1802-ben a jó erkölcsök megóvása érdekében a debreceni tanulóifjakat a teátrumokból, bálokból és kávéházaktól eltiltották.[19] A kor sajtótermékei azonban már 1823-ban, de ezt megelőzően is a nemzeti öntudat érdekében emelnek szót a nemzeti táncok mellett:[20] „ . . . tsak ugy lehetnek egész Magyarok ha még a Mulatságokban is a nemzeti formákat velök megkedveltetik; és azoknak különbféleségét, nemzeti célokból velök éreztetik, ne hogy olyanok legyenek a' Hazában mint a' bujdosók, kiknek sem országok, sem Hazájok nem lévén, azok eránt, a' kikhez jutnak, semmi vonzódást nem éreznek, és így mindenütt idegenek. Bötsüljük meg magunkat, bötsüljük meg minden nemzeti szokásainkat, és igy várhatjuk azután, hogy bennünket idegenek is, mint erős Characterű nemzetet megbötsüljenek".

Világossá válik az is, hogy a mesterlegények, lévén egyetlen szabadnapjuk a vasárnap (ha az időnként szerzett ún. Blau Montag-ot nem számítjuk), csak ekkor találtak lehetőséget a szervezett mulatságra. Egyébként a céhes mesterek és legények szokásai, amelyek zárt rendben folytak, nagyon figyelemreméltók.[21] Sajnos, e szokásokról alig van leírásunk, ezért örülhetünk minden adaléknak, amely a céhes életet közelebbről megvilágítja. Ilyen a nagyváradi csizmadialegényeknek az 1804-es *céhatyamester választás*sal kapcsolatos pere, mely a mesterségekkel kapcsolatos táncok ismeretéhez is értékes adalékot

[19] HBmL. IV. A. 1011/a. 78. Prot. Polit. Debrecen, 1802. júli. 19. 96. 1. 361. sz.
[20] Kultsár István 1823. 57—60.
[21] Béres András 1971.

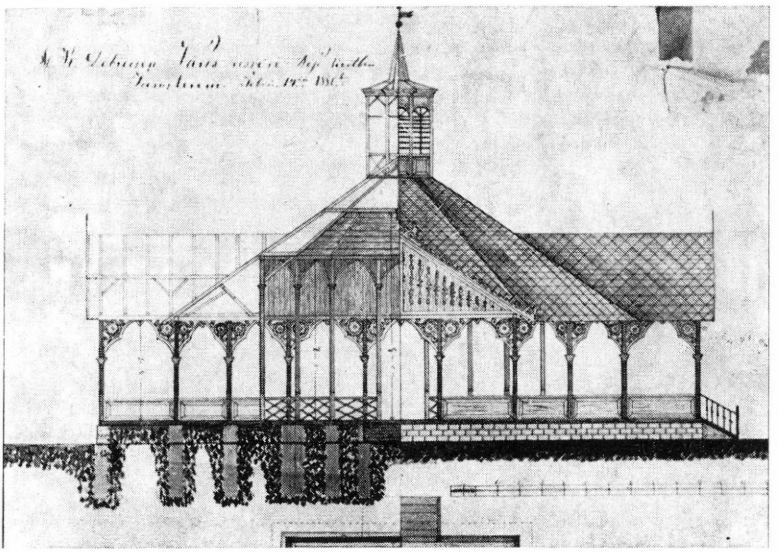

2. kép. A debreceni Nagyerdőbe tervezett táncterem szerkezeti rajza. 1880.

hoz.[22] „Az folyó Szent István havának 10-dik napján délutáni három óra tályban, midőn szinte az Tanuló Ifjúság Istenes elmélkedése (Exhortatio) végett az Academia előtt számosan egybe gyülekezett, és némely része az a' végre rendelt szobában be is takarodott vólna; Szinte akkor az Csizmadia Legények az Czéh Ládáját Muzsika szóval az ugy nevezett Atya Mesterhez akarnák vinni, kikkel két legény fársángos ruhában lévén fel öltözve, egyiknek a kezében hosszú festett tarka rud, melyben elébb, tovább az láda előtt ugrándozott volt, a' másik pedig egy nagy ostorral csergetett, és ezek mind ketten az rajtok nevető, 's bámuló gyermekiket ijjesztgették, 's kergették is, és a' többek között az a' kinek a' hosszu rud volt a kezében, egy Juhoss nevezetű ifjura reá is ütött, kiis a' maga sérelméért lármázván, oda érkezett Verner Aloisius Iffju is, kinek tizesztendős forma Eöcsét [:a mint mondatot:] már az előbb azon rudon ugráló legény meg ütötte, és azon legényt helytelen cselekedetéről dorgálván, ez eötet azon ruddal ugy nyakszirten ütötte, hogy a rud két felé tört, Verner Aloisius meg botránkozván, a' kezében lévő pálczájával eötet meg ütötte; ezen viszálkodásra a' Muzsika meg szünt, és a Csizmadia legények a' Czéh ládával az Atya Mester házához el is mentek; két tanuló Iffju pedig az Város Birájához, kettő az Város Házához elég tétel kérés végett el mentek, a' minthogy a' Biró is a' maga házától, a két Hajdu az Város házától az Atya Mester házához el mentek, és a' Tanuló Ifjak is csoportosan oda gyülekezvén, elég tételt kértek, és azon legényt, a' ki vétkes vólt ki adatni kivánták; de az Csizmadia Legények az kaput, ajtót bezárván, azon legényt el bujtatták, és az Palánkon keresztül mezitelen kardal, ámbár a' Tanuló Ifjak csak puszta kézzel voltak, hadanásztak, és egy kardot a' Csizmadia legényektől el is vettek; Ezen lármát látván a' Város Strázsa Mestere Szabó Péter, az Város házához szaladott, és Fiscális Király Imre Urnak jelentette, hogy nagy veszekedés van a' Tanuló Iffjak, és Csizmadia Legények között . . . ". Közvetlenül ugyan nem táncra vonatkoznak a peres eljárás adatai, de feltételezhetjük, hogy a céhládavitel alkalmával is eljárták a mesterlegények sajátos táncukat, a zeneszóval kísért utcai felvonulás tánc nélkül aligha eshetett meg.

1807 farsangján Debrecenben és környékén ugyan nem tiltották a „*maskarás bálak*" tartását,[23] de arra szólított fel a Tanács: „igyekezzen a' Magistratus, hogy a' Tanuló Ifjuság a' ki adott Rendelések szerént a' Bálokon való meg jelenéstől meg aka-

[22] HBmL. IV. A. 6/f. 9. 305. Bihar vm. Tiszti perek. Nagyvárad, 1804. jan. 10.
[23] HBmL. IV. A. 1011/a. 79. Prot. Polit. Oecon. Debrecen, 1807. febr. 25. 154. l. 527. sz.

dályoztassék". Az 1791—93-as években már kiadott rendelkezések ellenére „mind a reggeli mind a' delyesti [délesti] Isteni tisztelet gyakorlásában meg akadályoztatnak, a' *Kortsmákon musikák, és tántzok tartatnak* minekelőtte a' Catholikusoknál az Isteni tisztelet el végződne". 1809-ben újabb intézkedés lát napvilágot.[24] Ez szabályozza többek között a vasárnapokon a kocsmákban való mulatozás, táncolás rendjét, ezenkívül, mivel „közönséges kótyavetyék és Vásárok tartatnak" kimondja, hogy a korábbi rendeletnek érvényt kell szerezni. A bálokon előforduló egyenetlenségeknek, veszekedéseknek és mindenféle „ugynevezett Hazárd vagy más szerentsétől függő tsalárd játékok"-nak megakadályozására hajdúkat rendelnek ki.[25] Szigorúan megparancsolja a Tanács a Professor Uraknak, hogy a tanulókat bálokba és egyéb tilalmas helyekre ne bocsássák.[26] A nyomtatvány formájában közzétett királyi tilalom áthágóit pedig szigorú büntetés illeti. Ugyanakkor Böszörményi István bérlő kérésére hozzájárul Debrecen Város Magistratusa, hogy 1827-ben a nagyerdei fürdőháznál, ha bálakat tartani nem is lehet, „hanem ha a' Vendégek magokat musikával is mulattatni kivánnák, a' tántz estveli 9 óráig meg engedtetik".[27] 1836-ban a céhek farsangi bálját úgy engedélyezik,[28] hogy az a mulató vendégeknek külön kiadást ne jelentsen. Az 1845-ös debreceni táncéletről, a farsangi mulatságról, ahol valcert és körmagyart járnak, PÁKH Albert tudósít.[29] Mint írja: „Sehol sem táncolnak talán a bálokban oly sokat és oly szenvedéllyel, mint Debrecenben. A körtáncz itt valóságos kórtáncz", amelyet a híres debreceni prímás és Bika-beli zenekara muzsikájára a legszívesebben járnak.[30]

Adataink arra utalnak, hogy a Natzionalis Tántz helyet kívánt még akkor is, ha a különböző társastáncok között az udvari bálak táncprogramjában — ahogyan a Debreceni Hírlap egy 1897. évi számából értesülünk[31] — éppen gyorsabb ritmusa miatt nem is szerepelt. A nép körében viszont nagy megbecsülésnek örvendett, sőt amint az idézett levéltári adatokból kiderül, nemegyszer kemény összeütközésnek lett alapja.

1880-ban mint az Kerékjártó József ácsmester tervrajzából kiderül, Debrecen városa a nagyerdei Népkertben egy táncterem felállítását kívánta megvalósítani, amelynek költségvetési tervét is mellékelte.[32] A költségtervezet szerint az építkezés földmunkája 86 Ft 60 r, a kőművesmunka 216 Ft 30 xr, faanyag ára 3425 Ft 92 xr, asztalos munka 776 Ft, ácsmunka 1516 Ft 30 xr, festő munka 433 Ft 60 xr, összesen 8354 Ft 72 xr a végsummája, s ez egy impozánsnak tűnő tornyos, nagyrészt faépület felépítésére, amely a táncos szórakozást szolgálja, nem tekinthető soknak. Érdekessége, hogy a népi faépítészet alföldi elemeit is magán hordozza.

* * *

Az itt felsorolt néhány táncra utaló történeti adat azt bizonyítja, hogy érdemes lesz a későbbiek során a levéltárak iratait tervszerűen tanulmányozni, mert az egykorú jegyzőkönyvek, hivatalos feljegyzések évszázadok tánckultúrájára derítenek fényt, s kiegészítik eddigi ismereteinket.

IRODALOM

BÉRES András
1971 *Céhládavitel és egyéb mesterszokások.* Hajdú-Bihari Napló 1971. március 28.
H. BODNÁR Imre
1952 *Magyar verbunkos.* Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1952. 1.

[24] HBmL. IV. A. 1011/a. 80. Prot. Senatus Debrecen, 1809. jan. 27. 35. l. 92. sz.
[25] HBmL. IV. A. 1011/a. 87. Prot. Polit. Debrecen, 1817. jan. 28. 16. l. 16. sz.
[26] HBmL. IV. A. 1011/a. 93. Prot. Polit. Debrecen, 1823. juni. 9. 283.
[27] HBmL. IV. A. 1011/a. 96. Prot. Polit. Debrecen, 1827. máj. 5. 448. l. 189. sz.
[28] HBmL. IV. A. 1011/a. 105. Debrecen Város Rendtart. jkv. 1836. jan. 22. 31. l. 86. sz.
[29] PÁKH Albert 1870. 78—79.
[30] PÁKH Albert 1870. 81—83.
[31] *Hogyan táncolnak az udvarnál?* Debreceni Hírlap. 1897. febr. 2.
[32] HBmL. Rajzgyűjtemény. 33/a—c. Debrecen. Nagyerdő. Szab. kir. Debrecen város részére a Népkertben táncterem rajza. Készítette: Kerékjártó József ácsmester, 1880. febr. 14. M : 10 m = 132 mm. 46 × 62 cm. Tekercselve. Papíron, színesen rajzolva, a táncterem elöl- és hátulnézetben.

GÁBOR Anna
1950 *Egy dunántúli verbunktípus.* (Kézirat.) Népművelési Intézet. Budapest
KISS Lajos
1960 *Népi verbunk-dallamainkról.* In: Tánctudományi Tanulmányok 1959—1960. Budapest. 263—295.
KULTSÁR István
1923 *Van-e befolyása a' Nemzeti Táncznak a nemzeti Characterre?* Hasznos mulatságok 1823 (8)
LUGOSSY Emma
1954 *39 verbunktánc.* Budapest
MAJOR Ervin
1929 *Adatok a verbunkos történetéhez.* Muzsika 2.
MARTIN György
1974 *A magyar nép táncai.* Budapest
1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása.* Ethnographia LXXXVIII. 31—48.
MORVAY Péter
1954 *Verbunktáncaink kialakulása.* In: LUGOSSY Emma: 39 verbunktánc. Budapest
1956 *Az egykori verbuválás és régi néptáncaink ismeretéhez.* Néprajzi Közlemények 1956. 1—4. 155—161.
1957 *A Jász-Kunság XVIII. századi táncéletéből.* Néprajzi Értesítő XXXI. 211—223.
PÁKH Albert
1870 *Utazás Debreczenben 1845.* Humoros életképek. Pesth
PESOVÁR Ernő
1960 *Verbuválás a reformkori Vas megyében.* Vasi Szemle 1960. II. sz.
1965 *Lengyel táncok hatása a reformkorban.* Néprajzi Értesítő XLVII. 159—177.
1971 *Tánctörténeti emlékek Vas megyéből.* In: Vas megyei táncoktatók kézikönyve. Szombathely
RÉTHEY PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai.* Budapest

András Béres

ANGABEN AUS DEM KOMITATE BIHAR ZUR GESCHICHTE DES WERBUNGSTANZES UND ANDERER TÄNZE IM 18—19. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Die zweite Hälfte des 18. und die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts bilden eine wichtige Epoche in der Entwicklung der nationalen Tanzkultur Ungarns. Verstreute Daten in den Archiven bieten wertvolle Aufklärungen über das Tanzleben ihrer Zeit: Protokolle von Ratsbeschlüssen, Prozeßakten und diesbezügliche Zeugenaussagen. Der Verfasser führt solche Angaben aus dem Archiv des Komitates Hajdu-Bihar an. Aus Schlägereien entstandene Prozesse enthüllen, wie man damals in Kneipen und Gasthäusern tanzte. Am reichsten ist das mit der Werbung der Soldaten zusammenhängende Datenmaterial, denn es ergibt neue Einzelheiten darüber, wie sich der neue Typ des „verbunkos", des Werbungstanzes entwickelt und verbreitet hat. In Ungarn dienten auch Soldaten fremder Nationalität. Bei ihren Unterhaltungen kam es zu Meinungsverschiedenheiten und diese klären uns über die Tänze der Deutschen, der Polen und der Kosaken, dann auch über die Tänze bei Bällen auf. Andere Quellen berichten über die Tanzveranstaltungen der Innungen und die Gewohnheiten der diesen Innungen angehörenden Gesellen. Die Ratsprotokolle enthalten Angaben über die Abhaltung und den Verlauf der Faschingsbälle. Zur Ergänzung der archivalischen Quellen benützt der Verfasser verstreute Berichte der zeitgenössischen Presse.

Nagy Dezső

Sztrájkdalok, rigmusok

A sztrájk (angol: strike — szervezett munkabeszüntetés) a munkásság támadó és védekező fegyvere volt az osztályharcban. A munkások a termelőmunka leállításával igyekeztek a munkáltatóktól gazdasági vagy politikai előnyöket kivívni, illetve a meglevő munkakörülményeket, béreket stb. megvédeni. Hazánkban gazdag hagyományai vannak az egykori sztrájkoknak, melyek már a feudalizmus idején is, a bányászság mozgalmaiban s a céhlegények—mesterek szembenállásában komoly fegyvernek bizonyultak. A legtöbb ismert sztrájkdal és rigmus azonban a századforduló idején keletkezett, elsősorban az ipari munkások között, de a zaratósztrájkok ideje alatt a részesmunkások körében is.

A sztrájkdalok sokban hasonlítanak a kortesdalokhoz: alkalomhoz kötöttek, rövid életűek, a szerzők többsége ismeretlen maradt. Ha pusztán esztétikai szempontok alapján elemezzük őket, nagyrészt költőietlen alkotások. Szövegüket korabeli, divatos műdalok dallamaira énekelték. Ezek a dallamok a következők: az elnyűhetetlen *Kossuth-nóta; Házunk előtt mennek el a huszárok; Nem vagyok én bíró lánya; Túl a Tiszán faragnak az ácsok* stb. Az egykori sztrájkdalok közül jobbára csak azok ismeretesek, amelyek annak idején röplapon vagy pedig a korabeli munkássajtóban, szaklapokban megjelentek.

Nézzünk néhány példát tematikájukkal kapcsolatban:

Az akkord eltörlését kívánjuk,
A túlórát mélyen sírba ássuk,
Követeljük még ami a legfőbb:
Kilenc és fél óra munkaidőt.

Hasonló tiltakozás a túl hosszú munkaidő ellen: — Már ezután nem kelek a kakassal . . . kezdetű változat. Az éhbérek ellen szól: — Már ezután nem dolgozok paszulyért . . . kezdetű dal. Követelik az 1891 óta törvényesen biztosított szabad vasárnapot: — Vasárnapi munkaszünet/Ez miniszteri rendelet . . . Beszámolnak a sztrájk menetéről: — Tizennégy egész nap múlt el azóta, / Mester urak, hogy elkezdődött a nóta . . . Leleplezik a munkásárulókat: — Talpat nyaló partifürer nem kell nekünk . . . Átkot mondanak a sztrájktörőkre: — Isten verje meg a sztrájknak törőit . . . Beszámolnak a munkáltató ellenintézkedéseiről: — Szétszaladnak a mesterek a világba, / Ha találnának barmokat az igába . . . Harcos sztrájkfelhívásokat is tartalmaznak: — Ne menj pajtás, ne menj a tetőre, / Nem lesz úgyse kenyered belőle: / Gyere ide, állj inkább a sorba, / Másszunk egyszer rá a vérszopókra! A sztrájkdalok jórészben eljutnak az osztálytudatosságig és a szolidaritás magas fokáig.[1]

A nemzetközi folklórirodalomban is megtaláljuk a sztrájkdalok, protest-songok műfaját.[2] Bár eltérő történelmi és gazdasági körülmények között jöttek létre, mint a hazai rigmusok, de tematikájuk hasonló: bércsökkentés, sztrájktörés, az életkörülmények nehézségei stb.

A sztrájkdalok élete, közege s éltetője maga a sztrájk volt, és a sztrájkoló munkástömegek. A hosszú ideig (esetleg több hétig) tartó sztrájkok idején nagy teher és felelősség hárult a szervezőkre, akik majd minden esetben számolhattak azzal: ha sikerül is némi kedvezményt elérni, számukra nincs maradás a munkahelyen. Ennek ellenére mindig akadtak öntudatos munkások, akik munkatársaik jobb életfeltételeiért vállalták ezt az áldozatot.

A hosszú ideig tartó sztrájkokat alaposan meg kellett szervezni, főként akkor, ha nem egy-egy üzem munkásai szüneteltették a munkát, hanem egy egész iparág dolgozói. Sztrájktanyát kellett létrehozni, lehetőleg ismert vendéglőkben, mindennap odarendelni a dolgozókat; beszámolni a tárgyalások eredményeiről, továbbá élelmet osztani, bátorító beszédeket tartani, az egységes sztrájkhangulatot megőrizni, felvonulásokat (akkor körmenetnek nevezték) lebonyolítani; kijelölni a körmenetekre az énekelendő munkásdalo-

[1] A dalidézetek és meghatározások Katona Imrének a *Magyar Néprajzi Lexikon*ba írt, sajtó alatt levő *Sztrájkdalok* címszava alapján. Köszönet kézirata felhasználásáért.

[2] Pl. Greenway, J. 1953. — Lammel, Inge 1970. — Kahn, Kathy 1976. stb.

kat, sztrájkdalokat. E nagy sztrájkok idején keletkeztek az alább közölt sztrájkdalok. Ezek széles körben elterjedtek abban az időben, vidékre is és a hasonló szakmák munkásaihoz is eljutottak. A sztrájkdaloknak, rigmusoknak hagyományai voltak a századvégi fővárosi munkásmozgalomban.

A Népszava 1880. június 13-i számában az alábbi leírást olvashatjuk a budapesti asztalossegédek munkaszüneteltetéséről:

„E napon már reggel a *Szózat* eléneklése mellett a Városligetbe vonult az ezrekre rúgó sztrájkolók menete, négyes, zárt sorokban, a legnagyobb rendben. Értesüléseink szerint egyesek *hangszereket* vittek magukkal és társaikat *zeneszóval, dalokkal* szórakoztatták. Majd a rendőrség 40 lovasrendőr bevetésével megzavarta őket, s revolverekkel vette körül a mulatókat; hogy talán gyűlést akarnak tartani? Miután a rendőrök kielégítő választ kaptak, a munkások éljenzése közben eltávoztak. Szerdán szintén a Ligetbe vonultak. Csütörtökön a sztrájkolók a nap nagyrészét a MALKÓ-féle vendéglőben töltötték, hol *dalegyletük harmónium kíséretével dalokkal lelkesítették* a netán csüggedőket . . . " (Kiemelések tőlem: N. D.)

A budapesti nyomdászok sztrájkdala 1895-ből

E költőietlen dal elsősorban dokumentatív értékű:

Nyomdászok közt kiütött a háború,
Mert a sorsuk tarthatatlan, szomorú:
Nem elég a rongyos 12 pengő,
Szükséges, hogy legyen rája még kettő!

Nyomdánk előtt mennek el a nyomdászok,
Principális, — én is közéjük állok!
Én is leszek árszabályunk követelője,
Nem engedek egy jottát sem belőle!

Az árszabályt kértük, hogy megfizessék,
És dacolni már most velünk ne tessék,
Ott hagytunk már gépet, *vinkelt* és árat:
Elkerüljük mind a *blokált* nyomdákat![3]

Az 1897. évi ács- és kőművessztrájk története és dalai

A sztrájk története röviden, a részletek elhagyásával: a mozgalom összefüggésben volt az I. Építőmunkás kongresszus előkészületeivel. Már júliusban megkezdődtek az előcsatározások, amikor a fővárosi téglagyárak 15 000 munkása készült beszüntetni a munkát. Őket követték a kőművesek, akik követelték a napi 9 és 1/2 órai munkaidőt; a 23 filléres minimális munkabért, az akkord és túlmunka megszüntetését, a csoportvezetői (partifürer) rendszer eltörlését. A Népszava visszatekint az 1884-es sztrájkra, s tanulságait az alábbiakban összegzi: „ . . . akkor reggel 6-tól, este 6-ig tartó munkaidőért folyt a harc. A követelést akkor sikerült kivívni, de a munkások egyesülése a sztrájk után feloszlott. Nem őrködtek kivívott jogaik fölött és a munkaadók 12 éven át lábbal tiporták a megállapodást . . . Most is sztrájkharcnak nézünk elébe, mert új követeléseinkre — pedig már egy éve átadtuk azokat a munkaadók képviselőinek — mindmáig nem válaszoltak érdemben. Ezért az öntudatos munkások harcot indítanak jogaikért, s mintegy 10 000 építőmunkás bérharcára számíthatunk Budapesten."[4]

Az építőmunkások a munkaadók újabb elutasító magatartása miatt kiáltványt bocsátottak közre az 5-ös Bizottság aláírásával: „ . . . válaszunk csak a munkabeszüntetés lehet. Nem dolgozunk tovább".[5]

[3] Népszava 1895. nov. 27. — Ez év novemberében tört ki a sztrájk, amely három héten át tartott mintegy 2500 résztvevővel s a nyomdászok vereségével végződött. — Principális — itt tulajdonos; vinkel — nyomdászszerszám; blokált — bojkottált.

[4] Népszava 1897. aug. 13.

[5] Építőmunkás 1897. aug. 19.

A szeptember 22-én kibocsátott Kiáltvány szövege:

„Magyarország összes öntudatos építőmunkásához!
Építőmunkások! 10.000 kőművessegéd 12 évi elnyomatás és embertelen kizsákmányolás után bérharcba lépett.
A dúsgazdag vállalkozók mindent el fognak követni, hogy a sztrájkolókat megtörjék. Idegen munkaerőket fognak idecsábítani.
Felkérünk benneteket, hogy mindenütt hassatok oda, hogy a kőművessegédek ne menjenek lépre a vállalkozók vigéceinek.
Testvérek! támogassatok bennünket, mert győzelmünk, a ti győzelmeiteket is jelenti."[6]

A kőművesek sztrájkja hosszú ideig tartott (aug. 22—szept. 20.), és nem nélkülözte a drámai fordulatokat. A sztrájktanya a ma is meglevő Trieszti Nő nevű vendéglőben volt (Mexikói út—Erzsébet királyné út sarok). A sztrájk történetét napról napra tudnánk követni, de ennek bemutatása most nem feladatunk.
E megmozduláshoz kötődő, alábbi sztrájkdalt szeptember 4-én énekelték először, egy szombati napon, amikor a sztrájkbizottság jónak látta a tüntető menet megtartását. A sztrájkolók nagy számban vettek részt. Ez alkalommal közölték a dolgozókkal, hogy a munkaadóknak félrevezető sajtóközleményeikkel sikerült a fővárosba csábítani mintegy 400 vidéki munkást: de ezek megérkezésük után a helyzetet megismerve, a sztrájkolókhoz csatlakoztak.

„A munkaadók eme terve is dugába dőlt, s még lelkesebb hangulatra keltette elvtársaikat, *s a sztrájktanyán csapatokba verődve jókedvűen dalolták Csizmadia Sándor elvtársunk ez alkalomra írt nótáját:*

Tizennégy egész nap múlt el már azóta,
Mester urak, hogy elkezdődött a nóta.
Ti kezdtétek el a táncot, mi végezzük,
De jogunknak egy morzsáját nem engedjük.

9 és 1/2 óra munkát követelünk,
Talpat nyaló partifürer nem kell nekünk.
Munkabért a minimálisat melléje,
Kiküzdjük, ha megszakadtok is beléje.

Szétszaladtak a mesterek a világba,
Ha találnának barmokat az igába.
Hiába volt: aki munkás, mind testvérünk,
Nemzetközi összetartás a mi elvünk.

Majsztram uram, hiába a rendőr, zsandár,
Bennünket igába senki be nem fog már.
Szabadnak szült az anyánk, azok vagyunk,
De ingyenélőket tömni nem akarunk.

Szervusz tehát síró zsebek, bús mesterek,
Ki tudja, találkozunk-e még veletek?
Ha engedtek, Isten neki, csak megférünk,
Ha pedig nem; sohse beszéltek mivélünk.[7]

A vasárnapi nagygyűlésre (szept. 12.) a sztrájkolók csoportonkint gyülekeztek, végül számuk több ezerre rúgott. *Ezek a csoportok saját dalukat énekelve vonultak a gyűlés színhelyére:*

Amott mennek az építőmunkások,
Gyere pajtás álljunk mi is hozzájok.
Mindnyájunkért lobog az ő zászlójuk,
Gazember vagy, ha nem állasz hozzájuk.

[6] Építőmunkás 1897. aug. 22.
[7] Építőmunkás 1897. aug. 22. és Népszava 1897. szept. 10. — Ad notam: Nem vagyok én bírólány . . . (kiemelés tőlem, N. D.)

Már ezután nem dolgozok paszulyért,
Sem krumpliért, sem avas szalonnáért,
Pénz kell nekem, nem pedig csak ígéret,
Ezt akarom! Akaratom megérett!

Már ezután nem kelek a kakassal,
Nem megyek munkába hajnal hasadttal:
Hat órakor kezdem s hatkor abbahagyom;
Nem dolgozom hajnalba, esthajnalon.

Halljátok-e ács, kőműves mesterek!
Ezt egy pontig emléktekbe véssétek,
Mert mi ebből nem engedünk, tudjátok,
Jól jártok, ha mielőbb megadjátok![8]

Ezután minden napnak megvolt a maga eseménye: tárgyalások, hatósági biztos közbejöttével tartott békítések, rendőri beavatkozások, túlkapások. Szeptember 19-én újabb sztrájkgyűlést hívtak össze, amelyen közölte a sztrájkbizottság, hogy miután a sztrájkolóknak nincs tovább kitartásuk anyagilag, a sztrájkot lefújják, s a harcot más formákban viszik tovább: levelet írnak a vidéki szaktársaknak, hogy ne jöjjenek fel a fővárosba dolgozni, bojkottot rendelnek el egyes építkezésekre, s a szervezkedés érdekében az eddigieknél nagyobb agitációt fognak kifejteni.[9]

Alig ért véget a kőművesek sztrájkja, néhány nap múltán *az ácsmunkások indították meg bérharcukat.*

A keletkezett sztrájkdalok népszerű és közismert dallamokra íródtak, és ha változó szövegrészekkel is, de tovább éltek a mozgalomban: más vidékeken is felhasználták ezeket a kőművesek és az ácsok. Pl. a *pécsi építőmunkások* ugyanebben az évben október hó folyamán sztrájkoltak, ez alkalomból az alábbi *sztrájkdalt* énekelték tüntetésük közben:

Neuschloss építésznél,
Van a munkás eszénél.
Ezer-háromszázan,
Nők s férfiak mindnyájan:
Kenyeret akarunk!

De a vállalkozó,
Egy nagy embernyúzó,
Nem ád ő minekünk,
Kenyeret, ha kérünk:
De mi követelünk!

Azzal okoskodnak,
Munkást majd hozatnak,
De mi csak nevetünk.
Ezen mi segítünk
Mert mi összetartunk!

Addig nem dolgozunk,
Míg meg nem alkuszunk,
Habár éhen veszünk,
De mi nem engedünk,
Kenyér kell minekünk!

Összetartás s béke,
Mindegyik eszébe.
De ha kell hát síkra!
Mindegyik egy szikra:
Legyen mi közöttünk!

És ha tovább küzdünk,
Biztos a győzelmünk.
Bontsuk hát a zászlót,
Írjuk rá a zárszót:
Hogy mi követelünk![10]

A *hódmezővásárhelyi építőmunkások* 1902-ben kezdeményeztek bérharcot, s ennek során — bizonyos módosításokkal — felhasználták a széles körben ismert sztrájkdalszövegeket, melyeket az Ethnographiában is közöltünk:

Munkabérünk jól megadják,
20—30 krajcár jó napszám,
Kevesebbért nem dolgozunk,
Tovább sztrájkolunk![11]

[8] Népszava és Építőmunkás, i. h. — Csizmadia Sándor szövege. Ad notam: Házunk előtt mennek el a huszárok (kiemelés tőlem, N. D.).
[9] Építőmunkás 1897. szept. 22.
[10] Építőmunkás 1897. okt. 7. — Ad notam: Nincsen aprópénzem . . .
[11] Nagy Dezső 1963. 116.

Budapesti ácsmunkások bérmozgalma és sztrájkdala (1897. szept.—okt.)

Mint említettük, alig fejezték be bérharcukat a kőművesek, az ácsok léptek sztrájkba, hogy helyzetükön javítsanak és munkaviszonyaikat rendezzék. Fő követeléseik a következők voltak: 9 és 1/2 óra munkaidő, 23 krajcár minimális bér egy órára s egyéb követelések: mint pl. az akkordmunka eltörlése. Mikor a munkaadók erre nemet mondtak, a sztrájkbizottság felhívást adott ki: Ácsok, fel a harcra! — címmel.

„A kocka eldőlt! A munkaadók jogos és igazságos főkövetéseinket visszautasították! Harcot akarnak? Ám legyen! ... Hétfőn kezdődik a sztrájk ... Most tartsunk össze! ... Aki eladja társait, azután őt adja el a munkaadója ... ellensége önmagának, a jelennek és a jövő társadalomnak!"[12]

A munkaadók a bizottság memorandumára csak hetek múltán adtak választ, miután a kőműves sztrájk már véget ért. A főkövetéseket visszautasították, a kisebb követeléseket megadták ugyan, de ezek valamilyen formában már a régi munkarendben is bennefoglaltattak.

Október 11-én a rendőrkapitány a sztrájktanyát feloszlatta, de a következő napon gyűlést tartottak a sztrájk színhelyén, s mintha a feloszlatás olaj lett volna a tűzre, „... *A lelkesült hangulatot Csizmadia Sándor elvtársunk ez alkalomra írt alanti nótája csak fokozta. A sztrájkolók csoportba szerveződve dalolták a sztrájkoló ácsok dalát.*"[13]

Beszüntették a munkát az ácsok,
Nem hallik már a kopácsolásuk,
Fogjon rozsdát bár a balta éle,
De éhbérért nem faragunk véle.

Ne menj pajtás, ne menj a tetőre,
Nem lesz úgysem kenyered belőle:
Gyere inkább, állj ide a sorba,
Másszunk egyszer rá a vérszopókra.

Az akkord eltörlését kívánjuk,
A túlórát mély sírba elássuk,
Követelünk — még, ami a legfőbb —
Kilenc és fél óra munkaidőt.

Egy órai munkánknak a díja,
Huszonhárom krajcár, minimumra.
A mesterek bármint is akarják,
Ezekből nem engedünk egy jottát.

Csak kitartás, miénk a győzelem,
Minden ember szent fogadást tegyen:
A harcot csak akkor hagyja abba,
Ha az ellenség magát megadta.[14]

A sztrájkdalok továbbélését és variálódó képességét bizonyítja, hogy 1902-ben a hódmezővásárhelyi ács-, kőművessztrájk alkalmából a fenti dal alábbi változatát énekelték a tüntető körmenetben:

Vásárhelyen ács, kőműves sztrájkol,
Nem hallatszik szerszámkopogásuk.
Fogjon rozsdát a bárd, a kalapács,
De ily bérért nem dolgozunk tovább.

Ne menj pajtás, ne menj a munkára,
Nem lesz úgysem semmid a kamrádba ...

[12] Építőmunkás 1897. szept. 22—nov. 4. számai alapján.
[13] Építőmunkás 1897. szept. 27—nov. 4. Kiemelés tőlem, N. D.
[14] Párttörténeti Intézet Archívum. Röplapgyűjtemény I/2. (1897) 450—1. — Egy 1897-es Gutenberg nyomdában készült röpirat szövege alapján. Ad notam: Túl a Tiszán faragnak az ácsok ...

Innen a további sorok azonosak; de a munkabérről szóló strófákban már új érték szerepel, hiszen az elmúlt 5 év alatt emelkedtek a megélhetési költségek:

Egy órai munkaidő díja:
32 fillér, de minimumra.
A mesterek bármiként is akarják,
Mi ebből nem engedünk egy jottát.[15]

Az ácsmunkások sztrájkja 1897. október 27-én ért véget.[16]

Budapesti vasasok sztrájkdala a MÁVAG-gyárból, 1900. május 1.

A vasasok jól szervezett szakegylete is napirenden tartotta a túl hosszú munkaidő és a bércsökkentések elleni küzdelmet. Ezekből kifolyólag számos vasassztrájkot jegyeztek fel a rendőri krónikák, s a szakszervezeti kiadványok, jelentések. „A sztrájkoló vasasok nótáját" röplapon is terjesztették:

Itt az idő, hagyd a munkát,
Fogjál össze vasas munkás.
Kart a karba, menjünk együtt,
S tiltakozva sztrájkkal kezdjük.
Éljen a munkás szabadság!
Éljen a haza!

Amit régen követeltünk,
Megdolgozta azt a kezünk.
Alig fele órabérünk,
Annak, ami járna nékünk.
Éljen a munkás szabadság!
Éljen a haza!

Vagy megadjátok mit kérünk,
Ha nem, sztrájkolva tüntetünk!
Mert kérésünk igaz volta,
A jogunkat igazolja.
Éljen a munkás szabadság!
Szolidaritás!

Haj, gyárosok, gazdag urak,
Ki munkás nyomorán mulat.
Vagy megadjátok, mit kérünk,
Vagy folyni fog ezért vérünk.
Éljen a munkás szabadság!
Ganz-gyári vasas![17]

A pécsi pékek, sütőmunkások sztrájkdala ugyancsak az 1900-as évekből való. A sztrájk történetét a pécsi és az országos munkásmozgalmi dokumentáció köteteiből s a munkássajtóból követhetjük. Itt most nem térünk ki a részletekre. A sztrájk alkalmából keletkezett sztrájkdalt (vagy rigmust) mutatjuk be (Dallama nem ismeretes).

Szerződésünk meg van szegve,
Leraktuk a szerszámot.
Haragusznak a mesterek,
Szórnak ránk szitkot-átkot.
Átkozódnak . . . Mit törődünk mi vele?
Hisz velünk van az Igazság Istene!

Mert csak egy ember szegte meg,
Arról mi nem tehetünk.
Mi szerződést mindnyájával,
Három hétre kötöttünk.
Egyhangúlag mind magáévá tette,
Legyen közös hát a következménye.

Góth úr a szerződésszegő,
Gőgös, lángész, világfi,
Járt ő Pasztrónaországban:
Hol fán terem a kifli.
Jogvégzett a sóskalács, mit ő csinál,
Műhelyében csakis művész dominál.

A pécsi sütőmunkások
Nem ismerik a Pasztrónát
És az eleven kiflit . . .[18]

[15] Nagy Dezső 1963. 116.

[16] Építőmunkás 1897. szept. 22 — nov. 4. számai alapján, az események napról napra történő közlésével.

[17] A dalt a Ganz-Mávag gyár kiállításán jegyeztem le egy kiállított röplapról. A kiállítás a Józsefvárosi Múzeumban volt látható 1972-ben. — Ad notam: Kossuth nóta.

[18] Munkás, Pécs, 1905. okt. 22. — Részletesen írnak a sütőmunkások mozgalmáról. A dalt a Nemzeti Múzeum időszakos kiállításának egyik röplapjáról jegyeztem le 1970-ben. — Pasztrónaország képzelt birodalom.

A makói kőművesek sztrájkdala 1903-ból

Az ács- és kőművessztrájkok országszerte fellobbantak az előző években lezajlott fővárosi sztrájkok nyomán. A jogos elégedetlenség Makón 1903-ban tört ki bérharc formájában. A sztrájk során keletkezett dal egyik változata a Csizmadia-féle kőművessztrájkdalnak. Helyi szerzője Horváth János:

Hallgassatok acsarkodó mesterek,
Sztrájkolnak az ácsok és kőművesek.
Mert a bérük oly csekély lett,
Hogy abból családjuk nem élhet:
Adjátok meg tehát, amit követelnek!

Sztrájkolnak az ácsok és kőművesek,
Csupán béremelés, amit követelnek.
Órai fizetést követelnek eztán;
Ha megkapják vígan lépkednek a deszkán.[19]

Sztrájkdal a vasárnapi munkaszünetről (1904)

A magyar munkásság a századfordulón — egyéb követelései mellett — kitartó és szívós harcot folytatott a vasárnapi munkaszünet érdekében. A küzdelem eredményeképpen megjelent egy miniszteri rendelet (1891. XIII. tc.), de végrehajtása nem ment könnyen, mert le kellett küzdeni a gyárosok s a vasárnap is nyitva tartó kereskedők ellenállását.

Ebből az alkalomból keletkezett Losoncon az alábbi dal. A losonci Sternlicht és Rakottyai zománcedénygyár munkásai nem kapták meg az előírt vasárnapi munkaszünetet. Szám szerint 126-an, köztük 32 nő, beszüntették a munkát. A sztrájkoló munkások a Zöld Vadászhoz címzett vendéglőben ütötték fel tanyájukat, ahol vígan dalolták az alkalomra szerkesztett sztrájkdalt. A sztrájk eredményes volt. A dalt a közismert „Vörös bort ittam az este" című dallamra énekelték. A tudósításból kiderült, hogy az éneklést jelszavak hangoztatása szakította meg időnként. Többek között ezt kiáltották: „Éljen a vasárnapi munkaszünet!":

Van minékünk alkotmányunk,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Követeljük a mi jogunk,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Vasárnapi munkaszünet,
Ez miniszteri rendelet,
Angyalom, ragyogó csillagom!

De Sternlicht úr ezt nem tudja,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Vasárnap is dolgoztatnak,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Nyúzza azt a munkáshadat,
Kiket éhbérrel támogat,
Angyalom, ragyogó csillagom!

Sternlicht úr tán azt gondolja,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Hogy a munkás az rabszolga,
Angyalom, ragyogó csillagom!
Nem élünk Oroszországban,
Nem űzhet Szibériába,
Angyalom, ragyogó csillagom![20]

[19] Makó és vidéke 1903. ápr. 19. — Dallama ismeretlen.
[20] Vas és Fémmunkások Szaklapja 1904. okt. 20. — Ad notam: Vörös bort ittam az este . . .

Az 1904. évi vasutassztrájk dala

Hazánkban a felszabadulásig érvényben volt Szolgálati Szabályzat azonnali elbocsátás terhe mellett megtiltotta a vasutasoknak nemcsak a sztrájkban való részvételt, hanem még a legálisan működő szociáldemokrata párttal való kapcsolat fenntartását is. A vasutasmozgalom ennek ellenére kibontakozott. Az első országos, általános sztrájkban 1904. ápr. 19—25. között közel 40 000 fő vett részt. A kormány csendőrséggel és katonasággal törte le a sztrájkot; a vasutasokat bevonultatták, és mint katonákat kényszerítették a vasúti szolgálat ellátására. A sztrájk letörése után több mint 1600 vasúti alkalmazott ellen indult bűnvádi eljárás. Többeket rövidebb-hosszabb fegyházbüntetésre ítéltek, de a kormány kénytelen volt a vasutasok követeléseinek jelentős részét teljesíteni.

Ennek az általános vasutassztrájknak volt legkedveltebb és széltében-hosszában énekelt dala, a „Nem megy a gőzös . . . ":

Nem megy a gőzös, nem megy a gőzös Kanizsára,
Semmiféle, semmiféle állomásra!
Sztrájkol minden masiniszta:
Hej! Senki sincsen, ki a gőzöst igazítsa!

Korabeli vasutassztrájkkal kapcsolatos kiadványok közölték e szöveget.[21]

Az alkalmilag keletkezett dal egy nagyon népszerű, országosan elterjedt népszínmű betétdalának változata, a sztrájkdalok közé sorolható. Megtartották az eredeti strófaszerkezetet, csak — megfelelő helyekre — tagadó szócskákat illesztette be, és külön felhívták a figyelmet a sztrájkra. A dal a sztrájk gyors letörése miatt nem terjedt el széles körben, változatai sem ismeretesek.

A kolozsvári építőmunkások sztrájkja 1905-ben

Vasárnap (1905. ápr. 10.) 500 szaktárs kimondta a sztrájkot. A rend, fegyelem, összetartás példás, amit a helyi Friss Újság is elismert, s így ír róla: — „Érdekes képét látjuk a munkás-sztrájkolóknak a Ritter-kertben levő sztrájktanyán. Szigorú fegyelmet tartanak maguk között és azt is megtiltották, hogy bárki közülük szeszes italt vigyen a sztrájktanyára. Reggel 8-kor a sztrájkbizottság névsort olvasott és minden sztrájkoló jelen volt. Megállapodtak abban is, hogy sztrájkőrséget szerveznek az esetleges sztrájktörők ellen. A sztrájktanyán sör nélkül is víg élet folyik: a csoportok sakkal, dominóval, részint felolvasással töltik az időt. *Gyakran felhangzanak a munkás forradalmi dalok és már a sztrájknak is megvan a maga költészete.*"

Itt közöljük az egyiket, mely hevenyében született a sztrájk alatt:

Proletárok 10-én egyhangúan kimondtuk,
Veres zászlónk, piros zászlónk a csatára kibontjuk.
Hogy meglegyen mindennapi kenyerünk,
Minden szaktárs jöjjön harcba mivelünk.

Igazságos, szent ügyünkért vívjuk mi a bérharcot,
Összetartva, jót akarva, nem szenvedünk kudarcot.
Megfogadjuk, kiküzdi azt két karunk,
Amit mi a hatalomtól akarunk.

Aki elvtárs, aki elvtárs jöjjön velünk egy sorba,
Szent elvünkben, szent ügyünkben ki lesz fenve a csorba.
Megfogadjuk piros zászlónk fodrára,
Nem dolgozunk másoknak a hasznára.

Piros zászlónk, veres zászlónk szabad szellő lengeti,
Szent eszménket, jogainkat, győzelmünket hirdeti.
Hadd lobogjon piros fodrod, hadd lássuk:
Rabszolgaság sötét sírját megássuk![22]

[21] Murányi István 1904. — Radó Richárd 1904.
[22] Építőmunkás 1905. ápr. 15.

A sztrájk több héten át tartott, a „gőgös mesterek" nem engedtek a munkások követeléseinek, s a hatóságokkal egyetértve plakáton hirdették, hogy csak a munkásság egy kisebb része nem akar dolgozni a régi feltételek mellett. Ezzel a közléssel a munkásság sorait akarták megbontani. Május 15-én a sztrájk változatlanul tartott, s a Szamosújvárról hozatott sztrájktörők is visszamentek székhelyükre.[23]

Zilahon is építőmunkás sztrájk kezdődött 1905. május 15-én. Követeléseiket, nehézségeiket az újságokhoz beküldött levelükben ekképp magyarázzák a nagyközönségnek: „Nem örömmel vettük fel a bérharcot, de kényszerítve voltunk rá. Olyan szerződést akartak ránk kényszeríteni, hogy 28 fillér órabérért vegyük a nyakunkba a jármot. Egy évben 152 munkanap lehetséges, hozzávéve a téli szünetet és ennek eredményét osztjuk 365 reggeli, ebéd, vacsora költségeivel. *Még ebbe is belementünk volna, de az aranyláncos mester urak 3 évi lekötést is követeltek*! Hát ez az igazság és valóság."

A többit a sztrájkdal mondja el (csak a jelentősebb strófákat idézem).

Egy hazának a fiai,
Zilah város polgárai;
Tisztán lássatok ügyünkbe,
Az igazság mérlegébe
Ki dobta a súlyokat bele.

Hogy nem jutánk békességre,
Rajtunk nem múlt semmiképp se,
Az igazságot megmondjuk,
Hogy ti is tisztán lássatok.

A tárgyalás lefolyása,
Hogy miért maradt annyiba:
Krajcároztak, filléreztek,
Csakhogy mit ket megtörjenek.

Mert igen megas a fizetés,
Ebből tán egy mágnás is megél.
Jóelőre el volt köztük döntve,
Hogy most könnyen meghajlik a dőre.

Mit nekik a munkásosztály,
Csak hadd teljen a pénzes zsák,
De ezt könnyen keresztül húztuk,
Mikor a munkát megtagadtuk.

Nem kértünk mi bérjavítást,
A mostaninál nagyobb árt.
Meg volnánk mi elégedve:
Csak három évre meg van kötve!

És a fizetést lelkiismeretre,
Ha nincs beírva a szerződésbe
Nem fogadhatjuk el.
A legkisebb 28 fillér
A legmagasabb 50 fillér.

Lássuk hát a legkisebb bért,
Naponta 28 fillér, 365 napra,
Mi esik ebből naponta?
Egy korona 16 fillér.

És hogy mindennap enni kell,
Következik a kiadás
Mert a fölöslegünk sok ám!
Legelsőben jön az adó,
És utána a pótadó;

Azt követi az útmunka
Betegsegélyző egy sorba,
De a papokat sem feledjük,
A papbért is megfizessük.

A sztrájk lefolyásáról és eredményéről nem találtunk több híradást.[24]

Sztrájkdal a nagyváradi asztalossztrájk és munkáskizárás alkalmából

A dalt 1909-ben a május 1-i munkástüntetésen adták elő. A bérharc megtorlásaként az asztalosmunkásokat már 24 hete kizárták a munkából, s csak azt fogadták vissza, aki a munkaadók feltételeit tartalmazó bárcát (iratot) aláírta. A dal szövege így hangzott:

Rügybontó májusnak gondterhes estéjén,
Üres zseb és szívvel nehezen ébredvén,
Künn a csalóka napsugár játszott,
Bennünket a gondok milliói bántott.

Kutyák Szövetsége most is még grasszál,
Fejükbe a bárca még most is kánkánt jár
Bárca nélkül nekik nincsen kikelet,
Aki nem ír alá — pokolba elmehet.

Sztarill és társai kiadták az ukázt,
Most lehet harapni, azt a kutyafáját.
És aki még eztán sem fog megveszni,
Bárcát a nyakába fogunk tekergetni.

[23] Építőmunkás 1905. máj. 1., máj. 15.
[24] Építőmunkás 1905. máj. 15.

A május 1-i tüntetés alkalmával a felvonuló munkások a fenti dal előadása közben azt kiáltozták, hogy „Bárcát akasszatok a feleségetek nyakába kutyaszövetségi uszítók".[25]

Egy vándordal a céhek idejéből mint a sztrájkdalok előképe

Ezek a dalok, melyek nagy számban megtalálhatók a magyar dalhagyományban is, kezdetleges, de osztálytartalmat tükröző sztrájkdalok voltak a maguk idejében. A felszabadult mesterlegények több évi valcolás (vándorlás) után, szakmai tapasztalatokkal gazdagodva térhettek vissza szülőföldjükre, s szerencsés körülmények összejátszása esetén elkészíthették a „remeket": maguk is mesterekké válhattak. De amíg eljutottak ehhez, sok nyomorúságban, szenvedésben volt részük. Télen pl. amikor az időjárás nem engedte a vándorlást: lényegében ki voltak szolgáltatva a mesterek kénye-kedvének. De amint eljött a tavasz, a mesterlegények „bosszút álltak" téli kínzóikon: a legnagyobb dologidőben keltek vándorútra, figyelmen kívül hagyva a mesterek minden könyörgését és ígérgetését. E dalok az egész Monarchián átvándorló német mesterlegények hagyományaként kerültek el hozzánk. Több magyar változatuk mellett egy múlt század végén feljegyzett német vándorlegény-dal magyar adaptációját közlöm mint a sztrájkdalok előképét:

Megjött a tél, s a mester
feszít csak gőgösen,
s odaszól a legénynek,
azám, a legénynek:
Vágd a fát nekem!
Vágd a fát nekem!

De jő a tavasz és végül,
a legények frissebbek.
Kezükben bot és felejzni,
azám, bot és felejzni,
s odaszólnak a mesternek:

Mester úr, számolnánk már,
imhol a vándoridő!

Legények, maradnátok?
Nesze nektek hat dukát!
Kettő, hogy elinnátok,
Kettő, hogy alunnátok,
Kettő, hogy maradnátok,
Csak maradnátok hát!

Mester úr, mennők mégis
a vándorút hosszán.
Kend tartott minket télen,
azám, az egész télen
savanyú káposztán,
savanyú káposztán!

E dal motívumainak számos változatát ismerjük: pl. Megúntam az asszonyom konyháját, / Kopogós kukorica kásáját / vagy: *Kolcos* én már nem dolgozom, / Inkább vándorlegény leszek. /[26]

Vándorlás közben az országutak hosszán összetalálkoztak a mesterlegények, kicserélték tapasztalataikat, s felismerték a közös sorsból fakadó egymásrautaltságot. S noha még csak tudat alatt, de felcsillant a nemzetköziség gondolata is. Erről a legények így daloltak:

Azt mondta az édesanyám,
Minden ország az én hazám.
Minden bokor a szállásom,
Felejzni a vánkosom.

Minden asszony édesanyám,
Minden ember édesapám,
Minden legény a testvérem:
Minden mester ellenségem.

Hetyke hang csendül ki az alábbi mesterlegénydalból:

Ha a mester megharagszik,
Mert a legény nem dolgozik,
De mi azzal nem gondolunk:
Vasárnap jön, — elszámolunk.

Hétfő reggel bepakolunk,
Kedden reggel masírozunk,
Mert mi porciót nem fizetünk:
Mikor tetszik, elmehetünk.[27]

[25] Nagyváradi Munkás Újság 1909. máj. 9. — A dallam ismeretlen. — A Munkaadók Szövetségét, a GYOSz elődjét nevezték a munkások a századfordulón „Kutyaszövetség"-nek. Sztarill a Szövetség nagyváradi szervezetének elnöke volt.

[26] Nagy Dezső 1968. 439. A fordítás Dalos György munkája. Ezt a gyűjtésemet azóta hanglemezre vették. A Kaláka együttes feldolgozásában és előadásában hallható a „Zúgjon dalunk, miként a fergeteg" c. hanglemezen (Budapest 1975). — Kolcos-kócos — az élhetetlen, nyomorúságos kismestereket nevezték így a céhlegények.

[27] Nagy Dezső 1968. 440. — Felejzni, felleisen — útitarisznya, oldalzsák, amelyben a vándorlegény minden holmiját és szerszámát hordozta.

A dolgozatban közölt szövegek az eddigi gyűjtés eredményei. Minden bizonnyal újabb, szép változatokat találhatunk, akár a vándorlegénydalok, akár a sztrájkdalok vonatkozásában, ha átnézzük a korszak forrásmunkáit vagy az adatközlők emlékezetét tovább vallatjuk.

*

A hazai és a nemzetközi sztrájkdalok az *alkalmi költészet* műfajába tartoznak. Egyes konkrét alkalmak, bérharcok hívták életre ezeket, s miután a sztrájkok lehanyatlottak vagy letörték őket, meg is maradtak alkalmi szövegnek, amelyek nem terjedhettek el széles körben, alig variálódtak, de egy adott korszak eseményeinek értékes dokumentumai, s így megőrzendők, gyűjtendők. A magyar anyagból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kb. 1920-ig mondhatjuk élőnek, alkalmazottnak ez alkalmi szövegeket. Ez után az időpont után sem az adatközlők emlékezetében, sem a különböző forrásokban nem találunk hasonlókat.

IRODALOM

Greenway, J.
1953 *American Folksongs of Protest.* Philadelphia

Kahn, Kathy
1976 *Ő, ti hillbilly nők . . .* Budapest

Lammel, Inge
1970 *Das Arbeiterlied.* Leipzig

Murányi István
1904 *A vasutas sztrájk.* Budapest

Nagy Dezső
1963 *Egykori kőműves-sztrájkdalok, rigmusok.* Ethnographia LXXIV. 115—117.
1968 *Egy újabb vándorlegény-dal.* Ethnographia LXXIX. 438—440.
1972 *A magyar munkáshagyomány kutatás története és feladatai.* Budapest
1975, 1977 *A magyar munkáshagyományok kutatása I—II.* Budapest

Radó Richárd
1904 *A vasutas sztrájk.* Budapest

Szerémi Borbála (szerk.)
1955 *Magyarországi munkásdalok.* Budapest

Dezső Nagy

STREIKLIEDER UND REIME

(Auszug)

Auf Grund zeitgenössischer Presseveröffentlichungen und Flugblätter bringt die Studie die Texte von Streikliedern und wo immer es die Quellen erlauben, schildert sie auch die Rolle der Lieder und Reime im Ablauf der Streikbewegungen. Es wird darauf hingewiesen, daß vom ästhetischen und dichterischen Blickpunkt die Streiklieder im allgemeinen recht unzulänglich sind und ihr Text den „Kortes"-Liedern, d.h. politischen Wahlliedern nahe steht. Zur Zeit der Streiks wurden sie auf die Melodien bekannter Lieder gesungen.

Die veröffentlichten Texte stammen aus der Zeit um die Jahrhundertwende. (Zum Beispiel der Streik der Budapester Druckereiarbeiter im Jahre 1895, der Streik der Zimmerleute und Maurer des Jahres 1897 in Budapest und Pécs, der Eisenbahnerstreik im Jahre 1904, der Streik der Bauarbeiter im Kolozsvár (Klausenburg) im Jahre 1905 usw.) Ähnliche Texte finden sich nach den 1920-er Jahren nicht mehr. Als Vorbild kann man sich auf die Wanderlieder der Handwerksburschen und die Lieder der Bergwerksarbeiter berufen, die oft gesellschaftliche Proteste ausdrücken. Die Streiklieder der Industriearbeiter sind den vom ländlichen Agrarproletariat bei den Erntearbeiterstreiks gesungenen Liedern verwandt.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Voigt Vilmos

A kilencven esztendős Magyar Néprajzi Társaság*

Máig ható folytonossággal 1889-ben, kilencven évvel ezelőtt alakult meg a *Magyarországi Néprajzi Társaság* (neve 1896 óta a mai: *Magyar Néprajzi Társaság*), és ekkortól kezdve jelenik meg folyóirata, az *Ethnographia*. Nemzetközi méretben is nagy múlt ez a majdnem száz esztendő, hiszen az angol folklórtársaság *(Folklore Society)* és a berlini etnológiai társaság kivételével nincs száz évesnél idősebb, folyamatosan működő nemzetközi vagy nemzeti néprajzi szervezet. A magyar néprajzi társaság nehezen, tudományos, szervezeti, pénzügyi és személyi akadályok elhárítása után alakulhatott csak meg, és több ízben is fenyegette a megszűnés vagy teljes átalakulás veszélye. Az első világháború végén a polgári forradalmat még általában üdvözölte a hazai néprajzi kutatás, a kommün idején azonban már forradalmi átalakulására lett volna szükség, és ezt csak néhány szakember vállalta őszintén. Ezeket viszont 1919 őszén távolították el, nemcsak a társaság vezetéséből, hanem olykor a tudományterületről is. Az őket felváltók közül is többen hamarosan visszavonultak, így a két világháború között eléggé átalakult a társaság célkitűzése. De még ekkor is folyamatos maradt a tevékenység, megjelent a folyóirat, sőt e korszak legnagyobb szabású néprajzi vállalkozásai, mint a négykötetes *Magyarság Néprajza* 1932 és 1936 között, vagy Bartók Béla meg Kodály Zoltán Kárpát-medencei népzenei kutatásai, publikációs kísérletei akár az első világháború előtti évek programjainak betetőzéséül is szemlélhetők. Változatlanul folytatta munkáját az ország legnagyobb néprajzi intézménye, a mai *Néprajzi Múzeum* is.

Még ennél is veszélyesebb helyzetbe jutott néprajztudományunk a második világháború ideológiai és vér-zivatarában. Egy olyan tudomány esetében, amely már emberöltőkkel korábban a faj és az etnosz vizsgálatát tűzte ki céljául, vagy amelynek testvéreit (mint például a különböző német néprajzi és antropológiai szervezeteket) már a harmincas évektől fogva megkísérelték a „Blut und Boden" tudományos fellegváraivá változtatni, könnyen végzetes, helyrehozhatatlan lépések következhettek volna be mind személyi, mind tudományos tekintetben. Néprajzi társaságunk azonban — igen csekély kivételtől eltekintve — nem fogadta el a fajelméletet, szemben állt a nácizmussal (noha ez a szembenállás bizonyos mértékig a konzervatív és nacionalista magyar társadalomtudományi hagyománytól volt elválaszthatatlan). Ennek a toleráns és a tudomány határain belül maradó magatartásnak köszönhető, hogy 1945 után a magyar néprajzi szakma szinte ott folytathatta, ahol a munkaszolgálat, a hadkötelezettség, az evakuálás, a múzeumok anyagát nyugatra rabolni parancsoló intézkedések, az egyetemi oktatás felfüggesztése miatt abbahagyta a munkát. Nemzeti értékeink megmentési kísérletei közül a néprajz még szerencsésebb is volt, mint néhány rokon tudománya: a Néprajzi Múzeum vagy a Magyar Tudományos Akadémia néprajzi gyűjteményei, az egyetemi tanszékek anyaga voltaképpen megmaradtak. Az elhurcoltak és elpusztultak száma azonban fájdalmasan nagy volt.

A néprajzot nacionalista tudományként a vádlottak padjára ültetni kívánó türelmetlenség sem járt végzetes sikerrel néhány évvel később. A Társaság elnöke,

* Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 90 éves fennállása alkalmából 1979. december 5-én tartott ünnepi ülésen. — A szerkesztő bizottság az előadás közlését azért is kívánatosnak találta, hogy módot adjon a vitára — amire az ünnepi ülés napirendje nem adott lehetőséget — Voigt Vilmos egyéni, az eddigi tudománytörténeti ismeretektől sokban eltérő koncepciójáról. *Szerk.* (Időközben a szerző előadása szövegét megjelentette a Valóság 1980. augusztusi számában is, a 102—111. oldalon.)

Ortutay Gyula 1949-ben, az akkor szokásos társasági „átértékelő" beszédben *(A magyar néprajztudomány elvi kérdései)* ugyan „új" néprajztudományt jelentett be, de ez szinte csak az *Ethnographia* szerkesztésében jelentett valóban változást, a múzeumok, a kutatóhelyek, az egyetemek és maga a Néprajzi Társaság vezetésében az „új" irányzat vezetői ekkor már évek óta központi helyet foglaltak el, és nem kellett sokat változtatni gondolataikon. Voltaképpen ekkor formálódott meg a szakma mai intézményeinek kerete, amely azután a hatvanas években létszámban és lehetőségekben nagyarányú fejlődést mutatott. Noha később alakult a rokon intézményeknél (1966-ban), mégis intézet méretű a *Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja*, többszöri átszervezés után megnyugtatónak látszik népzene- és néptánc-kutatásunk elhelyezkedése a jelenlegi *Zenetudományi Intézetben;* megvalósult a *Néprajzi Múzeum* és az országos jellegű *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* különválása; két egyetemen három néprajzi tanszék működik (ezen kívül van néprajzi oktatás a harmadik egyetemen is), most készültek el a korábbi kísérletek tanulságait is felhasználó alapos tervek a középiskolai néprajzi oktatással kapcsolatban; múzeumaink többségében van szakképzett néprajzkutató; a legutóbbi években a különböző művelődési és kommunikációs intézményekben is sikerült több etnográfusnak elhelyezkedni. Ez a fejlődés régi, halogatott feladatok elvégzését teszi immár lehetővé: az ötvenes években indult meg *A Magyar Népzene Tára* nagyszabású anyagközlő könyvsorozata, a legutóbbi években ismét előkerült a szöveges folklór hasonló adattárainak megjelentése, fele részben megjelent a legelső *Magyar Néprajzi Lexikon*, napvilágot látott *a Magyar Folklór* egyetemi tankönyve, egyáltalán a legelső magyarországi néprajzi egyetemi tankönyv, megjelenés előtt áll a *Magyar Néprajzi Atlasz* több kötete, évek óta folyik egy többkötetes nagy vállalkozás, az „új" *Magyarság Néprajza* tervezése. Amit a nagyközönség jobban lát és ismer, néprajzi ismeretterjesztésünk mindenütt jelen van, a Néprajzi Társaság és más fórumok szinte állandó hazai és nemzetközi konferencia-sorozatot, előadásokat kínálnak. Az utóbbi években nagy lendülettel indult meg a hazai „nemzetiségi-néprajzi" kutatás, és részletes terveink vannak a szomszéd országokban folyó magyar és összehasonlító néprajzi kutatások fejlesztésére, koordinálására.

Most mégsem a megelégedett körbetekintés, sokkal inkább az elméleti, módszertani és tudománytörténeti szemle legyen feladatunk. A magyar néprajztudomány amúgy is gyakran adott ünnepi képet saját magáról, ugyanakkor saját tudománytörténetével ritkábban foglalkozott. A Néprajzi Társaság 40., 50., 60., 70. születésnapján részletes beszámolók és programok hangoztak el, és a centenáriumra remélhetőleg elkészül a társaság élettörténete is. Eddig azonban inkább az apró adatok és események bemutatása volt a cél, és nagyobb társadalomtörténeti (vagy akár tudománytörténeti) távlatba nem illesztették az ünnepi szónokok a tényeket. Igen tanulságos volna pedig ez a szemlézés, amelynek itt igazán csak a vázlatát adhatjuk.

Köztudott, hogy legnagyobb tudománytörténeti múltra visszatekintő intézményeink a nagyszombati majd pesti egyetemből sarjadtak ki. Itt évszázadok óta folyik oktatás és kutatás. A nemzeti tudományok (történelem, nyelvtudomány, irodalomtörténet) keretében több ízben is érintkeztek a professzorok a mai néprajz kérdéskörével. A magyar ősvallás kutatása, később a népköltészet vizsgálata szót is kapott az egyetemen. Tudomásunk szerint az 1860-as években Erdélyi Jánosnak a sárospataki református kollégiumban megtartott magyar és egyetemes irodalomtörténeti előadásai már foglalkoztak a népköltészet kérdéseivel. Gyulai Pált 1876-ban nevezték ki a pesti egyetem irodalomtörténet-professzorává. Az ő népköltészeti előadásaiból jegyzet is maradt ránk, és ezt legutóbb újra kiadhattuk. Katona Lajos 1900-tól tartott olyan előadásokat az egyetemen, amelyek folklórral is foglalkoztak. Néprajzi tanszék mégis csak 1932–1934-ben alakult, és 1945-ig való vezetői (Györffy István majd Viski Károly) tárgyi néprajzzal foglalkoztak, ám már ezóta megszakítatlanul van folklorisztikai és néprajzi képzés egyetemeinken.

A tárgyi néprajzi kutatás (és sokszor a folklorisztikai ugyanígy) elképzelhetetlen múzeumi munka nélkül. Természetesen minden múzeumunkban vannak „etnográfiai" érdekű tárgyak, mégis a Nemzeti Múzeum nem kezdettől fogva foglalkozott a néprajzi kutatással. Bizonyos antropológiai gyűjtések, Reguly vogulföldi anyaga és más előzmények után 1872-ben az Amerikát-járt Xántus János kezdeményező ötletéből alakult meg a Néprajzi Múzeum, amely elsősorban egzotikus anyagot gyűjtött. A magyar néprajz első nagyobb szabású múzeumi vállalkozásai más kiállításokhoz kapcsolódtak. 1873-ban Xántus és Römer Flóris 2500 tárgyat küldetett ki a bécsi világkiállításra, majd 1885-ben az országos általános kiállításon már különféle néprajzi tárgyak láthatók. Végül, 1896-ban a millenniumi kiállítás „néprajzi faluja" már világméretű néprajzi attrakció: ismerjük a gyűjtés és a kiállításrendezés módját, sőt szaktudományos vita is

bontakozik ki mindezekről. XÁNTUS, HERMAN Ottó, JANKÓ János és mások úttörő tárgygyűjtő és muzeológusi munkája eredményeként századunk elején rögzítődnek a néprajzi muzeológia alapelvei nálunk. BÁTKY Zsigmond 1906-os könyve *(Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére)* ezt az első korszakot lezárja, mai néprajzi muzeológiánknak is érvényes kezdeményezése. E korszaktól megszakítatlan néprajzi muzeológiánk.

A Magyar Tudományos Akadémia megalakulása (1825) óta foglalkozott a népköltési gyűjtés kérdéseivel. Későbbi vezetői közül GYULAI Pál és mások egyszersmind rokonszenveztek a folklorisztikával is. Feltűnő módon önálló néprajzi vagy folklorisztikai munkára mégsem került sor az akadémia keretein belül. Néprajzi bizottsága működött már a két világháború között, ekkor adtak valaminő csekély támogatást BARTÓK munkájához is, néprajzi akadémikus is volt (noha ezek száma messze elmaradt a rokontudományok képviselőié mögött), mégis voltaképpen csak az 1950-es években, a tudományos tervgazdálkodás bevezetésekor vált az Akadémia a néprajzi kutatások fő irányítójává. Ma akadémiai orgánum idegen nyelvű folyóiratunk, az *Acta Ethnographica*, a legtöbb tudományos könyv- és kiadványsorozat, és az akadémiai kutatóintézetekben találjuk a hazai folkloristák óriási többségét, az anyagi kultúra kutatóinak pedig tekintélyes hányadát. A néprajzi bibliográfiától a néprajzi atlaszig szinte minden nagyobb arányú néprajzi tevékenység az utóbbi években ide központosult. Ha elkészül az akadémiai Néprajzi Bizottság által a következő emberöltőre szánt távlati kutatási terv, ebben is a centralizált munka lesz az uralkodó.

Tudományos társaságaink kialakulása előtt irodalmi társaságok foglalkoztak több társadalomtudományi kérdéskörrel. Népköltésünk gyűjtését, majd publikálását így a reformkorban sokan szorgalmazták. Ez a munka, elsősorban ERDÉLYI János jóvoltából a Kisfaludy Társaság keretében öltött végre formát, itt jelent meg 1846—48-ban a háromkötetes *Népdalok és mondák*, majd 1872-től ARANY László és GYULAI Pál szerkesztésében a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. (E sorozat megléte, később pedig az *Ethnographia* megjelenése is magyarázza, miért fordított az Akadémia oly kevés gondot a néprajzi munkára — úgy gondolhatta, ennek már vannak egyéb keretei.) Ez a magán-társaság szemlélet később is megmaradt, és például az önkéntes néprajzi gyűjtők hálózatát bizonyára azért nem sikerült mindmáig megnyugtató, állandó és egységes módon létrehozni nálunk, mivel különböző szervezetek egymással is konkurrálva, kampányszerűen foglalkoztak e fontos feladattal, és az első világháború előtt már kialakult nagyszabású tervek későbbi újra kezdésük után sem folytatódtak teljes intenzitással.

Természetesen kézikönyveket, áttekintéseket is említhetünk, akár száz évnél korábbról is. CSAPLOVICS János *Ethnographische Betrachtung über die Bevölkerung des Königreichs Ungern* (1820. magyarul két évvel később a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain publikálja *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról* című áttekintését) írása óta az „etnográfia" a mai néprajz bevett neve Magyarországon. A földrajztudós HUNFALVY János ugyan inkább földrajzi mint néprajzi értelemben használja ez elnevezést, de a nyelvész HUNFALVY Pál 1876-ban megjelent *Magyarország ethnographiája* című kézikönyvében már a mai néprajzi szóhasználatot képviseli, jóllehet maga a munka inkább történeti, településtörténeti és etnohistóriai jellegű áttekintést ad. 1887-ben magyarul is megjelenik RATZEL könyve *(A föld és az ember. Anthropogeographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai)*, az emberföldrajz egyik első kézikönyve. A magyar kutatók maguk is foglalkoznak egyetemes néprajzi kérdésekkel. Ezek közül a legismertebb munka a közgazdász érdeklődésű BEÖTHY Leó *A társadalmi fejlődés kezdetei* című kétkötetes tanulmánya, amely 1882-ben jelent meg. PULSZKY Ágost, LÁNCZY Gyula és mások hasonló munkáit inkább csak a késői utókor kapcsolja a magyar néprajzi érdeklődés tudománytörténetéhez, noha balkanistáinkkal együtt munkásságuk egyáltalán nem hátramaradottabb mint külföldi kortársaiké. A magyar néptudomány egyetemes ágazatának kuriózum-voltát mégis könnyű igazolni. 1900-ban jelenik meg például a ciklikus irodalomtörténész és történetbölcselő BODNÁR Zsigmond könyve *A népfajok sorsa*, de ebben az esztendőben PIKLER Gyula és SOMLÓ Bódog már a totemizmus eredetéről értekezik (igaz ugyan hogy németül és Berlinben). Idegen néprajzelméleti munkák magyarra fordítása is igen kései: TOPINARDT 1881, WESTERMARK, WEULE HABERLANDT művein kívül etnológiáról, illetve a világ népeiről 1965-ben jelenik csak meg magyar nyelvű önálló áttekintés, a külföldi néprajzi klasszikusok fordítása is csak ekkor indul meg igazán nagy lendülettel.

Ritkán említjük, hogy néprajztudományunk intézményeinek megszerveződésekor az osztrák néprajz milyen különös ajzó tényező volt. Korábbi előzmények után Karl CZOERNIG báró osztrák statisztikus vezetésével 1855 és 1857 között három kötetben jelenik meg az *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, amely zömmel magyarországi anyagot tartalmaz. Különösen az a hagyomány, amely már BÉL Mátyás óta össze-

kötötte az államismét a statisztikával és a néprajzzal, nálunk is az érdeklődés előterébe állította az ilyen munkákat. 1867-ben KELETI Károly lesz az akkor létesített statisztikai osztály vezetője, aki szinte néprajzi statisztikákat készít, köztük a legismertebb *Hazánk és népe* című könyve (1889), amely csaknem az első világháborúig módszeradó példája sok más összegezésnek (mezőgazdasági és iparstatisztikák, az ezeréves Magyarországról szóló munkák mára egyenesen néprajzi kézikönyv értékűvé váltak). Már nem az osztrák, hanem a „birodalmi" néprajz legnagyobb szabású vállalkozása *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című hatalmas díszkönyvsorozat (1887—1901 között huszonegy kötet), amelynek első szervezője Rudolf trónörökös, hazai fő képviselője JÓKAI Mór, első néprajzi előadója pedig HERRMANN Antal, de dolgozik más néprajzkutató is a vállalkozásnak (például KATONA Lajos). Ezt a nagyszabású vállalkozást érdemének megfelelően nem méltatta még tudománytörténetünk, noha minden bizonnyal ez adta azt az egyszerre nemzeti és aulikus, népszerűsítő és tudományos, magyar és birodalmi nézőpontot, amely néprajzi kutatásunk szerveződésének időszakát áthatotta. Nem véletlen, hogy említett munkatársai mind vezető szerepet kaptak a megalakuló Néprajzi Társaságban: Rudolf a kiszemelt védnök, HERRMANN a javaslattevő titkár, KATONA Lajos a későbbi titkár és szerkesztő, JÓKAI pedig a megalakuló társaság első ünnepi szónoka, mintegy díszelnöke.

A rokon tudományterületek közül a 80-as évek végére már többnek van saját társasága. Bizonyos természettudományi társaságok már a reformkorban megszerveződtek, majd 1867-ben megalakult a *Magyar Történelmi Társulat*, és megjelent máig működő folyóirata, a *Századok*. A magyar történelem kutatásában az őstörténet, a középkori emlékek, a kuruc kori költészet és az orientális kapcsolatok kutatása a későbbi néprajzi kutatási programba is tartozott. 1872-ben HUNFALVY János elnökletével alakul meg a *Magyar Földrajzi Társaság*, amelynek később is igen szoros a kapcsolata a néprajzzal, a két világháború között a *Föld és Ember* című folyóirat (a Néprajzi Társaság kiadásában) például egyszerre volt néprajzi és földrajzi orgánum. A földrajzi kutatásba a távoli népek életének leírása beletartozott, itthon pedig az életmód témáit vizsgálták néprajzilag is hasznosítható formában. A régészet és a hozzá tartozó művészettörténet, éremtan ekkor már megszilárdult intézményekkel, publikációkkal rendelkezik, és a magyar fizikai antropológia is éppen e korszakban éli világhírének első periódusát. Mindebből örököl valamit a néprajzi kutatás is: az embertani tár jó sokáig a Néprajzi Múzeum részlege, amelynek utolsó antropológus vezetője, BARTUCZ Lajos századunk negyvenes éveiben működött, a régi együttes szellemében. A magyar nyelvtudománnyal, főként a nyelvjáráskutatás révén szoros a kapcsolat. Ezen kívül mind a finnugristák (a magyar őstörténet „ugor pártja"), mind a turkológusok (a „török" párt) körében élénk volt a néprajzi érdeklődés: REGULY hagyatéka a Néprajzi Múzeumba került, HUNFALVY Pál lesz a társaság első elnöke, MUNKÁCSI Bernát, JANKÓ János és mások finnugrisztikai kutatóutakon járnak — másrészt viszont a *Keleti Szemle* még évtizedekkel később is egyszerre szaklapja a néprajzi és filológiai orientalisztikánknak, amelynek ez a „néprajzias" szemlélete máig egyik legfontosabb jellemvonása.

Sokoldalú kapcsolatrendszer jellemzi már születésekor is a magyar néprajz hangsúlyozottan központi, összefogó, ugyanakkor társadalmi méretű szervezetét, a Néprajzi Társaságot. 1889 végén alig valamivel több mint 500 tagja volt (a kor társadalmára jellemző, már-már anekdotikus tény, hogy a szervezés idején vagy tizenöt-tagú tisztikart és „száztagú ideiglenes nagyválasztmányt" hoztak létre), és évekig folyik a vita, hogy a már meglevő rokon társaságok mellett van-e egyáltalán szükség egy újabbra, amelynek aktív tagjai úgyis a már működő más tudományos egyesületekben tevékenykednek — ám e szervezési nehézség és millenáris egyletesdi tudománypolitikai és módszertani szempontból egyenesen üdvös, hiszen a helyzet vaslogikája követeli meg, hogy a megszerveződő néprajzi társaság tudományközi legyen, egyszersmind egyesítse magában az idegen népekkel és a hazaiakkal, a magyarokkal és nem-magyarokkal foglalkozókat, folkloristákat és muzeológusokat, sőt a gazdaságtörténészektől az írókig és zenészekig terjedő széles értelmiségi dandárt. Ez a sokrétűsége máig megmaradt a Magyar Néprajzi Társaságnak, és örökségének egyik legfontosabb eleme, amelyet féltve őrizni és szeretve továbbfejleszteni kell.

Az 1889-es indulás ideológiailag is jól jellemezhető. Immár nem a reformkori politikai ambíciók, az önkényuralom korának szűkös, ám értékmentő kivárása, sőt nem is a 67-es évektől kezdődő dacos magyar szemlélet irányítják a vezetőket. A pozitivizmus tudományos módszerré válik, kevesebb benne a retorika, és szinte teljesen hiányzik az adatok hamisítása. Birodalmi jellegű a távlat, a nemzetközi igényekhez mérik a hazai teljesítményt. Ez utóbbi vonás néhány kiváló férfiú személyes érdemének is tudható, hiszen ők hozták létre végül is az *Ethnographiát* és a Néprajzi Társaságot.

Már fél évszázaddal ezelőtti visszatekintésében az akkori főtitkár, MADARASSY László elmondta, hogy a Néprajzi Társaság létrehozásának szellemi mentora, így a társaság mintegy nagyapja az erdélyi szász filológus, MELTZL Hugó volt. Valószínűleg lipcsei tanulmányai során gondolt először arra, hogy az akkoriban kibontakozó összehasonlító filológiának orgánumot kellene teremteni. (A Magyar Tudományos Akadémia 1877-ben hozza létre a maga hasonló folyóiratát, az *Egyetemes Philológiai Közlönyt*, amely, mivel a germanista professzor HEINRICH Gusztáv szerkeszti, egyszersmind egyetemi publikációs fórumnak is tekinthető.) Amikor MELTZL az akkor alapított kolozsvári egyetemen a német filológia tanára lesz (1872), egyik első tanítványa HERRMANN Antal, akit egy évtizeddel később éppen ő ajánl be az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* szerkesztőinek. Közben MELTZL BRASSAI Sámuellel, a veterán nyelvtudóssal együtt hatnyelvű folyóiratot indít Kolozsvárott *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* címmel. (Az első szám 1877. január 15-én jelent meg, de a szerkesztők 1876. december 18-át említik alapítási időpontként. Az utolsó szám 1888 januárjában készült el.) Ez a világviszonylatban is a legelső kifejezetten komparatista irodalomtudományi közlöny 1881. szeptember 1-én közölte a szerkesztőség nevében *Javaslat egy magyar folklór-társulat alapítása ügyében* című írását, amelyben előre közlik egy 1883. január 1-ére megalakítani szándékozott társaság szabályzatát. Később is több ízben visszatérnek e tervükhöz, és későbbi javaslatukban *(Összehasonlító Irodalmi Társulat)* már az akkor meglevő angol és amerikai *Folklore-Society* szervezeteket említik mintaképként. Noha ekkor de jure nem jött létre az egyesület, a célok és a nemzetközi távlat innen származik.

A következő, immár néprajzi szemle 1887 júniusában indul meg. Ez HERRMANN Antal *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című havi folyóirata, amely sokban az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (illetve későbbi címén *Acta Comparationis Litterarum Universarum)* népköltési összehasonlításokat adó rovatainak folytatása, célkitűzésében pedig igazán rokon. Hogy a hasonlóság még nyilvánvalóbb legyen, HERRMANN Antal 1889 nyarán KATONA Lajossal együtt azon fáradozik, hogy *Folklore* címmel egy hétnyelvű (magyar, német, francia, angol, olasz, spanyol, orosz) folklorisztikai folyóiratot hozzanak létre. Ez a poliglottizmus egyszerűen MELTZL ideájának a folytatása, és HERRMANN főként KATONA hatására mond le a tervről, akit a grazi filológus, SCHUCHARDT beszél le a különc ötletről. Közben HERRMANN már az 1881-es régi javaslat alapján egy *Magyarországi Népvizsgáló Társaság* létrehozásán fáradozik. Korábbi előzmények után 1887. december 5-én tartanak az Akadémián egy „magán úton összehívott értekezletet", majd végül is 1889. január 27-én történik meg a *Magyarországi Néprajzi Társaság* alakuló közgyűlése. Az alapszabály jóváhagyatása, nyilván az anyagi feltételek előteremtése, a folyóirat akkor megoldatlan volta, végül, de nem utolsósorban Rudolf főherceg halála miatt azonban elodázzák a végleges megalakulást, amelyre csak 1889. október 27-én kerül sor. Ekkor HUNFALVYT választják a társaság elnökévé, HERRMANN Antal pedig titkár lesz. Az *Ethnographia* legelső számának borítóján az 1890. január 1-i dátum olvasható. Még néhány év beletelik, amíg rendeződnek a személyi és publikációs kérdések: az *Ethnographia* előbb HERRMANN és KATONA, majd JANKÓ János szerkesztésében jelenik meg, az *Ethnologische Mitteilungen* nem marad a társaság hivatalos lapja, de HERRMANN marad a szerkesztője, akinek patrónusa a cigánykutató József főherceg. HUNFALVY még 1891 őszén elhunyt, némi átmeneti időszak után a világháború végéig báró SZALAY Imre, a Nemzeti Múzeum vezetője lett a társaság elnöke. Az *Ethnographia* szerkesztője (ugyancsak több éves kísérletezés után) MUNKÁCSI Bernát, a finnugrista nyelvész. Ezzel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy 1900-tól indult meg önálló évkönyv formájában *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*, JANKÓ János szerkesztésében, néprajzi muzeológiánk ma is legfontosabb fóruma (mai neve *Néprajzi Értesítő* és jellegét tekintve ma is a Néprajzi Múzeum évkönyve, amely beszámol az intézmény életéről, gyarapodásairól). Voltaképpen a századfordulóra ér hát véget az a majd két évtizedes „formatív" periódus, amely néprajzi életünk állandó kereteinek megteremtéséhez vezet.

Hosszú ideig az a hallgatólagos vélemény uralkodott néprajzi közvéleményünkben, mintha a Néprajzi Társaság voltaképpen szukcesszív fejlődéssel és az egész szakmát reprezentálta volna a kezdetektől egészen napjainkig. Legfeljebb a személyi és némi intézményes változást szokás említeni, de azt nem, hogy módszerben és célkitűzésben is alaposan megváltozott volna időnként a néprajzi egyesület mondanivalója. Tüzetesebb vizsgálat azonban érdekes átalakulásokat rögzíthet.

Ezek közül az első az, hogy a társaság és a folyóirat ötlete eredetileg kifejezetten folklorisztikai (és nem általában véve néprajzi) volt. Ez volt MELTZL ötlete, HERRMANN javaslatának értelme, a *Folklore* című tervezett folyóirat mondanivalója, a például vett angol Folklore-Society emlegetése. Ugyanakkor ez a különbség csak lát-

szólagos: az *Ethnologische Mitteilungen* címe, HERRMANN elnevezése „népvizsgáló" illetve „néprajzi" társaság jelzik azt, hogy a különbség nem volt elvi. Amint ismeretes, az új társaság és közlönye elvi programját a telivér folklorista KATONA Lajos fogalmazta meg az első évfolyam második számában, de már *Ethnographia, ethnologia, folklore* címmel, és ebben, a tudománytörténeti előzményekre visszapillantva ugyancsak említi a korábbi „ethnográfiai" szakirodalmat. Ha beszélhetünk is később nézeteltérésről tárgyi néprajzi és folklorisztikai kutatók között, ennek ekkor semmi nyoma.

Hasonlóan a gyakorlatban is igen szívélyes a kapcsolat a rokon tudományokkal a kezdeti évtizedekben: annyi a nyelvészeti és orientalisztikai dolgozat, hogy későbbi kutató már „etnolingvisztikai" iskolának is nevezte e korszak szemléletét. Történeti tanulmányok száma valamivel kevesebb, a régészeti jellegűeké viszont ugyancsak nagy. Ezek elsősorban a honfoglalás témakörét érintik. Kevesen tudják, noha igaz, hogy a ma oly divatos „kettős honfoglalás" elgondolását először éppen az *Ethnographia* hasábjain fejtegették. A rokon tudományokkal őrzött kapcsolat még a kor egészét tekintve is példaszerű.

Már nem ilyen egyszerű a társaság nemzetiségi politikájának megítélése. Amikor 1889-ben megszervezik a társaságot, szinte már a feleslegességig sok a különféle nemzetiséggel foglalkozó szakosztályok száma. Nem kevesebb, mint 22 „népfajok szerinti szakosztály" indítását javasolják: magyar, székely, csángó, palóc, délvidéki német, dunántúli német, szepesi német, erdélyi szász, horvát, szerb, bolgár, tót, rutén, lengyel, vend, rumén, görög, örmény, cigány, bosnyák, finn-ugor és török-tatár szakosztály szerveződik, míg tematikusan további szakosztályok társulnak ehhez, úgymint: folklore és néppszichológia, a népélet használati tárgyai, népzene és tánc, antropológia, demográfia, paleoetnológia és grafika. Amikor 1896-ban a társaság „Magyar" néprajzi társaságra változtatta nevét, mintha csökkenne vagy eltűnne ez a gazdag interetnikus program. Ez azonban inkább csak látszat. Az ekkori változás inkább csak terminológiai, és 1900, illetve 1906 körül figyelhetünk meg tartalmi módosulást is a társaság irányításában. Ezt azonban tudománytörténészeink nem vizsgálták még meg kellő gondossággal.

Ez a ma sem minden buktató nélküli témakör külön tudománytörténeti áttekintést igényelne, hiszen tényei sokrétűek, és ahonnan nézzük őket, úgy interpretálhatjuk. Említették ugyanis azt, hogy a két *Vadrózsa-pör* (ki lopta a balladát, a románok vagy a magyarok) csak egyik fele tudományos hangulatunknak. Jellemző az is, hogy amikor megindul a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (1872), ezt már két évvel megelőzi a *Hazai nem magyar ajkú népköltészet tára* című sorozat, vagyis nemhogy szűkkeblűséggel, inkább nagyvonalúsággal jellemezhetnénk a Kisfaludy Társaság felfogását. Az érem másik oldala itt az, hogy a nem-magyar kötetek ERDÉLYI János kezdeményezésére készültek, és összesen három kis füzetnyi kötetre terjedtek, míg a 14 magyar kötetet mások (ARANY László, GYULAI Pál, SEBESTYÉN Gyula, VARGHA Gyula) szerkesztették, és végül is mindmáig megoldatlan feladat maradt a magyarországi nem-magyar népköltészet központi publikálása. Amikor a XX. század elején megjelenik a *Nemzetiségi ismertető könyvtár*, ennek szerkesztője nem a Magyar Néprajzi Társaság, hanem a magyar állam és az egyes kötetekben van szó a magyar szupremációról, későbbi nevén „kultúrfölényről" is. Itt meg az az érem másik oldala, hogy amikor 1897-ben a Magyar Néprajzi Társaság kiadja *Magyar Néprajzi Könyvtár* című sorozatát, a legelső kötet megint csak nem-magyar mű: STRAUSZ Adolf mindmáig páratlanul gazdag monográfiája, a *Bolgár néphit*. KODÁLY többször is elmondotta, hogy *A Magyar Népzene Tára* mai formájában egy latin betűvel bővebb, ily módon tartalmában sokkal szegényebb, mint tervezték, hiszen eredetileg BARTÓKkal egy „Corpus Musicae Popularis Hungariae" volt a céljuk, vagyis minden magyarországi nép zenéjét egyformán vizsgálták volna.

E kérdéskörnek önálló, tüzetes, főként a miértekre és hogyanokra is kiterjedő tudománytörténeti áttekintése — azt hiszem — nemcsak aktuális, de tanító feladat.

Jól ismert szociológiai tény, hogy az egyesületeknek van egy születés előtti, perspektivikus szakasza, majd létrejöttük után egy integráló, formatív korszaka: ekkor sok mindent abszorbeálnak, és olyan területeken is a központot alkotják, amelyek létrejöttében alig vagy egyáltalán nem volt részük. Ezután a terebélyesedés, egyszersmind azonban a dezintegrálódás történik meg, új központok alakulnak ki, amelyekben újra kezdődik az egész. A Néprajzi Társaság első korszakát ilyen értelemben is lezárja a világháború. Sajnos, noha érthető okokból, e kifelé vezető utakkal eddig nem sokat foglalkozott tudománytörténetünk. Igazán csak a vázlatosság szintjén mégis megemlíthetünk néhány tényt ezzel kapcsolatban.

Az az egyetemes néprajzi törekvés, amely mondjuk BEÖTHY Leó munkásságával jellemezhető a legjobban, soha sem kapott szót az *Ethnographia* vagy a Néprajzi Társaság színpadán. Az újabb ilyesféle kutatók közül SOMLÓ Bódog vagy akár

BRAUN Soma nevét hiába keresnénk a közreműködők között. Érdekes módon az újító folklorista-komparatista irányzat mindvégig megszólal ugyanitt: GOLDZIHER Ignác, majd HELLER Bernát, később MARÓT Károly, KERÉNYI Károly és mások egészen HONTI Jánosig sorozatosan jó kapcsolatban voltak a társasággal.

Az újítók közül a pszichoanalitikus áramlattal való viszony már összetettebb. RÓHEIM Géza első cikkeit az *Ethnographia* közölte (az első szakmai bírálat viszont másutt hangzott el), és RÓHEIM eltávolítása a szakmától inkább 1919 miatt mint a pszichoanalízis következtében történt meg később. Ugyanakkor a tágabb értelemben vett magyar vagy nemzetközi pszichoanalízis voltaképpen mindmáig kívül maradt a társaság sáncain.

A szociológia századeleji kibontakozása néhány szimpatizáns meglétének ellenére nem érinti a néprajzi közvéleményt. Az a gazdag fordításirodalom, amely DURKHEIM és mások műveit nálunk hozzáférhetővé teszi, olyannyira nem jut el a néprajzkutatók füléig, hogy egyetlen tudománytörténeti dolgozat sem foglalkozik e jelenséggel. Érdekes (és csak részben véletlen), hogy a *Társadalomtudományi Társaság* (meg a *Huszadik Század*) legelső vitája, 1901-ben a demokrácia és nemzetiség kérdéseiről szólt, PULSZKY Ágost vezetésével, a hozzászólók között LÁNCZY Gyulával és PIKLER Gyulával (vagyis a korábbi „egyetemes néprajzi törekvés" éppen olyan képviselőivel, akik kívül maradtak a Néprajzi Társaság keretein). VARRÓ István *Szociológia és néprajz* című dolgozata (1907), BRAUN Róbert 1913-as kérdőíve *A falu lélektanáról*, BOSNYÁK Béla 1911-es első modern faluszociográfiája *(Oros község gazdasági és társadalmi rajza)*, vagy akár RÓNAI Zoltán könyve a cigánykérdésről (1908) már egyértelműen kívül volt a néprajzi szakmán.

Tulajdonképpen csak két olyan kutatót említhetünk, akik a néprajzi szakmából jutottak el a szocialista gondolat igenléséig: RÓHEIM esetében, akit a kommün minden bizonnyal kinevezett a budapesti egyetemre a néplélektan professzorává, ez a kapcsolat közvetett jellegű: a pszichoanalízisen keresztül történt meg, FERENCZI Sándor és talán mások befolyására. Következetes viszont néprajztudományunk egyik legelfelejtettebb képviselőjének útja. A miskolci születésű KÓRIS Kálmán (1878—1967) a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa volt, tárgyi néprajzi jellegű dolgozatokat készített. Polgári iskolai tanár lesz, a Galilei-kör egyik alapítója, a Tanácsköztársaság idején a Néprajzi Múzeum (illetve a Nemzeti Múzeum néprajzi tára) vezetésével bízták meg. 1925-ben Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrál, ahol szintén a néprajzi múzeum és a Forradalmi Múzeum munkatársa. 1934-ben tér haza, és szinte elfeledten hal meg szülővárosában. Életének sorsfordító élményeit csak sejthetjük. Mégis, ez is igazolja, vezetett út a *Néprajzi Társaság* köreiből egészen a Tanácsköztársaságig, a szovjet emigrációig. Tudománytörténetünk felderítette már, hogy például KATONA Lajos sokoldalú érdeklődése hogyan fogadta be nemcsak a reformkatolicizmust (az *Élet* körében), de a párizsi kommün megértését is. Azt pedig, hogy éppen reprezentatív képviselőiben meddig juthatott el a kialakuló *Magyar Néprajzi Társaság*, ismert, világhírű tagjaival igazolhatjuk. KODÁLY Zoltán bizonyára BARTÓK Béla közvetítésével jutott el az új eszmékig. BARTÓK pedig BALÁZS Béla és mások révén szoros kapcsolatban állt a magyar progresszió számos csoportjával. Huszadik századi neofolklorizmusunk egyik fontos előkészítője az iparművészetben, LESZNAI Anna említi visszaemlékezéseiben a *Vasárnap Társaság*ról: „Balázs Béla otthonában, a naphegyi villában gyűltünk össze. . . . Mindig Lukács elnökölt. . . . Minden téma előkerült, festészet, folklór, történelem. . . . Nekem még megvan egy igen vastag naplóm ebből az időből, amelyikbe feljegyeztem a beszélgetéseket . . .". Érdemes lenne egyszer áttekinteni ezt folklorisztika- és néprajztörténeti szempontból, hiszen nemcsak LUKÁCS György, HAUSER Arnold, POLÁNYI Károly, MANNHEIM Károly, BALÁZS Béla, LESZNAI Anna, KODÁLY Zoltán és mások nézeteinek kialakulására vetne fényt, hanem azt is bizonyítaná, hogy néprajzi életünk megszerveződésének ez az 1890 és 1919 közti emberöltője merrefelé is vezetett. Hiszen, ha nem is az volt a meginduló néprajzi szervezet célja, hogy a világszintű művészetesztétikát, a vallásszociológiát vagy éppen a közoktatási népbiztosságot nevelje ki, liberalizmusa, megbízható szakmai ismeretanyagra törekvése és bizonyos társadalmi felelősségérzetet kimunkáló gyakorlata ezt is eredményezte. Szakmánk múltjának büszkesége lehet az, hogy ide is el lehetett jutni a *Magyarországi Népvizsgáló Társaság* felhívásától.

IRODALOM

A Magyar Néprajzi Társaság történetét a centenáriumra írják majd meg. Mivel az alapítás voltaképpen 1887 és 1889 között történt, ennek előkészítése máris célszerű lenne. Az *Ethnographia* tartalmáról a két mutató (az első ötven évfolyamról SZENDREY

Zsigmond, 1942-ben; az 1940 és 1969 közti évfolyamokról TÁTRAI Zsuzsanna 1970-ben készített mutatót) csak részben ad tájékoztatást. Egy alapos, tárgymutatóval is ellátott áttekintésre szükség volna. SÁNDOR István néprajzi bibliográfiái a „társulati élet" címszavai között szétszórva adják a vonatkozó anyagot, és az áttekintett évek közül éppen a megalakulást környezők hiányoznak. *A múlt magyar tudósai* és *A magyar néprajz klaszszikusai* könyvsorozataiban eddig megjelent néprajzi munkák nem mentesítenek e feladat önálló elvégzése alól. 1947 és 1949 között több áttekintő tudománytörténeti tanulmány jelent meg *A Magyar Népkutatás Kézikönyve* sorozat tagjaként. Ezek azonban témánként és nem áttekintő módon érintik a tudománytörténeti kérdéseket. Bizonyos rövid tudománytörténet olvasható *A magyar folklór* c. egyetemi tankönyvünkben (Bp. 1979. Tankönyvkiadó), és *Bevezetés a folklorisztikába* c. készülő jegyzetünkben (Bp. 1980. Tankönyvkiadó). *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. 1840—1900.* jegyzetünk (Bp. 1978) bevezetőjében áttekinthettük a kérdés tágabb szakirodalmát. A szemelvények között KATONA Lajos, GYULAI Pál és mások műveihez adott kommentárokban is van korábban nem közismert tudománytörténeti anyag vagy szempont. Itt további bibliográfia is olvasható.

Ezért a következőkben csak azokat az egyéb munkákat említjük, amelyek közvetlenül foglalkoznak témánkkal. A jobb áttekinthetőség kedvéért ezeket időrendben adjuk.

MADARASSY László: *Az „Összehasonlító Irodalmi Társulat"-tól a „Magyar Néprajzi Társaság"*-ig. Ethnographia XL. (1929) 10—16.
ORTUTAY Gyula: *Magyar népismeret.* Budapest 1937.
TÁLASI István: *Néprajzi életünk kibontakozása.* Budapest 1948.
Hetvenéves a Magyar Néprajzi Társaság. Ethnographia LXX. (1959) 529—562. (ORTUTAY Gyula két, áttekintő előadásával.)
KRESZ Mária: *A népművészet felfedezése.* Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről. 1875—1899. Budapest—Szolnok, 1973. (Documentatio Ethnographica 4.)
A Néprajzi Múzeum centenáriumi ülésszakának anyaga megjelent: Néprajzi Értesítő LV. (1973).
BÁTKY Zsigmond, GYÖRFFY István és VISKI Károly működéséről rendezett ülésszak anyaga megjelent Ethnographia LXXXV. (1974) 111—194.
LITVÁN György—SZŰCS László (vál.): *A szociológia első magyar műhelye.* A Huszadik Század köre. I—II. Budapest 1973.
A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerkesztő: PACH Zsigmond Pál. Budapest. 1975.
GAAL György: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok.* Bukarest 1975.
PACH Zsigmond Pál: *Történetszemlélet és történettudomány.* Budapest 1977.
Az ősi társadalom magyar kutatói. Válogatta: ZSIGMOND Gábor. Budapest 1977.
Az Ethnologische Mitteilungen anyagából válogatást ad az Acta Ethnographica XXVI. (1977) 3—4. kötete.
SOZAN, Michael: *The History of Hungarian Ethnography.* Washington 1979.
NOVÁK Zoltán: *A Vasárnapi Társaság.* Budapest 1979.
VEREBÉLYI Kincső: *Róheim Géza.* Ethnographia LXXXVIII. (1977) 580—595.
Dissertationes Ethnographicae II (1976—1978). Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.
Kríza János és a kortársi magyar folklorisztika. Tanulmánygyűjtemény. Budapest 1980. (sajtó alatt).
SÁNDOR István: *Tanulmányok a magyar néprajztudomány történetéhez.* Budapest 1979. (Kandidátusi értekezés tézisei).
GUNDA Béla kéziratos magyar néprajztörténete.
BALASSA Iván előkészületben levő munkája a Néprajzi Társaság történetéről.

*

Természetesen még e munkák együtt sem adják a magyar néprajztudomány teljes tudománytörténetét, amelynek megírását elsősorban annak a nemzedéknek vezető képviselőitől várjuk, akik egész életükben közvetlen közelről figyelhették a szakterület irányítását, és számos olyan ismeretnek vannak birtokában, amelyekről a fiatalabbaknak legfeljebb sejtéseik ha lehetnek.

Vilmos Voigt

NINETY YEARS OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

(Abstract)

It was ninety years ago i.e. in 1889 that the *Ethnographical Society of Hungary*— today called the *Hungarian Ethnographical Society* — was organized, and since then it has been publishing its periodical *Ethnographia*. In spite of some difficult periods in its life, the central organization of Hungarian ethnography has been working continuously. Particularly the favourable conditions of recent years allowed to carry out a lot of old plans, or at least to start with them. Regular work had been carried on before at Hungarian universities and museums (from 1872 also at the forerunners of the *Ethnographical Museum)*, and in literary and scientific societies, Hungarian manuals as well as translations of results of international research were published. The development of the organisational framework of Hungarian ethnography and folklore at the end of the last century was inseparable from the development of the science of ethnography in the whole Austro-Hungarian Monarchy. In related fields of history, anthropology, geography, etc. Hungarian societies had already been organized. The *Ethnographical Society* maintained close relations with them also at later times.

The first proposition was in fact made in the Bulletin of the Comparative Literary Historical Studies of Hugo Meltzl published in Kolozsvár [Cluj] *(Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* — later called: *Acta Comparationis Litterarum Universarum)* under the title "*Proposition for the organisation of a Hungarian folkloristic Society*". After a long seeking of ways and means the actual organizing work began in 1887 which led in 1889 to the foundation of the *Ethnographical Society* still functioning today.

In spite of all continuity, a few such points can be mentioned in which it was not so easy to find the proper scope of activity and profile of the Hungarian Ethnographical Society and to preserve it in later times. The fact that the Society initially only of folkloristic objectives has assumed a broader ethnographical character is not in the least a disadvantage, on the contrary, it is an advantage. Therein is rooted the unity of research of folklore and material culture in Hungarian ethnography, which is still an important positive feature of Hungarian research work. Relationship with the related sciences has always been very good and extensive.

It is another question to judge the policy of the Society towards the nationalities. In 1889 twenty-two "sections of different races" [i. e. of different nationalities of contemporary Hungary] were formed and, though at the beginning of the 20th century the rate of ethnographical research work concerned with non-Hungarian groups lowered, in the Society a scientific and comparative attitude appreciating the nationalities always remained, as opposed to nationalistic manifestations. In the early 20th century several new trends appeared that stayed outside the scope of the *Ethnographical Society*. Such are sociology, psychoanalysis and generally also social anthropology. At the time of the Hungarian Soviet Republic (1919) there were only few Hungarian ethnographers who positively identified themselves with the Republic. At the same time, the life of Béla Bartók and Zoltán Kodály shows that Hungarian ethnographic research was not at all that far from the efforts made at a new approach to folklore and the life of lower social strata and at bringing about a new kind of social science, which later on became manifest in the works of György Lukács, Károly Mannheim, Károly Polányi, Arnold Hauser, Béla Balázs and others. There existed a way leading to this direction, too, from the Hungarian social sciences of the formative decades bringing about the Hungarian Ethnographical Society.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Lauri Honko

Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük

Az epikus népköltészet* kutatása a folklorisztika egyik központi része, mely a kulturális hagyomány társadalmilag ellenőrzött és főképpen szóban hagyományozott formáival és azok kontextusával foglalkozik. A folkloristák által feltett kérdések a folklór alkotások történetével, eredetével, elterjedésével, műfajával foglalkoznak, a szerkezet, tartalom, stílus, előadásmód, használat, a funkció és a jelentés problémáit veszik vizsgálat alá. A háború utáni évtizedekben a hangsúly a szöveg-központú vizsgálatokról a kontextus-központú vizsgálatokra helyeződött át. Napjaink folkloristáit elődeiknél mélyrehatóbban foglalkoztatja azoknak az ökológiai tényezőknek és gazdasági-társadalmi struktúráknak a vizsgálata, melyek a verbális kommunikáció folklór tényeinek és az ezzel kapcsolatos egyéb viselkedésformáknak keretet és sajátos jelentést adnak. A rendszerszerű, holisztikus gondolkodás iránti igény egyének és kis-közösségek elmélyült empirikus kutatását, a hagyomány autentikus előadásának, a hagyomány környezethez való alkalmazkodásának s az élő közösségekben ténylegesen használatban levő hagyománynak az elemzését eredményezte. A modern szociológia felemelkedése (és hanyatlása) s az elmúlt évek humán tudományainak egyetlen egyértelműen sikeres karriertörténete, a modern nyelvészeti elméletek elterjedése egyaránt érezteti hatását a folklór módszertanán. Divatosak a szemiotikai és kommunikációelméleti tanulmányok és átalakítják a terminológiát. A kulturális antropológia és a szociolingvisztika bizonyos irányzatai több kutató munkájára ösztönzőleg hatottak. Ugyancsak elterjedtek a pszichológiai és bizonyos mértékig a pszichoanalitikus magyarázatok. Virágzanak az egyéniségvizsgálatok, az élettörténet-kutatások, a repertoár-analízisek a visszatérő kulturális szimbólumok tanulmányozása mellett. A mítoszok, a világkép, a természetfeletti élmények és a vallásos műfajok iránt megmutatkozó élénk érdeklődés az összehasonlító vallástudományt, vallásfenomenológiát a folkorisztika fontos rokontudományává tette.

Ezeknek az újabb módszereknek jelentős része most van kialakulóban. Tovább él viszont a régi, háború előtti metodológia egy része is, gyakran korszerűsített változatban és ma is jelentős eredményeket hoz. Bármely kijelentés tehát a folklór módszerek helyzetéről egyaránt átfogja a múltat, a jelent és a jövőt; a jelen eredményeinek jelentős része a múltban kialakított módszerek következménye s napjaink teóriái számottevő részének még igazolnia kell használhatóságát. A módszertani irányzatok áttekintése tehát egyszerre kirándulás a történelem és a futurológia területére.

Az egyes módszerek fontossága az epikus népköltészet kutatása, illetve általában a folklorisztika számára eltérő, de a jelen áttekintés szempontjából ez nem jelent problémát. A folklorisztika bármely területén kialakult metodológiai eredmények általában az epikus népköltészet kutatásában is éreztették hatásukat és fordítva. Az epikus népköltészeti alkotásokra való leszűkítés azonban talán azzal az eredménnyel jár, hogy a módszertani fejlődés körvonalait pontosabban sikerül felvázolnunk.

Az örökzöld földrajz-történeti módszer

William R. Bascom az elmúlt években megjelent, a modern folklórról adott áttekintésének bevezetésében két olyan fő problémát jelöl meg, „melyek a korábbi kutatókat is foglalkoztatták s ma is fontosak". Így folytatja: „Az első kérdés az, hogyan kell

* Tanulmánya címében s ezen a helyen is Honko professzor eredeti angol szövegében a *folk-narrative* terminus áll. Pontosan azonos magyar kifejezés híján használjuk az epikus népköltészet terminust, később a szövegben pedig a *narrative* visszaadására — megközelítő megoldásként — az elbeszélés kifejezést. *Szerk.*

magyaráznunk azokat a meséket, amelyek különböző, gyakran egymástól igen távoli társadalmakban találhatók. Néhány korábban javasolt választ a következő kérdések sugallják. A hasonló meséket különleges régiségük magyarázza-e; vagyis az emberiség bölcsőjétől kezdve terjedtek-e az emberrel? Az emberiség pszichológiai hasonlóságával kell-e magyaráznunk e jelenségeket vagy a korlátozott lehetőségek elvében vagy a történelmi véletlenben kell-e választ keresnünk? Diffúzió vagy kölcsönzés-e a hasonló jelenségek magyarázata, vagy migráció vagy önálló alkotás, melyet talán a természet közös forrásai inspiráltak?"[1]

Ez nemcsak a folkloristák, de az antropológusok és etnológusok számára is ismerős problémakör. A régibb folklór módszertan figyelemre méltó válasza igen világos volt: a megfigyelhető hasonlóságok a mesék közötti történeti kapcsolatok és a diffúzió, vagy még pontosabban: egy-egy vándorló mese variánsai közötti kapcsolatok következményei. A módszer Finnországban alakult ki a XIX. század második felében Julius és Kaarle KROHN, apa és fiú munkásságának eredményeképpen s e módszert azóta is „finn módszer"-nek vagy „földrajz-történeti iskolá"-nak nevezik. Párhuzamos fejlődést vagy konvergenciát, mely a nyilvánvaló hasonlóságot más tényezőkkel magyarázná, mint a genetikai hasonlóság, nem vettek figyelembe; minden mesét csak egyszer találtak ki. E módszer segítségével a kutató minden folklór produktum keletkezésének helyét, idejét és eredeti nyelvét pontosan feltárhatja. Rekonstrukció útján kijelölhető az archetípus, az ősforma *(Urform)* a mese alap- vagy eredeti formája. A variánsok hálózata, megfelelő szintű elemzéssel és összehasonlítással az adott mese diakrónikus továbbszállásának vonalait és földrajzi elterjedését tárhatja fel. Az elsődlegesség különböző kritériumai alapján különítették el az elsődleges motívumokat, epizódokat és elemeket a másodlagosoktól. Általános kultúrtörténeti ismereteket és a népesség vándorlásával kapcsolatos információkat használtak fel, hogy elkerüljék az esetleges ellentmondásokat és hogy a variánsok összehasonlításából eredő információt kiegészítsék. A kutatás fő célja általában egy-egy monográfia elkészítése volt, mely az elbeszélés eredetét, terjedését ismertette és a helyi redakciók kialakulását vázolta fel.[2]

E kutatási irányt követve ma is készülnek folklorisztikai monográfiák. Kaarle KROHN *Die folkloristische Arbeitsmethode* (1926) c. művének 1971-es angol nyelvű kiadása *Folklore Methodology* címmel szintén egyik jele annak, hogy e módszernek a mai napig alapvető fontosságot[3] tulajdonítanak. Minden kritika ellenére úgy tűnik, hallgatólagos egyezmény alapján a folkloristák a földrajz-történeti módszert bizonyos premisszák mellett ma is alkalmazhatónak tekintik. Napjainkban azonban világosabban látjuk e metódus korlátait, mint fénykorában. Elsőként leszögezhetjük, hogy e módszer — ha egyáltalán alkalmazható — a legeredményesebben rögzített, komplex folklór alkotások pl. terjedelmes népmesék, strófikus szerkezetű, versmértékes balladák, formulaszerű találós kérdések és közmondások kutatásában hasznosítható; vagyis olyan formáknál, melyek amennyire csak lehet sztereotipek és komplexek, s így a monogenetikus magyarázatnak valamilyen valószínűséget biztosítanak. Másodszor, az archetípus vagy alaptípus a legjobb esetben is relatív dolog, alig több, mint egy marék hipotézis, hasonlóan bizonyos sajátosságok elsődlegességéhez.[4] Kaarle KROHN álma a szépen felépített, költőileg megformált ősformáról, mint minden folklór-kutatás végső céljáról, már régen túlhaladott. Harmadszor, az anyag nyomon követhető, feltárható terjedése nem magyarázható a hullámszerű terjedés gondolatával.[5]

Vannak azonban más és alapvetőbb kétségek is, melyek nem szüntethetők meg pusztán a módszer javításával. A népmesét egyrészt úgy tekintik, mint sajátos, egyedi alkotást, másrészt mint kevésbé-egyedi témák hordozóját és mint egy vagy több műfaj megtestesítőjét. Az a tény, hogy a témák könnyen átléphetnek műfajhatárokat, és hogy a műfajoknak sajátos alkotási törvényeik és sajátos kommunikációs funkcióik vannak, gyakran vezet olyan helyzethez, hogy a mesét kutató tudós gyakorlatilag műfajokon és a műfajspecifikus kommunikáció rendszerein lép át anélkül, hogy észrevenné: valójában már nem egy mesét, hanem egy témát keres, mely igen különböző üzeneteket hordozhat. Felmerül az a kérdés, hogy a földrajz-történeti módszer vadásza állandóan ugyanazt a nyulat üldözi-e. Számos folklór monográfia szerzője volt nehéz helyzetben, amikor pon-

[1] BASCOM, William R. (ed.) 1977.
[2] KROHN, Kaarle 1926. — ANDERSON, Walter 1934—40. II. 508—522.
[3] KROHN, Kaarle 1971.
[4] Vö. pl. KUUSI, Matti 1956. 80 és DUNDES, Alan (ed.) 1965. 414—416, további hivatkozásokkal.
[5] VON SYDOW, C. W. 1948. 11—43.

tos határvonalat akart kijelölni egy mese vagy ballada, valamint azon mesék és balladák között, melyeket csak mint összehasonlító anyagot kívánt használni. S miután bizonyos példákat elfogadtak mint egy adott mese variánsait, még ekkor sem lehet minden nehézség nélkül egyetlen következetes genealógián belül elhelyezni ezeket. Mindez arra mutat, hogy a variánsok között mutatkozó hasonlóságok és különbségek valószínűleg nem úgy jöttek létre, ahogyan azt a földrajz-történeti módszer elképzelte; az az elgondolás, hogy minden folklór alkotás ugyanolyan módon jön létre és ugyanolyan változásoknak rendelődik alá használat és terjedés esetén, valószínűleg túlságosan is leegyszerűsített. Ha ez a kétség helyénvaló, a különböző műfajokban érvényes termelési és adaptálódási szabályoknak legalább akkora fontosságot kell adni a kutatásban, mint az ősforma feltárásának. Talán ez lehet a kivezető út a földrajzi-történeti módszer belső ellentmondásából, ami abban rejlik, hogy egyidejűleg vallja a mesék monogenetikus eredetét és témáik poligenetikus származását.[6]

Az összehasonlítás dilemmái és a fejlődés paradigmái

A folklorisztika tudománya mindig összehasonlításon alapult. Egyszerű motívumok és lokális témák új színt kapnak, amikor más, gyakran ősi kultúrákban fellelhető párhuzamaikat sikerült kimutatni. Számos, valamely európai nép szóbeli hagyományában megtalálható mesét és egyedi motívumot a klasszikus Görögországba, Egyiptomba vagy más közel-keleti kultúrákba vezettek vissza. Miért? Nem feltétlenül azért, mert ezek mutatták a legközelebbi rokonságot a tanulmányozott mesékkel és motívumokkal, hanem mert ez volt a legnagyobb presztízst adó „örökösödési ág" az úgynevezett európai kultúrákban. Valójában ez egyik módja volt annak, hogy megmentsék azon népek méltóságát, melyek nem büszkélkedhettek fényes történelmi sikerekkel más nemzetekhez hasonlóan, azáltal, hogy szóbeli hagyományukról kimutatták: az eredeti, közös európai örökség részo. Ezen túlmenően lehetőség volt ez annak bebizonyítására is, hogy a folklór nem szükségszerűen elmaradott és triviális, a civilizáció valamifajta ellenlábasa. A folklór sokkal inkább természetes forrás, a múlt jól megőrzött és értékes dokumentumainak gyűjtőmedencéje. A kultúrtörténeti származás hangsúlyozása olyan erőteljes volt, hogy némely folklorista a tündérmese *(Märchen)* fogalmát kizárólag az indo-európai mesékre alkalmazta.[7] Megoldatlanul maradt, máig vitatott kérdés, hogy vajon a világ más részein és más nyelvi csoportjai között is találunk-e tündérmesét.[8] Napjainkban a folkloristákat mélyebb antropológiai szemlélet jellemzi, s néhány Európa-centrikus kategóriát univerzális kategóriákkal helyettesítenek.

A folklorisztika a múltban még inkább az összehasonlító módszeren alapult, mint napjainkban. Ha figyelmen kívül hagyjuk a Frazer és követői módjára folytatott, ellenőrzés nélküli összehasonlítások csődjét, még számos megoldásra váró probléma marad az összehasonlítás módszertanában. A fentiekben utaltam a földrajz-történeti módszer egyedi mese kutatásaira, ahol az összehasonlítás egysége a meséből a témába válthat át. Egyedi motívumokat is üldözőbe lehet venni tengereken és kontinenseken át; ha egy adott elbeszélés motívumainak és elemeinek minden fellelhető párhuzama összegyűlt már az összehasonlításra, az elemzés térben és időben imponálóan széles kereteket kaphat. Az effajta összehasonlítás atomisztikus természete azonban nem vonzó a mai folkloristák számára. Általában megkérdőjelezik az egyedi egységek összehasonlításának hasznosságát. Alaposabb ismereteket akarnak nyerni a kontextusról, vagyis a tudásanyag egészéről, a viselkedés komplexumáról vagy azokról az intézményekről, amelyeknek „része" a szöveg. Kérdéseket tesznek fel az adott folklór-alkotás műfaji hovatartozására. Más szavakkal: a modern folklorisztika mindinkább rendszerek feltárására törekszik. Ennek következtében az összehasonlítás mint módszer tovább él, azonban a kutatás a hagyományos tudás nagyobb összefüggő egységét veszi vizsgálat alá kisebb földrajzi területeken belül és rövidebb történeti periódusok keretében. A jövőben valószínűleg kevesebb monográfiát fognak írni egyes mesékről és többet egész műfajokról vagy műfajok kölcsönhatásáról, meghatározott társadalmi és történeti környezetekben.

Legtöbb összehasonlítás előfeltételez bizonyos állásfoglalásokat az elbeszélések változásáról és fejlődéséről. Ezek az állásfoglalások a látszattal ellentétben nem annyira az aprólékos elemzés közvetlen eredményei, mivel mögöttük nagy szerepet játszanak az

[6] Honko, Lauri 1979. 141—152.
[7] Például Thompson, Stith 1946. 22 és passim.
[8] Bascom, William R. 1965.

egyéni elméletek és preferenciák a folklór fejlődésének jellegére vonatkozóan. E ponton érdemes különbséget tennünk az evolúció és a devolúció ellentétes paradigmái között. Az evolúció paradigmájában a folklorista a folklór alkotásokat mint állandóan fejlődő, komplexebbé váló, szerteágazó, új elemekkel és sajátosságokkal gazdagodó, szerény kezdetektől pompa és tökéletesség irányába fejlődő jelenségeket szemléli. A devolúció paradigmájában az elbeszélések legszebb, legtökéletesebb formájukban megjelenésükkor, megformálásuk idején mutatkoznak meg, s a fejlődés e koncepció szerint az elbeszélés széttöredezésével, szépségének elvesztésével, hanyatlásával jár. E paradigmák segítik a kutatót akkor, amikor hiányos, problematikus a bizonyító apparátus, hogy áthidalja az űrt, s láthatatlanul szerepet játszanak a gyűjtött anyag rendszerezésénél is.

Nem mondhatjuk, hogy akár egyik, akár másik paradigma népszerűbbé válna a modern folkloristikában. Érvelni lehetne, hogy a devolúció paradigmája tette érdemleges feladattá az archetípusok keresését. De a helyzet az, hogy a földrajz-történeti módszer megalapítója, Julius KROHN evolucionista volt, míg fia, Kaarle KROHN devolucionistává vált. E paradigmák — sokkal inkább azt mondhatnánk — a szubjektív elméletek területére tartoznak; olyan választás ez, amelyet a kutató számtalanszor intuitíve megtesz, amikor a fejlődés vonalát vázolja. A választás állandóságától és következetes jellegétől függetlenül a kritikus olvasónak fel kellene ismernie azt a tényt, mivel egy uralkodó paradigma alapvetően strukturálja a tanulmány kutatási eredményeit is.

Műfaj-rendszerek: ideálisak vagy reálisak?

A műfaji analízis a folkloristika egyik alapjellemzője. Gyakran különböző elméleti álláspontjától függetlenül a legtöbb folklorista használja a műfaj fogalmát. Mint alapvető módszer, a műfaj-elemzés taxonómiai és rendszerezési kérdések megoldására, terminológiai problémák tisztázására, különböző kultúrák közötti műfajrendszer-összehasonlításokra, műfajok közötti kapcsolatok felderítésére stb. alkalmazható.[9] Talán még gyakrabban használják e metódust más módszerekkel együtt; kommunikációelmélettel, gyakoriság-vizsgálatokkal, funkcionális elemzéssel és hasonló eljárásokkal. Általában a narratív anyag önkényes felhasználásának ellenőrzésére szolgál.

A műfajelméletről szóló új írások dinamikája nagymértékben az ideális és valóságos műfajok alapvető oppozíciójából vezethető le. Vajon a műfajok olyan kategóriák csupán, amelyeket a kutatók hoztak létre egyezményes alapon, vagy az adatközlők világában és a hagyományközösségekben ténylegesen léteznek és működnek? Az ideális és valóságos műfajok nem foghatók fel többé-kevésbé alternatív fogalmakként, mint ahogyan azt Dan BEN-AMOS teszi.[10] Épp ellenkezőleg, a műfajelmélet dialektikája azon a felismerésen alapul, hogy az ideális és reális műfajok állandó kölcsönhatásukkal járulnak hozzá az elmélet felépítéséhez. Bronislaw MALINOWSKI az elsők között kísérelte meg felvázolni a valódi műfajok rendszerét a Trobriand-szigeteken, de voltaképpen arra kényszerült, hogy a bennszülött és a tudományos fogalmakat keresztezze.[11] Hasonlóképpen, a folkloristák, tanárok, archívumokban dolgozó kutatók nemcsak hasznosítják az ideáltípusok műfajrendszerét, hanem az új empirikus anyag alapján tovább is fejlesztik és módosítják e készletet. A valóságos, empirikus műfajok felől állandóan áramlik az információ a műfajok általános rendszere felé, amelyet a kutatók határoztak meg. Legyen akár a bennszülött műfajelképzelés a kiinduló pontja a kutatónak, akár az elvonatkoztatott, általános rendszer, előbb-utóbb rá fog kényszerülni, hogy hidat építsen a kettő között.

Műfaj-terminusaink legtöbbje, a tündérmese, a monda, a mítosz vagy az anekdota igen általános és pontatlan elnevezés egy adott hagyományközösség szempontjából. Tiszta műfajokkal ritkán találkozhatunk. A műfajmeghatározások, melyeket többékevésbé univerzálisnak tekintenek, néhány olyan sajátosságot hangsúlyoznak, vagy olyan kritériumot vesznek alapul, melyek alkalmasnak tűnnek arra, hogy egy műfajt megkülönböztessenek a többitől. De a megkülönböztető sajátosságok ezen ellentétekből álló hálója sosem adhatja a reális, ténylegesen létező műfajok pontos leírását. Mivel általános műfajfogalmaink bizonyos tipikus tulajdonságokat túlhangsúlyoznak, míg másokat elhagynak, én az ideáltípus fogalmát vezettem be, mely Max WEBER szerint a való-

[9] HONKO, Lauri 1968. — PENTIKÄINEN, Juha—Tuula JUURIKKA (eds.) 1976. — BEN-AMOS, Dan (ed). 1976.

[10] BEN-AMOS, Dan (ed.) 1976.

[11] HONKO, Lauri 1968 és 1970.

ságon alapul, de nem annak tükrözése.[12] Engedtessék meg, hogy ezt egy ábrán mutassam be, mely az ideál-tipikus elbeszélő műfajok egy lehetséges vázlatát adja és kölcsönös kapcsolatukat is bemutatja:

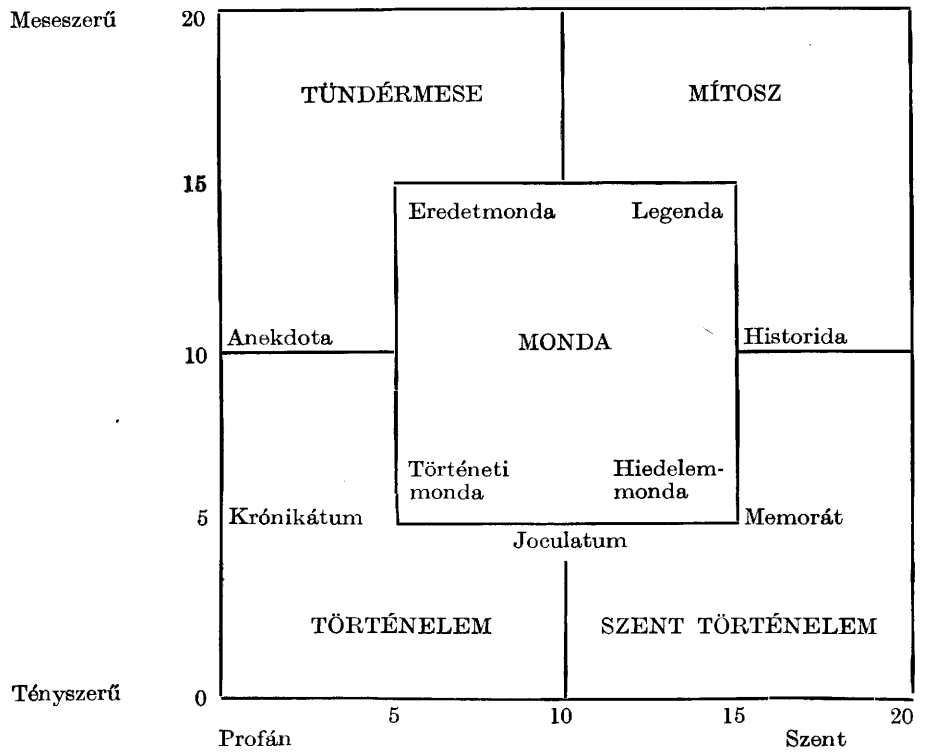

Az ábra C. Scott Littleton diagramjának továbbfejlesztett változata.[13] A tényszerű — meseszerű és a profán — szent tengelyek mentén helyeztük el a narratív műfajokat az általában nekik tulajdonított sajátosság alapján. Más változókat is felvehetünk s akkor ennek megfelelően módosíthatjuk az ábrát. Ez a szkéma elég pontosan megkülönbözteti a nem vallásos jellegű és a vallásos (vagyis a természetfeletti lényekre, jelenségekre, eseményekre utaló) elbeszéléseket, ezenkívül mutatja a távolságot a mindennapi valóságszinttől is, melyen a mindennapi szent és profán történetek uralkodnak. Így a *krónikátum*ok (chronicate) az emberek valóságos élményeire utalnak. Ha a beszámoló témája nemcsak történetszerű, de humoros is, *joculatum*nak (joculate) nevezzük, és ha a téma természetfeletti, *memorát*tal (memorate) van dolgunk. A mondák központi kategóriája magába foglalja a tényszerű és profán történeti mondákat, a tényszerű és szent *hiedelemmondák*at, a mesei és profán *eredetmondák*at és a meseszerű és szent *legendák*at. Azonban, mint azt láthatjuk, e kritériumok nem abszolútak, mivel épp a mondák átmeneti kategóriát alkotnak a mindennapi élet, valamint a mítosz és a mese világa között. Más műfajokat is bemutathatnánk az ábrán: példaként felvettem az *anekdota* (vagyis humoros mesék és tréfák) és a *historiola* (ráolvasásokban, imákban felbukkanó mitikus jellegű elbeszélések) kategóriáit is.

Az ideáltípus egyoldalúsága analitikus felhasználhatóságában találja meg igazolását. Az ideáltipikus műfajfogalmak olyan közös szókészlettel ajándékoznak meg bennünket, amely segít abban, hogy a létező formákat felismerjük és beszéljünk róluk. Ez fon-

[12] Honko, Lauri 1968. 61, vö. Weber, Max 1949. 89 és passim.
[13] Scott Littleton, C. 1965. 26 .

tosabb, mint az a zavaró megfigyelés, hogy egy-egy kultúra műfaj-rendszere nem talál bele pontosan terminológiánkba. Az általános rendszer elbeszélő műfajai mindig kultúra felettiek, illetve egy kultúrához sem kötődhetnek. WEBER ideáltípus fogalmának használata ebben az összefüggésben nem formál minden műfajt pusztán instrumentális jellegűvé. Sokkal inkább segít annak megértésében, hogy az elbeszélések tömegéből miért csak oly kevés felel meg műfaji meghatározásainknak és miért képvisel oly sok tökéletlen és kevert formát.

Az „ideális — reális" oppozíció nem azonos, de párhuzamosan értelmezhető ilyen fogalompárokkal, mint „univerzális — partikuláris", „étikus — émikus" (etic — emic), „nomotetikus — ideografikus" és „tudományosan megalkotott — bennszülött" osztályozási rendszer. A műfajelmélet az utóbbi években főképpen az ellentétpárok második tagját hangsúlyozta. Reális, adott társadalmakban ténylegesen létező műfajok és émikus, bennszülött műfaj-fogalmak rendszerei állnak az érdeklődés középpontjában. Tanulmányozásuk jó terepmunkát és elméleti képzelőerőt kíván.

A műfaji elemzésnek van egy diakron, a történeti fejlődéssel kapcsolatos dimenziója is. Ugyanaz a tartalom egyik időszakban mint memorát vagy krónikátum tűnhet fel, egy másikban mondaként, harmadikban mítoszként és megfordítva, egy mítosz alapul szolgálhat új memorát vagy mondahagyomány kialakulásához. A jövőben a műfajelméleti kutatásnak — pusztán jobb taxonómiák megalkotása helyett, legyenek ezek akár étikus, akár émikus alapúak — neki kell látnia a műfajok és műfaj-rendszerek alakulástörténetének tanulmányozásához. Fontos, sürgető feladat ennek vizsgálata a társadalmi fejlődéshez való viszonyában. Egy műfaj élettartama két módon korlátozott; történetileg egy műfaj kihalhat és teljességgel eltűnhet vagy inadekváttá, régiessé válhat egy-egy társadalmi csoportnál, de fennmaradhat és folytathatja életét egy másiknál (a régi vagy attól eltérő funkcióban). A magyarázat általában nem magában a műfajban rejlik, hanem körülötte a társadalmi-kulturális struktúrák változásában. Egy műfaj degenerálódása és hanyatlása általában a társadalmi-kulturális változás tünete, mely mind a folklóron belül, mind azon kívül számos módon megnyilvánulhat. Napjainkban a paraszti népesség demográfiai változásai, a mezőgazdaság gépesítése s ezzel párhuzamosan a tömegkommunikációs eszközök elterjedése számos hagyományos műfajt megfosztott társadalmi létfeltételeitől. A népmesét és a monda bizonyos formáit a kihalás veszélye fenyegeti számos helyen Európában, ahogy friss megfigyelések jelzik. Megfigyelhető viszont a rövid, személyes jellegű elbeszélések (memorátok, krónikátumok, joculátumok) gyors fellendülése s a folklór archívumokat szinte elöntik a népi memoárok és más olyan anyagok, melyeket a múltban nem tekintettek hagyományosnak. A jövő feladata e fejlődés pontosabb körvonalazása. Pusztán bizonyos műfajok meglétének vagy hiányának megállapítása nem lesz elegendő. Pontosabb képet akarunk nyerni a műfajoknak a társadalomban kimutatható mennyiségi szóródásáról — sűrűségéről, csakúgy, mint az adott műfaj központi kulturális helyzetéről vagy éppen marginalitásáról.

Strukturális elemzés és a közlemény problémája

A strukturalizmus történetét oly sokszor megírták már, hogy elegendő itt röviden foglalkoznunk vele. Az epikus népköltészeti alkotások kutatásának szempontjából kiemelkedő jelentőségű az a tény, hogy az 1920-as évek orosz formalistáinak egyike folklorista volt. Ez az ember, Vladimir PROPP, legfontosabb munkáit a *Mese morfológiáját* és a *Transzformációk a varázsmesében* c. cikkét 1928-ban publikálta, 18 évvel doktori disszertációjának a *Varázsmese történeti gyökerei* c. munkájának megjelenése előtt (1946).[14] Harminc évvel később, 1958-ban a *Morfológia* angol fordításban is megjelent, és az Egyesült Államokban a strukturalizmus hatalmas fellendülését idézte elő. Ezzel egyidejűleg a nyelvészeti és antropológiai strukturalizmus, az utóbbi irányzatban elsősorban Claude LÉVI-STRAUSS vezető munkásságával, gyorsan tért hódított. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Franciaország voltak a fellegvárai a hatvanas évek strukturalizmusának. Ez így volt a folklorisztikában is; az olyan nevek, mint Eleazar MELETINSKIJ, Jurij LOTMAN, Alan DUNDES, Elli és Pierre MARANDA, Claude BRÉMOND és A. J. GREIMAS mint a strukturális elemzés szószólói váltak ismertté.[15] Az epikus népköltészeti alkotások, különösképpen az úgynevezett varázsmesék és mítoszok szolgáltak e módszertani kísér-

[14] PROPP, Vladimir 1928a, 1958, 1928b, 1946.

[15] LÉVI-STRAUSS, Claude 1955. — MELETINSKIJ, Eleazar 1971. — LOTMAN, Jurij M. 1964. — DUNDES, Alan 1964. — KÖNGÄS MARANDA, Elli — MARANDA, Pierre 1971. — BREMOND, Claude 1964. — GREIMAS, A. J. 1966.

letek alapjául és csak lassan irányult a strukturális elemzés figyelme más műfajok pl. epikus és lírai népköltészet, ráolvasások, találós kérdések és játékok felé.

A strukturalizmus legalább egy igen fontos tanulsággal járt az epikus népköltészettel foglalkozó kutatók számára: nevezetesen, hogy vannak olyan hasonlóságok és különbségek a narratív szövegek között, amelyek a felszínen nem mutatkoznak meg: két szöveg strukturálisan lehet azonos, jóllehet a két szöveg szinte egyetlen közös motívumot sem tartalmaz. A három szint, a *szövegszerveződés szintje* (texture), a *szöveg szintje* (text) és a *strukturális szint* ismertté vált a folklór szövegek kutatói számára. Ennek megfelelően a tényleges nyelvészeti forma, a tartalmi szint (contentual level) és a struktúra a kutatás olyan részeiként tudatosultak, amelyek különböző műveleteket igényelnek.

A struktúra meghatározása mindig redukciót is jelent. Az absztrakció szintje lehet alacsony vagy magas, de a struktúrák sohasem találhatók meg azon a szinten, ahol a motívumelemzés lezajlik. Mélystruktúráról szokás beszélni akkor, amikor az absztrakció elérte azt a pontot, ahol egy közbeeső strukturális szint bevezetése válik szükségessé olyan szerkezeti sajátosságok bemutatásához, melyek nem alkotják részét a mélyszerkezetnek. A szerkezeti elemek kiválasztása stratégiai fontosságú. Alapszabályként fogalmazhatnánk meg, hogy a mélyszerkezetben kevesebb elem jelenik meg, mint az *átvezető szinten:* e két vagy több szinten felhasznált elemek részben vagy teljes egészében különbözőek lehetnek.

A struktúrák lehetnek szintagmatikusak vagy paradigmatikusak. A paradigmatikus struktúrák nem követik a szöveg elemeinek kronológiai sorrendjét, s nem is fedik a szöveget teljességében. A paradigmatikus struktúrák egységei általában az elbeszélés kulcseseményeinek elvonatkoztatása után jönnek létre. Egy egység egy vagy több eseményt tartalmazhat, ez utóbbi esetben az események a szerkezet szempontjából párhuzamosak vagy azonosak. Az egység felfedezésének folyamata során azok különös kapcsolatait tanulmányozzuk. Esetenként ez a kapcsolat oppozíció formájában jelenik meg. (A bináris oppozíció meglehetősen gyakori strukturális vonás.) Időnként az egységek között bonyolultabb kapcsolat jön létre. E viszonylatok meghatározása a paradigmatikus elemzés második legfontosabb műveleti eleme. Ezen a szinten jelenik meg az elbeszélés jelentése vagy közleménye (message): az egységek összehasonlítása és kapcsolatainak szerveződése, ha hiszünk LÉVI-STRAUSSnak, egy olyan jelentést tárhat fel, amelyet valószínűleg nem tudatosítottak és fogalmaztak meg azok az emberek, akik az elbeszélést vagy mítoszt elmondták. Gyakorta egy konfliktus megfogalmazása a közlemény; élet—halál, természet és kultúra, vagy a világrend néhány specifikus alternatívája vagy eleme között, néha a konfliktusban közvetítenek (így a *mediátor* gyakori strukturális egység), máskor nem. A strukturalista kutató törekvése, hogy a merev, néma struktúra mögé hatoljon és jelentést, üzenetet tárjon fel. LÉVI-STRAUSS szerint az Oidipusz mítosz konfliktust fejez ki anélkül, hogy megoldaná azt, s ez a konfliktus a görög kultúrában az ember származása és születésének módja körül fogalmazódott meg. Azzal, hogy a mítosz számtalanszor kifejez egy valódi konfliktust, önmagának egyre több variánsát hozza létre — s ezek egyike sem autentikusabb vagy helyesebb, mint bármelyik másik változat — s így pusztítja önmagát egészen a végig, ahol elhal az intellektuális töltés és a mítosz (s a konfliktus realitása?) eltűnik.[16]

A szintagmatikus struktúrák kronologikusak és lineárisak. Felölelnek minden lényeges eseményt és elemet, nagyjából ugyanolyan sorrendben, ahogyan azok a szövegben megjelennek. Hajlamosak lennénk azt hinni, hogy a paradigmatikus struktúráknál pontosabban képviselik azt a sorrendet, amelyben a jelenségek, események az elbeszélések tartalmi szintjén bemutatásra kerülnek. Bizonyos esetekben ez igaz, például amikor relatíve nagy az elemek száma és a tartalmi elemeket jól fedik, de ez teljességgel a választott elemektől függ. Ha a struktúrát a „hiány felszámolása" formulával írjuk le, az absztrakció szintje, hacsak nem igen rövid elbeszéléssel van dolgunk, igen magas fokú marad, s csak olyan alapvető polaritást mutat, mint amelyet a paradigmatikus struktúrák képviselnek.

Ha LÉVI-STRAUSS nevével kapcsoljuk össze a paradigmatikus elemzést, akkor Vladimir PROPP a par excellence szintagmatikus elemző. Az orosz varázsmesék tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a mesék egyetlen közös szintagmatikus struktúrával rendelkeznek; e műfaj minden meséje variánsa, leggyakrabban tökéletlen variációja ugyanannak a szerkezetnek. PROPP 31 egységet különböztetett meg, amelyeket funkciónak nevezett s összességében 150 strukturális elemet sorolt fel a varázs-

[16] LÉVI-STRAUSS, Claude 1955.

mesében. Könnyebben olvassuk PROPPot, ha elfogadjuk három szint létezését: az első a funkciók szintje, (amelyre a felsőbb szintek mindegyik eleme redukálható), a második a funkciók „formáinak" szintje (ez szintén strukturális szint, de megmaradnak benne a mesékben megjelenő funkcióknak alternatív megjelenési formái), a harmadik magának a szövegnek a szintje. Két mese a szöveg szintjén teljességgel eltérő eseményeket ábrázolhat, de a funkció szintjén mégis azonos lehet. PROPP a funkciókat és azok sorrendjét állandónak tekintette. A funkciók cselekvéseken alapulnak: az olyan cselekedeteket mint Eltávozás, A tilalom megszegése, Tudakozódás, Cselvetés, Károkozás, különböző szereplők hajthatják végre. A morfológiai szerepeket is megvizsgálta, és hét ilyen szerepet különített el; akciókörük 1—6 funkciót ölelt fel, és nem képviselt strukturális egységet. A továbbiakban PROPP húsz transzformációs lehetőséget különített el a varázsmesében, ennek megfelelően egy elem a redukció, amplifikáció (bővítés), deformáció (torzulás), inverzió (megfordítás), erősítés és gyengítés (intenzifikáció, debilitáció), helyettesítés és az asszimiláció különféle formái szerint változhat és variálódhat.[17]

PROPPot az eltelt évek során bírálták. Valóban úgy tűnik, saját magának mond ellent, amikor azt állítja, hogy a funkciók sorrendje állandó, mivel az általa strukturálisan elemzett 45 mese közül harmincban e szabály alól kivétel figyelhető meg. S ennél még rosszabb, hogy bizonyos esetekben egy elem elhelyezkedése a sorozatban meghatározhatja a funkcióhoz való tartozását. Maga az a megállapítás, hogy éppen 31 funkció van, szintén vitatható, csakúgy, mint az úgynevezett „hős-típus" tanulmányok érvényessége.[18] Talán még érdekesebb LÉVI-STRAUSS bírálata. Ez, jóllehet egyáltalán nem elítélő, annak szükségességét hangsúlyozza, hogy a funkciók számát különböző transzformációs szabályok alapján csökkenteni kellene, például a hős Eltávozása és Hazatérése egyenlő az Elválással, pozitív vagy negatív előjellel. Ilyen műveletek után paradigmatikus struktúra jelenik meg, és lehetővé válik a varázsmesék jelentésének tisztázása.[19] LÉVI-STRAUSS szerint a szintagmatikus lineáris modellek semmit nem árulnak el az elbeszélések jelentéséről. Nem veszi figyelembe, vagy nem tudja, hogy PROPP „magyarázata" a struktúráról történeti, nem pedig pszichológiai vagy fenomenológiai kíván lenni.

Alan DUNDES, PROPP legkiemelkedőbb védelmezője a „funkció" elnevezést a „motiféma" terminussal helyettesíti s „allomotif"-okról beszél, amelyek motifémikus szerepet töltenek be a megjelenő tartalmi szinten. Az észak-amerikai indián mesékről adott szerkezeti elemzése kisebb motifémikus mélységű, mint PROPP analízise vagyis kevesebb strukturális egységet jelenít meg, de ezt úgy interpretálja, mint elemzett anyagok közötti különbség megnyilvánulását és nem mint metodológiai eltérést.[20] Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg más PROPP utáni módszertanokban is, amelyek általában nagyobb súlyt helyeznek az analitikus modellek kidolgozására, mint e modellek elsődleges anyagon való kipróbálására. A. J. GREIMAS rendszerezte PROPP elgondolásait a morfológiai szerepekről és létrehozott egy transzformációs modellt, mely PROPP 31 funkcióját összevonja négy alapvető egységbe (megegyezés, próba, a hős távolléte, kapcsolat).[21] E. MELETINSKIJ két kulcs-egységen építette fel a mese strukturális sémáját: a próbán és az értékeken,[22] ez is PROPP egységeinek LÉVI-STRAUSS szellemében történő lecsökkentése. C. BREMOND nem annyira a szintagmatikus és paradigmatikus megközelítések összehangolásával foglalkozott, modellje inkább az elbeszélések lineáris és részben párhuzamos logikai folyamatait veszi vizsgálat alá s figyelembe veszi a narrátor szerepét is.[23] Így az úgynevezett narratológia irányába közelít, mely a narráció (mind irodalmi, mind szóbeli) strukturális elveivel foglalkozik.

A strukturalizmus elméleti kutatói abban reménykedtek, hogy feltárhatók műfaj-tipikus struktúrák. Ami a cselekmény-szerkezeteket illeti, ez valószínűleg nem valósul meg: ugyanazok a narratív struktúrák különböző narratív műfajokban fordulnak elő s ezenkívül még számos más műfajban is. E pillanatban úgy tűnik, a strukturális elemzés nem járul hozzá a műfajok közti határok pontosabb megvonásához. A műfaj-közi strukturális tanulmányok a különböző műfajok azonosítását tűzik ki célul. Valószínűleg több összevető tanulmányra lenne szükségünk a mese, monda és más narratív műfajok köréből, mielőtt a műfajspecifikus struktúrák kérdését megválaszolhatnánk.

[17] PROPP, Vladimir 1928b. 70—89.
[18] TAYLOR, Archer 1964. — Vö. DUNDES, Alan (ed.) 1965. 112—144.
[19] LÉVI-STRAUSS, Claude 1960. 143.
[20] DUNDES, Alan (ed.) 1965. 206—215.
[21] GREIMAS, A. J. 1966. 203.
[22] GASPAROV, Boris 1974. 39—41.
[23] BREMOND, Claude 1970. 251—257.

Pillanatnyilag nem tudjuk felmérni a strukturális elemzés jövőjét. Magának a strukturális gondolkodásnak gyümölcsöző volta nem tagadható, de egynémely eredményének hasznossága megkérdőjelezhető. Jelenleg a paradigmatikus és a szintagmatikus szemlélet különböző keverékei alapján születnek tanulmányok, egy földrajzi térség vagy egy nyelvi közösség népmeséit elemzik a PROPP-DUNDES vonal követésével és alkalmanként olyan kísérletekkel is találkozhatunk, melyek a strukturális elemzést egy terület népmeséinek osztályozásával próbálják összekötni. Ha elismerjük is annak helyességét, hogy a strukturális elemzés technikáját a kutatók megtartják, az általános tendencia mégis kibernetikai és szemiotikai modellek, vagyis az emberi kommunikáció átfogóbb bemutatása felé fordul. Csak a jövő dönti majd el, hogy az információ-teoretikusok homályos dobozai mennyit javítanak nem túl dinamikus szerkezeti szkémáinkon. Egyik ilyen jobbítási lehetőség a hagyományozás folyamata és a közlemény problematikája felé fordulás. Amennyiben a struktúrák a hordozói az elbeszélések lényegi jelentésének, mint ahogyan azt LÉVI-STRAUSS állítja, a szemantikai folyamatok vizsgálatakor ezek elemzésével is foglalkozni kell. A jövő egyik feladata lehet a narratív struktúrák és a narratív kódok integrálása.

Az előadás (performance) és a hagyomány alkotási folyamatának hangsúlyozása

Ha a strukturális elemzésről azt mondjuk, hogy nem empirikus, elvont és szövegközpontú, emellett van egy másik áthatható irányzat, mely az empirikus, kontextuális megközelítéseket helyezi előtérbe. Az előadásmód (performancia) tanulmányozására és az ezzel kapcsolatos metodológiára utalok.[24] Ezzel az érdeklődés a folklór szövegekről a folklór előadóira helyeződik át. Az előadás nem művészi előadásmód jelentésben értendő, jóllehet ezt a vetületét sem lehet figyelmen kívül hagynunk. A folklór használói valamennyien előadók esetenként: már egy vicc elmesélése vagy egy közmondás elmondása is előadás. E szemléletnek az az alapja, hogy az előadáson kívül nincs természetes léte a folklórnak. A folklór archívumok nem mások, mint holt készítmények gyűjteményei, önkényesen korlátozott szövegek sokasága, melyeket igen sajátos, a legtöbb esetben nem autentikus környezetben gyűjtöttek össze s azonnal kívül is helyeztek azon az élő kommunikációs rendszeren, amely fenntartja a folklórt. E korlátozottságot bizonyos mértékig megkerülhetjük a folklóralkotások előadásának alaposabb dokumentálásával (hangosfilm, stb. használatával). Az archívumokban tárolt folklór anyag a legjobb esetben is csak pillanatnyi tükrözője az élő folklórnak. A folklór másik létezési formája az emberi agy, az emberi emlékezet. Azonban az e típusú „anyagtárolás" is megtévesztő és problematikus; az agy és a memória kutatása talán sosem tárja fel teljes pontossággal, hogyan megy végbe a nem aktív folklór megőrzése. Ami a kutatás számára marad, a folklóralkotások előadásának áthatható vizsgálata olyan adott szituációkban, amikor a folklór egy pillanatra az empirikus megfigyelés számára hozzáférhetővé válik.

Az előadó kompetenciáját és magát az előadást egyaránt tanulmányozhatjuk. A repertoár-elemzés és az élettörténet lejegyzése segítségével képet nyerhetünk arról, hogy a személy a kulturális kifejezés mely rendszereinek van birtokában. Feltárható, mely műfajokban és milyen témákban tekinthető specialistának, aktív vagy passzív hagyományőrzőnek. Megmutatkoznak a hézagok a hagyomány ismeretében és kognitív térképe kezd formát ölteni. Ha az adott kultúrából más előadókról és egyéniségekről is van összehasonlító anyag, az adatközlőt elhelyezhetjük a kulturális kompetencia különböző alternatíváiról alkotott tipológiában.

A tényleges előadások tanulmányozása feltételezi az előadó megfigyelését tevékenysége közben, de sok mást is. Figyelmet érdemel az a mikrokörnyezet, illetve az a társadalmi szituáció, amelyben az előadás lezajlik. Lehetnek múltbeli, többé-kevésbé egyedi társadalmi események és háttérjelenségek, amelyek olyan sajátos jelentéssel, mellékértelemmel terhelik az előadást, ami magából a szövegből nehezen lenne feltárható. Alapvető fontosságú a hallgatóság, és szerepe gyakrabban nevezhető aktívnak, mint passzívnak. Vannak még egyéb megkülönböztetett szerepek és a viselkedést irányító tárgyak, például a beteg a gyógyítás során vagy az istenek egy szent szertartásban, amelyek befolyásolják az előadást és részt vesznek benne. A legtöbb esetben azonban a tulajdonképpeni előadó a szerepjáték vezetője s ő váltja ki, interpretálja, módosítja más szereplők viselkedését is. Mindazonáltal célravezetőbbnek látszik, ha egyes előadás-helyzeteket mint sajátos társadalmi drámákat elemzünk s nem mint egyetlen individuum szerepmegvalósításait.

[24] BEN-AMOS, Dan — Kenneth GOLDSTEIN (eds.) 1975.

Napjainkban már közhely annak megállapítása, hogy a jelentés problémája nem oldható meg a kontextus ismerete nélkül. A folklór szövegek üressége nyilvánvalóvá válik, amikor valaki megpróbálja egy-egy közmondás, vicc, monda stb. összes előfordulását számbavenni. Az alkalmi jelentések köre gyakran igen széles. Számos narrátor új drámai és szemantikai elemek bevezetésére képes azzal, hogy önmagát és a környezet vagy a közönség egyes tagjait az elbeszélés szereplőivel azonosítja. A legmegfelelőbben valószínűleg úgy foghatjuk fel az előadási szituációt, mint a reprodukálás és a kreatív alkotás keverékét. Minden bizonnyal vannak modellek a narrátor fejében; múltbeli hasonló előadások emlékei, melyeken ő maga vagy éppenséggel mások voltak az előadók, strukturális és műfaj-specifikus szabályok, mnemotechnikus eszközök, stilisztikai normák és a történet kifejtésének alternatív szituációihoz alkalmazott módjai. Több anyag áll rendelkezésére, mint amennyi egy előadás során felhasználható, tehát van választási lehetősége. De ez nem egy szöveg szó szerinti memorizálásának kérdése, még ha van is néhány kivétel e tekintetben (a ráolvasások és hasonlók recitálása). Valójában egy-egy elbeszélés minden előadás során újjászületik, sajátosan az adott szituációnak megfelelően alkotják újra. A narrátor választásai nem tetszőlegesek, hanem a körülmények által meghatározottak egészen addig a pontig, ahol az alternatívák skálája már olyannyira leszűkül, hogy csak az marad meg, ami az egyetlen lehetőségnek tűnik.

Az e kutatási irányt serkentő impulzusok között említhetjük a szociolingvisztika néhány irányzatát. Ezek talán legnagyobb hatású irányzata a beszédaktusok tanulmányozása a „beszéd néprajza" címkével, mely Dell Hymes elméleti megfogalmazásait[25] idézi s az elmélet folklorisztikai alkalmazását, mely Alan Dundes és mások[26] nevéhez fűződik. Az érzékelés-pszichológia és a szerepelmélet új ösvényeket nyithat egy több diszciplínát átfogó előadáselemzési stratégia megalkotása felé.[27] Az aprólékos terepmunka és az empirikus műfaji kutatás fontosságának új hangsúlyozása ezen irányzat kísérőjelensége, mint ahogyan azt a *Folklore, Performance, Communication* (1975) c. könyv legtöbb tanulmányában is láthatjuk. Amikor Dégh Linda magnófelvételei alapján arra a következtetésre jut, hogy a mondákban nem egyszerűen hisznek, hanem a hallgatók többféle módon reagálnak rájuk, s ezek a reakciók maguk is különbözőképpen változnak, míg az elbeszélés folyik — nemcsak a monda műfajáról alkotott konvencióinkat kérdőjelezi meg, hanem felhívja a figyelmet arra is, hogy az elemzést ki kell terjeszteni a folklóralkotásokat befogadók reakció-típusaira is.[28] Ahhoz, hogy a folklóron belüli variálódással foglalkozhassunk, vizsgálnunk kell az alkotás folyamatait és az elsajátított hagyomány új narrátorokhoz és hallgatókhoz való adaptálódását egyedi esetekben. Nagyon is elképzelhető, hogy a produktív típusok és a reaktív típusok dialektikája a jövő narratív elemzéseinek egyik kuleselemévé válik.

A szóbeli hagyomány ökológiája

A modern folklórelmélet előnyomulása már néhány éve szövegen kívüli területekre irányult. Valójában közel járunk ahhoz a ponthoz, amikor a kontextuális információ nem pusztán a népi elbeszélés, szöveg, ének jobb megvilágítását szolgálja, és ahol a szöveg, a kontextus és a környezet alapjaiban összekapcsolódik egy történet elmondása vagy egy társadalmi dráma előadása során, s maga a szöveg ennek egy részét alkotja. E mozgalom gyökerei megtalálhatók már a húszas évek Malinowskit követő funkcionalizmusában. A funkcionalizmus népszerűségének az utóbbi tizenöt év társadalomtudományi kutatásaiban megnyilvánuló hanyatlása nem járt együtt hasonló folyamattal a folklorisztikában. Épp ellenkezőleg, a folklorisztikai terepmunka metodológiája a hatva-

[25] Hymes, Dell 1962.— További hivatkozások: Ben-Amos, Dan—Kenneth Goldstein (eds.) 1975. 3. 11. jegyzet.

[26] Arewa, E. Ojo—Alan Dundes 1964.— A folklór jellegű események elemzése iránti érdeklődéssel párhuzamosan érvényesül ez az irányzat kevésbé nyelvi formákat illetően is, vö. Georges, Robert A. 1969, továbbá tanulmányok Parades, Américo—Richard Bauman (eds.) 1972. kötetében. A szociolingvisztikai megközelítésnek egy újabb alkalmazása a hagyomány létrehozására, ponosabban spontán szónoklatokra Soujanen, Päivikki 1978. — Lásd még Bauman, Richard 1979.

[27] Példa lehet a sámán-szertartások elemzése, vö. Honko, Lauri 1969. 26—52 és Siikala, Anna-Leena 1978. 31—77, 319—341.

[28] Dégh, Linda—Andrew Vázsonyi 1971, újra kiadva: Ben-Amos, Dan (ed.) 1976. 93—123. — Lásd továbbá másik tanulmányukat Ben-Amos, Dan—Kenneth Goldstein (eds.) 1975. 207—252.

nas években jelentős fejlődésen ment keresztül, mely általánossá tette a kontextuális információk gyűjtését mélyinterjúkkal és intenzívebb megfigyelési eljárásokkal. A kizárólagosan archív anyaggal dolgozó folklorista csaknem nevetség tárgyává vált, mint aki arra ítéltetett, hogy pusztán megsejtései alapján pótolja adatai mellől a hiányzó kontextuális ismereteket. Napjainkban az archívumok is változnak ebből a szempontból, ahol egykor a népmesék, balladák, közmondások és más műfajok szövegeinek sokaságát tároltuk, kontextuális információk nélkül, oda most hatalmas mennyiségű történeti visszaemlékezés, élettörténet és kontextuális interjú kerül és alig valami a hagyományos műfajokból.

Legalább két előnye van a terepmunkát végző folkloristának archívumban dolgozó kollégájával szemben. Először is, nincs kiszolgáltatva a mások által gyűjtött töredékes adatoknak. Ehelyett maga alakíthatja ki anyagának minőségét és mennyiségét, mégpedig meghatározott problémára irányított módon. Másodszor, az adatközlőkkel való személyes kapcsolat és a részvétel a közösség életében felbecsülhetetlen értékű lehetőséget ad a tanulmányozott valóság közvetlen érzékelésére, és ez minden bizonnyal számos kellemetlen félreértéstől menti meg. Természetesen a terepen is vannak problémák. Ezek egyike, hogyan szűkítse le a kutató a kontextuális információt arra a körre, amelyet „releváns kontextus"-nak nevezhetünk, mely lényeges a vizsgált kérdés szempontjából, de nem annyira tág, hogy a feladatot túlságosan megnehezítse.

Miután a kutatás főhangsúlya átkerült a folklór szövegekről az adatközlőkre és a hagyomány-közösségekre, nincs és nem is lehet kétségünk afelől, hogy a kutatás e tárgyaival az empirikus kapcsolat a folklórmetodológia elengedhetetlen feltételévé vált. Ez a kapcsolat általában a kutató által végzett terepmunkával jön létre. Más alkalommal már hangsúlyoztam a három szinten megnyilvánuló *interakció* fontosságát: a személyes szinten, ahol az érzelmek és gondolatok emberi elemei, a személyes vonzalmak és taszítások cserélődnek ki s az egyén életének intim részletei tárulnak fel a kutató előtt; az instrumentális szinten, ahol a kutató és az adatközlő a kultúráik közötti érintkezés határterületét megteremti s céljait, ismereteit egymás számára felfogható módon lefordítja; s végül a kötelezettségek szintjén, ahol a kutató megkísérli, hogy egyensúlyt teremtsen morális és gyakorlati kötelezettségei között, mely egyrészt azok irányában nyilvánul meg, akik kutatását kezdeményezték és anyagilag támogatták, másrészt a hagyományközösség és különböző egyének irányában, akik vele együttműködtek.[29] Minden önmagát folkloristává képezni akaró kutatónak mélyen át kell éreznie a folklorista határhelyzetének, marginalitásának jelentőségét. A kutató és a kutatás tárgya, vagyis emberi közösségek közötti aszimmetria kiküszöbölése hosszú távú cél és belső kezdeményezésekhez, a közösségnek a kutatómunkában való aktív részvételéhez kellene vezetnie.

Ez az ideológia némileg új lehet a folkloristák számára, akik megszokták, hogy a szöveg-összehasonlító, diffuzionista szemléletű kutatás elefántcsonttornyaiba zárkózzanak. Ez azonban törvényszerű következménye a világ antropológiai tudományaiban bekövetkezett fejlődésnek egy olyan világban, ahol ez ideig passzív és magukba zárkózott kultúrák válnak öntudatos nemzetekké. Ez annak lehetőségét is magában foglalja, hogy a mesélés (storytelling) jelentőségét olyan kontextusban vizsgáljuk meg, ahol az elbeszélések jelentőséggel bírnak, vagy ahonnan értelmüket nyerik. Az adatközlő vagy individuum és a hagyomány-közösség mellett főképpen a kontextus és a környezet az, amely a hagyomány-ökológiai rendszerek megértését célul tűző kutatási irányzat terepmunka-módszertanának kulcsszavaivá vált.

De valójában mi is a kontextuális információ? Egyszerű technikai értelemben a „szöveg" gyűjtésének körülményeiről szóló információt jelenti, az adatközlőről és társadalmi hátteréről, általános értelemben vett folklór ismeretanyagának forrásairól (kik tanították), valamint a ténylegesen felgyűjtött adat eredetéről szerzett ismereteket, adatokat arról, hogyan rekonstruálja az adatközlő a (maga és mások) korábbi előadásait, valamint az adott szöveg jelentését magyarázó kommentárokat. Ide tartoznak a kutató megfigyelései az autentikus előadásokról, és amennyiben lehetséges, az előadók és a közönség viselkedésének teljes leírása (jegyzetek, hangszalag) és vizuális dokumentálása (fotó, film stb.). Ezenkívül a kontextuális információnak tartalmaznia kell a tanulmányozott közösségről, annak társadalmi-gazdasági struktúrájáról, fizikai környezetéről, helytörténetéről (a település kialakulása, migráció, stb.) gazdaság- és kultúrföldrajzáról (más csoportokkal való kapcsolatok, mobilitás) és oktatási rendszeréről (otthon, iskola, templom, más intézmények) szerzett alap-adatokat is. Az elsődleges elemzések és a hipotézisek felállítása a terepen fontos segédeszköz a kutató számára a kontextuális információ határainak meghatározásához.

[29] Honko, Lauri 1977. 88—89.

Richard BAUMAN nemrégiben egy nem kevesebb mint, hat egységből álló listát javasolt, amelyet a kutatónak szem előtt kell tartania, ha „meg akarja érteni a folklórt azoknak a kontextuális viszonylatoknak a hálózatában, melyek létét meghatározzák?" 1. jelentés-környezet: átlagosan hogyan interpretálják az adott anyagot a közösség tagjai?; 2. intézményes kontextus: hová illeszkedik be a kultúrán belül?; 3. egy kultúraterület kontextusa: hogyan viszonyul más folklór műfajokhoz?; 4. társadalmi bázis; milyen emberek kultúrkincsét alkotja? 5. egyéni kontextus: hogyan illeszkedik be az adatközlő életébe?; s végül 6. a szituáció kontextusa: hogyan hasznosítható társadalmi helyzetekben?[30] A lista hasznos, bár e hat kontextus részben fedi egymást. Így például a folklór-alkotás tényleges jelentése rendkívül nagy mértékben függhet a szituáció kontextusától és nem vezethető le az átlagos interpretációból vagy a jelentés kontextusából.

A környezet szerepe központi jelentőségű azon a területen, melyet a hagyomány ökológiájának nevezek.[31] Beszélhetünk „érzékelt", „hatást kifejtő" és „totális" környezetről. Az első kettő közötti határvonal az ember érzékelése: tudatában van az érzékelt környezetnek és tudatosan kiaknázza azt, de tevékenységének is van hatása a környezetre, s a hatást kifejtő környezet őt magát is befolyásolja anélkül, hogy ez benne tudatosulna. A totális miliő átfogó fogalom: mind az érzékelt, mind a hatást kifejtő környezetet értjük ez alatt, valamint még azokat a tényezőket is, amelyeket sem az ember nem érzékel, sem viselkedését nem befolyásolják. Így beszélhetünk „természetes környezet"-ről (habitat = az embert körülvevő fizikai környezet), „niche"-ről (az ember környezetkiaknázó tevékenységének egyik szektora) és „mikro-környezet"-ről (egy adott viselkedéshelyzet). Az utolsó valójában megegyezik a szituáció kontextusával a fenti listán.

Amikor az élő folklórra gondolunk egy sajátos környezetben, általában úgy találjuk, hogy az társadalmi szerepek szerint szerveződik, amelyeket gazdasági-társadalmi struktúrák és a természeti környezet határoz meg. Ahhoz, hogy egy folklóralkotás, például elbeszélés állandó helyet találjon környezetében, adaptálódnia kell annak kulturális, társadalmi, gazdasági és fizikai tényezőihez. Az adaptálódás négy formájának megkülönböztetését javasoltam.[32] A (1) miliő-morfologikus vagy „külső" adaptálódás során egy elbeszélés meghitté és „helybelivé" alakul, például a benne szereplő idegen természeti környezetet átfordítják az adott hagyomány-közösség fizikai miliőjének jól ismert vonásaira és a történetet hozzákötik az érzékelt környezet valamely helyéhez. A (2) hagyomány-morfologikus vagy belső adaptáció folyamata során az elbeszélés szereplői, alakjai jól ismert személyiségekhez kötődnek (a hagyományban domináns személyiségekhez), a hagyomány cenzúrája gondoskodik az olyan elemek kiiktatásáról vagy helyettesítéséről, amelyek a normákkal való összeütközéshez vezetnének, az elbeszélés az adott közösség vagy személy műfaj-rendszerében egy műfajhoz, a kommunikáció műfajspecifikus kódjaihoz alkalmazkodik. A legtöbb adaptáció változással jár. A két előbbi alkalmazkodási forma által létrehozott változások tartósak, és csak egyszer játszódnak le. E változásokat „nagy variációk"-nak neveztem. De vajon az elbeszélés tényleges jelentését is meghatározza már a környezeti vagy hagyomány-morfologikus adaptáció? Nyilvánvalóan nem. Ami még szükséges, az a (3) funkcionális vagy „helyzeti" („pillanatnyi") adaptálódás annak számos alkalmi és egyedi vonásával. A narrátor személye és a hallgatóság összetétele, a közönség tényleges érdeklődésének iránya a közelmúlt eseményei és a jövőt illető aggódás és reménység rendszerint közbe avatkozik és változásokat okoz, amelyek az adott történet *hic et nunc* értelmét adják. Emlékeznünk kell arra, hogy az adott történetet számos alkalommal hallhatták már különféle mikro-környezetekben. Mindazonáltal a funkcionális adaptáció következtében új üzeneteket és jelentéseket közvetíthet. Az ilyenformán előidézett változások azonban nem hosszú életűek, s a történet következő elmondásakor már el is tűnhetnek. Emiatt neveztem ezeket „kis variációk"-nak.

Nyilvánvaló, hogy a hagyomány-alkotás és hagyomány-adaptálódás elméletei az elbeszélés előadásának funkció- és szituációelemzésénél találkoznak. Az is nyilvánvaló, hogy különböző adaptációformák játszódhatnak le egy időben, vagyis egyetlen elbeszélés folyamatán belül. De vajon minden egyes fentiekben felvázolt részletenkénti elemzés valamely szintézishez vezet?. Hogyan szervezhetnénk meg a folklór-alkotások adaptálódásának és keletkezésének megfigyelését azzal a céllal, hogy egy hagyomány-közösség néhány alapvető sajátosságát és egyedi tulajdonságát feltárjuk? Hogy ezt elérjük, be kell

[30] BAUMAN, Richard (kézirat)

[31] HONKO, Lauri 1973. — A környezet fogalmára lásd bevezető tanulmányomat svédül megjelenő kötetemben, HONKO, Lauri (ed.) sajtó alatt.

[32] HONKO, Lauri 1979. — angol változata a Studia Fennica egyik következő számában jelenik meg.

vezetnünk az ökotípus (eco-type) és (4) az öko-tipizálódás fogalmát. Más alkalommal már ismertettem az ökotípus fogalmának különböző folklorisztikai és nem folklorisztikai használati lehetőségeit.[33] Az ökotípusokról folyó vitákhoz talán a legjelentősebb folklorisztikai hozzájárulás Roger D. ABRAHAM tanulmánya a philadelphiai néger gettók hagyományairól. Okfejtésének legérdekesebb oldala, hogy az ökotipizálódást műfajhatárokat átlépő folyamatnak látja, mely tartalmi elemeket, kontextuális tényezőket, stilisztikai és strukturális jegyeket foglal össze színes együttesben s megvan a lehetősége, hogy a hagyományt annak sajátos társadalmi bázisával összekösse.[34] Az etnológusok és antropológusok az ökotípus fogalmát ettől némiképp eltérő értelemben használták (STEWARD és WOLF az USA-ban, CAMPBELL, STOKLUND és LÖFGREN Skandináviában),[35] de mindig a gazdasági struktúra és a természeti környezet vonatkozásában. Kérdéses: ezek a megközelítések relevánsak-e egymás számára? Összekapcsolhatja-e valaki a gyakorlatban a folklorisztikai vizsgálat anyagát, mondjuk az epikus népköltészeti alkotásokat és a gazdasági viselkedést az ember környezetéhez való alkalmazkodásának és környezetkiaknázó tevékenységének tanulmányozása során? A részletes érvelést egy más alkalomra halasztva, a válaszom igenlő.

Rövidre fogva, úgy gondolom, hogy a folklór ökotípusok meghatározásánál egyaránt figyelembe kell vennünk a kulturális, társadalmi és gazdasági rendszereket, amint azok az élet valóságában is összefonódnak. A létfenntartás módjai, a társadalmi szerepek és a szóbeli hagyomány megnyilvánulási formái egymást kísérve kell, hogy megjelenjenek, amikor arra teszünk kísérletet, hogy a hagyomány-közösség valódi létét megragadjuk. Bármilyen elemeket válasszunk is az ökotípusok meghatározásánál, (1) számos területre kell hatniuk és átható erejűeknek kell lenniük; (2) viszonylag nagy gyakorisággal kell rendelkezniük; (3) szükséges, hogy napjainkban is produktívak, önmaguk reprodukálására képesek legyenek; (4) nagymértékben adaptáltak legyenek környezetükhöz; (5) ellenállóak legyenek az idegen eltérítő hatásokkal szemben; (6) megkülönböztető jeleggel kell rendelkezniök.

A folklór motívumok ritkán egyedülállóak. Mindazonáltal tapasztalhatjuk a hagyomány klímájának egyediségét egy régión vagy egy társadalmi csoporton belül: más területről ismert motívumok sajátos módon szerveződnek, és tökéletesen beleilleszkednek az emberek életstílusába, környezetébe. A mikro-tanulmányok, regionális tanulmányok feladata a folklorisztikában, hogy tisztázzák, hogyan alakul ki ez az egyediség és mibe illeszkedik be. A feladatnak napjainkban lehet gyakorlati értéke is, amikor a helyi kultúrák újraélesztése emberi szükséglet és politikai tény lett.

Utóirat

Az epikus népköltészeti alkotások tanulmányozásának hat vagy hét megközelítése kellőképpen tükrözhetné a folklór-módszertan jelen állapotát és fejlődési tendenciáit. Szükséges azonban néhány megjegyzéssel hangsúlyoznunk egyes metodológiai dimenziók fontosságát, amelyekkel nem foglalkozunk külön, mivel az eddigiekben felvázolt tendenciákhoz képest kevésbé jellemzőek a népi elbeszélés kutatásokra.

Az első megjegyzés a kvantitatív módszereket érinti. A hatvanas évek óta a mennyiségi elemek kimutatása, a mintavétel és a statisztikai adatok felvonultatása szemmel látható fontosságot nyert a folklór alkotások elemzése és a gyűjtött anyag feldolgozása során. Egy fontos vetülete ennek a modern kartográfia. Az a tény, hogy a kvalitatív metodológia napjainkban ismét tért hódított az antropológiai tudományokban, s hogy pillanatnyilag a „kemény adatok", amelyeket a kvantifikáció produkál, kevésbé keresettek, nem gátolhat minket a kvantifikációs módszerek jelentőségének felismerésében a folklorisztikai módszertan számára. Ezek vetettek véget a példák merőben önkényes kiválasztásának s irányították a figyelmet a gyakoriság- szóródás- és sűrűségelemzések felé. A hagyomány-ökológia egy vetülete kifejezetten a kvantifikációtól függ: a „használatban levő hagyomány" tanulmányozására gondolok itt, megkülönböztetve a „tárolt hagyo-

[33] HONKO, Lauri 1979. 71—75.

[34] ABRAHAMS, Roger D. 1970. 173—181. — A módszert lehet alkalmazni nagyobb kultúr-áreákra is. A makro-ekológiai megközelítések azonban, ahogy Matti SARMELA vázolta őket, hajlanak arra, hogy a ténylegesen létező községektől elszakadjanak és figyelmüket bizonyos körzetek, tartományok stb. fejlődési profiljaira fordítsák hosszabb időtartam alatt. Vö. SARMELA, Matti 1969 és 1974.

[35] STEWARD, Julian H. 1973. — WOLF, Eric R. 1966. — STOKLUND, Bjarne 1976. 84—85. — LÖFGREN, Orvar 1976. 103—109.

mány"-tól. A kollektív, az egyéni és az idioszinkretikus elemek közötti különbségtétel a hagyomány különböző jelenségtömegeiben (csakúgy, mint különböző egyéni repertoárokban) valójában tisztán a folklorisztika hozzájárulása a kvantifikációs módszerek kifejlesztéséhez. Mindamellett nem fenyeget a túl-kvantifikálás a folklór kutatásban: az az érv, amelyet fel lehet hozni a „kemény adatok"-kal dolgozó szociológia ellen, nem érvényes itt.

Második megjegyzésünk a folklór-alkotások mutatózására, katalogizálására vonatkozik. A módszertan e része közel áll a szövegarchiválás technikájához s valószínűleg a komparatív kutatások jövőjétől függetlenül megőrzi stratégiai jelentőségét. A típuskatalógusok készítésének igen nagymérvű fellendülését eredetileg az a törekvés hozta létre, hogy egy kutató egy-egy mesetípus minden változatát megtalálja, s az összehasonlító kutatásokhoz egy mesetípus lehetőség szerinti teljes variánskészlete álljon rendelkezésére. Az irányzat máig folytatódik, jóllehet a típusmonográfiák népszerűsége jelentősen csökkent. A katalogizálás, indexek készítése a kezdetektől fogva műfajokon, típusokon, motívumokon alapult. Úgy tűnik azonban, hogy érlelődőben van a változás e területen. A műfajközpontú indexkészítés rohamos gyorsasággal veszti el jelentőségét egy olyan világban, ahol a mindennapi történetek, visszaemlékezések kezdik megtölteni az archívumokat. A *Nordic Institute of Folklore* (Turku) speciális munkacsoportot alakított az indexkészítés módszertanához ajánlások kidolgozására; ezt a témát az 1978-ban másodízben megrendezett *Folklór Archiválás és Dokumentáció Skandináviában* elnevezésű konferencián vitattuk meg s a megbeszélés 1982-ben a harmadik konferencián folytatódik.[36] Központi archívumok létrehozásának lehetőségei kerülnek megvitatásra, melyeknek koordináló szerepe lenne adatfeltárásban és visszakeresésben.

Utolsó megjegyzésem a folklór felhasználásával, felélesztésével kapcsolatos tanulmányokra vonatkozik. A spontán, kisebb vagy nagyobb mértékben kommersz folklór mozgalmak változatos színképét láthatjuk, amelyek, könnyen lehet, néhány évtizeddel meghosszabbították a folklór életét. Nagyon kevéssé tanulmányoztuk ez idáig e jelenségeket, a jövőben a kutatóknak nagyobb érdeklődést kell tanúsítaniuk irántuk. A folklór felhasználása tömegkommunikációban, a hirdetésekben, a képregényekben, s egyebütt ugyancsak fontos vetülete a modern életnek, amely a kutatói kapacitás növekvő befektetését igényli a folklorisztikától. Ez interdiszciplináris kutatásterület, s idáig nagyon kevés történt megfelelő anyagi alapjának megteremtéséért. A jövőben olyan archívumokra lenne szükségünk, amelyek a tömegkultúra anyagának tárolására, gyűjtésére rendezkednek be. Az epikus népköltészet hőseiről írt tanulmányok a tömegkultúra vizsgálatánál jó mintául szolgálhatnak.

A folklór felhasználása a nemzetté válásért folytatott küzdelmek során számos európai országban feltűnően nagy szerepet játszott. A közelmúltban a skandináv országok példáján NIF-szimpoziumot szenteltünk e kérdésnek.[37] A folklór szerepe mint a (nemzeti, regionális, szub-kultúra jellegű stb.) identitás kritériuma és mint a konzervatív nacionalizmus és liberális internacionalizmus dialektikájának eleme az európai néprajz érdekes témája, csakúgy, mint a Harmadik Világ fejlődését tanulmányozó kutatásé. A metodológia jelentős része haszonnal alkalmazható napjaink hagyomány-közösségeinek és kulturális régióinak tanulmányozásánál.

(Angolból fordította Bihari Anna)

IRODALOM

Abrahams, Roger D.
1970 *Deep Down in the Jungle.* Hartboro (2. kiadás)

Anderson, Walter
1934—40 *Geographisch-historische Methode.* In: Lutz Mackensen (hrsg) Handwörterbuch des deutschen Märchens II. Berlin—Leipzig 508—522.

Apo, Satu et alii (eds.)
1974 *Strukturalismia, semiotiikkaa, poetikkaa.* Helsinki.

Arewa, Ojo—Alan Dundes
1964 *Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore.* American Anthropologist 66 : 6 70—85.

Bascom, William R.
1965 *Forms of Folklore: Prose Narratives.* Journal of American Folklore 78.

[36] Herranen, Gun (ed.) 1978.
[37] Lásd NIF Newsletter 2/1979.

BASCOM, William R. (ed.)
1977 *Frontiers of Folklore*. Washington D. C.
BAUMAN, Richard
1979 *The Ethnography of Speaking in Folk Narrative Research*. Arv. (sajtó alatt)
é. n. *The Field Study of Folklore in Context*. In: Richard M. DORSON (ed.) Handbook of American Folklore (kézirat)
BEN-AMOS, Dan—Kenneth GOLDSTEIN (eds.)
1975 *Folklore. Performance and Communication*. The Hague—Paris.
BEN-AMOS, Dan (ed.)
1976 *Folklore Genres*. Austin—London.
BREMOND, Claude
1964 *Le message narratif*. Communications 4.
1970 *Morphology of the French Folktale*. Semiotica 2.
DÉGH Linda—Andrew VÁZSONYI
1971 *Legend and Belief*. Genre 4 : 3 (Újabb kiadása: Dan BEN-AMOS (ed.) 1976. 93—123.)
1975 *The Hypothesis of a Multi-Conduit Transmission in Folklore*. In: Dan BEN-AMOS—Kenneth GOLDSTEIN (eds.) 1975. 207—252.
DUNDES, Alan
1964 *The Morphology of North-American Indian Folktales*. Folklore Fellows Communications No. 195. Helsinki.
DUNDES, Alan (ed.)
1965 *The Study of Folklore*. Englewood Cliffs, N. J.
GLADWIN, T.—Wm. C. STURTEVANT (eds.)
1962 *Anthropology and Human Behavior*. Washington.
GASPAROV, Boris
1974 *Tarton semiottinen koulukunta*. In: Satu APO et al. 1974.
GEORGES, Robert
1969 *Toward an Understanding of Storytelling Events*. Journal of American Folklore 82. 313—328.
GREIMAS, A. J.
1966 *Sémantique structurale*. Paris
HERRANEN, Gun (ed.)
1978 *Tradition, dokumentation, arkiv, NIF:s andra nordiska folkloristiska arkiv- och dokumentationskonferens*, Åbo 1978. NIF Publications No. 6.
HONKO, Lauri
1968 *Genre-Analysis in Folkloristics and Comparative Religion*. Temenos 3. 48—66.
1969 *The Role-Taking of the Shaman*. Temenos 4. 26—52.
1970 *Der Mythos in Religionswissenschaft*. Temenos 6. 45—52
1973 *Tradition Barriers and Adaptation of Tradition*. Ethnologia Scandinavica 30—48.
1977 *The Role of Fieldwork in Tradition Research*. Ethnologia Scandinavica 75—90.
1979 *Perinteen sopeutumisesta*. Sananjalka 21. 57—76. (Angol változata hamarosan megjelenik a Studia Fennica-ban)
1979b *A Hundred Years of Finnish Research. A Reappraisal*. Folklore 90. 141—152.
é. n. *Tradition och miljö*. (Megjelenés alatt)
HYMES, Dell
1962 *The Ethnography of Speaking*. In: T. GLADWIN—Wm. C. STURTEVANT (eds.): Anthropology and Human Behavior. Washington. 13—53.
KROHN, Kaarle
1926 *Die folkloristische Arbeitsmethode*. Oslo
1971 *Folklore Methodology*. Austin
KUUSI, Matti
1956 *Virolais-suomalainen Maailmansyntruno*. Kalevalaseuran Vuosikirja 56.
LÉVI-STRAUSS, Claude
1955 *The Structural Study of Myth*. In: Thomas A. SEBEOK (ed.) 1955.
1960 *L'analyse morphologique des contes russes*. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics III.
LOTMAN, Jurij M.
1964 *Sur la délimitation linguistique et littéraire de la notion de structure*. Linguistics 6.
LÖFGREN, Orvar
1976 *Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation*. Ethnologia Scandinavica 100—115.

KÖNGÄS-MARANDA, Elli—Pierre MARANDA
1971 *Structural Models in Folklore and Transformational Essays*. The Hague
MELETINSKIJ, Eleazar
1971 *Structural-Typological Study of Folktale*. Genre 4.
PARADES, Americo—Richard BAUMAN
1972 *Toward New Perspectives in Folklore*. Austin
PENTIKÄINEN, Juha—Tuula JUURIKKA (eds.)
1976 *Folk Narrative Research*. Studia Fennica 20. 13—74.
PROPP, Vladimir
1928a *Morfologija skazki*. Leningrad
1928b *Transformacii volšebnyh skazok*. Poetika IV.
1946 *Istoričeskie korni volšebnoi skazki*. Leningrad
1958 *The Morphology of the Folktale*. Austin
SARMELA, Matti
1969 *Reciprocity Systems of the Rural Society in the Finnish-Karelian Culture Area*. Folklore Fellows Communications No. 207. Helsinki
1974 *Folklore, Ecology, Superstructures*. Studia Fennica 18. Helsinki
SCOTT LITTLETON, C.
1965 *A Two-Dimensional Scheme for the Classification of Narratives*. Journal of American Folklore. 78.
SEBEOK, Thomas A. (ed.)
1955 *Myth. A Symposium*. Bloomington.
SIIKALA, Anna-Leena
1978 *The Rite Technique of the Siberian Shaman*. Folklore Fellows Communications No. 220. Helsinki
STEWARD, Julian H.
1955 (1973) *Theory of Culture Change*. Urbana
STOKLUND, Bjarne
1976 *Ecological Succession: Reflections on the Relation Between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark*. Ethnologia Scandinavica 84—99.
SUOJANEN, Päivikki
1978 *Saarna, saarnaaja, tilanne*. Helsinki
VON SYDOW, Carl Wilhelm
1948 *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen
TAYLOR, Archer
1964 *The Biographical Pattern in Traditional Narrative*. Journal of the Folklore Institute I. 114—129.
THOMPSON, Stith
1946 *The Folktale*. New York
WEBER, Max
1949 *The Methodology of Social Sciences*. Glencoe
WOLF, Eric
1966 PEASANTS. Englewood Cliffs, N. J.

Lauri H o n k o

METHODS IN FOLK-NARRATIVE RESEARCH: THEIR STATUS AND FUTURE

(Abstract)

The paper deals with the following problem-areas of folklor methodology (as they are reflected in titles of chapters): The evergreen historical-geographical method; The dilemma of comparison and the paradigms of development; Structural analysis and the problem of message; Emphasis on performance and production of tradition; Toward an ecology of oral tradition. In the postscript the author makes remarks on quantitative methods, indexation and cataloguing and comments on studies on the use and revitalization of folklore.

The full English version of the paper is going to be published in a forthcoming issue of Ethnologia Europaea.

O. M. Fisman

A Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumának karjalai gyűjteménye

A Szovjetunió Népei Állami Néprajzi Múzeuma Leningrádban sokrétű anyagot őriz az ország területén élő finnugor népek: karélok, vepszék, izsorok, vótok, észtek, komik (zürjének), udmurtok (votjákok), marik (cseremiszek), mordvinok, chantik (osztjákok), manysik (vogulok) néprajzi tárgyaiból, több mint 22 000 darabot. Ezek a tárgyak és tárgyegyüttesek meglehetős teljességgel jellemzik a XIX. század végi és XX. századi parasztgazdaságot, segítségükkel képet alkothatunk az egyes népek anyagi kultúrájának változatos helyi sajátosságairól s nyomon követhetjük hagyományos életmódjuk fejlődésének számos vonását.

A múzeum tárgyi anyagából mindeddig alig tanulmányozták a karjalai (karél) néprajzi gyűjteményt. A leningrádi múzeum karéloktól származó néprajzi anyaga a XIX. század 70-es éveitől századunk 70-es éveiig gyűlt össze, s így mintegy száz évet ölel át időben. A karjalaiak körében gyűjtött tárgyak száma 2356 tételt tesz ki.

A karélok a Szovjetunió területén a Karél Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságban (Karjalan ASNT) élnek, itt ők alkotják a törzslakosságot, kisebb részük pedig Kalinyin megye északkeleti, középső és részben déli járásaiban él.[1] A Kalinyin megyében élő karélokat mint különálló néprajzi csoportot a szakirodalom felső-volgai (vagy a régebbi közigazgatási beosztás szerint tveri) karélokként tartja számon.

A felső-volgai karélok a történelmi közelmúltban települtek át Karélia (Karjala) területéről. A XVII. század elején a karél lakosság tömegesen telepedett át Oroszország belső területeire annak következtében, hogy a svédek meghódították Karélia egy részét s a stolbovai béke (1617) ezeket a területeket Svédországnak juttatta. Az orosz kormány legalizálta ezt a XVII. században évtizedeken át tartó spontán áttelepülést s a svéd—lengyel betörés következtében elnéptelenedett Tver-vidék benépesítésére használta fel.[2]

A XIX. században a karélok a tveri kormányzóság északkeleti, középső és déli részében éltek, összefüggő nagy tömböket vagy kisebb falubokrokat alkottak a nagyorosz népesség között.

Ha a karjalaiak őstörténetét kutatjuk, vagy anyagi és szellemi kultúrájuk jellegzetességeit kívánjuk felderíteni, reálisan mérlegelnünk kell, milyen szerepük volt ebben a szomszédos népekkel kialakult interetnikus kulturális kapcsolataiknak. A karél etnikum kialakulásában nagy szerepet játszottak a finnek, lappok, vepszék és az oroszok. A karélok és a karéliai oroszok összefüggő megtelepedésének határa a XIX. századra Petrozavodszk—Kem útvonal mentén húzódott.

Oroszország északnyugati része, ahova a karélok lakta vidék is tartozik, a XIX. század végén elmaradott peremterület volt a feudális viszonyok maradványaival s kezdetleges mezőgazdasági művelési módokkal.[3] Karjala déli részén és a tveri kormányzóságban a megélhetés hagyományos alapja a lényegében naturális jellegű földművelés volt. Az adott természeti feltételek északnyugaton komplex paraszti gazdálkodást tettek indokolttá, amit kiegészített a vadászat, halászat, a sokrétű erdei zsákmányológyűjtögető tevékenység és a kézműves munka, ez utóbbival együtt a városi munkavállalás. Mindez együtt adta a létfenntartás alapját.[4]

A Szovjetunió északnyugati részén élő népek anyagi és szellemi kultúrájának összehasonlító vizsgálata révén számos rokon jelenség mutatható ki több területen, e hasonlóságok hosszú történelmi és etnikus egymásra-hatás és intenzív interetnikus kulturális csere eredményeként alakultak ki, így az adott területen bizonyos kulturális közösség kiformálódását segítették elő.[5]

A karélok anyagi kultúrájában ugyanakkor szívósan él számos lokális sajátosság s ez azzal magyarázható, hogy Karélia és Tver megye erdők borította körzetei távol esnek a kereskedelmi útvonalaktól és az ipari központoktól. Az etnikus sajátosságok legtovább a nép szellemi kultúrájában, lakodalmas és temetési szokásaiban maradtak fenn.

[1] Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a Karél ASzSzK területén 84 180, Kalinyin megyében 38 064 karél él.

[2] Жербин, А. С. 1956.

[3] Клементьев, Е. И.—Рягоев, В. Д. 1976. 91.

[4] Розов, Е. К. é. n. 153.

[5] *Этнографические исследования Северо-запада СССР.* 1977. 3.

A Szovjetunió Népei Állami Néprajzi Múzeumában a karél anyag magának az Állami Néprajzi Múzeumnak és az egykori moszkvai Szovjetunió Népei Múzeumának gyűjteményeiből állt össze, ez utóbbit 1948-ban adták át a leningrádi Múzeumnak.

E múzeumi gyűjtemény gyarapodásának története jól illusztrálja az orosz, illetve a szovjet néprajztudomány állapotát egy-egy fejlődési szakaszában.

Az oroszországi múzeumok karél néprajzi gyűjteményeinek alapjait a XIX. század 80—90-es éveiben rakták le, amikor a tudósokban és a helytörténeti kutatókban felébredt az érdeklődés Oroszország nemzeti kisebbségeinek kultúrája iránt. A XIX. század végén azonban a néprajzi ismeretek általános elméleti szívonala, a bevett terepgyűjtési módszerek hiánya oda vezetett, hogy a kultúra és életmód egyes jelenségeit a konkrét történelmi és társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálták.[6] Mindez megmutatkozik a XIX. század végi — XX. század elejei magángyűjtemények szűk tematikájában, a kizárólag a paraszt-élet legszínesebb és legjellegzetesebb jelenségei felé forduló érdeklődésben. Példának utalhatunk a női ünneplő ruhák, lepedő- és kendővégek stb. gazdag gyűjteményeire, amelyeket magánszemélyektől vagy különféle kiállításokról szerzett meg a múzeum.

A gyűjtemény alapjait mégis olyan hivatásos gyűjtők vetették meg terepmunkájukkal, mint D. T. Janovics, A. A. Ivanov, I. Ja. Bilibin, L. L. Kapica, akik a múzeum megbízásából gyűjtöttek a karélok körében.

A Karjala, illetve Kalinyin megye területén élő karélok széles körű tudományos kutatása csak a szovjethatalom éveiben kezdődött el. A múzeum gyűjtőtevékenysége az 1920—1928, majd az 1932—1935 közti években volt a legélénkebb. Ebben a periódusban mintegy 1300 leltári tétellel gyarapodott a gyűjtemény. Ebben az időszakban több alkalommal széles körben folytattak komplex gyűjtőmunkát az akkori falu életének vizsgálatára vegyes nemzetiségi lakosságú vidékeken. Ezeknek az expedícióknak az volt a feladatuk, hogy „nem csupán ismeretanyagként, hanem gyakorlati céllal is tényanyagot gyűjtsenek, nevezetesen, lássák el adatokkal a helyi és központi állami szerveket, aminek alapján azok eredményesen irányíthatják a szocialista építőmunkát."[7]

A századunk 20-as—30-as éveiben végzett néprajzi kutatások fő érdeme óriási tény-, illusztrációs és tárgyi anyag összegyűjtése, ezáltal a korábbi, forradalom előtti gyűjtések tematikus és időbeli hiányainak kiegészítése, sőt azoknak a változásoknak rögzítése tárgyakban, amelyek a forradalmat követő évtizedben a karél falvakban végbementek.

Mivel ezekben az expedíciókban különböző szakterületeket művelő kutatók vettek részt, akik egy-egy önálló témát dolgoztak ki, az expedíciók befejeztével számos tanulmánykötet jelent meg, egyebek között az észak-karéliai réntartásról, az Uhta környéki lakodalmi szokásokról, a népköltészetről, a fiatalok mai életéről, a tveri kormányzóság lakóházairól, a tveri fazekas- és famegmunkáló iparokról és több más témáról.[8]

Az egyik expedíciónak a vezetője, D. A. Zolotarjov a gyűjtőmunka fő elveit a következőképpen fogalmazta meg azokban az években: „Számunkra fokozottan érdekes ez az átmeneti időszak, mert módot ad arra, hogy közvetlenül megfigyeljük az életmód változását, megállapítsuk, milyen mértékű hatást gyakorolnak az életmódra különböző tényezők s meglássuk azokat az okokat és indítékokat, amelyek az életmód egyes jelenségeinek elsorvadását vagy megszületését váltják ki."[9]

Abból a tárgyi és dokumentum-anyagból, amivel ezeknek az expedícióknak az eredményeképpen gyarapodott a múzeum, megrendezhette 1926-ban fennállása óta az első olyan kiállítást, amellyel a nyugati finnség (karélok, vepszék, vótok, izsorok stb.) néprajzát mutatta be.

Az 1930-as—1940-es években a hagyományos jellegű néprajzi tárgyak gyűjtése mellett megkezdődött a Karél ASzSzK mai népművészetének gyűjtése is.

Jelentős szünet után 1957-ben került sor a háború utáni első karéliai gyűjtőútra. Ennek eredményeképpen népi iparművészeti tárgyak kerültek a múzeumba. Az 1974-ben gyűjtött mai népművészeti alkotások között az Onyega-környéki „Zaonyezsszkaja vüsivka" hímzőszövetkezet és a „Karel'szkie szuvenirü" ajándéktárgyakat készítő egyesülés mestereinek alkotásaiból állt össze gyűjtemény.

[6] Никольская, Р. Ф. 1976. 17.

[7] Токарев, С. А. 1971. 112.

[8] Золотарев, Д. А. 1927. — *Карельский сборник.* 1929. — Золотарев, Д. А. 1926. — *Западно-финский сборник.* 1930. — *Бежецкий край,* вып. 1. 1921. — *Верхне-Волжская этнологическая экспедиция.* 1926. — *Верхне-Волжская экспедиция.* 1927. — Вершинский, А. Н.— Золотарев, Д. А. 1929.

[9] Золотарев, Д. А. 1926. 157.

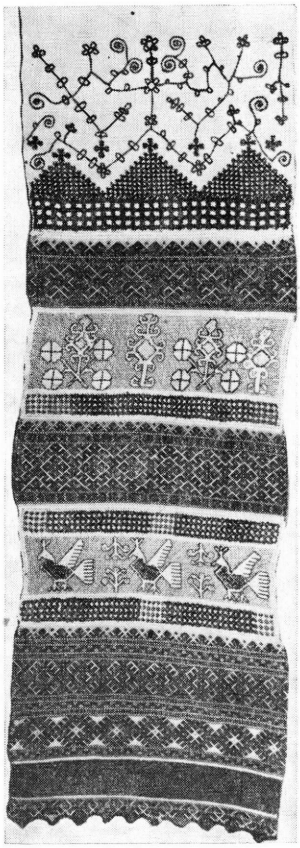

1. kép. Kendő vége (lelt. sz. 30434). Felső-volgai karél, XIX. század vége
2. kép. Kendő vége (lelt. sz. 30438). Felső-volgai karél, XIX. század vége

A Szovjetunió Népei Állami Néprajzi Múzeumában őrzött gyűjteményekről megfogalmazhatunk néhány előzetes megállapítást:

1. Mennyiségileg túlsúlyban vannak a Volga forrásvidékén élő karélokra vonatkozó néprajzi tárgyak;

2. Az expedíciós gyűjtőmunka többféle néprajzi csoportra terjedt ki mind Karélia területén (északi, szegozeroi (Seesjärvi-i) és a déli vagy livvik (aunuksen vagy olonyeci) karélokra, mind pedig Kalinyin megye (az egykori tveri kormányzóság) területén (a veszjegonszki és a bezsecki karélokra), s részben Leningrád megyében (a tyihvini karélokra);

3. A tárgyak egy kisebb csoportja a XIX. század elejéről származik, vannak közöttük párját ritkító kultikus tárgyak, fonó- és szövőszerszámok; — a női viseleti darabok, főkötők, háztartási eszközök a XIX. század 70-es—90-es éveiben készültek, a tárgyak nagyobbik része a XX. század első évtizedéből származik;

4. A karélok hagyományos kultúrájáról és életmódjáról legteljesebb képet azok a tárgyak adnak, amelyeket a Karél ASzSzK területén gyűjtöttek. Ezek a használati tárgyak meglehetősen teljesen és sokoldalúan mutatják a nép fő- és kiegészítő gazdasági tevékenységeit, közlekedési és teherhordási eszközeit, lakását és lakóházának berendezését, képet adnak hiedelemvilágáról és a gyermekek játékairól.

A múzeum gyűjteménye korunkban modern népművészeti alkotásokkal gyarapszik.

5. Tematikailag egysíkú a felső-volgavidéki karél néprajzi gyűjtemény. Uralkodnak benne a női háziipari és művészi tevékenység termékei: pamut-, gyapjú-, selyem-, arany- és gyöngyhímzés viseleti darabokon, fejdíszeken és háztartási textíliákon; szőttesek, fonott övek, valamint férfi- és női viseleti darabok;

6. A múzeum tárgyi gyűjteménye olyan korszakot fog át, aminek határain belül nyomon követhető számos jelenség fejlődése az északi karélok és a Kalinyin megyében élő karélok kultúrájában a múlt század végétől egészen a XX. század 30-as éveiig, kimutatható az anyagi kultúra területén egyes archaikus formák makacs továbbélése, s kitapinthatók azok a sajátos időszakos alkalmazkodási folyamatok, amelyek az 1920-as években a karél falvakban a háborút követő gazdasági nehézségek, az iparcikkhiány következtében bontakoztak ki (a házi szövés és a házi vászon festésének az újjáéledése, nyírháncsból lábbelik készítése stb.).

*

A néprajzi gyűjtemény áttekintését legcélszerűbb a felső-volgamenti karélok tárgyi anyagával mint leggazdagabbal kezdenünk.

Vannak ebben a gyűjteményrészben: mezőgazdasági és az állattenyésztésben használatos eszközök, kézművesszerszámok és kellékek, a házi fonás, szövés, hímzés eszközei, szőttesek, hímzések, rátétes varrottasok, csipkék, viseleti darabok, a ház berendezéséhez és díszítéséhez szükséges holmik, bizonyos táplálékok, háztartási és konyhaeszközök, szokásokhoz kapcsolódó tárgyak.

Természetesen e felsorolásban szereplő tárgyféleségek nem egyforma teljességgel képviselik az adott területet.

Beható tanulmányozást érdemelnek a szőttesek és hímzések, tudományos értékük igen jelentős. A szövéssel készült holmik között találunk különféle öltözetdaraboknak való háziszőtteseket, a lakóház díszítésére szolgáló szőtteseket: kendőket, abroszokat,

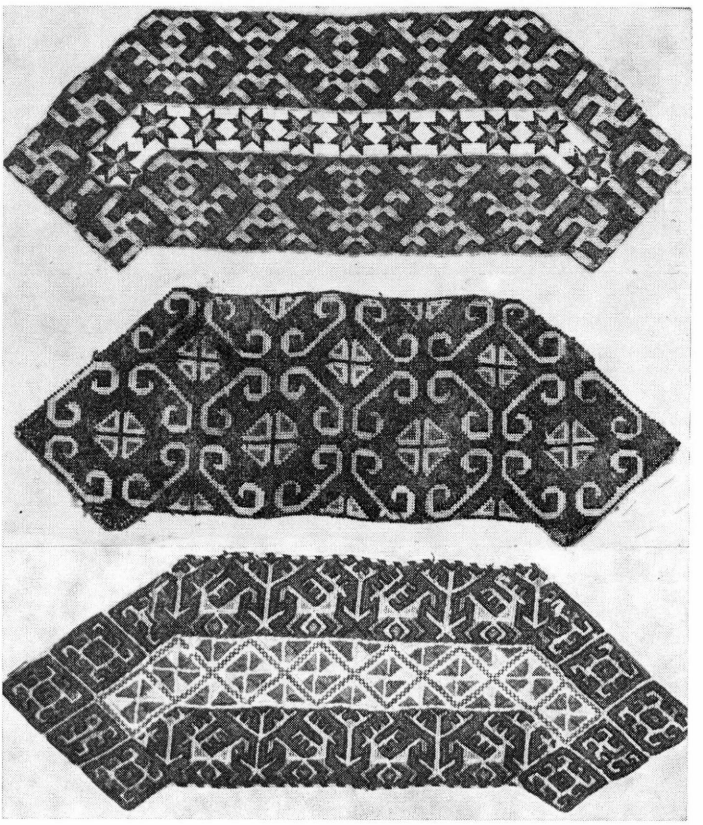

3. kép. Három „szoroka" típusú főkötő hímzett homlokrésze (lelt. sz. 30537, 30511, 30484). Felső-volgai karél, 1870-es évek, az alsó a század végéről

rongyszőnyegeket; férfi- és női viseleti darabokat: ingeket, szoknyákat, szarafánokat, főkötőket és pártákat stb.

Egyedülálló gyűjteménye van a múzeumnak a felső-volgai karélok hímzett háziszőttes kendőiből (törülközőiből) és női főkötőiből, ezt a nagy értékű gyűjteményt részben már tanulmányozták mai kutatók.[10] Több mint 100 hímzett lenvászon díszkendő [törülköző] van ebben a gyűjteményben, többségük a XIX. század 80—90-es éveiben készült. Használati és lakásdíszítő funkciójukon túl nagy szerephez jutottak az ilyen törülközők a lakodalmi szertartásokban.

A múzeum gyűjteményében őrzött kendők többsége lakodalmi ajándék volt.[11] Hímzésmódjuk és ornamentikájuk alapján kiemelkedő együttest alkotnak a Kalinyin megye északkeleti részéről származó darabok, számuk is nagy. A kendők végét gazdagon díszítették: kivarrott sávok váltakoznak szedettes vagy áttört-szálvarrásos csíkokkal, piros karton-(kumacs), selyem- vagy pamut-betétcsíkokkal s lenfonalból vagy arany-ezüst fémszálból készült csipkében végződnek. A törülközőkendők díszítőmotívumai között a legarchaikusabb eljárással készült motívumok uralkodnak: előöltéssel, négyzetöltéssel, vagyis „szálán öltés"-sel (a helybeliek így hívják a ritkaszövésű vászonra készült szálszámolásos varrást). Ilyen hímzéstechnikával készültek a legarchaikusabb díszítőmotívumok: a geometrikus, növényi, antropo- és zoomorf díszítőelemek. A száröltéses és szál- vagy tűzőöltéses technikával készült hagyományos motívumok és szüzsék sorában a következőket említhetjük: középütt nőalakkal komponált háromrészes kompozíció (vö. *3. kép)*, fa mellett kétoldalt álló szarvasok (vagy lovak), pávák, „kacsák"-nak nevezett motívumok (kétfejű, farral összenőtt ábrázolás), kétfejű sasok.

A felsorolt hímzéstechnikákat csakúgy, mint a szálszámolásos-keresztöltéses technikát egyaránt használták önállóan, uralkodó megoldásként és egymással kombinálva.

Igen változatos és eredeti motívumvariációkat láthatunk a női viselethez tartozó pártákon.

Gyűjteményünkben a komplett pártákon (mintegy 400 darab) kívül mintegy 500 darab hímzett homlokrész található, közéjük sorolhatjuk azokat a papírkivágásokat is, amelyek mintául szolgáltak a főkötők, párták és kendők motívumainak hímzéséhez (mintegy 200 darab). A párták szabása, anyaga, hímzésmódja szembeszökően kifejezi a társadalmi, életkorbeli és lokális különbségeket s ennek a fejviseleti darabnak a rituális funkcióit.

A párták és főkötők homlokrészének anyaga vászon vagy *kumacs* (vörös pamutszövet). A többszínű hímzést az előbbire gyapjú- vagy selyemszállal, az utóbbira selyem- s még inkább aranyszállal készítették. A vörös kartonra készült hímzéseken az alap nagy foltjait szabadon hagyták, ide utólag flittereket varrtak.

A múzeum gyűjteményében a Kalinyin megye északkeleti vidékén elterjedt valamennyi hímzéstípus képviselve van: laposöltéses, keresztöltéses, szálszámolásos laposöltéses technika, az aranyhímzők simaöltéses technikája, domborúhímzés (valamilyen alátétre a párta síkjából kiemelkedő motívumokkal). Díszítőmotívumaik a fentebb leírt kendőmotívumokkal tartanak rokonságot, ennek ellenére szívósan élő technikai, kompozicionális és stílussajátosságaik vannak.

A hagyományos díszítőmotívumok sorában említést érdemelnek: a hálózatosan elrendezett rombusz- és nyolcágú csillag alakú geometrikus motívumok, spirálok, a madár alakú „kacsák", „ludak", „hattyúk", a zoomorf rénszarvasok, lovak, jávorszarvasok egy-egy fa mellett kétoldalt, a lovakból, szarvasokból, párducokból stb. kialakított sávok, valamint az antropomorf lények közül a rombuszokba foglalt nőalakok, a fával egybeolvadt nőalak stb.

A lakóházat díszítő tárgyakra és a viseleti darabokra készített hímzések a hagyományos házimunka egyik területét jelentik, rá kell azonban mutatnunk, hogy ez a felsővolgamenti karélok népművészetének egyik különösen gazdag kifejezési területe, esztétikai ideáljaik és világnézetük egyik fontos megjelenési formája.

A kutatók már rámutattak, hogy a Kalinyin megyei karélok motívumkincse tipológiailag hasonlít több keleteurópai nép díszítőmotívumaihoz s így hosszantartó etnokulturális kapcsolatokról vall. A díszítőmotívumok egyik neves kutatójának, G. Sz. Maszlovának a megállapítása szerint a Felső-Volgavidék sajátos hímzése a karél díszítőmotívumok és a Volga mentén élő oroszok s más nem-szláv népek stílusban és motívumszimbolikában a karélokéhoz igen közelálló hímzésének ötvöződéséből alakult ki.[12]

[10] Маслова, Г. С. 1956.
[11] Маслова, Г. С. 1956.
[12] Маслова, Г. С. 1956. 124, 132.

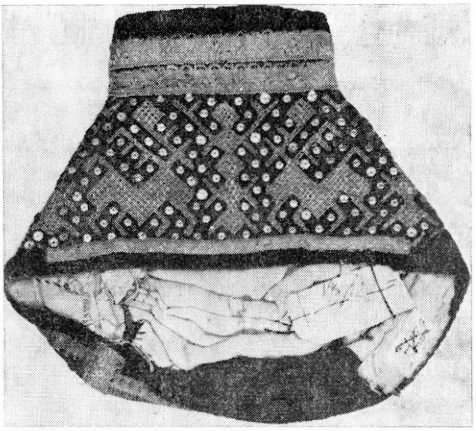

4. kép. „Szoroka" típusú főkötő (lelt. sz. 30163). Hímzésében a két szarvas közt álló nőalak kompozíció. Felső-volgai karél, XIX. század vége

A Szovjetunió Népei Állami Néprajzi Múzeumának karél viseletgyűjteménye visszatükrözi azokat a folyamatokat, amelyek az egyes viseletdarabok formai változását okozták. A gyűjteményben századunk 20—30-as éveiben készült női és férfi ruhadarabok találhatók.

Leggazdagabb a női fejviseletek anyaga: „szoroka" nevű fejdíszek, „povojnik" nevű köznapi és „szbornik" nevű ünnepi, a kontynál rancba szedett főkötők.

A „szoroka" *kicska*-formájú (a „kicska" vagy „kika" szarvszerűen két csúccsal formált főkötő) női fejviselet, ami a századfordulón széles körben dívott észak-nyugat nagy területein az oroszok és a karélok körében. Három részből áll: házi vászonból készült alapból, magából a tulajdonképpeni szorokából, amit erre a vászon alapra helyeztek, és a hajat hátul eltakaró tarkórészből. Anyaga attól függött, hogy köznapi vagy ünnepi használatra szánták-e s hogy gazdája mennyire volt tehetős. Lehetett vörös karton, vörös gyapjúszövet, felső részét készíthették pamutszövetből, selyemből, brokátból, bársonyból. A lakodalomra készült szoroka (párta) homlokrészét aranyhímzéssel díszítették.

Gyűjteményünkben vannak hétköznapi használatra szánt szorokák, amiket gyapjú vagy selyemszállal hímeztek és flitterekkel díszítettek. Az öregasszonyok szorokáit hímzésük színe s a flitterdísz mellőzése különböztette meg.

A főkötők formája, anyaga, hímzésmódja megfelel a Kalinyin megye északkeleti részén élő karélok három területi csoportjára jellemző lokális sajátosságoknak.

Ha a különböző időben készült fejviseleti darabokat összehasonlítjuk egymással, láthatjuk, hogy a szoroka formájában és szabásában megmaradnak ugyan a főbb megkülönböztető jellegzetességek, mégis a XX. század elején a díszítőmotívumok átalakulása és átértelmezése megy végbe. Erről vall az ornamentika terminológiája is.[13] Új kompozíciók jelennek, meg s hanyatlik a hímzés minősége.

A Volga felső szakasza mentén élő karélok fentebb említett néprajzi anyagában figyelmet érdemelnek a „táplálkozás és háztartási eszközök" témakörbe tartozó tárgyak. A kiállításban láthatók „*szocseny*" (vékonyra sodort édes tésztából készült, néha táskaszerűen összehajtott és töltött sütemény), „*presznuska*" (édes tészta, néha túróval töltve; túróstáska), „*nalivuska*" (édes sütemény, öntettel) típusú sütemények, amiknek a készítése Oroszország északnyugati részén az egész lakosság körében el van terjedve. A háztartási eszközök között igen változatos rendeltetésű tárgyak vannak: élelmiszer tárolására, készítésére és tálalására-fogyasztására szolgáló edények. A hagyományos anyagok közül

[13] A gyűjteményi tárgyleírásokban a hagyományos állat- és növényminták a következő új megnevezésekkel szerepelnek: „*galkam*" (csókás), „*cüpuskam*" (csibés), „*szamovar*" (szamovár), „*koskam*" (cicás), a jellegzetes nőalakok férfiakká válnak és a tárgyleírások szerint a motívumok neve „*muzsikkazijn*" (emberes vagy férfias), „*szalduatazet*" (katonás).

készítésükhöz fát, nyírháncsot, fenyőkérget, fűzvesszőt használtak. A fából készült használati tárgyak némi betekintést adnak a karélokra jellemző famegmunkálási módokba. A különféle rendeltetésű hosszú nyelű kanalakat és poharakat vájással készítették. Igen érdekes egy sörmerítő, aminek faragott „csőre" lófejet ábrázol[14] (vö. *7. kép.)*. A nyírháncstartókat: dobozokat, kézi kosarakat, nagy méretű magas szénáskosarakat, sótartókat stb., derékszögű vagy ferde fonással állították elő (vö. *8. kép)*. A formai változatosság jellemzi a gyökérből font sótartókat. Hasonló formájú nyírháncs- és gyökértartókat használt a szomszédos orosz lakosság is, s ezek széleskörűen el voltak terjedve északnyugaton a finnugor nyelvű népek körében.

A háztartási eszközök múzeumi gyűjteménye mutatja, hogy a karél falvakban elterjedtek a bolti áruk: esztergályozott faholmik, gyári cserép- és rézedények. A harmincas évek terepgyűjtései azt is bizonyították, hogy az erdei falvakban hosszú időn át szívósan tartották magukat a hagyományos nyírháncs- és faedények és eszközök.

*

Áttérünk a Karél ASzSzK területén élő karélok múzeumunkban őrzött néprajzi anyagának jellemzésére s előre kell bocsátanunk, hogy a gyűjtőtevékenység igen széleskörűen fogta át a vidék fő lakosságának kultúráját: a Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumában képviselve van az északi, szegozeroi (közép-) és déli vagy livvik karélok anyagi és szellemi kultúrája egyaránt. A legszámosabb és legsokrétűbb tárgyi anyag az északi karélok XIX. század végi és XX. század elejei életmódjáról ad képet. A szegozeroi karélok körében gyűjtött érdekes tárgyegyüttes jól illusztrálja a karél faluban a XX. század elején egymás mellett élő archaikus és új jelenségeket.

A Karél ASzSzK-ban élő karélokra vonatkozó rendszerezett néprajzi anyag a következő témákat öleli fel: talajművelési és betakarítási eszközök; a jószágtartáshoz

5—6. kép. Ünnepi „szoroka"-típusú főkötő, ún. „zolotolomka" (lelt. sz. 5587—2) elöl- és hátulnézetben. Felső-volgai karél, XIX. század vége

[14] Az ilyen edények rituális szerepéről ld. Маслова, Г. С. 1956. 35.

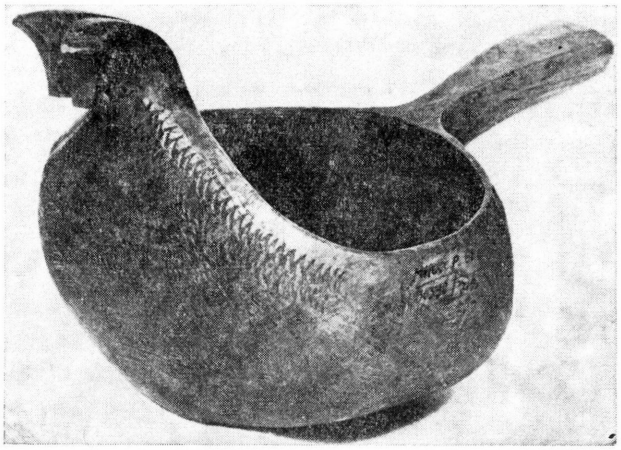

7. kép. Sörmerítő faedény, lófej alakú „csőrrel" (lelt. sz. 15190 „D"). Felső-volgai karél, XIX. század

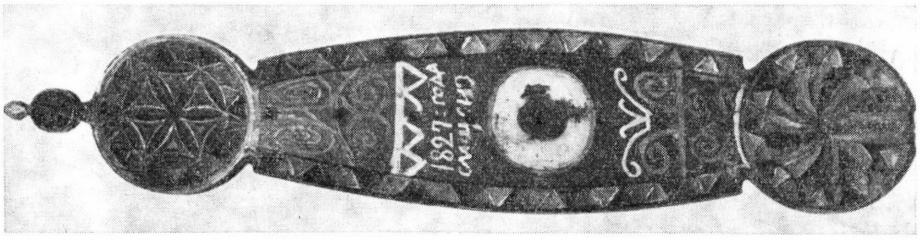

8. kép. Guzsalytalp (lelt.sz. 3627—11). Karél, 1827.

kapssolódó eszközök; halászhálók és alkatrészeik, hálókötő szerszámok, erdei vadászfegyverek és egyéb felszerelési tárgyak; faúsztatáshoz használt szerszámok; fonal- és vesszőfonáshoz, kosárkötéshez, hímzéshez használt eszközök; háziszőttesek; paraszti hímzések háztartási és lakástextíliákon és viseleti darabokon; leány-, asszony- és férfiviselet; közlekedési és teherhordó eszközök; lakberendezési tárgyak; háztartási és konyhaeszközök; kultikus és szokás-tárgyak, gyermekjátékok, hangszerek; mai népművészeti termékek.

A múzeum gyűjteményei meglehetősen teljes képet adnak a tavi és folyami halászatról; a kiállítási tárgyak között vannak nyírkéregből készült úszók (parák) és tulajdonjeles hálónehezékek, különféle használatú hálók, nyírkéregből font kötelek, világítóeszközök éjszakai halászathoz és szigonyok stb.

A gyűjteményből az is kiviláglik, milyen hosszan fennmaradtak az úttalan vidékre s az északi körülményekre jellemző sajátos közlekedési és szállító eszközök: a sítalpak, hótalpak, a rénszarvas hámos állatként való használata, ami még századunk 30-as éveiben is szokásban volt.

Említenünk kell a kiállítás egyik kisebb tárgycsoportját, ami a hagyományos szövőfonó mesterséghez kapcsolódik, nevezetesen a fonalkészítéshez, szövéshez, szabás-varráshoz stb. Guzsalyok, rokkák, varróeszközök, kötő-horgolótűk tartoznak ebbe a csoportba. Nemcsak munkaeszközök voltak ezek, hanem ajándéktárgyak is s mint ilyeneket, festéssel-faragással díszítették őket. A gyűjteményben kétfajta guzsaly van, a déli és az északi karélokra jellemző eltérő formák. Míg a guzsalyformák feltűnően hosszan fennmaradtak, díszítési módjuk meglehetősen gyorsan változott.[15] A déli karélok (livvikek)

[15] Косменко, А. П. 1976. 127.

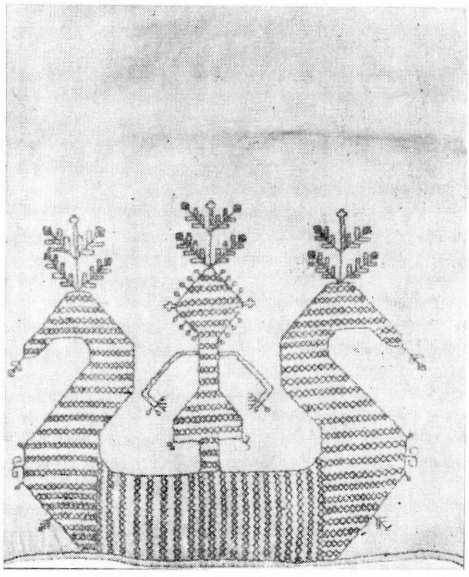

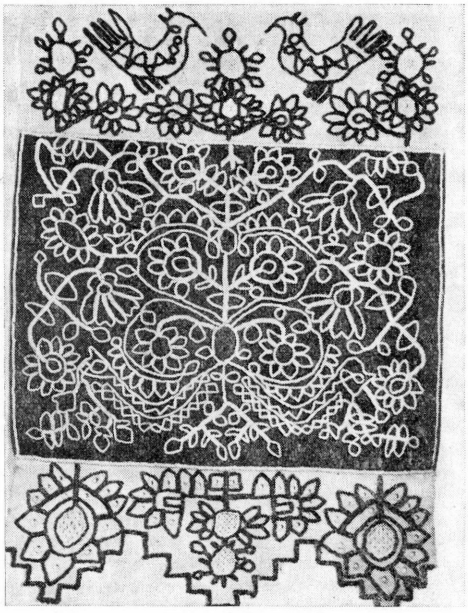

9. kép. Kendővég (lelt. sz. 3936—2). Karél, XIX. század.
10. kép. Kendővég (lelt. sz. 30433). Lenvászon és karton vörös, ,,tamburírozott" hímzés. Karél, XX. század közepe.

a guzsalyok nyílformájú részét szabad ecsetkezeléssel festették ki. E festett guzsalyok mintái sokban hasonlítanak az európai Oroszország északi részén élő számos nép ecsetfestéses motívumaihoz.[16]

Az észak-karél guzsalyokra jellemző az ék alakú árokvonalakkal megfaragott evező formájú állórész. Ennek az ék alakú árokvonalakkal megoldott faragásnak a fő motívumai a sugaras vagy spirális rozetták, a horizontális és vertikális sávok s a körvonalak mentén haladó szegélyek.

A használatra szánt szőttesek között különösen értékesek azok a törülközők [kendők], amelyeknek végeit szedett szövéstechnikával vagy kivarrással díszítették. A díszítés többnyire három keresztsávba kerül; uralkodó a geometrikus ornamentika. A hímzést vörös pamutszállal elő- vagy négyzetöltéssel készítik, előfordul a szálvonásos (áttört) hímzés is. A XX. század elején elterjed a fehér lenszállal vörös kartonra készült ,,tamburírozott" (hímzőrámás-technikájú) hímzés. Előöltéssel és négyzetöltéssel készítik az antropomorf és zoomorf elemeket tartalmazó bonyolult tematikus kompozíciókat, láncöltéssel pedig a madárábrázolásokkal kombinált görbe vonalú növényi motívumokat (vö. *9—10. kép*).

A kutatók megállapítják,[17] hogy a nőalakos kompozíció számos kelet-európai nép hímzőművészetében igen elterjedt motívum. Legnépszerűbb a déli karélok körében s részben Korjala (Karélia) középső részén. A múzeum gyűjteményeiben igen sok a textília: törülközők, ágytakaró- és lepedővégek, szoknyaaljak (ingaljak), rajtuk geometrikus jellegű hímzéssel, később pedig növényi motívumokból álló láncöltéses hímzéssel.

A nagy mesterségbeli tudásra valló hímző technika s maga a hím ebben a gyűjteményrészben a legtöbb használati tárgyat a sajátos karél népművészet igen becses megnyilvánulásává teszi.

A viseletgyűjteményben az északi karéloktól vannak teljes leány- és asszonyruhák, s az északi, szegozeroi és déli, livvik karéloktól pedig egyes női és férfi viseletdarabok.

A XIX. század végére fokozatosan kiment a használatból a hagyományos szarafán jellegű női viselet. Az indigókékre vagy vörösre festett háziszőttes vászonból szabott ék-

[16] Косменко, А. П. 1977. 15.
[17] Косменко, А. П. 1977. 7.

szabású szarafánt felváltja a gyári anyagból, ünnepi alkalomra egyebek között selyemből varrott egyenes szabású, vállpántos szarafán. Megváltozik az ünnepi ingek szabása (megjelenik a rövid ujj, a kerek nyakkivágás); az ing felső részét pamutvászonbol, vörös kartonból, szaténből varrják s csak alsó része készül házi lenvászonból.

A leányok hagyományos fejviselete a XIX. század derekán a „szalag" vagy a „fejkendő", ami vagy vörös háziszőttesből vagy gyári anyagból készült s merev nyírkéreg alapra dolgozták rá. Gyűjteményünkben van egy széles bársonyszalagból készült paszománydíszű lakodalmi főkötő. Az északi karélok körében a női fejviselet: a „szoroka" nevű főkötő korán kiment a divatból, helyét a „povojnik" típusú fejkendő foglalta el, aminek a tetejébe gyakran selyemkendőt kötöttek. A „povojnik" anyagául a gyapjú, karton, selyem és brokát szolgált; felső és homlokrészét aranyhímzéssel és gyönggyel díszítették, a hajat hátul elfedő tarkórészét pedig flitterrel varrták ki. Az aranyhímzéshez kartonból készült mintát használtak; az ornamentika kanyargó vonalú növényi motívumokból állt. A múzeum gyűjteményében képviselve vannak a téli és nyári, köznapi és munkavégzésre szánt viselet egyes darabjai: szarafánok, ujjasok, ingek, bekecsek, kötött gyapjúharisnyák és kesztyűk, szőtt és fonott övek, harisnyakötők.

A kutatók megállapítása szerint a karélok népviselete igen hasonlít az oroszokéhoz, s csak részleteiben üt el attól,[18] ez a körülmény hosszan tartó történelmi és kulturális kapcsolatokra vall.

A népviselet sajátosságaként kell említenünk a bőrből vagy nemezből készült sajátos szabású férfi és női lábbelit, a kengát (finn *kenkä)*, a bő nyakú kötött férfi pulóvert, a csíkos gyapjúszoknyát, amiket hosszú időn át használtak a livvik-karélok. A viseletnek itt felsorolt sajátosságai jól kifejeződnek a múzeum gyűjteményének darabjain.

A 30-as és 40-es években beszerzett viseletdarabok jelzik, hogy a karél faluban kialakul egy átmeneti forma, egy félig városias női viselet, és széleskörűen elterjed a készen vásárolt ruha.

A kultikus rendeltetésű és szokástárgyak között meg kell említenünk a fentebb már bemutatott lakodalmas kendők és párták mellett a násznagy korbácsát és a varázsló (férfiboszorkány) pásztorbotját, lakodalmakban ezekkel „vették elejét, nehogy rontás érje" a fiatalokat. Múzeumunknak ez a pásztorbotja tágabbra tolja ki az ilyen varázslóbotok már ismert elterjedési határait.[19]

A hagyományos karél kultúrára vonatkozó néprajzi gyűjtemény már ilyen futólagos és áttekintő bemutatása és jellemzése alapján is képet alkothatunk a karélok fő és kiegészítő gazdasági tevékenységeiről, viselettípusaikról és -formáikról, házberendezésük sajátosságairól s a területi megosztottságtól függetlenül is felismerhetjük a Karél ASzSzK-ban és Kalinyin megye területén élő karélok népművészetének közös vonásait. Ez a körülmény jól illusztrálja az etnikus hagyományok szívósságát és folyamatosságát.

A népművészeti örökség mai fejlődéséről beszélnek azok a tárgyak, amiket századunk 60-as—70-es éveiben a „Zaonyezsszkaja vüsivka" hímzőszövetkezet és a „Karel'szkie szuvenirü" ajándéktárgyakat gyártó egyesülés népművészei alkottak. A hagyományos karjalai szövési és hímzésmódokkal készülnek az abroszok, asztalkendők, törülközők. Figyelmet érdemelnek a dekoratív nyírkéreg-kenyértartók, különféle rendeltetésű tokok és dobozok, valamint azok a faragványok, amelyeknek formája és készítési módja a régi tartók, kosarak és gyermekjátékok hagyományát követi.

A Szovjetunió Népei Állami Néprajzi Múzeumában őrzött gyűjtemények osztályozása és rendszerezése e gyűjteményt forrásértékűvé teszi a karél néprajz számos alig kutatott problémájának vizsgálatához, értve ezen a karjalai karélok szokásait és hiedelmeit, népművészeti tevékenységüket és a Volga felső szakaszán élő karélok anyagi kultúráját. Gazdagon illusztrálja a múzeum gyűjteménye a szovjet hatalom első időszakát a karélok életében, a szakirodalomban ez a kérdés fehér folt, s így megoldását elősegíti a gyűjtemény.

Összegezve az elmondottakat, leszögezhetjük, hogy múzeumunk gyűjteménye az egyik legfontosabb forrás a karél anyagi kultúra és a szomszédos népek: oroszok, finnek, vepszék életmódjában kimutatható hasonló jelenségek összehasonlító kutatásához. Valamennyi múzeumi gyűjtemény számbavétele nélkül a mai karél néprajz olyan sokrétű feladatai sem oldhatók meg, mint a Karél ASzSzK területén élő etnikus közösségek területi határainak megvonása, az egyes etnikumok kultúrájában meglevő közös és sajátos vonások kimutatása.[20]

[18] Клементьев, Е. И.— Рягоев, В. Д. 1976. 93—94.
[19] Сурхаско, Ю. Ю. 1972.
[20] Никольская, Р. Ф. 1976. 18.

A múzeumi gyűjtemény értéke nem vitatható a mai művészi tevékenység szempontjából sem. A hagyományos hímzéstechnikák és fogások, kompozíciós és színmegoldások kutatása teremtette meg például az alapokat a felső-volgai karélok korunkban újjászülető háziipari tevékenységéhez, a selyem- és aranyhímzéshez. A fa és a nyírhánc megmunkálásában és díszítésében kialakult hagyományok is újjászületnek a mai karél népművészek alkotásaiban.

(Fordította: Kovács Zoltán)

IRODALOM

Клементьев, Е. И.—Рягоев, В. Д.
1976 *Некоторые особенности этнокультурного развития карельского народа (до пач. 20 в.).* (A karjalaiak etnokulturális fejlődésének néhány vonása, a XX. sz. elejéig.) = Этнография Карелии. Петрозаводск.

Косменко, А. П.
1976 *Карельская народная резьба и роспись по дереву (19-начало 20 в.).* (Karjalai népi fafaragás és fára való festés, XIX. sz. és XX. sz. eleje.) = Этнография Карелии. Петрозаводск
1977 *Карельское народное искусство.* Karjalan kansantaidetta. (Karjalai népművészet.) Петрозаводск

Маслова, Г. С.
1956 *Народный орнамент верхневолжских карел.* (A felső-volgai karjalaiak motívumkincse.) Москва

Никольская, Р. Ф.
1976 *К истории изученая этнографии карел и вепсов.* (A karjalaiak és a vepszék [vótok] néprajzi kutatásának története.) = Этнография Карелии. Петрозаводск

Розов, Е. К.
é. n. *Крестьяне и крестьянское хозяйство в Тверской и Новгородской губерниях* (Parasztok és paraszti gazdálkodás a tveri és a novgorodi kormányzóságban.) (h. n.)

Сурхаско, Ю. Ю.
1972 *Козичондашауа—жезл колдуна на карельской свадьбе.* (A kozicsondasauva — a varázsló botja a karjalai lakodalomban.) = Сворник Музея антропологии и этнографии, вып. 28. Ленинград

Токарев, С. А.
1971 *Ранние этапы развития советской этнографической науки.* (A szovjet néprajztudomány fejlődésének kezdeti szakasza.) = Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии, вып. 5. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия.) Москва

Бершинский, А. Н.—Золотарев, Д. А.
1929 *Население Тверского края.* (Tver vidékének lakossága.) Тверь

Золотарев, Д. А.
1926 *Этнографические наблюдения в деревне РСФСР.* (Néprajzi megfigyelések az OSZSZK faluiban.) Ленинград
1927 *Этнический состав населения Северо-западной области и Карелки.* (Az északnyugati területek és Karjala népességének etnikus összetétele.) Москва—Ленинград

Жербин, А. С.
1956 *Переселение карел в России в 17 в.* (A karjalaiak áttelepülése Oroszországban a XVII. században.) Петрозаводск

Gyűjteményes munkák:

Бежецкий край, (A bezsecki táj.) вып. 1.
1921 Бежецк. —

Этнографические исследования Северо-запада СССР (Néprajzi kutatások a Szovjetunió északnyugati vidékén.)
1977 Ленинград

Карельский сборник (Karjalai tanulmánygyűjtemény)
1929 Ленинград

Верхне-Волжская этнографическая экспедиция (Néprajzi gyűjtőút a Volga forrásvidékéhez.)
1926 Москва

Западно-финский сборник (Nyugati-finn tanulmánygyűjtemény)
1930 Ленинград

VITA, VÉLEMÉNYEK

Vörös Károly és Szabó Mátyás

Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról*

A Magyar Néprajzi Lexikon, melynek két első kötete 1977-ben és 1979-ben jelent meg, a közelmúlt évek legnagyobb közös vállalkozása a hazai néprajztudományban. A szerkesztőség két olyan szakembert kért meg arra, hogy fejtsék ki véleményüket a vállalkozásról, a két megjelent kötetről, akik részben tudományágilag, részben földrajzilag „kívülállók", de a magyar néprajztudomány munkáját, eredményeit jól ismerik. Egyikőjük Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a másik Szabó Mátyás docens, a Nordiska Museet (Stockholm) kutatási osztályának vezetője. A következőkben az ő két írásukat adjuk közre. *Szerk.*

Vörös Károly

A Magyar Néprajzi Lexikonnak eddig még csak két kötete hagyta el a sajtót, a betűrendben még csak a K betű első fogalmaiig jutva el, de már az eddigi tapasztalatok is egyértelműen bizonyítják: a vállalkozás nemcsak a hazai néprajz, hanem minden társadalomtudomány s így a történettudomány számára is gazdag eredményeket hozott, illetve ígér.

Ezt az eredményességet jórészt már a vállalkozás jellege is biztosítja: hiszen minden olyan kísérlet, mely valamely tudományterület egy adott időpontban jellemző állapotának, elért eredményeinek felmérésére és rendszerezésére vállalkozik, attól függetlenül is rendkívül jelentős, hogy végrehajtása során mennyiségileg mennyiben gyarapszik tovább az illető tudomány ismeretanyaga. Egy-egy nagy múltú és fejlődése során évtizedek alatt számos kutatás eredményeivel gazdagodott tudományszak felgyűlt ismeretanyagának ilyenfajta: szintézis, enciklopédia vagy — mint jelen esetben — lexikon formájú összefoglalása ugyanis, amellett, hogy az illető tudományszak fejlődésének számos, egy hosszabb időszak során különböző szétszórt műhelyekben létrejött és egymásra szükségképpen nem mindig reflektálni képes eredményét egymás mellé állítva, összekapcsolva, új jelenségek, összefüggések és ezek révén új szabályszerűségek felismeréséhez is vezethet, — egyúttal felismerhetővé teszi a kutatás fehér foltjait is. Ez pedig kivált olyan komplex és kutatásában erősen szakosodott tudományterület esetén bír jelentőséggel, mint a néprajz, ahol az egyik ágazat eredményes fejlődése mellett sokáig nem lehet annyira feltűnő a más vonatkozásokban észlelhető esetleges elmaradás.

A Lexikon megjelenését e szempontból különösen is indokolttá teszi, hogy a magyar néprajz utolsó nagyszabású, az ilyen számvetést lehetővé tevő szintézisének, a Magyarság Néprajzá-nak megjelenése óta több mint négy évtized telt el, — méghozzá olyan négy évtized, mely a néprajzban, de a többi hazai társadalomtudományban is rendkívül gazdag új eredményeket hozott, majdnem mindenütt módosítva a korábbi kutatások alapján kialakult képet. Nemcsak adatszerűségben, hanem, és alapvetően, a tárgy megközelítésének és szemléletének vonatkozásában is: a marxizmus a néprajzi jelenségeket egyértelműen társadalmi oldalukról téve megközelíthetővé, észlelésükhöz éppúgy mint értelmezésükhöz minőségileg új perspektívákat adott. A Néprajzi Lexikon megjelenése azonban sajátlag a történettudományt azért is új és számára kivált használható eredményekkel biztatja, mert az így megnyílt és a néprajzi kutatások legújabb három évtizedét nagyban befolyásoló új perspektívák elsősorban történeti megalapozottságúak voltak: néprajzilag feltárt és leírt jelenségeket segítettek történetileg értékelni és a történeti fejlődés folya-

* *Magyar Néprajzi Lexikon*, Főszerkesztő: Ortutay Gyula, I. kötet A—E. Budapest, 1977. 752 l.; II. kötet F—Ka. Budapest 1979. 752 l. Akadémiai Kiadó.

matába beléhelyezni, — ezzel azonban lehetővé téve a néprajz köréből a történeti kutatásba bevonható eredmények körének jelentős bővítését is. Hogy e kölcsönös közeledés következtében eddig is melyik tudományszak nyert többet, nehéz, de értelmetlen is lenne keresni, — már csak azért is, mert nyilvánvaló: érdeklődési területeik már eleve is nagyon sokban és igen széles sávban konkréten fedték egymást, inkább csak a fogalmak megnevezésében (illetve az ebben kifejezett szemléletben) és a megközelítési módszerben térve el egymástól. A néprajz anyagi kultúra fogalma a történész számára a termelési módok és a termelőeszközök, valamint az életmód történetét jelentette: az utóbbi történeti fogalom azonban részint már a néprajz szellemi műveltség kategóriáját is takarja, amelynek egy része viszont a történésznél éppenséggel a tömegkultúra szférájába tartozik bele. A mindezen szakterületeken néprajzilag vizsgált jelenségek köre azonban el is tér a történészek által vizsgált és értelmezett körtől: a néprajzban mindezen jelenségek kutatása — mint még tapasztalni fogjuk — a társadalomnak, illetve a történeti folyamatnak eleve csupán egy bizonyos osztályára, illetve időszakaszára, tehát a történeti értelmezésénél szűkebb területre terjed ki.

Legalábbis ezt tapasztaljuk akkor, ha most már az e kutatásokat összefogó Néprajzi Lexikontól várható történeti tanulságok körét a lehetőségig eleve pontosítani kívánva, az Értelmező Szótár „Néprajz" cím alatt meghatározott fogalomkörét vesszük kiindulásnak. E szerint „néprajz az a tudomány, amely valamely népnek, népcsoportnak, európai viszonylatban különösen a parasztságnak történetileg kialakult hagyományos műveltségét, szokásait, életmódját, társadalmi berendezkedéseit, általában sajátosságait és ezeknek megnyilvánulásait vizsgálja . . . ". Ha azonban e sokban máris bizonytalan körvonalú megfogalmazásból a továbbiakban most már a kulcsfontosságú „nép" fogalmának meghatározását keressük, azt láthatjuk, hogy ennek igen sok értelmezése lehetséges. Így nép „a valamely területen élő, vagy eredetileg azonos területről származó nagyobb közösség, amelyet a közös eredet és nyelv, valamint az ezekhez kapcsolódó hagyományok fűznek egybe", — de nép „(az osztálytársadalomban) a kizsákmányolt, elnyomott dolgozó tömeg", tehát az uralkodóosztály ellentéte; nép „az egyszerű, kevésbé művelt vagy képzett társadalmi rétegek összessége, különösen a parasztság és általában a kezdetleges termelési viszonyok között élő falusi, tanyai lakosok"; és végül nép „a dolgozók összessége — a volt kizsákmányolók kisebbségével ellentétben". Elég sokértelmű fogalmak ezek ahhoz, hogy végül is a néprajz és vele együtt a Lexikon tárgykörének a történész szempontjából fontos elemeit konkréten keresve, ezeket empirikusan, magából a Lexikonból igyekezzünk-kényszerüljünk megállapítani.

Ezzel az igénnyel kezdve meg a Lexikon tanulmányozását, már az eddigi csupán két kötet alapján is csakhamar megállapítható a 96 szerző által kidolgozott kép rendkívüli sokoldalúsága, gazdagsága. A Lexikon alapozásul rendszeresen és világos jellemzésekkel mutatja be a (nagyon helyesen) a magyar nyelvterület határain belül teljes, az államkeretektől tehát függetlenül egyetlen egységnek tekintett magyar nép táji-történeti tagozódását (ez különben egészében, tehát A-tól Z-ig terjedő teljességében már külön kötetben is megjelent: Kósa L., Filep A. munkája); majd *többek között* a népi építkezés (Filep A.), lakásberendezés (Csilléry K.), ruházkodás (Fél E.), a termelés különböző ágazatai és a hozzájuk tartozó eszközkészlet, a mesekincs (Kovács Á.), a zenei műveltség (Sárosi B.), a családszervezet (Morvay J.), a népi hitvilág (Diószegi V.) vagy a babonaság, boszorkányság legfontosabb és legjellegzetesebb típusait, elemeit éppúgy, mint a magyar néprajztudomány legjelentősebb élő vagy halott művelőit és a nemzetközi etnográfiai tudományosság főbb irányait. A fentiekben csak *példaként* s csak leggyakoribb szerzőiknevével kiemelt tárgykörök, címszavak felsorolásának folytatása és a bennük összefoglalt eredmények további ismertetése értelmetlen és felesleges lenne: bár a Lexikon még csak a második kötetnél tart, elsősorban éppen a fentiekben kiemelt témacsoportok példáján máris lemérhető az egyes tárgycsoportok és címszavaik alatt összefoglalt információanyag rendkívüli bősége és feldolgozásának magas szívonala: egy-egy tárgykör címszavai, ha együtt összevonva olvassuk őket, megannyi kis tanulmány szétbontásának tűnnek. A történeti kutatás számára nemegyszer (mint pl. a népi építkezés oly szétágazó, oly sokféleképpen megközelített és éppen ezért sokáig oly zavaros képének vonatkozásában) a Lexikon cikkeiből kezdenek összeállni az első olyan világos és rendszeres összefoglalások, melyek az életmód szélesebben értelmezett szférái iránt a történettudományban is egyre erősebben bontakozó érdeklődésnek nagyon részletes és színvonalas kielégítésére is alkalmasak.

A Lexikon ilyen érdemén és értékén nem változtatnak az olyan apró félreértések vagy hibák, melyek közül (csak mintegy példaként) Varju Elemér nevének Varju Editként, s cikke lelőhelyéül a Magyar Művelődéstörténet helyett egy Magyar Művészettörténet említését; vagy a Dunántúli Tudományos Intézet megalapításának okául a pécsi

egyetem Kolozsvárra költöztetésére való hivatkozást; a valójában korai tőkés vállalkozó birkásoknak a céhbe tömörült juhászokkal való azonosítását említhetjük.

Ha azonban a történész most már mindezek konklúziójaként a Lexikonból nyerhető információk érvényességi, vonatkoztatási körének határaira kíváncsi, némi meglepetés fogja érni. Amilyen pontosnak és logikusan felépítettnek látszik, illetve ígérkezik az egyes nagy tárgykörök és kereteiken belül a címszavak rendszere, — és amennyire meglepő a tárgyalt jelenségek leírásának gazdagsága és szabatossága, annyira elbizonytalanodhat az olvasó, mikor mindezeknek a megállapításoknak a történeti felhasználás szempontjából egyáltalán nem közömbös érvényességi határait kezdi keresni: azokat a határokat, melyeken belül az itt leírt jelenségek érvényesek lehetnek. Mert ha erre már az Értelmező Szótár a néprajzot vagy a népet meghatározó megfogalmazásai sem adtak világos választ, úgy nem lesz sokkal világosabb a kép a Lexikon konkrét leírásainak átnézése után sem.

Nem lesz világos, illetve egyértelmű mindenekelőtt az itt bemutatott jelenségek *társadalmi* érvényessége, — még akkor sem, ha az Értelmező Szótár (és a kötetek tanulmányozásából megállapíthatóan a szerkesztésben alkalmazott gyakorlat is) a nép fogalmát elsősorban és elég világosan a *parasztság*ra vonatkoztatja. Végignézve azonban a Lexikon címszavain, kétségtelenül azt tapasztaljuk, hogy a vizsgált jelenségek legáltalánosabban egy *falusias* viszonyokkal jellemezhető társadalomhoz kapcsolódnak. Ezt a társadalmat azonban már akkor sem lehet egyértelműen és kizárólag a parasztsággal azonosítani, ha a jelenségeket csak a feudalizmus korára vonatkoztatjuk, — hiszen jól tudjuk: a nemesség igen jelentős része éppen életmódjában, műveltségében nagyon is paraszti szinten élt. A polgári forradalom után pedig éppenséggel e régifajta parasztság differenciálódása gyorsult meg rendkívüli mértékben, együtt a modern kapitalista társadalom a tőkés termelés által meghatározott szerkezetének kategóriáiba való — s kivált a hagyományos életmódot és műveltséget nem kímélő — betagolódásával és polarizálódásával. A Lexikon ezenkívül társadalmilag akkor is túllép a parasztság körén, mikor — különben nagyon hasznosan és helyesen — a céhek — tehát végül is a feudális specializálódott kézműipari szervezet, — sőt a falusi közigazgatás tárgyalásába is belebocsájtkozik, és olyan tárgyakat mutat be, festett famennyezetektől kezdve hatalmas cserépkancsókig, melyeknek nem sajátlag paraszti eredetét még csak vitatni sem lehet, s melyeknek ha hagyományosan a néprajz körébe való tartozását el kell is ismernünk, ezt következetesen végiggondolva a néprajzi kutatás társadalmi érvényessége határainak a társadalom által használt és a társadalmat kifejező eszközkészlet vonatkozásában is jelentős kibővítését igényelhetné. Mindez annak felismeréséhez vezet, hogy a Lexikon értelmezésében a néprajz, s a nép fogalmához ilyen módon elsődlegesen a munkamegosztás nem *társadalmi*, hanem inkább *területi*, illetve *települési* kategóriákkal meghatározott jelenségei kapcsolódnak: a nép legtágabb ismérveivé a falusias keretek lesznek. Hogy ez az egyes címszavak szintjén hogyan és milyen újabb problémákat, kérdőjeleket felvetve konkretizálódik, az a továbbiak során fog kiderülni. Az azonban már itt is mindenesetre világossá vált, hogy mindaz, ami e falusias funkcióknak sajátlag modernizálódó városi viszonyok között felelne meg, a Lexikon tárgyalásának köréből már eleve mintegy ki is záródik. (Egyes funkciók esetleg a falu határán túli létezésének egyáltalán még csak lehetőségére is csupán a dalok különböző, kizárólag tartalmilag — és ilyenként elég formálisan és sematikusan — osztályozott kategóriái közül is már csak egyesek utalnak.) *Gyakorlatilag* kétségtelenül elfogadható szerkesztési alapelv ez, amely azonban ezzel még nem számolja fel azokat a kérdőjeleket, melyek a mai társadalmunkban az — ismételjük — ugyanilyen funkciójú jelenségeknek ki által, mikor és hogyan elkezdendő összegyűjtésére és kiértékelésére vonatkoznak.

Az egyes címszavak alatt leírt jelenségek érvényessége azonban nemcsak társadalmilag, de a *térben* sincs pontosan meghatározva. A népviselet, népi díszítőművészet, táncstílus egyes jellegzetesnek minősített és ilyenként területileg körülhatároltan tárgyalt típusai esetén például tisztázatlan marad a környező területektől való különbözőségüknek foka, mértéke és mibenléte. Ha hozzávesszük ehhez azt, hogy ezeknek az egy adott jelenség szempontjából jellegzetesként bemutatott régióknak keretei többnyire időben egymástól nagyon is távoleső, korántsem azonos koncepció szerint kijelölt, sokban esetlegesen, egyéni érdeklődéstől vagy rokonszenvtől vezetett kutatások eredményeiként alakultak ki (hiszen általában még a magyarság táji-történeti tagolódását sem követik) és végül is foltjaik az ország térképére ráterítve korántsem alkotnak összefüggő rendszert, e jellegzetességek konkrét meglétét nem tagadva is, tisztázandónak érezzük a kérdést: ahol ilyen speciális jellegzetes formák nem voltak megragadhatók, ott vajon a társadalmi és nemzeti szempontokból azonos és azonos helyzetű népet ugyanezen funkciók vonatkozásában vajon mi jellemezte? További hasonló, de eddig még nem ismert, környezetük-

től ugyanilyen jellegzetesen elkülönülő csoportokat fogunk-e találni, vagy pedig egyfajta oly szélesen kiterjedt átlagjelenségeket, melyekhez viszonyítva e jellegzetes csoportok valóban eltérést jelentettek? Olyan probléma ez, mely valamilyen formában tisztázást igényel: végül is a Lexikon és a benne kifejezett megállapítások területi érvényéről van itt szó.

Ehhez a kérdéscsoporthoz kapcsolódnak azok a kérdések is, melyek az egyes cikkekben leírt jelenségek *időbeli* kiterjedését próbálják letapogatni. E jelenségek időbeli elhelyezése ugyanis meglehetősen bizonytalan és némileg következetlen is. Az egész tudományszak empirikus (míg a szellemi kultúra bizonyos területein éppenséggel már-már filozofikus) megközelítési módszeréből persze eleve is következik, hogy az észlelt jelenségeknek történetiségükben való ábrázolása másodlagos igénynek látszik. Az egyes cikkek jó része valóban mintegy időtlenségben van tartva; a történeti visszautalások csak esetlegesek és változó mélységűek. Bármilyen furcsán hangzik, úgy tűnik, mintha a néprajz egyazon funkció bemutatásának feladatát egy adott időhatáron túl egyszerűen átadná a történészeknek. E magatartás azonban azért is groteszk, mert a recensnek tekintett megfigyelések, melyek a Lexikon leírásainak mintegy alapjaiul szolgálnak, napjaink számára jelentős részükben immár maguk is történetiek. Herman Ottó a magyar halászatról szóló, s a cikkekben mintegy jelen időben közölt leírásai (az azóta eltelt fejlődés elképesztő felgyorsulásáról nem szólva is, csupán az eltelt évek számával mérve) olyan távolságból szólnak hozzánk, mintha Herman Ottó a magyar XIX. századvégnek a II. József-kori állapotokat írta volna le: történelmi távlatból. Az ennek ellenére időtlen ábrázolásnak e problémája legsajátságosabban mégis a cikkekben ábrázolt képnek a ma felé forduló oldalán jelentkezik: az ábrázolt jelenségek legnagyobb részénél tulajdonképpen végig nem lévén világos, hogy azok (kivált a népszokások, népviseletek, az életmód tárgyi kellékei) meddig voltak érvényesek, meddig voltak élő használatban és — hogy a képet tovább bonyolítsuk — területenként mennyiben különböző időhatárokkal? Pedig ez is jelentős pronléma: a Lexikon és a benne összefoglalt megállapítások időbeli értékéről van szó.

Ha azonban a Lexikonban leírt jelenségek érvényességét már a *társadalmi* helyett is egy minőségileg más kategóriának, a *falusi* viszonyoknak fogalmaival tudtuk csak meghatározni, nem lehet meglepő, ha itt is hasonló típusú váltást kényszerülünk alkalmazni. A Lexikonban leírt jelenségek ui. elsősorban nem a változó idő egyes konkrét pontjaihoz rögzíthetők, hanem sokkal inkább, s megjelenésük tényleges időpontjától függetlenül, egy (a falusias viszonyok fogalmához hasonlóan) ugyancsak bizonytalan körvonalú korszakra jellemző viszonyok bekövetkezéséhez. A leírt jelenség így ha természetszerűen egy meghatározható korszak konkrét állapotát mutatja is, de ennek az állapotnak adott helyen, adott viszonyok közötti bekövetkezése a konkrét időtől mintegy függetlenné lesz: a jelenség képe, hasonlóan a hirtelen megállított filmhez, mintegy „kimerevedik", s így sorakozik a többi mellé. A bemutatott jelenségek ilyen, mintegy egyazon, bár az időkben valójában más és más időpontokban bekövetkezett időszakasz állapotában közös nevezőre hozott bemutatása viszont nagyon nehézkessé — sőt egyelőre, úgy látszik, sokszor szinte lehetetlenné is — teszi az egyes nagyobb tárgycsoportokon belül az időben előrehaladó fejlődés nyomon követését. Olyan probléma ez, mely a néprajzi kutatás eredményeit minél szélesebben hasznosítani kívánó történész számára nem kis nehézségeket jelent.

Mindezen így előállott kérdőjelek közül utoljára a legsajátosabbnak az egyes címszavak alatt leírt jelenségek *magyarázatának*, indokolásának hiánya tűnik. Az olvasó — mint sokszor utaltunk rá — a jelenségekről igen színvonalas: pontos és szakszerű leírásokat kap. Nagy ritkaság azonban, ha bármiféle magyarázatot olvashatunk a jelenségek okairól: arról, hogy pl. miért olyan egyik vagy másik (pedig sokszor csak nagyon is kicsiny, szűk, de éppen ilyen csekély kiterjedésével effajta kérdéseket óhatatlanul reveláló) terület népviselete, népszokás anyaga; miért alakult, vagy egyáltalán alakulhatott ki valamely vidéken meghatározott díszítőművészet, házépítési technika vagy stílus, tánctípus; miért alakultak ki éppen itt vagy ott, sajátos helyi jogszokások? Tisztában vagyunk azzal, hogy e kérdések megválaszolása nem egyszerű, — kivált akkor nem, ha még az egyes jelenségek időbeli érvényessége sem egyértelműen tisztázott. A történész azonban — bármennyire tisztában van is egy lexikon-cikk csak korlátozott terjedelmű lehetőségeivel — mégis igényt tart a magyarázatra, — vagy akárcsak egy feltevés közlésére, — s még akkor is, ha azt a körülményt, hogy a magyarázat szinte mindenhol hiányzik, illetve csak rendszertelenül, esetlegesen, helyenként fordul elő, a szerkesztés részéről elvi álláspontnak kell tekintenie. Sajnos azonban olyannak, mely az itt fölhalmozott és közölt hatalmas ismeretanyag teljes értékű felhasználását számára ismét csak megnehezíti.

* * *

Ha befejezésül mindezen, hosszasan felsorolt problémák ellenére ismét a Lexikon nagy értékét: jelentőségét, adatgazdagságát, s ilyenként nagyon használható voltát emeljük ki, joggal látszik feltehetőnek a kérdés: ha ez így van, mi értelme volt ilyen, szinte fontoskodó részletességgel foglalkozni a definíciók érvényességének kérdésével, — kivált egy nem is monografikus, hanem lexikális igényű munka esetén? Úgy véljük, e kérdések feltevése a történésznek — de végül éppúgy az etnográfusnak is — a szempontjából mégsem volt indokolatlan. A legmintaszerűbben leírt jelenség is igényli érvényességének társadalmi, térbeli és időbeli meghatározását és indoklását: a történeti képbe csak így illeszthető bele, és a néprajz által vizsgált társadalom és műveltség kutatásának is csak így teljes értékű építőköve. A Lexikon egész címszó-rendszerének igen gondosan összeállított szerkezete, az egyes címszavak gazdag információtartalma egyaránt ezt az igényt tükrözi. Recenzens megjegyzései — bizonyos szempontból a Lexikon képe mintegy fonákjának bemutatásával — ha közvetetten is, talán ennek az igénynek minél teljesebb kielégítéséhez is hozzá tudtak járulni.

Szabó Mátyás

A Magyar Néprajzi Lexikon két vastag kötete — a benne megtestesülő vállalkozás volumene által is, szöveges és képi tartalmának sokrétűsége révén is — megerősíti a magyar néprajz magas státuszáról kialakult fogalmakat. A munka elkészítésével kapcsolatban — amint ez a lexikon előszavából is kiderül — a magyar néprajz problémái elsősorban nem az anyagi eszközök biztosítása és a szakember-gárda vonatkozásában merültek föl, amint ez sok más ország esetében napirenden lenne. Ez a magyarázata annak, hogy a lexikon viszonylag (legalábbis más hasonló vállalkozásokkal összevetve) hamar elkészült: a bevezető tanácskozások időpontjától számított 10. évre napvilágot látott az első kötet. A szerkesztőséget illeti mindenekelőtt elismerés azért, hogy ezt az eredményes együttműködést meg tudta teremteni. Az összefogás ugyanis alapfeltétele egy ilyen jellegű mű megvalósításának. A magyar néprajztudománynak ez a vállalkozása már csak azért is elismerést és figyelmet érdemel, mert a hasonló monumentális összefoglaló művek létrehozása napjainkra sokkal bonyolultabbá vált, mint akárcsak két évtizeddel ezelőtt. A forrásanyag jelentősen megnőtt és sokrétűvé vált, a kutatási problémák és a munkamódszerek különböző irányokban rohamosan fejlődtek, a társtudományokkal való együttműködés elmélyültebbé vált.

A munka megvalósításának indító okait a főszerkesztő, Ortutay Gyula a következőkben adja meg: a lexikon egyfajta előtanulmány kíván lenni egy új, teljességre törekvő Magyarság Néprajza elkészítéséhez. A lexikonra azonban ettől függetlenül is régóta igény van Magyarországon, ahol a közönség érdeklődése az elmúlt évtizedekben rohamosan nőtt a néprajztudomány iránt. Ezt a tényt a lexikon sikere szempontjából döntő jelentőségűnek tartom. A mű terjedelme a munka során állandóan nőtt, az eredetileg tervezett két kötetből így lett végül négy. A bevezető megvilágítja a szerkesztés néhány problémáját, például a címszavak összeállításának, kiválasztásának elveit. Csak olyan fogalmak kerültek bele a lexikonba, amelyeknek köze van a magyar népi műveltséghez. Ennek a műveltségnek viszont a maga teljességében történő bemutatását tűzték célul. Az alábbiakban ez az ismertetés ezt a célkitűzést veszi alapul és azt vizsgálja, hogyan sikerült a Magyar Néprajzi Lexikonnak címszavain keresztül a néprajztudomány magyarországi eredményeit bemutatnia (már amennyire ez a teljes mű megjelenése előtt, két kötetből megítélhető). Az ismertetés ilyen módon részben a magyar néprajzi kutatás jellegéről és eredményeiről szól. Az egyes címszavak méltatásáról, illetve bírálatáról viszont le kellett mondanom.

A magyar néprajz jelen vállalkozása természetesen nem egyedülálló. Előszava is számbaveszi a hasonló európai és magyarországi kísérleteket. A lexikonnak tömören és közérthető világossággal kell megadnia a néprajzi kutatás eredményeit, a tárgyilagosság követelményének messzemenő figyelembevételével. A címszavak egy részében azonban az értelmezés és magyarázat óhatatlanul problematikusabb területekre is elvezetett, az értékeléshez és hipotézisek felállításához. Ez azonban csupán korlátozott mértékben történt. A címszavak — kevés kivétellel — egységesen tárgyilagosak és ismeretközlő jellegűek, tartózkodnak eltérő személyes nézetek előadásától, épp ezért a két megjelent kötet messzemenően egységként áll előttünk. Mindez a szerkesztőség és a munkatársak sikeres együttműködését dicséri.

A munka célja közelebbről a magyar anyag teljességének hálóba fogása a néprajz fogalomrendszerével. E célkitűzést az 1960-as évek közepére kell tennünk és az akkori koncepciók szerinti „teljességet" kell rajta értenünk. Ez a probléma már a lexikonkészítés

elvi és nem annyira gyakorlati kérdéseit érinti. Az 1960-as években ugyanis Európa-szerte nagy változások történtek az antropológiai jellegű kutatásokban, amelyek átalakították a kutatás módszereit, célkitűzéseit. A magyar szaktudomány, aktív részese lévén a nemzetközi és szorosabban európai néprajzi közéletnek, a maga módján válaszolt ezekre a hatásokra — hol kibővítette határait, hol megtartotta pozícióit. Egy, a Magyar Néprajzi Lexikonhoz hasonló jellegű tudományos összegzés gyakran határkő egy tudomány életében. Az a körülmény, hogy a néprajzi lexikon a magyar népi kultúráról készülő nagyobb összefoglalás előtanulmánya, még jobban indokolja, hogy tudománytörténeti helyzetére, jelentőségére tekintettel legyünk. Mint minden ilyen típusú munka, a lexikon önmagában egy „univerzum" a maga sajátos hátterével, funkciójával és mindenekelőtt célkitűzéseivel. A lexikon szak-ideológiája — ahogyan a magyar művelődéstörténetet felosztja és értelmezi — nem a munka megindulásának idején fogalmazódott meg, hanem jóval korábban. Együtt történt ez a jelenlegi magyar néprajzi kutatások szervezetének kialakulásával, munkamódszereinek lefektetésével és a néprajz szűkebb kutatási területének elhatárolásával. Az a fajta ismeretkutató rendszer, ami a lexikonból kirajzolódik, a korunkat megelőző tudós generációk alapvető felfogását tükrözi. Ezek szerint a néprajz tárgya kizárólag az iparosodás előtti, hagyományos paraszti kultúra. Magyarországon is, mint Európa nagyobbik részén, a kultúra alkotó elemeinek részletes elemzésével a paraszti kultúra egészét kívánták megragadni. A kutatásban természetesen voltak jelentős különbségek az árnyalatokban, de ezek az ismeretanyag alapvető rendezési elveit nem érintették.

Az előző generációk kutatási modelljei szerint az anyag csoportosítása mindenekelőtt a kultúra formai jegyeinek kritériumaiból indult ki. Ezért tudunk tehát sokkal többet az egyes kulturális jelenségekről, tárgyak leltáraitól babonás képzetekig, és kevesebbet az emberi kapcsolatokról, a kultúra és a társadalom összefüggéseiről. A lexikont úgy is fel lehet fogni, mint egy monumentális, sűrített adattárat, amelynek koncepciója a statikus paraszttársadalom megrajzolása. Ebben az ellentmondás onnan adódik, hogy a látszólagos stabilitás bemutatása abból az időből (a XIX. századból és a XX. század elejéről) történik, amikor a magyar társadalom — szinte egész története során — a legdifferenciáltabb, a legbonyolultabban rétegzett volt.

Mindez nem érinti a lexikonban található anyag értékét és használhatóságát. Egy lexikon mint ismeretek tárolásának, hozzáférhetővé tételének eszköze, műfajánál fogva bizonyos egyszerűsítést, a sok-összefüggésű valóságnak bizonyos redukcióját kívánja. A címszavakban érintett témákat a munkatársak nagy gonddal és a lexikonkészítés alapelveinek betartásával dolgozták ki. A lexikon forrásanyaga az igen terjedelmes és szétszórt néprajzi irodalom mellett az adattárakban őrzött kéziratos feljegyzésanyag. E nagy vállalkozás megszervezésének ismerete nélkül (az előszóban erről nem esik szó), csupán a címszavakban található kisebb-nagyobb tanulmányokból és az irodalmi hivatkozásokból lehet megállapítani, mennyiben történtek újabb kiegészítő felmérések fehér foltok eltüntetésére. Számos cikkben szerzője olyan tapasztalatait, ismereteit fogalmazta meg, amelyek sehol másutt nincsenek publikálva. A lexikon kötetei így nem pusztán a szakirodalom sűrített áttekintését adják, hanem sok olyan információt is, ami sem a szakirodalomban, sem az archívumokban nem lenne megtalálható. Ebben a többlet-anyagban kifejezetten a lexikon elkészítéséhez végzett kiegészítő kutatások eredményei is benne lehetnek. A hézagpótló kiegészítés a hasonló összefoglalások munkálatainak fontos része. Így volt ez az Északi Kultúrtörténeti Lexikon munkálatai során is *(Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 22 kötet, befejező kötete 1978-ban jelent meg), aminek kiadását éppen ez a körülmény késleltette és ugyanakkor szinte megkettőzte az eredetileg tervezett kötetek számát. Ebben a munkában a kifejezetten a lexikon számára végzett alapkutatások elsősorban olyan problémákat érintettek, amelyek szétfeszítették a korábbi adatrendszerezés kereteit.

A magyar lexikon forrásanyagának problémája keretében felmerülhet az a kérdés is, mennyiben lett volna jogosult — a néprajzi terminológiát szétfeszítve — bevonni olyan határterületek fogalmait (történelem, kultúrföldrajz, gazdaságtörténet, szociológia), amelyek szorosan érintik a népi művelődés kultúrageneráló folyamatait. Minden tudománynak (különösen azoknak, amelyek a kultúrával és a társadalommal foglalkoznak) a magja a terminológia. A Magyar Néprajzi Lexikonnak két szempontot kellett érvényesítenie a címszavak összeállításánál: össze kellett gyűjtenie a magyar népi műveltség alapvető fogalmait és műszavait visszaadó szókincset mint alapot — erre viszont rá kellett építenie a néprajztudomány (olykor nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi) szakterminológiáját. A két terminológiai csoport sok esetben azonos. A lexikonban előforduló tudományos terminológia közvetlenül tükrözi a társtudományokkal fenntartott kapcsolatokat is, és ezáltal — részben — jelzi a néprajzi kutatásokban végbemenő változásokat is, a tudományág mozgását. Minderre, úgy vélem, igen hasznos lett volna egy

alaposabb bevezető tanulmányban rámutatni, mintegy a lexikon használatához pontosabb utasítást adni, különösen az amatőr-kutatók egyre növekvő tábora, a nem szakmabeli olvasók, egyetemi hallgatók és a széles olvasóközönség számára.

Mindezek a kérdések érintik a lexikon munkatársi körének összetételét is. A lexikon a magyar néprajzi kutatógárda összefogásának terméke. Noha a munkatársak száma imponálóan nagy, 96 — ami tükrözi a szakterület közelmúlt intézményi és személyi fejlődését —, mégis joggal hiányolhatunk több specialistát, akiket mások, sokkal kisebb kompetenciával helyettesítenek. Szembeötlő, hogy az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának, amely a munkatársak zömét adta, egyes kutatói aránytalanul nagy munkát vállaltak magukra. Mindez visszatükröződik a lexikon tartalmi egyensúlyában is. A nem etnográfus és folklorista résztvevők között találunk zoológust, nyelvészt. Sok címszó kidolgozásánál azonban ajánlatos lett volna jobban kibővíteni a külső munkatársak körét, meghatározott ismeretek „behozása" érdekében.

A magyar népi kultúra és a magyar művelődéstörténet egyes jelenségeinek a történeti gyökere különböző mélységekig hatol. Ennek következtében az egyes kulturális jelenségek bemutatott története egy vagy több századot fog át a lexikonban. A magyar néprajzban a történeti összefüggések föltárása mindig nagy szerepet játszott. Ez visszatükröződik a címszavak nagy részében és főleg az egyes témákról adott átfogó, áttekintő cikkekben. A lexikon így kultúrtörténeti műnek is tekinthető. Ez önmagában megbecsülendő, de kérdéseket is támaszt. A munkatársak eltérő történeti iskolázottsága a címszavak történeti dimenziójában aránytalanságokat, itt-ott az összehangoltság hiányát eredményezte. Talán ezt el lehetett volna kerülni, ha egyes címszavakat történész specialista dolgozott volna ki, és ha a címszavakat a történettudomány szempontjából is egységesítik. Hasonló problémák merülnek fel más társtudományokkal kapcsolatban is. A néprajztudomány ma már integráltabb része a kultúra- és a társadalomtudományoknak, mint akár pár évtizede is volt, ennek kifejezésére — elméletileg — egy lexikális mű is vállalkozhat. (Gyakorlatilag természetesen ez nagymértékben megnövelte volna a korábban már dicsérettel említett szervezési munkát és illuzórikussá tette volna a megjelenés megvalósult ütemét.)

Számomra, aki félig kívülről, az „európai etnológia" szempontjából, félig belülről, a magyar néprajztudomány szempontjából nézem a lexikont, még fontosabbnak tűnik az időbeli határ megvonása a jelen felé. A Magyar Néprajzi Lexikon jelen formájában vitathatatlanul az iparosodás előtti paraszt (agrár) társadalom emlékműve. A legtöbb tárgyalt jelenséget a lexikon nem emeli át az iparosodás, polgárosodás határának küszöbén. Természetesen jogosult lehet lexikálisan összefoglalni a paraszti műveltséget, sőt egy ilyen körülhatárolt feladatvállalás jobban is megfelel a lexikon-műfaj lehetőségeinek, mint a jelenlegi néprajztudomány heterogén törekvéseinek, ismereteinek visszaadása. Ha azonban a lexikont úgy tekintjük — és bevezetője ezt a szemléletet sugallja —, mint a magyar néprajztudomány ismereteinek kompendiumát, azt kellene következtetnünk, hogy a magyar néprajz csak azt az agrártársadalmat tekinti kutatása tárgyának, amely nemcsak kultúra-fogyasztó, hanem kultúra-teremtő is volt. Így nézve a lexikonra, tudományelméletileg is statikusnak tűnik, mely nem tükrözi teljesen az utóbbi évtizedekben kibővült kutatási feladatokat.

Említettük, hogy a lexikon alap-adatanyaga abból a korszakból származik, melyben a magyar társadalom igen differenciált volt. Ezt a társadalmi sokrétűséget, amely az életformákban és a különféle kultúra-változatokban is megnyilvánult, nehéz a lexikonkészítés eszközeivel megragadni. A munkatársaknak így nem tehetünk szemrehányást, hogy ez a rétegzettség kevéssé jut kifejezésre. A merev agrár-beállítottságot viszont annál kétségesebb értékűnek találom. A lexikonban a polgári kultúrával való kapcsolatok szálai igen vékonyan mutatkoznak, a munkásság életformája pedig alig kapott helyet. Illusztrációként említem a „bányász" címszóhoz kapcsolódó információkat. A „bányászepika" és a „bányaszellem" kielégítő megvilágítást kapott, de a bányászéletmódról és egyáltalán a bányász kultúráról az olvasó szinte semmi felvilágosítást nem talál. Az idézett irodalom is arról tanúskodik, hogy e témának nincs néprajzi feldolgozása, a bibliográfia ugyanis múlt századi címeket említ. További példák felsorolása szükségtelen. Ez a téma-leszűkítés napjaink európai néprajzában meglehetősen egyedülálló. Az árnyalatok hiánya azonban a figyelem előterében álló agrártársadalom ábrázolásánál is megmutatkozik. A „béres" és a „cseléd" stb. címszavakhoz fűzött irodalom szintén megtorpan az előző tudósgenerációk kutatási eredményeinél.

A szerzők az egyes témákat különböző szintű ambícióval kezelték. A szerkesztés terjedelmi elképzelései mellett — melyek szemmel láthatólag nem érvényesültek következetesen — a kidolgozás alaposságát a munkatársak speciális érdeklődése vezette. Ebben a tekintetben a lexikon nagymértékben visszatükrözi azt az aktivitást, egyre szétágazóbb

témák szerinti specializálódást, amit az elmúlt évtizedekben a magyar néprajztudomány felmutathatott. A különbségek érthetőek, noha nem mindig menthetőek, mivel sok helyütt aránytalanságra vezettek. Így a népmese-kutatás, a népi orvoslás, a népi jogélet és több más témakör elsőrangú megvilágítást kapott, nemcsak azért, mert éppen ezek a témák lexikálisan jól kezelhetők, hanem elsősorban azért, mert a magyar néprajznak ezeken a területeken kitűnő szakértői vannak. Más fontos, de gazdátlan témák periférikus helyre szorultak. Ez az aránytalanság a tematikus felosztáson és a címszavak kiválasztásán is múlhatott. Így pl. a „fák" címszóban a fáknak a magyar néphitben elfoglalt szerepét összegezi a cikkíró, az egyes fafélék (bükk, hárs, fenyő stb., az akác kivételével) tulajdonságairól, jelentőségéről viszont nem esik szó. E témák fontosságát az Európa-szerte jelentős etnobotanikai kutatások igazolják. A hiány oka bizonyára az, hogy e területnek (a lexikon összeállítása idején) Magyarországon nem volt gazdája. Az egyes címszavak tartalmában is megmutatkozik a munkatársak dominálóérdeklődése. Egy példa erre a „fokhagyma", melynek gyógyító és a néphitben elfoglalt szerepe megfelelő bánásmódot kapott, de fűszerként való felhasználásáról elfelejtkeztek. (Ezeknél a hiányoknál ugyan eszünkbe juthatnak a még hiányzó kötetek, amelyek talán megadják a kiegészítő információt.) A „hamuban sült pogácsa" s „Hamupipőke" jól ismert fogalom a magyar nép hagyományrendszerében, a lexikonban alapos tárgyalást kaptak. A „hamu" azonban, mint összefoglaló fogalom s mint anyag, aminek sok fontos felhasználása ismert a népi gyakorlatban (lúgzás, szappankészítés, festékanyagnak való felhasználás stb.) nem kapott címszót.

Az alaposság és a pontosság alapkövetelmény egy tudományos lexikonnál. A Magyar Néprajzi Lexikont nem érheti elmarasztalás e tekintetben. Hellyel-közzel ugyan kívánatos lett volna alaposabb definíciókat adni, néhol a leírásokban is mutatkozik hézag, hiány. A szakmabeli olvasó — akit a hasonló vállalkozásokhoz mérten szokatlanul bő terjedelem és a szokatlanul részletező címszó-rendszer megnövelt elvárásokkal tölt el — szívesen venne kimerítőbb szakirodalmi utalásokat és ezekben az oldalszámok megadását. (Nem ritka, hogy csak standard kézikönyvekre történik hivatkozás.) Ez természetesen a szakember igénye, s nem azé a szakmán kívüli olvasóközönségé, akik számára a lexikon példányainak túlnyomó részét nyomták. Több szempontból is szólni kell az illusztrációs anyagról. A rajzok legnagyobb része pontos és instruktív. A fényképanyag az egyébként szép kiállítású munkának viszont gyenge pontja — a nyomdatechnikai visszaadás jóval alatta marad a más magyarországi néprajzi kiadványoknál megszokott szintnek. A fényképek aláírásából igen gyakran hiányzik a fényképezés éve vagy legalább a megközelítő datálás. Ez öntudatlanul is erősíti az olvasóban azt a benyomást, hogy itt egy stabil, nem változó népi kultúráról van szó, melyben nincs jelentősége annak, hogy pl. egy-egy munkafolyamatot egy-két generáció időbeli különbségével ábrázolták. Egyébként a lexikon képanyaga is sok újdonságot hoz, eddig publikálatlan képi dokumentumokat.

Összefoglalóan: eddigi megjegyzéseimet főleg a lexikon mezsgyéjén kívül álló tényezők, szempontok szerint csoportosítottam — nem szeretném, ha ezek az aggályokat, alternatív lehetőségeket említő megjegyzések negatív benyomást keltenének. Minden összegező munkával, tudományos lexikonnal kapcsolatban fölsorolható: mit lehetett volna még beleiktatni. A megítélés alapja azonban az kell, hogy legyen: mi van a kötetekben. Ez esetben: az ipari átalakulás előtti, ún. hagyományos magyar paraszti társadalomra vonatkozóan tárgyakra és a tudat elemeire, a regionális, táji tagoltságra és bizonyos időbeli alakulásmenetekre vonatkozó rengeteg konkrét, pontos ismeret és ábrázolás. Ezen kívül — nem túl nagy számban — egy-egy kutatási ágat áttekintő és elvi, módszertani definíciókat adó címszavak, amelyek bizonyos tájékoztatást adnak a magyar néprajztudomány elvi tájékozódási pontjairól és irányzatairól. A munka hátterében az olvasó érzékelheti, hogy Magyarországon egy népes és jól képzett szaktestület tevékenykedik az etnográfia és a folklorisztika művelésén, és ez a testület képes olyan mértékű koncentrált, szervezett erőfeszítésre, mint amilyet a lexikon létrehozása megkívánt. Más országok néprajztudományai felől nézve, mindez elismerést, szinte irigységet kelthet. Itt említem a két kötet példányszámát (50 000 példányban jelentek meg), ami a néprajzi kutatások társadalmi bázisát, a néprajzi érdeklődés intenzitását illetően ad okot az elismerésre. Ha nem is a néprajztudomány jelenlegi irányzatairól, problematikájáról, de a magyar etnográfus generációk által mindmáig fő kutatási témaként vizsgált hagyományos paraszti kultúráról ez a munka imponálóan nagy ismeretanyagot kodifikál. Talán még jelentősebb a néprajz történetében, mint azt a munka megkezdésekor a szerkesztőség és a közreműködő munkatársak megítélhették.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Andrásfalvy Bertalan

Köszöntjük Tálasi Istvánt

Társaságunk elnöke, tudományszakunk akadémikus professzora 70 éves. Tíz évvel ezelőtt ORTUTAY Gyula a barát és közvetlen munkatárs melegségével köszöntötte és méltatta a 60 éves TÁLASI Istvánt a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén és az Ethnographia ünnepi számában, melyben helyet kapott rövid életrajza, műveinek jegyzéke és tanítványainak tisztelgő tanulmánysorozata. Most 10 évvel később újra elmondhatnánk a már egyszer oly szépen elhangzott igaz szavakat, hozzátéve a tanítványok és fiatalabb pályatársak köszöntését.

Két évvel ezelőtt, engedve a tagság kérésének és egyhangú szavazatának, vállalta el Társaságunk vezetését és foglalta el az ORTUTAY Gyula halálával megüresedett elnöki széket. Nem először kellett vállalnia olyan szerepet és tisztséget, melyre nem törekedett, ami távol állt közszerepléstől irtózó szerénységétől. Most is az történt, mint ami történt hasonló esetben többször is életében: önkínzó lelkiismeretességgel vállalta a nem várt tisztséggel járó felelősséget és saját érdekeit, munkáját háttérbe szorítva tartott ki, állt helyt becsülettel új posztján. E csendes, nem látványos és kitartó helytállás nélkül nemcsak a tudományszakot, hanem egész nemzeti műveltségünket alakító, formáló kezdeményezések apadtak volna el, maradtak volna csonkák vagy megvalósíthatatlanok: Hódmezővásárhelyen, ahol 45 évvel ezelőtt megkezdte tanári pályafutását, a legendás Cseresnyés Kollégium és annak máig ható, példamutató szelleme: és Budapesten, ahová 30 évvel ezelőtt kapta tanszékvezetői-professzori kinevezését, a korszerű magyar múzeológus — néprajzkutató képzés, ami nemzetközi rangot adott tudományszakunknak. Csak két példát említünk a sok törődést és rejtett áldozatot kívánó tevékenységéből, mely tartósan elvonta TÁLASI Istvánt attól, hogy csak saját tudományos eredményeinek kovácsolására szentelhesse erejét. Később, mint egész kutató-nemzedékek irányítója, nemcsak a legfontosabb kutatási témák kitűzésében, hanem állandó és fáradságot nem ismerő tanácsadásaival, nem utolsósorban sajátos, történeti szemléletének átplántálásával seregnyi jelentős eredményekkel dicsekvő mű neki köszönheti létrejöttét.

Ez idén jelent meg TÁLASI István számos hozzáférhetetlen publikációinak válogatása, a Dissertationes Ethnographicae sorozat legújabb köteteként. Ez a régen várt és hasznos kötet külsőségeiben is szerzőjére mutat — szerény rotaprint —, de a benne található írások nemcsak tudományszaka területén, a magyar népismeret iránt elkötelezett szolgálat, tudós kutató és tanár életművének keresztmetszete, hanem mintegy 100 év magyar néprajzkutatásának elemző összefoglalása, értékelő látképe és jövőbe mutató programja. Ezek a nagy értékű, rövidre fogott tanulmányok sajátos és felelősséggel vállalt

tisztségének gyümölcsei, mert a tárgyi néprajzi tanszék élén s a már egyetemet végzett kutató-gárda irányítójaként a magyar anyagi műveltség minden fontosabb részletkérdésének elmélyült megismerésére kényszerült és ugyanakkor széles összefüggések feltárására is, melyben történeti szemlélete, történelmi és nyelvészeti jártassága a néprajzi kérdéseket egymással és legalább e két társtudománnyal is összekapcsolta. GYÖRFFY István tanítványának vallotta magát, és az elődök tiszteletre méltó erőfeszítéseihez kötötte hozzá a tudományszak minden új eredményét, még akkor is, ha ezek az eredmények egy s másban éppen az ő sokoldalú történeti megközelítése következtében módosították vagy egyenesen megcáfolták az elődök korábbi megállapításait és elméleteit. Legtöbb itt közölt írásában is felismerhető az a hármas szerkezet, mely nemcsak módszerét, hanem ennél sokkal többet, egész emberi — tudósi magatartását jellemzi: a múlthoz, a hagyományhoz való kapcsolódás a tudománytörténeti visszapillantásban, az összefüggések és a legfrissebb eredmények lelkiismeretes áttekintése, végül a kutatandó kérdések és a követendő korszerű módszerre tett javaslat, a jövendőért érzett felelősség.

A köszöntés ezért köszönet is. Köszönjük, hogy oly szigorú komolysággal vállalta tanárságát; elaprózta és szélesre terítette kutató érdeklődését, hogy így minden területen akart és tudott segíteni, hogy mindenkihez biztató, bátorító szava volt és van. Köszönjük példáját a néprajztudomány egységének féltésében. Személyében — jobban, mint a korábbi években bármikor is, — a néprajz egységének biztosítékát látjuk. Egységét a részterületek kutatáskérdéseinek tengere felett, egységét az időben, mert bátran vállalta elődeit és tanítványait és a Társaság elnöki székében személyes példájával hirdeti az emberi gyengeségeken való felülemelkedést, az összefogást és együttműködést célunk és kitüntető kötelességünk érdekében: a magyar népismeret szolgálatában. Ezért önzően és őszintén kívánjuk: Isten éltesse soká!

K. Csilléry Klára

Fél Edit köszöntése

A magyar parasztság széles körű tudású, éles szemű kutatóját, FÉL Editet köszöntjük őszinte tisztelettel és szeretettel 70. születésnapján.

FÉL Edit néprajzi munkássága — és ami attól nem választható el, a szakmabeliekre gyakorolt befolyása — lényeges meghatározója a magyar néprajztudomány legutóbbi közel öt évtizedes szakaszának, sőt méltán mondhatjuk, hogy nem egy tekintetben irányt mutató tényezőjévé vált napjaink egész európai etnográfiájának is.

Friss, újszerű látással jelent meg ifjú kutatóként 1934-ben FÉL Edit, a korábbi területi áttekintések gyakran sematikus általánosságai helyett a valóság minél konkrétabb megragadására törekedve, a paraszti élet sokrétű összetettségének ábrázolását és teljességének éreztetését kívánva. Ez a határozott igény, amely már első munkáiban megkapja az olvasót, vezérelte a további, más-más jelenségkörökben elmélyülő monográfiák létrehozása során, míg végül megérlelődött a magyar néprajztudomány egyik legimpozánsabb, HOFER Tamás együttműködésével végrehajtott vállalkozása, az Átány-monográfia, mely Axel STEENSBERG szavaival „elsőrendű csillag az etnológiai kutatás egén". Ennek három hatalmas kötete — amihez további kiegészítő

közlések is remélhetők — híven fejezi ki az alkotói szándékot, a kis részletekig lenyúló mélyfúrást a nagy összefüggések napfényre hozása érdekében.

A minél hitelesebb bemutatás lehetőségeit kutatva, dolgozta ki és fejleszti egyre FÉL Edit saját gyűjtő és feldolgozó módszerét. Az elétáruló élet egésze érdekli; jól jellemezhető ez azzal, amit 1942-ben, a Martos község viseletéről írt tanulmány bevezetőjében mondott: „választottam Martost azért is, mert bár őriz viselete primitív elemeket, felmutat számos újat is, hiszen tanulmányunk nem primitívkutatás akar lenni, hanem adalék a magyar népi kultúra alakulásának megismeréséhez". Érthetően távol áll FÉL Edittől, hogy az összegyűjtött anyagnak homogén egység illúzióját kísérelje megadni. Azon van, hogy érzékeltesse a fennálló különbségeket, minek érdekében már 1936-ban, Kocs község tanulmányozásakor hatot kiválasztott az eltérő gazdasági-társadalmi helyzetű parasztcsaládok közül, és a példájukra való utalásokon túl megadta az az évi jövedelmüket, kiadásaikat, meg a teljes vagyonleltárat is.

Futó interjú helyett az együttlakás, a tüzetes megfigyelés híve FÉL Edit, és miközben így közvetlenül is ellenőrzi a kiválasztott parasztcsaládon a hagyomány megszabta normák valóságos érvényesülését, kényszerű módosulásait, mindinkább arra törekszik, hogy a kutatás alanyainak a szemével nézze az életüket. Elmélyült személyes kapcsolatai olyan adatokhoz is hozzásegítik, amelyeket csakis a családokkal való bensőséges együttlét hozhat elő. Lelki rokonulása az adatközlőivel teszi FÉL Editet különösen érzékennyé az egyén szerepének a vizsgálatára.

Mindezek a mind érettebb és az ismeretek szélesedésével szüntelen megújulni képes törekvések FÉL Editnek a néprajz egy-egy részterületén folytatott kutatásait ugyancsak áthatják. Úttörő munkát végzett a paraszti társadalom intézményrendszere, főként a családszervezet vizsgálatában, miközben valósággal felfedezte a magyar néprajztudomány számára a nagycsaládi együttélést, nemkülönben a nemzetséget. Új felfogásban tárgyalta a viseletet, áttekintve a formai jegyeken túl a társadalmi kapcsolatok kifejeződését, a viselet kommunikatív szerepét. Éles megfigyelésre vall a viselet megkívánta testtartásformáknak a felismerése és leírása.

FÉL Edit kezdeményezésére kapott központi helyet a tárgyak kifejezési eszköz, jel voltának a kérdése a magyar népművészetről HOFER Tamással és a jelen sorok írójával közösen készített összefoglalásban. Majd az ezt követő munkában újszerűen világította meg a népi emberábrázolásokat, az után nyomozva, hogy mennyiben fejezi ki az alkotó önmagát, kultúráját és életformáját a megjelenítés révén. FÉL Editnek mindig újabb megközelítésmódokat kereső alkata tükröződik a magyar vászonhímzésekről írt kötetében, különösen a népi alkotók mintaszerkesztési gyakorlatáról nyújtott elemzésben. A magyar népművészetről (HOFER Tamással együttesen) létrehozott legújabb összegezés pedig nem csupán mesteri ötvözete az előbbi kötetekbe foglaltaknak, de számos újabb értékes gondolattal támasztja alá meggyőzően az olvasó elé tártakat.

Tudományos publikációs tevékenységétől elválaszthatatlan FÉL Edit múzeológiai munkássága. 36 esztendőn át szolgálta legjobb tudásával és odaadóan a Néprajzi Múzeumot, miközben a Textilgyűjtemény kezelése mellett osztályvezetői és igazgatóhelyettesi feladatokat is ellátott. Irányító munkájával a modern szemléletű tárgygyűjtés egész iskoláját teremtette meg. A céltudatos tárgykiválasztásra tanított, a jellemző sorozatok mellett mindenek-

előtt a tárgyegyüttesek gyűjtését szorgalmazva, beleértve a monográfikus tárgygyűjtést is, melynek az Átány-együttes lett utolérhetetlen példájává. Lényegében az ő nyomán vált bevett gyakorlattá a tárgy funkciójának, a helyi kultúrában betöltött szerepének alapos rögzítése a leltárcédulákon, és ő honosította meg ezek részletezőbb kifejtésére a technikai dossziét. Sokat köszönhet FÉL Editnek a kiállítási tevékenység. Kiállításain újszerűen megkomponált beállításokban, addig nem ismert vonásaikat jelenítették meg a tárgyak, alapvető összefüggésekre figyelmeztetve a nézőt.

Szükségképpen vázlatos és hiányos áttekintésünkből nem maradhat ki annak hangsúlyozása, hogy egyrészt nagy szükség lenne FÉL Edit lényeges korai, ma már alig hozzáférhető, de változatlanul hasznos útmutatással szolgáló publikációinak — mint amilyen például az *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata* — az újbóli kiadására, másrészt pedig, és ez különösen igen fontos, egész tudományszakunk javára elengedhetetlen lenne, a külföldi osztatlan sikerük után, az Átányról írt köteteknek magyar nyelvű megjelentetése.

Kívánunk FÉL Editnek töretlen munkabírást és számos további művet érlelő alkotó éveket.

Gunda Béla

Barabás Jenő hatvan éves

Ezekben az esztendőkben a hatvan-hetvenötödik évéhez érkezik el a magyar néprajztudomány ma már maroknyinak egyáltalán nem nevezhető seregéből néhány kollégánk és barátunk. Egyesek az egyetemi katedráról, mások a múzeumok, intézmények falai közül, a tudományos megbízatások munkaasztala mellől tekinthetnek vissza életpályájukra s mindannyian terveznek, alkotnak, a termés betakarításán dolgoznak. Legtöbbjük kiemelkedő monográfiákkal, gazdag tartalmú kötetekkel önti formába kutatási eredményeit. Ez a nemzedék még együtt dolgozhatott BÁTKY Zsigmonddal, GYÖRFFY Istvánnal, VISKI Károllyal, RÓHEIM Gézával, LAJTHA Lászlóval, BARTÓK Bélával, KODÁLY Zoltánnal. Ez a nemzedék még kezet szoríthatott MUNKÁCSI Bernáttal, SOLYMOSSY Sándorral. Ismerte SEBESTYÉN Gyulát, VIKÁR Bélát, SZENDREY Zsigmondot, Cs. SEBESTYÉN Károlyt és a többieket.

A mai hatvan-hetvenöt évesek nemzedéke az, amelyik kibújva az óvóhelyek sötétjéből, hazatérve a hadifogolytáborokból — tisztelettel tekintve az elődökre és újjáformálódott hazájára — megkezdhette a Magyar Tudományos Akadémia és a szakminisztériumok támogatásával a magyar néprajztudomány új alapjainak lerakását. Ez az a nemzedék, amely nem tagadta meg tanítómestereit, segítőit, hanem kibontakoztatta azok tudósi és emberi értékeit. A magyar néprajztudományba újraoltotta a műveltség és hagyomány tiszteletét, s más ugródeszka nem volt a talpa alatt, mint a nép és a tudomány szeretete, a szocialista elveken nyugvó erkölcsi magatartás.

Ennek a nemzedéknek a fiatalabb tagjai közé tartozik BARABÁS Jenő. Mindenekelőtt ki szeretném bővíteni azt, amit a Magyar Néprajzi Lexikon mondott róla. BARABÁS Jenő 1920. március 25-én született a Zala megyei Böde községben. Szülei tanítók voltak. Középiskolai tanulmányait Zalaegerszegen végezte s a pécsi, majd a budapesti egyetemeken folytatta. Az egyete-

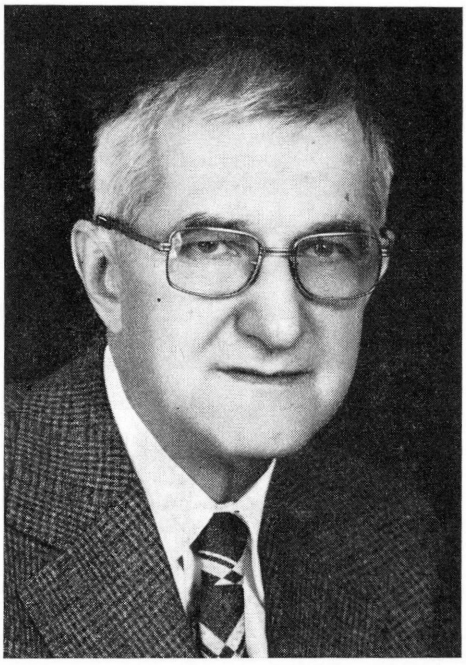

men MÁLYUSZ Elemér rendkívül igényes történeti szemináriumában Marosszék településtörténetével foglalkozott. 1944-ben történelem-földrajz-magyar szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett, s 1947-ben *A göcseji szerek települése* c. értekezésével doktori fokozatot nyert. A témát VISKI Károlytól kapta. Előbb középiskolában tanított. 1948-ban a Néprajzi Múzeumban kezdhette el — korábban is megnyilatkozó — tudományos tevékenységét. A Néprajzi Múzeumból a Múzeumi Központba osztották be, amelynek megszűnésével 1952-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem tárgyi néprajzi tanszékén adjunktusi kinevezést nyert. Ma is ott dolgozik hűségesen, tanszékvezető docensi minőségében, jelentős oktatási és adminisztrációs feladatokat ellátva. Közben két évtizeden át és jelenleg is az MTA Néprajzi Bizottságában a titkári feladatokat végzi. Részt vesz különböző más bizottságok munkájában, tervek, jelentések készítésében. Az elmúlt huszonöt évben aligha készült átfogó jellegű magyar néprajzi munkaterv, akadémiai összegezés, értékelő jelentés, amelyben BARABÁS Jenő észrevételei, figyelmeztetései, kritikái, az elismerést aláhúzó szempontjai ne érvényesültek volna. Az írásbeli dokumentumokba foglaltakon csiszolt és élesített. Rendkívül finom tudománypolitikai érzékkel látta meg a részletek értékét és a tudományszakunk egészének gondolatrendszerébe, célkitűzéseibe foglaltak gyakori megvalósíthatatlanságát. Éppen ez tette őt alkalmassá arra, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztője legyen. BARABÁS Jenőnek ezt a képességét korán felismerték külföldi kollégái is, s így lehetett a készülő Európa Néprajzi Atlasza c. munka szerkesztő bizottsági tagja. Ezért és tudományos munkássága elismeréseként választották be az Ethnologia Europaea szerkesztő bizottságába is.

BARABÁS Jenő tudományos munkásságának megindulása a településkutatáshoz köthető. Ebből a témából írta meg a már említett doktori értéke-

zését is. A település- és építkezéskutatás állandóan megmaradt érdeklődési körében. Különösen kiemelkedőek a szórványokról és a tanyákról írt tanulmányai, amelyekben közép-európai koncepcióba igyekszik az építkezési és települési jelenségeket állítani. Egyik idevonatkozó tanulmányában *(A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában,* MésH. I—II. 1960.) először tekinti át a magyar szerek, tanyák, a szlovák lázok, a román crîngek kialakulásának gazdasági és társadalmi feltételeit. Többször visszatér a magyar csűrök kérdéséhez. Gazdag anyag nyomán rendszerezi a göcseji csűröket (Acta Ethnographica, V. 1965). Majd a Deutsches Jahrbuch für Volkskundeban (13. k. 1967) tárgyi és nyelvi tények figyelembevételével Kárpát-medencei áttekintést nyújt erről a gazdasági épületünkről. Tanulmányában a térbeli és tipológiai elrendezés lehetőséget adott a történeti következtetések és műveltségi áramlatok rögzítésére. A Zender-Festschriftben (I. k. Bonn, 1972.) megjelent tanulmányában vázolja azokat a gazdasági, társadalmi, népmozgalmi és földrajzi tényezőket, amelyek különböző centrumokban elősegítették az építészeti elemek szétáramlását. Többek között észreveszi, hogy Erdély területén hiányzik a szelemenes tetőszerkezet. Az ottani szarufás építkezés valószínű, hogy az ún. *cruck*-szerkezetből alakult ki, vagy a szászok révén honosodott meg. Az építkezés számára is kitűnő történeti anyagot mutat be *Békés megye néprajza a XVIII. században* c. kisebb könyvében (Gyula, 1964.). Több mint vezérfonal, a népi építészet helyszíni kutatását és összegezését elősegítő kézikönyve a GILYÉN Nándorral közösen írt *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához* c. munkája, amely a népi építkezés terminológiájának kidolgozása szempontjából is úttörő és alapvető.

BARABÁS Jenő tudományos munkásságának tekintélyes része a néprajzi térképezés köré összpontosul. Az ötvenes évek elején vette kezébe a Magyar Néprajzi Atlasz elkészítésének nehéz munkáját. Előbb egy öttagú munkacsoport tagjaként 1958—1959-ben megjelentette négy kötetben a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívét, vezette a munka tervének, koncepciójának kidolgozását, irányította a gyűjtőmunkát. Ez mindeddig a magyar néprajzi kutatás történetének a legnagyobb szabású szervezett gyűjtése, amely kiterjedt Magyarország egész területére és öt szomszédos országra s ezek 420 arányosan elosztott reprezentatív pontján végzett — tárgyi és nyelvi szempontból egyaránt jelentős — feltárására. A gyűjtés méretére jellemző, hogy a fotóanyag közel 30 000 felvételt tartalmaz. A magyar néprajzi közvéleménynek és a néprajzot is irányító tudománypolitikai szerveinknek ismerniük kell, hogy a munka egész szervezése, irányítása, tudományos szinten való tartása BARABÁS Jenő érdeme. BARABÁS Jenő idejének és munkaerejének lényegesen jelentős részét a Magyar Néprajzi Atlasz ügyének áldozta, s ezért semmiféle anyagi vagy erkölcsi elismerést nem kapott. A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatairól BARABÁS Jenő több tanulmányban számolt be. Ezek közül kiemelkedik: *A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai ethnológiai vizsgálatokban* (MTA I. Oszt. Közleményei XXIV. 1967.). Kifejti benne, hogy a munka elkészítésének legfőbb indítéka az volt, hogy a kulturális elemek elterjedésének rögzítésével bázisul szolgáljon a népi kultúra különböző korú rétegeinek szétválasztásához. De ezen túlmenően az atlasz képet akar nyújtani a magyar népi kultúra regionális tagolódásáról is — jelenlegi állapotában (123. l.). Idézek még a tanulmányból néhány gondolatokban rendkívül gazdag sort:

„Ha a tradicionális kultúra fő vonásaiban meg is figyelhető egy európai egység, a részletekben annál nagyobb változatossággal találkozunk. Ennek oka az egyenlőtlen fejlődés, melynek meghatározói a társadalmi és államszervezetben jelentkező különbségek, az eltérő természeti adottságok, a történeti múlt és pszichikum. Mindezek együttesen kialakítanak helyileg jellegzetes, részleteiben eltérő kultúrákat, amelyek nemzeti keretben is megjelenhetnek s így etnikus sajátosságként is feltűnhetnek. Az évszázados együttélés során állami, nemzeti keretben, a belső fejlődés menetében szükségszerűen termelődnek új alkotások, amelyek így szintén etnikus kötődésűek lehetnek. De ezek létezését gondos kutatás során lehet csak megállapítani, széles körű összehasonlító vizsgálat keretében. A diffúzió azonban olyan mértékű volt, hogy az ilyen jellegű fejlődés mértékét nem szabad túlbecsülni. Az állandóan működő integráló és differenciáló erők dialektikus kölcsönhatása során formálódik a helyi kultúra." (121. l.)

Olyan megállapítások ezek, amelyek BARABÁS Jenő magas szintű, európai igényű néprajzi gondolkodását tükrözik, s aláhúzzák LOWIE, R. H.-nak ezt a figyelmeztetését: „Amikor nem ismerjük egy jelenség elterjedését, semmit sem tudunk, ami elvileg jelentős." Erős szavak ezek, de hiába neheztelt rájuk MALINOWSKI, Br., a néprajzi térképezés gondolata győzött — már RATZEL, Fr. idejében.

A Magyar Néprajzi Atlasz eddig még nem jelenhetett meg. Ne felejtsük azonban, hogy a sokkal kedvezőbb körülmények között dolgozó svédek és finnek néprajzi atlasza is évtizedeken át készült. A Magyar Néprajzi Atlasz értékét azonban már előre jelzik az eddig közreadott próbalapok s BARABÁS Jenő, SZOLNOKY Lajos, PALÁDI-KOVÁCS Attila és mások munkáiban publikált s megfelelően interpretált térképek.

BARABÁS Jenő — áttekintve és elemezve az eddigi európai eredményeket és terveket — a néprajzi kartografikus törekvésekről 1963-ban jelentette meg *Kartográfiai módszer a néprajzban* c. munkáját, amely kiemelkedő hazai és külföldi elismerésben részesült. Jelzi ezt az is, hogy majdnem teljes mértékben lefordították horvát és román nyelvre, kisebb részben németre is. Az előbb említett kérdőívek és BARABÁS Jenő munkájának a hatása tükröződik a szlovák atlasz-munkálatokon is. A munkára való tekintettel választották be BARABÁS Jenőt 1965-ben Moszkvában az Európa Néprajzi Atlasz munkálatait irányító szűk körű szervező és szerkesztő bizottságba. A magyar atlasz munkálatainak kapcsán megismert sok rétegű, különböző interpretálást igénylő anyag és a megszerzett elméleti jellegű ismeretek nyújtottak fontos alapot ahhoz, hogy rávilágítson a népi műveltség tér- és időbeli mozgására, a társadalom által szabályozott áramlási törvényekre. Szerinte a térkép „a tipizálásnak talán a legmegbízhatóbb kontrollja, s nagymértékben hozzásegít ahhoz, hogy ne öncélú, levegőben lógó klasszifikálást végezzünk, hanem ezt a tevékenységet rendeljük alá az összefüggéseket leginkább megvilágító rendszerezési elveknek" (Dissertationes Ethnographicae II. Budapest, 1976—1978. 50. l.). „A rendszerezés sablonjai azonban — írja BARABÁS Jenő — nem tévesztendők össze a gondolkodás sablonjaival." Idekapcsolódó tanulmányai jórészt külföldön (Csehszlovákia, Szovjetunió, NSZK, Portugália) láttak napvilágot. Ezekben kifejti a térbeli mozgást, a kultúra zonális struktúráját előidéző okok mellett az időbeli változás dinamikáját, az innováció, a tradíció, a belső fejlődés, a kulturális fixálódás, a centrális reguláció következményeit. Mindezek illusztrálására idézem egyik tartalmas gondolatát az *In Memoriam António Jorge Dias* c. gyűjteményes munkából (I. k. Lisboa, 1974. 43. l.): az etnológusok a tradícióval mint kialakult, kikristályosodott formával találkoznak, és csak ritkán

tanulmányozhatják azt *in statu nascendi*. Minden tradíció valamikor innováció volt, és csak a történeti folyamatok során alakult át tradícióvá. Nem véletlen, hogy WIEGELMANN, G., ZENDER, M. és HEILFURTH, G. rendkívül igényes *Volkskunde*-ja (Berlin, 1977.) többször hivatkozik BARABÁS Jenő elméleti munkáira, s kiemeli, hogy a belső fejlődés kérdését a néprajzban BARABÁS Jenő tanulmányának megjelenéséig (MésH. XIII—XIV. 1971.) megfelelően nem tárgyalták még (47. l.). BARABÁS Jenő szerint belső fejlődés eredményének kell tekintetni „minden olyan kulturális jelenséget, amely egy népen belül speciális formát ölt, teljesen függetlenül attól, hogy annak kiindulópontja, elemi magva átvétel-e, feltéve, ha lényeges jegyei a kiindulástól jól elkülönülnek" (Ethn. 1966. 574. l.). Alapvető felismerése BARABÁS Jenőnek, hogy a belső fejlődés lényegesen hozzájárult egyes népek és tájegységek viszonylatában az egyenlőtlen műveltségi állapotokhoz.

Már a Múzeumi Központban foglalkoztatták BARABÁS Jenőt a múzeológiai kérdések, elsősorban a szabadtéri múzeumok ügye. E téren kiemelkedő szervezőmunkát végzett a Göcseji Falumúzeum (Zalaegerszeg) és a szombathelyi Múzeumfalu megszervezésében. Ő készítette el SZOLNOKY Lajossal együtt az országos szabadtéri néprajzi múzeum első tervvázlatát is.

BARABÁS Jenőnek számtalan tanulmánya tükrözi, hogy otthon van a magyar népi műveltség kutatásának minden területén. Látja az alföldi kettős települések, a dunántúli, az alföldi és székely építkezés fejlődéstörténeti problémáit, a népviseletkutatás különböző irányzatait. Ösztönzőleg hatott néprajzi kutatásunkra az etnikai csoport fogalmáról, SHIROKOGOROFF, S. M. elméletéről kifejtett véleménye (NÉ 1958). Egy újabb tanulmányában differenciált történeti érzékkel használja fel a néprajzi kutatások eredményeit a VI—IX. századi magyarság anyagi műveltségének rekonstruálásánál *(Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest, 1977.). Széles körű ismeretének és elméleti felkészültségének köszönhető, hogy eredményesen, nem szűk körre korlátozottan vesz részt immár évtizedek óta az egyetemi oktatásban. E téren nemcsak hazai, hanem külföldi tapasztalatait, terepmunkája eredményeit alkotó módon gyümölcsözteti. Erről tanúskodik az a gyűjteményes munka is, amelyben az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakos hallgatói Mezőcsát néprajzát dolgozták fel.

BARABÁS Jenő sokoldalú tudományos munkássága az alapos anyaggyűjtéstől a magas szintű rendszerezésig, az elméletalkotásig, a tudományszervezésig és az egyetemi oktatásig ível. Körültekintő magatartásával már számtalanszor kiküszöbölte a néprajz tudománypolitikai botladozásait. A vitás kérdésekben elfogulatlanul, elvi és alkotó módon foglal állást. Véleményét cselekvőkészséggel egészíti ki. Mindig csak a néprajztudományért és a tudomány közösségéért dolgozott. Éppen ezért a közösségnek is többet kellene nyújtania BARABÁS Jenő részére. Magam örömmel gondolok vissza azokra a szoros együttműködési alkalmakra, amikor hazai és nemzetközi bizottságokban, értekezleteken és szimpózionokon vele együtt dolgozhattam.

Hatvanadik születésnapja alkalmából a magyar néprajztudomány nevében tisztelettel és baráti szívvel köszöntöm BARABÁS Jenőt — gondolva azokra a Rodin-szobrokra is, amelyek tökéletesebbek sok minden részletében kifaragott alkotásnál.

BARABÁS JENŐ IRODALMI MUNKÁSSÁGA

(válogatás)

Könyvek, tanulmányok, közlések

Nyársalás Göcsejben. — Ethnographia LX. 1949. 271—276.
A Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának földrajzi katalógusa. — Ethnographia LX. 1949. 353—357.
Nádvágás a Velencei tavon. — Ethnographia LXI. 1950. 81—90.
Iszszledovanie hutorniih poszszelenij. — Acta Ethnographica 1. 1950. 139—159.
Megalakult a Múzeumi Központ. — Ethnographia LXI. 1950. 106.
Tiszafüredi Falumúzeum. — Ethnographia LXI. 1950. 106—108.
A velencei nád felhasználása. — Ethnographia LXII. 1951. 145—155.
A székesfehérvári, szombathelyi és veszprémi múzeum néprajzi kiállításai. — Ethnographia LXII. 1951. 204—209.
Néprajzi ankét Siófokon. — Ethnographia LXII. 1951. 224—225.
Néprajzi gyűjtések 1950. évben. — Ethnographia LXII. 1951. 221—223.
Múzeológiai feladatok a szocializmus építésének korszakával kapcsolatban. (Összeállította Pogány Ö. Gáborral és másokkal.) MMOK, Bp. 1952. 13. l.
A gyulai múzeum román népművészeti kiállítása. — Ethnographia LXIII. 1952. 202.
Néprajzi munka 1951-ben. — Ethnographia LXIII. 1952. 477—480.
A néprajzi kiállítások bírálata. — Ethnographia LXIII. 1952. 202—203.
Néprajzi munka 1952-ben. — Ethnographia LXIV. 1953. 388—393.
Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. — Ethnographia LXV. 1954. 466—484.
Hozzászólás Gunda Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája c. előadásához. — A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei V. 1954. 399—401.
Néprajzi munka 1953-ban. — Ethnographia LXV. 1954. 291—296.
Vidéki múzeumok néprajzi kiállításai 1953-ban. — Ethnographia LXV. 1954. 274—279.
Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. — Ethnographia LXVI. 1955. 409—426.
Néprajzi munka 1954-ben. — Ethnographia LXVI. 1955. 600—605.
A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai. — Ethnographia LXVII. 1956. 359—361.
A Néprajzi Atlasz munkálatainak megindulása. — Adattári Értesítő 1956. 6—8.
Az Orosz Néprajzi Atlasz. — Ethnographia LXVII. 1956. 361—362.
Népviselettörténeti adatok Hódmezővásárhelyről. — Néprajzi Közlemények I. 1956. 253—256.
Scheunentypen in Göcsej. — Acta Ethnographica V. 1956. 83—101.
A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. — Ethnographia LXVIII. 1957. 609—626.
Kazalfedő gereblye Göcsejből. — Néprajzi Értesítő XXXIX. 1957. 295—298.
Lengyelországi tanulmányutamról. — Ethnographia LXVIII. 1957. 181—182.
Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. — Néprajzi Értesítő XL. 1958. 19—29.
A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve. (Diószegi Vilmossal, Gunda Bélával, Sz. Morvay Judittal és Szolnoky Lajossal.) MTA, Bp. 1958. 1—4. kötet.
Nemzetközi néprajzi kartográfiai konferencia. Linz 1958. — Ethnographia LXIX. 1958. 637—639.
Adatok a népi húskonzerváláshoz. — Ethnographia LXX. 1959. 439—440.
Kazimierz Moszyński 1887—1959. — Ethnographia LXX. 1959. 467—468.
Bericht über die Arbeiten am Ungarischen Ethnographischen Atlas. — In: Konferenz für volkskundliche Kartographie in Linz, 1958. Hrsg. v. B. Bratanić — E. Burgstaller. Linz, 1959. 50—57.
Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtési útmutató. (Diószegi Vilmossal, Gunda Bélával, Sz. Morvay Judittal és Szolnoky Lajossal.) MTA — Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1959. 11 l.

A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről. — Magyar Nyelvőr LXXXIV. 1960. 75—78.
A IV. szociológiai világkongresszus. — Ethnographia LXXI. 1960. 131.
A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. — Műveltség és Hagyomány I—II. 1960. 219—247.
Kartográfiai módszer a néprajzban. Kandidátusi értekezés tézisei. MTA, Bp. 1960. 12 l.
Die Arbeiten am Atlas der ungarischen Volkskunde. — DEMOS I. 1960. 114.
Enquète über das Ungarische Ethnographische Freilichtmuseum. — DEMOS I. 1960. 142.
Najwazniejsze osiagniecia etnografów węgierskich w 1959 r. — Ethnographia Polska IV. 1960. 397—403.
A néprajzi kutatás és az írásos források. — Ethnographia LXXII. 1961. 135—146.
A túrkevei kertesség első nyomai. — A Túrkevei Múzeum 10 éves fennállására készült Emlékkönyv. Túrkeve, 1961. 103—106.
Zalai pajták. — A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg, 1961. 277—288.
A Magyar Néprajzi Atlasz munkaértekezlete. — Ethnographia LXXIII. 1962. 465.
Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp., 1963. 189 l.
Vozniknovenie poszelenij uszadebnogo tipa v vosztocsnoj csaszti Szrednej Evropü. — Acta Ethnographica XII. 1963. 231—264.
Gunda Béla „Életmód és anyagi műveltség" c. doktori értekezésének vitája. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei XX. 1963. 357—361.
Hozzászólás Gunda Béla: A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása c. előadásához. — Műveltség és Hagyomány V. 1963. 19—20.
Hozzászólás Gunda Béla: A magyar néprajztudomány időszerű kérdései c. előadásához. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei XX. 1963. 129—130.
Újabb adalékok Kecskemét néprajzához. — Kiskunság I. 1963. 85—87.
Békés megye néprajza a XVIII. században. Gyula, 1964. 67 l. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 58—59.)
Megosztott település a Visztula mellett. — Ethnographia LXXV. 1964. 218—232.
Die neueren Ergebnisse der kartographischen Tätigkeit in der Volkskunde in Ungarn. — Vierte Arbeitstagung über Fragen des Atlas der deutschen Volkskunde. Bonn, 1964. 115—119.
Tanyai település és építkezés. — In: Orosháza néprajza. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 80—108.
A belső fejlődés fogalmáról. — Ethnographia LXXVII. 1966. 480—492.
Stand der Arbeiten am Ungarischen Volkskundeatlas. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XII. 1966. 367—368.
A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei XXIV. 1967. 117—133.
Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. — Néprajzi Értesítő XLX. 1967. 5—6, 15—18 és 43—47.
Scheunen auf ungarischem Sprachgebiet. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIII. 1967. 1—15.
A szabadtéri néprajzi múzeum tudományos tervének vázlata. (Szolnoky Lajossal.) Néprajzi Múzeum, Bp., 1968. 31 l., 1 térkép.
A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái. — In: Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1968. 14—28. (Palóc kutatás. Módszertani közlemények 1.)
(Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer.) — *Organisationsvorschlag.* — *Bericht über die Arbeiten an der ethnologischen Kartographie in Ungarn.* — In: Internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie Zagreb 1966. Bericht. Zagreb, 1968. 33, 104—105.
Füstösház Zalában. — Ethnographia LXXX. 1969. 333—346.
A lakóház füsttelenítéséről. — In: Progressio Insita. Charisteria Stephano Tálasi sexagenario dedicata. Ethnographia LXXXI. 1970. 276—287.
A magyarországi néprajzi atlaszok. — Önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők V. országos találkozása, Kaposvár. Kaposvár—Bp., 1970. 31—44.
Die unterschiedliche Ziele von Soziologie und Ethnologie. — In: Erixoniana. Mélanges ethnologiques européennes à la mémoire de Sigurd Erixon. Ethnologia Europaea I—II. (1968—1969). Arnhem, 1970. 44—48.

Bericht über die ethnologische Kartographie in Ungarn. — Zweite Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer, Bonn 1968. Bericht. Zusammengestellt v. J. FELLENBERG gen. REINOLD. Bonn, 1970. 78.

Mezőcsát népi kultúrájából. (Szerk. VOIGT Vilmossal.) Járási Könyvtár, Mezőcsát, 1971. 302 l. (Mezőcsáti helytörténeti füzetek 3.)

A szolgalegények élete. — In: Mezőcsát népi kultúrájából. Szerk. BARABÁS Jenő—VOIGT Vilmos. Mezőcsát, 1971. 123—138.

Tér és idő a néprajzi kutatásban. — Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 1971. 331—344.

Az európai Néprajzi Atlasz harmadik munkakonferenciája, Helsinki 1970. — Ethnographia LXXXII. 1971. 144—146.

Az újabb szerb néprajzi kutatásokból. — Ethnographia LXXXII. 1971. 477.

Földrajzi nevek a néprajzi kutatásban. — Magyar Nyelvőr XCV. 1971. 463—466.

Hozzászólás V. I. KOZLOV—V. V. POKSISEVSZKIJ: Néprajz és földrajz c. előadásához a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozatának Az etnosz és az etnoszociális szervezet kérdései c. ülésszakán. — Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 1971. 413—416.

Invention, innovation and endogenous development in European folk culture. — Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla GUNDA. Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. 1971. 303—314.

Prosztranstvo i vremja v isztoriko-étnograficseszkom iszszledovanii. — Szovetszaja Étnografija 1971/6. 81—88.

Wirtschaftsform und Haus im pannonischem Raum. — In: Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum pannonischem Raum. Zusammengestellt v. K. GAÁL. Eisenstadt, 1971. 67—73. (Burgenländische Forschungen 61.)

Diffusionen im Bauwesen des Karpatenbeckens. — Festschrift Matthias ZENDER. Hrsg. v. E. ENNEN und G. WIEGELMANN. Bonn, 1972. Bd. I. 227—236.

A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása. — Ethnographia LXXXIII. 1972. 375—378.

Hozzászólás „A néprajzi jelenkutatás problémái" vitaülés előadásaihoz. — Filozófiai Szemle XVI. 1972. 530—531.

Die Grossfamilie in Ungarn. — Ethnologia Europaea VI. 1972. 102—104.

Ungarischer Ethnologischer Atlas, Bericht. — In: Dritte Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer, Helsinki, 1970. Zusammengestellt v. J. FELLENBERG gen. REINOLD. Bonn, 1972. 83.

A szakmai gyakorlatok jelentősége néprajzi képzésünk tudományos megalapozásában. — Dissertationes Ethnographicae I. 1973. 13—19.

A székely ház alaprajzi fejlődéséről. — Népi kultúra — népi társadalom VII. 1973. 25—40.

Innovationszentren in der ungarischen Agrarkultur. — A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1971—1972. Bp., 1973. 287—290.

Unkarin kansanryhmät. — Kotiseutu 1973/1—2. 14—22.

Györffy István kutatási eredményei a mai magyar néprajzi kutatás fényében. — Ethnographia LXXXV. 1974. 142—147.

(A sárréti lakóház tüzelőberendezésének kérdéséhez.) *Korreferátum* DÁM László: A Sárrét népének települése és építkezése c. előadásához. — In: A Sárrét hagyományos életmódja. Szerk. DANKÓ Imre. Püspökladány, 1974. 27—31. (Ladányi Híradó. Különszám.)

Diffusion der Bautechniken und Baukonstruktionen im Karpatenbecken. — In: L'udové stavitel'stvo v karpatskej oblasti. Red. J. MJARTAN. Bratislava, 1974. 93—101.

Innovationen und endogene Entwicklung. — Etnoloski Pregled, Ljubljana, XII. 1974. 155—161.

Teoretické a praktické poznatky z prac na Madarskom Etnografickom Atlase. (Theoretische und praktische Erkenntnisse aus der Arbeit am Ungarischen Ethnographischen Atlas.) — Slovenský Národopis XXII. 1974. 399—408.

Von der Entstehung der Tradition. — In: In memoriam António Jorge DIAS. Instituto de Alta Cultura. Lisboa, 1974. Vol. I. 41—53.

A kemence. A tanyai istálló tüzelőberendezése. — In: Szolnok Megye Néprajzi Atlasza. Szerk. SZABÓ László—CSALOG Zsolt. Szolnok. I. 1. kötet. 1974. 243—250. és I. 2. kötet. 1975. 168—171. térkép.

Európa Néprajzi Atlasza V. munkaértekezlete, Visegrád 1974. — Ethnographia LXXXVI. 1975. 437—439.

Levél Nagy Gyulához. — Múzeumi Híradó. Békéscsaba, 1975/3. 2—6.
A szállásföldtől a tanyáig. (Hozzászólás BALOGH István tanulmányához.) — Ethnographia LXXXVII. 1976. 22—26.
Tárgytörténet és etimológia. — In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. BENKŐ Lóránd—K. SAL Éva. Bp. 1976. 73—87. (Nyelvtudományi értekezések 89.)
Zur Problematik des Fischereiatlas. — In: Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. Red. E. SOLYMOS. Baja, 1976. 45—51. (Bajai Dolgozatok 3.)
A magyarság anyagi műveltsége a VI—IX. században. A néprajzi kutatások tanulságai. — — In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András. Bp., 1977. 15—22.
(A palócföld és népe.) *Hozzászólás.* — In: Palóckutatás. Tudományos tanácskozás, Salgótarján, 1976. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III. 1977. 13—16.
Szlovák-magyar együttműködés az atlaszmunkálatokban. — Néprajzi Hírek VI. 1977. 25.
(Elméleti címszavak.) — Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. ORTUTAY Gyula. I. k. A—E. Bp. 1977.
Možnosti etnokartografického znázornenia vývinu kultúry a tradície. (Möglichkeiten der ethnokartographischen Darstellung der Entwicklung der Kultur und der Tradition.) — Slovenský Národopis XXV. 1977. 375—384.
Otazky zákonov vývinu kultúry a tradície. Možnosti etnokartografického znázornenia. — Národopisné Informácie, Bratislava, 1977/1—2. 27—40.
A népviselet kutatása. — In: Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában 1951—1976. Szerk. TÁLASI István. Dissertationes Ethnographicae II. 1978. 204—236.
A térbeli szemlélet tanulságainak kiaknázása. — Dissertationes Ethnographicae II. 1978. 48—60.
Die Erfahrungen bei der kartographischen Erfassung von Baumaterial und Technik bei Wohnhäusern. — In: Fünfte Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, Visegrád 1974. Bericht. Zusammengestellt v. E. KISBÁN. Bp., 1978. 67—75.
Vorwort (zum Berichtband). — *Arbeiten am Ungarischen Ethnologischen Atlas.* — In: Fünfte Arbeitskonferenz der OK für den Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, Visegrád 1974. Bericht. Bp., 1978. 9—11, 227.
Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. (GILYÉN Nándorral.) Bp., 1979. 185 l.
A népi kultúra zónális struktúrája. — In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Bp., 1980. 23—39. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7.)

Bírálatok, ismertetések

GYÖRFFY István: Magyar nép — magyar föld. Bp., 1942., uő.: Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943. — Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. (1947) 204—205.
BOGNÁR Imre Ede: Pápa településföldrajza. Pápa 1943. — Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. (1947) 206—207.
HORVÁTH Zoltán: Egy mezőváros céhes ipara. A nagykőrösi céhek élete és története. Nagykőrös 1943. — Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. (1947) 211—212.
SZENTTAMÁSI BABOS Lajos: A sárvárvidéki közjegyzőség története. (Csénye, Kissitke, Nagysitke és Rábasömjén monográfiája.) Szombathely 1943. — Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. (1947) 206.
BELÉNYESY Márta: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. Bp. 1948. — Ethnographia LIX. 1948. 231—233. és Puszták Népe 1948. 228—229.
SÁNDOR István: Az író és a társadalom. Fejezetek a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. Főúr és nemes. Szeged 1945. — Ethnographia LIX. 1948. 235—236.
SÁNDOR Pál, S. szerk.: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Bp. 1951. — Ethnographia LXIII. 1952. 245—246.
Atlas Polskich Strójów Ludowych. Lublin — Poznan 1949—1953. — Ethnographia LXV. 1954. 319
Geiger, P.—Weiss, R.: Atlas der schweizerischen Volkskunde. Einführung; I/2., II/1. Basel, 1950. — Ethnographia LXV. 1954. 321—323.
Makkai László: Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1641—1648). Bp. 1954. — Ethnographia LXV. 1954. 619—620.

Prace i Materialy Ethnograficzne. Lódz—Lublin. VIII—IX. 1950—1951. — Ethnographia LXV. 1954. 317—319.

Károlyi Antal—Perényi Imre—Tóth Kálmán—Vargha László: A magyar falu építészete. Bp. 1955. — Művészettörténeti Értesítő 1956. 331—332.

Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. Bp. 1955. — Ethnographia LXVII. 1956. 381—382.

Belényesy Márta: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. Gödöllő —Bp. 1957. — Ethnographia LXVIII. 1957. 642—643.

Greiger, P.—Weiss, R.: Atlas der schweizerischen Volkskunde. Teil I—II. Basel 1950—1956. — Ethnographia LXVIII. 1957. 531—533.

Makkai László: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. —Gödöllő 1957. — Ethnographia LXIX. 1958. 164—165.

Atlas der deutschen Volkskunde. NF Lief. 1. Karten und Erläuterungen. Red. M. Zender. Marburg 1958—1959. — Ethnographia LXX. 1959. 484—486.

Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovico Bíro Sacra. Ed. by T. Bodrogi, L. Boglár. Bp. 1959. — A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei IX. 1959. 369—388. és Acta Ethnographica IX. 1960. 213—218.

Kodolányi János: Ormánság. Bp. 1960. — Acta Ethnographica IX. 1960. 425—426.

Vajkai Aurél: A Bakony néprajza. Bp. 1959. — Acta Ethnographica IX. 1960. 424—425.

Balassa Iván: A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Bp. 1960. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei XVII. 1961. 384—387.

Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Red. v. László Földes. Bp. 1961. — Acta Ethnographica XI. 1962. 235—239.

Műveltség és Hagyomány III. Debrecen, 1961. — Ethnographia LXXIII. 1962, 467—470. és Acta Ethnographica XI. 1962. 235—239.

IRO Volkskunde. Europäische Länder. Hrsg. v. T. Gebhard—J. Hanika. München, 1963. — Ethnographia LXXVI. 1965. 629—630. és Acta Ethnographica XV. 1966. 212—215.

Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XII. 1966. 414—415.

Hirschberg, Walter: Wörterbuch der Völkerkunde. Stuttgart, 1965. — Műveltség és Hagyomány VIII. 1966. 200—201.

Europa et Hungaria. Congressus ethnographicus in Hungaria. Red. Gy. Ortutay—T. Bodrogi. Bp. 1965.—Ethnographia LXXVII. 1966. 142—143. és Acta Ethnographica XVI. 1967. 182—183.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1950. Szerk. Sándor István. Bp. 1965. — Acta Ethnographica XVI. 1967. 181—182.

Bibliografia analitica de etnografia portuguesa. Lisboa, 1965. — Ethnographia LXXIX. 1968. 621.

Gunda Béla: Ethnographia Carpatica. Bp. 1966. — Acta Ethnographica XVII. 1968. 191—193.

Wiegelmann, Günter: Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung. Marburg, 1967. — Acta Ethnographica XVIII. 1969. 427—429.

Gaál, Károly: Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien 1969. — Ethnographia LXXXII. 1971. 97—99.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955—1960. Szerk. Sándor István. Bp. 1971. — A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV/11—12. 1972. 263—265.

Ethnologia Scandinavica. — Ethnographia LXXXIII. 1972. 432—433.

Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Hrsg. v. László Földes. Bp. 1969. — Ethnographia LXXXIII. 1972. 393—396. és Acta Ethnographica XXII. 1973. 223—226.

Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Hrsg. v. Iván Balassa. Bp. 1972. — Acta Ethnographica XXII. 1973. 463—466.

Kós Károly: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972. — Ethnographia LXXXIV. 1973. 138—141.

Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Bp. 1972. — Ethnographia LXXXV. 1974. 627—629.

Svensson, Sigfrid: Einführung in die Europäische Ethnologie. Meisenheim am Glan 1973. — Ethnographia LXXXVI. 1975. 443—444.

Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Bp. 1975. — Ethnographia LXXXVII. 1976. 313—315.

Hall, Robert de Zouche: A bibliography on vernacular architecture. Newton Abbot 1972. — Ethnographia LXXXVII. 1976. 319—320.
Két könyv a Szilágyságról. — Honismeret IV/4. 1976. 60.
Soós Imre: Heves megye községei. Eger 1975. — Honismeret VI/3. 1978. 51—52.
Faragó József—Nagy Jenő—Vámszer Géza: Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest, 1977. — Honismeret VII/5—6. 1979. 123—124.

EMLÉKEZÉS ORTUTAY GYULÁRA

Az Ortutay Gyula halálának első évfordulója alkalmából rendezett emlékülés (1979. III. 14.)

1978 őszén a Néprajzi Társaság választmánya elhatározta, hogy tudományos ülésszakot rendez volt elnöke, az 1978. év márciusában elhunyt ORTUTAY Gyula tiszteletére. Előadásra felkérték (betűrend szerint) BALASSA Iványt, BODROGI Tibort, DOMANOVSZKY Györgyöt, DÖMÖTÖR Teklát, KATONA Imrét, KOVÁCS Ágnest, KRÍZA Ildikót és VOIGT Vilmost. DOMANOVSZKY György, akinek feladata lett volna ORTUTAY Gyulának a népi díszítőművészettel kapcsolatos vizsgálatairól beszélni, az előadás megtartását nem tudta vállalni. Így a következő évben: 1979. III. 14-én, az egész napos emlékülés előadásai a következő sorrendben hangzottak el a Magyar Tudományos Akadémia termében:

Délelőtt az előadásokat TÁLASI István professzor bevezetése nyitotta meg. Utána BODROGI Tibor tartott előadást *A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben* címen. Ezt követte BALASSA Iván *Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége* és DÖMÖTÖR Tekla *Ortutay Gyula munkásságának nemzetközi vonatkozásai* c. előadása.

A délutáni előadások ORTUTAY szűkebben vett folklorisztikai munkásságát elemezték. KATONA Imre ORTUTAYnak a népi líráról, KOVÁCS Ágnes a népmeséről, KRÍZA Ildikó a népballadáról írt műveit elemezte, VOIGT Vilmos pedig ORTUTAYnak a szájhagyományozás törvényszerűségeire vonatkozó elméleti tanulmányait.

Az emlékülés célja nem csupán a tiszteletadás volt, hanem egyúttal ORTUTAY tudományos (és tudományszervező) működésének első felmérése is: indítás egy később megírandó ORTUTAY-monográfiához.

Ezekből az előadásokból közöl most néhányat az Etnographia. Az előadások és a nyomtatott szövegek nem mindig egyeznek szó szerint. Az előadók a szövegeket néhol rövidítették, másutt kiegészítették. Hiányzik a közöltekből TÁLASI István bevezetése, továbbá BODROGI Tibor előadása is (mely utóbbit az előadó másutt tett közzé).

Az előadásokban kikerülhetetlenül van jó néhány átfedés. Így pl. több előadás írja le az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény létrejöttét, elemzi a szájhagyományozás törvényszerűségeiről szóló, Budapesten megtartott konferencia tételeit stb. ORTUTAY néprajzi munkásságának más területeit viszont nem említik az előadásokban.

Az előadásokból a szerzők egyéni élményei is jól visszatükröződnek, hiszen mind személyesen ismerték ORTUTAYt, és más és más időben dolgoztak vele együtt. Így BALASSA István és DÖMÖTÖR Tekla elsősorban olyan eseményekről írnak, melyekben maguk is részt vettek, s bár ezzel a szemtanú hitelességével írnak le dolgokat, a főhangsúly gyakran a háború utáni két évtizedre

tolódott. KOVÁCS Ágnes előadásának is egyik legérdekesebb része, amikor az egyéniségkutató mesegyűjtő módszer „kipróbálásának" első szakaszáról szól, ahol ORTUTAY volt az elindító s ő a résztvevő. Természetesen némileg másként szemléli ORTUTAY munkásságát VOIGT Vilmos, aki az ötvenes évek végén ismerte meg személyesen.

A tanulmányokat tehát éppen azért tartom fontosnak, mert forrásértékűek, hiszen íróik mind munkatársai voltak ORTUTAYnak valamely munkában. Szubjektivitásuk (akár helyesen, akár helytelenül értékelnek egy-egy eseményt) éppen ezért előnyük is: hiszen olyan tényeket idéznek fel, amelyek különben a következő generáció számára nem válnának ismertté. Így a megírandó ORTUTAY életrajz számára mindenképp jelentősek. Hiszen minden folklorista jól ismeri az élőszóban és írásban tradált hagyomány közti különbséget, s a szóhagyomány másként őrzi a hitelességet, mint az írott szöveg: a szemtanúk írott visszaemlékezése hitelesebb, mint az utókor találgatásai.

DÖMÖTÖR Tekla

Katona Imre

A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál

Ortutay Gyula gazdag életművében a főbb népköltészeti műfajok közül kétségkívül a népi líra kutatása a kevésbé hangsúlyos, ez azonban korántsem kisebb érdeklődésének, hanem az időközben fellendült népzenekutatásnak tulajdonítható; nem is egyéni vonása, inkább a tudományok közötti munkamegosztás természetes velejárója. A népi líra mégsem volt Ortutay Gyula szellemi mostohagyermeke, ellenkezőleg: Bartók Béla, Kodály Zoltán és főként a szövegkutató Solymossy Sándor után ő foglalta össze újra a magyar népdal főbb jellemzőit. Ez az időközben hol népszerű, hol pedig tudományos formában átdolgozott tanulmány voltaképpen máig a magyar népdalról szerzett ismereteink egyik legigényesebb szintézise. Mivel Ortutay Gyulát kezdettől mindvégig a népköltészet alapkérdései érdekelték, ennek megfelelően valamennyi elvi jelentőségű tanulmánya kitér egy-egy törvényszerűségnek a népi líra területén tapasztalható érvényesülésére is.

Szegeden néprajzi-népköltészeti indulása e most kiválasztott műfajjal kezdődik, elsőnek Solymossy Sándor *A magyar népdal szövegszerkezete* c. egyetemi előadását hallgatja, sőt először ő maga is népdalt és népballadát gyűjt a Nyírségben, és csak azután fordul nagyobb figyelemmel a népmese felé is. E népdallal való indulása akarva-akaratlanul is megfelel a népköltészeti műfajok fontossági sorrendjének, mivel népünk életében és költészetében is e művészi formáé az első hely. Kodállyal együtt Ortutay Gyula is azt vallotta, hogy az egész népi műveltség csúcsa, virága a népdal.[1] Ennek megfelelően klasszikus antológiájában is e műfaj szerepel az első helyen.

Már pályája kezdetén sajnálkozva állapítja meg önmagáról, hogy zenei képzettsége nem éri el a korszerűség-követelte szintet, mégis egyik előharcosa a népzenekutatással való együttműködésnek. Élénk figyelemmel kíséri és munkáiba lehetőség szerint be is építi a népzenekutatás — elsősorban Bartók Béla, Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos — legfrissebb eredményeit; sok tekintetben — főként a történeti és összehasonlító kutatások terén — követendő példának is tartja; a szövegkutatók közül mindenestre talán nála találunk legtöbb népzenei hivatkozást. A *népzene: zenei anyanyelvünk* kodályi koncepciót elfogadja és tovább szélesíti, így a népköltészet kutatását ő sem tekinti végcélnak vagy öncélnak, hanem költészeti anyanyelvünk alapozásának. Gondolatai és tettei szoros egységbe fonódtak: Ortutay Gyula érdeme a Magyar Rádió *Pátria*-lemezsorozatának és részben a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő *Magyar Népzene*

[1] Ortutay Gyula 1943. 258.

*Tárá*nak megindulása, valamint a korszerű általános iskolai népzeneoktatás bevezetése is.

Kodály követője a népköltészet-népdal történeti stílusrétegei felfejtésében, ha ő maga az általános kérdések megválaszolásán túl nem is jutott; egy-egy alkotáson vagy alkotáscsoporton belül észlelte a történeti rétegzettséget. Bartóké pedig a nemzetközi összehasonlítás módszere terén: a kölcsönhatások tárgyilagos vizsgálatát sürgeti ő is, rámutatva a Bartók által megtalált ún. *rosta*-rendszerre, mely a korábbi gépies és mindig egy irányba néző *átadás-átvétel* szemléletet korrigálja.

Ortutay Gyula gyűjtői ideálja Kálmány Lajos, Bartók Béla és Kodály Zoltán, akik nemcsak a szakszerűség követelményeinek tettek eleget, hanem a néppel való azonosulásra is példát mutattak. Annyival lépett tovább mestereinél, hogy ő az aktív politika feladatait is magára vállalta.

A népzenekutatás nagy mestereihez, e fejlett tudományághoz való erős kötődés sem feledteti azonban vele a szövegkutatás sajátos és önálló feladatait. Az *együtt hullámzó* (Ortutay Gyula kifejezése) dallam és szöveg történeti útja eltér, hangsúlyozza többször is, a dallam a maradandóbb, az eszmei mondanivalót is hordozó szöveg viszont a fontosabb és változékonyabb, tehát mindig is több a szöveg-, mint a dallam-típus, és kettejük találkozása rendszerint csak *alkalmi*.

Ortutay Gyula nem dolgozott ki új, szöveg szempontú népdalmeghatározást, ehelyett Bartók és Kodály felfogását fogadta el. Mestereinél még következetesebben hangsúlyozza viszont a népdal társadalmi beágyzottságát és abból ki nem szakítható kutatásának fontosságát.

Móricz Zsigmondéhoz hasonló, egész életére kiható élményben volt része már első gyűjtőútja során is, amikor „egyszerre szerethettem a balladák, mesék szépségét és gyűlölhettem a félig feudális, félig kapitalista társadalmat"[2] — írja visszaemlékezésében. Európai összefüggésekre vagy más műfajra való kitekintése során is újra és újra hangsúlyozza, hogy éppen a szegényeknek a leggazdagabb a költészetük, és észreveszi, hogy a népköltészet minden műfajában — a siratóénekektől a kis gyermekdalocskákig — közvetve vagy közvetlenül jelen van a társadalmiság. Erre elsősorban népdalpéldákat idéz. Nézete szerint a nemzetközi műfaji és formai rokonság sem azonos az eszmeivel, ez utóbbi a magasabb rendű, melynek alapja a népek közös sorsa és tartós együttélésük. Örömmel fedezi fel ezeket a megfeleléseket — Franciaországtól Romániáig — minden általa ismert vagy ismertetett nép költészetében, és ugyanakkor arra is rámutat, hogy e rokonság főként a kesergő műfajokban (katonasiratók, kivándorló énekek, társadalmi panaszdalok stb.) mutatkozik meg.

Ortutay Gyulát elsősorban ez a népközelség, életközeli történelem- és társadalomszemlélet óvta meg a filológiai és a szociológiai egyoldalúságoktól, továbbá a nacionalista elfogultságtól, és segítette őt abban, hogy a nemzeti — nemzetközi, hagyomány—újítás, egyéniség—közösség ellentétpárokat mind árnyaltabban tudja feloldani. A paraszti közösség kissé elhomályosult vagy elhomályosított fogalma helyett ő a múltban és a korabeli jelenben egyaránt konkrét csoportokat (öntudatos lázadókat, belenyugvó jobbágyparasztokat vagy gőgös despotákat) lát, ezek dalkincsének elkülönítésére eredményes kísérletet is tesz. Egyik úttörője hazánkban az ún. *történeti és társadalmi nép-*

[2] Ortutay Gyula 1972—73. 19.

költészet, elsősorban pedig a történeti népdalok kutatásának. Önként következik mindebből a munkásdalok iránt utóbb megnyilvánult érdeklődése is. ORTUTAY Gyula nyomatékosan hangsúlyozta a munkásfolklór *paraszti* gyökereit, az énekelt dalok közösségi jellegét, ugyanakkor viszont rámutatott az egyéniség nagyobb szerepére, a szóbeliség *másodlagos* és az illegalitásból adódó *kényszerű* voltára, továbbá e — főként mozgalmi célzatú — folklóralkotások nagyobb társadalmi tudatosságára is.

A folklór másodlagosságának, utánzó jellegének minden korábbi és jelenünkig kísértő elméletét sokféle formában cáfolja, végső fokon a nép vállveregető lenézését sejti benne. Iróníkusan cáfolja a „das Volk dichtet" romantikus grimmi elképzelést, bár ő maga is költőóriásnak, kollektív költőnek tekinti a daloló népet; ugyanakkor viszont még mesterével, BARTÓKkal is szembeszáll, hogy az egyéniség jelentkezését nyomon követhesse. Az egyéniségkutató ORTUTAYnak legnehezebb dolga kétségkívül éppen a népdalok kérdésében volt. Nemcsak BARTÓK Béla, hanem követői, többek között VARGYAS Lajos is tagadták az egyén dallamalkotó képességét, és azt hangsúlyozták, hogy a dallam (-típus), főként pedig a zenei stílus *közös* szellemi termék, kollektív produktum, mely ösztönszerűen alakult ki. ORTUTAY Gyula készséggel elismeri, hogy épp a népdal előadása során van legjobban megkötve az énekes: kész és kicizellált szöveg- és dallamszerkezet, azon belül formulakincs áll rendelkezésére, sőt esetleg nem is szólóban, hanem kórusban kell énekelnie, a „közönség" elvárásai is mások, mint a mesemondás során. Az egyéniség, az ún. *nótafa* azonban ORTUTAY Gyula szerint semmiképp nem lehet ez esetben sem puszta gép, aki a hallottakat tökéletes hűséggel adja vissza, hiszen ilyenre nincs is példa az egész népköltészetben, hanem megteszi a maga „javaslatait", és a közösséggel igyekszik ezeket elfogadtatni, másrészről viszont a kollektív produktumokat is tovább variálja és gazdagítja. Amíg élő a népdalgyakorlat, mindez gazdagodásra vezet; szép példája ennek az új stílusú népdalok egész nyelvterületünkön való viszonylag gyors, fokozatos elterjedése. ORTUTAY Gyula az egyéniségkutatás hazai meghonosítója és egyik kimunkálója magától értetődő következetességgel sürgeti az említett nótafák teljes népdal-repertoárjának összegyűjtését és vizsgálatát, hogy az egyéniség—közösség kérdésében itt is tisztábban láthassunk. A népzenekutatók csak némi késéssel követték tanácsát, annál nagyobb örömmel regisztrálta eredményeiket (pl. BARSI Ernő sályi kutatásait), melyek e minden ízében közösségi műfaj tükrében is felvillantják az egyéni előadók arcát. (Kedvelt dallamfordulatok előnyben részesítése, az ismert szövegversszakok megválogatásának és egymáshoz csiszolásának egyéni módja és sorrendje stb.)

A nép szellemi alkotókészségének lenézését látta abban az elméletben is, amely szerint a folklór mindig csak utánzat, romlás lenne, és csak egyoldalú hatások érik az irodalom, a hivatásos művészetek részéről. Kidolgozza a folklorizmus – folklorizáció kétoldalúságának korszerű elméletét, amelynek továbbmunkálásán éppen napjainkban fáradozunk; ezzel kapcsolatos említett példái éppúgy felölelik a francia népköltészet-irodalom, mint a magyar népzene-műzene kapcsolatát. Külön gonddal mutat rá a folklórban „megszépült" CZUCZOR- és PETŐFI-dalokra (*Alku, Hegyen ülök* . . . stb.) és a *Csak egy kislány van a világon* . . . típusú szentimentális műdalok egészséges beilleszkedésére és alakulására. Kissé talán a folklór felől és annak javára nézi e kétoldalú folyamatot, de egy percig se feledjük, hogy ez a hangsúly *mások* egyoldalú és általa igaztalannak érzett álláspontja miatt tolódott így el!

Ortutay Gyula elhatárolja magát a városi műdaloktól és más félnépi alkotásoktól, bár a kutatásukat sürgeti; míg pl. a franciáknál természetesnek veszi a falusi—városi, paraszti—polgári és proletár költészeti formák tartós együttélését és összefonódását, nálunk azonban sem a saját, sem pedig a velem együtt készített közös antológiánkban nem tűrte meg ezeket az átmeneti formákat. A nép úgy-ahogy meg tudott ezekkel barátkozni, Ortutay Gyula esztétikai igényessége azonban már kevésbé. Számára a népdalok sem csak a kutatás tárgyát képezték, hanem gyönyörködtették és esztétikai élvezetet is nyújtottak neki. Ortutay legszebb és valósággal költői ihletű sorait a tudós és a műélvező találkozásának köszönhetjük, pl. amikor a *Kossuth-nóta* egyik átalakított változatát a maga sokoldalú módján elemzi. (E témájára egyébként mind gazdagabb és részletesebb elemzéssel többször is visszatér. Valóban, népünk 1848 utáni, Bach-korszakbeli hangulatát a lehető legtökéletesebben fejezi ki e négy sor: — Esik eső karikára Kis angyalom kalapjára. Nem esik az urakéra, Sem a szegény rabokéra. E dal hangulati tömörsége Goethe *Wanderers Nachtlied*-jére és Arany: — *Életem hatvanhatodik évébe' . . .* kezdetű kis versére emlékeztet.)

Ortutay Gyulát minden tekintetben az egységben látás igénye jellemzi és vezérli, ennek megfelelően a műfajok és formák szerves összefüggésrendszerének, tehát egységesnek tekinti az egész népköltészetet is. Elvi jelentőségű tanulmányaiban mindig is a három fő műfajra (dal—ballada—mese) való *egy idejű* kitekintés jellemzi. Bár a népdal műfaji sajátosságaival behatóbban nem foglalkozik, lényegének megragadásához mégis talán ő jutott a legközelebb: „egyszerre fejezi ki az énekes legszemélyesebb vágyait, érzelmeit s egyben magának a népnek is önkénytelen vallomása életről, szerelemről, halálról, létünk alapvető kérdéseiről."[3] Szerinte hagyományos és új, közösségi és egyéni, további tartalmi és formai összetevők sajátos műfaja a kis formátumú, proteusi változékonyságú lírai népdalhagyomány, mely történeti rétegekre, tartalmi csoportokra, azon belül típusokra osztható; megtartó kerete a dallam, ill. a drámai jellegű szerkezet, és a legkisebb elemi részecskékből szabad variálással való építkezés jellemzi. E kis alkotórészekből való megvalósulás és megvalósítás törvényszerűségei azonban nagyon bonyolultak.

Ortutay Gyula többször is bírálja Erdélyi János *tartalmi* népdalcsoportosításait, rámutat e kategóriák viszonylagosságára és folytonos átfedéseire, sőt az epika és a líra határterületeire. is Ő maga a további és részletekbe menő csoportosítással nem foglalkozik, klasszikus antológiájában is mindössze hét nagy tömböt különít el, holott tudjuk: a népdalcsoportok száma félszáznál is több! Helyesen hangsúlyozza, hogy inkább egy-egy lírai alapeszme, gondolat, szövegmag vagy párhuzam-hasonlat köré épülő dalcsaládokról mint tartalmi dalcsoportokról lehet szó. Affinitás-elméletében külön is kifejti, hogy e nem epikus, tehát lírai daloknál inkább a dallamszerkezet és a kisebb, elemi részecskék egymáshoz való kapcsolódását figyelhetjük meg. Mivel a dal nemcsak mondatnyi, hanem még kisebb alapegységekre bontható, így virágzó dalhagyomány esetén még az esetleg széténekelt és „romlott" változatokból való újjáalakítás lehetősége is megmarad (pl. — *Két út van előttem . . .*). Ha nem is mondta ki határozottabban, mégis Ortutay Gyula vette észre elsők között, hogy még a felbomlott, szervetlen, részeire szakadt és az epikus szüzsé egységes keretét nélkülöző elemi (epikus)

[3] Ortutay Gyula 1943. 262.

részecskék is újabb építőkövei lehetnek egy utóvirágzását élő lírai dalhagyománynak. Az epika elhanyatlásával nem feltétlenül egyidejű a líráé! Ezt a felismerést szakmai kötelességünk továbbmunkálni!

A magyar népdal formai kérdéseivel nem foglalkozik részletesen, idevágó általános megállapításai részben összegezők, részben pedig iránymutatók is. Egyik legfontosabb felismerése a magyar népköltészet, azon belül a népdal *drámai* jellege: ez szerinte megmutatkozik a kettős — párhuzamos vagy ellentétes — szerkesztésben, a lírai monológok dialógusokká való átalakításában, a szöveg—dallam kapcsolatában, e kettő szerkezetében és végül még a rímelésben is. Tartalom és forma így ötvöződik egybe ezen a meglehetősen behatárolt szinten, amelyen belül viszont — hangsúlyozza ORTUTAY, mintegy BARTÓKra emlékeztetve — a megvalósítás tökéletes. E drámaiság segítségével újszerűen tudja értelmezni az „elkoptatott" *természeti kezdőkép* mibenlétét is, sőt külön önálló csoportosítást is ad, így a meglehetősen kiterjedt és már régóta megrekedt vonatkozó szakirodalomban új utat is tud törni.

A stílus kérdései inkább a balladával és a mesével kapcsolatosan érdeklik, itt is lényeglátó tömörséggel helyére teszi viszont a népdal *realizmus*ának és *szimbolizmus*ának összekuszált kérdéseit, egyszerre határolva el magát a vulgarizálástól és a romantizálástól. A takarékos jelzőhasználatra és ezzel szemben — a drámaiságból következően — az igék nagyfokú kedvelésére vonatkozó megfigyelései a népdalokra is érvényesek. Elismeri, hogy a verstani és a dallamkutatások sokkal több régiséget tárhatnak fel mint a szövegek elemzése, e formai vizsgálatoknak azonban szerinte is megvannak, ill. meglesznek a megfelelő tartalmi-műfaji konzekvenciái. Ilyen értelemben — bár ő maga közelebb áll a tipologikus szemlélethez — nem utasítja el a *genetikus* kutatások lehetőségét sem. Ezen az alapon híve az összehasonlító történeti, közelebbről a finnugrisztikai kutatásoknak. E tekintetben is éppen a népdalokkal kapcsolatosan legnehezebb a kutatás helyzete, hangsúlyozza.

Mind átfogó népdal-szemléletének, mind pedig az elvi tanulmányokban kifejtett általános népköltészet-elméletének tanulságos összegeződése a Kossuth-hagyományról írt nagy tanulmánya. Már maga a témaválasztás is jellemző: — ülésszakunk alkalmából ismét — időszerű, jubiláris, ugyanakkor ORTUTAY Gyula számára mégis „örökzöld", sorra kerül itt a hős ábrázolása a (lírai) költészetben, népünk szubjektív, mégis biztos történelmi ítélete, a variálódással párhuzamosan megmutatkozó mind tudatosabb politikum — W. STEINITZ fontos felismerése! —, a félnépi és népi alkotások átmenetei, a nemzeti és a nemzetközi jelleg megnyilvánulásai, ill. az átvételek és párhuzamok, az eltérések és elutasítások okai stb. (Pl. a Kossuth-párti magyar és a Kossuth-ellenes nemzetiségi dalok.) Foglalkozik a *Kossuth-nóta* sokat boncolt eredetkérdésével — bár nem ezt tartja a legfontosabb kérdésnek —, valamint a munkásmozgalomban való utóéletével egyaránt. Kitekint más szociális jellegű műfajokra (pl. betyárdalok és -balladák), és értékeli a variálódásból adódó gazdag, több száz darabból álló 48-as daltermést. A Kossuth-hagyományon belül jó felismerése az inkább *nemzeti* mondanivalót megfogalmazó dalok és a jobbára *szociális* tartalmat hordozó prózai epikus alkotások közötti különbségtétel. Népünk „Kossuthot magát is, ezeket a dalokat is mindenfajta elnyomás elleni küzdelmében jelképnek is, vigasztalódásnak is tekintette"[4] — írja. Ezért használnak fel az énekesek előző korszakokból származó tartalmi-

[4] ORTUTAY Gyula 1952b. 270.

formai elemeket, alakítják át a dalt újra és újra, s később átváltanak a bizakodásból kesergésre. A 48-as és a bukás utáni dalok hangvétele éppúgy eltér, mint a korabeli honvéd- és a későbbi, kényszerűségből fakadó Ferenc József-kori katonadaloké is; épp ezek a történelmi-társadalmi mozgalmakat kísérő lírai dalok — vallja KÁLMÁNY Lajossal együtt — a nép történelemszemléletének legjobb fokmérői. ORTUTAY Gyula nemcsak a magyar népköltészeten belül választja külön a kincstári, „megrendelt", „színből" és az önként, szabadon, „szívből" énekelt katonadalokat, hanem arra is rámutat, hogy a szomszédos népek Kossuth-ellenes dalai mögött mindig ott „munkált" Bécs messzire nyúló intrikus keze. Amilyen sajnálkozva regisztrálja ezt, ugyanolyan nagy örömmel írja egyik kései beszámolójában, hogy az újabb morva, szlovák és más szomszéd népi kutatások is jelentős Kossuth-barát dalhagyományt tártak fel, habár ez a Mátyás király és Rákóczi személyéhez fűződő nemzetközi hagyomány gazdagságát nem is éri el. További terve volt ezeknek a közös nemzetközi hagyományoknak tüzetesebb kidolgozása, de erre és még sok minden másra sem futotta már idejéből.

ORTUTAY Gyulát széles körű érdeklődésének és kiterjedt közéleti tevékenységének folyton változó keretein belül is igaz hűség és állandóság jellemzi; ebből adódott sokoldalú és lankadatlan érdeklődése (pl. a népdalkutatás iránt is); a kortársi eredmények folyamatos összegezése és az új feladatok kijelölése, ezek a fő érdemei. Figyelme nem veszett el a részletekben, mindent azonnal nagy összefüggésrendszerbe tudott elhelyezni. E nagy ívű szemlélete és módszere éppen e részletekből építkező, proteusi változékonyságú és kis formátumú népdalok tekintetében segítette őt maradandó elmélete kidolgozásában.

ORTUTAY Gyula egyénisége — magasabb szinten — kedvenc nótafáira és mesemondóira emlékeztet: ő saját korának egyik legjobb összegezője és a jövőbe vezető utak legbiztosabb kijelölője is. A népdalkutatók is az ő nyomdokain haladnak.

ORTUTAY GYULA E FEJEZETHEZ FELHASZNÁLT MŰVEINEK JEGYZÉKE

1933 *Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény.* Nyíri, rétközi balladák, betyár- és juhásznóták. Szeged. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, V.

1936, 1960 *Magyarország felfedezése.* = Írók, népek, századok. Budapest, 319—326.

1936, 1960 *Kalendáriumolvasó magyarok.* = Írók, népek, századok. Budapest, 369—373.

1939a *Solymossy Sándor a szegedi egyetemen.* Ethnographia L. 188—192.

1939b *A magyar népköltési gyűjtemények története.* Ethnographia L. 221—237.

é. n. *Rákóczi két népe.* Magyarok könyvtára 4. sz. Budapest

1940, 1960 *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés.* = Írók, népek, századok. Budapest, 277—289.

1942, 1960 *Kriza János.* = Írók, népek, századok. Budapest, 191—201.

1943 *A magyar népköltészet.* Különnyomat a Művelődés Könyvtára IX. kötetéből. 249—304.

1952a *Kodály Zoltán hetven éves.* Ethnographia LXIII 257—262.

1952b *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban.* Ethnographia LXIII. 263—307.

1955a *Magyar népköltészet, I. Népdalok.* Magyar Klasszikusok. Bevezetés. 7—79. Budapest

1955b, 1960 *Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában.* = Írók, népek, századok. Budapest, 329—334.

1955c 1960b *A munkásosztály népköltészete.* = Írók, népek, századok. Budapest, 379—386.

1955d 1960c *Eleven vagy múzeumi kultúra?* = Írók, népek, századok. Budapest, 387—393.
1956 *Ha rózsaszál leszel.* A francia népköltészet gyöngyszemei. Szerk.: Dobossy László. Bevezető . . . 5—16. Budapest
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei) — Különnyomat az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei IX. kötete 3—4. számából. 195—238.
1961a *Kihajtott a bükk levele.* Román népballadák és népdalok. Szerk.: V. András János és Domokos János. Bevezető . . . 5—9. Budapest
1961b 1966 *Tudomány és politika.* = Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok. 7—11. Budapest
1961c 1966 *Bartók Béla.* = Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok. 219—225. Budapest
1963 *Kelet és Nyugat között.* A magyar néprajzi kongresszus anyagából (1963. okt. 16—20.). Különnyomat az MTA XXI. kötete 1—4. számából. 29—40.
1965 *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* Ethnographia LXXVI. 3—9.
1966a *Kis magyar néprajz.* 4. átdolgozott kiad. 13—27. Budapest
1966b *A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai.* Ethnographia LXXVII. 1—11.
1966c *Erdélyi János.* Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok. 61—72. Budapest
1969, 1974 *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* Nemzetközi szimpózium Budapesten (1969. máj. 28—30.) S. a. r. Voigt Vilmos. 11—13, 17, 24—25, 65—66, 76, 79—81, 87—88, 100—104, 119, 120—121, 127—129. Budapest
1970 *A nemzeti és nemzetközi kérdése a néprajzban.* Artes Populares 1. sz. 3—20. Budapest
1972—73 *A magam gyűjtéséről.* Artes Populares 2—3. sz. 1—21. Budapest
1975 *Magyar népdalok.* I. 2. kiad. A magyar népdal. 7—69. Budapest

Imre Katona

DIE ERFORSCHUNG DER VOLKSPOESIE BEI GYULA ORTUTAY

(Auszug)

Neben der Märchen- und Balladenforschung hat sich Gyula Ortutay mit der volkstümlichen Lyrik, dem Volkslied weniger beschäftigt. Trotzdem kann man in seinen allgemeinen theoretischen Studien über die Volksdichtung und in einigen seiner kleineren Studien auch betreffs der Volkspoesie zahlreiche wichtige Stellungnahmen und theoretische Zielsetzungen finden.

Ortutay hat nicht aufgehört zu betonen, daß der Text der Volkslieder nur im Zusammenhang mit der Melodie gedeutet werden kann. Die Ergebnisse der ungarischen Ethnomusikologie verfolgte er aufmerksam und benützte sie. Er machte sich auch die Konzeption Zoltán Kodálys von der Wichtigkeit der Volksmusik in der nationalen Kultur zu eigen: „die Volksmusik: unsere musikalische Muttersprache". Im Zusammenhang mit Melodie und Text betonte er, daß die Melodie dauernder ist, der auch Ideen vermittelnde Text ist veränderlicher, spiegelt aber die gesellschaftliche Wirklichkeit reicher schattiert wider.

In der Forschungsarbeit Ortutays spielte von Anfang bis zum Ende die Untersuchung des Verhältnisses zwischen Individuum und Gemeinschaft eine zentrale Rolle. Dies erschien im Falle der oft in Gruppen gesungenen Volkslieder anders, als im Falle der von Anfang an in individuellem Vortrag angehörten Volksmärchen. Ortutay hat auf die Bedeutung der ausgezeichneten Sänger hingewiesen und eine Untersuchung ihres Repertoires und ihrer individuellen Vortragsweise betrieben. In den Theorien, die in der Folklore bloß Nachahmung, „Zersingung", sahen, sah er die Geringschätzung der geistigen Kreativität des Volkes. Gerne analysierte er in der Volksdichtung die ästhetisch erfolgreiche Umformung literarischer Texte.

Mit der formellen Analyse der Volkslieder hat Ortutay sich wenig beschäftigt, aber einige bemerkenswerte Feststellungen über den dramatischen Charakter, den Realismus und den Symbolismus des Volksliedes sind ihm zu danken.

Kríza Ildikó

Az európai népballada kutatója

ORTUTAY Gyuláról mint mese- vagy balladakutatóról beszélni annyit jelent, mintha egy nagy műből csak egy-két mozaikot emelnénk ki. Számára a népi kultúra mindig egyetlen, oszthatatlan egységet jelentett. Akár művészetéről, társadalmáról, balladájáról, műveltségéről szólt, összefüggéseket keresett és mutatott ki. Nemcsak a szellemi kultúrát látta egységesnek, hanem ezzel együtt az anyagi, társadalmi kultúra minden jelenségét.[1] Így van ez akkor is, ha az emlékülés adta keretek miatt ezúttal én elsősorban ORTUTAY Gyuláról csak a balladakutatás aspektusából szólok.

Balladatanulmányaiban is mindig igen széles gondolatkört érintett. Véleményt mondott a ballada eredetéről, történeti rétegeiről, az egyes európai népek balladaköltészetének egymáshoz való viszonyáról, a műfaj kialakulásának bonyolult kérdéseiről, a középkori kultúra és ballada kapcsolatáról, az egyéniség alkotókészségéről, az egyes balladák motívumainak történeti hátteréről, az epikus és táncballada elkülönítéséről, a variálódás kérdéseiről, a mese és ballada összefüggéséről éppúgy, mint megannyi más kutatási feladatról.

Ezek közül mindössze három problémakört szeretnék kiemelni:

1. a balladakutatás hőskoráról írottakat,
2. az európai ballada sajátosságaira vonatkozó elméletet,
3. a balladaköltészet társadalmi aspektusát.

1. Kutatásainak kezdeti szakaszára éppúgy jellemző volt a mikrofilológia, mint az elméletek iránti fogékonyság. A népköltészet iránti érdeklődés kezdeti szakaszának, a tudományos folklórkutatás kialakulásának bölcsőjét a XVIII—XIX. század fordulóján találta meg. Sokféleképpen vázolta tudománytörténeti munkáiban, milyen jelentőséget tulajdonított az 1782-es pozsonyi Magyar Hírmondó sorainak, amely a nemzeti nyelv és a magyar népköltészet iránti fogékonyság egyik, széles tömegek előtti bizonysága volt.[2]

Az adatok sorravétele, történelmi és művelődéstörténeti jelentőségének hangsúlyozása mellett sosem veszítette el az érzékét a tekintetben, melyek

[1] ORTUTAY, Gyula 1972-es tanulmánykötete, amely korábban keletkezett írásait összegezte, jellegzetesen mutatja, mennyire széles körű volt tudósi, kultúrpolitikai ismerete, érdeklődési területe.

[2] A magyar népköltészet kutatásának történetét ORTUTAY 1962-ben összegezte COCCHIARA tanulmányának magyar kiadásához. COCCHIARA, Giuseppe 1962.

a fontos állomások.[3] A balladakutatás történetében kiemelkedő szerepet tulajdonított ERDÉLYI János munkásságának,[4] majd KRIZA Jánosének, aki iránt érzett különös rokonszenvét több ízben is hangsúlyozta,[5] és előtte — *Székely Népballadák* című kötetével is — tiszteletét tette.

ORTUTAY számára kutatástörténeti jelentőségén túl igen fontos elméleti tanulságot jelentett a múlt század második felében lezajlott ún. „Vadrózsapör". Amikor a balladakutatás történetéről ír, itt megáll, és széles kitekintésben összegezi a kialakult vita társadalmi összefüggéseit. A folklórkutatás gyermekbetegségeként ítéli meg a sokszor személyeskedésbe fúló vitát. Az összehasonlító típuskutatás szükségességét, a különböző karakterű nemzeti-népi költészetek egyediségét, a kölcsönös egymásrahatás objektív tényeit hangsúlyozza. Természetesen, közel száz év távlatából, a vita szubjektív oldalát nem volt nehéz kiszűrnie, legalábbis sokkal könnyebb volt mint annak idején ARANY Jánosnak vagy fiának ARANY Lászlónak, vagy éppen ALEXICS Györgynek. ORTUTAY érdeme éppen az, hogy a már lezárt vita tanulságait továbbvitte. Gondosan pontokba szedte KRIZA állásfoglalását, GYULAI megállapításaival egybevetette, és a kor irodalmár hangadójának véleményével szembesítette.[6] Végül is megállapítja: „az azonos vagy hasonló motívumok ellenére a nemzeti megvalósulások különbségei a döntőek. A motívumtörténeti kapcsolatok, átmenetek mellett mindig kutatni kell azt a különbséget, amit épp a nemzeti jelleg a nemzetköziség kincstárába visz bele, és ezzel gazdagítja".[7] Így ad ORTUTAY programot a balladakutatásnak, de ha úgy tetszik az egész folklórkutatásnak. Olyan feladatot tűz ki, amely mindmáig nem valósult meg. Csak igényként vethetjük fel újra meg újra, hogy az összehasonlító, azonos motívumokat, jelenségeket egymás mellé állító kutatási módszerek mellett ki kellene dolgozni és létre kell hozni azt a másik irányt, amely kisebb vagy nagyobb méretekben megmutatja, mi a sajátosan nemzeti egy-egy alkotásban, műfajban vagy egy egész népköltészetben, amely eltér a többitől, és ezzel gazdagítja az egyetemes népköltészetet. E tekintetben teljes nézetazonosság volt közte és BARTÓK Béla között, akinek idevonatkozó véleményét mindig szívesen idézte.[8] Könnyebb feladat arról beszélni, ami a népi kultúrákat összeköti, de éppen ő figyelmeztet arra, hogy „a népi műveltségünkbe bejutó elemek csak úgy kaphattak erőre, csak úgy menekedtek meg az elsorvadástól, ha azonosultak, magukra öltötték az új közösség törvényét, vállalták stílusát, immanens szellemét".

A múlt századi balladakutatás másik fontos mérföldkövének GREGUSS tanulmányát tartotta. GREGUSS Ágost személyével, írásával, annak hatásával

[3] ORTUTAY maga mondja, a magyar balladák egyik reprezentatív kézikönyvének előszavában, hogy „eléggé részletesen igyekszem ismertetni a magyar népballada gyűjtésének és elméleti feltárásnak történetét. Különösen azért, minthogy a magyar tudománytörténet különböző fejezetei — nagy kárunkra — megíratlanok. Úgy vélem, hogy a balladakutatás magyarországi története egyben segít nemcsak a mi tételeink kialakításában, hanem a magyar népballada jobb megértésében is". (ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 13.) Ehhez fölhasználta BUDAY Erzsébet és mások kutatásait.

[4] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 14, 17.

[5] ORTUTAY Gyula több ízben szól KRIZA Jánosról: ORTUTAY Gyula 1948. 10—15; 1960. 191—201; ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 9—10.; ORTUTAY Gyula—KATONA Imre 1970. 29.

[6] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 30—33.

[7] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 33.

[8] BARTÓK Béla 1934.

sokat foglalkozott.[9] Méltányolta Gregussban, hogy a balladakutatás hőskorában, a kisszámú (legalábbis a későbbiekhez viszonyítottan relatíve kevés) balladapublikáció mellett, széles kitekintésű, átfogó, nagy hatású elméletet dolgozott ki. Greguss többször javított és publikált tanulmánya[10] mélyen beleivódott a magyar irodalmi közgondolkodásba. A legutóbbi ideig minduntalan kimutatható elméletének hatása. Greguss tételeinek kritikai ismertetését éppúgy feladatának tartotta Ortutay mint a megírás objektív hátterének tisztázását. A külső körülményeket illetően két tényezőt kívánt hangsúlyozni. Egyik az, hogy 1864-ben a „kor irodalmának egyik központi kérdése a balladák ügye".[11] A másik pedig az, hogy Greguss a bukott szabadságharc és hosszú bujdosás után „irodalmunk plebejus nemzeti irányzatához" kapcsolódott[12], híve volt annak a korabeli irányzatnak, amely szerint a műköltészet a népköltészetből táplálkozik, abból tud megújhodni. („A népköltészetnek okvetlenül műköltészetté kell fejlődnie, de midőn ez utóbbi magát a népköltészet által megifjítja, nem vetkőzhetik ki műköltészeti jellemében, s a kezdetleges költés közvetlen és ösztönies szépségeiért nem adhatja cserébe az öntudatos alkotást, a kiszámított és szabályos szerkezetet" — mondja Greguss.[13]

Greguss balladaelméletéből Ortutay azokat a főbb megállapításokat emeli ki, amelyek alapvetőek, meghatározzák a későbbi kutatási irányt, illetve valóban elméleti jellegűek voltak. Élesen bírálja a szerző tévedéseit, a kor romantikus népköltészet-elméletének hatását. Mindezt természetesen azzal a céllal, hogy egy nagy hatású gondolkodó eredményeit az őt megillető helyre tegye.

Ortutay Gregussról szólva eltekint attól, hogy a balladadefiníciót helyesbítse, mindössze úgy tárja elénk, hogy annak ellentmondásossága világos legyen. Idézi Gregusst, aki szerint a ballada „regét mond el dalban" . . . benne „a költészet két neme egyesül: az *epikai*, mert regét beszél; meg a *lírai*, mert érzésben fölolvasztva, dalolva beszéli".[14] Majd azzal összeveti, hogy később Greguss mindhárom költői nem egyesülését látja a balladában, és azt mondja: „A ballada, miként a dráma, szintén a küzdő egyént mutatja föl". Ebből következik pályamunkájának jeligéje is: „a ballada, tragédia dalban elbeszélve".

Elemzési módszerére jellemző, hogy rámutat, milyen kortársi hatások, eszmeáramlatok alapján jutott le Greguss teóriájához. Pl. balladaelméletben a földrajzi determinációt Ortutay szerint Greguss Vischer és Echtenmeyer munkái alapján tette magáévá. Ugyanis határozottan kifejtette a székely és a skót balladák rokonságát ennek az elméletnek hatására. Ortutay élesen bírálta e tekintetben Gregusst, noha érthetőnek tartotta, hogy a kor-

[9] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 34—45.; Ortutay Gyula 1975.
[10] Greguss Ágost 1865. 4. kiad. 1907.
[11] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 34. Másutt Reviczky Gyulát idézve „balladajárvány"-ról szól.
[12] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 34. (A balladáról szólva sokszor visszatér arra az összefüggésre, amelyet az elbukott magyar szabadságharc és a népköltészet felé fordulás között lát. E tekintetben elfogadta Sőtér István koncepcióját az abszolutizmus és dualizmus korának irodalmi életét illetően. (Vö. Sőtér István 1963. 202—205.)
[13] Gregusst idézi Ortutay: Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 35.
[14] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 37—38.

szak eme divatos elmélete nem maradhatott hatástalan GREGUSSnál. Ugyancsak elmarasztalta GREGUSSt a keresztény világszemlélet műfajalakító elvként való beállítása miatt. „A ballada emberi szenvedélyeket szólaltat meg, s mivel pedig a szenvedély rendszerint bűnbe sodorja az embert, jutalom is rendszerint bűnhődés: íme a ballada tragikumának egyik eleme" idézi ORTUTAY GREGUSSt.[15] Ezzel indokolja elméletileg GREGUSS, miért nincs az antik világnak a mi értelmünkben vett balladája. Más társadalmi alapból értelmezhető a végzetnek, a sorsnak a görög moirának, a latin fátumnak egészen más elvrendszere. Az antik tragikum a végzetből következik, a keresztény tragikumtípus az egyéni akaratszabadság, a bűn és bűnhődés princípiumát állítja fel.[16] ORTUTAY ezt az elvi fejtegetést a marxista társadalomtörténet ismeretében elavultnak tartja, és a bűn és bűnhődés hatásos, ARANYtól kezdődően BEÖTHYN, SOLYMOSSYN és másokon keresztül máig ható magyarázatát tudománytalannak mondja.[17]

Hírhedtnek minősíti GREGUSS balladai homályról szóló esztétikai tételét. Szenvedélyesen elutasítja. A műfaj és a folklór sajátos arculatának meg nem értésével tudja csak magyarázni GREGUSSnak azt a véleményét, hogy a ballada szereti „az egyes kiszakított részleteket, a félhomályt, a zavarost, jobban esik sejtenie, mint tudnia, gyakori a hézagossága, mintha megvetné a teljességet".[18] ORTUTAY éppen ARANY Jánosra hivatkozva utasította el GREGUSSt, és hangsúlyozta: „a népdal, a ballada szaggatottsága elválaszthatatlan a kis falusi közösség hallgatóinak ismeretanyagától, a szájhagyomány ismételgetésétől".[19] Erre a tételére másutt, amikor a szájhagyományozódás törvényszerűségeiről szól, részletesebben is kitér.[20]

A kritikus megjegyzések ellenére ORTUTAY pozitívan, érdemeit elismerve szól GREGUSSról. Éppen azért, mert jelentősnek tartja, időz munkájánál.[21] GREGUSSról írt utolsó tanulmányát 1975-ben azzal a sommázattal zárta, hogy a százéves elmélet ma is korszerű, a nemzeti kutatás meríthet belőle. Ő maga is sokszor hasznosította GREGUSS gondolatait. Vallotta például a műfaj kettősségét a tekintetben, hogy a balladák részint epikus karakterűek, részint líraiak.[22]

Sajnálatosnak tartotta, hogy GREGUSS után a magas szintű gyűjtői tevékenység köré nem fonódott a nagy elődhöz méltó elmélet. Bár kétségtelen nagy erénye GREGUSSnak a széles kitekintésű fejtegetés, de egyszersmind le is állította az ilyen irányú további előrehaladást. Úgy telik el több mint fél évszázad, hogy legjobb esetben saját maga javítgatja az 1864-ben írt pályamunkáját, de senki meg sem kísérli újabb összegezéssel felülmúlni azt.

[15] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 39.
[16] Vö. ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 39.
[17] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 39.
[18] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 43.
[19] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 43.
[20] ORTUTAY Gyula a szájhagyományozás törvényszerűségeiről több ízben szólt. Mindenekelőtt fontosak 1938-, 1959- és 1961-es tanulmányai és az e témakörben általa kezdeményezett tanácskozáson kifejtett véleménye. (VOIGT Vilmos 1974.)
[21] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 34.
[22] A magyar népballada kialakulásában két lényeges tényezőt kell figyelembe venni: „a históriás és a táncos epikus ének, ami az európai népballadát létrehozta". (ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 77.)

Ortutay szerint a századfordulót magas szintű tudatos gyűjtőmunka jellemezte.[23] A ballada elméleti kutatásában csak a harmincas években kezdődik újra valamiféle mozgás. Solymossy merev periodizációját nem tartotta elég megalapozottnak, Dános Erzsébet összefoglalását a magyar népballadáról[24] Katona Lajos, Heller Bernát, Honti János kutatásainak közvetett hatásaként értékelte, és különösen a katalógus-kísérletét becsülte sokra, amelyben elsőként alkalmazott tragikumtípusok szerinti tagolást.

2. Ez időben Ortutay már közzétette a saját elképzeléseit a magyar és európai népballadák szétágazó elméleti kérdéséről.[25] Izgatta őt a ballada kialakulásának, eredetének mindmáig tisztázatlan kérdése. Évek múltával több ízben visszatért ehhez a kardinális kérdéshez, mindig újabb és újabb eredmények alapján csiszolta állásfoglalását. Érdemes tanulságokkal jár összevetni Ortutay 1935-ben, 1953-ban és 1968-ban közzétett idevonatkozó írásait. A legelső összefoglalásában — amelyekben a szellemtörténeti irányzat hatása még nyomon követhető — éppúgy a több ágú műfaji eredeztetést tételezi fel, mint később, amikor nemzetközi fórumon, általános méltánylás közepette adta elő erről szóló véleményét.[26]

Balladaelméletében a magyar népballada helyének kijelölése, meghatározása a cél. A „rész-és-egész" viszonyában kívánta elhelyezni a műfajt. A magyar ballada kialakulása, története, műfaji sokszínűsége megérthetetlen az európai összefüggések nélkül. Az egyes nemzetek változatos balladaköltészetének ismeretében úgy tekintette, hogy a „ballada" voltaképpen egy nagy műfaji medence.[27] Definíciójában is igen lényegesnek tartja az eredet felől való megközelítést. Így pl. a hősepika és a ballada viszonyát elsősorban a balladák egy rétegénél; az epikus, történeti balladák kialakulásánál tartja fontosnak. Hazánkban ő volt, aki mindig kellő hangsúllyal méltatta Derup munkásságát az antik hősepika és a ballada összefüggését illetően. Megfordította Wolf, Heusler, Zsirmunszkij állítását, és azt mondta: „Nem az a kérdés tehát, hogy a balladából születik-e az eposz, vagy minden eposz balladás énekből születik-e, mert pl. a Digenis Akritas eposzhoz harminc balladából

[23] Kálmány Lajost nemcsak elméletileg jól felkészült gyűjtőnek tartja, de olyan szakembernek, aki a korabeli tudományos kutatás szintjén áll. Iránta érzett tudományos elkötelezettségét sok írásában, munkájában ki is fejtette: *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés címmel.* (Budapest, 1960. 277.); Kálmány Lajos 1954. Bev. 5—17.; Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 46—49.

[24] Vö. Solymossy Sándor é. n. III. 73—126. Közvetetten hatott Katona Lajos (1912.), Honti János (1962.) és Dános Erzsébet könyve a magyar népballadáról (1938.).

[25] A *Székely Népballadák* c. kötetének előszavában tudománytörténeti, műfajcentrikus, folklórpoétikai elméletét rövid tanulmányként tette közzé. Ezt kiegészítették az egyes balladákhoz fűzött jegyzetei (Ortutay Gyula 1935.).

[26] Ortutay Gyula 1935., 1953.; Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. A nemzetközi balladakutatást tekintve éppúgy, mint a hazai irányokat ismerve fontos feladat a ballada műfaj genezisét tisztázni. Noha egyike a legösszetettebb feladatoknak, mégis tulajdonképpen kiindulópont. Minden más elméleti kérdés ebben gyökerezik, akár a műfaji formák megjelenését, alakulását, akár a poétikai kifejezőeszközök változását figyeljük. Ortutay egyrészt sokat merített Greguss (1865.) elméletéből, másrészt nem maradt hatástalan Entwistle (1938.) könyve. Tájékozott volt a nemzetközi kutatási eredményekben, és azok ismeretében kötelezte el magát a ballada műfaj poligenetikus eredeztetése mellett. Noha mindmáig nincs lezárva a műfajmeghatározás, műfajgenezis kérdése, úgy látszik a legújabb publikációk tükrében is, hogy tudományos állásfoglalása megalapozott volt. (Vö. Brednich, Rudolf Wilhelm 1976.)

[27] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 59.

álló ciklus is kapcsolódik, amelyek megelőzték az eposzt, és így ez azt jelenti, hogy a ballada első megjelenése a 9—10. századra tehető."[28] („A balladára vonatkozó legkorábbi adatok időhatárát az akriti görög balladák felfedezése óta az időszámításunk utáni 9—10. századig tolhatjuk ki" — mondja ORTUTAY.)[29] A XII. századi francia, skandináv források, a XIII. századi szláv adatok alapján poligenetikus műfajnak tartja, amelynek virágkora a XV—XVI. század volt. „Akkor bontakozott ki műfaji változatainak teljes gazdagságában, akkor alakult ki témáinak az a tömör, drámai szerkesztésű formája, ami az epikus énekköltészetben a balladának olyan különleges helyet biztosít".[30] Másutt azonban ez a fejlődés nem következett be, vagy legalábbis egészen másként. Pl. a finn balladák nagy része a Kalevalához kapcsolódik. A műfaj létrejöttét társadalmi-kulturális jelenségnek tartja, ami a feudalizmus megszilárdulásának kezdeteinél jelentkezik mindenütt mint műfaj, ott ahol az eposz és más nagyobb méretű epikus formák háttérbe szorulnak, noha a szláv kutatók anyagának ismeretében tudja, hogy a két műfaj milyen szívósan képes élni egymás mellett is. Kétséget kizáróan európai műfajnak tartja. Földrajzilag Európában keletkezett, minden más ballada több-kevesebb áttétellel visszavezethető európai formákra (pl. mexikói corrido, ausztráliai bozótirtó ballada, észak-amerikai telepesek balladái), és alátámasztva érzi állítását TŐKEI és KARA kutatásaival, akik kelet-ázsiai források alapján csak ún. balladakezdeményekről, balladai konfliktusokhoz hasonló jelenségekről informálnak.[31]

A műfaji eredettel összefüggően ORTUTAY a balladaköltészet nagy áradatát három csoportba sorolja: „Az első réteget a »mitológiai« (vagy mesei, hiedelemszerű) témák jelentik, s ilyen énekek valóban a bilinák közt éppúgy akadnak, mint a délszláv vagy a norvég, skót balladák közt. A másik réteg: történeti epikus témák s ezek körében külön összefüggő csoportnak tekinthetjük a kelet-európai népeknek a törökökkel való küzdelmeikre vonatkozó balladáikat, epikus énekeiket. Ez a csoport a bolgár, a román, a délszláv s a magyar balladák közt egyaránt meglelhető, meglelhető az ukrán és orosz anyagban is. A harmadik csoport a legáltalánosabb, legváltozatosabb anyagú; az egyéni, családi tragédiákat és komédiákat eldaloló-táncoló epikus ének".[32] Negyedszázada megjelent írásában a korabeli kutatásokat megelőzve mondta ki általános véleményét, s nem csoda, hogy felfigyelt rá a nemzetközi folklorisztika. Később, több mint egy évtizeddel az említett írás után írja meg PUTYILOV a szláv balladaköltészet történeti rétegeiről összehasonlító kutatásra támaszkodó elméletét, majd ugyanezt bizonyítja a cseh O. SIROVATKA is.[33] A rendszerezést illetően pedig kortársainál átfogóbb, szélesebb ívelésű csoportosítást vázol.

Noha a század elejétől kezdődően vannak kísérletek a ballada rendszerezésére, és minden jelentősebb balladakutató változtatott a korábbi szisztémákon, az általa megismert részeredmények alapján, mégis tulajdonképpen

[28] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 63.
[29] ORTUTAY Gyula 1953. 129.
[30] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 65. ORTUTAY nem osztotta a balladakutatás tekintélyes személyiségének, Eric SEEMANN-nak a Wolfdietrich eposz és ballada összefüggéséről szóló elképzeléseit. Vö. SEEMANN, Eric 1949. 119.
[31] Vö. TŐKEI Ferenc 1964. 80—81.
[32] ORTUTAY Gyula 1953. 131.
[33] PUTYILOV, Borisz 1964., 1965.; SIROVATKA, Oldrich 1963.

csak a 60-as évek végén születik meg erre vonatkozóan egy kompromisszumos javaslat, amely a történeti szempontokat egyesíti a tartalmi — alkalmanként a lokális megnyilvánulások adta — csoportokkal.[34]

A ballada eredetét illetően ORTUTAY több alkalommal is foglalkozott az alkotás, a „közösségi alkotás" — „egyéni alkotás" kérdésével, valamint az irodalmi eredettel. „El kell utasítanunk azt a feltevést, — mondja — mintha a balladákat éneklő és előadó nép csak szolgai átvevője lett volna a királyi és főúri udvarokban előadott énekek, táncok »hulladék«-elemeinek, s a lefeléjutás során kézen-közön alakult volna ki a ballada primitívebb népi formája."[35] De nem zárja ki a lovagballadák főúri környezetből való származását sem, és elsősorban a norvég balladakutatók eredményei alapján valószínűsíti, hogy a dán főúri balladák lefeléjutásával primitívebb norvég változatok alakultak ki. Elképzelhetőnek tartja, hogy az udvari énekköltők, vándorló énekesek, esetleg énekes rendek is hoztak létre és terjesztettek balladát. Az énekmondók szerepét igen nagyra tartotta. A motívumok és témák vándorlása, a nagyfokú formai hasonlóság nem képzelhető el csak egy-egy énekelni szerető ember (kereskedő, kézműves mester, diák) tevékenységének eredményeként. „Az énekmondók szerepét az epikus hagyomány megőrzésében, formáinak kialakításában feltétlenül a legjelentősebbnek kell tartanunk, s az is bizonyos, hogy egyéni alkotótehetségük javát névtelenségbe burkoltan is őrizte éneklő népünk évszázadokon át. De távolról sem jelenti ez azt, hogy csak az udvari énekesek szerzései jutottak le népünkhöz, s ott alakultak olyanná-amilyenné. Az udvari és népi énekmondók szerepéről, történeti sorsuk alakulásáról való adataink azt bizonyítják, Galeottóig, aki már a törökkel való harcok epikai jelentőségére is utal Philip Sidneyig s Apor Péter XVIII. sz.-i *Emlékezéseiig*, hogy az énekmondók művészete elválaszthatatlanul kapcsolódott népünk hagyományaihoz, attól kapta az ihletést, annak dallamnyelvén és hagyományos költői képeiben szólt . . ."[36] — így szólt ORTUTAY, aki a népköltészetet elsősorban szóbeliségében vizsgálta. Nem becsülte alá a filológiai vagy komparativista módszereket, de számára az előbbi volt az a fontos aspektus, amelyből a folklórjelenségeket megvilágosította. E téren kutatásai találkoztak a szovjet folklorisztikai kutatásokkal, sokszor hivatkozott eredményeikre, gondolatot merített kortárs kutatók munkáiból, és továbbfejlesztette a szájhagyomány megismerésére vonatkozó elméleteket. E tekintetben elsősorban a szájhagyomány törvényszerűségeiről szóló tanulmánya, *Variáns, invariáns, affinitás* c. székfoglalója emelkedik ki.[37] Nem feladatom ennek a sokat elemzett munkának részleteibe bocsátkozni, de annyit hadd emeljek ki, hogy a szóbeliség felől megközelítve a balladát, — ami éppúgy, mint bármely más népköltészeti műfaj variánsokban él — új variáns megteremtésének egyik módja az affinitás. Elméletét itthon és kül-

[34] Vö. GUMMERE, F. B. 1907., 1959.; SEEMAN, Eric 1967. VII—XXII.; BREDNICH, Rolf Wilhelm 1969.

[35] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 67.

[36] ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 73—74. A *Székely népballadák* előszavában ugyan még azt állítja: „szabályként is megállapítható, hogy népballadaköltészet kialakulása közvetítő énekesrend nélkül nem lehetséges" (ORTUTAY Gyula 1935. 20.), a későbbi írásaiban ilyen mereven nem fogalmaz, mindössze egyik lehetséges útnak tartja.

[37] ORTUTAY Gyula 1959. 195—238.

földön többen értelmezték,[38] de mindeddig nem történt meg ennek a megállapításnak, általános törvényszerűségnek gyakorlatban való regisztrálása. Közhelyként beszélünk azonban a betyárköltészettel kapcsolatban arról, hogy vándormotívumok affinitásával állnak össze a balladák.[39] Nem is balladatípusok, hanem a motívumok határozzák meg ennek a balladakörnek a sajátosságát. A kapcsolódásuk viszont nem esetleges (mint pl. a kontaminációnál).

A készülő balladakatalógus nagy anyaga alapján jól látható, hogy szerveződési fókuszok találhatók a betyárballadákban. Különösen a legújabb kori, századunkbeli gyűjtések adnak igen sok támpontot ahhoz, hogy az affinitás törvényszerűségeit tisztázni lehessen. BØDKER is a *Folklore Dictionary* összeállításakor nagyban figyelembe vette ORTUTAY megállapítását, amikor a kontaminációval szemben az affinitás új variánst létrehozó tulajdonságáról szólt. További feladat a folklórkutatás előtt, hogy az affinitásban részt vevő tartalmi (motívum, típus) és formai (formula, szerkezet) elemek viszonyát megvizsgálja.[40] Mindezekkel a népköltészet alapvető kérdéséhez, a variálódás elvi problémáinak megközelítéséhez juthatunk el. A feladatot ORTUTAY e tekintetben is meghatározta, de a kérdés kidolgozása még várat magára.

3. Előzőekből szervesen következik, hogy ORTUTAY — akinek tudományos érdeklődésének középpontjában állt a társadalom egésze — a ballada elméleti kérdései kapcsán is megannyi alkalommal a társadalmi valóság tükröződését helyezte nagyító szemüvege elé. Hazánkban ha nem is elsőként tette ezt, de talán legegyértelműbben. Erre irányította őt fiatalkori indíttatása, korai dolgozatai is ezt vetítik előre.[41] A ballada létrejöttét is a társadalmi fejlődéssel magyarázza, a benne megnyilvánuló tragikumot is társadalmi ellentétekként fogja föl.

Egyik szép, elemzésnek is beérő vélekedése a *Kőműves Kelemenné* balladával kapcsolatosan a következőképpen érzékelteti a társadalmi ellentét művészi vetületét: „Anélkül, hogy sekélyes vulgarizálásra, erőszakolt magyarázatokra törekednénk, a jobbágyi, a földhöz kötött, a végsőkig kizsákmányolt paraszti sors egyik legfélelmesebb jelképének tekinthetjük ezt a balladánkat (Kőműves Kelemenné). Az osztálytársadalmak szörnyű embertelenségét mondja el balladánk: nemcsak a munkás véres verejtékét kell beépítenie az épülő várba, hanem, ha máshogy nem megy, feleségét kell elevenen beleépítenie, vagy gyenge „hammát" kell belekevernie a mészbe, hogy a várfal

[38] 1969 május 28—29-én ORTUTAY kezdeményezésére tudományos tanácskozás tárgya volt a szájhagyományozás törvényszerűségeinek tisztázása. Ez alkalommal 16 hazai és külföldi kutató mondott véleményt a témakörben, amelynek anyagát közzétette VOIGT Vilmos 1974-ben *A szájhagyományozás törvényszerűségei* c. kötetben. ORTUTAY ez alkalommal korábbi elméleti állásfoglalását kibővítette, más területekre is kiterjesztette.

[39] A betyárköltészet gazdag anyagát a ballada aspektusából VARGYAS reprezentatív munkájában nem balladatípusokként, hanem jellegzetes fordulatok alapján különíti el, mintegy szakítva a hagyományos tipizálási móddal. VARGYAS Lajos 1976. II. 635—711.

[40] VOIGT Vilmos 1966. 136—138.; KRÍZA Ildikó 1965.

[41] ORTUTAY Gyula (1935 és 1937) művei egyértelműen erre utalnak A ballada minden nép költészetében csak az adott társadalmi-történelmi fejlődés törvényszerűségeinek ismeretében érthető és tárható fel, „hiszen kezdetük, műfaji, költészeti előzményekkel, az illető nép sajátos fejlődésével összefüggő alakulásuk más és más ötvözetét adja ennek az epikus, dramatikus táncdalnak" (ORTUTAY Gyula 1953. 130.).

tartson. S a megrendítő éppen ebben a balladában s magában a hiedelemben is, hogy parasztságunk mintegy magától értetődő áldozatként tekintette: hiába akarná megállítani előérzet, férje féltő könyörgése, a természet ereje, a kényüket töltő urak parancsát be kell tölteni, az életet áldozatul kell adnia. Az a megrendítő, hogy parasztságunk számára e történetnek nagyon is megvolt a maga »epikai hitele«."[42]

Az egymástól tiltott szeretők tragédiája mögött kiegyenlíthetetlen szociális különbségek húzódnak, s mindez olyan mélyen, hogy azt csak a misztikum képes feloldani. A *Kádár Kata* balladában a halált túlélő szerelem misztikus gondolata az egyetlen, amely feloldást hozhat az embereket, érzelmeket gúzsba kötő társadalmi ellentétben.

A középkori ember szemlélete természetesen a népköltészetben is megnyilvánul, így a balladában is, de mégis ez a műfaj a legkonkrétabb a tekintetben, hogy a társadalmi ellentmondásokat tragédiákban tükröztesse. Későbbi korokban, a XVII. század történeti vonatkozású alkotásokban vagy a XIX. században a betyárballadákban, illetve századunk agrárkapitalizálódásának idején ezek a valóságképek kevésbé áttételesekké válnak.

Az egyéniség szerepének oldaláról megközelítve a kérdést fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy azok, akik éltetik a néphagyományt, saját sorsuk fájdalmát, élményét is beleszövik énekeikbe. Még a ponyvaárus is azokat a témákat énekli meg, ismerős fordulatok alkalmazásával, amelyek falun elevenek voltak. Ebből következően természetes, hogy „a törökkel, ráccal, való harcot, a török fogságban sínylődő rabok szenvedéseit, kalandjait, a szerelmi, családi tragédiákat, a szenvedély, a gyűlölet a szeretet drámáit" örökítették ránk.[43]

A népballadát éppúgy, miként a népköltészet egészét fejlődésben szemlélte, változásban, amelynek szükségszerű következménye, hogy más típusú társadalomban a költészet is átformálódjon. Bármennyire is megtalálhatók a középkori elemek, költői képek a legújabb kori betyár- vagy új stílusú balladákban, azok egészükben mégis mások. Ezt a változást kívánta hangsúlyozni, amikor a hagyományos népköltészet utolsó virágkoráról a századfordulón és e század eleji fejlődésről a balladaköltészet kapcsán azt írta: „A századforduló balladáinak legutolsó csúcspontja már a kapitalizálódás témáiról szól. A falu találkozik a géppel, s e balladákban még csak a félelmes ismeretlent, a tragédiák okozóját s nem a segítőtársat látja. Akad más olyan ballada, amelyben a parasztlány gyári sorsa, szerencsétlensége szintén a géptől való félelmet tükrözi. A kapitalizálódás balladáiban a témák a paraszti sors kietlenségét, reménytelenségét mutatják."[44] Ilyen elvi megfontolások miatt tartja fontosnak a népballadaköltészet egészének megítélésekor *A cséplőgépbe esett lány* balladáját, továbbá a kendergyári szerencsétlenség áldozatáról vagy a mozdony kerekei alá került asszony sorsáról szóló balladát.[45]

A népköltészet társadalmiságát Ortutay igen fontos tényezőnek tartotta, és minden vonatkozásban ki is fejtette elméletét. Témaválasztás, problémalátás, hősök megelevenítése stb. mind olyan fontos tényezők, amelyek alapvetően jellemzők az adott korszak népköltészetére. Az egyes balladákhoz fűzött megjegyzései beszédesen bizonyítják, mennyire lényegesek számára

[42] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 81.
[43] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 75.
[44] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1968. 90—91.
[45] Kríza Ildikó 1968.

a motívumok, a rejtett értelmet kapott, korábbi történeti tényekre visszautaló kifejezések. Érezte és értette a népköltészetet. Mindig azokra a kérdésekre összpontosított, amelyek fontosak voltak a tudomány előrehaladását illetően is. Így tehát a balladaköltészet megismerésére, feltárására vállalkozva mindig egy szélesebb kérdéskör teljesebb kibontakozását segítette elő. Munkáival mindig azt a célt szolgálta, hogy a magyar népköltészetet a kultúra teljességébe ágyazza, és rámutasson arra, mi az az egyediség, amivel gazdagítottuk az egyetemes kultúrát.

IRODALOM

BARTÓK Béla
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest

BREDNICH, Rolf Wilhelm
1969 2. *Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden.* Protokoll. Berlin
1976 *Ballade.* In: Enzyklopädie des Märchens.

BUDAY Erzsébet
1930 *A népballada iránti érdeklődés története 1880-ig.* Budapest

COCCHIARA, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története.* Budapest

DÁNOS Erzsébet
1938 *A magyar népballada.* Budapest

ENTWISTLE, William
1939 *European Balladry.* Oxford

GREGUSS Ágost
1865 *A balladáról.* Pest (4. kiadás 1907.)

GUMMERE, Francis B.
1907 *The Popular Ballad.* (2. ed. 1959.) New York

HONTI János
1962 *A magyar népballada.* In: Válogatott tanulmányok. Budapest. 246—255.

KÁLMÁNY Lajos
1954 *Alföldi népballadák.* Budapest

KATONA Lajos
1912 *Irodalmi tanulmányai.* I—II. Budapest

KRÍZA Ildikó
1965 *Affinitás a népballadában.* Ethnographia LXXVI. 221—242.
1968 *A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben.* In: A parasztdaltól a munkásdalig. Budapest. 229—250.

ORTUTAY Gyula
1935 *Székely népballadák.* Budapest
1937 *Magyar népismeret.* Budapest
1938 *Adalék a mese és a ballada összefüggésének kérdéséhez.* Ethnographia XLIX. 373—380.
1953 *Az „európai" népballada kérdéséhez.* In: Zenetudományi tanulmányok. I. Budapest. 125—132.
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) MTA II. Oszt. Közl. 195—238.
1960 *Írók, népek, századok.* Budapest
1961 *Begriff und Bedeutung der Affinität in der mündlichen Überlieferung.* In: Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen. Berlin. 249—252.
1962 *A magyar népköltészeti kutatás története.* In: COCCHIARA, Giuseppe: Az európai folklór története. Budapest. 519—548.
1966 *Népballadáink.* In: Kis magyar néprajz. Budapest (4. átdolgozott, javított kiadás). 28—45.
1969 *Die europäische Volksballade.* In: Kontakte und Grenzen. Festschrift für G. Heilfurth. Göttingen. 115—120.
1972 *Hungarian Folklore.* Budapest
1975 *A hundred year old ballad theory.* In: Miscellanea K. C. Peeters Antwerpen

ORTUTAY Gyula—KATONA Imre
1970 *Magyar népdalok.* I—II. (2. kiadás 1975.) Budapest
ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák.* (2. kiadás 1976.) Budapest
PUTYILOV, Borisz. N.
1964 *A magyar—szláv folklórkapcsolatok történetéből.* MTA. I. Oszt. Közl. XXI. 49—56.
1965 *Szlavjanszkaja isztoricseszkaja ballada.* Moszkva—Leningrád
SEEMANN, Eric
1949 *Wolfdietrichepos und Volksballade.* In: Archiv für Literatur und Volksdichtung. I.
1967 *European Folk Ballads.* Copenhagen
SIROVATKA, Oldrich
1963 *Moravska balada o ztračenem synu janičárovi.* Slovensky Národopis XI/2—3.
SOLYMOSSY Sándor
é. n. *Ballada.* In: Magyarság Néprajza. III. 73—126. Budapest
SŐTÉR István
1963 *Nemzet és haladás.* Budapest
TŐKEI Ferenc
1964 *Népballadák nyomai és kezdetei az ókori kínai költészetben.* Műveltség és Hagyomány VI. 81—105.
VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa.* I—II. Budapest
VOIGT Vilmos
1966 *A variáns, invariáns és affinitás fogalmainak definíciója.* Ethnographia LXXVII. 136—138.
1974 *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* (Nemzetközi szimpózium Budapesten)
WILGUS, D. K.—LONG, E.
1969 *System of Anglo-American Folk Ballads.* In: BREDNICH, R. W. (ed.): 2. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden. Berlin

Ildikó Kríza

EIN FORSCHER DER EUROPÄISCHEN VOLKSBALLADE

(Auszug)

Der Vortrag überblickt nach drei Themen geordnet den Beitrag Gyula ORTUTAYS zur Erforschung der ungarischen und europäischen Ballade.

1. In seinen Schriften über die Geschichte der Balladenforschung schildert er kritisch die ältere Ideen über die ungarischen Balladen, sowie die geschichtlichen, theoretischen und ästhetischen Hintergründe dieser Äusserungen.

2. Er selbst beschäftigte sich mit dem Problem des gattungsspezifischen Charakters, des Ursprungs und der Geschichte der ungarischen und im allgemeinen der europäischen Ballade. Die Verfasserin behandelt hier in zeitlicher Reinhenfolge die Stellungnahmen ORTUTAYS. Dieser betrachtete die Ballade als ein „großes Reservoir der Gattungen", in dem sich Elemente verschiedenen Ursprungs zusemmenfinden. Das früheste Erscheinen der Ballade verlegt er in das 9. bis 10. Jahrhundert. Die Balladen teilt er in drei große Schichten, die mythologische, die thematisch geschichtlich epischen und endlich die individuelle oder familiäre Tragödien oder Komödien behandelnden. Im Zusammenhang mit der Frage des Ursprungs beschäftigte sich ORTUTAY wiederholt mit dem Problem der kollektiven Kreativität und der individuellen Schöpfung. Er zählte die Balladen auch zum Kreis der mündlichen Volksdichtung, hob aber auch die Rolle der ehemaligen Wandersänger, Hofdichter usw. hervor.

3. ORTUTAY hat von Beginn an der gesellschaftlichen Bestimmtheit der Volksdichtung im allgemeinen und der Ballade im besonderen große Aufmerksamkeit gewidmet. In einigen seiner Balladenanalysen gab er Beispiele, wie sich in ihnen die damaligen gesellschaftlichen Verhältnisse, die Lage der zur Zeit des Feudalismus lebenden Bauern widerspiegeln. Bei der Trennung der geschichtlichen Schichten der Balladendichtung wies er auf die abweichende Gesellschaftsauffassung der in den verschiedenen Perioden entstandenen Werke hin.

Kovács Ágnes

A népmesekutató Ortutay Gyula

Ortutay Gyula tevékenysége új korszakot nyitott a magyar népmesekutatásban. Ezt nem csupán az immár lezárult életművet még nem kellő alapossággal ismerő tudománytörténész vagy a hálás tanítvány állapítja meg, tudták ezt már kortársai is. Berze Nagy János *Magyar népmesetípusok* című munkájának[1] kéziratában, helyesebben hagyatékában megtalálhatók a *Nyíri és rétközi parasztmesék*[2] meséi az ő módszere szerint feldolgozva, ezeket a szüzsé-lapokat azonban nem dolgozta be katalógusa végleges szövegébe. Talán azért, mert tudta, hogy az első világháború előtt és alatt a Sebestyén Gyula által szervezett magyar FF szövetségek gyűjtésével,[3] melynek hatalmas tömegéből mindössze a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* utolsó kötete[4] és az Ethnographiában néhány szöveg jelent meg,[5] végeredményében lezárul egy kereken százesztendős szakasz, melyben a magyar népmesekutatók csaknem kizárólag a szépirodalmi igénnyel megformált népmeseszövegekre szegzett szemmel végezték kutatómunkájukat. Ortutay ezzel szemben szó szerinti hűséggel lejegyzett és közölt meséi mögött már nyíri és rétközi gyűjtését bemutató kötetében láttatni törekszik mesemondóit és a mesével élő társadalmat is.

Vessünk egy pillantást éppen Ortutay Gyula tudománytörténeti tevékenységé[6] alapján erre a száz esztendőre, melyben a mesegyűjtők, kutatók rendszerint széles körű levelezést folytatva, falun élő barátokra, „segédgyűjtőkre" támaszkodva csupán gyűjtésszervezők, kötetszerkesztők voltak. Első gyűjtőink, Gaal György és Majláth János a XIX. század elején a nyugateurópai olvasóközönségnek német nyelven Musäus stílusában írták meg a bécsi Auszter laktanya jászkun közvitézeitől vagy névtelen parasztemberektől gyűjtött meséiket, amelyeket egykorú magyar irodalmi stílusban Kazinczy Ferenc és Gábor öccse Toldy Ferenccel együttműködve a század közepén adott csak a népköltészet iránt fogékony magyar olvasóközönség kezébe.

[1] Berze Nagy János 1957.
[2] Ortutay Gyula 1935.
[3] Dömötör Tekla 1978. 10–14.
[4] Szendrey Zsigmond 1924.
[5] Pl. Ethnographia 1920. (XXXI.) 68–71. a győri FF Ifjúsági Szövetség anyagából mutat be 3 mesét a gyűjtők és az adatközlők nevének, a gyűjtés helyének és időpontjának a megjelölésével, arról azonban sehol sem esik szó, hogy e mesék a Magyar FF Szövetség országos gyűjtőakciója során kerültek rögzítésre. Ugyanez a helyzet az Ethnographia 1922. (XXXIII.) 77–83 lapján található három mesével, melyet a szerkesztő a győri és a nagyszalontai FF Ifjúsági Szövetség anyagából közöl.
[6] Ortutay Gyula 1939b, 1960. I. 5–42.; 1962.; Dömötör–Katona–Ortutay–Voigt 1969. 3–14. s ennek némi nyoma az 1979-es kiadásban is.

Megelőzte őket háromkötetes gyűjteményével Erdélyi János, aki munkásságának ebben a szakaszában a mesékre még túlságosan nagy gondot nem fordított, úgy közölte őket, ahogy Pusztamonostorról vagy Mármarosszigetről kézbe kapta, csak kis, részben Gaal anyagát tartalmazó mesekötetén látszik meg a jó érzékű szerkesztő-stiliszta keze nyoma.

Ipolyi Arnold *Magyar mythológiá*jához csupán forrásnak tekintette a meséket, mégis valószínűleg ő volt az első magyar kutató, aki egy parasztleánytól gyűjtött: Marczi Angélától 16 mesének a vázát jegyezte le Csallóközudvarnokiban.[7] A népnyelvi alkotások esztétikuma iránt nála jóval nagyobb érzéke volt Kriza Jánosnak, akiről ma már hagyatéka birtokában tudjuk, hogy inkább „a népet költtette", vagyis tehetséges munkatársait, Kis Mihályt, Ürmösi Sándort, Gálfi Sándort és társait bírta rá, hogy megszövegezzék a beküldött meséket, s ő maga gyöngéd szerkesztői kézzel csupán az apróbb stiláris egyenetlenségeket igazította ki.[8a] Az ő gyűjtői közé tartozott Marosi Gergely székelykeresztúri tanár is, aki a helyszínen jeles mesemondóktól, Fa Miskától és Róka Puskás Tamástól kiváló szövegeket jegyzett le.[8b] Gondoljunk csak Csihán királyúrfi meséjére, melyet Kriza már a *Vadrózsák*ban is kiadásra érdemesített.

Már a *Vadrózsák* megszerkesztésében, stilizálásában is jelentős szerepe volt Gyulai Pálnak s rajta keresztül Arany Jánosnak, aki azt kívánta a mesegyűjtőktől, hogy egy személyben kiváló mesemondók, sőt meseírók is legyenek, akik a környéken élő legjobb mesemondó színvonalán rögzítik a hallott meséket. Fia, Arany László alig 18 éves korában, valószínűleg apai és biztosan anyai és testvéri segítséggel máig élvezetes olvasmányul szolgáló meséket gyűjtött, írt meg és bocsátott közre, s később Gyulai Pállal mint a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első köteteinek a szerkesztői, kötelességüknek érezték, hogy a kiadásra alkalmasnak ítélt népmeséket a parasztihoz közelálló, de annál finomabb stílusban „megszerkesszék" vagy átírassák. Mikor Arany László már maga népköltészettel nem nagyon foglalkozott, az ifjú Benedek Eleket bízta meg, hogy Kriza János, Orbán Balázs hagyatékából és a saját gyűjtéséből kiadásra kiválogatott meséket megszövegezze.[9] A szerkesztők ekkor még arra törekedtek, hogy lehetőleg ismeretlen típusú vagy a közölt meséktől távolálló változatú meséket tegyenek közzé.

A következő lépés a gyorsírásnak és a fonográfnak a gyűjtésben való alkalmazása következtében vált lehetségessé. A gyűjtők, Vikár Béla, Horger Antal, Kálmány Lajos a helyszínen, lehetőleg jó mesemondóktól hiteles, szöveghű meséket gyűjtöttek, mikor azonban közlésre került a sor, Vikár Béla a közönség ízlésére hivatkozva stiláris szempontból átfogalmazta, vagyis mai tudományos felfogásunk szerint értéktelenebbé tette szakszerűen, hiteles formában gyűjtött meséit. Horger Antal a mesék nyelvi hitelességére ügyelt elsősorban, Kálmány Lajos jelentőségét pedig abban kell látnunk, hogy széles körű eredményes gyűjtőtevékenysége közepette felfigyelt egy jelentős egyházaskéri mesemondóra, Borbély Mihályra, s meséinek szentelte a *Hagyományok* teljes második kötetét.[10]

[7] Kovács Ágnes 1978. 133.
[8a] Kriza János 1956. II. 450—453.; Kriza János 1975. 13—18.
[8b] Kriza János 1956. II. 452.; Faragó József 1974.
[9] Lengyel Dénes 1974. 38, 83, 118.
[10] Kálmány Lajos 1914. II.

A XIX. század második felében a gyűjtők már osztályozták meséiket műfajuk szerint, és felfigyeltek arra is, hogy nagyjából azonos cselekményű mesék rögzíthetők az egész magyar nyelvterületen, s hasonlók találhatók nemcsak szomszédainknál, hanem egész Európában is. A kiváló filológus, KATONA Lajos a korabeli katalogizálási kísérletek mintájára nekifog a publikált magyar népmesék katalogizálásának, és minden valószínűség szerint rövid élete az oka annak, hogy csupán 19 magyar népmesetípust állapított meg. SEBESTYÉN Gyula gyűjtési és publikálási elvvé tette a prototípusok rögzítését és közzétételét.

A magyar FF szövetség Ifjúsági Gyűjtőszövetségeinek megalakulása és a nagyarányú gyűjtés megindulása után nyilvánvalóvá vált, hogy diák- és amatőr tanár-gyűjtőkkel a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* VIII. kötetében világosan körvonalazott mesegyűjtési elvek (591–592 l.) nem valósíthatók meg. A nagyszabású gyűjtőmozgalom elsorvadása és a nagy mennyiségű gyűjtött anyag jó részének kéziratban maradása azonban nem emiatt történt, hanem ennek oka az első világháború kitörése, majd SEBESTYÉN Gyula visszavonulása, aki a hozzá beküldött kéziratos anyag nagy részét is magával vitte szepezdi otthonába.

A 20-as években két mesével is foglalkozó jelentős folklórkutató tevékenykedett hazánkban: BERZE NAGY János jórészt az erdélyi tanügyigazgatásban eltöltött évtizedei után könyvtárát és kéziratait kétszer is elveszítve a Dunántúlon próbált meg gyökeret verni. Családjával együtt előbb Szekszárdon, végül Pécsett telepedett le. Mint vezető tanfelügyelő kevés szabad idejében főként a *Magyar népmesetípusok* kéziratán dolgozott.[11] Az évtized vezető folkloristája SOLYMOSSY Sándor volt, az Ethnographia szerkesztője, az Erzsébet nőiskola polgári tanítóképző-intézetének igazgatója, a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem magántanára. 1929-től mint hazánkban a „néptan" első nyilvános rendes tanára Szegeden hirdette meg előadásait.[12]

ORTUTAY Gyula igen melegen emlékszik meg a SOLYMOSSY-szemináriumban eltöltött évekről.[13] Ezek és a Szegedi Fiatalok körében végzett falukutató utak meghatározóak voltak későbbi mesekutató tevékenységére is. Indulásában sokat köszönhet MARÓT Károlynak és SÍK Sándornak, s könyvein keresztül C. J. SHARPnak, mégis első jelentős munkája, a *Székely népballadák* bevezetőjéből úgy tűnik, hogy ORTUTAY 25 éves korában teljes fegyverzetben, kész koncepcióval lép a folklórkutatók és a széles olvasóközönség elé.

ORTUTAY nyilvánvalóan a népi, a paraszti műveltség, az azt kitermelő, azzal élő, azon keresztül gondolatait, érzelmeit kifejező paraszti társadalom s az abban élő ember képességeinek, lehetőségeinek az egységbenlátására

> „A székely népballadáról szólva — írja ORTUTAY Gyula, de írhatta volna helyette teszem azt a palóc népmesét is — legmélyebben és legelső sorban is a magyarság népi műveltségének, szűkebben a székelység népi műveltségének szerkezete, alapvető sajátosságai és lényegi kérdései érdekelnek ... Végső fokon minden részletkutatásnak, minden jelenségvizsgálatnak a maga eredményeivel az egész rendszerben rejlő összefüggéseket kell kitapogatnia, bármilyen úton induljunk is, a szerkezet összefüggéseit, törvényszerűségeit kell látnunk".[14]

[11] BANÓ István—FÜLÖP Lajos 1977. 55, 60, 66,77,81, 84. stb.
[12] DÖMÖTÖR Sándor 1939. 184.
[13] ORTUTAY Gyula 1939a.
[14] ORTUTAY Gyula 1948. 11.

törekedett. Számára a kutatómunka, a mesekutatás is nem csupán egy jelenségcsoport vizsgálatát jelentette, hanem azon túl mindig kitekintett az egész paraszti művelődés, az egész magyar művelődés, az európai művelődés irányába.

„A primitív és paraszti kultúrformák épp úgy hordozói és megvalósítói az emberi lélek legbensőbb aspirációinak a maguk külön formanyelvén, miként a nyugat-európai kultúra" — írja ORTUTAY 1935-ben a *Nyíri és rétközi parasztmesék* bevezetőjében (13—14 l.). — „Sajátos struktúra- és funkciórendszerük, kultúrájuk megértése nem a múzeumlátogató kíváncsi érdeklődésének kielégülését, hanem emberiességük gyarapodását jelentheti. Mesegyűjtésünkkel s szerény megjegyzéseinkkel tőlünk telhetően ezt a célt igyekszünk szolgálni. Úgy hisszük, ez a szolgálat nem pusztuló magyar kuriózumok, furcsaságok összehordása, hanem az európai, a magyar humanitás szolgálata."

A szép kötet bevezetőjében még két fontos, ORTUTAY egész kutatótevékenységét végigkísérő gondolatot is megtalálunk, igaz egyelőre jelentőségükhöz és az oeuvre-ben elfoglalt helyük fontosságához képest fordított nagyságrendben. Az egyik a finn földrajz-történeti iskola archetípus kereső célkitűzésének, munkamódszerének a kétséges, megbízható eredményre nem szükségképpen vezető voltát fejti ki (19—20 l.), a másik csupán egy mondatos utalás a későbbi iskolát teremtő egyéniségkutató módszerre:

„A paraszti kultúra különböző művészkedési területein a legutóbbi időkig semmi különös jelentéstartalma, semmi kizárólagos funkciója nem volt az eredetiség, egyéni-alkotás fogalmaknak". (14 l.)

És maradandó formában fogalmazza meg már itt a mese szerepét a paraszti társadalomban:

„A vallásosságnak (mitikus világlátásnak) a termékenyítő légkörében a mese élményének jelentősége, funkciója alapjában más természetű kell hogy legyen mint számunkra. Nem elsősorban irodalmi élményt jelent, amint hogy a népi művészkedésnek . . . zenének, dalnak, táncnak etnikai és szociális jelentése sem elsősorban valami differenciálódott művészet: sokkal kevésbé vált el az élet egyéb területeiről, a közösség többi tevékenykedésétől. Élettény. Természetesnek kell tartanunk tehát, hogy ezekben a parasztkultúrákban s a magyarban is a mese a valóságvilágnak egyik eleven része volt, nem mese, hanem eleven, igaz valóság, amelynek hitelessége semmivel sem kisebb, lebecsülendőbb a tapasztalható, reális valóság hitelességénél. A paraszti mesehallgatóság és paraszti mesemondók számára a mesének egyik leglényegesebb tulajdonsága éppen ez." (23 l.)

És végül a gyűjtő, publikáló módszerről, mely már ekkor kiforrott és a végső célkitűzés elérésének szolgálatában áll:

„Mesegyűjtés közben gondosan vigyáztunk arra, hogy lejegyzéskor a szájhagyományozott mesestílust, annak minden külső és belső, esetleges és szükségszerű vonását örökítsük meg. Egyes mesegyűjteményeinkben a szerkesztői szándék éppen az ellenkező — irodalmi és nem etnológiai — nézőpontból kiindulva igyekezett a mesék vélt lomposságait, botlásait kiigazítani, az irodalmi stílus bizonyos alapkövetelményeinek megfelelően átsimítani . . . Mondanunk sem kell, hogy ez a felfogás tudományos szempontból nem állja meg a helyét . . . Hiszen a mi írásos, a szöveget változatlan formában megrögzítő és tiszteletben tartó irodalmunk és a népi szájhagyományozó irodalom közötti különbség nagyon is alkalmas stíluskritikai, alkotáslélektani vizsgálódásokra. A szájhagyományozásra támaszkodó népmese-irodalom egészen más fogásokkal kénytelen élni, mint irodalmunk . . . ez a továbbadási mód fejlesztette ki a meseformulákat . . . ilyen módon alakultak ki azok a szinte geometriai pontosságú ismétlődések, a szerkezetritmus egyik fajtája, amely a legszebb stíluseffektusokat is nyújthatja . . . Az így lejegyzett meseanyag ad azután alkalmat arra is, amit eddig nem

kísérelhettünk meg, csak egészen elszórt és szerencsés esetekben . . ., hogy a mesemondók egyéni stílussajátságait figyelembe vehessük . . . Íly módon a változat mögött rejtőző mese mellé mint harmadik felrajzolódik a mesemondó arca is: a mese, a változat és a mesemondó egyszerre kaphat megvilágítást." (34—35 l.)

A népmeséről írva a *Kis magyar néprajz* kötetében[15] fokozott nyomatékot kap az egyéniségvizsgálat:

„A mesemondás szellemében is az a magasabb alkotói erkölcs és magatartás jelentkezik, melyre legnagyobb íróink, elvágyakozva koruk silányságából, áhítozva gondolnak". (48—49 l.)

És kiválasztja ORTUTAY a korábbi kutatók által tapasztalt, feltételezett mesetartalmak közül azt, amelynek feltétlen érvényességéről személyes tapasztalat útján volt alkalma meggyőződni:

„Van olyan elmélet is, amely szerint a mesében az ember lappangó vágyai, egyéni és szociális vágyai törnek a felszínre és kapnak maradandó formát. Való igaz, hogy a paraszti mesékben erősen működik ez a vágy tényező: a paraszti mesék világát, a csodák alakulását minden bizonnyal erősen befolyásolja az elnyomott, nehéz sorsban élő nép magasabbra vágyakozása, s e vágyaknak alig akadt régebben más csitítója mint a mese szép káprázataival". (60 l.)

A következő mű Fedics Mihály meséinek a monográfiája.[16] Ennek az említett magyar előzményeken túl BÜNKER és ASZADOVSZKIJ hasonló témájú könyve[17] a történeti előképe, létrejöttének oka a véletlen is, a néprajzi gyűjtők e régi barátja, mely ORTUTAYT is Bátorligetre vezérelte, s ott az öreg Fediccsel összeismertette.

Fedics Mihály egyénisége, meséi arra ihlették ORTUTAYT, hogy irodalmi alkotásnak is beillő szép méltatást írjon a 40 mese elé. A bevezető a mesemondó életrajzán, a gyűjtés idejében tapasztalható társadalmi helyzetén, arcmása és hangja megörökítése felett való örömén túl, melyek atmoszférát teremtenek a mesék olvasásához, fontos megállapításokat is tartalmaz a népi mesemondók alkotási lehetőségeiről, típusaikról:

„. . . a népi kultúrában az egyéni tehetség megnyilvánulási területe elsősorban a változatok újraformálásában nyilatkozik meg és sokkal kevésbé új anyag föltárásában. Változatteremtés, motívum-variálás . . . az újra elmondott forma alkalmazása helyzetek szerint (például a tréfás mesék, erotikus mesék kihegyezése), stiláris ékítés, gazdagítás: elsősorban ezek a lehetőségek mutatkoznak a népi mesélő számára. . . . ezekkel a lehetőségekkel elsősorban a Fedics-féle mesélők élnek, kik az anyagot nem tekintik tabunak s közben mégis a leghívebben ragaszkodnak ahhoz, amit a mesélés belső szellemének, legmélyebb értelmének: *mesélésnek* nevezhetünk."

ORTUTAY az ilyen típusú mesemondókat alkotó típusoknak nevezi szemben a reprodukáló típusúakkal.

„A Kern Tóbiás csoportjába tartozó mesélők őrzik a hagyományt abban a formában, ahogy éppen ők hallották s általuk a népmese birodalma aligha gazdagodnék új vonásokkal. Őket a hűség jellemzi, az igazi alkotókat azonban egyszerre kitünteti a hűség és a bátorság". (86—87 l.)

[15] ORTUTAY Gyula 1940.; 2. kiad. 1942.
[16] ORTUTAY Gyula 1940.
[17] BÜNKER, J. R. 1906.; ASADOWSKIJ, M. 1926.; könyve magyar előzményei között ORTUTAY megemlíti BEKE Ödön cseremisz mesegyűjteményét is (1938.).

A kötet fogadtatása a szó legszorosabb értelmében szélsőségesnek mondható. Itt most nem csupán MARÓT Károly tanulmánynak is beillő szép méltatására gondolunk,[18] hanem HELLER Bernát amannál sokkal ritkábban idézett szavaira emlékeztetünk:

„Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új! Erre rá nem olvasható: »patvarba is új! Mindössze csak fejelés!« Csakugyan merőben **új!** Egy tekintetben ritkítja, másban nem is találja párját a magyar néphagyomány közzétételében. Ritkítja párját abban, hogy egyetlen »mesefa« gyümölcsét szüreteli le, egyetlen mesemondó tudásának javát rögzíti. Teljesen páratlan nálunk abban, hogy ennek a mesemondónak, Fedics Mihálynak, emberi és mesemondó egyéniségére a személyes megfigyelésnek, a komoly környezettanulmánynak, alapos mesetudománynak gazdag, pazar fényét vetíti. Behatóan vizsgálja nemcsak a mesélőnek meséjét, hanem elsősorban a meséknek mesélőjét . . . A nyugat-európai legtöbb mesekiadványban a mesélő eltűnik a mese mögött . . .".[19]

A lelkendező hang mellett megszólal az ijedtséggel vegyes felháborodásé is:

„. . . hova vezetne . . . ha most már mindenütt az ismeretközlők kerülnének a néprajztudomány érdeklődésének gyújtópontjába, a hagyományos népi műveltség kutatása pedig másodrangú feladattá válnék? A szempontoknak ez a megcserélése sajátos módszerű tudományszakunkat minden bizonnyal fenekestül forgatná fel!"[20]

Mi, ORTUTAY tanár úr akkori hallgatói a budapesti egyetemen valóban úgy éreztük, hogy az összehasonlító mesekutatás utolsónak tekintett feladatával[21] kezdjük el munkánkat, ez azonban csöppet sem kedvetlenített el. Nagy érdeklődéssel hallgattuk előadásait, és szívesen tettünk eleget kívánságának, hogy emberközel módszerével mesét gyűjtsünk az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* számára. Ha jól emlékszem, heten voltunk, akik a negyvenes évek elején a magyar nyelvterület különböző pontjaira Göcsejtől Csíkországig mesét gyűjteni szétszéledtünk,[22] s nem ORTUTAYn múlott, hogy nem valamennyi gyűjteményből lett kötet. De azok is, akik a háborús események miatt már nem tudták kötetté formálni kéziratukat, gazdag meseanyaggal s maradandó élményekkel tértek vissza. ORTUTAY módszere, instrukciói szerint mesét gyűjteni valóban gyümölcsöző feladatnak bizonyult.

A felszabadulás utáni években mindannyiunk élete gyökeresen megváltozott. ORTUTAY a kultúrpolitika élvonalába került, fontos pozíciói azonban lehetővé tették, hogy a néprajztudomány egészével s ezen belül a mesekutatással is országos méretekben foglalkozzék. A 48-as gyűjtés elsősorban történeti mondákat, népdalokat, hiedelmeket eredményezett, a migrációs kutatásnak, tudjuk gazdag, frissiben gyűjtött népmeseanyag és nagyszabású társadalmi hátterű népmesekutatás volt az eredménye.[23]

Múzeumi irányítótevékenysége idején a folklórmunka is a múzeumokban folyt, ekkor jöttek létre vagy töltődtek fel az adattárak egyebek mellett tekintélyes mennyiségű meseanyaggal is. Mind általánosabbá vált a folklór-

[18] MARÓT Károly 1940.
[19] HELLER Bernát 1945. 41.
[20] KOROMPAY Bertalan 1941. 177.
[21] KROHN, K. 1926. 152.
[22] BELATINI-BRAUN Olga, CSÉCSY Magda, DÉGH Linda, KOVÁCS Ágnes, KRESZ Mária, POGÁNY Péter és VIRÁNY Judit gyűjtött mesét 1941—44-ben ORTUTAY irányítása alatt, de KATONA Imre, GAÁL Károly, ERDÉSZ Sándor és BÉRES András is ORTUTAY mesekutató tanítványának tekinti magát.
[23] KOVÁCS Ágnes 1958.

gyűjtésben a magnetofon használata, a kéziratgyűjtemények mellett hangarchívumok is alakultak, bár kezdetben technikai színvonaluk nem volt fogható a kiváló minőségű Pátria hanglemezekhez.[24]

A néprajzi archívumok központja a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára lett. Meseanyag szempontjából három irányból is gazdagodott ORTUTAY jól átgondolt, sok irányú szervezőtevékenysége következtében: 1. mód volt arra, hogy megvásároljon vagy ajándékba megkapjon nagyszabású hagyatékokat, a mesekutatás számára különösen a KÁLMÁNY és a SEBESTYÉN hagyaték jelentett úgyszólván kimeríthetetlen kincsesbányát, 2. az Ethnológiai Adattárba ekkoriban minden néprajzi gyűjtő köteles volt állami pénzen végzett gyűjtésének egy másolatát elküldeni, 3. az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat egyik ajánlott pályatétele a mesegyűjtés volt. Az önkéntes és hivatásos gyűjtők nagy ambícióval gyűjtöttek mesét abban a reményben, hogy gyűjteményük részben vagy teljes egészében megjelenik az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* akadémiaivá vált sorozatában.

A sorozat BANÓ István, KOVÁCS Ágnes, DÉGH Linda, DOBOS Ilona, BALASSA Iván, BÉRES András, ERDÉSZ Sándor, PENAVIN Olga, BÁLINT Sándor, SZABÓ Lajos[25] köteteivel továbbra is a szociográfiai szemléletű, szó szerinti hűségű, olykor nyelvészeti igényű mese- és mondakutatást szolgálta, de kötetei viszonylag ritkán jelentek meg. Mellette jelentős súlyt kapott a népszerűsítő munka. Ez sem volt idegen ORTUTAY koncepciójától, aki már a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején népszerű köteteket bocsátott közre a szó szerinti hűség elvét átvive a gyűjtés és a tudományos publikálás területéről a népszerűsítés területére is.

Legkedvesebb sorozat-gyermeke az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* volt, amelyet nevével és koncepciójával fémjelzett. Tizennyolc megjelent kötetben vizsgálta a népmesét és a népmondát, valamint a gyermekjátékot társadalmi hátterével együtt. Jelenleg azok a kötetek vannak munkában, illetve sajtó alatt, melyeket még ORTUTAY beszélt meg a szerzőkkel. A közelmúltban előkerültek az ORTUTAY hagyatékból Lacza Mihály meséi is, s azon kell lennünk, hogy ez az anyag is minél előbb nyomdakész kéziratta váljék. Már súlyosan beteg volt, mikor a sorozat első kötete, a nevezetes *Fedics Mihály mesél* második kiadásban nyomdába került, megjelenését — fájdalom — már nem érhette meg.[26]

A KÁLMÁNY-sorozat[27] megrekedt, hátra van még a népmese- és a lírai dalanyag közrebocsátása.

A *Múlt Magyar Tudósai* című sorozat kötetei közül elsősorban a SEBESTYÉN Gyuláról, HONTI Jánosról, IPOLYI Arnoldról és ERDÉLYI Jánosról[28] szóló kötetek tarthatnak a mesekutató érdeklődésére számot.

Voltaképpen sorozatnak számít a Parnasszus ismert kis kék színű népmese, népdal, népballada kötetsora is.[29] Sorozatnak szánjuk, ha eredeti formájában nem is volt az, a *Magyar Népmesekatalógus*t is.[30] Ennél a több év-

[24] ORTUTAY Gyula 1942b.
[25] UMNGy I—XVIII.
[26] ORTUTAY Gyula 1978. (1940²).
[27] KÁLMÁNY Lajos 1952., 1954.
[28] DIÓSZEGI Vilmos 1972.; DÖMÖTÖR Tekla 1975.; HOPPÁL Mihály 1980.; T. ERDÉLYI Ilona (sajtó alatt).
[29] ORTUTAY—DÉGH—KOVÁCS 1960.; ORTUTAY—KRÍZA 1968.; ORTUTAY—KATONA 1970.
[30] KOVÁCS Ágnes 1979.

tizede tartó munkánál is sokat köszönhetünk ORTUTAY jó tanácsainak, okos racionalizmusának.

A három *Népek Meséi* sorozat[31] közül a KARIG Sára szerkesztette, ékszer szépségű köteteket tartalmazó, immár a 70. kötetet is túllépett Európa-sorozat bizonyult a legéletképesebbnek. Ennek a létrejötténél is ORTUTAY bábáskodott, számos kötethez írt előszót. Wolfgang STEINITZ-cel alapított német nyelvű népmesesorozatának[32] első kötete volt reprezentatív *Ungarische Volksmärchen* c. gyűjteménye,[33] mely a legszebb magyar népmeséket és ORTUTAY elgondolását méltán világhírűvé tette. A sorozatban azóta csch, török, orosz és egyéb kötetek jelentek mintegy versengve a Friedrich VON DER LEYEN által alapított híres *Märchen der Weltliteratur* sorozattal.[34]

Tudjuk, ORTUTAY Gyula hetvenéves korában szándékozott nyugdíjba menni, hogy különböző stádiumban levő nagyobb lélegzetű műveit még legyen ideje befejezni. Nem volt rá ideje. De nagyszámú publikált művében is rengeteg továbbgondolásra serkentő szöveget hagyott ránk.

Sokat idézett *Variáns, invariáns, affinitás* című tanulmányára gondolok például,[35] mely már kevésbé kidolgozott formájában is nagy sikert aratott a kiel—koppenhágai népmesekutató kongresszuson,[36] s abban is az affinitás törvényéről mondottakra, melynek kézenfekvő, lépten-nyomon megvalósuló voltát a katalóguskészítés gyakorlati munkája során is sűrűn tapasztalhattuk. Előzményként, mások mellett, RÓHEIM Gézát idézi, aki „mintha az affinitás egyik esetét hangsúlyozná az ún. konvergencia törvényéről szólva: »A konvergencia (affinitás) ... olyan elemek között ... valószínű, amelyek már eredetileg is együvé tartoztak és csak a kulturális hatások folytán divergáltak. Nevezhetjük ezt a vonzás ethnológiai törvényének ... az egy értelemből keletkezett formák az értelem elfelejtése után is kombinálódnak«".[37] ORTUTAY elsősorban az affinitás változat-sor, típusbokor, típuscsalád kialakító fajtáival foglalkozik, és tanulmányát így fejezi be:

> „Valójában azt kell mondanunk, hogy az affinitás alkotó módszereinek feltárásában még a kezdeteknél tartunk ... szükséges lenne mind formai, mind tartalmi elemek, szerkezetek, kisebb nagyobb egységek variánsain keresztül az affinitás statisztikai gyakoriságát vizsgálni, másrészt azokat az állandósult korrelációkat, csomópontokat, amelyek egyes típusok, szerkezetek stb. között kialakulnak. Az is külön vizsgálati terület, hogy egy-egy kisebb-nagyobb etnikai területen milyen típusok, elemek korrelációja a gyakoribb; feltárásra vár, hogy egyes típusok közt az affinitás maximálisnak vagy minimálisnak tekinthető, s ezeken az elemzéseken keresztül arra is feleletet kaphatunk, hogy milyen tartalmi, formai okok teszik a vonzást vagy fordítva: az elhárítást; kérdés az is, hogy egy-egy etnikum stílushagyománya, szelektív rosta-rendszere hogyan irányítja azokat a kapcsolódásokat, amelyeket az affinitás hatásának körébe sorolhatunk" (237. l.).

[31] Népek Meséi, Anonymus Kiadó; Népek Meséi, Móra Kiadó; Népek Meséi, Európa Kiadó.

[32] Volksmärchen. Eine internationale Reihe. Herausgegeben von Julian KRZYZANOWSKI, Warschau, Gyula ORTUTAY, Budapest, Wolfgang STEINITZ, Berlin. Redaktion Gisela BURDE-SCHNEIDEWIND. Akademie-Verlag, Berlin.

[33] ORTUTAY, Gyula 1957.

[34] Die Märchen der Weltliteratur. Herausgegeben von Friedrich VON DER LEYEN. Düsseldorf–Köln. Diederichs Verlag.

[35] ORTUTAY Gyula 1959.

[36] ORTUTAY Gyula 1961.

[37] ORTUTAY Gyula 1959.

Íme, egyetlen, egyszerűnek csöppet sem mondható törvényszerűséggel kapcsolatban mennyi a tennivaló, akárcsak a mese területén is.

ORTUTAY Gyula életművét áttekintve feladatok százai sorakoznak előttünk: folytatni és a lehetőség szerint befejezni legalább azt a keskeny szeletét a munkának, amely közvetlen érdeklődési területünkhöz tartozik, amelynek ő sokszorosát képes lett volna elvégezni.

IRODALOM

ASADOWSKIJ, M.
1926 *Eine sibirische Märchenerzählerin.* FFC 68. Helsinki

BANÓ István—FÜLÖP Lajos (szerk.)
1977 *Egy néprajztudós műhelyéből.* (BERZE NAGY János levélhagyatéka.) Pécs

BEKE Ödön
1938 *Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen.* Helsinki

BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok.* Bev. és szerk. BANÓ István. Pécs

BÜNKER, J. R.
1906 *Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart.* Leipzig

DÖMÖTÖR Sándor
1939 *Solymossy Sándor és a magyar néprajz.* Ethnographia L. 183—187.

DÖMÖTÖR Tekla
1975 *Honti János.* Budapest
1978 *Honti János—Leben und Werk.* FFC 221. Helsinki

DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos
1969 *A magyar népköltészet.* Egyetemi tankönyv. 2. jav. bőv. kiad. Budapest

DIÓSZEGI Vilmos
1972 *Sebestyén Gyula.* Budapest

T. ERDÉLYI Ilona
(1980) *Erdélyi János.* Budapest (sajtó alatt)

FARAGÓ József
1974 *Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a Vadrózsák számára.* A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve 1971. Csíkszereda. 431—444.

HELLER Bernát
1945 *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. Ethnographia LVI. 41—48.

HOPPÁL Mihály
1980 *Ipolyi Arnold.* Budapest

KÁLMÁNY Lajos
1914 *Hagyományok.* I—II. Vácz-Szeged
1952 *Történeti énekek és katonadalok.* Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. Budapest
1954 *Alföldi népballadák.* Kálmány Lajos népköltési hagyatéka II. Budapest

KOROMPAY Bertalan
1941 *Népköltési kiadványainkról.* Ethnographia LII. 1969—179.

KOVÁCS Ágnes
1958 *Die ungarische Märchenforschung der letzen Jahrzehnte.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 453—466.
1978 *Ipolyi Arnold a népmesekutató.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Budapest, 132—142.
1979 *Der heutige Stand der Arbeiten des Ungarischen Volksmärchenkatalogs.* Artes Populares 4—5. 147—170.

KRIZA János
1956 *Székely népköltési gyűjtemény.* A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. I—II. Budapest
1975 *Vadrózsák* — székely népköltési gyűjteménye FARAGÓ József gondozásában. Bukarest

KROHN, Kaarle
1926 *Die folkloristische Arbeitsmethode.* Oslo

LENGYEL Dénes
1974 *Benedek Elek.* Budapest

Maróth Károly
1940 *ΙΔΙΟΣ EN KOINΩΙ. Gondolatok Fedics Mihály meséiről.* Egyetemes Philologiai Közlöny LXIV. 224—235.
Ortutay Gyula
1935 *Nyíri és rétközi parasztmesék.* Gyoma
1937 *Bátorligeti mesék.* Budapest
1939a *Solymossy Sándor a szegedi egyetemen.* Ethnographia L. 188—192.
1939b *A magyar népköltési gyűjtemények története.* Ethnographia L. 221—237.
1940 *Kis magyar néprajz.* Budapest
1942a *Tréfásszavú magyarok.* Vidám népmesék mindnyájunk kedvére. Összeválogatta és bevezetéssel ellátta —. Budapest
1942b *Népmese, népdal, néprajzi hanglemez.* [Pátria 1942-es jegyzékfüzet.] Budapest é. n.
1948 *Székely népballadák.* 3. bőv. kiad. Budapest
1955 *Magyar népköltészet. I—III.* Budapest
1957 *Ungarische Volksmärchen.* Berlin
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* MTA II. Oszt. Közl. 195—238.
1961 *Begriff und Bedeutung der Affinität in der mündlichen Überlieferung.* Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen (19.8.—29.8.1953.) Berlin. 247—252.
1962 *A magyar népköltési kutatás története.* In: G. Cocchiara: Az európai folklór története. Budapest. 519—548.
Ortutay Gyula (szerk)
1979 *A magyar folklór.* Egyetemi tankönyv. Budapest
Ortutay Gyula—Illyés Gyula
1937 *Magyar parasztmesék.* Budapest
Ortutay Gyula—Katona Imre
1951, 1956 *Magyar parasztmesék. I—II.* Budapest
1970 *Magyar népdalok. I—II.* Budapest
Ortutay Gyula—Dégh Linda—Kovács Ágnes
1960 *Magyar népmesék. I—III.* Budapest
Ortutay Gyula—Kríza Ildikó
1968 *Magyar népballadák.* Budapest
Ortutay Gyula—Kovács Ágnes—Kríza Ildikó
(sajtó alatt) *Magyar népmesék, magyar népballadák.*
Szendrey Zsigmond
1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* MNGy XIV. Budapest
UMNGy = Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. Szerk. Ortutay Gyula
I. Ortutay Gyula: *Fedics Mihály meséi.* 1940. 2. kiad. 1978.
II. Banó István: *Baranyai népmesék.* 1941.
III—IV. Dégh Linda: *Pandur Péter meséi I—II.* 1942.
V—VI. Kovács Ágnes: *Kalotaszegi népmesék I—II.* 1943.
VII. Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok.* 1953.
VIII—IX. Dégh Linda: *Kakasdi népmesék I—II.* 1955, 1960.
X. S. Dobos Ilona: *Egy somogyi parasztcsalád meséi.* 1962.
XI. Balassa Iván: *Karcsai mondák.* 1963.
XII. Béres András: *Rozsályi népmesék.* 1967.
XIII—XV. Erdész Sándor: *Ámi Lajos meséi I—III.* 1968.
XVI. Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék.* [I.] 1971.
XVII. Bálint Sándor: *Tombácz János meséi.* 1975.
XVIII. Szabó Lajos: *Taktaszadai mondák.* 1975.
Sajtó alatt:
Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék* II.
Nagy Géza: *Karcsai népmesék I—II.* Szerk. és jegyz. Erdész Sándor.
Előkészületben:
Dobos Ilona: *Eördögh Ferenc bodrogkeresztúri mesemondó meséi.*
Ortutay Gyula: *Lacza Mihály meséi.* Sajtó alá rendezi: Erdész Sándor.

Ágnes Kovács

GYULA ORTUTAY — DER MÄRCHENFORSCHER

(Auszug)

Gyula ORTUTAY hat sich wiederholt mit der Geschichte der ungarischer Märchenforschung beschäftigt. Aus seinen wissenschaftsgeschichtlichen Werken kann man die Vorgeschichte seiner eigenen Volksmärchenforschung entnehmen. Ein langer Weg führte von den umgeschrieben und umstilisiert mitgeteilten Märchentexten zu den genau, wortgetreu aufgezeichneten Märchen. Darüber hinaus war Gyula ORTUTAY schon in seinen Frühwerken bestrebt, auch die Persönlichkeit und den gesellschaftlichen Hintergrund des Erzählers zu schildern. Aus diesem Bestreben kristallisierte sich die an den Namen ORTUTAY anknüpfende, „Persönlichkeitsforschung" genannte ungarische Folkloreschule. Im Bande „Mihály Fedics erzählt" analysiert die Verfasserin eingehend die betreffenden Prinzipien und kommt auch auf den zeitgenössischen Widerhall der neuen Vorschläge Ortutays zu reden. Nach 1945 hat Gyula ORTUTAY im Zuge der Verwirklichung seiner wissenschaftlich-organisatorischen Aufgaben auch der Märchenforschung immer größere Möglichkeiten geboten. Der Vortrag zählt die von ihm angeregten und redigierten ungarischen und fremdsprachigen Publikationsreihen auf und nennt unter diesen genauer die dem Thema des Volksmärchens gewidmeten Bände.

Voigt Vilmos

A szájhagyományozás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben

> Kaum legtet ihr aus eurer hand die kelle
> Und saht zufrieden hin nach euren baun:
> War alles werk euch nur zum andren schwelle
> Wofür noch nicht ein stein behaun.
>
> (Stefan George)

1. A megemlékezés keserű pillanatának kellett eljönnie ahhoz, hogy ORTUTAY Gyula életművének mérlegeléséhez fogjunk. A több ezer oldalnyi és páratlanul sokrétű életmű ugyanis korábban elemző elismerőre nem talált. Annyi kitüntetés és bemutatás, önportré és dicséret mellől hiányzott a szolid és alapos tudománytörténeti vizsgálat, sőt ennek előfeltétele, a filológiai tisztázás, a szakmai vita is. ORTUTAY professzor, majd akadémikus folklorisztika-elméleti munkásságáról egyetlen jelentősebb elemzést sem olvashatunk a szakmánk érthetetlennek tűnő, ám nem társtalan gyakorlatából következően.

Adósságaink sorát hosszasan emlegethetjük. Éppen ORTUTAY rövid esszéjétől eltekintve nincs folklorisztikai igényű áttekintésünk ERDÉLYI János eszétikai és filozófiai folklorisztikájáról. KATONA Lajos életművének számunkra is tanulságos feltárása csak most kezdődhetne meg. HONTI Jánosról vagy tucatnyi életrajzi beszámoló jelent meg — folklórelméleti tanulmány egy sem. Pedig a társadalomtudományokban a tudománytörténet nem csupán passzió, a múlt felé fordulás, hanem nélkülözhetetlen előfeltétele a színvonalas továbbgondolkodásnak. A természettudományokban bizonyára sok mindent jobban tudunk, mint korábban; viszont nem egy társadalomtudományban legfeljebb ma másképp tesszük fel a kérdést, mint korábban, és nem lenne könnyű bebizonyítani, hogy részletadatoktól, az anyag bőségében gyarapodástól eltekintve ma jobban megértenénk a problémák lényegét, mint elődeink. Ki állítaná, hogy ERDÉLYI Jánosnál közvetlenebb módon kapcsolta össze az irodalomelméletet, esztétikát és a népköltészeti kutatást, hogy életműve meghatározó hatással volt egy korszak egész magyar költészet-elméletére? Ki tarthatná magát vagy másokat jobb, pontosabb, jártasabb filológusnak, mint amilyen KATONA Lajos volt a maga idején? Hol van még egy olyan nemzetközi méretű és elméleti érdeklődésű folkloristánk, mint a mai tudományos életpályák kezdetekor már elpusztult HONTI János?

Nemcsak elméletben, gyakorlatban is önmagunk számára kötelesség kiváló elődeink életművét beható módon tanulmányozni, elemezni összetevőit, kitérni az általuk javasolt megoldások fény- és árnyoldalaira, hazai és nemzetközi hátterére egyaránt. Úgy gondolom, éppen e szempontból sok az adósságunk ORTUTAY Gyula életművének megismerésében és megismertetésében egyaránt.

Ami a nemzetközi hátteret illeti, itt is inkább csak látszólagos eredményekkel büszkélkedhetünk, megintcsak egész tudománytörténetünkre visszamenő érvénnyel. ERDÉLYI János műveit idegen nyelven nem ismerik, KATONA Lajos életművének egésze ismeretlen a külföld előtt. SOLYMOSSY inkább köz-

vetítette a nemzetközi munkamódszert hozzánk, és noha néhány keleti-nyugati tanulmánya megjelent idegen nyelven, mégis joggal panaszkodhatott maga is arról, hogy eredményeit nem veszi tudomásul a nemzetközi folklorisztika. BERZE NAGY János és MARÓT Károly különböző felkészültségük ellenére sem különböznek a tekintetben, hogy a nemzetközi folklorisztikai vagy vallástörténeti kutatás peremén foglalnak csupán helyet, senki sem idézi munkáik közül az idegen nyelven hozzáférhetőket sem. HONTI János két monográfiája az FFC sorozatban csak egy részét adja sokoldalú érdeklődésének. Néhány tanulmányából még így is felcsillan a külföld számára egy sajátos módszer, azonban éppen a „mese világa" kérdéskörrel kapcsolatban csupán a legutóbb jelentek meg idegen nyelven (méltatlanul rossz fordításban és botrányosan színvonaltalan kiadásban) főbb dolgozatai. Voltaképpen RÓHEIM Géza volt az első olyan magyar folklorista, akinek életművét áttekinthette a nemzetközi folklorisztika. Kívüle BARTÓK Béla munkássága vált ismertté a széles világban, újabban pedig DÉGH Linda, DIÓSZEGI Vilmos és VARGYAS Lajos munkásságának lényegi mondanivalója olvasható a szélesebb szakma számára. Azért soroltam fel mindezt, hogy még erőteljesebben hangsúlyozhassam, ORTUTAY Gyula, aki az *Acta Ethnographica* (sőt már a *Folia Ethnographica)* megteremtője és gazdája volt, a Corvina kiadó számára létrehozta a négy nyelvű néprajzi kismonográfia-sorozatot, és másként is azon fáradozott, hogy ismertté tegye a magyar folkloristák főbb gondolatait, a maga eredményeivel kevésbé jól sáfárkodott a nemzetközi porondon. Tudománytörténeti dolgozatok, kongresszusi bevezetések, üdvözlések és összegezések jelentek meg tőle, több *Festschrift* számára lefordíttatta régebbi magyar folklorisztikai vagy néprajzi esszéit. Ettől eltekintve azonban csak a magyar meséről írott áttekintése, valamint 1972-es angol nyelvű tanulmánykötete *(Hungarian Folklore. Essays.)* ad képet a külföldi olvasóknak munkássága némely oldaláról. E kötet három harmada a tudománytörténeti portrékat, mesekutató tanulmányait, valamint több elméleti dolgozatát adja, közte szerencsére elméleti dolgozatokat is. Ámde áttekintés vagy kommentár nélkül itt sem tájékozódik kellőképpen az olvasó, mit is érzett maga a szerző a legfontosabbnak elméleti eredményei közül.

Ha ORTUTAY Gyula folklorisztikájának elméleti tanulságait kíséreljük meg összegezni, abból kell kiindulnunk, hogy itt részben az esettanulmányok, részben az eleve elméleti szándékkal írott munkák a legfontosabbak.

Az nyilvánvaló, hogy nálunk a legjobb a magyar folklorisztika. Mindannyian tudjuk, hogy valódi színvonalától függetlenül is az olyasféle kézikönyvek, mint *A Magyarság Néprajza* vagy a *Néprajzi Lexikon* vagy *A magyar folklór* című egyetemi tankönyvünk nolle-velle az orákulum rangját nyerik el: hivatkoznak rájuk unos-untalan, vagy anélkül aknázzák ki számos helyen adataikat. ORTUTAY Gyula ilyen szempontból alapvető munkákat hozott létre: akár a *Magyar Népismeret* önálló tudománytörténeti víziója, akár a *Kis Magyar Néprajz* többször megjelentetett részei, sőt az 1950-től elhangzott egyetemi lekciók (ezek közül több sokszorosítva is hozzáférhetővé vált), vagy a magyar népköltészet egészéről, illetve egyes műfajairól írott antológiák egymásra sokszorosan visszautaló előszavai jutnak eszünkbe, mindegyiknek központi helye volt a folklorisztikánkban, gyakran ugyan inkább a citatológia, mint a továbbgondolkodás vagy a tudományos vita mezében. Ezekből jól kirajzolódik a magyar folklorisztika legfontosabb képviselőjének néhány alapvető folklór-elméleti elgondolása. Számára a folklorisztika inkább a néprajz,

mint valamely más tudományág része, nem is önálló diszciplína. A legfőbb beosztást a kedves műfajok adják, amelyekkel egész életében sokat foglalkozott: a mese és a régies ballada, amelyhez már nem egyenlő arányban társult a népdalok szövege. Érdekes, hogy néhány műfaj sosem érdekelte a különben hallatlanul széles látókörű professzort. A mondáról még antológiát sem engedett összeállítani, a parömiológia és az anigmasztika, a proverbium és a rejtvény már megnevezésükben is kifogásoltatott. Az újabb balladák, az úgynevezett helyi folklór jelenségei nem érdekelték. A viccet a passzionátus viccmesélő óvta a folkloristáktól, sokallta a drámai szövegek vizsgálatát, és noha elméletben gyakran említette a „fél-népi" és „közvetítő rétegek" költészetének kutatását, e téren gyakorlatban nem volt előbbre lépés az általa vezetett intézményekben. Ezekhez képest többet foglalkozott akár a szokásokkal, akár a népművészet jelenségeivel, jobban pártolta és ismerte el a népzene- és a néptánc-kutatás eredményeit.

A megközelítés módja — és ez külföldi meg hazai publikumnak szánt dolgozataiból egyaránt jól látható — a történeti típusokba osztó eljárás volt, körülbelül úgy, ahogy ezt Solymossy Sándor nyomán már a *Székely Népballadák* kötetében kialakította: magyar változatok felsorolása, utalás a nemzetközi háttérre és szakirodalomra, hivatkozás az előadás funkciójára (nem mindig), néhány esztétikai-poétikai magyarázó megjegyzés. Igazi történeti vagy összehasonlító filológiai munka nem volt ezek között, a katalógusok fontosságát inkább elméletben ismerte csupán el. Szövegfilológiailag heterogének a kiadványok (nemcsak a váltakozó kiadók ízlése és megkötöttségei miatt), a textológiai szabályok kialakítása vagy követése nem érdekelte Ortutay Gyulát.

Ami a szorosabb értelemben vett népköltészet-elméletet illeti e tanulmányok és kiadványok mögött, ezt három összetevőből rajzolhatjuk meg. Noha az úgynevezett „földrajz-történeti iskola" ellenfeleként is fellépett Ortutay Gyula, az elterjedés és a történeti alakulás problémáit mégiscsak így közelítette meg. Jellemző, hogy a magyar népmeséről írott összegező dolgozataiban 1935-től vagy négy és fél évtizeden át semmi lényeges módosulást nem láthatunk: az előadás társadalmi környezetét már legkorábbi írásaiban is felfedezi, a morfológiai vagy strukturális elemzésről legkésőbbi írásaiban sincs egyetlen megjegyzése sem. Ez a Walter Anderson és Kaarle Krohn tanulmányaira építő felfogás az egyik összetevője Ortutay Gyula népköltészet-elméletének.

A másik összetevő az úgynevezett „magyar iskola" módszertana. Mivel erről mások is, maga a szerző is sokszor írt, legyen szabad itt csupán utalni az iskola legfontosabb tanításaira. Amint ismeretes, Ortutay már 1933 előtt úgy gondolta, hogy a népköltési alkotásokat közvetlen előadójuk tulajdonának kell tekinteni. Kezdetben pszichológiai és szociográfiai leíró kifejezéseket használt, majd az évtized végére, Fedics Mihály felfedezésével az „egyéniségkutató" módszer alakult ki. Tanítványainak is ezt adta feladatként, és Dégh Linda, Kovács Ágnes, meg később mások a mesemondók és a mesemondó közösségek vizsgálatát világszerte ismert módszerré fejlesztették ki. Főként Dégh Linda munkáiból ma méltó nemzetközi elismertségnek örvend ez a módszer, és amikor Ortutay 1972-ben közzétette angolul is néhány korábbi idevágó tanulmányát, a nagyvilág megismerhette, milyen iniciatívák származnak tőle ez iskola kialakításában. Maga Ortutay nem tartotta egyetlen lehetséges elgondolásnak ezt, és ezt nem csupán elméletileg állapíthatjuk

meg. Amikor áttekintést ír a magyar népmeséről, ebben hiába keressük például a mesemondók tipológiáját vagy a mesemondás alkalmainak rendszerezését, helyette történeti adatok, műfaji arányok és esztétikai megállapítások olvashatók. Különösen az utóbbi évtizedben valamilyen megszüntetve-megtartó módon „szinoptikus módszer" névvel illette a maga eljárását, amelybe a mesemondók életrajzától a paraszti olvasásismeret történeti áttekintéséig sok minden belefért. Éppen ezért a meglevő hazai és nemzetközi hivatkozások, sommás áttekintések ellenére sem lenne felesleges újból feldolgozni ez iskola hazai eredményeit, excellálásait és azokat az újító törekvéseket, amelyek mellette felbukkantak az utóbbi időben. Az adatközlők szerint csoportosított mesék és mondák közlése mintegy rutinná vált folklorisztikánkban, ha azonban összevetjük ezt a terepmunka-központú kutatással, amelynek keretében például a finn kutatók (elsősorban Juha PENTIKÄINEN) oly elismerőleg szóltak a magyar kezdeményezésekről, jól láthatjuk az iskola továbbfejlődésének nagy távlatait külföldön — megrekedését, elhalását éppen nálunk.

Talán még ennél is fontosabb ORTUTAY elméleti munkásságában a harmadik összetevő, amelyet maga is „a szájhagyományozás törvényszerűségének" kutatásaként határozott meg. E rendkívüli aktuális irányzat több figyelmet érdemelne, mint amennyiben eddig részesült, ezért némileg hosszasabban kell bemutatni létrejöttét, kereteit, eredményeit és ugyancsak a továbbgondolandó lehetőségeket. Kár, hogy ezt az összegezést nem maga a mester végezte el: itthon is, nemzetközi méretben is nagy szükség lett volna egy ilyen áttekintő, továbbindító szemlére.

Ha a „szájhagyományozás" legfontosabb „törvényszerűségeiről" beszélünk, e megnevezés alatt a folklorisztika elméletének szinte egészét, sőt még ennél is tágabb terület, mindenféle szóbeliség vizsgálatának legfontosabb összefüggéseit értjük. ORTUTAY tág értelemben így is fogta fel a témakört, volt azonban közvetlenebb mondanivalója is a népköltészetkutatás számára, hiszen voltaképpen ezért foglalkozott a kérdéskörrel. Bármilyen csábító is lenne az egész témakört áttekinteni, most éppen ezért csupán néhány olyan párhuzamos kutatásra utalhatunk, amelyekhez képest szuverén irányzatnak nevezhető ORTUTAY Gyula életművének idevágó hányada.

A szóbeliség és a szájhagyomány szinte mindig az irodalomelmélet, az epika-kutatás, de akár a folklorisztika érdeklődésének középpontjában állt. Önálló irányzatként ennek ellenére is csak néha formálódik meg. Vagy száz éve az orosz POTYEBNJA rajzolta meg e fogalommal a költészet korai műfajait, kísérlete azonban egészen a legutóbbi időkig nem csupán nálunk, de másutt sem volt gyakran idézett, számontartott előzmény. BÖCKEL népköltészetpszichológiája, WUNDT néplélektani formatana már SOLYMOSSYt és HONTIt is megihlette. ORTUTAY bármelyiküktől átvehette e gondolatokat, idézi is őket, a maga „szájhagyomány" terminusa mégsem innen származik. A finn iskolából KROHN, majd Walter ANDERSON hagyományozódás-vizsgálatait (és feltevéseit) viszont gyakran idézi, az ismételt elmondásra vonatkozó ANDERSON-kísérletet (ennek atyja voltaképpen már BARTLETT) meg is ismételtette budapesti egyetemi hallgatóival. (A teória továbbfinomítása, egyszersmind elvetése pedig ORTUTAY tanítványa, munkatársa, DÉGH Linda és VÁZSONYI Endre nevéhez fűződik.) Meglepő azonban, hogy Axel OLRIK, majd Moltke MOE úgynevezett „epikus törvényszerűségeit" sem ORTUTAY, sem más magyar kutató nem használta fel eleddig, e dolgozatoknak hiányzik magyar fordítása, egyáltalán terminológiája is.

A harmincas évek legvégétől több olyan újító megoldás is megszületett, amelyek képviselői más, tág aspektusból vizsgálták a szóbeliség egyes megnyilvánulási formáit. CHADWICKék, majd BOWRA ősköltészeti koncepcióját közvetve idézték magyar kutatók, voltaképpeni recepciót azonban nem tudunk kimutatni. Még feltűnőbb, hogy a PARRY és LORD kezdeményezte „orális-formulaszerű" költészet terminológiája alig jutott el hozzánk. MARÓT Károly, aki a homéroszi epika szóbeliség-problémáival egy életen át foglalkozott, csak érintőlegesen idézte munkáikat, és TRENCSÉNYI-WALDAPFEL munkáiban is hiába keresnénk részlettanulmányokat e témakörből. Amikor RITOÓK és mások újabban újból foglalkoztak a görög énekmondók összehasonlító kutatásával, már megkülönböztetett tisztelettel idézik LORD és mások alapvető munkáit: ezt azonban nem próbálták ki új területeken. ORTUTAY Gyula dolgozataiban sem találtam e harwardi epika-kutató iskola érdemi méltatását, talán azért, mivel a hősének kutatási módszere másnak tűnt ORTUTAY szemében mint amit a népköltészet vizsgálatában elvárt. Még ennél is érdekesebb, hogy éppen ORTUTAY (aki MÁRKUS Mihállyal együtt) a két világháború közt a cseh funkcionális-strukturális folklorisztika egyetlen ismerője volt, és BOGATYREV munkáira már ekkortájt felfigyelt, sehol sem érinti a BOGATYREV (és JAKOBSON) adta folklorisztikai-kommunikációelméleti modellt, sőt még 1962-ben is lényegi kifogásai voltak ez ellen. Ezért nem gondolom, hogy az „invariáns" terminus kidolgozásában egyáltalán emlékezett volna arra (1959-ben), hogy e fogalmat BOGATYREV már évtizedek óta valami egészen más megnevezésre lefoglalta. Személyes barátságban volt BOGATYREVval, mégsem idézte vagy használta fel ennek a szóbeliségre vonatkozó kutatási eredményeit. A másik személyes jóbarát, STEINITZ parallelizmus-tanulmánya (1934.) hasonlóan magyar visszhang nélkül maradt, hacsak ORTUTAY személyes példányában nincsenek széljegyzetek. JAKOBSON életművét nem ismerte el, a kommunikációelméleti folklorisztikáról, a szóbeliséget középponti helyre állító irányzatról, amely végre szakkifejezéseket is talált a közlés jelenségeinek megnevezésére, pedig azt mondotta, hogy „ugyanazt mondja csak, mint a régebbi folklorisztika, csupán rosszabbul". Akik figyelemmel kísérték ORTUTAY Gyula írásbeli és szóbeli nyilatkozatait az utóbbi két évtizedben, nem tagadhatják, hogy sem a morfológiai, sem a strukturalista, sem a kommunikációelméleti, sem a szemiotikai folklorisztika nem nyerte meg tetszését. Úgy gondolom, ezt a konzervativizmust nem magyarázhatjuk az utolsó évtizedek nemzedéki különbségeiből, vagy abból a félelemből, hogy itt nyelvtudományi meg más, a folklorisztika vagy a néprajztudomány szűkebb belterületén kívüli áramlatok jutnának uralomra. Azt sem gondolnám, hogy itt már a maga kialakult szájhagyományozás-teóriája védelmében utasította el a modern irányzatokat. Ez igaz lehetett az 1960-as évek végén, de nem magyarázza meg, miért nem figyelt fel már a két világháború között sem az akkori újító törekvésekre, sokszor éppen személyes ismeretség és barátság, levelezés ellenére sem.

Amikor 1961-ben VANSINA megjelentette az afrikai szóbeli hagyomány történetiségéről szóló könyvét, ez is kerülő úton jutott el hozzánk. Az amerikai folklorisztika újabb képviselői közül BASCOM, UTLEY, majd DUNDES szóbeliség-fogalmát, a „*verbal art*" kategóriáját előbb DÉGH Linda, majd DÖMÖTÖR Tekla használta fel, ORTUTAY Gyula már kevésbé. Azt nem említem, hogy az utóbbi évek (immár évtizedek) szóbeliség-kutatásai HYMES, SHERZER, FINNEGAN, BEN-AMOS és mások művei, olasz, francia, dán, angol és szovjet

művek érthető okokból nem találtak nálunk olyan méltatóra, aki megkísérelte volna egyeztetni eredményeiket az ORTUTAY Gyula képviselte szóbeliség fogalomkészletével.

Mindezektől független, önálló elgondolás volt az, amit ORTUTAY Gyula kialakított. Talán HONTI Jánossal igen ifjú korukban folytatott vitájuk adta az egyetlen kiindulópontot mindehhez. Amint ezt HONTI két ízben is kifejtette, számára a népköltészet végeláthatatlan variáns-sorozat, amelynek lejegyzése, megmentése, rögzítése eleve kilátástalan feladat. Nem az egyes variánsokat, hanem a bennük és mögöttük állandónak feltételezett világfelfogást kell a kutatónak vizsgálni. Ez a megoldás nem mentes az objektív idealizmus terminológiájától, később némi irracionalizmustól sem HONTInál, azonban kiegészül egy műfaji vizsgálattal, amelyet valamilyen módon stadiálisnak is nevezhetünk. Ezzel szemben ORTUTAY a variánsok közvetlen társadalmi környezetét reálisnak fogja fel, szociológiai és pszichológiai elemzést sürget, és éppen az alakulás törvényszerűségeinek feltárásával véli a próteusi anyagot megragadhatni. Itt inkább ORTUTAY felfogásának adhatunk igazat. Programnak is jobb ez a megoldás: az esztétizálás helyébe a terepmunkát javasolja. Gondolhatnánk arra is, hogy MARÓT Károly alkotáslélektani elgondolásai is befolyásolták ORTUTAY szájhagyomány-elképzelését. Bizonyára innen az a megkülönböztetett és visszatérő elgondolás, miszerint „Talent is so gut dem Bauer gegeben als dem Ritter", vagyis a különböző társadalmi körök művészi tehetsége azonos jellegű. (Ez persze csak féligazság. A népdal lehet esztétikai képződmény, ám nem azonosítható a szimfóniával. Ezt a különbséget végül is, ha megszorították, maga ORTUTAY Gyula is mindig elismerte.) Ezzel szemben MARÓT kerengését a „prelogikus" és „szublogikus" fogalmak körül ORTUTAY már nem követte, mint ahogy MARÓT sokténye zős, rituális ismétléseket kutató népköltészet-felfogásával sem tudott mit kezdeni. ORTUTAY szemében a népköltészet nem valamilyen örökké visszatérő és misztikus módon jelentőségteljes valami, hanem egy konkrét társadalmi környezet életmegnyilvánulása, a paraszti élet egyik jelensége, néprajzi tény.

Tanítványaival kevés módszertani vitája volt — mindkét fél kárára. Az eltérések inkább rejtettek maradtak, kevesen vették maguknak azt a tudományos bátorságot, hogy eltérő elgondolásaikat írásban is megfogalmazzák, és ezt a mester elé is terjesszék. Így voltaképpen innen csak egy-két impulzus érhette a vezető magyar folkloristát. Elgondolásait ily módon egyesegyedül alakította ki, és nem is terjesztette elő összefoglaló módon. Talán kéziratos egyetemi előadásainak áttekintése több bepillantást ad abba, változott-e elképzelése e kérdéseket illetően. Az 1969-ben Budapesten rendezett szájhagyományozás-szimpóziumra ugyan nagy tervet és programot készített, kidolgozott, elvi tanulmányt azonban nem, és magával az anyaggal is elégedetlen volt, nem érezte azt véglegesnek vagy a magáénak. Azért is halasztódott olyan soká az anyag még kivonatos megjelentetése is.

A legfőbb vonalakban mégis megrajzolhatjuk ORTUTAY Gyulának a szájhagyományozás törvényszerűségeiről vallott elgondolásait. Egyrészt néhány folklorisztikai jelenséget vesz ide: a variálódást és rokon szövegek kapcsolatát, kontaminálódását, amelyet affinitásnak nevez. Az úttörő jelentőségű elvi tanulmány, amely e témákkal foglalkozott, ORTUTAY akadémiai székfoglalója volt 1959-ben. Amikor később, egy terminológiai szótár számára megkíséreltem az ORTUTAY adta jelenségek fogalmi definiálását, kiderült, mennyire tág, szinte parttalan értelemben használta az elnevezéseket. A

variánsképződést alkotófolyamatnak tekintette, és nem tipologizálásával foglalkozott, hanem azt hangsúlyozta, hogy mennyire általános jelensége a folklórnak. Ezért nem fogadta örömmel ANYIKIN magyarul is megjelent cikkét, amelyben a variáns meg a verzió megkülönböztetésével a változatok rendezésének filológiai javaslata bukkant fel, körülbelül úgy, ahogy ezt a redakció fogalmában vélte már a finn iskola is leírni. ORTUTAYnál a variánsképződés mintegy életforma, amelynek nem részletezését, hanem központba állítását tartotta fontosnak. Ezért nem olvashatunk ORTUTAYnál olyan tüzetes rendszerezést, mint KROHNnál, aki vagy tízféle kibővítő és átalakító jelenséget különböztet meg, mint AARNÉnál, aki 10-féle változási törvényszerűségről beszél, vagy akár OLRIKnál, aki 13-féle „epikus törvényszerűséget" sorol fel, vagy akár PROPPnál, aki egyedül a mesei transzformációk körében 18-féle jelenséget említ. ORTUTAYnál a variálódás megértése egyszersmind a folklór értelmezése, a variálódáskutatás pedig mintegy a folklorisztika egészével egyértelmű.

Már volt szó arról, hogy a sokkal kidolgozatlanabbul ránk maradt invariáns-fejezet voltaképpen nem a variáns fogalmának párhuzamos-ellentétes párja, hanem az elterjedés témakörébe tartozó jelenség, a meg nem gyökeresedett egyéni javaslat, illetve átvétel. Voltaképpen azért választotta e megtévesztő elnevezést ORTUTAY, mivel számára a variálódás *sine qua non*-ja a folklór létének.

Az affinitás hasonlóan tágan értelmezett kategória nála: redakciók kontaminációjától szöveg és dallam strófánkénti kölcsönös módosulásáig igazán különféle jelenségeket sorol fel itt. Azt mondhatjuk, amíg a variáns ORTUTAY szemében az egyedi folklóralkotás létformája, az affinitás a nagyobb egységek összekapcsolódásának módja: szöveg és dallam, szüzsé és redakció, sőt talán szokás és szöveg együttléte. Valószínűleg így gondolta elképzelni a műfaji és stílusbeli jelenségek leírását is. Érdekes viszont, hogy a folklorizálódás vagy a folklorizmus egyébként általa (bár nem e néven!) számon tartott jelenségeit nem sorolta ide.

Mivel mind az affinitás, mind az invariáns fogalmait csak futólag határozta meg nyomtatott dolgozataiban, a fogalmi finomítást pedig másra bízta (így például a mese-enciklopédia számára többszörös kérés ellenére sem maga írta meg az affinitás címszót), véglegesebbet csak akkor mondhatnánk arról, hogyan is képzelte el e jelenségek pontos vizsgálatát, ha ismernénk kéziratos jegyzeteit. Ismét arra kell hivatkoznunk, tűnjön bár ez paradoxonnak, hogy ORTUTAY Gyula életművének jelentős hányada mind ez ideig ismeretlen a folkloristák számára, és ezért csak feltevéseket kockáztathatunk meg alapvető elgondolásainak értelmezésekor is.

Van azonban szerencsére egy olyan terület is, ahol pontosabban tudjuk, mit és miért vett ORTUTAY a szóbeliség kutatási feladatai közé. A budapesti szájhagyományozás-szimpóziumra készített „*Javaslatok* . . ." írásában széles körű áttekintést ad arról, mi minden sorolható ide véleménye szerint. Az archaikus, írásbeliség előtti orális költészettől a modern szóbeliségig (akár a film és a televízió szóbelisége), a gyűjtéstől az esztétikai vizsgálatig, a kontinensek szóbeliségétől az UNESCO segítségével világméretű kutatási programig sok minden helyet kap, noha tézisszerű felsorolásban. Itt valóban egy világméretű, nagyszabású terv körvonalai rajzolódnak ki. Magam nem tudom, voltaképpen mi is volt e terv igazi célja. A nemzetközi népmesekutató társaság bukaresti konferenciája előtt voltaképpen oda szánt ajánlásnak is tekinthető,

azonban mivel magán a konferencián ORTUTAY Gyula nem vett részt, ott senki sem tárgyalta a javaslatokat, noha tudtak róla. A javaslat egyébként is optativusi vagy pontosabban aoristosi jellegű: az UNESCO segítségével létrehozandó központról szól, amely az írástudatlan, átmeneti kultúrákat tanulmányozná. Nem tudok azonban arról, hogy valaha is sor került volna e javaslatnak akár a magyar UNESCO-bizottság elé terjesztésére. „A gyűjtés és annak szempontjai" jellegű részek bizonyára az akkor megszervezett budapesti Néprajzi Kutató Csoport számára készültek munkaprogramnak, megintcsak folytatás nélkül maradt javaslat, amelynek megvalósítását vagy végrehajtását senki sem kérte számon. Zárószavában maga a konferencia egyszemélyi gazdája igen kiábrándult, rezignált hangot ütött meg. Még az ilyen szempontból szelidített publikációban is feltűnik, hogy a résztvevők által felsorolt nehézségeket ugyan megkerülhetőnek tartotta, de később már nem is tett lépéseket ez irányba. Még meglepőbb, hogy ugyanakkor a konkrét javaslatokat (központi archívum létrehozása, a folklórkutatás „tízparancsolata", textológiai szabályzat elkészítése) vagy meg sem említi, vagy kivihetetlennek tartja, éppen ő, aki két nappal előbb még világméretű tervet terjesztett elő. Igaz ugyan, hogy indokolt is volt a borúlátás: azóta sincs mérhető méretű folklórarchívumunk, a más keretek között elkészült textológiai szabályzatot ma már mindenütt használják — a központi munkahelyeken dolgozó magyar szakfolkloristákat kivéve, katalógusaink messzebb kerültek a teljességtől.

Voltaképpen egyetlen ember volt, aki valamilyen módon megkísérelte, hogy dokumentálja, az ORTUTAY Gyula által felvetett problémák vizsgálandók és vizsgálhatók: maga a szerző. Régebbi (ám soha teljesen ki nem adott) írásaiból az iskolai nevelésre vonatkozó részeket tett közzé, ebben ismételten utal kedves tárgykörére, szóbeliség és írásbeliség kapcsolatára. A folklóralkotások elemzéséről szóló kézirat elolvasása után nemcsak sokoldalas írásos véleményt adott, hanem két ízben is több órán át beszélhettünk e kérdésekről. Akkor láttam először kiábrándultnak és fásultnak. Maga bízott a legkevésbé abban, hogy akár önmaga, akár más megvalósít valamit is a szájhagyományozás törvényszerűségeinek kutatására tett javaslataiból. Hosszas rábeszélésre beleegyezett abba, hogy egyetemi előadásait együtt jelentessük meg, kitérve éppen e kérdésekre. Ezt az érdemes munkát azonban a későbbiekben maga sem akarta elvégezni. Ekkor már önmagával szemben is bizalmatlan volt, indokolatlanul. Éppen angol nyelvű tanulmánykötetének nemzetközi visszhangja bizonyítja, hogy milyen mértékben volt újító jellegű ORTUTAY Gyula szájhagyományozás-elmélete.

Életművének legjelentősebb vonását látom a szájhagyományozásról alkotott képében. Ezért is sikerült kiverekedni a budapesti szimpózium anyagának megjelentetését, elkérni javaslatait az 1977-es első finn—magyar folklorisztikai szimpózium publikációja számára. Ha optimista kicsengéssel szeretnénk befejezni e szemlét, hivatkozhatunk arra, hogy mostanra jobbak lettek a körülmények, mint korábban, egy valóban korszerű szóbeliség-kutatás számára. Nemcsak textológiai szabályzatunk van már, hanem végre elkészült népköltészeti forráskiadványaink terve. Egy központi jellegű néprajzi archívum és egy folklórarchívum kifejlesztése csak az illetékesek szakmai tisztességén múlik. Kutatási eredményeinket (elsősorban műfajelméleti és kommunikációelméleti vonatkozásban) a nemzetközi folklorisztika egyre inkább elismeri. Elkészült egyetemi folklór-tankönyvünk, amelyben méltó helyen szerepelnek az ORTUTAY Gyula által javasolt fogalmak és megállapítások.

Történészeink évek óta várják, hogy néprajzkutatók is bekapcsolódjanak az írásbeliség és szóbeliség kölcsönhatásainak kutatásába. Folklorizmus-vizsgálatunk megindult. Most szerveződött meg egy kis munkaközösség, amely irodalom és folklór összefüggéseit vizsgálja. Persze, jó magyar szokás szerint mindez akár semmivé is válhat, ha a lehetőségeket nem használják ki tevékeny kezek.

E sokrétű munkában továbbra is szükségünk van Ortutay Gyula műveire. Tanulmányainak kötete, amely most készül, bizonyos vonatkozásban ilyen témákra is kitér. Még ennél is fontosabb lenne, ha előkerülne egyetemi előadásainak vaskos kézirata, amelynek megjelentetését egyetemünk már régen megígérte. E megemlékezést azzal zárhatjuk, hogy még sokat várunk Ortutay Gyula munkáitól a szájhagyományozás törvényszerűségeinek kutatása valóban megindulásakor.

Vilmos Voigt

GESETZMÄSSIGKEITEN DER MÜNDLICHEN ÜBERLIEFERUNG IN DEN WERKEN GYULA ORTUTAYS

(Auszug)

Das reiche Lebenswerk Gyula Ortutays ist in erster Linie vom folkloristisch-theoretischen Blickpunkt aus nicht nur im Auslande, sondern auch in Ungarn ziemlich unbekannt geblieben. Es scheint paradox, entspricht aber der Wahrheit, daß bei uns keine theoretische Analyse der Tätigkeit mehrere Jahrzehnte lang führenden ugarischen Folkloristen erschienen ist. Darin folgt das Schicksal dieses Lebenswerks leider der traurigen Tradition unserer Folkloristik, denn von János Erdélyi bis — sagen wir — János Honti oder Béla Bartók ist keine einzige ideengeschichtliche Übersicht der ungarischen Folkloristik erschienen. Eine Übersicht über das Lebenswerk Ortutays wird auch dadurch erschwert, daß von seinen vom theoretischen Blickpuckt wichtigsten Arbeiten mehrere nur in Handschrift erhalten sind (zum Beispiel der Texte seiner Universitätsvorträge), andere wieder nut mit minimalen Änderungen wiederveröffentlichte alte Texte sind. Besonders gegen das Ende seines Lebens zu verhielt sich Ortutay zahlreichen seiner früheren Initiativen gegenüber skeptisch, so auch betreffs seiner Forschungen bezüglich der Gesetzmäßigkeiten der mündlichen Tradition.

Der vorliegende Überblick schildert die wissenschaftsgeschichtliche Vorgeschichte, die berücksichtigten und unberücksichtigt gebliebenen zeitgenössischen Bestrebungen, gewisse Abänderungen und die Möglichkeiten der Fortsetzung der Ideen Ortutays über die mündliche Tradition — in einer durch die festliche Gelegenheit gegebenen Form. Eine eingehende Analyse wird zustande kommen können, wenn man das ganze Lebenswerk kennen wird. Vorbereitungen dazu haben gerade in den letzten Jahren begonnen.

Balassa Iván

Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége

Ha ORTUTAY Gyula életművét elmélyültebben tanulmányozzuk, akkor alkotó tudományos munkássága mellett, egyenrangú súllyal és eredményességgel tudományszervező tevékenysége emelkedik ki. A minden új iránti fogékonysága e területen is tükröződött. A lehetőségeknek a tudomány, közelebbről a néprajz számára történő hasznosítása, jó kezdeményezések felkarolása, induló szálak összekapcsolása számára gyönyörűséget okozott, ugyanakkor amikor a tudomány elmélyülését és terebélyesedését segítette elő. De sohasem az öncélú tudományét, hanem az olyanét, mely nemcsak merít a nép ismeretéből, hanem ad is számára. Azt hinnénk, hogy Ő, akinek sem a szóbeli, sem az írásbeli közlés nem okozott nehézséget, sőt mindkettőt határozottan élvezve, magas fokon valósította meg, szervező munkájáról is beszámolt. Erről azonban nem, vagy rendkívül ritkán nyilatkozott. Ezt akkor tapasztaltam, amikor próbáltam összeállítani tudományszakunk számára sok alapvető kezdeményezését. Ezek egy jó részének magam is részese lehettem, és elgondoltam, hogy milyen kérdéseket kellene most tárgyalnom, de a legnagyobb megdöbbenésemre ezekről írott, különösképpen nyomtatásban megjelent emlékezetőt alig-alig találtam. Egyrészt a szervezés eredményein érzett öröme, másrészt a már jelentkező új feladatok nemigen engedték, hogy azzal írásban tovább foglalkozzék, ami a megvalósulás útjára került vagy éppen megvalósult. Így most a túlélők feladata, hogy erre vállalkozzanak. Figyelmeztető ez arra is, hogy tudományszakunk történetét fokozott mértékben kell tanulmányoznunk, különösképpen a felszabadulás utáni korszakot, hiszen a résztvevők egy része még visszaemlékezéseivel segítheti a kutatást.

Ez alkalommal aligha vállalkozhatom többre, mint hogy ORTUTAY Gyula legfontosabb szervező munkáinak egyikét-másikát felvillantsam, és az eredményeket a magyar néprajztudomány közelmúlt történetébe megpróbáljam elhelyezni. De már mindjárt a kezdetekor zavarban vagyok, hiszen mióta átlépte az egyetem kapuját, majd megismerkedett a folklór elemeivel, már közösen megvalósítandó célokat tűzött ki. A szegedi egyetemi hallgatók Művészeti Kollégiumának egyik szervező tagja, aki néprajzi gyűjtéseket kezdeményez, saját és mások könyveit, tanulmányait adja közre. Ez az a korszak, amelyet viszonylag teljesebben ismerünk,[1] mert maga is e hőskorra emlékezett legszívesebben.

Szegedet nehéz szívvel elhagyva, Budapestre nagy tervekkel érkezve mindjárt folyóirat megindításán fáradozott. A *Magyarságtudomány* 1935.

[1] CSAPLÁR Ferenc 1967. passim.

július 1-én meg is jelent és feladatának tekintette, hogy a hungarológiai tudományokat (történelemtörténet, irodalom, néprajz, nyelvtudomány, zene stb.) a dilettantizmus, nacionalizmus, a fajelmélet befolyásától megóvja: „... igényünk a magyar valóság és sors és magatartás mind teljesebb és igazabb megismerése" — írta szerkesztői bevezetőjében ORTUTAY Gyula. Az első számban a Művészeti Kollégium tagjai közül többen sorakoztak fel: TOLNAI Gábor, BUDAI György, BARÓTI Dezső, TOMORI Viola és ERDEI Ferenc cikkei mellett NÉMETH László: *A magyarságtudomány feladata* olyan programot ajánlott, mely megfelelt fő vonásaiban a folyóirat feladatainak.[2] A folyóirat 1937-ben megszűnt ugyan, de az igény nem hagyta ezt a kezdeményezést elfelejteni.

1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen megalakult a *Magyarságtudományi Intézet*, melynek szervezői között jelentős hely illette meg ORTUTAY Gyulát, aki ECKHART Sándorral együtt az újra megindult *Magyarságtudomány* szerkesztőjeként is tevékenykedett. A Magyarságtudományi Intézet rendkívül széles programmal indult, és talán érdemes megemlíteni, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz első kérdéscsoportját 800 községben gyűjtötték össze. Különösen élénk népköltészeti gyűjtés indult meg, és az Intézet adott keretet ahhoz,[3] hogy 1940-ben megjelenjék az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete: *Fedics Mihály mesél.* Ez alapvető jelentőségű a magyar népmese és távolabbról a magyar népköltészet kutatásban több szempontból is. Először is a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1872—1924 között tizennégy kötetet megjelentetve, már több mint másfél évtizeddel korábban lezárult. Így nagyobb, teljesebb népköltészeti gyűjtések közreadására Magyarországon semmiféle lehetőség nem volt. Ezt teremtette meg ORTUTAY Gyula a sorozat megindításával, és a rendkívül mostoha, háborús körülmények között is alig négy év alatt hat kötet látott napvilágot. M. K. AZADOVSZKIJ (1888—1954), a mesemondók egyéniségét vizsgáló szovjet tudós volt a magyar kutatókon (MARÓT Károly, SOLYMOSSY Sándor) kívül a legnagyobb hatással az induló kutatóra. „Azadovszkij tanulmányainak, köteteinek tanítása segített ahhoz, hogy Fedics Mihály meséit már külön kötetben bocsássam közre. S az ő példája nyomán dolgoztunk mindnyájan, akik az ÚMNGY köteteiben publikáltunk a két világháború között . . ."[4] A szakmai indíttatásnak jelentős politikai tartalma is érződik az adott korszakban, amit mindig hangsúlyozott. Ez az indítás, melyet tanítványai vittek tovább, egyik alapvető vonása maradt az általa alapított „budapesti iskolának", ahogy ezt elsősorban külföldön szokták nevezni. ORTUTAY Gyula bölcsen meghallgatta a mások véleményét, így HONTI Jánosét is, aki elismerve az ÚMNGY érdemeit, azt említette meg: „... szép lenne, ha a legközelebbi kötete (vagy kötetei) *egyetlen falu* teljes mesetudását publikálnák; természetesen olyan faluét, ahol a mesének még eleven szerepe van."[5] Hogy ezt mennyire megtartotta, arra magam példáját említem. 1958-ban azzal fordultam hozzá, hogy egyetlen falunak, a bodrogközi Karcsának összegyűjtöm prózai népköltészeti alkotásait és lehetőséget kértem annak az ÚMNGY-ben történő közreadására. Igen nagy örömmel fogadta, és meg is jelent a mondák összefoglalása,[6] melvet 50. születésnapjára

[2] HUSZÁR Tibor 1979.
[3] Ethnographia LIII. (1942.) 77.
[4] ORTUTAY Gyula 1956. 180.
[5] HONTI János 1942. 240.
[6] BALASSA Iván 1963.

Neki ajánlottam. Ha magam e munkát nem is tudtam folytatni, de egy tanítványom, NAGY Géza két kötetben már előkészítette a mesekincs kiadását.

Bár feladatom, hogy ORTUTAY Gyula tudományszervező munkásságáról szóljak, de ez nem választható el magától értetődően életének sok nehézséggel tele útjától. A felszabadulás előtt több csalódás érte: az egyik, hogy nem nyílt lehetősége, hogy a Néprajzi Múzeumban dolgozzék, a másik, hogy nem nyerte el a VISKI Károly Budapestre történt meghívásával megüresedett kolozsvári egyetemi néprajzi tanszékét, melynek esélyes várományosának számított. Így lett a Magyar Rádió munkatársa és maradt is egészen 1944-ig, amikor állásából elmozdították. Ez idő alatt a néprajzzal kapcsolatos szervező munkáját a Magyarságtudományi Intézetben végezte, de a Rádión belül is megtalálta annak módját, hogy az ott kínálkozó lehetőségeket a néprajz számára kamatoztassa.

A Magyar Rádió a Pátria hanglemezgyárral ORTUTAY Gyula kezdeményezésére vállalta, hogy népzenei és népköltészeti hanglemezsorozatot készít. Mikor az egyik oldalon biztosította az anyagi feltételeket, a másik oldalon közreműködőként megnyerte a magyar népzenekutatás három olyan kiemelkedő egyéniségét, mint BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, LAJTHA László. Félretéve minden sértődöttséget, mely egész élete során egyik legszebb emberi vonása volt, a Néprajzi Múzeum népzenei osztályát vonta be a munkába. Mindezzel kapcsolatban állapítja meg RAJECZKY Benjamin:

> „ORTUTAY mentette meg a helyzetet, a Magyar Rádió elnökétől, Kozma Miklóstól megszerezte a hozzájárulást és az anyagi biztosítást valamennyi magyar táj még élő néphagyományának, a műfajok legszebb típusainak s a magyar tájnyelvek anyagának felvételéhez".[7]

A munka ütemére és belső tartalmi beosztására jellemző, hogy 1938-ban 42 népzenei, 30 népmesei lemezen kívül 5 vallásos népéneket és 2 gyermekjátékot bemutató felvétel is elkészült. 1941-ig a hanglemezek száma már tovább emelkedett, mely ebben a korban Európa-szerte a legnagyobb gyűjteménynek számított. A megindulás kilencedik évében a matricák száma 125, és 107 lemez került üzleti forgalomba.[8] ORTUTAY Gyula harcolta ki azokat a feltételeket, melyeknél jobbat mai nap se kívánhatnánk, és melyeket LAJTHA László megelégedéssel így rögzített:

> „A jelen akció ugyanis nem korlátozza számszerűen a felvételi lehetőségeket, hanem addig folytatódik, amíg az egész magyar folklore-anyag (népzene, népmese stb.) a kellő tudományos részletességgel meg van örökítve. Mód van arra, hogy ugyanannak a dallamnak több értékes változatát éppen úgy felvegyük, mint tekintettel lehessünk azonos dallamok néprajzi szempontból fontos előadására is. Tehát lemezre vehetjük ugyanazon dallam két különböző előadását is. Az akciót csak tudományos szempontok vezetik".[9]

Hogy ez a munka mennyi szervezést kívánt, ahhoz hadd említsem meg, hogy először a megfelelő énekest, mesélőt, hangszeres zenészt vagy éppen zenekart kellett a helyszínen kiválasztani, majd megszervezni annak vagy azoknak budapesti utazását, tartózkodását, hogy a felvételt laboratóriumi környezetben lehessen elvégezni.

[7] RAJECZKY Benjamin 1972. 371.
[8] L. még ORTUTAY Gyula 1938.
[9] LAJTHA László 1938. 322.; l. még Ethnographia LI. (1940.) 385.; LIII. (1942.) 75.

A felszabadulás után úgy látszott, hogy a politikai, állami megbízatások között kevés ideje akad a néprajz számára. Szerencsére nem így történt, mint a Magyar Néprajzi Társaság akkori titkára bizonyíthatom, hogy minden kérdést megbeszéltünk Vele, az üléseket rendszeresen vezette, és sokat tett azért, hogy központi folyóiratunk folyamatosan megjelenhessék. Az egyetem életében is részt vett, rendszeresen tartott órákat, és még ezen túl olyan gyűjtési és feldolgozási munkákat indított el, melyek szervezetileg, elvi kérdések kimunkálásában és nem utolsósorban összegyűjtött anyagukban különösen jelentősek a magyar néprajztudomány fejlődésében.

Már 1946-tól kezdve az egész magyar nép az 1848-as szabadságharc százéves megünneplésére készült, ehhez a néprajztudomány Ortutay Gyula kezdeményezésére egy országos kiterjedésű „1848-as néphagyomány"-gyűjtéssel csatlakozott. 1947-ben megalakult az „1848-as Néprajzi Bizottság", mely a próbagyűjtések után kiadta a „Vezérfonal az 1848-as szabadságharccal kapcsolatos néphagyományok gyűjtéséhez" című, gondosan megszerkesztett és igen jól használható tájékoztatót és kérdőívet. Ebben az országos méretű gyűjtésben „a szakembereken kívül részt vettek az önkéntesen csatlakozott gyűjtők csoportjai is."[10] Közel 500 faluban jártak a gyűjtők, több mint 50 000 adatot jegyeztek fel és juttattak el rajzokkal, fényképekkel együtt az Egyetemi Néprajzi Intézetbe, majd a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárába.

Ez a hatalmas anyag a gyűjtők ismereti szintjének különbözősége miatt nem mindig egyenletes ugyan, de világosan megmutatta, hogy a parasztság emlékezete általában három generációra terjedt, azon túl már a vonások egyre inkább elmosódtak. De megmutatta azt is: „Hogy a magyar nép eleven emlékezetében milyen súlya van a szabadságharcos hagyományoknak, s hogy e hagyományok nemcsak az ország egyik vagy másik vidékén élnek, azt több évtizedes hallgatás után ez a vizsgálat állapította meg".[11] De rávilágított arra is, hogy parasztságunk a magyar történelem kiemelkedő hőseit, így Mátyást, Rákóczit és Kossuthot azonos tulajdonságokkal ruházza fel, azonos cselekményeket, mondákat fűz életükhöz. Nemegyszer a szabadságharc és a felszabadulás eseményei keveredtek az előadásokban, mutatván ezek kapcsolatát a nép tudatában.

Az 1848-as néphagyománygyűjtés adattári anyagból csak részlettanulmányok láttak napvilágot. Csupán Dégh Linda adott közre egy kötetnyi válogatott népköltészeti alkotást 1952-ben: „A szabadságharc népköltészete" címmel.[12] Ez a hatalmas gyűjtemény még sok lehetőséget kínál a feldolgozónak és sok új eredményt néprajztudományunknak. Ez a gyűjtés nemcsak anyaga miatt értékes, hanem azért is, mert az első olyan azonos szempontok szerint végzett munka, mely az egész néprajzi kutatógárdát, de még az amatőröket is mozgósította az ország egész területén egy megadott feladat elvégzésére. Hadd tegyem még hozzá, hogy a gyűjtésel egyidejűleg a néprajzi múzeológusok az ország minden múzeumát átkutatták és lemásolták, fényképezték az 1848—49-re vonatkozó dokumentumokat, tárgyakat, melyek legszebbikeit a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett kiállításon tekinthették meg az érdeklődők.

[10] Dégh Linda 1947. 230.
[11] Ortutay Gyula 1952. 271.
[12] Dégh Linda 1952.

A másik nagyszabású vállalkozás annyira közel állott hozzá, hogy ezt választotta akadémiai székfoglalóul: *A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás* címen 1947. április 14-én.[13] E néprajzilag és politikailag egyaránt fontos kérdésre már 1940—41-ben felhívta a Magyarságtudományi Intézet vezetőségének figyelmét, de az adott időben a kutatás nem indulhatott meg. A felszabadulás után a kitelepülések és kitelepítések következtében olyan migráció következett be, mely az ország jelentős részét érintette. „A magyar etnikum jellegváltozása az a leglényegesebb, legmélyebb probléma, a végső kérdés, ami néprajzost érdekelhet, amire a vándorlási problémák kapcsán feleletet is remélhet" — írja munkájában.

Éppen ezért, ahogy általában mondottuk, az ún. *migrációs kutatás* megindulásakor többek között a következő csoportok tervszerű és átfogó néprajzi felméréseit tűzte ki: az áttelepült bukovinai székelyek, felföldi magyarok, romániai, erdélyi kisebb csoportok, jugoszláviai kitelepülők, másrészt azok a német, szlovák, jugoszláv eltávozók, akik elhagyták hazánkat. A probléma nagyon sokrétűnek bizonyult, ezért elsősorban e munkában szakemberek vettek részt. A kutatásnak az élet valamennyi területére ki kellett terjednie, hogy meg lehessen állapítani,

> „hogy milyen mélyreható változásokat idézett elő és fog még előidézni a belső vándorlásnak ez a folyamata a magyar etnikum szerkezeti összefüggésrendjében, milyen változásokat teremt népünk műveltségében, mennyire siettet, illetve akadályoz meg átalakulásokat, hagyományváltozásokat". Ezt a nagy organizációt kívánó gyűjtést nemcsak a néprajzi ismeretek bővítése, törvényszerűségek megállapítása miatt gondolta elvégzendőnek: „Ezt a munkát feltétlenül el kell végezni, hacsak nem vagyunk végtelenül közömbösek saját népünk, etnikai struktúránk, paraszti műveltségünk alakulásai iránt."

A szervezés, melyben a *Néptudományi Intézet*, az *Egyetemi Néprajzi Intézet*, a *Néprajzi Múzeum* egyaránt részt vett, már 1946 második felében megindult elsősorban a dunántúli bukovinai székely, moldvai csángó, helyenként a Buda környékére telepedett székelyek és néhány esetben a Szlovákiából kitelepített magyarok között. Az eredményeket részletezően, az egész mozgalomra kiterjedően még nem mérte fel senki. Kétségtelen, hogy a legtöbb eredmény a Tolnában és Baranyában letelepült bukovinai székelyek hagyományos kultúrájának feltárásában született. Számos cikk, tanulmány jelent meg szakfolyóiratainkban, külön is érdemes megemlíteni két olyan könyvet, mely a migráció kérdésének vizsgálatából született. Belényesy Márta: *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Budapest, 1958; Dégh Linda: *Kakasdi népmesék I—II*. Budapest, 1955, 1960. Ebben a migrációs kutatásban a nyelvtudomány képviselői közül többen részt vettek, és eredményeik sok esetben szaktudományunkat is gazdagították. Így többek között Lőrincze Lajos: *A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz*. Budapest, 1949.: Hegedűs Lajos: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Népnyelvi szövegek moldvai telepesektől. Budapest, 1952.

E gyűjtőmozgalom áttekintése, eredményeinek teljes felmérése rendkívül nehéz, hiszen ezt a Magyar Néprajztudomány Bibliográfiájának két kötete sem mindig segíti megfelelően. De egy alkalommal ezt is el kellene végezni.

[13] Ortutay Gyula 1947. 43—83. Ismertette Tálasi István Ethnographia LVIII. (1947.) 285—290.

Még inkább hálás feladat lenne most, három évtized múlva a gyűjtéseket ugyanazon a helyen, ugyanabban a tárgykörben elvégezni.

Ortutay Gyula 1949. év végén elhagyta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, és az akkor alakulóban levő Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MMOK) vezetését vette át. Ez a feladatköre a legszorosabb kapcsolatba hozta a néprajz munkatársaival, hiszen ebben az időben a néprajzi kutatók döntő többsége múzeumokban dolgozott. Mindkét területen hasonló feladatokat kellett megoldania: marxista–leninista alapokon állva a tudományos teljesítményeket olyan fokra emelni, hogy megfelelő összefoglalásokat, kiállításokat lehessen elérni.

Ez a széles körű szervező munka két területen egy időben (1950–53) haladt, és sok ponton összekapcsolódott, hiszen ebben a korszakban a Néprajzi Múzeum volt a néprajzi terület legnagyobb, vezető intézménye. Először is a néprajzi kutatásnak a Magyar Tudományos Akadémiához csatlakozva kellett új formát adni. Nem volt ez könnyű korszak. A magyar néprajztudomány és múzeológia Ortutay Gyula vezetésével ezeket a rendkívül kritikus éveket nemcsak átvészelte, hanem azokból megerősödve került ki.

1950 őszén (X. 30–XI. 2.) a Magyar Néprajzi Társaság és a Múzeumi Központ Siófokon Ortutay Gyula elnöklésével a néprajz kérdéseit vitatta meg. Tálasi István a felszabadulás utáni néprajzi munkát tette mérlegre. Ortutay Gyula a néprajz és a kulturális forradalom kapcsolatát fejtette ki, Balassa Iván a munkásosztály néprajzi kutatásának kérdéseiről szólott, Vajda László az egyetemes néprajz feladatait ismertette, míg Barabás Jenő az első néprajzi ötéves terv alapelveit mutatta be.[14] A fentieken kívül jelen voltak és a vitában részt vettek: Dégh Linda, Fülep Ferenc, Kardos László, Kresz Mária, Maróth Károly, Vargyas Lajos.

A megbeszélés eredményeképpen a magyar néprajz területén 10 munkaközösség és 9 munkacsoport alakult.[15] „A munkaközösségek feladata egyrészt az eddigi kutatások eredményeinek átértékelése, másrészt a legidőszerűbb néprajzi problémák feldolgozása, mindkét esetben a következetesen érvényesített marxista szempontok alkalmazásával."[16] A hatalmas feladatot a második ötéves tervben kívántuk befejezni úgy, hogy az egy új Magyarság Néprajzában kerüljön összefoglalásra. Igen! Csaknem három évtizeddel ezelőtt fogalmazódott meg ez az igény.

Ortutay Gyula nemcsak az egész néprajztudománynak volt a vezetője, hanem vezette a Folklorisztikai munkaközösséget. De hadd tegyem még hozzá, hogy elnöke volt a Múzeumi Központnak is. Így a hivatásos néprajzi kutatógárda több mint 90%-a valamilyen formában, közvetlenül vagy közvetve kötődött hozzá. A tervbe felvett gyűjtéseket, feldolgozásokat mindenki vagy legalábbis a döntő többség elkészítette. A gyűjtések egy példánya a Néprajzi Múzeum Adattárában állt a kutatók rendelkezésére. A bizonyítékok hosszú sorát mondhatnám el, de a végeredmény mégis csak az lenne: a magyar néprajztudomány alapozó eredményes három esztendeje volt ez, melynek hatalmas és megbízható anyagához ma is sokszor visszanyúlunk.

A magyar múzeumügy, melynek az első háborúig olyan szép hagyományait könyvelhettük el, a két háború között stagnált, sok esetben több-

[14] Barabás Jenő 1951. 224–225.
[15] Ezek felsorolását l. Sz. Morvay Judit 1951. 226–229.
[16] Uo. 227.

nyire anyagi okok következtében nem fejlődhetett, bár az országos és vidéki múzeumokban sok kiváló tudós működött. De nem mindenütt, mert a megyék, városok vezetése a vidéki múzeumokban sok esetben máshol nem használható embereket dugott el, és ez károkat okozott. Mindehhez a háború szörnyű pusztításait hozzászámítva múzeumaink többsége siralmas helyzetben volt még néhány évvel a felszabadulás után is. Ezen a rendkívül heterogén területen teremtett rendet ORTUTAY Gyula alig több mint három év alatt. Az 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet megteremtette a szocialista múzeumügy alapjait, létrehozta a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját, az összes magyarországi múzeumokat állami kezelésbe vette, központilag gondoskodott azok személyzeti és anyagi ellátásától.

A törvényerejű rendelet megadta ugyan a keretet, de annak élettel való kitöltése ORTUTAY Gyula feladata volt. Kiváló munkatársakat választott. Először is mint jó gazda szerbe-számba szedette a múzeumok anyagát, rendeztette a nyilvántartást, új, az egész országra kiterjedő egységes leltározási rendet vezetett be, központi restaurátorműhelyt hozott létre. Majd a gyűjtőmunka alapelveinek tisztázására került sor, de mindezzel párhuzamosan az országos és vidéki múzeumokban központi művészi és technikai segítséggel megindult az új kiállítások felállítása. Három év alatt minden jelentős magyar múzeum modern külsejű, marxista szemléletű kiállítással gyarapodott. A magyar múzeumi kiállítások tartalma és külső stílusa, belföldön és külföldön elismerést aratott, és határainkon kívül is utánzókra talált.

A múzeumokban folyó tudományos munkát a *Magyar Tudományos Akadémia* nemcsak ellenőrizte, irányította, hanem jelentős összegekkel támogatta is. A gyűjtések, az ásatások az előző évekhez képest megsokszorozódtak. A múzeumok centralizációja sem addig, sem azóta nem látott fellendülést hozott. Amikor a tervben az szerepelt, hogy a Néprajzi Lexikon első kötete GUNDA Béla szerkesztésében 1953-ban jelenik meg (1977 lett belőle), a Magyarság Néprajza az 1950-es évek vége felé kéziratban elkészül, és a III. ötéves tervben egészében megjelenik. De hagyjuk. A történeti körülmények tudományszakunkat is érintették, és ez elég keserves csalódást okozott ORTUTAY Gyulának, mert terveit, elképzeléseit nem tudta kibontakoztatni.

„1953 és 56 között ‚csak' egyetemi tanár és tudós" — írja DÖMÖTÖR Tekla[17], de szervező munkája ekkor is megnyilatkozik. A KÁLMÁNY-gyűjtemény kiadását szervezi, szerkeszti és maga is közreadja az *„Alföldi népballadák"*-at (Budapest, 1954).[18] Legfontosabb feladatának tekinti, hogy a *Magyarság Néprajzá*nak új marxista megfogalmazásán fáradozzék. 1955 őszén (X. 3—5., 24—26.) megfelelő előkészítés után a Néprajzi Múzeum a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Főbizottságának megbízására tárgyalta meg a kérdést, melynek bevezető referátumát, többek elképzelését összefoglalva, KARDOS László tudományos titkár adta elő. A hatnapos ülésszak eredményét ORTUTAY Gyula mint a Főbizottság elnöke összegezte. Ezt az erről szóló referátum a következőkben foglalta össze:

> „. . . ez a vállalkozás, mely a régi Magyarság Néprajza négy kötetének kritikájából indulna ki, felhasználva annak tapasztalatait, értékesítve az eddigi tudományos munkák eredményeit, — egységes mederbe terelné az elkövetkező évek néprajzi

[17] DÖMÖTÖR Tekla 1978. 180.
[18] KÁLMÁNY Lajos 1954.

kutatásait és gyűjtéseit, és minden szakmai erőfeszítést e cél elérésére összpontosítana. Véleménye szerint ez a mű lenne a magyar nép kultúrájára és életmódjára vonatkozó néprajzi anyag első marxista összefoglalása. Így a második ötéves néprajzi terv lényegében ennek a műnek az előkészítésére és a mű egyes fejezeteinek első megfogalmazására vállalkozna, maga a kész munka pedig a harmadik ötéves terv megvalósítása során látna napvilágot".[19]

Ezt a vállalkozást a történelem elsodorta, és a néprajztudomány fokozott szervezeti szétesése következtében, egységes tervek nélkül megvalósítására nem is lehetett gondolni.

Az ellenforradalom után ORTUTAY Gyulára ismét országos gondok, szervezési feladatok nehezedtek. A Hazafias Népfront főtitkára, országgyűlési képviselő, az Elnöki Tanács tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság elnöke, hogy csak néhányat említsek politikai-tudományos tisztségei közül. A néprajztudomány szétzilált sorainak rendezése lassan haladt, az egyre inkább szétesés múzeumi területre mind nehezebben lehetett számítani. Ezért egy évtizedig a Magyarság Néprajzának kérdése fel se merülhetett. Ehhez először — úgy érezte ORTUTAY Gyula — valami biztos bázist kell teremtenie, és ekkor indult meg a *Néprajzi Kutató Csoport* szervezése.

A Néprajzi Kutató Csoport megalakulásának, fejlődésének és munkájának összefoglalását — bár magam is többször kértem — szaksajtónk számára még nem készítette el senki. A hatvanas évek első felében elsősorban folklór feladattal alakult meg a Néprajzi Múzeum mellett, majd az ELTE gondozta, egészen addig, míg önállóvá lehetett, és a folklór mellett anyagi és társadalmi műveltséggel foglalkozó komoly tudományos erőket felvonultató intézménnyé vált. Ekkor merülhetett fel újra a *Magyarság Néprajzá*nak kérdése. Alapos előtanulmányok készültek, melyek kötetekig, sőt azon belül tanulmányokig és személyekig bontották a feladatokat. ORTUTAY Gyula azonban úgy látta, hogy a Kutató Csoport és a csak társadalmi úton összefogható néprajzi-múzeológus gárda még nem elég erős ahhoz, hogy ezt a nagy munkát megvalósítsa. Ehhez egy olyan előmunkálatra van szükség, mely tartalmi és szervezeti vonatkozásban egyaránt kipróbálja a terület teherbírását. Ez a *Magyar Néprajzi Lexikon.*

Előmunkálatai 1967-ben indultak meg azzal, hogy „a maga lexikoni enciklopédikus nyelvén is a teljes néprajz bemutatására törekszik". A hatalmas munka teljes megjelenésekor a régi Magyarság Néprajzánál kétszerte nagyobb terjedelemben közöl majd szócikkeket, melyben a legújabb kutatások eredményei is helyet kapnak. Az első kötet bevezetőjében írja ORTUTAY Gyula:

„Az a meggyőződésünk ugyanis, hogy a lexikonépítés módszerével tudjuk a leggyorsabban érvényesíteni a legújabb kutatások eredményeit. Azért lehet jó előtanulmány a lexikális fogalmazás módszere, mert az egyes cikkek kényszerítik kutatóinkat a fogalom, folyamat, tárgy stb. pontos definiálására, a történeti, társadalmi, kulturális összefüggések tömör, pontos ábrázolására, s megadják a legszükségesebb szakirodalmi utalásokat is."[20]

A megjelent három kötet, még ha érték is az elismerés mellett bírálatok, a magyar néprajztudomány nagy nyeresége. Ötvenezres példányszáma a leg-

[19] kl [KARDOS László] 1956. 166—167.; BALASSA Iván 1956. 354.
[20] ORTUTAY Gyula 1977.

elterjedtebb munkává teszi a magyar néprajzi irodalomban, hosszú időn keresztül ehhez fog fordulni a szakember, más tudományág kutatója, az érdeklődő általános műveltségű olvasó, ha egy kérdésről tájékozódni akar.

Közben megindította Ortutay Gyula az új Magyarság Néprajzának előkészítő munkálatait is, a Néprajzi Kutató Csoport szervezésében, a szakterület legjobb kutatóinak bevonásával. „Az a reményünk, hogy a készülő *Néprajzi Atlasszal* együtt *Lexikonunk* megadja az alapjait az új összefoglalásnak, az új, születendő *Magyarság Néprajzának*".[21]

Az új Magyarság Néprajza megvalósításának nehézségeit nála senki sem látta jobban, azt is tudta, hogy az első kötet megjelenéséig hosszú az út. Ezért vetette fel 1974-ben, hogy ketten készítsünk egy olyan összefoglaló *Magyar Néprajzot*,[22] mely a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt tájékoztatja, amíg a nagy hat-hét kötetes mű elkészül. Munkánk nehezen haladt, többször abba akarta hagyni, de végül mégis csak elkészült, és az 1979. évi könyvnapra az érdeklődők kezébe került. Magam örülök, hogy betegsége okozta megtorpanásain igyekeztem átsegíteni, mert ez az összefoglalás is emlékét fogja szolgálni.

Ortutay Gyula szervező munkájáról szólva csak néhány mozzanatot emeltem ki. Nem említettem a *Magyar Néprajzi Társaság*ban végzett elnöki munkáját, sem a sokféle szerkesztői tevékenységet, melyek közül egyik legfontosabb, hogy központi folyóiratunknak az *Ethnographiának* főszerkesztője volt azokban a nehéz években (1949—1956), amikor Vele együtt szerkeszthettem ezt az orgánumot. A megindított sorozatokat (A Múlt Magyar Tudósai, A Néprajz Klasszikusai, Magyar Népművészet stb.) is meg kell említenem. De ha valamennyire nem is kerülhetek sort, azt a szervező munkát, amit tudományszakunk eredményeinek széles körben történő elterjesztése érdekében végzett, mégis ki kell emelnem.

A Magyar Rádióban elhangzott előadásaiból született meg a *Kis Magyar Néprajz*,[23] mely a felszabadulás előtti első kiadás után magyarul és más nyelveken számos kiadást ért el. Emlékszem, hogy 1945 őszén már megteremtette a lehetőséget, hogy a Magyar Rádióban néprajzi előadásokat tartsunk. Vele beszéltem meg, amikor egy középiskolai néprajz tankönyv megírására megbízást kaptam. Megszervezte a Rádióban a *Kis Magyar Néprajz* népszerű előadásait, majd azok kiadására is lehetőséget teremtett.

Hadd említem meg, hogy a TIT-en belül sokáig sikertelenül fáradoztunk a Néprajzi Választmány létrehozásával, és ez akkor vált lehetségessé, amikor e testület elnöki tisztét átvette. Mindig kész volt előadások tartására, mert mint mondotta, minden tudomány, de különösen a néprajz számára fontos a társadalmi bázis megteremtése. Ezért vett részt mindig vándorgyűléseinken, támogatta a Társadalmi Néprajzi Gyűjtők munkáját és azt, hogy a Néprajzi Társaságban külön szakosztályt kapjanak.

Úgy érzem, hogy a fentiekben éppen csak érinteni tudtam azt a hatalmas szervező munkát, mely Ortutay Gyulának életeleme volt, mely beleépült tudományunk eredményeibe, történetébe. Őrá emlékezünk, ha az ÚMNGY gyarapodó köteteit kezünkbe vesszük, ha a Néprajzi Lexikonban valamit keresünk, ha az Ethnographia évfolyamait lapozzuk, ha a Rádióban elhangzik

[21] Ortutay Gyula 1977.
[22] Balassa Iván—Ortutay Gyula 1979.
[23] Ortutay Gyula (1940).

a Kis Magyar Néprajz egy újabb előadása. De rá kell emlékeznie annak a múzeológusnak is, aki néprajzi tárgyat azzal a módszerrel leltároz, amit az Ő elnöksége alatt vezettek be, annak a gyakorlati szakembernek, aki népi kultúránk haladó és fejleszthető elemeit új szocialista kultúránkba beépíti. Nemcsak könyvei, tanulmányai, cikkei, előadásai tanulságait hagyta ránk, hanem közöttünk él továbbra is az általa szervezett gyűjtőmozgalmakkal, kiadványsorozatokkal, előadásokkal, folyóiratokkal is.

IRODALOM

Balassa Iván
1956 *Néprajzi munka az 1955. évben.* Ethnographia LXVII. 354—358.
1963 *Karcsai mondák.* Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Budapest
Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest
Barabás Jenő
1951 *Néprajzi ankét Siófokon.* Ethnographia LXII. 224—225.
A budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének munkája
1942 Ethnographia LIII. 77.
Csaplár Ferenc
1967 *A szegedi fiatalok művészeti kollégiuma.* Budapest
Dégh Linda
1947 *Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól.* Ethnographia LVIII. 230—235.
1952 *A szabadságharc népköltészete.* Budapest
Dömötör Tekla
1978 *Ortutay Gyula 1910—1978.* Ethnographia LXXXIX. 177—184.
Honti János
1942 *Dégh Linda: Pandur Péter meséi I—II.* Bp. 1942. Ism.: Ethnographia LIII. 238—240.
Huszár Tibor
1979 *Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus.* Valóság 2. sz. 1—21.
kl [Kardos László]
1956 *A magyar népi kultúra új szintézise felé.* Ethnographia LXVII. 166—167.
Kálmány Lajos
1954 *Alföldi népballadák.* Sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Budapest
Lajtha László
1938 *A grammofonlemezre való népdalgyűjtés muzeológiai jelentősége.* Néprajzi Értesítő XXX. 318—323.
Sz. Morvay Judit
1951 *Munkaközösségek és munkacsoportok.* Ethnographia LXII. 226—229.
Ortutay Gyula
1938 *Népmese, népdal — néprajzi hanglemez.* Magyar Szemle. November. 271—281.
(1940) *Kis magyar néprajz.* Budapest
1947 *Két előadás.* Budapest
1952 *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban.* Ethnographia LXIII. 263—307.
1956 *Mark Konstantinovics Azadovszkij 1888—1954.* Ethnographia LXVII. 180—181.
1977 *Előszó.* In: Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest. 5—10.
1979 l. Balassa Iván — Ortutay Gyula
Rajeczky Benjamin
1972 *A magyar népzenei hanglemezek.* Ethnographia LXXXIII. 370—373.
Tálasi István
1947 *Ortutay Gyula: Két előadás.* Bp. 1947. Ism.: Ethnographia LVIII. 283—290.

Iván Balassa

DIE WISSENSCHAFTLICHE UND MUSEALE ORGANISATIONS-TÄTIGKEIT GYULA ORTUTAYS

(Auszug)

Ein bedeutender Teil des Lebenswerks Gyula ORTUTAYS war seine wissenschaftlich-organisatorische Tätigkeit. Davon zeugen schon aus seiner Frühzeit die Gründungen von Zeitschriften und Veröffentlichungsreihen. Im Jahr 1935, dann nach einer kurzen Pause im Jahre 1939, redigierte er eine Zeitschrift, mit dem Zweck die mit ungarischer Geschichte und nationaler Kultur befaßten Zweige der Wissenschaft zusammenzufassen. Im Jahre 1940 gab er die Bücherreihe „Új Magyar Népköltési Gyűjtemény" (Neue ungarische Volksdichtungsammlung) heraus, die in der ungarischen Folkloreforschung eine neue Richtung einschlug. In Zusammenarbeit mit dem ungarischen Radio begann er die Volksmusik und die Volksdichtung auf Schallplatten festzuhalten.

Nach 1945 regte er in verschiedenen führenden kulturpolitischen Positionen Sammel- und Forschungsaktionen an und nahm teil an der Organisation neuer Institutionen. Im Jahre 1950 wurde unter seiner Leitung der erste zusammenfassende und langfristige Plan der ungarischen ethnographischen Wissenschaft ausgearbeitet und einige gemeinsame Unternehmungen bestimmt, die in den folgenden Jahrzehnten verwirklicht wurden. Durch mehrere Jahre war er Leiter der Landeszentrale der Museen und Kunstdenkmäler. Diese Zeit ist ein sehr wichtiger Abschnitt in der ethnographischen Museologie und in der Organisation und Aufstellung volkskundlicher Ausstellungen. Er regte die Herausgabe großer zusammenfassender Werke an, so des Ungarischen Ethnographischen Lexikons, weiters eines die Ergebnisse der ungarischen volkskundlichen Forschung zusammenfassenden Handbuches. Seine organisatorische Arbeit dehnte sich auch auf die Popularisierung der Wissenschaft aus, er selbst verfaßte popularisierende Werke, gab volkstümliche Veröffentlichungsreihen heraus und ließ Vortragsreihen abhalten.

Dömötör Tekla

Ortutay Gyula nemzetközi tevékenysége

A következőkben ORTUTAY Gyula tudományos tevékenységének egy olyan szektoráról fogok beszélni, amely „nemzetközi tevékenység" cím alatt foglalható össze, és ahol az elmélet és a megvalósuló gyakorlat kölcsönösen világítják meg egymást. ORTUTAY tudománypolitikai mozgásirányát akkor értjük meg jól, ha elolvassuk saját írásait is e kérdésekről. Azt hiszem, ez egyike volt azoknak a területeknek, ahol elméleti elgondolásait optimálisan meg is tudta valósítani.

A folklór egyszerre sajátosan nemzeti és ugyanakkor nemzetközi jellege a folklórkutatás kezdete óta szinte szüntelenül foglalkoztatta a szűkebben vett folklorisztikát éppúgy, mint a társtudományokat. Ugyanakkor a folklórt igen különböző irányú ideológiai áramlatok a saját igazuk bizonyítására is felhasználták. Egyrészt egyes európai népek vagy nemzeti kisebbségek a folklórban keresték az ősit, sajátosan etnikusat, amelyet politikai célkitűzéseik megvalósításához érvként használtak. Másrészt már HERDER óta a folklórban keresték a feltételezett általános emberit, a népek közös hangját is. Később kialakult a komparativista néprajzi kutatómódszer, és most már nemcsak az általános emberit, hanem konkrétan a migrációt, az átvétel-átadás útját-módját is próbálták nyomon követni. Ez a komparativista módszer ismét lehetett ideológiailag nagyon pozitív, de e módszer retrográd ideológiák bizonyítására is manipulálható volt. Tehát mind a komparativista, mind a nem komparativista folklórkutató módszer lehetett pozitív és negatív előjelű is.

ORTUTAY Gyula egyetemi hallgató korában SOLYMOSSY Sándortól olyan tudományos módszert tanult, amelyben sem a komparativista, sem a nem komparativista folklórkutatásnak nem volt politikai mellékzöngéje. Azonban hiába voltak a szűkebben vett szakelőadások c s a k tudományosak, amikor az egyetem falain kívül már javában folyt hazánkban is a folklórral való politikai manipuláció. Hadd jegyezzem meg, hogy ez magyar viszonylatban nem a szaktudományból indult ki, melyre inkább a bartóki attitűd volt jellemző, ha a néprajztudomány minden képviselője nem is érte el a bartóki koncepció szintjét. Azonban ezek a gondolatok úgyszólván a levegőben voltak, s a baloldali magyar fiatal értelmiség, közöttük a Szegedi Fiatalok is, a növekvő fasizmussal szemben új és új politikai kiutakat kerestek (amelyek akkor még nem valósulhattak meg). E koncepciók érveiben szerepet játszott a folklór nemzetközisége is (bár természetesen csak másodlagos jelentőséggel).

A nemzeti és nemzetközi problematikája felé irányult ORTUTAY figyelme akkor is, amikor a Magyarságtudomány c. folyóiratot szerkesztette, illetőleg részt vett a Magyarságtudományi Intézet munkájában. A nemzeti önidentifikáció kérdése, a „Mi a magyar" szinte kínzó éllel merült fel akkoriban,

s e kérdést ORTUTAY saját szaktudománya nyelvére fordította le: vagyis a magyar folklór nemzeti és nemzetközi sajátosságaiban kereste erre a választ.

Már ebben az időben meggyőződése volt, hogy a folklórtudomány, akár komparativista, akár más módszert használ, nem lehet elválasztója, hanem csak összekötője a népeknek. Korán meggyőződésévé vált a népköltészet általános emberi és egyben politikai igazságába vetett hite. Ezt a meggyőződését írásaiban is, tetteiben is bizonyítani kívánta, a felszabadulás előtt főleg hazánkban, a felszabadulás után pedig a határokon kívül is, nemzetközi szervezetekben, rendezvényekben való részvétel során.

Két évtized politikai és tudományelméleti tapasztalatai nyomán írta meg azt a tanulmányt, amelyet 1957-ben rektori székfoglalója alkalmából mondott el: *A nemzeti és a nemzetközi kérdése a folklórban.* Ebben a nagyon tömören fogalmazott műben felsorolja a folklór több dialektikus egységben feloldódó ellentétét (egyéni-közösségi, stabilitás-variabilitás, zárt-nyitott), s így jut el a nemzeti-nemzetközi ellentétpár dialektikus egységéhez. „Még igen sokan — a társtudományok munkásai közül is — úgy tekintik a néprajz tudományát, mint a soviniszta-nacionalista elzárkózást igazoló tudományt, egy olyan tudományt, mely csak a nemzeti karaktervonások szűkösen értelmezett jegyeivel kíván foglalkozni." Ezt a vádat az egész magyar néprajztudomány nevében visszautasítja. Elemzi a nemzetközi vonásokat előtérbe helyező komparativista módszer ideológiáját, módszerét, előnyeit és hiányosságait, s rámutat arra: nem elég bizonyos motívumok összefüggésének kapcsolatát vizsgálni, hanem ennek történelmi, társadalmi, gazdasági előfeltételeit is vizsgálnunk kell. Rámutat arra is, hogy milyen hiányok vannak a kelet-európai kutatásban, s így folytatja: „Nem akarunk Európa közös kincséről lemondani. Ez a következő lépés, amire összehasonlító kutatásunknak vállalkoznia kell, de ennek a kelet-európai összehasonlító kutatáson kell alapulnia, ez az, amit le kell szegeznem."

Lássuk a következőkben, hogy ezt a tudatos célkitűzést hogyan valósította meg szervezeti úton is.

A megvalósítás természetesen nem csupán az idézett rektori székfoglaló után, hanem sokkal régebben kezdődött. A fiatal ORTUTAY már a második világháború előtti években levelezést folytatott a szaktudomány kiemelkedő külföldi képviselőivel. A háború után, amikor a sebeiből felépülő Európa újra megkísérli felépíteni régebbi nemzetközi tudományos szervezeteit, ORTUTAY már olyan elismert szaktekintélye volt az európai folklorisztikának, hogy a nemzetközi szervezetek automatikusan vele vették fel hazánkban a kapcsolatot. Több esetben tehát nem a kezdeményezés, hanem ennek elfogadása vagy elutasítása volt a kérdés.

A következőkben először két ilyen példát említek: az együttműködésre való felhívás elfogadását. Mindkettőnek magam is tanúja voltam.

Az 1950-es években az NDK és az NSZK folkloristái csaknem egy időben keresték a kapcsolatot ORTUTAY Gyulával. Éppen tanszéki összejövetelt tartottunk lakásán, amikor csöngettek az ajtón, és váratlanul belépett egy magas, a magyar nyelvet lassan, de kifogástalanul beszélő férfi. STEINITZ professzor volt az, az NDK Akadémiájának akkori alelnöke és az NDK folklórkutatásának vezető alakja. Aznap érkezett Budapestre, megérdeklődte ORTUTAY címét, és kisétált gyalog a Pasaréti útra. Ennek a látogatásnak eredménye lett a kettőjük között azonnal létrejött, szó szerint a sírig tartó meleg barátság és a *Volksmärchen* címet viselő nemzetközi tudományos

népmesesorozat, amelynek első kötete magyar népmeséket tartalmazott német nyelven, — s részben még a DEMOS c. tájékoztató folyóirat létrejötte is.

Az NSZK részéről Kurt RANKE professzor volt az, aki levélben kereste fel ORTUTAYt és kérte, legyen szerkesztőbizottsági tagja a FABULA c. nemzetközi népmesekutató szakfolyóiratnak. ORTUTAY Gyula először megírta saját politikai fenntartásait, és kérte, hogy RANKE ezeket vegye fontolóra. A válaszlevél hamar megjött, s ennek alapján ORTUTAY úgy látta: a tudományos kooperáció politikai feltételei is adottak. Az először 1958-ban megjelent folyóiratnak ORTUTAY haláláig szerkesztőbizottsági tagja volt. Ezt követően ORTUTAY tevékeny részt vett a Népmesekutatók Nemzetközi Társaságában is, amelynek RANKE elnöke volt, ORTUTAY pedig éveken át alelnöke. Az 1950-es évek nehéz politikai légkörében nemegyszer előfordult, hogy ORTUTAY egy személyben kellett, hogy képviselje az összes szocialista ország folklórkutatását, és ennek a közvetítő feladatnak mindig eleget is tett, egészen addig, amíg a hidegháborús hangulat nem kezdett felengedni.

Nézzük most a fő szervezeti kereteket, amelyekben aktív tudománypolitikai irányító szerepet játszott, mégpedig a legtágabb körből kiindulva jussunk el a hazai szervezéshez.

ORTUTAY néhány évtizedig elnöke volt annak a bizottságnak, amely a magyar kutatást koordinálta az összes antropológiai tudomány által időszakonként megrendezett kongresszusokon (Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques). Részt vett maga is a moszkvai, tokiói és chicagoi kongresszusokon. Különösen fontos közvetítő szerepet játszott az 1964-ben Moszkvában megrendezett kongresszus előtt, amikor a szocialista országok etnológiai kutatásának képviselői Budapesten rendeztek előzetes értekezletet arról, hogy néhány, a marxista antropológia és etnológia szempontjából különösen fontos kérdésben hogyan foglaljanak állást. A moszkvai kongresszus folklórszekcióján elnökölt is.

Egy másik fontos néprajzi szervezet, melybe rövid ideig kezdeményező szerepe volt, az európai etnológusokat összefogni hivatott UNESCO szervezet volt. Ez régebben a CIAP nevet viselte, s már a háború előtt is voltak magyar tagjai. A második világháború megrázkódtatásai a CIAP-ot érzékenyen érintették, és az 1960-as évek elején reorganizálására került sor, melyben ORTUTAYt kérték fel, hogy a szocialista országok etnológiáját és folklórját képviselje. A CIAP akkor nevet változtatott, s ORTUTAY sokat fáradozott azon, hogy a SIEF néven újjáéledő európai szervezet életképes legyen. (Ez az egyesülés a későbbiekben nem bizonyult eléggé hatóképesnek, bár újjáélesztésére talán még sor kerül a jövőben.)

Említettem már ORTUTAY szerepét az International Society for Folk Narrative Research című nemzetközi folklórtársaságban. Ez valójában azért jött létre, hogy az egykori Folklore Fellows társaság munkáját folytassa, mert az FFC ugyan rendszeresen megjelent, de maga a társaság nem működött már. Így az új társaságban folytatták munkájukat azok a tudósok, akik az FF gárdájából még életben voltak, pl. Walter ANDERSON, Reidar CHRISTIANSEN, Stith THOMPSON. A társaságnak ORTUTAY Gyula egyik alelnöke volt egészen 1974-ig. A társaság sok tagja volt személyes jó barátja, s az azóta szintén elhunyt MEGAS professzor személyes meghívására vett részt pl. Athénban e társaság kongresszusán 1964-ben. (Hazánkban is tartott e társaság mondakutató értekezletet.)

Kezdeményező szerepe volt ORTUTAYnak a Finnugor Kongresszusok létrejöttében, melyek közül az elsőt és negyediket Budapesten tartották. A finn nép iránti különleges vonzalma egész életében megnyilatkozott. Ifjúkori észak-európai útja olyan döntő élmény volt, amely soha nem fakult meg tudatában. Sok jó barátja volt nemcsak politikusok és néprajztudósok, hanem az egész finn nép köréből.

Igen sikerültnek nevezhetjük a szovjet—magyar történész vegyesbizottság néprajzi tagozatának üléseit is. Két ülés anyagát a Népi Kultúra — Népi Társadalom c. évkönyv V—VI. kötete közölte. Természetesen a szovjet—magyar folklórkutatás tudományos kapcsolatainak ez csak egyik állomása volt. E tudományos kapcsolatok részletes elemzése még előttünk áll, ORTUTAY levelezése szovjet kollégáival itt forrásértékű lesz.

Ezek után térjünk rá két olyan néprajzi találkozóra, amelyeket ORTUTAY Gyula Magyarországon rendezett, és amelyek a magyar néprajz szemszögéből közelítették meg tárgyukat. Az első előadásai *Europa et Hungaria* cím alatt kerültek közlésre, ez 1963. október havában zajlott le Budapesten. E kongresszus tudományos célja az volt, hogy tisztázza a magyar és kelet-európai, illetőleg a magyar és európai néprajz jelenségeinek rendkívül bonyolult kapcsolatait, mindenféle soviniszta mellékzöngétől mentesen, tárgyilagosan, ugyanakkor nem hanyagolva el saját nemzeti értékeink elemzését. E kongresszus előzményei is az 1930-as évek „Mi a magyar?" kérdésfeltevésére mennek végeredményben vissza.

Ezen a kongresszuson jelen voltak a kelet-európai országok jelentős etnológusai és folkloristái, de szép számmal jöttek el nyugat-európai országokból, sőt más világrészekből is Budapestre (utóbbiak főleg a kongresszushoz csatlakozó nemzetközi mondaértekezletre). A kongresszus előadásai közül a magyar előadók értekezései természetesen közelebb állnak az ORTUTAY által kitűzött kérdéscsoporthoz, míg vendégeinket elsősorban nem a Magyarország és Európa kapcsolatának központi kérdése érdekelte, hanem saját néprajzuknak az európai kultúrában elfoglalt helye. Ennek ellenére ezt a kongresszust egészében sikeresnek és eredményesnek nevezhetjük. ORTUTAY maga *Kelet és Nyugat* címen tartott előadást, és saját felfogása a magyar néprajz és szűkebben véve a magyar folklór nemzetközi kapcsolatairól itt teljesen világos fogalmazásban nyert kifejezést. Ugyanakkor a magyar problémát sikerült Európa kultúrtörténetében is elhelyeznie. Azt hiszem, hogy a magyar néprajztudomány ennek a konferenciának tanulságait még nem vonta le kellő mértékben, és újra elő kellene venni a kongresszus több nyelven publikált előadásait, és az ezekből adódó tanulságokat értékesíteni lehetne néprajzi kutatásunk jelenlegi szakaszában is.

Előadásom legvégére hagytam azt a kerekasztal-megbeszélést, amely Budapesten 1969 májusában került megrendezésre. Ennek anyaga magyar fordításban 1974-ben jelent meg. E kerekasztal-megbeszélésen európai, továbbá észak-amerikai folkloristák vettek részt előadásokkal és hozzászólásokkal. A kerekasztal-megbeszélés téziseit ORTUTAY Gyula írta. E tézisekben nagyszabású tervet vázolt fel, és azt remélte, hogy a következő nemzetközi népmesekutató kongresszus a téziseket megvitatja és az UNESCO felé továbbítja. Ennek történetét VOIGT Vilmos előadása részletezi.

ORTUTAY Gyula jól átgondolt javaslatában olyan tervet kívánt az UNESCO elé terjeszteni, amely igen nagy jelentőségű lett volna a harmadik világ kulturális értékeinek vizsgálata és megőrzése szempontjából. Itt ugyanis

a szájhagyományban élő folklór más fejlődési stádiumban van mint Európában vagy az észak-amerikai országokban. ORTUTAY Gyula téziseiben nagy figyelmet fordított a másodlagos szóbeliségre is, mint írja: „Itt számunkra elsősorban szóba jöhető típusok: a rádió hatása írástudatlan, félírástudó paraszti közösségekre . . . Az interferálás új típusai. A tv, a film hatása." E tézisek tehát utat mutatnak az azóta egyre nagyobb szerepet betöltő modern jelenségek vizsgálatához is, amelyeket a „folklorizmus" címszóval foglalnak össze.

ORTUTAY Gyula téziseinek utolsó bekezdését szó szerint közlöm. Ezt tartom ugyanis ORTUTAYnak a nemzeti és nemzetközi kérdésével kapcsolatosan elhangzott legátfogóbb állásfoglalásának:

> „Központot kellene létrehoznunk — az UNESCO segítségével — az írástudatlan, átmeneti kultúrák . . . tanulmányozására, az anyag gyűjtésére, rendezésére. Az adattár mind az archaikus adatok nemzetközi gyűjtését, mind az eleven orális költészeti anyag gyűjtését, rendszerezését szolgálja, és a kutatóknak egyes témákhoz álljon rendelkezésére. Ahogy a finn földrajzi-történeti iskola kialakította a maga nemzetközi hálózatát, nekünk is adott témakörünkben hasonló, csak még szélesebb, kontinenseket átfogó hálózat megteremtése a feladatunk. A cél kettős: a szóhagyomány ma is élő, eleven értékeinek minél teljesebb megmentése, módszeres segítség, tanácsadás az írástudatlan társadalmak, kultúrák magasabb fokra való nevelésében. Ehhez nemcsak pedagógusok, hanem a kultúrákat ismerő, megbecsülő folkloristák is szükségesek. Mindehhez nemzetközi összefogás, szervezeti forma, folyóirat, könyvsorozat kiadásának biztosítása kell. A kultúrateremtés legősibb s ma is eleven anyanyelvét és törvényeit így ismerhetjük meg jobban."

Annak ellenére, hogy e szimpóziumnak ORTUTAY által megfogalmazott fenti tézisei akkor nem kerültek az UNESCO fóruma elé, mégis azt mondhatom, hogy az idő e javaslatnak dolgozik. ORTUTAY elméletileg néhány évvel megelőzte a gyakorlati kutatást, és amit ő már kristálytisztán megfogalmazott, most mások kerülőkkel és körülményesebben kénytelenek újra körülírni.

Nemzetközi tevékenysége természetesen a felsorolt példáknál sokkal szélesebb körben mozgott. A nemzetközi együttműködésre irányuló tevékenységét az európai tudományosság is elismerte és méltányolta, amit a nemzetközi Pitré-díj, a Herder-díj és más kitüntetések is bizonyítanak.

Hogy ORTUTAY mennyit tett a folklór nemzetközi jegyeinek felismeréséért, propagálásáért és tudománypolitikai elképzeléseinek milyen következményei voltak, ezt csak akkor mérhetjük fel teljesen, ha levelezését is megfelelő módon feldolgozzuk. Az 1930-as évek közepe óta csaknem minden jelentősebb külföldi folklórkutatóval levelezésben állott; szívesen levelezett, a kommunikáció e módját néha a személyes eszmecserénél is lényegesebbnek tartotta. Csupán e nagy volumenű levelezés alapos elemzése után bontakozik ki majd világosan, hogy mi mindent tett ORTUTAY a nemzetközi együttműködésért, és hogy ebben milyen szerepet játszott a folklór nemzeti és nemzetközi jellegéről alkotott felfogása.

Tekla Dömötör

DIE INTERNATIONALE TÄTIGKEIT GYULA ORTUTAYS

(Auszug)

Gyula ORTUTAY hat immer den gleichzeitig nationalen und internationalen Charakter der Folklore betont. Dementsprechend war er immer bestrebt, außer der ungarischen Wissenschaft auch den ausländischen Ergebnissen aufmerksam zu folgen und die ungarischen Forschungsergebnisse im Ausland bekannt zu machen. Mit zahlreichen bedeutenden Vertretern der Fachwissenschaft im Ausland war er in persönlicher Verbindung und mit mehreren von ihnen war er in dauernder Freundschaft verbunden. Bei internationalen wissenschaftlichen Unternehmungen spielte er eine leitende Rolle, mit W. STEINITZ gab er die internationale Volksmärchenreihe „Volksmärchen" heraus, nahm teil an der Gründung der informierenden Zeitschrift DEMOS, an der Redaktion der internationalen Zeitschrift der Märchenforschung, FABULA und war Vizepräsident der International Society for Folk Narrative Research. Er beteiligte sich an der Arbeit der internationalen anthropologischen und ethnologischen Kongresse und spielte eine initiatorische Rolle bei der Gründung der internationalen finnisch-ugrischen Kongresse. Im Jahre 1963 organisierte er in Budapest einen internationalen ethonographischen Kongreß, an dem er in einem Vortrag die Lage der ungarischen Kultur „zwischen Ost und West" schilderte und über die Rolle der ungarischen ethnographischen Wissenschaft innerhalb der europäischen wissenschaftlichen Arbeitsteilung sprach. In den letzten Jahren seines Lebens entwarf er Pläne für eine weltweite Rettung der Texte der oralen Überlieferungen, organisierte in diesem Themenkreis eine internationale Konferenz und schlug die Gründung einer internationalen Forschungszentrale vor.

NEKROLÓG

Tálasi István

Búcsú Kardos Lászlótól*

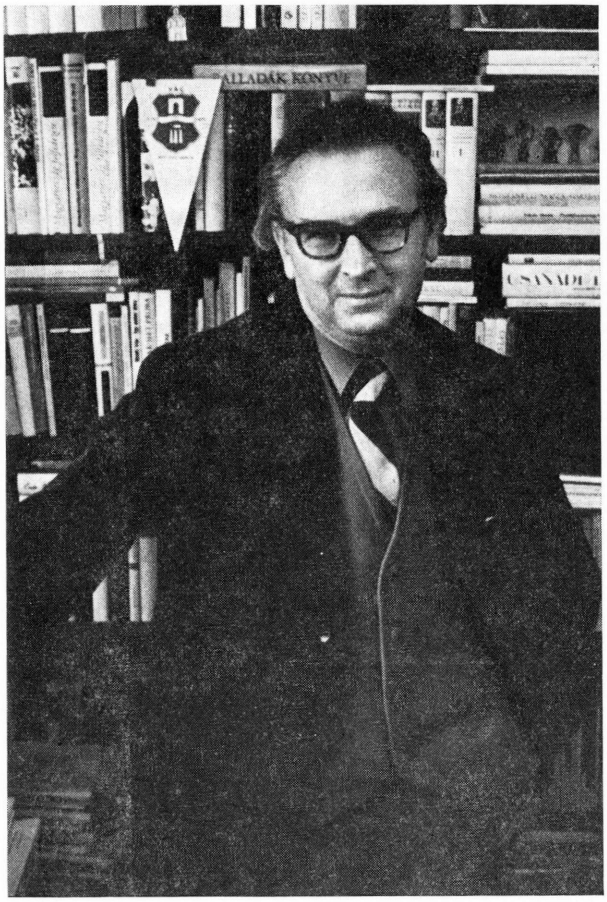

Megilletődéssel állunk mindazok Kardos László koporsója előtt, akik nemcsak barátai, hanem munkatársai voltunk a néprajztudomány területén. A Magyar Néprajzi Társaságnak gyásza van.

Ha pályájának egészét áttekintjük, annak vázlatos és hatalmas keretében vissza-visszatér a néprajzi feladatokkal való foglalkozás — sajátos, újat alkotó, szintézisben látó, mindig aktív szolgálatra kész egyéniségének vetületeként.

* Elhangzott Kardos László temetésén 1980. március 17-én.

A nép, azon belül a szegényparasztság iránti érdeklődése bizonyára kora gyermekkora emlékeire nyúlik vissza. Később a külvárosi proletáriátussal való naponkénti érintkezése Rákospalotán és Újpesten tovább szélesíti a látóhatárát. Majd, amikor eljött a lehetősége annak, hogy a honismereti s főképp a táj- és népkutató mozgalomhoz csatlakozva az ország különböző tájain végzett gyűjtőmunkával gazdagítsa személyes élményeit, eljut a jelenségek és problémák egységben látásáig, a szintézisig.

Az az egyetemi hallgató, aki 1937-ben magyar—olasz szakra iratkozott be, 1943-ban néprajz, szociológia és antropológia tárgykörökből nyeri el doktori diplomáját. Egyetemi évei filológiai kezdetű tájékozódását átalakítják, érdeklődését határozottan a népi kultúra és a társadalom köti le és juttatja a realitás, a valóság elemzése, a továbbiakban a későbbi nevelés, szervezés magas szintjére.

A táj- és népkutató munka első nagy vállalkozása volt 1938-ban a karcag—tiszafüredi öntözőcsatorna környékének felmérése, amelyben nem csupán néprajzkutatók vettek részt, hanem biológusok, közgazdászok, szociológusok, mezőgazdász hallgatók stb. komplex együttműködéssel, célul tűzve ki, mit mutat a jelen helyzet, s mi várható több évtized után a táj, a gazdálkodás és az életmód átalakulásában. Ebben emlékezetem szerint KARDOS László még nem vett részt, de 1939-ben a kiskunhalasi kiképzőtáborban, melyet GYÖRFFY István személyesen vezetett, s a szociológiai irányítását ERDEI Ferenc végezte, már ő is résztvevő volt. A nagy tábor munkájának összegezése után négy-öt csoport indult el az ország különféle tájaira szervezett gyűjtőmunkát folytatni. Én a kiskunsági mozgó-tábort vezettem Halason, Majsán és Félegyházán, s itt történt egy esti beszélgetés során az az eset, amikor BOROS Lajos felugrott az asztal tetejére és elkiáltotta: „Fiúk, ősszel megalapítjuk a parasztkollégiumot!" Valóban, még abban az évben létrejött a Bolyai Kollégium, majd később a Györffy István Kollégium, s végül a NÉKOSZ országos hálózata, mindhárom fundálásában KARDOS László volt a szellemi vezető és a szervezés irányítója.

A néprajzkutató és szociográfus (akkor ezt a kifejezést használtuk) KARDOS László három terepmunkában vett részt vezetésem alatt. A második alkalommal az Őrségben 1941-ben, ahol már előzőleg is gyűjtött, s később is lejárt adatai bővítésére. Harmadszor 1942-ben a drávaszögi Kopácson dolgozott mellettem. Agilis, mozgékony terepmunkás volt, élénk elemzéseivel kitűnt a napi összejöveteleken, kedves humora néha kisebb összezördüléseket pillanatok alatt feloldott. Különös érdeklődéssel fordult a szerencsétlen sorsú vagy nyomorék emberek felé. Őriszentpéteren egy Horváth Károly nevű munkaképtelen, de magánosságában kifejezést kereső meleglelkű ember verset írt az őt meglátogató KARDOS Lászlóról, amit nemegyszer emlegettünk később is. Szomorócon a 70-es éveiben járó énekes vak koldus: Németh Vendel volt patronáltja, Kopácson 1942-ben az adatközlők között felfedezett egy egykori szervezett munkást, s azontúl egymást elvtársnak szólították.

A széles körű néprajzi gyarapodása mellett szakterületén egy monográfiával tűnt ki, ez *Az Őrség népi táplálkozása* (Bp., 1943. 267 l.). Első könyvének én voltam a lektora, ez volt egyben doktori disszertációja, Ez a mű jeles táplálkozási monográfia, magába foglalja három nép egymásmellettiségének (magyar, stájer-osztrák, vend-szlovén) interetnikus dokumentálását, bemutatja a szubalpin termelési lehetőségeket, a falusi osztályrétegek táplálkozási jellegzetességeit, s olyan archaikus egykori ételneműekről tesz említést,

Kardos László gyűjtésen az Őrségben

amelyek a központi népterületen már régen eltűntek. BÁTKY Zsigmond első összegezése után még sokáig s ma is, egyik legrendezettebb táplálkozási tájmonográfia, és ennek szemléletmódját, koncepcióját ő érlelte ki.

Életpályájának egy újabb szakaszában, mikor a Néprajzi Múzeum muzeológusa és főigazgatója volt, lehetőségei nyíltak olyan tanulmányok megírására, amelyekben néprajzi ismeretanyaga a szocialista szociológus látásmódjával ötvöződött. *A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban* c. tanulmánya (hozzászólás BALASSA Iván cikkéhez — Ethn. 1953. 366—379. l.) a legjobb okfejtésű tanulmányok egyike e témakörből. Megállapítja: ez új probléma, „amely szakít a hazai néprajztudomány eddigi általános gyakorlatával, amely a legutóbbi időkig nem tekintette tudományos témának a dolgozó tömegek életmódját és kulturális élete napjainkban végbemenő átalakulásának folyamatát, és amely nemegyszer esett abba a hibába, hogy nagyon is csak a »régit«, az »ősit« tekintse igazi tudományos kérdésnek". (370. l.). Kijelenti, hogy a szaktudomány „a kulturális folyamatokat és jelenségeket a *teljes termelési-társadalmi-történeti folyamattal való minden oldalú összefüggésében és azok alapján tanulmányozza és magyarázza*", s hogy ez a hivatás tehát egyúttal „*összehasonlító-történeti*-néprajzi kutatás kell legyen" (375. l.), végül hivatkozik a tiszaigari kollektív kísérletre, mely még kritikai kiegészítést kíván. *A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései* c. előadásában (MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1954. 409—442. l.) megállapítja, mondanivalójának az a feladata, „hogy az új, megszülető kultúra és életmód vizsgálata nyomán felmerülő feladatokat, elvi és módszertani kérdéseket tisztázza". Az élénk hozzászólásokat kiváltó előadás számos szempontja ma is irányadó, amikor a mobilitással együtt járó életformaváltozás vizsgálata új lendületet vett.

Tevékenységének ebben a szakaszában beható terepmunka után jelenik meg nagy tanulmánya *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és élet-*

módjának alakulásáról (Szentgyörgypuszta), (Ethn. 1955. 224—344. l. — oroszul megjelent: Acta Ethn. 1956. Tom. V. Fasc. 3—4., 247—280. l.) sajátos alapállásból indul ki. ILLYÉS Gyula remekművét kiemeli, de azt is kifejti, hogy ezt a közel milliós tömeget eddig alig vizsgálták, s a néprajztudománynak is érdeke, hogy e tömeg életét és kultúráját megismerje s vizsgálja abból a szempontból is, hogy a volt uradalmi cselédség mennyire volt alkotója, hordozója és továbbfejlesztője a paraszti, népi kultúrának, mert „az uradalmi cselédség is áthaladt a történeti fejlődésnek azokon a szakaszain, amelyeket a magyar parasztság többi osztályai megjártak" (226. l.). A nagy tanulmány végigelemzi a puszta volt cselédjeinek szociális, anyagi és szellemi kultúráját, figyelembe veszi a táji közelségben és önmaguk közt kialakított életformát. A tanulmány sok sajátos archaizmust tárt fel, ugyanakkor igazolja az új életformához való beilleszkedés tendenciáit is. Az ilyen szociológiai aspektusú tanulmányokon kívül egy kisebb cikkben: *A magyar népi kultúra új szitézise felé* (Ethn. 1965. 166—167. l.) már reflektál az 1955-ben először körvonalazott s most megírás előtt álló új Magyarság Néprajza belső koncepciójára.

Munkássága legutolsó szakaszában a vallás és társadalom kérdései foglalkoztatták. Egy kisebb közlemény után *Vallás és ifjúság* (Valóság 1967. IV—V. sz.) megjelent lebilincselő tanulmánya *Egyház és vallásos élet egy mai faluban* (Bp., 1969. 300 l.), melynek anyagát már 1965-ben lezárta. Ez lett egyszersmind kandidátusi disszertációja. Erről opponensi véleményem a következőket mondta: „Tudományunkban évtizedek óta kísért, távlati célkitűzéseiben el-elhangzik, egy-egy részletkérdés erejéig manifesztálódik is az az igény, hogy a hazánk felszabadítását követő korszakos társadalmi átalakulás hatását szakmai eszközeinkkel illetőségünk területén felmérjük és elemezzük". Egy ilyen feladatra vállalkozott KARDOS László, akit mindenekelőtt „a szociális struktúra és a vallásos ideológia, valamint a vallásos praxis bonyolult kölcsönhatása" érdekelt legjobban a jelen társadalma világában. A három történeti egyház s több mint öt szekta egy falun belüli helyzetét, valamint a levonható következményeket világos értelmezéssel mutatja be.

Az általam ismert több mint tíz recenzens hozzászólásai közül hadd idézzem a nemrég elhunyt JÓZSA Péter sorait, aki dicséri szép és kifejező stílusát, mint olyant, amellyel nagy elődeink írtak, mondván: „Ezt a nyelvet eleveníti fel, egyben rányomva a szövegre a maga nyugodt, tárgyilagosan szemlélődő, de a tényeket, a valóságot szenvedélyesen kutató egyéniségének bélyegét is. És még valami, ami szintén ritkaságszámba megy a szociológában: KARDOS László számára Bakonycsernye lakossága nem az a 'populáció', amely a vizsgálat tárgyát képezi, hanem élő embereket figyel, viaskodásaik és felfelé törekvésük közepette, s emberi melegséggel, fel-felvillanó humorral számol be róluk" (Világosság 1970. 2. sz.). Az elhunyt személyes elmondása szerint a terjedelem csökkentése miatt két, főként a népi hiedelmek fennmaradásával foglalkozó fejezetet ki kellett hagynia, de a munka ebben a változatban is instruktív számunkra. S ha egy héttel még tovább élhetett volna, készen állna a sajtóra a nazarénusokról szóló kötete is, amit majd özvegye fejez be. Talán az év végére befejezhető az a több mint huszonöt éve félbemaradt összegező tanulmány is, amelynek anyagát a Néprajzi Múzeum dolgozói gyűjtötték Tiszaigaron, s ez a kollektív vállalkozás KARDOS László koncepciójában válik értékes történeti falumonográfiává. (Előzményeit lásd BALASSA Iván: *A Tiszaigari Munkaközösség munkája.* — Ethn. 1955. 511—512. l.)

Mindaz, amit elmondtam, a néprajzkutató KARDOS László értékeire akart rámutatni, mert több mint négy évtizedes tudományos munkásságában az etnográfus élgárda tagja maradt, s ha ezeket a számbelileg sem kis mennyiségű műveit mérlegeljük, világosan látjuk, hogy írásai minden periódusában mindig újat s eredetit hoztak. Fájó szívvel köszönünk el a munkatárstól, barától, aki nehéz feladatok vállalása mellett fölényes logikájával sokaknak segített a problémák megoldásában, egyszersmind mindig érző szívű humanista volt.

A Magyar Néprajzi Társaság kegyelettel adózik emlékének.

Vargha László

Hriszto Vakarelszki
1896–1979

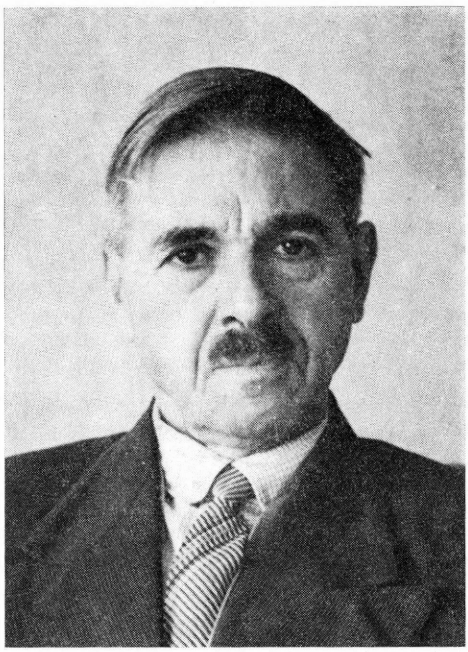

Hriszto VAKARELSZKI halálával az európai néprajzi kutatások egy kiemelkedő egyénisége távozott el. Bolgár honfitársai mellett halálát a magyar etnográfusok is személyes veszteségüknek érezhetik. A Magyar Néprajzi Társaság GYÖRFFY István-éremmel kitüntetett tiszteleti tagját veszítette el benne, a magyar néprajztudomány pedig egy régi és hűséges barátját, aki fiatalkori budapesti tanulmányaira, éppen GYÖRFFY István útmutató tanácsaira hivatkozva, nem szűnt meg hangoztatni és tettekkel kifejezni, hogy hazánkban, magyar kollégái között otthon érzi magát.

A magyar néprajztudomány egyik sajátos vonása — a külföldi kapcsolatok terén — a tájékozódás frissessége, a megismerés igénye és a szakmai kapcsolatok, a barátság ösztönös kialakulása s tudatos ápolása. Az elmúlt évszázad alatt, a már tudománytörténetté vált emberöltők során, a szűkebb szakterület kiváló európai mesterei mellett, a társtudományok számos jelese is szoros szakmai és baráti kapcsolatba került kutatóinkkal, tudósainkkal.

A századforduló jeles mesterei és tudósai közül HERMAN Ottó, HERRMANN Antal, KUNOS Ignác, NOPCSA Ferenc, SZILÁDY Zoltán, STRAUSZ Adolf, SZTRIPSZKY Hiador és még mások egyre inkább elfakuló emlékét idézem. A sokoldalú, a sokféle irányba terelődő érdeklődést az első világháború szakította meg. Az alig pótolható kényszerű szünet után, egy-két évtized múltán a kapcsolatok újból feléledtek. A magyar néprajztudomány akkori jellegét és arculatát elsősorban három nagy tudós munkássága határozta meg. A három nagy tudóst — BÁTKY Zsigmondot, GYÖRFFY Istvánt és VISKI Károlyt s közvetlen munkatársaikat — szinte predesztinálta akkori munkalehetőségük és rendkívül nagy, enciklopedikus — sokoldalú, egyetemes — tudásuk, egyéniségük, hogy környezetükre hatást gyakoroljanak. A magyar néprajztudomány megismerése és tanulmányozása céljából hazánkat felkereső külföldi szakemberek ebbe a szerencsés légkörbe kerültek.

BÁTKY Zsigmond kivételes széles tudása, szakirodalmi ismerete, GYÖRFFY István materiálisabb, topográfiai és az anyagi kultúra területén közismert biztonsága, VISKI Károly európai látókörű művelődéstörténeti szemlélete, egyetemes — u n i v e r z i t a s — jellegűvé emelte az akkor még a Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum — neve alatt és szervezetében funkcionáló Néprajzi Osztályt.

Napjainkban már vajmi nehéz hiteles képet adni a húszas—harmincas évek külföldi vendégeiről, kutatóiról és ösztöndíjasairól. A hosszabb ideig tartó múzeumi kutatómunka és együttműködés, a szakmai és a baráti segítség sok esetben kölcsönös volt. Az ilyen emlékezetes szakmai-baráti kapcsolat számomra Hriszto VAKARELSZKI bolgár és Helmi HELMINEN finn vendégeinkkel alakult ki. Bolgár és finn néprajzkutatók; mintha személyükben a magyarság két, emlékezetes ősi rokonsága — az ugor és (bolgár) török vált volna gyakorlati együttműködéssé az 1930-as évek első éveiben.

Hriszto VAKARELSZKI 1931-ben járt első ízben Magyarországon. A Néprajzi Múzeumban töltött öt hónap alatt elsősorban a múzeum anyagával ismerkedett meg, szinte minden egyes tárgyat megvizsgált, kezébe vett és összehasonlította a bolgár megfelelőjével. Ebből a termékeny múzeumi munkából a Néprajzi Múzeum közvetlen szakmai gazdagodása mellett több, azóta is számon tartott becses tanulmánya jelent meg. S — nota bene — tanulmányaira GYÖRFFY István is többször hivatkozik a *Magyarság Néprajza Földmívelés* c. fejezetében.

Az együttműködés a barátság fokozódó elmélyülését is jelentette. A baráti kör is terebélyesedett. NÉMETH Gyula akadémikus, GÖNYEY Sándor, SZENDREY Zsigmond, SZENDREY Ákos, ECSEDI István és még sokan mások a fiatalok közül, tartoztak a baráti körhöz. Az elmúlt fél évszázadra visszaemlékezve, ez a barátság kiállta a próbát, Hriszto VAKARELSZKI úgy szólt róla: 'e r ő s e b b m i n t a v a s', és anyanyelvén, bolgárul is megismételve erősen megrázta a kezünket.

GYÖRFFY Istvánnal volt a legszorosabb a baráti kapocs. GYÖRFFY István is nem egyszer fogadkozott, ha majd folytathatja egykori, diákkori nagy

vándorlásait, . . . *majd meglátod Hristo, Kristo, Kiristóf . . . egyszer még találkozunk a Viszota tetején . . .*". De azokban az években „. . . *zavaros, bölcs és nagy volt a Duna . . .*". GYÖRFFY István tervezgetését — az elmúlt évtizedekben és napjainkban — a fiatalabb nemzedék váltja valóra.

Hriszto VAKARELSZKI BÁTKY Zsigmonddal a közép-európai — elsősorban a magyar — népi építészet kérdéseiről vitázott. A közép-európai magyar háztípust, építkezést, tüzelőberendezést és tárgyi tartozékait elemezve, vallotta, hogy a mindent elsöprő ozmán-török hódoltság ellenére is számos közös tárgyi emlékünk található és bizonyítható. Sokszor felvetette beszélgetéseiben, hogy a XIV. és a XV. század folyamán, elsősorban a Dél-Magyarországról a Balkánra kiterjedő művelődéstörténeti jelentőségű társadalmi és gazdasági hatások: építkezés, a lakás berendezése, a tüzelő-, a fűtőszerkezetek tárgyi felszerelésükkel, a későbbiekben az északra, Magyarországra menekülőkkel s a török hódítókkal már egyre jobban archaizáló — retrográdnak is tekinthető — formában visszatérhettek a hazai déli végekre. Nagy figyelemmel hallgatta az azokban az években megindult középkori falukutatásokról — SZABÓ Kálmán és PAPP László ásatásairól — szóló tájékoztatásokat. S mint jó példát említette meg a „*magyar eredetű*" bulgáriai kályhatípust, amelyet a helyi hagyományok szerint erdélyi magyar települők, menekülők terjesztették el Ruszében és a környéken a XIX. század közepén és a század második felében. Ebben a sajátos szerkezetű kályhában a meleg levegő áramlása kevés tüzelővel is jól biztosítható. A XIX. század folyamán, ezzel szinte egy időben hasonló jellegű és szerkezetű megoldással épült kályhákat említ VISKI Károly Magyarország észak-keleti tájáról, ahol ennek a kályhatípusnak a neve: „menekült"; a XIX. század első felében lengyel menekültek hatására és kezük nyomán terjedtek el.

Hosszan tartó és termékeny beszélgetéseket folytattak még VISKI Károllyal az archaikus festékes szőnyegekről: az erdélyi székely és a balkáni bolgár azonosságok az eredet s további történeti kitekintés felé irányították figyelmünket. PALOTAY Gertrúd kezdeti tanulmányai éppúgy érdekelték, mint az alföldi és a kalotaszegi bőrmunka és a viselet. Törökös magyar hímzéseinkben nem egy alkalommal ismert fel hazai — bolgár — elemeket.

Hriszto VAKARELSZKIt lényegében a néprajz minden területe — az egésze — érdekelte. Maga volt az élő bolgár néprajztudomány. Nem csupán a tények számbavétele érdekelte, de keletkezésük, kezdeti szerepük és alakulásuk folyamata is.

Egy alkalommal, közvetlen baráti körben GÖNYEY Sándor vendéglátásában, lobogó tűz mellett, török, baskír, magyar, bolgár hagyatékaink és hagyományaink emlegetésével magyar és bolgár dalokat énekeltünk. S közben GYÖRFFY István, nagy derűsen, az öreg számadó nyugalmával elkezdte a kun miatyánkot: . . . Bezén Attamaz kenze kikte . . .". Darabos, kemény ütemmel próbáltuk, igyekeztünk követni. Nehezen sikerült. Csupán Hriszto VAKARELSZKI tartotta meg végig az ütemet, s bizonyára követte az értelmet is.

Pár évre rá, nyugati útjáról hazatérőben kísértük ki GYÖRFFY István sírjához. Megható volt látni szomorúságát. Megfogta a még friss sírjelet, s magában mondott, számunkra alig hallható és érthetetlen szavakat, talán egy bolgár siratót vagy az egykori kun miatyánkot mormolta?

Hriszto VAKARELSZKI kezdettől fogva jól érezte magát hazánkban, a baráti körben, az általa nagyra tartott s a nagyon tisztelt magyar néprajz-

tudomány mívelői között. Otthonra és barátokra talált nálunk, önzetlen támogatásra és segítségre, s mindezt a távoli testvér figyelmével viszonozta. A már legendás barátságot nagy odaadással őrizte, szeretettel szolgálta mindhalálig Hriszto VAKARELSZKI, 'a b o l g á r n é p t u d ó s a'.

Lili Peneva-Vincze

Hriszto Vakarelszki jelentősége a bolgár etnográfia fejlődésében

Soraimat Hriszto Vakarelszki emlékének ajánlom őszinte hálával és tisztelettel.

1979. november 26-án elhunyt a bolgár etnográfia kiemelkedő egyénisége, Hriszto VAKARELSZKI. Neve a bolgár etnográfia fejlődésének egyik fontos szakaszához kapcsolódik, mégpedig ahhoz, amely a kutatások növekvő elmélyülését és sokrétűvé válását hozta.[1] Elődeinek az etnográfia és a folklorisztika területén végzett tevékenységét értékelve, VAKARELSZKInek észre kellett vennie kutatásainak hiányos voltát akár tematikailag, akár regionálisan. Lehetséges, hogy éppen azért, mert ő maga szeretett volna minden hézagot kitölteni. Működése valóban átfogó és enciklopédikus. Nincs a bolgár anyagi és szellemi kultúrának olyan megnyilvánulása, amelynek ne szentelt volna tanulmányt, kutatómunkát.

Több ezer kisebb-nagyobb közleményt írt, a szorosabban tudományos, elemző-rendszerező munkáinak száma 209.[2] Hivatását felismerve, Hriszto VAKARELSZKI majdnem fél évszázadon keresztül teljes odaadással fáradozott azon, hogy amennyit lehetséges, megörökítsen a népi kultúra hagyományos megnyilvánulásaiból. De nemcsak följegyzéseket készített, hanem összehasonlító módszerrel elemzett és értelmezett, oktatott és népszerűsített. Alkotó munkájában több irányzat fonódik össze, amelyek nem mindig személyes tudományos érdeklődésből fakadtak, hanem abból a szükségszerűségből, hogy lejegyzésre kerüljön és az elkövetkezendő nemzedékek számára is fennmaradjon a bolgár népi kultúra minél több hagyományos vonása.

Hr. VAKARELSZKI munkásságát szemügyre véve, szembe tűnik a bolgár anyagi kultúra iránti mély érdeklődése. Tanulmányaiban kiemelkedő helyet

[1] A két háború közötti időszakot Hr. VAKARELSZKI a bolgár etnográfia „akadémikus periódus"-ának nevezi (lásd *Bulgarszka etnografia*. Szófia, 1974. 85—94.). Erre a periódusra az a jellemző, hogy a néprajz művelése a szófiai Nemzeti Néprajzi Múzeum, a plovdivi Nemzeti Múzeum és a szófiai „Kliment Ohridszki" Egyetem szláv etnográfiai lektorátusának irányítása alatt intézményes kereteket kap. Ezek az intézetek különböző időszakos kiadványokat adnak ki, mint: Сборник за народни умотворения, Известия на Народния етнографски музей, Годишник и Известия на Семинара по славянска филология és egyebek, amelyekben egész sor etnográfiai és folklorisztikai mű jelenik meg. Ezen időszak legjelesebb képviselői Jordán ZAHARIEV, Szt. L. KOSZTOV, Vaszil SZTOIN, Mihail ARNAUDOV és Hriszto VAKARELSZKI.

[2] Műveinek egy részéről jegyzék jelent meg az Етнографски и фолклористични иследования. В чест на Христо Вакарелски по случай 80-годишнината от рождението му. » София, 1979. (Etnográfiai és folklorisztikai tanulmányok. Hriszto Vakarelszki tiszteletére 80. születésnapja alkalmából) című kötet 23—35. oldalán. Küszöbön áll művei teljes bibliográfiájának összeállítása és nyomtatásban való megjelentetése.

foglal el a földművelés, melynek egész cikksorozatot szentelt *A bolgárok anyagi kultúrájából* címmel (1929—1943). A hagyományos falusi szerszámok és készítési eljárásaik iránti érdeklődése eleven maradt később is (1936a, 1957a, 1960a, 1971—72, 1972, 1973). Cikkeiben — a bolgár néprajzi irodalomban először — megadja az alapvető földműves szerszámok, faekék, boronák, sarlók, gereblyék és egyebek típusmeghatározását és terminológiájuk jellemzését.

Egész sor rövidebb vagy terjedelmesebb tanulmányt szentelt a hagyományos anyagi kultúra egyéb megnyilvánulásának is mint a vízellátás (1939d), állattenyésztés (1937a, 1956—1957, 1969a), közlekedés és szállítás (1966a, 1971a), szövés-fonás (1932a, 1950) stb. Ezekben a sokoldalú tanulmányokban a formára, a készítési eljárásra, a felhasználásra és az elterjedésre vonatkozó gazdag tényanyag közlése mellett rámutat az egyező vagy eltérő vonásokra is más szláv, balkáni vagy földközi-tengeri népek anyagi kultúrájában. Számos jelenség elterjedését térképre vetítette, s ebből vont le következtetéseket a munkaeszközök típusainak fejlődésére és más európai, ázsiai vagy antik formákkal való kapcsolatára.

Az anyagi kultúráról Hr. Vakarelszki összefoglaló tanulmányokat is írt, amelyekben történetileg értelmezett hagyományos jelenségeket, s közöttük ószláv és trák maradványokat mutatott ki (1968, 1974a).

Az anyagi kultúrára irányuló érdeklődése mellett jelentős számú munkát szentelt a szellemi kultúrának is. Hr. Vakarelszki különös figyelmet fordított a bolgárok hagyományos szokásaira. Egész sor cikkben foglalkozott a házassági, temetkezési szokásokkal és az esztendő ünnepeivel (1927, 1932b, 1938, 1939b, 1939e, 1960c, 1969b).

Hr. Vakarelszkinek a folklór és a folklorisztika problémái iránti érdeklődése is igen régi keletű.[3] Mindenekelőtt a népdalokkal foglalkozott. A népdalok vizsgálatát egyrészt önálló kutatási témakörnek tekintette, másrészt a népdalokban olyan megőrzött anyagot látott, amely kifejezi és magyarázza a szellemi kultúra egyes megnyilvánulásait. Hr. Vakarelszki Bozsán Angelovval közösen három bolgár népköltészeti antológiát állított össze és szerkesztett, ezek a mai napig a legjobbaknak számítanak (1936b, 1939a, 1939c, 1946a).

1939-ben jelent meg nyomtatásban nagy tanulmánya: *A lakodalmas ének. Helye és szerepe a házassági szokásokban* (1939b). Az anyagot elsősorban néprajzi szemlélettel közelíti meg, mely szerint az ének a szertartások alkotórésze és kifejezője. Másik fontos folklorisztikai tanulmánya *A bolgár történelmi tárgyú ének* (1939c), amely a mai napig alapja a történelmi tárgyú énekek tanulmányozásának. Hr. Vakarelszki foglalkozott más folklórműfajokkal és folklorisztikai problémákkal is: így a fejtörőkkel, találós kérdésekkel, mesékkel, a lírai népköltészettel, a falusi zenei élettel, a folklór nyelvi sajátosságaival, esztétikájával stb., és kisebb-nagyobb tanulmányokat szentelt ezeknek (1936c, 1957b, 1960d, 1962, 1971b).

Igen jelentős hozzájárulása a népművészet és a népi esztétika kutatásához. Ezeket a tanulmányait főként a hatvanas években írta. Ezek elemzik

[3] Bulgáriában az „etnográfia" fogalmába az anyagi, szellemi kultúrát és a társadalmi szokásokkal kapcsolatos népi hagyományokat sorolják. A „folklór" és „folklorisztika" fogalomkörébe csak a szájhagyományozott népköltészet, líra és prózai elbeszélések, a zene és a tánc tartozik, valamint az ezekkel foglalkozó tudomány.

a népnek a szép megítélésével kapcsolatos gondolkodását, a különböző esztétikai problémákhoz való viszonyát és az esztétikai kifejezési módok kérdéseit (1958, 1960e, 1967, 1969c, 1970).

Hr. VAKARELSZKI munkáiban fontos helyet foglalnak el a különböző határszéli és határon túli bolgár vagy más nemzetiségű néprajzi csoportokról írt monográfiái. Vizsgálta a Tráciából és Kis-Ázsiából kitelepített bolgárokat, a dobrudzsai népességet, a macedón etnográfiai csoportot, a Rodope és a Sztrandzsa hegység lakosait (1935a, 1942, 1955, 1956a, 1956b, 1957c, 1964, 1966b). Ezek az átfogó tanulmányok értékes adatokat tartalmaznak az anyagi és szellemi kultúráról, és néhány lírai és prózai szöveget is közölnek.

A bolgár néprajztudomány elvi és szervezeti problémái és a tudományág művelőinek jellemzése is helyet kapott Hr. VAKARELSZKI életművében. Foglalkozott az etnográfia és a régészet, az etnográfia és a nyelvtudomány, az etnográfia és a történettudomány kapcsolatával, a kulturális határok kérdésével (1934, 1940a, 1941, 1946b). Megalkotta egész sor bolgár etnográfus és folklórista arcképét, megvilágította és értékelte munkásságukat (1928, 1935b, 1937b, 1940b).

Egész félévszázados működése során VAKARELSZKI következetesen harcolt a fiatal bolgár néprajztudomány elismertetéséért. Népszerűsítette azáltal, hogy egész sor kisebb cikket írt a néprajzi és folklorisztikai kutatások irányairól, a Néprajzi Múzeum helyzetéről, a néprajzról mint az ifjú nemzedék nevelési eszközéről (1936d, 1936e, 1936f, 1945, 1946c).

Különösen nagy figyelmet érdemel Hr. VAKARELSZKI fontos és nagy összefoglaló műve, a *Bulgária etnográfiája* című kézikönyv (1974). Az ebben összegyűjtött hatalmas és változatos tényanyag kizárja a felvetett problémák elmélyült és részletes elemzését. Mint egy enciklopédia, minden szakasza a maximálisan teljes ismeretanyagot minimális terjedelemben igyekszik megadni. A mű rendszeresen áttekinti a bolgárok hagyományos kultúrájának és életmódjának valamennyi megnyilvánulását a kapitalizmus végéig.

Hr. VAKARELSZKI különösen meleg érzéseket táplált Magyarország, a magyar néprajztudomány és a magyar kollégák iránt, akikkel egészen haláláig kapcsolatban állt. Ez az érzés vezette, amikor igyekezett a bolgár etnográfia problémáit megismertetni Magyarországon és a magyar etnográfiáét Bulgáriában. Magyar kiadványokban számos cikke, tanulmánya jelent meg, a magyar néprajzról pedig több tájékoztató cikke Bulgáriában (1930—1931, 1931b, 1965).

Hr. VAKARELSZKI művei, futó áttekintés alapján is világosan mutatják, hogy munkásságának milyen hatalmas jelentősége van a bolgár etnográfiában. A fiatal bolgár néprajztudomány helyzetét józanul megítélve, felismerte az anyagi és szellemi kultúra, valamint a folklorisztika „fehér folt"-jait, és tiszteletre méltó odaadással, kitartással, népe iránt érzett forró szeretettől hajtva, elkezdte azokat kitölteni. Hr. VAKARELSZKI népszerűvé tette az etnográfiát Bulgáriában, és megismertette az európai szaktudományt egész sor bolgár és balkáni problémával. Erős lökést adott a hagyományos anyagi kultúra kutatásának és iskolát teremtett a fiatalabb etnográfusok körében a bolgár és az összehasonlító balkáni témák kimunkálásában.

A bolgár néprajztudományban ő végezte el először az anyagi kultúra számos megnyilvánulásának tipologizálását. Előfordulási helyeik térképre vetítésével megtette az első lépést a bolgár néprajzi atlasz létrehozásához is.

Hr. VAKARELSZKI nem volt szobatudós, hanem „gyakorló etnográfus" — gyűjtő, népszerűsítő, tanító és tudós. Benne élt saját társadalmában, érzékelte annak igényeit. Mély elkötelezettséget érzett, hogy megőrizze a bolgárság számára hagyományos népi kultúráját és egyben megismertesse azt más népekkel.

Azokat a problémákat és feladatokat, amelyeket munkássága során kitűzött, az etnográfia és a folklorisztika területén jelenleg dolgozó kutatók átvették, akik Bulgáriában többé-kevésbé mind az ő tanítványai.

Mint ember, Hriszto VAKARELSZKI végtelenül szerény, szívélyes, közlékeny és mindig segítőkész volt mindenki irányában, aki azért az ügyért dolgozott, amelynek ő az egész életét szentelte.

HRISZTO VAKARELSZKI IDÉZETT MŰVEI

1927 «Каносване». Обичай из българската сватба. („Hennával festés". Bolgár házassági szokás.) Известия на Народния етнографски музей в София. Г. VII. кн. 1–4, 107–114.

1928 Антон П. Стоилов (Anton P. Sztoilov. —) Училищен преглед. г. XXXVII 896–905.

1929–1943 Из веществената култура на българите. 1. Рала. (A bolgárok anyagi kultúrájából. 1. Faekék.) Известия на Народния етнографски музей в София. Г. VII–IX. 1929, 55–108; 2. Брани. 2. Boronák.) Г. X–XI. 1932, 130–165; 3–6. Сърпове, коси, паламарки, начин и уреди при вършитба. (Sarlók, kaszák, fakesztyűk, munkamódok és eszközök a cséplésnél.) –. XII. 1936, c. 62–85; 6. — Вили, зъбачи-гребла, гребла-дъски (6. — Villák, fogas gereblyék, deszkalapos gereblyék.) XIV. 1943, 94–128.

1930–1931 — Славянското езикознание в Унгария през войните (A szláv nyelvészet Magyarországon a háború alatt.) — Родна реч. г. IV., кн. 5, 197–200.

1931a Bolgár ekevasak és csoroszlyák (fejlődéstörténeti magyarázat). Néprajzi Értesítő XXIII. 83–84.

1931b Етнографската наука и унгарците. (A néprajztudomány és a magyarok.) — Училищен преглед. Г. XXX. 1070–1077.

1932a Принос към проучването на българските тъкачни станове. (Adalék a bolgár szövőszékek tanulmányozásához.) Известия на Народния етнографски музей в София, X–XI. 209–210.

1932b Лазарици в Софийско (Lázár-napi szokások Szófia környékén.) — Известия на Народния етнографски музей в София. Г. X–XI. 176–182.

1934 Няколко културни и езикови граници в България. — (Néhány kulturális és nyelvhatár Bulgáriában.) — Известия на Българското географско дружество, кн. III. 67–100.

1935a Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Ч. 1. (A tráciai és kis-ázsiai bolgárok életmódja és nyelve.) София, 1935. VIII. 496 l. (Тракийски сборник, кн. V)

1935b Ст. К. Шишков като етнограф. (Szt. K. Siskov mint etnográfus.) — Сб. Родопа и Родопската област. София–Пловдив, 23–30.

1936a Стари земеделски сечива. (Régi földműves szerszámok.) Годишник на Народния Етнографически музей в София, II. 425–433.

1936b Сенки из невиделица. Книга за българската народна балада. (Árnyak a nem látható múltból. Könyv a bolgár népballadáról.) — София, IX. 496 l.

1936c Български народни гатанки (Bolgár népi fejtörők.) — София, 104 l.

1936d Етнографията като възпитателно средство. (Az etnográfia mint nevelő eszköz.) — Училищен преглед Г. XXIV. 1271–1279.

1936e Поглед върху днешната ни етнография. (Pillantás mai etnográfiánkra.) Училищен преглед. Г. XXXV. 561–581, 952.

1936f Народният етнографски музей в София. (A szófiai Nemzeti Néprajzi Múzeum.) — Сердика. Г. III. кн. 6. 15–20.

1937a Vajkészítés eszközei a bulgároknál. Ethnographia XVIII. 62–70.

1937b Братя Миладинови. (A Miladinov testvérek.) — Родна реч. Г. IX. кн. 5, 209–215.

1938 Старинни елементи в българските народни обичаи. (Régies elemek a bolgár népszokásokban.) — сб. През вековете. София, 246—281.

1939a Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитър (A bolgár történelmi tárgyú népi epika arcképcsarnoka Momcsilától és Krali Markótól Karadzsáig és Hadzsi Dimitarig.) — София, 552 l.

1939b Сватбената песен. Мястото и службата и в сватбения обред. (A lakodalmas ének. Helye és funkciója a házassági szertartásban.) Известия на Народния етнографски музей в София. Г. XIII. 1—129.

1939c Българската историческа песен. (A bolgár történelmi tárgyú ének.) — Родина. Кн. 3, 72—86.

1939d Brunnen und Wasserleitungen in Bulgarien. — Folk-liv, Acta ethnographica et folcloristica Europaea III. 5—43.

1939e Понятия и представи за смъртта и за душата. Сравнително фолклорно изучване. (Fogalmak és elképzelések a halálról és a lélekről. Összehasonlító folklórtanulmányok.) — София, 48 l.

1940a Етнографски и археоложки наблюдения. Значението им и насочване към тях. (Etnográfiai és régészeti megfigyelések. Jelentőségük és viszonyuk egymáshoz.) — Училищен преглед. г. XXXIX., кн. 3, 287—303.

1940b Г. С. Раковски. (G. Sz. Rakovszki.) — Родна реч. 230—241.

1941 Основни културно-исторически особености на народния ни бит. (Alapvető kultúrtörténeti sajátosságok népszokásainkban.) — Родина г. III. кн. 3, 24—37.

1942 Етнографския облик на Македония (Macedónia etnográfiai arculata.) сб.: По стъпките на възрожденците. Скопие, 56—74.

1945 Насоки за събиране на етнографски материали. (Az etnográfiai anyag gyűjtésének irányai.) — Българско народоучно дяужество. София, 16 l.

1946a Книга за народната лирика. От седенките и хората до семейните радости и неволи. (Könyv a népköltészetről. A közös munkától és közös tánctól a családi örömökig és bánatokig.) — София, 464 l.

1946b Езикът като предмет на етнографията. (A nyelv mint az etnográfia tárgya.) — Език и литература. Г. I., кн. 1, 12—17.

1946c Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. (Kérdőívhasználati utasítás néprajzi tárgyak gyűjtéséhez.) — София, 163 l.

1950 Ручные прялки в Болгарии. (Kézi guzsalyok Bulgáriában.) — Folia Ethnographica. Budapest, 113—119.

1955 Regionale Ethnologie in Bulgarien. Laos. T. III. Stockholm, 120—121.

1956a Битова веществена култура в Добруджа и промените в нея през последните десетилетия. (Népi anyagi kultúra Dobrudzsában és az utolsó évtizedekben bekövetkezett változások.) — В сб.: Комплексна научна експедиция през 1954 г., София, 19—54.

1956b Принос към традиционния бит и традиционната култура на Панагрюско. (Adalékok Panagjuriste környékének hagyományos életmódjához és kultúrájához.) — В сб.: Панагюрище и Панагюрско в миналото. Т. 1. София, 64—144.

1956—1957 Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. — Acta Ethnographica. T. V. Budapest, 1—82; T. VI. 1—40.

1957a Überreste des pfluglosen Feldbaues bei den Bulgaren. — Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Institutes für deutsche Volkskunde. Bd. 13. Agrarethnographie. Vorträge der Berliner Tagung vom 29. Sept. bis 1. Okt. 1955. 100—111.

1957b Бележки по музикалната теория и естетика на народа. (Jegyzetek a nép zenei elméletéről és esztétikájáról.) — Известия на Института за музика при БАН., кн. IV: 123—158.

1957c Веществена народна култура в Странджанската област. (A sztrandzsai terület népi anyagi kultúrája.) — В сб.: Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 г. София, 207—256.

1958 Принос към естетиката на българския народ. (Megjegyzések a bolgár nép esztétikájához.) — Известия на Института за изобразителни изкуства, кн. 2, 137—161.

1960a Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése. — Műveltség és hagyomány I—II. 147—163.

1960b Следи от еднополната земеделска система у българите. (Характеристика и значението им от методическо гледище) (A parlagoló földművelési rendszer maradványai a bolgároknál. Jellemzésük és módszertani jelentőségük.) Ethnografia polska III. Wroclaw, 408—420.

1960c Български народни обичаи. (Bolgár népszokások.) — София, 43 l.
1960d Betrachtungen über das heutige bulgarische Volksmärchen. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Bd. VI. Berlin, 349—352.
1960e Пластика по обредните хлябове убългарите. (A bolgár ünnepi kenyerek megformázása.) — Известия на Института за изобразителни изкуства, кн. III, 115—175.
1962 Езикът на родопските песни, събрани в Института за музика при БАН. (A BTA Zenei Intézete által gyűjtött rodopei népdalok nyelve.) Известия на Института за музика. VIII, 123—158.
1964 Добруджа. Материали към веществената култура на българите през периода на капитализма. (Dobrudzsa. Anyagok a bolgárok anyagi kultúrájához a kapitalizmus időszakában.) — София, 242 l.
1965 Das Studium der ungarischen Volkskultur — ein Mittel zur vollständigen Erschließung der Geschichte der bulgarischen Volkskultur. Europa et Hungaria. Budapest, 367—373.
1966a Áruszállítás málhásállatokkal a bolgároknál. Ethnographia LXXVII. 378—389.
1966b Altertümliche Elemente im Lebensweise und Kultur der bulgarischen Mohamedaner. — Zeitschrift für Balkanologie. Wiesbaden, IV, Nr. 1—2, 149—172.
1967 Специфика на българските народни изкуства. (A bolgár népművészet sajátossága.) — Изкуство и народ. София, 89—108.
1968 Нашата веществена култура. (Anyagi kultúránk.) — В сб.: България и българинът. София, 144—156.
1969a Milchverarbeitung und Milchprodukte bei den Bulgaren. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Budapest, 547—573.
1969b Празнични огньове в България. (Ünnepnapi tüzek Bulgáriában.) — Etnoloski prgled. Beograd, No 8—9, 19—25.
1969c Jeux et costumes théâtrales chez les Bulgares. — Ethnologia slavica. T. I. 121—142.
1970 Принос към изучаване на нашата народна естетика. (Megjegyzések népi esztétikánk tanulmányozásához.) — Проблеми на изкуството. кн. 1, 13—26.
1971a Arten des Tragens bei den Bulgaren. — Műveltség és hagyomány XIII—XIV. 649—671.
1971b Schöpfer des bulgarischen Volksliedes. — In: Seria slavica. Gedenkschrift für Alois Schmaus, München, 726—732.
1971—1972 Wurde in Bulgarien der Sochapflug verwendet? — A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 39—46.
1972 Traditionelle landwirtschaftliche Geräte der Bulgaren. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest, 339—374.
1973 Rosenkultur in Bulgarien. Ethnographische Anmerkungen. — In: Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972. Basel, 685—693.
1974a Антични следи от траките в материалната култура на българите. (A trákoktól örökölt antik maradványok a bolgár anyagi kultúrában.) II. София, 183—189.
1974b Етнография на България (Bulgária néprajza) София, 672 l.

Balassa Iván

Molnár Veronika

1939—1979

Torontóból (Kanada) érkezett gyászjelentésén első helyen Arany János két sora jellemzi rövidre szabott életét: „Mily temérdek munka várt még, Mily kevés, amit beválték . . .". Valóban nagy veszteség érte a tudományt gyors eltávozásával, hiszen sokat vártunk Tőle, többek között történeti hímzéseink kapcsolatainak felderítését, amit nálánál senki sem tudott volna szélesebb látókörrel elvégezni. De tudományos munkásságának alig másfél évtizede alatt mégis sokat kutatott, írt, előadást tartott, ásatott, kiállítást rendezett, többet dolgozott, mint sokan egy hosszú életen át. Ilyen vonatkozásban az idézet második sora aligha fedi a valóságot, de életművét mégis torzónak érezzük, hiszen olyan korán hagyott itt bennünket. Bennünket, mert ha egy évtizede csak ritkán láthattuk, munkái mégis azt bizonyították, hogy hozzánk tartozik. Ezért is fáj különösen elvesztése.

1939. december 28-án Hajdúnánáson született, de igazi hazájának édesapja után, akitől a néprajz iránti szeretetét és érdeklődését örökölte, a Szatmár megyei Csengert tekintette. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen László Gyula mellett tanulta meg, hogy a régészet, a néprajz, a nyelvtudomány, a művészettörténet eredményeinek együttes felhasználásával tudja csak a valóságot megközelíteni. Tudományos munkáját ez a teljességre való törekvés jellemezte, és otthonosan mozgott valamennyi érintett tudományág területén. Későbbi kutatásaiban is meghatározó jelentőségű az a több mint

két év (1963—64), amit a Sárospataki Rákóczi Múzeumban töltött, ahol mint ásató régész nemcsak templomokat, várakat, épületeket tárt fel, hanem középkori és újkori temetőket (Sárospatak, Karcsa) is, melyek oly sokat vallottak egy-egy korszak viseletéről, szokásairól. Legtöbbet tudományosan és emberileg a Kollégium Múzeumában kapta, ahol alaposan megismerhette az úrasztala terítők egyedülálló történeti gyűjteményét, melyben nemcsak magyar, hanem török hímzések is találhatók. Azt reméltük, hogy Ő lesz majd PALOTAY Gertrúd félbehagyott művének folytatója. 1965—67-ben a budapesti Műemlékfelügyelőségen dolgozott, és rendezte a gazdag sárospataki gyűjteményt.

1968-ban házasságot kötött Michael GERVERS torontói egyetemi tanárral, és ettől kezdve mint a Royal Ontario Museum (Toronto) Textil Osztályának munkatársa és a Torontói Egyetem meghívott előadója, a tudományos kutató és oktató munkát párhuzamosan végezte.

Munkásságának kezdeti szakasza szorosan kapcsolódott Sárospatakhoz. Doktori disszertációjához *(A középkori Magyarország rotundái.* Művészettörténeti Füzetek 4. Bp., 1972.), melyet 1965-ben nyújtott be, nagyszerű anyagot talált (Sárospatak, Karcsa kerek templomainak kiásása során), amit levéltári feljegyzésekkel tudott kiegészíteni. A kerek templomok kérdése néprajzi problémákat is felvetett, és ha ma valaki a népi kerek építmények kérdését vizsgálja, nem nélkülözheti MOLNÁR Veronika alapos munkáját.

A sárospataki vártemplom történeti sírköveit nemcsak feltárta, de sokoldalúan fel is dolgozta. Ennek egy rövidebb összefoglalása már korábban megjelent, de teljes bemutatására és értékelésére csak később kerülhetett sor, sajnos ennek megjelenését már nem érhette meg *(Sárospataki sírkövek.* Művészettörténeti Füzetek. Bp. egyik következő száma). Tudjuk, hogy a sárospataki és karcsai ásatásaiból viseletre vonatkozó leletek is napvilágra kerültek, ezek teljes feldolgozását már nem végezhette el.

A sárospataki várban folytatott ásatásai során bukkant rá azokra a kisázsiai csempékre, melyek egykor Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánna messze földön híres bokályos házát a Vörösbástyában díszítették. Ezt két alkalommal is feldolgozta, és e tanulmányokon lemérhetjük azt a hatalmas fejlődést, látókörének kitágulását, mely néhány év alatt bekövetkezett, amikor nemcsak a téma terjedelmes nemzetközi és török irodalmát ismerte meg, hanem a helyszínen (Törökországban) is végezhetett kutatásokat *(Beszámoló a sárospataki vár 1963—64. évi ásatásáról.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5 (1965.), 213—22; *A sárospataki bokályos ház.* Folia Archeologica 22 (1971.), 183—217). Azóta már még többet tudunk a bokályos házról, mely Sárospatakon, Gyaluban és Gyulafehérvárott a XVII. században a vár legrangosabb helyiségének számított. Az utóbbi helyen „a bokályos audientia házban kereszteltetett meg" Apaffy Mihály erdélyi fejedelem fia 1676-ban (SZABÓ T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* 1 : 971. Bukarest, 1975.).

Tudományos munkásságát hallatlan fegyelmezettség és tervszerűség jellemezte. Ez többek között megnyilatkozott abban is, hogy a viseletek vizsgálata előtt azok alapanyagát és készítésüket igyekezett minél nagyobb összefüggő területen megismerni és elemezni. Ezért kutatta a nemez és a posztó készítését Iránban, Anatóliában és más területeken. Eredményeit angol és magyar nyelven egyaránt közreadta *(Traditional feltmaking in Anatolia and Iran.* Bulletin de liaison du Centre International d'Étude des Textiles Anciens [CIETA, Lyon], no. 38 : 2 (1973.), pp. 152—163.: *Feltmaking craftsmen on the*

Anatolian and Iranian Plateaux. Textile Museum Journal [Washington, D. C.], vol. 4 : 1 (1974.), pp. 14—29. Michael GERVERS-szel).

Ilyen irányú kutatásába a magyarsággal történő kapcsolódás kérdése is belejátszott: „A szteppék örökségeképpen a nemezkészítés mesterségét a honfoglaló magyarok is művelték . . . Nemez szavunk etimológiája világosan mutatja, hogy a szó iráni közvetítéssel került a magyar nyelvbe" *(A nemezkészítés néhány kérdése Törökországban és Iránban.* In: Paraszti társadalom és műveltség a 19. és 20. században. 2 : 141—160. Szolnok, 1974.). Munkásságában nagy területet foglalt el azoknak a nemezből, posztóból készült ruhadaraboknak vizsgálata, melyek Délkelet-Európa egyik legrégibb öltözködési rétegét alkotják *(The Historical Compoments of Regional Costume in South-Eastern Europe.* Textile Museum Journal. 4 : 2 (1975.); *A Nomadic Mantle in Europa.* Textile History. 9 (1978). 9—34. stb.).

A magyar szűr eredetéről, fejlődéséről és kapcsolatairól írt könyve számunkra különösen fontos *(The Hungarian Szür.* An Archaic Mantle of Eurasian Origin. 142 pp. Toronto, 1973.). GYÖRFFY István történeti mélységű könyve *(A cifraszűr.* Bp., 1930.) után aligha gondolhattunk arra, hogy ezen a területen még új kérdéseket lehet felvetni és a régieket más oldalról megvilágítani. „Szép eredménye, hogy megállapította a mai magyar szűr néhány olyan elemének, mint a kifele hajló elej-lapjainak és befenekelt ujjainak ókori és keleti előzményeit" (GÁBORJÁN Alice: *A magyar szűr eredetének kérdéséhez.* NÉ. 57 (1975.), 155). Könyvének megjelenése a régen lezártnak hitt kutatási területen újra mozgást eredményezett. Vélemények és ellenvélemények ütköztek és ütköznek a szűr egészének és egyes részdarabjainak eredetével kapcsolatban.

Kisebb-nagyobb régészeti, de többnyire néprajzi vonatkozásokat is tartalmazó cikkeit, tanulmányait nem akarom tovább sorolni. De szólanom kell azokról a speciális-kollégiumokról, melyeket a torontói egyetemen éveken keresztül rendszeresen tartott. Ezekben többnyire Eurázsia olyan művelődéstörténeti kérdéseit mutatta be, mely a kanadai szakemberek látókörét addig alig-alig ismert szempontokkal és adatokkal tágította. Ezekben jelentős szerepet töltött be a magyar néprajz egyik vagy másik kérdése is.

Mint muzeológus arra törekedett, hogy megfelelő magyar anyaggal is gyarapítsa múzeumának egész világra kiterjedő textil-gyűjteményét. Figyelme még arra is kiterjedt, hogy a torontói múzeum moldvai csángó gyűjteményét feldolgozza. Számos, elsősorban textil-kiállítást rendezett, melyekkel éppen úgy a szélesebb közönséghez szólott, mint a tudománynépszerűsítő cikkeiben. Ez utóbbiakban Közel-Keleten, Dél-Európában tett tanulmányútjainak eredményeit ismertette.

Nagyon nehéz elhinni, hogy szerény lényét nem üdvözölhetjük többet itthoni konferenciáinkon, megbeszéléseinken. Emlékét több tudományszak, ezek között a néprajz is megőrzi azzal a szeretettel, ahogy eredményeit Ő is átnyújtotta nekünk.

KRÓNIKA

Hofer Tamás

Balassa Iván Herder-díjas

A Gottfried von Herder-díj kuratóriumának ajánlása alapján a Bécsi Egyetem az 1980. évi Herder-díjak egyikét a néprajztudomány terén elért kimagasló eredményeiért BALASSA Iványnak ítélte. Az ünnepélyes átadásra 1980. május 13-án került sor Bécsben. A díjjal folyóiratunk szerkesztőbizottságának elnöke részesült kimagasló nemzetközi elismerésben.

A díj odaítéléséről szóló oklevél szerint „a kitüntetett a magyar múzeumügy fejlesztése érdekében folytatott fáradhatatlan tevékenységével szerzett érdemeket, ... a magyar Néprajzi Múzeum és a Mezőgazdasági Múzeum jelentős részben neki köszönheti nemzetközi tekintélyét. A történeti múzeológia továbbfejlesztésének gondolatából született a Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum, melynek jelentősége van az európai kutatás számára és amely az ikonográfiai forrásokat is feltárja. A kitüntetett legfőbb érdeme a magyar anyagi kultúra, különösen a földművelés és az eke kutatásában rejlik. E témakörben megjelent számos tanulmánya és könyve, valamint nemrég közreműködése a »Magyar néprajz« című nagy munkában európai hírnevet szerzett neki."

Földes László

A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság jubileumi konferenciája

Krakkó—Mogilany, 1979. október 8—12.

A Nemzetközi Néprajzi Kárpát Bizottság (hivatalos neve nehézkesen ültethető át magyarra: Nemzetközi Bizottság a Kárpátok Népi Kultúrája tanulmányozására) szlovák—lengyel kezdeményezésre húsz éve, 1959-ben alakult meg a nevében jelzett feladatra. Nemrég a Balkánra is kiterjesztette tevékenységét. Az eltelt 20 év alatt számos munkaülést, konferenciát, közös kutatást rendezett, égisze alatt több publikáció jelent meg, s folyamatosan kiadja a Carpathica, ill. újabban Carpathobalcanica c. bulletint. A kutatás kezdetben elsősorban a pásztoréletre irányult, majd kiterjedt más szakágazatokra (földművelés, építkezés, folklór). A különböző szekciók vagy albizottságok összetétele, jellege, száma változott, fluktuált ugyan, és a különböző országok között nem mindig került szinkronba, maga a nemzetközi bizottság törzse, magja azonban állandósult, működése bekerült különböző akadémiák belső és akadémiák közötti kooperációs terveibe, léte megszilárdult, fennmaradása személyektől — már amennyire ez lehetséges — függetlenné vált.

Mindamellett összetétele máig sem állapodott meg. A szervezés munkáját mindmáig elsősorban szlovák és lengyel tudományos intézmények, szervek látták el, bár újabban a Szovjetunió képviselői is mind aktívabban vesznek részt a Bizottságban. Esetenként bolgár, jugoszláv és román kutatók, előadók, megfigyelők is bekapcsolódnak. Hazánk (lengyel—szlovák meghívásra) szinte kezdettől részt vett a Bizottság munkájában, elsősorban GUNDA Béla professzor személye által vagy szervezésében. Szlovákiai, lengyelországi és Szovjetunió-beli speciális kollégiumokon, szimpóziumokon számos magyar szakember megjelent, előadást tartott, s 1979-ben Sárospatakon a magyar fél által szervezett nemzetközi konferenciára is sor került (vö. Ethnographia XCI. 1980. 280—282.).

Azon túl, hogy a Bizottság a nemzetközi összefogás szép jelképe, főleg azáltal vált hatékonnyá, hogy a kutatás extenzív kiterjesztése helyett inkább annak intenzív elmélyítésére és koordinálására fektette a hangsúlyt. Így a pásztorkodáskutatások területén mindjárt az indulás után — elsősorban Ján PODOLÁK és Bronisława KOPCZYŃSKA-JAWORSKA közreműködésével — részletes kérdőívet dolgoztak ki, mely ösztönzően hatott a további kutatásokra, s így a publikációkban a közös nézőpont érvényesülését sokszor olyan esetekben is megfigyelhetjük, amikor egyébként a tanulmány nem írta zászlajára a Kárpát Bizottság nevét. Jól szolgálták a koordinálást a szűk körű, de jól profilírozott nemzetközi tematikus ülések is.

Lényegében ezt a hagyományt követték a Krakkó—Mogilany-ban 1979. október 8—12 között több lengyel szerv (Kárpát Bizottság; az LTA Etnológiai Tudományok Bizottsága; a Lodzi Egyetem Néprajzi Tanszéke) által megrendezett jubileumi konferencián is. Az ünnepélyes megnyitás és a befejező tanulmányi kirándulás napjai közt egyrészt a főtitkár (Václav FROLEC) 20 évet áttekintő általános beszámolójára, majd a bolgár (An. PRIMOVSZKI), a csehszlovák (Ján BOTÍK), a magyar (GUNDA Bélát helyettesítve FÖLDES László), a szovjet (J. V. BROMLEJ, N. N. GRACJANSZKAJA) és udvariasan legvégül a lengyel (Mieczyław GŁADYSZ) nemzeti szekciók beszámolójára került sor. A Bizottság ülésén megfigyelőként jelen levő Ion VLĂDUȚIU a román etnográfusok terepkutatásait ismertette (hivatalosan román Kárpát Bizottság, illetve nemzeti szekció nem létezik). Az első napon ezenkívül egy sor lengyel kutató (F. MIDURA, Anna SZYFER, Tereza DOBROWOLSKA, K. MAKULSKI és programon kívül: A. RATAJ) tartott beszámolót saját kutatásairól (mint például A. SZYFER: Kis városok és a gurál kultúra formálódása), vagy intézmények tevékenységéről (műemlékvédelem; a varsói és krakkói néprajzi múzeumok kárpáti anyaga).

Még első nap hangzott el két nagyobb előadás is, amelyek két szekció munkáját voltak hivatva beindítani: a pásztorkodás kérdéskörében B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKÁÉ, a népi építészetről balkáni-kárpáti vonatkozásban: Václav FROLECÉ. Volt még egy harmadik szekció is: folklór, amelynek problematikáját B. PUTYILOV (SZU) és Viera GAŠPARIKOVÁ dolgozta ki és adta közre sokszorosítva. Az utóbbi szekció munkáját nehezítette, hogy különböző okok miatt a meghirdetett öt előadásból csak három hangzott el. Igen dús volt viszont a másik két szekció programja.

Az építkezés témakörében a legátfogóbb és legkidolgozottabb referátumok a következők voltak: J. CZAJKOWSKI (a Sanok-i szabadtéri néprajzi múzeum igazgatója) a Lengyel Kárpátokról szólt összefoglalóan; Maria GŁADYSZOWA néhány kiválasztott vidék építkezését elemezte. A Balkán-hegység épületeit Bagra GEORGIJEVA; a Lengyel Tátra-aljáét W. JOSTOWA; a szilézíai Beszkideket D. TYLKOWA mutatta be, a Kárpátokhoz tágabban kapcsolódó problémát taglalt Jozef VAŘEKA (a kárpáti ház cseh- és morvaországi kapcsolódása). E szekcióban magyar előadás is elhangzott: BŐDI Erzsébet lengyelül a zempléni építkezésről értekezett.

A pásztorkodás-szekcióban elhangzott előadások tartalmáról tájékoztatnak címeik: Pásztorépítkezések a Kárpátokban — elsősorban a román anyagot tartva szem előtt (Ion VLĂDUȚIU); a bipenduláris pásztorkodás típusa (N. DUNARE); kosár és kosarazás a Kárpátokban (J. ŠTIKA); transzhumáló nyájak legeltetése a Kárpátok vidékén (FÖLDES László); pásztorszokások, mágia és dalok a bolgár magashegyvidéken (V. MARINOV); a magashegyvidéki juhászat Bulgáriában (An. PRIMOVSZKI); pásztorkodó-földművelő gazdaság a lengyel Árvában (Orawa) (Wanda JOSTOWA); a Żywiec környéki pásztorkodás és állattartás három történeti forrás alapján (Ewa ZAWIEJSKA).

Néhány előadás elmaradt, köztük J. PODOLÁKÉ, amely pedig hiányt pótló lett volna: Tejgazdaság a Kárpátokban. Itt említem meg, hogy az építkezés-szekcióban Hriszto VAKARELSZKI sem tartotta meg — súlyos betegsége miatt — meghirdetett előadását. A plenáris megnyitón hivatalosan is fájlalták, hogy Kazimierz DOBROWOLSKI és GUNDA Béla sem jöhetett el ezúttal Krakkó—Mogilanyba.

A jubileumi konferencia kapcsán a Nemzetközi Kárpát Bizottság elnökségi ülést is tartott, amelyen — GUNDA Bélát helyettesítve — e sorok írója vett részt. A határozatok közül bennünket talán leginkább a tervek illetnek: Bulgáriában, Csehszlovákiában és Szovjetunióban kitűzött konferenciák után a nemzetközi bizottság hazánkban is munkaülést kíván tartani tanya-szállás kérdéskörben.

Hofer Tamás

Az Ethnológia Europaea 10. nemzetközi munkakonferenciája

Münster, 1979. szeptember 18—22.

Az európai etnológia megnevezés gyors elterjedése Németországban, Ausztriában, Skandináviában a 60-as évek folyamán nem kis mértékben kétféle idegenkedésből eredt. A hagyományos néprajz elleni ideológia-kritikai, ismeretelméleti, módszertani pergőtűzben kívánatosnak látszott a nemzeti feladatvállalásra, az etnikus kötöttségre utaló és nem eléggé tudományos „néprajz" (Volkskunde és megfelelői) elnevezést föladni. Másfelől viszont kívánatos volt kifejezni, hogy más tudományágról van szó, mint a kultúrák és az emberi viselkedés általános törvényszerűségeit, össz-emberi fejlődés-modelleket kereső antropológia. Ez nemcsak elméleti elhatárolás kérdése volt, hiszen számos „európai etnológiai" tanszék mellett ugyanazon az egyetemen antropológiai tanszékek is találhatók.

A német nyelvterületen, Skandináviában az egyetemi oktatásban általánossá vált az „európai etnológia" megnevezés használata. Kérdéses maradt azonban, hogy ez az európai célmegjelölés — azon túl, hogy mindenütt teret nyert az összehasonlító szemlélet, az átfogóbb és tárgyilagos társadalomtudományi és történeti kategóriák használata — alapjául szolgálhat-e nemzetközi együttműködésnek. Otthon, a többé-kevésbé a nemzeti tudományági fejlődésből adódó témákon dolgozva, egyre több kutató igyekezett „európai" lenni, de a gyakorlatban a nemzetközi együttműködés mégis inkább csak történetileg egymásra utalt, hagyományosan kapcsolatokat ápoló szomszédok (mint Skandinávia, a Keleti Alpok, a Kárpátok), illetve egy-egy szűkebb témakör (mese, ballada, táplálkozás stb.) kutatói közt, illetve meghatározott feladatok elvégzésére (mint az Európai Néprajzi Atlasz) mutatkozott eredményesnek. Az egész Európát és az etnográfia és a folklór tematikus teljességét átfogó szervezési kísérletek, mint a CIAP vagy a SIEF, nemigen tudtak tartós, hatékonyan működő szervezeteket kialakítani, még kevésbé összehozni az európai bennszülött és az Európában dolgozó „külső", főként amerikai kutatókat (akik egyébként ugyancsak megpróbálták regionálisan és összeurópai alapon kutatásaikat összefogni).

Ez előtt a háttér előtt kiváltképp figyelemre méltó, hogy az 1967-ben Párisban megalapított Ethnologia Europaea folyóirat folyamatosan — nem kevés szervezési és anyagi nehézség leküzdésével — biztosítani tudta megjelenését, és a szerkesztő bizottság tagjaiból voltaképp egy nemzetközi szervezetektől független, viszont számos személyes kollégiális és baráti kapcsolattal összefűzött nemzetközi munkaközösséget tudott formálni. Magának a folyóiratnak a tartalma nagyobbrészt válogatás az egyes nemzeti műhelyekben készült tanulmányokból (s ennek megfelelően eléggé heterogén), sajátosabban „európai" jelleget tematikus összeállítások jelentenek benne, valamint olyan cikkek, amelyek Európa több részéről összegyűjtött kiegészítő közleményekkel, illetve hozzászólásokkal együtt jelennek meg. A cikkek létrehozásának egyik eszközét jelentik a szerkesztő bizottság egy-egy témát megvitató „munkaértekezletei", amelyekre a bizottság 20—30 tagján kívül alkalmi vendégeket, előadókat is meghívnak. Itt jegyzem meg, hogy az az „Európa", amelyik a folyóiratban képviselve van, nem egészen teljes, a kimagaslóan reprezentált skandináv, német (és svájci, osztrák), holland kutatás mellett a román nyelvek alig vannak jelen, Nagy-Britanniát a peremek, Skócia, Észak-Írország, Wales képviseli (ahol egyébként leginkább művelnek a mienkhez hasonlítható néprajzi kutatást). Jelen van viszont Kelet-Európa, mégpedig szám szerint legerősebb csapattal éppen Magyarország, a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia. Nincs tehát szó arról, mintha a politikailag tendenciózus „Európa"-fogalom közrejátszana, viszont érvényesülnek bizonyos tudománytörténeti hagyományok. Európa nem teljes abban az értelemben sem, hogy az erixoni hagyományok alapján elsősorban művelődés- és társadalomtörténeti szemléletű, rossz kifejezéssel „anyagi kultúra kutatók" a hangadók, a folklorisztika vagy az etnomuzikológia például alig képviselt. A szerkesztő tisztségét évek óta ellátó Günter Wiegelmann (Münster) próbálja a kereteket szélesíteni a fiatalabb generáció felé is, az alul-reprezentált kutatási ágak felé is. (Épp a jelen összejövetel választotta be a bizottságba Lauri Honkot (Turku) és Eric Wolfot (New York) — nem minden vita nélkül — részben a folkloristák, részben az Európában kutató antropológusok megnyerése érdekében.)

Ezt a visszatekintést nemcsak a munkakonferencia jubileumi jellege (tizedik összejövetel) indokolja, hanem témaválasztása is, amelyik az európai etnológia módszereinek áttekintését tűzte vitára, és fölvetette egy európai módszertani kézikönyv tervét.

Előre kell bocsátanom, hogy végül sem a módszertani kézikönyv dolgában, sem általában az európai etnológia sajátos módszereit illetően nem alakult ki a tanácskozáson konszenzus. Günter WIEGELMANN referátuma és az azt követő vita megmutatta, mennyire átmeneti jelenleg a tudományág helyzete, mennyi eltérő nézet van forgalomban a néprajztudomány célját, kutatásainak tárgyát illetően. A módszerek megválasztása nyilván ezeknek az elméleti döntéseknek a függvénye. WIEGELMANNhoz kapcsolódva Alexander FENTON (Edinburgh) tekintette át a művelődéstörténeti orientációjú anyagi kultúra kutatások irányzatait, kikísérletezés alatt álló elemző módszereit. Hasonló áttekintésre a folklorisztika területéről Lauri HONKO vállalkozott. Előadása — melynek magyar szövege az Ethnographia jelen számában olvasható — szintén kifejezte a jelenlegi helyzet „rétegzettségét", amelyben nemzedékekkel korábban kidolgozott metódusok még mindig eredményeket hoznak, miközben gyorsan felnövő új módszer-generációk most kísérlik meg hatékonyságuk bizonyítását. Az a hangsúly, amit a kontextuális vizsgálatokra, a folklór-események, előadások közvetlen megfigyelésére helyezett, éppúgy kapcsolódott egyébként a később ismertetendő, egyes módszereket ismertető előadások sorához, mint FENTONnál az eszközök, munkafolyamatok technológiája, működése egyre szabatosabb elemzésének a kiemelése. E sorok írója az antropológia felé adódó kapcsolatlehetőségek ismertetését kapta feladatul, és azt vázolta, hogy az antropológusok által kidolgozott „paraszti társadalom" fogalom hogyan adhat alapot az európai falusi köznép elkülönítésére a világ más részein élő földművesektől, másfelől Európán belüli összehasonlításokra. Az egész földrészre kiterjedő vizsgálatok számára a XVI. századtól kialakuló kontinentális munkamegosztás adhat olyan keretet, amelyben az újítás és hagyományőrzés, előresiető vagy megkésett polgárosodás zónái értelmezhetőek lesznek a függő gazdasági fejlődés viszonylataival.

A konferencia nagyobbik részében olyan referátumok hangzottak el, amelyek egy-egy folyamatban levő nagyobb kutatóvállalkozásra támaszkodva, meghatározott forrásanyagok kipróbálás alatt levő elemző eljárásait ismertették. Ezekből — örvendetes meglepetésként — az rajzolódott ki, hogy egymástól függetlenül több helyen is kísérletek folynak terjedelmes forrástömegek, adatmennyiségek korábbinál sokkal részletezőbb, mennyiségi értékeléseket használó földolgozására, amelyekből a kultúra alakulásának folyamatai a hitelesség és részletgazdag pontosság új szintjén rajzolódnak ki. Egy olyan, szemmel láthatólag erősödő irányzat ez Európa különböző részein, mely szoros kapcsolatokat tart a modern, ugyancsak kvantifikáló, a mindennapi élet hosszú tartamú változásait kereső történettudománnyal.

A „vendéglátó" münsteri intézet részéről Klaus ROTH számolt be a hagyatéki leltárak elemzésében, számítógépek segítségével elért eredményekről. Több századot átfogó forrásanyagon a sokváltozós clusterelemzés különböző eljárásaival a tárgyi felszerelések szerkezeti változásait tudták időhöz és társadalmi rétegekhez kötni. Bjarne STOKLUND (Koppenhága) a dán parasztok által írt XVIII—XIX. századi naplók különböző szempontú kiértékeléseit foglalta össze. Számos parasztember naponta bejegyezte kalendáriumába a végzett munkát, följegyezte a vásárokat, üzleti tranzakciókat. Ezekből kirajzolódik a tájanként eltérő tényleges falusi időfelhasználás, munkabeosztás, a gazdálkodás hullámzó vitele, a külső kapcsolatok rendszere. A több évtizedet átfogó naplók alapján konkrét részletességgel rögzíthetők a polgárosodással járó attitűd változások is. A. LEHMANN (Hamburg) viszont a magnetofonnal felvett mai életrajzok kiértékelési lehetőségeit, a nagyobb életrajzsorozatok összevető értelmezésénél fölmerülő problémákat ismertette. J. M. THIRIET Caenből, Pierre CHANU intézetéből a francia történészek mentalitás-történeti kutatásairól, így a halállal kapcsolatos magatartásformák több századot átfogó vizsgálatáról beszélt, bemutatva a gyászjelentések, végrendeletek, anyakönyvi bejegyzések földolgozásánál végzett műhelymunka fogásait. (Meghívása kifejezésre juttatta azt a felismerést, hogy az egyes országok, illetve kulturális területek eltérő tudományszervezése miatt Franciaországban például történészek végeznek számos olyan kutatómunkát, ami keletebbre néprajzi feladatnak minősül.) Nils-Arvid BRINGÉUS (Lund) az ikonográfiai forrásokról és az azok által közvetített üzenetekről szólt, évek óta folytatott, a képi témák, megfogalmazások továbbadására, leszármazására vonatkozó kutatásai alapján. Ugyancsak Lundból Orvar LÖFGREN a kognitív rendszer, a világról való ismeretek, erkölcsi állásfoglalások jelenben és

történeti forrásokból történő föltárására ismertetett egy analitikus modellt, amit Lundban a polgári gondolkodásformák megjelenését, elterjedését föltáró kutató vállalkozásban használnak.

Mindezeknek az előadásoknak rokonszenves vonása volt, hogy a jól jellemzett forrásoktól a konkrét elemző-értékelő eljárások különböző fázisainak bemutatásán át elmentek addig, hogy érzékeltették: mindezekből a munkákból a pontos és árnyalt tárgyi ismereteken túl az elméleti általánosítások szintjén miféle nyereség várható. Ha egy egységes alaprajz szerint fölépített módszertani kézikönyv Münsterben nem is bizonyult reális tervnek, az az elképzelés viszont megerősödött, hogy ezekből a tanulmányokból és hozzájuk hasonló más téma-összefoglalásokból (amelyek majd megjelennek az Ethnologia Europaeaban), mintegy alulról kezdve, téglákról-téglára, föl lehet építeni egy európai néprajzi metodológiát. (Egyes ágakban egyébként már meg is indult a hasonló munkán dolgozók összefogása, így az inventiáriumkutatók 1980 tavaszán Hollandiában, Wageningben találkoznak, azzal a reménnyel, hogy együttműködésük rendszeressé válik.)

K. Csilléry Klára

Tanácskozás a népi bútorok kutatásáról

München, 1979. június 28.

A müncheni Institut für Volkskunde der Komission für Bayerische Landesgeschichte bei der Bayerischen Akademie 1979. június 28-án egész napos megbeszélést tartott népművészettel, elsősorban népi bútorral kapcsolatos, illetve muzeológiai kérdésekről.

Torsten GEBHARD, az intézet igazgatója a felső-bajorországi parasztbútor kutatásának megoldott és megoldásra váró problémáiról beszélt. 1935-ben írt, úttörő jelentőségű disszertációjából[1] indult ki; ez egyetlen szemszögből vizsgálta az anyagot, minthogy feladata a népi bútorfestés korai szakaszának felderítése volt, illetve annak megállapítása, mekkora lehetett a része ennek a népművészeti ágnak a kibontakoztatásában a tölzi, elsősorban menyasszonyi szekrények készítésére specializálódott asztalosközpontnak — amelynek helyi jelentősége a mi Komáromunkéhoz hasonlítható. Ennek a célkitűzésnek következtében a parasztbútorok felépítésmódjainak az alakulása akkor nem kapott kidolgozást. Egyedül a Jahrbuch für Volkskunde 1937-es évfolyamában került sor pótlólag ilyen elemzésre a konyhai bútorok esetében, kimutatva kapcsolataikat a hasonló konstrukciójú késő középkori falusi sekrestyebútorokhoz.

Ezek után Torsten GEBHARD rátért referátumában az ó-bajorországi ácsolt ládák problémájára, amelyekre a festett bútoroknál jóval később kezdett csak ráirányulni a figyelem. Hangsúlyozta, hogy ilyeneknek a középkorban Ó-Bajorországban is kellett lenniük, utalva a legutolsó ilyen példányok egyikére, a Wasserburg am Innben, a Städtisches Heimatmuseumban őrzött, nagy körmotívumokkal díszített XVI. századi ácsolt ládára, amely minden bizonnyal a környékről való. Utalt az előadó arra is, hogy ez a konstrukció Ó-Bajorországban később is fennmaradt lóistálókbeli zabosládák formájában, amilyenek Dél-Tirolban ugyancsak megőrződtek egészen a jelenkorig. Figyelmeztetett ezzel kapcsolatban GEBHARD arra a régi tapasztalatra, miszerint a parasztgazdaságok felszerelésében olyan korábbi bútorkonstrukciós formák is továbbhagyományozódtak, amelyek a polgári és a paraszti lakásból rég eltűntek már. Az ácsolt ládákkal kapcsolatos feladatok közül kiemelte az előadó, hogy megvizsgálandó, vajon a középkorban Ó-Bajorországban nem *Schrein* volt-e a nevük?

A továbbiakban GEBHARD áttekintette a festett bútorok kutatását. Hangsúlyozta, hogy 1935 és 1960 közt a felsőbajorországi helyi parasztbútorkészítő műhelyekre vonatkozó ismeretek kibővültek, és az egyes mesterek munkássága is áttekinthetőbb, mint korábban. Sajnálkozott azonban, hogy mind ez ideig nem sikerült egyetlen tölzi szériabútort sem visszavezetni az ismert tölzi műhelyek valamelyikére, mert noha a datált bútorok sora kibővült, szignált példány nem került elő. Kitért végül az előadó az ikonográfiai kérdésekre, megemlítve példaként, hogy a

[1] GEBHARD, Torsten: *Die volkstümliche Möbelmalerei in Altbayern*. München, 1937.

disszertációjában közölt egyik jellemző bútorábrázolásról, a Jézus Szíve-gyermek képről kimutathatóvá vált, hogy egy kegyképet jelenít meg, amely főként a Miesbach melletti Weyarn ágoston-rendi kanonokok templomában állt tiszteletben a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején; ez Amigioni egy ma már nyomaveszett képére megy vissza, az egykori mücheni St. Gregor-templomból, és gyakran ábrázolták metszeten.

Gislind M. Ritz a bajorországi parasztbútorkutatás jelenlegi állásáról adott tájékoztatást. A beszámoló két részre oszlott: irodalmi áttekintésre és a kutatási célok összefoglalására. Az előbbiben egyrészt utalt a német nyelvterületet, illetve egész Európát érintő nagy összefoglalásokra, közte saját ilyen jellegű munkáira, melyek mindegyike kitért Bajorországra is.[2] Másrészt leszögezte, hogy új eredményeket, nevezetesen a bútorfestésre, a konstrukcióra és a használatra vonatkozóan, mindenekelőtt a regionális kutatás hozott. Kiemelte azt az egész ó-bajorországi anyagot áttekintő állásfoglalást, amit az 1975-ben a mücheni Bayerisches Nationalmuseum által megrendezett nagy bútorkiállítás katalógusa nyújtott, mely egy sor különböző szempontú tanulmányban tekintette át a témát.[3]

A kiemelkedő számú helyi vizsgálat bemutatását követően Gislind M. Ritz a főbb kutatási célokat vette sorra. Első helyen beszélt arról, hogy míg eddig túlnyomórészt a bútorok dekoratív kiképzése foglalkoztatta a kutatást, a továbbiakban fokozni kell a népi bútorok konstrukciós formáinak a vizsgálatát. Ehhez első lépésként megkezdődött a Wasserburg am Inn-i Heimatmuseum korai, XVII. századi darabokban különösen gazdag bútorállománya egyes kiválasztott példányainak a feldolgozása. Szükség lenne továbbá azoknak a népi bútorokra vonatkozó adatoknak az erőteljesebb összefoglalására és szisztematizálására, amelyek segítenének történetileg elmélyíteni a vizsgálatokat. Fontos lenne a képi források, a régebbi elsődleges irodalom és a levéltári adatok, nevezetesen a hagyatéki leltárak kiértékelésének a koordinálása. Fokozni kell mindazoknak a jelenségeknek a kutatását, amelyek a népi festés párhuzamaiul tekinthetők, mint például az oltárhátlapok és stallumok ornamentális festése, illetve a protestáns vagy zsidó templombelsők kifestése; utalva itt Torsten Gebhard példamutató kezdeményezésére.[4] Rendkívül lényeges lenne a bútorkészítő mesterek műhelygyakorlatának és segédeszközeinek a kutatása, ezen belül is különösen nagy jelentőségű lenne a népművészet megítélése szempontjából az elsősorban a figurális ábrázolásokhoz felhasznált mintáknak az ismerete, mint amilyenek például a chiemgaui mintatáblák és a deggendorfi Weinzierl családéi (München, Bayerisches Nationalmuseum). A megjelenítés mikéntjével és a motívumközvetítéssel kapcsolatos jelentőségük világlik ki Rudolf Ardelt nemrég megjelent cikkéből.[5]

Végül Gislind M. Ritz felhívta a figyelmet Helmut Ottenjannak szisztematikus és hézagpótló kutatással alátámasztott felismerésére, miszerint a népi keményfa bútorokról sem hiányzott korábban a festés.[6] Ennek kapcsán figyelmeztetett a bútorok egyszeri vagy többszöri átfestésének kérdésére, elsősorban esküvő alkalmával, és sürgette az ilyen átalakítások szerepének vizsgálatát a dél-német és bajor területen.

A jelen sorok írója az intézet igazgatójának felkérésére a XIX. századi magyar népművészetről beszélt, lényegében a már közreadott összefoglalásának megfelelően,[7] bővebben kitérve az előz-

[2] Schmidt, Leopold: *Bauernmöbel aus Süddeutschland, Österreich und der Schweiz.* Wien—Hannover, 1967; Deneke, Bernward: *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber.* München, 1969; Ritz, Gislind M.: *Alte bemalte Bauernmöbel in Europa.* 2. Aufl. München, 1974; Ritz, Josef M.—Ritz, Gislind M.: *Alte bemalte Bauernmöbel. Geschichte und Erscheinung — Technik und Pflege.* 8. Aufl. München, 1975; Ritz, Gislind M.: *Alte geschnitzte Bauernmöbel.* 2. Aufl. München, 1978.

[3] *Volkstümliche Möbel aus Altbayern, veranstaltet 1975 vom Bayer. Nationalmuseum im Münchener Stadtmuseum.* München, 1975.

[4] Gebhard, Torsten: *Frühe Stufen volkstümlicher Schablonenmalerei und verwandte Werke aus der Zeit zwischen Gotik und Barock.* In: Carinthia I. (145.) 1955.

[5] Ardelt, Rudolf: *Johann Pauckner (1793—1858), Bauernmöbel-Tischler zu Reichenau i. M.* In: Jahrbuch des OÖ. Musealvereines (123.), 1978.

[6] Heinemeyer, Elfriede—Ottenjann, Helmut: *Farbige volkstümliche Möbel, nordwestliches Niedersachsen.* Cloppenburg, 1979.

[7] K. Csilléry Klára: *A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején.* Ethn. LXXXVIII. (1977.).

ményekre és erős hangsúllyal a bútorművesség alakulására.

Isolde RIEGER előadása csak lazán kapcsolódott az előtte szólókéhoz. Ő mint a Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Nem állami múzeumok Osztályának vezetője a vidéki múzeumokban folyó leltározó tevékenységről tájékoztatott. Bajorországban több mint 400 nem állami múzeum van, ezek irányítása komoly feladat. A számontartás és a tudományos feldolgozás érdekében legsürgetőbb a tárgyak megfelelő leíró leltározása, mivel az anyagnak több mint a fele nem vagy nem kielégítően leltározott. A megfelelő információt hordozó leírások elősegítésére tanfolyamokat indítottak, és külső erőket is igénybe vesznek a munkára, hogy belátható időn belül elkészüljenek vele. A tárgyleíró kartonok sémája nem egységes, figyelemre méltó viszont, hogy a restaurátorok számára kidolgoztak az egyes tárgyakról kitöltendő kartonokat, tárgycsoportonként eltérő, részletes, könnyen kitölthető kérdőpontokkal. A leltározás és dokumentáció, valamint a tárgymegóvás kérdéseiről útmutató füzet is készült.[8]

Kresz Mária

Kerámiatörténeti konferencia Bristolban

1979. szeptember 20—26.

1979. szeptember 20—26 között Bristolban, az Anglia nyugati partján fekvő városban nemzetközi konferenciát rendezett két tudományos társaság, a „középkor-utáni régészet" társasága (The Society for Post-Medieval Archeology) és a „történeti régészet" társasága (The Society for Historical Archeology), hogy tanácskozzanak a középkor-utáni kerámia nyugat-európai és kelet észak-amerikai kapcsolatairól. A „középkor-utáni régészet" viszonylag új fogalom, a kutatás az utóbbi években erősödött meg. Mintegy 150 résztvevő volt jelen a konferencián, több mint 25 előadás és számos hozzászólás hangzott el; a brit szigeteket 10 előadás képviselte, Nyugat-Európa kerámiájáról 6 előadás szólt; Amerikában talált, illetve készített fazekasáruval 8 előadás foglalkozott. A jelenlévőknek is meglepetés volt az előadások magas színvonala — a konferencia a kerámiakutatás új korszakát jelzi.

A kutatás módszere: történetileg jól körülhatárolható, datálható terület kerámiatöredékeinek elemzése a készítés helyeinek lehetőségeit számba véve, a készítőközpontok és a használati helyek kapcsolatainak kérdései. Ez a kereskedelmi útvonalak vizsgálatát jelenti, mégpedig a tengeri kereskedelem útvonalainak számbavételét, az Atlanti-óceán két partja közti kereskedelem kapcsolatainak dokumentálását. Az elemzés szükségessé teszi a kerámiatechnológia kérdéseinek alapos ismeretét, szükségessé teszi az edényformák és a funkciók ismeretét is. A talált cseréptöredékek zöme használati edény, ezért a dísztárgyakra koncentráló művészettörténet nem mindig ad választ a felmerülő problémákra. Statisztika, grafikonok, térképek rögzítették a kutatók eredményeit, kitűnő minőségű vetített képek szemléltették a tárgyakat, illetve tárgytöredékeket. Jellemző, hogy a cserépdarabok csak kivételesen kerültek elő rendszeres ásatás eredményeképpen, az esetek többségében a kutató éber szeme mentette meg a töredékeket az elkallódástól csatornaásás vagy más véletlen feltárás alkalmával. A konferencia páratlan anyagot nyújtott a népek közötti kapcsolatokra, a kereskedelmi hálózat kiépülésére, a mindennapi életre, életmódra, azon túl, hogy a szűkebb kerámiakutatás, a fazekasmesterség, a formakincs, díszítés, égetés, kemencék kérdései is gazdag anyaggal szerepeltek. Bristol városa kiállítással köszöntötte a konferenciát; a helyi múzeumban a kikötőváros területén használt és készített kerámia történetét mutatták be a középkori ólommázas cserépedényektől a XVII. századi fajanszon át egészen a XIX. század ipari árujáig.

Az előadások közül rendkívüli volt az amerikai LISTER házaspár beszámolója, amely a kontinens újrafelfedezéséről beszélt, a spanyol felfedezők nyomát követve gyűjtötték a korabeli spanyol használati edények töredékeit, és azokat össze-

[8] Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege: *Inventarisation, Dokumentation und Pflege von Museumsgut.* Arbeitsheft 1. München, 1978.

hasonlították a Spanyolországban fellelhető kerámiával. Angliából és más európai országokból is szállították később kerámiát Amerikába és helyben is utánozták e típusokat, több előadónak nem volt könnyű az import és az imitáció szétválasztása.

Egy-egy fazekasközpont ismerete természetesen megkönnyíti valamennyi kutatónak, hogy az illető központ anyagát felismerjék saját lelőhelyük töredékei között. Így például a franciaországi anyagból két központ vált jól ismertté az utóbbi években rendezett kiállítások és katalógusok következtében, az egyik Saintonge (Musée national des arts et traditions populaires, 1975—1976), a másik a Párizs melletti Beauvaisis (Musée national de céramique, Sèvres, 1973). Az utóbbi kiállítás egyik rendezője, J. CARTIER szép előadásban ismertette Beauvaisis kerámiáját, melyeknek írókás anyaga a XVII—XVIII. században meglepően hasonlított a magyar fazekasárura.

Igen jelentős — és újra a magyarra emlékeztető — a németalföldi ólommázas írókás fazekasság. Rotterdamban a háborús pusztítás hozta felszínre azt a hatalmas anyagot, amelyből valóságos múzeum született, H. van BEUNINGEN gyűjteménye. De kétségtelenül a házigazdák jártak élen a kutatásban. Az angliai középkori és középkor-utáni kerámia egyik legjobb ismerője a londoni műemléki hivatal munkatársa, J. G. HURST, ő mintegy 250 különböző jellegű fazekasközpont áruját különbözteti meg a szigetországba érkezett anyagban. A brit előadók többsége saját városa területén lelhető cseréptöredékek kérdését tárgyalta. A konferencia elnökségébe tartozó J. H. ASHDOWN a nagyméretű mediterrán olajosfazekak angliai előfordulásairól beszélt; az elnökséghez tartozott K. J. BARTON, az angol fazekasság egyik kézikönyvének szerzője *(Pottery in England,* 1975.); P. C. D. BREARS, a leginkább „néprajzi" érdeklődésű valamennyi angol kerámiakutató közül. A konferencia melegen ünnepelte A. MOUNTFORD igazgatót, mivel az általa vezetett új múzeumban Stoke-on-Trent városában, a Staffordshire fazekasvidék központjában a közeljövőben megnyílik Anglia első kerámia-profilú múzeuma.

A konferenciához e sorok írója is hozzászólt, néhány szóval ismertetve azokat a lehetőségeket, amelyeket Kelet-Európában idős fazekasoktól való gyűjtés nyújthat. Kitért a fentiekhez hasonló magyarországi törekvésekre, elsősorban az ANDRÁSFALVI Bertalan által 1979-ben Pécsett, a Janus Pannonius Múzeumban rendezett „Pincekutatás" c. kiállításra, ahol véletlenszerűen előkerült, de bölcsen megmentett XVII. századi kerámiatöredékekből rendeztek bemutatót.

Erdész Sándor

A sóstói múzeumfalu

Nyíregyháza—Sóstógyógyfürdő területén 1979. szeptember 28-án nyílt meg hazánk ötödik szabadtéri néprajzi múzeuma, az 1979-es országos múzeumi és műemléki hónappal egyidejűleg. Az ünnepi megnyitóbeszédet dr. ÁBRAHÁM Kálmán városfejlesztési és építésügyi miniszter tartotta. Ez a megnyitás is kifejezte a mind múzeumi, mind műemléki vonatkozásban növekvő erőfeszítéseket a népi műemlékek, a népi építészeti emlékek megmentésére.

A múzeumfalu célja, hogy Szabolcs-Szatmár néprajzi tájegységeinek (Nyírség, Szatmár, beregi Tiszahát, Rétköz, nyíri Mezőség) gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományait közérthetően, egységes formában, komplexen tárja a látogatók elé. Ebben a falusi környezetben a paraszti épületek mellett az ősi fajtájú gyümölcsfákat és állatokat is megtaláljuk majd. A múzeumfalu tudományos, idegenforgalmi és oktató-nevelő célokat szolgál.

A múzeumfalu szervezése a Megyei Tanács VB. 208/1967. sz. határozatával indult meg. 1969-re elkészült a tanulmányterv és beruházási program, s 1970-ben megindult az építkezés. Kezdetben a bontási és helyreállítási munkákat különböző vállalatok végezték, majd a Múzeumfalu 1975-ben házi építőbrigádot szervezett. Ennek köszönhető, hogy azóta a munka lényegesen meggyorsult, szakszerűbbé vált — jóval alacsonyabb építési költségek mellett!

A múzeumfalu 6,6 ha területen fekszik. Ezt a területet egy vizesárok egy kisebb és egy nagyobb részre osztja. Egyelőre csak a kisebbik rész nyílt meg a látogatók előtt. Ezen három szatmári és két rétközi porta kapott helyet, összesen 35 épülettel.

A szatmári szegényparaszti porta *lakóháza* 1843-ban épült. Ez háromosztatú, talpgerendás, favázas szerkezetű, tiprott

1. kép. Szatmári lakóházak. Foto: Szabó Jenő

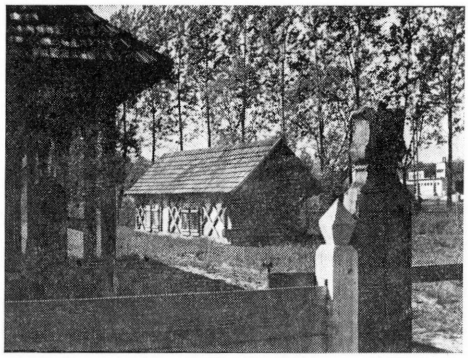

2. kép. Andráskötéses disznóól a szatmár kisnemesi portán

búzaszalma fedésű, „pendelyes" szabadkéményes ház. Konyhájában boglyakemencét, az egyik szobájában kandallót (szabadtűzhely), a másikban rakott spórt láthatunk. A portán a következő gazdasági épületek sorakoznak: *ól* a XVIII. század végéről, zsilipelt deszkafallal, zsindelytetővel; *abora* (szénatároló) mozgatható tetőszerkezettel; *aszaló* (szilvaaszaló ház), mely kémény nélküli, kemencés épület; *málésgóré* (tengerikas); *tyúkgóré; méhes; disznóól;* lófejes *gémeskút; kenderdörzsölő* és *tönkös kapu.*

A szatmári középparaszti porta legszebb épülete a Jánkmajtisról származó, felső csonkakontyos, deszkaoromfalas, nádtetős, elő- és oldaltornácos, szabadkéményes *lakóház*, mely a helyi nótárius számára épült az 1790-es években. A ház előtt látható egy fedeles kiskapu *(szárazkapu)*, melyet Balogh Zsigmond tiszakóródi ezermester faragott 1846-ban. Említésre méltó még itt a túristvándi *csűr* a XVIII. század végéről, a vámosoroszi *sütőház*, az ugyancsak Vámosoroszból áttelepített *deszkakamora* (magtár) és a nagyhódosi *disznóól.*

A szatmári kisnemesi *ház* talpgerendás, favázas szerkezetű, paticsfalas, zsindelyfedeles, elő- és oldaltornácos, mely 1830-ban épült. A portát egy andráskötéses *disznóól*, tulipános kapu és tulipános gémeskút egészíti ki.

A paszabi földház, bár 1871-ben épült, a korábbi évszázadok paraszti építészeti stílusát őrizte meg számunkra, mivel átmenetet képez a földkunyhó és a zsellérház között. A belső falak ívesen behajlanak. A szobabeli búboskemencét a konyhából fűtötték. A konyhában található egy *gabonásverem* is, melyet később krumplisveremként használtak.

A rétközi porta *lakóháza* 1812-ben épült. A ház fecskerakásos falazatú (villával rakott sárfalú), gyékényfedeles. A „nagyház"-ban búboskemence, a konyhában rakott spór van. A házzal szemközt egy óriási *istálló* van, mely méretét tekintve is állattartó gazdaságra utal. A portán

3. kép. A paszabi földház

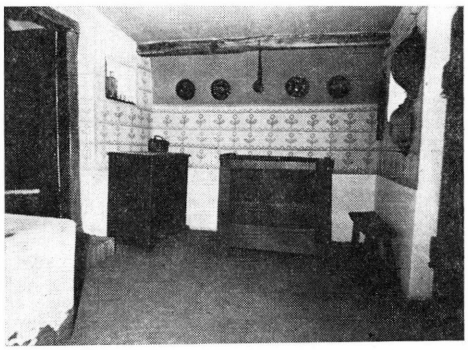

4. kép. Részlet a paszabi földház konyhájából. Foto: Páll István

láthatunk még egy művészien faragott galambházat, egy deszkafalas disznóólat és egy fonott falazatú tengerigórét.

A terv szerint a múzeumfalu építése 1990-ben fejeződik be. A második, északi területen épül fel a *faluközpont*, templommal, haranglábbal és egyéb középületekkel (parókia, molnárház, szárazmalom, kovácsműhely, tűzoltószertár, kocsma stb.). Ide kerülnek a nyírségi, beregi tiszaháti, a nyírségi mezőségi (Tiszadob) porták, valamint egy ,,tirpák'' tanya épületei is. Ezen az új építési területen, ha a nagyközönség számára nem is, de szakemberek számára megtekinthető: a tarpai kisnemesi ház 1888-ból, az anarcsi ,,bálványos'' ház 1816-ból, valamint a nyírségi középparaszti portán a kállósemjéni istálló és a nyírlugosi depó (szénáspajta).

Nyíregyháza—Sóstógyógyfürdő fejlesztése nagy léptekkel halad előre. Egyre inkább keresett üdülőhellyé, idegenforgalmi centrummá fejlődik. Ebben a múzeumfalu is fontos szerepet kap.

Földesné Györgyi Erzsébet

A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868—1945

Kiállítás és kerekasztal-beszélgetés a veszprémi Bakonyi Múzeumban

A Nemzetközi Gyermekév úgy látszik, valójában nem ért véget 1979-ben. Legalábbis ezt mutatja a veszprémi Bakonyi Múzeum kettős vállalkozása is, több más között. A kiállítás a Gyermekévre készült, de megnyitása átcsúszott ez évre, jelezve ezzel azt is, hogy a Gyermekév feladata a figyelem felkeltése, a problémák felvetése volt, s évek kellenek ahhoz, hogy a gyermekről rendelkezésre álló tényeket a tudomány megismertesse a társadalommal.

A Bakonyi Múzeum *A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868—1945* c. kiállítása egyben egy tervezett kiállítási sorozat első tagja, amely a Veszprém megyei falusi társadalmat fogja bemutatni a jelzett időszakban, társadalmi rétegenként, életkori csoportonként. Hasonló vállalkozást nemigen ismerünk a magyar muzeológia történetében, holott ez a problémafelvetés feltétlenül hasznosnak ígérkezik. Jelentős eredményeket várhatunk tőle, mind a tudományos valóságfeltárás, mind a muzeológiai bemutatás szempontjából.

A kiállítás a falusi gyermekek életét több szituációban mutatja be. Egyrészről egy falusi ház belsejében: a gondos, aprólékos muzeológiai munkával berendezett szobában láthatjuk a bölcsőt a benne fekvő beleköltözött pólyásgyermekkel, akit nagyobbacska testvére ringat, s az állószéket a kékfestőruhácskás, egyéves kicsivel. Amellett egy falusi ház tornácát, udvarrészletét látjuk az itteni játszás lehetőségeinek bemutatásával, sok-sok játékszerrel. Majd a legelőn való játszás következik és egy falusi iskolai osztály berendezése. Kevés tárgy, játékszer szorult vitrinbe, szinte mindent természetes, életbeli helyzetében láthatunk sok, ügyesen rögtönzött kiállítási bábuval, amelyek a játszást imitálják. A bábokra adott öltözeteket most rekonstruálták a mai öregek emlékei alapján a kiállítás rendezői. A kiállítás óriási értéke, hogy rengeteg régi fényképet gyűjtöttek össze és állítottak ki benne, főleg családi képeket, s ezek megadják az atmoszféráját annak az életformának, amelyből a kiállítás hangsúllyal a gyermekek életét emelte ki. (A fotók értékét még fokozta volna, ha mindegyik mellé felirat kerül.) A kiállítás második terme átvezet a mába: a régi játékszerekkel teli vitrinek után a mai játékokat bemutatók következnek, és a kiállítási terem egyben játszóhelyül is szolgál a látogató gyerekek számára.

A kiállítás 1980. január 25-én nyílt meg. A megnyitón Kresz Mária, a Néprajzi Múzeum tudományos főmunkatársa — felidézve a gyermekélet megismerésére irányuló erőfeszítéseket a magyar néprajzi kutatásban — szép szavakkal méltatta a kiállítást.

A megnyitót kerekasztal-beszélgetés követte. Földesné Györgyi Erzsébet és Kresz Mária országos kitekintésű kutatástörténeti bevezetője után Lackovits Emőke a Veszprém megyei kutatásokról számolt be. Süle Sándor ny. pedagógus a gyermekek munkába nevelődéséről (Kerta községben) sokoldalú, plasztikus képet adott, olyan részletességgel és a különböző helyzetek olyan mély ismeretével, amely példátlan a szakirodalomban. Paczolay Gyula a közmondások szerepét elemezte a gyermekek erkölcsi nevelésében. Arató Ferenc, az Országos Pedagógiai Múzeum igazgatója felszólalásában elmondta, mivel tudja intézménye támogatni a Veszprém

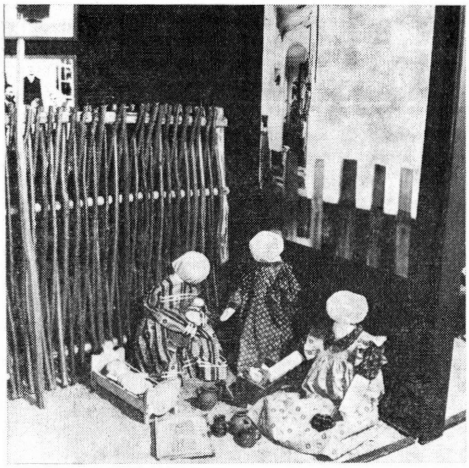

1. kép. Kislányok játékai a Bakonyi Múzeum kiállításán

2. kép. Falusi iskola belseje a Bakonyi Múzeum kiállításán

megyei kutatást. TÖLGYESI József iskolaigazgató arra mutatott rá, hogy a falusi fiatalok munka-tanulásában egyben megvolt a játék örömszerző jellege is. Mit olvashatunk le a régi családi képekről, a családon belüli emberi kapcsolatokra nézve — erről is közölte érdekes megfigyeléseit. KÖRMENDY József kanonok, püspöki levéltáros, HORVÁTH József püspöki könyvtáros az iskolatörténeti kutatásokba kívánnak bekapcsolódni. PETÁNOVITS Katalin, a keszthelyi Balatoni Múzeum munkatársa arról szólt, hogy a különböző munkákba a summás gyerekeknek hamarabb kellett beletanulniok mint a „földes" gyerekeknek, hiszen az apa távolléte korai munkára kényszerítette őket.

Az összejövetel célja végső soron a Veszprém megyei családi és iskolai nevelés története kutatásának megszervezése volt. Több konkrét megállapodás történt egyes kutatási feladatok elvállalására nézve. A megbeszélés nagyon is hasznosnak bizonyult. Nyilvánvalóvá vált, hogy a néprajz- és történettudomány rá van utalva a pedagógusok, egyházi tisztségviselők tapasztalataira, ismereteire, s minél inkább rendelkezésre állnak a tőlük származó adatok, tények, annál sokszínűbb, gazdagabb összkép adódhat ki kutató, összegező munkájuk nyomán. Elismerés illeti az úttörő kezdeményezésért a Bakonyi Múzeumot: a kiállítás rendezőit és a megbeszélés szervezőit, LACKOVITS Emőkét és FODOR Zsuzsát, a Múzeum vezetőségét pedig azért, hogy munkájukat támogatta, megadta hozzá a lehetőséget. Remélhetőleg mind a kiállítássorozat, mind a kutatás tervét siker koronázza majd.

ISMERTETÉSEK

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. (Szerk. KANYAR József). Kaposvár, 1978. 207 l.

Varga Gyula

Az erdők irtása, a mocsarak hasznosítása, majd lecsapolása, vagyis az elvadult földek termővé tétele a parasztnép sok évszázados küzdelme volt. Sokan rámutattak már, hogy e munkálatok történetének feltárása milyen fontos feladat. Hazánk alacsonyabb fekvésű vidékeinek tekintélyes részét még a XVIII. század első felében mocsarak, lápok, bozótos erdők tagolták. A Rákóczi-féle szabadságharc után következő mintegy kétszáz viszonylag békés év alatt nemcsak az ország népessége növekedett számottevően, hanem a földeket megművelő parasztnép keze munkája nyomán az ország földrajzi képe is megváltozott. Kézenfekvő lenne, hogy ezt az átalakulást, mely valójában a hagyományos népi kultúrára épült, a néprajztudomány is nagy intenzitással kutassa. Ennek ellenére kénytelen megállapítani a szerző: „A lápvidékek, vizes területek élésének, hasznosításának néprajzi kutatása eddig háttérbe szorult." TAKÁCS Lajos munkájának hézagpótló szerepét még az is növeli, hogy a kevés kutatás is szinte szisztematikusan elkerülte a Kis-Balaton környékét. A szerző is hivatkozik rá, hogy a kutatás korábban szinte kizárólagosan az Alföldre irányult, ott is főként a Sárrét világára vagy a Kunságra (GALLACZ, BIRTALAN—SZILÁGYI, OSVÁTH, K. NAGY, GYÖRFFY, SZŰCS). Ha ehhez hozzávesszük az Ecsedi-láp (KISS Lajos, MORVAY Péter), a Bodrogköz (BALASSA Iván) a Duna melléke (ANDRÁSFALVY Bertalan) jellegében egymástól eltérő tájait, még mindig igaz, hogy a Kis-Balaton környéke — több más dunántúli lápvilággal együtt — méltatlanul esett ki a kutatás látóköréből.

TAKÁCS Lajos munkája a lápi életforma kutatásának történetében fontos és újszerű állomás azért is, mert a történeti néprajz napjainkban mindinkább népszerű módszerét követve, az élő adatközlőktől nyert s a személyes megfigyelés alapján szerzett információkat, szinte minden esetben ahol erre lehetőség volt, XVII—XIX. századi írott levéltári forrásokkal egészítette ki. Így a visszaemlékezések ködös emlékeit sikerült a konkrét történelmi valósághoz kötni. Az erdők és a lápok, vagy ahogy itt nevezik, a *berek* meghódítása tehát pontosan beilleszthető abba a folyamatba, amely a majorsági gazdálkodás kialakulásának — e tájon második hulláma! — során a földesúri és paraszti érdekek ütközéséhez vezetett. Újszerű megfigyelése a szerzőnek, hogy a *berek* jelentősége a parasztnép számára különösen az allodiaturák kialakulása után nő meg. A majorsági területek növelésével az erdőkből, irtásokról kiszorulók keresnek megélhetési lehetőséget a *berek*ben, amelyre kezdetben még nem tartanak igényt a földesúri majorságok.

A könyv 15 fő fejezetre s a fejezeteken belül számtalan alpontra tagolódik. Mindenekelőtt meghatározza a szerző a Kis-Balaton földrajzi helyzetét, jellegzetességeit, történeti alakulását. A Balatontól nyugatra, észak-déli irányban hosszan elnyúló Kis-Balaton mintegy 25—30 négyzetkilométer kiterjedésű, hazánk legtovább — szinte napjainkig — élő lápvidéke. E lápvidéket nevezik az itt élők *berek*nek, *bozót*nak. A lápvilág keletkezésének, alakulásának szemléletes leírása a földrajztudomány számára is érdekes adalékkal szolgál, különösen annak bemutatása, hogy a Balatontól nyugatra, délre elterülő dombok, hegyek lemeztelenítése milyen mértékben járult hozzá a Kis-Balaton lápvilágának alakulásához. Az innen kilépő folyók, főként a Zala folyó az irtásokból nagy mennyiségű hordalékot sodortak le, s ez egy emberöltő alatt is szembetűnő változásokat hozott a tájon. Az ősi állapotokat s a változásokat egyaránt tükrözik a népnyelvben élő szakkifejezések, melyek etimológiai és jelentéstani elemzésével a lápvilág történetén túl fontos kultúrtörténeti tanulságokat is nyerhetünk *(döngölet, sziget, ér, híg víz, rottyanás, süppedék, linkós, pocsoja, rihonya, pöse, zsombék, tulfa, habarica, hényár* stb.).

Szól a szerző a lápi közlekedésről. A *berek* mint más lápvidék is nagy jelentőségre tett szert a „vészes időkben", amikor „a berek idegeneknek veszedelem, ismerősök-

nek védelem" volt. Az itteni közlekedési eszközök egy része jellemző más lápvidékeinkre is *(bodonhajó, lápibot)*, de már sajátosnak tekinthető a *kötött hajó* (több hajó összekötésével készült kompféleség), melyen nyílt vizeken lehetett átkelni. Már a XVIII. században volt olyan formája, melyet kifeszített kötél mellett húztak. Ugyanakkor a más lápvidékre jellemző *nádkomp, sárhajó, nádpalló* itt nem volt jellemző. Történeti szempontból is érdekesek a lápi és parti utak, átkelőhelyek rekonstrukciói, melyekről ilyen részletesen más lápvidékek kutatói még nem írtak.

A balatoni halászat alapvető monografikus feltárásaihoz kapcsolódva, azoknak mintegy kiegészítéséül részletesen ismerteti a halászat, rákászat, vadászat, madarászat ősi foglalkozását. Takács Lajos rámutat, hogy már a XVIII. században is, bár mindenki tudott halat fogni, nagyon kevés volt a *halász*, akinek ez főfoglalkozása volt. A halászat fontos földesúri haszonvételi jog, a parasztok általában csak árendában vagy haszonbérben juthattak halászó vizekhez. Takács Lajos munkájából úgy tűnik, mintha a parasztoknak a itt XVIII. században semmi szabad halászó víz nem maradt volna. Ha ez így van, akkor ez is a majorsági gazdálkodás szemléletének előrehaladását mutatja. Kizárólagos földesúri jognak tűnik a rákászat is, melyet felében szoktak kiadni. A vadászat, madarászat mintha valamivel szabadabb tevékenység lett volna, hiszen ezt — a néprajzi szakirodalomból ismert ősi módszerekkel — parasztok, pásztorok is űzték (csapdák, hurkok, botok, kutya, talán még lőfegyver segítségével is, bár ezt köztudomásúan törvények tiltották). A zsákmány elkészítésének ősi módszereit itt is ismerték (pl. a tollastól sárba tapasztott, parázsban kisütött állatok).

A berekben való legeltetés elterjedését kapcsolatba hozza a szerző a majorságok terjeszkedésével és — igen érdekesen — a Szlavóniát Béccsel összekötő nagy sertéshajtó út történetével. A tájon átfutó sertéshajtó út ugyanis serkentőleg hatott az uradalmak sertéshizlaló tevékenységére. Nőtt a sertésállomány, melyet a pusztuló erdők már nem tudtak makkal ellátni. Rátértek hát a kukoricával való hizlalásra, a kukoricatermesztéssel együtt megjelentek az uradalmakban a hatalmas méretű kukoricagórék és a hizlalásra is alkalmas *hidasok* (ólak). Az uradalmi sertésállomány növekedése szorította aztán a parasztokat a berek felé, ahol még hagyományos formák között tarthatták állataikat. A berek egy részét nyári- vagy téli legeltetésre bérelték. Gyakran egy „főbérlő" vett ki pl. egy szigetet, s ezt tovább albérletbe adta a sertést tartó parasztoknak. A berek egyes részein szarvasmarhákat, bivalyokat is legeltettek. A paraszti jószágokkal együtt természetesen a földesúri csordák is megjelentek itt, s ezeket nemegyszer — mint más vidékeken — együtt, egy pásztor felügyelete mellett legeltették. A berki pásztorkodás sokban hasonlít más lápvidékek szokásaihoz, de azoktól el is tér annyiban, hogy itt — Takács Lajos szerint — nem teleltettek állatokat, mert a berekben nagy hidegek voltak, „átfújt rajta a szél". Ennek ellenére itt is épültek ideiglenes, sőt szilárdabb (tégla, kő) kunyhók, házak. Ez is oka lehet, hogy a berki szigetek — mint az alföldi lápok — menedéket adhattak bujdosó szegénylegényeknek, betyároknak.

Bár a berek sohasem volt haszontalan terület, hiszen mindenkor olyan létfontosságú növényeket adott mint a fű, a nád, a gyékény, a sás, sőt a fa, nem is beszélve a hal, vad, sulyom és más élelmiszerek tömegéről, jelentősége mégis főként a XVIII. század második felétől nőtt meg, amikor a sorozatos irtások következtében a parti erdők már kezdtek fogyni. Szakszerű részletességgel szól a szerző az irtás lehetőségeinek alakulásáról, az erdők hasznosításáról, e munkálatok technikájáról, eszközeiről, minden esetben rámutatva a földesúri jogok és a népi szokások párhuzamaira. A földesurak itt is a XVIII. század második felétől erőteljesebben kezdik szabályozni az irtásokat. Az 1720-ban kötött irtásszerződések még 30—40 évre is átengedik az irtásföldeket a parasztoknak, majd a század második felétől egyre nagyobb hangsúlyt kap az irtások visszaváltásának, vagyis az irtásföldek elvételének a gyakorlata. Rendkívül érdekes, a szakirodalomban szinte novum az irtások technikai gyakorlatának részletes feltárása. Korábban, amikor a parasztok még a saját kisüzemük részére végezték az irtást, a kiirtott területek szélén irtatlan sávot, *megyét* hagytak. Amikor a földesurak az összefüggő nagyobb táblák kialakítására törekedtek, birtokrendezést hajtottak végre, kötelezővé tették a *megyék* kiirtását. Céljuk a bozótmentes, tiszta mezők kialakítása, főként a növekvő allódiumok számára.

Az erdők pusztulása miatt a XVIII. század második felétől mindinkább csökkenteni igyekeztek a jobbágyok korábbi erdőlési jogait, szokásait. A XVII. században pl. még igen jelentős volt az abroncsvágás, a hamuzsírfőzés, a deszkametszés, zsindelykészítés s természetesen hiánytalanul kielégítették a parasztok tüzelő- és épületfa igényeit. A XVIII. századi nagy erdőpusztítás (pl. a haszonbérbe adott hamuzsírfőzés) a XIX. század elejétől racionálisabb erdőgazdálkodás kialakítására kényszerítette a földesurakat. A faszűke elsősorban a jobbágyokat érintette. Mind kevesebb fát kaptak pl. az építkezésekhez. Emiatt tűntek el a *talpas házak*. A zsindelytető helyett pedig

a *zsúptető* terjedt el. Megtiltották a gabona vesszőbe való kötését, csökkentették a sövény-, fakerítéseket. Megadóztatták az erdei tüskevágókat, gomba-, gesztenyeszedőket. Már a XIX. század elején (a Széchenyi uradalomban 1802-ben) megkezdődött az erdők elkülönítése, vagyis a jobbágyi és a földesúri erdők szétválasztása. Utóbbiból most már végképp kiszorultak a jobbágyok

Az ismertetett könyvnek minden bizonnyal legeredetibb fejezetei a berek birtokbavételének, hasznosításának részletes, szinte aprólékosan kimunkált, itt-ott összehasonlító módszerrel kiegészített leírásai. E négy fejezet mindenekelőtt a berekben található növények gyűjtésének módszereit, eszközeit elemzi. A *nád* itt kisebb jelentőséggel bírt mint a lápos vidékeken. A vesszők, nádak, részben a sásvágásra is az újabban országszerte ismert kaszapengéből készült eszköz mellett egy régibb, kovácsolt vasból való, köpűvel ellátott, ívesen hajló vágóeszközt is ismertek, melyet itt *matukának*, *bitskének* neveztek. Az eszköz elterjedése (különböző más elnevezéssel) nagyjából egybeesik a római limes-szel, így a szerző feltételezi, hogy az eszköz a római kor óta kontinuus a vidéken. Magát az elnevezést a magyarok a szláv népek valamelyikétől vehették át, míg a *bitske* török eredetű szó. Gondolom, az eszköz néphez kötése sok bizonytalansági tényezőt rejt magában, hiszen a római impérium 400 évében éppen úgy, mint később is a népesség többször változott ezen a tájon. A tárgyi kultúra közvetítésében tehát többféle nép is szerepet kaphatott.

Igen fontos fejezet a berki rétek hasznosításának történeti elemzése. A régen szabadon használt réteket a XVIII. század végétől csak bérben vagy részben kaphatták meg a parasztok. A rét tulajdonjoga tehát sohasem vitatott, de ezek használhoz korábban könnyebben, később körülményesebben juthattak hozzá a parasztok. A somogyi parton a Festetich uradalom rétjeit a parasztok már 1786-ban bér ellenében kaszálták. A zalai parton valamivel tovább élt a szabad foglalás lehetősége, de a XIX. században már itt is szigorúbb az uradalmi megkötöttség. A rétfoglalás ennek ellenére itt-ott még századunkban is fel-feltűnik. Bármilyen módon bírták azonban, a rétek osztásának módszere továbbra is hasonlított a régi, újraosztásos földközösségi rendszerek működéséhez. Ezért is érdekes a rétosztás szokásának ismertetése. E fejezetekben is nagy súlyt helyez a szerző a rét használhatóvá tételének, a rétirtás munkamenetének, az irtó-, vágóeszközök fejlődésének pontos, dokumentumokkal illusztrált bemutatására. Nagy súlyt helyez egyes szakmai terminológiák etimológiai elemzésére. (Ilyen pl. az első kaszálású fű *szüleség* elnevezése). A magyar szakirodalomban itt olvashatunk legrészletesebben a *zsombékolás* (a rétben kifejlődött összefonódott növényi gubancok eltávolítása) munkamenetéről. Kár, hogy nem szól a kiszedett zsombékok esetleges népi felhasználásáról. (A Sárréten pl. ülőalkalmatosságnak használják ma is, régen a szabadban kunyhóféle számyékot is csináltak belőle.)

A Kis-Balaton és környéke azonban nemcsak hézagpótló mű, hanem olyan példamutató monográfia, amely alapja lehet hasonló jellegű további kutatásoknak. A recens hagyományok feltárásában a szerző éppen olyan otthonos, mint azoknak történeti forrásokban való felismerésében s a bennünket legközvetlenebbül érintő nemzetközi szakirodalommal való összehasonlítás művészetében. Néhány megjegyzésünkkel nem is kisebbíteni akarjuk a könyv jelentőségét, csupán utalni szeretnénk a néprajzi és a történettudományi módszerek közeledéséből származó néhány olyan problémára, mely napjainkban több hasonló jellegű munkában megfigyelhető.

Takács Lajos — nagyon helyesen — súlyt helyez arra, hogy a levéltári forrásokat minél teljesebb terjedelmükben, szó szerint közölje. Ez rendkívül fontos és jelentős dolog. (Különben ezt tették már tudományunk úttörői is!) Újabban azonban gyakori jelenség, hogy az etnográfusok a források olykor terjedelmes szövegét is beépítik a tanulmány folyó szövegébe. Ez a módszer így nem mindig helyes, mert a levéltári szöveg aránytalanul növeli a fejezetek terjedelmét, s ez a terjedelem nem mindig lehet arányban a belőle leszűrhető konklúziókkal. Ökonómikusabb lehet a tanulmány szövege, ha a forrásokat jegyzetekben vagy külön függelékben közlik. A könyv szerkezeti vázlata jól tagolt. Az alfejezetekben azonban — talán éppen a fenti okok miatt — vannak aránytalanságok. A berekkel és az azzal összefüggő erdőkkel kapcsolatos történeti kép a XVIII. század elejéig teljesnek tekinthető. Mivel azonban a faizás, nádlás, legelő- és réthasználat ebben az időben még jobbágytelki appertinentiák voltak, nem ártott volna legalább egy áttekintő metszetet adni a telki tartozékok itteni állapotáról. Ez adna ugyanis magyarázatot arra is, hogy a parasztok miért és milyen mértékben ragaszkodtak az irtásokhoz, a berek lehetőségeinek kiaknázásához. (Erre a kérdésre ha más nem, a Mária Terézia-féle úrbéri tabellák is választ adnak.)

A könyv összességében és részleteiben, tartalmi és módszertani szempontból úttörő jelentőségű, melyet mindenkinek ismerni kell.

Manga János: Palócföld. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1979. 328 l. + 36 old. fotoillusztráció.

Fél Edit

A kötet szerzőjének neve bekeretezve áll a címlapon, utal arra, hogy MANGA János könyve megjelenését már nem érhette meg. Azok számára, akik személyesen is régóta ismerték, így mindenekelőtt a szerző alakját idézi a kötet. A 30-as évek közepén kezdett bejárni a Néprajzi Múzeumba a fiatal ógyallai tanító, akit GYÖRFFY István örömmel fogadott, úgy is mint népzenekutatót és úgy is mint valakit, aki az északi magyar csoportokról, kiváltképp a határon túl fekvő magyar népességről hoz ismereteket a megélénkülő néprajzi közéletbe.

Sokféle beosztáson és feladaton keresztül vezető életútja során mindvégig meg is maradt MANGA János szoros kapcsolata azzal a tájjal, ahová származása is kötötte és amit a könyv címe *Palócföld*nek mond. (Bár a kötet első fejezete megmondja azt is, hogy nem földrajzilag körülhatárolható tájegységről van szó, inkább kulturális vonások, nyelvjárás, a dombokhoz, hegyekhez alkalmazkodó életformák sajátos együtteséről, melynek széle mindig elsiklik a határokat kereső kutatói szándék elől.) Megmaradt előszeretete a népzene és a folklór, a hangszeres zene, a népszokások iránt is — a kötetben erről tanúskodnak a valamennyi fejezetben bőven található népdalokból vett idézetek.

Emlékezetemben van utolsó találkozásunk, amikor ennek a kötetnek a kéziratából a viseletről, hímzésről, szőttesről szóló fejezeteket mutatta meg. Megkapott, hogy a terjedelem és a műfaj korlátai közt is tudott egyéni színeket keverni a jól ismert témákhoz, új történeti adatok, XVIII. század eleji kárvallási jegyzőkönyvek leírásainak és saját helyszíni megfigyeléseinek hozzáadásával. Most nyomtatásban viszontlátva a szöveget, a MANGA Jánost ismerő olvasó mégis fájlalva látja, hogy a terjedelem túlnyomó részét a sorozat ismeretközlő céljának megfelelően a régebbi irodalom összefoglalására szánva, voltaképp mennyire visszafogta saját hangját, anekdótázó emlékezéseit.

A Gondolat Kiadó sorozatának műfaji problémáiról és azok különböző megoldási lehetőségeiről a korábban megjelent 11 kötet kapcsán már az Ethnographia hasábjain is többször szó esett. MANGA János olyan megoldást választott, amelyik a palócok esetében különösen jelentősnek vélt hat témakört, életmódjuk hat kiragadott területét (építkezés és lakás, gazdálkodás, viselet-szőttes-hímzés, hiedelmek és szokások a családi életben, az esztendő szokásai, népzene és tánc) választotta ki, és ezeken belül külön-külön, kezdve a XVIII. század eleji levéltári híradásokkal és BÉL Mátyás adataival, időrendben idézve a már néprajzi igényű leírásokat, vázolja föl az alakulás menetét, egészen a legutóbbi évtizedekig, amikor az északi magyar csoportok között is, de a vidéki magyar lakosságon belül általánosságban is már egyre jobban elhalványodnak, összemosódnak az életmód helyi sajátosságai. A fejezetek így voltaképp egy általánosított palóc életforma képét rajzolják ki, amelyeken belül az egyes idézett megfigyelések ugyan helyhez vannak kötve, de az egyes kisebb tájegységek, községcsoportok műveltségének, társadalmának eltérő alakulásmenetét rendszeresen megrajzolni nincsen lehetőség. A palóc ideálkép érezhetően Nógrád felé húz — személyes életpályája, tudományos működése is leginkább ide kötötte MANGA Jánost —, amint erre a kéziratot sajtó alá rendező, illusztrációit megszerkesztő BAKÓ Ferenc, maga a Mátra-vidéki, Heves megyei palócok jó ismerője helyesen rámutat.

Néhány esetlegesen kiemelt példával érzékeltetjük, hogy a MANGA János által a szövegbe iktatott új történeti adalékok milyen következtetésekre adhatnak alkalmat. MANGA János is, de az idősebb gyűjtő generáció tagjai is még számos palóc községben kaphattak adatokat arról: melyik férfinak volt először posztóöltözete a múlt század végén, és hogy az első posztóöltözetek még sorra jártak, szinte minden legény bennük esküdött. Ha e visszaemlékezések mellé tesszük azokat a kárbevallásokat, levéltári adatokat, amelyek az 1720-as, 1730-as években a férfiak kék nadrágjáról, posztómentéjéről szólnak (105. oldal), a két posztóban járó korszak közt egy szegényebb, esetleg elszegényedett, „parasztosabb" időszak képe látszik kirajzolódni. Esetleg erről vallhat az is, hogy az asszonyok, akik a XVIII. század elején szoknyára, szoknyingre török gyolcsot vettek, a XIX. század vége felé ismét újdonságként vezették be a szepesi, illetve gyári gyolcsot. Más följegyzések az elmúlt évtizedek gyűjtéseiben még megtalált archaikus elemek múltját viszik távolabbra. A XVIII. század első felében említett „veres pamukkal szőtt" „asztalabroszban" (44. old.) a sokféle célra használt, a szegényesen fölszerelt háztartásokban egyetlen díszes darabként valamennyi ünnepi funkciót ellátó „veres végű ruha" elődjét láthatjuk.

A gyűjtő MANGA János a tapasztalatokat, látottakat nagy készséggel és igen rendszeresen rögzítette fényképen is. Felvételeiből, az adott keretek közt, válogatást ad a kötet, kiegészítve a sajtó alá rendezés hálátlan munkáját magára vállaló BAKÓ Ferenc hevesi képeivel. Sajnálatos azonban, hogy éppen a nógrádi MANGA János-felvételeknél a pontosabb helymeghatározás több helyütt elmarad. Itt-ott a szövegben is maradtak félreértést okozó elírások, például egy 1717-ben fölvett kárlistánál valószínűleg nem kilóra, hanem kilára (= két véka) kell gondolnunk (47. old.).

Varga Gyula: Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 33. szám. (Szerkeszti: DANKÓ Imre). Debrecen, 1978. 291 l.

Szilágyi Miklós

Közel húsz éve tudjuk, hogy *nem* fiúi elfogultságok, szülőföld-nosztalgiák fogalmazódnak meg VARGA Gyula tanulmányaiban, amikor újra meg újra szülőfalujáát választja agrártörténeti és néprajzi kutatásai terepéül. Különösen indokolatlan lenne tehát éppen most, amikor könyvének címével is nyomatékosítja: modell-értékűnek tekinti Kismarja „életrajzát", azon töprengenünk, hogy kellően körültekintő volt-e a falu kiválasztása, „megérte-e" a példátlanul nagyarányú, a lehető teljességet elérő adatgyűjtés és forráselemzés. Aki oly mértékben tartózkodik a publikációs „üresjáratoktól" (most sem közölte újra korábbi Kismarja-tanulmányait!) mint VARGA Gyula, alighanem már húsz év előtt megfogalmazta magának az ilyen kérdéseket. Ha „nem érné meg", már a SZABÓ István szerkesztette, korszakos jelentőségű agrártörténeti tanulmánykötetben (1960.) közzétett Kismarja-tanulmányát sem írta volna meg . . .

Ha az aggályoskodó kérdés indokolatlan is, mégsem haszon nélkül való. Ráirányítja a figyelmünket a (történeti és néprajzi) „falumodell" lehetőségeire, szükségességére, de veszélyeire is.

A *lehetőség* valószínűleg elsősorban is a kedvező forrásadottságokkal van korrelációs viszonyban, eleve reménytelen vállalkozás lenne tehát, ha egzakt módszerrel kísérelnénk meg kiválasztani azokat a településeket, melyeknek tüzetes vizsgálata általánosítható tanulságokkal fog szolgálni. Mivel pedig a forrásadottságok a „forráskritikától" (tehát a szubjektumtól) sem függetleníthetők, amihez viszont hathatósan hozzájárulhat a helyismeret, a (tudatos vagy öntudatlan, de a zsigerekben hordozott) tapasztalat, a *lehetőség* majdnem elválaszthatatlan a téma iránti olyan értelmű személyes vonzalomtól, kutatói elkötelezettségtől, mint amilyen VARGA Gyulára, Kismarja szülöttjére jellemző. Persze lehetetlen lenne „mérni", hogy mennyit is segített a történeti és néprajzi stúdiumokon iskolázódott, tapasztalatokkal felvértezett kutatónak forrásfeltárásban és forráskritikában az otthonról hozott megannyi ismeret; nyilván az ilyen „örökség" nélkül is lehet teljes értékű a kutatói teljesítmény. De badarság lenne tagadni is annak termékenyítő hatását, hogy a kismarjaiaknak évszázadokon át elemi létérdeke volt a történelemben gondolkodás képességének ébren tartása — ami szintén otthonról hozott örökség.

A *szükségesség* az „általános", a „különös" és az „egyes" összefüggéseinek tisztázhatósága miatt hangsúlyozódik újra meg újra a történeti és néprajzi kutatásokban. Ha ez a lokális vizsgálataink célja és értelme, eléggé nyilvánvaló, hogy korántsem csak a „tipikus", az „átlagos" településekről szerzett ismereteknek van tudományos értéke. Gyakran éppen az *atipikus* jelenségek, jelenségcsoportok elmélyült elemzése segíti a kutatást a *tipusos* jelenségek legkarakterisztikusabb vonásainak felismerésében.

VARGA Gyula, programját vázolva, hívja fel olvasói figyelmét arra, hogy ez a „. . . falu, ez a »mikrovilág« éppen úgy őrzi a történelem lényegét, mint ahogy a csepp víz a tengerét . . .". Csakhogy *ezt a falut*, jó néhány (s okkal-joggal fundamentális jelentőségűnek ítélhető!) jellemzőjére figyelve „különlegesnek", „szabálytalannak" ítélhetjük: Kismarja nem akármelyik — ha úgy tetszik: nem „tipikus" — cseppje a tengernek! Bocskai István 1606-ban kelt kiváltságlevele óta nem jobbágyok, hanem szabad parasztok lakták, akiknek azonban „kollektív megnemesítése" közjogilag nem minden apró részletében volt kodifikált, tág teret hagyván a szokásjognak, és más kiváltságolt területek (Kunság, Hajdúság) parasztjainak jogállásával sem volt teljesen azonos tartalmú. Mezővárosként adminisztrálták, a lakói is „városként" emlegették (a szóhasználatban ez máig megmaradt), és belső önkormányzata mutatott is csak a városokra jellemző vonásokat, mégsem volt (még a magyar mezőváros-fejlődés értelmében sem!) „város": mind a belső, mind a külső kapcsolatai jellegzetesen falusiasak maradtak. Mindezek

a „szabálytalanságok" végül is nem elhomályosították, sokkal inkább aláhúzták, nyomatékosították az alapvető tendenciák érvényességének bemutatását. Például annak részletes bizonyítása révén, hogy a szabad paraszti fejlődés jogi lehetősége csak az utópiák világában teremthetné meg a polgári típusú „köztársaságot". Kismarjának — azért, hogy megmaradhasson — bele kellett szerveződnie a feudális érdekstruktúrába, vállalván pl. (a bérelt pusztákért) minden jobbágyi szolgálatot — vállalván tehát „szabadsága" feloldódását gazdasági érdekű kompromisszumokban. A jogi értelemben vett „szabadságért" és „városi kiváltságokért" folytatott küzdelmük kitermelhetett tehát bármilyen illúziókat, paraszti létformájuk sohasem különbözött — nem is különbözhetett — a jobbágyokétól, életnívójuk pedig mindinkább alatta maradt az alföldi telkes jobbágyokénak. Vagyis a szabad paraszti örökség hosszabb távon ugyanoda torkollott (a XIX. század második felére mindenképp), ahová a parasztok általában is eljutottak. Talán a földtulajdon és az egzisztencia széttéphetetlensége manifesztálódott egyértelműbben a szabad paraszti közösségben, s alkalmasint ezzel magyarázhatjuk a volt szegények XX. századi nagyobb társadalmi mobilitását, paraszti karrierjét (ami azonban ekkortájt már a volt birtokos parasztság önfeladását, önpusztító gesztusait is, a jellegzetes történelmi konstellációt is feltételezte).

Ha eddig jutottunk az ilyen „falu-modell" lehetőségének és szükségességének mérlegelésében, arra is megadtuk a közvetett választ, hogy mi a legfőbb *veszélye* a „mikroszkopikus elemzésnek". Nyilvánvalóan az, ha — VARGA Gyula szavaival — „lokálpatrióta elfogultsággal túlbecsüljük e mikrovilág jelentőségét", s ha nem vesszük következetesen számba „azokat a csatornákat . . . melyek belekapcsolják a nemzet nagy egészébe". Másképp fogalmazva: a falut „önmagából" nem érthetjük, ha „mindent" tudunk róla, akkor sem. A „veszélyeket" tehát akkor lehet elkerülni, ha a kutató pontosan tudja: mit és miért kell megkérdeznie a forrásoktól. VARGA Gyula negyedszázada „tanulja" s egyszersmind fogalmazza maga is az agrártörténet és az agráretnográfia legaktuálisabb kérdéseit, s ezért képes „elfogulatlan józansággal értékelni" az „apró, jelentéktelennek tűnő forrásokat is". Azokat a forrásokat, amelyek mellett eddig majd minden (történeti vagy néprajzi) falumonográfia szerzője elment . . .

A „valamihez viszonyítás" közben sorról sorra megfogalmazott elismeréseink summázott ismétlése már-már fölöslegesnek is tetszhet. De mert nemcsak a bírálat egyértelműségéről, de a félreérthetetlen elismerésekről is „leszokott" a szakkritika, mégsem haszon nélkül való, ha megfogalmazzuk: az utóbbi évtized módszertanilag legkiérleltebb és a jövő agrártörténeti, társadalomtörténeti és etnográfiai kutatásaiban a legtöbb példát adó falumonográfiáját készítette el VARGA Gyula. Olyan „falumodellt", melyet minden lokális történeti és néprajzi vizsgálatra vállalkozó kutatónak (és amatőrnek!) illik majd ismernie, hogy legyen mihez mérnie a maga szándékait. Ha nem ismerné, könnyen kiérdemelheti a felületesség, a pontatlanság, a dilettantizmus dicstelen bélyegeit.

Arra nem vállalkozhatunk, hogy VARGA Gyula könyvének *minden* módszertani újdonságát és a lokális érdeklődésen túlmutató minden eredményét külön-külön hangsúlyozzuk. A recenzens figyelmére-érdeklődésére is jellemző tehát, hogy mit tekint kiemelendőnek:

(1) Aki felületesen olvassa e „faluéletrajzot" (és egyébként is óva inti az archiválís források használatától az etnográfusokat), nyilván helytörténetinek fogja minősíteni. Okkal-joggal, hiszen amíg a történetinek minősülő források adatai táblázatokba foglalt, kronologikus folytonosságot adó konkrétumokként vannak jelen, a hagyományanyagnak csak a legkarakterisztikusabb vonásait vázolja fel a szerző, igen gyakran arra utalván, hogy a kulturális jelenségek megannyi részlete a környékbelivel, olykor az alföldivel azonos, s a szakirodalomból jól ismert. Mi mégis *néprajzi* monográfiaként olvastuk a kötetet, mert problémalátása jellegzetesen néprajzosra való: a történeti vizsgálódásokból rendre kimaradó mikrostruktúrák kapcsolatrendszereit, mozgásterüknek a táj és a történelem meghatározta tér-idő koordinátáit, a fizikai és a szellemi létfenntartásuk hagyománynak nevezett mechanizmusait igyekezett megismerni. Ahogyan — meggyőződésünk — VARGA Gyula is csak etnográfusként írhatta meg *így* a falurajzot; anélkül természetesen, hogy „megtagadta" volna az agrártörténetben vagy a történeti demográfiában kimunkált módszereket!

(2) Társadalomnéprajzi kutatásaink eredményeinek érvényességét nem vitatjuk, ha sommásan megállapítjuk: a paraszti társadalom mikrostruktúráiról jórészt csak impresszionisztikus általánosítások szintjén szereztünk ismereteket. VARGA Gyuláé előtt nem volt olyan falumonográfia, melyből a faluvá szerveződő mintegy 400 család „életrajza" is *konkrétan* (nem csupán az általánosítások alaktalan-megfoghatatlan fedezeteként) megismerhető lenne. A két és fél évszázadot felölelő teljes falunévsor (a törzsökösök, a beköltözöttek és az alkalmilag Kismarján lakók is!) és 100 család leszármazási táblázata,

„életvonalának" rajza páratlan vállalkozás eredménye. Az adatgyűjtés és feldolgozás igénye azonban nem a társadalom-néprajzi kutatásokban kristályosodott ki! Nem készülhetett volna el ez az „adattár" a történeti demográfiában mind elterjedtebb családrekonstrukciós módszer ismerete nélkül. VARGA mértéktartó következtetéseinek jó része (pl. annak bizonyítása, hogy a lélekszám-növekedés „nem a törzslakosság vitalitásából fakadt"; a születésszabályozás, majd az egyke fokozatos s mind erőteljesebb terjedésének részletes adatolása) szintén a demográfia művelőinek érdeklődését fogják majd felkelteni. Néprajzi szempontból azért van kivételes jelentőségük e családtörténeti konkrétságú adatsoroknak, mert *csak ezekhez* kapcsolva van hitelük az ilyen megállapításoknak:" . . . nincs egyetlen család sem, amely kétszáz éven át folyamatosan megmaradhatott volna a legvagyonosabbak között" (110. lap), — a XX. században „a falu egykori élenjáró gazdái lassan háttérbe szorultak sok újonnan feltörő volt kisparaszttal szemben" (85. lap) — „a faluk exogám körzetei egyúttal a néphagyományok regionális körzeteit is képviselik" (59. lap — 10 km-es az intenzívebb, 20 km-es a lazább kapcsolatok köre).

(3) A korábbi agráretnográfiai kutatásoknak csak részigazságot megfogalmazó sztereotipiája volt a földművelés és állattartás alá-fölérendeltségének, e viszony történeti változásainak hangoztatása. VARGA Gyula abból indul ki, hogy mindig is a „két fő ág összefonódása a gazdálkodás bonyolult mechanizmusát, tulajdonképpen a gazdálkodás organizmusát jelentette". Csak ezen a nyomon haladva tudja bizonyítani: a feudalizmus századaiban a saját határ nagyságát elérő bérelt puszták egyértelműen az állattartást szolgálták, mégsem voltak teljes egészében „külterjes legelők"; „organikusan" beleszerveződtek a kismarjaiak határhasználatába. Ugyanez a szemlélet avatja különösen tanulságossá a határ összeszűkülése és az állattartás (jelesül: a szarvasmarhanevelés, nem a tejgazdálkodás!) belterjesedése összefüggésének érzékletes bemutatását. Továbbgondolásra serkentően ellenpontozza mindezt alapos számításokkal hitelesített megjegyzése: jóllehet a XVIII—XIX. században a vetésterület 50%-át, még a XIX. század második felében is 30%-át foglalta el a búza, a „kismarjai határ termése nem fedezi a lakosság élelemszükségletét, hanem abba bele kell kalkulálni a szomszédos uradalmakban megszerzett aratórészeket s más juttatásokat" (169. lap).

(4) Többször megfogalmazza és adatolja is VARGA Gyula, hogy vizsgálata időhatáráig (jórészt utána is: 1960 tájáig) „hagyományosan" élt a kismarjai parasztság. E sommás általánosításokat azonban minden esetben a hagyomány változékonyságának és belső időrétegzettségének gondos elemzése kíséri, aminek az *alapgondolata* a leginkább figyelemre méltó: a változékonyság nemcsak a közkeletű néprajzi módszerekkel vizsgálható félévszázadra (a XX. századra) a jellemző; *ezért* kell bekapcsolni a néprajzi források közé az archiválisforrásokat. Az egyes kulturális jelenségek megjelenésének-eltűnésének kronológiáját azonban nem tekinti végső célnak; csak abban az esetben jut el az abszolút kronológiai pontosságig, ha ennek lehetősége is, jelentősége is van. Mégsem érezzük „időtlennek" és „statikusnak" a kronológiailag nem konkretizált jelenségeket!

Kell-e még egyszer kijelentenem, hogy fontos, az utóbbi évtized egyik legfontosabb könyvének tartom VARGA Gyula „falu-életrajzát"?

Csak elmélyült kutatások vitathatják vagy erősíthetik meg általánosító következtetéseit is, részeredményeit is. Mivel az *eredmények* nyomatékos kiemelése volt a célunk, ez alkalommal a vitatható részleteket még akkor sem említettük ha nem kellett volna velük megvárni az „elmélyült kutatások" befejeződését.

Varga Gyula: Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 33. sz. Debrecen, 1978. 291 l.

Andorka Rudolf

A helytörténetírás örvendetesen nagy fejlődésen ment keresztül az utolsó években. Egymás után jelennek meg városok és falvak demográfiai, társadalmi, gazdasági és kulturális történetét bemutató munkák. Ezeknek megjelentetésében különösen nagy érdemeik vannak a vidéki múzeumoknak. Minden helytörténeti mű növeli a társadalmunk múltjára vonatkozó ismeretanyagot, különös tekintettel arra, hogy hazánk történetében csak nagy vonalakban mutatkoznak egységes változások, fejlődési tendenciák, a nagy folyamatok részletei minden vidéken, sőt szinte minden településen némileg eltérnek a földrajzi feltételektől, a népesség etnikai és vallási összetételétől, a társadalmi szerkezettől (a jobbágyok vagy a zsellérek túlsúlya stb.), a kulturális jellemzőktől függően. Ezek a helytörténetek ezért hozzájárulnak ahhoz, hogy a sok részletből fokozatosan gazdagodjék, végül összeálljon a teljes kép hazánk több évszázados fejlődéséről.

Különösképpen érvényes ez demográfiai történetünkre. Az eddigi monográfiák meglehetősen nagy változatosságot mutatnak. Egyes területeken gyorsan szaporodott a népesség, másutt alig nőtt. Némely falvakban a születéskorlátozás korai elterjedését mutatták ki, másutt sokáig majdnem általánosan uralkodott az a termékenységi szint, amelyet a biológiai adottságok lehetővé tettek. Az ország egyes részein a több családmagból álló nagycsaládok gyakoriak voltak, másutt a családmagra korlátozódott a legtöbb háztartás. Egyes régiókban a népszaporulat jelentős része más országrészekbe vándorolt el, vagy kivándorolt az országból, másutt alig volt elvándorlás.

Kismarja helytörténetének itt csak azokat a részeit tárgyalom, amelyek a demográfiai történetre és a családok történetére vonatkoznak, mivel a kötet egészével egy másik ismertetés foglalkozik.

Mindenekelőtt kiemelek néhány olyan gazdasági és társadalmi körülményt, amely a demográfiai jellemzőket befolyásolhatta. Kismarja mocsaras területen helyezkedett el, és viszonylag kevés szántóföldje volt. Ennek következménye, hogy vagyonilag lemaradt más településekhez viszonyítva. Ugyanakkor különleges kiváltságai voltak, nem tartozott földesúri hatalom alá, lakóinak a nemesekéhez közelálló jogállása volt, maga a település mezővárosi státussal rendelkezett. A lakosság református vallású volt, és a XVII. század óta viszonylag magas iskolai végzettséget szerzett a helyi református iskolákban.

A népességszám alakulására vonatkozóan VARGA Gyula kétféle adatot közöl: a teljes lakosságot felölelő összeírásokat és a családok számának összeírásait. A családok számát minden esetben öttel szorozza, hogy kiszámítsa a teljes népességszámot. A kétféle fajta forrásból kapott népességszámok a XIX. században némelykor nagymértékben különböznek. Ez kétségeket támaszt az egységes 5 szorzószám alkalmazásának indokoltságával szemben. Azt a következtetést azonban mindenképpen levonhatjuk, hogy a XVIII. századi gyors népességnövekedés után a XIX. században meglassult a szaporodás. Tehát Kismarján is megfigyelhetjük azt az ország sok más részén megfigyelt változást, hogy az 1700-as évek gyors népességnövekedése 1800 után meglassult.

Most ne is foglalkozzunk azzal a kérdéssel, hogy vajon az akkori ország egészének népességnövekedése meglassult-e a XIX. században, mert erre vonatkozóan nincsenek megbízható országos adataink. Csupán azt a nagyon érdekes jelenséget próbáljuk megmagyarázni, hogy míg Európa sok más részén a népszaporodás inkább gyorsult mint lassult ebben az időszakban, Magyarországon sok helyütt világosan kimutatható a lassulás.

Ehhez a kérdéshez igen érdekes adalék VARGA Gyulának az a megállapítása, hogy a régi kismarjai családoknak (amelyeket egyenként is bemutat) lélekszáma a XIX. század második felétől csökkent, és ezt a fogyást a bevándorlás pótolta ki, illetve a bevándorlás következtében nőtt a falu lakossága.

Nézzük meg először, milyen szerepet játszhatott a halandóság a népességnövekedésben. Az életkor szerint feldolgozott halálozási adatok arra engednek következtetni, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság a XVIII. század második felében igen magas volt, a XIX. század első felére lecsökkent, de ezután a XX. század elejéig alig változott. Kár, hogy VARGA Gyula nem számította ki a szokásos csecsemőhalandósági arányszámot (az egy éves kor előtt meghaltak száma osztva a születések számával) évtizedenként, mert így nem tudjuk e halandóság alakulását évtizedről évtizedre nyomon követni és az ország más részeivel összehasonlítani. Azt a következtetést mégis levonhatjuk, hogy a halandóság inkább javult mint romlott, tehát nem játszhatott szerepet a népességnövekedés lassulásában.

Ennek okát VARGA Gyula a születéskorlátozásban látja. Becslése szerint a családok 20—23 százaléka korlátozta tudatosan a születések számát, és ez az arány kétszáz év alatt nem változott lényegesen. A XX. század elejére pedig már nagyon sok család eljutott az egyke szintjéig. Ennek alátámasztására többféle adatot mutat be. Így összehasonlítja évtizedenként az élve született gyermekek számát és a produktív családok számát. E két szám hányadosa azonban egészen a XX. századig nem csökken, így nem enged a születéskorlátozás elterjedésére következtetni. Amikor azonban csak azokat a családokat vizsgálja, amelyeket az anyakönyv alapján termékenységük egész időszakában nyomon tud követni, határozottan csökken az egy családra jutó átlagos gyerekszám. Már a XVIII. század első felében vannak 1—2—3 gyermekes családok. Ez azt sejteti, hogy kezdettől fogva voltak születéskorlátozók. (Valószínűleg nem sorolhatjuk ezek közé a gyermekteleneket, kiknek aránya meglehetősen magas, mert náluk inkább biológiai sterilitást tételezhetünk fel.) Megvizsgálja a szülések között eltelő átlagos időt (120 kiválasztott családnál annak megoszlását is), ez a XVIII. században 3,6 év, a XIX. században 3 év, vagyis nem nőtt az intervallum. Viszont a XVIII. századi 22 évről

a XIX.-ben 10,7 évre rövidült azoknak az életéveknek átlagos száma, amelyek alatt a házas nők gyermekeknek adtak életet. Ez egyértelműen arra enged következtetni, hogy a születéskorlátozás módja az volt, hogy a házas nők viszonylag fiatal életkorban tartózkodtak a további gyermekek szülésétől. A születéskorlátozás előfordulásának és módjának egyértelmű bizonyítékát akkor látnánk, ha VARGA Gyula korspecifikus termékenységi arányszámokat is számított volna (ötéves korcsoportonként viszonyította volna egymáshoz a szült gyermekek és a házas nők számát).

Nagyon érdekes az a megállapítása, hogy míg a XVIII. században inkább a szegények között fordult elő az 1—2 gyermekes család, a XIX. században egyre inkább a „törzsökös" gazdacsaládokat jellemzi ez, végül a XX. században tipikusan a gazdák jellemzőjévé válik. Ez megmagyarázza, miért csökkent ezeknek a családoknak összes lélekszáma, és egyben utal a születéskorlátozás okára, nevezetesen a vagyon osztódásától való tartózkodásra.

A házasodás adatai teljesen különleges fejlődésre hívják fel a figyelmet: míg a XVIII. században a férfiaknál 23, a nőknél 21 év az átlagos házasságkötési kor, a XIX. században ez a férfiaknál idősebb, a nőknél fiatalabb korra tolódott el, úgyhogy a korkülönbség megnőtt. Nem tudok róla, hogy Magyarországon másutt a férfiak és nők átlagos házasságkötési életkorának ellenkező irányú változását találták. Igen érdekes lenne e különleges fejlődés okait megismerni.

Figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy a kis családforma uralkodott, a szülők és gyermekeik, esetleg a nagyszülők éltek együtt a háztartásban. Érdekes lenne erre vonatkozóan is számszerű adatokat látni a falura vonatkozó összeírások alapján.

Összefoglalva ezeket a jellemzőket, egy olyan paraszti közösség képe bontakozik ki előttünk, amely a földszűke körülményeihez születéskorlátozással alkalmazkodott. Ez azért különösen érdekes, mert korábban általában feltételezték, hogy ilyen alkalmazkodási stratégia csak a dél-dunántúli református jobbágyparasztok között fordult elő, akik hasonlóan szűkös gazdasági terjeszkedési lehetőségek között az elért életszínvonalat és függetlenséget úgy próbálták megőrizni, hogy akadályozták a szaporodást és ezzel a birtokaprózódást, illetve az elvándorlás kényszerét. Kismarja esetében talán szintén a viszonylag magas társadalmi státus (a település kiváltságos helyzete, amelyet az elvándorolni kényszerülők elvesztettek) és a korai viszonylag széles körű iskolázottság játszhatott szerepet ennek a stratégiának választásában. A születéskorlátozás korai előfordulása minden esetre arra a következtetésre vezet, hogy téves az az elképzelés, hogy a paraszti népességek többsége nem ismerte vagy nem alkalmazta a születéskorlátozást az elmúlt évszázadokban.

Annak érdekében, hogy a különböző helytörténeti vizsgálatok eredményeit teljesen össze lehessen egymással hasonlítani, érdemes lenne néhány alapvető módszertani megoldásban megállapodni, amelyet a jövőben a kutatók egységesen alkalmazhatnának. Ilyen például a csecsemőhalandósági arányszám kiszámítása. E módszertan kidolgozása természetesen nem a helytörténészek feladata, hanem történeti demográfusoktól — és ugyanígy gazdaság- és társadalomtörténészektől — lehetne várni.

Imreh István (szerk.): Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 287 l.

Andorka Rudolf

A magyar olvasóközönség az utóbbi években megszokta, hogy a romániai magyar nyelvű irodalmi alkotásokat állandóan figyelemmel kell kísérni, mert a mai magyar irodalomnak számos kiemelkedő alkotása, mint BÁLINT Tibor és SZILÁGYI István regényei, SÜTŐ András drámái, Romániában születtek. Ugyanakkor a romániai magyarság adta a közelmúlt legnépszerűbb folklórgyűjteseinek nagy részét is. Érthető tehát, hogy a társadalomtudományokkal foglalkozó, azok iránt érdeklődő olvasók nagy érdeklődéssel veszik kezükbe ezt a kötetet, a romániai magyar nyelvű szociográfia és szociológia első hozzánk jutott átfogóbb alkotását. Annál is inkább így van ez, mert egyrészt ismerjük az elmúlt évszázadok erdélyi irodalmának azokat a kiemelkedő alkotásait, amelyek számos szociográfikus elemet, sőt szociológiai megfigyelést tartalmaztak és így a magyar szociográfia és szociológia előfutárai közé tartoznak (mint APOR Péter, ORBÁN Balázs, BÖZÖDI György munkái), másrészt tudjuk, hogy Dimitrie GUSTI szociológiai monografikus módszere erősen hatott a két világháború közötti magyar szociográfiai mozgalom fejlődésére.

A kötet IMREH István bevezetője után, amely a romániai magyar nyelvű szociográfiai irodalom történeti előzményeit és mai helyzetét mutatja be, tizenkét tanulmányt

tartalmaz különféle társadalmi jelenségekről, Erdély különböző részeiről és eltérő módszereknek, más-más társadalomtudományok nézőpontjainak alkalmazásával. Mint a bevezetőből megtudjuk, a szerzők — egy kivételével — nem szakemberek, van közöttük tanár, lelkész, tisztviselő, földműves. Ebből következik, hogy nem álltak rendelkezésükre azok az adatgyűjtési lehetőségek és eszközök, amelyeket a társadalomtudományi kutatóintézetek vagy statisztikai hivatalok biztosítanak az ott dolgozóknak. Ezért a tanulmányok egy-egy falura, több faluból álló községre vagy mikrorégióra (mint az udverhelyi medencére, Kalotaszegre) vonatkoznak. A térbeli körülhatároltságot viszont ellensúlyozza a vizsgált területek elemzésének alapossága, a sokoldalú és mély helyismeret. Az alkalmazott módszerek a szociológiában szokásos kérdőíves felvételtől, a rendelkezésre álló statisztikai adatok elemzésén és a néprajzi megfigyelésen keresztül a riportszerű leírásig terjednek. A legtöbb tanulmányban összeötvöződnek különféle módszerek, több társadalomtudomány megközelítési módjai, és ez nagymértékben hozzájárul a kapott kép színességéhez és mélységéhez.

Az alábbiakban témakörök szerint csoportosítva próbálom a tanulmányokat röviden bemutatni. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez a csoportosítás némely esetben leegyszerűsíti a tanulmányok tartalmát, mert azok több társadalmi jelenségre kitérnek.

A demográfiai folyamatok láthatóan nagyon foglalkoztatják a kötet szerzőit. Ennek egyik oka talán az egyes erdélyi területeken korábban megfigyelt egyke, másik oka az 1966-ban hozott népesedéspolitikai intézkedések óta bekövetkezett változás lehet. Keszi Harmath Sándor a demográfia tudományának teljes modern eszköztárával mutatja be Kalotaszeg népesedési viszonyait, azon belül különösen részletesen vizsgálja Inaktelke falut. A nagyobb mértékű születéskorlátozás elterjedését a két világháború közötti időszakra teszi, és különösen a nagy gazdasági válsággal hozza összefüggésbe. A gyerekszám a 3—5 hektáros gazdaságot művelő családokban volt a legalacsonyabb, vagyis azokban, ahol már elértek egy bizonyos anyagi szintet, tehát volt mit veszteni, ugyanakkor ez a gazdaság nem volt elég nagy ahhoz, hogy több gyermeket a kívánt körülmények között neveljen fel és nekik felnőtt korukban munkaalkalmat biztosítson. A mezőgazdaság kollektivizálása után az egyke elterjedtsége csökkent, bár a demográfiai tudat ma is sok esetben elmarad az anyagi életkörülmények változása mögött. Vasas Samu Vista demográfiai viszonyait vizsgálta, és ott az 1970-es években is igen alacsony gyermekszámot talált, miközben a lakosság anyagi helyzete lényegesen megjavult. Az egyke különleges „matriarchátussal" párosul. A gyermekáldás kérdésében kizárólag az asszonyok határoznak, de nem maguk a fiatalasszonyok, hanem az anyósok és anyák. Mivel a férfiak egész nap távol vannak családjuktól, az asszonyok intézik a család más ügyeit is. Ugyanakkor a leányokat nem iskoláztatják, úgyhogy egyetlen út nyílik előttük az életben, a férjhez menés. Több más tanulmány is kitér a népesedési helyzetre és azt lényegesen kedvezőbbnek mutatja a kalotaszeginél, az 1970-es években lényegesen megnőtt a gyerekszám az Erdély más részein elhelyezkedő falvakban.

Kósa-Szántó Vilma egy sepsiszentgyörgyi lakónegyedben végzett családszociológiai felmérést. Ezek a családok mintegy félúton vannak a hagyományos és modern családtípus között. A nőkre igen nagy munkateher nehezedik, egyrészt a háztartási munkák, másrészt a gyermeknevelés következtében. Keresetük általában alacsonyabb a férjükénél. Mégis a családi döntésben a nők kezdenek egyenrangú szerepet játszani a férfiakkal. A három-négy gyermekes családokat tartják ideálisnak, a tényleges családnagyság átlaga azonban nem éri el a két gyermeket sem.

A Szeben megyei Bükkösd házassági mobilitását vizsgálja Vetési László. A faluban három nemzetiség lakik. A románok és magyarok közötti házasságkötés egyetlen esetben fordult elő, a magyarok és szászok közötti viszont gyakori. Ezzel függ össze az, hogy a lényegesen kisebb lélekszámú magyar etnikum sokkal több, közöttük távolibb falvak lakóival házasodott, mint a román etnikum.

A Kolozs megyei értelmiség, különösen a falusi értelmiség társadalmi mobilitását mérte fel Neményi T. Ágnes. Az értelmiségiek szüleinek közel kétharmada munkás vagy paraszt volt. Ez az arány még sokkal magasabb a falun élő értelmiségiek között. Az utóbbiak többsége igyekszik városba költözni, mert a falusi iskoláztatás hátrányos gyermekeik társadalmi perspektívái szempontjából, s falun rosszabbak a beszerzési lehetőségek. A városból falura ingázó értelmiségiek számára viszont nagy megterhelés az utazás időigénye.

Öt tanulmányt sorolhatunk a faluszociológia témakörébe. Azon belül elsősorban az életszínvonal emelkedésével és az életmódváltozásokkal foglalkoznak. Major Miklós a szilágysági Nagyfaluról, Garda Dezső Gyergyóremetéről, Máthé János a Kovászna megyei Magyarhermányról, Hermann Gusztáv a Székelyudvarhely mellett fekvő Felsőboldogfalvához tartozó falvakról, Geréb Attila az utóbbi falvak közül Hodgyáról írt.

A kép igen változatos: a Hargita hegyláncai között fekvő, ma is magángazdákból álló Magyarhermány viszonylag szegény és elmaradott, a Székelyudvarhely közelében levő, jó közlekedési adottságú falvak lakóinak életszínvonala viszont erősen emelkedett, és ezzel párhuzamosan életmódjuk is változott. A nem-mezőgazdasági foglalkozásúak arányának megnövekedése mindenütt a változás és felemelkedés lényeges tényezője. Ugyanakkor a háztáji gazdálkodás mindenütt fontos szerepet játszik a családi jövedelmek kiegészítésében.

VÁRHEGYI István egy Maros megyei felmérés alapján azt vizsgálja, miért játszik olyan kis szerepet a könyv és az olvasás a falusi lakosság életében. A szövetkezeti boltokban kevés könyv kapható, a falusi könyvtárosok nagy része önkéntesen dolgozó pedagógus, a könyv helyett a rádió és a televízió hódít a falusi lakosság körében. Igen érdekes a legtöbbet olvasott szerzők és művek listája. SÜTŐ András *Anyám könnyű álmot ígér* című műve és DÁVID Gyula és MIKÓ Imre *Petőfi Erdélyben* című könyve, valamint TAMÁSI Áron *Ábel*je áll az élen, utánuk azonban a Magyarországon is legnépszerűbb szerzők, JÓKAI Mór (az összes olvasott könyvek tekintetében ő az első), MIKSZÁTH Kálmán, GÁRDONYI Géza és MÓRICZ Zsigmond, valamint két múlt századi külföldi író, VERNE és TOLSZTOJ következnek.

VOFKORI László társadalomföldrajzi módszerekkel elemzi az Udvarhelyi-medence településhálózatának átalakulását. A bemutatott folyamatok meglepően sok hasonlóságot mutatnak a Magyarországon megfigyeltekkel. A három város és a város környéki falvak népessége nő, a városoktól távol fekvő, rossz közlekedési adottságokkal rendelkező falvak, különösen az aprófalvak népessége csökken. Különösen érdekes a város környéki falvakba irányuló vándorlás, amelynek magyarázata, hogy ott összekapcsolódnak a háztáji gazdaság és a közeli városi munkahely előnyei.

A tanulmányok érdekes összehasonlítási lehetőségeket nyújtanak a magyarországi viszonyokkal. Sok hasonlóság mutatkozik, ez a hasonló gazdasági és társadalmi fejlődéssel magyarázható. A magyarországi és romániai társadalmi folyamatok különbségei azonban talán még érdekesebbek, mert arra utalnak, hogy bizonyos jelenségek nem szükségszerűek e két társadalomban. Ezért nagy nyereségnek kell tekintenünk ezt a szociográfiai tanulmánykötetet, hiszen magyar nyelven ismertet meg egy szomszédos ország társadalmi viszonyaival. Fokozott érdeklődéssel várjuk a romániai szociológiai és szociográfiai irodalom következő alkotásait.

Imreh István: Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 346 l.

Tárkány Szücs Ernő

Az erdélyi magyar társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások fokozatos szintemelkedését jól bizonyítja IMREH István új kötete, amely *Erdélyi hétköznapok* címen nagyjából az 1750—1850 közti évszázad viszonyait tárgyalja. A munka három és fél évtized terméséből tartalmaz válogatást, és a tanulmányok közül 14 — jegyzetekkel vagy anélkül — nagyobbrészt folyóiratokban már korábban is napvilágot látott, míg a *Céhbeli kézművesek, népi mesterek és vásárlókörük* című dolgozat itt jelenik meg először.

A tárgyalt időszakban Erdély — az ún. Partiummal együtt — a Habsburg-birodalom különálló részeként közvetlenül volt alárendelve a bécsi centralizált igazgatásnak, éppen úgy, mint az akkori Magyarország, de a Bécstől való nagyobb távolság folytán jobban megőrizhette nemzeti és hagyományos vonásait. Mária Terézia Erdélyt ugyan megajándékozta a nagyfejedelemség rangjával, de ez a császári önkényuralom katonapolitikai és társadalmi kihatásait nem enyhítette, sőt a székely határőrvidék megszervezésének kierőszakolásával egyedülálló kegyetlenkedéseket is lehetővé tett.

A két ország politikai-igazgatási elkülönültsége csak részben járt a társadalmi és a gazdasági fejlődés külön útjainak a kialakulásával. Az évszázados közjogi kiváltságok és az azokon felépülő fontosabb társadalmi struktúrák változatlanul fennmaradtak Erdélyben is, legfeljebb árnyalatokban különböztek vagy lassabban követték a magyarországi alakulást. A két ország között a kulturális kapcsolatok mellett a gazdasági és a családi jellegűek sem nagyon változtak. Ugyanakkor a szürke hétköznapok rendjében Erdélyen belül eltérések mutatkoztak a magyarok, a szászok és a románok között, de IMREH István nagyon helyesen nemcsak az eltérésekre, hanem a kapcsolódó pontokra is hangsúlyt helyez.

A könyv tartalmilag három részre osztható. Az első rész *Székelyek a múló időben* címet viseli, és a székely társadalom, gazdaság viszonyait több oldalról vizsgálja. A széke-

lyek az erdélyi rendi társadalomban kiváltságos rétegként helyezkedtek el. IMREH István azonban kimutatja, hogy a szabad székelyek nem voltak társtalanok Erdélyben, mert különböző mértékben hasonló szabadságot, kiváltságokat szász és román népcsoportok is élveztek. 1764 után a határőri intézmény a régi székely kiváltságok nagy részét megszüntette, és sokan kerültek szolgasorba.

Új feldolgozást nyújt IMREH István a földközösség formáiról Aranyosszéken. A bogáthi szabad föld és a Hurkajuki Társaság még 1933-ban is meglevő veteményes (káposztás, kender-) földje még szántóközösség, tehát nem legelő-, rét- vagy erdőközösség, amely egyébként Erdélyben nem lenne ritkaság. A könyvben külön tanulmány foglalkozik a székely falutörvényekkel, melyekről megtudjuk, hogy számuk már eléri a százat, közülük nyomtatásban kb. egyharmad jelent meg, viszont másik harmaduk a második világháborúban elpusztult. IMREH Istvánra vár most már a közöletlenek sajtó alá rendezése, hiszen a falusi belső autonómiának ezek a becses forrásai egyébként elvesznének.

A székelyföldi földesúri gazdálkodásról szóló tanulmány társadalomtörténeti szempontból is nagyon értékes. Erdélyben ugyanis igazi úrbérrendezés nem volt, de Mária Terézia olyan adórendszert vezetett be, amelyben elkülönítette az úrbéri és az allodiális földeket. A székely örökség azonban nem vált adóalappá, tehát róla a földesúr a jobbágyot anélkül mozdíthatta ki, hogy ezáltal a kincstár adózási érdekeit sértette volna. Ez a körülmény lazábbá tette a jobbágy jogát a földhöz mint ez Magyarországon volt, és számtalan örökösi vitához vezetett. IMRÉHnek ezzel sikerült a jobbágytulajdon új oldalát és tartalmát megvilágítania. A hazaihoz hasonló képet mutat a munkaerő biztosításának sokféle módja (pl. ledolgozás, napszám stb.) és a pénzjövedelem fokozására irányuló földesúri törekvés.

A mai társadalmi néprajz szempontjából a könyvnek talán az a legérdekesebb fejezete, amely az egykor a határőrkatonaság területébe tartozó Sepsibodokon a feudális társadalmi tagolódás még ható tényezőit veszi számba. E községben ugyanis elég mereven elkülönültek a nemesség jogállásához hasonló katonarendűek a jobbágyoktól, és ennek nyomai még a hatvanas években is fellelhetők voltak személyes kapcsolataikban, életmódjukban, öltözetükben, étkezési szokásaikban, munkaszeretetükben, életcéljaikban. Mindkét csoporttól gyökeresen eltértek viszont a jövevények, az elmúlt száz év során a községbe betelepültek, akik a hanyatló, kihaló katona- és jobbágynemzetségekkel szemben a hódító, a vagyonosodó lakosságot alkották.

A könyv második fejezete a *Munkálkodó emberek a bomló feudalizmusban* címet viseli. Ebben IMREH sorra vizsgálja a sajátos feudális viszonyokat a földesúr és a robotoló jobbágynép, a havasgazda földesúr és a fakitermelő paraszt, a céhbeli kézművesek, a népi mesterek és vásárlóik között, továbbá a manufaktúraiparban a munkaadó és a munkások között.

Végül a harmadik fejezet *A változáson munkáló emberek* sorsából mutat be néhány személyes példát, így az 1848-as magyar szabadságharchoz technikai újításokkal hozzájáruló Gábor Áront és a gépgyártó Rajka Pétert.

IMREH István kötetében az egyes tanulmányok önmagukban is értékesek, de megfigyelhető, hogy ezeket átfogó közös elgondolások kapcsolják össze. A komponálásnak az a célja, hogy Erdély valamennyi egymásra utalt, de céljait és eszközeit a hétköznapok igényeihez eltérően igazító társadalmi osztályánál és rétegénél bemutassa a feudalizmus bomlásának a folyamatát, s egyszersmind a munkából kitűnjék: a spontán események egymást osztályhatárokon átnyúlva, a vallási és a nemzetiségi hovatartozástól függetlenül is erősítették, s ezekben kiváló személyiségek éppen úgy részt vettek, mint a tömegek. Az együvé tartozó eseményeket IMREH István nem gyűjti erőszakosan sablonba, s bárha munkáját részben gazdaságtörténetinek is tartja, de a gazdasági jelenségeket is az ember, a társadalom oldaláról vizsgálja, elemzi s ezáltal szervesen beilleszti a társadalomtörténet szakaszaiba. E feldolgozási módszer IMREH István igazi ereje, aki valóban mélyen magába szívta azokat a tanokat, amelyeket az Erdélyi Fiatalok, VENCZEL József és a GUSTI-iskola egykor oly példamutatóan dolgoztak ki.

IMREH István könyvének a dinamikája éppen arra épül, hogy a hétköznapok gondjaiban élő, küszködő, szorongó, a gazdasági és a társadalmi problémák feszültségeit önös érdekből feloldani törekvő kisemberek viszik előre a történelmet. A gondolkozó kisemberek, kétkezi munkások, szabad és a megkötött parasztok, céhes és céhen kívüli kézművesek szinte azonos időben, egymástól sokszor függetlenül alakítják azokat a körülményeket, amelyek végül a feudalizmus bomlásához vezetnek. A történetüket tárgyilagosan feldolgozó IMREH István mindvégig képes jól áttekinteni a szerteágazó anyagot, és értékelésében is az események fölé tud emelkedni.

Cuisenier, Jean: L'économie et parenté, leur affinité de structure dans le domaine turc et dans le domaine arabe. Mouton. Paris, Le Haye, 1975. 556 l.

Verebélyi Kincső

A francia etnológiai kutatás egyik jellemzője az, hogy szorosan kapcsolódik a szociológiai kutatásokhoz. E. DURKHEIM, M. MAUSS és H. HUBERT, L. LÉVI-BRUHL, R. BASTIDE vagy Cl. LÉVI-STRAUSS munkáiban gyakran találkozunk etnológiai témák szociológiai szempontú megközelítésével. Ehhez a kutatási irányhoz kapcsolható J. CUISENIER tudományos tevékenysége is, melynek bizonyos mértékben összegezése a jelen munka. Csaknem két évtizednyi, elsősorban arab nyelvterületen, de másutt is végzett terepmunka tapasztalatainak, a modern számítógépes eljárásoknak a társadalomtudományok területén való hasznosításával kapcsolatos, módszertani kísérletek eredményeinek birtokában, strukturalista ihletettségű szociálantropológiai előmunkálatok után jelen művében a rokonsági szervezetek és gazdasági rendszerek egymáshoz való viszonyával foglalkozik J. CUISENIER. E kérdés vizsgálata különösen érdekesnek látszik olyan társadalmakban — nevezetesen arab és török társadalmakban —, amelyekben a családszervezet szerepe a gazdasági funkciók betöltését illetően átalakulóban van. Nem adott társadalmak szocio-kulturális viszonyainak leírását adja a fenti könyv, hanem az említett társadalmak rendszerei, illetve e rendszereket alkotó részrendszerek strukturális kapcsolatainak elemzését. Az elemzés messzemenően támaszkodik G. P. MURDOCK, M. E. SPIRO, J. SAWYER, R. A. LEVINE és mások által kidolgozott szociológiai szociometriai módszerekre, statisztikai, kibernetikai számításokra stb. (A vizsgálati módszerek leírását, valamint az anyaggyűjtés körülményeinek és alapelveinek ismertetését a Bevezetőben és a Függelék három fejezetében adja a szerző.)

A könyv első része *török* társadalmak összehasonlító elemzésével foglalkozik. Az összehasonlítás kiindulópontjaként történeti forrásokra, etnológiai adatokra támaszkodva rekonstruálja a szerző a XI. századi türkmén társadalom szervezetét, illetve az e társadalomszervezet különböző szintjein — a család *(kün)*, a törzs *(boi)* és a birodalom *(äl)* szintjein végbemenő társadalmi cselekvésmódokat. CUISENIER megállapítása szerint a családszervezeten belül az anyagi javak elosztásának és felhasználásának szabályai a rokonsági viszonyokból adódtak. A törzsi szinten végbemenő cselekvések/műveletek stratégiáját azok gazdasági hatékonysága szabta meg, s a rokonsági kötelékek csak másodlagos szerepet töltöttek be. A birodalom egészét érintő hadműveletek, diplomáciai lépések alapja az az elv volt, hogy minél kisebb veszteség árán minél előnyösebb helyzetet érjenek el adott műveletekkel. A prototípusként szolgáló türkmén társadalom meghatározott számú jellemző jeggyel leírható, s ugyanezeket a jellemzőket alapul véve több-kevesebb pontossággal állapítható meg, hogy az összehasonlítás körébe vont egyéb török (és mongol) kultúrák a prototípustól milyen mértékben térnek el. A ma élő *Berendi, Yürük, Bektik, Divle, Ivriz* csoportok társadalomszervezetének működését a falusi közösségek és a családi közösségek szintjén vizsgálva összeveti a szerző az említett csoportok térszemléletét, gazdálkodási stratégiáját, valamint a társadalmi irányítás és ellenőrzés hagyományos formáinak és a közigazgatás újabb formáinak ötvöződését. Ezen belül kerülnek szóba a termelés és elosztás, a fogyasztás, az ízlés megnyilvánulásának különböző aspektusai. Az egyes vizsgált kultúrák nemcsak a prototípusként kezelt türkmén kultúrával hasonlíthatók össze, mintegy annak változataiként, hanem egymással is összevetve azok a struktúráikat tekintve homomorf jellegűek.

Az összevetés során vált nyilvánvalóvá a szerző számára, hogy a társadalomszervezetek formái közötti azonosságok és különbségek elsősorban a rokonsági kapcsolatok és termelési műveletek közötti összefüggések által határozhatók meg, és sokkal kevésbbé függnek a rokonsági szervezet, ill. a termelés és fogyasztás, illetve a társadalom ízlését kifejező normák közti kapcsolatoktól. A továbbiakban ennek megfelelően a családi szervezeten belül és általa lehetséges műveletek és a gazdasági javak előállítását, a társadalmi presztízs megszerzését és megtartását szolgáló műveletek logikáját és funkcióit elemzi J. CUISENIER. Végső konklúzióként kimutatja, hogy a vizsgált török társadalmakban a társadalmi rendszer egészét alkotó részrendszerekhez képest a családi kapcsolatok rendszere *architektonikus* jellegű. A leszármazás, házasságkötés, öröklés módját meghatározó szabályok által leírható tagolási rendszer mint modell működik annak ellenére, hogy bizonyos funkcióit tekintve a gazdálkodás részrendszerének van alávetve.

A könyv második része *arab* társadalmakat vizsgál. A kérdés az, hogy a társadalomszervezet genealógiai modellje, amely megrajzolható a középkori arab tudósok

művei, pl. a Lisān al-Arab vagy Ibn Hubayara vezír (1150—1165) *Kitab al ifsáh* c. műve alapján, hogyan működött, mennyire őrződött meg és jut érvényre ma az arab sivatagok nomád tevepásztorai, Maghreb sztyeppéinek szarvasmarha-, kecske- és juhtenyésztői, illetve Tunézia egyes részein élő gabona-, olajbogyó- és árpatermesztéssel foglalkozó földművesek között. A Lisān-al-Arab rokonsági terminusainak vizsgálata egy olyan kategóriarendszer felvázolását teszi lehetővé, amelyből kiolvasható a rendszer működése is, vagyis az, hogy egykor és ma az előírt és preferált házassági lehetőségek milyen módon befolyásolták és befolyásolják a vagyon és a tekintély öröklésének rendjét a család, a nemzetség és a törzs szintjén.

Jóllehet a politikai hatalom és a közigazgatás rendszere más és más módon szerveződött meg a bej vagy a gyarmatosítók uralma idején, és megint másként a nemzeti államok létrejöttével, a családszervezet és a társadalom szerkezetének szegmentáló jellege mindezek ellenére jól nyomon követhető. Tunéziában, Ansariinban végzett felmérések eredményei pontos képet adnak arrol továbbá, hogy egyén és csoport választási szituációban önkénytelenül vagy tudatosan hogyan használja fel a házasságkötés adta lehetőségeket az örökölhető javak megszerzése érdekében, és hogyan jár el a nem örökölhető társadalmi presztízs, a hatalom birtoklásának biztosítása céljából. A társadalom rendszerében ebben az esetben a szegmentáló, oppozíciókra épülő családszervezet nem fogható fel architektonikus jellegűnek, de választási lehetőségein keresztül olyan logikai struktúrát mutat, amelynek homológ párjait a társadalmi tevékenység egyéb területein is meg lehet találni. A családi kapcsolatok létesítését, illetve e kapcsolatok felhasználását és a gazdasági tevékenységet olyan műveleti mezőknek tekinthetjük tehát, amelyeknek struktúrái affinitást mutatnak, kiegészítik és egyensúlyozzák egymást a homológia kombinatorikus lehetőségeinek megfelelően.

J. Cuisenier strukturalista, illetve rendszerelméleti fogantatású műve egyáltalán nem lebecsülendő, noha társadalomelméleti szempontból az, ahogyan ő kezeli alap és felépítmény viszonyát, vitára serkentő. A társadalmakat alkotó rendszerek között ugyanis csak némileg tesz különbséget a gazdasági rendszer javára, és ez bizonyos optikai torzulásokhoz vezet a gazdasági rendszer és a társadalom egyéb rendszereinek viszonyát illetően. Ugyanakkor a vizsgálat konkrétsága mintegy igazolva az igénybe vett modern szociológiai, matematikai elemzési módszerek jogosultságát egyfelől, másfelől ki is igazítja az említett torzulást. Az ilyen és hasonló alapossággal végzett más vizsgálatok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az emberiség történelme során létrejött társadalmi formációk felépítésének, működésének elveit és módozatait a maguk egyediségében megismerve a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit általában világosabban láthassuk.

Jasiewicz, Zbigniew (red.): Tradycja i przemiana. Studia nad dziejami i współczesna kultura ludowa. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Etnografia, nr. 9. Poznań, 1978. 284 l.

Niedermüller Péter

1977-ben ünnepelte tudományos munkásságának 40. és tanszékvezetői tevékenységének 20. évfordulóját Józef Burszta, a poznańi Mickiewicz egyetem néprajzi tanszékének professzora. Ebből az alkalomból adták ki barátai és tanítványai ezt a közel 300 oldalas kötetet, amely elsősorban a néprajzi jelenkutatás problémáival foglalkozik.

A kötet három nagy szerkezeti egysége közül az első és az utolsó a hagyományos, illetve a jelenkori falusi kultúra elméleti-módszertani problémáival foglalkozik, míg a többi tanulmány a hagyományos néprajz szempontjaihoz inkább közelítve vizsgál egyes néprajzi-folklorisztikai jelenségeket. Általában megállapíthatjuk, hogy a kötet egészét, de főleg és elsősorban az elméleti jellegű írásokat még a lengyel néprajzban is szokatlanul erőteljes szociológiai irányultság jellemzi. Néhány írás (pl. Kwasniewski, K.: *Lud-klasa robotnicza-kultura* — Nép-munkásosztály-kultúra; Pietraszek, E.: *Granice urbanizacji wsi* — A falusi urbanizáció határai; Szyfer, A.: *Przeobrażenia kultury i proces integracji wsi na Warmii i Mazurach* — A kultúra átalakulása és a falvak integrációs folyamatai Warmia és Mazovia területén) kifejezetten szociológiai tanulmánynak számít. A kötetnek ezt a fejezetét olvasva — de említhetnénk más köteteket, könyveket, tanulmányokat is — úgy tűnik, hogy a lengyel néprajz jelenkutató irányzata mind a módszer, mind az elmélet tekintetében ma már teljesen egybeolvadt a faluszociológiával. Az elméleti tanulmányok többsége kritikai-történeti hangvételű, azaz elsősorban az adott prob-

lémakör áttekintésére vállalkozik, nem pedig a saját elképzelések, gondolatok közzétételére. Az ilyen jellegű írások közül ki kell emelni JANUSZKIEWICZ, B. *(Tradycja, jako kategoria etnologiczna* — A hagyomány mint etnológiai kategória) és KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. *(Problematyka i stań badań nad innowacją kulturową* — A kulturális innováció problematikája és kutatási eredményei) munkáit. Mindkét szerző tanulmányát a kritikus hang, az eredmények további gondolatokat adó elemzése, illetve a további feladatok megjelölésének az igénye jellemzi.

A kötet középső harmadát kitevő leíró jellegű tanulmányok közül a magyar néprajz külön érdeklődésére tarthat számot FIELHAUER, H. P. rövid írása *(The exchange of children to learn the language of a neighbouring country. A custom and its economic basis)*, amelynek számos hazai vonatkozása van.

A lengyel, angol, orosz és francia nyelvű tanulmányokat a szerkesztő előszava és BURSZTA professzor műveinek bibliográfiája egészíti ki.

Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1979. 188 l., 174 ábrával.

Füzes Endre

A magyar népi építészeti kutatások mind ez ideig nélkülözték azokat az átfogó tartalmú és szemléletű útmutatókat, amelyek a téma összetettségéből adódóan és az érintett diszciplínák korszerű igényeiből kiindulva módszertani segítséget nyújtanak a kutatónak a különböző célzatú és igényű feladatok elvégzéséhez, ugyanakkor megfogalmazzák ismereteink összességét is, amelyekre a kutatások épülhetnek. Készültek ugyan gyűjtési útmutatók, pl. VAJKAI Aurél útmutatója, és rendelkezünk néhány elsősorban táji igényű gyűjtési kérdőívvel (pl. BAKÓ Ferenc: *Útmutató Észak-Magyarország falusi településformáinak és népi építészetének kutatásához.* Eger, 1972.), továbbá speciális segédletekkel (pl. a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kérdőívei), ezek azonban jobbára csak a néprajztudomány oldaláról kezelik a témát, és bár hasznosságukat aligha lehet kétségbe vonni, komplex — néprajzi, építészettörténeti, műszaki szemléletű — vizsgálatok elvégzéséhez csak részben nyújtanak segítséget.

A hazánkban kibontakozott és mind a mai napig nagy ütemben (és egyre nagyobb nehézségek között) folytatott népi építészeti vizsgálatok, bármilyen igénnyel készülnek is (népi műemlékek, műemlékegyüttesek feltárása és rögzítése; építmények kiválasztása helyszíni megőrzésre és bemutatásra, szabadtéri néprajzi múzeumba való telepítésre; népi építészeti monográfiák készítése stb.), ma már nem nélkülözhetik a szemléletében és módszerében is átfogó gyűjtési, kutatási útmutatót. BARABÁS Jenő és GILYÉN Nándor munkája ezt a hiányt pótolja.

Mindjárt le kell szögeznünk, hogy a munka sokkal jelentősebb vállalkozás mint a címből sejteni lehetne. A szerzők szerényen kutatási vezérfonalnak nevezik munkájukat, de az előszóban megfogalmazott utalásokkal egyetértve inkább *kézikönyv*nek minősíthetnénk, melynek elolvasása után csak azt sajnálhatjuk, hogy nem 10—15 évvel ezelőtt került a kutatók és az érdeklődők kezébe. A szerzők ugyanis arra vállalkoztak, hogy számba vegyék azokat a feladatokat, amelyeket a népi építészet kutatójának szem előtt kell tartania munkája során, felhívják a figyelmet a mai magyar falu vizsgálatának nehézségeire, buktatóira, részletezik azokat a munkálatokat, amelyeket a különböző igényű kutatások során el kell végezni. A gyakorlati feladatokon túlmenően rendszerbe foglalva kapjuk meg a könyvben a népi építészeti kutatások eredményeként napvilágot látott, illetőleg e helyütt első ízben megfogalmazott ismereteket, melyekből a szakképzett kutató is tanulhat, de melyek nélkül a kevésbé iskolázott kutató a falusi építészet vizsgálata során mozdulni sem tud. Ezt az ismeretanyagot az olvasó közérthető módon, az e helyütt nélkülözhető tudományos elemzés és bizonyítási apparátus mellőzésével, mintegy kikristályosítva kapja meg, a szöveg azonban utal azokra a problémákra is, amelyeket még nem tudott a kutató egyértelműen megoldani.

A könyv egyik legnagyobb erényét szemléletében látjuk. Egyrészt a könyv egésze és részei is hitet tesznek amellett, hogy a még fellelhető falusi épületek vagy azok részei egykori életforma dokumentumai, ilyenformán történeti értékek, függetlenül esztétikai vagy szűkebb értelemben vett építészeti értékeitől, így a műemléki gyakorlat számára is hangsúlyozza ezeknek az épületeknek a fontosságát. Másfelől a könyv és a szemlélete — úgy hisszük — pontot tesz egy régóta húzódó, a néprajzkutatók és az építészek között hol lappangóan, hol élesebben jelentkező vita végére, tényszerűen bizonyítva, hogy a falusi épületeket csak egységes, a néprajzi, építészettörténeti, műszaki szempontokat

és igényeket ötvöző szemlélettel és módszerrel szabad kutatni, jóllehet a kutatás célját illetően lehetnek különbségek.

A kézikönyv jellege és tartalma indokolttá teszi, hogy a részletekbe is betekintsünk.

I. *Felkészülés a helyszíni vizsgálatra* c. fejezet (BARABÁS J. munkája) tömören összegezi, hogy a kutatónak a helyszíni szemle előtt milyen történeti és bibliográfiai forrásokban kell tájékozódnia és azokat hol találja meg.

II. A *Települési vizsgálatok* c. fejezet (BARABÁS J.) egyfelől hangsúlyozza a hagyományos településrészek feltárásának fontosságát, másfelől részletezi azokat a történeti, morfológiai, életmóddal összefüggő, szociális és egyéb szempontokat, melyekkel a kutatónak a helyszínen számolni kell. Az egységes rögzítés érdekében rendszerbe foglalja — a szakirodalomban első ízben — a várható és rögzítendő ismereteket, az *épületek tömörülését*, a *telekformákat*, az *udvarelrendezés módját* (első kísérlet a kutatásban), az *utcabeépítettség* változatait, az *utcahálózat* morfológiáját és történeti tanulságait, a *dűlőbeosztást*. Mindezt világos vázlatrajzok szemléltetik. A továbbiakban rámutat a településszerkezet átfogó jellemzőire, a *szórványtelepülések*, a *tartozéktelepülések* és *zárt települések* sajátosságaira és történeti hátterükre.

III. *A vizsgálandó épületek kiválogatása, szemlézés* c. fejezet (BARABÁS J.) igen jól sikerült — és ugyancsak első ízben megfogalmazott — praktikus célú összefoglalása mindazon ismereteknek, szempont-rendszereknek, amellyel a népi építészeti emlékeket ki kell választani a helyszínen. A fejezet reálisan tárja fel a várható helyzetet, a nehézségeket és buktatókat a kiválasztásnál, majd példák sokaságával nyújt segítséget az épületek korának, történeti és esztétikai értékeinek feltárásához, rögzítéséhez, az elkerülhetetlen válogatáshoz és minősítéshez. Az információk összegyűjtéséhez adott sok gyakorlati tanács elsősorban a nem néprajzos képzettségű szemlézők munkáját segíti.

IV. A *Tüzetes vizsgálat, az épület leírása* c. fejezetben domborodik ki leginkább a munka kézikönyv jellege. Voltaképpen a magyar népi építészet — építési anyagon, szerkezeteken, alaprajzi kiosztáson, esztétikai megjelenésen keresztül elemzett — történeti alakulását kapjuk itt összefoglalva, melyet ismernie kell a kutatónak ahhoz, hogy a szemlézett épületet vagy annak részeit helyesen értékelje. A *Lakóház* c. alfejezet (BARABÁS J.) hiánytalanul tájékoztat a *falazat*, a *nyílászárók*, a *födém*, a *tetőszerkezet*, a *héjazat*, a *tetőforma* rendszerbe foglalt történeti és táji változatairól, a várhatóan előkerülő elemekről. Az *alaprajz, lakásfunkció* és *tűzhely* c. rész (BARABÁS J.) BÁTKY alapján, de azóta feltárt ismeretekkel kiegészítve, helyenként módosítva foglalja össze a magyar nyelvterület lakóházainak történeti típusait és e típusokat meghatározó részleteket *(alaprajz* és a *helyiségek funkciója, tüzelőberendezés, füstelvezetés)*, rámutatva az alaptípusok ma még fellelhető táji variánsaira, illetve az alaptípusokra utaló még előbukkanó részletekre. — Külön alfejezet foglalkozik a lakóházak és más épületek *külső megjelenésével* (GILYÉN N.), részletezve a történeti építészeti stílusok falusi megjelenésének sajátosságait és változatait, a homlokzatok díszítéseit. Vázolja a *tornácok* múltját, összefüggését az alaprajz és a homlokzat alakulásával, rendszerezi típusait, megjelenési formáit és ezek táji kötődését.

Az egyéb építmények különleges problémái c. alfejezet (BARABÁS J.) a lakóházon kívüli, de a falusi építészeti képhez szorosan hozzá tartozó építmények speciális történeti, szerkezeti és esztétikai kérdéseit tárgyalja, összefoglalva eddigi ismereteinket és utalva a terepmunka során várható változatok előkerülésére. A különleges lakóépületeket is ide sorolja *(barlanglakások, cselédházak, cigánykunyhók)*, mert problémáik mások mint a paraszthézaké, és vizsgálatuk segítheti a kutatás történeti elmélyítését. A lakóház fejezethez hasonló rendszerbe foglalva olvashatunk a fontosabb gazdasági épületekről, a *csűrök*ről, első teljességre törekvő kísérletként az *istállók*ról, továbbá a *présházak* és a *pincék* változatairól, valamint a *gabona-* és a *takarmánytároló építmények*ről. Talán a fellelhető példányok kis száma miatt kissé kurtán foglalja össze a könyv a falu ellátásában fontos *ipari épületeket*, továbbá a *falusi középületeket*, a *pásztorépítményeket*, valamint a *szakrális* épületeket.

A fejezet mondanivalóját, miként a könyv más részeit is, egyszerű vonalakkal rajzolt, de igen szemléletes és jól érthető rajzok teszik teljessé.

V. *Bontási vizsgálatok* c. fejezet (BARABÁS J.) ilyen formában szintén új kísérlet annak bemutatására, hogy az épületek bontás közbeni vizsgálatai milyen új lehetőségeket jelentenek a kutatás számára. Jóllehet e lehetőség közismert és nélkülözhetetlen a szabadtéri néprajzi múzeumok gyakorlatában, ez ideig — amint a könyv is rámutat — azért nem terjed el szélesebb körben, mert a fennmaradt épületek elégséges támpontot nyújtottak a kutatásnak. Az idő haladtával és a hagyományosnak minősíthető épületállomány fogytával egyre inkább arra kényszerülünk, hogy az építészet történetileg is

értékelhető részeit, elemeit az építmények bontásakor tárjuk fel. Ez a fejezet részletesen elemzi az ilyenkor követendő módszert, a megfigyelés és adatrögzítés gyakorlatát, továbbá finom érzékkel mutat rá arra, hogy az előkerülő részletek, elemek tájanként milyen következtetéseket tesznek lehetővé.

VI. A *Felmérés* c. fejezet (GILYÉN N. munkája) elsősorban a műszakilag nem képzett kutatók számára nyújt nélkülözhetetlen ismeretanyagot és könnyen elsajátítható gyakorlatot. Tudomásunk szerint ez is első ízben publikált útmutató a népi építészeti kutatómunka eredményei műszaki igényességű, pontos rögzítéséhez. A számos rajzban rögzített példával illusztrált fejezet bemutatja a különböző céllal készítendő felmérések fajtáit és azok gyakorlati végrehajtását, a településrészlet, illetőleg a telek, az udvar helyszínrajzi felmérését, az épületek felmérését, számos részletre kiterjedő gyakorlati tanáccsal. Igen figyelemreméltó a könyv záró része, mely a felméréssel kapcsolatos fényképezéssel, a fényképek dokumentatív szerepével foglalkozik.

A kis kézikönyvet az *ajánlott források* és a gyakorlati meggondolásból csoportosított *szakirodalom* jegyzéke, valamint *tárgymutató* egészíti ki.

Az utóbbival kapcsolatban elismeréssel kell szólnunk a szerzőknek arról az — előszóban is bejelentett — törekvéséről, hogy felszámolják a népi építészeti szakirodalomban és kutatásban tapasztalható terminológiai zűrzavart, mely nem egy esetben volt félreértések forrása, és egyáltalán nem segítette elő a néprajzkutatók és az építészek együttműködését. Voltaképpen új terminológiai szótárt alkottak, melyet az egész könyvön következetesen végigvittek (kurzívval kiemelve), és amelyben a műszaki nyelv terminusai, a néprajzi terminológiák, tájnevek, sőt általuk alkotott új terminusok is előfordulnak. Ha egyik-másik kifejezés vitatható is, az egyöntetűség és az egyértelműség érdekében a szójegyzékben felsorolt terminusok jövőbeni használata ajánlható.

Végül elismerés illeti a Műszaki Könyvkiadót a praktikus formátumú, szép kiállítású, német, angol és orosz nyelvű kivonatokkal is ellátott könyvecske jelentős példányszámban történt közreadásáért.

Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Gondolat Kiadó. Budapest, 1979. 370 l.

Markó László

Történetírók Tára címmel a Gondolat Kiadó új sorozatot bocsátott útjára, melynek feladata — többek között — felmérni azt, hogy „meddig jutottak el a korábbi nemzedékek kutatói egy-egy korszak bemutatásában" — mint a kötet fülszövegében olvashatjuk.

Az első kötet — melynek szerkesztését GLATZ Ferenc (egyben sorozatszerkesztő is) végezte — DOMANOVSZKY Sándort választotta bemutatásra. Külön gondot okozott azonban a szerkesztőnek, hogy DOMANOVSZKY sok irányú kutatásaiból melyik területet emelje ki (13. l.). Végül is a gazdaság- és társadalomtörténet mellett döntött — véleményünk szerint helyesen —, mert e kutatási terület komplexitása lehetőséget nyújt arra, hogy az olvasó DOMANOVSZKYT történetírói kvalitásai és eredményei teljességében ismerje meg.

E célra igen alkalmasak azok a tanulmányok, melyek a kötetbe kerültek. DOMANOVSZKY itt közölt két munkája: *A szepesi városok árumegállító joga* (1922.) c. könyvének egy részlete és *A harmincadvám eredete* (1916.), a magyarországi kereskedelem történetére vonatkozó ismereteinket gyarapítják. A többi tanulmánynak már kisebb-nagyobb mértékben néprajzi vonatkozásai is vannak.

DOMANOVSZKY tanulmányainak értékét csak helyes tudománytörténeti szemlélettel tudjuk felmérni. Így vizsgálva az 1938-ban megjelent *A mezőgazdaság Szent István korában* c. tanulmányát, megállapíthatjuk, hogy az igen jól tükrözi a korabeli tudomány színvonalát. A honfoglaló magyarság gazdálkodásáról akkor jóformán csak az igen gyér — és egymásnak gyakran ellentmondó — írott források álltak rendelkezésre. A kutatás tudatában volt ezek elégtelen voltának, ezért igyekezett hasznosítani főleg a nyelvészet, de már egyre inkább az etnográfia és archeológia eredményeit is. DOMANOVSZKYnál teljes mértékben érvényesülni látjuk e törekvést. A magyarság társadalmi rendjének vizsgálatánál analógiaként utal a nomád kirgizekre, bár kétségtelen, hogy a társadalmi viszonyokat még jórészt a hagyományos források alapján rajzolja meg. Ugyanígy jár el a gazdálkodás vizsgálatánál is. Megemlíti, hogy milyen fontosak lennének a magtörténeti kutatások (38. l.). Ezen a téren azóta jelentős mértékben haladt előre a tudomány. DOMANOVSZKY sokat várt a földművelés fejlődésének vizsgálatában KOVÁCS László

úttörő ekekutatásaitól. Az ekekutatások azóta jelentős eredményeket hoztak (főleg Balassa Iván munkássága nyomán), és a magtörténeti (valamint archeozoológiai) vizsgálatokkal együtt hozzájárultak a honfoglaló magyarság életének jobb megismeréséhez. Domanovszky egyébként a magyarságot a honfoglalás idején félnomád jellegűnek tartotta, e téren a kutatás — rengeteg részeredményen kívül — nemigen jutott előbbre.

Egy összefoglaló magyar társadalomtörténet megírása kapcsán foglalkozott az eddig kiadatlan *Vita a magyar nép eredetéről* c. vázlatában a magyarság honfoglalás előtti történetével. Főleg nyelvészeti érvek alapján ő is a finnugor származás elméletét fogadja el, ezt azonban néprajzi jellegű bizonyítékokkal is igyekszik megtámogatni. Hivatkozik Jankó Jánosnak a magyar halászat eredetét tárgyaló munkájára. Jankó e könyvében cáfolta azt a nézetet, miszerint a magyarság fő foglalkozása a magyar—osztják együttélés idején a halászat lett volna. A történetírás és etnográfia kapcsolata azonban nyilvánvalóan nem abban áll, hogy csak az előbbi kaphat ösztönzést az utóbbitól. Ez megfordítva is igaz. Erre jó példa lehet Domanovszky *Mázsaszekér* c. 1917-ben megjelent tanulmánya. A népi fuvarozásra vonatkozó ismereteket is gyarapíthatja ez az írás, mely gazdag okleveles adatok alapján tárja fel a középkori magyar kereskedelem-, szállítás- és technikatörténet addig ismeretlen területét. Összefoglalóan megállapítja, hogy a mázsaszekér (a későbbi társzekér) „felbukkanása tehát kereskedelmünknek a XIII. század folyamán történt fellendülésével kapcsolatos. Típusa a könnyű magyar szekerekkel szemben külföldi származásra vall . . . Nagy jelentősége a fuvarozás nagy átalakulásának idején, a XVI. század elején szűnt meg a kocsinak az áruforgalom lebonyolításába való bevonásával" (128. l.).

Domanovszky viszonylag keveset írt a magyar parasztság múltjáról. Ezért különösen érdekes *A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez* c. 1938-ban írt tanulmánya, amely itt jelenik meg először magyar nyelven. A szerző jórészt tanítványai eredményeit használta fel, és elemzésének lényege: „a majorsági gazdasági szervezet . . . Magyarországon különböző speciális okok következtében hosszú időn keresztül nem válhatott uralkodó gazdasági típussá . . . " (191. l.). Véleménye szerint hazánkban a majorsági gazdálkodás igazában csak a napóleoni háborúk időszakában virágzott fel.

Kissé más jellegű az a két tanulmány, melyek eddig még nyomtatásban nem láttak napvilágot *(Az Árpád-kori társadalom differenciálódása; Társadalom és művelődés Mátyás korában)*. E tanulmányokat olvasva csak sajnálhatjuk, hogy szerzőjüknek — egyéb feladatai miatt — nem volt ideje nagy tervének, az összefoglaló magyar társadalomtörténetnek a megírására. Talán ezt akarta pótolni a *Magyar Művelődéstörténet* kiadásával, mely azonban — heterogén jellege miatt — ezt a feladatot nem tudta teljesíteni.

A kötetben található latin idézeteket szögletes zárójelek közé iktatva fordításban is közlik (Soós István munkája). Nem világos számunkra, hogy miért nem használták fel a meglevő magyar fordításokat, és miért maradtak el az átültetések a majorsági gazdálkodásról szóló tanulmányban. Ettől eltekintve csak néhány apró sajtóhiba fordul elő. (111, 193 l. stb.).

A kötet végén találjuk Domanovszky Sándor összes műveinek Varga István által összeállított bibliográfiáját, amely további tájékozódás kiindulópontja lehet az olvasó számára, valamint az igen gondosan összeállított névmutatót, mely jelentősen megkönnyíti a könyv használatát.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 194 l.

Poór János

Mezőgazdaságunk történetének kutatása eddig is jelentős eredményekkel büszkélkedhetett. Számos kiváló résztanulmány s nem egy monografikus feldolgozás áll rendelkezésünkre az agrártörténet különböző vetületeit illetően (Szabó István, Eckhart Ferenc, Varga János, Wellmann Imre és mások munkái). Ennek ellenére nincs könnyű helyzetben az a kutató, aki egy nagyobb korszak szintetikus igényű feldolgozására vállalkozik. Különösen akkor, ha figyelme középpontjában a népesedés, a mezőgazdasági technika, a földművelés és állattenyésztés módszerei, a termelőerők állapota és fejlődése, a terméseredmények stb. állnak. Kevés és hiányos a rendelkezésre álló forrásanyag, a különböző összeírások nem egységes adatfelvételi módszerei miatt nehéz a különböző adatsorok egymással való összevetése. Tovább bonyolítják ezt a regionális különbségekből adódó problémák, a területenként más és más mértékek, szolgáltatások és szokások.

WELLMANN Imre ebben a könyvében, a magyar mezőgazdaság XVIII. századi történetét dolgozta fel. Ez a korszak nem azért különös jelentőségű az ország történetében, mintha valami forradalmi változás zajlott volna le — írja bevezető soraiban —, hanem azért, mert a török uralom megszűnésével nagy mezőgazdasági területek kapcsolódtak vissza az ország gazdasági vérkeringésébe. A könyv középpontjában e töröktől visszafoglalt területeknek a berendezkedése, újranépesedése áll.

Az előző korszak hagyatéka (ezzel foglalkozik az első fejezet) az a „szinte egzotikus világ" volt, ami az elnéptelenedés, pusztásodás következtében tárult a külföldi utazók szeme elé, még évtizedek múlva is.

A második fejezet az újjáépítés és regenerálódás hosszan tartó folyamatát vizsgálja. Ennek a résznek az elején kitér a szerző az állami telepítéspolitikára, arra a felemás eredményre, amit a németek betelepítése jelentett. Ennél fontosabbnak tartja és nagyobb teret szentel annak a magyar jobbágyvándorlásnak, amely a volt török területeken kívül jelentkezett, a szabadabb jogállású területek felé való áramlás formájában. Ez ugyanis, több más tényezővel együtt (ahogyan azt már VARGA János is kimutatta) kiélezte és átmenetileg a jobbágy javára döntötte el a nemes és a jobbágy harcát. A sorozatos tilalmak sem tudták megakadályozni ugyanis (legfeljebb fékezték) a jobbágyvándorlást, a jobbágyság egy részének szabad költözésűvé válását. E korszak eseményeinek fontos szerepe volt abban, hogy a magyar jobbágyság széles rétegei menekültek meg az örökös jobbágyság kötelékeitől.

Ugyanebben a fejezetben foglalkozik a szerző az újra benépesedő terület gazdasági szervezetével. A mezővárosi szervezethez kapcsolódva kiépülő tanyarendszernek szerinte számos előremutató eleme volt. Elsősorban: nyitás volt az individuális, közösségi kényszertől megszabaduló, ezáltal a vállalkozó kedvet előmozdító gazdálkodásmód felé. (Ez benne rejlett a tanyarendszerben, bár — erre a szerző is többször utal — a kedvezőtlen gazdasági folyamatok miatt a pozitív alternatívák nem tudtak igazán kibontakozni.) Az újonnan betelepülő vidék más, nem mezővárosokhoz kapcsolódó részein viszont a földesúri hatalom a század második felére kiépült, megerősödött az úri joghatóság a jobbágyközösségek fölött, s az új terület nyújtotta előnyök lassan elenyésztek. Ettől függetlenül általában véve az egész országban a termelőerők lassú fejlődését állapítja meg a szerző.

A következő fejezet mintegy a lassúság okaira mutat rá. Hiányzott először is a belső piac. A tízezernél több lakost számláló városok lakossága mindössze 3,9%-ot tett ki. Rosszak voltak az utak, nehezen hajózhatók a folyók. A már emiatt is eleve szűk lehetőségű paraszti árutermelést aztán végképp tönkretette az árutermelésbe bekapcsolódó, majorkodtató nagybirtok, amely azonban a paraszti árutermelés befullasztása árán sem tudott fejlett árutermelő üzemet létrehozni. Pénz- és tőkehiánnyal küszködve, részben a parasztoktól szolgáltatásként kapott területre, részben robotra épült, s csak utolsó sorban az előbbre mutató bérmunkára. A belső visszahúzó tendenciákhoz járultak a külsők is. A bécsi udvar sokat vitatott gazdaságpolitikáját illetően WELLMANN Imre egyértelműen (és dokumentáltan) annak elnyomó jellege mellett foglal állást.

Könyve befejező részében először a különböző tájegységek lassan nivellálódó különbségeit vizsgálja. Ennek során olyan gondolatokat vet fel, amelyek bővebb kifejtést is megérdemeltek volna. Az ország két különböző tájegységét (északi és nyugati, illetve déli és keleti vidék) a közösség és az egyén egymáshoz való viszonya alapján állítja szembe egymással. A nyugati országrész jobbágyrendszerében előrébb haladt az egyén emancipálódása a közösség alól, míg az keleten, a magát az egyént (egyes jobbágyot) reguláló normáival jóval tovább tartotta magát. Ez a probléma azért érdemelt volna több figyelmet, mert nagyobb összefüggésekben is itt rejtőzködnek valahol a nyugati és a keleti típusú fejlődés titkai, ennek a viszonynak a változása jelzi a kapitalizmusba való átmenet fokát.

Végül, s néprajzi szempontból ez a könyv legérdekesebb része, áttekinti a szerző a mezőgazdasági munka különböző ágazatait, a munkavégzés eszközeit, módszereit, a terméshozamokat, a XVIII. század új növényfajtáit (kukorica, burgonya, dohány stb). Megvonva a XVIII. századi fejlődés mértékét, lassú növekedést konstatál. Ha azonban a magyar agrárfejlődést az európai mezőgazdaság rendszerébe állítja, azt kell megállapítania, hogy Magyarországot még a század végén sem érte el a Hollandiában és Angliában már a XVII. században kiteljesedő mezőgazdasági forradalom hulláma.

WELLMANN Imre gazdag forrásanyagra és előtanulmányokra támaszkodó, élvezetes stílusban megírt munkája minden bizonnyal rövidesen a magyar agrártörténeti kutatások alapműve lesz.

Prasličková, Mária: Brdárstvo a voštinárstvo v západnom Gemeri. Vidalo Východoslovenské vydavatel'stvo v Košiciach pre Gemerskú vlastivednú spoločnost' v Rimavskej Sobote. Rimavska Sobota, 1979. 359 l., 52 rajz, 204 fénykép, 17 színes fénykép, 6 térkép, 12 táblázat.

Selmeczi Kovács Attila

Mária PRASLIČKOVÁ könyve két sajátos népi foglalkozásról: a bordások és a sonkolyosok tevékenységéről nyújt részletes leírást. A nyugat-gömöri Blh patak völgyében fekvő falvak szegényparasztjai különböző háziipari munkákkal igyekeztek biztosítani megélhetésüket. A szerény méretű földművelés mellett űzött mesterkedések között a szövőszékekhez nélkülözhetetlen bordák készítése és a viaszolvasztás volt a legjelentősebb. Mindkét foglalkozás, amelyre az etnográfusok figyelme kevésbé terjedt ki, ehhez a tájhoz kötődő nagy hagyománnyal rendelkezik. Így a helytörténeti kutatásokat hatékonyan támogató Gömöri Honismereti Társulat e legutóbbi kiadványával a néprajzkutatás számára is jelentős munkát adott közre. Noha a könyv szerzője már korábban mindkét kiegészítő háziipari tevékenységet publikálta (*Brdárstvo v západnom Gemeri.* Slovenský národopis XIII. 1965. 322—392., *Voštinárstvo v západnom Gemeri.* Slovenský národopis XIV. 1968. 31—81.), mégis hasznos és indokolt a témakör együttes vizsgálata, monográfikus feldolgozása. Ugyanis a merőben eltérő munkatechnika ellenére számos tényező összekapcsolja a két foglalkozást, pl. azonos tájhoz és társadalmi réteghez kötődnek, minden munkaeszközüket házilag állítják elő, a nyersanyagot hasonló módon szerzik meg, a munkafolyamat — a mezőgazdasági munkák függvényeként — egyaránt idény jellegű, a termelékenység alacsony, az értékesítést az előállítók végzik, tehát egyik sem lépi át a kisárutermelés korlátait.

A monográfia szerkezeti felépítése a bordakészítés és a viaszolvasztás részletes munkatechnikai leírására támaszkodik. A két terjedelmes fejezetet a kutatási terület szociálökonómiai vizsgálata vezeti be, majd a speciális mesterségek gazdasági és kulturális jelentőségének értékelése kapcsolja össze. Mindkét foglalkozás nagy helyi hagyománya tette lehetővé, hogy a szerző az 1960-as évek elején még szinte teljességében ragadhatta meg e háziipari munkafolyamatokat. A rendkívül alapos terepkutatást (15 helységben 120 adatközlő információját) beható archivális adatfeltárással és gazdag dokumentációs, illusztratív anyaggal egészítette ki. A speciális háziipari tevékenységek vizsgálatában következetesen érvényesítette a társadalomnéprajzi aspektust. Ennek köszönhető, hogy az eltérő munkafolyamatok alapos leírása mégis monografikus egységbe rendeződik.

A bordások tevékenységével kapcsolatban külön is említést érdemel az értékesítés módja. A század elején évente átlagosan készített 12 000 bordát a téli hónapokban — a házi szövés főidényében — saját maguk értékesítették. A gömöri bordások ponyvába kötött több tucat különböző méretű bordával a hátukon faluról falura jártak, olykor 200—300 km távolságot is megtettek. Termékeik minőségéről és kedveltségéről vall, hogy az 1930-as években, amikor erőteljesen korlátozták magyarországi mozgásukat, az itthon készített szabolcsi, szatmári bordákat *szlovák bordának* mondva árusították a hutai üvegesek (Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Zemplén m.), akik a téli hónapokban a jövedelmezőbb szövőszékborda értékesítésével foglalkoztak.

A sonkoly felvásárlásának és a viasz előállításának produktivitását jelentékenyen növelte a *méhviaszolvasztó társulatok* megalakulása, amelyek az értékesítésről is gondoskodtak. A múlt század végétől az 1930-as évekig terjedő tevékenységükről a különböző gazdasági feljegyzések, olvasztási könyvek adatai alapján rajzol részletes képet a szerző. A csaknem minden nyugat-gömöri faluban működő társulatok munkáját az esztrényi méhviaszolvasztó társulat bemutatásával reprezentálja. (Ennek önálló feldolgozását is közreadta: *Zábojný spolok voštinárov v obci Ostrany.* In: Gemer 3. Red. Adam PRANDA. Rimavska Sobota, 1978. 5—84.) A viaszkészítés alapanyagát, a sonkolyt elsősorban Magyarországon szerezték be. A nagyobb területet átfogó vándorkereskedésbe a gömöri háziipari termékeket, elsősorban a különböző faeszközöket is bevonták cserecikként. Az 1930-as évek elejének gazdaságpolitikai intézkedései következtében szűnt meg ez a nagy hagyománnyal rendelkező cserekapcsolat, majd a viaszolvasztás tevékenysége is.

A bordások és a sonkolyosok — foglalkozásukból eredő mobil életmódjuk, széles érintkezéseik révén — a falusi társadalom sajátos rétegét alkották. Világlátásuk, élettapasztalatuk többnyire kitűnő elbeszélőkké avatta őket. A szerző nem mulasztja el a vándoriparosok ajkán élő mondák, igaz történetek, anekdoták, dalok közlésével személyiségüket a folklór felől is megközelíteni. A könyvhöz csatlakozó terminológiai jegyzék, szakszómagyarázat pedig önmagában is bizonyítja a nyugat-gömöri terület meglehetősen vegyes nemzetiségű lakosságának interetnikus kapcsolatait.

Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 356 l.

Hofer Tamás

HAUSER Arnold kötetében „hazaérkezett" egy eredetileg 1957-ben németül írt jelentős szöveg a népművészetről. Ez a kötet ötödik fejezete: *Művészettörténet műveltségi rétegek szerint: népművészet és népszerű művészet* (231—301. old.). Maga a kötet azoknak az elvi alapoknak a kifejtésére íródott, amiken HAUSER nagy munkája *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* nyugszik. Amiképpen ott összefonódva tárgyalta képzőművészet, irodalom, zene alakulását — a képzőművészetnek mégis bizonyos elsőbbséget adva, mivel benne jelennek meg legtisztábban a stílussajátságok — úgy ebben a fejezetben is együtt esik szó népköltészetről, népzenéről és a tárgyakat formáló népművészetről, szerény hangsúlyeltolódással az utóbbi felé.

HAUSER a népművészet és népköltészet kérdését több tekintetben is eltérő módon közelíti meg, mint itthon szokásos. Itthon a népművészetről szinte kizárólag etnográfusok írnak, — HAUSER a népművészettel foglalkozó (nálunk hiányzó) művészettörténeti tradíciókhoz kapcsolódik. Szeme előtt az egész emberiség (pontosabban Európa és a közelkeleti archaikus civilizációk) nagy, „szigorú" művészetének története áll, s hogy ennek a mindenkori elit-vonulatnak a társadalmi helyét ki tudja jelölni, fordítja figyelmét a többnyire írástudatlan falusi rétegek és a „félművelt" városi tömegek művészi igényeinek kielégítésére. Részben a fölhasznált művészettörténeti források (így A. RIEGL, R. FORRER, K. FREYER, W. FRÄNGER) alapján szeme előtt főként a német, kisebb mértékben a francia, németalföldi stb. népművészet tárgyai állnak. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ugyan Európa-szerte szokásos általános kijelentéseket tenni „a népművészetről", hallgatólag föltételezve, hogy ugyanarról van szó, ezek a kijelentések azonban gyakran tükrözik a népművészet tárgyi állományának és társadalmi helyzetének országonként-tájanként mélyrehatóan különbségeit — voltaképp igen különböző jelenségekre vonatkozhatnak. Végül gondolni kell arra is, hogy ez a magyarul újonnan megszólaló írás több mint húsz éves. (Van egyébként egy fiatalabb, átírt változata is a szerző 1974-ben megjelent *Soziologie der Kunst* című könyvében.) Manapság nehezen érthető, hogy az ötvenes évek elején az utóbb 17 nyelvre lefordított „társadalomtörténet" kiadása ügyében hosszasan kellett harcolni — annyira idegenszerű volt a művészeten belüli immanens okok és mozgató erők helyett akkoriban a társadalmi meghatározók keresése. Érdemes megemlíteni, hogy a népművészetnek rétegművészetként történhető értelmezése is fenntartásokkal, ellenvetésekkel találkozott a német néprajzi irodalomban még a korábbi évtizedek irodalmát erős kritikával felülvizsgáló „társadalomtudományi" etnográfusok részéről is (vö. Herbert SCHWEDT: *Zur Geschichte des Problems „Volkskunst"*. Zeitschrift für Volkskunde 1969. 169—182.)

A magas művészettel való kapcsolat kulcsa HAUSERnál azoknak a csoportoknak a szociológiai körülhatárolása, akik a népművészetet hordozzák. HAUSER itt a „műveltségi réteg" (Bildungsschicht) fogalmát használja. A műveltségi szint és az osztályhelyzet összefüggésének tisztázását külön elvégzendő feladatként jelöli meg (232. old.). Ebben ugyan egy elitcentrikus, a mai néprajzi terminológiától idegen műveltség, illetve kultúra-fogalom tükröződik, ami a népművészetet éltető „nem művelt, nem városi-ipari néprétegektől" megtagadja a műveltséget (nyilván az újkori európai társadalmak formális képzési rendszeréből való kirekesztettség értelmében), azonban tartalmazza azt a gyümölcsöző felismerést is, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet csak áttétellel, a történeti alakulásban bizonyos önállósággal változó életformákon, életstílusokon, Max WEBER és Pierre BOURDIEU kifejezésével „státuszcsoportokon" keresztül befolyásolja a művészeti tevékenységet.

Milyen módon művészet hát a falusiaké? HAUSER az „igazi, szigorú művészetet" veszi összehasonlítási alapul, amely „mindig az élet problémáival néz farkasszemet, a létezés értelméért folytatott küzdelem". Ezzel szemben a népművészet „játéknál s ékítménynél alig egyéb" (233. old.). Választhatott volna más összevetést is, hiszen a „társadalomtörténet" földolgozta az őstörténeti korszakok és az archaikus civilizációk művészetét is, ahol a művészet az újkori városi Európától eltérően szintén mélyen be volt ágyazva a vallásos elképzelések, rítusok és a mindennapos életvitel rendszerébe. Így azonban „a művészeten kívüli mozzanatok" nagy szerepe a népművészetben inkább mint eltérítő, korlátozó idegen elem szerepel, és el is marad a kísérlet arra, hogy ezekben a paraszti művészeti megnyilvánulásokban egy sajátos emberi létforma értékrendszerének, világképének áttételes kifejezéseit keresse.

A népművészetet az „igazitól" megkülönböztető „negatív vonások" egyik legfontosabbja, hogy a népművészet, népköltészet kevésbé épül az individuumra — bár nem

is közösségi művészet abban az értelemben, hogy a hordozó társadalmi csoport személyi különbségek nélkül hozná létre, vagy valamilyen közös lelki diszpozíció működne benne. A nép is elsősorban fogyasztóként viszonyul a népművészethez (mint az összes többi réteg tagjai is) és nem alkotóként, termelőként. A tanulmány összegezi a német kutatásokat a magas művészet és a népművészet közti kétirányú kapcsolatokról és az átvett elemeknek a népművészetben történő átformálódásáról, sematizálódásáról, tektonizálódásáról, illetve széthullásáról — másfelől új stílussajátságok megjelenéséről (244, 251—252. old.).

Hogyan illeszkedik be így a történelembe, illetve a művészet történetébe a népművészet? A rendelkezésére álló irodalomból HAUSER arra a következtetésre jut, hogy megfelelő források hiányában nem lehet a népművészet történetéről beszélni a népművészet egyes jelenségcsoportjainál, műfajainál sincs meg a kezdeti, virágzó és késői szakaszokra tagolt fejlődési ritmus. Ezt a megállapítást azóta módosítani lehetne. A népművészet történeti ábrázolását akadályozza az is, hogy nem törekszik stílusegységre, és mindig más rétegek művészetével kölcsönhatásban változik. Ezt szintén módosítani lehetne azzal, hogy bár a népművészet nagyobb mértékben hordozhat heterogén stíluselemeket mint a többi társadalmi réteg művészete (melyekről egyébként éppen HAUSER mutatja ki, hogy párhuzamosan különböző stílus-tradíciókat vihetnek tovább), mégis érvényesülnek benne olyan általános, korszakokra jellemző tendenciák, amelyek hasonló irányban módosítják a tájak, műfajok szerint igen változatos összkép valamennyi (vagy igen sok) elemét.

Magának a népművészetnek mint jelenségnek a történetéről azonban világos képet vázol a kötet. A reneszánsz után látja azt a rétegek szerinti differenciálódást, amelyik a sajátosan falusi népművészet kialakulásához vezet, mely a XVIII. században dolgozza ki a tárgyi világban is, a népköltészetben is legsajátosabb formáit (270—273. old.).

HAUSER úgy ír, mint aki távolról, nagy földrészeket átfogó térképen olyan csúcsokra, mint Michelangelo vagy Rembrandt függesztett figyelemmel próbálja elhelyezni a lapályokon a parasztok tárgyait. (Távol, Angliában, meglehetősen magánosan, meg nem értő diákokat oktatva írta ezeket a szakaszokat.) Számunkra tanulságos látni ezt a térképet és tárgyilagosságra törekvő szempontjait. A parasztok és a „félművelt" városi tömegek is a történelem köznépét jelentik számára, a „nép" fogalomhoz számunkra tapadó nemzeti, ideológiai konnotációk nélkül. Az általa rajzolt józan kép épp ezért hasznos számunkra. De — a HAUSER-választotta alapon maradva is — hozzá kell tennünk, hogy míg Michelangelóval vagy Rembrandttal saját kifejezési „kódjukat" figyelembe véve társalog, a parasztokat szinte mint természeti jelenségeket csupán kívülről nézi.

Peesch, Reinhard: Volkskunst. Umwelt im Spiegel populärer Bildnerei des 19. Jahrhunderts. Akademie-Verlag. Berlin, 1978. 164 l.

Verebélyi Kincső

Sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalom nem bővelkedik olyan feldolgozásokban, amelyek megalapozott társadalomtörténeti szemlélettel, megfelelő esztétikai ismeretek birtokában vállalkoznának a tárgyi népművészet egyes területeinek konkrét elemzésére. Éppen ezért üdvözölhető örömmel a fenti könyv, mivel tanulságos módon köti össze az elméleti általánosítást a XIX. századi német népi kultúra némely tárgycsoportjának a művészi alakítás esztétikai értékelését is magában foglaló elemzésével.

A bevezető, az elméleti alapvetést tartalmazó első fejezet — *Volkskunst im 19. Jahrhundert. Die Art und Weise ihrer Produktion und Konsumtion* — abból a gondolatból indul ki, hogy a népművészetet az azt előállító és fogyasztó, történelmileg, gazdaságilag, társadalmilag meghatározott mindenkori osztálytársadalom mint rendszer részeként kell vizsgálni. A népművészetet igénylő és az ezeket az igényeket kielégítő társadalmi rétegek életmódja határozza meg azokat a kereteket, amelyeken belül a népművészetben is kifejezésre jutó sajátos világszemlélet a hagyományos munkatapasztalatok, technikai ismeretek alapján, meghatározott esztétikai normáknak, ikonográfiai elemeknek az érvényre juttatásával tükrözi az említett rétegeknek a művészi formákkal, ezek funkciójával és értékével kapcsolatos elvárásait. A kézműipar, háziipar, illetve a manufaktúra keretein belül előállított termékek egyik jellemzője — minden professzionalizmus ellenére — a technikai eszközök szegényes volta, a hivatásos művészetből vett minták megkésett és egyszerűsítő követése, az alapanyagok kiválasztásánál a könnyű hozzáférhetőség értékelése. Másrészt jól megfigyelhető az előállított daraboknál a befektetett munka és ügyesség megbecsülése, a különféle anyagoknak a megszokottól eltérő, olykor meghökkentő módon kombinált felhasználása vagy természetes formáknak mint adottságoknak kifejező eszközként való beállítása.

Szociológiai szempontból nézve, a népművészeti produktumok előállítói között éppen úgy szerepelnek parasztok, pásztorok, falusi kisiparosok, mint városi polgárok vagy proletárok, a fogyasztók között ugyanígy. Ez utóbbi megállapítás igazolása ugyan nehezebb, mivel a népművészeti tárgyak gyűjtése és feldolgozása a legutóbbi időkig annak a felfogásnak a jegyében zajlott, miszerint a népművészet paraszti művészet, és ennek megfelelően leginkább a paraszti háztartásban található „ősi", „régies" tárgyak felmérésére terjedt ki. Az „ősi"-nek és a „parasztinak" a XIX. századból való azonosítása a két világháború közötti időkben jól megfelelt az uralkodó ideológiának. Ugyanezt szolgálta a regionális sajátosságoknak fajelméleti alapon történő értelmezése, amelyet 1945 után a történelmi fejlődés jellemzőit szem előtt tartó vizsgálatok váltottak fel.

A *funkció* szempontjából a népművészet megjelenésének *három* területét különíti el paraszti környezeten belül a szerző: az *első* a *reprezentáció* szférája. A díszített munkaeszközök, dísztárgyak, viseleti darabok elsősorban a tulajdonos társadalmi helyzetét, kor, foglalkozási, nem szerint megkülönböztetett csoporthoz való tartozását voltak hivatva kifejezni. Érdekes, hogy a szerző éppen az említett jelszerűségben látja az egyik okát annak, hogy bizonyos régies formák viszonylag hosszú időn keresztül változatlanul fennmaradhattak. A reprezentatív népművészeti tárgyak által jelölt társadalmi vonatkozások megváltozása, megszűnése maga után vonja az említett tárgyak megbecsülésének, értékelésének megszűnését is, miközben az említett funkció betöltésének módja is átalakul. A népművészet megnyilvánulásának *második* területe a szerző felfogása szerint az *ideológiai-vallási* szférához kapcsolódik, míg a harmadik terület az egyéni kapcsolatokat kifejező *szokások* gyakorlásánál, illetve a naptári ünnepek alkalmával használt tárgyakat foglalja magában. A *városlakók* népművészetének funkcionális szemléletű áttekintésénél is az életmódtól indul ki R. Peesch. Így különíti el azokat a tárgyakat, amelyek a *társadalmi helyzetet*, tehát elsősorban a céh mint társadalmi testület működését jelzik, és azokat a tárgyakat, amelyek egyéb közösségi vagy egyéni *szokások*hoz köthetők. A reprezentációs törekvések helyett vagy mellett a közvetlen környezet alakításában, a lakás berendezésében a *dekoratív* elemek kedvelése a jellemző.

A továbbiakban a szerző nem a fentiekben jelzett területi felosztást követve ad áttekintést a népművészet egészéről, hanem egy-egy tárgycsoportot mutat be, továbbra is a társadalmi-kulturális környezet, a forma és funkció kölcsönhatását szem előtt tartva, illetve ezt a kölcsönhatást a választott műfaj alakulásán keresztül elemezve. A *Spielzeug* fejezetben a népi gyermekjátékoknak a természetes alapanyagok és a megformáltság mértéke szerinti felosztását adja, de kimerítően foglalkozik a XIII. század óta dokumentálható kézműipari, később ipari játékkészítéssel, játéktípusokkal és figurákkal is.

A németországi népművészet alakulásának történetében jelentős korszak a XIX. század első harmada, amikor is nemcsak a népművészeti tárgyak száma szaporodik, nemcsak a népművészet megnyilvánulásainak köre bővül, hanem az ornamentális elemek háttérbe szorításával egyre erőteljesebben jut kifejezésre az ábrázolás igénye. A népies, illetve népszerű irodalmi termékekkel, nyomtatványokkal egy időben vagy éppen ezek hatására a népi plasztikában is genre jelenetek tűnnek fel. Az ún. érchegységi népművészet *(Beispiel: Erzgebirgische Volkskunst)* példáján mutatja be a szerző, hogy a fából faragott figurákból komponált együttesek, dísztárgyak, reliefszerűen alakított vagy mechanikai trükköket is alkalmazó szobadíszek, játékok, betlehemek hogyan tükrözik az adott terület lakóinak, az érchegységi bányászoknak mindennapjait. Hasonló módon elemzi a könyv egy másik fejezete — *Beispiel: Maritime Volkskunst* — Észak-Németország tengeri partvidékén a XVIII—XIX. században, elsősorban a hajósok körében kialakult sajátos művészeti tevékenységét. Végül *Gesichter der Dinge* cím alatt az ember, illetve az állat alakú edények és szerszámok bemutatására vállalkozik a szerző. A felsorolásnál és a tematikai-morfológiai csoportosításnál sajnos nem jut itt messzebb: az említett tárgyakat metaforáknak tekinti, és keletkezésüket a külső, alaki-formai hasonlósággal magyarázza.

Meglepően új megállapításokat ugyan nem tartalmaz a fentiekben ismertetett mű, s vannak olyan gondolatok is, amelyeknek bővebb kifejtését szívesen olvastuk volna — például a reprezentatív népművészet jelszerűségéről vagy az antropomorf és zoomorf tárgyak esztétikájáról —, mégis az alaposabban kidolgozott részek kárpótolnak a kisebb-nagyobb hiányosságokért. Az érchegységi népművészet alakulását bemutató fejezet, a könyv legsikeresebb része, példamutató körültekintéssel tárja fel az adott korszak társadalmi és művelődéstörténeti vonatkozásait, aminek következtében nemcsak az érchegységi fafaragás típusainak, formáinak előképei, az irodalmi és képzőművészeti műfajok kölcsönhatásai, hanem a befogadás alapját képező ízlés változásai is világosan kirajzolódnak. A megközelítésnek ez a módja példa arra, hogy hogyan lehet a népi kultúra történetének vizsgálata felől a kutatásokat művelődéstörténeti összefüggések irányába kiterjeszteni.

Geijer, Agnes: A History of Textile Art. Pasold Research Fund in association with Sotheby Parke Bernet. London, 1979. XII. + 420 l., 111 szöveg közti rajz, 4 színes és (95 táblán) 203 fekete-fehér fénykép.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

A könyv először svédül jelent meg: *Ur textilkonstens historia.* Lund, 1972. A nagy érdeklődésre való tekintettel adta közre monográfiáját angol nyelven is a szerző. Egyúttal az időközben megjelent idevonatkozó szakirodalmat is beledolgozta.

A mű címe túl általános, tartalma konkrétabb: a szövőművesség — főleg technika — története a legkorábbi emlékektől a XX. századig (hangsúllyal az ókor és a középkor), különös tekintettel Skandináviára, amely kulcsfontosságú terület ebben a témában.

Agnes Geijer régóta vezetője a stockholmi Riksantikvarieämbetet (Országos Régészeti Hivatal) Textilgyűjteményének. Ott és a Historiska Museet tárgyai között huzamosan végzett restaurátor gyakorlata és szövetelemzései alapozták meg könyvét. Más svéd és skandináv gyűjteményeken kívül sok nyugat-európai és egyesült államokbeli történeti anyagot is áttanulmányozott. Arra a következtetésre jutott, hogy Skandináviában, ahol háborúk és forradalmak kevésbé pusztítottak mint Európa más tájain, a nép kezén sok kézi szövőeljárás megőrződött az ipari forradalom után is. Ezek az összeurópai szövéstörténet szempontjából is fontos tanulságokat nyújtanak. Skandináviában viszonylag sok régészeti (viking stb.) textil-emlék is fennmaradt. Továbbá az ottani gyűjtemények keleti (ázsiai) kelmékben is gazdagok, az egykori közvetlen kereskedelmi és a későbbi műkincskereskedelmi kapcsolatokból is eredően.

Az *A History of Textile Art* — amint bevezetője és zárófejezete is kifejti — sokirányú elemzésre, több tudományszak összehangolására vállalkozott a történeti és összehasonlító szőtteskutatás érdekében. Ezeket emlegeti a szerző: régészet, etnográfia és etnológia, művészettörténet (ikonográfia, díszítőművészet és viselet), társadalom- és gazdaságtörténet, természettudományok, műszaki tudományok, nyelvészet. Különösen az utóbbi terén figyelemre méltóak eredményei a lyoni CIETA (Centre International d'Etude des Textiles Anciens) szellemében, a nemzetközileg egységes textilterminológia és szótár kidolgozásában. Törekszik arra, hogy egységben kezelje az általános kultúrtörténet és a néprajz (nála gyakorlatilag főleg skandináv néprajz) szintjét. Könyvében azonban a nemzetközi kereskedelem a művészettörténet s technikatörténet szempontjából kétségtelenül fontosabb (többnyire fényűző) szöveteit állítja középpontba, kissé elhanyagolva a sokkal nagyobb tömegeket szolgáló önellátás termékeit.

A tárgyalás folyamán több helyen és a zárófejezetben összefoglalóan olvashatjuk a vonatkozó kutatástörténetet is.

Agnes Geijer nyelvi nehézségek ellenére is törekedett, hogy legalább a nyugati nyelvű kivonatok vagy magánfordítások révén behatoljon az orosz és a kisebb kelet- és közép-európai népek irodalmába is. Könyvének irodalomjegyzéke sajnos nem ad teljes képet bőséges irodalomismeretéről, mert a jegyzetekben és a képek forrásjegyzékében utalásszerűen jelzett irodalom nagy része is hiányzik belőle. Más kisebb szerkesztési pontatlanságok is előfordulnak a könyvben.

Az általános jellemzés után áttérek a könyv érdemi fejezeteinek ismertetésére.

Az első szakasz három fejezete: formai számbavétel, rendszerezés. Előbb a szövés nyersanyagai kerülnek fölsorolásra: gyapjú és más állati szőrök, selyem, háncsrostok (len, kender, csalán), gyapot, fémfonalak, egyéb (pl. azbeszt, bíbor). — Az alapvető fonalképzési elvek rövid bemutatása után alaposabban tárgyalja a szerző a szövőeszközöket. Ismerteti a szövés alapelveit, majd 7 szövőszék-típust állapít meg: 1. a legegyszerűbb az *indián szövőkeret* 2 rúd között, amely négy szövött szélt eredményez. 2. A *gobelinszövés.* 3. Az ókori *Egyiptom* vízszintes *vászonszövőszéke.* 4. *Cső alakú* vagy visszatérő *láncfonallal* való szövés (Ázsia). 5. A *függőleges, nehezékes* szövőszék. (Erről Marta Hoffmann külön kötetet írt. Magyarországon a Bodrogközben rekonstruálható egykori megléte.) 6. A *lábitós* vagy nyüstös *szövőszék.* 7. A hindu pamutszövőszék és hasonló szövőeszközök, a *lábító számára való gödörrel.* Itt kapott helyet az egyetlen eredeti magyar adalék, Endrei Walter nyomán *(Der Trittwebstuhl im frühmittelalterlichen Europa.* Acta Historica VIII. — K. Csillery Klára szerint azonban nem bizonyított, „hogy hazánkban valaha is szokásban lett volna a lábitós szövőszék gödörben való működtetése". *Az Árpád-kori veremház ülőgödre és a házbeli szövőszék kérdése.* Néprajzi Értesítő LII. [1970] 77.). — A valóságos szövőszékek után a szalagszövő alkalmatosságokat sorolja föl a kézikönyv: a bordaszerű fatáblát, a táblácskákkal való övszövést, a szövőkeretet és a szövőládát. Ezeket az antik és középkori eredetű eszközöket jóformán csak Norvégiából említi, mint

ahol a közelmúltig használták. (Nálunk is megvoltak, T. KNOTIK Márta XIV—XV. századi táblácskás szövésű szalagtöredékeket is közölt. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974—75/1.) — A következő fejezet a különféle technikával előállított szövetminőségeket és megnevezéseiket rendszerezi (a CIETA szótár szerint): alapkötések, mintázás színhatásokkal, alapkötések hozzáadott fonal bedolgozásával, egyszínű kelmék kötésváltogatással díszítve, kettőzött szálú szövetek, bársonyfélék.

A második szakasz (három fejezetben) történeti rendben adja a szövéstechnológia fajtáit: a síkszövés fejlődése (amit korábban elhanyagolt a textiltörténet), egyedi mintás szövés (gobelin és egyebek), mechanikus mintázás (húzós szövőszék, Jacquard stb.).

A harmadik szakasz a selyemszövés történetét ismerteti 3 terjedelmesebb fejezetben, földrajzi tagolásban: Ázsia (Kínából kiindulva), Európa, Skandinávia.

A negyedik szakasz 1—1 fejezetet szentel az alábbi kiemelt textiltechnológiáknak: lendamaszt és más asztalneműek, csomózott szőnyegek és egyéb bolyhos textíliák, fonalfestés — textilnyomás — mintás kelmefestés. Az antik eredetű bolyhos szövés egyik XX. századi példájának a rackajuh gyapjából szőtt fürtös gubát hozza, magyar utalással is, a szlovák Ema MARKOVÁ nyomán. A festés fejezetben csak a festőnövényeket és a technikai oldalt tárgyalja.

Ezek után következik egy kis fejezet a „vegyes textiltechnikák" történeti alakulásáról: szőtt szalagok; táblácskás szövés; diagonál fonás; Sprang; keverten: táblácskás szövés + Sprang; nemez, tapa.

A korábbiakban is sok szó esett a szövő vállalkozások és cégek történetéről és nemzetközi kapcsolatairól. Az utolsó szakaszban még egy külön fejezetet szentelt a szerző a keleti kereskedelemnek, főleg az orosz—svéd kapcsolatoknak (a mellékelt térképek feliratait elfelejtették angolra fordítani).

Végül egy hosszabb fejezetben fejti ki a szerző a skandináv államok szőtteseiről és szövő kézművességéről való gazdag ismereteit a bronzkor óta.

Függelékszerűen a szövetleletek vizsgálati és megtartási módjairól is ír GEIJER mint magas szintű textilkonzerváló eljárások kidolgozója és szakértője.

A mű hangnemére nem a száraz tudományosság és szigorú merev rendszerezés, inkább a közvetlen, emlékiratszerű elbeszélés a jellemző. Mint gyakorlati enciklopédia, inkább a lezártnak tekinthető eredményeket, megállapításokat veszi számba. (Esetenként jegyzetben utal a vitatható kérdésekre.) A szövés múltja iránt érdeklődők és a szakkutatók könyvtárának is hasznos darabja lehet ez a hatalmas ismeretanyagot tömörítő, kivitelében is mértéktartó, ízléses kézikönyv.

Bárth János: Korai kalocsai hímzések. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, é. n. (1978.) 33 l. + 78 mintalap.

Fügedi Márta

A Népművelési Intézet az elmúlt évektől új formában és új igénnyel jelenteti meg a Népművelési Propaganda Irodánál a különböző tájegységek hímzőkultúráját bemutató mintagyűjteményeit. A kötetek elsősorban az amatőr művészeti mozgalom és a szélesebb közönség tájékoztatására készülnek, a régi minták újravarróinak kívánnak gyűjteményt és forrásanyagot adni. Az utóbbi kötetek (zalai fehérhímzések, palóc ködmönök) igényes feldolgozásban olyan eddig ismeretlenebb anyagot és mintakincset mutatnak be múzeumi gyűjtemények alapján, amely nemcsak a kézimunkázó asszonyoknak jelent új mintákat, hanem az etnográfus szakembereknek is hiteles és adatokkal dokumentált forrásanyagul szolgálhat.

BÁRTH János nehéz feladatra vállalkozott a népszerű és híres kalocsai hímzés fejlődésének bemutatásával. A kalocsai hímzésről a köztudatban alkotott kép ugyanis meglehetősen egyoldalú és torz, a korán kialakult háziiparszerű, illetve kereskedelmi célú „termelés" csak a késői, sokszínű és zsúfolt, olykor elnagyolt, richelieu-zött mintákat terjesztette. A kalocsai népművészet egyoldalú megítélését elősegítette az is, hogy a népszerűség ellenére az utóbbi évekig a néprajzi kutatás sem tárta fel (ECKERT Irma, CSILLÉRY Klára nehezen hozzáférhető írásain kívül) részletesen a kalocsai népművészet alakulását, jellemzőit. BÁRTH János kötetének legfőbb érdeme, hogy hozzásegíti nemcsak az etnográfusokat, hanem elsősorban a szélesebb közönséget a kalocsai hímzés helyes megítéléséhez.

BÁRTH János eddigi kutatásaival feltárta a Kalocsa környéki szállások kialakulásának történetét, és körülrajzolta az itt élő pota néprajzi csoport jellemzőit. Most a kalocsai hímzőkultúrának eddig ismeretlenebb rétegét, az első világháború előtti fél évszázad alatt keletkezett hímzett textíliák díszítményeit mutatja be.

A gazdag mintagyűjteményben a szerző igyekezett a legjellemzőbb mintákat közzétenni. Elemzi a leggyakoribb motívumokat, a kompozíciót, a mintaszerkesztés sajátosságait. Hasznos lett volna azonban közölni a legjellemzőbb motívumok és minták helyi elnevezéseit is. A szerző bemutatja ugyan azokat a viseletdarabokat és egyéb textiliákat, amelyet Kalocsán és környékén hímzéssel díszítettek, de tanulságos lett volna a leírás kiegészítése olyan adatokkal, amelyek e darabok „életére", funkciójára utalnak: pl. meddig használták, átlagosan hány darab volt belőle, milyen az ünneplő és a hétköznap használt textíliák aránya stb.

A 78 táblát tartalmazó gazdag mintagyűjtemény fejlődési rendben mutatja be a korai kalocsai hímzésmintákat. A mintalapok jól szerkesztettek, és mivel méretarányosak, könnyen is használhatók, csupán néhány helyen zavaró a sarokminták kiemelése, illetve külön elhelyezése. Bekerült viszont a gyűjteménybe néhány elnagyolt, zavaros szerkezetű, értéktelenebb minta is, ami a kutatók számára ugyan tanulságos lehet, de ezeknek a nem biztos kézzel szerkesztett, már elnagyolt mintáknak az újravarrása bizony kétes értékű eredményhez vezet, ezért a kötet elsődleges célja miatt biztosabb lett volna egy kicsit szigorúbb válogatás.

Brauneck, Manfred: Religiöse Volkskunst. DuMont Dokumente. Köln, 1978. 387 l., 150 fekete-fehér és 39 színes fénykép.

Tüskés Gábor

A gazdagon illusztrált kötet a bajor és osztrák területek vallásos népművészetének legteljesebb összefoglalása Lenz Kriss-Rettenbeck: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens* (München, 1963.) című munkája óta. Szerzője a hamburgi egyetem professzora, irodalomtudós, színháztörténész, néprajzkutató. Értelmezése szerint az a vallásosság, amely a népművészet tárgyaiban megjelenik, csak részben azonos azzal a vallásossággal, amit az egyház előír. Benne az egyház által szabályozott hittartalmakra és vallásos gyakorlatokra kereszténységen kívüli és kereszténység előtti természeti-mágikus elképzelések, szokások rétegződnek. A vallásos népművészet fogalmát Brauneck abból a komplex funkcionális összefüggésből határozza meg, amely egyaránt tartalmaz a mindennapi életre vonatkozó gyakorlati előírásokat, egyházi hittételeket, mágikus elgondolásokat. A vallásos népművészet nem írható le egyetlen stílussal, mivel alkotásai átfogják a művészi megformálás minden módját és színvonalát. Azok a szokások ugyanis, amelyek ezt a művészetet hordozzák, nem korlátozódnak egyetlen társadalmi rétegre. Megjelenési formáját az egyszerű emberek szemléletmódja mégis meghatározza, mert az egzisztenciális biztonságra törekvés során az ő életükben közvetlenebbül jutnak kifejezésre azok az élmények, amelyeknek emocionális feldolgozása a vallásos cselekvés e mozzanataiban végbemegy.

Ma már kevés helyen tapasztalható a művészetnek olyan közvetlen gyökerezése a kultuszban, mint a vallásos népművészet területén. E kultikus funkciójával a vallásos művészet elhatárolódik a népművészet más megnyilvánulásaitól. Bár eredetileg például a ház berendezési tárgyainak vagy a munkaeszközöknek vallásos képekkel vagy szimbólumokkal való díszítése a tárgy, a szerszám és ezzel együtt a vele gyakorolt tevékenység megszentelésében vagy megáldásában gyökerezett, ezek a tárgyak már nem kötődnek közvetlenül a devocionális cselekményekhez. Így a kultikus cselekvéssel, a szokásformával való összefüggés meghatározó vonása a vallásos népművészetnek. A hozzárendelés feltételeit gyakran nehéz megállapítani, mert már nem ismerünk vagy nem értünk meg kellőképpen sok szokásformát.

A tárgyak komplexitása sajátos feladat elé állítja a vallásos néprajz kutatóját. Ahhoz, hogy tudományos igénnyel írhassa le tárgyát, több tudományág szempontjait kell egyesítenie. Ennek feltétele az interdiszciplináris kutatási módszer megvalósítása. Ha a vallásos népművészet tárgyait csak a szokásban és a vallásos gyakorlatban betöltött szerepük szerint vizsgáljuk, akkor figyelmen kívül hagyjuk minőségi jellegzetességeiket. De lényegük ugyanúgy kicsúszik kezünk közül, ha a művészettörténet stílus- és műfaj-meghatározásai szerint akarjuk jellemezni őket, mivel a legtöbb tárgy szétfeszíti ennek rendszerezési lehetőségeit. Saját formatörténete szempontjából mégis jelentős a népművészet viszonya a magas művészet stílus- és műfajfejlődéséhez — természetesen nem egyoldalúan a „gesunkenes Kulturgut" értelmezése szerint. Fordítva, a népművészet formái újra és újra ösztönző hatással voltak a magas művészet fejlődésére. És ami itt a formára vonatkozik, hasonlóképpen érvényes a vallásos népművészet tartalmára nézve: egyrészt, hogy ne váljon eretnekséggé, a vallásos népszokásnak szüksége van a tükrözött hitbeli elkép-

zelések kapcsolatára, másrészt a népi vallásosság nyitottsága állandóan veszélyezteti az ortodox vallásos gyakorlatot.

A vallásos népművészet tárgyai a szokás szintjén egy olyan egyént tételeznek föl, aki a népi vallásosság hagyományának folytonosságában él, és ezt a folytonosságot saját élettapasztalata segítségével kifejezi és értelmezi. Innen származik a vallásos népművészet tárgyainak „auratikus jellege" (W. BENJAMIN), ami a szokás nyomaiban még akkor is kirajzolódik, ha — mint oly gyakran a vallásos népművészet esetében — szériában gyártott tárgyakról van szó. Ezekben a tárgyakban a hagyomány objektivitását annak szubjektív teljesülésével a tárgyakhoz kapcsolódó szokás és a kultikus cselekmény közvetíti.

Beitl, Klaus: Volksglaube. Residenz Verlag. Salzburg—Wien, 1978. 159 l., 48 színes kép.

Dömötör Tekla

E szép kiállítású, érdekes könyv az osztrák népi vallásosság és néphit tárgyi anyagát tárja az olvasók elé. Hadd mondjuk meg mindjárt: a népi, vallási kultusz tárgyi anyaga, ikonográfiája Ausztriában éppúgy, mint más európai országokban, sokkal nagyobb mint a szűkebben vett „néphit" anyaga. A babonákat ugyanis az egyház éppúgy, mint a hatóságok, tilalmazták, míg a népi vallásosság bizonyos formáit az egyház jóváhagyta, helyeselte. A katolikus Ausztriában így a vallásos kultusz népi vagy népies formái igen szép ikonográfiai ábrázolásokban, tárgyi anyagban is realizálódtak, s ezekből közöl jó válogatást a könyv. Amikor valóban „hiedelmekről" van szó, ezek többnyire úgy jelentkeznek a tárgyakon, hogy a megfelelő magyarázat nélkül nem is evidens, hogy itt „babonás" jelenségekről van szó, azonban a szerzőnek a képekhez csatolt bő magyarázata felvilágosítást ad arról, hogy pl. a 6. oldalon látható kések a rajtuk látható jelekkel arra szolgáltak, hogy egy természetfeletti lényt (a Trud-ot) távoltartsák, ezért e késeket a háztetőbe, istállóba vagy a kisgyermek bölcsőjébe szúrták. Így a mágikus szimbólumokkal díszített tárgyaknál a hiedelem jellege csak a magyarázattal együtt nyilvánvaló.

A népi vallásos kultusz szimbólumait azonban a legkülönbözőbb használati tárgyakon is megtaláljuk; a szentképeken kívül: szekrényeken, öveken, cserépedényeken, kaszanyélen stb. A fényképanyag eredetijének jelentős része régebbi századokban készült, és nagy részük ausztriai múzeumok gyűjteményéből származik. A vallásos jelképekkel, ábrázolásokkal díszített amulettek, a templomokba vitt offerek — „testek" — más katolikus népeknél is általánosan ismertek. Helyi különlegességnek számít azonban néhány tárgy, így pl. a festett díszítéssel ellátott koponyák, amelyek közül a Hallstatt-ban találhatók hívták fel különösen magukra a figyelmet. E koponyákat névvel, évszámmal, virág-, illetve kígyómotívummal díszítve őrzik a mai napig is; sőt e koponyák festése még külön „szakértők" képzését is igényelte, akik erre a különös művészi ágra specializálták magukat.

Bizonyos barokk tárgyaknál a népies vallásos kultusz és a babona összefonódására kell felfigyelnünk, mint pl. a népi gyógyászathoz tartozó tárgyaknál.

A könyvben ábrázolt tárgyak egy része „népművészetnek" nevezhető a szó legszorosabb értelmében, más esetben azonban kisiparosoknak a falu szükségletét kielégítendő tárgyairól vagy népies ízlésű aprónyomtatványairól van szó.

Érdekes bevezetés és jó jegyzetanyag világítja meg az ábrázolt tárgyak funkcióját, követi nyomon létrejöttüket.

Kunczyńska-Iracka, Anna: Malarstwo ludowe kręgu częstochowskiego. Wroclaw—Warszawa—Krakow—Gdansk, 1978. 228 l., 255 fekete-fehér fénykép.

Tüskés Gábor

Közép-Európa egyik leghíresebb csodatévő kegyképe immár hatszáz éve vonzza Częstochowa-ba a gyógyulni akarók, az áhítatos rajongók és a kíváncsiskodók tízezreit. A már akkor csodálatos képnek tartott Fekete Madonnát 1384-ben vásárolta meg a ruténektől Wladyslaw Opolczyk herceg, s hogy jó kezekbe legyen, őrzésére Magyarországról pálos szerzeteseket hívatott, akiknek kolostort is építtetett a Częstochowa melletti Jasna Górán. A XV. század eleji huszita támadás nyomát őrzi jelképesen a madonna bal arcára festett két vonás, de emlékeztet ez a jel a lengyeleknek 1655-ben a svédek fölött aratott częstochowai győzelmére is. Míg az ellenreformáció éveiben elsősorban a vallásos buzgalom

indította a zarándokok tömegét a híres képhez, tisztelete ettől kezdve hazafias színt is kapott. Ez a két forrásból származó s mégis egységes tisztelet a XVIII—XIX. században éri el tetőfokát: 1718-ban a pápa megkoronázza a képet, a megszállás éveiben pedig a nemzet a lengyel korona királynőjévé avatja a częstochowai madonnát.

Az írásos források a középkor végétől igazolják a częstochowai zarándoklatok létét. Lengyelország közeli és távoli vidékeiről egyaránt eljöttek a hivők a madonnához. De rövid itt-tartózkodásuk nem elégítette ki őket, s valami emlékben, tárgyban otthonukba is magukkal akarták vinni a kép csodatevő erejét. A kegykép első másolatai Galíciában, Sziléziában készültek, de a régészet tanúsága szerint a XVII. század elejétől már Częstochowa-ban is működött festőműhely. A három évszázados festészeti hagyományt művészettörténeti, népművészeti szempontból elemzi Kunczyńska-Iracka a Lengyel Tudományos Akadémia kiadásában megjelent könyvében.

E festészet népi jellegét elsősorban a képek használói adják, ezért a kegyképek alakulási folyamatát a céhes művészeti termékektől a kevesebb mesterségbeli tudással készült XIX. századi másolatokig egységben szemlélhetjük. Az első festők valószínűleg Galíciából és Sziléziából jöttek Częstochowa-ba a jasna górai pálosok hívására. A kolostor műhelye csak jótevőinek készített másolatokat a kegyképről, a zarándokok igényeit világi mesterekkel elégíttették ki. A szerzetes festők legfeljebb mintákat adtak a képekhez, illetve felbecsülték értéküket. Az óriási kereslet hamar lerontotta a képek minőségét, ezért a XVIII. század elején a helyi mesterek céhbe tömörültek. Számos szabályzat, rendelet próbálta művészi szinten tartani a készült termékeket — a növekvő forgalom miatt egyre kevesebb sikerrel.

A XIX. század folyamán átlag 30—60 festőműhely dolgozott Częstochowa-ban. Ehhez még hozzászámíthatjuk a céhen kívüli festőket, akik elsősorban olcsó, értéktelen vízfestményekkel látták el a zarándokokat. A képek alapja fém, vászon, papír, karton, deszka, később falemez, valamint kisebb medaillonokhoz az üveg volt. Ekkor a képeket már kész sablonok segítségével készítették. A mester színezte a nagyobb tudást igénylő arcot és a test főbb részeit, fiatalabb tanoncok pingálták a köntöst s a kevésbé fontos hátteret. A háttér és a ruha díszítése az egyes műhelyekre jellemző minta szerint történt, a kézzel festett virágok az asszonyok munkái voltak. Csak a legszegényebb festőcsaládok árulták maguk a termékeiket, általában külön kereskedők foglalkoztak a terjesztéssel, helyben éppúgy, mint az ország más vidékein, vásárokon vagy faluról falura vándorolva.

Míg a festőközpont történetére, a festők munkájára vonatkozó források e könyv első részének megírásában nagy segítségére voltak a szerzőnek, a második rész, a konkrét alkotások elemzése már nehezebb feladat elé állította. Néhány jellemző vonás alapján mintegy ötszáz képről feltételezhető a częstochowai eredet. A kevés, biztosan adatolható XIX. századi częstochowai népi alkotás eredeti mintáját XVII—XVIII. századi népszerű metszeteken találjuk meg, melyek Krakkóban, Wroclawban készültek. De használatban voltak a jasna górai nyomda metszetei és laikus mesterek munkái is. A XVII—XVIII. századból częstochowai céhes terméknek számítja a szerző a kegykép kisebb-nagyobb változatait, továbbá a hasonló formai, stilisztikai jegyeket mutató szentábrázolásokat is. Kunczyńska-Iracka feltételezi, hogy a XX. századi népi alkotások közül a céhes termékekkel és az adatolható częstochowai munkákkal formai analógiát mutató darabok szintén itt készültek, de idesorol olyan képeket is, melyek más népi festészeti csoportoktól eltérő formai jegyekkel rendelkeznek, vagy amelyekről a częstochowai festőcsaládok mai leszármazottai azt vallják, hogy apáik, nagyapáik műhelyében készülhettek. Az így összeállított képmennyiség alapján a szerző elemzi a céhes alkotásoktól a tisztán népinek tekinthető munkákig terjedő mintegy háromszáz éves alakulási folyamatot. Az egyszerű, tanulatlan alkotók erősen ragaszkodtak az eredeti mintához, de szinte öntudatlanul alakítottak a képen, hagytak el számukra jelentéktelen részleteket, erősítettek fel fontosabb vonalakat, s saját virágmintáikkal töltötték ki a díszítendő felületeket. Stilisztikai jellegzetességeik alapján a częstochowai népi alkotásokat is több csoportba lehet osztani, de ezek műhelyekhez nem kapcsolhatók. Vannak köztük minden művészi igényt nélkülöző másolatok, de némelyik tükröz valamit alkotója egyéni kifejezésmódjából is.

Kunczyńska-Iracka a częstochowai festőközpont anyaga alapján olyan izgalmas kérdéseket vizsgál, mint a céhes művészet hagyományainak továbbélése a népművészetben; a minták funkciója, átalakulása; a festőnek mint alkotó egyéniségnek a jelentősége a népi festészetben. Kiterjedt forráskutatásra alapozott levéltári adatokkal dokumentálja, s mintegy két és félszáz fényképpel illusztrálja az elmondottakat. A könyv nemcsak a lengyel népi festészet történetének fontos adaléka, hanem kitűnő példát mutat a búcsújáróhelyekhez kapcsolódó egyik fontos művészeti tevékenység komplex elemzésére is. Ösztönözhet továbbá a częstochowai kegykép Magyarországon is széles körben elterjedt másolatainak fölkutatására, vizsgálatára is.

Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Studia Folkloristica et Ethnographica 3. Debrecen, 1978. 152 l., 95 kép.

Hofer Tamás

Kunt Ernő könyvében rokonszenves bátorsággal arra vállalkozik, hogy egy igen kimunkált, jelenleg is „munkában levő" témakörben letérjen a kitaposott utakról és új megközelítési lehetőségeket tárjon fel. Bevezetőben áttekinti a sírjelek, temetők néprajzi kutatásának történetét. Megállapítja, hogy a publikációk túlnyomó többsége adatközlő, amikor pedig a kutatók magyarázatot kerestek, erőfeszítéseiket szinte kizárólag a fejfák, „kopjafák" eredetének, esetleges őstörténeti kapcsolatainak feltárása kötötte le. Időben egymás mellé sorolva az eredetre vonatkozó hipotéziseket, módszereik kirajzolják „a hazai szellemtudományok . . . történelmi rétegződését", mivel mindegyik tükrözi saját korának társadalomtudományi érdeklődését, módszertani orientációját. A morfológiai leírások, tipológiai kísérletek és a spekulatív értelmezések végeredményben „egyensúlyvesztést" okoztak — maguk a temetkező, halottaik sírjához járó parasztemberek jóformán teljesen kimaradtak a képből. A szerző éppen ebben az irányban indul el. A temetőket úgy kívánja felfogni, mint az embereknek a halálhoz való viszonyát megjelenítő kulturális kifejezéseket (5. old.). Kísérletének terepe egy földrajzilag jól körülhatárolható, mintegy 20 községből álló táji csoport, melynek túlnyomóan református népessége temetőiben fejfákat állít.

A kötet szélesen értelmezi a halálhoz, halottakhoz való viszony kérdéskörét. Jellemzi az élők falujának és a holtak temetőjének térbeli kapcsolatát, a temetők belső beosztását, mely kifejezi a felekezeti különbségeket, marginális helyre utalja azokat, akiket az élő társadalom is kirekesztett magából, egymás mellé helyezi viszont a házastársak, esetleg szülők és gyermekek, testvérek sírját. A szerző számba veszi a távolban elesett, elpusztult katonák, hősi halottak emlékjeleit is, a vizsgált területre vetődött idegenek sírjait, megemlékezik még a lakásokban az elhalt elődökre és rokonokra emlékeztető fényképekről is. Egy általánosított modell bemutatásával leírja a temetkezés szokásrendjét, a sír ásásától kezdve a behantolásig, halotti torig. Gondos formai jellemzést és tipológiát ad az egyes községek és az egész tájegység fejfaformáiról, áttekinti az egyes formák jelképes, kifejező értékét — így férfiak, nők, illetve fiatalon elhaltak sajátos sírjeleit. Nem hallgatja el, hogy kutatásai idején ezek a jelképes értékek már elmosódóban, keveredőben voltak. Végső összegezésében a szemiotika fogalomkészletéből vett kifejezésekkel az egyes temetőket egész-voltukban, rendszerszerűségükben úgy mutatja be, mint amelyek az adott társadalmak néhány fontos szerkezeti sajátságának megjelenítésével az oda látogatókat a „jó életről" alkotott közös helyi elképzelések követésére ösztönzik.

A könyv — a bevezetőjében igen magasra kitűzött célhoz képest — mégis hiányérzetet kelt, mégpedig azért, mert az általános célból levezethető terepmunka-feladatokból csak keveset valósít meg. Az imént vázolt, szépen egymáshoz illeszkedő fejezetek voltaképp jól átgondolt fogalmi, módszertani dobozok, amelyekben azonban elég kevés a konkrét néprajzi anyag, helyi megfigyelés, egyedi tapasztalatokra, élményekre, gesztusokra való hivatkozás. Pedig — mint ebben a számban Lauri Honko módszertani tanulmánya is kifejti — napjaink néprajzi kutatásában a megértés mélyebb rétegei felé éppen az egyedi, konkrét, esetleges történések, megnyilatkozások minél gondosabb és szélesebb körű regisztrálásán át vezet az egyik legfontosabb út. Például olvashatunk arról, hogy férjet és feleségét általában egymás mellé temetik — de a képeken láthatunk elég sok felnőttre utaló magános fejfát is. Miért történnek a döntések egyszer így, máskor úgy? Milyen hasznos lett volna, ha az egyes temetőkről térképet készítő, a sírokat beszámozó szerző számszerű „demográfiai" felvételt is készít arról, hogy melyik sírnak van több vagy egy lakója stb. A behantolásnál a sír körül állók „proxémikus viszonya", vagyis az a térbeli rend, amiben elhelyezkednek, kifejezi a halotthoz való különböző viszonyukat. A könyv csak eddig megy el — egyetlen vázlatot sem közöl, hogy hogyan is állnak az említett személyek, föl sem sorolja, hogy kikről van szó. Az élők faluja és a temető között a temetési menet létesít nyilvános, ünnepélyes kapcsolatot — ezen „potenciálisan az egész közösség részt vehet". Arról azonban, sajnos, semmi információt nem kapunk, hogy gyakorlatilag egy-egy temetésen hányan és kik vannak ott, a jelenlétnek és a távolmaradásnak mi a jel-értéke. Kiváltképp sajnálatos, hogy a tudati jelenségekre, tehát az elődökre, a saját halálra, a halandó emberi egzisztenciára, a túlvilágra vonatkozó gondolatok „dobozai" szinte teljesen üresek, így az utolsó fejezetek szemiotikai konstrukciói igen elvontak és mesterkéltek maradnak. „Az elmúlás szobrai ezek a lét és nemlét határán emelkedő faoszlopok" (124. old.) — ez és a hozzá hasonló szép mondatok tanúsítják ugyan a szerző érzékenységét és néha irodalmi kifejező készségét, de nem visznek közelebb az aggteleki karszton élő emberek megértéséhez.

Összegezve: a kötet nagyobb részében kutatási program és csak kisebb részében ennek a programnak megvalósítása. Mint program, örvendetes, hogy megszületett. Jó lenne, ha gondolatai visszhangra találnának a sírjelek napjainkban elevenen folyó kutatásában. Maga a szerző is tovább dolgozik ebben a témakörben — reméljük, hogy maga kitűzte feladatait rendre megvalósítja.

Külön szükséges szólni a kötet illusztrációs anyagáról. A szerző által készített fényképek — kis méretű közlésükben is — érzékeltetik a fejfák monumentalitását, de a fényképező esztétikailag fogékony látásmódját is. A fejfa-formákat számos méretarányos felmérés és formavázlat dokumentálja, a temetők belső rendjét térképek szemléltetik.

Baumer, Iso: Wallfahrt als Handlungsspiel. Ein Beitrag zum Verständnis religiösen Handelns. Europäische Hochschulschriften, Reihe XIX. Bd. 12. Bern-Frankfurt/M., 1977. 128 l.

Tüskés Gábor

Mindig fokozott érdeklődéssel vesszük kezünkbe az olyan szakkönyveket, amelyekről tudjuk, hogy szerzőjük egy másik tudományág birodalmából látogatott át a kutatási területre. Ez nem véletlen, hiszen általában ezek a könyvek szolgálnak igazi meglepetésekkel a befogadó szaktudomány képviselői számára. BAUMER nyelvész, filozófus, de már idestova húsz éve kalandozik az etnográfia, elsősorban a vallásos néprajz berkeiben. Nem fő szakterületében csalódva keresett új tárgyat érdeklődésének, mivel könyvében imponáló biztonsággal használja az újabb nyelvészeti kutatások és gondolkodási módszerek eredményeit.

Kérdésfölvetésének újszerűsége mindenekelőtt abban rejlik, hogy a búcsújárás jelenségének elemzése során egységbe ötvözi a szemiotika, a strukturalizmus, a fenomenológia és a hermeneutika módszereit, s rámutat következtetéseinek gyakorlati oldalára is. BAUMER meghatározásában a búcsújárás olyan vallásos cselekményjáték *(Handlungsspiel,* WITTGENSTEIN *Sprachspiel*-jének analógiájára), melyben a szereplők bizonyos szabályokat követve kommunikációs folyamat részeseivé válnak. A búcsújárás tudományos megközelítésének a lényege eszerint abban van, hogy megkísérli föltárni a búcsújárásnak mint vallásos cselekvésnek, színjátéknak az értelmét.

A könyv első részében német, francia, olasz, görög nyelvterületen található kegyhelyekhez kapcsolódó búcsújárások történeti adatokra, megfigyelésekre, beszélgetésekre, kérdőíves adatfelvételekre alapozott, leíró jellegű fenomenológiáját kapjuk. A búcsújárások alapszerkezetének leírása szolgál támpontul a búcsúknak mint szokáscselekményeknek az elemzéséhez. BAUMER ARISZTOTELÉSZ dialektikus logikája, VICO poetikai logikája és NEWMAN „reális megismerés"-elmélete alapján dolgozza ki a búcsújárás cselekvés-logikai formalizálásának módszerét, az emberi cselekvés hermeneutikáját pedig P. RICOEUR nyomán alkalmazza. A búcsújárás alapszerkezetének reduktív módszerű vázolásával a szerző először a „mi történik?", „miért történik?" jellegű kérdésekre keres választ. Ezután megkísérli egy olyan generatív modell felállítását, melynek alapján az egész jelenség rendeződik. A búcsújárásnak jelrendszerként való fölfogása segíti a szokáselemek elkülönítésében és a szokásmodell meghatározásában. BAUMER modellje a következő elemekből épül fel: 1. hétköznapi munka, 2. elhatározás a búcsújárásra, 3. elindulás, 4. utazás, 5. megérkezés, 6. időzés a kegyhelyen, 7. visszaindulás, 8. hazautazás, 9. megérkezés, 10. visszatérés a hétköznapi életbe. Az elemek egymáshoz való viszonyának eltérése teszi lehetővé a különböző búcsújárások szinkron és diakron összehasonlítását. A módszert konkrét példa szemlélteti: a kiválasztott kegyhely esetében a szerző megjelöl négy, egymástól mintegy száz év távolságra levő időpontot, s megpróbálja nyomon követni a tíz tényező változását. A vizsgálatból világossá válik, hogy a szokáselemek összekapcsolódása jellemző az egész szokásra, s változásuk az egész cselekmény alakulására hat. Jól látható ez a tanulmány grafikus illusztrációin, ahol a szintagmatikus tengelyen egymás mellett helyezkedik el a rendszer tíz eleme (code, langue), a paradigmatikus tengely mellett az elemek aktualizált tartalmát részletező fölsorolás (message, parole) olvasható. Egy másik táblázat a kegyhely jellemzőinek változását mutatja az idő függvényében.

A búcsújárást BAUMER kommunikatív cselekménynek fogja föl, s ez lehetővé teszi számára, hogy más kommunikációs rendszerek mintájára összetevőire bontsa. Ezek a következők: 1. kommunikációs partnerek (búcsújárók, Isten), 2. kommunikációs aktus a) nyelvi (imádság, prédikáció), b) nem nyelvi (mozdulatok), 3. komplex föltételek (szociális, gazdasági, családi helyzet), 4. helyzeti föltételek (a kommunikációs helyzetben köz-

vetlenül részt vevő komplex föltételek), 5. közlési szándék (köszönet, kérés, gyónás), 6. cél (gyógyulás, áldás), 7. megnyilatkozási formák a) beszédtípus (monológ, dialógus), b) szövegtípus (normatív, performatív), c) mondattípus (kijelentés, kérés), 8. megnyilvánulási formák illokutív feszültsége (informálás, reflektálás, párbeszéd), 9. a kommunikációs aktus illokutív feszültsége (ígéret, kívánság, köszönet), 10. perlokutív hatás (gyógyulás, megnyugvás), 11. további összetevők: idő, hely, tárgyak (imakönyv, kegykép).

A jelenség funkcionális megközelítése során a szerző rámutat arra, hogy a búcsújárás szakrális cselekményként gazdasági, politikai, szociális tényezőkkel együtt különböző funkciókat tölthet be a közösségek életében. Járulékos elemei (például votívképek, votívtárgyak) is jelentéshordozók, különféle elképzeléseket idéznek fel, és így közvetve az életmódra utalnak, szemiotikai földbontásuk segíti az értelmezést. BAUMER itt nyolc jellemző jegyet sorol föl a jelek megkülönböztetésére: 1. a jel fajtája (nyelvi, pl. föliratt — képi, közvetett vagy direkt jelentéssel), 2. a külső forma, mivel minden forma több jelentésű lehet (pl. szív, nyíl), 3. az anyagi összetétel (mesterséges, pl. fa, papír, viasz — természetes, pl. növény, ásvány), 4. a hétköznapi világ tárgyai (pl. testrészek, ruhadarabok) és szakrális célra előállított jelek (pl. keresztek, gyertyák, rózsafüzérek), 5. az előállítás módja (pl. festett, faragott), az ábrázolás absztrakciószintje (pl. naturalista), 7. hova helyezik a tárgyat (pl. víz mellé, a templom falára), 8. tárgyi vagy pénzbeli adomány. Ezekből a jegyekből kiolvasható például a búcsújárás indítéka, intenzitása, a votánsok gazdasági helyzete, szociális rétegződése, a kegyhely hatásának földrajzi kiterjedése.

A búcsújárásnak mint kommunikatív cselekményrendszernek harmadik, hermeneutikus értelmezése szerint a szemantikai dimenzióban a búcsújárás célra irányuló magatartásviszony, melyben a szabályozó normák a cselekvés módjára utalnak. Intencionális jellege abban rejlik, hogy a búcsújárók fő mozgató ereje a változtatni akarás: a szociális, pszichológiai problémáikat egy más szinten, transzcendens vonatkozásukban szeretnék megoldani. E vonatkozások valóságtartalmának megítélése már nem a néprajzkutatásra tartozik, s bár a vallásos aktusban részt vevő ember szavai és cselekedetei a láthatatlanra, a „szentre" irányulnak, ezek a szavak és cselekedetek minden további nélkül hozzáférhetők egy deskriptív-fenomenológiai kutatásnak. A búcsújárás vizsgálata BAUMERnél metaforában teljesedik ki: a búcsúk alkalmával az emberek előtt az életnek zarándoklét, *status viatoris* jellege, a vándorlás gondolata kerül előtérbe.

A szerző könyve végén belátja empirikus-analitikus módszerének korlátait, mely szükségszerűen kultúrantropológiai kérdésekhez vezette el, de ezek megválaszolását már nem tartja feladatának.

Hélias, Pierre-Jakez—Jean Markale: La sagesse de la terre. Petite anthologie des croyances populaires. Payot. Petit Bibliothèque Payot 331. Paris, 1978. 166 l.

Fejős Zoltán

Csalódva teszi le a könyvet az, aki — mint e sorok írója — szó szerint vette a mű alcímét, s a népi hiedelmek szabályos, többé-kevésbé kimerítő leltárát várta. A kötet ennél egyrészt jóval kevesebb, másrészt több is: a szerzők voltaképpen a népi kultúra mai problémáit taglalják, keresve a modern ipari civilizációkban már-már kiveszőben identitástudat megújításának forrásait. Kiindulópontjuk Bretagne, Franciaország azon vidéke, mely a legtovább megtartotta a különállás, a különbözés tudatát, s — mint ezt könyvükkel bizonyítják — még napjainkban is sajátos tradicionalizmust őriz. Erről a vidékről beszélnek fejezetről fejezetre, pontosabban a tengerparti Bretagne-ról, azaz Armoriqueről, különösen a legnyugatibb, tengerbe nyúló Finistère-ről („a föld vége"), amit más szóval bigouden-földnek neveznek. Ez a név az asszony, *bigoudène* nevére, s az ugyancsak bigoudennek mondott csúcsos breton főkötőre utal.

Mindkét szerző e föld szülötte: breton nemzetiségűek. Munkájuk rendhagyó műfajú, a France-Culture rádióműsorában elhangzott beszélgetések kötetté rendezésével készült. A párbeszédet vezető Jean MARKALE a kelta kultúra kiemelkedő kutatója, számos ilyen tárgyú munka szerzője. Partnere Pierre-Jakez HÉLIAS fiatalkori élmények után, a tanári munka és a nagyváros monotóniája elől menekülve fedezte fel újra — jobban mondva tudatosította önmaga számára — szülőföldjét. Tervszerűen gyűjtötte a népi hagyományokat, különösen a meséket, hiszen nagyapja s édesapja egyaránt jó mesélők voltak. Bretagne kultúráját művészi munkásságában, főleg költészetében igyekszik megőrökíteni. A *Le cheval d'orgueil* (Paris, 1975.) című könyve — mint hírlik — nagy vitákat vál-

tott ki, s főleg a breton nemzeti tudat olyan szószólói támadták, akik sérelmezték, hogy HÉLIAS *idegenek*, értsd: párizsiak, más franciák számára mert beszélni Bretagne-ról (Michel PANOFF: *Ethnologie: le deuxième souffle*. Paris, 1977. 173—174.). E kötettel a breton kultúra „kibeszélése" tovább folytatódik, példázva a néprajzi leírás egy igen értékes módját, egy sajátos „belső etnográfiát" (PANOFF), melynek során a kultúrát elemző kutató a vizsgálat tárgyával azonos kulturális nyelvvel rendelkezik. Persze a jelen kiadvány nem módszeres szakmunka, hanem egy mély emberi szükséglet több oldalról való körüljárása. Az a vágy, amit nálunk — mások mellett — TAMÁSI Áron fogalmazott meg, vagyis, hogy valahol otthon legyünk a világban. Úgy vélem ezzel a könyvvel HÉLIAS magyarázatot ad arra, hogy miért vállalta egy viszonylag autonóm kultúra „titkainak kibeszélését". Az ő számára a cél nem egyszerűen bretonnak lenni, hanem e kultúra hajszálerein át — melyeket hiedelmek, szokások, szentek kultuszai, ünnepek, „pardonok" (búcsúk) stb. sokasága alkot — egy harmonikus, biztonságot nyújtó civilizációban élni, egyszóval embernek lenni. Elérni a világban való otthonteremtést, a szülőfölddel és kultúrájával teremtett identitáson keresztül. Végső soron ez a belső magja a beszélgetésnek, legyen szó akár a breton családról, az élet ritmusáról, akár az ünnepekről, rítusokról vagy a halálról.

A beszélgetésben alkalmazott „népi hiedelmek" (croyances populaires) kifejezést általános értelemben, jószerivel a kultúra minden jelenségére használják, így e terminus inkább a népi hagyományok, a folklór egészére vonatkozik. Figyelemre méltóak a mese életéről tett megjegyzések, s újszerű pl. a halálkultusz elemzése. Érdeklődéssel olvassuk a népi vallásosság és a tételes vallás közötti viszony problémáit, valamint a hiedelmekről szóló beszélgetést. Itt a szerzők minden képzetnek valamilyen racionális magot igyekeznek tulajdonítani — mint pl. az elsüllyedt városok roppant izgalmas hagyománykörének bemutatásakor — elfogadva, hogy a hiedelmek a népi közösség számára a tudomány szerepét töltötték be. Ennek megfelelően hajlamosak a népi kultúrát kissé idealizálva, pozitív oldalai kiemelésével egysíkúvá merevíteni, feledve, hogy a folklórban az értékek viszonylagosak, különösen a mai funkciójukban. Értékszempontok alapján ezt az idealizált kultúrát a modern ipari civilizációval állítják szembe, s ebben az összefüggésben az elképzelés romantikusan civilizációellenessé válik. A mai világból a hagyományos falusi élet felé forduló magatartás mintegy a ROUSSEAU-i természetbe-vágyás mozzanatát fejezi ki. Mindez nem ment őszinte „otthonkereséstől", de bizonyos naivitásoktól sem. Nem azt vonjuk kétségbe, hogy a mai ember identitástudatát a hagyományok értékein rögződve kell felépítenünk, hanem innen a Duna-tájról nézve élesebb szemmel vesszük észre egy idealizált, romantikus parasztkép és életmód veszélyeit ott, ahol mindez tragikusabb történeti sorssal terhelt, ahol a paraszti munka (talán) kevesebb eredményt és örömet nyújtott, ahol terhes továbbélése az egész társadalomra rányomta bélyegét. A mai ember kiegyensúlyozottsága, identitástudata azonban itt sem problémátlan, s ehhez a szerzők rokonszenves kísérlete — a távoli példa ellenére — inspiráló erővel hat.

Delabay, Laurence: Chamanes toungouses. Études mongoles . . . et sibériennes. Cahier 7. (1976.) Laboratoire d'ethnologie et de sociologie comparative. Université de Paris X. Paris, 1977. 245 l. 1 térkép, 13 ábra.

Fejős Zoltán

A tunguz nyelvcsalád különböző népei Szibéria Jenyiszejtől keletre elterülő óriási területén szóródtak szét. Az 1970-es népszámláláskor létszámuk elérte az 53 ezer főt. Legtöbben vannak a nyelvcsaládnak nevet adó *tunguzok* (evenkik), akik két nagy csoportban, egyrészt a Jenyiszej-Bajkál-tó között (Podkamennaja Tunguska), másrészt a Bajkáltól keletre laknak. Nevük disznót, vaddisznót jelentő autonímia. A *lamutok* (evenek) a Léna és az Ohotszki-tenger közötti területen élnek. Szám szerint sokkal kevesebben vannak az Amur, Szunyari, Usszuri folyók völgyében megtelepült *nanajok* (goldok), *negidálok*, *ulcsák*, *udehék* és *orocsok*, akiket összefoglalóan Amur völgyi tunguzoknak neveznek. Szahalin szigetén éltek az *orokok*, de róluk a háború óta nem tudunk. Életmódjuk szerint nomád, félnomád és halász tunguzokat különböztethetünk meg. Míg a Lénától nyugatra a rénszarvastartó nomádok kis, családi nyájakat (5—6 állat) gondozva vándorolnak, addig a Lénától keletre s északra nagy nyájakat terelő nomádok laknak. A téli és nyári szállások között vándorló félnomádokat elsősorban Szibéria középső vidékén, a halászokat tavak, folyók és az Ohotszki-tenger partján találjuk. A tunguzok a huszadik század elejéig patrilineáris, patrilokális nemzetségi szervezetben éltek, amely egyúttal vallási egységet is jelentett számukra. Házasodási szokásukat az exogámia jellemezte.

Laurence DELABAY disszertációjával újabb híradást kaptunk a sámánizmus kutatásának francia műhelyéből. A munka két központban folyik, a műhelyek szoros együttműködésével. Egyrészt a párizsi X-es számú, Nanterre-i egyetem Laboratoire d'ethnologie et de sociologie comparative keretében, mely egyébként az *Études mongoles et sibériennes* időszaki kiadványsorozat kiadója, másrészt az École pratique des hautes études Roberte HAMAYON által vezetett — 1963-ban Eveline LOT-FALCK által alapított (Vö. Ethnographia XC. 1979. 426—428.) — intézetében folynak a kutatások. Az utóbbi munkájáról rendszeres híradást olvashatunk az École pratique des hautes études *Annuaire* című évkönyvének megfelelő fejezetében. Laurence DELABAY a tunguzok sámánizmusáról összegyűlt adatok áttekintésére vállalkozott. Hogy ez milyen nehéz feladat volt, arról az elkészült munka olvasása bárkit meggyőzhet. Kérdés ugyanis, hogy milyen mértékben sikerült szintetizálni az eddig publikált nyersanyagot, személyes terepmunka, korrigálási lehetőségek nélkül. A szerző a vállalt feladatot két módszerrel kívánja megoldani. Először a tunguz sámánokról írt monográfiát, majd egy részletes bibliográfiát állított össze.

A leíró részben DELABAY főbb témák köré csoportosítja az anyagot. Szokásos módon sorra veszi a sámán pszichikus állapotának, kiválasztásának, funkciójának, működésének problémáit. Szól a sámán anyagi körülményeiről és segítő szellemeiről. Részletesen elemzi ruházatukat, tárgyaikat, a dobokat, maszkokat. Elemzi a sámánszertartást, valamint a tunguzok mitikus világképét, a hármas szerkezetű világot és a sámánfolyókat. Végül a tunguz sámánizmus mai állapotáról rendelkezésre álló szórványos adatokat ismerteti. Ez a tematikai áttekintés viszonylag szorosan követi a felhalmozódott szakirodalom legtöbben érintett kérdéseit, munkája főleg a már többé-kevésbé kimunkált problémákra irányulva új kutatási eredményt a szakirodalom összefogásával nyújt. Mindenképpen hasznos kötet, mely a szakirodalom bizonyos rendszerezésével előkészíti a tunguz sámánizmus átfogó feldolgozását, s hozzásegíthet a sámánizmus *általános* kérdéseit tárgyaló szintézis elkészítéséhez. DELABAY munkájából kiderül, hogy a kutatás újabb problémafelvetései, mint pl. a sámánizmus kialakulásának társadalomtörténeti feltételei, vallástörténeti helyének tisztázása, a különböző tipológiai kérdések nem mindenben támaszkodhatnak az eddigi források felhasználására. A sámánizmus mai állapotáról írt fejezet (itt különösen a szovjet MIHALJOV cikkét használta fel) felhívja a kutatók figyelmét, hogy még mindig értékes adatok gyűjthetők, különösen a sámánhit különböző elemeinek a mai életfeltételekhez való alkalmazkodásáról. Tehát újabb terepmunkákat kellene végezni, s Laurence DELABAY egy ilyen munkához szükséges kitűnő felkészültségről tesz tanúbizonyságot.

A kötet második része a tunguz és rokon népek sámánizmusáról megjelent művek igen értékes bibliográfiája, amely POPOV 1932-es sámánizmus bibliográfiájának bővítése, illetve a tunguz anyagra történt szűkítése. A 354 tétel felöleli az orosz nyelvű leírásokon, elemzéseken túl az egyéb nyelvű publikációkat, sőt sok kéziratos anyagot is. Minden tétel részletes annotációval készült, oldalszámokra megadva a tunguz sámánizmus egy-egy problémáját, részletét. Ez az imponáló munka már maga szinte kész monográfia. Külön érték, hogy a teoretikus tanulmányok esetében — hacsak ez lehetséges volt — a szerző feltünteti, hogy az okfejtés mely közvetlen nyersanyagra, melyik gyűjtő munkájára támaszkodik. Ebből kiderül, hogy a tunguz sámánizmus tekintélyes szakirodalma végső soron néhány alapvető leíráson alapul, s nagyrészt ezekből ágaznak ki az értelmezési, általánosítási kísérletek.

A tunguz sámánizmus első feljegyzése 1672—1675 között AVVAKUM protopópa önéletírásában található. A ma közhasznú sámán tő a tunguz *saman* szóból ered (gold: s'aman), s az orosz misszionáriusok nyomán terjedt el használata. A XVIII. században két utazó, GEORGIJ és GMELIN hozott hírt róluk. A múlt század végétől egész sor munka készült, többek között RYCSKOV, SZIMKIEVICS, STERNBERG, ANYISZIMOV, IVANOV, LOPATYIN, SZUSZLOV helyszíni gyűjtései alapján. A tunguzok kutatói közül kétségkívül legnagyobb hírnévre S. M. SHIROKOGOROFF tett szert, kinek angol nyelven megjelent művei számtalan teoretikus tanulmány alapjául szolgáltak, hiszen a nyugati kutatók — néhány kivétellel — jobbára csak az ő munkáit ismerték. Napjainkban legtöbbet VASZILJEVICS foglalkozott a tunguz néprajzzal, illetve folklórral. Laurence DELABAY természetesen felvette bibliográfiájába DIÓSZEGI Vilmos publikációit is. A gyűjtők kiegészítéseként érdemes megjegyezni, hogy DIÓSZEGIN kívül, még a század elején két másik magyar kutató is foglalkozott a tunguzokkal: PÁPAI Károly s különösen BARÁTHOSI BALOGH Benedek (1870—1945), aki 1908 és 1909-ben két tanulmányutat tett az Amur völgyében (vö. DIÓSZEGI Vilmos: *Egy magyar mandzsu-tunguz kutató*. Ethnographia LVIII. 1947. 144—146.). Expedíciójának tudományos eredményeit sajnos nem írta meg, mindössze egy, a nagyközönségnek szánt útleírást tett közzé (*Bolyongások a mandsur népek között*. Budapest, 1927.), amelyben mindössze egy rövid fejezetet szentelt a sámánizmus jelenségének

(107—121 l.). Munkája eredményeként a Néprajzi Múzeum egy 500 darabos tárgygyűjteményt és tetemes kéziratos jegyzetanyagot őriz. Jegyzetei lényegében feltáratlanok, mindössze egy sámánénekszöveget közölt belőle Diószegi Vilmos 1972-ben (*A Nanai Shaman Song Sung at Healing Rites*. Acta Orientalia, Tomus XXV. [1972.] 115—128.). Érdemes felhívni a figyelmet munkásságára, hiszen őt is megilleti, hogy a neves tunguz-kutatók között említsük.

Laurence Delabay értékes munkájában mindenképpen hasznos lett volna, ha a tunguz sámánizmus kutatástörténetét is feldolgozta volna, annál is inkább, mivel a bibliográfia annotációiban ezt részben elő is készítette. A tudománytörténeti fejezet a kutatás elvi, módszertani fejlődését is tisztázhatta volna. A kötetet a vizsgált etnikumok mutatója és tárgymutató egészíti ki. Talán ez utóbbi részletesebb is lehetne, mindez azonban nem von le semmit e kitűnő és hasznos munka értékeiből.

Велецкая, Н. Н.: Языческая символика славянских архаических ритуалов. (Az ősi szláv rítusok pogány szimbolikája). Nauka. Moszkva, 1978. 237 l., 27 foto, 52 rajz.

Kerezsi Ágnes

N. N. Veleckaja monográfiája az ősök kultuszával és az agrárkultusszal kapcsolatos ősi szláv szertartásokkal foglalkozik. Azért is nagy érdeklődésre tarthat számot, mert hosszú idő óta először ő foglalkozik újra a pogány szláv rítusokkal. A monográfiában főhelyen a túlvilágra kísérés rítusa, annak genetikai gyökerei, funkciói, elsődleges jelentése áll. A szerző a rítus gyökereit a szlávoknak az életről és a halálról alkotott elképzeléseiben keresi. Ezért a könyv első fejezetében a szlávok világképéről ad tájékoztatást. Elemzésében elsősorban folklóradatokra támaszkodik, mondákban, népmesékben, verses hagyományokban pl. a siratókban talált a világmindenség felépítésére vonatkozó utalásokat. Ez utóbbiak, pl., hogy gyakran szóltak a halott túlvilágra vezető fáradságos és nehéz útjáról, ami jól bizonyítja a szlávok földön túli életbe vetett hitét. A népmesék is gazdag kozmológiai anyagot tartalmaznak. Gyakran szerepel bennük egy hatalmas tölgyfa, mely összeköti a mese hősét egy másik, földön túli világgal. Ez a motívum arra enged következtetni, írja a szerző, hogy a szlávoknál a tölgy szent fa volt, mely kapcsolatban állt egyrészt az ősök kultuszával, másrészt az életfáról alkotott elgondolásokkal.

A régi szláv hitvilágot Veleckaja az összehasonlító történeti analízis segítségével is igyekszik megvilágítani. Könyvében szinte minden szláv néptől hoz fel példát, de ugyanakkor nemcsak szláv párhuzamokat használ. Gyakran hivatkozik egy-egy szláv hiedelem elemzése során India ősi eposzaira vagy a Verses Edda énekeire, melyekben hasonló szokások nyomait véli felfedezni. Szerinte az élet és a halál örök körforgása, a túlvilági létbe vetett hit, a meghalt ősök visszajárása és az élőknek adott segítsége, ezek azok a hiedelmek, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a túlvilágra kísérés rítusának kialakulásához.

De mi is volt tulajdonképpen ez az ősi rítus? Egy olyan szertartás, melyen ünnepélyes keretek között és szigorúan megszabott szabályok szerint megölték a köztiszteletben álló öregeket. Első hangzásra ez kegyetlenül hangzik és ellenérzést vált ki. Ezért természetes, hogy már a XIX. században éles vita robbant ki a kutatók között, vajon valóban létezett e a szlávoknál is ez a más népeknél már ismert szokás. A sok, ez időben megjelent tanulmány közül mind a mai napig értékesek M. Szlavinszkij, V. Kotljarevszkij, V. Kallas és V. Csajkovszkij művei, mivel értékes adatokat szolgáltattak a túlvilágra való kísérés rítusára utaló néphagyományokról.

Ezt a vitát ismerteti és eleveníti fel Veleckaja a könyv második fejezetében. Felhasználja a szláv folklór különböző történelmi korokban keletkezett emlékeit, a középkori, antik és ókori keleti források írásos adatait álláspontja bizonyítására, miszerint a szlávok igenis ismerték az idősök rituális megölését. A szűkre szabott keretek miatt itt csak a szerző folklórkutatásait említjük meg. Véleménye szerint legjobban az ukrán folklórban, különösen a legendákban őrződtek meg az öregek rituális megölésének emlékei. A legrégebben feljegyzett és ugyanakkor legteljesebb legenda a XIX. század elejéről Galíciából való. Ebben arról van szó, hogy egy három éve tartó szörnyű szárazság éhhalállal fenyegeti az országot. Ezért összeül a legfelsőbb hatalom és parancsba adja, hogy az összes öreg embert meg kell ölni. Egy család fiai azonban nem engedelmeskednek a parancsnak, és saját apjuk akarata ellenére is elrejtik az idős embert. Amikor ismét eljön a tavasz, az

öreg megparancsolja fiainak, hogy a háztető szalmájából próbáljanak összegyűjteni néhány, abban felejtett magot és azt ültessék el. És bekövetkezik a csoda, az öregember magjai kikelnek. Eljut ennek az esetnek a híre a cárhoz is, aki, a legenda külön kihangsúlyozza, nagyon fiatal és tapasztalatlan. A cár magához hívatja az öreget és fő tanácsadójának teszi meg. Ezután a föld ismét mindenhol termőre fordul.

VELECKAJA szerint a legenda eleje arra utal, hogy a szlávoknál valóban létező szokás volt az idős emberek rituális elpusztítása. De a legenda keletkezésének idején ez a szokás már csak csökevényes formában létezhetett. Erre mutat a legenda vége, a bölcsességéért, tapasztalatáért életben tartott és megjutalmazott öregember. Ezt bizonyítja az is, hogy az öregeket a legfelsőbb hatalom parancsára ölik meg az emberek és nem önszántukból.

A következő fejezetben VELECKAJA néprajzi adatok segítségével igyekszik álláspontját alátámasztani. A naptári ünnepek egész sorában, így a karácsonyi ünnepkörben, a farsangi, húsvéti és a nyári ciklushoz tartozó ünnepeken olyan szokásokat fedez fel, amelyek a túlvilágra kísérés rítusának valamikori létezésére utalnak. Így a tavaszi és nyári napéjegyenlőség idején a szimbirszki és kosztromai kormányzóságban egy furcsa fogatot állítottak össze. Az emberek régi, szakadt ruhákba öltöztek. Betegnek, öregnek tették magukat. Majd szekerekre ülve körbejárták a falut. A legelső szekéren egy öregasszony ült és ölében egy szalmabábut tartott. Az ünnep végén ezt a bábot vízbe fojtották. A szlávok szertartásainak egyik fő alkotó eleme, írja VELECKAJA, a bábkészítés, annak díszes ruhába öltöztetése, majd körbehordozása a falun. Általános az is, hogy végezetül akár elégetik, akár vízbe dobják, akár szétszaggatják, de megsemmisítik. Ez történt nem egy helyen az ún. Kosztroma temetése napján, Szent János napján — június 24-én —, de a farsangi ünnepeken is. VELECKAJA ezt a szokást az öregek rituális megölésétől származtatja. Szerinte a bábok az áldozatnak szánt emberek, és megsemmisítésük módjai az öregek elpusztításának formáira engednek következtetni. A bábok a legtöbb helyen női ruhába voltak öltöztetve, ez arra utalhat, hogy az asszonyok rituális megölése tovább fönnmaradt, mint a férfiaké.

A rítus létezését bizonyítja a szerző temetkezési szokásokkal is. Szerinte az Oroszországban élő óhitűeknél sokáig fennmaradt szokás, miszerint a halottakat az erdőben, fák tövében, víz mellett temették el, genetikailag összefügg az idősek túlvilágra kísérésének rítusával, és arra mutat, hogy a fák tövében, az erdőben vagy vízbe dobással ölték meg a feláldozásra szánt öregeket.

A következőkben VELECKAJA rátér a kutatott rítus funkcionális tartalmának kiderítésére. Szerinte ez az agrárkultusszal és az ősök kultuszával kapcsolatos. Megölve a köztiszteletben álló öregeket, az akkori elképzelés szerint a túlvilági őshazába juttatták vissza őket, a szent ősök mellé. Ezek azután segítettek a földön maradottaknak az élet normális ütemű folytatásában, a mezőgazdasági munkák sikerében.

A rítus azonban csak a szláv őstörténet kezdeti szakaszában volt valóban létező szertartás — írja végezetül a szerző. Azt azonban sajnos nem konkretizálja, hogy mit ért a „kezdeti szakasz" alatt. Később — folytatja —, ahogy ezt az írásos források is tükrözik, már csak csökevényes formában létezett, míg azután feledésbe merült.

Neuland, Lena: Jumis — die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten. Acta Universitatis Stockholmiensis — Stockholm Studies in Comparative Religion : 15. Almqvist och Wiksell International. Stockholm, 1977. 186 l.

Voigt Vilmos

1961-től, Åke HULTKRANTZ professzor irányításával jelenik meg a stockholmi egyetem vallástudományi (és folklorisztikai) tanszékének kiadványsorozata, amelyben szibériai, amerikai indián és eszkimó témák mellett megkülönböztetett figyelmet kapott mindig is a balti vallások kutatása. Az utóbbi három évtizedben több tucat jelentős tanulmány vagy monográfia látott napvilágot a lett vallás köréből, így nehéz is e fontos témáról újat mondani. A mostani disszertáció, 1977-ben elkészített doktori értekezés, ezek közé tartozik, és az előkelő hírnevet kivívott sorozat méltó tagja.

A szerző filológiai, folklorisztikai és összehasonlító vallástudományi adatokat tesz egymás mellé. Az indoeurópai eredetű termékenység-figura, *jumis* az európai vegetációs démonokkal tart rokonságot, és itt nem csupán MANNHARDT, hanem UJVÁRY Zoltán munkáira is hivatkozik. Voltaképpen ez a magyarázat népszerű, hihető is, bár nem egészen új. A munka legnagyobb érdemét abban látom, hogy dalokban, a *dainos* szövegében mutatja ki *jumis* alakjának meglétét, ami mind a dalhagyománynak a szokásvizsgálatban, mind a szorosabb értelemben vett lett szokásköltészet kutatásában termékeny gondolat.

Lévi-Strauss, Claude: La voie des masques. I—II. Éditions Albert Skira. Genève, 1975. 141, 145 l.

Verebélyi Kincső

A világhírű szerző mintegy negyedszázada sajátos módszert alkalmaz a mítoszok elemzésénél, melynek az a lényege, hogy a mítoszokat nem egymástól elválasztva, önmagukban, hanem mint egy dialógus elemeit, egymással való összefüggéseikben vizsgálja. Így a mítoszok és változataik értelmezésének kulcsa abból adódik, amit a mítoszok átalakítanak, tagadnak, illetve állítanak vagy oppozícióként fogalmaznak meg.

A módszert ezúttal észak-amerikai indián maszkok stílusvizsgálatánál alkalmazza a szerző. Véleménye szerint a mítoszkutatásban általa követett eljárásmód átvihető a plasztika területére is. Ez az elgondolás bizonyítást nyer akkor, ha a maszkok vizsgálatánál a plasztikai megformálás síkján megállapított összefüggések, transzformációs kapcsolatok a maszkokhoz fűződő eredetmítoszok, rituális, gazdasági és társadalmi funkciók között is megnyilvánulnak.

Első lépésként a Fraser folyó torkolatvidékén, valamint a Vancouver sziget keleti oldalán élő mintegy tucatnyi, salish nyelveket beszélő indián csoport körében ismert *swaihwé* maszktípust, valamint a maszkokhoz fűződő eredetmítoszok és rítusok formai, tartalmi, szerkezeti, szemantikai jellemzőit mutatja be Cl. Lévi-Strauss. A strukturális elemzés a történeti vizsgálatok eredményével megegyezően kimutatja, hogy a swaihwé típusú maszkok a Fraser folyó középső vidékén keletkeztek, s innen terjedtek el több száz kilométerre különböző irányokban.

Második lépésként a Vancouver szigeten élő, a salish indiánokkal szomszédos nutka és kwakiutl indiánoknál használt *xwéxwé* nevű, a swaihwé-típus változatának tekinthető maszkok bemutatása következik. A xwéxwé maszkok eredetmítoszai állandó elemeit és ezek szemantikai vonatkozásait vizsgálva kiderül, hogy házasságok révén vagy hadizsákmányként a nutka és kwakiutl indiánok ugyan átvették és használták a swaihwé maszkot, jobban mondva a swaihwé maszkformát, ám az eredetileg e formához kapcsolódó szemantikai funkciókat ellenkezőjére fordították.

A swaihwé maszktípus egésze vagy egy-egy alkotóeleme jelentését csak akkor tárhatjuk fel, mondja Cl. Lévi-Strauss, ha megtaláljuk oppozíciós párját, hogy a két maszktípus által meghatározott teljes szemantikai mező felmérése alapján kíséreljük meg a kétféle maszktípus jelentésének körvonalazását. A logikailag feltételezett típus a valóságban is létezik: ez a kwaiutl indiánok *dzonokwa* maszkja. Harmadik lépésként tehát a dzonokwa mítoszok és maszkok, valamint változataiknak, a lummi indiánok Tzualuch, és a salish indiánok néhány csoportjánál ismert Tal nevű hiedelemalak és maszk ismertetésére és elemzésére kerül sor.

A swaihwé és a dzonokwa masztípusok jellemző vonásai a következők:

	swaihwé	*dzonokwa*
plasztikai forma	fehér tolldísz kiugró szemek sima vagy gömbölyded orcák szélesre tátott száj kilógó nyelv	fekete szőrdísz besülyedt szemek behorpadt orcák előre csücsörített száj nyelv nem látszik
mitikus eredetmagyarázat	a maszk égből vagy vízből származik	a maszk hegyről vagy erdőből származik
funkció	profán szertartások kelléke, téli rítusokban soha nem szerepel; kosárban hordják;	téli, szakrális rítusokban is előfordul Dzonokwa az általa elrabolt gyermeket hordja kosárban; gyermekrabló, a társadalmi rendet megbontó antiszociális lény; megvásárolható (pl. a Tal változat);

az előkelő nemzetségek
őseit, illetve a társadalmi
rendet jeleníti meg;
csak öröklés útján vagy
hozományként szerezhető meg;
szerencsét hoz, elősegíti
a meggazdagodást.

a gazdagság jelképe
a maszk, de a maszk
által megjenített
Dzonokwa maga fukar.

A swaihwé, xwéxwé és dzonokwa maszkok együttes vizsgálatának eredményeként Cl. LÉVI-STRAUSS a következő szabályszerűséget állapítja meg: „Ha a plasztikai forma az egyik csoporttól változatlanul kerül át a másikhoz, akkor a szemantikai funkció fordul az ellenkezőjére. Ha azonban a szemantikai funkció marad változatlan, akkor a plasztikai forma az, ami az eredetihez képest ellentétes jellegűvé válik" (II. kötet 29. l.).

E paradigmát kiterjesztve a továbbiakban a szerző olyan kwakiutl, salish, tlingit, dené, bella bella, haida, Thompson stb. indián mítoszokat elemez, amelyek a gazdagság vagy az azt jelképező réz, illetve művészileg megmunkált réztábla megszerzését tárgyalják. A kutatás ilyen irányú folytatását az indokolta, hogy az előzőekben tanulmányozott maszkok eredetmítoszaiban a maszkokat nem egyszer réz, illetve plasztikailag megformált réztábla helyettesítette.

A rézzel kapcsolatos hiedelmek és mítoszok vizsgálata ugyanazoknak a transzformációs törvényszerűségeknek az érvényesülését mutatja ki, mint amelyek a maszkok elemzésénél derültek ki. A vizsgálat körének tematikai és földrajzi kibővülése (Észak-Amerika nyugati partvidékén mintegy háromezer kilométer hosszan elterülő területen élő indián csoportok mítoszai mellett a szárazföld belsejében élő dénék mítoszait is idézi a szerző), elsősorban azt a célt szolgálja, hogy az elemzett tárgyak és történetek jelentésének különféle rétegei tisztázódjanak. Ám amikor a reprezentáció különféle formai átalakulásának törvényszerűségei feltárulnak előttünk, ugyanakkor nyomon követhetjük az egyes indián csoportok történelmének alakulását, adott esetben a salish indiánok több évszázad folyamán végbement migrációját is. Ennek nyomait, mint a könyv rendkívül változatos, gazdag anyaga bizonyítja, éppen a felismert ideológiai struktúra segítségével találhatjuk meg a nyelvileg, kulturálisan és politikailag egymástól különböző indián csoportok mitikus hiedelmeiben, rituális és társadalmi szokásaiban, művészileg megformált tárgyaiban.

A színes, illetve fekete-fehér fényképek, táblázatok, térképek és rajzok szorosan illeszkednek a szerző szigorú logikával kifejtett gondolatmenetéhez. A mű azonban nemcsak a szép illusztrációk miatt élvezhető minden olvasó számára, nemcsak az okfejtés és érvelés eleganciája, hanem választékos stílus is magával ragadó.

Szilágysági magyar népzene. Közzéteszi ALMÁSI István. Kriterion Kiadó. Bukarest, 1979. 334 l.

Sárosi Bálint

Népzenénknek a romániai magyar területek mind a mai napig a legfontosabb és leggazdagabb lelőhelyei. A gazdagságról a legutóbbi évtizedekig a kiadványok csak igen hézagosan tájékoztattak bennünket. A JAGAMAS János és FARAGÓ József által szerkesztett, hosszú vajúdás után a Kriterion Kiadónál 1974-ben publikált *Romániai magyar népdalok* c. kötet tette végre lehetővé, hogy — ha csak nagy léptékben is és csupán 1955-ig terjedő gyűjtések alapján is — áttekintést kapjunk a romániai magyar területek megközelítő teljességéről. A részletek megismerésében azonban még mindig úgyszólván a kezdetnél tartunk. Ezért fontos ALMÁSI István szilágysági monografikus gyűjteménye, mely „a Babeș-Bolyai Egyetem Társadalomtudományi Központja Etnográfiai és Folklór Osztályának kutatási terve alapján készült". E Folklór Osztály tudvalevőleg ugyanannak az intézménynek — a Folklór Intézetnek — a jogutóda, amely 1949 és 1955 között, JAGAMAS János irányításával megvetette a romániai magyar népzenei archívum alapjait.

A *Szilágysági magyar népzene*, a benne foglalt 255 dallammal, bevezetővel, jegyzetekkel, mutatókkal, minden részletében lelkiismeretesen végiggondolt, koncentrált, világosan tagolt kiadvány. A rövid bevezetés pontosan és szakszerűen tájékoztat e munka szakirodalmi előzményeiről és a Szilágyságban eddig végzett gyűjtésekről — érintve a fontosabb népművészeti és nyelvjárási gyűjtéseket is. Az utóbbi évtizedekben — túlnyomó részben ALMÁSI István magnetofonnal végzett gyűjtéseként — 25 faluból, 277

adatközlőtől 1163 szilágysági dallam került a kolozsvári Folklór Osztály birtokába. Ennek a gyűjteménynek (és a néhány korábban gyűjtött dallamnak) az összefoglalt értékelését találjuk a *Bevezető*ben, megfelelően összevont és osztályozott kiadását a könyv további részében. Fontos megállapítás, hogy: „Belső-Szilágy a zenefolklór szempontjából az erdélyi népzenei dialektushoz tartozik" (míg például a néptánckutatás ugyanezt a területet a Felső-Tisza vidék részeként tartja számon; 16 l.). A stílusrétegekről készült, ugyancsak tanulságos statisztikának (12 l.) viszont inkább az az eleme tűnhet fel a töprengő olvasónak, amely nem csupán ALMÁSI munkájának, hanem egész népzenekutatásunknak jellemzője. Nevezetesen „a tágabban értelmezett népzene" kategóriája, mely „a népdal-műdal határterületéről való dallamokat", valamint „a népies műdalokat és egyéb műzenei eredetű dallamokat" foglalja magába. A kötet vége táján található incipit jegyzék (237—253 l.) nagyjából tájékoztat, melyek ezek: olyan dallamok, amelyeket nem egy „tágabban értelmezett nép" őrzött meg, hanem ugyanaz a parasztság — amely a kétfélének ítélt készletet *egyenrangúan* tekinti sajátjának. Az általánosságban is tapasztalható zavart az okozhatja, hogy a népzenével való ténykedésünk gyakran került összefüggésbe népnevelői tevékenységgel, s pedagógiai, „esztétikai" szempontjainkat önkénytelenül érvényesíteni próbáljuk ott is, ahol ezeknek nincs helye. Pedig elég, ha csak BARTÓKra tekintünk. Ő kezdettől egészében, fokozatok felállítása nélkül fogadta el „parasztzenének" mindazt, amit a parasztság hagyományosan sajátjának tekint, s ezen *belül* állított fel kategóriákat.

A népzene területét szűkebb és tágabb körre osztó elvi engedmény ezúttal nem változtat a rendelkezésre álló terjedelem okos felhasználásán. A közölt 255 dallam stílusréteg szerinti bemutatása valóban fontossági rendben történik. Helyes, hogy a fő szövegben a régi dallamok egynémelyike több változatban szerepel: 69 dallam 106 változata. A strófikus dallamok viszonylagos nagy mennyisége mellett a nem strófikus műfajok (gyermekdal, sirató) és hangszeres dallamok kicsi száma, úgy látszik, a valóságos arányt tükrözi. „A dallamok rendjé"-nek rokonszenves vonása, hogy nem akar több lenni, mint amire itt szükség van: a stílusrétegek egybetartozását szem előtt tartó egyszerű, logikus csoportosítás — a kötetlen formájú vokális dallamoktól a hangszeres táncdallamokig. Sajnálkozni inkább csak a nem közölt dallamok miatt van okunk; azok miatt, amelyekre a bizonyára megszabott terjedelemben csak incipit-sorral lehetett utalni. Ezek között ugyanis nem kis számban akadhat a további kutatások számára érdekes adat. Pl. a 266. sz. „Beli, buba . . . " (l. 59. jegyz.), amely „torz"-ságával is tanulságos képviselője lehet az erősen improvizáló altató-műfajnak. Ugyanígy néhány a „műdalok" és „idegenek" közt felsorolt szokásdal (499., 522. sz.) és hangszeres darab (537., 546., 547., 567., 575. sz.).

A dallamlejegyzések nem túlságosan részletezők; ennek megfelelően dicséretesen elkerülnek a dallam ábrázolásával kapcsolatosan minden bonyolultságot. Megjegyzendő azonban, hogy a lejegyzések részletességének „egyenletes szinten tartása" (20 l.) — először *A magyar népzene tára* VI. kötetében megvalósított eljárás — nem tartozik a tudományos népzeneközlés bevált módszerei közé. A lejegyzéseknek nem egyenletes szintűeknek kell lenniök, hanem a lehető leghűségesebben kell tükrözniök a hangzó valóságot — akár egyenetlenül is, ha a valóság úgy kívánja.

Az egyes darabokhoz fűzött jegyzetek mértéktartóan, tudományos biztonsággal és felelősséggel tájékoztatják az olvasót — méltóan a könyv minden más tekintetben is tiszteletre méltó tudományos szintjéhez és szép tartalmához.

Szendrei Janka—Dobszay László—Rajeczky Benjamin: XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. I—II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.

Csomasz Tóth Kálmán

Rendkívül tanulságos, régi énekelt dallamainkkal, kiváltképpen a népzenével foglalkozó érdeklődők és szaktudósok számára egyformán hasznos munkával ajándékozták meg a szerzők a magyar zenetudományt és általában a hazai zenei közműveltséget. Ez a két kötetre osztott mű új megvilágításba helyezi a Régi Magyar Dallamok Tára (RMDT) első és második kötetében CSOMASZ TÓTH Kálmán és PAPP Géza által összefoglalt és a legrégibb ismert hangjegyes forrásokból — túlnyomó részben egyházi népénekeskönyvekből — tudományos zenei és irodalomtörténeti jegyzetapparátussal publikált hazai dallamemlékeket.

Az új kiadvány első kötetében a népzenetörténet feladatát és módszerét ismertető bevezetésből és tájékoztatóból először megtudjuk, hogy mindkét kötet két-két fő fejezetre oszlik. Az elsőben az RMDT I., a másodikban a II. kötetének sorrendjében tárgyalják a szerzők, esetenként és szükség szerint a két forráskiadvány közötti párhuzamokra is utalva, az egyes továbbélő dallamokat és azonos vagy eltérő szövegű népi variánsaikat. Az ilyen dallamokat variánsaikkal együtt táblázatosan, hangjegyekben is bemutatják. Végül függelékesen közöl az új mű néhány, a szerzők által feltárt és igazolhatóan XVI—XVII. századi eredetű, de a RMDT I., ill. II-ben nem szereplő dallamot.

A mű második kötetében az első kötetbeni dallamtáblázatokat értelmező és a hozzájuk közölt népi változatok lelőhelyeit és egyéb adatait feltüntető jegyzetek és tanulmányok sorakoznak az első kötetnek megfelelő sorrend szerint. Közbül, a 96—97. lap között nyomtatott ívnyi terjedelemben gazdag és szemléletes, egykorú kéziratokból, nyomtatványokból és népzenegyűjtési támlapokból összeválogatott illusztrációmelléklet helyezkedik el. Jól válogatott népi szövegszemelvények, továbbá mutatók (szótagszám, ill. strófaszerkezet, zenei kadenciák, szövegek sorkezdetei), legvégül pedig az RMDT I. és II. kötetének sorszámrendjébe foglalt, s az egyes számokra vonatkozó megjegyzések, a dallamközlések és az elemzések lapszámát is feltüntető mutatók és a képmellékletek jegyzéke zárja a kitűnően összeállított és az olvasó által nemcsak haszonnal, de éppen felépítésének következtében könnyen forgatható munkát, amelynek tartalmáért és felépítéséért nemcsak a szerkesztőket, hanem név szerint felsorolt munkatársaikat is teljes elismerés illeti.

A dallamok forrásaiból idézett hangjegyalakok természetesen az énekeskönyvi rögzítés csiszoló, egyúttal többnyire merevítő tevékenységét tükrözik. Ezzel szemben a népzenei átvétel és továbbélés a dallamot gyakran új, eltérő — egyházi ének esetében olykor travesztáló — funkció szolgálatába állítja, és ennek megfelelően át-meg-átalakíthatja, akár dallami, sőt hangnemi tekintetben, akár az egyes sorok szótagszámát illetően. De bekövetkezhetnek ilyen módosulások a mindenkori funkciónak megfelelő, következésképpen többé-kevésbé állandósuló hangoztatásmód területén is. A szerzők gyűjteményük népi példaanyagát igen sok feljegyzés közül úgy válogatták ki, hogy mind a források, mind a bemutatott népzenei változatok egyformán meggyőzően képviseljék a történelmi hagyományt és a jellegzetes átalakulást, a dallamok továbbélését. Hiszen az írásbeliségben — túlnyomóan nyomtatásban — fennmaradt dallamok képe is a források kora, felekezeti vagy táji jellege szerint számos esetben meglepően egyező, máskor messzemenő eltéréseket tartalmaz. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy túl az énekeskönyvek érthető tipizációján, ezeknek a dallamoknak is megvolt a maguk elsődleges körén és funkcióján belül a saját életük.

Ismertetésünket az első kötet bevezető tanulmányának végéről, a 16. lapon álló záró bekezdések részleteinek idézésével fejezhetjük be a legalkalmasabban:

„. . . a népzenekutatás legelső feladata ma is még mindig a gyűjtés, az aránylag szűkös források kutatójáé pedig a minden betűre és kótafejre kiterjedő elemző és összehasonlító vizsgálat."

„Ezek nyomán talán majd tisztázódik, miért szerepelnek olyan kevés adattal Tinódi dallamai"; amelyekből a korán elnyomott unitárius és különösen szombatos kéziratos énekeskönyvek nótajelzései után gazdagabb utóéletre lehetne számítani. Nagyon helyesen magyarázzák, hogy a csupán későbbi református énekeskönyvekben írásba foglalt továbbélő dallamok főként azért szerepelnek csekély mértékben a népi példaanyagban, mert míg a katolikus vidékek „szívósabban ragaszkodtak a szokáshagyományhoz, melyben a dallamok elhelyezkedtek . . . a református énekeskönyvek — tegyük hozzá: a hozzájuk kapcsolódó gyakorlattal egyben — a genfi zsoltárokkal sokkal hatásosabban képviselték a hivatalos egységesítő álláspontot".

Végezetül említésre kívánkozik, hogy az RMDT I-ben és II-ben kiadott énekkészletnek mintegy jó fele maradt fenn a spontán népi használatban, részint középkori gyökerekig is visszanyúló vallásos gyakorlat révén, részint (csekély részben) világi, sőt travesztált szöveggel (pl. I. köt. 121. l., e. dallam; lásd II. köt. 59. l., Felsőiregh; Bartók B. gyűjtése, 1907.).

Énekes poézis. Válogatás PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből. Válogatta KATONA Tamás. Az utószót és a szövegekre vonatkozó jegyzeteket írta KÜLLŐS Imola. A zenei részt gondozta és a dallamokra vonatkozó jegyzeteket írta DOMOKOS Mária. Magyar Helikon. Budapest, 1979. 461 l. + 16 tábla.

Fried István

A magyar folklorisztika és az „irodalmi népiesség" történetében kiemelkedő hely illeti meg PÁLÓCZI HORVÁTH Ádámot. Munkássága megérdemelné a monografikus feldolgozást. Az utóbbi esztendők elemző vizsgálatai (VÖRÖS Károly, PÉTERFFY Ida és BIRÓ Ferenc értekezései) azt sejtetik, hogy a több diszciplínára kiterjedő kutatás már megtette ez irányban az első lépéseket. Az *Ötödfélszáz énekek* rövidített címen ismert dalgyűjtemény újabb kiadása pedig az olvasóközönség felől érkező érdeklődést tanúsítja. A kiadvány azonban jóval több, mint a múlt idők költői emléke iránt érdeklődő olvasó figyelmének kielégítése; mind a gondos szöveg- és dallamgondozás, mind pedig az utószó, valamint a szövegekre és a dallamokra vonatkozó jegyzetanyag jelentős segítség a kutatásnak. Méghozzá a magyar felvilágosodás korszaka irodalmának és a népiesség történetében elmélyülőének. Mert igaz ugyan az, hogy PÁLÓCZI HORVÁTH nem akarta és feltehetőleg nem is tudta megkülönböztetni a folklorisztikusan hiteleset a „népiestől" s a régitől vagy a népieskedőtől, feljegyzései mégis fontos állomását jelentik a magyar folklorisztikának. Szórványos kezdemények után övé az első nagyszabású gyűjtemény. (Hogy CSOKONAIé valóban létezett-e, és milyen anyagot tartalmazott, bizonytalan, feltehetőleg a PÁLÓCZI HORVÁTHéhoz hasonlót — ha létezett.) Az bizonyosnak tetszik, hogy RÉVAI Miklós és RÁT Mátyás messze nem egyértelműen csengő és lényegében eredménytelen 1782-es felhívása, majd a FALUDI-kiadás többszöri bejelentése RÉVAI részéről és aztán maga a kiadás ösztönözte PÁLÓCZI HORVÁTHot a nép- (népies) dalok szerzésére és a följegyzésre. S itt mondanánk egy kicsit ellent az egyébként tömörségében is lényeglátó utószónak. Főleg abban, hogy nem látjuk bizonyítottnak HERDER *közvetlen* szerepét a Bécsben járt RÉVAI és a Göttingát járt RÁT felhívásában, az sokkal szervesebben és egyértelműbben kapcsolódik Michael DENIS elképzeléséhez a bárd- és a skald-költészetről, illetve a szlávok népköltészetéről, amelyet DENIS feljegyzésre méltónak tart. Más kérdés, hogy *közvetve* valóban HERDER a forrás. Ugyanakkor a magunk részéről az eddigieknél jóval nagyobb jelentőségűnek tartjuk KAZINCZY Ferenc ösztönzését PÁLÓCZI HORVÁTH népdalszerzőleírói tevékenységére, mint azt a kutatás eddig tudni vélte. Már KÜLLŐS Imola is bőven idéz a KAZINCZY-levelezésből, ezt azonban nem árt kiegészítenünk. „Intesz, hogy Paraszt dolgokat írjak — küldi el véleményét HORVÁTH KAZINCZYnak —, de kellene előbb látnom egy két jó formátát, hogy gusztust kapjak" (KazLev I. 316.). A Sári rózsám kezdetű népdalt KAZINCZY *Helikoni virágai* közé iktatta be: bár HORVÁTH nincs megelégedve e dalával, mert nem találta el a „paraszti simplicitást". Mégsem hagyja el a népdalszerzést, mivelhogy KAZINCZY is szereti, s KAZINCZY arról értesítette, hogy mások is szeretik ezt a fajta éneket (uo. I. 467.). S meglepőnek tetszhetik az is, hogy DUGONICS *Etelká*jának megítélésében sincs különösebb vita KAZINCZY és HORVÁTH között. Mert HORVÁTH ugyan értékeli az *Etelká*ban található „sok magyar példabeszédek"-et, értsd: közmondásokat, de nem szeretné „Szerdahelyi krízise alá botsátani de bono gustu" (uo. I. 292.).

Mindezt majd még részletesebben fel kell tárnunk, hogy genezisében lássuk az *Ötödfélszáz énekek*et, s pontosan nyomon követhessük végső kialakulását. Ehhez sok segítséget nyújt az eddigi szakirodalom, KÜLLŐS Imola sok adatot feldolgozó kísérő tanulmánya. De egyrészt tágabb összefüggésben kell látnunk HORVÁTH tevékenységét. 1813-ban jelölhetjük meg a gyűjtés dátumát, Vuk KARADŽIĆ pedig 1814-ben adta ki európai sikerre számot tartó első népdalkötetét. Másrészt azt a mentalitást, illetve művészi szemléletet is tüzetesebben kell majd elemeznünk, amely az *Ötödfélszáz énekek* végső formájának kialakulásához vezetett. PÁLÓCZI HORVÁTH útja nem mondható éppen szokványosnak. A felvilágosodás számos elemét tartalmazó életbölcselete fokozatosan közeledett az átlag-nemesi mentalitáshoz (azokkal ellentétben, akik kiszakadtak a nemességből és értelmiségivé váltak, gondolkodásmódban és életvitelben egyaránt). PÁLÓCZI HORVÁTH éppen ellenkezőleg. A lelkészcsaládból származó *mérnök* gazdálkodó lesz. Hivatásában és gondolkodásában is. De — úgy véljük — élete végéig megmarad benne a nosztalgia az „irodalmi író", KAZINCZY helyzete, magatartása iránt, tisztelte benne a költőt, a művelt embert, a „literátort", egykori lelkesítőjét, jóllehet mi sem állt tőle távolabb, mint az a winckelmanni—goethe-i alapozású „rein-menschlich" ideál, amelyet KAZINCZY

a fentebb stílű irodalmi műveken számon kért. Az, hogy az „elocutio attenuata" szerint szerzett művekben helyénvaló a pajkosabb hangvétel, még a tájnyelv is, azt KAZINCZY sem tagadta. DUGONICSnál is „tűrhető volna" a kulináris nyelv, „ha tsak közönséges embereknek adatnának szájokba" (KazLev I. 194.).

Ez a példásan szép kiállítású kötet, amelynek képanyagát ifj. KODOLÁNYI János állította össze, egyként szól a közönségnek és a kutatónak. Feltehetőleg sokan forgatják majd ezt a könyvet, a magyarok egykori vigadozásainak, bánatainak dokumentumát, s nemcsak a pajkosabb nótáknál nyílik ki a könyv, hanem a nagyon is evilági „istenes" énekeknél. Mert mindenképpen elmúlt korokat idéznek, hitelesen, helyenként megrendítő szépséggel, másutt bámulatos találékonysággal. De a kutató kiindulópontnak használja (az 1953-as kiadással együtt) e kötetet, hogy a kötet közreműködőivel együtt segítse teljesebbé tenni a felvilágosodás korának ismeretét, a magyar folklorisztika történetének is kivételes hasznára.

Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre. Magyar Helikon. Budapest, 1978. 416 l.

Sándor István

A kötet két évtizedet meghaladó kutatás eredménye, előkészítésében helyszíni néprajzi gyűjtés, könyvtári, levéltári feltárás, széles körű tudományos tájékozódás egyaránt helyet követelt. Előmunkálataként egyrészt a szerzőnek idevágó program-tanulmányát kell említenünk *(A régi hazai népies ponyvakutatás problémái.* Ethnographia 1958. 578—591.), másrészt szakterületünkön úttörő érdemű kis-monográfiáját egyetlen nyomdánk ponyvateméséről *(Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. I. Vásári ponyvairatok.* Bp., 1959.). Emlékezetes azonban az akadémiánk Néprajzi Kutató csoportjának rendezésében 1975-ben tartott Kriza-szimpózionon elhangzott előadása is, amely XVIII. századi ponyvairodalmunknak szépprózánk történetében elfoglalt szerepéről adott képet. Mint említett tanulmányait, e legutóbbi összefoglaló művét is a feltárt adatok különös gazdagsága és elemző-értékelő szempontjainak változatossága jellemzi. A tudományos munkánkban eddig viszonylag kevés figyelemben részesített, periferiálisnak minősített nyomtatványtípus tanulmányozása, amely azonban könyvkultúránkból évszázadokon át egyedül hatolt el parasztságunk, vidéki kisnemességünk és polgárságunk: iparosok és kereskedők különféle rétegeihez, a szerzőt érthetően a felfedezés örömével ajándékozza meg, munkája eredményeiből olykor szinte áttekinthetetlen bőségben kívánja felmutatni a részleteket. Anyagának gazdagságát mármár terhesnek is érezheti az olvasó, jóllehet POGÁNY gondosan felépített rendszerbe foglalta anyagát.

A mű beosztását szerzőjének két alapelve szabja meg. Felfogása szerint az, amit a ponyva nyújt, közkincs, s mint ilyen, nemcsak az olvasni tudók tulajdona, hanem behatol az élő szóban élő irodalomba, legszélesebb néprétegeink szájhagyományába is. A ponyva mindenkié. Másrészt azonban ami közkincs, közpréda is egyúttal, amellyel nemcsak kiadók és kereskedők gazdálkodhatnak tetszésük szerint, hanem az írás-olvasás örömét megismerő és élvezni tanuló parasztemberek is.

A ponyva mint közösségi tulajdon a szerző szerint sajátos, nagyon széles körű poétikát (s tegyük hozzá, retorikát is) képvisel, „több tucat" műfajt foglal magába. A könyv ezeknek áttekintésére a költészet három osztályfogalmához folyamodik, anyagát drámai, epikus vagy lírai jellegük alapján csoportosítja. Kiegészítésül ezek után olyan prózai kiadványokra is kiterjeszkedik, amelyekben a népi bölcsesség, illetve gyakorlati teendők, pl. gazdálkodás, orvoslás és állatgyógyítás stb. megoldását biztosító tudás összegeződött.

A kötetnek ez az első része egészében átfogó szemlélettel nagyarányú felmérő munkát végez, a költészet és próza nagy kategóriáin belül kiemelve azokat az egyedi részleteket, amelyek mintegy modellként e nagyobb egységek általános színképét hivatottak meghatározni. E részletek vizsgálatában szívesen mélyed el, kitartva néprajzi alapszemlélete mellett, sűrűn színezve azonban azt könyvtörténeti, ikonográfiai, irodalom- és színháztörténeti, sőt köztörténeti adatokkal. Mindezen vonatkozásokban jelentős szerepet kapnak saját kutatási eredményei, amelyek a magyar folklór és társtudományai területén egyaránt sok új összefüggésre utalnak, további vizsgálatokat ösztönöznek.

Különös figyelemmel fordulunk mégis azokhoz a fejezeteihez, amelyek az ún. „kisebb" műfajokkal, azok ponyvai képviseletével foglalkoznak. Úgy véljük, ezeknek jelentősége éppen nem lebecsülendő, népünk általános egykori életviszonyaihoz, anyagi-művelődési állapotához kötődnek, eredetük pedig olykor messze évszázadokig kísérhető

nyomon. Az idevágó fejezetek közül az egyik népünk bölcsességéről, ítélkező, csúfolkodó kedvéről, humoráról ad képet. Ilyenek egyrészt a tréfabeszédek, anekdoták-adomák, akár önálló egységenként sorakoztatva fel e nyomtatványokban, akár zsáneralakok, „lódítók" és „agyafúrtak" köré csoportosítva, amilyenek a folklór nagy nemzetközi mintái: Markalf, Eulenspiegel, de Manx vagy a miles gloriosus, s amilyenek a magyar folklór saját bennszülött típusai is (176—182 l.). Ide tartoznak — ugyancsak nagyrészt nemzetközi modellekhez igazodva — a nőcsúfoló szatírák vagy adomafüzérek, amelyek a hajadonoktól az anyósokig a nemnek minden életállapotát görbe tükörben mutogatják (187—195 l.); s ellenpárjaik, a férfiak olyan hibáit csúfoló régi füzetkék, mint a pipázás, borivás (195—205 l.); olyan állapotát, mint a szolga- vagy a mesterlegény (202—205 l.). A kötet — indokolatlanul — e fejezetbe utalja a cigánysors témakörét is, amely páratlanul széles teret kapott ponyváinkban (199—205 l.).

A kiemelést kívánó másik fejezet a paraszti lét anyagi-művelődési nyomorúságával összefüggő ponyvatermékeket mutatja be. Nem a panaszköltészetre célzunk, amelynek e nyomtatványformában, úgy látszik, a *Nyúl éneke* vált központi jelentőségű képviselőjévé (24—26, 29, 161, 205, 259, 333, 379b), hanem azokra a kiadványokra, amelyek ez állapot felszámolásának babonás, irreális, romantikus módjairól, eszközeiről, praktikáiról adnak áttekintést. Nagyrészt ilyenek az álmoskönyvek, amelyeknek késői rétege már a lottójátékosok részére is tanáccsal szolgál (211—221 l.), azután a szerencsekönyvek, jósló „Szibillák" (221—237 l.), társasjátékokat, köztük találós kérdéseket tartalmazó füzetkék, de a kincskeresők, kártyavetők részére készített utasítások és a planétacédulák is (237—243 l.).

E szerényebb részletekkel szemben a kötet nagy fejezetei a kutatásaink előterében álló népköltészeti kategóriák ponyvai képviseletét vizsgálják. Egyre újabb viszonylatokban bontakozik ki bennük e nyomtatványtípus különleges szerepe az irodalom és szájhagyomány, a könyvkultúra és népköltészet közti csereforgalom lebonyolításában. Arra nézve, mint kerülnek át pl. népünk használatába e füzetkék által a világ olyan klasszikus mesegyűjteményeinek egyes darabjai, mint a Gesta Romanorum, az Ezeregyéjszaka vagy a GRIMM-gyűjtemény, mint termékenyítik meg népünk mesevilágát SHAKESPEARE, DEFOE, SWIFT, GOETHE stb. egyes remekeiből nyersebb, tudálékosabb vagy simább fogalmazásban készült elbeszélések —, a közölt adatok mind a néprajzi, mind az irodalomtörténeti komparatisztika szempontjából egyaránt tanulságosak. Nem kevésbé jelentős azonban annak a ponyvára került folklóranyagnak bemutatása sem, amely egyrészt az élőszóbeli közvetítés mellett immár nyomtatásban kap szerepet meséink, mondáink stb. továbbadásában; másrészt íróink kezéhez jutva olyan jeles alkotások ihletője, mint pl. ARANY Toldija. A látvány, amit ponyvára került epikus anyagunk nyújt, valójában lebilincselő: a bibliától történelmünk bő képeskönyvén át a világirodalom gazdag antológiájáig füzeteknek könyvtárnyi sora. Mindez pedig hol döcögős versbe foglalva, hol prózában feloldva, hol színtelenül és bárdolatlanul, hol népünk képzeletéhez, gondolkodásához hangolva. Hasonló tanulságul szolgálnak a drámai és lírai tartalmú ponyva-termés áttekintései is.

A kötet második része (259—382 l.) *A közpréda* címen a ponyva irodalomszociológiai hátterét vázolja fel. Szól a nyomdász-dinasztiákról, amelyek Pesten és vidéken munkájuk tartozékának tekintik az ilyenszerű vállalkozásokat (293—304 l.). Ponyvák készítésére előbb diákokat, kántorokat, rímfaragókat, irodai írnokokat szoktak szerződtetni. Utóbb nyomdai alkalmazottakat vagy írói készséggel, olvasottsággal rendelkező „szerzőket" vesznek igénybe, akiknek soráből kiemelkedik a TATÁR Péter néven ismertté vált MEDVE Imre ügyvéd, minisztériumi tisztviselő. Később a viszony az ellenkezőjére fordul: a szöveg összeállítói keresik az alkalmi nyomdát, főként vidéki helyeken, mezővárosi vásárok alkalmával. A névtelen ponyvaírók művelete egyszer a laza, kivonatos fordítás, máskor jelesebb művek utánmondása, esetleg korábbi ponyvák szövegének átigazítása, vagy éppen az „öszveszedés", részben mai népköltészeti gyűjtőmunkánk e kezdetleges formája.

Általában a ponyvának e közpréda jellege, amelyből a szövegek szabad és — névtelenségük következtében — tetszés szerint való alakítgatása következik, a ponyvaköltészetet az ún. kéziratos énekeskönyvek rokon területévé teszi, a bennük tükröződő művelet megfelelni látszik „a népköltészeti alkotások változatokat sarjasztó, variációkban sokasodó eruptív erejének" (305—310 l.). A fejlődés utolsó lépcsőfokán a ponyvák írását, kiadását, árusítását maga a paraszti sorból származó „históriás" végzi, olykor énekszóban is előadja szövegeit, amelyeknek tárgya egy-egy népünket megrázó esemény, szerencsétlenség, szerelmi vagy rablógyilkosság. POGÁNY könyvében új adalékokkal gyarapodik e TAKÁCS Lajos által feltárt folklórterület (vö. TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák.* Budapest, 1958.).

Ponyváink kelendősége természetesen népünk írni-olvasni tudásának függvénye volt, e tudás szélesebb körben való elterjedését pedig — főként BENDA Kálmán újabb kutatásai alapján — jóval korábbi időre kell tennünk, mint eddig véltük. POGÁNY könyve nyomán az a benyomásunk, mintha népünk olvasmányigénye meghaladta volna azt a mértéket, amit nyomdáink XVIII. századi technikája még kielégíthetett. Az egyensúlyt ilyen tekintetben csak nyomdáink számszerű szaporodása, nyomdaiparunk külterjesebbé fejlődése teremthette meg, lényegében már a XIX. század második felében.

POGÁNY kötete egyébként méltán visel „tükör" címet. 194 illusztrációja már-már katalógusjelleggel díszíti: ponyvák címlapjai, képei, szövegoldalai, nyomdai díszítményei; s ezekhez még a *Legény piatz, leány vásár* c. „ebben az Esztendőben" nyomtatott 16 lapos ponyvafüzet is hasonmás nyomásban a könyvbe kötve. A jellegzetes régi nyomdatermék szinte látványként is mint „tükörben" jelenik meg újra a könyv olvasói előtt. A KATONA Tamás kiemelkedően gondos szerkesztői munkáját, SZÁNTÓ Tibor tipográfiáját és kötéstervét dicsérő kötet (a borítón Annibale Carracci metszetének másával) legszebb néprajzi kiadványaink sorában kaphat helyet.

Pop, Mihai—Pavel Ruxăndoiu: Folclor literar. Editura didactică şi pedagogică. Bucureşti, 1978. 380 l. (2. kiadás)

Székely László

Mihai POP külföldön a román néprajztudomány talán legismertebb képviselője, hazájában pedig a román mesék, mondák, balladák, varázsszövegek legnevesebb elemzője és új irányzatok (strukturalizmus, kommunikáció-elmélet) meghonosítója. Sokat tett a román folklorisztika hiányzó kiadványainak — így a szövegkiadásoknak, a tematikus katalógusoknak, bibliográfiáknak, atlaszmunkáknak — pótlásáért, megindításáért. Nagy érdemei vannak az új folklorista nemzedékek fölnevelésében is. A szakképzés szolgálatában áll most ismertetett munkája is. Ez nagyobbik részében POP egyetemi előadásait foglalja össze és módszertani elképzeléseit rendszerezi. Kiviláglik belőle, hogy POP a folklórt igen összetetten fogja fel, és vallástörténeti, lélektani, kultúrantropológiai szempontból is vizsgálja. A szokások esetében fejlődésüket figyeli és a meghatározó mozzanatokat keresi. Kimutatja a strukturális és stílusbeli módosulásokat és észleli azt is, hogy a funkció változása esetén sem vesztik el a szokások időszerűségüket, mert látványos dramatikus formájuk vagy a szövegeikben szereplő költői képek tovább éltetik őket. POP nem áll meg azonban az esztétikum kimutatásánál, a folklórban kifejeződő történelem mellett az állandó, a változások által alig érintett emberi tartalmukat is értékeli. Épp ezért tartja indokoltnak a folklór strukturális és kommunikáció-elméleti felfogását. Úgy véli, hogy a strukturális nyelvészet, a kommunikáció- és modellálási elmélet, a szemiotika alapján a folklorisztikai kutatások megalkothatják a népi gondolkodás nyelvtanát.

A könyv társszerzője, P. RUXĂNDOIU a bukaresti egyetem filológiai lektora, egyben a könyv szerkesztője. Ő írta a kötetbe az európai folklorisztika történetéről és a folklór sajátos vonásairól szóló fejezetet, valamint a rituális népköltészettel és a népi prózával foglalkozó szakaszokat. Egyébként főleg a közmondások kutatójaként ismert, szemiotikai-strukturális elemzésükről több tanulmánya jelent meg.

Vázlatosan ismertetjük a könyv tartalmi felépítését. A bevezető a folklórszöveg magyarázatának perspektíváiról szól, tudománytörténetileg áttekintve a folklór iránti érdeklődést és a tudományos elemzés módszereinek fejlődését egészen a folklorisztika aktuális irányzataiig. M. POP elkülöníti, meghatározza a népi kultúra és a folklór fogalmát, szól a népi kultúra fogalmának diakronikus és szinkronikus felfogási lehetőségeiről, a népi kultúra jelenségeinek osztályozási problémáiról, az esztétikum szerepéről a népi kultúra különféle jelenségei közt.

Továbbiakban a kézikönyv a folklór sajátosságait elemzi: hagyományos, kollektív, orális, anonim és szinkretisztikus jellegét, a tradíció és az újítás, az egyén és a közösség viszonyát, végül az írásos folklór jellegzetességeit: alakított modell jellegét. Itt esik szó a típusok és változatok, archetípusok és variánsok kérdésköréről is.

A folklór társadalmi szerepeiről szólva a kötet fölvázolja a falusi társadalom csoportjait, a rokonsági, nemzetségi szervezet tudati visszatükröződését.

P. RUXĂNDOIU a román folklór kategorizálásának, műfaji tagolásának szempontjairól szólva ismét kiemeli a funkció és a morfológiai-strukturális vizsgálatok fontosságát.

Fenti elvek alapján a román folklórban a következő kategóriákat állapítja meg: az esztendő fordulópontjainak költészete (év eleji szerencsekívánságok, varázslások, vallásos kolindák), az emberi élet fordulóinak költészete, ráolvasások, közmondások és találós kérdések. A prózai művek ismertetésében a mesélés alkalmairól, a mesélő személyiségéről, a meserepertoárok összetételéről szól, és ismerteti a szövegek strukturális sajátságait. A meséken kívül szó esik a legendákról, adomákról és trufákról.

M. Pop külön tanulmányban foglalkozik az epikus énekekkel, eredetükkel és fejlődésükkel, tipológiájukkal. Elkülöníti a fantasztikus-mitologikus epikát, a hősi epikát, a történelmi és betyárénekeket, a novellisztikus balladát. Részletesen foglalkozik a Miorița és a Meșterul Manole (Kőműves Kelemen) balladával.

Az utolsó fejezetben Pop a lírai műfajokat mutatja be: a balladákat, doinákat, népdalokat és csujogatásokat.

A munka érdeme világos felosztása. Valamennyi fejezet törekszik a román folklór sajátságainak meghatározására, mindegyik szakaszt szép példák illusztrálják a román folklórból. Aki akár a gazdag román folklórral, akár a román folklorisztika új módszereivel akar megismerkedni, haszonnal forgathatja a kézikönyvet.

Laforte, Conrad: Poétiques de la chanson traditionelle française. Classification de la chanson folklorique française. Les Presses de l'Université Laval. (Les Archives de Folklore 17.) Québec, 1976. 162 l.

Fejős Zoltán

Mióta a folklór gyűjtése és tudományos feldolgozása megindult, nem térhetünk ki a nyersanyag archiválásának gondjai elől. Ugyanakkor a kategorizálás fontos műfajelméleti következtetések levonására is lehetőséget nyújt, noha a különböző gyűjtemények praktikus elrendezési elveitől igencsak hosszú út vezet a műfajelméleti tanulságokkal szolgáló osztályozásokig. Az utóbbi évek műfaj*elméleti* kutatásai különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozták a tipológia ilyen, gyakorlati alkalmazásukon túlmutató követelményeit. Tapasztalataink szerint az *epikus* műfajok rendszerezése terén sokkal több eredmény született, mint a lírai népköltészet esetében. Példaként sokáig a nemzetközi mesekatalógus szolgált, s a különböző műfajok kutatói tudatában szűkebb szakterületük Aarne-Thompsonja mint nehezen megvalósítható, de elérendő vágykép lebegett. Így a mesekatalógusokat nemzeti monda-, szólás-, közmondás-, találóskérdés-katalógusok követték. (Itt érdemes megjegyezni, hogy e kisepikai műfajok újabb tipológiája már jelentős mértékben műfajelméleti követelmények jegyében fogant.)

Szemben az epikus műfajok *tartalmi-motivikai* (történeti) rendszerezésével, a lírai népköltészet bonyolult *formai* — ugyanakkor tematikai — gazdagsága miatt, pusztán a szüzsén nyugvó tipológia nem kielégítő. Annál is inkább, mivel magát az epikus műfajok rendszerezését is leginkább a forma oldaláról érték komoly támadások. A műfaj tartalmi-formai jellegéből a tartalmi oldal került előtérbe, s így az anyagcsoportosítás műfajelméleti következtetések levonására alkalmatlanná vált. Sürgető feladat volt a másik oldalt jogaiba visszaállítani, s ennek nagy eredménye a jelen kötet, amely a francia népdalanyag rendszerezésének elméleti bevezetőjeként készült. Conrad Laforte poétikája a formai aspektus kiemelésével új alapokra helyezte a francia népdalok rendszerezését, utat mutatva a lírai népköltészet sok gondot okozó tipológiájának kialakításához.

A francia népdalok csoportosítását többen megkísérelték. Elsőként a híres fizikus fia, Jean-Jacques Ampère (*Instructions relatives aux poésies populaires de la France.* Paris, 1853.) foglalkozott a problémával. Rendszerén később többen módosítottak, majd új tipológiával állt elő Julien Tiersot (*Histoire de la chanson populaire en France.* Paris, 1889.), majd e század negyvenes éveiben a kitűnő népdal-szakértő Patrice Coirault (*Notre chanson populaire en France.* Paris, 1941. stb.). E megoldásokban keveredtek tartalmi, a funkcióra vonatkozó és részben a formai kategóriák, ezért igen eltérő népdalcsoportokat alakítottak ki. Conrad Laforte e szempontokat a népdalhoz képest *külső* meghatározóknak tekinti, s kifejti, hogy az „osztályozás elveit nem máshol kell keresni, mint magának a népdalnak legmélyebb lényegében", vagyis „mindenekelőtt a struktúráját kell minél közelebbről megvizsgálni" (6. l.). Megkülönbözteti a népdalok két elemét, a *szöveg*et (texte) és a *dallam*ot. Szerkezeti-formai elemzését csak a szöveg alapján végzi, a dallamok problematikáját a zenei rendszerezés feladatának tekinti. Így népdalkatalógusa szövegfolklorisztikai tipológia, azaz *nem zenei elvű* rendszerezés. A népdalszövegben két jól elkülönülő oldalt különböztet meg: a tartalmit és a formait. Formán a népdalok struktúráját, a prozódiát, verstani felépítését érti, amely szoros kapcsolatban áll a ref-

rénnel mint fő formai elemmel, illetve a dallammal. Az elemzés alapelve a népdalok poétikai rendszerének — különösen a strofikus formulák szerkezetének — feltárásán nyugszik. A francia népdalkincsben hat nagy csoportot (és egy kiegészítőt) állapít meg, melyeket mind szerkezeti-formai jellemzők határoznak meg. A csoportok a következők: *1.* Chanson en laisse; *2.* Strofikus dalok; *3.* Párbeszédes dalok; *4.* Felsoroló (énumératives) dalok; *5.* Rövid dalok; *6.* Meghatározott dallamra énekelt dalok (Chanson chantées sur des timbres); *7.* Népdalként gyűjtött irodalmi dalok. Az utolsó kategóriát gyakorlati szempontok miatt kellett felvenni, s mint ilyen, csak kiegészítő, tartalmi csoport. A csoportok egyenként mintegy ezer népdaltípust ölelnek fel. Mivel az egyes dalok formai elemei esetenként igen bonyolult rendszert alkothatnak, néhány altípus keresztezheti e fő csoportok határait.

A szerző — elméleti bevezetéshez illően — átfogó képet nyújt a hét fő dalcsoportról, egyenként részletezve a poétikai jellemzőket. Minden egyes csoporton belül kiemeli az alcsoportokat meghatározó specifikus tényezőket. A formai oldalról elhatárolt nagy egységekben részben formai, de inkább tartalmi, motivikai, illetve az előadás alkalmaira utaló jegyek szerint állapít meg alosztályokat. Tehát látható, hogy minden kategóriát egy kettős koordináta-rendszer határoz meg: egyfelől poétikai (formai) tulajdonságai, másfelől szüzséje (tartalma) által. Ha elfogadjuk, hogy a valóság esztétikai elsajátításának tartalmi-formai kereteit a *műfaj* jelenti, akkor világos, hogy a csoportokba rendezett anyag a francia népdal egyes műfajait képviseli. Mivel a rendszerezés elsősorban az anyag csoportosítása kíván lenni, így a műfajelméleti következtetések még további vizsgálatot igényelnek. Érdemes lenne a rendszert immár kifejezetten a műfajelmélet oldaláról is finomítani, azonban Conrad LAFORTE munkája így is messze meghaladja az eddigi népdalosztályozási kísérleteket.

Önálló fejezet foglalkozik a *refrén* kérdésével. Sajátosságát jól tükrözi, hogy igen eltérő elvek szerint képzelhető el tipológiája. Így *formailag* a refrén beágyazódhat magába a versszakba (ez az egyik lényeges jegye a chanson en laisse-nek), lehet önállóan egy versszak és elkülönülhet a verstől egy egyszótagú sorral. *Tartalmilag* kötődhet a dal tartalmához, lehet tőle független, illetve lehet hangutánzó szerepben. Külön probléma a refrén *kapcsolata a dallammal.* Végül, tekinthetjük a refrént önállóan sajátos „népdalnak", s mint ilyen az ún. rövid népdalok poétikai törvényeit követi.

Végül említsük meg a katalógus elkészültének körülményeit. Conrad LAFORTE neve összefonódott a francia népdalkatalógus megteremtésével. Több mint negyedszázados munkáját a kanadai Laval egyetemen M. LACOURCIÈRE által 1953-ban alapított *Archives de Folklore* népdalgyűjteménye alapján végzi. Ez a kollekció jelenleg több mint 87 ezer adatot tartalmaz, a kanadai francián kívül felöleli a franciaországi, belga, svájci, olasz és louisianai francia anyagot. Természetesen a szerző más gyűjteményeket is feldolgozott. Előzményként még 1958-ban (125 példányban) közzétette munkájának addigi eredményeit, melyet jelen munkájával sokszorosan meghaladott. A vállalkozás hátteréről némileg tájékoztat a kötet bibliográfiája, amely feltüntei a szerző által feldolgozott kéziratos és hangzó gyűjteményeket, valamint egy reprezentatív keresztmetszetet nyújt a gyűjtemény 9 ezer tételt számláló könyvészeti anyagáról. A kötetet mintaszerű tárgymutató, névmutató és az idézett dalok címeinek jegyzéke egészíti ki.

Laforte, Conrad: Le catalogue de la chanson folklorique française I. Chansons en laisse. Les Presses de l'Université Laval (Les Archives de Folklore 18.) Québec, 1977. cvi + 561 l., 3 térkép.

Fejős Zoltán

Conrad LAFORTE a francia népdalok rendszerezésének módszertani bevezetője után *(Poétique de la chanson traditionelle françaises.* Québec, 1976.) az első csoport, az ún. *chanson en laisse*-ek vaskos kötetét adja közre, melyben több mint 10 ezer szöveget dolgozott fel. A csoport tartalmi-formai jellemzését már a *Poétique* lapjain összefoglalta (9—13.), s ezúttal csak tovább finomítja az elmondottakat (ix-xvii.). A csoportnak nevet adó chanson en laisse kategóriáját nehéz lefordítanunk, lényegét körülírással tudjuk megadni. Eredetét tekintve a 'laisse' középkori kategória, körülbelül 'verses költészet'-et, 'dal'-t, 'melódiá'-t, ugyanakkor a chanson de geste *asszonánccal összefűzött szakaszát* is jelentette, majd a XIX. században egyrímű verssorok láncolatát. Tehát a laisse a középkori lovagi költészetet idézi. Míg azonban a chanson de geste-ben több azonos rímű szakasz (azaz laisse) szerepelhet, addig a *népi* chanson en laisse-ben legfeljebb kettő, inkább csak egy. E népdaltípus *narratív* jellegű, és legfőbb vonása az azonos rímű asszonánc sorok építkezése. A legrövidebb sor 6 ütemű, a leghosszabb 16.

Conrad LAFORTE ragyogó poétikai elemzéssel két viszonylag önálló struktúrát különít el bennük. A chanson en laisse bonyolult, archaikus szerkezete a népdal bizonyos elemi struktúráját jelenti: „központi magját egy asszonánccal összefűzött szakasz alkotja, amely köré különböző verses szakaszok (formules strophiques) csoportosulnak, folyton megújuló változatokat formálva. A laisse-t tehát alapformának tekinthetjük, a különböző verses szakaszokat pedig másodlagos formának. A laisse a másodlagos formuláktól független, saját formával rendelkezik, a másodlagos formák viszont laisse nélkül nem léteznek. Míg a laisse másodlagos formákból — refrének és ismétlések elhagyásával — bontakozik ki, a másodlagos formák verses szakaszok, melyeket a laisse egy vagy két sora, refrének és ismétlések összekapcsolódása alkot. Általában a chanson en laisse-t egy másodlagos formával éneklik" (xi. l.). E tömör meghatározás jól érzékelteti a chanson en laisse izgalmas szerkezeti, formai problémáit, hiszen a laisse — a csoport fő meghatározója — valósággal rejtetten ágyazódik be a textusba. A további formai problémák (pl. verselés, ütem, a refrén kérdése) közül ezúttal csak egy sajátosságot, nevezetesen az „ellentétes cezúrák" törvényét említjük meg. A tíz és annál több lábú verssorokban a cezúra és az asszonánc bizonyos váltakozó törvénye figyelhető meg: az első félsor nő-rímű, ha a verssor egésze hím-rímű, és fordítva. E fontos törvényt a katalógus következetesen jelöli is. Pl. ha egy 12 ütemű sor *a* rímű és a cezúra nő-rímű, akkor ezt így jelöljük: 12 = 6f + 6m[a]. (Az *f* a nőnem, az *m* a hímnem rövidítése.) A katalógus — nagyon helyesen — a rímképletet minden típushoz megadja.

A műfaj határozottan narratív jellege miatt, a szerző szüzsék szerint állapította meg az alcsoportokat. Tartalmilag két típuscsoport különíthető el, egyrészt epikus (A és B), másrészt vidám, humoros (C-től Q-ig) csoportjuk van. A tipológia a következő: A. vallásos tartalmú dalok; B. epikus vagy tragikus dalok; C. hősi-komikus dalok; D. a házasság első éjszakái; E. féltékeny és megcsalt férj; F. a házasság örömei; G. virágcsokor; H. szüret; I. madarak; J. pásztor(lány); K. szerelmi kérés; L. szerencsétlenség; M. házasulandók; N. kérők; O. erotikus képzelet; P. komikus képzelet; Q. ünnepek és mesterségek.

A katalógus alcsoportokon belül, arab számmal, egymás után adja az egyes típusokat, a fejlécen feltüntetve a különböző rímképleteket. A teljes típusrendet a tartalomjegyzékben tekinthetjük át (összesen 355). A típuson belül sorszám jelöli az összes gyűjtött változatot, s ez viszonylag jól tájékoztat a típusok gyakoriságáról. Nézzünk egy példát! A népszerű, nálunk is ismert *A la claire fontaine* kezdetű dalt így azonosíthatjuk: *1. G—10 12 : 6f — 6m[é]*, s 365 változata ismert (1 = első csoport, azaz chanson en laisse; G = alcsoport — szüzsé; 10 = a tizedik típus; végül a rímképlet: 12 lábú verssor, é asszonánc, nő-rímű cezúra). Az irodalmi referenciát országonként csoportosították, így a nyelvterületek eltérő repertoárja (illetve feldolgozottsága) is megfigyelhető. A dalokat címmutató segítségével lehet azonosítani, s a szerkesztő még arra is ügyelt, hogy eltérő szedéssel jelölje az eredeti népi, illetve a katalógus számára alkotott címeket. Tehát a nemzetközi mesekatalógus mintájára minden népdal típusképletekkel meghatározható és visszakereshető.

Conrad LAFORTE impozáns munkája bizonyára több helyütt serkentőleg fog hatni a népdalok szövegtipológiájának előkészítéséhez, s a szerzőtől türelmetlenül várjuk a további köteteket, valamint a chanson en laisse-ek monográfiáját.

Máramarosi rutén népdalok. (На високій полонині. Збірник народних полянських співанок. Зібрав і упорядкував Олекса БЕВКА. Kriterion. Bukarest, 1979. 319 l.

Kovács Zoltán

Egyetlen falu, a máramarosi *Poienile de sub Munte* népdalköltészetének javát nyújtja ukrán nyelven a bukaresti Kriterion kiadó ebben a kötetben. A falu, hol Oleksza BEVKA 1960—1977 között, de zömmel 1975—1977-ben a dalokat lejegyezte, a régebbi magyar helységnévtárakban Ruszpolyána, Ruszkova polyana néven szerepel, egyes magyar forrásokban Oroszvíz a neve. A múlt század végén 3750 főleg állattartásból és az erdőből élő rutén lakta. Ma önálló közigazgatással rendelkező község, jó 9000, különféle nemzetiségű lakossal, s a Román SzK területén itt él együtt a legtöbb ukrán. BEVKA szerint az etnikus keveredés olyan mértékű, hogy a falu rutén, román, magyar és német lakossága ma már túlnyomóan ukránosnevet visel, neve alapján nemzetisége nem állapítható meg. A falu népe Máramaros közepén, világtól elzárt erdőkatlanban sokáig megőrizte százados kultúráját, s ezt az elzártságot BEVKA még 1977-ben is regiszt-

rálja. E falu favágója, pásztora — dalai bizonysága szerint — legföljebb sorozáskor találkozott Pestről odavetődött emberrel (266. l.), a világháború éveiben országhatáron túlról jött hírekkel (260. l.). Kapcsolatban volt viszont a környékbeli emberekkel, a százados együttélés megmutatkozik dalainak nyelvében is, ahol a hegedűst гигидуш-nak, az iskolát ошкóла-nak, a bányát a románok nyomán міна-nak s a kisbaltát vagy magyar vagy román szóval балтаг-nak mondja. Kapcsolatai talán alaposabban is kimutathatók dalai ismertetésében.

Egy-egy Kriterion-kiadvány esemény a folklórpublikációk történetében, azzá tették a zsákvászonba kötött, fekete betűs című *Romániai magyar népdalok* (JAGAMAS János és FARAGÓ József munkája), a *Szatmári népballadák* (BURA László gyűjtése), KALLÓS Zoltán könyvei. De adott már ez a „sorozat" (mert azzá az azonos formátum teszi) ízelítőt az erdélyi szász népköltészetből és a román víg balladákból is.

A sorból mégis kilóg az ukrán kötet: nemcsak ukránosabb ízlésű színes papírborításával, hanem azzal is, hogy egy szerény tájszótáron kívül (307—312. l.) semmilyen apparátussal nem szolgálja a kutatást, s mivel egy fia kotta sincs benne, a népzenekutatás is kevés hasznát látja. Pedig ha gyűjtő és kiadó a szaktudomány felé is nem kacsintott volna, hanem pusztán szöveget kínálna az *ismert* dallamokhoz fiataloknak, azaz ha kizárólag közművelődési célok lebegnének szeme előtt, nem írta volna oda minden egyes darab alá az adatközlő nevét, életkorát és a lejegyzés dátumát.

Dallamok híján így a fenti nyelvészeti exkurzus dallamkapcsolatoknak csupán hipotétikus lehetőségére utal, a kötetben viszont csak a verset látjuk, uralkodóan négysoros strófákban, szembeötlően 4—4, 4—2, 4—4, 4—2 tagolású sorokkal. Uralkodóan, mondom, mert talán az itt-ott, például a 164. lapon található hétszótagos 4—3 tagolású sort is (до мене легіники) nyolc szótagúvá nyújtja a dallam.

Bemutatásra maradnak hát a dalszövegek mint autonóm alkotások. 274 népdalszöveget közöl BEVKA nyolc műfaji csoportba osztva: 22 balladás dalt, 35 leánydalt, 13 legénydalt, szerelmi líra gyűjtőnéven 61, mulatónóták és hallgatók csoportjában 73, lakodalmi dalok csoportjában 9, a regrutadalokében 27, végül a tréfás és gúnydalok csoportjában 34 szöveget. Műfajtól függetlenül uralkodik az említett forma, ami azért is figyelemre méltó, mert ilyen 8—6—8—6 szótagszámú strófaszerkezetet JAGAMAS—FARAGÓ fentebb már idézett magyar népdalkötetében csak egyetlen egyet találunk, a 73. számú „Zúg az erdő, zúg a mező, Vajon ki zúgatja?" kezdetű párosítót. Már ez is jelzi ennek a műfaji tagolásnak a buktatóit (hátha még a csoporthatárokon átnyúló rokon dallamokat is láthatnánk!), fő ellenvetésünk mégis az, hogy maguk a hagyomány hordozói nem ilyen csoportosításban őrzik örökségüket.

Hála a dalok anyakönyvi adatainak, némi fogalmat alkothatunk magunknak e hagyomány hordozóiról. A balladás dalokból 16-ot 60 éven felüli adatközlőtől ismerhetünk meg, és csak egyet 30 éven alulitól. A magyar hagyományból is jól ismert új stílusú, helyi eseményt — többnyire szerelemféltésből elkövetett gyilkosságot — elmondó históriák, amelyek gyakran a ponyvahistóriákból vagy egyes helyi balladáinkból ismert fordulattal kezdődnek: „Emberek, jól idefigyeljetek, Szomorú eset, amit elbeszélek . . .". Ilyen például a 15. lapon:

Ци ви чули, чесний люди,	Hallották-e, jó emberek
Таку новиночку?	Azt az újságot?
Што убили Кідранчуки	Hogy megöltek Kidrancsukék
Молоду дівочку?	Egy fiatal leányt?

Leánydalokat viszont nagyjából egyforma arányban tudott minden korosztály, a szerelmi lírában a 20—40 éves korúak, a hallgatók és mulatók műfajában az 50—60 évesek bizonyultak legkiapadhatatlanabbaknak. Ez utóbbiaktól jegyezte le BEVKA a legtöbb katonanótát is, bár itt a 70—90 éves korosztály is képviselteti magát 12 dallal. Nem véletlen tehát az I. világháborús élmény továbbélése.

A gyűjtő az előszóban is utal rá, no meg a dalok alá írt nevekből is érzékelhetjük, hogy Poienile de sub Munte lakói között vannak kiváló nótafák, sőt nótás családok is. Éppen az övéik között gyanítjuk a legépebb szövegeket, s volnánk rá kíváncsiak, vajon dallamaik is oly épek-e.

A helyi hagyományokat ország-világnak bemutató könyv mindig egy kicsit pezsdítőleg hat vissza magára a hagyományra is, remélhetjük hát, hogy talán a szűkebb szakmai közönségnek szánt szakfolyóiratban vagy más fórumon találkozunk még ruszpolyánai dallamokkal.

Cascudo, Luis da Câmara: Contes traditionnels du Brésil. Traduits du portugais par Bernard ALLÉGUÈDE. G.—P. Maisonneuve et Larose. Les Littératures Populaires de Toutes le Nations. Nouvelle série, Tome XXIV. Paris, 1978. 255 l., 1 fénykép

Fejős Zoltán

A Dél-Amerikára specializálódott kutatókat kivéve, Latin-Amerika folklórja és az amerikai kontinens déli részén dolgozó szakemberek munkássága szinte egészében ismeretlen az európai tudományos közéletben. Pedig a tőlünk távol tevékenykedő kutatók módszertani munkássága, illetve az összehasonlító folklóranyag nem lehet teljesen érdektelen a szorosabb európai vagy nemzeti problémákra koncentráló szakemberek körében sem. A mesekutatók ugyan mindig széles körű, több kontinens folklórját érintő komparasztikát folytattak, azonban a brazil anyag kívül esett látókörükön. Ez nem is véletlen, hiszen a brazil kutatók — mint a kötet bevezetésében a szerző megjegyzi — a lírai népköltészet mintegy száz gyűjteményével szemben, népmeséből mindössze 3—4 kötet gyűjtöttek. Így Luis da Câmara CASCUDO reprezentatív meseantológiája több szempontból is magára kell hogy vonja figyelmünket.

Lenyűgöző a kiadványt közreadó Luis da Câmara CASCUDO hatalmas munkássága, melynek bibliográfiáját 1970-ben három kötetben jelentették meg, s önálló kiadványainak válogatott bibliográfiája is 110 tételt tartalmaz. E hatalmas életműben a szerző a brazil folklór szinte minden ágának gyűjtését és közzétételét feladatának tekintette. Mostani antológiája nem kizárólag saját gyűjtésű meséket tartalmaz, hanem ezen túl átfogó válogatás különböző gyűjtemények anyaga alapján. CASCUDO módszerét elsősorban a meséket követő jegyzetek, kommentárok tükrözik. Némelyik egész kis tanulmányt tömörít a típusok összehasonlító és genetikus problémáinak elemzésével. A magyar olvasó örömmel figyel fel a hazai egyéniségkutató iskola törekvéseivel sokban hasonló kutatási módszerekre. CASCUDO nagy hangsúlyt helyezett a meséket elmondó adatközlők személyére. Több mesélőt éveken keresztül ismert, folyamatos kontaktusban volt velük, és a jegyzetekben több mesélőt röviden be is mutat. Így pl. több mint 40 éven keresztül cselédként lakott náluk Luise FREIRE analfabéta asszony, akinek meséiből önálló kötetet publikált. Az előszóban hangsúlyozza, hogy gyűjtés közben az adatközlők életkörülményeit, a hagyományok elsajátításának, terjedésének módjait is igyekezett figyelemmel kísérni. Ügyelt az elbeszélés nyelvi, stílusbeli jellegzetességeinek megőrzésére is.

A kötet elején a szerzőtől két áttekintő tanulmányt olvashatunk. Először röviden bemutatja a brazil folklór egészét (9—17. l.), majd a mesekincsről ad összefoglalót, érintve a tipológia kérdéseit is (21—30. l.). CASCUDO a mese születését az emlékezet (mémoire) és a képzelet találkozásából származtatja. A mese lényegét négy jellemzővel határozza meg: A. régiség, B. névtelenség, C. elterjedés (divulgation), D. tartós fennmaradás. E négy elemben tulajdonképpen a „hagyományt" konkretizálja, amely az emlékezet tartalmát adja. A másik oldalt, a képzelet szerepét nem elemzi, de az említett „egyéniségkutató" szempontok ennek megragadására irányulnak.

Sajátos etnikai keveredés szabja meg a brazil folklór jellegét: az őslakos, elsősorban *tupi* kultúrának a gyarmatosító portugál fehérek és a XVI. században Nyugat-Afrikából áthurcolt szudáni, bantu népek kultúrájának összeolvadása. Színezi a képet más európaiak, illetve ázsiaiak jelenléte. CASCUDO szerint a brazil folklór 60%-ában az európai folklór nyúlványa. Ma az európai, portugál kultúra szinte teljesen uralkodik a brazil életben. A nyelv, vallás, zene, étkezés, a hiedelmek és a társadalmi szokások nagy része innen származik. Szintén európai jellegű a mesekincs többsége. Legismertebb tündérmeséinknek brazil párhuzamai vannak (pl. az Ibykos darvai típus). Az afrikai jelleg főleg a tánc, ritmus, az öltözködés, étkezés bizonyos elemeiben, a szókincsben, a szóbeli irodalom néhány jellegzetességében és pl. a szudáni Jêjenagôs vallási kultuszban őrződött meg. A mesék között afrikai jelleg jobbára az állatmesékben tapintható ki (pl. Az aranyfülbevalós lány, A teknős és a gyík). Az eredeti bennszülött kultúrából bizonyos elemeket a nyelv, a táplálkozás és a mítoszok konzerváltak, s a mesékben ennek nyomai nehezen figyelhetők meg. CASCUDO szerint a brazil mesékben a bennszülött az afrikai és az európai elemek 1, 3, 5 részben aránylanak egymáshoz.

A mesék csoportosítását a nemzetközi AARNE-THOMPSON katalógus szerint készítette. Nagyjából a szokásos rendben varázsmeséket, állatmeséket, példázatokat, tréfákat, vallásos meséket, eredetmagyarázó meséket, láncmeséket, találós meséket és az árulkodó természet, a halál és a hagyomány meséit különbözteti meg. Ahol lehet, megadja a típusszámokat, kiegészítésként pedig a motívumokat is meghatározza. Így a munka könnyen kezelhető, alkalmas mind egy ismeretlen mesekincs általános megismerésére, mind komparatisztikai feldolgozásokra.

Afanassiev: Contes russes. Traduits par Edina BOZÓKI. Préface de Marie-Louise TENÈZE. G.—P. Maisonneuve et Larose. Les Littératures Populaires de Toutes les Nations. Nouvelle série, Tome XXV. Paris, 1978. 395 l., 4 képtábla.

Fejős Zoltán

A párizsi G.—P. Maisonneuve et Larose kiadó román, madagaszkári, északafrikai, nyugat-afrikai-japán, normandiai, török, brazil népmesék után (nem beszélve itt a sorozat más folklórműfajokat tartalmazó köteteiről) az orosz népmesekincsből tesz közzé egy reprezentatív válogatást. A jelek szerint a kiadó mind nagyobb teret szentel a mesék publikálásának, s magára veszi a francia nyelvű mesesorozat kiadásának gondjait. A világ mesekincsét feltáró híres angol és német sorozatok mellé így lassan francia forráskiadás is társul.

A jogi képzettségű Alexandr Nyikolajevics AFANASZJEV (1826—1871) gyűjtőtevékenységét csak a német GRIMM testvérek munkájához mérhetjük. 1851-ben határozta el, hogy a szentpétervári Földrajzi Társaság archívumára támaszkodva — az anyagot további gyűjtésekkel kiegészítve — közzéteszi az orosz népmesék legjavát. Tervét 1855 és 1863 között valósította meg nyolc kötetben. Kiegészítésként 1860-ban népmondákat is publikált. Kiadványai az orosz prózai folklór gazdag tárházát tartalmazzák. AFANASZJEV elméleti munkásságot is folytatott, s nézetei kortársai felfogásához kapcsolódtak. Hatott rá a mitológiai, a meteorológiai és a szoláris meseelmélet egyaránt. Felfogása szerint a mesék régi napmítoszokat tükröznek. Például a hős és a sárkány küzdelmét a nap és a felhők közötti harccal magyarázta.

AFANASZJEV gyűjteményét PROPP mesemorfológiája szintén híressé tette, hiszen PROPP az eredeti kiadás 50-es sorszámú meséjétől (A boszorkány és a nap nővére) kezdve választotta ki az általa feldolgozott 100 mesét. A meséket az 1958-as AFANASZJEV-kiadásban — amit egyébként PROPP rendezett sajtó alá — átszámozták, így ugyanaz a korpusz a 93-as számnál kezdődik. A francia kiadás az 1958-as kiadásra támaszkodva (*Narodnije russzkije szkazki A. N. Afanaszjeva.* T. 1—3. Moszkva) a PROPP által kiválasztott 100 mesét adja. A mesemorfológia nemzetközi elterjedésekor gyakran lehetett olyan tartózkodó véleményeket olvasni, hogy PROPP módszere nehezen értékelhető, mert a meseszövegek nem férhetők hozzá különösen a nyugati — oroszul nem olvasó — kutatók körében. Időközben a válogatást több nyelvre lefordították, módot adva ezzel a szövegek és az elemzés összevetésére. A francia publikáció ugyanezt a célt szolgálja, az orosz népmesék megismertetésén túl.

A mesék közlése után feltűntetik a mesék eredeti és újabb sorszámozását, valamint az AARNE-THOMPSON típusszámokat. Közlik a mesék származási helyét is. A kötethez típusindex is tartozik, melyben tartalmilag áttekinthető a 100 mese, fő- és részletmotívumai egyaránt. A fordításban az orosz terminológiát igyekeztek megfelelő francia terminusokkal helyettesíteni, de néhány esetben megtartották az eredeti kifejezést. Ez a fordítási megkülönböztetés kicsit következetlen, hiszen pl. a cár szót nem szokás lefordítani, csakúgy mint a versztát, trojkát stb. Az igényes kiadványt a Párizsi Nemzeti Könyvtár metszetgyűjteményéből származó XIX. századi meseillusztrációk egészítik ki.

Stephani, Claus: Die steinernen Blumen. Burzenländer sächische Sagen und Ortsgeschichten. Jon Creanga Verlag, Bukarest, 1977. 156 l.

Székely László

Claus STEPHANI 1975-ben nagy visszhangot keltő munkát írt a Bukovinába telepített szepesi szászokról, cipszerekről. Új könyvében 22 barcasági szász helység mondáit, helyi történeti elbeszéléseit adta ki. Anyagát 1973 és 1976 közt vette hangszalagra. Munkája tulajdonképpen azt a gyűjtőtevékenységet folytatja, amit az erdélyi szászok körében Friedrich MÜLLER *Erdélyi mondák* című könyve már 1857-ben megindított. STEPHANI kiadványának éppen az az érdekessége, hogy ma is élő anyagot közöl.

A szerző legértékesebb fejezetei történeti mondákat közölnek. Ezekben sok párhuzam található erdélyi magyar népmondákkal. Példaként említhető az 1612-ben Szászhermányt ostromló Báthori Gáborral kapcsolatba hozott monda, mely szerint a maradék lisztből nagy kalácsot sütő asszonyok ezzel a furfanggal késztették visszavonulásra Báthorit (133 l.). A nagy kenyér, nagy kalács ellenség közé történő kidobását megtaláljuk a homoródalmási várat ostromló tatárokkal kapcsolatos székely mondákban is.

Mátyás királyról Brassóban is él a történet, hogy egy fogadóban hat tojást fogyasztott el álruhában, s a vacsora végén az ismeretes latin verset rejtette tányérja alá (149 l.). A volkányiakról éppúgy beszélik, hogy a templom várfalán levő füvet a falu bikájával legeltették le, mint az oláhfalvi székelyekről, akiknek ezt a rátótiádáját Jókai is felhasználta.

Stephani mondái sok történeti eseményt idéznek fel, így Salamon király harcát a kunokkal (1204.). Ekkor tette volna koronáját egy fatörzsre, mely sok évig ott maradt, míg a barcasági szász telepesek megtalálták, címerükül választották és a fa helyére építették a brassói városházát (146 l.). Stephani itt-ott merít régebbi mondagyűjteményekből is, és nem tesz különbséget a szájhagyományozás révén vagy már nyomtatott forrásoktól befolyásolva fönnmaradt történeti hagyományok közt. Történetet olvashatunk nála arról, milyen kikötéssel adott Nagy Lajos 1380-ban menedékjogot a földvári templomnak, két évvel korábban pedig szombati vásártartási jogot a községnek (119 l.). Sok monda szól arról, hogy a szászok hogyan mesterkedtek a városaikat ostromló Báthory Gábor ellen. A feketehalmiak például a várukat elfoglaló katonáknak borban altatót adtak, s így osontak vissza az elfoglalt erősségbe (76 l.). Weiss Mihály szász városbírónak viszont már csak leütött fejét tudta ellopni hűséges szolgálója a szebeni pellengérről, hogy a brassói fekete templomban eltemethessék (121 l.).

Hasznos lett volna, ha a kötet egyes szász tájszavakhoz magyarázatot ad. Az érdekes, népszerű kiadványt Unipán Helga rajzai díszítik.

Bogdán István: Régi magyar mulatságok. Magvető könyvkiadó. Budapest, 1978. 223 l.

Földesné Györgyi Erzsébet

A XIX—XX. századi paraszti élet ünnepnapjait betöltő színes „népszokások" helyi változatairól sok leírás készült. E sokféleségről talán a szükségesnél is többet tudunk, míg a szokások előzményeiről, a társadalmi élet menetében valós funkciót betöltő, szabályozott cselekményekről, amelyek pontos végrehajtásán valamikor anyagiak és emberi kapcsolatok múltak, a példaképről, amelynek nyomán a paraszti szokás alakult, a valamikor úrra-parasztra kiterjedő közös magatartási, eljárási rendről jóval kevesebbet annál, mint amennyi a recens-közelrecens anyag értelmezéséhez szükséges lenne. Radvánszky, Apor, Takács Sándor kötetei, Weichhart Gabriella monográfiája, a legutóbbi időben Dömötör Tekla könyvei alapján tájékozódhatunk. De amint a kései paraszti kultúra egészében sokkal feltártabb s így közismertebb mint előzményei, az élet hétköznapjai közül kicsillanó ünnepekkel sem állunk másképpen. Ezért örvendetes, hogy a szerző *Régi magyar mesterségek* c. 1973-ban megjelentetett könyve mellé kiadta a *Régi magyar mulatságok*at is. Mindkét könyv fejezetei eredetileg rádióelőadás-sorozatnak készültek. Ilyen módon máris elég széles a kör, amelyhez Bogdán anyaga eljutott, mindenesetre többen megismerhették, mint egy átlagos ismeretterjesztő művet.

Milyen témákat ölel fel ez a kellemes, olvasmányos stílusban megírott könyv? A mulatsággal összekötött munkák közül a fonó és fosztó szerepel, a munkavégző ünnepek: a szüret és az aratóünnep, a mind a két kategóriába sorolható disznóölés leírását olvashatjuk. Az egyházi ünnepek közül a karácsony, a farsang, a húsvét, a pünkösd megülésének módjával ismertet meg. Nem hiányzik az élet három nagy ünnepe: a keresztelő, a lakodalom és halotti tor. S végezetül a társadalmi és gazdasági élet néhány jellegzetes eseménye, cselekvésmódja: a névnap-ünneplés, a vendégeskedés, a vásárra járás, az áldomás, az ivó, a hecc, vagyis az állatviadal, a kártyajáték és a tánc leírását olvashatjuk. Nem törekszik tehát teljességre, inkább a fontosabbakat, jobban adatoltakat választja ki.

Az egyes fejezetekhez meglehetősen különféle nyersanyag állt a szerző rendelkezésére, így nehéz volt egységes szerkesztési módot találnia. Abban azonban megegyezik minden cikk felépítése, hogy a szerző számára elérhető legtávolabbi múlttól, esetleg a jelenség kezdeteitől az emberiség történetében halad tovább, áttérve az egyetemes alakulástól a magyarországi korai előfordulásokra, majd bővebben buzgó történeti adatokra, amelyek a magyar társadalom feudális uralkodó osztályának a dolgozó réteghez képest sokkal adatoltabb életéről maradtak fenn. Ez az adatanyag a könyv fő értéke. A sor végére kerül a néprajzi anyag mint az egyes nagy múltú jelenségek „végső kifutása": korábbi parádés, pompás ünnepségek öntevékeny, sokszínű megformálása.

Hasznos ennek a könyvnek a megjelenése a néprajztudomány számára most, amikor az előtt a feladat előtt áll, hogy megpróbálja újra meghatározni a „népszokások"

kategóriába mint a vegyes maradékok fiókjába került jelenségek mibenlétét és differenciáltabb s egyben rugalmasabb rendszert próbáljon kidolgozni számukra. Ez a könyv pedig a maga anyagbemutatás módjával hasznos gondolatokat képes ehhez kelteni. A bemutatott történeti adatok között is találunk nem ismerteket vagy nem kellőképpen közismerteket s egyben fontosakat. A néprajzi anyag bemutatása azonban inkább csak kiegészítő a régi anyag bemutatásához. Általában a többszörösével rendelkezünk az itt a bibliográfiában megadott anyagnak, ami inkább csak eligazítónak számít. A szövegbe bevett néprajzi összefoglalás pedig szintén csak igen sommás, a legfontosabb általánosításokon túlmenően példákra szorítkozó. De nem az volt a könyv célja, hogy a népszokásokat összefoglalja, hanem az egyes „régi magyar mulatságok" meglétét fennállásuk minden korszakából példákkal illusztrálja. Másrészt pedig eleget tesz hivatásának: bemutatja a szokások történetét nagy vonalakban, lényegüket elég jól általánosítva, s a példákat eléggé jól megválogatva.

Azért is hasznos e könyv megjelenése a néprajztudomány számára, mert bizony tükröt is tart elé. A szerző gondosan összegyűjtötte a szokások történetére vonatkozó megállapításokat, s nem ő tehet róla, ha azok éppen nem a legkorszerűbbek. Igaz, az újabb munkák közül nem egy elkerülte az ő figyelmét is. De sajnos, sok mindenre nem is volt újabb jelentős kutatási eredmény, vagy legalábbis publikálva nem.

Miközben történeti adataival és formás szokásalakulási vázlataival segítségünkre volt Bogdán István a népszokások előzményeinek megvilágításával, egyúttal fel is adta a leckét: a hiányzó összefoglalásokat a néprajzkutatóknak kell pótolniuk. Ez azonban könnyebbé is válik, hiszen a történeti előzmények megismerése segít a problematika helyesebb felállításában.

A nagyközönség pedig csak nyert vele, hogy a rádióban elhangzott előadásokat, amelyeket gondosan összekeresett szépirodalmi idézetek, versek és dalszövegek színeznek, s kellemes, gördülékeny stílusuk megkedvelteti tartalmukat — most könyv alakban is kézbe kapta. Méghozzá szép illusztrációs anyaggal. (Kár, hogy a képek méretével, jobb nyomásával nem eleget törődött a Kiadó.) Még azt is szívesen hozzáteszem, hogy jó lenne sok további „Régi magyar . . ." az öltözetekről az ételekig, a fegyverektől a hangszerekig, a bútorokig, a kézimunkáig. Jó műfaj az ilyen művelődéstörténeti rajz, amelyet nálunk Takács Sándor tett oly megbecsültté. Azért jó, mert sokakhoz eljut, akik nem olvasnának el egy monográfiát. Művelődésünk történetének megismertetése társadalmunkkal olyan adósság, amiből hosszú ideig csak törleszteni tudunk.

Ciołek, Tadeusz—Olędzki, Jacek,—Zadrożynska, Anna: Wyrzeczysko. O świętowaniu w Polsce. LSW. Warszawa, 1976.

Niedermüller Péter

A kezünkben levő több mint háromszáz oldalas kötet — amelynek magyarra lefordíthatatlan címe az ünneplés sajátosan lengyel módjára utal — a szokásrendszer minden lényeges területét érinti, elemzi. A munka három nagy szerkezeti egységét az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások, a kalendáris szokások, valamint a társadalom új ünnepeinek (a szokások folklorizmusának) az áttekintése jelenti. Ezeket a nagyobb részeket néhány rövid fejezet tagolja, amelyben a szerzők egyrészt a szokásrendszer kontextusát — a hiedelmeket, a világnézetet —, másrészt pedig a társadalomban megfigyelhető különböző gesztusokat elemzik. Az ismertetés ennek a gazdag tartalmú kötetnek csupán néhány fontosabb gondolatát emeli ki.

A bevezető röviden és lényegretörően foglalja össze a kutatások alapvető elméleti premisszáit. A szerzők szerint minden ünnep többfunkciós egység, azaz minden ünnep és ünnepség felfogható, úgy mint egy adott struktúra megnyilvánulása. Ezeknek a struktúráknak az elemzése során a legfontosabb elv „nyomon követni az értékeket és azok hierarchiáját". Ez az értékcentrikus beállítottság az egész kötet legfőbb elméleti jellemzője. Ennek a megközelítési módnak a keretén belül tesznek kísérletet a szerzők a szokás fogalmának meghatározására. Nem fogadnak el egyetlen definíciót, hanem több egymást kiegészítő meghatározással dolgoznak. Szokásnak *(zwyczaj)* nevezik a cselekvéseknek azt a típusát, amely meghatározott szituációkban ismétlődik, és egyetlen embert vagy csoportot is jellemezhet. Ez a fogalom elsősorban a mindennapok szintjéhez kötődik, s egyben ez jelenti fogalmi rendszerük alapegységét is. A rendszer következő fokát azok a cselekmények jelentik *(obyczaj)*, amelyeket valamely közösség az előbbi csoportból kiválaszt, ezek megtartása kötelező, az ezektől való eltérés negatív társadalmi következményekkel jár. A következő fokozatot a rítus *(rytuał)* fogalmával jelölik. Ide azok

a cselekvések tartoznak, amelyek jelként funkcionálnak, szimbolikus és kommunikatív tartalommal bírnak. A fogalmi rendszer előző két szintje általában szorosan összekapcsolódik a rítus fogalmával, illetve a cselekvés egységes folyamatát kialakító gesztusokkal, szavakkal stb. Végül a rendszer csúcsán (értelemszerűen fordítva) a szokásrendszer fogalmát *(obrzęd)* találjuk. Ezzel a kifejezéssel egy olyan kommunikációs egységet jelölnek, amely a közös jelentésű rítusok egész sorát foglalja magába, bonyolult, összetett tartalommal bír. Általában minden ünnepséget szokásrendszernek tekinthetünk, mivel mindig megtalálhatók az említett cselekvési egységek. A szokások formai oldalával kapcsolatban azt emelik ki a szerzők, hogy minden ünnep és ünnepség egy előadásnak tekinthető. A szokások előadásjellege annak köszönhető, hogy az összes kommunikációs forma közül ez biztosítja leginkább az információ továbbadását, a továbbítás hatékonyságát.

Kérdés most már, hogyan tudták realizálni a szerzők ezeket az elképzeléseiket a konkrét elemzések során? Röviden válaszolva: következetlenül. A kötet legértékesebb részét a gesztusokról szóló néhány fejezet jelenti. A szerzők sorra veszik a köszönés, a találkozás, az elválás, a barátság, a tájékozódás, az igenlés, a tagadás stb. gesztusait, miközben kiváló alkalmuk nyílik arra, hogy megmutassák, milyen lehetőségei vannak még az empirikus szokáskutatásnak. Külön kiemelik, hogy a gesztusok igen lényeges részét jelentik a szokásrendszernek s így a szokáskutatásnak is. Gesztus-fogalmuk igen széles, magába foglalja az individuumok és csoportok minden nem verbális jelzését. Különösen jelentősek a „megismerő gesztusokkal" kapcsolatos fejtegetések. A szerzők elsősorban azt emelik ki, hogy a világ strukturalizációja olyan elemi formákon, gesztusokon keresztül ment végbe, mint a mutogatás, a kézen, illetve az ujjakon való számolás, a primitív mértékegységek stb. Arra is rámutatnak, hogy a „megismerő gesztusok" magukban foglalják azokat a nyelvi formákat is, amelyek egyidejűleg írnak le és értékelnek bizonyos tárgyakat, jelenségeket. Azonban itt nem maguk a nyelvi formák, hanem azok *kimondása, használata* minősül gesztusnak. Nagyon közel járnak itt a szerzők a beszédaktusok elméletéhez, bár nem hivatkoznak rá. Ez a néhány lapos fejezet a munka egyik legnagyobb értékét jelenti, mivel a nyelvi és nem nyelvi akciók szoros kölcsönhatásának hangsúlyozásával mintegy megjelölik a szokáskutatás egyik lehetséges jövőbeli útját.

Aligha vitatható, hogy egy az értékeket a középpontba állító szokáskutatás számára az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások jelentik az egyik leghálásabb kutatási területet. A szerzők a házasság, a születés és a halál hármasságán keresztül a paraszti kultúra mélyebb mintáit, értékvonalait próbálják meg feltérképezni. A párválasztás, a házasság szokásainak az elemzésekor a biológiai szükségletekre, a társadalom és az egyén közötti összefüggésekre helyezik a hangsúlyt. A házasságot döntő mértékben gazdasági és társadalmi indokok motiválják, s ezek a sokszor rejtett okok formálják a lakodalmat is. A szerzők találó kifejezése szerint a lakodalom „az akció mítosza", de ebbe a kifejezésbe beletartoznak az implicit akciók is. A születéshez kapcsolódó szokások lényegét a szerzők a fizikai élet, a csoportban elfoglalt társadalmi egzisztencia és az egyéni önmegvalósításban, illetve ezeknek a tényezőknek a biztosításában és megvédésében látják. Számos példával bizonyítják, hogy ezeknek a szinteknek az eltérő hierachikus rendje különböző típusú kultúrákat szemléltet. Ennek a szerkezeti egységnek a legnagyobb hiányossága, hogy a szerzőknek nem sikerült a szokáscsoporton belüli funkcionális kapcsolatokat megvilágítani. Ennek oka valószínűleg az, hogy az említett szokások szimbólumairól, szimbólumrendszeréről csak néhány odavetett megjegyzést találunk. Pedig igen fontos lett volna a szimbólumok alapos elemzése a kutatói szemléletnek a szerzők által képviselt kontextusában.

A kalendáris szokásokat és a szokások folklorizmusát tárgyaló fejezetek jelentik a legnagyobb csalódást. A szerzők itt már teljesen elfelejtkeztek a korábban felvázolt elméleti keretekről, megelégszenek a szokáskutatás jól ismert tételeinek (munka és ünnep kapcsolatának) ismétlésével. Hasonlóképpen ismétlik ezt meg munkájuk zárszavában (a szokásrendszer csak a csoport, az egyén és a munka közötti viszonylatok hálóján keresztül értelmezhető).

Mindazonáltal fontos munkát írtak a szerzők. Könyvük első részében fontos tudományos eredményeket mutattak fel. Könyvük második része pedig jól példázza, hogy milyen nehézségekkel kell számolni egy valóban korszerű szokáskutatás kialakítása során.

Benedek Zoltán: A Szilágyságtól Új-Guineáig. Bíró Lajos természettudós életútja (1856—1931). Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 152 l.

Bodrogi Tibor

A Bíró Lajos iránti tartós érdeklődést mutatja, hogy 1953 óta immár a harmadik könyv jelenik meg életéről és munkásságáról. Mindjárt említsük meg, hogy Benedek Zoltán munkája nyújt a legtöbbet az olvasónak: új-guineai tevékenységének az eddigiekhez képest jóval terjedelmesebb taglalása mellett kimerítően tárgyalja Bíró szilágysági éveit, ifjúkorát és nagy utazása utáni tevékenységét. Különösen hasznos, hogy munkájának megírása során felhasználta a Bíró-család birtokában levő, eddig ismeretlen leveleket. Az életrajz mentes a túlzásoktól, Bíróhoz hasonlóan nem törekszik az európai ember számára exotikusnak tűnő vonások hangsúlyozására, és az olvasó előtt plasztikusan eleveníti meg annak a vidéknek emberi és természeti életét, ahol Bíró gyűjtő- és kutatótevékenységét folytatta.

Bár Benedek nem tudományos, hanem népszerű ismeretterjesztő munkát írt, és e célnak alapos kutatásaival meghízhatóan, szakmailag egészében véve helytállóan tett eleget, néhány helyen téves írásmódok, földrajzi tévedések, pontatlan meghatározások is előfordulnak. Nem célunk ezek felsorolása, mégis megemlítjük, hogy a Frenchszigetek (ma Vitu-szigetek), ahol ugyan járt Bíró, nem a Huon-öbölben fekszenek — itt Bíró a jabim partok előtt fekvő kis Girgal szigeteket kereste fel (113. o.). Megbocsátható és csak a specialista által regisztrálható tévedés, hogy Benedek a Huon-öböl vidéki barlum (balum) szertartás leírásakor „asza-házat" említ, az „asza" ugyanis az Astrolabe-öböli — a balummal tulajdonságaiban ugyan megegyező — szellemlénynek a neve. A képaláírásokban is előfordul néhány hiba, így a 21. kép támolja nem buzogányt, hanem kőbaltát tart a kezében, a 49. kép pajzsa nem kenyérfahéncsből készült, hanem a mangrove-fa léggyökeréből, amint ezt a szövegben Benedek egyébként helyesen leírja. (Csak zárójelben említem meg, hogy a két képet, a 40. számú kézi táncdobot és a 71. számú maszkot fordítva tördelték.) Kiegészítésül talán még annyit, hogy nemcsak a 30. képen látható nő volt Bíró felesége, hanem a 4. kép csoportjelenetén a Bíró mellett ülő, Astrolabe-öböli nő is, amint ezt a negatív leltárkönyvi bejegyzéséből tudjuk.

Az ilyen és más, egy remélhető újabb kiadás alkalmával könnyen javítható hibák nem érintik Benedek érdemét: könyvével nemcsak az ismeretterjesztésnek, de újabb adataival a tudománytörténetnek is hasznos szolgálatot tett.

Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). Nyelvtudományi Értekezések 103. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 76 l.

Kósa László

Ismert dolog, hogy tájszótáraink (moldvai, szamosháti, ormánsági, szegedi, szlavóniai, felsőőri) mind bőven tartalmaznak néprajzi anyagot. Természetes, hiszen a népnyelvi adatgyűjtés elképzelhetetlen néprajzi háttér nélkül. Tájszótáraink gyér száma most örvendetesen újabbal gyarapodott, a fiatalabb nyelvésznemzedékhez tartozó Kiss Jenő munkájával. A Sopron megyei Mihályi tájszótára ugyancsak bővelkedik néprajzi értékekben is.

Kiss Jenőt mindenekelőtt a szülőhely szeretete, melyet a mottóul idézett Babits- és Illyés-verssorok külön hangsúlyoznak, ösztönözte nyelvjárásgyűjtésre. Szülőfalujának tájnyelvét dolgozza föl, szülei, rokonai, ismerősei voltak segítségére, és az a nem elhanyagolható tény, hogy saját bevallása szerint jól beszéli anyanyelvjárását. Sűrű hazalátogatások révén mindmáig tartja vele a kapcsolatot. A másik ösztönző is fontos. Hajdani professzora, Bárczi Géza ugyancsak idézett szavai foglalják össze. A pusztuló, veszendőfélbe menő nyelvjárások lejegyzése a népnyelvkutató legfontosabb feladata.

A *Mihályi tájszótár* fentebb említett elődeihez képest vékony füzet, mert a szerző nem a teljes szókincset dolgozza föl, hanem — mint írja — „szógyűjteménye [...] nyelvjárási szempontból nézve a köznyelvtől való pozitív eltéréseket tartalmazza. Azt, ami megvan a nyelvjárásban, de nincs meg a köz- és irodalmi nyelvben" (9. o.). A törzsanyagot passzív módszerrel gyűjtötte a szerző, és igen gondosan megtervezett kikérdezéssel egészítette ki, melyhez a korábbi tájszótárak és az *Értelmező Kéziszótár* szolgált alapul.

A bevezető röviden foglalkozik a mihályi nyelvjárás hang- és alaktani sajátságaival, melyeket különben a szerző monográfiában dolgozott fel. Mellette találjuk a helység

vázlatos történetét, amiből az érdeklődő többek közt megtudhatja, hogy Mihályi a későközépkortól bizonyos mezővárosi előjogokkal bírt, lakosságának többsége mindig földműveléssel foglalkozott, a lakók száma pedig csupán a múlt század derekén haladta meg a másfélezret.

A szócikkek minősítése megkülönböztet „valódi (tulajdonképpeni)", „kihalóban" levő és „kihalt" tájszavakat (a gyűjtés 1961—1976 között folyt le). Mint fentebb utaltunk rá, a szerző gyakran látta el a szócikkeket néprajzi értékű példamondatokkal és néprajzi magyarázatokkal. Ezekből idézünk alább nehányat.

Gazdag a szótár anyaga ételféleségekben, melyek értelmezése mindenkor rövid recept közreadásával történik. Pl. *babcsuszkó, gombásrénye, héjas szaladós, krumplisterc, pampos* stb. Ugyancsak hosszabb magyarázatok kísérik a szokásokat jelölő szavakat: *bohócjárás* (farsangi felvonulás), *gyertyapecsenye* (a falusi cipészek jelképes ünnepi étkezése azon a napon, amikor már nem tudják napszállta előtt befejezni a munkát, gyertyát kell gyújtani), *kocsmai keresztapa, királyfa* (búcsúkor állítják), *lucanaptár, paszita* stb. A *cserény* itt gyümölcshordó kast jelent, a *silinga* szintén kasféle, a *szomogy* a pajta részlete. Többek közt megtaláljuk a *kévehányó villa*, a *kévekötő fa*, a *gádor*, a *hidasvályu*, a *holttetem* (bőrbetegség) és még sok eszköz meg jelenség leírását.

Külön kis gyűjtemény a gyermekijesztőké: *hemmes, kankus, rézfaszu baglyok*, az enyhébb, de annál jellemzőbb káromlásoké: az *eláriumát, hédervári hét rosseb*, az *istálófáját, szakrementomát*. Bőven találunk nyelvi leleményeket a szókincsben. A rossz erkölcsű ember *jézustalan, krisztustalan, máriátlan*, a feslett fiatal nő *cafrinka, cemende, cihó, krucsó, szepentyó*. És még sok színes kifejezés olvasható a szótárban, mely jellemezheti a nyelvjárást beszélő embereket: *asztalfiagyalázó* (rosszevő gyerek), *ducifaros* (nagy fenekű asszony, lány), *gergelyes* idő (kellemetlen), aki *jakabnapot tart*, az egész nap kocsmázik, aki pedig *kissopronba megy*, olyan legény, aki szülei tudta nélkül terményt visz otthonról eladni és ivásra költi az árát stb.

A tájszótár függelékében a gyűjtés során „orvanyagként" lejegyzett néprajzi adattár, falucsúfolók, időjóslások, szólások, hiedelmek, mondák találhatók.

Melius Péter: Herbárium . . . Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 518 l.

Csoma Zsigmond

A régi könyveknek külön történetük van. Ez annál érdekesebb, minél kevesebbet tudunk szerzőjükről. Érvényes ez Melius Juhász Somogyi Péter 1578-ban megjelent *Herbárium*ára is. Külön tanulmányt érdemelne a fentmaradt *Herbárium*-példányokban levő bejegyzések, cédulák feldolgozása. Ez nemcsak könyvészeti, hanem botanika- és művelődéstörténeti jelentőségű lehetne. Melius életéről keveset tudtunk mindaddig, amíg egymástól függetlenül, körülbelül egy időben meg nem fejtette ifjúkora rejtelmeit Botta István tordasi evangélikus lelkész és Bogár János gyúrói református lelkész. (Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, 1978.; Bogár János Református Egyház. XXIV. 1973. 75.)

A reformáció lutheri irányzatán túllépő, de a radikális unitáriusokkal és Dávid Ferenccel már szembeforduló Melius *Herbárium*a megjelenésének 400. évfordulójára rendkívül alapos munkával lépett elő a Kriterion Kiadó. A kötet új eredményeket tudott felmutatni a fajok felismerésében, pontosításában. Külön érdeme a részletes lábjegyzeteknek, hogy Erdély egyes tájairól, de főleg Kalotaszegről, Mezőségről, Kolozsvárról, recens és történeti példákkal bővíti, igazolja vagy cáfolja a Kolozsváron kiadott *Herbárium*ot.

Melius egész életét átszőtte a vallás és a botanika-kertészet szoros kapcsolata. A nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokon eltöltött idő csak fokozta ilyen irányú érdeklődését. Személyes kapcsolatai, barátságai révén olyan alapos — többek közt etnobotanikai gyűjtésekre támaszkodhatott, mint Clusius, Beythe megjelent munkáira. Emellett a jelentősebb *Kreuterbuch*okra és az ókori szerzőkre is. Melius már használta a binomiális nomenclaturá-t (kettős nevezéktan) a növények elnevezésénél. Az általa használt nevekből 10 ma is azonos. Bár orvosi receptjeiben az ókoriak többjét elveti, mégis határozottan le kellett szögeznie Szabó Attilának többször, hogy a javasolt gyógymódok veszélyesek is lehetnek. Bár számos szakterület tartja nyilván a *Herbárium*ot, a botanikát elsősorban tudományos és magyar növénynévanyaggal, florisztikai adatokkal, első összehasonlító növényleírásokkal, ökológiai és etnobotanikai jellegű megfigyelésekkel gazdagította.

MELIUS ismerte paptársát, SZIKSZAI FABRICIUS (Kovács) Balázst, aki 1564 körül kolozsvári tanárként dolgozhatott már a latin—magyar szójegyzékén. Szótárában található meg először az „*Aszszu szóló Bor*", amit általában a tokaji aszúborok első említéseként tartanak számon (BALASSA István: *A tokaj-hegyaljai borféleségek terminológiája.* MNy. LXXI. 299—308., 417—424.). Az ‚aszú', az ‚aszó' szavunkkal együtt általánosan használt, szárazságra, szárításra vonatkozó fogalomként. (NYIRI Antal: *Az aszóról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai.* MNy. LXXIV. 163—175.) MELIUS is többször használta ilyen értelemben, mint pl. *aszú mondula, aszú pálmafa, aszú korság, aszú dióbél, veres aszú rózsa* és *aszú szőlő.* Míg a száraz szavunkat alig, pl. *száraz cseresznye, a fejér iröm szárasztó, aszaló.* Mindez azért érdekes, mert a szőlőfürt aszúsodása mikroorganizmusok hatásának eredménye, míg a száradás a fent említett példákon fizikai-biológiai folyamat. Mivel az aszúsodott szőlőbogyó is töppedtnek, száraznak látszik, így ezt is az *aszú* (száradt) szóval jellemezhették. De a valóban nemespenészes rothadáson átment aszúbogyó és annak bora különbözött íz-zamatanyagban a csak száradt, töppedt bogyókétól. Ezért nem lehet pontosan megállapítani, hogy az első aszúborok valóban aszúsodott, nemespenészesedett fürtökből készültek-e? Ugyancsak borászattechnológiai érdekesség, hogy a *nyárlott* (nyúlósodott) bort, összetört éretlen kökénnyel javasolta megjavítani. A mai borkémia ismerete szerint is, az alacsony alkohol- és savtartalmú boroknál a nyúlósodás után visszamaradt anyagot cserzőanyag hozzáadásával távolítják el. Ez a borbetegség *nyárlott* bor néven a *Herbárium*ban található meg először *(TESZ).* Hasonlóan figyelmet érdemel a *lőre* viszonylag korai említése, mely a tokaj-hegyaljai borféleségek belső fejlődésű terminológiáinak sorából kivételt képezve, német eredetű (BALASSA I. i. m. 424.; és TESZ). Hasonlóan korai a mazsolának említése az első 1533. évi adat után. Érdekes, hogy MELIUS nem említi azt a máig szinte általánosan ismert gyógymódot, ami a megmetszett szőlőtőke cseppjeinek szemgyógyításra való felhasználását jelentette. Ezt a gyógymódot már a XIX. század közepén a Székesfehérvári Borász-Csarnok c. szaklapban is mint bevált módszert propagálták (Sz. B. Cs. 1863. 72.).

A *Herbárium* említi először a régi magyar tájfajtát a *besztercei szilvát*, valamint a *duránci szilvát.* Zalából sok vadcseresznyéről írt. MELIUS kertészeti növényismerete nagyon gazdag. Leírja a XVI. századi magyar főúri és részben paraszti kertekben termesztett zöldség-, fűszer- és gyógynövényeket is. Az akkoriban Magyarországon nem vagy alig ismert újvilági növények kivételével a termesztett növényekre s elterjedésükre is adatot kapunk. Szerepelnek az azóta a kertekből kiszorult növények is, mint a szelídborkenye, disznóparéj, katángkóró, köles, paszternák, lestyán, törökmajoranna stb. Egy helyen érdekes növényvédelmi összehasonlítást tesz MELIUS, mikor az Inula conyza L.-t, a Pulicaria dysenterica L., a Pulicaria vulgaris Gaertn.-t hasonlítja a kertben termesztett káposzta leveleihez, amelyet hasonlóan rágtak a bolhák.

A *Herbárium* a XVI. századi népi táplálkozásra is érdekes adatokat rögzít, így pl. a bábakalács, a szürkeaszat, a sima nyúlsaláta, nyúlparéj, réti bakszakáll táplálóknövényként való felhasználásáról. Zalában salátának ették a disznókéket (Endivia sylvestris). A kövér porcsint (Portulaca oleracea L.) a „Tótok és barátok" salátájának nevezi, majd később a „kunok perája, ecetben az horvátok igen laknak véle" — mint írja. Szólt a kerti tormáról és a fokhagymáról, de érdekes, hogy nem említi a Ranunculus ficaria tavaszi salátaként való fogyasztását.

Látta és leírta a parasztházak szalma-, nádtetején megtelepedő kövirózsát, valamint a tálmosó füvet — amire zsurlót használhattak. Üveget mosni forrázott csalánnal még napjainkban is láttam. Leírja a gyékény hordódongák közé és szatyorkötésre való felhasználását. Kamillát, kakukkfüvet borbélyok, orvosok használtak illatosításra, fertőtlenítésre. A fenyőmagot, rozmaringot égetésre, füstölésre a dögös, halálos háznál említi, de hangsúlyozza, hogy ez csak a szagot nyomja el, nem fertőtlenít. Kerti virágok közül az Antirhinum kerti változatát említi — ami a tátika (Antitirhinum majus L.) lehet — s a kerti szekfüvet, a mályvák kerti változatait. A téli zöld meténgből (Vinca minor L.) szegény parasztlánykák koszorút kötöttek. Valószínű, hogy a virága mellett az örökzöld leveles hajtásaiból is.

MELIUS a vakondok kártétele ellen, hatásos védekező növényként említi a ricinust, csodafát (Ricinus communis L.), hasonlóan a nagy sárfűhöz (Euphorbia lathyris L.). Bár a kritikai *Herbárium*-kiadás ezt babona ízűnek említi, valószínű, hogy az intenzív kultúrájú területeken kárt okozó vakondot el kellett riasztani. Ma élő népi emlékét Kiskanizsán 1979-ben én is megtaláltam, a „vakondvirág"-nak nevezett libatopfélét.

MELIUS a fák között is érdekes megállapításokat tesz. Bár javasolja a sült szelídgesztenyét gyógyításra, nem említi a nyugat-magyarországi őshonos, akkori nagy szelídgesztenye erdőket. Említi a tölgyfagubacsot tintakészítésre, ami még a XIX. század elején is földesúri monopólium volt. A gyetyánfát szerszámnyélnek, a nyírfa nedvét

a sajt oltójába téve féregtelenítőnek ajánlotta. Nyugat-Magyarország savanyú talajain figyelhette meg a Calluna vulgaris-t a közönséges csarabot. Az erdélyi erdőkben a sárga virágú gyűszűvirágra (Digitalis grandiflora) figyelhetett fel. Ennek az azonosítása is most történt meg először a *Herbárium*-értelmezések közül.

A rendkívül hasznos, érdekes, olvasmányos munkában a nyelvállapot és a helyesírás fejezetét, valamint az összehasonlító, fontos növényjegyzéket Kabán Annamária készítette. A könyv használhatóságát nagymértékben emelik a román, magyar, német, latin növénynév- és személynévmutatók. A könyv alapos bevezetőjével, feldolgozott lábjegyzeteivel példamutató lehet az etnobotanikával foglalkozók részére.

Vranić, Milan (szerk.): Muzejska Zbirka. Ruski Krstur. 1976. 135 l., fekete-fehér és színes illusztrációkkal.

Erdélyi István

A Szerbiába települt Kárpáton túli ukránokról és a Ruski Krstur-i múzeumi gyűjteményről szóló elegáns kis kötet három etnográfus tolla alól került ki, de java részét Ljubomir Megyesi írta. Kétnyelvű, azaz szerb és ruszin kiadvány. A bevezető, amely Janko Olejar munkája, a gyűjtemény keletkezését tárgyalja (több mint 1000 tárgyat tartalmaz).

A XVIII. század derekától kezdve, több hullámban, illetve csoportban a Duna—Tisza közének legdélibb részébe (a mai Vajdaságba) meg a Száva partjára bevándorolt rusznákokról (vagy kárpátaljai — Kárpáton túli ukránokról) és néprajzi gyűjteményükről szól a könyv. Lakóterületük peremein, Szabadkától (Subotica) Versecig (Vršac) és Sremska Mitrovicáig, meg Vukovárig, de főleg Djurdjevo, Kucura, Petrovci, Mikluševci, Privina Glava területén, de természetesen főleg központjukban, Ruski Krsturon lakó (az utóbbiban a lakosság közel 95%-át teszik ki) csoportjaik élénken őrzik még nyelvüket és kultúrájukat. Az ide történt levándorlás a XIX. század 80-as éveiben egy időben ment végbe a jelentős számú kivándorlással az Egyesült Államok felé.

Az új környezetben, Magyarország egykori területén jelentős, mély hatásokat kaptak a magyar és a szerb nyelv felől, amely a folklórjukban is megmutatkozik. Érdekes, hogy az „óhazai" kutatók nem feledkeztek meg teljesen róluk, mert még az 1898 – 1900-as években Lvovban is írtak felőlük (V. Hnatjuk). Az 1920-as években már saját kutatóik foglalkoznak velük új hazájukban (R. Jeremić, G. Kostelnik, D. Bindas). Legújabban a 60-as évek végétől fordult feléjük ismét a figyelem. Leírták társadalmukat, gazdálkodásukat (főleg a kendermunkát), szokásaikat, hagyományaikat (pl. a lakodalmakat).

A kötetben részletes képet kapunk a gazdálkodásukról, épületeikről, viseletükről, folklórjukról, valamint kulturális intézményeikről, nyelvükről és irodalmukról. Az egyes fejezeteket szakirodalmi utalásokkal is ellátták.

A kötet végén helyet kapott a kiállítás katalógusa, amelyet az említett L. Megyesi rendezett. Ezt is jelentős számú fénykép illusztrálja.

A vajdasági-szerémségi ruszin (rusznák) etnikai csoport a magyar kutatás számára is fontos összehasonlító bázist jelenthet a két nemzetiség egymással való szoros kapcsolata miatt.

Sonderausstellung Südtiroler Volkstrachten in Sachzeugnissen, alten Bildquellen und im graphischen Werk von Erna Moser-Piffl. Katalog. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde in Wien. Wien, 1978. 88 l. + 8 színes műnyomat.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Az ismertetett kiállítás 1978 júniusától októberéig volt megtekinthető az Österreichisches Museum für Volkskunde külső kiállítóhelyén, az alsó-ausztriai Langenlois melletti gobelsburgi kastélyban. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította Klaus Beitl és Franz J. Grieshofer. A csatolt 4 oldalas irodalomjegyzék Klaus Gottschalltól származik.

Az *előszó* a vidéki kiállítás megszületésének technikai körülményeiről tájékoztat. (Helyhiány van Bécsben.)

A *bevezetés* először a kiállítás anyagának összetételét, rétegeit és a bemutatás célkitűzéseit ismerteti, majd vázolja a dél-tiroli népviselet időbeli és táji alakulását főbb vonásaiban. Megállapítja, hogy a XVIII. század második felében a viselet kialaku-

lása és az egyes völgyek szerinti differenciálódás is lényegében lezárult. Utána már csak kisebb módosulások következtek be a kivetkőzésig, az 1940-es évekig. A férfiviselet nyugat-európai típusú, de színes, díszes. Jellegzetességei: vászoning, oldalt csukódó mellény, [toll]hímzéses bőrtüsző, díszes nadrágtartó, rövid térdnadrág (majd a térdet is fedő térdnadrág, majd hosszú nadrág következett), lábszárvédővel vagy harisnyával, hosszabb majd rövidebb ujjasok, a kalapon rang- és állapotjelző zsinórok és gyakran hatalmas bokréták, cifra félcipők, kék kötény. A női viselet már több rokonságot mutat a magyar, különösen a dunántúli viseletekkel is. Fő jellemzője a fűzős derék. A nehéz szoknyákat tartó felvarrt mellényrészből vált külön a pruszlik, farpárnákkal. A szoknyákon lent vörös belső szegély. Az ingvállat csuklóig érő (fekete) karvédők egészítették ki (akárcsak Szlovéniában). Díszes, gyakran fémövek, lelógó késtokkal — amilyenek Skandináviában is elterjedtek. Harisnya félcipővel. A fekete fejkötők fölé kalapot is vettek. Hátul a szabadon maradt kontyot kontypárna födte, amit spatula alakú fémhajtűvel tűztek be (mint a szlovákok is), vagy csipke kontyborítót és ünnepen szarufésűt is viseltek.

Ezután következik a *katalógus*, ami ezt a kiállítási vezetőt a szó eredeti értelmében katalógussá teszi, mivel minden egyes kiállított darab rövid leírását közli, ami nálunk 1945 óta sajnos nem szokás. — 256 tétel szerepel benne, de közben egy kiesett, tehát 255 objektumot állítottak ki. Ennek 45%-a tárgy, 55%-a ábrázolás. Az utóbbi 100—150 évből származó tárgyak közül 5 a teljes viselet (3 férfi, 2 nő), bábura öltöztetve. (Ezek csak 1—1 katalógusszámot kaptak.) A többi: egyes ruhadarab, ékszer, esküvői és bizonyos foglalkozásokhoz kapcsolódó viseletkiegészítő vagy használati tárgy. Gyerekviselet nem szerepel. Az ábrázolásokból 50% festészeti, 5% szobrászatinak nevezhető. A festészetiekből 22% XVIII—XIX. századi ábrázolás, 28% pedig a kiállításrendezők által nagyra becsült Moser-Piffl vázlatai és vízfestményei, amelyek 1940—41-ben örökítették meg naturalisztikus hűséggel a dél-tiroli viseleteket. Az illusztrációkat mind az utóbbiak közül választották. A szobrászati ábrázolások fafaragások, illetve fölöltöztetett babák. — A rendezés arra törekedett, hogy az időbeli alakulás mellett táji és foglalkozásbeli különbségeket, típusokat is bemutasson: parasztot, pásztort, havasi pásztort, vadászt, faragót, szőlőcsőszt, továbbá munkaruhát és ünneplőt.

Prace Etnograficzne, I—XI. Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego — Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Kraków, 1963—1978.

Niedermüller Péter

Kelet-Európa egyik legismertebb és legszebb hagyományokkal rendelkező néprajzi katedrája a krakkói Jagello Egyetem 1926-ban alapított Szláv Néprajzi Tanszéke *(Katedra Etnografii Słowian Uniwersytetu Jagiellońskiego)*. A tanszék, amelyet több mint 25 éven keresztül Moszyński, K. irányított, a szó legnemesebb értelmében tudományos műhely, s az itt folytatott néprajzi kutatások mind elméleti-metodikai, mind pedig gyakorlati szempontból egy jól körvonalazható tudományos program megvalósítását célozzák. Ez a főbb vonalaiban már egy fél évszázada változatlanul érvényes törekvés — amely egy magas szakmai színvonalú, társadalmilag-etikailag elkötelezett néprajztudomány művelését jelenti — egyértelműen tetten érhető a tanszék kiadványsorozatának, a *Prace Etnograficzne*nak egyes füzeteiben. A Gładysz, M. (1974-ig), majd Klimaszewska, J. szerkesztette sorozat közvetett elődjének a részben Moszyński, K. által szerkesztett *Lud Słowiański*t tekinthetjük. (Persze a két világháború közötti időszakban Krakkóban számos egyéb néprajzi sorozat is napvilágot látott, amelyek közül a *Prace Komisji Etnograficznej PAU* 17 kötete, illetve a *Wydawnictwa Muzeum Etnograficznego* 10 kötete a legfontosabb.) Azonban a *Prace Etnograficzne* füzeteinek a jelentősége ma már túlmutat az említett kiadványokon, s ezért joggal tarthat igényt fokozott érdeklődésünkre. Természetesen nem vállalkozhatunk a 11 füzet, a több mint 1500 oldal részletes ismertetésére; inkább csak az egyes cikkek, tanulmányok mögött rejlő közös vonások, módszertani-elméleti fogódzók felvillantására, a „krakkói néprajzi iskola" közös sajátosságainak a felvázolására gondolhatunk.

Tudománytörténeti irányzatok, elméleti törekvések. A tanulmányoknak ez a csoportja mindenképpen a kiadványsorozat egyik legjentősebb vonulatát jelenti. A cikkek egy kisebbik hányada a gyakorlati kutatást közvetlenül segítő tudománytörténeti feldolgozás vagy bibliográfia. Ilyen jellegű munka Karwicka, T. (II: 59—76) és Olszowy, B. (II: 77—94) összeállítása. Feltétlenül itt kell utalnunk Serczyk, W. A. tanulmányára (VII: 21—34), amelyben a XIX. század nagy lengyel néprajzi gyűjtőjének, Oskar Kolberg-nek ukránok, kárpátukrán vonatkozású munkásságát összegezi.

Ugyancsak itt kell megemlíteni a 9. füzetet (1976.), amelyet teljes egészében a kiváló lengyel kutató WALIGÓRSKI, Andrzej emlékének szenteltek. A hazánkban kevéssé ismert professzor munkássága (legfontosabb munkája az *Antropologiczna koncepcja człowieka)* szorosan kapcsolódik MALINOWSKI funkcionalizmusához, s személyében mintegy összekötötte a mai lengyel néprajzot a klasszikus funkcionalizmussal. A kötet egyes tanulmányaiból kirajzolódik az 1974-ben elhunyt tudós sokoldalú érdeklődése, amely az afrikai földművelés kérdéseitől az európai néprajztörténet problémáiig terjedt. Ez irányú érdeklődésének egyik legnagyszerűbb tanúbizonysága a XIX. századi néprajztudomány evolucionista irányzatáról írt kitűnő tanulmánya, amely ugyanennek a sorozatnak egy korábbi füzetében (V: 7—48) jelent meg.

A tudománytörténeti áttekintéseknél is érdekesebbek azonban számunkra az elméleti igényű írások. A helyszűke miatt megint kiragadott példákkal élhetünk csak. Az egyik legkiválóbb, leginvenciózusabb tanulmány BIAŁY, Z. és ŻARNECKA-BIAŁY, E. 1960-ban született munkája, amely a néprajzi gyűjtések verifikálhatóságának a problémáját vizsgálja (I: 9—82). A szerzők nemcsak kérdéseket tesznek fel, hanem válaszokat is próbálnak adni, határozott elméleti elképzelésekkel jelentkeznek. Egyik legfőbb módszertani törekvésük, hogy megállapításaikat tényekkel (gyűjtött adatokkal) szembesítik (olyan klasszikus néprajzi területekről van itt szó, mint pl. az ekék vagy a karácsonyi vacsora elemzése). Sajnálni lehet, hogy munkájuk sem Lengyelországban, sem a környező országokban nem talált folytatásra. Z. BIAŁYnak megjelent még egy fontos tanulságokkal szolgáló tanulmánya (III: 61—92). A szerző a kezdődő kapitalizmus kisparaszti gazdaságaiban lezajló gazdasági-társadalmi folyamatok kulturális vetületeiről szól, azaz egyfajta a történeti folytonosságot és ok-okozati viszonyt szem előtt tartó változásvizsgálat metodikáját vázolja fel. Hasonlóképpen egy hagyományos kutatási terület újszerű megközelítése jellemzi ZAMBRZYCKA-KUNAHOWICZ, A. cikkét (VII: 35—60). A szerző bizonyos taxonómiai elvek érvényesítésére törekszik, azaz összetett, matematikai, strukturális szempontok alapján próbálja meg felvázolni a kézművességnek mint tevékenységrendszernek a kereteit s jellemzőit.

Végül utalnunk kell a Lengyelországban oly nagy hagyományokkal bíró etnikai csoport—néprajzi csoport kérdéskört vizsgáló tanulmányokra. Noha a mai lengyel néprajzon belül ez a problematika egyre jobban feloldódik a regionális néprajzi kutatásokban, nem hiányoznak a tudatosan elméleti igényű vizsgálódások sem. DOBROWOLSKA, T. egy az opolei területen fekvő faluba visszatelepülő lakosság kulturális adaptációjának a folyamatát (IV: 29—46); MENDRALA-KOZIEŁ, A. pedig a łódzi és opolei területek határán élő lakosság kulturális érintkezésének következményeit elemezte (IV: 47—64). De idetartozik GŁADYSZ, M. írása is, amelyben az etnikai határvidékeket jellemző kulturális folyamatokat mutatja be népművészeti példákon keresztül (IV: 7—42).

Talán ezekből a néhány soros összefoglalókból is kiderül az elméleti írásokat jellemző sajátos kettősség. Az egyik oldalon jelentkezik az új szempontok, elméleti megközelítések iránti igény, amely próbálkozások azonban nehezen találnak követőkre; míg a másik oldalt a klasszikus néprajzi területek hagyományos szempontú, de nagyon mély és avatott elemzése jellemzi. Mindkét megközelítési módnak sajátja a nagyfokú anyagismeret, a gyűjtés, a gyűjtött adatok hitelessége, vagyis az elmélet alapját jelentő tényekre való alkotó hivatkozás. A szempontoknak ez a két, egymást állandóan és kölcsönösen inspiráló oldala olyan előre vivő erőt jelent, amit joggal tekinthetünk a krakkói néprajzi iskola egyik sajátosságának.

A hagyományos kutatás. A tanulmányoknak ez a csoportja az, amely a leginkább, a legszorosabban kötődik a lengyel (és egyben a kelet-európai) néprajz talán legklasszikusabb ágához, a kultúrtörténeti indíttatású kutatáshoz, aminek egyik csúcsát MOSZYŃSKI *Kultura ludowa słowian* c. munkája jelenti. Ezeknek az írásoknak nemcsak a szemlélete kötődik a hagyományos néprajztudományhoz (annak legjobb eredményeihez), hanem a kutatandó területek is a néprajz által régóta művelt területek közé tartoznak. Elég ennek kapcsán utalni K. MOSZYŃSKInak egyes közép-európai vadfogóeszközökről szóló tanulmányára (II: 7—22); P. GALASnak egy falu népi építkezését bemutató közlésére (I: 117—166, II: 33—58); M. GŁADYSZnak (III: 7—20) vagy R. KANTORnak (X: 67—86) a népművészettel foglalkozó írásaira; E. KRASIŃSKAnak a gazdálkodással, a földműveléssel kapcsolatos dolgozatára (VI: 121—134); R., GODULAnak a népi bútorokról szóló cikkére (XI: 103—126). Mindezeket a munkákat megint csak az adatokkal való szoros kapcsolat teszi hitelessé. De ugyanúgy jellemző az összehasonlításra való törekvés, a térbelileg tagolt kultúra elméletének implicit jelenléte, a tárgyak, eszközök, jelenségek különböző funkcióinak a bemutatása. Ugyanakkor ezen kutatási irányzat pozitív értékeinek megőrzésével párhuzamosan a kultúrtörténeti szempontokról mindinkább a szociológiai megközelítésre tevődik át a hangsúly. Különösen a fiatalabb

kutatók írásaiban figyelhető meg a társadalmi szempontokat, szociológiai módszereket figyelembe vevő elemzés (pl. R. KANTOR egyéniségvizsgálata — XI: 63—76; KRASINSKA, E. a munkavégzés és a társadalmi státus közötti kapcsolatot elemző írása — VII: 81—90). Mindezek a törekvések azonban szoros kapcsolatban állnak a lengyel néprajz egészét jellemző szemléleti változással.

A változások ténye és az értelmezési kísérletek. Az említett szemléleti változásnak talán abban foglalható össze a lényege, hogy a lengyel néprajz felfedezte, illetve az aktuális társadalmi igényeknek megfelelően átalakította a társadalomnéprajz fogalmát. A társadalomnéprajzi kutatásokban vélték meglelni azt az eszközt, amelynek segítségével a legadekvátabb módon tudják ábrázolni a nagy társadalmi átalakulások néprajzi vonatkozásait. Ez a törekvés a krakkói kutatókat is jellemzi, de természetesen bizonyos hangsúlyeltolódásokkal. Más kutatóhelyekkel (pl. Varsó, Łódz vagy Poznań) szemben a krakkói kutatók nem elsősorban a családra, hanem a közösségre, a „falusi társadalomra", tehát a családnál nagyobb társadalmi alakulatokra, ezek formálódására, alakulására fordították a figyelmüket. Az ilyen jellegű kutatások egyik vonulatát az új falusi közösségek kialakulásának vizsgálata, a falusi társadalmat összetartó erők elemzése jelenti. Ezeknek a kutatásoknak egyrészt az biztosítja a létjogosultságát, hogy a második világháborút követően Lengyelországban jelentős méreteket öltött a belső migráció, akár az önkéntes népmozgásokról, akár a szervezett áttelepítésekről van szó. DOBROWOLSKA, T. tanulmánya (III: 21—30) szerint az ilyen települések esetében az etnográfust elsősorban a különböző eredetű kulturális minták továbbélése, kontaminációja, s az ebből a kontaminációból létrejövő új minták kialakulása kell hogy érdekelje. Közvetlenül ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik KOZIEŁ, A. tanulmánya (X: 107—117), amelyben egy adott közösséghez való tartozás tudatának különböző összetevőit veszi sorra, kiemelve az emocionális szempontok jelentőségét. LIPOK-BIERWIACZONEK, M. azt vizsgálja, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők, amelyek egy „új közösség" esetében kohéziós funkciót tölthetnek be (VII: 61—79). A szerző szerint a gazdasági szükségletek és a családi kapcsolatok jelentik azokat a legfontosabb viszonylatokat, amelyek a különböző területekről származó emberek csoportját közösséggé, „falusi társadalommá" formálják. Ezt a tanulmányt jól egészíti ki ZIĘZIO, R. írása (VII: 35—48), amelyben a családi kapcsolatokat mint társadalmi összetartó erőt vizsgálja. A társadalomnéprajzi kutatások egy másik vonulata a közösségek belső életének a feltárására törekszik. Itt elsősorban ROBOTYCZKI, Cz. két tanulmányát (VI: 105—120; XI: 89—102) kell megemlíteni, amelyekben a falusi társadalmak erkölcsi normáit, követelményeit vizsgálja. Kutatásainak körébe a népszokásokat is bevonja, új lehetőségeket villantva fel a szokáskutatás előtt. Elemzéseinek középpontjában a homogén kultúra, közösség és az egyéni tevékenységrendszer, illetve a társadalmi kontroll működésének problémáját állította. Végezetül hadd utaljak ezeknek a kutatásoknak egy közös sajátosságára. A kutatók elsősorban a társadalmi egységek s azok változásainak értelmezésére törekszenek, s csak másodsorban foglalkoznak a kulturális jelenségek változásával. A lengyel néprajz ily módon tesz kísérletet arra, hogy kutatási eredményei más társadalomtudományi diszciplínák számára is használhatók legyenek.

A regionális néprajz. A regionális kutatások megint egy olyan területét jelentik a lengyel néprajznak, ahol jelentős eredményeket tudnak felmutatni, szép hagyományokkal bírnak. Különösen igaz ez a megállapítás a krakkói néprajzi iskola esetében. A regionális kutatások gyakorlatilag egyet jelentenek a monografikus módszer modern, a jelenkori követelményeknek megfelelő alkalmazásával. A *Prace Etnograficzne* füzeteiben ezeknek a munkálatoknak természetesen csak a summázataival vagy előzetes terveivel találkozunk. A legklasszikusabb megközelítést NIECHORSKA, E. (V: 109—114) és BIAŁY, Z. (VI: 43—52) tanulmánya képviseli. Míg az előbbi írás egy adott területre vonatkozó irodalom s az addigi eredmények áttekintése, addig az utóbbi dolgozat a monografikus kutatás általánosabb kereteinek felvázolását is célul tűzte ki. DOBROWOLSKA, T. cikke (VII: 91—98) arra mutat példát, hogy milyen pedagógiai, didaktikai lehetőségei vannak a regionális kutatásoknak. Végezetül pedig említsük meg BUJAK, J. nagyon fontos tanulmányát (X: 21—34), amelyben a regionalizmusnak a nemzeti öntudat kialakulásában és fenntartásában betöltött szerepét elemzi.

Természetesen az itt említetteken kívül számos további tanulmányról is szót ejthettünk volna, amelyek méltán tartanak számot hazai néprajzkutatóink érdeklődésére is. Nem került szó az Európán kívüli, Völkerkunde-típusú kutatásokról (amelyek pedig főleg ázsiai vonatkozásaikban igencsak jelentősek), s nem tudtuk ismertetni a néprajzi múzeológiával kapcsolatos írásokat sem. (Zárójelben azonban feltétlenül utalnunk kell a 8. füzetre, BUJAK, J. kötetére, amelyben feldolgozza a lengyel néprajzi múzeológia történetét 1939-ig.)

Úgy gondolom azonban, hogy mindennek ellenére is érzékelhető a kutatásnak néhány olyan fő vonala, amelyek összessége jellemző a krakkói néprajzi iskolára. Ezen sajátosságok egyike a hagyományos néprajzi kutatás, a kultúrtörténeti ihletettségű vizsgálódások továbbvitele. Ez nemcsak az elméleti kutatások területén, hanem a konkrét etnográfiai vizsgálatok esetében vagy a regionális néprajzi kutatások során is megfigyelhető. Másrészt fontos tény, hogy a lengyel néprajzot általában jellemző tendenciák (változásvizsgálat, jelenkutatás stb.) a krakkói kutatók között sajátos hangsúlyeltolódással jelentkeznek. Az is megállapítható, hogy a lengyel néprajzi katedrák, intézmények között talán itt a legegészségesebb a szociológiai és néprajzi módszerek közötti kölcsönhatás, egyensúly. Végezetül egy negatív ismertetőjegyet kell megemlítenem. A 11 kötetben alig egy-két olyan tanulmányt találunk, amely a szélesebb értelemben vett folklór vagy szellemi kultúra területére vonatkozna. Ez a tény azonban általában is jellemzi a lengyel néprajzot, amely mára az anyagi kultúra és a társadalomnéprajz kutatására szűkült (a folklorisztika, azaz a szövegfolklór pedig kezd önálló tudományággá válni).

Gemer. Národopisné štúdie, 3. Gemerská vlastivedná spoločnost' v Rimavskej Sobote. Redaktor Adam PRANDA. Osveta, 1978. 386 l., magyar és német összefoglalással.

Selmeczi Kovács Attila

A várakozásnak megfelelő gyorsasággal és tartalmi gazdagsággal jelent meg a Gömöri Honismereti Társaság néprajzi kiadványának harmadik kötete. (Az előző kötet ismertetését l. Ethnographia XC. 1979. 305-306.) A formai és tartalmi tekintetben is múzeumi évkönyvre emlékeztető kiadvány 8 tanulmányt tartalmaz, amelyek — az előbbi kötettől eltérően — szélesebb és változatosabb táji kötődést mutatnak.

Mária PRASLIČKOVÁ terjedelmes tanulmányában egy kevésbé kutatott témakört vesz vizsgálat alá a viaszkereskedők esztrényi (Osztrany) méhviaszolvasztó társulatának bemutatásával. A nyugat-gömöri települések legtöbbjében foglalkoztak méhviasz olvasztással a századforduló körüli időkben. Ez a tevékenység mindenütt megfelelő épülettel és társulással rendelkezett, írásbeli emlékanyagai (az ún. olvasztási könyvek) azonban egyedül Esztrény községben maradtak fenn. Az 1898—1937 közötti feljegyzések alapján rekonstruálja a szerző a méhviaszolvasztás tárgyi felszereltségét, eszközkészletét, technológiáját, a munkatársulás létrejöttét és funkcionálását, tevékenységi körének, jövedelmezőségének alakulását. Közvetett számításokkal mutatja ki az őszi és tavaszi idényben kiolvasztott viasz mennyiségét, amely az 1920-as évektől hanyatlásnak indult, e foglalkozás teljesen visszaszorult.

A Szlovák Érchegység egyik gömöri községének, Murányzdihavának (Muránska Zdyhava) életmódváltozását a gazdálkodás, település és lakáskultúra figyelembevételével kíséri nyomon Ján GALLO. A meglehetősen elzárt falu életmódját hagyományosan az állattartás határozta meg, amelynek specifikus volta abban nyilvánult meg, hogy a jószág egy részét télen is a falun kívül, a szénapajták mellett tartották, itt takarmányozták. Az állatokat főként az öregek gondozták, akik helyben emelt kunyhókban laktak. A *stodolá*nak nevezett hegyi szállásokat a szerző a vlach telepesekre jellemző reliktumnak tekinti. — Bár a település megosztottságában a földrajzi kényszerűség éppen úgy közrejátszhatott, mint a hagyomány, erre a szálláskertek terminológiája is következtetni enged.

GUNDA Béla a gömöri népi teherhordás számos jellegzetes eszközét és módját veszi vizsgálat alá. A nyelvi és tárgyi szempontból egyaránt feltűnő teherhordó ponyvák mellett a vízhordó rudakat, a saroglyát, a rendkívül változatos kézi- és hátikosarakat, valamint a tarisznyát helyezi elemzésének középpontjába. Rámutat arra, hogy az ökológiai viszonyok hatással vannak az egyes teherhordó eszközök használatára. A nők teherhordó eszközei sokkal változatosabbak mint a férfiaké. Megjelöli az egyes eszközök terjedésének, átvételének irányát, használatuk összefüggését a gazdálkodásmóddal.

Elsősorban a társadalomnéprajz számára nyújt adatokat Rudolf KUCHAR Csetnek (Štítnik) város számadáskönyvének ismertetésével, amelynek néprajzi vonatkozásai a XVII. századi életmódba és jogszokásokba engednek bepillantást.

Ol'ga ČOMAJOVÁ a süvetei (Šivetice) fazekasság történetét a gömöri fazekasközségek konglomerátumában tárgyalja. Ez a jelentős fazekasközpont már 1652-ben jelentkezett áruival az Alföldön. Céhbe azonban csak 1831-ben szerveződött, sajátos módon a falu keretei között. Az első világháború hanyatlást hozó időszaka után az 1930-as évektől újraéledő foglalkozás mindmáig jelentős népművészeti értéket képvisel.

A népi kisipar köréből merít a következő tanulmány is: Zora VALENTOVÁ a jolsvai (Jelšava) bőrcserzőipar történetéhez és technológiájához nyújt adalékokat. Vizsgálja

a cserzővargák és tímárok történetileg elkülönülő tevékenységének, hagyományos szakosodásának összemosódását a XX. század eleji közös ipartársulás keretében, majd végigköveti azt a technológiai változást, amit a gyáripar hatására a természetes cserzőanyagok helyébe lépő vegyszerek alkalmazása eredményezett.

A gömöri típusú vízmerítő edények, az egy darab juharfából faragott ivócsanakok jellemzőit és formai variánsait rögzíti Marta KOMOROVSKÁ. A szlovák pásztorok faragóművészetéről tanúskodó edényeket figurális és geometrikus díszítésük szerint csoportosítja a szerző, amelyen belül további morfológiai osztályozást végez. Rámutat a fafaragók egyéni újító törekvéseire is.

A kötetet záró ugyancsak terjedelmes tanulmány szerzője, Oskár ELSCHEK a Gömör északi részén mindmáig megtalálható sajátos népi hangszernek: az archaikus típusú lyuk nélküli szélhasító tilinkónak tárgytörténetét, zenei repertoárját és hangszeres stílusát elemzi. A kutatástörténeti bevezetés után ismerteti ezen hangszer Szlovákia területén előforduló 14 típusát, majd ehhez viszonyítva veszi számba a Gömörből származó példányokat. E hangszerekkel játszott dalok repertoárja zömében a pásztorok életéből merítette témáját. A szerző értékeli az énekelt és hangszeres előadások közötti összefüggést és a hangszertípus történeti rétegződését.

Hargita Kalendárium 1979. Szerkesztették: ALBERT Antal, KOLOZSI Márton, PAPP Dezső, BÁLINT András, BERECZKI Károly, BOGOS Sándor, SZÉKEDI Ferenc. A Hargita Napilap kiadása. Csíkszereda, 1978. 208 l.

Székely László

A Hargita Kalendárium kötetei immár hagyományos módon néprajzi cikkeket is hoznak. Az ismertetett kötetben PÉTER VASS Ferenc 7 rajzzal, 8 sematikus homlokzat- és alaprajzzal a székely házak eredetét, alaprajzát, szerkezetét, belső tagozódását mutatja be *(Családi tűzhelyek,* 109—112. old.). A néprajzi kutatás eredményeire támaszkodva tájékoztat arról, hogy az alapforma egysejtű lakóház volt, s ennek emléke, hogy a szobát mindmáig „ház"-nak mondják. További fejlődés eredménye a pitvaros és ereszes ház, majd a tornác megjelenése, az oldalkamra kialakulása. A fejlődés során 8 különböző háztípus keletkezett, ezeknek homlokzati képét és alaprajzát is megadja a szerző, leírja tűzhelyüket T. WIGAND Ede nyomán.

Nyelvészek ösztönzésére megélénkült az érdeklődés az etnobotanika iránt. SZABÓ T. E. Attila és PÉNTEK János kezdeményezéséhez kapcsolódik VARI Vilmos írása *Egykori csíki gyermekcsemegék* címen (170—172. old.). A számos szinonim név az említett növények közkedveltségére utal, sok név egyébként hiányzik a növénynevek szótárából is.

A szerző a növények neveit felhasználása szerint csoportosítja:

Gyökerét fogyasztják a következő növényeknek: Cherophyllum bulbosum L.: baraboj, földimogyoró, Alcsíkon cula, cunagyökér; Lathyrus tuberosus L.: édesgyökér (tavasszal bárányőrzés közben fogyasztják), Csíkszentléleken csurgula, pucaviola; Helianthus tuberosus L.: articsóka, arityóka; Polypodium vulgare L.: ezeréves (kis mennyiségben fogyasztják, mert „a gyüker igen endelgős").

Az alábbi növényeknek a szárát eszik: Tragopon orientalis L.: Gyimesben babceka, bakszuka; Carum carvi L.: kemény kapor, Felcsíkon barabó, Alcsikon borsemre, Kászonban nyúlfarka; Bunias orientalis L.: Gyimesben borsos lenkő, borsos lenke, Felcsíkon borsos csuka. — Kaszálás idején a torzsáját eszegetik: Carlina vulgaris L.: bábakonty. — Fiatal szárát leveleivel együtt rágcsálják: Rumex acetosa L.: sósdi; Oxalis acetosella L.: madársósdi, kutisósdi.

Kedvelt „szipókák": Labium album L.: fehér szipóka; Salvia pratensis L.: kék szipóka; kedvelt „szipókavirág" a here virága, melyet „csucsuká"-nak neveznek. Madéfalván a vad lóhere virágát „pistika pepé"-nek mondják.

A következő növényeknek szívesen fogyasztják a termését is: Malva neglecta Wallr.: Gyimesben sajtburján, kulcsolófű; Fragaria viridis Duch.: tokoseper; Fragaria vesca L.: leánykaeper, berkeeper, nyőstényeper, nyíreper, véreper; Vaccinium myrtillus L.: kukujza; Cerasus avium L.: vargacseresznye; Ribes grossularia L.: vadfüge, szőrös füge; Ribes alpinum L.: leánykafüge, rozsincs.

Kora tavasszal fogyasztják a földből kiásott mogyorót (Corylus avellana L.), Csíkmenaságon „jojoká"-nak nevezik. Egyes gyümölcsfák és fenyők gyantája is gyermekcsemegének számít (macskaméz, hopajszurok).

Az értékes írás pontosan megadja a növények nevét, ehető részüket és a tájszavak előfordulási helyét, az adatközlőknek azonban csak átlagos életkorát közli.

KIEGÉSZÍTÉS A TARTALOMJEGYZÉKHEZ

Kutatástörténet

Voigt Vilmos: A kilencven esztendős Magyar Néprajzi Társaság 443

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Honko, Lauri: Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük 452
Fisman, O. M.: A Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumának karjalai gyűjteménye (14 képpel) 468

Vita, vélemények

Vörös Károly és *Szabó Mátyás:* Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról 479

Kutatók, életművek

Andrásfalvy Bertalan: Köszöntjük Tálasi Istvánt 487
K. Csilléry Klára: Fél Edit köszöntése 488
Gunda Béla: Barabás Jenő hatvan éves (bibliográfiával) (1 képpel) 490

Nekrológ

Tálasi István: Búcsú Kardos Lászlótól (2 képpel) 558
Vargha László: Hriszto Vakarelszki 1896—1979 (1 képpel) 562
Peneva-Vincze, Lili: Hriszto Vakarelszki jelentősége a bolgár etnográfia fejlődésében (bibliográfiával) 565
Balassa Iván: Molnár Veronika 1939—1979 (1 képpel) 571

Krónika

Hofer Tamás: Balassa Iván Herder-díjas 574
Földes László: A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság jubileumi konferenciája. Krakkó—Mogilany, 1979. október 8—12. 574
Hofer Tamás: Az Ethnologia Europaea 10. nemzetközi munkakonferenciája. Münster, 1979. szeptember 18—22. 576
K. Csilléry Klára: Tanácskozás a népi bútorok kutatásáról. München, 1979. június 28. 578
Kresz Mária: Kerámiatörténeti konferencia Bristolban, 1979. szeptember 20—26. 580
Erdész Sándor: A sóstói múzeumfalu (4 képpel) 581
Földesné Györgyi Erzsébet: A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868—1945. Kiállítás és kerekasztal beszélgetés a veszprémi Bakonyi Múzeumban (2 képpel) 583

SUPPLEMENT TO THE TABLE OF CONTENTS

History of Ethnography and Folklore

Voigt, Vilmos: Ninety years of the Hungarian Ethnographical Society 443

Orientation—Surveys of Research Fields

Honko, Lauri: Methods in folk-narrative research: their status and future 452
Fišman, O. M.: Die karelische Sammlung des Museums der Völker der USSR, Leningrad (mit 14 Bilder) 468

Discussion and Debate

Vörös, Károly and *Szabó, Mátyás:* Two opinions about the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia 479

Personalia

Andrásfalvy, Bertalan: A greeting to István Tálasi 487
K. Csilléry, Klára: Anniversary of Edit Fél 488
Gunda, Béla: Sixty years of Jenő Barabás (with a bibliography) 490

Obituaries

Tálasi, István: A farewell to László Kardos 558
Vargha, László: Christo Vakarelski 1896—1979 562
Peneva-Vincze, Lili: The significance of Chr. Vakarelski in the development of Bulgarian ethnography (with a bibliography) 565
Balassa, Iván: Veronika Molnár 1939—1979 571

Chronicle

Hofer, Tamás: Iván Balassa honoured with Herder-prize 574
Földes, László: Jubiläumskonferenz der Internationalen Kommission zur Ethnographischen Erforschung der Karpathen und des Balkans, Kraków—Mogilany, 8—12. Október 1979. 574
Hofer, Tamás: 10. internationale Arbeitskonferenz der Ethnologia Europaea, Münster, 18—22. September 1979. 576
K. Csilléry, Klára: Konferenz über die Erforschung des volkstümlichen Mobiliars, München, 28. Juni 1978. 578
Kresz, Mária: Conference on historic pottery, Bristol, 20—26. September 1979. 580
Erdész, Sándor: The Open-Air Ethnographic Museum at Nyiregyháza-Sóstó 581
Földes-Györgyi, Erzsébet: The life of rural children in County Veszprém 1868—1945. Exhibition and symposium at the Bakonyi Museum, Veszprém 583

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. IV. 11. — Terjedelem: 28 (A/5) ív

80.8220 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI 1980 Nr. 3—4

Ismertetések — Book Reviews

Táji és község-monográfiák, falusi társadalom — Regional and Local Monographs, Studies on Rural Society

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke *(Varga Gyula)*; — Manga János: Palócföld *(Fél Edit)*; — Varga Gyula: Egy falu az országban *(Szilágyi Miklós* és *Andorka Rudolf)*; — Imreh István (szerk.): Változó valóság *(Andorka Rudolf)*; — Imreh István: Erdélyi hétköznapok *(Tárkány Szücs Ernő)*; — Cuisenier, Jean: L'économie et parenté *(Verebélyi Kincső)*; Jasiewicz, Zbigniew (red.): Tradycja i przemiana *(Niedermüller Péter)*

Anyagi kultúra, paraszti gazdálkodás — Material Culture, Peasant Economy

Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához *(Füzes Endre)*; — Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban *(Markó László)*; — Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században *(Poór János)*; — Prasličková, Maria: Brdárstvo a voštinárstvo *(Selmeczi Kovács Attila)*

Népművészet — Folk Art

Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája *(Hofer Tamás)*; — Peesch, Reinhard: Volkskunst *(Verebélyi Kincső)*; — Geijer, Agnes: A History of Textile Art *(Balogh Jánosné Horváth Terézia)*; — Bárth János: Korai kalocsai hímzések *(Fügedi Márta)*; — Brauneck, Manfred: Religiöse Volkskunst *(Tüskés Gábor)*; — Beitl, Klaus: Volksglaube *(Dömötör Tekla)*; — Kunczyńska-Iracka, Anna: Malarstwo ludowe kręgu częstochowskiego *(Tüskés Gábor)*; — Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban *(Hofer Tamás)*

Vallás, mitológia — Religion, Mythology

Baumer, Iso: Wallfahrt als Handlungsspiel *(Tüskés Gábor)*; — Hélias, Pierre Jakez—Jean Markale: La sagesse de la terre *(Fejős Zoltán)*; — Delabay, Laurence: Chamanes toungouses *(Fejős Zoltán)*; — Veleckaja, N. N.: Jazücseszkaja szimbolika szlavjanszkih arhaicseszkih ritualov *(Kerezsi Ágnes)*; — Neuland, Lena: Jumis — die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten *(Voigt Vilmos)*; — Lévi-Strauss, Claude: La voie des masques I—II. *(Verebélyi Kincső)*

Népzene, folklór, népszokások — Music, Folklore, Folk Costums

Almási István: Szilágysági magyar népzene *(Sárosi Bálint)*; — Szendrei Janka—Dobszay László—Rajeczky Benjamin: XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I—II. *(Csomasz Tóth Kálmán)*; — Pálóczi Horváth Ádám: Énekes poézis *(Fried István)*; — Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre *(Sándor István)*; — Pop, Mihai—Pavel Ruxăndoiu: Folclor literar *(Székely László)*; — Laforte, Conrad: Poétique de la chanson traditionelle française *(Fejős Zoltán)*; — Laforte, Conrad: Le catalogue de la chanson folklorique française I. *(Fejős Zoltán)*; — Máramarosi rutén népdalok *(Kovács Zoltán)*; — Cascudo, Luis da Câmara: Contes traditionnels du Brésil *(Fejős Zoltán)*; — Afanassiev: Contes russes *(Fejős Zoltán)*; — Stephani, Claus: Die steinernen Blumen *(Székely László)*; — Bogdán István: Régi magyar mulatságok *(Földesné Györgyi Erzsébet)*; — Ciołek, Tadeusz—Olędzki, Jacek—Zadrożynska, Anna: Wyrzeczysko *(Niedermüller Péter)*

Egyéb publikációk, periodikák — Other Publications, Periodicals

Benedek Zoltán: A Szilágyságtól Új-Guineáig *(Bodrogi Tibor)*; — Kiss Jenő: Mihályi tájszótár *(Kósa László)*; — Melius Péter: Herbárium *(Csoma Zsigmond)*; — Vranić, Milan (szerk.): Muzejska Zbirka *(Erdélyi István)*; — Sonderausstellung Südtiroler Volkstrachten *(Balogh Jánosné Horváth Terézia)*; — Prace Ethnograficzne, I—XI. *(Niedermüller Péter)*; — Gemer. Národopisné studie, 3. *(Selmeczi Kovács Attila)*; — Hargita Kalendárium 1979 *(Székely László)*

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCI **1980** **3—4**

CONTENTS

Articles

Paksa, Katalin: Musical ornaments of Hungarian folk songs 329
Fügedi, Erik: To the question of Hungarian mediaeval kinship terminology 361
Tárkány Szücs, Ernő: The sanctions of popular legal customs 372

Communications

Rajeczky, Benjamin: „Hüdintés" (Juchzer in Gyimes, Siebenbürgen) 393
Szabó T., Attila: Angaben zur Geschichte der Volkstracht der Gemeinde Szék in der Mezőség in Siebenbürgen 396
Takács, Lajos: The background of a local boundary legend 398
Varga, Gyula: Leben und Wirken von Jungknechten in der Gegend von Debrecen 403
Béres, András: A ngaben aus dem Komitate Bihar zur Geschichte des Werbungstanzes und anderer Tänze im 18—19. Jahrhundert 422
Nagy, Dezső: Streiklieder und Reime 432

History of Ethnography and Folklore,
Orientation — Surveys of Research Fields,
Discussion and Debate,
Personalia (for a full list see p. 647)

In Memoriam Gyula Ortutay

Sitzung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft anlässlich der ersten Jahresfeier des Todes von Gyula Ortutay, am 14. März 1979. *(Dömötör, Tekla)* 501
Katona, Imre: Die Erforschung der Volkspoesie bei Gyula Ortutay 503
Kríza, Ildikó: Ein Forscher der europäischen Volksballade 510
Kovács, Ágnes: Gyula Ortutay — der Märchenforscher 521
Voigt, Vilmos: Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung in den Werken Gyula Ortutays 532
Balassa, Iván: Die wissenschaftliche und museale Organisation-tätigkeit Gyula Ortutays 541
Dömötör, Tekla: Die internationale Tätigkeit Gyula Ortutays 552

Obituaries,
Chronicle (for a full list see p. 647)

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 585